Омелян Пріцак

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Київська бібліотека
давнього українського письменства

Омелян Пріцак

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Стародавні скандинавські саґи
і Стара Скандинавія

Том II

Київ
Видавництво «Обереги»
2003

Kievan Library of Early Ukrainian Literature

Studies Volume III

O M E L J A N P R I T S A K

THE ORIGIN OF R·US'

Old Scandinavian Sagas and Old Scandinavia

Volume II

A. Krymsky Institute of Oriental Studies
National Academy of Sciences of Ukraine

Київська бібліотека давнього українського письменства

Студії — Том III

ОМЕЛЯН ПРІЦАК

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

*Стародавні скандинавські саґи
і Стара Скандинавія*

Том II

Інститут сходознавства ім. А. Кримського
Національної Академії наук України

ББК 63.3(2)41
П77

Другий том завершує дослідження О. Пріцака над скандинавськими джерелами у зв'язку з проблемою походження Русі. Він складається з чотирьох частин. Перша, найобширніша — це дані саґ про Русь і Східну Європу (до XII ст.). Досліджується увесь корпус саґ: королівські (про норвезьких і данських королів), поеми (новели) у системі королівських саґ, саґи про ісландців, героїчно-легендарні та романтичні саґи. Друга частина подає історико-топографічний огляд політичних структур країн навкруги Балтійського моря. Частина третя висвітлює основні структури давньоскандинавських суспільств в період 800—1280 рр. У частині четвертій зібрані десять екскурсів, в центрі яких — контакти поміж Сходом і Заходом того ж періоду. Але в центрі уваги є Стара Русь.

Розрахована на істориків, філологів, етнографів та усіх, хто цікавиться проблемою походження Русі та історією давньоскандинавських країн.

На обкладинці: портрет ісландського поета-скальда
Сноррі Стурлусона (1178—1241).

Редакційна колегія
Омелян Пріцак, голова
Олекса Мишанич, заступник
Ярослав Ісаєвич
Ігор Шевченко

Авторизований переклад
Віктор Шовкун (частина перша)
Петро Таращук (частини друга і третя)
Олександр Галенко (частина четверта: екскурси)

Відповідальний редактор
Олекса Мишанич

ISBN 966-513-215-6

Цей том видано в Україні завдяки щедрій пожертві Панства Ольги і Ярослава Дужих з Америки (Warren, MI)

Зміст

СКОРОЧЕННЯ *(Див. також скорочення у I томі)*

AA = *Acta Archaeologica*. — Budapest.

Aarbøger = *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. — Copenhagen, 1866.

ABAW = *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften*. Hist.-phil. Kl. — Berlin.

ABS = *Acta Universitatis Stockholmiensis*. Studia Baltica Stockholmiensis. — T. 9. — Sthlm, 1997.

Acta Orient Hung = *Acta Orientalia*. Hungarian Academy of Sciences. — Budapest.

Aðalbjarnarson, *Sagaer* = Bjarni Aðalbjarnarson. *Om de norske Kongers sagaer* (Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, Skrifter, II. Historisk-filosofisk klasse, 1936. — № 4). — Oslo, 1937.

AfdA = *Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. — Berlin.

Ágrip, ed. Einarsson = *Ágrip af nóregs konunga sǫgum*. Fagrskinna-Nóregs konunga tal. Bjarni Einarsson gaf út (ÍF, 29). — Reykjavík, 1984.

Ágrip, ed. Jónsson = *Ágrip af norges konunga sǫgum*, ed. Finnur Jónsson (Altnordische Saga-Bibliothek, 18). — Halle a. d. Saale, 1929.

AH= Archeologia Hungarica. — Budapest.

ALG = de Vries, J. *Altnordische Literaturgeschichte,* 2-ге вид., 2 тт. — Berlin. 1964—1967; див. також *GAL.*

AM = *Arnamagnæanske Håndskriftsamling.* — Kbh.

ANEW= deVries, J. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch.* — Leiden, 1962.

ANF = *Arkiv för nordisk filologi.* — Lund.

Annals Ukr Acad = *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* — New York.

ÅNO = *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.* — Kbh.

АН СССР — Академия наук Союза Советских Социалистических Республик. М.—Л.

ANVAO = Avhandlinger utg. av Det norske Videnskaps- Akademi i Oslo. Hist.-filos. klasse. — Oslo.

APS = *Acta Philologica Scandinavica.* — Kbh.

AR = *Antiquités Russes,* ed. Rafn, C. C. 2 тт. — Kbh.,1850—1852.

Archæológiai Értesítő. — Budapest.

Archiv fSNSL = *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen.* — Elberfeld/Braunschweig—Berlin.

Arv = [журнал]. — Oslo.

ASB = Altnordische Saga-Bibliothek. 18 тт. — Halle a. S. 1892—1929.

ASCF= Archeologica Slovaca. Catalogi/Fontes. — Bratislava.

BAS-H= *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS. Classe des Humanités.* — Л.

BAS-S = Id. *Classe des sciences sociales.* — Л.

Benedikz, *Varangians* = *Benedikz B. S. The Varangians of Byzantium* (Cambridge, 1978).

Bib AM = *Bibliotheca Arnamagnæana.* — Kbh. — 1941 —; (продовжується).

BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* ed. de Goeje, M. J. 8 тт. — Leiden, 1870—1894; частина в нових виданнях.

Bgfj = Borgafjörður.

BSOAS = *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* — London.

CCDMA = *Corpus Codicum Danicorum Medii Aevi,* ed. Brøndum-Nielsen, J., 10 тт. — Kbh., 1960—1973.

CCI = *Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi,* ed/ Munksgaard, E., 20 тт. — Kbh., 1930—1956.

CCN= *Corpus Codicum Norvegicorum* (з 1950 р.).

CCSMA = *Corpus Codicum Suecicorum Medii Aevi,* ed. Wessén, E., 18 тт. — Kbh., 1943—1965.

CEHE = *The Cambridge Economic History of Europe.*

Chria = Christiania, див. також: Kria.

Cleasby—Vigfússon, *Dictionary* = Cleasby, R. — Vigfússon, G. *An Icelandic-English Dictionary,* 2d ed. (Oxford, 1957; репр. 1969).

CMH = The Cambridge Medieval History. — Cambridge.

CPS = Vigfússon, G. — Powell, F. Y *Corpus Poeticum Boreale,* 2 тт. (Oxford, 1883).

CSHB = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* 50 тт. — Bonn, 1828—1897.

ДГ = *Древнейшие государства на территории СССР* (від 1991 — Восточной Европы). — М.

DHT = (Dansk) *Historisk Tidsskrift.* — Kbh.

D Vjsch = *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte.* — Stuttgart.

DVSS = [Det kongelige] Danske Videnskabernes Selskab. Hist-filol. Meddelaser. — Kbh.

Ed AM = *Editiones Arnamagnæanae.* — Kbh., 1958 —; (продовжується).

Edda/Hollander = *The Poetic Edda*, trans. Hollander, Lee M., 2d ed. (Austin, Texas, 1977).

Egilssaga/Jones = *Egil's Saga*, trans. Jones, G. (Cambridge—New York, 1960).

EHS = Eli F. Heckscher. *An Economie History of Sweden.*

EI² = *The Encyclopedie of Islam.* — Leiden, 1960 (продовжується).

EIM = *Early Icelandic manuscripts in facsimile,* ed. Helgason, J. — Kbh., 1958—; (продовжується).

Einarsdóttir, Studier = Ólafia Einarsdóttir. *Studier i kronologisk metode i tidlig Islandsk Historieskrivning* (Bibliotheca Historica Lundensis, 13). — Stockholm, 1964.

ELH= [*Journal of*] *English Literary History.* — Baltimore, Maryland.

Ellehøj, *Studier* = Svend Ellehøj. *Studier over den ældste norrøne Historieskrivning* (Bibliotheca Arnamagnæana, 26). — Copenhagen, 1965.

ELN = *English Language Notes.* — Boulder, Colorado.

E. þ. = *«Eymundar þáttr Hringssonar».*

FAH = *Fontes Archeologici Hungaricae.* — Budapest.

Fas = *Fornaldar Sögur Norðrlanda.*

Fgr = *Fagrskinna.*

Fil Ark = *Filologiskt Arkiv.* — Sthlm.

Flat = *Flateyjarbók.*

Fms = *Fornmanna sögur eþtir gömlum handritum.* — Kbh., 1825—1837.

Foote—Wilson, *Achievement* = Foote, P. G. — Wilson, D. M. *The Viking Achievement* (London, 1970).

Förtecking = *Förtecking över kufiska myntfynd i Finland.*

FSN = *Fornaldar sögur Norðurlanda.*

Fv = *Fornvännen.* — Sthlm.

GAL див. *ALG.*

GdGPh = *Grundriss der germanischen Philologie.* — Strasbourg/Berlin.

Gesta/Tschan = Adam of Bremen. *History of the Archbishops of Hamburg. — Bremen*, trans. Tschan, F. J. (New York, 1969).

GGA = *Göttingische Gelehrte Anzeigen.* — Göttingen.

GkS = *Den gamle kongelige Samling i det store kongelige Bibliotek.* — Kbh.

GMS = *«E. J. W. Gibb Memorial»* Series. — London.

Gordon, *Olafssaga* = Erma Gordon. *Die Olafssaga Tryggvasonar des Odd Snorrason.* — Berlin, 1938.

Got Ark= *Gotländskt Arkiv.* — Visby.

GRM = *Germanisch-Romanische Monatsschrift.* — Heidelberg.

H = *Hauksbók.*

HCL = *Heinrici chronicon Livoniae [1224—1227].* — Darmstadt, 1959.

Herrmann, *Heldensagen* = Herrmann, Paul. *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus.*

Hkr = Snorri Sturluson. *Heimskringla.*

Hkr/Hollander = *Heimskringla,* trans. Hollander, L. M. (Austin, Texas, 1964).

HN = *Historia Norvegiae.*

HUS = *Harvard Ukrainian Studies.* — Cambridge, Mass.

Изв. ОРЯС = *Известия Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук.* — СПб.

IEW= Jóhannesson, A. *Isländisches etymologisches Wörterbuch* (Bern, 1956).

IF = *Íslenzk Fornrit.* — Rvík. 1933—; (продовжується).

JEGPh = *The Journal of English and Germanic Philology.* — Urbana, 111.

Jørgensen, *Historieforskning* = Jørgensen, E. *Historieforskning of Historieskrivning i Danmark* (Kbh., 1931).]

JRAS = *Journal of the Royal Asiatic Society.* — London.

JSFOu = *Journal de la Société Finno-Ougrienne.* — Helsinki.

K. = Київ.

Kbh. = Copenhagen.

KLNM = *Kulturhistorik Lexicon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid.* — Malmö, København, Oslo, 1956 — 1978. — T. I — XXII.

Kria = Kristiania, див. також: Chria (=Осло).

КСИИМК = *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР.* — М. — Л.

KVHAAH = Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien Handlingar. — Sthlm.

Л. = Ленинград.

Labuda, *Fragmenty* = Labuda G. *Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej,* 2 тт. (Warszawa, 1960, 1964).

Labuda *Sagi* = Labuda, G. *Źródła, sagi i legendy* (Warszawa, 1960).

Labuda *Źródła* = Labuda, G. *Źródła skandynawskie i anglosaskie* (Warszawa, 1961).

Leg Och = Le Saga du Saint Olaf (legendary).

LCD = Paul Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae* [1229]. — Tallin—Copenhagen, 1933.

Leciejewicz. Miasta. = Lech Leciewicz. Miasta Słowian północnopołabskich. — Wrocław, 1968.

Lexicon Poeticum = *Lexicon Poeticum Antiquae Septentrionalis,* rev. Jónsson, F. (Kbh., 1931).

LMIR = Agnete Loth. *Late Medieval Icelandic Romances*, т. 1—5. — Kbh., 1962—1965.

LSG = *Lunds Studies in Geography.* Human Geography. — Lund.

LUÅ = *Lunds Universitets Årsskrift.* — Lund.

Лященко. «Сага» = Аркадій Лященко. Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна. — № 4. — К., 1926. — С. 3—22.

M = Melabók.

M = Musset, L. *Introduction à la runologie* (Paris, 1965; repr. 1976).

М. = Москва.

Malone, *Studies* = Malone, K. *Studies in Heroic Legend and in Current Speech* (Kbh., 1959).

Med. Scand (Journal) = Medieval Scandinavia. — Odense (1968—).

Med. Scand. = Medieval Scandinavia. An Encyclopedia, ed. Phillip Pulsiano. — New York, 1993.

Meissner, *Stadtrecht* = Meissner, R. *Stadtrecht des Königs Magnus Hakonarson für Bergen* (Weimar, 1950).

Мел. = Мельникова Е. А. *Скандинавские рунические надписи.* — М., 1977.

Metzenthin, E. = Metzenthin, E. *Die Länder- und Völkernamen in altisländischen Schrifttum* (Bryn Mawr, Pa., 1941).

MGH= *Monumenta Germaniae Historica.* — Hannover—Berlin. 1819—; продовжується.

MGH AA = *MGH. Auctores antiquissimi.*

MGH SS = *MGH. Scriptores.*

MHL = *Middellalderlig historisk Litteratur paa Modersmaalet,* ed. Jørgensen, E. (Kbh., 1930).

MHN = *Monumenta Historiae Norvegiae.* I, ed. Storm, G. (Chria, 1880).

МИА = *Материалы и исследования по археологии СССР.* — М.—Л.

MI = *Manuscripta Islandica,* ed. Helgason, J., 20 тт. (1954—; продовжується).

MLR = *The Modern Language Review.* — Cambridge.

MLN = *Modern Language Notes.* — Baltimore.

MM = *Maal og Minne*. — Oslo.
MPC = Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina*, 161 тт. in 166 (Paris, 1857—1866).
MPL = Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 тт. (Paris, 1862—1864).
MSFOu = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*. — Helsinki.
Msk = Morkingskinna.
NAWG = *Nachrichten der Akademie* [або: *Gesellschaft*] *der Wissenschaften in Göttingen*. Philol.-hist. Klasse. — Göttingen.
NGL = *Norges gamle love indtil 1386*, 5 тт. (Chria, 1846—1895).
NHT= *(Norsk) Historisk Tidsskrift*. — Oslo.
NHU = *Norske historikere i utvalg*. — Oslo.
NK= *Nordisk Kultur*. Samlingsværk, 30 тт., ed. Brøndum-Nielsen, J. et al. (Kbh.—Oslo—Sthlm., 1931—1956).
NkS = *Den nye kongelige Samling i det store kongelige Bibliotek*. — Kbh.
Nordische Mission = Paul Johansen. *Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. — Stockholm, 1951.
НПЛ = *Новгородская Первая летопись*.
NRA = Norske Riksarkiv.
NTF = *Nordisk Tidsskrift for Filologi*. — Kbh.
NTL = *Nordisk Tidsskrift* för vetenkap, konst och industri utgiven av *Letterstedtska föreningen*. — Sthlm.
NTS = *(Norsk) Tidsskrift for Sprogvidenskap*. — Oslo.
NVAOA = Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps Akademi. — Oslo.
NVAOS = Avhandlinger utg. av Det Norske Videnskaps Akademi. — Oslo.
OD = давньоданська.
Oddr = Oddr Snorrason.
OE = давньоанглійська.
Offa = Berichte und Mitteilungen dem Schleswig—Holsteinschen Landesmuseum. — Kiel, Neumünster.
ON = давньонордична.
Orkneyinga saga/Dasent = *The Orkneyingers' Saga*, trans. Dasent, G. W. — London.
Origines Isl = Vigfússon, G. — Powell, F. Y. *Origines Islandicæ*, 2 тт. (Oxford, 1905).
OR = давньоруська.
OS = давньошведська.
Osh = *Óláfs saga helga*.
OsT= *Óláfs saga Tryggvasonar*.
OsTm = *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*.
OsTm/Sephton = *OsTm*, trans. Sephton, J. (London, 1895).
OT = Óláfr Tryggvason.

PBB = [Paul's and Braune's] *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur.* — Halle a. S.

ПВЛ = *Повість временних літ (Повесть временных лет).*

PMLA = *Publications of the Modern Language Association of America.*

ПСРЛ = *Полное собрание русских летописей.* СПб, М.

REW = Vasmer M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 тт. (Heidelberg, 1953—1958).

Ross, *Terfinnas.* — Ross A. S. C. *The Terfinnaas and Beormaas of Ohthere* (Leeds, 1940).

RPC = *The Russian Primary Chronicle.*

Rvík = Reykjavík.

Samfund = *Samfund til ungivelse af gammel nordisk litteratur* (1880—1956) — 68 томів.

SBAW= *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.* Phil.-hist. Klasse. — Berlin.

Сборник ОРЯС = *Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук.* — СПб.

SBS = Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. — Sthlm.

SBWM = див. *SMAW.*

SBVS = *Saga-Book of the Viking Society.* — London.

SEHR = *Scandinavian Economic History Review.*

SGL = *Samling of Sveriges Gamla Lagar,* ed. Collin, H. S. — Schlyter, C. J., 13 тт. (Sthlm—Lund, 1827—1877).

SUGNL (SGNL) = *Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur* (1880—1956). Kbh.

SHT = *Svensk Historisk Tidskrift.*

Simek = Rudolf Simek та Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen literatur.* — Stuttgart, 1987.

СИФ = Серия историко-филологическая.

Скан. сб. = *Скандинавский сборник.* — Таллинн.

SKB = *Kungliga biblioteket.* — Sthlm.

SKES = Erkki Itkonen, Aulis Joki, Reino Peltola. Suomen kielen etymologinen sanakirja, vol. 1—6. — Helsinki, 1955—1978.

Skj = Jónsson, F. *Den norsk-islandske Skjaldedigtning,* 4 тт. (A, 1—2; B, 1—2) (Kbh., 1912—1915). Цитується серія A.

Sl Ar = *Slovenská Archeologia.* — Bratislava.

SLL = *Svenska landskapslager,* ed. Wessén, E. — Holmbäck, A., 5 тт. (Sthlm, 1933—1946).

SMAW= *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.* Philosoph.-hist. Abt. — München.

SMHD = *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi,* ed. Gertz, M. CL, 2 тт. (Kbh., 1917—1920).

SnE = *Snorra Edda.*

SÖAWW = *Sitzungsberichte der österreichen Akademie der Wissenschaften.* — Wien.

SNF= *Studier i Nordisk Filologi.* — Helsingfors.

СПб. = Санкт-Петербург.

Срезневский. *Материалы.* = Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*, 3 тт. (СПб., 1893—1903; репр. М., 1958).

SRG = *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.* — Hannover—Berlin.

SSRG = див. SRG.

SSS = *Słownik starożytności słowiańskich.* — Т. 1—7. — Вид. Kowalenko, W. та ін. — Warszawa, 1961—1982.

Sthlm. = Sthm. = Stockholm.

St Isl = *Studia Islandica. Íslenzk fræði.* — Rvík.

Stud Zv = *Študijné Zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie* vied. — Nitra.

SWAW= *Sitzungsberichte der Kaiser. Akademie der Wissenschaften.* Phil.-hist. Klasse. — Відень.

Sweet, Alfred's Orosius = Sweet, H. *King Alfreds Orosius.* I (London, 1883).

Татищев = Татищев В. Н. *История российская,* IV, ред. Тихомиров М. Н. (М.—Л., 1964).

Theodoricus = Theodoricus Monachus.

Thule = *Thule. Altnordische Dichtung und Prosa* [німецькі переклади], вид. Niedner, F., 25 тт. (Jena, 1912—1930; перевид. Düsseldorf—Köln, 1963—1967).

ТОДРЛ = *Труды Отдела древнерусской литературы.* — М.—Л.

Tor = [журнал]. Uppsala.

Turville-Petre, *Myth* = Turville-Petre, G. *Myth and Religion of the North* (London, 1964).

Turville-Petre, *Origins* = Turville-Petre, G. *Origins of Icelandic Literature* (Oxford, 1967).

Turville-Petre, *Scaldic Poetry* = Turville-Petre, G. *Scaldic Poetry* (Oxford, 1976).

TVSS = Det Kgl. Norske videnskabens Selskabsskrifter. — Trondheim, 1762—.

UAJb = *Ural-Altaische Jahrbücher.* — Wiesbaden.

UJb = *Ungarische Jahrbücher.* — Berlin.

Укр. = Україна. — Київ, 1924—1930.

UUÅ = *Uppsala Universitets Årsskrift.* — Uppsala.

Vf = Vestfirðir.

VHAAH = *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar.* — Sthlm.

Viert SuWG = *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte.* — Wiesbaden.

Vineta = Joachim Herrman. *Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen.* — München, 1971.

VSD = *Vitae Sanctorum Danorum,* ed. Gertz, M. Cl. (Kbh., 1908—1912).

VSL = Vetenskaps-societeten i Lund.

W = West.

WA = *Wiadomości Archeologiczne.* — Warszawa.

WAWN= Holthausen, F. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen* (Göttingen, 1948).

WdS = Die Welt der Slaven. — Wiesbaden.

Ymer = [журнал]. — Sthlm.

Ys = *Ynglinga saga.*

ЖМНП = *Журнал Министерства народного просвещения.* — СПб.

Записки СПб У. = *Записки историко-филологического факультета Имп. С.-Петербургского университета.* — СПб.

ZfdA = *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur.* — Berlin.

ZfdPh = *Zeitschrift für deutsche Philologie.* — Halle a. d. Saale.

ZDMG = *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* — Leipzig/Wiesbaden.

Zoëga, *Dictionary* = Zoëga, G. T. *A Concise Dictionary of Old Icelandic* (Oxford, 1910; репр. 1975).

ZRG-GA = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung. — Weimar.*

ПЕРЕДМОВА

Цей том завершує скандинавську частину мого твору. Ненадрукованим залишається лише мій есе про давньоскандинавські харизматичні клани (понад сто сторінок), для якого вже не вистачило місця в цьому аж надто об'ємному томі.

Щоб історики, які не мають спеціальної підготовки, могли легше орієнтуватися у середньовічних проблемах Скандинавії та країн навколо Балтійського моря, а теж сходознавства, я у другій частині цього тому подав відповідні нариси з бібліографією, а в третій частині — суспільно-політичний розвиток Скандинавії від доби вікінґських конунґів до трьох християнських монархій: Данії, Норвегії та Швеції. В частині четвертій подано 10 екскурсів до специфічних проблем основної теми.

Тепер я починаю підготовку до друку третього тому, присвяченого арабо-перським джерелам до історії Давньої Русі.

Том другий має свою історію. Я розпочав працю над ним у той самий час і паралельно до тому третього і першого, тобто майже тридцять років тому. Це була вимога мого цілісного підходу до істо-

ричного дослідження, а спеціально до джерелознавства. Після виходу англійської версії першого тому я був повністю зайнятий підготовкою та реалізацією Гарвардського проекту святкування тисячоліття хрещення Русі-України, а опісля, як надійшла моя пора піти на пенсію, я, замість займатися своїми працями, прийняв запрошення Президії Національної Академії наук України переїхати до Києва, щоб відновити в Україні сходознавство, яке занепало після трагічної смерті мого вчителя акад. Агатангела Кримського. Я переїхав до Києва, організував Інститут сходознавства і працював понад десять років його директором серед дуже важких обставин, поки стан мого здоров'я не примусив мене повернутися до США.

Приблизно в той самий час, коли я почав працю над «Походженням Русі», талановитий історик і джерелознавець Владимир Т. Пашуто (1918—1983), бачачи недоліки радянських досліджень Середньовіччя, створив у Москві, у системі Інституту історії АН СРСР, окремий сектор «древнейших государств» і залучив до співпраці здібних і кваліфікованих учених. Вони почали із 1975 р. видавати цінний річник «Древнейшие государства на территории СССР» (від 1991 р. річник змінив назву на «Древнейшие государства на территории Восточной Европы»). Я тут назву кілька імен, насамперед тих, кого я цитую в цьому томі: скандинавісти — Е. А. Мельникова, Г. В. Глазиріна, Т. Н. Джаксон; сходознавці — А. П. Новосельцев, Т. М. Калініна; візантиністи — Г. Г. Літаврин, М. В. Бібіков, І. С. Чичуров, С. А. Іванов; латино-німецькі джерела—А. В. Назаренко.

Подібну серію створив польський історик Генрік Ловмянський (1898—1984) своєю капітальною працею *Początki Polski.* — Т. І. — VI:1—2. — Warszawa, 1963—1978, яка звільнила мене від подання дуже складного розвитку державності у давній Польщі, для чого потрібно було б окремий том. Отже, я відсилаю читача до цієї фундаментальної праці.

Тому що я паралельно працював над першим, другим і третім томами в тих самих бібліотеках та інститутах і я вже висловив їм подяку у передмові до першого тому, не буду тут повторювати цей довгий список, а скажу загально: ще раз Вам усім щиро дякую. Але висловлюю моє особисте спасибі моїм колишнім асистентам, а тепер професорам Маргарет Кормак (Cormac), College of Charleston, S.C. та Джесі Байок (Jesse Bayock), Каліфорнійський університет, Лос-Анджелес.

Також дякую моєму помічникові (а тепер доктору медицини) Маркіянові Стецикові за виготовлення мап до цього тому, скла-

дених під моїм керівництвом. Мій приятель проф. Річард Фрай (Frye), як завжди, давав мені консультації з питань іранської філології.

Дякую моєму другові др. Миколі Радейкові в Осло, який із своєю родиною гостили мене в Норвегії і допомагали здобути фахову літературу.

Директор публікацій УНІГУ п. Роберт де Лосса, бібліотекар УНІГУ п. Ксеня Кєбузінська щедро допомагали мені у провірці бібліографічних даних ксерокопіями потрібних мені робіт, були завсіди помічниками у всяких технічних справах.

За переписання великої частини мого рукопису дякую пп. Бренді Сенс та Сарі Браунсберґер. Дякую також пп. Сороківським за допомогу: Оксані у бібліотечних справах, а Андрієві за переклад англійською мовою мого «Прологу».

Не менша подяка всім, хто допомагав виходові у світ цього тому, насамперед меценатам українського видання моїм друзям Олі та Ярославові Дужим, редакторові серії, який подбав про якість українського видання, моєму приятелеві Олексі Мишаничу.

Я щасливий, що цей том потрапить до українського читача скоріше, ніж англійський оригінал. Пишучи цю працю, я мав на увазі найперше потреби української науки.

Омелян Пріцак

ПРОЛОГ

Початки старонордичної саґи: перспектива історика

Примітки до «Прологу» див. на с. 960.

1. Початки саґи[1]

1

За визначенням, поданим Паулем Шахом у «Medieval Scandinavia» (1993. — С. 561), «saga» — ісландське слово, яке перейшло в англійську мову і означає старонорвезький прозовий переказ.

Передумовою для виникнення прозового жанру саґи було відоме вже майже 150 років ознайомлення з християнством і класичною культурною спадщиною, яка втягнула у свою орбіту західну середньовічну культуру.

Звідси окреслюються чотири процеси:

1. Виховання духовенства у дусі абстрактного схоластично-філософського мислення готує ґрунт для інтелектуального розвитку.

2. Дотеперішнє міфічно-циклічне мислення (наприклад, староісландська збірка «Едда») замінено лінеарним мисленням Біблії. Таким чином пізніше серед еліти північних народів могла розвинутись історична перспектива. Див. ще с. 1171—1175.

3. Потреби церковної практики і права створили локальну місіонерську мову в прозі (*dǫnsk tunga*), в якій у Ісландії бл. 1130—1140 рр. («Перший граматичний трактат»[2] Галля Тайтссона) вже, крім «духовної перекладної літератури» (*þýðingar helgar*) і закону (*lǫg*), можна було знайти також генеалогічні родоводи Арі «дотепно-гострий історичний переказ», первісний ступінь ісландського *Landnámabók*.

Я приєднуюсь до думки ісландських дослідників, (зокрема Барді Ґудмундссона і Свейнбйорна Равнссона), що зайняття старих ісландців колонізацією Ісландії не слід трактувати як антикварне зацікавлення.

Згідно з «Книжкою», Арі Торґільссон (1067—1148) ґрунтовно засвоїв середньовічний метод. Він мав звичку знаходити свідків — очевидців досліджуваних ним подій і їхні свідчення брати до уваги лише тоді, коли він їх критично перевірить.

Оскільки в Ісландії не було жодних актів з давніх часів, то як підтвердження часто використовували строфи скальдів — давньонордичних поетів та співців. Ця традиція повинна розглядатись як другорядний продукт нової шкільної освіти, оскільки в середньовічній риториці (історія тоді вважалася частиною цієї дисципліни), як правило, тези підпирались авторитетом класичних поетів. Цитати скальдів знаходимо вже в трактатах Арі і Галля. Наявні тексти у книзі «Ланднамабук» містять їх велику кількість. Гадаю, що Ґудбрандур Віґвуссон має рацію, коли пише, що Арі почав збирати строфи скальдів, а Ейнар Скуласон (пом. 1153 р.) повинен був завершити цю справу[3].

4. 1133 р. у північній Ісландії (в Тінґейрарі) заснований перший монастир, який незабаром відзначиться у жанрі житія. Спочатку послуговувалися латинською мовою, а згодом використовували також і північні версії, зокрема варіант житія нордичних святих. Перша половина XII ст. в Скандинавії характеризується як творчим неспокоєм, так і внутрішньою боротьбою. Вперше стає помітною ідеологія, і її зовнішнє вираження — як ми це незабаром побачимо — виявиться у використанні *dǫnsk tunga* для прозового самостійного опрацювання проблем часу.

2

Поштовхом для цього стали подорожі північних хрестоносців і шукачів пригод. Унаслідок хрестового походу Еріка (Данія) виявилося можливим заснування 1104 р. церковної провінції, архієпископства Лунд. Після одкровення, зробленого *Eindriði ungi*, ожився культ Олава в Трондгеймі (бл. 1148 р.). Але норвезький король

Сіґурд, який здійснив подорож до Єрусалима (1103—1130), мав свої плани щодо створення архієпископства, і саме не у Нідароссі, а у своїй столиці. Сноррі Стурлусон (1178—1244) описує як головну подію саґи Маґнуса Сліпого (1130—1139), детальне тогочасне зображення несподіваного наступу вендів — західнослов'янських племен — на місто Конунґагелла 1135 р. Виникає питання, чому було потрібно саме тут наводити детальний опис, коли всі його дійові особи не зустрічаються в жодній подальшій частині «Геймскрінґлі». Правда, якщо взяти до цього кілька параграфів із саґи Сіґурда (який був батьком Маґнуса), то матимемо цілком чітку картину. Коли Сіґурд перебував у Єрусалимі, то, згідно з «Геймскрінґлею», він отримав від короля Балдуїна і від патріарха Арнульфа уламок Святого хреста «з умовою, що він із дванадцятьма своїми мужами заприсягнеться насамперед, наскільки в його силах, поширювати християнство і, якщо зможе, заснувати в краю архієпископство. Хрест повинен знаходитися там, де спочиває святий король Олаф (тобто в Нідароссі)». Повернувшись до Норвегії, Сіґурд не цікавився більше Нідароссом: це місто він повністю передав своєму братові Ейстейну. Він залишається на півдні і намагається місто Конунґагелла, яке завдяки своєму географічному положенню на той час було справді місцем зустрічі скандинавських королів (бл. 1101 р.) і купців, перетворити на одне з найважливіших міст Норвегії. Король Сіґурд, як розповідає «Геймскрінґля», «довго перебував у Конунґагеллі... Там він збудував великий замок й оточив його великим валом. Святий хрест він велів покласти там, у Конунґагеллі, не дотримавши клятви, яку він дав у Святій землі. Але, встановивши Святий хрест на зовнішньому кордоні, вважав, що він захищатиме всю державу. Все ж було дуже необачно зберігати святу реліквію поблизу «язичеської» держави (уже християнських вендів, сусідів Данії?), як виявилося пізніше (1135 р.)». Недаремно у джерелах («Геймскрінґля», «Аґріп») наголошувалося, що цей, мабуть дуже популярний, король в останні роки життя втратив розум.

Святий хрест, який, незважаючи на напад вендів, все ж було врятовано, привласнив собі Маґнус, позашлюбний син Сіґурда. Та реліквія йому не допомогла: хоч під час битви з Гаральдом Ґіллі він ніс хрест перед собою, але противник не тільки переміг його, а й осліпив та кастрував.

Хранителі культу святого Олава не залишили у спокої навіть матері Сіґурда. Її зображали в одному «чуді» злою жінкою.

Не можна, очевидно, вважати випадковим, що Сіґурд (не так як його данський колега Ерік) не відвідав Рим під час своєї паломницької подорожі. Його маршрут охоплював Франкію, Іспанію,

Сицилію, Єрусалим і Константинополь. Можливо, що він хотів підпорядкувати своє «хрестоноське» архієпископство (тут я хотів би вказати на «хрестовий похід» у Смоланд) патріархові Єрусалима. У центрі його столиці Конунґагеллі повинен стояти не Святий Олав, а лише Христос.

Зате мусив би Сіґурд — на думку нідаросської партії Святого Олава — розглядатися як грішник, а його син, як і його столиця, відповідно бути покараними.

З цього можна зробити висновок, що тут йдеться про перший своєрідний політичний памфлет мовою *dǫnsk tunga*, який мав бути прикладом[4].

Його автор Ейрік Оддсон, який деякий час жив у Конунґагеллі — у всякому разі жив 1135 р., і пережив також смерть Маґнуса Сіґурдарсона (пом. 1139 р.)

Я розвинув тезу Конрада фон Маврера (з 1867 р.)[5], а саме, що Ейрік Оддсон був сином Одда Кольссона, головною авторитетною особою Арі з питань норвезької традиції. Цю тему можна обґрунтувати й розвинути далі.

Оддр Кольссон належав до ісландського роду Сідуменнів, які з давніх-давен підтримували тісні стосунки з Норвегією.

Ейрік здобув, без сумніву, духовну освіту і був пов'язаний напевно зі своїми кузенами — Сідуменнами другого ступеня, котрі як єпископи нової (північної) єпархії Голар змінювали один одного: Йон Еґмундарссон (1106—1121) і Кетіль Торстейнссон (1122—1145); а також монастир цієї єпархії в Тінґейрарі, який переніс жанр житія в Ісландію.

Сноррі Стурлусон називає Ейріка автором «Грюґґярстюккі». Як відомо, цей твір зберігся лише в уривках Сноррі і в «Моркінскінна», так що й тепер триває дискусія про його розміри (останнім часом Бярні Гуднасон. *Fyrsta sagan.* — Reykjavík, 1978). Спираючись на дані Сноррі, я прийшов до такого результату:

1. Exemplum про страшну долю Маґнуса Сліпого і міста Конунґагелла як Господньої кари Сіґурдові, батькові Маґнуса, яким заволоділа єретична ідея заснувати єпархію не в місті Олава Нідароссі-Трондгеймі, а в Конунґагеллі;

2. Страждання мученика Сіґурда Слембідякна;

3. Біографія світського героя Ґреґоріуса Даґссона.

Коли виникла ідея скласти збірку історій про норвезьких королів в одній книжці королів, то твори Ейріка було узгоджено з новими вимогами та інтерпретовано як біографії Гаральда Ґіллі, його синів Інґі і Сіґурда, а також Маґнуса Сліпого і Сіґурда Слембідякна.

Своєю збіркою «Грюґґярстюккі» Ейрік Оддсон започаткував

жанр житія мовою *dǫnsk tunga*. Він мав не тільки послідовників — цей жанр став модою. Самі вірші нордичних поетів скальдів більше не задовольняли їхніх меценатів. Правителі й вожді бажали тепер мати біографії. Так була написана прижиттєва біографія Ерлінґа Скаккі, могутнього регента Гйордаланду, який змінив Ґреґоріуса Даґссона, котру використав абат Карл Йонссон у своїй «Сверріс-сазі»[6]. Можна зробити здогад, що бажання Сверріра мати свою власну саґу пояснюється також впливом нової моди. Він лише пішов на один крок далі: віддав себе у розпорядження біографа як авторитетна особа, щоб створити «Ґрюлю». Незабаром почали цікавитися родинними традиціями і біографіями давніх часів, наприклад, Гладіра й Оркнейських островів, а також і родами з часу Маґнуса Доброго і Ґаральда Гардраді (1035—1066), насамперед Гакона Іварсона, Ейнара Тамбарскельфіра, Арнмедлінґів та ін.

3

Папське посольство кардинала Ніколауса Брейкспіра на північ (1152—1153)[7] мало наслідки: по-перше, всеохоплююче церковне законодавство для Норвегії, тобто включення країни у реформотворчість універсальної церкви, і по-друге, створення архієпископства Нідаросс (Трондгейм), північної церковної провінції, що, крім Норвегії, охоплювала також райони єпископського урядування на островах, передовсім обидві ісландські єпархії (Скалагольт і Годар). Новий порядок, застосований до Ісландії, означав кінець старого економічного і суспільного ладу. Нова система вимагала, щоб ісландські аристократичні церквовладці (Ґодар) відреклися від своїх церковних маєтків, хоч ті були основою добробуту цього класу. Не дивно, що *goðar* із могутнім Йоном Лоптссоном (пом. 1197 р.) на чолі, нащадки норвезької династії по лінії матері, не хотіли нічого знати про реформу і всіма силами противилися їй. Крім того, представляючи також інтелектуальну еліту країни, вони могли створити теорію, що захистила б їх перед новим порядком. Згідно з нею, норвезька церковна реформа пов'язувалась із особою другого Олава (Святого), тоді як ісландський порядок старший: адже він ґрунтувався все ж на авторитеті першого Олава (Трюґґвасона), який був предтечею Олава Святого. У зв'язку з цим з'явилася ідея канонізації Олава Трюґґвасона. Проте виникли певні труднощі, бо про чудеса Олава Трюґґвасона у переказах нічого не йшлося. Все ж шукали і «знайшли», як це переконливо довів[8] Дітріх Гофман, розв'язку, а саме уявний прецедент: «літературна канонізація Інґвара Мандрівника, котрий, як і Олав Трюґґвасон, діяв на Русі».

Новозаснований (1133) Тінґейрарський монастир у єпархії Голар став після відвідин Брейкспіром Норвегії «науковим центром» переказів про Олава Трюґґвасона з головною метою — підготувати латинською мовою життєпис (*Vita*) цього короля і опублікувати його. Ця рання дата обґрунтовується з уривка у «Флатейярбук», в якому мовиться про те, що обидва монахи Ґуннлауґ Лайфсон і Одд Сноррасон, котрим було доручено написати життєпис, розпитували кількох старших авторитетних осіб. До них належав також і третій абат із Тінґейрара, Асґрім Вестлідасон, який приступив до служби 1158 р., але вже 1161 р. помер[9].

Одд Сноррасон, крім житія Олава Трюґґвасона, написав ще одне — Інґвара Мандрівника (див. прим. 8).

Ще один факт, здається, вказує на те, що еліта Ісландії у другій половині XII ст. цікавилася Олавом Святим.

У нас випадково зберігаються дві збірки біблійних проповідей приблизно з того ж самого часу (1200 р.). Одна книжка біблійних текстів походить з Норвегії (AM 619,4⁰), а друга — з Ісландії (SKB mbr 15 4⁰). Незважаючи на те, що у двох збірках знаходяться ті ж самі одинадцять біблійних проповідей, в них наявні розбіжності, про які варто згадати. Норвезька книжка містить старонордичний переклад архієпископа Ейстейна скороченого житія Олава Святого із двадцяти чудес цього святого. Чи слід завдячувати лише випадкові, що ці учительні тексти повністю відсутні в ісландській книжці проповідей?

Звичайно, Ейстейн, який студіював у головному центрі реформаційного руху (школа Гуґона Св. Віктора в Парижі), не користувався доброю славою в ісландців, наприклад у Йона Лоптссона.

4

Хоч Олав Гаральдсон — один із скандинавських королів, на долю якого випала найбільша слава і найбільш поширений культ», ми все ж не маємо жодних ранніх біографічних і агіографічних матеріалів про нього. У рукописі, написаному бл. 1073 р., що зберігається сьогодні у Британському музеї і є викладом його богослужби (*officium*), відсутні будь-які тексти про його життя (*passio*) і чудеса (*miracula*); у рукописі наявні лише глави (*capitula*) із «Вульґати» — так пише Арно Малін, — що містять уривки, перекладені переважно із книги Еклезіаста, які без сумніву стосуються життя Олава. Також можна погодитись, що оскільки у той час уже існували в уривках легенди про Олава, то вони або втрачені, або злились із «*Passio*» Ейстейна[10]. Архієпископ Ейстейн Ерлендссон (1161—1188) відзна-

чився як безкомпромісний поборник ідеї універсальної церкви і верховенства духовного меча. Він використав політичне становище, нав'язав могутньому норвезькому регентові Ерлінґу Скаккі ідею, що Норвегія повинна назавжди залишитись землею Олава Святого — цього вічного короля Норвегії. У цьому зв'язку Ейстейн велів розширити кафедральний собор Нідаросса. Йому був потрібен також поліпшений варіант легенди Святого Олава (життя і чуда), в якій чудеса повинні були подаватися з найновішого погляду. На думку фахівців, Ейстейн написав такий твір у 70-х чи 80-х роках. Він зберігся у двох рукописах з початку XIII ст. — один в Оксфорді, другий у Гельсінкі.

5

Рік 1177-й можна розглядати звичайно лише із сьогоднішньої перспективи як поворотний у середньовічній історії Норвегії. На арену виступає геніальний претендент — священик Сверрір із Фарерських островів, який вже у 1181 р. розгромив армію правителя Ерлінґа; у битві загинув також регент. Ситуація на війні стала зрозумілою. На одному боці стояв коронований король Маґнус Ерлінґссон, вікарій Святого Олава, підтримуваний архієпископом Ейстейном, поборником цієї та інших реформ, на другому боці — колишній священик, тепер король Сверрір, що удавав із себе захисника старого трондського ладу. Причому він посилався так само на Олава Святого, який буцімто вві сні призначив його своїм прапороносцем (*merkimaðr*).

Таким чином уперше в норвезькій історії сформувалися два чіткі ідеологічні табори, до речі, обидва противники оголосили одного й того ж патрона своєю «духовною власністю».

Як відомо з пізніших подій, Сверрір володів даром пророцтва (*vision*) і творчою силою. Він відразу усвідомив: для досягнення своїх прав він мусить якнайшвидше мати докладну біографію у вигляді легенди Олава Святого. Завдяки постійним стосункам з ісландцями він знав про існування тінґейрарського «дослідного інституту Олава Трюґґвасона», як сьогодні назвали б цю ісландську «установу». Ми маємо пряме свідчення про зацікавленість Сверріра ісландською справою. Одд Сноррасон цитує у своїй сазі про Олава Трюґґвасона коментар Сверріра про дії Олава Трюґґвасона під час Свольдської битви.

Сверір уповноважив, ймовірно, ще у тому самому 1181 р. Карла Йонссона, абата монастиря, написати легенду про Олава Святого, адже обидва Олави були майже сучасниками, так що зібраний у

Тінґейрарі матеріал у багатьох випадках може стосуватися й Олава Святого. Таким чином стає зрозумілим, чому Карл у тому ж 1181 р. залишив свої службові обов'язки. Через три роки, 1184 р., він поїхав до Сверріра, звичайно, не з порожніми руками. У міжчассі він зі своїми однодумцями міг завершити легенду про Олава Святого і передати її своєму покровителеві.

6

Появу «Аґріпа» (бл. 1190 р.) Сверрір зрозумів правильно — як виклик офіційної церкви. Тепер треба було видати під його наглядом справжню книжку королів. Саґи обох Олавів знаходилися в стадії перекладу (саґа Одда про Олава Трюґґвасона), першій ступінь леґендарної саґи про Олава Святого, доповнена збірка «Грюґґярстюккі» і «Ґрюля» (розділи 1—31: до літа 1178 р.)[11]. Далі треба було заповнити люки. Тут йшлося головним чином про Гаральда Суворого. Хоч «Аґріп», якого взято за основу, ворожо не протистояв, як це робив Теодорік, та все ж цей автор міг лише навести кілька анекдотів про Гаральда. Фактично Гаральд Суворий був яскравою постаттю. Він провів понад п'ятнадцять років найманим солдатом у Візантії. Разом з ним служило багато ісландців, і, що особливо важливо, серед них було багато талановитих скальдів — старонордичних поетів і співців. Ці ісландські найманці не лише воювали у різних середземноморських країнах, а й мали можливість знайомитись із товаришами з інших країн і обмінюватися з ними житейськими історіями та іншими оповідями про подвиги. Таким чином, у варязьких казармах Візантії і Русі[12] (приблизно з середини X ст., див. саґу Гравнкеля), а згодом в ісландському Альтінґу, почало розвиватися особливе мистецтво в жанрі оповіді. Деякі зразки цього багатомовного мистецтва (епізодичні короткі історії) вміщені під 1070 р. у найстарішій редакції Літопису Київської Русі старослов'янською мовою. Тут можна простежити варязькі матеріали, що через 200—250 років були зафіксовані письмово в Ісландії. Вони могли виникнути приблизно в середині XI ст., наприклад, смерть Олега (Helgi), вбитого його улюбленим конем; цей мотив з'являється пізніше у «Сазі Орвар-Одда». Яким шляхом потрапила саґа з Візантії до Ісландії, дізнаємося ще з «Halldórs þáttr Snorrasonar», переказаного у «Моркінскінні». Саме так називається книжка королів, яка датується приблизно 1200 р. в Норвегії (я йду тут за Яном де Фрісом). Книжка розпочинається там, де закінчується саґа про святого Олава, тобто 1030—1035 рр. Коли ж брати за основу видання «Моркінскінни» Samfund-a, то випливає цікавий факт: найбільша частина

твору, тобто 286 із усіх разом 462 сторінок друку, присвячені Гаральду Суворому і його племіннику Маґнусу. Це навряд чи може бути випадковим.

Казармена белетристика (пор. середньовічна чернеча белетристика), мнемотехнічно підтримана строфами скальдів, була перенесена в Ісландію, де вона від покоління до покоління впродовж бл. 150—200 років розвивалася в особливому долітературному жанрі — комбінації вірша і вільної прози. До того часу, тобто 1190—1200 рр., цей жанр перебував поза межами «високої літератури» й оцінювався як розважальна оповідь *sagnaskemtan*. Нам відомо про це із «Þorgils saga ok Hafliða», яку, між іншим, згадує король Сверрір.

Оскільки стає очедидним, що це «розважання» містить такий бажаний матеріал з часу Гаральда Суворого, то видавці сверрірської книжки королів зібрали матеріал і його літературно опрацювали відповідно до принципів класичної риторики. Таким чином виник спочатку літературний тип *þáttr*. Тут йдеться про епізодічну оповідь, яка виникла з конкретної ситуації — поперемінних стосунків між ісландцями і норвезьким королем (зокрема Гаральдом Суворим).

Отже, перше влиття оповіді у художню високолітературну структуру виявилося дуже продуктивним. Місіонерська і правова мови півночі, *dǫnsk tunga*, піднесені до ранґу літературної мови. Я можу тут повторити разом з Gabriel Turville-Petre: «Автор, або ми повинні його краще назвати компілятором «Моркінскінни», міг би відкрити нам багато таємниць про історію ісландської літератури[13]. Однією з них є викладене тут походження літературного виду *þáttr*.

Подальшим ступенем структурної «ісландизації» старонордичної літератури була ісландська родинна саґа. Зображення конфліктів і помсти між двома ісландськими родами, викликаних новими соціально-політичними обставинами часу Стурлунґів (XIII ст.), висунуло потребу в новій літературній виражальній формі. Мінялися розміри. Проміжок часу тепер охоплював довший період, тому що конфлікт трьох-чотирьох поколінь був довгим, тобто тривав приблизно 100 років.

Я можу додати: щодо хронології перспектива родинних саґ починається з того самого періоду що й *þáttr*: середина XI ст.

2. Саґи

Для того щоб повністю осягнути еволюційний процес ісландських саґ, які були записані і збереглися переважно у редакціях

XIII—XV ст., необхідно розглянути культурний розвиток Ісландії протягом двох попередніх століть, а саме — XI і XII[1].

Безперечно, саґи про героїчні подвиги розповідали з давніх-давен у казармах вікінґів/варягів (Новгород, Константинополь), так само як і після їхнього повернення додому, наприклад, на Альтінґу (*Alþing*) в Ісландії[2].

Усне мистецтво розповіді саґ в Ісландії вочевидь досягло визначної стадії розвитку ближче до середини XI ст., оскільки на оповідь самої лише саґи про діяння Гаральдра Суворого у Візантії (бл. 1035—1043 рр.) потрібно було витратити два тижні[3].

Позаяк у нашому розпорядженні не може бути записів усних саґ XI ст., неможливим виявляється й чіткий аналіз складових частин усної саґи тих часів. Та принаймні три базові компоненти такої гіпотетичної усної саґи слід передбачати в усній традиції:

1) генеалогічні родоводи;

2) географічні дані щодо іноземних країв;

3) оповідки (*frásagnir*) та короткі історії (*þættir*), що розповідають конкретний епізод з життя героя.

Серед спеціалістів побутує загальне переконання, що ісландські генеалогічні родоводи, особливо ті, що належать провідним кланам Ісландії, Норвегії і Данії, є, назагал, вірогідними. «Взагалі, — пише Гальвдан Кут (Koht), — генеалогії саґ, з усякого погляду, варти довіри і подають корисну інформацію, важливу у соціальному і навіть політичному розумінні. Це стосується не лише Ісландії, а й також історії Норвегії [і Данії. — *О. П.*]...»[4].

Географічні дані саґ слід вивчати якнайпильніше; саме тому вони становлять головний предмет дослідження у цій книзі. Саґи дуже часто містять деталі, невідомі класичній географії та середньовічним латиномовним ученим; а оскільки просто придумати таке обдарований письменник не зміг би, раз у раз доводиться відносити їх, зрештою, до усної традиції Доби Вікінґів.

Frásagnir і *þættir* мали вже традиційно усталену схему оповіді. «Навіть якщо деталі змінювалися, — пише Теодор М. Андерсон, — оповідна традиція була сталою, тобто головна сутність історії залишалася постійною»[5].

Втім, шлях від усної традиції до писаного літературного твору виявився неблизьким. Насамперед треба було відкрити прозу (в цьому випадку — під впливом західноєвропейської християнської літературної традиції), далі навчитися висловлювати думки за допомогою прози, і аж допоки цього не сталося, поезія залишалась єдино відомою формою літератури.

Alþing Ісландії прийняв християнство бл. 1000 р. А вже з

середини XI ст. ісландці почали писати, спочатку латиною (*Credo, Pater Noster*, церковні молитви та формули), а потім й «ісландською» мовою. Під «ісландською» тут слід, ймовірно, розуміти культурне *койне, dǫnsk tunga,* що сформувалося на базі західнонорвезьких діалектів, які виникли у XII ст. у місті Берґені. Це місто було засноване бл. 1070 р. і невдовзі стало комерційним та культурним центром тієї частини світу, де діяли ісландці[6].

Першими вчителями ісландців стали британські клірики. Подальшому розвиткові літератури «ісландською» мовою сприяло те, що тоді на Британських островах саме література рідною мовою виявилася якнайкраще розвинутою. Алфавіт, запозичений для «ісландської» мови, був британською версією каролінґського мінускулу, яким користувалися в Англії для написання латинських текстів[7].

Перші місіонери, що діяли в Ісландії — це переважно, англійці або саксонці і німці, хоч у джерелах іноді згадуються «вірмени»[8]. Року 1056, з приватної ініціативи представника одного з провідних кланів (Іслейв Гіцурарсон), було влаштовано постійну резиденцію для єпископів у Скалагольті, в північно-західній частині острова.

Тривалий час ця єпархія тішилася незалежністю, оскільки її безпосереднє керівництво (1056—1104 рр. — архієпископ Бременський і Гамбурзький; 1104—1152 рр. — архієпископ Данської землі) не вважало своїм обов'язком приділяти увагу справам цього віддаленого острова[9].

Тим часом, року 1106, у північній Ісландії також з'явився власний єпископ з резиденцією в Голарі.

Перші монастирі були засновані на півночі Ісландії, і належали вони бенедиктинцям. Монастир Тінґейрар було закладено 1133 р., а монастир Мунка-Твера — в 1155 р.. На півдні Ісландії, у Þykkvibær, перший монастир заснував орден авґустинців 1168 р. Монастир Відей, заснований 1226 р. в Рейкявіку, також став важливим культурним центром.

Християнські посади в Ісландії — єпископа, абата, священика — перебрали собі (й утримували до останніх десятиліть XII ст.) представники шляхетського класу вождів, що мали титул *goði*. В дохристиянські часи ці *goði* були жерцями давніх скандинавських богів, головно Тора. Тепер династії *goði* стали династіями єпископів (целібат в Ісландії ще не був обов'язковим).

Року 1152 папський легат Ніколас Брейкспір (потім — папа Адріан, єдиний папа — англієць за походженням) заснував архієпископську кафедру в Тронгеймі (Нідаросс), столиці Норвегії, і підпорядкував собі обидві ісландські єпархії. Величезне значення

цієї акції полягає в тому, що вона поклала край відчуженню Ісландії від європейського поступу (Всезагального Церковного Руху). Разом з Норвегією цей острів пройшов усі фази розвитку, починаючи з відділення церкви від держави у XII ст.

З самого початку обидві єпархії підтримували й розвивали вченість та культуру серед аристократів Ісландії. Були засновані школи під орудою здібних керівників. Незабаром діти всіх провідних кланів здобули добру освіту, та майже всі *годі* висвятилися на панотців.

У єпархії Скалагольт школи існували в Гаукадалі та в Одді. Першу заснував Тейт Іслейфссон (бл. 1040—1110 рр.) — син першого єпископа. За прикладом свого батька він навчався у Саксонії, у бенедиктинській школі в Герфорді (Вестфалія). Один із перших студентів Тейта, Арі Торґільссон Мудрий (1067—1148), став видатним істориком-критиком. Школою в Одді спочатку керував священик, Семунд Сіґфуссон Мудрий (1054—1133), що здобув освіту в Парижі (вірогідно, у школі Нотр-Дам перед 1076—1078 рр.) і став першим істориком Ісландії. Обидві ці школи, збагатившись досвідом німецьких і французьких навчальних закладів та їх ученістю, надавали особливого значення критичному методу й об'єктивному навчанню. Вони швидко розвинулися у центри дослідження історії Ісландії та її провідних кланів (так звана школа Одді—Скáлагольт). У цих закладах, починаючи від перших декад XIII ст., також застосовували критичний та фактографічний методи для написання житій ісландських єпископів: «Гунґрвака» (синоптична історія єпископів Скáлагольта, 1055—1196)[10], «Саґа про Св. Торлака» (єпископ Гóлара, 1178—1193)[11], «Саґа про Св. Палла» (єпископ Скáлагольта, 1195—1211)[12].

Головним центром учености та навчання в єпархії Голар був монастир Тінґейрар, де спеціалізувалися на літературі життєписів (*vita*) та розвивали агіографічний стиль. Основне досягнення цієї творчої школи полягає у тому, що головну увагу там приділяли стилю і формі, спочатку у творах, написаних латиною, а згодом — ісландською мовою. Ісландський стиль склався у Тінґейрарі (а потім у Мунка-Тверá), спочатку на підставі перекладів латиномовних головних творів християнства: повчань, апокрифічної апостольської історії Псевдо-Авдія[13], енциклопедичних праць Ісидора Севільського і т. ін. У такий спосіб ісландці навчалися висловлювати свої думки у дисциплінованій формі прози.

Протягом перших п'ятдесяти років школа Тінґейрара вивчала й переповідала, головним чином, біографії святих та їхні чудеса. Наступним кроком стало застосування цього методу та досвіду для

того, щоб підготувати житія своїх святих в однаковій формі чи то латиною, чи то *dǫnsk tunga*: Св. Олав (пом. 1030 р., «Перша саґа про св. Олава» [перед 1180 р.] та «Саґа легендарна про св. Олава [бл. 1200 р.]; Олав Трюґґвасон (пом. 1000 р.); Одд Сноррасон: «Óláfs saga Tryggvasonar» [бл.1190 р.] і Ґуннлауґ Лейфссон «Óláfs saga Tryggvasonar» [перед 1200 р.]; оригінали обох саґ, що не збереглися, були написані латиною).

Втім, повний перелом настав, коли Сверрір Норвезький (1177—1202) замовив у ігумена Карла Йонссона з Тінґейрара (1169—1181; 1190—1207; пом. 1215 р.) написати свою власну біографію за його життя. Це змусило Карла Йонссона застосувати прозовий стиль Тінґейрара для написання біографії людини світської, без використання легендарних чуд тощо, тобто скористатися критичним методом, що його першими розвивали Семунд й Арі в Одді-Скалагольті. Так уперше в Ісландії встановилася рівновага між орнаментальним стилем школи Тінґейрара та ерудицією південної школи.

З огляду останніх наукових досліджень, загадку художньої прози ісландських саґ можна розв'язати таким чином: школа Тінґейрара підготувала засади для виникнення їх художньої форми й мистецької техніки розвитку сюжету, тоді як південна школа дала авторам саґ необхідну історичну методологію та фактографічний джерельний матеріал[14].

Схематично походження засадничих груп саґ можна представити у такий спосіб:

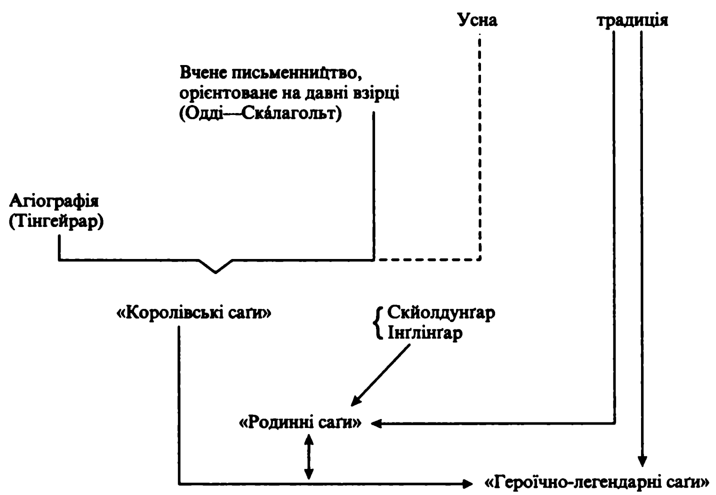

Жанр саґи досяг своїх вершин у період бл. 1230—1270 рр. («Heimskringla», «Egils saga», «Laxdœla saga», «Njáls saga») і розвивався доти, доки провідний літературний стиль не набрав іншого напряму у середині XIV ст.; з поступом ліризму та потягом до надприродних і неприродних пригод його заступили *ævintýri* (оповіді іноземного походження, що ілюстрували певну моральну засаду) й особливо *rímur* (оповідна поезія, буквально «рими»).

Саґи тут, відповідно до прийнятої наукової класифікації, поділено на чотири групи:

1. «Королівські саґи».
2. «Родинні саґи».
3. «Героїчно-легендарні саґи».
4. «Романтичні (казкові) саґи».

ЧАСТИНА ПЕРША

СТАРОСКАНДИНАВСЬКІ САҐИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

[див. ще с. 940—945]

КНИГА ПЕРША

«КОРОЛІВСЬКІ САҐИ»

Примітки до книги першої див. на с. 961—992.

У середовищі ісландських інтелектуалів XI і XII ст., які належали до давньої скандинавської аристократії, розвинулися дві школи. Кожна пов'язувала себе з одним із провідних харизматичних кланів. Одна школа розглядала себе як нащадків «шведсько-норвезького» клану Інґлінґів, які в той час правили в Норвегії, друга вважала, що вони походять від данського клану Кнутлінґів (давніша назва цього клану була Скйолдунґар).

Тому цю книгу поділено на дві глави: «Саґи про королів Норвегії» і «Саґи про королів Данії».

ГЛАВА ПЕРША

«Саґи про королів Норвегії»

Ісландські саґи про королів Норвегії («Konunga sögur») виникли внаслідок тривалого й дуже цікавого літературного процесу, тому необхідно побудувати цю главу з двох підглав: «Тексти, які передували ісландським «Саґам про королів Норвегії» і «Власне саґи про королів Норвегії» («Konunga sögur»).

РОЗДІЛ I Тексти, які передували ісландським «Саґам про королів Норвегії»

Можна назвати чотири види текстів, які передували ісландським «Саґам про королів Норвегії»:

1. Найдавніші ісландські синоптичні оповіді про Норвегію і дві стародавні історичні поеми.
2. Перші спроби життєписів, з яких починався сучасний біографічний жанр: «Hryggjarstykki» і Сверріс-саґа.
3. Норвезькі синоптичні оповіді про королів Норвегії.

4. Несучасні ісландські життєписи одного з норвезьких королів: саґи про Олава Святого та Олава Трюґґвасона.

1. Найдавніші ісландські синоптичні оглядові історії Норвегії

Історичні праці Семунда й «Konunga ævi» Арі

Найдавніші ісландські синоптичні тексти, що не збереглися, беруть свій початок від перших ісландських істориків Семунда Сіґфуссона інн фроді (Мудрого; 1054—1133), який здобув освіту в Парижі, найімовірніше, у школі Нотр-Дам[15], та Арі Торґільссона інн фроді (1067—1148). Семунд написав свою книжку латиною.

Оповідь Арі (написана ісландською мовою) мала назву «Konunga ævi»[16]; в обох цих працях кожен з авторів, мабуть, приділив головну увагу життєписам осіб королівського клану, до якого він зараховував і себе; Семунд — до Скйолдунґів, а Арі — до Інґлінґів.

ДВІ ДАВНІ ІСТОРИЧНІ ПОЕМИ

«Nóregs Konunga tal»

Наступна праця — це анонімна поема «Nóregs Konunga tal» («Список королів Норвегії»), написана простим розміром квідугатт (kviðuháttr) бл. 1190 р. на вшанування Йона Лоптссона (пом. 1197 р.), Семундового онука й наймогутнішого та найзнатнішого серед ісландських вождів; він володів маєтком Одді на південному сході Ісландії, що згодом перетворився — як уже зазначалося раніше — на центр історичних досліджень нації. В цій поемі — яка, певно, була створена на базі праці Семунда (його ім'я там згадується) і яка не має жодної художньої вартості, — анонімний поет простежує лінію генетичного походження Йона Лоптссона від королів, перераховуючи головні події, що асоціюються з кожним норвезьким королем (починаючи від Гальвдана Чорного й аж до 1047 р.), такі, як вступ на престол, кількість років правління, а ще в який спосіб вони помирали[17]. Цей останній факт, інтерес до подробиць смерті, нагадує про давніший твір, «Ynglingatal», який скальд Тйодольв із Гвіні (inn hvínverski) склав у IX—X ст. для місцевого незначного короля Рьонґвальда Достославного з династії Інґлінґів[18].

«Háleygjatal» Ейвінда

Як відомо, скальд Ейвінд скальдаспіллір Фіннсон (пом. 1038 р.) прихилився до цього жанру в кінці X сторіччя, коли склав свою

«Háleygjatal», що збереглася лише у фрагментах, де він оспівує харизматичний клан Семінґів, родичів ярла Гакона Сіґурдарсона з Гладіра (970—995)[19].

2. Перші спроби сучасної біографії (Грюґґрстюккі) і «Саґа про короля Сверріра»

«Hryggjarstykki» Ейріка Оддссона

«Hryggjarstykki» Ейріка Оддссона, написана десь у хронологічному проміжку 1150—1170 рр., позначила собою перехід від ісландських синоптичних текстів до королівських саґ. Цей твір не зберігся. Проте до нас дійшли його фрагменти у вигляді цитат із творів пізніших авторів, і вони засвідчують, що автор, мабуть, продовжував «Konunga ævi» Арі (від 1130 р. і далі) на основі усних джерел, наприклад, даних, зібраних від сучасників тих подій. Серед учених немає одностайної думки щодо того, скільки матеріалу містилося в тій праці і яким роком закінчувалася там хронологія, — 1139 чи 1201-м? [20]

Що ж до того, наскільки успішно в «Hryggjarstykki» було здійснено монографічний та біографічний підхід, можна лише теоретизувати, адже конкретного матеріалу від цього твору залишилося зовсім мало.

Про «Hryggjarstykki» див. Bjarni Guðnason. *Fyrsta sagan.* — Reykjavík, 1978 та у вступному розділі до цього тому (с. 40).

Сверріс-саґа

Вступ

Сверріс-саґа — це найперша норвезька біографічна монографія, яка дійшла до нас, хоча, як вважають дослідники, і не у своїй первісній формі. Перша частина саґи (*Gryla*) була написана Карлом Йонссоном (пом. 1213 р.), який був ігуменом монастиря в Тінґейрарі (на північному заході Ісландії) протягом 1169—1181 рр. і 1187—1207 рр. Як згадується в його вступі, саґу було написано за участю героя саґи, короля Сверріра Сіґурдарсона (1184—1202), який справді опублікував принаймні її початкову частину. Цей твір написано у жвавій манері з яскравим зображенням характеристик описуваних осіб. У всіх своїх аспектах він засвідчує, що його автор був добре обізнаний і мав хист до письма. Хоча король і брав участь у написанні твору, твір, проте, цілком об'єктивний. Сверріс-саґа поділена на дві частини: у першій ідеться про роки 1185—1188, у другій — 1188—1202[21].

«Це була безпрецедентна подія в анналах Норвегії, — пише старійшина норвезьких істориків Галвдан Кут, — але, якщо ми подивимося на тогочасний світ Західної Європи, ми відкриємо, що король Сверрір лише наслідував приклад інших королів та державців. Можна навіть сказати, що XII століття було періодом найбільшої активності в офіційній історіографії Європи. Протягом п'ятнадцяти років, аж до своєї смерті в 1152 р., великий французький державець аббат Сюже напружено трудився, пишучи життєпис двох королів, Людовіка VI і Людовіка VII, яким він служив як їхній найближчий конфіденційний радник. Наприкінці 1150-х рр. один з найбільших істориків середніх віків єпископ Оттон із Фрайзінґа написав історію царювання свого небожа, імператора Фрідріха Барбаросси, і сам імператор надав йому матеріал для цієї праці. Десь наприкінці того сторіччя якийсь царедворець, либонь, канцлер або скарбник, написав історію короля Англії Генріха II, і ця робота продовжувалася за правління Генріхових синів та наступників, Річарда Левове Серце та Джона Безземельного»[22].

Сверріс-саґа збереглася в кількох рукописах, які дійшли до нас із XIV—XV ст., а саме: AM 327, 4° (Ісландія; бл. 1300), «Eirspennill» (=AM 47, fol.; Норв.; початок XIV ст.), «Flateyjarbók» (GkS 1005, fol.; Ісланд.; бл. 1380—1394), а також у «Skálholtsbók yngsta» (Ісланд.; бл. 1450).

Критичне видання саґи, на основі Cod. AM 327, 4°, було підготовлене Ґуставом Індребьо в Крістіанії в 1920 р., LXXVIII, (1), 214 с.; Ґудні Йонссон включив цю саґу в другий том своєї серії «Konunga sögur» (Rvík., 1957. — С. 1—342).

Англійський переклад зробив Джон Сефтон й опублікував в 1899 р. в четвертому томі: Northern Library. *The Saga of King Sverri of Norway*. — XXX. — 288 с. — 8 карт. Скорочена німецька версія Фелікса Ніднера з'явилася друком у вісімнадцятому томі серії *Thule* (Jena, 1925; передрук. 1965. — С. 19—113, з новим «Післясловом» Siegfried Beyschlag-a. — С. 380—386). Існує також російський переклад М. І. Стебліна-Каменського, опублікований його учнями А. Я. Гуревичем та ін.: *Саґа о Сверрире*. — М., 1988. Варто згадати також про два життєписи Сверріра: Paasche Fredrik. *Kong Sverre*.— Oslo, 1948, і Gathorne-Hardy Geoffrey Malcolm. *A Royal Impostor: King Sverre of Norway*. — Oslo, 1956.

Вибрані уривки

Нижче подаються уривки з чотирьох параграфів Сверріс-саґи. У трьох із цих параграфів (№ 59, № 113, № 115) розповідається про діяння Ейріка (пом. 1190 р.), який називав себе сином короля Сі-

ґурда Гаральдссона муннра (1136—1155 рр.) і «братом» самого Сверріра Сіґурдарсона, а в четвертому — про місію Грейдара «посланця» (пом. 1209 р.), починаючи від 1195 р.

Ейрік очолював походи вікінґів, які ті здійснювали в Балтійському морі аж до Естляндії, а Грейдар привіз золоту буллу від імператора Алексія III Ангела.

Діяння Ейріка Сіґурдарсона («сина короля»)[23]

1. (№ 59)

«Тієї самої весни [1181 р.] Ейрік [Сіґурдарсон], про якого говорили, що він син короля Сіґурда [*муннра*] Гаральдссона [1136—1155 рр.], прибув до короля Сверріра. Він довго мандрував чужими краями, побував аж у Єрусалимі і заходив у воду річки Йордан, тримаючи в руці запалену свічку. Згідно з його словами, що їх підтвердили його люди, він заявив, перед тим як увійти в річку, що Бог не дасть погаснути його свічці, "якщо, — сказав він, — я справді син короля Сіґурда". Ті, котрі супроводжували його до річки, сказали, що він вийшов із води на берег зі свічкою, яка все ще горіла. Ейрік був на службі в імператора Мануїла в Константинополі (Eiricr hafði verit i Micla-garði a mala við Manula konungi, то є Мануїл Комнен, 1143—1180) і також зустрічався з багатьма людьми високого становища по всіх-усюдах південних країв (Suðrríki); він був ґречний, добре обізнаний, невисокої статури й нічим не примітний на вигляд. Він попросив короля Сверріра, аби той дозволив йому відбути випробування, щоб він міг приєднатися до родини, яку вважав своєю, і довести, що він син короля Сіґурда.

Король Сверрір спочатку обговорив цю справу з вождями підлеглих йому кланів, питаючи їхньої поради; потім говорив про це саме й на зустрічі зі своїми найближчими дружинниками, кажучи, що хотів би, аби все його військо погодилося на це випробування. Від війська він дістав одностайну відповідь, що вони хочуть служити тільки королю Сверрірові й нікому іншому, але вожді висловили бажання надати Ейрікові змогу довести своє високе походження. І тоді король Сверрір сказав Ейрікові: "За порадою своїх друзів я дозволяю тобі відбути випробування, і нехай Бог підтвердить, що ти справді син свого батька..."»

2. (№ 113)[24]

«Після смерті короля Маґнуса [Ерлінґссона, 1162—1184] Ейрік — син короля [Сіґурдарсон] звернувся до свого брата, короля Свер-

ріра, з проханням, щоб йому дали вищий титул, аніж він тоді мав, а також виділили йому якусь частку королівства. Але король звелів йому залишатися в дружині й командувати окремим загоном війська, як і барони, з тією умовою, що його вважатимуть найпершим серед них за рангом; а ділити країну король відмовився.

Ейрік виявив невдоволення, але протягом якогось часу все залишалося, як і раніше. В загоні, яким він командував, було багато людей, а що Ейрік виявився до них щедрий, а прибутки мав невеликі, то незабаром він витратив усі свої гроші.

Наступної зими [1189 р.] він почав готуватися залишити країну і вирушив на кораблях до східного узбережжя Балтійського моря грабувати землі поганських племен (ос vetri sidar þyriaði hann ferþ sina or landi at fara í Austrveg ос heria til heiðinna landa). Частина королівського війська пішла до нього на службу, щоб іти з ним у цей морський похід, і він спорядив п'ять кораблів: Ецурр прест командував одним із них, Тйодолв Рік — другим, а Гермунд Квада — третім.

Улітку вони перепливли через Балтійське море до Естляндії і пограбували Вік (þeir helldu um sumarit in Austrveg til Eistlanz ос herioðu þar sem heitir í Pícum).

Потім вони добули багато скарбів і повернули назад до Ґотланду і, посварившись із саксонцями, відбили в них два кораблі (*koggr*) і взяли величезні скарби (þeir fengo mikit fe ос sneru aptr til Gotlanz urðu þar missattir við Saxa ос unnu af þeim, ii, kuga, tocu þar ugrynni fiar).

Після чого вони попливли до Швеції й навідали короля Кнута (1167—1196). Зустріч була радісною, і перед відплиттям Ейріка король Кнут подарував йому великий і довгий корабель. Ейрік та його військо пропливли повз Шведське й Данське королівства, чинячи там розбій і насильство, і повернулися до Норвегії вже під осінь з одинадцятьма кораблями.

[Тієї осені] король Сверрір був у Віку, і він розділив країну зі своїм братом Ейріком, давши йому землю від Свіннасунда на сході до Рюґярбіта (що лежить між Аґдером і Ґренландом) на півночі, а також усю Уппландію.

Водночас він ушанував його титулом ярла. Після цього Ейрік набрав власне військо і став дуже великим вождем. Він одружився з жінкою, яку звали Аса».

3. (№ 115)[25]

Того самого року [1190], коли впав Варбельґір, ярл Ейрік захворів. Він був тоді в Тунґсберзі; і коли йому стало гірше, він пішов у монастир і одяг на себе чернечу рясу[26].

Пролежавши там п'ять днів, він помер, і в той же таки день померла його дружина Аса, а через два дні помер і їхній син, якого звали Маґнус. Ці події спричинилися до різних чуток, і багато хто казав, що лихі люди, певно, дали їм отруту й спровадили їх на той світ. Після цього король Сверрір забрав собі володіння, які належали Ейрікові, і послав туди своїх намісників.

Про Грейдара «Посланця»[27]

(№ 127)

«Грейдаром звали одного чоловіка, який був родом з Віка і який надовго покинув свою країну й мандрував по всіх-усюдах.

У те літо [1195 р.] він прибув до Норвегії, привізши листа та сувій, що називався «Золота Булла» (gullbulu-scrá; «Bulla aurea»). Цей сувій був надісланий Кірялаксом, царем греків (Алексієм III Ангелом, 1195—1203), королю Сверрірові, а в листі було написано, що король Сверрір повинен надіслати цареві греків десять сотень добрих воїнів (х. с. góðra hermanna). Він [Кірялакс] вирядив чоловіка на ім'я Петр, якого називали Петр Іллска («Злий»), з таким самим посланням у Данію, до короля Кнута [VI, 1167—1196]. Третього чоловіка він послав до короля Швеції (Кнута, 1167—1196).

Грейдар сендіман часто розмовляв із королем про це послання, і король спочатку поставився до нього прихильно, кажучи, що він про це поміркує. Тому Грейдар залишився в короля й на наступну зиму...»

3. Норвезькі синоптичні оповіді про королів Норвегії (Теодорік, «Аґріп», «Історія Норвегії»). Див. ще с.1176

а) Theodoricus Monachus: «Historia de antiquitate regum Norwagiensium»

Найдавнішою синоптичною оповіддю про королів Норвегії була «Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium», яку Теодорік Монах написав латинською мовою близько 1180 р.[28] для трондгеймського архієпископа (Niðaróss) Ейстейнна Ерлендссона (1161—1188). В цій праці подано історію королів Норвегії, починаючи від Гаральда Світловолосого (бл. 875—945) і закінчуючи вступом на престол Гаральда Маґнуссона ґіллі (1130—1136)[29].

Головним джерелом для цієї праці стали записи ісландських усних переказів, а не ісландська синоптика[30]. Автор використав також «Acta Sancti Olavi»[31] (латиномовний збірник легенд про Олава Святого та його чудеса, укладений десь у 1160—1170 рр. вже згадуваним

архієпископом Ейстейнном), твори класичних авторів (наприклад, Плінія, Саллюстія, Лукана, Горація), твори отців церкви (Єроніма, Евсевія) і твори середньовічних істориків (Йордана, Павла Диякона, Сіґебера з Жамблю, пом. 1112 р.; Гюґо з Сен-Віктора, пом. 1141 р.; і «Historia Normannorum ducum» Вільяма з Жюмежа, бл. 1070—1071 рр.

«Завдяки справді дивовижному збігу обставин у те саме десятиріччя, у 1180-ті рр., провідний державець Данії архієпископ Абсалон, друг двох королів, доручив одному зі своїх писарів, уславленому Саксонові Граматику, написати історію своїх королів, і той виконав це доручення вишуканим, але досить-таки плутаним стилем латинської мови»[32].

Усі первісні середньовічні рукописи цієї праці нині загублено. Близько 1620 р. Йоганн Кіршманн з Любека (1575—1643) одержав старий рукопис Теодоріка; десь у 1630—1643 рр. він зробив із нього копію, яка згодом теж загубилася. Але в 1684 р., коли вона ще була, Бергард Каспар Кіршманн, Йоганнів небіж, опублікував копію свого дядька в Копенгаґені, і вона стала відома в науковій літературі як текст К. Й. Кіршманн також зробив примітки та алфавітний покажчик до тексту приблизно в 1636 р., і вони збереглися (B = GkS 600). Яків Мельдес зробив копію тексту Кіршманна бл. 1680—1700 рр., яка збереглася (A = AM 98, fol.).

Старий рукопис потрапив до рук Йоганна Стефанія десь у 1640 р., а близько 1642 р. він зробив з нього копію. Остання збереглася й відома в літературі під шифром S (= DG 32)[33].

Густав Сторм здійснив критичне видання Теодрікової праці 1880 р. в серії «Monumenta Historica Norvegiæ» (Chria., c. I—XIV, 1—68).

Теодрікове визначення термінів «Славія» і «вандали» заслуговує певної уваги:

(a) «[Олав Трюґґвасон загинув у битві на острові] quae dicitur Svold et jacet prope Slaviam, quam nos materna lingua Vinnlandiam vocamus»[34].

(b) «Wandali, quos nos materna lingua vocamus Windir, gens pagana et Deo inimica, silvestris et inculta, vivens raptu, qui semper quidem rapinis solebant infestare Daciam [=Denmark]...»[35].

b) «Ágrip»

Наступна праця, написана анонімним норвезьким священнослужителем, називалася «Ágrip af Nóregs Konunga Sǫgum» або «Підсумок (епітома) історії королів Норвеґії». Вона була написана *dǫnsk tunga* десь під кінець XII ст.[36] і охоплює час від Гаральда Світловолосого (пом. 945 р.) до 1170 р. Окрім письмових джерел, автор використав також усні традиції та скальдичні станци[37]. Праця

збереглася в ісландському рукописі, який датується приблизно між 1200—1335 рр. (АМ 325 II, 4^0, кілька аркушів бракує). Фіннур Йонссон опублікував її в серії: Altnordische Saga-Bibliothek. — Т. 18. — Halle/Saale, 1929. — XIX. — 65 с.[38]. Нове видання, підготовлене Бярні Ейнарссоном, вийшло в XIX томі ÍF (Rvík. — 1984. — LIX. — 3—54 с.).

с) «Historia Norwegiæ»

Третьою працею, яка належить до цього типу, є «Historia Norwegiæ», написана латиною бл. 1211 р. анонімним норвезьким священнослужителем[39]. Її історична частина зазирає назад аж у міфічні часи й, певно, сягала 1170 р. Проте праця збереглася в неповному рукописі (у приватному володінні, в Шотландії). Вона була написана в середині XV ст., мабуть, на Оркнейських островах. Рукопис закінчується поверненням Олава Святого з Англії в 1015 р.

Автор використав ісландські (праці Арі Мудрого), а також деякі західноєвропейські джерела (Адама Бременського). Сама праця створює враження, що «вона призначалася радше для чужоземних, аніж для норвезьких читачів»[40]. Ґустав Сторм опублікував її 1880 р. у згаданій вище серії «Monumenta Historica Norvegiæ» (с. XIV—XXX, 69—124).

Зіґфрід Байшлаґ вважає, що три вищезгадані норвезькі синоптичні історії є незалежними одна від одної. Проте існує тісна взаємозалежність між їх джерелами[41].

Було б нераціонально, з погляду нашої мети, аналізувати норвезькі синоптичні історії самі по собі. Тому ми використаємо їх дані в контексті аналізу саґ про Олава Святого і саґ про Олава Трюґвасона, а також і інших королівських саґ.

РОЗДІЛ II Ісландські несучасні біографічні оповіді про одного з королів Норвегії

Вступ

Як і в Західній Європі, літературна діяльність на Півночі була великою мірою пов'язана з християнізацією країни. Тому не дивно, що двома норвезькими королями, яких дуже рано вшанували біографічними саґами, були Олав Трюґвасон (995—1000) і Олав Святий Гаральдссон (1015—1030), які обидва брали активну участь у християнізації Норвегії (та Ісландії).

Цей розділ ділиться на два підрозділи: «Саґи про Олава Святого» і «Саґи про Олава Трюґвасона».

1. «Саґи про Олава Святого» [див. ще с. 1179—1182]

Вступ

З усіх середньовічних скандинавських правителів норвезький король Олав Святий (Óláfr Haraldsson enn helgi, 1015—1030) був найпопулярніший. Завдяки своїй святості він став героєм усієї системи саґ.

«Перша саґа про Олава Святого»

Найдавніша з них, так звана «Перша саґа про Олава Святого», була створена десь до 1200 р. (як вважає Сіґурд Нордаль, «до 1180 р.»)[42] в бенедиктинському монастирі Тінґейрар, на північному заході Ісландії.

Цей монастир, заснований у 1138 р., протягом 30—40 років перетворився на перший центр біографічних і агіографічних праць. Типовою ознакою цієї школи була цілковита відсутність критичного ставлення до подій: не існувало такого чуда, яке уявлялося б неможливим і не включалося б до історичних хронік.

«Перша саґа про Олава Святого» не збереглася повністю. З двох рукописів, виготовлених у Ісландії, ми сьогодні маємо лише вісім фоліо. Шість фоліо — це частина рукопису, який був скопійований на початку XIII ст. Вони знаходяться в «Norske Riksarkiv», у Осло (NRA 52, 4^0). Інші два фоліо залишилися від другого рукопису, що датується серединою XIV ст., і їх можна знайти в «Arnamagnæanske Handskriftsamling» в Копенгаґені (AM 325 IV a, 4^0). Фоліо, що збереглися, з їхнім факсиміле, були опубліковані Густавом Стормом: «Otte Brudstykker af den Ældste Saga om Olav den Hellige» (Chria., 1893), (26), 16 с., 14 факсиміле. Текст «Першої саґи» був включений Ґудні Йонссоном у перший том його «Konunga sögur»: «Brót úr elztu sögu Ólafs helga» (Rvík., 1957), с. 403—426. З тих розділів, які ми маємо, стає очевидно, що автор саґи використав тубільні усні джерела (народні перекази) та скальдичну поезію (наприклад, Оттара Сварті, Тормода Берсасона), а також західноєвропейську біографічну та агіографічну літературу[43].

В сазі також розповідалося про чудеса, здійснені Олавом Святим[44].

«Легендарна саґа про Олава Святого»

Деякі вчені, зокрема Сіґурдур Нордаль, висловлювали думку, що «Перша саґа» стала основою для написання наступної праці,

«Середньої саґи про Олава Святого», яка, певно, з'явилася після 1200 р. Ця гіпотетична саґа знадобилася, щоб створити сполучну ланку між «Першою саґою» і двома працями, написаними в першій чверті XIII ст., а саме «Легендарною саґою» і «Лівссаґою» Стюрміра Карасона[45].

Перша з них, «Легендарна саґа»[46], походить із Норвегії — вчені датують її початком XIII ст. Вона збереглася в норвезькому рукописі близько 1250 р. (DG 8 II 4⁰), який був опублікований Енн Голтмарк як факсиміле в CCN Quarto series, т. II (Oslo, 1956). А критичне видання тексту здійснив Оскар Альберт Йонсен: Olafs saga hins helga. Efter pergamenthaandscrift i Uppsala Universitetsbibliothek. Delagardieske Samling, nr. 8 II (Chria., 1922. — LVII. — 115 с. — 1 факсиміле. Ця саґа була також включена Ґудні Йонссоном у перший том його серії «Konunga sögur» (Rvík., 1957), p. 203—400.

«Lífssaga Óláfs hins helga» Стюрміра Карасона

Стюрмір Карасон Мудрий (пом. 1245 р.) був видатним ісландським істориком (одним із видавців «Landnámabók»)[47]. Будучи речником закону (lǫgsǫgumaðr) протягом двох термінів (1210—1214, 1232—1235), він посідав провідне становище в політиці своєї країни. Він закінчив свій життєвий шлях і свою діяльність як пріор монастиря Відей у Рейкявіку (1235—1245). Його «Lífssaga Óláfs hins helga» була написана десь у 1210—1225 рр. На жаль, ця саґа не збереглася як окрема праця, але вона була включена до «Енциклопедичних саґ про Олава Святого» XIV ст., тобто у версії, поданій у «Flateyjarbók»[48].

«Незалежна саґа про Олава Святого» Снорри

Метод Стюрміра як історика не був революційним; він повністю поділяв методи досліджень, опрацьовані в монастирі в Тінґейрарі. Але праця Стюрміра лягла в основу двох праць про Олава Святого, які написав Снорри Стурлусон (пом. 1241 р.), його молодший сучасник і новатор як у плані історичного, так і літературного пошуку. Новаторство Снорри полягало у впровадженні строгого логічного критицизму щодо джерел[49].

Перша праця Снорри, «(Незалежна) Óláfs saga ins helga», написана в Ісландії близько 1220—1230 рр., збереглася в чотирьох рукописах із другої половини XIII сторіччя: SKB 2, 4⁰; Am 75 a fol.; AM 325 II, 4⁰; та SKB 4, 4⁰.Текст саґи (на жаль, без пасм — þættir-ів) був опублікований в Осло у 1941 р. Оскаром Альбертом Йонсеном і Йоном Гельґасоном: *Saga Óláfs konungs hin helga. Den Store saga om*

Olav den hellige. Efter Pergamenthåndskrift i Kungliga Biblioteket i Stockholm nr. 24to med varianter fra andre håndskrifter for kjeldeskriftfondet (Oslo, 1941); т. 1. — XX. — 654 с.; т. 2. — С. 655—1163.

«Сага про Олава Святого» в «Heimskringla» Сноррі

«Незалежна саґа» була дещо переглянута в 1230 р. Викинувши звідти кілька розділів та додавши нову інформацію з інших джерел, раніше ним не використаних, Сноррі включив її до своєї «Heimskringla». Ці відмінності між двома варіантами саґи, написаної Сноррі, були задокументовані в спеціальному додатку до двадцять сьомого тому «Íslenzk Fornrit» (в другому томі «Heimskringla»), опублікованого Бярні Адальбярнарсоном у Рейкявіку в 1945 р. (с. 419—451).

«Енциклопедичні саґи про Олава Святого»

«Енциклопедичні саґи» були створені в Ісландії в XIII—XIV ст. Усі вони брали за основу Стюрмірову «Лівссаґу» та «Незалежну саґу» Сноррі. Існують чотири головні рукописи цієї саґи, які дійшли до нас із XIV—XV ст.:

1. AM 61 fol. (Ісландія, XIV—XV ст.)[50].
2. «Flateyjarbók» (GkS 1005, fol.; Ісландія, бл. 1380—1394 рр.)[51].
3. «Bergsbók» (SKB 16 fol.; Ісландія, бл. 1400 р.)[52].
4. «Thomasskinna» (GkS 1008, fol.; початок XV ст.)[53].

Джерела саґ про Олава Святого

Основне джерело інформації про Олава Святого — це станци його скальдів, головним чином Сіґвата Тордарсона[54] (пом. 1045 р.) й Оттара Сварті[55] (XI ст.). Перший із них — особистий друг Олава; він був фактично сватом у справі Олавового одруження з Астрід, дочкою шведського короля Олава Ейрікссона (995—1020/22), після невдалого сватання Олава до її сестри Інґіґерди, яку взяв собі Ярілейв, король Голмґарда[56]. До останнього сватання Олава причетні також скальд Ґіцур ґулльбра[57] та ісландець Гялті Скеґґясон — посол короля Олава при дворі згадуваного шведського короля[58].

Окремо слід згадати про скальда Тормода Берсасона (бл. 995—1130), який разом з Олавом перебував на Русі в 1029 р.[59]

З великої кількості матеріалу про Олава Святого було відібрано тут лише ті тексти, які безпосередньо стосуються історії Східної Європи. Скрізь, де це можливо, ми дотримуємося порядку (й тексту) версії «Heimskringla».

2. Основні теми, які мають відношення до Східної Європи

Ми об'єднали нашу добірку навколо шести головних тем і одного додатка:

1) Юний король Олав здійснює збройні набіги на Ейсюслу;

2) Юний король Олав здійснює збройні набіги на Фінляндію й Балаґардссіду;

3) Шведська східна політика й плани видати Інґіґерду за Олава Святого;

4) Інґіґерда виходить заміж за Яріцлейва;

5) Покарання Яріцлейва за його гордість;

6) Олав Святий у Ґардарікі.

Додаток: Чудеса Олава Святого.

1) Юний король Олав здійснює збройні набіги на Ейсюслу

У саґах Ейсюслою називають великий естонський острів Сааремаа, Özel по-німецькому й Ezel по-англійському[60]. В усіх саґах та синоптичних історіях згадується про подвиги юного Олава (йому було тоді 12 років — початок зрілості у Скандинавії) на цьому острові. Згідно з традицією ісландських анналів[61], ісландські історики датують ці події 1007 р.[62]. Проте найточніші дані про них можна знайти в «Historia Norwegiæ» (бл. 1211 р.). З цих фактів можна зробити висновок, що початковою метою його походів був Голмґард (Новгород Великий) і що, крім Ейсюсли, Олав нападав також на Курляндію.

Ось відповідний текст[63]:

«Istis temporibus Olavus filius Haraldi grenscensis in Ruscia clarus habetur. Hic quia herili solo privatus erat, piraticam exercere necesse habebat. In ea poli, quam nos Holmgardiam appelamus, haud minuta classe stipatus hiemare solebat; qui æstivo tempore cunctos gentiles per ambitum Baltici maris deprædando lacessendo non desistebat urgere. Insulam quoque Eysyslam valde spatiosam ac populosam ex toto vastavit; sed et alias duas colonum frequentia et magnitudine huic aequales, scilicet Gotorum insulam (Gotland) et Eynorum (Öland), adeo demolitus est, ut illarum incolae, quamdiu in Ruscia morabatur, immania redderent tributa.

Item in finibus Curorum non minimas de ipsis dans strages celeberrimo exaltabatur triumpho. Post diuturnam tyrannidis sævitiam princeps gloriosus reverti parat ad patriam...»

У «Легендарній сазі» про це сказано дуже коротко[64]: «Після битви з Сотою Вікінґом [на схід від Сотаскера, у Швеції] Олав спрямував свої кораблі в Балтійське море (til Æystra sallz), і він бився на сході біля Ейсюсли (austr næst i Æysyslu)».

Коротка згадка в «Fagrskinna» схожа за своїм змістом[65]: «Олав у свій перший збройний похід вирушив на схід від Сотаскера; після цього він пішов у Балтійське море (і Œystra sallt), і бився на сході біля Ейсюсли (austr і Œysilo), і здобув там перемогу».

«Heimskringla» описує цю подію детальніше[66].

«Тут нам розповідають, що як тільки настала весна, [воїн]-король [будучи в поході з вікінґами] Олав підняв вітрила й поплив на схід до Ейсюсли спустошувати ті землі.

Він висадився на суходіл, але чоловіки Ейсюсли [Eysýslir] вийшли на берег і стали битися з його воїнами. [Воїн]-король Олав здобув над ними перемогу, він переслідував їх, убивав та грабував і пустошив ту землю. Нам розповідають, що спочатку, коли [воїн]-король Олав прибув на Ейсюслу, тамтешні селяни запропонували сплатити йому данину. Та коли вони прийшли з даниною, він рушив їм назустріч зі своїм військом, зі зброєю напоготові, і тоді все сталося інакше, аніж сподівалися селяни, бо й вони прийшли на берег не з даниною, а радше зі зброєю в руках, і вони вступили з королем у битву, як розповідалося раніше».

Далі йде відповідна станца скальда Сіґвата[67].

2) Юний король Олав здійснює збройні набіги на Фінляндію й Балаґардссіду

Почнімо з того, як пише про ці події Сноррі[68]:

«Після того він поплив на кораблях назад до Фінляндії (til Finnlands), висадився там з військом і захопив ту країну, а тамтешні люди повтікали в ліси, забравши зі своїх домівок усе майно. [Воїн]-король та його воїни пішли далі в глиб суходолу й через ліси, аж поки вийшли в долину, де було селище, яке називалося Гердалар. Там вони знайшли дуже мало добра, а людей в тому селищі не було. День хилився надвечір, і [воїн]-король наказав своєму війську повернутися до кораблів. Та коли вони ввійшли в ліс, на них з усіх боків посипалися стріли. [Воїн]-король наказав своїм воїнам відбиватись, як тільки змога, і напасти на ворогів, але це було важко, позаяк фіни ховалися за деревами. І перш ніж [воїнові]-королю пощастило вибратися з того лісу, він утратив багато своїх людей, а багато з них були поранені — й тільки пізно ввечері вони добулися до своїх кораблів. Уночі фіни, за допомогою свого чародійства, влаштували на морі жахливу бурю. Але [воїн]-король наказав своїм людям знятися з якоря, підняти вітрила й усю ніч пливти проти вітру вздовж берега. І, як не раз траплялося й потім, талан [воїна]-короля здолав чародійство фінів. За ніч вони про-

пливли повз (fyrir) Балаґардссіду, а далі звернули у відкрите море. Весь цей час військо фінів переслідувало їх, ідучи берегом».

Далі йде відповідна станца скальда Сіґвата[69]. Даний текст важливий тому, що там згадується назва Балаґардссіда. Цей топонім, досі загадковий і нелокалізований, заслуговує на особливу увагу. «Легендарна саґа» дає дуже цікаве визначення цього топоніма[70].

«Утретє він (Олав) воював у Фінляндії (á finnlande) на сході й мав там успіх. Звідти він подався до Балаґардссіди в Сіоланді й учинив збройний напад на ті землі (þaðan hellt hann til Basagauzsiðu[71] a Siolande oc hæriaðe þar)».

З процитованого вище тексту очевидно, що Балаґардссіда була в провінції Сіоланд[72]. Цю назву слід радше тлумачити не як добре відомий данський острів, а як шведську провінцію, серцевиною якої було Рослаґенське узбережжя поблизу Стокгольма. Ось як описує її Сноррі[73]: «Четверту [шведську провінцію] називають Аттундаланд [на схід від озера Меларен та річки Фюрі]; п'ята [провінція] — це Сьяланд і суміжні з ним землі на схід понад морем (er þar liggr til it eystra með hafinu)".

Арнґрім Йонссон (1568—1648) подає цей текст у своєму латинському варіанті в «Додатку», написаному в 1595—1596 рр., «Ad catalogum RR. Sveciae» в такий спосіб[74]:

«4. Atianda Land.

5. Sialand. Est latus Sveciae orientale et maritimum».

На підставі цього зв'язку Балаґардссіди зі Сьяландом/Сіоландом можна вважати, що: 1. Балаґардссіда була розташована у шведській сфері впливу Східної Європи і 2. Це узбережжя лежало десь на південь від шведського узбережжя, але було на схід від Естонії, яка в наших джерелах розглядається окремо.

3) Шведська східна політика і плани видати Інґіґерду за Олава Святого

Після того як Олав Гаральдссон став королем Норвегії в 1014/15 р., він вирішив спробувати укласти мир із Олавом Скауктонунґом Ейрікссоном, королем Швеції (995—1020/22), який на той час — після скасування правління ярла — вважав себе [також] правителем Норвегії.

Цей мир можна було б стабілізувати, якби вдалося укласти шлюб між норвезьким королем і (законною) дочкою шведського короля Інґіґердою. Олав відрядив до Швеції досвідченого політика, маршала (stallari) Бйорна Товстого, з дорученням залагодити цю делі-

катну справу. Його супроводжував королівський скальд Сіґват Тордарсон (пом. 1045 р.), який описав цю дипломатичну місію до Швеції у своєму творі «Austrfararvísur» («Станци про мандрівку на Схід»)[75]. Родич покійного короля Олава Трюґґвасона (пом. 1000 р.) і друг Бйорна, впливовий ісландець Гялті Скеґґясон, також брав участь у тій місії.

Двір Рьоґнвальда Ульвссона правив за штаб-квартиру для посольських виправ до Швеції. Рьоґнвальд був ярлом Західного Ґаутланду, провінції, яка безпосередньо сусідила з Норвегією, і тому він мав із цією останньою спільні економічні інтереси. До того ж дружиною Рьоґнвальда була Інґібйорґ, сестра Олава Трюґґвасона.

У самій Швеції ідея шведсько-норвезького союзу мала своїх прихильників у найвищих колах. До цього союзу прив'язувалися наміри здійснювати спільну шведсько-норвезьку колоніальну політику в Східній Європі, зокрема на східному узбережжі Балтійського моря. Головним речником такої політики виступав речник закону Тіюндаланду Торґнюр Торґнюссон (який до того ж був родичем Рьоґнвальда) — провінційний речник закону (*lǫgman*) найвищого рангу. Сноррі так описує цю провінцію[76]: «Тіюндаланд — це найкращий і найгустіше заселений район у Швеції [власне Швеції], і там міститься [Уппсала] резиденція короля, а також кафедра архієпископа і ще «скарби Уппсали» — так шведи називають володіння шведського короля... Кожна частина країни має свою асамблею і свої закони на багато випадків життя... Але щоразу, коли між їхніми законами виникає конфлікт, тоді перевага надається законам Уппсали, і всі речники закону мають нижчий ранг, аніж речник Тіюндаланду".

Інґіґерда, дочка короля, також виявляла найактивнішу цікавість до політики, підтримуючи фракцію Торґнюра.

Проте король Олав Скаутконунґ плекав неприховану неприязнь до норвезького Олава, що його називав не інакше, як «отой товстун». Вважалося, що Гялті як нейтральний ісландець має більше шансів уплинути на шведського короля, і тому він прибув до столиці раніше за офіційних послів. Та тільки-но він порушив цю тему в розмові з королем, як той негайно й рішуче сказав своє «ні». Але тим часом Гялті й Олав Скаутконунґ досить швидко заприятелювали. В цьому місці саґи король подає свої думки про переваги шведського королівського правління на півночі в досить цікавий спосіб[77]:

«Цього товстуна ніхто при моєму дворі не назве королем, і помиляються ті, хто вважає, ніби він чогось вартий, і ти теж зі мною погодишся, коли я скажу, що немає жодного смислу в тому союзі, який я міг би укласти завдяки цьому шлюбові: бо я вже десятий

король в Уппсалі, люди з нашого роду сходили на престол один за одним і були єдиними королями у Шведській державі й над багатьма іншими великими країнами, і всі вони були королями над іншими королями на півночі (oc verit allir yfirkonungar annarra konunga á Norðlǫndum). Але в Норвегії є лише маленькі поселення, і ті розкидані. Там правили не королі, а всілякі дрібні царки... (smákonungar)...»

Навіть втручання Інґіґерди, за підказкою Гялті, не дало результатів. Проте її аргументація, коли вона намагається пояснити батькові цю перспективу, заслуговує уваги[78]:

«Даремно ти домагався влади над Норвегією. Ця країна бідна, подорожувати там важко, а людям довіряти не можна. Її жителі хочуть мати королем кого завгодно, тільки не тебе.

Якщо мені дозволено щось сказати, то ти більш не домагайся панувати над Норвегією, а ліпше поведи своє військо на східні береги Балтійського моря (í Austrveg), щоб відновити свою владу там, де її раніше мали королі Швеції, ту саму, яку наш родич Стюрбйорн [Олавссон, помер 984 р.] здобув зовсім недавно, й залиш Олавові Товстому його батьківську спадщину й спробуй із ним домовитися».

Після того як втрутилася Інґіґерда, речник закону Торґнюр виголосив справжню промову, більше схожу на ультиматум[79]:

«Сьогодні зовсім інша вдача у шведських королів, аніж вона була колись. Торнюр, батько мого батька, пам'ятав Ейріка Емундарсона [бл. 890—893], короля Уппсали, й розповідав про нього, що коли він був у розквіті свого віку, він щоліта вирушав збирати податки й добирався до багатьох країн, підкоряючи своєму впливу Фінляндію і Карелію, Ейстляндію і Курляндію та великі території на Сході (ok víða um Austrlǫnd)[80].

І досі можна бачити земляні укріплення (jarðborg) та інші великі споруди (stór-virkr), які він [там] поставив; і він не був таким гордієм, щоб не слухати людей, які хотіли обговорити з ним важливі справи. Торґнюр, мій батько, тривалий час перебував біля короля Бйорна [Ґамлі, бл. 93?—96?], бо я ходив із ним часто у збройні походи (herfǫr). Він розширив володіння шведів і боронив їх доблесно. До нього легко було підійти з порадою. Але той король, якого ми сьогодні маємо, якщо й дозволяє комусь говорити у своїй присутності, то тільки те, що йому хочеться від нього почути, тільки цьому він і приділяє увагу; але він же таки дозволяє країнам, які повинні сплачувати йому данину, ухилятися від свого обов'язку, бо йому бракує енергії та кмітливості, щоб примусити їх до цього. Він плекає амбіції здобути владу над Норвегією, чого раніше не прагнув жоден шведський король, і це може завдати великих прикростей багатьом. Так

от, тепер ми, землевласники (várr bóandanna), бажаємо, щоб ти уклав мир із Олавом Товстим, королем Норвеґії, й віддав йому свою дочку Інґіґерду. І якщо після цього ти захочеш повернути собі ті землі в Аустрвезі, що ними там володіли твої родичі та предки, ми всі підемо туди за тобою й зробимо, як ти скажеш. Але якщо ти не зробиш того, чого ми від тебе хочемо, ми вчинимо на тебе напад, уб'ємо тебе і не станемо терпіти твоє беззаконня та ворожість. Саме так робили колись наші предки: в Мула- (=? Мора-) тінґу [недалеко від Уппсали] вони втопили в колодязі п'ятьох королів[81], тому що ті так само роздималися від пихи, як ти тепер роздимаєшся перед нами. А зараз відповідай мені негайно, як ти збираєшся вчинити».

Оскільки люди, присутні на тому зібранні, схвалили промову Торґнюра, король зрозумів, що йому доведеться змиритися з неминучим злом, і погодився дійти згоди з Олавом норвезьким. На тому ж таки зібранні було ухвалено, що Інґіґерда має вийти заміж за норвезького короля, і Олав Скаутконунґ наділив ярла Рьоґнвальда всіма повноваженнями щодо підготовки до весілля[82].

Проте коли наступного літа Олав Гаральдссон вирушив у весільну подорож, щоб забрати свою наречену, шведський король зламав свою обіцянку й не прибув до Конунґагелли[83].

Згодом з'ясувалося, що Олав Ейрікссон знайшов інше рішення для здійснення своєї східної політики. Коли скальд Сіґват прибув у маєток ярла Рьоґнвальда в західному Ґаутланді, щоб порадитися, до яких дій їм удатися, «він довідався з листа принцеси Інґіґерди, що посли від короля Яріцлейва, який правив у Голмґарді, на Сході, з'явилися до Олава, короля Швеції, просити, щоб він, Олав, шведський король, віддав свою дочку Інґіґерду Яріцлейвові за жінку; довідався він і про те, що король Олав пристав на цю пропозицію вельми охоче (at til Óláfs Svíakonungs hǫfðu komit sendimenn Jarizleifs konungs austan ór Hólmgarði at biðja Ingigerðar, dóttur Óláfs Svíakonungs, til handa Jarizleifi, ok þat með, at Óláfr konungr tók þessu allvænt)[84].

Тоді Сіґварт уклав план, згідно з яким Олав Гаральдссон мав одружитися з Астрід, незаконнонародженою дочкою шведського короля, яка на той час гостювала в ярла Рьоґнвальда й залюбки погодилася на таку пропозицію. Цей шлюб не вимагав королівського дозволу, і весілля відбулося влітку 1016 р.[85].

«Ágrip» згадує про ці події дуже коротко:

«Після цього Олав [Гаральдссон] попросив собі за жінку Астрід, дочку шведського Олава, сестру Інґіґерди, яку обіцяли йому раніше; але її батько зламав свою обіцянку, бо гнівався [на Олава Гаральдссона], і видав її за Ярітлава, який був королем Аустрвеґа (ok gifti Jaritláfi Austrvegs konungi)»[86].

Коротко згадавши про цю подію, «Fagrskinna» називає також ім'я Ярославового батька Володимира[87]:

«Шведський Олав видав свою дочку Інґіґерду за короля Яріцлейва, сина короля Вальдамара, що правив у Голмґарді (Oláfr svenski gifti siðan Ingigerði dóttur sína Jarizleifi kononge syni Valldamars konungs í Hólmgarði).

«Historia Norwegiæ» помилково називає Інґіґерду Марґаретою й ідентифікує її як сестру шведського короля[88]:

«Tunc Olavus Norwegensis sororem [помилка — замість «дочку»] Olavi Sveonensis nomine Margaretam, quam diu digna vicissitudine intimi amoris privilegio dilexerat, in ipso discessu desponsavit, sed frustra, nam eandem rex Iarezlafus de Ruscia fratre cogente invitam duxit uxorem. Quod factum maximam odiorum atque discordiarum fomitem inter tres illos nobilissimos principes subministrasset, si non sapientissima soror Margaretæ per consilium sui nutritoris disruptam prioris desponsationis copulam aptissime redintegrasset; hanc etenim Olavus in matrimoniam sibi sociavit...»

4) Інґіґерда одружується з Яріцлейвом

Ця подія, важлива для історика Східної Європи, найкраще описана в «Heimskringla». Позиція Інґіґерди дуже цікава. Хоч вона стала дружиною правителя Русі, її головною турботою була східноєвропейська політика Швеції. Ключем до Східної Європи стала Ладога/Альдейґюборґ, звідки були легко доступні всі важливі річкові шляхи. А тим часом це ключове місто потрапило до рук новгородсько-київського князя[89]. Тепер Інґіґерда вимагала, щоб цей ключовий, в економічному та політичному значенні, пункт перейшов під владу шведської династії. Ситуація до певної міри виявилася аналогічною тій, за якої візантійська принцеса Анна поставила свої вимоги батькові Ярослава Володимирові. В обмін на цей шлюб Володимир мусив повернути Херсонес/Корсунь, який мав таке саме центральне значення на півдні, як і Ладога — на півночі.

Ось що ми читаємо в тексті Сноррі[90]:

«Наступної осені [мабуть, у 1015 р., див. нижче] посли короля Яріцлейва прийшли до Швеції з Голмґарда на сході (kómu til Svíþjóðar sendimenn Jarizleifs konungs austan ór Hólmgarði). Їм було доручено висунути перед королем Олавом [шведським] вимогу, щоб він виконав домовленість, досягнуту минулого літа [тобто в 1015 р.[91].], й віддав свою дочку Інґіґерду за жінку королю Яріцлейвові.

Вона [Інґіґерда] відповіла їм так: «Якщо я маю вийти заміж за короля Яріцлейва, тоді я вимагаю, щоб моїм весільним дарунком були Альдейґюборґ і те графство (*jarlsríki*), яке йому належить».

Посли Ґардійські (тобто Русі) (sendmenn inir gerzku) дали на це згоду від імені свого короля. Тоді Інґіґерда сказала: «Якщо вже мені треба вирушати на схід до Ґардарікі, тоді я мушу взяти із собою такого чоловіка зі Швеції, який, на мою думку, може мене супроводжувати. Я мушу також поставити умову, що там, на сході, він посідатиме не менш високе становище, аніж тут, і користуватиметься не менш високою пошаною».

І [шведський] король, і посли дали на це згоду. Король урочисто пообіцяв, що так і зробить, те саме пообіцяли, у свою чергу, й посли. Тоді король запитав Інґіґерду, кого вона хоче взяти з собою. Вона відповіла: «Цей чоловік — мій родич, ярл Рьоґнвальд Ульвссон». [Шведський] король відповів: «Я вирішив заплатити ярлові Рьоґнвальду іншою монетою за те, що він зрадив свого короля, за те, що подався до Норвегії з моєю донькою і віддав її в наложниці отому товстунові [Олавові Святому], котрий, як йому відомо, є нашим найбільшим ворогом; і за це він теліпатиметься в зашморгу цього літа».

Інґіґерда попросила батька, щоб він виконав обіцянку, яку їй щойно дав; і вона таки домоглася своїми благаннями, що король погодився дозволити Рьоґнвальдові мирно покинути Швецію, але Олав наказав, щоб той більш ніколи не з'являвся йому на очі і не повертався до Швеції, поки він, Олав, буде тут королем. Після чого Інґіґерда послала гінців до ярла [Рьоґнвальда], повідомляючи його про досягнуту домовленість і призначивши місце, де вони мали зустрітися. І тоді ярл вирушив прямо до Східного Ґаутланду, де він роздобув кораблі й поплив зі своїм почтом на місце зустрічі з принцесою Інґіґердою. Згодом усі разом вони помандрували на схід до Ґардарікі — це сталося влітку [1016 р.]. Потім Інґіґерда одружилася з королем Яріцлейвом. У них народилися такі сини: Вальдамар (Володимир, 1020 р.), Віссівальд (Всеволод, 1030 р.) і Гольті інн фрьокні ("Хоробрий")[92]. Королева Інґіґерда подарувала ярлові Рьоґнвальду Альдейґюборґ та графство, яке належало цьому місту. Ярл Рьоґнвальд жив там довго. Він виявився людиною дуже славетною. Синами ярла Рьоґнвальда та Інґібйорґ були ярли Ульв та Ейлів».

Традиційна ісландська хронологія, яку вважають не надто надійним джерелом для подій XI ст., датує одруження Інґіґерди з Ярославом 1019 р.[93].

Проте ця дата явно пізня. На наш погляд, добре обґрунтовані поправки А. І. Лященка мають бути прийняті, і цю дату слід пересунути на три роки далі в минуле, тобто до 1016 р.[94].

5) Покарання Яріцлейва за його гординю

Збірка «Morkinskinna» (бл. 1210—1222 рр.) починається майже анекдотичним описом епізоду, який, мабуть, стався десь після 1024 р. (рік народження Маґнуса), але до перебування Маґнуса Олавссона при дворі Ярослава (1027—1035)[95].

У тексті читаємо:

«Король Яріцлейв правив над Ґардарікі, а королева Інґіґерда, дочка шведського короля Олава, була наймудрішою серед жінок і дуже гарною на вроду. Король Яріцлейв мав чудову бенкетну залу, яку збудував для себе й оздобив золотом та коштовним камінням; він приймав там людей найшляхетнішого походження (meþ gòþom drengiom), котрі дбайливо добиралися за їхнім досвідом, вбранням та озброєнням... Щодо опорядження й оздоблення зала не знала рівних. Вона була прикрашена дорогоцінними речами та розкішними тканинами.

[Одного дня] сам король, [вбраний] у королівську мантію, сидів на троні. Він запросив багатьох своїх друзів і влаштував розкішний бенкет. Отоді й увійшла королева Інґіґерда зі своїм почтом, який милував око. Король підвівся, щоб привітати її, а тоді звернувся до неї з таким запитанням: «Де ще доводилося тобі бачити так чудово опоряджену й так досконало збудовану залу і таке блискуче товариство, яке тут зібралося? І де ще доводилося тобі бачити залу, оздоблену стількома коштовностями?» І ось як відповіла йому королева. «Володарю, — сказала вона, — ця зала опоряджена дуже добре, й нелегко знайти таку, яка могла б із нею зрівнятися, а тим більше, що тут зібралися разом у одному місці стільки хоробрих і сильних мужів, а також багато доблесних і славетних вождів. Але краще опорядженою є та зала, де сидить король Олав Гаральдссон, хоча її стелю й підтримує лише одна колона». Король розгнівався на ці слова й так відповів: «Твої слова вкривають тебе ганьбою, бо свідчать про те, що ти любиш короля Олава»[96]. І він дав їй ляпаса. Вона сказала йому: «Існує велика різниця між вами двома, а ще більшою є любов, аби я могла передати її словами».

І вийшла звідти, дуже розгнівана. Вона сказала своїм друзям, що негайно покине його [Яріцлейвове] королівство й більш ніколи не зазнаватиме від нього такої образи»[97].

Проте їхні спільні друзі намагалися втрутитися в цю справу й урятувати їхній шлюб. Яріцлейв визнав свою провину, й Інґіґерда погодилася простити його за умови, що він візьме Маґнуса, сина Олава Святого, за свого прийомного сина. Ця її умова була великим ударом для Яріцлейвової гордині. Прийнявши її, він ніби визнавав, що він нижчий за своїм рангом, аніж король Олав.

«Morkinskinna» так розповідає про те, що сталося далі[98]:

«“Ти повинен зараз, — сказала йому вона, — послати корабель у Норвегію до короля Олава, бо, як мені розповідали, він має незаконнонародженого сина; запроси його сюди й пообіцяй, що ти піклуватимешся про нього й виховуватимеш його. А щодо тебе та короля Олава, то існує давнє прислів'я: at sá er ógaufgari, er oþrum fóstrar barnn[99], тобто: хто виховує чиюсь дитину, той не такий шляхетний, як її батько”.

І король Яріцлейв звелів відрядити корабель до Норвегії; ці люди (Яріцлейвові посли) добулися до двору короля Олава й передали йому пропозицію своїх короля й королеви. Він [Олав] відповів їм такими словами: «Я дуже радий прийняти цю пропозицію. Немає інших людей, кому я з більшою охотою довірив би свого сина, як король Яріцлейв та його королева, яка є дуже достойною дамою». І тоді він відрядив свого сина Маґнуса з ними (послами). Вони (Яріцлейв та Інґіґерда) прийняли його з усіма почестями й піклувалися про нього та виховували його з не меншою прихильністю та любов'ю, аніж своїх власних синів».

Сьогодні неможливо визначити реальну вартість цього анекдотичного епізоду як історичного джерела. Перебування Маґнуса при Ярославовому дворі — це незаперечний історичний факт, і немає жодних підстав сумніватися в тому, що Ярослав став прийомним батьком для сина Олава Святого. Проте в жодному джерелі не згадується, що Маґнус, який народився близько 1024 р.[100], з'явився на Русі раніше, аніж влітку 1029 р., коли він прибув туди разом зі своїм батьком шукати політичного притулку[101].

6) Олав Святий у Ґардарікі

Коли данський король Кнут інн рікі (1014—1035) завоював Норвегію в 1028 р., Олав Святий утік до шведської провінції Нерікі. Сноррі так описує другий етап його подорожі у вигнання[102]:

«Та коли наблизилося літо, король (Олав) став готуватися до того, щоб покинути країну, і спорядив кораблі. Він вирушив у дорогу того ж таки літа й не зупинявся, аж поки прибув у Ґардарікі на сході й там зустрівся з королем Яріцлейвом та його дружиною Інґіґердою (fyrr en hann kom austr i Garðaríki áfund Jarizleifs konungs ok þeira Ingigerðar dróttningar). Королева Астрід і принцеса Ульвгільд залишилися у Швеції, але, помандрувавши далі, на схід, Олав забрав із собою свого сина Маґнуса. Король Яріцлейв зустрів його привітно, запросив його залишитись і дав йому досить землі, щоб він міг прогодувати себе і свій почет. Король Олав прийняв запрошення й залишився там».

Далі цей самий автор так описує життя Олава на Русі[103]:

«Після того як король Олав прибув у Ґардарікі, він весь час перебував у задумі, обмірковуючи, що йому робити далі. Король Яріцлейв і королева Інґіґерда запросили короля Олава оселитися в них і розташуватися в королівстві (*riki*), що називалося Вулґарія (мабуть Волзька Буртасія; див. ще с. 387)[104], яке було частиною (*hlutr*) Ґардарікі, населеною людьми поганської віри (Jarizleifr konungr ok Ingigerðr dróttning buðu Óláfi konungi at dveljask með sér ok taka upp ríki þat, er heitir Vúlgáríá, ok er þat einn hlutr af Garðaríki, ok var þat fólk heiðit í því landi).

Король Олав міркував, чи прийняти йому це запрошення; та коли він запитав, якої думки про це його люди, всі вони порадили йому не оселятися тут і почали умовляти його повернутися на захід (у тексті: norðr)[105].

«Fagrskinna» дає приблизно схожий текст[106]:

«Олав подався до Швеції навідати Енунда [Олавссона], свого шуряка. Він (Енунд) дав йому корабель, і він (Олав) вирушив на схід у Ґардарікі, до короля Яріцлейва (for hann siðan austr i Garðariki a funnd Iaruzleifs konongs) , і був зустрінутий там дуже гостинно. Він (Олав) залишився там на другу зиму, і з ним був його син Маґнус; його (Маґнусову) матір звали Альвіилльд».

Чотирма рядками нижче, згадуючи про це перебування Олава на Русі, «Fagrskinna» вживає термін Аустрріки для позначення цієї країни[107]: «Влітку король Олав помандрував до Аустрріки (for i Austrríki), ярл Гакон повів свої кораблі на захід, до Англії».

«Легендарна саґа» також дає відомості з невідомого (і навряд чи надійного) джерела, яке твердило, що Астрід помандрувала на Русь зі своїм чоловіком[108]: «Король Яріцлейв із щирою приязню зустрів короля Олава та королеву Астрід і всіх тих, хто їх супроводжував».

Згідно з традицією, яку записав ще Теодорік Монах, визначальним фактором, що вплинув на рішення Олава, повертатись чи не повертатись йому до Норвегії, був сон. У тій версії цього сну, яку подає Сноррі, Олавові приснився його родич Олав Трюґґвасон. Він заборонив йому «приймати владу від чужоземних королів, яких ти не знаєш»[109].

«Після того як король Олав вирішив, що мусить повернутися на батьківщину [коли він одержав звістку про смерть ярла Гакона в 1029 р.], він повідомив про це своє рішення короля Яріцлейва та королеву Інґіґерду. Вони намагалися відмовити його від цього наміру, сказавши йому, що в їхніх володіннях він матиме стільки влади, скільки йому годиться мати, і просили його не віддавати себе в руки своїх ворогів, адже воїнів у нього було зовсім мало.

Тоді король Олав розповів їм про сон і сказав, що, на його думку,

це воля Божа. І коли вони зрозуміли, що король твердо вирішив повернутися до Норвегії, вони запропонували йому всю допомогу, яку тільки могли надати для того, щоб його подорож була успішною, якщо він погодиться її від них узяти.

Король подякував їм щирими словами за це бажання зробити йому добро і сказав, що радо прийме від них усе, що може знадобитися для його походу.

Відразу після Різдва (1029/1030) король Олав розпочав приготування. Він мав із собою близько двохсот [=240] людей. Король Яріцлейв дав усім коней і все спорядження, якого вони потребували. І коли король Олав зібрався, він вирушив у дорогу, з усіма почестями проведений королем Яріцлейвом та королевою Інґіґердою. Свого сина Маґнуса він залишив під опікою короля Яріцлейва. А тоді король Олав помандрував на захід, і спочатку вони йшли по кризі замерзлих річок — і так до самого моря. А коли настала весна і крига скресла, вони приготували кораблі й із першим сприятливим вітром підняли вітрила і без особливих пригод відбули морську подорож. Король Олав спрямував свої кораблі до острова Ґотланд, і там він одержав новини зі Швеції й Данії, а потім і з Норвегії...»[110]

Але, як нам здається, справжньою причиною, яка вплинула на рішення Олава (і набагато прозаїчнішою, аніж причина агіографічна), було те, що провідний політик у Норвегії змінив рішення на користь Олава. В «Heimskringla» читаємо[111]:

«Маршал Бйорн (*stallari*) одержав звістку про те, що ярл Гакон пішов із життя. І тоді він розкаявся, бо порушив вірність королю Олавові. Він відчув, що вже не зобов'язаний дотримуватися угоди, до якої пристав лише тому, що мусив коритися ярлові Гакону, і подумав, що якби тепер король Олав прибув до Норвегії, він мав би певні шанси повернути собі своє королівство — адже країна залишилася без володаря.

Отож він швидко приготувався до від'їзду з кількома людьми, і потім вони подорожували і вдень, і вночі: верхи на конях, коли була змога, а там, де цього вимагали обставини, — на кораблях; і так вони не зупинялися, аж поки взимку [1029 р.] на святки добулися на схід, у Ґардарікі, й знайшли там короля Олава. І король зрадів неймовірно, коли побачив Бйорна. Згодом король одержав відомості про інші події, які сталися на півночі[112], в Норвегії. Бйорн розповів йому, що ярл загинув, а тому країна залишилася без володаря. Люди, які пішли з королем Олавом, коли він залишив Норвегію, і мали там маєтності, родичів і друзів, з великою радістю сприйняли цю новину, бо тужили за домівками й мріяли туди повернутися. Бйорн розповів королю ще багато чого такого, про що той хотів

довідатися. Потім король став розпитувати про своїх друзів і про те, чи зберегли вони йому вірність...»

Ці події коротко описані в тогочасних оповідях про норвезьких королів.

Уже згадуваний Теодорік писав[113]:

«Inde [з Швеції] profectus ist in Ruscian ad Jaritzlavum regem, qui duxerat Ingigerthi, quam ipse ut paulo ante dixi desponsaverat et habere nequiverat. Moratus est ibi anno uno honorifice et officiosissme a rege Jaritzlavo susceptus, cujus etiam tutelae comiisit filium suum Magnum, puerum quinque annorum, quem ex concubina susceperat».

Далі Теодорік пише[114]:

«Olavus itaque ut fertur admonitus in somnis redire eum oportere in Norwagiam, vale faciens Iaritzlavo et Ingigerthi relictoque ibi filio suo Magno reversus est ad generum suum Olavum regem in Swethiam ibique anno illo moratus est».

У тексті, який зберігся від «Першої саґи» (ält Osh), можна знайти таку коротку примітку, яка майже дослівно повторюється в «Легендарній сазі»:

«Звідти він (Олав) помандрував (навесні) на схід до Ґардарікі й залишився на другу зиму в Голмґарді з королем Яріцлейвом та Інґіґердою, дочкою Олава шведського і сестрою Астрід, з якою був одружений король Олав (*þaðan fór hann of várit austr í Garþa ríki oc er hannannan vetr í Hólmgarþi meþ Iaritzleifi konungi ok Ingigerþi...*)"[115].

Дивно, що в цьому випадку «Ágrip» не згадує ім'я Ярослава[116]:

«Звідти він (Олав) [помандрував] ще далі від [своєї] країни — на чотирнадцяту зиму після того, як він прийшов у [свою] країну [як її король — у 1015 р.], а потім він подався до Аустрвеґа (í Austrvega); він мав із собою свого сина, Маґнуса ґоді".

Додаток. *Чудеса Олава Святого*

Вшанування Олава Гаральдссона як святого почалося відразу після його трагічної смерті. Вже в 1031 р. його мощі було перенесено до церкви Святого Клемента в Нідароссі/Трондгеймі, й тамтешні служителі стали занотовувати чудеса (*jar-tegn*), які здійснювалися за його посередництвом[117].

На 1050 р. Олав уже шанувався як святий у Англії; ми знаємо це з відомостей (піврічні дані за 1030 р.), наведених у «Давній англійській хроніці» («Old English Chronicle»), яка створювалася в той час у Абінґдоні[118].

Адам Бременський, що писав бл. 1070 р., знає про чудеса, які творилися біля гробниці Олава Святого, куди сходилися великі

юрми людей; на той час 29 липня вже було оголошено днем, коли вшановували пам'ять Олава Святого[119].

Поворотним пунктом у прославленні Св. Олава стали відвідини Нідаросса папським леґатом Ніколасом Брейкспіром у 1153 р., який підтвердив, що Святий Престол схвалює даний культ і підняв єпархію Нідаросса/Трондгейма до рангу архієпископства[120].

Головними джерелами про чудеса Олава Святого є такі:

1. «Translatio Sancti Olavi» — хроніка, написана в Нідароссі в пам'ять про перенесення мощей святого в 1031 р., але нині втрачена. Вона була, ймовірно, використана Теодоріком у його «Historia de antiquitate regum Norwagiensium» (близько 1177—1180 рр.)[121].

2. «Geisli» («Сонячний промінь») — символічна поема Ейнара Скуласона (народився бл. 1090—1095 рр., пом. бл. 1165 р.), продекламована в 1153 р. самим поетом у Нідаросському соборі (Kristkirkja) в присутності новопризначеного архієпископа Йона Бірґіссона (1152—1157 рр.) і трьох королів Норвеґії. Він брав свої дані почасти із свідчень Ейндріді унґі, який служив у варязькому корпусі в Константинополі й щойно повернувся додому в 1149 р.

Поема зберігається в двох рукописах на веленевому перґамені: кращий текст у «Bergsbók» (SKB 1, fol.; бл. 1400, Ісландська)[122]; і «Flateyjarbók» (GkS 100, fol.; бл. 1380—1394, Ісландська)[123].Вона була опублікована Ґуставом Цедершйолдом — *Geisli Einarr Skúlason orti* (Lund, 1874. — (2). — II. — 73. — (2) с.) і Ґудбрандуром Віґвуссоном — F. York Powell-ем, CPB (Oxford, — 1883. — Т. 2. — С. 283—294), зі скороченим англійським перекладом.

Вона також включена до збірника скальдичної поезії, укладеного Фіннуром Йонссоном (Kbh., 1912 [репр. 1967]. — Т. I. — С. 459—473) і Ернстом Коком (Lund, 1946. — Т. I. — С. 211—219).

3. «Acta Sancti Olavi», збірник оповідей про чудеса Олава Святого, був укладений латиною третім архієпископом Нідаросським/Трондгеймським Ейстейном Ерлендссоном (1161—1188). Найкращий його рукопис (виготовлений у Англії в кінці XII ст.) можна знайти в «Corpus Christi College», Oxford; він має назву: «*Passio et Miracula Sancti Olavi*», опублікований у Крістіанії в 1880 р. Ґуставом Стормом у його збірнику «Monumenta Historica Norvegiæ» (т. 1. — С. 125—144).

4. «Перша саґа про Олава Святого» (до 1180 р.), див. с. 63—72 цієї книжки.

5. «Норвезька книга проповідей», зберігається в AM 619, 4° (бл. 1200), опублікована Ґеорґом Тобіасом Фломом (*Codex AM 619 quarto*): *«Old Norwegian Book of Homilies», Containing the «Miracles of Saint Olaf» and Alcuin's «De virtutibus et vitiis»*. — Urbana, Ill, 1929. — 240 с. — 10 facs. — University of Illinois Studies in Language and Literature. —

Vol. XIV. — № 4) і Ґуставом Індребьо (*«Gamal norsk homiliebok». — Codex AM 619, 4⁰*. — Oslo, 1931; 64, 171 с.). Існує також факсимільне видання, здійснене Фредріком Поске в CCI. — Kbh., 1935. — Т. 8.

6. Три саґи про королів Норвеґії: «Morkinskinna», «Fagrskinna» і «Heimskringla», див. с. 66—69 цього тому.

Чудеса, які мають стосунок до Східної Європи

Ми тут зосередимо увагу лише на дев'ятьох чудесах Олава Святого, здійснених у трьох східних країнах і рівномірно там розподілених:

А) Три чуда в Новгороді

(1) Олав Святий чудесно зцілює хлопчика (1029 р.);

(2) Олав Святий рятує людей у підпаленій церкві (1152 р.);

(3) Олав Святий зцілює німого служника (дата не дається);

Б) Три чуда у Візантії

(4) Олав Святий допомагає Гаральдові Суворому втекти з в'язниці (бл. 1043 р.);

(5) Олав Святий дарує варягам перемогу в битві в Печінавеллірі (1123р.);

(6) Меч Олава Святого Гнейтір допомагає варягам перемагати в битвах (бл. 1123—1143 рр.);

В) Три чуда на вендському кордоні

(7) Олав Святий дарує перемогу своєму синові Маґнусу на Глюрскоґському пустищі (28 вересня 1043 р.);

(8) Олав Святий допомагає одному данцеві врятуватися з неволі (десь між 1103—1130 рр.);

(9) Олав Святий повертає одному чоловікові дар мови (20 липня 1152 р.).

А) Три чуда в Новгороді (Голмґарді)

(1) Олав Святий чудесно зцілює хлопчика (1029 р.)

Це чудо, що, як припускають, сталося вже під час перебування Олава Святого в Новгороді в 1029 р., описує тільки Снорріі («Óláfs saga helga»)[124]:

«Розповідають, що коли король Олав був у Ґардарікі, син однієї заможної вдови став скаржитися на печію в горлі, і незабаром хлопцеві зробилося так погано, що він зовсім не міг ковтати їжу, й усі думали, що він помре. Мати хлопчика пішла до королеви Інґіґерди, бо вона була з нею знайома, і показала їй сина. Королева сказала, що не знає, як вилікувати хлопця. «Іди до короля Олава, — порадила

їй вона. — Він тут найкращий серед усіх цілитель; і попроси його, щоб він поклав руки на те місце, де хлопцеві болить, а якщо він почне відмовлятися, то передай йому моє вітання».

Вдова зробила все так, як порадила їй королева, і коли вона прийшла до короля, то сказала йому, що її синові, либонь, не судилося жити на цьому світі, бо в нього велика печія в горлі, й попросила, щоб король поклав руки на те місце, де йому пече. Король відповів їй, що він не лікар. Вона відповіла, що це королева порадила звернутися до нього, «і вона просила мене передати тобі від неї вітання й сказати, щоб ти застосував ті ліки, про які ти знаєш, і вона сказала, що ти найкращий лікар серед усіх тих, які тут є». Тоді король поклав свої долоні хлопцеві на горло й не відривав їх від болючого місця доти, доки той почав ворушити губами. Потім король узяв окраєць хліба, розломив його навпіл, поклав дві половинки у вигляді хреста собі на долоню, а тоді засунув хліб хлопцеві в рот, і той його проковтнув. Відтоді горло йому вже не боліло. За кілька днів він цілком одужав. Його мати дуже зраділа, і дуже зраділи також усі родичі хлопця та всі ті, хто його знав. Тоді спочатку всі подумали, що король Олав має у своїх руках цілющу силу, таку саму, якою бувають наділені люди, чиє ремесло — лікувати хворих накладанням рук; але згодом, коли вже стало відомо, що він творить чудеса, всі дійшли висновку, що й це було одне з його чудес».

(2) Олав Святий рятує людей у підпаленій церкві (1152 р.)

Тоді як згадка про перше чудо збереглася лише в праці Сноррі, два інші новгородські чуда ми маємо записаними: і латиною — в «Acta Sancti Olavi», і місцевою говіркою — в «Легендарній сазі». Вони, безперечно, належать до того самого збірника чудес, який був підготовлений для святкової церемонії 1153 р.

У латинському тексті це чудо описується такими словами[125]:

«In civitate quadam Rusciae, quae Holmegarder appellatur, contigit tale incendium subito devenisse, ut totius urbis vastatio videretur imminere; cujus habitatores nimirum timore resoluti ad quendam sacerdotem latinum, nomine Stephanum, qui in ecclesia beati Olavi ibidem ministrabat, catervatim confluunt, ut in tanta necessitate experiantur beati martyris auxilium et certis probent indiciis, quae de ipso fama referente didicerant. Sacerdos autem haud segnis eorum favet voluntati, imaginem ejus arripit brachiis suis, ignibus opposuit; sed nec ignis ulterius transgreditur et pars relicta civitatis ab incendio liberatur».

Як уже згадувалося вище, майже ідентичний його опис також подано в збірнику чудес «Легендарної саґи». Проте можна помітити, що тут автор так описує місце дії[126]: í Garðum austr at ællðr kom í kaupbæ þann, er Hólmgarðr hæítir, то є: «у Ґардур на сході огонь вийде у торговому місті Голмґард».

Опис цього чуда має своє доповнення в «Першому новгородському літописі» під роком 6660/1152[127]:

«23 квітня згоріла церква св. Михаїла, яка [стояла] в торговельних кварталах міста, і це спричинилося до великого лиха; згоріли також усі торговельні квартали, а також усі дворища аж до струмка й далі, до Славно[128]; а ще згоріли вісім церков, а дев'ятою [була] Варязька [церква Св. Олава]".

Тут важливо зазначити, що про цю подію, яка сталася в 1152 р. в Новгороді, в Норвегії довідалися вже наступного року, і тоді ж таки вона була там записана.

(3) Олав Святий зцілює німого служника (дата не подається)

Третє новгородське чудо відбулося з німим рабом, який належав одному варягу на Русі[129]. В латинському тексті говориться:

«Varingus quidam in Ruscia servum emerat bonae indolis juvenem, sed mutum; qui cum nihil de seipso profiteri posset, cujus gentis esset, ignorabatur. Ars tamen, qua erat instructus, inter Varingos eum conversatum fuisse prodebat, nam arma, quibus illi utuntur, fabricare noverat. Hic cum tamdiu ex venditione dominica diversa probasset, ad mercatorem quendam postmodum devenit, qui ei pietatis intuitu jugum laxavit servile. Hic optata libertate potitus in civitatem devenit, quae Holmegarder appellatur, in domo cujusdam religiosae matronae hospitalitatis gratia suscipitur; mansit per dies aliquot. Mulier autem in beati martyris Olavi honore existens sedula, ad omnes horas in ejus ecclesia orationibus procumbebat. Nocturni igitur temporis hora visus est a se videri beatus martyr Olavus praecipiens sibi, ut praefatum secum puerum ad ecclesiam deducat; quod statim ad matutinales horas properans exsequitur. Cumque in ecclesiam simul venirent, puer haud diu moratus sopore resolvitur, et qui mulieri prius apparens curandum ad ecclesiam adduci praecepit, vultu et habitu probatur postmodum idem divina favente gratia curationem puero apparens contulisse».

У «Легендарній сазі» латинський термін Russia передається як Garðr[130].

Б) Три чуда у Візантії

(4) Олав Святий допомагає Гаральдові Суворому втекти з в'язниці (бл. 1043 р.)

Це чудо, що ввійшло до всіх трьох збірників саґ про королів Норвегії, творилося за таких обставин.

Візантійська цариця Зоя (1042—1054), щоб не дати Гаральдові повернутися до Норвегії, звинуватила його в привласненні свого майна і вкинула до темниці[131].

«Та коли Гаральда підвели до тюрми, — пише Снорpi[132], — йому явився святий король Олав і сказав, що порятує його. Згодом на тій вулиці збудували каплицю, присвячену королю Олаву, і відтоді та каплиця завжди там стоїть. В'язницею була висока башта, вгорі відкрита, куди заходили крізь двері з вулиці. В тій башті й замкнули Гаральда, а з ним — Галльдора й Ульва.

Наступної ночі одна жінка вельможного стану вилізла по драбині на башту з двома своїми слугами. Вони спустили вниз мотузку і витягли нею в'язнів нагору. Це була жінка, яку Олав Святий зцілив, він явився їй і сказав, щоб вона визволила його брата з тюрми. Опинившись на волі, Гаральд відразу пішов до варягів, усі вони попідхоплювалися й вітали його. Після чого все військо озброїлося й рушило до царської спальні. Вони зробили царя своїм бранцем і викололи йому очі».

(5) Олав Святий дарує варягам перемогу в битві в Печінавеллірі (1123 р.)

Опис цього чуда розповідає про перемогу, яку Олав Святий дарував варязькому корпусові, що був на службі у Візантії, в славетній битві в Печінавеллірі. Так називалася долина біля міста Берроеа (сьогодні Стара Заґора) в Македонії, де в 1122 р. відбулася вирішальна битва між варязьким корпусом, який служив у імператора Іоанна II Комнена (1118—1143), та об'єднаними силами печенігів і валахів[133]. Скандинавська форма цієї назви Pèzína-vellir («Рівнини печенігів») була утворена від слова «печеніги»[134].

Опис чуда дається в «Geisli» (станци 51—56), в збірнику «Acta Sancti Olavi»[135], в «Першій сазі» (сьомий фрагмент) та в «Норвезькій книзі проповідей» (розділ 3).

Спочатку ми дамо в перекладі версію чуда, як воно описане в «Першій сазі»[136]:

«Ці чудесні події сталися в Константинополі (Miklagarðr): булгари (тобто печеніги Булгарії) вирішили пограбувати місто, й імператор (Garðskonungr) відрядив їм назустріч чужоземних найманців (liði út), і вони зустрілися на полі Печіна (á Pézínavǫllum), і було там воїнів шістдесят проти одного. Першими в битву вступила кіннота греків (Grikkjar), але вони не мали успіху. Потім наперед вийшла кіннота франків (Frakkir), але й вони не здобули перемоги. Імператор оплакав свої втрати і став докоряти воїнам. Але вони сказали йому: «Пошли

в битву оті бурдюки з вином, своїх варязьких дружинників». Імператор вважав, що не слід наражати цих чудових воїнів на таку серйозну небезпеку. Проте Торір із Гельсінґяланда, який командував у ті дні варягами, відповів: «Навіть коли б тут палахкотів пекельний вогонь, ми пройшли б крізь нього, якби це принесло тобі мир». Імператор сказав: «Покличте собі на поміч свого короля, Олава Святого», і вони пообіцяли, що покличуть. Після цього варяги розгорнули свої лави в бойовий порядок і рушили на поган. Поганський король запитав: «Скільки воїнів у їхньому війську?», і вони йому відповіли, що там не більш як жменька людей. «А хто отой величний і славний муж, що гарцює попереду їхніх лав на білому коні?» — запитав поганський король. Але його люди відповіли, що нікого вони там не бачать. Потім їхнє військо охопила паніка й жах, і вони кинулися навтіки, а варяги — навздогін за ними разом з греками та франками — повбивали стільки ворогів, скільки мали змоги. Поганський король був сліпий, і він попросив, щоб його охрестили, розповівши про своє видіння. Згодом у Константинополі збудували церкву, присвячену Олавові Святому».

«Легендарна саґа» (яка описує двадцять три чуда) слідує за цим же таки текстом, просто цитуючи його[137]. Ця версія опису битви характерна тим, що ім'я ворога не називається.

А ось якими словами описує цю ж таки битву Сноррі (в «Hákonar saga herðibreiðs»). Цей опис заслуговує на пильну увагу дослідників воєнної тактики кочовиків[138]:

«Ось що сталося в Греції: у ті часи там правив цар Кірялакс[139] [так помилково названо Іоанна II], і був похід на Блокуманналанд (= «країну волохів та печенігів у Валахії»). Коли цар привів своє військо на поле Печіна, поганський король виступив проти нього з непереможною ордою. Вони мали військо вершників і величезні фургони з бійницями вгорі. А перед тим як розташуватися на ніч, вони оточили свої шатра фургонами, поставленими щільно один біля одного, а навкруг фургонів прокопали широкий і глибокий рів, тобто спорудили дуже потужне укріплення, на зразок фортеці. Поганський король був сліпий. І коли грецький цар прибув зі своїм військом, погани вишикувались у бойовий порядок перед своїм укріпленням із колісниць, а греки розгорнули свій бойовий стрій перед ними. Обидва війська зійшлися в битві, і результат її був нещасливий для греків. Вони втекли з поля бою, залишивши там багато вбитих, і погани здобули перемогу.

Тоді цар виставив проти поган військо з франків і фламандців (fylking af Frǫkkum ok Flæmingjum), і вони вступили в бій, і їм повелося так само, як і першим, і багато з них було вбито, а ті, кому пощас-

тило залишитися живими, втекли з поля битви. І тоді грецький цар розгнівався на своїх воїв, а вони у відповідь попросили, щоб він послав у бій варягів, отих відомих пияків (буквально «свої бурдюки з вином»). Король відказав, що він не хоче втратити своє найкраще військо, пославши так мало воїнів, нехай і хоробрих, проти такої незліченної орди.

І тоді Торір з Гельсінґяланда, який у той час командував варягами, відповів цареві такими словами: «Навіть коли б перед нами палахкотів вогонь, я звелів би своїм воїнам кинутись у нього, якби знав, що в такий спосіб я добуду для тебе мир, мій царю».

Цар сказав: «Тоді помоліться святому Олавові, вашому королю, щоб він допоміг вам і дарував перемогу».

У війську варягів було чотириста п'ятдесят [=540] людей. Вони дали врочисту обітницю, пообіцявши збудувати церкву в Міклаґарді за власний кошт і за допомогою добрих людей і присвятити цю церкву на вшанування і прославлення святого короля Олава.

Після цього варяги вибігли на поле битви, і коли погани це побачили, вони сказали своєму королю, що на них наступає ще одне військо грецького царя, але, — сказали вони, — це тільки жменька людей.

Тоді їхній король запитав: «А хто отой чоловік із царською поставою, що їде на білому коні попереду їхніх лав?»

«Ми такого не бачимо», — відказали вони.

Між двома арміями була така велика різниця в кількості, що шістдесят поган билися проти одного християнина, проте варяги йшли на битву з доблесною незворушністю. Та тільки-но супротивники зійшлися, страх і жах опанували військо поган, і вони відразу кинулися врозтіч, а варяги — їм навздогін і за короткий час повбивали їх дуже багато. Коли побачили це греки й франки, які раніше втекли від поган, вони теж погналися за втікачами. На той час варяги вже проникли в укріплення, споруджене з фургонів, і влаштували там велику різанину. Женучись за поганами, варяги полонили й забрали з собою поганського короля. Потім християни захопили шатра поган та захисний вал із фургонів».

(6) Меч Олава Святого Гнейтір допомагає варягам перемагати в битвах (близько 1123—1143 рр.)

Стосовно церкви Олава Святого в Константинополі існує легенда ще про одне чудо, де можна знайти чимало цікавих фактів із життя варязького корпусу. Цікаво також те, що через неї передається ланцюг традиції. Сноррі брав свої відомості з «Geisli» (станци 43—

50) — твору, написаного, як уже згадувалося, спеціально для церемонії вшанування Олава Святого, що відбулася в Нідароссі/Тронд-геймі в 1153 р.

Про чудо з варягами розповів Ейнарові очевидець Ейндріді унґі, який у 1149 р. повернувся з Константинополя до Норвегії.

Нижче ми подаємо опис чуда у версії Снорри («Hákonar saga herðibreiðs»)[140]:

«Як уже розповідалося раніше, в битві біля Стікларстадіра король Олав, коли його поранило, викинув свій меч Гнейтір. Тоді ж один чоловік, який походив зі шведів, зламав свого власного меча, і він підібрав меч Гнейтір і бився ним. Тому чоловікові пощастило вернутися живим з поля битви, і разом з іншими втікачами він дістався до Швеції й повернувся на свій хутір. Він володів мечем усе життя, а після нього ним володів його син, а потім меч переходив із рук у руки від одного його родича до іншого. І кожен, хто передавав меча комусь іншому, розповідав, як він називається і звідки він узявся.

Минуло не так багато часу, і в дні Кірялакса [=Іоанн II, 1118—1143], імператора Міклаґарда, в цьому місті було численне військо варягів. І так сталося, що одного літа, коли імператор пішов у якийсь воєнний похід, усе військо спало у своїх наметах, а варяги стояли на варті й охороняли імператора. Вони лежали на землі за табором. Між собою вони поділили ніч на зміни, і ті, хто відбув свою чергу в охороні, лягали поспати. Усі вони знаходилися при повній зброї. У них було так заведено, що кожен, хто лягав спати, мав шолома на голові, накривався щитом і клав меча собі під голову, а пальці правої руки — на його руків'я. Один з їхніх товаришів, кому за жеребом випало вартувати в останню зміну, вдосвіта прокинувся і виявив, що його меч зник. Та коли він став шукати його, то побачив, що він лежить на землі неподалік. Він узяв меча, подумавши, що це так пожартували товариші, які щойно відбули свою зміну, витягши з-під нього меча, поки він спав. Але товариші сказали, що вони цього не робили. Те саме повторювалося три ночі поспіль. І сам той чоловік був страшенно здивований, і дуже дивувалися всі ті, хто це бачив або про це чув, і його стали розпитувати, що все це могло б означати. І тоді він розповів їм, що той меч називався Гнейтір і що він належав Олавові Святому й той мав його при собі в битві біля Стікларстадіра, далі він повідав їм і про те, що сталося з мечем потім. Через якийсь час усе це дійшло до вух імператора Кір'ялакса. Він звелів, щоб власника меча привели перед його очі і дав йому вдесятеро більше золота, аніж був вартий той меч, наказав, щоб меча віднесли до церкви Олава Святого, яка утримується

варягами, й повісили над вівтарем. Ейндріді унґі перебував у Міклаґарді в той час, коли там відбувалися ці події. Він розповів про них у Норвегії, як засвідчує Ейнар Скуласон у драпі [«Geisli»], яку він склав про святого короля Олава і в якій згадано про той випадок».

В) Три чуда на вендському кордоні

(7) Олав Святий дарує перемогу своєму синові Маґнусу на Глюрскоґському пустищі (28 вересня 1043 р.)

Як завдяки втручанню Олава Святого було здобуто вирішальну перемогу над вендами, описується уже в «Geisli» (станци 28—30) і в трьох збірниках саґ про королів Норвегії.

Ось як розповідається про цю подію в «Heimskringla»[141]:

«Тоді король Магнус підхопився на ноги і наказав сурмити в сурми й підіймати військо. На той час полчища вендів уже посунули на них через річку. Тоді все королівське військо піднялося й стало йти назустріч поганим. Король Маґнус скинув із себе кольчугу. На ньому був червоний шовковий каптан. Він схопив бойову сокиру Гел, що належала самому королю Олавові. Він біг на ворожі лави попереду свого війська і, вимахуючи сокирою, яку тримав обома руками, став валити одного ворога за іншим. Так оповідає Арнор Ярласкальд...

Ця битва не тривала довго. Воїни короля билися люто й завзято. І там, де вони стрічали ворогів, венди падали, утворюючи кучугури трупів, високі, як хвилі під час припливу, а ті, хто був у задніх лавах, кинулися втікати й були зарубані, як худоба. Сам король переслідував їх через усе пустище, і скрізь лежали трупи ворогів. Так говорить Тйодольв у цьому вірші...

Як усім відомо, за християнських часів у північних краях ніколи не знали такої різанини, як оте винищення вендів на Глюрскоґському пустищі. Але у війську короля Маґнуса загинуло зовсім мало воїнів, хоча було багато поранених. Після битви король Маґнус звелів перев'язати рани своїх людей, але у війську не знайшлося б стільки лікарів, скільки потрібно. Тоді король став підходити до своїх воїнів, які здавалися йому придатними для цього діла, і обмацувати їхні руки. В такий спосіб він відібрав дванадцятеро, що, як йому здалося, мали найм'якші долоні, і звелів їм перев'язувати поранених. Ніхто з цих людей раніше рани не перев'язував, але всі вони згодом стали чудовими лікарями. Серед них були і два ісландці, Торкел Ґейрасон з Люнґара й Атлі, батько Барда Чорного з Селардаль, чимало чиїх нащадків згодом стали вправними лікарями.

Після цієї битви новина про чудо, яке сотворив святий король Олав, поширилася далеко по всіх краях; і всі потім казали, що немає сенсу збройно виступати проти короля Маґнуса Олавссона, бо король Олав, його батько, завжди перебуває так близько від нього, тому ніхто не спроможний його перемогти».

(8) Олав Святий допомагає одному данцеві врятуватися з неволі (десь між 1103—1130 рр.)

Опис цього чуда подано в «Норвезькій книзі проповідей» (розділ 5) і в «Heimskringla» («Magnússona saga»).

Ось як розповідається про це в другій[142]:

«Один молодик, данець за своїм народженням (danskan at øðli), потрапив у полон до поган, і вони його привели в країну вендів (ok fluttu til Vinðlands), де поводилися з ним, як і з іншими бранцями. Вдень він був сам-один, закутий у кайдани, але вночі його приковували ланцюгом до хазяйського сина, щоб він не зміг утекти. Але той нещасливець не міг ані спати, ані бути в спокої, бо його гризла гірка печаль, адже ані вночі, ані вдень він не переставав думати про те, як би йому врятуватися. Він дуже боявся, що тепер на все життя залишиться рабом, боявся голоду й тортур; не сподівався він і на допомогу родичів, бо раніше їм уже доводилося двічі викуповувати його з поганського полону; тому він гадав, що для них було б надто дорого і надто клопітно робити це втретє. Якими щасливими уявлялися йому ті люди, котрим не довелося пережити все те, що пережив він! Він не бачив тепер перед собою іншого виходу, як спробувати втекти з неволі, якщо щастя виявиться до нього прихильне. Отож уночі він убив хазяйського сина, відрубав йому ногу й зумів дістатися до лісу, як і був, закутий у кайдани. Але наступного ранку, вдосвіта, охоронці все виявили й погналися за ним із двома собаками, навченими йти по сліду втікачів, і вони знайшли його в лісі, де він лежав, намагаючись від них заховатися. Його схопили і стали жорстоко бити, знущаючись із нього, як тільки могли.

Потім вони поволокли його назад у село, мало не забивши до смерті й не виказуючи до нього анінайменшого жалю. Його тягли на тортури, щоб потім закатувати, але спочатку вкинули до в'язниці, де вже сиділо шістнадцятеро людей, усі християни, міцно зв'язавши його мотуззям та закувавши в ланцюги.

І тоді страждання й муки, які він витерпів раніше, здалися йому лише тінню тих, які доводилося терпіти тепер. Він не сподівався пощади від жодного із своїх тюремників. Ніхто не мав жалю до безталанного бідолахи, крім християн, які лежали поряд, також закуті в кайдани. Вони оплакували його страждання та свої власні

лихі пригоди й недолю. Та ось одного дня вони порадили йому, щоб він присвятив себе святому королю Олавові, пообіцяв стати вірним слугою в оселі його слави, якщо Божою ласкою та його молитвами йому пощастить визволитися з в'язниці. Сердега радісно пристав на цю пропозицію і відразу ж заприсягнувся, що служитиме в тому [святому] місці, як вони йому порадили. Наступної ночі, коли він заснув, йому наснилося, що перед ним постав чоловік середнього зросту й заговорив до нього такими словами:

«Гей, бідолахо, — сказав йому він, — чому ти не підводишся на ноги?»

«А хто ви, пане, такий?» — запитав сердега.

«Я король Олав, якого ти кликав».

«О мій добрий пане, — відказав бранець, — я залюбки підвівся б, якби міг, але я лежу тут, обплутаний мотуззям і ланцюгами, разом з людьми, які також закуті в кайдани».

Тоді король Олав знову озвався до нього і сказав таке:

«Вставай-но зараз же і не бійся, бо, запевняю тебе, ти вже не зв'язаний».

Після цього бранець прокинувся й розповів своїм товаришам по в'язниці, що йому наснилося. Тоді вони порадили, щоб він спробував підвестися на ноги і з'ясувати, чи це правда. І він підвівся й відчув, що вільний від пут. Тоді інші в'язні сказали, що все одно з цього нічого не буде, бо ж двері в'язниці замкнені і ззовні, і зсередини. Але озвався один старий чоловік, геть замучений, і сказав, щоб він не ставив під сумнів ласку того, хто вивільнив його від пут: «Ти зрозумій, що він сотворив це чудо задля тебе, аби ти скористався з його допомоги й утік звідси, а зовсім не для того, щоб ти й далі терпів тут муки й тортури. А зараз поквапся, — сказав старий, — біжи до дверей, і якщо ти зможеш вибратися назовні, ти врятований».

Так він і зробив; двері перед ним відчинилися, він швидко вибіг назовні й знову подався в ліс. Ті, що тримали його в полоні, про це довідалися й випустили на нього собак і погналися за ним так швидко, як тільки могли; а він знову ж таки впав на землю, той бідолаха, ховаючись від них і бачачи, як вони шукають його. Та тільки-но собаки наблизилися до нього, як відразу ж загубили його слід, а люди так і не змогли побачити його, хоч він лежав зовсім поруч, майже в них під ногами. І тоді вони повернулися назад, сердиті й роздратовані, що не змогли зловити його.

Король Олав не дозволив, щоб йому було завдано будь-якої шкоди, після того як він увійшов у ліс. Він повернув йому слух і здоров'я, хоча перед тим вони так жорстоко побили його, що пошкодили йому голову, і він оглух.

Незабаром по тому йому, разом з двома іншими християнами, яких довго там катували, вдалося знайти корабель, і вони зуміли вийти на ньому в море й утекти з того краю.

Пізніше він знайшов дорогу до святилища короля Олава. На той час він уже був бадьорий і дужий. Тому він пожалкував, що дав таку обітницю, і зламав свою обіцянку доброму королю; одного дня він утік звідти й надвечір попросився в хату селянина, який дав йому притулок Бога ради. Після цього, уже вночі, коли він заснув, він побачив, як до нього наблизилися троє гарних дівчат. Вони відразу ж заговорили до нього і стали суворо докоряти йому за те, що він припустився такого зухвальства — утік від доброго короля, який зробив йому таку велику ласку, спочатку допомігши йому вивільнитися з ланцюгів, а потім і врятувавши його з неволі; як же він міг кинути великодушного володаря, якому чесно служив?

Він прокинувся, охоплений моторошним жахом, відразу ж підхопився на ноги, ще вдосвіта, і розповів господареві дому [про свій сон]; і той добрий селянин сказав, що йому нічого іншого не лишається, як тільки повернутися в те святе місце.

Той, хто вперше записав розповідь про ці чудеса, бачив на власні очі того чоловіка й рубці від ланцюгів у нього на тілі».

(9) Олав Святий повертає одному чоловікові дар мови (20 липня 1152 р.)

Це чудо мало великий розголос. Про нього розповідається в «Geisli» (станци 40—42), «Acta Sancti Olavi»[143], «Першій сазі»[144], «Норвезькій книзі проповідей» (розділ 6), «Heimskringla» («Haraldssona saga») Сноррі й у «Легендарній сазі» (де про нього згадується двічі)[145].

Ось версія Сноррі[146]:

«У дні синів Гаральда Ґіллі (1130—1136) так сталося, що один чоловік на ім'я Галлдор потрапив у полон до вендів. Катуючи його, вони розрізали йому горло, витягли крізь той розріз язика й обрубали його біля самого кореня. Після цього він прийшов до місця, де впокоївся прах Олава Святого, і звернувся всіма своїми думками до цього Божого чоловіка і, проливаючи рясні сльози, попросив короля Олава повернути йому дар мови та здоров'я. Незабаром дар мови повернувся до нього [завдяки] ласкавому заступництву доброго короля, і на все своє подальше життя він став його вірним слугою, став чудовою людиною, твердою у своїй християнській вірі. Це чудо сталося за півмісяця до свята Олава Святого (20 липня), у той самий день, коли кардинал Ніколас [Брейкспір] ступив на землю Норвегії».

У латинській версії бракує двох важливих елементів: імені норвежця і дати, коли сталося чудо. Ім'я Vindir у латинському тексті передається як Slavi.

2. *«Саґи про Олава Трюґґвасона»* [див. ще с. 1177—1179]

Були чотири основні саґи про Олава Трюґґвасона, якого ісландці вважали своїм християнським апостолом.

Оддова саґа про Олава Трюґґвасона

Найдавніша з цих саґ походить із Тінґейрара, найстародавнішого монастиря Ісландії, який був заснований бенедиктинцями в 1133 р. Одд Сноррасон, чернець цього монастиря, написав саґу десь бл. 1190 р.[147]. Ця праця не збереглася в своєму латинському оригіналі, а дійшла до нас тільки в перекладі старонордичною мовою, що приблизно датується початком XIII ст. Вчені погоджуються, що, «пишучи саґу про Олава Трюґґвасона, Одд, мабуть, безпосередньо надихався "Першою саґою про Олава Святого"»[148].

Версія в перекладі старонордичною мовою зберігається в таких рукописах, що доповнюють один одного: AM 310, 4⁰ (=A; Норвегія, в 1250—1275 рр.; почасти зіпсований), SKB 18, 4⁰ (=U; Ісландія, бл. 1300 р.; скорочена версія), і DG 4—7 I, fol. (=S; Норвегія, бл. 1270 р.; фрагмент).

Праця Одда публікувалася кілька разів. Існують два основні видання: Петера Ґрота (на основі рукопису A): *Det Arnamagnæanske Haandskrift 310 quarto. Saga Olafș konungs Tryggvasonar er ritaði Oddr munnr. En gammel norsk bearbeidelse af Odd Snorresøns paa latin screvne Saga om Kong Olaf Tryggvason* (Chria., 1895. — LXXVIII. — (1). — 156 с.) і Фіннура Йонссона (на основі всіх трьох рукописів: A, S, U): *Saga Ólafs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk* (Kbh., 1932. — (6). — XXXIII. — 276 с.). Ґудні Йонссон включив саґу Одда в перший том свого збірника «Konunga sögur» (Rvík., [1957]; с. 1—192).

Одд повністю використав усі ісландські історичні праці, написані до його часу, станци скальдів, а також усну літературу. У спеціальному розділі автор теж аналізує хронологію свого героя, ґрунтуючись на дослідженні свого попередника Арі Мудрого: фрасаґа останнього цитується як джерело[149].

Аналіз цінності книги Одда як джерела здійснено в берлінській дисертації Ерми Ґордон: *Die Olafssaga Tryggvasonar des Odd Snorrason* (Berlin, 1938. — 110 с.).

Ґуннлауґова «Саґа про Олава Трюґґвасона»

Друга саґа про Олава Трюґґвасона також була створена в Тінґейрарському монастирі й також написана латиною. Її автор, Ґуннлауґ Лейфссон (1218 р.), «амбітніший як учений і як автор, аніж Одд»[150]. Крім того, цю працю перевірив фахівець у галузі традицій речник закону Ґіцур Галльсон (1181—1200). Проте ця саґа також не дійшла до нас у своєму латинському оригіналі. Збереглися лише окремі розділи, включені в наступну оповідь про того самого героя «Óláfs saga Tryggvasonar in mesta». З цих уривків очевидно, що Ґуннлауґова праця виявилася набагато вичерпнішою, аніж саґа Одда. «Вона була також багатослівніша, і вплив агіографії відчутний там навіть іще сильніше. Там набагато більше наголошується на чудесних та легендарних елементах із Олавового життя, і оповідь переповнена надміру роздутими й часто банальними промовами, які приписуються герою»[151]. Тому «Ґуннлауґ не залишає у своїх читачів жодного сумніву в тому, що Олавові пощастило вийти живим із битви (під Сволдом, де він був убитий), і він написав ще кілька розділів про його подальше життя на Святій Землі»[152].

«Óláfs saga Tryggvasonar in mesta»

Десь на початку XIV ст. анонімним автором, який вільно користувався перекладеною на місцеву говірку працею Ґуннлауґа, була створена велика компіляція на зразок своєрідної «Енциклопедії Олава Трюґґвасона»[153].

Це «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» («Велика»), яка дійшла до нас у тринадцятьох рукописах, найкращими з яких є AM 61, fol. (=A, «перша редакція»; Ісландія, XIV—XV ст.)[154] і AM 62, fol. («друга редакція»). Див. також факсимільне видання Анне Гольтсмарк: Olaf Tryggvasons saga etter AM 310 qv. Corpus Codicum Norvegicorum Medii Aevi. — Quarto serie. — № 5. — Oslo, 1974.

Її перше наукове видання було здійснене Карлом Кристіаном Равном у добре відомій серії *«Fornmanna sögur, eptir gömlum handritum»* (Kbh., 1835. — Т. 1—16. — 306 (1) с; 1826. — Т. 2. — 333 с.; 1827—1828. — Т. 3. — 256 с.)[155]; це стало основою для англійського перекладу саґи, який зробив Джон Септон: *The Saga of King Olaf Tryggvason Who Reigned Over Norway A. D. 999 to A. D. 1000*, translated by... (London, 1895. — XXVII. — 500 с.)[156]. Нове наукове видання саґи було підготовлене Олавом Галльдорссоном у Рейкявіку; вже опубліковані два томи, які містять основний текст саґи: *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (Kbh., 1958. — Т. 1 (2). — 400 с.; т. 2 (2). — 349 с.) (=Editiones Arnamagnæana. — Серія А, т. 1—2). До третього тому (готується до друку) ввійдуть *þættir*[157].

«Саґа про Олава Трюґґвасона» Сноррі в його «Heimskringla»

У «Heimskringla» (бл. 1223 р.) Сноррі Стурлусон (1179—1241) включив «Óláfs saga Tryggvasonar» як шосту складову частину своєї праці[158]. В найновішому критичному виданні, здійсненому Бярні Адальбярнарсоном її введено в перший том «Heimskringla» (ÍF. — Т. 26 (Rvík., 1941. — С. XCIX—CXXXVIII, 225—372)[159]. Фактичний матеріал цієї саґи здебільшого ґрунтується на праці Одда. Проте Сноррі включив туди також дещо з нового усного матеріалу і критично переосмислив свої джерела. Це легко виявити, якщо ми порівняємо саґу Сноррі з «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta».

* * *

Нижче ми даємо список тем, пов'язаних із діяльністю Олава у Східній Європі[160]. Вони об'єднані у вісім підрозділів:

1) Пророцтво Вальдемарової матері стосовно Олава Трюґґвасона;
2) Балтійські вікінґи беруть у полон Астрід і Олава;
3) Сіґурд викупляє Олава;
4) Аллоґія з Голмґарда бере Олава під свою протекцію;
5) Олав покидає Голмґард;
6) Діяльність Олава як вікінґа;
7) Олав і християнізація Русі;
8) Лодінн визволяє Астрід із неволі.

1) Пророцтво Вальдемарової матері стосовно Олава Трюґґвасона

Хоча це пророцтво, з якого можна почати аналіз фактів про перебування Олава на Русі, є, безперечно, «банальним прикладом» агіографічного жанру, ми, проте, вважаємо за доцільне процитувати його в перекладі, щоб охарактеризувати «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta», де воно збереглося в найбільш повному вигляді як історичне джерело. Очевидно, що Сноррі не міг прийняти за факт таку легенду. Однак розповідь про це пророцтво має бути давньою, оскільки про нього згадано вже у праці Одда[161]. А ось як розповідає про цей випадок «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»[162]:

«У ті часи, коли сини Ґуннгільди [Гаральд Ейрікссон, 961—970 рр., та його брати] зійшли на престол королівства Норвеґія, у царстві Ґардарікі правив король на ім'я Вальдемар. Його дружиною була Аллоґія, жінка мудра й доброї вдачі. В ті роки їхня країна була ще поганською. Мати короля Вальдемара[163], тоді вже дуже стара й немічна, не підводилася з ліжка, але вона вміла передбачати май-

бутнє, оскільки мала дар пророцтва, як і багато інших людей поганської віри, котрі запевняють, ніби їм відомо, щó з нами станеться. Король Вальдемар, за своїм звичаєм, наказував, щоб у перший вечір різдвяних свят, коли всі його люди сиділи в королівській залі, туди вносили його матір і ставили її ліжко перед його троном. Вона тоді говорила про те, чи не нависла над королем або його людьми якась небезпека, чи довго триватиме мир у державі, а крім того, відповідала на запитання, з якими до неї зверталися. І однієї зими сталося так, що стара жінка була присутня в залі, як велів звичай, а король запитав у неї, чи які-небудь чужоземні вожді або воїни не зазіхають зараз на його королівство. «Я нічого не знаю, мій сину, — відповіла вона, — про якийсь напад на твоє королівство або лиху долю, яка б чигала на тебе, а проте я бачу дивовижне й прикметне видіння. На півночі, в Норвегії, щойно народився королівський син, який знайде собі тут, у Ґардарікі, притулок і виховуватиметься тут доти, доки стане знаменитим вождем. Він не вчинить жодної шкоди твоєму королівству — радше приведе його до миру й свободи, а твоя гідність завдяки йому зросте в багато разів. А згодом, уже в розквіті віку, він повернеться на свою батьківщину й успадкує королівство, яке належить йому за правом народження. Він буде осяяний величчю й славою і стане спасителем багатьох народів, які живуть у північних краях; а проте правитиме він у Норвегії недовго. А тепер заберіть мене звідси, — сказала вона. — Я надто багато говорила про хлопця, хоч усе це правда». І після цього її винесли із зали».

2) Балтійські вікінґи беруть у полон Астрід і Олава

Розповідь про цей епізод ми тут подаємо за «Heimskringla» (яка в цьому повторює Оддову саґу)[164]:

«Сіґурдом звали брата Астрід, що доводився сином Ейрікові бйодаскаллі[165]. Він тривалий час жив за кордоном, перебуваючи на Сході з королем Вальдамаром у Ґардарікі, де був у великій пошані. Астрід дуже прагнула поїхати туди, щоб приєднатися до свого брата Сіґурда. Гакон ґамлі дав їй добрий почет і спорядив її в дорогу як треба. Вона подорожувала з кількома купцями (með kaupmǫnnum nǫkkurum). На той час вона вже була два роки з Гаконом Старим, а Олавові виповнилося три роки. І коли вони пливли на кораблях на схід через Балтійське море, на них напали вікінґи з Естонії (þat váru Eistr). Вони захопили їхні товари й забрали в полон людей, одних повбивавши, інших поділивши між собою як рабів. Там Олава розлучили з матір'ю, і Клеркон, естонець, забрав його як свою частку

здобичі, разом з Торольвом і Торґіслом. Клеркон вирішив, що Торольв надто старий, аби зробити з нього раба, неспроможний виконувати тяжку роботу, і він убив його; але хлопчиків забрав із собою і віддав їх чоловікові на ім'я Клерк у обмін на добру козу. Потім Олава купив хтось третій, віддавши за нього чи то плащ, чи то якусь іншу одежину. Ім'я цього третього було Реас, його жінку звали Рекон, а їхнього сина — Реконі. Олав жив у них довго, і до нього ставилися добре, бо той селянин дуже його любив. Олав прожив шість років у Естонії (á Eistlandi) як вигнанець».

Ісландські вчені погоджуються з тим, що народився Олав у 968/969 р., а пірати напали на них із матір'ю в 971 р.[166]

Згадуючи про прибуття молодого Олава до Англії, Теодорік коротко зазначає щодо його перебування на Русі[167]: «reversus a Rusciae partibus, ubi nutritus et adjutus a Waldemaro rege fuerat».

«Fagrskinna» також дуже коротко згадує про перебування Олава в Голмґарді, чий правитель підноситься до рангу Вальдамера ґамлі [Великого (Valdamer gamli)][168].

Описуючи напад естонських піратів біля острова Ейсюсла на корабель, яким Астрід і Олав добиралися до Голмґарда, «Ágrip» повідомляє, що пірати повбивали тих, хто їх супроводжував, і продали хлопця в рабство (seldr í [á] nauþ)[169].

«Historia Norwegiæ» викладає ті самі основні факти[170]: «inde [із Швеції] tendit in Rusciam, sed devenit in Eistriam. Denique dum ante Eysyslam vela tenderet, a piratis praeventi partim predantur partim necantur; inter quos pueri nutritor etiam capite plectitur, ipseque puer Olavus Eistriis in servum venumdatur».

3) Сіґурд викуповує Олава

У «Heimskringla» читаємо[171]:

«Сіґурд Ейрікссон поїхав до Естонії (til Eistlands), посланий туди королем Вальдамаром, що правив у Голмґарді, щоб стягнути з цієї країни данину, яку вона зобов'язалася платити цьому королю. Сіґурд подорожував із великою помпою, супроводжуваний численним почтом і маючи при собі багато грошей. На ринку (á torgi) він побачив хлопчика великої краси і, вирішивши, що він, мабуть, чужинець (útlendr), запитав у нього, як його звуть і хто його родичі. Хлопчик назвався Олавом і сказав, що його батько — Трюґґві Олавссон, а його мати — Астрід, дочка Ейріка бйодаскаллі. Тоді Сіґурд зрозумів, що цей хлопчик — син його сестри. Він запитав у нього, як він сюди потрапив, і Олав розповів про все, що з ним сталося. Сіґурд сказав йому, щоб він пішов із ним до фермера Реаса. І коли вони

туди прийшли, він викупив обох хлопчиків, Олава й Торґісла, і забрав їх із собою до Голмґарда, нікому не сказавши про те, до якого роду належить Олав, і поводився з ним дуже добре».

«Historia Norwegiæ» дає скорочену версію опису тих подій[172]: «Inde a quodam Olavus suo cognato redimitur, qui tunc forte a rege Rusciae causa colligendi tributa eo legatus fuit, cum quo aliquot annis latenter mansit in Ruscia».

«Ágrip» відрізняється від «Historia Norwegiæ» лише в тому, що прямим текстом говорить про те, що родич, який викупив Олава, прибув до Естляндії зібрати данину для короля, котрий правив у Голмґарді (at maþr kom til Estlandz sendimaþr konungs af Hólmgarþi)[173]. З того виходить, що Олав був рабом в Естонії.

Одд[174], а разом з ним і «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»[175] дають чимало «заяложених» подробиць цієї події, проте не повідомляють про жоден новий факт, який би обминув своєю увагою Сноррі.

4) Аллоґія з Голмґарда бере Олава під свою протекцію

Описуючи цю подію, Сноррі використовує відомості від Одда[176], а «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» в основному повторює текст Сноррі[177], в якому («Heimskringla») читаємо[178]:

«Одного дня Олав Трюґґвасон стояв на ринковому майдані (á torgi), де юрмилося дуже багато людей. Він упізнав там Клеркона, чоловіка, який убив його молочного брата Торольва лусарскеґґа. Олав тримав у руці невеличку сокиру, і він ударив нею Клеркона по голові так, що лезо розрубало йому мозок, а тоді прибіг до себе додому й розповів про все своєму родичеві Сіґурду. Сіґурд відразу ж повів Олава в покої королеви і повідомив її про те, що сталося. Королеву звали Аллоґія. Сіґурд попросив її допомогти хлопцеві. Подивившись на нього, вона сказала, що не дозволить, аби такого гарного хлопця вбили, і звеліла привести до свого палацу охорону в повному бойовому спорядженні.

У Голмґарді існував чудовий закон, згідно з яким кожен, хто вбив людину, яка не зазіхала на його життя, мав бути покараний смертю. Отож відповідно до свого звичаю та закону простолюд кинувся на пошуки хлопця. Незабаром юрба вже знала, що він ховається в палаці королеви, біля якого стоїть озброєна варта в повному бойовому спорядженні. Тоді про те, що сталося, було повідомлено короля, і він пішов до палацу королеви зі своїми охоронцями, проте він не хотів, щоб дійшло до збройної сутички. Спочатку він домігся замирення, а потім і компромісу. Він призначив за вбивство штраф, який королева сплатила. Відтоді Олав залишався біля королеви, і вона була дуже до нього прихильна.

У Ґардарікі був такий закон, що особи царської крові могли там жити лише з дозволу короля. Тоді Сіґурд розповів королеві, якого роду був Олав і з яких причин він сюди потрапив — розповів, що він не міг залишитись у себе на батьківщині через своїх ворогів, і попросив її поговорити про це з королем. Так вона і зробила, попросивши чоловіка допомогти цьому синові короля, зглянувшись на ті злигодні, які довелося йому пережити. Її заступництво дало свої наслідки, і король погодився взяти хлопця під свою опіку й ставився до нього так, як годилося із сином короля.

Олавові було дев'ять років, коли він потрапив до Ґардарікі, і ще дев'ять років він залишався при дворі короля Вальдамара...»

У «Historia Norwegiae» говориться[179]: «Hic cum esset circiter XII annorum, in medio foro Holmgardiae paedagogum suum viriliter vindicavit, et inaudita ultio vix duodeniis pueri ilico auribus regiis intonuit; unde regi praesentatur, a quo demum filius adoptatur».

Майже ідентичний текст знаходимо в «Ágrip» (тільки давньонордичною мовою)[180].

Учені часто співвідносять ім'я Аллоґія з руською Ольгою на підставі фонетичної схожості цих імен[181], хоча добре відомо, що Ольга, згадувана в «Початковому літописі» (та у творах Константина Багрянородного)[182], була християнкою й померла 969 р., в той час, коли Олав тільки щойно народився. Див. Екскурс VII.

Ми не станемо вдаватися тут до всіх подробиць, але Аллоґія, як вона описана в саґах, більше схожа на «горду Рогнеду» (Раґнгільд), полоцьку княжну й реальну дружину Володимира[183]. Вона могла бути включена до скандинавської традиції, виходячи з того простого факту, що була матір'ю Ярослава (у саґах він відомий як Яріцлейв[184], котрий правив передусім у Голмґарді).

Ерма Ґордон вельми критично дивиться на саму можливість перебування Олава в Новгороді. На її думку, у спробах прославити свого героя автори саґ запозичили цей епізод із описів перебування на Русі Маґнуса Олавссона (1029—1037)[185]. Проте я не бачу підстав для такого крайнього песимізму. Варто сказати, що про перебування Олава на Русі було відомо тогочасним скальдам, наприклад Галльфредові Оттарсону Важкому Скальдові[186] (967—1007).

5) Олав покидає Голмґард

У «Heimskringla» читаємо[187]:

«Протягом усього часу Олав Трюґґвасон перебував у Ґардарікі — король Вальдемар ставився до нього вельми ласкаво, а королева дуже його любила. Король Вальдемар поставив його воєна-

чальником над військами, які він посилав захищати свою країну. Олав брав участь у кількох битвах, і провід над цією армією був у добрих руках. Він утримував за власний кошт дружину воїнів, яку надав у його розпорядження король. Олав ніколи не обмежував свободи своїх підлеглих, і за це вони любили його й шанували. Але, як це часто трапляється, коли чужинці здобувають таку владу й таку славу і вивищуються над жителями цієї країни, багато людей заздрили йому за те, що він мав велику прихильність короля й не меншу — королеви. Чимало людей остерігали короля, аби він не давав Олавові надто багато влади, «бо якщо хтось підбурить його завдати шкоди тобі або твоїй країні, чоловік, обдарований такими перевагами й такий популярний, становитиме велику небезпеку для тебе. До того ж хіба ми знаємо, про що він та королева так часто розмовляють між собою?».

Нерідко могутні королі мали звичай віддавати половину своєї особистої охорони в розпорядження своїх королев, щоб вони утримували своїх охоронців власним коштом, і для цього їм надавалася можливість мати такі особисті прибутки та стягувати на свою користь такі податки, які були їм потрібні. Такого звичаю дотримувався й король Вальдемар; королева мала не менше особистих охоронців, аніж король, і вони часто змагалися одне з одним, щоб прихилити до себе тих або інших визначних людей, бо кожен прагнув, щоб такі люди служили саме йому.

Так сталося, що король почав вірити всьому тому, що говорили йому про Олава, і почав ставитися до нього досить холодно, виказуючи ознаки невдоволення. Як тільки Олав це зрозумів, він про все розповів королеві, а ще сказав їй, що хоче податися у північні краї (í Norðlǫnd), бо його родичі вже здобули там владу, і дуже ймовірно, що й він там тепер зможе досягти більшого. Королева відповіла, що він може їхати туди, як йому так хочеться, і що його завжди вважатимуть людиною високодостойною, хоч би де він був. Після цього Олав став готуватися до від'їзду. Він сів на корабель і вийшов у Балтійське море (í Eystrasalt). Пливучи на захід, він дістався до Борґундаргольма (Борнгольма), де зійшов на берег і напав на той край. Тамтешні жителі збіглися на берег і дали йому бій, але Олав здобув над ними перемогу й захопив велику здобич».

Трохи іншу й коротшу версію цього тексту подано в Оддовій сазі[188]. Проте «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» розвинула ці основні мотиви набагато більше. Крім того, вона також включила кілька загальників із агіографічної традиції.

Як приклад цілеспрямованого творення легенди можна навести два такі тексти:

(1) «Коли Олавові Трюґґвасону виповнилося дванадцять років, він, кажуть, попросив свого названого батька дати йому бойові кораблі і військо. Король задовольнив його прохання, і кораблі та військо дуже швидко були готові. Перш ніж відплисти, Олав запитав у короля, чи є якісь міста або провінції, що раніше належали володареві Ґарда, а тепер втрачені для його королівства. Король відповів, що є багато міст і великих царств, які тривалий час підкорялися Голмґардові, але потім були захоплені всілякими вождями та воєначальниками, які силою зброї підкорили їх своїй владі. Відразу по тому, як король розповів йому з усіма подробицями про ці землі, Олав вирушив із Ґарда у свою першу збройну виправу на кораблях, маючи під своєю орудою добірне, проте невелике військо. Серед вікінґів існував звичай надавати титул короля таким вождям, які були королівськими синами й очолювали збройний морський похід навіть тоді, коли не було земель, що визнавали б над собою їхню зверхність. Тому військо, яке очолив Олав, надало йому титул [воїна-]короля. І дуже швидко він зумів довести свій хист воєначальника, хоча й був зовсім юний роками, бо одних вождів він повбивав, а інших попроганяв, які несправедливістю та насильством оселилися на землях, що раніше сплачували данину королю Вальдамарові. Він брав участь у багатьох битвах і завжди здобував перемогу, відвоювавши, протягом свого першого літа, всі царства та землі (óll þau Riki ok skatt lónd), які раніше платили данину королю Вальдамарові, але потім були ним утрачені. Восени він повернувся до Голмґарда, доставивши королю та королеві багато рідкісних скарбів, золота, дорогоцінного каміння та розкішного вбрання (at færa konungi ok drotningu i gulli ok gímsteinum ok dyrðligum klæðum).

Король, королева, всі люди вітали його захоплено й радо. Отак, протягом якогось часу, Олав щоліта очолював збройні наскоки (var i hernaði), бороначи своєю військовою вправністю та хоробрістю Ґардарікі від атак вікінґів і підбивши під владу короля Вальдамара багато міст і провінцій на східному узбережжі Балтійського моря (margar borgir ok heruth j Austr uegi).

Взимку він жив здебільшого в Голмґарді, шанований королем і любимий королевою»[189].

(2) «Була тільки одна риса в ньому (Олавові), якої король не любив, — і тільки одна: він ніколи не вшановував поганських богів і твердо був проти принесення будь-яких жертв. Олав постійно ходив із королем до храму, але ніколи не заходив досередини; він стояв біля святилища, поки король робив жертвоприношення богам. Король часто дорікав Олавові за його поведінку й просив його не накликати на себе гніву богів і не губити в такий спосіб своєї моло-

дості, яка так багато йому обіцяла... На ці умовляння Олав відповідав: "Я ніколи не боявся й не боюся тих богів, яким ти поклоняєшся, бо вони не можуть ані чути, ані бачити, ані говорити; вони не вміють мислити і неспроможні відрізнити одну річ від іншої... Через те я знаю, що ці боги, яких ти шануєш, владарюють над темрявою, і тому я ніколи не стану їм поклонятися. Проте я нічим їх не ображаю, бо не хочу завдавати тобі прикрості"»[190].

6) Діяльність Олава як вікінґа

«Ágrip» і «Historia Norwegiae» дають такі загальні характеристики цього періоду в житті Олава. Безперечно, що обидва автори брали свої відомості з одного джерела:

«Ágrip»	«Historia Norwegiæ»
1. «Через якийсь час він збирав флот (skipa-stóll) і військо (lið), вирушав до тієї або тієї країни і нападав на неї.	1. «Factus adolescens piraticam exercens Baltica littora perlustrando, cunctis gentilibus id locorum formidabilis existendo, inscius deviatur a deo ille magnificus praedo.
2. Незабаром його військо збільшилося, бо до нього приєдналися норвежці, ґаути й данці. Він (Олав) здійснив великі подвиги і завдяки їм здобув собі велику славу[191].	2. Augmentabant enim ejus classem Norwegenses, ac. Dani. Gautones,
3. Він часто розташовувався на зимовий постій (vetr-seta) у Вендланді, в їх твердині, яка називалася Йомсборґ.	3. et Sclavi, qui cum illo in civitate Jome, quae est firmissima inter Sclaviae urbes, hiemales frequentabant sedes.
4. Він вирушав у далекі завойовницькі походи або у Вендланд, або у Фландрію, Англію, або в Шотландію, Ірландію і в багато інших країн»[193].	4. Hic tetendit in Frisiam, posthac[192] venit in Flandream, inde pergit in Angliam; quas depraedans perquam mira gessit in Scotia, nulli parcens in Hybernia»[194].

Одруження Олава з Ґейрою, дочкою Буріцлава[195], короля Вендланду, — це перша конкретна подія в його житті, записана в саґах після його від'їзду з Русі.

У цьому випадку — як і в наступному — тексти «Heimskringla» і «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» є майже ідентичними:

(1) «Коли Олав стояв зі своїм кораблем біля Борґундаргольма, налетів сильний ураган із високими хвилями, і він більше не міг

там бути, тож він поплив на південь до Вендланду, де знайшов добру гавань. Він поводився миролюбно й простояв там якийсь час. Буріцлавом звали короля Вендланду. Його дочками були Ґейра, Ґуннгід і Астрід. У тому місці, де причалив Олав, принцеса Ґейра мала вплив і владу... Олав одружився з Ґейрою і став правителем (forráðamaðr) тієї країни разом з нею»[196].

(2) «Здобувши там владу, він вирушив далі, в ті провінції Вендланду, які раніше підлягали королеві Ґейрі, але на той час порушили всі свої зобов'язання щодо неї й відмовлялися платити їй данину. Олав спустошив мечем ті землі.., узяв багато здобичі й підкорив ті провінції, після чого повернувся у свою фортецю...»[197].

(3) Згодом Олав разом зі своїм тестем, васалом імператора Оттона II (973—983), взяв участь у поході останнього на Данію[198].

(4) Олав Трюґґвасон пробув три роки у Вендланді, коли його дружина Ґейра тяжко захворіла, і ця хвороба звела її в могилу. Це дуже засмутило Олава, і він не захотів більше жити у Вендланді. Тому він роздобув собі військові кораблі й знову вирушив у вікінґівські походи, напавши спочатку на Фризію, потім на Саксонію і навіть на країну фламандців... Після цього він спрямував свої кораблі до Англії, зайшовши зі своїм військом далеко вглиб цієї країни...»[199]

(5) «Коли король Олав кинув якір біля островів Сціллі (Сілі) (на захід від Корнуоллу в Англії), він висловив бажання послухати пророцтво святого відлюдника». У зв'язку з цим епізодом ми довідуємося, що «після того, як Олав покинув Ґардарікі, він перестав користуватися своїм ім'ям, а називав себе Олі й усім казав, що він із Ґарда (en callaði sik Óla ok kvazk vera gerzkr)»[200]. Але святий відлюдник не дозволив себе заморочити. Натхнений цим незаперечним «чудом», Олав прийняв у Англії християнство[201].

Тут слід відзначити, що Оддова саґа подає повніші (і, мабуть, точніші та адекватніші) подробиці щодо Олавового інкогніто: «Він [Олав] сказав, що його звуть Алі гінн аудґі («Багатий») і що він купець (kaupmaðr)»; «і що ми прибули з Ґардарікі»[202].

Коли Олав зійшов на трон у 995 р., він усе ще був пов'язаний з Вендландом. Він одружився вдруге з гордою Тюрі Гаральдсдоттір, данською принцесою. Вона категорично відмовилася віддатися за поганського короля [Буріцлава з Вендланду, колишнього тестя Олава], який до того ж був уже старий. З огляду на цей факт, взаємини між Олавом і ним стали дещо напружені[203].

Олав також підтримував близькі стосунки з йомсвікінґами[204]. Він загинув близько 1000 р. у Слов'янському морі поблизу [досі неідентифікованого] острова Свьолд (Своолд; поблизу Рюґена?)[205]. Але про подробиці тієї події ми тут не говоритимемо.

7) Олав і християнізація Русі

У саґах Одда та Ґуннлауґа, як і в «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» (але не в «Heimskringla»!), ми знаходимо вставлену туди місіонерську казку про уявну роль Олава в християнізації Русі. Цю казку подано перед описом прибуття Олава в Англію та його навернення до християнства. І хоча ця легенда повністю сфабрикована, проте вона по-своєму цікава, оскільки дає змогу визначити світогляд авторів-ченців та характеризує історичну теорію, котрої вони дотримувалися («Ad majorem nationis gloriam»). Ми подаємо її тут за версією, викладеною в «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»:

[Покинувши Вендланд, Олав] «спрямував свої кораблі на схід до Ґарда, де його сердечно зустріли король Вальдамар та королева Аллоґія, і він залишився в Голмґарді зі своїми людьми на всю зиму»[206].

Однієї ночі, уві сні, він мав велике й прикметне видіння... «Голос, який пролунав згори», наказав йому їхати до Греції[207].

«Того ж таки ранку, як тільки він одягся, він звелів готувати свої кораблі до відплиття. Він спрямував їх найкоротшим шляхом до Греції, і на тій дорозі йому зустрілося чимало славетних церковних учителів, які розповіли йому про нашого Господа Ісуса Христа; і кажуть, що він став катехуменом (неофітом)... Тоді Олав переконав єпископа, якого звали Павлом (Páll), відвідати Ґардарікі й там проповідувати християнство поганам. Єпископ Павло був чоловік вельми побожний, і він пообіцяв навідати Ґардарікі, якщо Олав прибуде туди раніше від нього й зробить усе потрібне, щоб посприяти його справі й переконати тамтешніх вождів не чинити опору поширенню правдивої й Божої християнської віри. Отож король Олав повернувся до Ґарда, де він спочатку розповів про істинну віру в приватній розмові з королем та королевою. Король спочатку був категорично проти, тоді як королева загалом учинила набагато слабший опір; але кінець кінцем, здавшись на наполегливі умовляння королеви, король звелів скликати велике народне віче...»[208].

Першу промову виголосив на тих зборах Олав. Його місіонерський запал переконав короля. Він навіть сказав, що «християни живуть краще, аніж ми». Потім король попросив, щоб мудра Аллоґія висловила свою думку. «Коли королева закінчила говорити, всі присутні похвалили її за красномовність та мудрість, і віче було закрите після того, як усі вони, завдяки ласці Божій та умовлянням королеви, пообіцяли прийняти правдиву віру. Тоді ж таки прибув із Греції єпископ Павло, під протекцією короля Олава, й охрестив короля Вальдамара, королеву Аллоґію та весь їхній народ, укріпивши їх у Святій Вірі...»[209].

Очевидно, факт надуманої місіонерської діяльності Олава на Русі не здавався переконливим навіть у Ісландії, тому видавці саґи вважали за потрібне навести власні міркування і висловити кілька «вчених» аргументів на користь цієї гіпотези:

«Ці розповіді, які ми щойно навели, про проповідування християнства в Ґардарікі Олавом Трюґґвасоном, не здаються неправдоподібними, бо в славетній і вченій книзі, яка називається «Imago Mundi»[210], чітко говориться про те, що Rvsci (Русь), Polaui (поляки), Vngarij (угорці) стали християнами в дні імператора Оттона Третього, який носив це ім'я [983—1002]. В деяких книгах розповідається, що імператор Оттон прийшов зі своїм військом у Аустрвеґ (східнобалтійські країни), присилувавши народи, розселені на великих територіях, прийняти християнство, і що його супроводжував у цьому поході Олав Трюґґвасон»[211].

«Після всіх цих подій король Олав, підготувавши своїх людей та кораблі, відплив із Ґардарікі, що на сході, спочатку в Данію, а потім, через море, далі на захід»[212].

Оддова версія коротша. Вона не містить у собі довгої розповіді про дебати, які велися на новгородському вічі (подані в стилі ісландського тінґа) і закінчилися прийняттям християнства. Ім'я грецького єпископа також там не називається. Проте гетерогенність Оддової легенди самоочевидна. Наприклад, назва «Русь» подається там у двох версіях: як латинська Rusia і як скандинавська Garðaveldi. Перша форма застосовується тоді, коли Олав умовляє грецького єпископа, щоб він поїхав із ним на Русь[213]; друга форма — це hapax legomenon: замість узвичаєного другого компонента -ríki ми тут бачимо -veldi; це слово дається у вступі до цієї місіонерської історії та в кінці викладу[214].

8) Лодінн визволяє Астрід із неволі

У тексті «Heimskringla» читаємо:

«Був собі чоловік на ім'я Лодінн, родом з Віка, мав і багатство, і знатне походження. Він часто їздив у торговельні подорожі (í kaupferðum), а іноді вирушав і в походи з вікінґами (í hernaði). Одного літа [996 р.] Лодінн виїхав у торговельних справах на східне узбережжя Балтійського моря (í Austrveg) лише з одним кораблем, навантаженим багатьма товарами. Він поплив до Ейстланду (Естонії) і протягом літа побував там на кількох ринках (var þar i kaupstefnu). І коли відкривався такий ринок, там продавали всі види товарів і краму; виставляли там на продаж і багатьох жінок-невільниць (þá var þangat fluttr margs konar kaupscapr).

Лодінн побачив там жінку, що її продавали як невільницю. І коли

він придивився до неї, то впізнав у ній Астрід, дочку Ейріка, яка була дружиною короля Трюґґві, хоча тепер вона виглядала зовсім інакше, аніж тоді, коли він бачив її востаннє. Вона була бліда, змарніла й убого вдягнена. Він підійшов до неї і спитав, як їй ведеться. Вона відповіла: «Мені гірко говорити тобі про це. Мене продають як невільницю й привели сюди для того, щоб продати». На той час обоє вже впізнали одне одного, й Астрід знала, хто стоїть перед нею. Вона попросила, щоб він викупив її й відвіз із собою до її родичів. «Я зроблю це за однієї умови, — сказав він. — Я заберу тебе до Норвегії, якщо ти станеш моєю дружиною».

Астрід погодилася на цю пропозицію, й вони повернулися до Норвегії[215].

РОЗДІЛ III «Саґи про королів Норвегії» (або «Konunga sögur»)

Вступ

Систематизовані збірники «Саґ про королів Норвегії», поданих у хронологічному порядку, почали з'являтися в Ісландії десь близько 1200 р. Ці збірники (три з них збереглися: «Morkinskinna», «Fagrskinna» і «Heimskringla») можуть розглядатися як своєрідний додаток до Сверріс-саґи, оскільки він подає «Саґи про королів Норвегії», де йдеться про події, які відбувалися до 1177 р., тобто до того року, з якого починає свою розповідь Сверріс-саґа.

Але незабаром по цьому з'явилися продовження Сверріс-саґи (яка включає 1177—1202 рр.): Бьоґлунґа-саґа (або сьоґур; написана десь у 1210—1220 рр., оповідає про події 1202—1217 рр.) і Гаконарсаґа Гаконарсонар (написана десь у 1263—1271 рр., оповідає про події 1217—1263 рр.). Тому цей розділ складається з двох підрозділів:

1) Три систематизовані збірники «Саґ про королів Норвегії» до 1177 р.

2) Продовження Сверріс-саґи.

Крім того, буде ще четвертий додатковий розділ, у котрому обговорюватимуться þættir (пасма), які входить до «Саґ про королів Норвегії» і стосуються наших проблем.

Три систематизовані збірники «Саґ про королів Норвегії» до 1177 р.

Вступ

«Morkinskinna»

Перший збірник королівських саґ, який зберігся, це праця, копія якої, що датується кінцем XIII ст., відома в науці (десь від 1700 р.)

як «Morkinskinna» («Гнила шкіра», тобто оправа). Цю працю написано в Ісландії десь у 1200—1220 pp.[216]. Одним із джерел, якими користувався автор, була вже згадувана «Hryggjarstykki». «Morkinskinna» починається саґою про Маґнуса Доброго (1035—1047) і, мабуть, включала в себе наступні царювання аж до початку правління Сверріра Сіґурдарсона (1177), зважаючи на те, що в рукописі, який зберігся, кінця немає. Рукопис, який дійшов до нас із кінця XIII ст. (GkS, 1009, fol.), був у 1934 р. виданий за допомогою фотокопіювання Йоном Гельґасоном у Копенґагені (=CCI, т. 6).

За слушним припущенням Яна де Фріса, «Моркінскінна» частково базувалася на вже існуючих біографіях окремих норвезьких королів[217]. У зв'язку з цим автор також широко використовував станци скальдів, де йшлося про королів.

Важливою особливістю є також вправне вплетіння у королівські життєписи коротких оповідок (þættir). Зазвичай вони являють собою опис пригод ісландців, яким довелося брати участь у справах і битвах королів Норвегії. Фіннур Йонссон 1932 року видав «Моркінскінну» в Копенгагені як п'ятдесят третій том серії SUGNL (XL, 479, (1) pp.). Англ. переклад Th. M. Andersson. — Ithaca, 2000.

«Fagrskinna»

Іншою працею цього типу є «Fagrskinna» («Гарна шкіра»), написана десь відразу після 1220 р.[218]. Вона включає історію Норвегії від Гальвдана Чорного (бл. 875 р.) до Сверріра Сіґурдарсона (1177 р.). Описуючи часи Олава Трюґґвасона, автор використав за основу саґу Одда Сноррасона, тоді як відомості про Олава Святого він узяв із «Lífssaga» Стюрміра Карасона. Він також використав загублену «Саґу про ярлів із Гладіра», «Саґу про Гакона Доброго», «Саґу про йомсвікінґів» та інші, а також відомості про ближчі до нього часи — із «Morkinskinna». Цей автор користувався методом, схожим на той, який застосовував автор «Morkinskinna», хоча він не міг рівнятися талантом із цим останнім.

Лише одне фоліо (NRA 51) збереглося з пергаменного рукопису, що датується близько 1250 р. Але — наскільки нам відомо — до копенгагенської пожежі 1728 р. існувало не менш як два пергаменні манускрипти «Fagrskinna». Вони мали різні заголовки: «Ættartal Nóregs Konunga» (версія А) і «Nóregs Konunga tal» (версія В). На щастя, в XVII ст. з них були зроблені копії: АМ 303, 4° (версія А) і АМ 51, fol.; АМ 302, 4° (версія В). Наукове видання «Fagrskinna» підготував Фіннур Йонссон у 1902—1903 pp. для серії SUGNL (т. 30. — XXIX. — 415, (1), а Бярні Ейнарссон для *ÍF* (т. 19, 1984). — С. LXI—CXXXI, 55—420 + 14 карт.

«Heimskringla»

«Heimskringla» («Круг земний») — найвище досягнення у жанрі королівських саґ. Вона була створена Сноррі Стурлусоном (1179—1241) — найвидатнішим письменником середньовічної Ісландії[219]. Слід пам'ятати, що, крім «Heimskringla», він написав ще дві важливі праці: так звану «Прозову Едду» («Снорра-Едду»)[220] і «Незалежну саґу про Олава Святого»[221].

Ми не будемо розповідати в усіх подробицях про життєвий шлях та творчу працю цього добре відомого автора, скажемо лише, що творчість Сноррі стала вершиною скандинавської історіографії. Він був прямим нащадком видатного оповідача саґ Галльдора Сноррасона[222] (XI ст.; син визначного й хитрого політика Сноррі ґоді, пом. у 1031 р.). Мати Сноррі, Ґудню, мала серед своїх предків знаменитого воїна й великого поета Еґілла Скаллаґрімссона (бл. 910—990 рр.), а також скальда й речника закону Маркуса Скеґґясона (пом. 1107 р.). І нарешті, у Сноррі Стурлусона прийомним батьком був уже згадуваний вождь Йон Лоптссон (пом. 1197 р.) — онук Семунда Мудрого.

Отже, Сноррі став пов'язаний з історико-літературною школою Одді, що — як ми вже згадували раніше — плекала традиції Семунда й Арі. Сноррі став майстром скальдичної техніки. Він зібрав велику кількість цих станц, а також інші елементи усної традиції про діяння давніх героїв. Можна сказати, що навряд чи існувало в ті часи письмове або усне джерело, якого б він не знав. Перш ніж використати певне джерело для власних студій, Сноррі піддавав його скрупульозній критиці. Що ж до літературної техніки, то він володів нею досконало.

«Heimskringla» описує часи від «першопочатків світу» до 1177 р. Вона складається з «Передмови» й шістнадцяти саґ, причому саґа Сноррі про Олава Святого займає близько третини всієї праці.

Текст «Heimskringla» найкраще зберігся в трьох рукописах (варіантах). Найдавніший із них, «Kringla», скопійований десь через двадцять років після смерті Сноррі (1260-ті рр.), згорів під час великої пожежі в Копенґагені 1728 р. Зберігся лише один аркуш (SKB 9, fol.; щодо факсимільного видання див. нижче). Але, на щастя, в кінці XVII ст. Асґейр Йонссон виготовив дві чудові паперові копії (AM 35, 36, 70, fol.). Другий рукопис — це «Codex Frisianus» (Fríssbók, AM, 45, fol.), виготовлений близько 1300 р. в Норвегії одним ісландцем (у цій рецензії немає «Óláfs saga helga»; факсимільне видання Галльдора Германссона в CCI. — T. 4. — Kbh., 1932). «Jǫfraskinna» — третій рукопис «Heimskringla» виготовлений близько 1320 р. одним норвежцем, який скопіював оригінальний ісландський текст. На жаль, «Jǫfraskinna» не збереглася; вона також згоріла 1728 р., від неї залишилося тільки кілька аркушів

(SKB 9, fol.; факсимільне видання Фіннура Йонссона: *De bevarede Brudstykker af Skindbøgerne Kringla og Jöfraskinna i fototypisk Gengivelse.* — Kbh., 1895 (4) XX с. — 7 facs. = SUGNL. — Т. 24); але цей варіант також зберігся в добрих копіях, зроблених у XVII ст. Асґейром Йонссоном (AM 38, fol.) і Єнсом Нільссоном (AM 37, fol.).

Існує багато видань «Heimskringla», починаючи з editio princeps Йоганна Перінґшйолда (з перекладами латиною й шведською): *Heims Kringla, eller Snorre Sturlusons Nordländska Konunga Sagor* (Stockholm, 1697. — 2 т. [24]. — 830; [2], 486. — [128] с.)[223].

Найновіше стандартне видання в трьох томах було підготовлене Бярні Адальбярнарсоном для серії «Íslenzk Fornrit» (Rvík., 1941. — Т. 26—28. — Т. 1. — CXL. — 405, (2) с. — 3 карти; 1945. — Т. 2. — CXII, 481 с. — 2 карти; 1951. — Т. 3. — CXV. — 469. — (2) с. — 7 карт).Існують також кілька перекладів «Heimskringla» англійською та німецькою мовами. Англійський переклад Лі М. Голландера, опублікований у 1964 р. «American Scandinavian Foundation», безперечно, найпрофесійніший (University of Texas Press, Austin. — XXVI. — 854 с. — 1 карта).

Німецький переклад Фелікса Ніднера з'явився в серії «Thule» (т. 14—16) в 1923 р. і був передрукований у 1965 р. із цікавою «Nachwort» і приведеною у відповідність до вимог сучасності бібліографією, підготовленою Зіґфрідом Байшлаґом (т. 14. — С. 322—335).

Вийшов друком і російський переклад за редакцією М. І. Стебліна-Каменського: *Снорри Стурлусон. Круг земной.* — М.,1980.

Відомості, які даються в «Саґах про королів Норвегії»

Вступ

Усі три збірники саґ, у яких систематично викладено історію королів Норвегії, мають для періоду 1035—1177 рр. приблизно однаковий поділ. Але тільки в двох із них («Fagrskinna» і «Heimskringla») описуються часи до царювання Маґнуса Доброго, причому «Heimskringla» явно віддзеркалює тенденції клану Інґлінґів. Вона подає на самому початку спеціальну «Ynglinga saga» (її немає в «Fagrskinna») й ігнорує тих правителів Норвегії, які не належали до клану Інґлінґів. «Morkinskinna» — неупереджена; її окремі саґи розповідають про представників клану Семінґів, які правили Норвеґією (Гакона Сіґурдарсона, Ейріка Гаконарсона), так само як і «Саґи про Кнютлінґів» (Свейна Кнутссона та Альвіву). Дуже ймовірно, що існував окремий збірник саґ, де розповідалося про Семінґів у тій манері, в якій «Heimskringla» розповідає про Інґлінґів. Ця «Hlaðajarla saga», яка до нас не дійшла, була, безперечно, головним джерелом інформації про ярлів Гакона Сіґурдарсона та Ейріка Гаконарсона для збірників саґ про королів Норвегії, які збереглися[224].

Щоб полегшити посилання, нижче дається порівняльний список саґ у «Morkinskinna» (Msk.), «Fagrskinna» (Fgr.) і «Heimskringla» (Hkr.); проте перші п'ять саґ із Hkr., у яких ідеться про доісторичні часи, розглянемо разом з «Fornaldar sögur».

Періоди	**Назви саґ**	**Сторінки у збірниках саґ** Msk (ed. F. Jónsson)	Fgr (ÍF, 29)	Hkr (ÍF, т. 26—28)
бл. 9 ст.	Ynglinga saga	— — — — — —	— —	26, с. 9—83
бл. 875	Hálfdanar s. svarta	— — — — — —	с. 57—58	26, с. 84—93
875—945	Haralds s. hárfagra	— — — — — —	с. 58—80	26, с. 94—149
945—961	Hákonar s. góða	— — — — — —	с. 80—95	26, с.150—197
961—970	Haralds s. gráfeldar	— — — — — —	с.95—103	26, с. 198—224
971—995	Vm Hákon Hladajarl	— — — — — —	с. 103—141	— — —
995—1000	Oláfs s. Tryg-gvasonar	— — — — — —	с. 141—162	26, с. 225—372
1000—1016	Vm Eirík jarl Háronarsun	— — — — — —	с. 163—167	— — —
1015—1030	Óláfs s. helga	— — — — — —	с. 167—203	27, с. 1—451
1030—1035	Knutr, Svein, Álfífu	— — — — — —	с.203—209	— — —
1035—1047	Magnúss s. ins góða	с. 1—286	с. 209—226	28, с. 3—67
1047—1066	Haralds s. harðráda	— — — — — —	с. 227—297	28, с. 68—202
1067—1093	Óláfs s. kyrra	с. 2—296	— —	28, с. 203—208
1093—1103	Magnúss s. berfœtts	с. 297—337	с. 302—315	28, с. 210—237
1103—1130	Magnússona s.	с. 337—400	с. 315—321	28, с. 337—400
1130—1136	Magnúss s. blinda ok Haralds gilla	с. 400—414	с. 321—326	28, с. 278—302
1136—1137	S. Sigurðar slembis	с. 405—439	с.326—331	— — —
1136—1161	Inga s. ok brœdra hans	с. 440—462	с. 331—341	28, с. 303—346
1157—1162	Hákonar s. herðibreiðs	— — — — — —	с. 341	28, с. 347—372
1162—1177	Magnúss s. Erlingssonar	— — — — — —	с. 348—364	28, с. 373—417

У десятьох «Саґах про королів Норвегії» (за винятком саґ про двох Олавів, які ми розглянули в цій праці окремо) ми знаходимо відомості, що стосуються Східної Європи. Йдеться про такі саґи:

1) «Саґа про ярла Гакона»;
2) «Саґа про ярла Ейріка»;
3) «Саґа про Альвіву і Свейна Альвівусона»;
4) «Magnúss saga ins góða»;
5) «Haralds saga harðráða»;
6—7) «Magnúss saga berfœtts» і «Magnússona saga»;
8) «Magnúss saga blinda ok Harald gilla»;
9) «Hákonar saga herðibreiðs»;
10) «Magnúss saga Erlingssonar».

Нижче наводяться відповідні уривки, перекладені з нордичного оригіналу, з коментарями там, де здавалося необхідним розтлумачити текст для його кращого зрозуміння та аналізу.

«Саґа про ярла Гакона»

Вступ

Як уже зазначалося вище, тоді як «Morkinskinna» дає окрему «Саґу про ярла Гакона» (970—995), в «Heimskringla» ми знаходимо відомості про цього правителя Норвегії з клану Семінґів, розкидані в двох «Саґах про королів Інґлінґів»: Гаральда ґрафельда (961—970) та Олава Трюґґвасона (970—995—1000).

Фахівці погоджуються, що існував збірник саґ «Hlaðajarla saga», нині втрачений, який можна вважати за первісне джерело всіх відомостей про ярла Гакона.

Про Гакона ярла Сіґурдарсона (бл. 940—995 рр.) див. Davidson Daphne L. *Hákon jarl («earl»).* — In Med. Scand., 1993. — С. 159; Davidson Daphne L. *Earl Hakon and his Poets.* — Diss. Oxford, 1984; див. також: Походження Русі. — Т. І. — С. 440—454.

Вибрані уривки та аналіз

1) Збройні походи ярла Гакона на Схід

«Саґа про ярла Гакона» в «Fagrskinna» починається з генеалогічних відомостей про нього, зокрема там сказано, що його мати, Берґліот Торісдоттір, була онукою короля Норвегії з клану Інґлінґів, Гаральда Світловолосого (бл. 875—945 рр.). Після цього подано таку розповідь про його діяння як пірата в Балтійському морі[225]:

«[Ярл Гакон] втратив батька [Сіґурда ярла Гаконарсона, помер 963 р.] в ранньому віці; коли він довідався, що його батька вбито, він підготував корабель та військо і подбав, щоб усі його воїни були добре озброєні. Як слід підготувавшись, він вирушив спочатку на схід, до Віка, а звідти — в Балтійське море (і Eystrasalt). Там він почав чинити збройні набіги і став вікінґом, пустошачи землі шведів, ґаутів і курів, добувшись на схід аж до [Адаль-]сюсли [в Естонії] (hann hæriaðe um Svía velldi oc Gauta, Vinnda oc Kúra allt austr um Sýslo).

За місце зимового постою він обрав Данію, після того як заприятелював — завдяки грошовим подарункам та наполегливим умовлянням — з королем Гаральдом Ґормссоном (936—985). Тому король радо вітав Гакона й дозволяв йому залишатися [на зиму] в нього. А щоліта [Гакон] вирушав на пошуки воєнної здобичі».

У своїй «Незалежній сазі про Олава Святого» Снорре двічі згадує про ці діяння ярла Гакона на сході:

(а) «Одного літа ярл Гакон вирушив на східні береги Балтійського моря (í Austrveg) у пошуках воєнної здобичі. На той час він уже вбив Ґрйотґарда та двох інших синів ярла і ще багатьох людей, причетних до вбивства його [ярла Гакона] батька, ярла Сіґурда»[226].

(б) «Ярл Гакон мав свій осідок у Трондгеймі, бо тамтешні люди (Þrœndir) були до нього прихильні; іноді він [жив] у Данії з [королем] Гаральдом Ґормссоном, а іноді пустошив східні береги Балтійського моря (í Austrveg)[227].

У «Heimskringla» Сноррі («Haralds saga gráfeldar») є також відповідний фрагмент:

«Сини Ґуннгільди об'єднали [бл. 961—970 рр.] великі сили у Віку й попливли на північ біля берега, збираючи військові дружини та кораблі в кожній провінції і даючи зрозуміти, що вони прямують на північ до Трондгейма супроти ярла Гакона [inn ríki Sigurðarson, пізніше — Hlaðajarl].

Ярлові було про це повідомлено, і він теж зібрав військо й роздобув кораблі... Він мав своїх вивідачів на всьому шляху на південь від мису Стад, які передавали йому всі відомості про флот синів Ґуннгільди. І коли він почув, що вони кинули якір у Фйорді (Firðafylki), чекаючи на попутний вітер, щоб вирушити на північ від Стада, він поплив на південь, обминаючи цей мис далеко в морі, так, щоб вітрила його кораблів не бачили з берега, потім рушив далі на південь [у тексті: на схід], понад берегом, але далеко в морі, й прибув у Данію, звідки подався до східних берегів Балтійського моря (í Austrveg), пустошачи ті землі протягом усього літа.

...Восени ярл Гакон привів свої кораблі до Гельсінґяланду, де витяг їх на берег [на зимівлю], а потім помандрував суходолом через Гельсінґяланд та Ямталанд, далі звернув на захід, через Кйоль (гори), і так ішов, поки не дістався до Трондгейма. Відразу ж люди почали збиратися навкруг нього, і він роздобув кораблі.

Та коли сини Ґуннгільди довідалися про це, вони посідали на свої кораблі й вийшли з [Трондгеймського] фйорду. Ярл Гакон відступив до Гладіра й перебув там усю зиму, тоді як сини Ґуннгільди залишалися в Мьорі; і кожна зі сторін чинила наскоки на іншу, вбиваючи багато людей. Ярл Гакон тримався за свої володіння в Трондгеймі й узимку найчастіше перебував там, але влітку він, бувало, вирушав на схід, до Гельсінґяланду, готував там свої кораблі й відпливав на схід Балтійського моря (í Austrveg) у збройні вікінґівські походи...»[228].

2) Похід Йомсвікінґів на ярла Гакона

У «Сазі про ярла Гакона» («Fagrskinna») чотири розділи присвячені розповіді про Йомсвікінґів та про нерозважливу клятву їхнього

вождя Сіґвальді Струт-Гаральдссона, яка спонукала їх вирушити в свій трагічний похід проти ярла Гакона в 983 р[229]. Ця розповідь, як вона там викладена, узгоджується з відповідним текстом, який ми знаходимо в «Heimskringla», причому особливу увагу там приділено подвигам Ваґна Акасона, Буі ділрі Весетасона та інших.

3) Олав Трюґґвасон нападає на ярла Гакона

Саґа закінчується розповіддю про напад Олава Трюґґвасона на ярла Гакона та його родичів; у тій битві загинув син Гакона Ерленд, «молодик, який подавав великі надії» (995 р.), і сам Гакон знайшов там свою смерть від рук власного раба Тормода Карка (995)[230].

4) Збройні виправи ярла Ейріка на Сході

Ейрік, другий син ярла Гакона, знайшов собі притулок при дворі короля Швеції, де залишався протягом кількох років.

Згадавши про Ейріка Гаконарсона, «Fagrskinna» зазначає, посилаючись на авторитет скальда Торда Кольбейнссона (974—1024): «І він (Ейрік) робив далекі збройні виправи в Аустрвеґ (oc heriaði víða um Austrvego)»[231].

«Саґа про Ейріка ярла Гаконарсона і Свейна Гаконарсона»

Вступ

В одному місці автор «Fagrskinna» називає своїм джерелом окрему «Саґу про Ейріка ярла Гаконарсона»[232], що була, безперечно, інтегральною частиною раніше вже згадуваної «Hlaðajarla saga», яка не збереглася.

Очевидно, він узяв відомості для своєї саґи, в котрій ішлося про того самого героя, з останнього джерела. Проте автор «Fagrskinna» присвятив Ейрікові ярлові лише один розділ (розд. 24) своєї праці, й тому, мабуть, він значно скоротив своє джерело.

Тут слід зазначити, що в «Heimskringla» Сноррі подає набагато ширшу панораму фактів, а також цитує відповідні рядки з творів тогочасних скальдів. Це вказує на те, що нині втрачена «Eirík saga Hákonarsonar» мала бути написана до 1220 р.

Вибрані уривки й аналіз

1) Діяння ярла Ейріка на Сході

Після того як ярла Гакона було підступно вбито, два його старші сини, Ейрік (нар. 963 р., пом. 1024 р.) і Свейн (пом. 1016 р.) змогли зберегти контроль над частиною Норвегії лише протягом року. В

996 р. вони були змушені покинути свою батьківщину. Протягом п'яти років Ейрік здійснював піратські наскоки на балтійське узбережжя, спочатку на Ґотланді та поблизу Вендланду, а згодом він добувся набагато далі — аж до Альдейґї/Ладоги. Про ці діяння Сноррі Стурлусон так розповідає у своїй «Heimskkringla» («Óláfs saga Tryggvasonar»):

«Дуже багато людей, які втекли з Норвегії від короля Олава Трюґґвасона, приєдналися до Ейріка ярла. Тоді Ейрік ярл вирішив роздобути кораблі й вирушити у воєнний похід, щоб захопити здобич для себе та для своїх людей.

(1) Спочатку [в 996 р.] він поплив до Ґотланду, де стояв тривалий час протягом літа, чатуючи на купецькі судна або на кораблі вікінґів, які наближалися до тієї землі. Вряди-годи він виходив на суходіл, здійснюючи збройні наскоки на узбережжі, як сказано в «Bandadrápa...»[233].

(2) Згодом Ейрік ярл поплив на південь до Вендланду [території князівства ободритів і конфедерації вілків/велетів], і там біля [мису] Ставр [що на острові Фегмарн][234] він зустрів кілька кораблів із вікінґами і дав їм бій. Ейрік здобув там перемогу й убив кількох вікінґів, як про це розповідається у «Bandadrápa...»[235].

Автор «Fagrskinna» згадує про цей тріумф коротко, перераховуючи п'ять найвизначніших перемог Ейріка (до 996 р.) і назвавши його (очевидно, цитуючи з його саґи) «великим воєначальником упродовж усього його життя, який завжди перемагав (Eirikr var hermaðr mikill mikla aevi ac langa ac allra manna sigrsælastr)"[236]. Саме цю перемогу над вікінґами було названо там його п'ятою перемогою[237].

2) Напад ярла Ейріка на Ладогу

Далі розповідається про напад Ейріка на Стару Ладогу, яка була тоді під сюзеренітетом новгородського князя Вальдамара (Володимира Святославовича, 970—1015 рр.). Тут знову ж таки версія «Fagrskinna» скорочена, хоча порівняння її тексту з текстом «Heimskringla» вочевидь показує, що вони походять із одного джерела. Нижче наводяться обидва тексти та їх переклади:

«Fagrskinna»[238]	«Heimskringla»[239]
	Eiríkr jarl sigldi um haustit aptr til Svíþjóðar ok var þar vetr annan. En at
Þar næst fór hann austr í Garðariki á hendr Valdamari gamla	vári bjó jarl her sinn ok sigldi síðan í Austrveg. En þá hann kom í ríki Valdamars konungs, tók hann at herja ok drepa mannfólkit ok brenna allt
oc herjaði viða um hans ríki. Hann braut Aldeigjuborg ok tók þar mikit fé, ok enn lengra sótti hann austr í Garða.	þar, sem hann fór, ok eyddi landit. Hann kom til Aldeigjuborgar ok settisk þar um, þar til er hann vann staðinn, drap þar mart fólk, en braut ok brenndi

for allt með hernaði, brenndi
borgir ok kastala, en bœndr
runnu með byrðar á markir.

Enn tók hann i Eystrasalti
í hans ríki þrjár skeiðar
víkinga, drap allt liðit ok tók
skipin ok allt fé þeira.

Þar næst gekk hann upp á Eystra-
Gautland ok brenndi þar mǫrg þorp,
fór ofan með herfangi miklu.

Þaðan fór hann austr herskildi
um allar Sýslur[240].

Þar næst átti hann orrostu við
Oláf Tryggvason... Eiríkr veitti
uppgǫngu á Skáni ok tók þar mikit fé,
ok áðr en hann kœmi til skipa átti hann
mikla orrostu við landsmenn ok hafði sigr.
Þar næst tók hann knǫrru fjóra fyrir
Yggjustǫðum af kaupmǫnnum,
hljópu sumir fyrir borð, en sumir váru
handteknir ok bundnir, meðan jarlinn ok
hans menn skiptu klæðum þeira.
Þessar allar orrostur talði Eyjúlfr
dáðaskáld, þá er hann orti um
Eirík þat kvæði, er heitir
Bandadrápa.
Í þann tíma herjaði Eiríkr
jarl mest um Garðaríki í veldi
Valdamars konungs, er Óláfr
Tryggvasonr var konungr í Nóregi...

borgina alla, ok síðan fór hann víða
herskildi um Garðaríki.

Svá segar í Bandadrápu...

Eiríkr jarl var í þessum hernaði ǫllum
samt fimm sumur.
En er hann kom ór Garðaríki, fór hann
herskildi um alla Aðalsýslu ok Eysýslu,
ok þar tók hann fjórar víkingaskeiðr af
Dǫnum ok draap allt af.
Svá segir í Bandadrápu...

ПЕРЕКЛАД

«Fagrskinna»

Далі він спрямував свої кораблі на схід у Ґардаріki проти Вальдамара Великого і пройшов його королівство з кінця в кінець, скрізь пустошачи його та руйнуючи.

Він зруйнував Альдейґюборг, взяв там велику здобич і пішов ще далі на схід у

«Heimskringla»

Наступної осені (997 р.) ярл Ейрік повернувся до Швеції й залишився там ще на одну зиму. Але навесні ярл зібрав своє військо й вийшов у Балтійське море [у східну його частину]. І коли він прибув у царство короля Вальдамара (Володимира Великого, князя новгородського, 970—988 рр.; потім також Великого київського князя до 1015 р.), він почав пустошити його землі й

Ґарді; воюючи там, він спалював гради й замки; і хлібороби втікали з тим майном, яке могли забрати із собою, в ліси.

Наступної осені, [воюючи] в Балтійському морі, він захопив там три кораблі із вікінґами (skeið), моряків повбивав і забрав собі кораблі та весь їхній вантаж. Після цього повернувся до Східного Ґаутланду, спалив там багато сіл і повернувся з великою здобиччю.

Потім він покинув Схід і напав на [Адаль]сюслу.

Після цього він вступив у бій з Олавом Трюґґвасоном... Усі ці битви оспівані Ейольвом Дадаскальдом у пісні, яку він присвятив Ейрікові і яка називається «Bandadrápa».
В той час як ярл Ейрік найбільше пустошив Ґардарікі, країну короля Вальдамара, Олав Трюґґвасон був королем у Норвегії.

убивати людей, спалюючи все там, де проходив. Він підійшов до Альдейґюборґа (Стара Ладога) й узяв це місто в облогу й стояв там, аж поки здобув його, багатьох його жителів повбивав, зруйнував і поспалював усі будинки. Після цього він рушив далі по Ґардарікі (царство Великого Новгорода), пустошачи його з краю в край, як сказано в «Bandadrápa»...[241]

Загалом ярл Ейрік вирушав у ці походи щоліта, п'ять років поспіль.
Коли він покинув Ґардарікі (царство Великого Новгорода), він учинив напад на Адальсюслу[242] й Ейсюслу[243], де захопив чотири галери в данців і повбивав їхні команди; як оповідається в «Bandadrápa...»[244]

3) Ярл Ейрік у Данії та Нортумбрії

Здійснивши ці подвиги, Ейрік прибув до Данії, де одружився з дочкою короля Свейна Першого Ґюдою. «Взимку ярл Ейрік іноді жив у Данії, а іноді у Швеції, але щоліта він вирушав у воєнні походи»[245]. Його брат, Свейн Гаконарсон, одружився з дочкою шведського короля Олава Скаутконунґа.

1000 р. поклав край щасливій долі Олава Трюґґвасона, коли в «битві трьох конунґів» він зазнав поразки від данського й шведського королів, які об'єдналися проти нього в коаліцію. Влада в Норвегії знову перейшла в руки Семінґів, синів ярла Гакона (II): Ейріка та Свейна. Через чотирнадцять років Канут Великий дозволив Ейрікові взяти участь у його поході на Англію, і відтоді Ейрік пов'язав свою долю з цією країною, ставши правителем Нортумбрії. Ейрікове місце в Норвегії тепер перейшло до його сина Гакона (III), який правив там спільно зі своїм дядьком Свейном до 1015—1016 рр., коли на престол цієї країни піднявся Олав Святий.

4) Воєнні діяння ярла Свейна на Сході

Сноррі (в «Сазі про Олава Святого») дає два фрагменти тексту, в яких розповідається про воєнні діяння ярла Свейна Гаконарсона в Східній Європі, починаючи від того часу, коли Свейн почав втрачати контроль над Норвегією:

(1) [Свейн ярл готується відбути в лояльну йому провінцію Трьонделаґ у 1015 р.]

en þó gera þeir þat ráð, at fara um sumarit fyrst í Austrveg í hernað ok fá sér fjár...[246]	Та поки що вони вирішили спочатку здійснити цього літа воєнну виправу в Аустрвеґ (на східне узбережжя Балтійського моря), щоб пошукати там здобичі...
(2) Sveinn jarl fór með lið sitt austr í Garðaríki ok herjaði þar. Dvalðisk hann þar um sumarit, en er haustaði, snori hann aptr liði sínu til Svíþjóðar. Þá fekk hann sótt þá, er hann leiddi til bana[247].	Ярл Свейн пішов з lið («силою») на схід у Ґардарікі й став пустошити ту країну. Він провів літо, чинячи там розбій і грабунок, та коли наблизилася осінь, повернувся до Швеції зі своїми кораблями. Десь у той час він підхопив хворобу, яка призвела до його смерті [ймовірно, в 1016 р.][248].

«Fagrskinna» та «Легендарна саґа про Олава Святого» дають деякі цінні додаткові відомості про напрямок походу Свейна:

Тексти:

«Fagrskinna»[249]	«Легендарна саґа про Олава Святого»[250]
Óláfr konungr toc vel við jarlinom ok bauð hónum at vera með sér i Svíþjóðu, en hann vildi herja um sumarit í Austrríki,	Nú býdr Sýia konongr jarlenom med sér at vera, en jarlen kvazc hæria vilia um sumaret um Austrvego.
ok svá gørði hann. Ok er hausta tók var hann cominn austr í Kirjáland, fór þaðan upp í Garða með herskildi, tók þar sótt ok andaðisk.	Nú gerer hann svá, ok um haustet var hann komenn austr í Kæriala land, fór þar upp í Garðaríki med hærskillði. tók þar sótt ok anðaðezc þar um haustet. lét þar Svæinn jarl líf sitt.

Переклад (версії «Fagrskinna»)[251]

«Король Олав (шведський) прийняв ярла (Ейріка) добре й запросив його залишитися з ним у Швеції. Він (Ейрік) мав намір цього літа (1016 р.) вирушити у збройний похід на Аустррікі (=leg Osh: Austrvegr). Отож він (Ейрік) підготувався й, коли настала осінь, ви-

рушив на Схід, у Кір'ялаланд, і звідти почав свій похід (вгору по річці Волхов?) на Ґардарікі. Потім він захворів і помер».

Тут можна погодитися з О. Ридзевською, яка коротко проаналізувала цей уривок, що в той момент знову йшлося про похід на Ладогу, яка межувала з Карелією[252].

«Саґа про Альвіву та Свейна Альвівусона»

Вступ

Після смерті Олава Святого (1030 р.) Кнут інн рікі (Канут Великий, 1014—1035 рр.) був проголошений сувереном Норвегії. В той час він був також королем Англії, як і Данії, і правив Норвегією через свою коханку Альвіву Альврімсдоттір (Ельґіву з Нортгемптона) та свого сина від неї Свейна (пом. 1035 р.). «Fagrskinna» включає в себе окрему саґу про цих двох останніх, тоді як «Heimskringla» помістила історію про цей період у саґи про Олава Святого та про його сина Маґнуса.

Вибрані уривки та аналіз

З розділу 239-го «Саґи про Олава Святого» в «Heimskringla» ми маємо цікаві відомості про зв'язки Свейна Альвівусона з Йомсборґом:

«Свейн, син короля Кнута й Альвіви, дочки ярла Альвріма (Ельвельма), був призначений [в 1030 р.] правителем Йомсборґа у Вендланді (hann hafði verit settr til ríkis á Vinðlandi í Jómsborg); але потім одержав послання від короля Кнута, свого батька, що він має їхати до Норвегії й правити цією країною і що йому буде надано титул короля Норвегії»[253].

Проте навіть важливішими для нашої теми є відомості про війну та торговельну блокаду, що розпочалися між Свейном та Ярославом Мудрим, правителем Новгорода й заступником Олава Святого та його сина Маґнуса.

Про ці події розповідається в «Karls þáttr vesœla», що збереглася в «Morkinskinna»; її аналіз подається в розділі про þáttr у «Саґах про королів Норвегії»[254].

«Саґа про Маґнуса Доброго»

Вступ

Маґнус, незаконний син вигнанця Олава Святого, мав більше щастя, ніж його батько; він не тільки став королем Норвегії в 1035 р.,

але й королем Данії, починаючи з 1042 р., і правив обома країнами аж до своєї смерті в 1047 р.

Вчені погоджуються на тому, що на 1200 р.[255] уже була складена саґа про нього, що ґрунтувалася на станцах скальдів.

Цю саґу, безперечно, інкорпоровано в усі три збірники саґ, які оповідали про королів Норвегії, і також використано автором «Orkneyinga saga».

Аналізуючи відомості про Маґнуса Олавссона, які мають стосунок до проблем, порушуваних у цій книзі, ми розглянемо три теми:

1. Подорож норвезьких вельмож до Новгорода з метою забрати Маґнуса в Ярослава.
2. Війни Маґнуса (як короля Данії) з вендами.
3. Маґнус розбиває вендів на Глюрскоґському пустищі.

Вибрані уривки й аналіз

1. Подорож норвезьких вельмож до Новгорода з метою забрати Маґнуса в Ярослава

Найдетальніший опис цієї подорожі подано в «Orkneyinga saga», яка вочевидь виражає погляди Роґнавальда Брусасона (героя саґи) і наводить багато цікавих подробиць.

Сноррі в основному розповідає ту саму історію в останній частині своєї «Саґи про Олава Святого»; але тут важливо зазначити, що він робить це більше в манері історика, аніж у манері саґнамадра.

Ми подаємо тут переклад відповідного уривку з «Heimskringla», який можна буде потім порівняти з розповіддю, наведеною в «Orkneyinga saga», що дається нижче разом з її аналізом[256]. Ось що там написано[257]:

«Рано навесні (1034 р.) Ейнар Тамбарскельфір і Кальв Арнасон вийшли в похід із великою дружиною людей, обраних серед кращих у провінціях Трондгейма. Навесні ж таки вони добулися до Ямталанду, через Кйоль [гори], звідти — до Гельсінґсяланду і прийшли до Швеції. Там вони добули кораблі й улітку відпливли на схід до Ґардарікі, прибувши восени в Альдейґюборґ (fóru um sumarit austr í Garðaríki, kómu um haustit í Aldeigjuborg). Звідти вони послали гінців до Голмґарда та короля Яріцлейва [Ярослава] (gerðu þeir þá sendimenn upp til Hólmgarðs á fund Jarizleifs konungs) з повідомленням, що вони хочуть забрати із собою Маґнуса, сина Олава Святого, щоб він поїхав з ними до Норвегії, і вони нададуть йому підтримку, аби зміг відвоювати назад свою батьківську спадщину й стати королем країни. Так от, коли це послання дійшло до короля Яріц-

лейва (Ярослава), він почав радитися з королевою (Інґіґердою Олавсдоттір, пом. 1050 р.) та підлеглими йому вождями. Вони погодилися на пропозицію норвежців і переказали їм, щоб вони приїхали й зустрілися з королем Яріцлейвом (Ярославом) та Маґнусом. Їм дали гарантії безпеки для їхньої подорожі. І коли вони прибули в Голмґард (Новгород), усі погодилися на тому, що норвежці, які туди приїхали, мають заприсягтися у вірності Маґнусові й стати його прихильниками; і вони засвідчили цю свою вірність, коли Кальв і всі ті, хто воював проти короля Олава під Стікларстадіром, склали присягу...»

«Magnúss saga ins góða» в «Heimskringla» починає з продовження цієї історії[258]:

«Маґнус Олавссон вирушив у свою подорож на захід після Різдва (1034 р.) із Голмґарда в Альдейґюборґ. Він та його люди стали готувати кораблі, коли навесні (1035 р.) скресла крига. Арнор Скальд Ярлів [Тордарсон] згадує про це у своїй «Magnússdrápa...»[259].

Навесні (1035 р.) король Маґнус відплив на захід до Швеції. Так говорить Арнор...»

Ми довідуємося тут, що король Маґнус, покидаючи Ґардарікі, спочатку повів свої кораблі зі сходу до Швеції та Сіґтуни. В той час Емунд Олавссон (1020/2—1047/50) був королем Швеції. І там жила також королева Астрід, вдова короля Олава Святого.

2. Війни Маґнуса (як короля Данії) проти вендів

Одним із перших діянь Маґнуса як короля Данії був наступ на вендів. Він розпочався з того, що данське військо здобуло відоме місто Йомсборґ у 1042 р.[260].

«Король Маґнус рушив зі своєю військовою силою (з Данії) далі на північ, у Норвегію, і залишався там протягом усієї зими. Та коли настала весна, король Маґнус зібрав велику армію й пішов на південь, у Данію. Прибувши туди, він одержав новини з Вендланду й довідався, що венди в Йомсборґу відмовилися берегти йому вірність. Там королі Данії мали велике графство — це вони збудували Йомсборґ, який став могутньою фортецею. І коли король Маґнус почув цю новину, він зібрав у Данії великий флот і з настанням літа вирушив до Вендланду з усіма своїми силами — і то була могутня армія. Про це Арнор Скальд Ярлів говорить у своїй станці...[261]

І коли король Маґнус прибув до Вендланду, він рушив прямо на Йомсборґ і швидко здобув цю добре укріплену фортецю. Він убив там безліч людей, спалив «Вишгород» і спустошив навколишні

землі, нікому не даючи пощади. Про це Арнор Скальд Ярлів склав такі рядки...

Багато людей у Вендланді заявили про свою покірність королю Маґнусові, але набагато більше повтікало. Тоді король Маґнус повернувся до Данії й приготувався відбути там зимовий постій, розпустивши своє військо, — і данське, і те, яке він привів із Норвеґії»[262].

3. Маґнус завдає поразки вендам на Глюрскоґському пустищі

Проте венди потім вирішили помститися й у 1043 р. зібрали велику армію, з якою напали на Данію. Маґнус мав певні труднощі в боротьбі з цією силою; і все ж таки він спромігся здолати її — як говорили, завдяки допомозі свого батька, Олава Святого, який явився йому уві сні й пообіцяв підтримку.

28 вересня 1043 р. почалася битва на Hlýrskógs heiðr (на північ від Слезвіґа (Гедебю); сьогодні — це Lyrskovshede, *нім.* Lürschau-Heide), біля річки Skotborgará (*нім.* Schottburger Aue). З допомогою Олава Святого ця битва принесла перемогу Маґнусові[263].

«Magnúss saga ins goða» в «Heimskringla» починається з такої розповіді:

«Король Маґнус довідався про ці події[264], а також про те, що венди зібрали армію. Тоді король Маґнус зосередив великі сили й швидко зібрав війська з усієї Ютландії. Потім до нього приєднався Оттон (Ótta), герцоґ (hertogi) Саксонії з Брунсвіка[265]. Він (Оттон) був одружений з Ульвгільдою, дочкою короля Олава Святого й сестрою короля Маґнуса[266]. Герцоґ мав велику воєнну силу. Данські вожді переконували короля Маґнуса виступити проти вендської армії й не дозволити цій поганській орді спустошити їхню країну; і було складено план, за яким король мав повести своє військо на південь до Гейдабюра (Гедебю). І ось коли король Маґнус стояв табором біля Скотборґара на Глюрскоґському пустищі, його вивідачі принесли йому вісті, що вендська армія зовсім близько, і то, сказали йому вони, така величезна орда, що її годі порахувати, тому король Маґнус навряд чи зможе вчинити їй опір, а отже, йому не залишається нічого іншого, як утікати. І все ж король Маґнус хотів дати бій, якщо залишався бодай найменший шанс здобути перемогу. Але більшість його людей були протилежної думки, і всі вони вважали, що армія вендів — непереможна. Та герцог Оттон схилявся радше до того, щоб дати їм бій, і так порадив Маґнусові. Тоді король звелів сурмити в сурми, щоб зібрати все військо, і воїни повдягали свої бойові обладунки й усю ніч пролежали просто неба, накрившись

щитами, бо їм сказали, що армія вендів підійшла зовсім близько. А король був дуже засмучений. Йому зовсім не хотілося програвати битви, бо раніше з ним такого не траплялося. Вночі він мало спав, а більше молився»[267].

Далі Сноррі розповідає про сон короля Маґнуса, використовуючи цей літературний прийом, щоб підготувати читача до сприйняття чуда:

«Наступного дня був переддень свята архангела Михаїла [28 вересня 1043 р.][268]. І ось перед світанком король заснув, і йому наснилося, що він бачить Святого короля Олава, свого батька, і той каже йому: «Ти сьогодні дуже засмучений, і тобі страшно, що венди насуваються на тебе з такою великою армією? Ти не повинен боятися поган, навіть якщо їх багато. Я буду з тобою в цій битві. Починай її тоді, коли почуєш звук моєї сурми». Прокинувшись, король розповів [людям, які були поряд] про свій сон. Потім настав ясний день, і військо почуло, як ударив десь у небі дзвін, і тим людям короля Маґнуса, які були з ним у Нідароссі, здалося, що це дзвонить Ґльод — так називався дзвін, подарований королем Олавом церкві Святого Климентія в Каупанґу (Нідароссі)»[269].

Розповідь Сноррі про битву на Глюрскоґському пустищі обговорюється в розділі про чудеса Олава Святого[270].

А ось яку розповідь про війни Маґнуса з вендами ми знаходимо в «Knýtlinga saga»: «В те літо (1042 р.) король Маґнус воював у Вендланді проти Йомсборґа; він здобув перемогу, спалив місто дощенту, а разом з ним випалив і навколишні села.

[Пізнього] літа в переддень свята архангела Михаїла (28 вересня 1043 р.) король Маґнус дав ще одну битву в Ютландії близько на північ від Гайдабера (Гедебю) на Глюрскоґському пустищі біля річки Скотборґара. Там він бився з вендами.

Перемога прийшла до короля Маґнуса завдяки праведності та чеснотам його батька-чудотворця, короля Олава Святого. І він (Магнус) поклав там безліч поган. Деякі люди говорять, що Свейн Ульвссон (згодом король Данії, 1047—1076 рр.) був із королем Маґнусом у тій битві і що їхня угода тоді була ще чинною. Торлейк фаґрі в короткій пісні, яку він склав про Свейна Ульвссона, так сказав...»[271].

Можна порівняти ці скандинавські оповіді з розповіддю Адама Бременського (написав бл. 1072—1076 рр.):

«Тепер короля Маґнуса любили данці за його справедливість і доблесть, але він навіював жах слов'янам (Sclavis), які нападали на Данію після смерті Канута (1035 р.). Ратибора, слов'янського вождя (вождя ободритів), убили данці (в 1043 р.). Цей Ратибор був христи-

янином і мав великий вплив на варварів. Його всі вісім синів, слов'янських принців, загинули від рук данців, коли намагалися помститися за батька. Щоб відплатити за смерть Ратибора, Вінули (венди) в цей час дійшли з усім своїм військом до Рібе, все руйнуючи і пустошачи на своєму шляху. Але сталося так, що король Маґнус, повертаючись із Норвеґії, саме тоді зійшов на берег у Гедебю. Він відразу ж зібрав збройну силу данців з усіх кінців країни і напав на поган на пустищі поблизу Гедебю, коли вони вже залишали Данію (28 вересня 1043 р.).

Кажуть, що там було вбито п'ятнадцять тисяч, і християни тішилися миром та щастям доти, доки жив Маґнус»[272].

«Саґа про Гаральда Суворого»

Вступ

Як говориться в одній історії зі збірника «Morkinskinna»[273], були в Ісландії творці саґ, які розповідали «Саґу про Гаральда Сіґурдарсона Суворого» (1015—1066), зведеного брата Олава Святого, коли цей герой був ще живий. Ми маємо відомості про Гаральда, принаймні з двох версій таких саґ. За однією Гаральд зображується в реалістичній манері як останній вікінґ, як динамічний і хоробрий, але також хитрий і жадібний вождь, як доблесний воїн, який спочатку служив у варязькому корпусі у Візантії й переможно воював на всіх кордонах Східної імперії, а потім, ставши королем Норвеґії, вів невпинну боротьбу з королем Данії за гегемонію в північних краях Європи.

Друга версія, де сни та надприродні події відіграють вельми важливу роль, зосереджується на поході Гаральда до Англії та його трагічній загибелі в 1066 р. Гаральд зображується там як невротичний чоловік, якого переслідує лиха доля, неспроможний обрати правильне рішення і, зрештою, покинутий навіть Олавом Святим[274].

Перша версія є основою «Haralds saga harðráða» в тому її вигляді, в якому вона подається в трьох збірниках «Саґ про королів Норвеґії» («Morkinskinna», «Fagrskinna», «Heimskringla»). Друга версія збереглася переважним чином у «Hemings þáttr»[275].

Наш аналіз відомостей про Гаральда організований у такі п'ять тем:
1) Гаральд як воєначальник у Новгороді (бл. 1031—1035 рр.);
2) Гаральд як воєначальник у Візантії (бл. 1035—1043 рр.);
3) Ярослав Новгородський і Гаральдові скарби;
4) Елліпальта(р);
5) Гаральд і Еллісів (Єлизавета).

Вибрані уривки й аналіз

1) Гаральд як воєначальник у Новгороді (бл. 1031—1035 рр.)

У битві під Стікларстадіром (1030 р.) король Олав Гаральдссон (Олав Святий) був убитий, а його пораненого п'ятнадцятирічного зведеного брата Гаральда Сіґурдарсона врятував Рьоґнвальд Брусасон[276]. Після того як Гаральд вилікувався, він подався за Кьольські гори до Ямталанду з метою найнятися на службу до Ярослава, короля новгородського.

У «Heimskringla» читаємо[277]:

«Наступної весни (1031 р.) вони (Гаральд і Рьоґнвальд Брусасон) добули корабель і влітку вирушили на схід, до Ґардарікі, до двору короля Яріцлейва (Ярослава) (ok fóru um sumarit austr í Garðaríki á fund Jarizleifs konungs) й залишалися там усю зиму. Так оповідає Бйольверк (Арнорссон)...[278]

Король Яріцлейв (Ярослав) зустрів Гаральда й тих, хто його супроводжував, прихильно. Гаральда призначили начальником (прикордонної) охорони (landvarnamaðr), яким був [до нього] Ейлів, син ярла Рьоґнвальда (Ульвссона). Так оповідає Тйодольв [Арнорссон]...»[279].

2) Гаральд як воєначальник у Візантії (бл. 1035—1043 рр.)

Ця тема досліджувалася двома візантологами, росіянином Василем Григоровичем Васильєвським (1838—1899)[280] та ісландцем Сіґвусом Бльондалем (1874—1950)[281]. Навряд чи можна додати щось важливе, особливо до монографії другого із згаданих учених, на нинішньому етапі наших знань. Ми також не ставили собі завдання, в рамках нашої книги, здійснити нове дослідження цих проблем. Ми лише використаємо реалії цієї саґи як основу для порівняння з відомостями про ісландців, які були на службі у візантійських імператорів, що їх ми знаходимо в «Íslendinga sögur»[282]. Але, роблячи так, ми не станемо порушувати такі теми, як стратегічні задуми Гаральда, описи облог та битв, оскільки їх завжди легко знайти у скарбниці фольклору про греко-варязькі взаємини[283].

[Гаральд стає воєначальником варягів][284]

«У той час правила в Греції цариця Зоя ін ріка («Могутня»; 1028—1052 рр.) разом з [своїм чоловіком] Михаїлом Каталактом (Katalaktes, 1034—1041 рр.). І коли Гаральд прибув у Міклаґард (Константинополь; бл. 1035 р.) , він мав там зустріч із царицею, і вона

відразу взяла його до себе на службу, і восени він вийшов на кількох галерах разом із флотом у Ґрікландсгаф (Грецьке море). У Гаральда під своєю орудою було власне військо. Командувач флоту мав ім'я Ґюрґір (Georgios Maniakes)[285] і був родичем королеви. Гаральд приєднався до походу тільки за короткий час до того, як варяги (Væringjar) дуже прихилилися до нього, а потім вони разом брали участь у битвах. І зрештою Гаральд став воєначальником над усіма варягами. Ґюрґір зі своїм флотом плавав між грецькими островами, воюючи з корсарами».

[Гаральд конфліктує з Ґюрґіром][286]

«Одного разу, коли вони йшли суходолом і готувалися стати на нічний постій біля лісу, варяги прибули першими на місце, де мали намір отаборитися на ніч, і вони обрали для своїх наметів найзручніші та найвищі місця, оскільки земля там була болотяна й ставити намети в низинах там не годилося, адже їх би затопило, якби пішов дощ. Потім прибув і Ґюрґір, командувач війська, і коли він побачив, де варяги поставили свої намети, він звелів їм звільнити це місце й отаборитися деінде, зауваживши, що він сам бажає поставити там своє шатро. Гаральд відповів йому так: «Якби ти прибув першим на місце нічного постою, ти обрав би собі, де тобі поставити свій намет, а ми мусили б пошукати собі інше зручне для нас місце. Зроби так само й ти зараз і звели напнути своє шатро десь-інде. Мені здається, що тут, у країні грецьких царів, нам, варягам, надано привілей бути вільними й ні в чому ні від кого не залежними, бо ми служимо тільки царю й цариці й тільки їм підкоряємося».

Вони сперечалися про це з великим запалом, і їхня суперечка зайшла так далеко, що обидві сторони схопилися за зброю і мало не почали битися. Тоді втрутилися розумніші люди й розборонили їх, сказавши, що ліпше їм досягти в цьому питанні якоїсь домовленості й дійти чіткого порозуміння, аби надалі не виникало причин для подібних конфліктів. Було влаштовано зустріч із найдостойнішими та наймудрішими, які взялися їх розсудити. На тій зустрічі, згідно з порадою цих найдостойніших та наймудріших, усі погодилися, що грекам і варягам треба кинути жереб, кому бути першими в корабельному чи кінному строю і також кому надається право першим знаходити місце для своїх кораблів у гавані чи для своїх наметів — на суходолі. І кожна зі сторін мусить задовольнятися наслідками жеребкування».

Але Гаральд обхитрував і свого суперника, і того, хто кидав жереб.

[Гаральд стає воєначальником над варягами й латинянами][287]

«Протягом літа військо брало участь у збройних сутичках і чинило грабунок [у сільській місцевості]. Коли все військо було разом, Гаральд та його воїни ухилялися від битви або принаймні намагалися воювати там, де небезпека виявлялася найменшою, і Гаральд пояснював це тим, що не бажає втрачати своїх людей. Та коли варяги залишалися самі, їхній вождь із таким шалом кидався в битву, що для нього вже не було іншого виходу, ніж перемогти або вмерти. Тому часто бувало, що коли Гаральд ішов попереду, він здобував перемогу, а Ґюрґірові здебільшого перемогти не вдавалося. Воїни це помітили і сказали, що вони домоглися б більшого, якби Гаральд очолив усю армію, і стали докоряти командувачеві, що ані він, ані його люди не досягають великих успіхів.

Ґюрґір сказав, що варяги не хочуть підтримувати його, і зажадав, щоб вони пішли кудись-інде й дали змогу йому та рештками його армії досягти того, чого вони могли досягти. Тоді Гаральд покинув армію разом з варягами та латинянами (látínumenn). Ґюрґір же залишився зі своїм військом греків...»

[Гаральд проривається крізь браму під час облоги однієї фортеці на Сицилії][288]

«Згадують про двох ісландців, які були в Гаральдовому війську. Одним із них був Галльдор, син Сноррі ґоді, — він і приніс цю розповідь до Ісландії; другим — Ульв, син Оспака, сина Освіва інн спакі. Дуже сильні й дуже хоробрі, обидва ці хлопці були близькими друзями Гаральда. Обидва брали участь у іграх. Ці змагання відбувалися кілька днів, і тоді оборонцям фортеці захотілося показати, які вони сміливі, і вони вийшли на мури неозброєними, залишивши браму відчиненою. Побачивши це, варяги одного дня прийшли на гру, ховаючи під плащами мечі, а під шапочками — шоломи. Позмагавшись якийсь час, вони помітили, що оборонці фортеці втратили пильність. Тоді вони вмить оголили мечі й кинулися до брами. Однак оборонці не розгубилися, встигли схопити зброю, і перед брамою закипіла запекла битва. Варяги не мали на собі ніякого обладунку, тільки кожен обмотав праву руку плащем. Кілька з них були поранені, деякі впали, і всі опинилися у великій небезпеці. Гаральд і ті, хто залишався з ним у таборі, прибігли на допомогу, але оборонці фортеці вже піднялися на мур і засипали нападників стрілами та камінням. Запекла битва тривала. Тим [варягам], хто вже бився під брамою, здавалося, що допомога, якої вони так чекали, запіз-

нюється. Коли Гаральд підбіг до брами, його штандартоносець упав. Тоді він крикнув: «Галльдоре, ти підійми штандарт!» Галльдор, підхопивши штандарт, крикнув йому у відповідь досить-таки нерозумні слова: «Хтоноситиме твій штандарт, якщо ти битимешся так боягузливо, як бився досі?» Це були слова радше гніву, аніж правди, бо Гаральд виявився найхоробрішим із людей. Незабаром вони прорвалися у фортецю. Закипіла нещадна битва, але, зрештою, Гаральд здобув перемогу й захопив фортецю. У тій битві Гаральда тяжко поранили. Йому розрубали обличчя, і той рубець спотворив його на все життя».

3) Ярослав Новгородський і Гаральдові скарби

Багато з тогочасних джерел погоджуються, що Ярослав був вельми обачний і жадібний правитель. Можливо, саме тому Гаральд вирішив довірити йому на зберігання свої скарби. «Heimskringla» має два фрагменти, які стосуються цієї теми:

(1)

«Гаральд протягом багатьох років був у Африці (певно, йдеться про басейн Євфрату) і надбав там багато добра — золота та всіляких коштовностей. Але все набуте в такий спосіб майно, якого він не потребував для свого повсякденного вжитку, він передавав через надійних людей на північ до Голмґарда (Новгорода) королю Яріцлейву (Ярославу), щоб той його зберігав (sendi hann með trúnaðarmǫnnum sínum norðr í Holmgarð í vald ok gæzlu Jarizleifs konungs); у такий спосіб було зібрано величезні скарби, як і слід було сподіватися, адже Гаральд воював і чинив грабунок у тій частині світу, яка найбагатша на золото та скарби, а ще з огляду на його воєнні успіхи, бо він, як уже правдиво зазначалося раніше, здобув вісімдесят фортець»[289].

(2)

«Коли Гаральд прибув до Голмґарда, король Яріцлейв (Ярослав) привітав його дуже щиро. Він залишався там усю зиму і перебрав у своє володіння все золото, яке раніше прислав сюди з Міклаґарда (Константинополя), з багатьма іншими скарбами. Разом набиралося стільки, скільки досі не мала у своїй власності жодна людина на Півночі.

Гаральд здійснював pólútasvarf («грабунок палаців») тричі[290] за той час, поки був у Міклаґарді (Константинополі). Там існує такий звичай, що кожного разу, як помирає грецький імператор, варягам дозволяється здійснювати pólútasvarf. Тоді їх вільно допускають у

всі pólútir імператора, де зберігаються його скарби, і кожен може взяти там усе, що трапить йому до рук»[291].

Іншу історію про скарби Гаральда ми знаходимо в «Hemings þáttr»; згідно з нею на роль охоронця скарбів Гаральд обрав свою жінку Єлизавету/ Еллісів[292].

4) Еллінальта(р)

Довідавшися, що Маґнус, син Олава Святого, став королем Норвегії (1035 р.) і Данії (1042 р.), Гаральд вирішив повернутися додому й покинув службу в грецького царя. Та коли цариця Зоя довідалася про це, вона розлютилася й звинуватила його в тому, що він незаконно привласнив майно грецького царя, яке Гаральд набув у збройних походах тоді, коли командував його [грецького царя] військом.

Марія — так звали одну вродливу молоду дівчину. Вона була дочкою брата цариці Зої. Гаральд попросив руку дівчини, але цариця Зоя заборонила цей шлюб. Якщо вірити варягам, котрі служили солдатами в Міклаґарді й повернулися до Ісландії, добре обізнані люди розповідали там, що цариця Зоя сама хотіла одружитися з Гаральдом і що саме це стало головною причиною, чому вона звинуватила Гаральда, коли він захотів покинути Міклаґард (Константинополь), хоча людям говорили зовсім інше...»[293].

Гаральда схопили й замкнули у високій башті, але він визволився звідти завдяки втручанню Олава Святого: «Наступної ночі одна жінка вельможного стану вилізла драбиною на верх башти разом з двома слугами. Вони спустили вниз мотузку і витягли нею в'язнів нагору. Це була жінка, яку Олав Святий зцілив, він явився їй і сказав, щоб вона визволила його брата з тюрми. Опинившись на волі, Гаральд відразу пішов до варягів, усі вони попідхоплювалися й вітали його. Після чого все військо озброїлося й рушило до царської спальні. Вони зробили царя (Константина Мономаха; 1042—1054 рр.) своїм бранцем і викололи йому очі»[294].

В цьому місці Сноррі цитує станци двох скальдів, які погодилися, що йдеться справді про імператора, а не про принца, герцога або графа.

Далі він пише так:

«У ту саму ніч Гаральд та його люди пішли в дім, де спала Марія, і силоміць забрали її з собою. Потім вони вирушили туди, де стояли на якорі галери варягів. Вони захопили дві з них і вийшли в затоку Золотий Ріг (Sjávíðarsund), а коли наблизилися до того місця, де на вході до затоки були натягнуті залізні ланцюги, Гаральд наказав,

щоб люди на обох кораблях з усіх сил налягли на весла, а всім тим, хто не веслував, він звелів перебігти на корму зі своїми спальними мішками в руках. Завдяки цьому носи галер піднялися й обидві з розгону наїхали на ланцюги. І коли вони втратили інерцію і майже зупинилися, Гаральд звелів, щоб усі бігли на ніс. Тоді галера, на якій був Гаральд, нахилилася вперед і, гойднувшись, зісковзнула з ланцюга; але друга галера міцно застряла на ланцюгу й переломилася навпіл, і багато людей потопилися, хоча декого вдалося врятувати. В такий спосіб Гаральд утік із Міклаґарда (Константинополя) і вийшов у Чорне море (Svartahaf). Але перш ніж відпливти від суходолу, він висадив дівчину на берег, давши їй добру охорону, щоб вона змогла повернутися в Міклаґард (Константинополь). Він попросив її переказати Зої, своїй родичці, яку велику силу вона над ним мала, і [запитав у неї], чи та сила, якою володіла цариця, змогла б йому перешкодити забрати дівчину. Після цього він поплив на північ до Елліпальтара, а звідти вирушив у далеку подорож через усю Аустррікі (Русь)»[295].

Географічна назва «Елліпальтар», яка тут згадується, — це hapax давньоскандинавської літератури. Це Азовське море, яке через Сіверський Донець веде до внутрішніх регіонів Східної Європи; ним, зокрема, повертався додому великий князь Русі Ігор, після того як зазнав поразки від візантійців у 941 р.[296]

Слово «Елліпальта(р)» ми знаходимо також у географічному трактаті ал-Ідрīсī (1154 р.), котрий — як завжди слід пам'ятати — працював у Палермо при дворі норманського короля Сицилії Роджера II (1095—1154) й тому черпав із тієї самої давньоскандинавської традиції[297].

5) Гаральд і Еллісів

Еллісів — це давня нордична форма імені (Єлизавета) дочки короля Ярослава, який правив у Новгороді (Голмґарді).

Це ім'я спочатку зустрічається в «Morkinskinna»[298], пізніше — в розповіді Сноррі про втечу Гаральда з Візантії.

Ярослав прийняв Гаральда дуже сердечно; він був — як зазначалося раніше — охоронцем Гаральдових скарбів. Він також погодився видати за Гаральда свою дочку Єлизавету.

«У цій подорожі (через Елліпальтар до Новгорода) Гаральд склав любовні вірші (gaman-vísa), всього шістнадцять, з одним приспівом для всіх: «Досі та білявка в Ґарді (на Русі) / знай цурається мене».

Ці слова стосувалися Еллісів, дочки короля Яріцлейва, який правив у Голмґарді (Новгороді)[299].

«В ту зиму [1043 р.] король Яріцлейв (Ярослав) віддав свою доч-

ку заміж за Гаральда. То була Єлизавета, яку норди називали Еллісів. Свідок тих подій Стуф бліндi...»[300]

(2)

Наступної весни він вирушив із Голмґарда (Новгорода) до Альдейґюборґа (Старої Ладоги). Там він роздобув кораблі й улітку відплив зі сходу, звернувши спочатку до Швеції, і кинув якір у Сіґтуні.

Так розповідає Вальґард із Поля...[301]

(3)

«Там Гаральд зустрівся зі Свейном Ульвссоном (з Данії). Він утік від короля Маґнуса (Олавссона) в ту осінь, після битви під Гельґанессом (1044 р.)[302]. І коли вони зустрілися, обидва дуже зраділи. Олав соенскі [(«шведський», = скаутконунґ, король Швеції (995—1022)] був дідом Еллісів, Гаральдової дружини; а Естрід, Свейнова мати, була сестрою короля Олава Святого. Гаральд і Свейн увійшли до спілки й уклали міцну угоду...»[303].

Гаральд, звикнувши до необмеженої свободи, не міг довго ходити в путах одного шлюбу. Повернувшись до Норвегії, він узяв собі іншу жінку, Тору, як уже згадувалося в іншому місці цієї книги[304].

У саґах про королів Норвегії можна знайти такі відомості про долю Еллісів та двох її дочок, Марії та Інґіґерди:

(1)

«...Король Гаральд мав двох дочок від королеви Еллісів. Першу звали Марія, другу — Інґіґерда»[305].

(2)

«Перш ніж відпливти з Трондгейма [до Англії в 1066 р.], король Гаральд домігся, щоб його сина Маґнуса проголосили королем, і посадив його на трон, перед тим як покинути країну. Тора, дочка Торберґа (друга дружина Гаральда), також залишилася в Норвегії, але королева Еллісів вирушила з ним, узявши й обох своїх дочок, Марію та Інґіґерду. Олав, [інший] син короля Гаральда, теж покинув країну разом із батьком»[306].

(3)

«У понеділок (26 вересня 1066 р.), після того як Гаральд Сіґурдарсон добре поснідав, він наказав сурмити висадку на берег.

З кожного підрозділу двом воїнам було велено зійти на берег, одному — залишитися... з тих, хто залишився охороняти кораблі,

були Олав, син короля... а також Ейстейн Оррі, син Торберґа Арнасона, який на той час був найвизначнішим серед тих, що висадилися на берег, і він вже був у набільшій ласці в короля, який пообіцяв віддати йому в дружини свою дочку Марію...»[307]

(4)

«Олав, син короля Гаральда, повів своє військо з Англії, відпливши від Графнсейра, й під осінь прибув на Оркнеї. Й там він довідався, що Марія, дочка короля Гаральда Сіґурдарсона, несподівано померла в той самий день і о тій самій годині, що й її батько, король Гаральд...»[308]

(5)

«Олав (Гаральдссон) залишався там протягом зими, а як настало літо, відплив назад до Норвегії. Там його обрали королем, разом з його братом Маґнусом. Королева Еллісів та її дочка Інґіґерда супроводжували пасинка королеви Олава, коли він відплив на схід»[309].

«Magnúss saga berfœtts» і *«Magnússona saga»*

Вступ

Згідно з Фіннуром Йонссоном, уже близько 1180 р. було створено саґу про діяння войовничого короля Маґнуса Босоногого (1093—1103) та його синів (1103—1130)[310].

Але нам тут ідеться не про героїчні подвиги вищезгаданого короля, здіснені переважно в Ірландії, де він знайшов також свою смерть, а про коротку розповідь, у якій згадується про похід до Бярмаланду в 1093 р. під проводом його сина Гакона, коротко записану вже як у «Morkinskinna»[311], так і в «Fagrskinna»[312]. Згадує також про це Сноррі у своєму короткому некролозі про Гакона Маґнуссона:

«Король Гакон [Маґнуссон] досяг приблизно двадцятип'ятирічного віку (коли він помер, переходячи через гори в 1093 р.). Він був одним із тих вождів, яких найдужче любив народ Норвегії. Він ходив на північ [в 1093 р.] до Бярмаланду (hann hafði farit norðr til Bjarmalands), воював там і здобув перемогу»[313].

Вибрані уривки й аналіз

Кругове плавання Скопті Еґмундарсона

«Magnússona saga» розповідає про Ейстейна Маґнуссона (1103—1122), Сіґурда Маґнуссона Хрестоносець (1103—1130) та Олава Маґ-

нуссона (1103—1116) — саме їм трьом дісталося королівство Норвегія після падіння їхнього батька, короля Маґнуса Босоногого, у 1103 р.

В обох саґах розповідається про плавання Скопті Еґмундарсона (помер близько 1100 р.) та його послідовників і при цьому даються цікаві географічні відомості. Три епізоди з цієї історії наводяться в «Magnúss saga berfœtts», а в «Magnússona saga» дається епілог.

(1)

«Скопті, син Еґмунда, Торберґерового сина, був дворецьким короля й людиною вельми знатного роду (lendr maðr ágætr). Він жив у Ґізкі в Південному Мьорі. Він був одружений з Ґудрун, дочкою Торда Фоласона. Вони мали дітей: Еґмунда, Фінна, Торда; а [його дочка] Тора стала дружиною Асольфа Скуласона...»[314].

(2)

«Скопті Еґмундарсон мав сутичку з королем Маґнусом. Вони посварилися за спадщину одного небіжчика, яка дісталася Скопті, але яку король вимагав собі — і то з такою лютою затятістю, що виникла небезпека серйозного конфлікту між ними».

Скопті, а згодом його сини Фінн і Еґмунд намагалися переконати короля в обґрунтованості претензій відносно Скопті, але король не змінив своєї думки[315].

(3)

Наступної весни Скопті Еґмундарсон став готуватися до виходу в море. Він мав п'ять військових кораблів, і всі добре споряджені. Його сини, Еґмунд, Фінн і Торд, приєдналися до нього. Вони трохи припізнилися з початком своєї подорожі й восени відпливли до Фландрії (Flæmingjaland) і залишалися там протягом зими. Рано на початку наступної весни вони відпливли на захід до Франкії (Valland), а влітку пройшли крізь Ґібралтарську протоку (Norvasund) і восени дісталися до Рима. Там Скопті помер, і всі його сини також знайшли свою смерть під час цієї подорожі. Найдовше серед них прожив Торд. Він помер на Сицилії (Sikiley). Кажуть, що Скопті був першим норвежцем, який провів свого корабля крізь Ґібралтарську протоку, і ці мандри здобули велику славу»[316].

(4)

«Коли сини Маґнуса зійшли на престол (1103 р.), люди, які виїхали в далекі краї з Скопті Еґмундарсоном, повернулися з Палестини (Jórsalaheim), а деякі з Візантії (Miklagarðr). Вони зажили великої слави й могли розповісти про багато подій; і ці розповіді розпалювали в багатьох бажання теж вибратися в такі мандри. Казали,

що у Візантії норди, які влаштовувалися там на військову службу найманцями, могли здобути велике багатство (var þat sagt at í Miklagarði fengu Norðmenn fullsælu fjár, þeir er á mála vildu ganga). Від королів стали вимагати, щоб котрийсь із них, або Ейстейн, або Сіґурд, погодилися очолити флот, який споряджали для такої далекої експедиції. Королі погодилися й спорядили експедицію коштом обох. Чимало вождів приєдналося до неї з тих, хто мав землі, даровані королем (lendir menn), і багаті орендарі (ríkir bœndr). А коли приготування завершилися, було вирішено, що Сіґурд очолить експедицію, і Ейстейн залишиться правити країною за обох королів»[317].

* * *

Як добре відомо, Сіґурд Маґнуссон (пом. 1130 р.) в роки 1108—1111 воював на іспанському та португальському кордонах проти мусульман і у Візантії, а також брав участь у хрестовому поході до Єрусалима. Він став героєм цілої низки романтичних та пригодницьких історій, яким ми не можемо приділити уваги в цій книзі. Ми, проте, нагадаємо читачеві той факт, відзначений Гальвданом Кутом, що внаслідок цього творці саґ ніколи не наважувалися пов'язувати ім'я цього улюбленого героя з внутрішніми справами Норвегії, хоча, повернувшись додому, він виявив блискучі здібності в практичному управлінні державою[318].

* * *

Починаючи з «Óláfs saga kyrra»[319] в кінці кожної саґи додано оповіді про чудеса, здійснені за посередництвом Олава Святого, в Норвегії та за кордоном, передусім у трьох місцевостях, де норди були дуже активними в XI та XII ст.: у Новгороді, Візантії та на вендському кордоні.

«Magnússona saga» включила історію про те, як Олав Святий допоміг одному данцеві врятуватися з неволі у вендських краях. Її поміщено в розділі саґ про Олава Святого[320].

«Саґа про Маґнуса Сліпого і Гаральда Ґіллі»

Вступ

Ця саґа, яка описує події, що відбувалися в 1030—1036 рр., унікальна, бо вона подає детальну розповідь про незвичайний напад вендів (слов'ян із Західної Померанії) у 1135 р. на центр норвезької торгівлі Конунґагеллу, внаслідок чого це багате й квітуче місто було

настільки зруйноване, що вже ніколи не набуло свого колишнього значення.

Вибрані уривки та аналіз

Напад вендів на Конунґагеллу в 1135 р.

Цей напад провіщався лихими знаменнями від Великодня до Вознесіння[321]: «Щоночі мешканці міста чули за вікнами гуркіт — і такий лункий, ніби то король марширував вулицями з усім своїм військом». Насправді ж це сталося внаслідок тогочасної міжнародної ситуації[322].

Варцислав I, князь Західної Померанії (бл. 1124—1147/48 рр.), розраховуючи на підтримку німецького короля Лотара III фон Супплінбурґа (1125—1127), робив спроби визволитися з-під сюзеренітету польського князя Болеслава III Кривоустого. Останній уклав союз із данським королем Ніколасом/Нільсом I Свейнссоном (1104—1134), і союзне військо примусило Варціслава повернутися до попередньої васальської залежності. Але як тільки Нільс I помер у 1134 р. і внутрішня боротьба між його наступниками паралізувала данську воєнну ефективність, Варціслав I послав велику армію під керівництвом свого брата Раціборa (згодом князя, 1147/48—1155/56 рр.)[323], щоб вона напала на Данію. А за рік до того вендські пірати (мабуть, з острова Ре/Рюґен) пограбували Роскільде, столицю країни.

Цього разу данська розвідка завчасно довідалася про наміри вендів, і данці мали змогу підготуватися до оборони. Оскільки обставини змінилися на краще, Раціборa визнав за недоцільне висаджуватися з військом на берег Данії й тому спрямував його на найближче торговельне місто Норвегії Конунґагеллу.

Сноррі Стурлусон дає живий опис подальших трагічних подій у двох розділах (10-му й 11-му) та в епілозі[324].

З його слів ми довідуємося, що в 1135 р. в гавані Конунґагелли «стояли біля причалів дев'ять кораблів, які належали купцям, що торгували зі Сходом (тобто з Руссю), який тоді називали Аустрфарар» (Austrfarar).

Далі подаємо переклад відповідних розділів.

[Розділ 10. Вендський флот нападає на Конунґагеллу][325]

«Тринадцять купецьких кораблів були готові відпливти з міста [Конунґагелли] до Берґена, й одинадцять із них пішли на дно разом з командою, вантажем і всім, що мали на борту. Дванадцятий зазнав аварії. Команда врятувалася, але вантаж було втрачено. Проте Лопт

Семундарсон, священик, відплив до Берґена й дістався туди цілим і неушкодженим. У той день, коли затонули купці, було свято святого Лаврентія (10 серпня). Ейрік (II), король Данії (1134—1137), і архієпископ (Лунду) Оцур (Свейнссон, 1104—1137), обидва послали гінців до Конунґагелли й просили громадян бути насторожі, бо венди (Vinðr) зібрали велике військо й пустошили християнські землі, заходячи далеко в глиб тих земель і скрізь здобуваючи перемоги.

Проте городяни звернули мало уваги на це застереження, а по тому як минув деякий час після тих жахіть, що їх довелося їм пережити, і геть забули про нього.

У переддень Святого Лаврентія, коли у храмі вже правили службу Божу, Реттібур (Рацібор I, 1136—1156 рр.), король вендів (у Західній Померанії), підійшов до Конунґагелли, маючи під своєю орудою п'ятсот п'ятдесят швидкохідних вітрильників, на кожному з яких було по сорок чотири воїни і по два коня. Дуніміцом (Дунімислом) звали сина королевої сестри й Унібуром (Унібором) — воєначальника, який очолював більшу частину війська. Ці два вожді та частина їхнього флоту піднялися вгору по східному рукаву (річки) повз острів Гісінґ і в такий спосіб підійшли до міста згори, а друга частина війська наблизилася до міста по західному рукаву. Ейнар, зять Андреаса (Брунссона, священика Конунґагелли), приніс новину про це до замкової церкви, бо міський люд зійшовся туди на службу Божу, і Ейнар з'явився саме тоді, коли Андреас читав проповідь. Ейнар сказав їм, що велика армія насувається на місто з безліччю кораблів і що частина війська переходить через Братсаський (кряж). Тоді багато людей сказали, що то, мабуть, підходить до міста Ейрік, король Данії, і що від нього можна сподіватися [лише] миру.

Після цього всі побігли в місто, до своїх осель, озброїлися й вибігли до причалів. Тут вони відразу й зрозуміли, що йдеться про війну — і то з величезною кількістю ворогів. Дев'ять кораблів, які належали купцям, що торгували зі Сходом (тобто з Руссю), стояли біля причалів (Austrfararskip níu flutu í ánni fyrir bryggjum, er kaupmenn áttu). Венди напали спочатку на них і вступили в бій із купцями. Купці озброїлися й боронилися довго й мужньо. Відбулася тяжка і тривала битва, перш ніж вони зазнали поразки. В тій битві венди втратили сто п'ятдесят [180] човнів з усіма людьми, які на них були. В самому розпалі битви городяни стояли на причалах і стріляли з луків у поган; та коли битва вщухла, вони втекли до міста. А потім усі збіглися у фортецю зі своїми цінностями та майном, яке були спроможні забрати із собою.

Сольвейґ (жінка священика Андреаса), її дочки та ще дві жінки втекли далі на материк. Коли венди здолали опір на купецьких

кораблях, вони причалили до берега й зібрали своє військо, спочатку підрахувавши втрати. Деякі відразу побігли в місто, інші видерлися на купецькі кораблі й тягли звідти все, що трапляло під руку. Потім підпалили місто, і воно згоріло дощенту, як і всі кораблі. Після чого військо підступило до фортеці, щоб узяти її приступом».

[Розділ 11. Венди беруть у облогу фортецю й грабують місто][326]

Король Реттібур запропонував оборонцям фортеці вийти і здатися, пообіцявши, що збереже їм життя й дозволить залишити при собі зброю, одяг і золото. Проте всі закричали, що не здадуться, й вибігли на мури. Одні стріляли з луків, інші кидали каміння й загострені кілки, і була запекла битва. Люди гинули з обох сторін, але більше у вендів.

Сольвейґ добулася до Сольбярґірських маєтків і розповіла там про все, що сталося. До Скурбаґара відправили бойові стріли. Там саме відбувалася велика гулянка, на яку зібралося багато чоловіків. Був серед них такий собі орендар, якого звали Ольвір міклімуннр. Він відразу ж підхопився на ноги, схопив свого щита й шолом, закинув на плече велику сокиру й вигукнув: «Вставайте, хлопці, хапайте зброю й ходімо допоможемо городянам, бо буде нам велика ганьба від кожного, хто довідається, що ми сидимо тут і жлуктимо пиво, поки добрі городяни віддають там за нас життя!» Чимало з чоловіків з ним не погодилися, відповівши, що вони тільки загинуть даремно, а городянам однаково нічим допомогти не зможуть. Тоді Ольвір вигукнув: «Та навіть якщо всі ви тут залишитесь, я піду туди сам-один і зумію вкоротити віку одному поганинові або двом, перш ніж сам загину!» — й побіг до міста.

Чоловіки кинулися за ним подивитися, що в нього вийде і чи не зможуть вони стати йому чимось у пригоді. Та коли він підбіг настільки близько до фортеці, що погани змогли його бачити, назустріч йому кинулися восьмеро озброєних чоловіків. І коли вони зійшлися, погани оточили його зусібіч. Ольвір підняв сокиру і вдарив вістрям одного з тих, які були позад нього, в горло, розрубавши йому щелепу й гортань, і той упав на спину. Тоді він змахнув сокирою поперед себе і влучив ще одного супротивника по голові, розітнувши її до плечей. Тоді всі інші кинулися на нього, і він убив ще двох, але й сам дістав тяжкі рани. Але ті четверо, що залишилися, кинулися навтіки від нього. Ольвір побіг за ними навздогін. Попереду був рівчак, і двоє поган упали в нього, і Ольвір убив обох. Але на той час він і сам застряв у рівчаку, і двом із восьми поган пощастило від нього втекти.

Чоловіки, які побігли за Ольвіром, витягли його з рівчака й узяли з собою до Скурбаґара, і він повністю вилікувався від своїх ран. І всі тоді казали про те, що ніхто інший не бився з ворогами так доблесно.

До Скурбаґара прибули два землевласники, Сіґурд Ґюрдарсон, брат Філіппуса, і Сіґард, і з ними прийшло шістсот (720) людей. Сіґурд повернувся назад із чотирма сотнями (480) людей, і після того всі вважали його за нікчему. Невдовзі він помер. Сіґард із двома сотнями людей підійшов до міста й вступив у битву з поганами й загинув там з усіма своїми людьми.

Венди пішли на приступ фортеці, але їхній король та їхні вожді не брали в цьому участі. В одному місці, де зібралися венди, стояв чоловік, який стріляв із лука й убивав людину кожною стрілою. Попереду нього двоє людей затуляли його своїми щитами. Тоді Семунд [húsfreyja] (королівський дворецький у Конунґагеллі] сказав своєму синові Асмундові, щоб він вистрілив у лучника водночас із ним — «але я стрілятиму [в одного з тих], хто затуляє його щитами». Так він і зробив, і коли щитоносець сам затулився від стріли щитом, Асмунд послав свою стрілу між щитами, і вона влучила лучникові в лоб, і вийшла вістрям на потилицю, і той упав мертвий. Коли венди побачили це, всі вони завили, як собаки або вовки.

Тоді король Реттібур знову запропонував оборонцям фортеці здатися, пообіцявши зберегти їм життя, та вони не захотіли його слухати. Після чого погани знову пішли на відчайдушний приступ. Один опинився перед самою брамою замку й кинувся на захисника фортеці, який там стояв. Але вони [зустріли його] стрілами й камінням. Той нападник бився без щита, але був такий обізнаний у чаклунстві, що його не брала ніяка зброя. Тоді священик Андреас узяв освячений вогонь і благословив його. Він підпалив ним трут, настромив його на вістря стріли, а стрілу передав Асмундові. Той пустив цю стрілу з лука в чоловіка, захищеного чарами, і цей постріл не був марний — нападник упав мертвий. Тоді погани знову завили, як і раніш, завили і загарчали. Потім усі з'юрмилися навколо свого короля, і християни подумали, що вони влаштували нараду й хочуть відступити.

Тоді тлумач, який розумів по-вендському, став прислухатися, що там каже вождь Унібур. А він говорив таке: «Це люди відчайдушні, і зладнати з ними нам буде важко. Навіть якщо ми заволодіємо всім добром, яке тут є, то чи не мали б ми більше вигоди, якби взагалі сюди не прийшли, адже тоді ми не втратили б стільки людей і вождів. Але згадайте, що коли ми тільки почали штурмувати фортецю сьогодні, вони захищалися стрілами й списами, потім стали

жбурляти в нас камінням, а тепер вони відбиваються від нас палицями, як від собак. Це навіює мені думку, що скоро їм не буде чим відбиватися, отож спробуймо ще раз натиснути на них усією нашою потугою й подивімося, чи стане в них сили боронитися далі».

Справді, захисники фортеці робили все так, як він сказав, і в першу ніч бездумно витрачали стріли й каміння. Та коли християни побачили, що в них стає все менше й менше кілків і палиць, вони переламали кожний дрюк навпіл. Погани знову й знову йшли на приступ, перепочиваючи в перервах. Обидві сторони втомилися й мали багато поранених. Під час одного з перепочинків між атаками король знову закликав оборонців фортеці здатися, обіцяючи зберегти їм життя, а ще, мовляв, їм буде дозволено залишити при собі зброю і взяти із собою стільки добра з фортеці, скільки вони зможуть підняти.

На той час дворецький короля Семунд уже загинув, а ті з його людей, які залишилися живими, порадили городянам здати фортецю й самих себе під владу поган, а це було вкрай нерозумно робити, бо погани не дотримали свого слова й забрали всіх у полон, і чоловіків, і жінок, і дітей, повбивавши багатьох, і передусім тих молодих людей, які були поранені й не могли добре пересуватися. Вони забрали все добро, яке знайшли у фортеці, а потім удерлися в церкву Святого Хреста й пограбували її прикраси.

Священик Андреас дав Реттібурові єпископську патерицю, оздоблену сріблом, а Дуніміцові, синові його сестри, — золотого перстня. Через те вони подумали, що він людина впливова в місті, і тому поставилися до нього з більшою пошаною, ніж до інших. Вони взяли Святого Хреста й винесли його з церкви. Потім узяли вівтарний образ, який стояв перед вівтарем, — той самий, що його король Сіґурд [Маґнуссон Йорсалафарі, 1103—1130 рр.] замовив у Греції й привіз додому. Вони кинули його на приступку перед вівтарем. Потім вони залишили церкву. А тоді король сказав: «Цей дім будували з великою любов'ю до бога, який ним володіє, і здається мені, що і цей дім, і саме місто не оберігали як годиться; бо я бачу, що Бог розгнівався на людей, яким належало охороняти їх».

Король Реттібур віддав у розпорядження священика Андреаса церкву, і раку зі святими мощами, і книгу відпущення гріхів, і чотирьох прислужників. Але погани спалили і церкву, і всі будинки у фортеці. Проте вогонь, який вони розпалювали в церкві, двічі згасав. Тоді вони сокирами обвалили стіни церкви, і вона спалахнула і згоріла, як і решти будівель.

Після цього погани навантажили кораблі здобиччю й зібрали своє військо. Та коли вони побачили, скільки їхніх людей загинуло,

вони забрали в полон усіх [городян], розподіливши їх між кораблями.

Священик Андреас та його прислужники зійшли на королівський корабель зі Святим Хрестом у руках. Після цього великий страх опанував поган, а потім сталося чудо: на кораблі короля раптом зробилося так гаряче, що всім здалося, вони зараз згорять. Король звелів тлумачеві запитати в священика, чому так сталося. Той відповів, що всемогутній Бог, у якого вірують християни, подав це як знак свого гніву на тих, котрі посміли осквернити символ його мучеництва й котрі не вірують у свого Творця. «І таку силу має цей Святий Хрест, що він часто подавав різні знаки поганам, які сміли його торкатися, і деякі з цих знаків були навіть грізнішими, ніж сьогодні».

Король звелів посадити священнослужителів у шлюпку, й Андреас заховав Хреста в себе на грудях. Погани провели шлюпку вздовж корабля, навколо носа, назад під протилежним бортом до корми, потім баграми відіпхнули її до причалу.

Вночі, в дощ і зливу, священик Андреас пішов із Хрестом до Сольбярґіра і заховав Хреста в надійному місці.

[Розділ 12][327]

«Король Реттібур та рештки від його війська повернулися до Вендланду, і багато тих людей, яких забрали в полон із Конунґагелли, залишалися там у неволі протягом тривалого часу. Але ті, кому пощастило викупитися й повернутися в Норвегію до своїх маєтків, уже не процвітали, як раніше; і купецьке місто Конунґагелла вже ніколи не мало того впливу, який мало воно колись»[328].

«Саґа про Гакона Широкоплечого»[329]

Вступ

У цій частині «Heimskringla» йдеться про боротьбу за владу між прихильниками короля Інґі Гаральдссона (1135—1161) і Гакона Сіґурдарсона Широкоплечого (1157—1162), якого тоді обрало своїм вождем військо, що зберігало вірність убитому королю Ейстейнові Гаральдссону (1142—1147). У ній кілька разів згадуються Austrfarar або купці, які ходили торгувати на східні береги Балтійського моря (Русь), та їхні важкі океанські кораблі, що називалися knǫrr[330]. Як жителі торговельного міста Конунґагелли вони згадуються також у «Magnúss saga blinda ok Harald Gilla».

Вибрані уривки

1. Діяльність Austrfarar-ів

Як розповідається в цій сазі, Austrfarar Конунґагелли брали активну участь у заходах на підтримку Гакона гердібрейда (Широкоплечого). Сценою цієї діяльності є здебільшого острів Гісінґ, розташований у гирлі річки Ґаут-Ельф, якраз навпроти Конунґагелли.

Нижче наводяться в перекладі чотири фраґменти цієї саґи, які мають стосунок до Austrfarar:

(1)

«Коли [в 1159 р.] король Інґі довідався про те, що сталося, він відплив за ними (прихильниками короля Гакона Широкоплечого) на схід. Вони зустрілися на сході на річці [Ґаут Ельф]. Король Інґі кинув якір у північному (тобто західному) рукаві річки й послав розвідку з'ясувати, де зупинився флот Гакона. Він пришвартувався біля острова Гісінґ і став чекати там на своїх розвідників. І коли вони повернулися, то доповіли королю, що бачили флот короля Гакона і бачили, які там робляться приготування. Вони сказали йому (Інґі), що ті кораблі пришвартувалися до паль, прив'язавшись до них линвами, закріпленими на кормі. «З ними два купецькі кораблі (knǫrr), такі, які ходять у Східну Балтику, і вони поставили їх осторонь від інших кораблів (þeir hafa tvá austrfarar knǫrru ok hafa þá lagt ýzt skipanna). В обох тих кораблів на верхівках щогл та на носі були обладнані спостережні пости»[331].

(2)

У тій битві «люди [короля] Гакона підвели свої кораблі до північного берега річки, де є невеличка звивина і де вони вийшли з течії. Там вони підготувалися до оборони, пришвартувавшись до берега линвами, закріпленими на кормі, й повернувшись до річки носами суден. Вони скріпили свої кораблі разом, а [два] купецькі кораблі зі Східної Балтики відвели далі від інших, одного — у верхній, а другого — в нижній течії, міцно закріпивши до військових суден. Корабель короля (Гакона) стояв у центрі флоту...»[332].

(3)

Після того як Сіґурд Рейський звернувся до Гаконового війська з напучувальним словом, «усі заприсяглися показати себе з найкращого боку в битві. Король Гакон зійшов на палубу одного з купецьких кораблів, і його загородили стіною щитів, але його

штандарт був піднятий на військовому кораблі, на якому він був раніше»[333].

(4)

«На той час битва була в самому розпалі, і король (Інґі) не мав змоги взяти участь у нападі — так скупчилися там кораблі. Тоді він зі своїми людьми підвеслував ближче до балтійських купців, але там їх зустріли градом списів, важких стріл і такого великого каміння, що годі було вистояти проти нього, тож їм довелося відпливти подалі. Та коли люди з флоту побачили, що підійшов корабель короля (Інґі), вони розступилися перед ним, і він підвеслував до корабля Ейндріді Йонссона. Тоді люди (короля) Гакона покинули свої малі кораблі й піднялися на борт кораблів купецьких, а деякі вибігли на берег»[334].

2. Два чуда Олава Святого, спостережені варязькими воїнами у Візантії

Серед чудес Олава Святого — розповіді про які додано до цієї саґи — двоє сталися у варязькому війську у Візантії, одне під час вирішальної битви з печенігами в 1123 р., а друге тоді, коли на візантійському престолі сидів Іоанн II Комнен (1118—1143) — його засвідчив один ісландець, Ейндріді унґі (пом. 1163 р.), який прибув із Константинополя до Норвегії в 1148 р.[335]. Їх переклади даються в розділі, де розглядається «Саґа про Олава Святого»[336].

«Саґа про Маґнуса, сина Ерлінґа»

Вступ

Остання саґа, яка входить до трьох збірників саґ про королів Норвегії, розповідає про перший період правління претендента на норвезький трон Маґнусса Ерлінґссона від 1162 р. й до появи Сверріра Сіґурдарсона в 1177 р., якому щастило більше, ніж його двом суперникам.

У цій сазі є генеалогічний розділ, де даються відомості про зв'язки руської династії (лінія Мономаха) з королівськими кланами Скандинавії; цей розділ розглядається в іншому місці цієї книжки[337].

Вибрані уривки

Король Вальдемар називає Східну Балтику поганським краєм.

В одному з фрагментів «Magnúss saga Erlingssonar» наводиться цікаве висловлювання, зроблене данським королем Вальдемаром I

(1154—1182) про те, що Східна Балтика — це поганський край, придатний лише для хрестових походів. Обставини були такими: коли Ерлінґ Скаккі намагався посадити свого сина Маґнуса на норвезький трон, він пообіцяв Вальдемарові I за його допомогу віддати у його «володіння Вік на захід від Рюґярбіта»[338]. Та коли Ерлінґ досяг своєї мети, він відмовився виконати обіцянку.

Навесні 1164 р. одурений король Вальдемар I зібрав великий флот і з ним відплив на північ до Віка. Як тільки він зрозумів, що норвезькі селяни настроєні проти нього, король Вальдемар I скликав нараду, на якій висловив такі два міркування: «Неважко переконатися в тому, що населення цієї країни настроєне проти нас. Наразі перед нами відкриваються дві альтернативи: одна — спустошити цю країну, не пощадивши тут ані людини, ані звіра; друга — повернутися на південь, не вчинивши нічого злого. І я радше схильний спрямувати свої кораблі у Східну Балтику в поганський край (ok er þat nærr mínu skapi at fara heldr í Austrveg til heidinna landa), — а там земель вистачає, — аніж убивати тут християн, хай навіть вони цього повністю заслужили...»[339].

Саґи XIII ст., створені після Сверріс-саґи

З цих саґ дві стосуються проблем, порушених у цій книжці: «Bǫglunga saga» і «Hákonar saga Hákonarsonar».

«Bǫglunga saga»

Вступ

«Bǫglunga saga», створена анонімним автором у першій половині XIII ст., мала заповнити прогалину між правліннями Сверріра та Гакона Гаконарсона. Бьоґлунґарове інтермеццо припадає на роки 1202—1217. Збереглися лише фрагменти значно довшої первісної ісландської версії в «Eirspennill» (AM 47, fol.; Норвегія; початок XIV ст.) і «Skáltholtsbók yngsta» (AM 81 a fol.; Ісландія: бл. 1450); а також данський переклад десь приблизно 1600 р., здійснений Педером Клауссьоном Фріісом (Peder Claussøn Friis).

Ісландський текст був опублікований Равном (C. Chr. Rafn) в дев'ятому томі «Fornmanna sögur» (Kbh., 1835. — С. V—XIII, 57—228; з латинським перекладом Sveinbjörn Egilsson у 9-му томі паралельної серії Scripta Historica Islandorum. — Kbh., 1840. — С. 55—138).

Він був також включений до другого тому збірника Ґудні Йонссона (Guðni Jónsson) «Konunga sögur» (Rvík., 1957. — С. 343—392).

Див. також: Magerøy Hallvard. *Bǫglunga sögur*. — Med. Scand., 1993. — С. 60—61; Simek. — С. 42.

Відомості про Східну Європу, які ми знаходимо в «Bǫglunga saga»

З «Bǫglunga saga» ми процитуємо один уривок, який має стосунок до Вендланду та до вендів[340]:

«Звали цього чоловіка Ерлінґ стейнвеґ (пом. 1207 р.)[341]; його вважали сином короля Маґнуса Ерлінґссона (1161—1184). Він був ув'язнений у Вендланді, і тримали його там у башті.

Ім'я вендської жінки було Марґарет. Вона прийшла [допомогти] йому вибратися звідти, адже він був у небезпеці, [і ось як вони це зробили]. Вони подерли свій одяг на смужки. Потім він виліз крізь вікно і став спускатися вниз по кам'яній стіні, та [оскільки] [нашвидкуруч виготовленої] мотузки не вистачило до землі, він упав, але ноги собі не зламав, і під покривом темної ночі подався до Данії (бл. 1204 р.)[342]. Відтоді його стали називати Ерлінґ стейнвеґ».

«Саґа про Гакона Гаконарсона»

Вступ

Племінник Сноррі й продовжувач його праці Стурла Тордарсон (1214—1284) створив у 1264—1265 рр. деталізовану саґу про тривале правління короля Гакона Гаконарсона (1217—1263); написати цю саґу доручив йому король Маґнус Гаконарсон (1256—1280), син останнього.

«Hákonar saga Hákonarsonar» дійшла до нас у чотирьох пергаменних рукописах, виготовлених у XIV та XV ст.: «Flateyjarbók» (GkS 1005, fol., Ісландія, бл. 1380—1394 рр.), «Eirspennill» (AM 47, fol., Норвегія, початок XIV ст.), «Fríssbók» (AM 45, fol., Норвегія, початок XIV ст.) і «Skálholtsbók yngsta» (AM 81 a fol., Ісландія, бл. 1450 р.). Перше наукове видання цієї саґи було підготовлене Равном у його серії «Fornmanna sögur» (Kbh., 1835. — Т. 9. — С. XIII—XVIII, 229—535; Т. 10. — С. 1—154); воно з'явилося паралельно в перекладній латиномовній серії «Scripta Historica Islandorum» (видаваній Sveinbjörn Egilsson) (Kbh., 1841. — Т. 9. — С. X—XI, 139—427; т. X. — С. 1—144). Саґа була також опублікована як другий і четвертий томи номера 88 («Icelandic sagas and Other Historical Documents Relating to the Settlement and Descents of the Norsemen on the British Isles») в серії *«Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores»*. В другому томі дається ісландський текст, опублікований Ґудбрандом Віґвуссоном (London: 1887. — XLV. — 473 с.), а в четвертому — англійський переклад сера Джорджа Веббі Дейсента (Sir George Webbe Dasent) (London: 1894).

Ґудні Йонссон опублікував цю саґу як третій том своєї популярної серії «Konunga sögur» (Rvík., 1957. — XI. — 512 с.).

Скорочена німецькомовна версія Фелікса Ніднера була опублікована у вісімнадцятому томі серії *Thule* (Jena: 1925; 2-ге вид., 1965. — С. 117—376).

Шість фрагментів цієї саґи мають певний стосунок до теми, яка розглядається в цій книжці; вони даються нижче в перекладі з оригіналу.

Вибрана література: Schach Paul. *Hakonar saga gamla Hakonarsonar*. — Med. Scand., 1993. — С. 259—266; Simek. — С. 135.

Вибрані уривки

1. Останні походи нордів на Бярмаланд[343]

«Того літа (1222 р.)[344] Андрес скяльдарбанд та Івар Утвік (<úr Vík) здійснили воєнний похід (herferð) на Бярмаланд. У них було чотири кораблі. А причиною було те, що ці люди — Андрес ав Сьяумелінґум, Свейн Сіґурдарсон, Еґмунд ав Спандеймі та багато інших — вирушили за кілька зим до того (в 1217 р.) в торговельну подорож до Бярмаланду (kaupferð til Bjarmalands). Вони мали тоді два кораблі. Андрес та Свейн повернулися восени, але Гельґі Боґранссон та його команда залишилися там із другим кораблем. Еґмунд ав Спандеймі також залишився; і восени він вирушив на південь (у тексті: на схід)[345] до Судрдаларікі (Суздаль) зі своїми людьми та товарами. Але на той час спалахнула війна між людьми з Галоґаланду та королем бярмів, і взимку бярми напали на них і вбили всіх, хто був на кораблі. І коли Еґмунд про це почув, він пішов зі сходу до Голмґарда (Новгорода), а звідти на захід (у тексті: на схід) і вниз, до моря, і він не зупинявся, поки не дійшов до Єрусалима; цей його похід здобув велику славу.

Андрес і Івар пішли в Бярмаланд і наробили там великих спустошень; вони вбивали, грабували й захопили там дуже великі скарби в сірих [білячих] хутрах (grá-vara) і в очищеному сріблі (brenndu silfri).

А коли вони поверталися з півночі, вони потрапили в бурхливу течію біля мису Страумнескіннар[346], і трьом кораблям [якось] пощастило вибратися з неї, але хвиля вдарила у вітрило того корабля, на якому був Івар, і корабель нахилився так, що в нього ринула вода, після чого він перекинувся.

Того чоловіка, який витягнув Івара на кіль, звали Йоґрімом, і ще третій чоловік теж виліз на кіль. Вони спустили човна з Торберґового корабля; море змило човна з корми, і Йоґрім допоміг їм залізти в човен. Але потім Йоґрім сказав, що не бачить свого напар-

ника Торстейна, і знову стрибнув у вузьку протоку й поплив у водоверть. І там він знайшов свою смерть, як і всі, що були на кораблі, крім двох людей, Івара та другого [Андреса]. Там вони втратили багато краму. Восени Андрес подався до Галоґаланду. І відтоді вже ніхто не вирушав у подорож з Норвегії до Бярмаланду»[347].

2. Посольські стосунки між князем Олександром Новгородським і Гаконом Норвезьким (1250 р.)[348]

«Тієї зими (1250 р.), коли король Гакон сидів у Трондгеймі, прийшли зі Сходу, з Русі (Новгородської), посли Олександра, князя новгородського (1236—1251; пом. 1263 р.)[349] (kómu austan ór Garðaríki sendimenn Alexandrs konungs af Hólmgarði); Мікаель (Михайло) звали того чоловіка, який очолював посольство, і був він рицарем (riddari). Вони принесли повідомлення про те, що дворецькі (sýslumenn) короля Гакона на північних кордонах (nordr í Mörk) посварилися з карельцями на сході, які платили данину князеві голмґардському (новгородському). В них часто тепер доходило до збройної боротьби з грабунками та вбивством. Посли зустрілися з королем і обговорили, як припинити ці неподобства.

Вони мали ще одне доручення — побачитися з дамою Крістіною, дочкою короля Гакона, бо король новгородський наказав їм спробувати з'ясувати в розмові з королем, чи погодиться він віддати свою дочку за Олександрового сина. Король Гакон, порадившись зі своїм оточенням, послав навесні своїх людей з Трондгейма, і вони поїхали на схід до Новгорода (Голмґарда) разом з посланцями короля Олександра. [Маршал (stallari)] Віґлейк, син священика, і Борґар очолювали цю місію. Вони поїхали до Берґена і далі на схід. Того ж таки літа вони добулися до Новгорода (Голмґарда). І король [Олександр] прийняв їх добре, і вони відразу ж уклали мир між собою і між землями, які платили їм данину (milli sín ok skattlanda sínna), тож нікому не дозволялося ні з ким воювати, ані карелам, ані лапам (Kirjalar né Finnar), але цей мир не тривав довго.

На той час у Новгороді була велика війна [í þann tíma var órfidr mikill í Hólmgarði). Татари напали на країну новгородського короля (gengu Tatarar á ríki Hólmgarða-konungs)[350]. І з цієї причини вже ніхто не думав про сватання, про яке просив розпитати новгородський (голмґардський) король. І коли норвезькі посли виконали своє доручення, вони поїхали назад зі сходу з цінними дарунками, що їх новгородський (голмґардський) король надіслав королю Гакону. Вони приїхали зі сходу взимку й знайшли короля Гакона у Віку (Осло-Фйорд).

3. Претенденти на шведський престол і венди[351]

«Навесні (1251 р.) король Гакон виїхав із Трондгейма на південь і там сидів. Там зібралося велике товариство: володар Кнут, син Маґнуса, [Кнутссон брокі Шведський] приїхав із півночі разом з королем; але потім ще прибули з півдня (в тексті: зі сходу), із Осло-Фйорда Пан Філіпус, син Лафранца (шведського вельможі), і Пан Філіпус, син короля Кнута ланґі (Йоганссона Шведського, 1229—1334 рр.). Вони попросили короля [Гакона] надати їм підтримку, щоб вони могли здобути королівство, яке, на їхню думку, належало їм по праву.

Але король [Гакон] відмовився, бо умови договору, укладеного між ним і ярлом Бірґіром [Маґнуссоном, правителем Швеції, 1248—1266 рр.], вимагали, щоб ані цей, ані інший не підтримували ворогів другого.

Після того владарі поїхали звідти, спочатку на південь до Венд-ланду (fyrst suðr til Vindlands), і там вони зібрали військо з вендів та німців (bæði Vindum ok Þýðeskum mönnum). А звідти вони вирушили до Швеції й розпочали війну проти ярла Бірґіра».

4. Вендські купці в Норвегії (1251 р.)[352]

«Король Гакон поїхав восени (1251 р.) на схід до Ослофйорда, маючи намір зустрітися з Абелем (Вальдімарссоном, 1250—1252 рр.), данським королем, позаяк вони часто обмінювалися посланнями, бо люди часто їздили туди й сюди. Багато говорилося про те, що вони мають породичатися, король Норвегії і данський король, у такий спосіб, що Пан Маґнус (Гаконарсон, згодом король Норвегії, 1256—1280 рр.) візьме собі за жінку дочку короля Абеля. Восени король Гакон поїхав далеко на схід до [Ґаут-]Ельфа, але нічого там не почув про короля Абеля. Тоді король Гакон повів свої кораблі далеко на схід до протоки Мострар в Галланді і якийсь час стояв там на якорі; і там прийшло до нього багато човнів, що належали як вендським купцям (Vindlands-farar), так і іншим торговцям (kaup-menn). Нарешті король Гакон зрозумів, що король Абель не має наміру дотримати укладеної між ними домовленості про день зустрічі (stefna). І король Гакон повернувся назад у своє королівство, а восени поїхав у Осло й приготувався перезимувати там».

5. Князь Андрій Суздальський при дворі правителя Швеції[353]

«Коли король Гакон стояв зі своїми кораблями неподалік Ліндіс-Гольма (на річці Ґаут-Ельв; 1253 р.), ярл Бірґір (Шведський, 1248—1266 рр.) був на сході від [Ґаут-]Ельва, а його військо стояло біля

Ґуллберґс-ейд (неподалік Ґотенбурґа). Ярл мав п'ять тисяч воїнів. З ним було багато шляхетних людей: Пан Карл, брат Ульва (фасі, шведського ярла, пом. 1248 р.), і Пан Карл, син ярла Ульва (фасі); Пан Гольмґейр, син ярла Фолькі (шведського ярла), і Карл квейса, син Йона енґілла (шведського Пана), і багато інших шляхетних вождів зі Швеції.

Був там також з ярлом [Бірґіром] король Андрій Суздальський (пом. 1264 р.)[354], брат короля Олександра Новгородського (пом. 1263 р.) (Andrés konungr af Sursdölum brodir Alexandrs konungs af Hólmgarði); він утік зі сходу від татар (hann hafðI flýit austan fyrir Tattarum). Король Гакон Молодший (Гаконарсон, пом. 1258 р.) виїхав з Ліндіс-Гольма, а Петр із Ґіцка (син Палла фліда) і ще інші шляхетні люди були гостями ярла [Бірґіра]. Але в неділю перед Івановим днем ярл [Бірґір] поїхав із королем Гаконом Молодшим побачитися з королем Гаконом, і вони поговорили про багато речей».

6. Хрещення біженців-бярмів (1264 р.)[355]

«Король Гакон дбав більше про зміцнення Божої християнської віри в Норвеґії, аніж будь-який інший король, відколи пішов із життя король, [який потім став] Олавом Святим. Він дозволив побудувати церкву в Трумсьо (на Північному Мисі) й охрестив людей у всіх тих парафіях. До нього прийшло (1264 р.) багато бярмів, котрі втекли зі сходу від війни, яка точилася там із татарами (til hans kvómu margir Bjarmar, er flýit höfðu austan fyrir ófriði Tartara), і він охрестив їх і дарував їм землі біля затоки, яка називається Маланґ»[356].

Висновки

Дуже багатий джерельний матеріал по Східній Європі, який міститься в саґах про королів Норвеґії, стосується епохи, що починається в 30-ті рр. IX ст. і триває до 60-х рр. XIII ст.

Ці дані належать до династичної, політичної, військової, економічної, юридично-урядової та релігійної сфер.

1

У саґах про королів Норвеґії згадуються імена чотирнадцяти членів руської династії, ще двоє називаються в інших саґах.

Як і слід сподіватися, більшість Рюриковичів згадуються лише випадково, насамперед у тих місцях, де йдеться про генеалогію; і здебільшого йдеться або про тих, які княжили у Новгороді Великому (Голмґарді), або про тих, хто був якимось чином пов'язаний із цим містом.

Вальдамара (Володимира Великого, 971—1015 рр.) та його синів слід назвати першими. Згадуються імена п'ятьох «синів», але тільки чотири з них є реальними синами: Віссівальд (Всеволод Волинський, син Роґнеди/Раґнгільд, убитий 994 р. Сіґрідою Пихатою; páttr Haralds grenska), Буріцлав (Святополк, пом. після 1019 р.; Eymundar þáttr), Яріцлейв (-лав; ще один син Раґнгільд, пом. 1054 р.), Буріцлав (-лейв; Борис, пом. 1018 р.; Eymundar þáttr) і Варті(с)лав (Брячеслав, пом. 1044 р.), який насправді був онуком Володимира (Eymundar þáttr).

Згадуються три сини Ярослава: Вальдімар (Володимир Новгородський, пом. 1052 р.), Віссівальд (Всеволод Переяславо-Київський, пом. 1093 р.) та Голті інн фрьокні (досі не ідентифікований) і дочка Єлизавета/Еллісів, жінка норвезького короля Гаральда Суворого (пом. 1066 р.). До генеалогічних відомостей включено також Вальдімара (Володимира Мономаха, пом. 1125 р.), хоча його злито з його батьком Віссівальдом (Всеволодом) в одну особу «Вальдімар». Проте син Мономаха Гаральд (Мстислав, пом. 1132 р.) посідає важливе місце в північній генеалогії, тому що дві його дочки вийшли заміж за скандинавських королів: Мальмфрід була спочатку жінкою норвезького короля Сіґурда Хрестоносця (пом. 1130 р.), а згодом вийшла за данського короля Ейріка Незабутнього (пом. 1137 р.); Інґільборґ була жінкою Кнута лаварда («Лорда»), короля ободритів (пом. 1131 р.), і матір'ю данського короля Вальдамара I (пом. 1182 р.).

Після цього, до 1250—1253 рр., жодне ім'я з руської династії не з'являється в саґах. Останніми згадуються Олександр із Великого Новгорода (Олександр Невський, пом. 1263 р.) і його брат Андрій Суздальський (пом. 1264 р.).

* * *

У саґах ми зустрічаємося з трьома жінками руських королів: Аллоґією (<Eulogia) — однією (ще не ідентифікованою) з жінок (?) Володимира Великого (пом. 1015 р.); Інґіґердою (пом. 1050 р.), дочкою Олава скаутконунґа Швеції (пом. 1020/22 р.) і жінкою Яріцлейва/Ярослава (пом. 1054 р.) (про історію цього політичного шлюбу розповідається з усіма подробицями), і Ґюдою Гаральдсдоттір (дочкою короля Англії) — жінкою Вальдімара (Володимира Мономаха, пом. 1125 р.).

2

«Саґи про королів Норвегії» зосереджуються на двох періодах: правліннях Володимира Великого (пом. 1015 р.) і Ярослава (пом. 1054 р.). Це було зроблено невмисно й не пов'язувалося з якоюсь

оцінкою староруської історії, а тому, що два головні герої норвезької християнської історії жили тоді протягом певного часу на Русі. Це були: Олав Трюґґвасон при дворі Володимира (бл. 977—986 рр.) і Олав Святий при дворі Ярослава (бл. 1028—1030 рр.; його син Маґнус залишався в Новгороді до 1034 р.).

РОЗДІЛ IV Теттір у «Саґах про королів Норвегії»

[Див. ще с. 1183]

Вступ

Слово þáttr (pl. þættir) визначається в словниках як «одне пасмо мотузки». Метафорично воно означає «частину, сегмент»[357]. У літературі воно набуло специфічного значення — такої собі «короткої новели» (*нім.* «Kurzgeschichte»)[358], в якій розповідається про один тільки епізод у житті героя. Цим героєм часто буває королівський скальд, сам король або член якогось харизматичного клану. Така оповідка переважно написана дуже жвавим, розкутим стилем[359]. Увесь корпус таттру звичайно охоплює десь сотню оповідань.

Деякі елементи таттру ми зустрічаємо вже в найдавніших синоптичних оповідях про королів Норвегії («Ágrip») та збірниках королівських саґ («Morkinskinna», «Fagrskinna»).

Вчені, які працюють над цією проблемою, зауважили, що теттір, які стосуються найдавніших періодів норвезької історії (від Гаральда Світловолосого [бл. 875—945 рр.] до і включаючи роки правління Олава Святого, 1014—1030 рр.), проте, не ввійшов до найдавніших збірників «Саґ про королів Норвегії» XII—XIII ст. («Morkinskinna», «Fagrskinna», «Heimskringla»). Натомість розглядувані теттір з'являються у великих компіляціях XIV сторіччя: «Óláfs Saga Tryggvasonar en mesta», «Енциклопедична «Саґа про Олава Святого» в «Flateyjarbók». Безперечно, слід віддати належне Зіґфрідові Байшлаґу, коли він висловлює такі два припущення: або Сноррі Стурлусон (1178—1240) з якихось міркувань умисне викинув даний таттр зі своєї праці, або таттр цього різновиду — тобто той, у якому йдеться про дуже давні події, — виник лише в XIII—XIV ст., уже після смерті Сноррі[360].

Стосовно самого Зіґфріда Байшлаґа, то він віддає перевагу першій можливості.

Деякі коментарі щодо цього питання були зроблені в нашому загальному вступі до жанру саґ. Вони ґрунтувалися на спостереженнях, що мають стосунок до процесу експансії (метод розповсюдження) історичних перспектив ісландських авторів.

* * *

Походження жанру таттр тісно пов'язане з походження саґ. Тут можна згадати про теорію, яка пов'язує походження саґ саме з таттром. «Вона виникла, — пише Т. М. Андерсон, — з припущення, що саґи не могли існувати від незапам'ятних часів у тій комплексній формі, яку ми знаємо тепер, а були, мабуть, зібрані з менших компонентів»[361].

Одинадцять таттрів містять у собі інформацію, яка стосується нашої теми. (Особливу для нас цінність мають «Hauks þáttr» і «Eymundar þáttr», які подаються тут повністю — в українському перекладі, зробленому з оригіналу автором цієї книжки).

Нижче ми класифікуємо твори таттру згідно з хронологічним порядком правління королів Норвегії:

А. Гаральд Світловолосий (бл. 875—945 рр.)
  1) Таттр про Гаука Високоштана;
Б. Олав Трюґґвасон (995—1000)
  2) Таттр про Гаральда Ґренландця;
  3) Таттр про Торольва Кривого та його челядина;
  4) Таттр про Стюрбйорна;
В. Олав Святий Гаральдссон (1014—1030)
  5) Таттр про Еймунда, сина Грінґа;
  6) Таттр про Ейвінда Роги Тура;
  7) Таттр про далекого мандрівника, купця Гардаріксього («Русина»);
  8) Таттр про Торіра Собаку і братів Карлі та Ґунстейна;
Г. Маґнус Олавссон Добрий (1035—1047)
  9) Таттр про Карла Бідного;
  10) Таттр про Торстейна, сина Сіду-Галля;
Ґ. Гаральд Сіґурдарсон Суворий (1047—1066)
  11) Таттр про Гемінґа, сина Аслака.

Таттр про Гаука Високоштана

Вступ

Þáttr Hauks hábrókar зберігся насамперед у «Flateyjarbók» (GKA 1005, fol., 77 rb — 78 ra; бл. 1380—1394) та в багатьох паперових рукописах[362]. Досі не з'явилося окремої публікації цього таттру. Його можна прочитати лише у виданнях «Flateyjarbók», тобто у факсимільному виданні Фіннура Йонссона в Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi (Kbh., 1930, ff. 77 rb — 78 ra) та в двох текстових виданнях:

C. R. Unger and G. Vigfússon (T. I. — Chria., 1860. — C. 587—589) і Sigurdur Nordal (T. 2. — Akranes, 1944. — C. 63—69). Німецький переклад було опубліковано в 1928 р. (передруковано в 1965 р.) в 17-му томі серії *Thule* в першому розділі збірки «Norwegische Königsgeschichten» (с. 27—35).

Вибрані уривки й аналіз

Вступні зауваження

Три розділи цього таттру дають деякі цікаві відомості про скандинавів у Східній Європі — про їхню торгівлю та збройні виправи. Це «Подорож Гаука до Голмґарда», «Подорож Гаука та Віґгарда до Бярмаланду» і «Битва з Бйорном і Сальґардом». Автор таттру датує ці події роками правління Гаральда Світловолосого в Норвегії та Ейріка Онундарсона у Швеції.

Правління першого з них, як правило, позначають роками 875—945[363], тоді як хронологія правителів Швеції є неясною. В ісландських анналах дається 871 р. як рік смерті Ейріка: Dáinn Eiríkr Svíakonungr, Björn tók þar ríki... і так далі[364]. Проте немає сумніву, що ця дата є надто ранньою. Також і дату Ейрікової смерті, яку вказує «Heimskringla», а саме — 885 р., тобто на десятому році правління Гаральда Світловолосого[365], слід визнати недостовірною на підставі твердження, яке робить автор таттру про те, що конфлікт між Гаральдом і Ейріком вибухнув через багато років по тому, як Ейрік одружився з Гаральдовою дочкою.

Тим часом відомості, які даються на самому початку Hauks þáttr, переконливо свідчать про те, що близько 875 р., коли Гаральд зійшов на трон, Бйорн ат Гауґі був ще правителем в Уппсалі. Його перший наступник Енунд правив — згідно із тим самим джерелом — «сорок років або й більше». І лише після нього його син Ейрік, згадуваний у таттрі, піднявся на трон. Таким чином Ейрік, про якого згадується в таттрі, не міг стати королем раніше сорокового року правління Гаральда, тобто десь між 915 і 920 рр.

Згідно з «Heimskringla», у віці десяти років Гаральд Світловолосий став королем Норвегії[366]. Ми не маємо підстав сумніватися в правдивості цього твердження. Це саме джерело повідомляє нам, що Інґіґерда була четвертою дитиною Гаральда від Асгільд, його третьої жінки, дочки Грінґа Даґссона з Грінґарікі[367]. Загальновизнано, що Гаральд одружився з Асгільд у віці 25—30 років, отже, Інґіґерда мала народитися, коли йому було принаймні 30—35 років, тобто бл. 895—900 рр. Припускаючи, що, аби вийти заміж, Інґіґерда мусила мати принаймні 14—15 років, вона не могла зробити

цього до 920 р. Так само й конфлікт між Гаральдом та Ейріком виник, мабуть, десь у третьому десятилітті X ст. Ця хронологія далі підтверджується тим фактом, що перед конфліктом між Гаральдом та Ейріком Гаральд зумів хитро ошукати англійського короля Етельстана, домігшись, щоб той усиновив його сина Гакона.

«Heimskringla» дає нам такий опис цієї події[368]:

«Наступного літа король Гаральд Світловолосий спорядив корабель і відправив його на захід, до Англії. Шкіпером (stýrimann) на ньому був Гаук Габрок, великий силач (kappi mikill) і великий улюбленець короля. Він доручив його турботам свого сина Гакона. Потім Гаук підняв вітрила й відплив на захід до Англії. Там він з'явився до двору короля Етельстана [924—939], якого знайшов у Лондоні.

На їхню честь король улаштував великий і розкішний бенкет. Коли вони підійшли до бенкетної зали, Гаук навчив своїх людей, як їм туди заходити та виходити. Він сказав, що той, хто ввійде до зали першим, має виходити з неї останнім; і всі вони мали стати в ряд перед королівським столом. У кожного мав бути з лівого боку меч, і вони мали так прилаштувати свій одяг, щоб мечів не було видно.

Потім вони ввійшли до зали. Їх було тридцятеро. Гаук підійшов до короля й привітав його. Король сказав, що радий бачити його своїм гостем. Потім Гаук схопив хлопчика й посадив його Етельстанові на коліна. Король подивився на хлопчика й запитав, навіщо Гаук це зробив. Гаук відповів: "Король Гаральд просить тебе всиновити свого сина, якого народила йому одна з його служниць". Король спалахнув гнівом і схопився за меч, так ніби хотів убити хлопчика. "Ти посадив його собі на коліна [тобто "ти всиновив його"], — сказав Гаук, — і ти можеш убити його, якщо хочеш, але в такий спосіб ти не позбудешся всіх синів короля Гаральда". Потім Гаук та всі його люди покинули залу й пішли до свого корабля. Вони підняли вітрила і вийшли в море відразу ж, як тільки змогли зібратися в дорогу, і повернулися до Норвегії та короля Гаральда, і король був дуже задоволений тим, що сталося, бо ж кажуть, що той, хто всиновлює твого сина, стає менший за тебе рангом. У цих стосунках між королями, як можна було бачити, кожен намагався зробити щось таке, аби вивищитися над іншим. Але жоден із них не втрачав через це свого впливу чи гідності, і кожен залишався верховним правителем у своїх володіннях аж до свого смертного дня».

Гакон був наймолодшим сином Гаральда; згодом він став другим наступником свого батька на троні Норвегії (Hákon Aðalsteinsfóstri, góði, 948—961). Правління Етельстана почалося в 924 р.

Треба також зазначити, що подорож Гаука до Голмґарда (Новгорода) могла відбутися лише в той час, коли Голмґард (Новгород) уже перетворився на важливий торговельний центр на «шляху із варяг у греки». Таким чином це не могло статися раніше, як бл. 30-х рр. X ст.[369].

Підсумовуючи, можна сказати, що обидві події, пов'язані з ім'ям Гаука й описані в таттрі, мають бути віднесені до третього десятиліття X ст.

Уривки й аналіз

Подорож Гаука до Голмґарда (Великого Новгорода)[370]

«Бйорн ат Гауґі правив у Швеції, коли Гаральд [Світловолосий, бл. 875—945 рр.] зійшов на норвезький трон. Після цього протягом сорока років чи й довше[371] Енунд був там [у Швеції] королем. Його наступником став його син Ейрік, чиєю жінкою була Інґіґерда, дочка Гаральда Світловолосого. Шведи поклонялися їй, як богині, й завезли її на острів, але її брат Гальвдан Чорний [Гаральдссон інс гарфаґра] забрав її звідти з собою. Після цього тривалий час існувала напруженість у стосунках між королем Гаральдом і шведським королем Ейріком.

Одного літнього дня король Гаральд покликав чоловіка на ім'я Гаук Габрок, який був його улюбленим васалом. Він сказав йому: «Тепер я вільний від усіх воєн та заворушень, які відбувалися на нашій землі, і я хотів би знову втішатися миром та розвагами. Я пошлю тебе на літо до Аустрвеґа, щоб ти накупив мені там усіляких дорогоцінних речей, яких у наших краях не знайдеш». Гаук відповів, що він, як і завжди, готовий задовольнити бажання свого короля. Після цього король послав свого підданого, якого раніше завжди тримав при собі, в мандри по багатьох краях.

Гаук із великим почтом відплив на кораблі й восени добувся на схід, до Голмґарда (Великого Новгорода), де вирішив перебути зиму. [Якогось дня] він прийшов на ринок, де було безліч людей із усіх країн. Прийшли туди й два kappi (силачі) короля Ейріка з Уппсали: Бйорн Бласіда та Сальґард серкр. Це були дуже забіякуваті люди, які вважали себе вищими за інших.

Одного дня Гаук вийшов зі своїм супроводом у місто, щоб купити дорогоцінні речі для свого володаря, короля Гаральда. Маючи це на меті, він прийшов до місця, де стояла ятка одного грека (girzskr)[372] (купця). Гаук побачив там дорогий плащ, гаптований золотом. Він купив цей плащ, дав завдаток і пішов, щоб принести решту грошей. Проте раніше Бйорн також звернув увагу на цей плащ, подумав,

чи не купити його для шведського короля, і вирішив здійснити цю оборудку. Коли Гаук пішов, з'явився служник Бйорна і сказав, що його хазяїн купить цей плащ, хоч би що там було. Проте купець розповів, як стоять справи.

Служник повернувся до Бйорна й усе йому розповів. Тим часом Гаук знову прийшов на ринок, заплатив гроші, забрав плащ і пішов собі. Але по дорозі його перестріли Бйорн та Сальґард і запитали, що він робить із плащем, який вони купили. Гаук відповів, що це він купив плащ і нікому не збирається його віддавати. Бйорн сказав, що король Ейрік має вище право на володіння дорогоцінними речами, оскільки він головний правитель усіх північних країн, і тому тільки він повинен володіти цим плащем. Гаук відповів: «Не у звичаї короля Гаральда віддавати свої речі королю Швеції». Він звелів своєму служникові йти з плащем додому. Проте суперечка дедалі розпалювалася, і Сальґард запропонував, щоб вони вирішили в битві, кому має дістатися плащ, а також хто з їхніх королів має вищий ранг. Гаук відповів, що в битві справді можна вибороти право на купівлю плаща. «Проте я не можу, — сказав він, — дозволити собі поставити гідність мого короля в залежність від мого меча».

Тоді до Гаука підійшов якийсь чоловік, низенький і кремезний, і Гаук запитав, як його звуть. Той відповів, що звуть його Буй, і при цьому [додав]: «Ось меч — я дам тобі його, якщо ти битимешся з Бйорном і Сальґардом. Можеш бути певен, що він рубає добре». Гаук узяв меча в руки, обдивився його й сказав: "Дякую тобі за твою пропозицію, але я твого меча не візьму. Я маю досить зброї, яка рубає й коле, аби тільки не зрадила мужність та самовладання. Але віднині я називатиму тебе Bui bitrligt suerd («Буй з рубальним мечем»)". Буй відповів: «Король Гаральд ніколи не відмовився б від цього меча, якби я йому його запропонував. Але хай буде, як буде. Думаю, ми ще зустрінемося». І з цими словами він повернувся й пішов собі.

Суперечка закінчилася битвою між двома [загонами]. Гаук мав більше людей, і його воїни були сильніші. Кілька людей було вбито, багато — поранено. Гаук здобув перемогу. Місцеві люди втрутилися й розборонили їх. Після цієї поразки шведи були дуже розгнівані й повернулися додому. Чутка про ту подію досягла Норвегії, але розповідалося про неї так, як її витлумачив Сальґард. Тому король Гаральд був дуже стривожений.

Гаук прибув додому й постав перед королем. Гаральд подивився на нього сердито й запитав: «Чи це правда, Гауку, що ти поставив мою честь у залежність від рішення свого меча?» — «Ні, ваша величносте», — відповів Гаук і розповів йому детально, як воно сталося.

Король Гаральд був дуже задоволений і сказав: «А тебе й справді можна вважати яструбом Гаук Габрок[373], якщо ти здолав у битві силачів (kappi) короля Ейріка». — «Це правда, — погодився Гаук, — але я зробив не менше, коли я був у Англії й посадив королю Етельстанові на коліна твого сина Гакона»[374].

Король засміявся. Відтоді Гаук одержав прізвисько Габрок. Кажуть, що ніколи більше до Норвегії не привозили коштовнішого плаща.

Бйорн і Сальґард повернулися до короля Ейріка у Швецію й розповіли йому, як Гаук посоромив їх, а також про те, що король Гаральд не вважає, що він володар нижчий за рангом, аніж король Ейрік. Король Ейрік дуже розгнівався, і відтоді між ним і королем Гаральдом виникла ворожнеча».

Подорож Гаука та Віґарда до Бярмаланду[375]

«466. Якось узимку було, що король Ейрік готувався святкувати Різдво й тільки-но піднявся на свій високий трон, оточений своїм почтом (hirð), тоді як його охоронці стояли на варті надворі. Вони й побачили, як до них наближається на лижвах якийсь чоловік. Незабаром він уже був біля них і скинув лижви. Це був дужий чоловік у вовчій[376] шкурі. Його зустріли приязно. Він скинув свою хутряну накидку й постав перед ними в яскраво-червоному камзолі. На голові в нього був шолом, а на боці — меч. То був справді гарний чоловік. Він мав велику кучму густого й блискучого волосся й виглядав надзвичайно сильним і дужим.

Незнайомець підійшов до короля й привітав його. Король сказав новоприбулому, що радий бачити його своїм гостем, — той видався йому людиною шляхетного походження. Він [король] запитав у нього, як його звуть, якого він роду та племені. Прибулець назвався Віґардом і сказав, що він родом із Галоґаланду[377]. "Але, — провадив він, — я маю до тебе одне прохання. Я хочу, щоб ти поставив мене в рівне становище із собою, в таке, яке вже мають при твоєму дворі Бйорн та Сальґард". Король сказав: "Ти, звичайно, чоловік достойний, але я ще не випробував тебе й тому не можу підняти тебе так високо, як я підняв цих людей, які вже наражалися на чимало небезпек задля мене і які є моїми найдоблеснішими воїнами». Тоді Віґард відповів: «Що ж, тоді прощавайте, ваша величносте». Він вийшов із зали надвір, забрав свої речі й знову став на лижви.

А тим часом на півночі, в Ґудбрандсдаларі (Ґудбрандсдаль — на південний захід від Тронгейма), король Гаральд святкував Різдво, і на другий день Різдва його люди зібралися надворі й

влаштували ігри. Король був там і дивився на їхні ігри. Сільський маєток, у якому вони святкували Різдво, був неподалік від гір [Доф-ра]. Раптом король каже: "А що то видніється там, у горах, схоже на сніговий вихор? То, бува, не чоловік на лижвах?" Сніг і справді завихрювався навкруг нього, хоча вітер ані вщухав, ані посилювався. Всі погодилися на тому, що то справді якийсь чоловік, хоча мало б хто зважився отак з'їхати вниз з отих гір.

Та незнайомець незабаром уже був біля Гаральдових людей, а тоді підійшов до короля й привітався з ним. Король радо прийняв його привітання й побачив, що перед ним чоловік, певно, могутній і дужий. А прибулець уже виклав перед ним своє прохання: він пропонує королю свої послуги, якщо той візьме його на службу як одного із своїх воїнів. Король сказав: «Якщо твої таланти не поступаються тому, як ти виглядаєш, тоді тебе чекають тут великі почесті". Після цього король підкликав до себе Гаука й запитав, чи не зміг би він прийняти цього чоловіка до свого почту як стільничого й компаньйона. Він [Гаук] задовольнив бажання свого короля. Ці двоє були однаково могутні й дужі. Отже, Віґарда було прийнято до почту королівських силачів (kappi).

467. Одного літа король Гаральд сказав, що він хоче послати Гаука на північ до Бярмаланду по хутра (hár-vara; hann uill senda Hauk norðr till Bjarmalands at heimta hárvoru)[378], і коли Віґард це почув, він висловив бажання супроводжувати його. Король відповів, що не хоче позбавити його честі вирушити в ту подорож. Після цього кожен подбав про те, щоб підготувати для далеких мандрів корабель, і коли вони були вже готові підняти вітрила, король покликав їх (Гаука й Віґарда) ще на одну розмову і сказав, що сьогодні посилає в далекі краї двох людей, з якими менш за все йому хотілося б розлучитись, "але я вважаю за дуже ймовірне, що коли король Ейрік довідається про вашу подорож, тоді він захоче влаштувати так, щоб ти, Гауку, дорого заплатив за той плащ, якого ти колись придбав для мене в Голмґарді (Новгороді). Я знаю про ідолопоклоніння (blót)[379] Ейріка, з якого він спробує здобути вигоду, і я хочу, щоб ви навідали мою названу матір Гейд[380], котра живе на півночі біля Ґандвіку (Білого моря; ok byrr nordr við Ganduik)[381]. Вона дасть вам пораду. Я посилаю їй у подарунок золоте кільце вагою в дванадцять унцій, два окости старого вепра та дві бочки масла".

Отже, вони вирушили на північ, узявши із собою добрих людей (lið) і добру зброю. Король Ейрік довідався про їхню подорож і звелів Бйорнові та Сальґардові рушати на північ до Сурцдаля (Суздаля) та Бярмаланду (at hann uill at þeir fari norðr till Surtzdala ok Bjarmalandz)[382]. Влітку король Ейрік наказав улаштувати в Уппсалі велике

святкування. З цього приводу він розпорядився пригнати два фургони до того місця, де він звичайно приносив жертви (blótaðe) богові Лютіру[383]. За звичаєм, ті фургони стояли там усю ніч доти, доки вранці приходив бог. Але цього разу Лютір не прийшов, як звичайно, і королю повідомили, що бог не має бажання вирушати в цю подорож. Два фургони простояли дві ночі, але Лютір так і не з'явився. Тоді король наказав принести набагато більшу пожертву, аніж раніш, і на третій ранок побачили, що Лютір прийшов. Фургон був такий важкий, що коні попадали, перш ніж дотягли його до зали.

Потім фургон вивезли на середину зали, і король підійшов до нього з наповненим рогом, привітав Лютіра й сказав, що хоче випити за його здоров'я. Він, мовляв, просить його вирушити в подорож, яка цього разу буде надзвичайно важливою. Король пообіцяв богові великі дари, як того вимагав звичай. Лютір пояснив, що не має особливої охоти вирушати в цю подорож. Він сказав, що якось уже був там, на півночі, й зустрів тоді там великого тролля-жінку (Гейд), схожої на яку йому ще ніколи не доводилося бачити. Правда, вже тоді вона була дуже стара. "Ніщо не змусило б мене знову вирушити в цю подорож, якби я знав, що вона досі жива. Та я сподіваюся, що на цей час вона вже померла". Король був тієї самої думки. Лютір сказав, що король гідний того, аби він йому допоміг, і пообіцяв вирушити туди, куди він його посилає.

Отже, для Бйорна та Сальґарда підготували два кораблі. І коли вони вже виходили в море з озера Меларен, вони побачили попереду корабель-дракон [Лютіра]. Над палубою було напнуте чорне шатро, але не видно було жодного матроса, які тримали б линви [крім Лютіра]. Корабель-дракон плив незалежно від того, був вітер чи не було. І ось так вони вирушили понад узбережжям на північ».

Битва з Бйорном і Сальґардом[384]

«468. А тепер ми маємо розповісти про Гаука та Віґґарда, про те, як вони дісталися до Ґандвіка (Білого моря) на півночі. Прибувши туди, вони пішли до маєтку названої матері короля Гаральда Гейд, по шестеро людей з кожного корабля. Стара жінка сиділа біля вогню й широко позіхала. Вона була вдягнена в хутряний жакет, рукави якого сягали їй лише до ліктів. Гаук передав їй вітання від короля Гаральда. Вона відповіла: "Я дуже рада почути, що король Гаральд вітає мене", — і хотіла піти з ними на корабель. Але потім порадила, щоб вони верталися назад, бо подорож не обіцяє їм нічого доброго.

Гаук діставав головою лише їй до пахви, а він же був чоловік

високий. Спочатку він дав їй тільки кільце. На це вона сказала: «Привіт тобі, королю Гаральде», — й одягла його собі на руку. «А ось, — провадив Гаук, — два великі окости (дикого вепра), які він теж просив тобі передати». — «Це також, як на мене, дуже добрий дарунок», — сказала вона. І нарешті він віддав їй дві бочки масла. На це вона так відповіла: «Король Гаральд несхожий на інших людей; його дари надзвичайно цінні, таких я ніколи ні від кого не мала. Якщо він не буде за це винагороджений, тоді немає правди на світі».

Вона взяла по бочці під кожну руку, а вепрячі окости закинула собі на спину. Вона сказала, що цей дарунок важить для неї більше, аніж два інші, «мій названий син знає, що мені найлюбіше. Послухайтеся моєї поради й ходіть за мною». Так вони й зробили. Вона (Гейд) розпалила вогнище й сіла збоку від нього. Рот старої жінки тепер видався їм дуже бридким, бо одна губа впала їй аж на груди, а друга лежала в неї на носі. Вона роздягла Гаука, обмацала його й сказала: «Ти виглядаєш справжнім чоловіком і матимеш у житті щастя». Вона попросила, щоб він поцілував її, і він це зробив.

Після цього вона звеліла скинути з себе одяг Віґардові. Але той відмовився. Гаук попросив його це зробити, і так воно сталося. Вона мовила: «Ось де чоловік високий, добре збудований і неймовірно дужий». Вона сказала Віґардові, що хотіла б, аби він поцілував її, але він тільки вилаявся і сказав, що нехай це зроблять тролі. Вона відповіла: «Твоя врода переважає [мою], але, — додала вона, — вона нашкодить тобі більше, ніж моя мені». Вона дала Гаукові дві круглі кулі[385] й сказала: «Якщо Бйорн і Сальґард нападуть на ваші кораблі зі своїми, тоді ви киньте ці кулі за борт».

Після цього вони попливли далі на північ до Бярмаланду (þeir sigla nu norðr til Biarmalandz)[386] й одного вечора побачили вітрило корабля, який швидко наближався до них від одного з островів. Їм захотілося зустрітися з новими людьми, щоб обмінятись новинами. Та незабаром вони побачили, що тими людьми були Бйорн і Сальґард. Їхні привітання були дуже короткими. Вони відразу ж напали один на одного, і закипіла битва. Потім люди Гаука побачили, що біля острова стоїть корабель-дракон, з якого летять на них стріли, і з кожною стрілою падає воїн. Проте Гаук не згадав про подарунок старої жінки — її дві кулі (амулети). Люди тепер падали мертвими з обох бортів корабля. Віґард переплив на корабель Гаука, бо його власний уже пішов на дно. Він вибіг на ніс і звідти перестрибнув на борт корабля Бйорна та Сальґарда. Як і Гаук, вони пробилися до щогли, де зустрілися з Бйорном і Сальґардом. Закипіла битва, яка закінчилася лише після того, коли всі ті, хто ще стояв на ногах, були тяжко поранені. Тоді Бйорн кинувся назустріч Гаукові від

корми корабля. Тепер вони билися всі четверо, і зрештою Бйорн упав. І тоді Віґґард напав на Сальґарда. Та коли вони найменше цього чекали, від корабля-дракона прилетіла стріла. Вона влучила Віґгардові в груди, і той упав мертвий.

Ось тоді Гаук і згадав про кулі (амулети). У своєму гніві він пожбурив їх за борт, і вони впали на [корабель-]дракон [Лютіра]. В ту ж мить від носа до корми на ньому спалахнув вогонь. Після цього Гаук убив Сальґарда, але в бою він утратив око. Жоден із його людей уже нічим не міг йому допомогти. Тоді він повантажив свій одяг та зброю в човен і плив у ньому, не зупиняючись доти, доки не повернувся до старої Гейд, якій він розповів про все, що сталося. Вона була дуже рада, що він повернувся, і вилікувала його. Після чого вони вирушили вдвох у дорогу.

Вона (Гейд) супроводжувала Гаука, аж поки вони перестріли купців[387], і посадила його на корабель до людей, які пливли на південь уздовж узбережжя (ok fylgir hon honum þar till er kaupmenn eru, kemr honum þar j skip med þeim monnum er fara ætluðu suðr með lanðe)[388]. Після чого вона повернулася назад, а він продовжив свою подорож, аж поки добувся до короля Гаральда, якому розповів про свої пригоди. Король дуже зрадів його поверненню. А про Лютіра розповідають, що він тоді прийшов до короля Ейріка і сказав, що не в змозі більше допомагати йому. Він витерпів надто багато лиха від рук великої жінки-троля з Північного Шляху (j Noregi)».

Висновки

З усіх теттірів, які тут обговорюються, таттр про Гаука розповідає про найдавніший хронологічний період. Вище вже було обґрунтовано, що йдеться найімовірніше про події, які відбувалися в третьому десятилітті X ст. Немає підстав сумніватися в точності цієї хронології Гаукового таттру, оскільки вона — як уже зазначалося вище — підтверджується кількома сполучними ланками з надійно встановленими персонажами та подіями.

Друга чверть X ст. була вирішальною для історичного розвитку Східної Європи, бо саме тоді руський князь Ігор з Великого Новгорода підкорив Київ[389], і незабаром по цьому був прокладений знаменитий шлях із варяг у греки, який став життєво важливою економічною та культурною віссю Київської держави[390].

Добре відомо, що Константин VII Порфирородний (905—959) залишив дуже яскравий опис цього шляху, вочевидь побудований на торговельному досвіді грецьких купців. Та російські історики не завважили, що таттр про Гаука дає про це додаткові відомості, опи-

суючи спостереження скандинавів над торговельним життям у Новгороді.

Покінчивши зі своїми «війнами та заколотами», король Гаральд Світловолосий звелів своєму улюбленцеві Гаукові Габроку пливти до Аустрвеґу (Східного Шляху) в торгове місто Голмґард (Великий Новгород), щоб він накупив там для нього «всіляких дорогоцінних речей, яких у наших краях не знайдеш»[391]. З цього можна зробити висновок, що Новгород — лише через кілька десятиліть по тому, як був заснований, здобув собі славу великого центру міжнародної торгівлі. І справді, Гаук відразу знаходить там ятку грецького (girzkr) купця й має змогу вибрати товар, який йому доручено купити. Далі таттр подає нам кілька жвавих і цікавих подробиць про те, як там укладали торговельні угоди[392].

Крім того, читач має змогу спостерігати, як змагалися між собою король шведів та король щойно об'єднаної Норвегії[393] за те, щоб утримати Новгород, новий торговий центр у Східній Європі, у сфері свого впливу. Брутальне суперництво між двома королівствами ми спостерігаємо також у Бярмаланді, країні, що її скандинави розглядали як місце, де можна взяти багату здобич, місце для вигідної торгівлі та грабіжницьких наскоків.

Тут варто згадати про те, що шведи та норвежці добиралися до Бярмаланду різними шляхами. Перші — через Балтійське море та Сурцдаль (тобто Суздаль у сьогоднішній Росії)[394], тоді як другі пливли на північ уздовж Скандинавського півострова, а потім через Ґандвік (Біле море). Варто також звернути увагу на те, що ми маємо тут дуже ранню згадку про «Суздаль».

Звичайно ж, таттр прихильний до норвежців; шведський король Ейрік змальовується як переконаний ідоловірець (тут явно відчувається місіонерський запал автора таттру!).

Та якщо ми врахуємо ці та інші можливі упередження автора, таттр про Гаука постає перед нами як надзвичайно цінне джерело з першої половини X ст., що заслуговує набагато більшої уваги істориків, які вивчають Східну Європу.

Таттр про Гаральда Ґренландця

Вступ

Гаральд Ґренскі (Ґренландець), провінційний король Вестфольда (округи у Норвегії — на захід від Ослофйорда), цікавий для істориків головним чином тому, що він був батьком Олава Святого.

Існує присвячений йому таттр, який зберігся в окремій формі у

«Flateyjarbók»[395]. Його також використав автор «Легендарної саґи»[396] та Сноррі. Останній звертався до цього таттру двічі: по-перше, він включив його у свою «Незалежну саґу про Олава Святого»[397], оскільки Гаральд Ґренландець був батьком цього святого; по-друге, він помістив цей таттр у своїй «Heimskringla» як один з розділів «Óláfs saga Tryggvasonar»[398], оскільки Гаральд Ґренландець був протягом якогось часу чоловіком Асти Ґудбрандсдоттір кулу, матері Олава Трюґґвасона.

Уривки та аналіз

Таттр про Гаральда Ґренландця становить спеціальний інтерес для істориків Східної Європи, бо там описано трагічну смерть конунґа Вісавальда з Ґардарікі. Фахівці загалом дійшли згоди в тому, що дрібний правитель, про якого йдеться, має бути ідентифікований як Всеволод Волинський, син Володимира Великого Новгородсько-Київського (979—1015)[399].

Тут ми подаємо таттр у версії «Heimskringla»[400].

«Гаральд Ґренландець був королем Вестфольдської округи, як уже згадувалося раніше. Він одружився з Астою, дочкою Ґудбранда кула. Одного літа, коли Гаральд Ґренландець вирушив у похід із вікінґами в Балтійське море (fór í Austrveg í hernað), щоб здобути собі нові володіння, він прибув до Швеції. В той час там був королем Олав Ейрікссон Шведський (995—1020/22), син Ейріка Переможця (957—995) та Сіґрід, дочки Скоґлара-Тості[401]. Сіґрід тоді вже була вдовою й володіла багатьма великими маєтностями (bú) у Швеції. І коли вона довідалася, що Гаральд Ґренландець, її названий брат, висадився неподалік на берег, вона послала до нього гінців, запрошуючи його на бенкет. Він прийняв запрошення і не гаючись з'явився до неї з великим товариством чоловіків. Вони там чудово розважалися. Ввечері король (Гаральд Ґренландець) та королева (Сіґрід) сиділи на високому троні й разом випивали, а всіх чоловіків, які прибули з королем, частували напрочуд щедро. Коли пізно ввечері король добувся до свого ліжка, він побачив, що воно застелене ковдрами з дорогоцінних тканин та простирадлами з не менш коштовної матерії. Людей у тих палатах було дуже мало. А коли король роздягся й ліг у постіль, королева прийшла до нього й сама наповнила йому келих, дуже умовляючи його випити і всім своїм виглядом виказуючи велику до нього прихильність. Король був смертельно п'яний — як і вона. Потім король заснув, королева теж лягла спати.

Сіґрід була жінка надзвичайно розумна й передбачлива в бага-

тьох справах. Назавтра вранці частування та розваги також були найліпшого гатунку. Але потім, як це часто трапляється, коли чоловіки надміру перепиваються, сталося так, що наступного дня чи не всі вони пили вже мало й неохоче. Але королева була весела, і вона та король розмовляли. Вона сказала, що оцінює свої володіння у Швеції та владу, яку вона тут має, не менше, аніж його королівство та його володіння у Норвегії. Королю не сподобалася така її мова. Він збайдужів до всього й почав готуватися до від'їзду в дуже поганому настрої; та королева була весела, як і раніше, й попрощалася з ним дуже люб'язно, обдарувавши його на прощання воістину царськими подарунками.

Наступної осені [994 р.][402] Гаральд повернувся до Норвегії в досить похмурому настрої, в якому там і перебував. А як настало літо, він знову відплив у Балтійське море зі своїм флотом (fór hann í Austrveg með liði sínu)[403]. Він спрямував свої кораблі до Швеції й послав звістку королеві Сіґрід, що знову хоче з нею побачитися. Вона приїхала верхи до берега моря, щоб із ним зустрітися, і вони стали розмовляти. Він швидко перейшов до суті й напрямки запитав, чи не піде вона за нього заміж. Вона сказала, що він нещирий у цій своїй пропозиції, адже він дуже добре одружений і мав би бути задоволений своїм шлюбом. Гаральд відповів, що Аста, звичайно, жінка добра й достойна, «але вона не такого високого роду, як я».

Сіґрід сказала: «Цілком можливо, що ти шляхетнішого походження, ніж вона. Але здається мені, що талан та успіх обох із вас залежать від неї». Після цього вони ще перекинулися дуже небагатьма словами, і королева поїхала.

Король Гаральд залишився в препоганому настрої. Він став готуватися до поїздки на материк, щоб знову зустрітися з королевою Сіґрід. Багато з його людей не радили йому цього робити, але він нікого не послухався, зібрав численний загін своїх воїнів і поїхав до маєтку, що належав королевій.

Того самого вечора туди з'явився ще один король. То був Вісавальд[404] (Всеволод Володимирович) з Ґардарікі на сході (austan ór Garðaríki)[405]. Він приїхав свататися до королеви. Обох королів та їхній почет розмістили у великій старовинній залі, добре обставленій. Увечері їм подали багато напоїв. Питво було таке міцне, що всі понапивалися до безтями, а особиста охорона обох королів і ті вартові, яких вони виставили надворі, поснули. Тоді королева Сіґрід наказала своїм людям, щоб вони напали на них уночі і всіх знищили вогнем і мечем. Зала згоріла разом з усіма, хто в ній був, а тих, хто вибіг надвір, повбивали. Сіґрід сказала, що в цей спосіб вона вирішила відучити дрібних царків (smákonungum) від звички надокучати

їй зі шлюбними пропозиціями. Пізніше вона дістала прізвисько Сіґрід ін сторрада («Сіґрід Пихата»). Битва з йомсвікінґами відбулася за рік до цього».

«Легендарна саґа про Олава Святого» називає трагічно загиблого царка Вісавальда конунґом Аустрвеґа (konongr af Austrvegom, sá hét Vísavalldr)[406].

В Оддовій сазі в розділі, присвяченому Ейрікові Переможцеві, королю шведському (957—995), першому чоловікові Сіґрід, її східного залицяльника величають Vissivaldr Austrvegskonungr[407].

Таттр про Торольфа Кривого та його челядина

Вступ

В «Óláfs saga Tryggvasonar en mesta» є одна оповідка, яка дуже жваво описує спосіб життя правлячого класу. Вона цікава для нас тому, що в ній чітко підкреслюється та важлива роль, яку відігравали в Центральній Норвегії віндверські (Vindveskr — вендські, «слов'янські») ремісники.

Вибрані уривки[408] та аналіз

«Був собі чоловік на ім'я Лодінн, який жив у Ервіку, на південь від Стада [в північному Меррі, неподалік від Нідаросса в Центральній Норвегії]. Він був багатий і не дуже славний своєю хоробрістю. Його дружину, жінку вродливу й дуже горду, звали Ґюда. Вони мали двох синів, Роґнвальда й Ульфа. Лодінн був другом Торольва Кривого [Еґмундарсона][409], а Лодіннова жінка була йому ще більшим другом... І сталося так, що одного дня, коли Скялґ перебував у Ервіку, до зали вбігли перед світанком кілька чоловіків і сказали йому, що двері горішньої кімнати, де спав Лодінн, виламані, а Лодінн убитий... Торольв сказав, що це дуже прикро, але ми не маємо жодних відомостей про те, що ця подія дуже його стривожила... Торольв запропонував Ґюді свій захист та опіку і з її згоди забрав її у свій дім. Торольв привласнив усе майно Лодінна, рухоме й нерухоме, а Лодіннових синів, Роґнвальда та Ульфа, хотів зробити своїми кріпаками. Роґнвальд на це погодився, але Ульф — ні, після чого його продали як раба у далекі краї...

Роґнвальд швидко... перетворився на високого, дужого чоловіка... Торольв тримав його серед своїх рабів, та коли він став зовсім дорослий, настановив його старшим над іншими рабами, щоб він керував ними й примушував їх працювати».

Згодом Торольв, задоволений Роґнвальдовою роботою, дозво-

лив йому одружитися. А коли в цьому шлюбі народився син Ґуннар, Торольв забрав його від батьків і «любив як власного сина».

«Так минули три роки. Щоліта Торольв Кривий мав звичай вирушати у грабіжницькі збройні походи по здобич (і hernað), залишаючи Роґнвальда управителем свого маєтку; але протягом зими він спокійно жив удома, завжди маючи біля себе багато своїх людей. Коли хлопчикові Ґуннарові, Роґнвальдовому синові, виповнилося три роки, Торольв приготувався навесні, за своїм звичаєм, вирушити в черговий збройний похід (í víking); але перед тим як покинути дім, він мав розмову з Роґнвальдом. «Я хотів би, — сказав він, — щоб цього літа було зроблено більше роботи, аніж звичайно. Я хочу, щоб тут побудували велику бенкетну залу, і щоб вона була якомога гарнішою. Ти чоловік діяльний і вправний; я доручаю тобі виконати цю роботу, залучивши до неї рабів і найнявши добрих майстрів...»

Тож Роґнвальд почав готуватися до будівництва зали. Він найняв двох дуже вправних майстрів, які були з вендів (hann leigir til međser.ij.ena hagaztu smiđi Vindverska at aett)[410] і яким він запропонував дуже вигідні умови, не шкодуючи Торольвових грошей. З цими людьми Роґнвальд щиро заприятелював, і вони швидко і вправно заходилися будувати залу...»

Доручення було виконане вчасно, якраз до Торольвового повернення.

Торольв «почав готуватися до великої учти в новій бенкетній залі... Ель був найміцнішим і подавався щедро, бо Роґнвальд доклав великих зусиль і турбот, щоб його вчасно приготували і вчасно доставили; а вендські майстри розносили та подавали його гостям...»

Коли хазяїн та гості вже добре сп'яніли, Роґнвальд, який давно мріяв про помсту, «приніс остружки, які заготовив ще влітку. Вендські майстри й тепер допомагали йому в його роботі; і, назносивши багато дров та поскладавши їх під дверима, а остружки розкидавши в самій залі, вони підпалили остружки, а також великі стоси дров, навалені зовні. Незабаром уся будівля палахкотіла яскравим вогнем».

Взявши свого сина з колін у Торольва, Роґнвальд та його родина поквапилися на берег моря, де посідали на корабель, який вони стягли на воду...»

«Вони попливли звідти на північ, взявши із собою чимало всякого добра, коштовного посуду та столового срібла, яке вендські майстри перенесли на корабель, поки Роґнвальд лаштував пожежу.

Але їхню подорож годі назвати вдалою, бо південніше Стада корабель під ними перекинувся, і венди втопилися. Все добро, яке було на борту, теж пішло на дно моря; але Роґнвальдові пощастило

врятувати жінку та сина й привезти їх до своєї батьківської домівки в Ервіку...»

Таттр про Стюрбйорна

Вступ

Цей короткий таттр, створений десь у 1200—1220 рр.[411], зберігся в системі «Саґи про Олава Святого» в «Flateyjarbók» (бл. 1380—1394 рр.). Він був включений у другий том видання G. Vigfússon та C.R. Unger (Chria., 1862. — Т. 2 — С. 70—73).

Аналіз

Стюрбйорн Олавссон був племінником шведського короля Ейріка Сіґрселі (пом. бл. 995 р.) та його невдатним суперником у боротьбі за трон. Стюрбйорн, який загинув у знаменитій битві на Фюріському полі в 985 р., мав зіграти визначальну роль у шведській східній політиці. У зв'язку з планами щодо одруження Інґіґерди, дочки шведського короля Олава Скаутконунґа (995—1020/22), з Олавом Святим (пом. 1030 р.) як шведський король, так і його дочка згадують про такі його подвиги:

— він приборкав данського короля Гаральда Ґормссона Синьозуба (бл. 940—985 рр.);

— він відвоював володіння «давніших королів Швеції» у Східній Європі (Ладогу?)[412].

На жаль, ані «Heimskringla», джерело наших знань про подвиги Стюрбйорна, ані таттр про Стюрбйорна не повідомляють більше жодних подробиць про ці події.

Таттр лише констатує, що з метою позбутися свого невгамовного небожа шведський король Ейрік дав йому шістдесят кораблів, аби він зміг спробувати щастя як вікінґ: «Бйорн вирушив до Аустррīкі (í Austrríki) і пустошив ті краї, і брутально примушував людей приєднуватися до його походів»[413].

Протягом третьої зими — так там говориться — він подався до Йомсборґа у Вендланді (a Uinlande), завоював його і звідти розпочав свій наступ проти данського короля[414].

Ґерард Лябуда опублікував окреме дослідження про цінність цього таттру як історичного джерела. Він довів, що епізод із Йомсборґом не підтверджується відомими джерелами; його було запозичено з праці Саксона Граматика[415].

Таттр про Еймунда, сина Грінґа [Див. ще с. 1183—1184]

Вступ

Серед іншого теттірів, пов'язаних з особою Олава Святого, «Flateyjarbók» (бл. 1380—1394 рр.) містить досить розлогу оповідь про подвиги одного з представників норвезької династії — Еймунда Грінґссона[416]. Разом зі своїми прихильниками, які всі були настроєні проти централізаторської політики Олава Святого (1014—1030), Еймунд покинув країну й подався на Русь — у пошуках слави та як воїн-найманець. Він провів там три роки (1016—1019) з Яріцлейвом/Ярославом, який княжив у Новгороді (Голмґарді).

Одним з воїнів, які товаришили Еймундові, був, як повідомляє таттр, такий собі ісландець на ім'я Бйорн[417]. Фіннур Йонссон[418] висунув дуже привабливу й вірогідну гіпотезу про те, що цей Бйорн насправді поет Бйорн Гітделакаппі (пом. бл. 1024 р.), чию службу на Русі (з 1009—1011 рр.) за Володимира Великого обезсмертила окрема саґа[419]. Позаяк Бйорн повернувся до Ісландії лише 1019 р., він напевне служив і іншим князям. Згідно з теорією Ф. Йонссона, він, мабуть, і привіз оповідь про подвиги Еймунда під час перебування того на службі в Яріцлейва.

Ця оповідь передавалася усно до кінця XIII ст., коли — як твердять фахівці[420] — її було вперше записано.

Таттр про Еймунда посідає спеціальне місце у вивченні давніх скандинавських джерел, які мають стосунок до східноєвропейської історії. Праці та діяльність К. К. Равна та О. Сенковського детально описуються в загальному вступі до першого тому цієї праці[421].

Як уже згадувалося вище, текст таттру про Еймунда дійшов до нас у «Flateyjarbók». Існує також кілька паперових рукописів, але всі вони значно пізнішого походження, а тому не можуть вважатися релевантними в критиці цього тексту[422].

Даний таттр опубліковано в другому томі обох видань «Flateyjarbók» (у вид. C. R. Unger та G. Vigfússon, Chria., 1862. — Т. 2. — С. 118—134; і у вид. S. Nordal-a. — Akranes, 1945. — С. 199—218).

Крім латинських та французьких перекладів таттру про Еймунда, опублікованих К. К. Равном у Antiquités Russes, та російського перекладу О. Сенковського[423], слід згадати також про український переклад Михайла Грушевського. Він ґрунтується на вищезгаданих латинських та французьких перекладах і надрукований у його книзі «Виїмки з джерел до «Історії України-Руси. До половини XI віка». — Львів, 1895. — С. 109—122.

Таттр про Еймунда відіграє важливу роль серед джерел, що стосуються до того поворотного пункту в історії давньоруської істо-

ричної свідомості, який ми пов'язуємо з аґіографічною оповіддю про «перших» національних святих Русі, — «житієм Бориса та Гліба»[424].

Вчені погоджуються, що це видавці Початкового літопису київських печер та «Повісті временних літ» зобразили Ярослава як месника за мученицьку смерть своїх двох святих братів. Що ж до його супротивника Святополка, то він дістав нечуваний у стародавній руській літописній традиції епітет «проклятий» (окаянний). Його дії та трагічний кінець, безперечно, подані в тих літописах тенденційно. Таттр про Еймунда в цьому випадку може стати нам у великій пригоді, оскільки його головна тема — неупереджена розповідь про трагічні події, які відбувалися в 1016—1019 рр.

У середині XIX ст. історичні праці, стимульовані дослідженнями О. Сенковського, та праці його послідовників не зосереджували свої головні зусилля на оцінці таттру про Еймунда. Натомість вони спрямували свої головні зусилля на загальне питання цінності скандинавських саґ як джерел у вивченні історії Стародавньої Русі. Єдиним винятком було дослідження А. І. Лященка, який приділив головну увагу вивченню саме даного таттру в його зіставленні зі стародавніми руськими літописами[425].

Більшість висновків Лященка — зокрема тих, які стосуються хронології подій, — можна цілком прийняти.

Значно пізніше в цьому ж напрямку здійснював свої дослідження М. М. Ільїн. Деякі матеріали, що стосуються нашої теми, можна знайти в його праці «Летописная статья 6523 года и ее источник» (М., 1957; 210 с.)[426]. Ільїн ретельно дослідив літописний матеріал за 6523 (=1015) р., у якому знайшли свій яскравий вияв фундаментальні характеристики стародавньої київської «історіософії», серед яких можна назвати й первісне «Schwarz-Weiss-Malerei» («малювання чорним і білим») у стосунку до Святополка та Ярослава. Деякі проблеми, дотичні до таттру про Еймунда, обговорювалися також Марком Алешковським у його книжці «Повесть временных лет»[427]. Про найновішу літературу див. с. 1183.

Таттр про Еймунда зберіг для нас мальовничу картину повсякденного життя скандинавських найманців. Він, поза всяким сумнівом, допомагає нам краще зрозуміти внутрішні конфлікти стародавніх руських політичних угруповань того періоду — і навіть давніших.

Тому цей таттр тут буде подано повністю (в українському перекладі, зробленому з старонордичної автором цієї книжки).

Таттр про Еймунда

Тут починається таттр про Еймунда та конунґа Олава.

[1] Вступний розділ

Був собі в Норвегії король (konungr) на ім'я Грінґ — він жив в Уппландії[428]. Та (окрема) провінція (fylki) [в Уппландії] називалася Грінґарікі, й він правив там як король. Він був мудрий, милосердний, Бог благословив його друзями і великим багатством. Він був сином Даґа, який доводився сином Грінґові та онуком Гаральдові Світловолосому (пом. 945 р.). Всі, хто мав у Норвегії шляхетних та славних предків, вели свій родовід від нього.

Грінґ мав трьох синів, і всі вони стали королями; найстаршого звали Гререк; другого — Еймунд; третього — Даґ. Усі вони були суворими воїнами, всі брали участь, заступаючи свого батька, у вікінґівських (піратських) походах і здобули там велику славу. Це відбувалося в ті часи, коли в Уппландії правив король Сіґурд Свиня (пом. 1015 р.)[429]. Він мав (за свою дружину) Асту Ґудбрандсдоттір, матір Св. Олава. Її сестру звали Торню, і її сином став Св. Гальвард. Ще одна сестра, Ісрід, була бабусею Стейґара Торіра.

Олав Гаральдссон та Еймунд Грінґссон, майже одного віку, були названими братами й разом виховувалися. Їх учили всього, що потрібно людині для слави. Вони жили почасти в короля Сіґурда, а почасти в короля Грінґа, Еймундового батька. Коли король Олав відплив до Англії, Еймунд його супроводжував. Разом з ними туди вирушили також Раґнар Аґнарссон, онук Раґнара рюкілла, який був сином Гаральда Світловолосого, та багато інших достойних людей. І що далі вони мандрували, то їхні імена ставали все визначнішими та славетнішими, як це можна бачити на прикладі Св. Олава, чиє ім'я знали в усьому північному краї (Norðr hálfunar).

Коли він (Олав) став королем Норвегії (1014/1015 рр.), він взяв під свою владу всю країну. Він також змістив усіх обласних королів, як розповідає саґа, вдаючись до різних способів, про що писали добре обізнані (fróði) люди. Згідно з саґою Стюрміра Мудрого [Карсона, пом. 1245 р.], він одного дня відібрав землі п'ятьох королів, одних він повбивав, других — покалічив, а третіх позганяв з їхніх рідних земель.

Грінґ разом із Гитереком і Даґом були зметені цією недолею (буквально «повінню»). Еймунд і Раґнар ярл Аґнарссон знаходилися у вікінґівських походах, коли сталися ці події. Після всього цього вони, Грінґ і Даґ, покинули батьківщину й певний час жили зі збройних наскоків. Потім обидва подалися на Схід до Ґотланду й

довго там правили. Король Гререк був позбавлений зору й залишився з королем Олавом. Потім він [Гререк] зрадив його, піднявши заколот серед його васалів (hirðmenn), які почали вбивати один одного. Він [Гререк] напав на короля Олава в день Вознесіння Нашого Господа в клиросі Христової церкви. Він подер на клапті коштовний одяг, в якому був король; але Бог виявився милостивим, і сам король (залишився) неушкоджений. Через цей випадок король розгнівався на нього й послав його до Ґренланду (якщо вітер буде сприятливий) з Торарінном Невульссоном. Проте вони прибули до Ісландії, де й залишилися з Ґудмундом Багатим, спершу в Модрувеллірі, потім у Ейяфйорді, і він (Гререк) помер у Кальвскінні.

[2] Про Еймунда й Раґнара

95. По-перше (треба) сказати, що незабаром по тих подіях Еймунд і Раґнар повернулися до Норвегії з багатьма кораблями. Король Олав був тоді далеко. Їм розповіли про все описане нами вище.

Еймунд скликав тінґ (збори) жителів провінції (lands-menn) і звернувся до них із такими словами: «Важливі події сталися тут, на нашій батьківщині, поки ми були в чужих краях. Ми втратили [кількох] із наших близьких людей (frændr), а кілька з них зазнали гіркої недолі, зігнані зі своєї рідної землі. Відчуття сорому і втрати тяжко пригнітило нас після загибелі та вигнання наших шляхетних і достойних родичів (frændr). Тепер залишився тільки один король у Норвегії, тоді як раніш їх було багато. Я думаю, що ця держава (ríki), якою править мій названий брат, розвиватиметься добре, хоча він і дуже суворий у своєму правлінні (ríki). Я сподіваюся одержати від нього високі почесті, за винятком титулу короля (konungr)».

Тут друзі обох почали радити йому зустрітися з королем Олавом і з'ясувати, чи не надасть він йому титул короля.

Еймунд відповів: «Я особисто ніколи не підійму свій бойовий щит (her-skjoldr) проти короля Олава, не виступлю я проти нього й з ворожою силою. Проте після всіх цих жахливих подій, які сталися між нами, я не можу дозволити собі [залежати] від його ласки й [самохіть] зрікаюся свого високого титулу. Що ж тоді, на вашу думку, нам робити, якщо ми не хочемо укласти з ним мир, так ми не повинні з'явитися перед його очі? Я знаю, що він надасть мені високі почесті, якщо ми побачимося і якщо я не важитиму на його державу (ríki); а проте я гадаю, друзі мої, що вам гидко й образливо бачити, в яку ганьбу й поневіряння вкинуто ваших родичів (frændr). І якщо ви від мене цього захочете, ми всі можемо опинитися у великій небезпеці, позаяк нам доведеться спочатку присягти йому на вірність і дотримуватися цієї присяги».

На що люди з Еймундового почту (liðs-menn) відповіли: «Що ж ти порадиш нам робити, якщо ми не повинні ані укладати з ним мир, ані з'являтися перед його очі, ані збирати проти нього збройну силу, хоч ми й опинилися поза законом і далеко від наших маєтностей?»

Тоді слово взяв Раґнар: «Еймунд сказав майже те саме, що почуваю і я: я зовсім не вірю в те, що ми змогли б домогтися успіху в боротьбі проти короля Олава (якому доля завжди всміхалася). Але, втікаючи звідси й залишаючи тут наші маєтності, ми повинні знати напевне, що знайдемо собі кращу долю, аніж доля яких-небудь торговців (at per þikin þa vera mæiri en aðrir kaupmenn)».

Еймунд сказав: «Якщо ви прислухаєтеся до моєї поради і схвалите обміркований мною план, я зроблю, що я задумав. Зі Сходу надійшла звістка, що смерть щойно (15 липня 1015 р.) забрала короля Вальдамара (Володимира Великого), який правив Ґардарікі (Руссю) і що троє його синів, усі відомі князі, успадкували його імперію. Проте навряд чи він розділив свої землі між ними порівну, позаяк частина, що її одержав Буріцлав, найстарший із трьох братів, більша, аніж обидві ті, які дісталися його братам, Яріцлейвові (Ярославу Мудрому) та Вартілавові (Брячеславові).

Búrizlafr hefir Kænugard ok er hann bezt riki j qllu Garðaríki. Jarizleifr hefir Hólmgarðr en hinn þriði Pallteskju ok þat ríki allt er þar liggr til.	Буріцлав має Кенуґард (Київ), найкраще королівство в усій Ґардарікі (Русі), Яріцлейв (Ярослав) має Голмґард (Новгород), а третій (Вартілав = Брячеслав) править Палтескя (Полоцьком) з усіма залежними від нього землями.

Проте зараз між ними виникла незгода щодо [розділу] їхніх земель. Той (Буріцлав), який володіє найбільшою та найкращою частиною розділеного королівства, невдоволений, що має менше, аніж мали його батьки. Більше того, через цю різницю він почуває себе нижчим за своїх предків. Так от мені й спало на думку: чи не здається вам, що нам би варто було податися туди й познайомитися з цими королями та найнятися на службу до одного з них, і я волів би служити тому, котрий, задоволений часткою, яку виділив йому батько, обмежиться тим, що боронитиме свою власну спадщину». І всі вони погодилися на цю пропозицію.

Декотрі з них мріяли про багатство, але залишатися в Норвегії, де вони мусили б мститися за сподіяні кривди, їм було небезпечно, тож вони воліли радше покинути батьківщину, ніж залишатися тут

і стати жертвами насильства з боку короля та своїх ворогів. Тому вони вирішили приєднатися до Еймунда й Раґнара, які спорядили кораблі й відпливли з великим військом — добірними воїнами, уславленими своєю мужністю. Вони взяли курс на Аустрвеґ (Східну Європу).

Король Олав, який довідався про все це лише по їхньому відплитті, сказав, що дуже шкодує, що вони з Еймундом не зустрілися й не поговорили. «Бо ми мали б розлучитися ще ліпшими друзями, ніж були, — сказав він, — а натомість він тепер затаїв проти нас невдоволення і, як можна здогадатися, підтримує та плекає ворожі умисли проти нас. І ось він покинув країну в такому настрої, цей чоловік, якому ми завжди ладні були віддати всі почесті, крім титулу короля!»

Королю Олаву також розповіли про ту промову, яку Еймунд виголосив перед зборами (þing), і король відповів, що він ніколи й не сумнівався в тому, що Еймунд спроможний знайти добрий вихід із будь-якої халепи. А що нам немає більше чого сказати про це, то повернімося до Еймунда та ярла Раґнара, про яких і буде наша подальша оповідь.

[3] Еймунд прибуває в Ґардарікі (літо 1016 р.)

97. Еймунд та його люди не переривали своєї подорожі, аж поки не прибули на Схід, до короля Яріцлейва, що правив у Голмґарді (Великому Новгороді). Там, на пропозицію Раґнара, вони вирішили насамперед зустрітися з королем Яріцлейвом.

Король Яріцлейв був зятем Олава (Скаутконунґа, 995—1020/22 рр.), короля Швеції. Він (Яріцлейв) одружився з його (Олава) дочкою Інґіґердою. Як тільки король почув про їхнє прибуття в його країну, він послав кількох людей зі свого почту запропонувати їм притулок та гостинність, водночас запросивши їх на розкішний бенкет. Це запрошення вони прийняли з великою радістю. За столом король і королева стали розпитувати їх про новини з Норвегії та про короля Олава Гаральдссона. Еймунд відповів, що про нього та про його правління можна сказати багато доброго, додавши, що він виховувався разом з королем як його названий брат і товариш. Але він не захотів розповідати про вже згадувані обставини, які завдали йому стільки клопоту.

Еймунд і Раґнар незабаром здобули велику повагу у короля, а передусім до королеви, бо вона була найшляхетнішою та найвеликодушнішою з усіх жінок. Хоча, як відомо, король Яріцлейв не славився щедрістю, він був водночас мудрим правителем і владним

королем (Jarizleifr konungr var ekki kallaðr mildr af fé sínu en var stjórnnsamr konungr ok ríklundaðr).

[4] [Перша] угода Еймунда з королем Яріцлейвом [на час від літа 1016 р. до літа 1017 р.]

98. Потім король запитав про мету їхньої подорожі, й вони так йому відповіли: «Ми чули, повелителю, що ти ризикуєш втратити частину королівства через своїх братів. З огляду на обставини, ми мусили покинути свою батьківщину й шукати собі притулку тут, на Сході, в Ґардарікі (на Русі), — от ми й вирішили ближче запізнатися з вами, трьома братами. Ми готові піти на службу до того з вас, який найбільше схильний обдарувати нас славою та шаною, бо ми хочемо здобути багатство й славу та отримати високі почесті від [одного з] вас. Ми подумали, що ти захочеш мати біля себе хоробрих людей, коли хтось із твоїх близьких родичів, які тепер стали тобі ворогами, вирішить зазіхнути на твої права. Ми готові захищати твоє королівство, найнятися до тебе на службу й за це одержати з твоєї руки золото, і срібло, й багатий одяг. А проте якщо ти не захочеш прийняти нашої пропозиції й відішлеш нас геть, тоді, на цих же умовах, ми наймемося на службу до інших королів (твоїх братів)».

Король Яріцлейв відповів їм такими словами: «Нам дуже потрібна ваша допомога, так само як і ваша порада, бо ви розумні люди й тверді духом норди. Але я не знаю, яку винагороду ви попросите за свою службу».

Еймунд відповів: «Насамперед ти повинен надати нам велике кам'яне приміщення, де ми могли б оселитися з усім своїм військом, а потім постачати нас такою кількістю доброї провізії, яка нам потрібна».

«Я погоджуюся на це», — сказав король.

«В такому разі, — відповів Еймунд, — наші воїни підуть на чолі твого війська боронити твоє королівство. [Ми ставимо за умову], щоб ти платив кожному з наших воїнів по унції срібла, а кожному шкіперові корабля на півунції більше».

Король відповів: «Цього ми зробити не можемо».

«Ти можеш це зробити, повелителю, — заперечив Еймунд, — бо ми згодні взяти плату не сріблом, а бобровими й соболиними хутрами (þuiat uær sculum taka j þetta fe bior ok safala) та іншим добром, якого є безліч тут, у твоїй країні. Ми самі робитимемо йому оцінку, а не полишатимемо її на наших людей. Таку платню, проте, ти нам даватимеш лише під час війни, в часи миру ми проситимемо менше».

Король погодився на все це, й умови укладеної між ними угоди мали бути чинними протягом наступних дванадцяти місяців.

[5] Еймунд здобуває перемогу в Ґардаріkі

99. Після цих переговорів Еймунд розпорядився повитягати свої кораблі на берег і помістити їх у надійному та безпечному місці. Король Яріцлейв звелів побудувати для них кам'яний дім (Steinholl) з великою залою, оздобленою оксамитом; він також дав їм найкращу провізію, якої вони потребували. Воїни проводили кожен день (влітку 1016 р.) разом із королем та королевою у великих веселощах і розвагах.

Але втішатися цим безтурботним життям їм довелося недовго. Незабаром від Буріцлава надійшов королю Яріцлейвові лист, у якому той вимагав віддати йому кілька волостей та торговельних міст, розташованих на кордонах його королівства, щоб він міг обкласти їх податками (at hann bæiddizst nockurra heraða ok kauptúna af konungi er næst liggia ríki hans ok quat sér þat uel falla til aftekta).

Король Яріцлейв повідомив короля Еймунда про вимоги свого брата.

Він (Еймунд) відповів на це так: «Порада, яку я міг би тобі дати в цій справі, багато не важить, але щодо нашої допомоги, то ти можеш користатися з неї, як забажаєш. Треба, щоб ти поступився домаганням брата, якщо він вчинить по-доброму. Проте якщо він, одержавши це, стане, як я підозрюю, вимагати більшого, тоді тобі доведеться вирішувати, хочеш ти чи не хочеш відмовитися від свого королівства, і чи станеш ти боронити його збройною силою, довівши ворожнечу з братом до крайньої межі — це в тому разі, як ти відчуваєш, що зможеш вистояти проти нього. Крім того, хоча для тебе й менш небезпечно погодитися віддати йому все, що він вимагає, проте — для багатьох — таке рішення може здатися вчинком боягузливим і принизливим для твоєї королівської гідності. Я також не бачу, навіщо ти утримуєш чужоземне військо (út-lendan her), якщо не хочеш покластися на його допомогу. А тепер вирішуй, як визнаєш за слушне».

Король Яріцлейв відповів, що в нього й на думці немає поступитися своїми землями без боротьби.

«В такому разі, — сказав Еймунд, — ти повинен відповісти посланцеві свого брата, що маєш намір боронити своє королівство. Більше того, не давай йому часу зібрати проти тебе велике військо, бо, як кажуть мудрі люди, ти маєш більше шансів на перемогу, воюючи у власній країні, аніж у країні твого супротивника».

Гінці повернулися до свого короля й розповіли йому, як обернулися події і як король Яріцлейв заявив їм, що не віддасть братові найменшої частки свого королівства, а навпаки, готовий боронити свою землю, якщо він (Буріцлав) нападе.

«Якщо він має нахабство, — сказав король (Буріцлав), — вважати, що зможе вчинити опір нашій силі своєю силою, то це означає, що він розраховує на чиюсь допомогу. Чи прийшли до нього якісь чужоземці, щоб допомагати йому порадами і військом?»

Гінці відповіли, що чули, ніби там перебуває якийсь дрібний король із Норвегії, а з ним шість сотень скандинавів (Nordmenn).

«Отже, це вони дали йому таку пораду», — сказав Буріцлав.

Він (Буріцлав) негайно зібрав своє військо. Король Яріцлейв звелів пронести по всьому своєму королівству бойову стрілу (her-ör — застосовувалася як сигнал оголошення війни), і армії двох королів були незабаром зібрані.

Далі події стали розвиватись, як і передбачав Еймунд: Буріцлав перейшов через кордон своєї країни й вирушив на брата. В тому місці, де вони (двоє братів) зустрілися, був великий ліс на берегах річки (Дніпро біля Любеча). Дві армії поставили свої шатра на цих берегах, одна навпроти одної; їхні сили виявилися приблизно однаковими. Король Еймунд та його скандинави напнули свої шатра окремо.

Два ворожі війська стояли одне навпроти одного протягом чотирьох ночей[430], і ніхто не розпочав битви.

«Чого ми чекаємо? — запитав Раґнар. — Чому ми зволікаємо?»

Король Еймунд відповів: «На думку нашого короля, військо ворога ще не досить велике; якщо сказати правду, його плани нічого не варті».

Після цього вони пішли до короля Яріцлейва і запитали, чи не час, аби дати сигнал до початку битви.

«Здається мені, — відповів король, — що у нас чудове й велике військо, яким ми можемо пишатися».

Але король Еймунд відказав: «Я аж ніяк не поділяю цієї вашої думки, повелителю; коли ми тільки-но сюди прибули, я помітив, що в кожному з шатрів (ворога) було зовсім небагато воїнів. Тепер усе стало інакше. Відтоді вони мусили поставити більше (шатрів), а частині їхніх людей навіть довелося отаборитися просто неба. Тим часом чимало твоїх вояків уже розбіглися по домах, отож на своє військо ти більше розраховувати не можеш».

«Що ж тепер робити?» — запитав король.

«Усе стало набагато важчим, ніж було на початку, — сказав Еймунд, — позаяк через нашу затримку перемога уже втекла від нас. Але протягом цього часу я та мої норди не сиділи згорнувши руки. Ми відправили всі свої човни зі зброєю та обладунками вгору по річці. Тепер ми підемо туди зі своїм військом і нападемо на них із тилу, а наші шатра хай поки що стоять тут порожні. Ти ж маєш поквапитися й розпочати битву зі своїм військом якомога скоріш».

Так вони й зробили. Засурмили сурми, замаяли стяги, і військо вишикувалося для битви. Дві армії зійшлися, і закипіла люта битва, яка незабаром перейшла в нещадну різанину. Король Еймунд та Раґнар енергійно атакували короля Буріцлава та його почет, зненацька напавши на них із протилежного боку щитів (= з тилу).

Після запеклої й упертої битви та великої різанини основний корпус Буріцлавового війська було зім'ято. Воно почало відступати (осінь 1016 р.). Тоді король Еймунд зі своїми воїнами розітнули військо Буріцлава надвоє й влаштували таке страшне побойовисько, що важко навіть перелічити імена тих, які там полягли. Після цього військо ворога в повному безладі кинулося навтіки, і ніхто вже навіть не думав про якийсь опір, усі намагались якомога скоріш перетнути луг і сховатися в лісі. Незабаром пішла також чутка, що король Буріцлав загинув десь у цій колотнечі. В тій битві король Яріцлейв захопив велику здобич, більша частина якої дісталася королю Еймундові та його нордам.

Вони здобули велику шану, але їхній тріумф пояснювався також тим, що все було згідно з договором, бо Ісус Христос, наш Господь, був присутній при цьому, як і в усіх інших наших діяннях.

Звідти вони вирушили додому, і король Яріцлейв здобув собі не лише обидва королівства, а й велику здобич, яку захопив у тій битві.

[6] Еймундова порада

100. Протягом усього літа (осені) та наступної зими (1016—1017) повсюди панував мир; не відбулося жодної важливої події, і король Яріцлейв правив двома королівствами, прислухаючись до порад короля Еймунда та під його наглядом. Норди тішилися тоді високими почестями й були у великій шані. Вони стали щитом оборони королівства як завдяки своїм мудрим порадам, так і завдяки своїй хоробрості. Але, бачачи, який спокій панує в його краях, і повіривши в те, що він більше не потребує чужоземної допомоги, позаяк його брат, король, загинув, король (Яріцлейв) затримав їхню (нордів) платню.

Після того як минула дата виплати, король Еймунд пішов до короля Яріцлейва і звернувся до нього з такими словами: «Ми вже досить довго перебуваємо в твоєму королівстві. Вирішуй тепер, чи ми продовжимо наш союз, чи волієш, щоб угода, яку ми з тобою уклали, втратила чинність, і тоді нам доведеться піти на службу до іншого князя; бо ти почав затримувати нам платню».

«Річ у тому, — сказав король, — що, як на мене, ми сьогодні

менше потребуємо вашої допомоги, аніж раніш, а платня, яку ви просите, вимагає від нас дуже великих витрат».

«Це правда, повелителю, — сказав король Еймунд, — бо на сьогодні ти заборгував нам по унції золота на кожного воїна з моєї дружини й по півмарки на кожного корабельного шкіпера (skipstjórnnar-maðr)».

«В такому разі, — відказав король, — я волію розірвати нашу угоду».

«Роби як знаєш, — відказав король Еймунд, — але чи ти певен, що Буріцлав мертвий?»

«Думаю, що так», — відказав король.

«Справді, — сказав Еймунд, — вони поставили йому чудовий надгробний пам'ятник, але чи міг би ти напевне мені сказати, де його могила?»

«Я достоту не знаю», — відповів король.

Еймунд сказав: «Одначе ж не годиться тобі, королю, не знати, в якому місці лежить похований твій уславлений брат. Але здається мені, що твоє військо поширило чутку про його смерть, аби зробити тобі приємність, і що всієї правди вони не знають».

Король запитав: «А чи знаєш ти щось більш певне, в чому ми могли б не сумніватися?»

«Я маю відомості, — відповів Еймунд, — що минулої зими король Буріцлав жив у Бярмаланді. І мені відомо напевне, що він збирає там проти тебе велике військо. Не сумнівайся, що ці відомості набагато ближчі до істини, аніж усі інші чутки».

«І коли ж він буде в нашому королівстві?» — запитав король.

«Мене запевнили, — відповів Еймунд, — що він буде тут за три тижні».

На цю звістку король Яріцлейв роздумав відпускати військо нордів, і угоду було поновлено на наступні дванадцять місяців (літо 1017 р. — літо 1018 р.).

І король запитав Еймунда: «Що ж нам тепер робити? Знову збирати військо й знову битися?»

«Так, я вважаю, — відповів Еймунд. — Якщо ти хочеш захистити Ґардарікі від короля Буріцлава».

Ярослав запитав знову: «Чи треба, щоб моє військо зібралося тут, чи хай воно відразу рушає назустріч ворогові?»

«Треба, — сказав йому Еймунд, — зібрати тут у місті (til borgarinnar) всіх чоловіків, спроможних носити зброю; а коли все військо збереться разом, ми обміркуємо план, який, я сподіваюся, дасть нам найбільші шанси на успіх».

[7] Битва між двома братами

101. Негайно по цьому король Яріцлейв послав заклик (her-boð) у всі кінці свого королівства, щоб усі збиралися на війну, і велике військо землевласників (bónda-herr) зійшлося до нього. Після того король Еймунд послав своїх людей у ліс, щоб вони там зрубували дерева й тягли їх до крил (мурів) міста [Києва] (borgar-armr), де він тоді перебував зі своїм військом. Він звелів покласти зрубані дерева гіллям, яке було вкрите листям, назовні, щоб не дати ворогові змоги стріляти з луків по місту, а потім також наказав викопати навколо мурів глибокий рів (díki). Він розпорядився забрати землю й наповнити рів водою. Потім звелів присипати стовбури дерев, щоб здавалося, ніби вони міцно сидять у землі.

Щойно було закінчено цю роботу, коли надійшла звістка, що король Буріцлав, перетнувши кордон Ґардарікі (влітку 1017 р.), наближається до укріпленого міста [Києва], де перебували обидва королі. Король Еймунд подбав про те, аби поставити озброєних воїнів перед обома брамами міста (borgar-hlið), які він добре укріпив із наміром захищати їх в разі потреби, організувати крізь них вилазку (brott-göngu).

Тепер, перед самою з'явою ворога, Еймунд попросив жінок одягнути найкоштовніші шати, прикраси, дорогоцінності і піднятися на мури міста, підіймаючи вгору палиці з надітими на них золотими перснями, аби привернути до себе якнайбільше уваги.

«Я думаю, — сказав він, — що ці коштовності розбудять жадібність бярмів. Коли їхні очі будуть засліплені блиском золота та коштовних тканин, що сяятимуть на сонці, вони бездумно кинуться вперед, аби швидше добігти до мурів міста».

Все сталося, як і передбачив Еймунд. Військо Буріцлава вийшло з лісу, прямуючи до міста. Зненацька вони побачили їх (жінок) святково вбраними на мурах і сприйняли це як добрий знак, (подумавши), що поява Буріцлава виявилася цілковитою несподіванкою для городян. Тому вони хоробро рушили вперед і, не помітивши [рову], кинулися бігти, щоб якнайшвидше добутися до мурів. Але багато з них попадали в рів, де й знайшли свою смерть.

Король Буріцлав був у хвості своєї колони й, зрозумівши, що його військо потрапило в пастку, вигукнув: «Взяти це місто буде не так просто, як ми гадали! І треба визнати, що ці норди — справді чудові радники!»

Потім, роздивляючись, звідки найкраще почати штурм, він побачив, що всі коштовності, які щойно так привабили їхній зір, позникали і що всі брами зачинені, окрім двох, але ті дві брами були

так добре укріплені й захищало їх стільки війська, що були вони фактично неприступними.

В цю мить військо, яке зібралося в місті, кинуло свій бойовий клич (her-óp) і приготувалося до атаки. Обидва королі, Яріцлейв і Еймунд, стояли кожен біля двох відчинених брам до міста (Києва). Закипіла жорстока битва, і багато людей загинуло з обох сторін. Вороги атакували браму, яку боронив король Яріцлейв, із таким шаленим натиском, що їм пощастило пробитися крізь прохід. Король був тяжко поранений у ногу (en konungr várr særdr á fæti mijök), і багато його людей полягли навкруг нього, перш ніж вороги змогли пробитися крізь браму до міста (Києва).

Тоді король Еймунд сказав: «Тепер доля обернулася проти нас, бо наш король поранений, ми втратили багато людей, і ворог ось-ось прорветься в місто; я полишаю на твій вибір, Раґнаре, чи ти й далі боронитимеш цю браму, чи підеш на допомогу королю та його війську».

Раґнар відповів: «Я спробую стримати ворогів тут, але ти йди до короля, оскільки там зараз вкрай потрібна добра порада (ráð)».

Еймунд побіг туди з багатьма воїнами й побачив, що чимало бярмів уже проникли у місто (Київ).

Він повів своїх воїнів у шалену атаку, і Буріцлав утратив багато людей.

Еймунд не ослаблював тиску, безперервно підбадьорюючи своїх воїнів. Ще ніколи така нещадна битва не тривала так довго. Нарешті всі ті бярми, яким пощастило уникнути меча, кинулися навтіки з міста (Києва); король Буріцлав сам вирішив утікати, побачивши, що його військо зазнало повної поразки.

Король Еймунд та його люди переслідували охоплених панікою ворогів до лісу й убили штандартоносця (merkis-maðr) короля. І тоді вдруге поширилася чутка про загибель Буріцлава. То була блискуча перемога, і в тій битві Еймунд був увінчаний новою славою.

Таким чином, мир було поновлено. Вони (норди) мали високі почесті у короля Яріцлейва й тішилися глибокою шаною серед людей тієї країни.

Але потім їм знову затримали платню, як і раніш, і знову це сталося всупереч пунктам укладеної угоди.

[8] Про [заходи] Еймунда

102. Сталося так, що одного дня король Еймунд прийшов до короля (Яріцлейва) вимагати, щоб той нарешті віддав (нордам) їхню

затриману платню, тобто повівся так, як годиться такому могутньому володарю.

Він сказав, що його воїни принесли йому більше золота, аніж треба для того, щоб виплатити їм платню. «Здається мені (сказав він), що з твого боку вкрай нерозумно настроювати їх проти нас, тим більше, якщо ти відчуваєш, що тобі не обійтися без нашої допомоги».

«Мабуть, усе буде гаразд, — сказав король, — навіть якщо ви не надасте мені своєї допомоги. Це правда, що ви були мені в дуже великій пригоді, але говорять також про те, що ваші люди занадто вимогливі й догодити їм неможливо».

«Мені важко зрозуміти, що це означає, — відказав Еймунд, — адже тобі самому вирішувати, чого вони можуть вимагати, а чого — ні. Проте багато моїх людей були тяжко поранені; одні втратили ногу, інші — руку або були скалічені в якийсь інший спосіб; тож наші витрати теж значні. Тому буде тільки справедливо, якщо ти нам їх відшкодуєш; отже, вирішуй, повелителю. Або так, або ні».

«Я не хочу, щоб ви від мене пішли, — сказав король, — але я не можу дати вам великої платні, оскільки нема жодних ознак близької війни».

«Нам потрібні гроші, — сказав Еймунд, — і мої воїни хочуть заробляти більше, аніж їм треба на харчі та житло. Якщо з тобою вони не зможуть домовитися, ми радше пошукаємо собі слави в іншому королівстві. До того ж і справді ніщо не вказує на близьку війну. Ти ж бо точно знаєш, що король Буріцлав загинув, хіба не так?»

«Оскільки ми захопили його штандарт, — сказав король, — то маємо всі підстави вважати, що так, (він загинув)».

«То ти знаєш, де його могила?» — спитав Еймунд.

«Цього я не знаю», — відповів король.

«Але ж, — заперечив Еймунд, — з твого боку це непрощенна необачність не довідатися про це».

«А звідки тобі відомо й чому ти такий упевнений, — запитав король, — що ті, хто це стверджує, насправді цього не знають?»

Еймунд відповів: «Як на мене, то людині легше розлучитися з прапором, аніж із життям. Я думаю, — провадив він, — що Буріцлав утік і всю цю зиму (1017—1018) жив у Тюркланді. Там він готує нове вторгнення в твою країну на чолі величезного війська тюрків, печенігів[431] та інших бридких народів (ok eru þat Tyrkir ok Blökumenn ok mörg ǫnnur ill þjóð). Як мені казали, він має намір відректися від своєї християнської віри, і якщо йому вдасться відібрати в тебе Ґардарікі, він заселить її цими хижими племенами. І якщо це станеться, то немає жодного сумніву, що він повиганяє з країни всю твою рідню».

«І скільки часу йому знадобиться, — запитав король, — щоб прибути сюди з тим окаянним військом?»

«Два тижні», — відповів Еймунд.

«І що ж нам робити? — запитав король. — Бо тепер мені конче потрібна порада від твоєї обачності».

Раґнар був тієї думки, що їм (нордам) слід забратися звідси, і нехай король сам дає собі раду.

Але Еймунд сказав йому: «Ми накличемо на себе цілком слушні звинувачення, якщо покинемо короля в годину такої близької і грізної небезпеки. Бо він жив у мирі, коли ми до нього прийшли, і я вирішив, що покину його лише тоді, коли допоможу йому зберегти цей мир у його країні. Тому краще буде, якщо ми укладемо з ним нову угоду на наступні дванадцять місяців (літо 1018 р. — літо 1019 р.) за умови, що він підвищить нам платню, як ми з ним домовлялися».

Тепер треба було порадитися, в який спосіб найкраще зібрати військо. «Чи хочеш ти, повелителю (сказав Еймунд), щоб ми, норди, самі боронили твою країну, а ти залишатимешся незворушним свідком битви, дозволивши своїм власним воїнам вступити в неї лише тоді, коли нас розіб'ють?»

«Я волів би так і зробити», — відповів король.

«Не будь таким поквапним у своїх рішеннях, повелителю, — остеріг його Еймунд. — Буде набагато ліпше, якщо два війська об'єднаються й битимуться разом; у такій битві, я гадаю, ти здобудеш набагато більше честі; звичайно ж, ми, норди, не будемо тими, які перші кинуться врозтіч. Бо, як мені відомо, є багато таких, що волітимуть рятуватися втечею, коли опиняться перед вістрями списів (spjóts-oddr) ворога. І я не знаю, як витримають випробування ті, на кого ти покладаєш найбільші надії в цій війні. А яким буде твоє бажання, повелителю, в тому випадку, якщо нам удасться добутися до короля Буріцлава? Убити нам його чи не вбити? Бо я не бачу кінця цій війні, доки ви обидва живете на світі».

Король відповів: «Я не робитиму ані так, ані так. Я нікого не підбурюватиму битися (особисто) з королем Буріцлавом, але й не стану дорікати тому, хто його вб'є».

З цим вони й розійшлися, причому король не став ані збирати війська, ані готуватися до війни. На превеликий подив усіх, у час такої нагальної небезпеки не було вжито жодних заходів до оборони. Незабаром надійшла звістка, що король Буріцлав перетнув кордон із великим військом, яке складалося з багатьох злих народів. Проте король Еймунд поводився так, ніби нічого не знав про те, що відбувалося, і пішла навіть чутка, що він не наважиться битися з Буріцлавом.

[9] Еймунд убиває короля Буріцлава

103. Одного дня, рано-вранці, Еймунд послав по Раґнара, свого родича (frændi), та десятьох інших людей і велів сідлати для них коней. Ці дванадцятеро виїхали з міста самі, залишивши головне військо позаду. Серед них був один ісландець на ім'я Бйорн, були Ґарда-Кетілл та Аскель і двоє чоловіків, які обидва мали одне ім'я — Торд. Еймунд доручив їм привести коня, нав'юченого зброєю та припасами. Всі вони були вдягнені як торговці, і ніхто не знав, що означає ця виправа і яку хитрість замислив їхній ватаг. Вони заглибилися в ліс і їхали цілий день. Уже надвечір вони виїхали з лісу й зупинилися біля великого й розлогого дуба, що стояв посеред прегарної й широкої рівнини.

«Зупинімося, — сказав король Еймунд. — Мені повідомили, що саме тут король Буріцлав має намір поставити цієї ночі своє шатро».

Вони оглянули місцевість навколо дерева й перетнули широку рівнину, роздивляючись, де найкраща місцина для того шатра.

Потім король Еймунд сказав: «Безперечно, що саме тут король Буріцлав звелить напнути своє шатро, бо мені розповіли, що він завжди ставить свої шатра біля лісу, аби у разі потреби забезпечити надійне місце схованки для себе та для своїх людей».

Після цього король Еймунд узяв мотузку й дав її своїм людям, наказавши принести її в те місце, де стояло дерево. Він звелів одному з них залізти на верхівку дуба й прив'язати мотузку до гілки, що вони й зробили. В такий спосіб вони по черзі пригнули всі гілки до землі, так що дерево мовби згорнулося, а його верхівка торкалася землі.

«Отак буде добре, — сказав Еймунд, — і згодом це нам знадобиться».

Потім вони натягли мотузки й закріпили кінці. І коли вони закінчили цю роботу, вечір уже наполовину минув (була шоста година).

Потім вони почули, як наближається військо короля (Буріцлава), негайно посідали на коней, яких залишили в лісі. Звідти вони побачили велике військо й розкішну колісницю (æinn dyrligann vagnn), супроводжувану почтом воїнів. Попереду колісниці несли королівський штандарт. Колісниця наблизилася до лісу й зупинилася біля того місця, яке король Едмунд визначив якнайзручніше для того, щоб розбити там табір. Усе це тривало до самої ночі. Королівське шатро було розкішне й гарне; воно було поділене на чотири кімнати й припнуте до високого стовпа, увінчаного золотою кулею з флюгером. Дивлячись на все це з лісу, вони (Еймунд та ті, хто з ним

був) зберігали глибоку мовчанку. Коли зовсім споночіло, в шатрах засвітили каганці і свічки, а поблизу розпалили велике вогнище, на якому, безперечно, збиралися приготувати вечерю.

Тоді король Еймунд сказав: «У нас мало провізії, і це погано; я візьму на себе турботу про поповнення наших припасів і піду в їхній табір».

Сказавши так, Еймунд перевдягся жебраком, наліпив собі цапину бороду й пішов, опираючись на милиці. Отак перевдягнений він увійшов до королівського шатра й підходив до кожного, кого там зустрічав, просячи дати йому чогось поїсти. Потім він увійшов до наступного намету й там робив те саме; а коли зібрав досить провізії й належно подякував кожному за гостинність, яку йому надали, він покинув табір, навантажений харчами. Потім, після того як усі добре попоїли та випили, запала тиша. Король Еймунд розділив своїх людей на дві групи, залишивши шістьох у лісі охороняти коней та тримати їх напоготові на випадок потреби. Еймунд та інші шестеро вийшли на відкрите місце, так ніби й не було небезпеки.

А коли вони підійшли до наметів, він звернувся до своїх людей з такими словами: «Роґнвальде, і ти, Бйорне, та інші ісландці, підійдіть до дуба з того боку, де ми пригнули його до землі. Потім, — провадив він, давши кожному в руки сокиру, — оскільки ви чоловіки дужі й спроможні завдати доброго удару, ви матимете змогу показати, на що ви здатні, коли буде треба!»

Отож вони підійшли до дерева з того боку, де були нахилені гілки. Тоді король Еймунд сказав: «Один із нас стане на дорозі, яка веде на рівнину. Йому не треба буде робити чогось іншого, а тільки тримати в руці мотузку й відпустити її, коли ми йому скажемо. Ми, інші, триматимемо її з другого кінця, і коли все буде готове, як ми запланували, той, кому я скажу, вдарить по мотузці сокирою, і той, хто її (мотузку) триматиме, відразу відчує, коли вона забринить від удару або іншого сигналу, який ми дамо. І коли ми подамо цей сигнал, необхідний для успіху нашого задуму, той, хто триматиме мотузку, попередить тих, котрі стоятимуть із сокирами напоготові біля пригнутих до землі гілляк, гілляки будуть унизу перерубані й злетять угору. Цей наказ, який він дав, був нами виконаний дуже точно».

Бйорн пішов з королем Еймундом та Раґнаром до шатра, де вони зробили морський вузол і приладнали його до списів, якими й підняли вузол до самої верхівки стовпа, що підтримував королівське шатро, а потім підняли його ще вище й накинули на (золоту) кулю, якою той стовп увінчувався.

Все це було зроблено без найменшого шереху. До того ж воїни в усіх наметах спали непробудним сном, бо були натомлені після походу й добряче п'яні.

Після цього скандинави міцно вхопилися за кінець мотузки, затягли вузол і зробили все, що там іще треба було зробити, а король Еймунд став біля королівського шатра, щоб бути там, коли воно злетить у повітря. По мотузці вдарили сокирою. Той, хто за неї тримався, відчувши, що вона забриніла, попередив тих, котрі мали перетяти гілляки. Ці люди змахнули сокирами, гілляки підсмикнулися вгору, й зненацька королівське шатро відірвалося від землі й упало на деякій відстані від того місця, де стояло, ближче до лісу — при цьому всі каганці та свічки погасли.

Перед тим як усе налаштувати, він (Еймунд) ввечері подбав про те, щоб розвідати, з якого боку шатра спав король Буріцлав; він кинувся туди, вбив короля й повбивав багатьох інших. Відрубавши королю голову, він забрав її з собою, і він та його люди побігли до лісу, і ніхто за ними туди не погнався.

Ті з охоронців короля Буріцлава, яким пощастило залишитися живими, були геть приголомшені цією жахливою подією.

А король Еймунд, приостроживши коня, разом зі своїми супутниками примчав додому десь на світанні й пішов до короля Яріцлейва, щоб повідомити йому новину — цього разу, безперечно, добру — про смерть короля Буріцлава.

«Поглянь, повелителю, на цю голову (сказав він королю Яріцлейвові), — ти її впізнаєш».

Побачивши голову, король густо почервонів, а Еймунд йому сказав: «Ми, норди, здійснили цей великий і славний подвиг, повелителю. А ти тепер маєш поховати брата пристойно та з усіма почестями».

Король Яріцлейв відповів: «Ви зробили цю справу з великим поспіхом і цим наклали на нас тяжку відповідальність. Тож ви й повинні подбати про його похорон. Але яке рішення ухвалять тепер ті, хто за ним ішов?»

«Я не сумніваюся, — сказав Еймунд, — що вони зберуться на раду й почнуть підозрювати одне одного в скоєному, тому що вони нас не бачили. Таким чином між ними спалахнуть чвари, і вони пересваряться, проклинаючи один одного. Крім того, я гадаю, мало хто з цих людей потурбується про те, щоб поховати свого короля».

Після цього норди покинули місто й, посідавши на коней, знову повернулися до того лісу та до шатрів, де незабаром відбулися події, які повністю підтвердили передбачення Еймунда.

Союзники Буріцлава справді пересварилися між собою, розділилися, і кожен повів своє військо своєю дорогою. Тоді король Еймунд виїхав на рівнину до того місця, де лежав труп короля Бурицлава, залишений його підданими. За наказом короля Еймунда його

люди підняли тіло, притулили до нього голову й привезли його додому. Вони подбали про похорон, і після цього вже багато людей знали, де його (короля Буріцлава) могила.

Усі люди з Буріцлавового королівства присягнули на вірність королю Яріцлейвові. Таким чином він став королем двох королівств (er hann nú konungr yfir því ríki), які раніше формально були розділені між ними двома (Яріцлейвом і Буріцлавом).

[10] Еймунд залишає Яріцлейва (і йде на службу) до його брата

104. Протягом літа (осені) й наступної зими (1018—1019) не відбулося нічого особливого, лише й того, що їм (нордам) знову затримали платню. Крім того, серед царедворців короля було кілька таких, які часто нагадували йому про те, як було вбито його брата. Вони [також] казали, що норди вважають свою гідність вищою за гідність короля. В день видачі платні вони (норди) прийшли до королівського палацу; король привітав їх ласкаво й запитав, що привело їх до нього так рано.

Король Еймунд відповів йому такими словами: «Вельми можливо, повелителю, що надалі ти не потребуватимеш нашої допомоги. Тому ми просимо тільки, щоб ти видав нам ту платню, яку заборгував нам за минулий час».

«Ваша поява тут, — сказав король, — спричинила багато подій».

«Це правда, повелителю, — промовив Еймунд, — що без нашої допомоги тебе вже давно вигнали б з твого королівства, а щодо смерті твого брата, то тут усе гаразд, адже ти сам дав на це згоду».

«І що ви збираєтеся робити тепер?» — запитав король.

Еймунд відповів: «А чого тобі найменше хотілося б?»

«Не знаю», — відказав король.

Еймунд відповів: «Зате я знаю це дуже добре. Найменше всього ти хотів би, щоб ми пішли на службу до короля Вартілава (Брячеслава), твого брата, і саме туди ми й підемо, і ми збираємося запропонувати йому всю допомогу, на яку ми спроможні, — нехай Бог не обминає тебе своїми щедротами, повелителю!»

І, сказавши ці слова, вони вийшли з палацу й відразу попрямували до берега, де їхні кораблі були вже стягнуті на воду й готові до відплиття.

«Тепер вони поквапно відбувають звідси, — сказав король Яріцлейв, — і не чекаючи, поки ми дамо їм на це дозвіл».

«Якщо ти посварився з Еймундом, — сказала королева, — ти нажив собі грізного супротивника, з яким тобі, можливо, ще доведеться зустрітися на полі битви».

Король сказав: «Було б добре, коли б нам пощастило якось обхитрувати його».

«Це треба зробити, — сказала королева, — поки вони не накликали на тебе якогось лиха або ганьби».

Сказавши це, вона пішла на берег до кораблів разом з ярлом Роґнвальдом Ульвссоном та кількома іншими озброєними людьми. Еймунд та його люди були вже на борту (своїх суден), і йому (Еймундові) попросили переказати, що королева бажає поговорити з ним. (Він) сказав: «Ми не повинні особливо їй довіряти. У неї більше розуму, ніж у короля (Яріцлейва). Проте я не відмовлюся від розмови з нею».

«В такому разі, — сказав Раґнар, — я піду з тобою».

«Не треба, — відказав Еймунд. — Ми не перебуваємо з ними в стані війни, і навряд чи нам її проголосять. І те військо, яке до нас наближається, не таке вже й велике».

Еймунд був одягнений у плащ із застібками (tugla-möttul), і в руці він тримав меча. Вони сіли на пагорок, біля підніжжя якого була глина.

Королева та ярл Роґнвальд сіли поруч із ним [Еймундом] і притулилися до його одежі.

«Мені дуже прикро, — сказала королева, — що ви з королем Яріцлейвом розлучилися в такий спосіб. Як на мене, то я воліла б помирити вас, аніж бачити, як ви стали зовсім чужі один одному».

Та поки вона так до нього говорила, ані в нього, ані в неї руки не лежали спокійно; він розстібав застібки свого плаща, а вона діставала рукавичку, яку підняла високо над головою.

Еймунд зрозумів відразу, що вони його зрадили. Він також збагнув, що королева наказала своїм людям убити його в ту мить, коли підійме вгору рукавичку.

І справді, одержавши сигнал, вони вже збиралися кинутись на нього, але Еймунд, розгадавши їхню хитрість, несподівано для них підхопився на ноги, залишивши в них у руках свій плащ, який вони вхопили.

Раґнар, котрий зі свого корабля бачив усе, що відбувалося, стрибнув на берег; ще кілька людей вистрибнули за ним. Вони вже хотіли повбивати озброєних охоронців королеви, але Еймунд їм цього не дозволив.

Вони просто скинули їх униз із глинястого пагорка й забрали їх у полон.

«Чуєш, Еймунде, — сказав Раґнар, — ми навіть не станемо питатися твоєї думки, а заберемо цих людей у полон».

«Нам не годиться робити так, — сказав Еймунд, — нехай вони

йдуть собі з миром. Я не хочу розлучатися з королевою в такий спосіб».

Тим часом ця остання повернулася додому, вкрай невдоволена зі своєї невдалої спроби. А норди підняли вітрила своїх кораблів і пливли не зупиняючись, поки не прибули в королівство короля Вартілава (Брячеслава).

Вони відразу ж пішли до короля. Він прийняв їх добре й став розпитувати про новини. Еймунд розповів йому про все, що сталося між ним і королем Яріцлейвом від своєї появи при королівському дворі до тієї хвилини, коли вони розлучилися.

«І які плани в тебе тепер?» — запитав король.

«Я попередив короля Яріцлейва, — сказав Еймунд, — про наш намір піти від нього й найнятися на службу до тебе, повелителю. Я боюся, що він міркує про те, аби відкраяти кілька клаптів від твого королівства, як це намагався з ним зробити його брат. А тепер, повелителю, подумай, чи ти волієш відіслати нас геть, чи залишити в себе на той випадок, якщо тобі знадобиться наша допомога».

«Звичайно, я хотів би, щоб ви тут залишилися, — відповів король, — але скільки ви просите за свою службу?»

«Ми служитимемо тобі на тих самих умовах, — сказав Еймунд, — які нам запропонував твій брат».

«Дайте мені трохи часу, — відповів король, — щоб я міг порадитися зі своїми людьми, бо це вони постачають мене грішми, навіть якщо я ними й розпоряджаюся».

Король Еймунд на це погодився, і король Вартілав покликав на раду (þing) своїх найближчих людей, сказавши їм, що він оце одержав вісті про свого брата, короля Яріцлейва, який зазіхає на його королівство, і що король Еймунд прийшов пропонувати йому свій захист та оружну допомогу.

Вони (люди Вартілава) стали палко переконувати його, щоб він узяв їх (нордів) на службу. Після цього між ними було вкладено угоду, і король Вартілав домовився, що час від часу буде з ним (Еймундом) радитися.

«Я навіть менш обачний і менш схильний ретельно все обмірковувати, ніж мій брат, король Яріцлейв, а проте недоброзичливці змогли посварити вас із ним. Ми часто радитимемося з тобою, і ми платитимемо вам стільки, скільки між нами домовлено».

Отже, вони (норди) залишилися служити королю (Вартілавові). Їх шанували й добре до них ставилися при його дворі.

[11] Мир між братами Яріцлейвом і Вартілавом

105. Так сталося, що прибули гінці від короля Яріцлейва, вимагаючи, щоб король Вартілав (Брячеслав) віддав кілька сіл та міст (at bæida þorpa ok borga), розташованих біля кордонів його королівства. Він (Вартілав) повідомив про це Еймунда, а той сказав йому: «Треба порадитися про це, повелителю».

Король мовив: «Ось і виникла така ситуація, коли ти повинен дати мені пораду, як було між нами домовлено».

«Ось яка моя думка, повелителю, — відповів Еймунд. — Від жадібного вовка завжди чекай раптового нападу. Якщо ти задовольниш цю вимогу, вони зажадають більше; а проте відпусти гінців із миром».

Він провадив: «Вони (Яріцлейв та його королева) незабаром зрозуміють, що ми надумали. А скільки тобі треба часу, щоб зібрати військо?»

«Два тижні», — сказав король.

«Отже, повелителю, — сказав Еймунд, — зараз ти повинен вирішити, де ви зустрінетеся для битви, і сказати гінцям, щоб вони переказали це своєму королю».

Так вони й зробили.

І гінці поїхали додому. Незабаром два війська приготувалися до воєнних дій. Вони вирушили в дорогу й прибули на місце, обране як поле битви й розташоване на кордоні (між двома королівствами).

Вони поставили свої шатра, кожне на своєму боці, й залишалися там протягом кількох ночей.

Король Вартілав сказав: «Чого ми сидимо тут без діла? Нам треба бути обачними, щоб перемога не вислизнула з наших рук».

Еймунд на це відповів: «Дозволь мені про це подбати, бо я відчуваю, що відкласти на потім аж ніяк не означає програти. Королева Інґіґерда ще сюди не прибула. А саме її порада важить над усі інші, хоча король особисто командує військом. Я хочу ще поспостерігати».

«Роби як знаєш», — сказав король.

Вони залишалися там із військом протягом сімох ночей. Та однієї буремної й темної ночі король Еймунд та Раґнар покинули своє військо, заглибилися далеко в ліс і сіли там біля стежки.

Король Еймунд тоді сказав: «Це та стежка, якою їхатимуть вершники короля Яріцлейва. А якби я хотів заховатися, то заховався б ось тут. Але посидьмо поки що тихо».

Та коли вони посиділи там якийсь час, король Еймунд сказав: «Мабуть, ми робимо дурницю, що сидимо тут».

Проте невдовзі вони почули тупіт коней і побачили, що серед верхівців була жінка. Вони помітили, що один з вершників їде попереду жінки, а другий — позаду.

«Це королева, — сказав король Еймунд. — Станьмо по обидва боки дороги, і коли вони будуть поруч із нами, ти заколи коня під нею, Раґнаре, і схопиш її».

Вершники порівнялися з ними, і перш ніж вони встигли зрозуміти, що сталося, кінь під королевою впав мертвий, а вона зникла з їхнього поля зору. Другий (вершник) сказав, що він лише мигцем помітив, як хтось перебіг через стежку; але жоден із них не посмів постати перед королем (Яріцлейвом), бо вони не були певні, чи то перед ними промайнула людина, чи троль.

Тому обидва таємно повернулися до себе додому й нікому не показувалися на очі. А королева сказала названим братам: «Ви, норди, мабуть, ніколи не перестанете глумитися з мене!» А Еймунд їй відповів: «Ми обійдемося з вами як годиться, пані, але я не певен, що сьогодні ви зможете поцілувати свого короля».

Після цього вони повернулися в табір короля Вартілава (Брячеслава) і сказали йому, що до них прибула королева.

Він привітав її і взяв під свою особисту охорону.

Але наступного ранку вона попросила, щоб король Еймунд прийшов до неї. І коли він прийшов, королева йому сказала: «Найліпше буде, якщо ми помиримося. Я пропоную свої послуги для укладення угоди між вами. Але я мушу вас попередити, що насамперед я дбатиму про інтереси Яріцлейва».

«Про це треба домовлятися з королем», — сказав король Еймунд.

«Але ж, — відповіла королева, — твоя порада важить для нього найбільше».

Еймунд тоді пішов до короля Вартілава й запитав у нього, чи згоден він, щоб королева виступила посередником між двома сторонами.

Король відповів: «Мені здається, що цього робити не варто, бо вона вже погрожувала поменшити мою частку спадщини».

«А ти будеш задоволений, повелителю, — запитав Еймунд, — якщо твоя частка залишиться такою, як і була?».

«Авжеж, буду», — відповів король.

«Як на мене, — сказав Еймунд, — то я не назвав би це справедливістю, якщо він не додасть земель до твоєї частки, яку ти досі мав, адже в тебе ті самі права, що й у нього (Яріцлейва), на спадщину свого брата».

«Позаяк ти начебто хочеш, щоб я обрав королеву за того, хто нас розсудить, то хай так і буде», — сказав король Вартілав.

Після цього король Еймунд пішов повідомити королеву (Інґі-

ґерду), що Вартілав погоджується, аби вона виступила посередником між королями.

«Це ти йому дав таку пораду, і він її прийняв, — сказала королева, — а якщо так, то ти мусиш також знати, як поділити між ними землі так, щоб було якнайменше труднощів, а отже, і як треба заходитися коло цього».

Король Еймунд сказав: «Я не можу вирішувати за твою королівську величність — твоя гідність цього не потерпіла б».

Негайно було подано сигнал для великих зборів і оголошено, що королева Інґіґерда має намір звернутися до обох королів та до їхніх воїнів.

І коли зійшлися обидва війська, королева Інґіґерда виїхала до них разом із королем Еймундом та нордами.

Тоді король Вартілав подав знак, що королева може починати.

«Hon segir Jarizleifi konungi, at hann skal hafð hinn æðsta hlut Garðaríkis, en þat er Holmgarð, —	«Вона (Інґіґерда) сказала королю Яріцлейвові, що він повинен мати (як свою частку) найвищу за своїм значенням частину Ґардарікі (Русі), якою є Голмґард (Великий Новгород).
en Vartilafr skal hafna Kænugarð. Þat er annat bezt ríki með sköttum ok skyldum. Þat er hálfu mæira ríki en hann hefir áðr haft.	А Вартілавові має дістатися Кенуґард (Київ) — який є другим значним королівством (після Голмґарда) — з його даниною та податками, а отже, він матиме (відтепер) удвічі більше землі, аніж мав раніше.
En Palteskju ok þat ríki, er þar liggr til skal hafna Eymundr konungr ok vera þar konungr yfir ok hafna allar landskyldir óskerðar, þær er þar liggja til, því at vér viljum hann æigi í brott ór Garðaríki.	А Палтеськя (Полоцьк) з усім тамтешнім королівством дістанеться королю Еймундові, який правитиме там як король і збиратиме там усі податки, бо ми не бажаємо, щоб він покинув Ґардарікі (Русь).
Ef Eymundr konungr á erfingja eftir sik, þá sé þeir erfingjar eftir hann at því ríki,	Якщо король Еймунд залишить по собі спадкоємців, вони успадкують його сьогоднішнє королівство.
en ef hann á ongan son eftir sik, þá skal hverfa aftir til þeirra bræðra.	А якщо по ньому не залишиться сина, його королівство знову відійде до двох братів.
Eymundr konungr skal ok hafna landvörn fyrir þeim bræðrum ok öllu Garðaríki, en þeir skulu efla	Крім того, король Еймунд матиме за обов'язок захищати країну — як володіння обох братів, так і всю Ґардарікі

hann at liði ok sínum styrk.	(Русь); але вони повинні будуть підтримувати його, надаючи йому свої війська та іншу допомогу.
Jarizleifr konungr skal vera yfir Garðaríki.	Король Яріцлейв буде (головним) правителем Ґардарікі (Русі).
Rögnvaldr jarl skal hafa Aldæigjuborg, eftir því sem hann hefir áðr haft».	Ярл Роґнвальд володітиме Альдейґюборґом (Старою Ладогою), як і володів раніше».

Це замирення та розподіл територій було схвалено всім народом, який населяв ті землі.

(Крім того, сторони дійшли згоди, що) всі суперечки мають розв'язуватися королем Еймундом та королевою Інґіґердою.

Після чого кожен повернувся у своє королівство.

Король Вартілав (Брячеслав) прожив після цього не більш як три зими; він захворів і помер. А він був королем, якого любили якнайбільше.

Після його смерті король Яріцлейв забрав собі королівство (Київське) й відтоді правив обома королівствами.

А король Еймунд певний час правив своїм королівством, але він не дожив до старості. Він помер, не залишивши спадкоємців. Його забрала в могилу тяжка хвороба, і його смерть стала великою втратою для тамтешніх людей, бо ніколи доти в Ґардарікі (на Русі) не бачили такого мудрого чужоземця, яким був король Еймунд.

І жоден ворог не вторгнувся в країну, поки він боронив її за дорученням короля Яріцлейва.

Захворівши, король Еймунд передав своє королівство Раґнарові, своєму названому братові, оскільки вважав, що той найбільше на це заслуговує; він зробив це з дозволу короля Яріцлейва та королеви Інґіґерди.

Роґнвальд Ульвссон залишався, як і раніше, ярлом Адельґюборґа (Старої Ладоги). Він і королева Інґіґерда були дітьми двох сестер. Він був великим воєначальником (höfðingi) та данником (skatt-gildr) короля Яріцлейва, і він дожив до старості.

Коли Олав Гаральдссон прибув у Ґардарікі, він навідав Роґнвальда Ульвссона, і вони стали близькими друзями, бо всі визначні люди прагнули віддати шану королю Олавові, коли він там був.

Проте ніхто не був із ним у таких близьких стосунках, як ярл Роґнвальд та королева Інґіґерда; бо кажуть, ніби ця остання таємно любила його (Олава Святого).

Аналіз і висновки

При будь-якій спробі проаналізувати таттр про Еймунда важливо пам'ятати про те, що цю працю не можна розглядати ані як історичний опис певного періоду існування Русі, ані як додаток до відповідних розділів Початкового літопису Русі (ПВЛ). Її єдиною метою було описати діяння скандинавського героя Еймунда. Тому факти тут подано не з погляду Київсько-Новгородської Русі. Натомість таттр пропонує читачам-скандинавам захопливу й екзотичну оповідь про рицарські пригоди доблесного й хитромудрого героя. Все, що могло служити цій першочерговій меті, було викладено з усіма подробицями, а решту пропущено.

З другого боку, ми не повинні забувати, що хоча «Flatęyjarbók», яка містить у собі основний текст таттру про Еймунда, є відносно давнім збірником саґ (бл. 1380—1394 рр., тобто лише на сімнадцять років молодша за Лаврентіївський літопис (1377 р.) і приблизно на тридцять—сорок років старша за Іпатіївський літопис (1424), її версія даного таттру, звичайно ж, не є первісною. Проте ми ніяк не можемо знати, скільки інших редакцій цієї історії — після того як вона потрапила до Ісландії близько 1019 р. — існувало до появи нині відомої версії або якого вони були обсягу.

Еймунд на службі в Яріцлейва

Прибуття Еймунда в Голмґард (Великий Новгород) може бути вихідною точкою. Вчені погоджуються, що ця подія сталася влітку 1016 р.[432] (у скандинавській хронології «літо» починалося з середини квітня)[433].

1) Перший рік служби: літо 1016 р. — літо 1017 р.

Протягом цього першого року київський князь Буріцлав зажадав від Яріцлейва кількох провінцій. Але, за порадою Еймунда, Яріцлейв відмовився задовольнити вимогу брата, і почалася війна.

В тому місці, де зустрілися дві ворожі армії, «був великий ліс на берегах річки. Дві армії поставили свої шатра на цих берегах, одна навпроти одної»[434]. Ця розповідь нагадує про схожу ситуацію, що передувала битві під Любечем, описаній у ПВЛ, під р. 6524/1016[435].

Очевидно, що текст тієї редакції таттру про Еймунда, яку ми маємо, не в усьому точний, принаймні там, де він описує тривалість часу, протягом якого обидва війська стояли бездіяльно[436].

В тексті таттру про Еймунда читаємо: «Два ворожі війська стояли одне навпроти одного протягом чотирьох ночей»[437]. Не випадає сумніватися, що стояли вони бездіяльно протягом не кількох ночей, а

кількох місяців, як повідомляється в ПВЛ: «Стояли так один проти одного три місяці»[438].

Прийнявши другу альтернативу, ми зрозуміємо, чому Еймунд був такий невдоволений до початку битви. Еймунд нарікає на те, що своєю нерішучістю, яка тривала досить довго, Яріцлейв створив для себе небезпечну ситуацію, надавши своєму супротивникові час зміцнити свої сили й разом з тим давши своєму військові привід для дезертирства.

Очевидно, що ім'ям Буріцлав тут називається суперник Яріцлейва/Ярослава в битві біля Любеча, а саме Святополк Володимирович (1015—1016; 1018—1019).

Битва закінчилася перемогою Яріцлейва/Ярослава. Згідно з ПВЛ, його супротивник, Святополк, утік «до ляхів»[439]. Ми не маємо підстав сумніватися в достовірності цього джерела інформації. Святополк залишався в Польщі до літа 1018 р., коли він повернувся на Русь зі своїм тестем та союзником, польським королем Болеславом Хоробрим (992—1025)[440]. Встановлено, що два війська потім зустрілися на річці Західний Буг 22 червня 1018 р.[441]. Болеслав завдав розгромної поразки Ярославові. Зрозуміло, що таттр зберігає мовчанку про цю нещасливу для свого героя подію. Але автори попередньої редакції таттру мусили знати, що реальним ворогом Ярослава був не його брат Святополк, а Болеслав. Десь пізніше і в якійсь пізнішій редакції обидва вороги Ярослава злилися в одну постать, яка дістала ім'я Буріцлав; це просто давній скандинавський спосіб передавати вендське (західнослов'янське) ім'я Болеслав.

У розповіді про діяння Еймунда ми читаємо, що після першої битви з Буріцлавом/Святополком останній перебув зиму 1016—1017 рр. у «Бярмаланді».

Звістка про це дуже стривожила Яріцлейва, який, довідавшись про такий розвиток подій, вирішив найняти на службу Еймунда та його військо й на наступний рік — 1017/1018[442].

2) Другий рік служби: літо 1017 р. — літо 1018 р.

Оскільки Святополк у цей час був у Польщі, його не можна ототожнити з Буріцлавом, який утік до Бярмаланду.

Спочатку О. О. Шахматов, а нещодавно й М. М. Ільїн піддали сумніву вірогідність відомостей, які даються в хроніці за 6523/1015 р., написаній з певною конкретною метою[443]. Жодне зі стародавніх руських джерел не називає реальної дати смерті братів Бориса та Гліба[444]. Дата Борисового вбивства — 24 липня (згідно з літописом за 6523/1015 р.) — є, як з'ясував Шахматов, не чим іншим як датою битви на річці Альта в 1019 р., яка принесла Ярославові тріумфальну перемогу над його суперником Святополком[445].

Борис і Гліб були сини болгарської принцеси[446], тому вони посідали особливе місце в лінії Володимирового престолонаслідування. Вони правили територією колишнього Руського каґанату[447]: Борис був князем Ростовським, а Гліб княжив у Муромі. Іншими словами, їхні землі сусідили з територією, яку скандинави називали Бярмаландом[448]. Очевидно, що братів розглядали як небезпечних суперників Ярослава. Дуже ймовірно, що в одній з давніших редакцій таттру про Еймунда говорилося про двох суперників Ярослава, які, налякані перемогою Ярослава, втекли до сусідньої країни, тобто до Бярмаланду. Бярмаланд був найпівнічнішою частиною степової імперії, яка в той час належала печенігам.

Багато давніх руських літописів повідомляють про великий напад печенігів на Київ (але редактори ПВЛ чомусь викинули цю інформацію зі свого очищеного видання). Печеніги вдерлися до міста і спалили його. Саме тоді згоріла щойно збудована церква Святої Софії[449].

Таттр про Еймунда згадує про цей напад на Київ у своєму описі подій, які відбулися влітку 1017 р., хоча саме місто (borg) жодного разу прямо не називається. Завдяки стратегічним і тактичним хитрощам, які застосував Еймунд, напад було відбито, і Буріцлав та його союзники мусили відступити.

Тоді Еймунд знову порадився з Ярославом, і знову козирна карта була в його руках. Він довідався, що Буріцлав перебуває зиму 1017—1018 рр. у Тюркланді й готує там велику армію степовиків, щоб знову піти на Ярослава війною.

Тюркландом тут називається королівство Ябґу Оґузів, давнього союзника Володимира Великого, з його центром на Сирдар'ї та біля Аральського моря[450].

3) Третій рік служби: літо 1018 — літо 1019 рр.

Головною подією цього періоду стала битва між Еймундом і військом Буріцлава та його союзників. Її апогеєм стало здійснення хитромудрого плану Еймунда, коли він із кількома друзями (серед них були й ісландці, які згодом розповіли про подвиги Еймунда, внаслідок чого вони й стали темою таттру[451]) проникли в шатро Буріцлава й убили цього князя. Тут варто згадати про те, що М. М. Ільїн указав на схожість між загибеллю Буріцлава й смертю Бориса, як її описано в ПВЛ (перша битва на річці Альта). Обидві події сталися вночі; в обох випадках діяло лише кілька змовників; в обох випадках убивці не зустріли ніякого опору й утекли непоміченими; в обох випадках була присутня тема відтятої голови. Місце зустрічі супро-

тивників відповідає тому, як описується сцена битви на річці Альта (в ПВЛ, під роком 6523-м)[452].

Ім'я Буріцлав/ Буріцлейв (Burizlafr/Burizleifr) слід розглянути у світлі його двох складових частин: Buriz — це, очевидно, Борис; Leif (r) — це скорочення від давнього скандинавського відповідника давньоруського імені Гліб. Одне слово, Буріцлав/ Буріцлейв (Burizlafr/Burizleifr) включає в себе імена двох братів, суперників Ярослава в боротьбі за престол, — Бориса й Гліба.

Мабуть, у якийсь момент редактор таттру був збитий з пантелику двома збірними іменами «Буріцлав» (Буріцлав = Болеслав + Святополк і Буріслав = Борис + Гліб) і перетворив дві пари князів на одну постать, «колективного Буріцлава»[453].

Тобто, всупереч думці А. І. Лященка[454], я не можу ідентифікувати подію, під час якої помер Буріцлав, з («другою») битвою на річці Альті (6527/1019 р.) і загибеллю Святополка.

До того ж Еймунд не міг брати участі у тій битві. Вона відбулася, як ми вже зазначали, 24 липня 1019 р. А договір, укладений між Ярославом та Еймундом, закінчився в кінці зимової половини року, себто в середині квітня 1019 р. Влітку 1019 р. Еймунд уже не був на службі в Ярослава.

Якщо ми візьмемо все це до уваги, то таттр про Еймунда дає нам надзвичайно важливі відомості: Бориса вбили влітку 1018 р. під час першої битви на річці Альті. ПВЛ зберегла назву річки, поблизу якої відбулася зустріч; а таттр про Еймунда називає рік події й імена прямих та непрямих убивць.

Еймунд на службі у Вартілава

Вище ми відзначили структурні відмінності між першою та другою частинами (Еймунд і Ярослав) таттру про Еймунда (розглядуваними як одне ціле) і його третьою частиною (Еймунд і Вартілав). Існують і інші ознаки, які вказують на окреме походження цих двох частин. Наприклад, перша характеризує Київ (Кенуґард) як «найкраще королівство Ґардарікі»[455], тоді як третя дає Києву зовсім іншу оцінку — «найвища за своїм значенням частина Ґардарікі, якою є Голмґард», і «Кенуґард (Київ), який є другим значним королівством (після Голмґарда)»[456].

Нелегко встановити хронологію події, що її таттр описує як «Укладення миру між братами Яріцлейвом і Вартілавом (Вартілав = Брячеслав)». У ПВЛ Брячеслав зображується як діяльний лідер лише в літописі 1021 р. Але він був для Ярослава небезпечним суперником. У ПВЛ повідомляється, що Брячеслав здійснив похід

на Великий Новгород, узяв це місто й повернувся звідти, забравши із собою полонених та їхнє добро. Коли звістка про цю жахливу подію дійшла до Ярослава, який був тоді в Києві, він перестрів нападника через тиждень, завдав поразки його війську й дав змогу новгородцям повернутися у своє місто; Брячеслав утік до Полоцька[457].

Проте важко пов'язати замирення між двома братами з подіями 1021 р., оскільки літопис нічого не говорить про замирення. Текст таттру, який ми маємо у своєму розпорядженні, радше вказує на те, що ця подія, певно, сталася ще в 1019 р. відразу після того, як Еймунд покинув службу в Ярослава.

Але взявши до уваги, що Ярослав у той час воював зі Святополком, важко уявити собі, що інцидент із Брячеславом міг статися в той самий «драматичний» рік і лишитися непоміченим ПВЛ.

Незабаром по тому розпочалася боротьба між Ярославом та Мстиславом Тмутороканьським, яка теоретично тривала аж до 1024 р. Проте, зважаючи на силу Мстислава, Ярослав не наважувався перенести свою столицю до Києва до самої смерті останнього (тобто до 1036 р.)[458]. Лише тоді Ярослав назавжди оселяється в цьому місті (Києві) й розпочинає свою знамениту діяльність у архітектурній та культурній галузях (продовжуючи її щонайменше до 1051 р.), яка перетворила це відносно скромне місто на один з найбільших культурних та політичних центрів Східної Європи. Як ми бачимо з усього цього, в проміжку 1019—1036 рр. Ярослав справді не мав часу для якихось дій великого масштабу, пов'язаних із Брячеславом.

Неминучим висновком із вищенаведених аргументів буде, що ми маємо справу з двома різними оповідями про перебування Еймунда на Русі, «штучно» стуленими докупи. Тому ми не знаходимо якоїсь позитивної ознаки, що вказувала б на стартову точку хронології подій, описаних у третій частині таттру.

Проте таттр пропонує іншу, більш перспективну основу для хронології; брати домовилися про мир за три роки до смерті Брячеслава[459]. Дата його смерті відома нам з ПВЛ — це сталося в 1044 р.[460]. Тому ми маємо підстави гіпотетично висловити здогад, що мирову угоду було укладено десь у 1041—1042 рр. ПВЛ про ці роки дає надто короткі повідомлення: в 1041 р. Ярослав ходив походом на Литву, а в 1042 р. його син Володимир — князь новгородський — здійснив невдалий похід на Ямь (Фінляндію)[461]. Але в 1043 р. відбулася надзвичайна подія — третій і останній похід Русі на Константинополь. Теоретично той похід очолив новгородський князь Володимир, син Ярослава, але реально військом командував воєвода Вишата (Остромирич)[462]. Оскільки напад на Константинополь був

найвищим випробуванням для всієї військової потуги Русі, Ярослав міг дозволити його собі лише за умов миру зі своїм полоцьким сусідом. Отже, 1042 рік видається дуже ймовірним часом для укладення такої угоди, виходячи з відомостей, які даються в таттрі про Еймунда, а також із ситуації, яка склалася тоді на Русі та у Східній Європі.

Не викликає сумніву той факт, що протягом якогось часу Брячеслав сидів на київському троні. В 1068 р. «двор Брячеславль» (або палац Брячеслава) ще стояв у Києві[463]. В той час там виникли заворушення з метою вигнати Ізяслава Ярославича з Києва й посадити на трон Всеслава, Брячеславового сина. Тут треба додати, що згідно з київською системою престолонаслідування лише син одного з членів династії, який уже правив у Києві, міг бути посаджений на «київський стіл».

Підбиваючи підсумок, маємо всі підстави сказати, що таттр про Еймунда може бути перспективним і точним джерелом з історії Русі в першій половині XI ст.[464]. Але він послужить цій меті лише в тому випадку, якщо ми не шукатимемо в ньому того, чого там не може бути. Позитивний аналіз вимагає, щоб ми спершу добре зрозуміли структуру цього складного історичного джерела.

Висновки

«Eymundar þáttr Hringssonar» (*E. þ.*) дійшов до нас у рамках великої «Olafs s. helga», а отже, був записаний десь у 1380—1394 рр. Події, описувані в *E. þ.*, відбуваються на Русі (в Ґардарікі) в першій половині XI ст., тобто десь на 350—370 рр. раніше, аніж був створений текст, який ми сьогодні маємо.

Нам пощастило, оскільки деякі події та епізоди, описувані в *E. þ.*, ми можемо ідентифікувати за допомогою відомостей з давньоруських джерел, передусім із «Повісті временних літ» (=ПВЛ).

Я хотів би тут зупинитися на кількох найважливіших у світлі розглядуваної проблеми моментах:

1. В *E. þ.* згадується, що, за оцінкою супротивників, кількість воїнів-скандинавів у війську Еймунда, яке перебувало на службі в Ярослава, котрий на той час був королем у Новгороді, налічувало 600 чоловік, тоді як ПВЛ оцінює їх кількість у тисячу чоловік.

2. За єдиним винятком (Якун/Гакон у ПВЛ, який я вже розглядав у своїй книзі «Походження Русі» (т. 1. — С. 440—454), у староруських джерелах не називаються імена скандинавських володарів, не кажучи вже про людей із їхнього оточення; в них жодного разу не згадується ані ім'я шведської жінки Ярослава, ані ім'я його славетного зятя, норвежця Гаральда Суворого. Тому не варто диву-

ватися, що Еймунд та його люди в тих джерелах усі втиснуті в одну загальну категорію «варягів».

3. В *E. þ.* говориться про трьох найголовніших спадкоємців трону по смерті Володимира Великого (15 липня 1015 р.), а також правильно називаються столиці їхніх держав: Буріцлав правив у Києві (Кенуґарді), Яріцлейв — у Новгороді (Голмґарді) і Вартілав — у Полоцьку (Палтескї).

4. Тоді як імена обох королів, що їм служив Еймунд, більш або менш збігаються з їхніми слов'янськими оригіналами, імена обох їхніх головних супротивників мають епічне походження. В обох випадках ми маємо одне ім'я — *Буріцлав.* Цим «збірним ім'ям» ісландці мали звичай ідентифікувати слов'янських королів, як, наприклад, у «Óláfs saga Tryggvasonar». Ім'я «Буріцлав», котре ми знаходимо в *E. þ.* (розділи 96—100), стосується двох осіб: малозначущого київського князя Святополка та його славетного войовничого тестя й союзника — польського короля Болеслава Першого.

Другий Буріцлав (розділи 101—103) завдячує своє існування тому факту, що імена обох братів — синів князя Володимира Великого — Борис і Гліб (староскандинавське Hleifr>Leifr) в якомусь тексті були написані одним словом, і в такий спосіб утворився ще один варіант імені Буріцлав або Буріцлейв (Burizleifr = Buriz + Leifr).

5. Такі дії, як, наприклад, укладення угоди між скандинавськими найманцями та руським королем у *E. þ.*, знаходять свої паралелі в ПВЛ (див. у літо 980).

6. Велика битва на березі великої річки (в 1016 р. — на першому році Еймундової служби) згадується в обох джерелах. Проте *E. þ.* не називає ані річки (Дніпро), ані місця дії (Любеч).

7. При цьому обидва джерела відзначають тактику зволікання, застосовану Ярославом. А втім, ПВЛ дає щодо цього точніші відомості: там говориться, що війська не починали битви протягом трьох місяців, тоді як *E. þ.* згадує лише про чотири дні, що не є такою вже істотною затримкою, аби спеціально на ній наголошувати. Безперечно, що тут (в *E. þ.*) ми маємо справу з образним узагальненням, у якому дні символізують місяці.

8. В обох джерелах (*E. þ.*, ПВЛ) відзначається одна надзвичайно важлива подробиця тієї битви. Ярослав тоді отримав поранення в ногу.

Ця інформація дістала переконливе підтвердження в 1940 р., коли доктор Д. Г. Рохлін за дорученням Академії наук Радянського Союзу зробив обстеження Ярославового скелета в рентгенівських променях. При цьому було виявлено, що Ярослав справді був у зрілому віці тяжко поранений у коліно[465].

9. В 1017 р. печеніги, які в IX—XI ст. панували в східноєвропейських степах, облягли Київ. Хоча в ПВЛ про цю подію нічого не сказано, одначе про неї згадується в інших давньоруських літописах. Про зруйнування Києва під час тієї битви наголошує і тогочасний німецький автор Тітмар із Мерзебурґа (пом. 1018 р.). В *Е. þ.* описано ті події, причому дуже точно щодо хронології (це сталося на другому році Еймундової служби, тобто в 1017/1018 рр.).

Звичайно ж, цю розповідь треба сприймати з великими поправками на умовність. Місто в цьому контексті ніде не називається, хоча на початку опису руських пригод Еймунда ми натрапляємо на назву Кенуґард. Замість печенігів у *Е. þ.* використано стандартну ісландську назву, застосовувану до всіх східноєвропейських «напівварварів», — *бярми.*

10. Обставини вбивства Бориса в *Е. þ.* (на третьому році Еймундової служби, тобто в 1018—1019 рр.) збігаються з тими відомостями, які даються в давньоруських джерелах: убивство було здійснене вночі невеликою групою скандинавів (згідно з *Е. þ.*, був серед них і один ісландець). Убивці проникли в шатро Бориса й не зустріли там жодного опору.

І в тих, і в тих джерелах важливу роль відіграє відтята голова. Тільки що в ПВЛ голову відрубують не Борисові, а його епічно вірному слузі мадяру Георгію (типовий *locus communis* у давньоруській житійній літературі).

11. Найважливішою подією під час другого періоду перебування Еймунда на Русі, коли він найнявся на службу до Брячеслава (Вартілава) Полоцького, стало захоплення Еймундом у полон Інґіґерди (Ярославової жінки) та третейський суд Інґіґерди, який поклав край тривалій боротьбі між Ярославом та Брячеславом. Згідно з *Е. þ.*, це сталося лише за три роки до смерті Брячеслава. А що Брячеслав, як відомо, помер у 1044 р., то цю подію можна датувати 1042 р.

Руські літописи, які розповідають про війну між Ярославом та володарем Полоцька, обминають цей мир мовчанкою. Річ у тому, що полоцьку гілку династії особливо ненавиділи в Новгороді й нехтували її, як ото нехтують перевертнів. Проте Ярослав у той період мусив шукати замирення, бо саме тоді він збирався здійснити найважчу мету з тих, які він поставив перед собою за весь час свого правління, — організувати похід на імператорський Константинополь, який відбувся в 1043 р. і закінчився для Русі катастрофічною поразкою.

12. За ухвалою вже згадуваного (в *Е. þ.*) третейського суду Інґіґерди Брячеслав повинен був одержати у своє володіння Київ як друге за своїм значенням місто на Русі. Про те, що Брячеслав володів

Києвом, ніде в руських літописах прямо не згадується. Але ми маємо два натяки, які такої можливості не виключають. По-перше, існував у Києві XI ст. двір Брячеслава. По-друге, в 1068 р. кияни обрали Брячеславового сина Всеслава своїм князем, тобто наділили його титулом, який, за київською системою престолонаслідування, міг належати тільки старшому синові колишнього володаря.

13. Таким чином *E. þ.* складається з двох зв'язних послідовностей Еймундових пригод на Русі: розділи 95—103 (у «Flateyjarbók») розповідають про три роки Еймундової служби при дворі Ярослава: 1016 (староскандинавський рік починався в четвер, який був найближчим до 16 квітня)—1017, 1017—1018 і 1018—1019.

В другій частині *E. þ.* йдеться про діяння Еймунда на службі у Вартілава (Брячеслава) (розд. 104).

14. З найважливіших критеріїв, якими можна обґрунтувати цю класифікацію, слід назвати такі:

(а) Перша частина впорядкована за принципом відносної хронології, тоді як у другій частині ніякого хронологічного порядку немає.

(б) Як найважливіше місто на Русі в першій частині називається Київ: *er hann bezt ríki j öllu Garðaríki* (див. вище с. 168), тоді як у другій частині ця роль відводиться Новгороду: *hinn œðsta hlut Gardaríkis* (див. с. 187).

15. У випадку ісландця Бйорна, з яким ми зустрічаємося в першій частині *E. þ.* (див. вище с. 179—180), — як цілком слушно припускає Фіннур Йонссон, тут, певно, йдеться про скальда Бйорна гітделакаппі (вбитого в 1024 р.), — то він повернувся з Русі до Ісландії приблизно 1019 р., тож, певно, саме він і привіз туди розповідь про подвиги Еймунда в тій країні, здійснені до 1019 р.

Отже, пригоди Еймунда з полоцьких часів (десь до 1044 р.), ймовірно, описав якийсь інший очевидець.

16. Природно, що в *E. þ.* є свої типові вчені (риторичні) *topoi*, як і свої епічні «наративні» кліше, що їх ми тут, звичайно, розглянути не можемо, тим більше, що ними займався Роберт Кук (Cook) в 1986 р.

Попередні результати аналізу:

1. Десь до першої половини XIII ст. в Ісландії ще не існувало зв'язної, освяченої традицією оповіді про Еймунда Грінґссона (*E. þ.* цитується в Стюрміра Карасона, в «Lífssaga» близько 1230 р.). Те, що ми сьогодні маємо, — це окремі *membra disjecta*. Тому непродуктивно намагатися реконструювати якусь праформу Еймундової біографії.

2. Деякі з цих *membra* є дуже давніми й правдоподібними, як,

наприклад, поранення Ярослава в ногу, географічні назви головних місць тощо, власні імена головних персонажів. Натомість епічними є власні імена ворогів та їхня приналежність до того чи того народу.

3. Перш ніж використовувати такі *membra* як історичні джерела, необхідно кожен окремий зв'язний фрагмент тексту очистити від риторичних та епічних *loci communes*.

4. У *E. þ.* пропорційно (порівняйте його, наприклад, із «Саґою про Гаральда Суворого», організованою як каталог інших передбачених стратегічних ходів) переплетені між собою багато правдоподібних *membra*[466]. Це відбулося, мабуть, тому, що норвезький герой першої половини XI ст. навряд чи міг бути добре відомий у Ісландії XIII ст.

5. Те, що *E. þ.* не є стародавньою саґою, а являє собою лише набір окремих архаїчних *membra disjecta*, стулених в одну розповідь, видно також із того, як там оповідається про Київ, столицю Русі в X—XII ст.

Це місто як таке в *E. þ.* не існує, воно лише входить складовою частиною в певні формули; ці формули можуть також бути наповнені різним змістом:

(a) Búrizlafr hefir Kænugard ok er hann bezt ríki í öllu Garðaríki... (с. 168);

(b) Vartilafr skal hafa Kænugard þat er annat bezt ríki... [в Новгород] (с. 187).

Тож Київ залишається містом без назви, коли *E. þ.* згадує його у зв'язку з облогою печенігів (=бярмів) після битви на Альтському полі, не повідомляючи також, хто ним тоді володів (див. вище с. 175—176).

Таттр про Ейвінда Роги Тура

Вступ

Цей таттр належить до циклу історій про 1016 р., у яких ідеться про Олава Святого, і дійшов до нас у «Flateyjarbók»[467] та в «Heimskringla».

Вибрані уривки та аналіз

У тексті читаємо[468]:

«Був собі чоловік на ім'я Ейвінд ураргорн, чиї родичі жили в Східному Аґдері (Austr Agðir, в Південно-Західній Норвегії). Цей чоловік, який був дуже значною особою і походив із шляхетного роду, щоліта вирушав у піратські походи (for hvert sumar í hernat), іноді у Східну Балтику (Austrvegr), а іноді — на південь до Фризії

(stundum vestr um haf, edr j í Austrveg ok til Fríslands). Він мав швидкохідний корабель (snekkja) з двадцятьма лавами для веслувальників і добру команду матросів.

Він брав участь у битві під Несяром (1015 р.) на боці короля Олава, і коли вони розлучилися, король пообіцяв йому свою дружбу, а Ейвінд свою допомогу — завжди, коли король її потребуватиме. Ейвінд був присутній на різдвяному бенкеті, який давав король Олав, і одержав від нього гарні дарунки».

Цей коротенький текст становить певний інтерес для істориків Східної Європи. Народжені біля моря вожді західного узбережжя Норвегії (тут Східного Аґдеру) регулярно здійснювали збройні напади на території, що були на величезній відстані одна від одної. Так і Ейвінд, про якого згадує таттр, проводив кожне літо в збройних піратських походах або на Фризію, або на східне узбережжя Балтійського моря. Це твердження (підкріплене пізнішим таттром, житіями двох Олавів та іншими історичними документами) становить окрему цінність для істориків, оскільки деякі вчені висловлювали сумнів щодо слушності тези, запропонованої Н. Т. Бєляєвим[469] (про ідентичність Рорика з Ютландії з Рюриком із Старої Ладоги), на тій підставі, що одна й та сама людина в ті часи не змогла б подолати величезної відстані між Фризією (місцем діяльності Гререка) та Старою Ладогою (осідком Рюрика)[470].

Таттр про далекого мандрівника, купця Ґудлейка Ґардаріксього («Русина»)

Вступ

Ця цікава історія про багатого купця-мореплавця, який часто бував на Русі, відкриває нам, як вікінґи-конунґи вміли поєднувати політику з торгівлею. Вона збереглася в структурі саґ про Олава Святого й була включена до «Flateyjarbók»[471] та в «Heimskringla»[472].

Вибрані уривки та аналіз

Версія «Heimskringla» читається так:

«Був собі чоловік, якого звали Ґудлейк ґерзкі[473]. Його рідня жила в Аґдері (на півдні Західної Норвегії). Він був мореплавцем (farmaðr) і великим багатим купцем (kaupmaðr mikill), який торгував із багатьма країнами (ok rak kaupferpir til ýmissa landa). Часто він їздив на схід до Ґардарікі (hann fór austr í Garðaríki), через що й дістав пріз-

висько Ґудлейк Русин (gerzki). Навесні Ґудлейк приготував свій корабель, маючи намір вирушити на схід до Ґарда (til Garpa austr). Король Олав надіслав йому звістку, щоб зустрітися. І коли Ґудлейк з'явився, він сказав, що хоче ввійти з ним у партнерські стосунки (at hann vil gera félag við hann)[474], і попросив його купити для нього ті цінні речі, які важко придбати в Норвегії. Ґудлейк відповів, що це можна буде зробити, як він бажає. Тоді король дав йому стільки грошей, скільки, як він гадав, було треба дати.

Влітку [1016 р.] Ґудлейк відплив у Балтійське море (í Austrveg). Якийсь час вони стояли біля Ґотланда. Потім трапилося так, як це часто буває, що не всі матроси вміли тримати язика за зубами, і таким чином люди на березі довідалися, що на цьому кораблі був торговельний компаньйон (félagi) Олава діґрі (Товстого). Влітку Ґудлейк поплив через Балтійське море до Голмґарда (fór um sumarit í Austrveg til Hólmgarðs) і там накупив чудові коштовні тканини, які мав намір запропонувати королю для його мантії (til tígnarklæða sér), а також дорогого хутра (skinn) і коштовних скатертей. Восени, коли Ґудлейк повертався зі сходу (austan), подув супротивний вітер, і вони довго стояли на якорі біля острова Ейланд (Сааремаа/Езель у Естонії). Торґаут скарді довідався через своїх вивідувачів про Ґудлейкову подорож, і він напав там на них на своєму бойовому кораблі і бився з ними. Вони довго оборонялися, але сили були нерівні, і Ґудлейк поліг із багатьма матросами, а багато з них були поранені. Після цього Торґаут заволодів усім добром і всіма коштовними речами, які призначалися для короля Олава. Торґаут та його люди поділили здобич порівну між собою, але дорогоцінні речі вони вирішили віддати шведському королю — «і це, — сказав він, — буде частиною данини, яку заборгувала йому Норвегія». Після цього Торґаут поплив на захід (у тексті: austr — «схід»)[475], до Швеції. Звістка про цю подію швидко поширилася. Трохи згодом Ейвінд Ріг Тура[476] прибув на Ейланд (Езель), і коли він довідався, що сталося, він поплив на захід (у тексті: austr) навздогін за Торґаутом.

Вони зустрілися у шведських шхерах і почали битву. Там Торґаут поліг з усіма своїми людьми, які не пострибали за борт. Після цього Ейвінд забрав усе, що вони награбували в Ґудлейка, зокрема і коштовні речі, які призначалися королю Олаву. Ейвінд повернувся до Норвегії восени й віддав королю Олаву ці коштовні речі.

Король подякував йому за все те, що він зробив, і знову запевнив його в своїй дружбі. На той час (1017 р.) король Олав був королем у Норвегії вже три роки.

Таттр про Ґудлейка розповідає про ще одного народженого на

морі воїна та купця з Аґдеру, якому навіть траплялося мати стосунки з Ейвіндом ураргорном.

Тут є три моменти, які заслуговують на увагу: по-перше, Ґудлейк спеціалізувався на торгівлі з Новгородом і через те був прозваний ґерзк (Русич). По-друге, те, що король Олав Святий (1014—1030) власною особою входив у партнерські стосунки з купцями рангу Ґудлейка; товар, закуплений останнім у Новгороді, складався з тканини на королівську мантію, дорогого хутра та коштовних скатертей.

І нарешті, цей таттр ілюструє (як і таттр про Гаука) економічну війну, яка велася між королями Норвегії та Швеції у Східній Європі. На той час оперативна база шведів була розташована десь поблизу острова Сааремаа (Езель), в Естонії.

Таттр про Торіра Собаку і братів Карлі та Ґуннстейна

Вступ

Уже «Перша саґа про Олава Святого» (до 1180 р.) містила в собі коротеньку згадку про багатого чоловіка Торіра Собаку, який вирушив у похід на Бярмаланд, де він убив «доброго чоловіка» Карлі[477].

Про цю подію маємо майже ідентичні повідомлення в «Легендарній сазі про Олава Святого»[478] та у «Fagrskinna»[479].

Сноррі Стурлусон присвячує великий розділ (№ 133) цій події, хронологічно пов'язаній з подіями 1025 р., описаними в «Óláfs saga helga» в його «Heimskringla»[480].

Вибрані уривки та аналіз

Вступ

З огляду на той реалізм, з яким у цьому розділі описуються торговельні та воєнні пригоди в Бярмаланді, він подається тут у перекладі разом із додатковими відомостями про подальшу долю Торіра Собаки, які взято з іншого розділу.

1. Карлі гінн галейскі, його брат Ґуннстейн та Торір Гунд (Собака) вирушають у торговельну подорож до Бярмаланду[481]

«Протягом тієї зими (1025 р.) король Олав мав свою резиденцію в Сарпсборґу, і з ним було багато війська. Він послав Карлі з Галоґаланду на північ країни у своїх справах. Карлі спочатку поман-

дрував до Уппланду, потім — на північ через гори. Він прибув до Нідаросса й там узяв стільки грошей із королівської скарбниці, скільки йому дозволено взяти, і вибрав корабель (skip), що здався йому придатним для виконання того доручення, яке йому дав король, — тобто добутися морем на північ до Бярмаланду. Намір був такий, що вони з королем матимуть партнерські стосунки й прибутки поділять порівну. Ранньою весною Карлі спрямував свій корабель на північ, до Галоґаланду. Потім до нього приєднався Ґуннстейн, його брат. На борту корабля було десь тридцятеро чоловік, і тієї весни вони попливли прямо до (Фін)мьорка. Торір гунд («песгончак») з Бяркея довідався про це й послав гінців, які переказали братам, що він також збирається влітку до Бярмаланду і хотів би відпливти разом з ними й мати рівну частку від їхнього прибутку. Брати через гінців надіслали йому відповідь, що Торір повинен узяти з собою двадцять п'ять чоловік, тобто стільки ж, скільки було в їхній команді. Вони зажадали, щоб із тих товарів, які вони придбають, було віддано по рівній частці кожному кораблю, незалежно від того, скільки товарів вони привезуть.

І коли гінці, яких посилав Торір, повернулися, він спустив на воду свій великий корабель, напіввійськовий-напівкупецький, і спорядив його для подорожі. Матросами стали його слуги (húskarla sína) — числом близько вісьмох десятків. Торір сам узяв на себе командування цим військом, і він один мав стати також власником усіх прибутків, на які сподівався від цього походу. Коли він був готовий до відплиття, він рушив на північ понад узбережжям і зустрів Карлі північніше від Сандваера. Далі вони попливли разом за попутним вітром.

Коли Торір приєднався до них, Ґуннстейн сказав своєму братові Карлі, що, на його думку, Торір узяв із собою забагато людей. «І як на мене, — застеріг він, — то ми вчинимо розумно, якщо повернемося назад і не подорожуватимемо разом з Торіром, який має таку велику чисельну перевагу над нами, бо я не довіряю йому».

Карлі відповів: «Я не хочу повертатися назад; а проте скажу по щирості, що якби я знав, коли був ще вдома, в Ланґеї, що Торір Собака приєднається до нас із такою великою командою, ми взяли б із собою більше людей».

Брати поговорили про це з Торіром, запитавши в нього, чому це він узяв на свій корабель набагато більше матросів, аніж було між ними домовлено. Він відповів їм так: «У мене великий корабель, який потребує великої команди. І здається мені, що в такій ризикованій експедиції, в яку ми вийшли, добрих людей ніколи забагато бути не може».

Протягом усього літа більшість часу вони пливли настільки швидко, наскільки дозволяли їм кораблі. Коли віяв легенький бриз, корабель Карлі плив швидше, та коли він посилювався, Торір їх наздоганяв. Отже, вони рідко йшли поруч, проте ніколи не втрачали одне одного з виду. Коли вони прибули до Бярмаланду, вони поставили там торговельні ятки й почали торгувати з тубільцями (þá logðu þeir til kaupstadar. Tóksk þar kaupstefna)[482]. Всі, хто мав із собою якийсь товар, продали його тут за повну ціну. Торір придбав собі багато білячого, бобрового та соболиного хутра (fekk óf grávǫru ok bjór ok safala). Карлі також привіз із собою багато товару, за який він зміг придбати велику кількість хутра (þat er hann keypty skinnavǫru marga).

Коли торгівля закінчилася, вони рушили в сторону річки Віна[483] й проголосили кінець перемир'я з тубільцями.

Вийшовши у відкрите море, вони скликали збори команд. Торір запитав у них, чи не хотіли б вони вийти на суходіл і захопити здобич. Люди відповіли, що їм би цього хотілося, але чи є тверда надія, що здобич буде. Торір сказав, що неодмінно буде, якщо все складеться добре, «але в такій справі, можливо, доведеться й ризикувати життям». Усі відповіли, що життям ризикувати вони готові, аби тільки була надія захопити здобич.

Торір розповів, що в Бярмаланді існує звичай, коли помирає багатий чоловік, то все його рухоме майно ділиться між небіжчиком та його спадкоємцями в такий спосіб, що він одержує половину його, або третину, або й менше. І це майно має бути або віднесене кудись у ліс, або вкинуте в могилу й присипане землею. А траплялося й так, що для його зберігання споруджували спеціальні будівлі. Торір сказав, щоб на вечір усі були готові до ризикованої авантюри, на яку вони вийдуть. Вони домовилися, що ніхто не повинен залишати товариша в скруті й що ніхто не повинен відстати, коли стернові подадуть сигнал до відступу.

Вони залишили кількох людей охороняти кораблі, а всі інші зійшли на берег. Там вони спочатку перейшли через рівнину, потім заглибилися у великий ліс. Торір ішов попереду, за ним — Карлі й Ґуннстейн. Торір наказав, щоб усі йшли мовчки й віддирали клапті кори від дерев, «щоб потім можна було відрізнити дерево, позначене в такий спосіб, від інших дерев». Вони вийшли на велику галявину й побачили там високий дерев'яний паркан (skíð-garðr), а в ньому замкнені ворота. Шестеро тубільців охороняли цей паркан по двоє на кожну третю частину його довжини.

Коли Торір та його люди підійшли до паркану, сторожі вже повернулися додому, а ті, які мали прийти їм на зміну, ще не заступили на варту. Торір підступив до паркану, зачепився сокирою як гаком

за його верх, потім підтягся на руках і таким чином переліз через паркан. На той час Карлі вже перебрався через нього з протилежного боку воріт. Вони водночас підійшли до воріт, відсунули засув і розчинили їх. Тоді їхні люди ввійшли крізь відчинені ворота. Торір їм сказав: «У цій загорожі є курган, а під ним — золото й срібло, перемішане із землею. Ходімо туди. Але на цьому ж таки подвір'ї стоїть бог бярмів, якого звуть Йомалі[484]. Щоб ніхто не смів його грабувати». Після цього вони підійшли до кургану й викопали з-під нього стільки золота й срібла, скільки змогли, і винесли його звідти у своїй одежі. На нього наліпилося багато землі, як і слід було сподіватися. Тоді Торір наказав їм покинути це місце. Він промовив: «Тепер ви, брати Карлі та Ґуннстейн, ідіть попереду, а я йтиму останнім». Усі вийшли крізь ворота. А Торір повернувся назад до Йомалі і стягнув у нього з колін срібну миску. Вона була наповнена срібними монетами (hann var fullr af silfrpenningum). Він висипав срібло в свою куртку, просунув руку під ручку чаші й рушив до воріт. Тим часом усе товариство вже вийшло назовні, і тут було помічено, що Торір залишився позаду. Карлі повернувся назад, шукаючи його, і вони зустрілися у воротях. Карлі побачив, що Торір несе срібну чашу. Тоді Карлі підбіг до Йомалі й побачив, що в того на шиї висить грубе намисто. Карлі махнув сокирою й перерубав ремінець, яким намисто було зав'язане ззаду на шиї Йомалі. Удар був такий сильний, що голова Йомалі злетіла з плечей. Пролунав гуркіт — аж усі сполошилися. Карлі схопив намисто, і вони подалися геть. Та не встиг ущухнути гуркіт, як на галявині з'явилися вартові й засурмили у свої ріжки. Незабаром сурмили вже повсюди. Вони побігли до лісу й кинулися в гущавину дерев, і чули, як позаду на галявині лунають крики бярмів, що кинулися навздогін за ними. Торір Собака біг позаду всього товариства. Двоє його людей, які бігли попереду, несли для нього мішок. У ньому було щось схоже на попіл. Торір засовував у нього руку й іноді присипав тим попелом сліди, які за ними залишалися, а іноді жбурляв його вперед на товариство; і ось так вони вибігли з лісу на рівнину. Вони чули, як ціле військо бярмів женеться за ними з криками і зловісним виттям. Вони вибігли з лісу за ними з обох боків, але жодного разу бярми не наблизилися до них на таку відстань, щоб завдати їм серйозної шкоди, не долітали до них і їхні стріли та каміння. З цього вони зрозуміли, що бярми їх не побачили.

Коли вони добігли до кораблів, Карлі та його люди посідали на свій першими, бо вони весь час бігли попереду, а Торір ще був найдалі від них на рівнині.

Як тільки Карлі та його команда опинилися на борту свого ко-

рабля, вони швидко згорнули тент, відшвартувалися, підняли вітрило, і їхній корабель швидко вийшов у відкрите море, тоді як Торіру та його людям довелося затриматися довше, бо їхній корабель був важчий і неповороткіший. І коли вони напнули своє вітрило, корабель Карлі відплив уже далеко від берега. Далі обидва судна попливли через Ґандвік («Біле море»)[485]. Ночі були ще світлі, тож вони не зупинялися ні вдень, ні вночі, аж поки якось надвечір Карлі підійшов до берега біля якихось островів, де вони опустили вітрило, кинули якір і стали чекати, коли спаде приплив, тому що попереду них у морі була сильна течія. Тоді порівнявся з ними й Торір. Він також кинув якір. Після чого вони спустили на воду човна. Торір сів у нього з кількома своїми людьми, і вони стали веслувати до корабля Карлі. Торір піднявся на борт. Брати привітали його сердечно. Торір сказав, щоб Карлі віддав йому намисто. «Я вважаю, що маю більше прав на цінності, які ми там узяли, бо лише завдяки мені ми вибралися звідти без ризику для життя. Що ж до тебе, Карлі, то ти накликав на нас страшну небезпеку».

Карлі відповів: «Половина з того, що я тут маю, належить королю Олаву. Я маю намір віддати намисто йому. Підеш до нього, якщо захочеш, і, можливо, він віддасть тобі намисто, якщо не захоче взяти його через те, що я забрав його в Йомалі». Потім Торір сказав, що хоче, аби обидві команди вийшли на острів, аби розділити здобич. Ґуннстейн відповів йому, що приплив повертається і пора виходити в море. І вони підняли якір. Коли Торір побачив це, він сів у човна й повернувся на свій корабель.

На той час, коли Торірові вдалося напнути вітрило, Карлі та його люди давно вже напнули своє й відпливли на значну відстань. Вони й далі йшли так, що Карлі весь час був попереду, — і так швидко, як тільки могли. Так вони пливли доти, доки підійшли до Ґейрсвера (на острові Маґерьой, недалеко від Північного Мису, де була перша пристань (bryggjulægi) для кораблів, які йшли з півночі). Обидва прибули туди ще раннього вечора й пришвартували свої судна до пристані. Корабель Торіра став у глибині затоки, корабель Карлі ближче до виходу з неї. Коли Торір та його матроси напнули свій тент, він зійшов на пристань із багатьма своїми людьми. Вони підійшли до корабля Карлі. На той час команда Карлі вже вкладалася спати. Торір покликав їх і попросив, щоб шкіпери зійшли на причал до нього. Тож обидва брати зробили, як він просив, і з ним зійшли ще кілька їхніх людей. Тоді Торір знову заговорив за своє, сказавши, щоб вони винесли на берег усе добро, захоплене ними як здобич, для його перерозподілу. Брати відповіли, що не бачать у цьому потреби, поки не повернуться додому, але Торір наполягав,

що нема такого звичаю — відкладати розподіл здобичі до повернення додому, покладаючись на чесність людей.

Вони говорили про це якийсь час, але ніяк не могли дійти згоди. Тоді Торір відвернувся й пішов геть; але, відійшовши зовсім недалеко, обернувся й наказав зачекати тим, хто його супроводжував. Він покликав Карлі. «Я хочу поговорити з тобою сам-на-сам», — сказав він. Карлі підійшов до нього. Та коли вони зійшлися, Торір проколов його списом так, що вістря вийшло зі спини. І тоді Торір сказав: «Тепер, я думаю, ти впізнав чоловіка з Бяркея, Карлі. Гадаю, ти впізнав і списа, який називається "Гроза тюленів"»[486]. Карлі помер відразу, як тільки Торір та ті, хто його супроводжував, повернулися на свій корабель.

Ґуннстейн та його люди бачили, як упав Карлі. Вони підбігли до нього, забрали тіло на свій корабель, потім швидко згорнули тент, підняли трап і відчалили від пристані, напнули вітрило й вийшли в море. Побачивши це, Торір та його люди теж почали гарячково згортати тент. Та коли вони підняли вітрило, линва, натягнута від верхівки щогли до форштевня, порвалася, і вітрило впало, накривши собою корабель. Це примусило Торіра згаяти багато часу, перш ніж вони знову змогли підняти вітрило. На той час Ґуннстейн був уже далеко, перш ніж корабель Торіра встиг набрати швидкість. Він користувався як вітрилом, так і веслами, — Ґуннстейн робив так само.

Ось так вони пливли — швидко, як тільки могли, вночі й удень. Минуло багато часу, перш ніж Торір зміг наздогнати їх, бо як тільки вони підійшли до місця, де було багато проток, Ґуннстейнів корабель дістав перевагу в швидкості, бо він був набагато маневреніший на поворотах. Та все ж Торір зрештою наздогнав його, отож коли Ґуннстейн підплив до поселення Ленґювік навпроти великого острова Сенья, він причалив до берега й разом зі своєю командою втік на берег. Трохи згодом там з'явився й Торір і вибіг зі своїми людьми на берег, погнавшись за ними. Якась жінка зуміла допомогти Ґуннстейнові й заховала його. Кажуть, що вона була дуже обізнана в чаклунстві. Торір та його люди повернулися на свій корабель. Вони забрали всі цінності з Ґуннстейнового корабля, навантажили його камінням, потім відтягли у фіорд, пробили дірки в корпусі й затопили його. Після цього Торір поплив додому, на острів Бяркей.

Ґуннстейн та його люди спочатку просувалися вперед крадькома, вночі пливучи на човнах, а вдень ховаючись. Так вони робили, поки не проминули острів Бяркей і опинилися далеко від земель Торіра. Потім Ґуннстейн спочатку повернувся додому на острів Ланґей, де затримався лише на короткий час, перед тим як податися прямо на

південь. Він не зупинявся, аж поки не прибув на південь, у Тронд-гейм. Там він зустрів короля Олава й розповів йому про все, що з ним сталося під час його мандрів до Бярмаланду. Король дуже розгнівався, коли все це почув, і запросив Ґуннстейна залишитися в нього, сказавши, що він відплатить за прикрості Ґуннстейна, коли дістане можливість. Ґуннстейн прийняв пропозицію короля Олава й залишився при його дворі».

2. Подальша доля Торіра Собаки

Готуючись до війни з Кнутом Великим (1014—1035), королем Данії та Норвеґії, Олав Святий у 1027 р. послав свою людину Фінна Арнасона на північ Галоґаланду. Прибувши й сам у північні землі цього краю, він оголосив поголовний набір (almenningr) усіх чоловіків, придатних до військової служби, а також усіх кораблів. Це військо мало стернувати до Аґданеса в Тронгеймфйорді, де король збирався зустрітися з Фінном[487].

Прибувши в північну частину провінції, Фінн наказав усім людям — у тім числі й Торірові Собаці з Бяркея — зібратися у Ваґарі (на острові Естваґьой). Торір «підготувався до подорожі й набрав зі своїх особистих охоронців команду на корабель, на якому він ходив минулого літа в подорож до Бярмаланду і який він повністю спорядив на власні кошти»[488].

З цієї нагоди Фінн виголосив також свій присуд стосовно поведінки Торіра під час повернення з мандрів до Бярмаланду: вбивства Карлі та захоплення всіх товарів, які належали йому та його братові Ґуннстейну. Вирок був такий: «Торір повинен сплатити королю десять марок золотом (tíu merkr gulls)[489], а Ґуннстейнові та його родичам іще десять марок». Крім того, Фінн також примусив Торіра віддати йому велике намисто, яке той забрав із мертвого тіла Карлі.

Торір віддав йому цю суму, переконавши його, що більше грошей у нього немає. Після від'їзду Фінна «він поплив на південь, поки добувся до Північного моря (Englandshaf) та Англії. Він з'явився до двору короля Кнута, який прийняв його добре. Тоді всі побачили, що Торір мав із собою безліч цінностей і всі гроші, які він та Карлі привезли з Бярмаланду. Великі бочки з вином мали подвійне дно, і обидві бочки (які Фінн та його люди оглянули і не знайшли там нічого, крім вина) були, головним чином, наповнені сірими білячими шкурками (var full af grám skinnum) та бобровими (bjór) й соболиними (safala) хутрами. Торір залишився з королем Кнутом»[490].

Боротьба між Кнутом та Олавом Святим закінчилася перемогою першого.

Після того Торір Собака одержав від переможця привілей на торгівлю з лапами (finnferð) і дві зими довгий час перебував у горах, придбавши чимало хутра. Він мав багато ділових угод із лаппами (hann átti margs konar kaup við Finna). Він замовив собі там дванадцять плащів із оленячої шкіри (hráinbjálbi), виготовлених із таким чаклунським умінням, що жодна зброя не могла їх пробити, і вони були надійнішим захистом, ніж кольчуга (hringabrynja)[491]. А через два роки, зібравши багато війська, він рушив навесні з цим військом на південь[492].

Можна ще додати, що в трагічній битві біля Стікларстадіра Торір, будучи воїном у тому загоні Кнутового війська, який убив Олава Святого, став першою людиною, для якої відкрилася святість короля Олава[493].

«Magnúss saga ins góða» так розповідає про кінець Торіра Собаки:

«Торір Собака покинув країну незабаром після падіння короля Олава. Торір вирушив на прощу до Єрусалима, і, на думку багатьох, він уже ніколи звідти не повернувся»[494].

Оповідь про Карлі з Галоґаланда та Торіра Собаку з острова Бяркей слушно розглядається багатьма фахівцями як класична розповідь про торговельні та грабіжницькі експедиції скандинавів до Бярмаланду. Це розповідь насичена багатьма подробицями й оперта на надійну інформацію та розумні спостереження.

Так читач довідується з неї, як організовувалися такі експедиції (переважно цим займалися люди з Галоґаланду), як залагоджувалися питання ділового партнерства (король Олав Святий був серед партнерів торгівлі з Бярмаландом), які види суден купці використовували для такої тривалої подорожі, якими вони пливли шляхами (через Сандвер та річку Віна/Північна Двіна), якими були торговельні звичаї та закони Бярмаланду тощо.

Таттр також дає відомості про спосіб життя бярмів, їхню систему успадкування, джерело їхніх срібних скарбів та подробиці щодо їхньої поганської релігії. В ньому називається їхній бог Йомалі; до речі, це єдине слово з мови бярмів, зафіксоване у скандинавській літературі. Тому воно досі є однією з кардинальних проблем фінно-угорської лінгвістики. Храм Йомалі, оточений парканом, та його культ описуються досить детально.

Перед нами також дуже жива картина того, як легко торговельні експедиції скандинавів переходили в грабіжницькі наскоки.

Таттр про Карла Бідного

Вступ

Ця оповідь дійшла до нас двома шляхами: по-перше, як інтегральна частина саґи «Magnúss saga ins góða» (1035—1047), опублікованої десь у першому десятиріччі XIII ст.; маємо такі версії цієї саґи: по-перше, «Morkinskinna», укладену бл. 1217—1222 рр., наявний рукопис датується десь кінцем XIII ст. (вид. F. Jónsson. — С. 5—17), і «Flateyjarbók», написану бл. 1380—1394 рр., (вид. С. R. Unger—G. Vigfússon. — T. 3. — Chria., 1868. — С. 253—261); і по-друге, як окремий таттр, у двох пергаменних рукописах: AM 557, 4°[495] (перша половина XV ст.) і AM 533, 4° (XV ст.).

Існують деякі відмінності в деталях оповіді між двома переглянутими текстами; ймовірно, що другий — пізніший і опублікований палким шанувальником Олава Святого.

Окремий таттр був виданий Бьорґе (Бірґером) Торлацієм у ісландському оригіналі з перекладом латиною: Res gestae Caroli Vesaeli dicti cum historia Regis Magni Boni cohaerentes, Solemnia Academica ad celendarum diem XXVIII Januarii MDCCCXV regi nostro augustissimo Friderico Sexto natalem..., Kbh., 1815, 4° (2); 12 с. (=Prolusiones et opuscula academica argumenti maxime philologici. — T. 3. — Kbh., 1815. — С. 309—357 («þáttr af Karli Vesæla»).

Chr. К. Равн включив цей таттр у своє видання королівських саґ (його текстуальними основами були версії збірників «Morkinskinna» і «Flateyjarbók»): Fornmanna sögur. — T. 6. — Kbh., 1831; С. 7—19; =Scripta Historica Islandorum, латинський переклад Sveinbjörn Egilsson. — T. 6. — Kbh., 1835. — С. 4—14; він перевидав цю публікацію (з деякими текстуальними пропусками) у своєму AR. — T. 2. — Kbh., 1852. — С. 6—14.

Вибрані уривки та аналіз

[Місія Карла, яку він виконував під час війни між Яріцлейвом та Свейном Альвівусоном]

Героєм таттру є Карл веселл («бідний»), уродженець Галоґаланду[496], який, разом зі своїм молодшим братом Бйорном був «низького походження: але мав успіх у справах». Спочатку вони добували сіль (були saltmaðr), потім стали багатими купцями, яких «Бог благословив друзями», і навіть мали власний корабель (kvgg).

Вони торгували водночас із саксами на півдні та з Англією. Одного літа, коли вони пливли в Данію, щоб вирушити звідти до Англії, Карл запропонував своїм компаньйонам натомість податися в торговельну експедицію на схід (at fara i Austrveg cavpferþ)[497].

Це була ризикована пропозиція, тому що після смерті Олава Святого вибухнула війна між королем Яріцлейвом із Аустррікі (Русі) та Свейном Альвівусоном Норвезьким (1030—1035), бо Яріцлейв, названий батько сина Олава Святого Маґнуса, вважав, що норвежці підло зрадили Олава Святого[498]. Через те вся торгівля між двома правителями припинилася, і кожна зі сторін чинила збройні набіги на іншу, як тільки випадала зручна нагода.

Карл запропонував, щоб ті його компаньйони, які не захочуть його супроводжувати, так і зробили, але всі вони воліли залишитися з ним. Отож вони взяли курс на Аустррікі. Та коли вони туди прибули, жителі Яріцлейвового королівства стали їм погрожувати. Карл пішов до Яріцлейва, аби пояснити йому, що їхній арешт суперечив би закону, бо ані він, ані його компаньйони ніколи не виступали проти короля Олава Святого. Проте Яріцлейв йому не повірив; він посадив Карла до в'язниці, а тоді звернувся за порадою до Маґнуса, який попросив, щоб Яріцлейв змінив свою тактику і не вбивав кожного норвежця, який потрапляв йому до рук; інакше він, Маґнус, ніколи не матиме союзників на своїй батьківщині. Яріцлейв послухався цієї поради й уклав із Карлом угоду; у віддяку за свободу та надання сприятливих можливостей для торгівлі він (Карл) навесні повинен буде взяти на себе нелегке завдання: налагодити контакти з прихильниками Маґнуса Олавсона в Норвегії, а також хабарями та умовляннями спробувати настроїти впливових людей проти Свейна Альвівусона. Спочатку Карл скромно відмовився від цієї почесної місії, але потім її прийняв. Він відпустив людей, які його супроводжували, і разом зі своїм братом Бйорном подався виконувати доручення. Прибувши у Вік, вони швидко налагодили взаємини з невдоволеними особами. Багато з них, і передусім Ейнар Тамбарскельфір, запропонували свої послуги, не просячи за це винагороди. Потім брати пішли до Ґріма енн Ґрая і там з'ясували, що чутки про їхню місію випередили їх: він запитав братів, чи це справді вони, і після цього пообіцяв свою союзницьку підтримку Маґнусові. Далі брати розлучилися, Бйорн повернувся до Яріцлейва й Маґнуса повідомити їх про те, яких успіхів у їхній місії пощастило їм досягти на цей час, хоча багато ще залишалося зробити. Карл залишився в Норвегії.

Незабаром після того, як від'їхав Бйорн, король Свейн прибув у Нідаросс, місто, в якому жили Ґрім і Карл.

Свейн звинуватив Ґріма в тому, що той дає притулок заколотникам. Ґрім це заперечував, і тоді Свейн пообіцяв, що віддасть його на тортури. Після цього Карл відкрився, але відмовився назвати людей, з якими він вів переговори.

Карла вкинули до в'язниці, але, сидячи там, він зумів розбестити свою сторожу, вміло скориставшися зі скупості Свейна. Він напоїв своїх тюремників і, коли вони поснули, втік.

Цей таттр кидає світло на невідомий з інших джерел розділ у ворожнечі, яка іноді спалахувала між династією Рюриковичів та Норвегією. Дослідники саґи датують діяльність Карла роками 1033—1034[499].

Таттр про Торстейна сина Сіду-Галля

Вступ

На додачу до «Þorsteins saga Síðu-Hallssonar» (початок XIII ст.)[500] та «Þáttr draumr Þorsteins Síðu-Hallssonar» (друга половина XIII ст.)[501] «Þorsteins þáttr Síðu Hallssonar» був також збережений у «Flateyjarbók» (бл. 1380—1394 рр.)[502]. Він ввійшов до шостого тому серії «Fornmanna sögur», вид. C. C. Rafn (Kbh., 831. — С. 97—102)[503], як один із фрагментів теттіру в «Magnúss saga ins góða». Цей таттр був також опублікований у збірнику Ґудні Йонссона «Islendinga sögur» (Т.10, Akureyri, 1949, репринт 1953, 1968; с. 407—413); див. ще Simek, с. 361—362.

Вибрані уривки та аналіз

Ісландець Торстейн Сіду-Гальссон (бл. 994—1050 рр.), друг короля Маґнуса Доброго (1035—1037), покинув Норвегію без дозволу короля. Він побував у Дубліні з торговельною місією, а згодом повернувся до Ісландії. Через якийсь час, близько 1040 р., він знову прибув до Тронґгейма, але король, який був дуже на нього розгніваний, не захотів простити його. Тоді за нього замовив слово Ейнар Ейндрідасон. А що король не хотів поступатися, то Торстейн такими словами нагадав йому про ту роль, яку він зіграв у житті короля: «Я поїхав на схід до Ґарда (í Garða austr), щоб побачитися з тобою, і привіз тебе сюди з того королівства, і я зміг захистити тебе від усіх небезпек...»[504]

Почувши ці слова, король Маґнус повернув Торстейнові свою ласку.

Таттр про Гемінґа, сина Аслака

Вступ

Жоден із трьох пергаменних рукописів Ms, які донесли до нас

Hemings þáttr, не зберіг його повної версії. Початок (близько третьої частини таттру) ми знаходимо в двох текстах: у «Flateyjarbók» (GKS 1005, fol.; бл. 1380—1364; вид. C. R. Unger—G. Vigfússon. — T. 3. — С. 400—410 / вид. S. Nordal. — T. 4. — C. 183—195) і в «Hrokkinskinna» (GkS 1010, fol.; бл. XV—XVI ст.), тоді як головні розділи (останні дві третини) вміщені в «Hauksbók» (AM 544, 4°8 перед 1334, вид. F. Jónsson. — С. 331—349). Існують також паперові рукописи, які містять у собі цей таттр. Усі текстуальні проблеми були розв'язані в критичному виданні (але без індексу) Gillian Fellows Jensen (Hemings þáttr Áslákssonar, Editiones Arnamagnæanae, Series B. — T. 3. — Kbh., 1962. — CLXXXIV. — 160 с.). Англійський переклад цієї версії, надрукований Ґ. Віґвуссоном у Icelandic sagas (T. 3. — London, 1887. — С. 347—387), зробив Дж. В. Дасент (Icelandic sagas. — T. 3. — London, 1894. — С. 344—415). Німецький переклад на основі editio princeps Йона Торкельссона (Jón Þorkelsson. Sex sögu-þaettir. — Rvík., 1855) був зроблений Феліксом Ніднером і опублікований у 17-му томі серії *Thule* (Norwegische Königsgeschichten I, 1-ше вид., Jena, 1928; 2-ге вид., 1965. — No. 31. — С. 287—307); див. ще Simek, с. 162—163.

Вибрані уривки й аналіз

«Hemings þáttr» має своє окреме місце в світовій літературі як специфічний варіант теми Вільгельма Телля[505]. В цьому випадку в ролі тирана виступає норвезький король Гаральд Суворий (1047—1066), а роль Вільгельма Телля (в битві під Гастінґсом) виконує Ґемінґ Аслакссон — волелюбний селянин з острова Торґа(ї)р у Північній Норвегії. Проте наші інтереси тут не стосуються ані літературних переваг цього твору, ані власне самої цієї історії.

Таттр починається з розповіді про короля Гаральда Суворого, що, як відомо, був двоєженцем. Його перша жінка — Єлизавета, дочка Ярослава Новгородського/Київського, та — Інґіґерди, дочки Олава Шведського. Два варіанти початку таттру містять у собі дві різні форми щодо імен батька й дочки:

«Flateyjarbók»	«Hrokkinskinna»
hann atti Silkisif Hakadottur[506]	hann atte Ellisif dottur Jardsleifs kongs ur Holmgarde[507]
«він мав за жінку Сількісів Гакадоттур».	«він мав за жінку Еллісів, дочку Яріцлейва, короля Голмгардського (=Новгородського)».

Я повністю підтримую думку Джілліан Феллоуз Єнсен, коли вона пише: «Можна припустити, що ім'я в первісному H[emings] þ[áttr] було Сількісів Гакадоттір і що воно потім виправлено в «Hr[okkinskinna]» та в «H[auks] [bók]» на підставі відомостей, узятих із «H[eims]-kr[ingla]» та інших подібних джерел. Дуже мало ймовірно, що правильне ім'я замінено в «Flat[eyjarbók]» на Сількісів та по батькові, невідоме з інших джерел»[508].

Ім'я Сількісів знаходимо також у двох із Fornaldar sögur; в «Yngvars saga víðfǫrla»[509] та в «Ǫrvar-Odds saga»[510] як ім'я королеви або принцеси в Ґардарікі, в даному випадку Ґардарікі-Ґріккяланд. Але, на мою думку, ми не можемо апріорі встановити залежність тексту нашого таттру від «Ǫrvar-Odds saga» на підставі форм імені Сількісів[511]. У мене склалося відчуття, що існувала «менш книжна» традиція, в якій ім'я Ярославової дочки одержало форму Сількісів, оперта на «народній етимології»[512]. Також цілком можливо, що сам-таки Ярослав мав, крім свого князівського імені (Ярослав) та свого християнського імені (Георгій), також і скандинавське ім'я Гакі[513]. В такому випадку традиція зберегла б цей факт. Для порівняння ми можемо навести імена його онука: князівське — Мстислав, християнське — Феодор, скандинавське або англо-скандинавське — Гаральд[514].

Спеціальну роль у сазі відіграє hafr-belgr (буквально «козяча шкура»), наповнена золотом і сріблом[515], яку Гаральд залишив у Новгороді зі своєю покинутою дружиною перед від'їздом до Норвегії. Вони уклали між собою угоду, що якщо він не згадає про неї протягом п'ятнадцяти років, золото залишається їй. Десь через двадцять років він послав своїх людей Торарінна Невульссона та Гйорта Олавссона[516] до Новгорода забрати гроші, які, мабуть, знадобилися йому для фінансування його походу на Англію[517]. Гаральд одержав назад свою hafr-belgr, «але разом із глузливим віршем[518], у якому Еллісів каже, що її колишній чоловік ніколи не набереться мужності, щоб відпливти до Англії»[519]. Якщо вірити таттрові, рішення Гаральда вирушити в похід на Англію утвердилося, головним чином, після того, як він прочитав цього вірша.

Як відомо, в деяких текстах саґ («Hulda», «Fagrskinna», «Heimskringla») збереглася інша традиція про Еллісів. Вона, «певно, поїхала з Гаральдом до Норвегії, оскільки сказано, що вона супроводжувала його під час походу на Англію аж до Оркнеїв, тоді як його друга жінка, Тора Торберґсдоттір, залишилася в Норвегії»[520]. Можливо, що в цій традиції Еллісів переплутано з її дочкою Марією. Саґа згадує про Марію, дочку Гаральда, йдеться про неї і в інших джерелах. Але всі скандинавські джерела узгоджуються між собою стосовно таких двох фактів: а) Гаральд залишив свою дочку на Орк-

неях, коли поплив далі, до Англії[521]; б) Марія там була заручена з Ейстейном Торґберґсоном, братом Гаральдової (батька Марії) другої жінки Тори Торберґсдоттір[522].

* * *

Подаємо два уривки з таттру, в яких ідеться про взаємини між Гаральдом та Еллісів:

(1)

«Король Гаральд Сіґурдарсон правив Норвегією двадцять років; йому було тридцять вісім (буквально «йому було дві зими на сорок»), коли він став королем. Він мав за першу жінку Еллісів, дочку Ярдслейва (Ярослава), короля, який правив у Голмґарді (hann atte Ellisif dottur Jardsleifs kongs ur Holmgarde). Він залишив її там, коли від'їхав до Норвегії, і сказав, що він пришле по неї, перш ніж проминуть п'ятнадцять років. Він залишив із нею козячу шкуру, здерту з найбільшого цапа й наповнену золотом та чистим сріблом, і сказав, що ця шкура залишиться їй, якщо він не повернеться назад або якщо десь пропаде. Обоє дали одне одному клятву вірності. Їхню дочку звали Марія, і була вона найгарнішою жінкою в Норвегії. Після того як Гаральд став королем Норвегії, він узяв собі за другу жінку Тору, дочку Торберґа Арнасона та Раґнгільд, дочки Ерлінґа Скялґссона із Солі; їхнім сином був Маґнус...»[523].

(2)

«...[Тості (Тостіґ) Ґудінасон, брат і ворог нового короля Англії, переконав Гаральда (Сіґурдарсона), що він повинен скинути з трону Гаральда (Ґудінасона) й самому стати королем Англії]. Найближчої осені король Гаральд (Сіґурдарсон) послав Торарінна Невульвссона та Гйорта [Олавссона] на схід до Голмґарда (Новгорода), щоб вони забрали там козячу шкуру, яку він залишив у своєї жінки, королеви Еллісів (Ярдслейвсдоттір), як уже згадувалося раніше, і сказав, щоб вони не поверталися без тієї шкури і того скарбу, який у ній був. Вони повернулися саме тоді, коли в короля вже якийсь час був Тості. Гйорт підійшов до короля і сказав, що Еллісів передає йому вітання. Але король так захопився розмовою з Тості, що не звернув уваги на тих, котрі ввійшли. Тоді Гйорт проспівав йому одну станцу...[524].

«Чому так мало?» — спитав король.

«Не більше, аніж тобі знадобиться», — відповів йому Гйорт.

Король усміхнувся й запитав:

«Як тобі з'їздилося, ісландцю?»

Гйорт заспівав...[525]

Король попросив їх принести гроші. Тоді козячу шкуру внесли до кімнати й поклали перед королем. Він запитав, чи вона (Еллісів) віддала шкуру, нічого не сказавши тому, хто її в неї забрав. Торарінн відповів, що вона не промовила й слова. Король сказав: «Треба мені спитати про це в того, в кого краще підвішений язик. То що ти скажеш про це, Гйорте?» Той відповів: «А те скажу, що вона (Еллісів) проспівала станцу». — «Яку станцу?» — запитав король. Гйорт заспівав...[526].

Тоді озвався Тості: «Це пророцтво — вони кличуть тебе до Англії. Невже нема ніякої надії, що ти туди вирушиш?» Король сказав: «Ти повинен піти до гробниці святого короля Олава й заприсягнутися там, що завжди говоритимеш правду про силу... а я зберу велике військо в себе на батьківщині, щоб завоювати Англію. Та я один командуватиму цим військом». Тості відповів, що він дасть клятву. «Але як щось стане на перешкоді твоєму походові, тоді моя клятва принесе тобі лихо». Король відповів, що так воно й має бути. Після цього він розіслав листи по всій Норвегії і наказав зібрати всю потугу, на яку був спроможний його народ. Тоді прийшов до нього Ейстейн Орі, син Торберґа Арнасона, і заручився з Марією, дочкою короля Гаральда та Еллісів, дочки короля Яріцлейва, який правив у Голмґарді. Її матір'ю була Інґіґерда, дочка шведського короля Олава (Скаутконунґа)»[527].

ГЛАВА ДРУГА

«Саґи про королів Данії» та «колоніальні» саґи

Вступ

Оддавери вважали себе нащадками данського королівського клану Скйолдунґів. Вони мали також свої законні інтереси на «колоніальних» островах — Оркнейських і Фарерських.

Тому в цій главі ми обговоримо не тільки саґу, яка безпосередньо розповідає про королів Данії (*«Knytlinga saga»*), та саґу про фортецю вікінґів у гирлі річки Одер (*«Jómsvíkinga saga»*), а й дві інші «колоніальні» саґи: *«Orkneyinga saga»* і *«Farœyinga saga»*, а також *«Játvarðar saga»*.

РОЗДІЛ I «Саґи про королів Данії» (Свенд Аґґесен, Саксон Граматик та «Саґа про Канутів»)

А. Вступ

«Саґа про королів Данії» має назву *«Knytlinga saga»*, тобто саґа про клан данського короля Кнута. Проте не зовсім зрозуміло, про

якого саме Кнута йдеться, Кнута Свейнссона енн рікі (Канута Великого, 1014—1035), короля Англії і Данії, чи про Св. Кнута Свейнссона (Кнута Святого, 1080—1086)[528].

Оскільки саґа явно змодельована за структурою *«Heimskringla»* (1230), де головним героєм був Олав Святий, то можна зробити здогад, що термін «Knytlinga» має стосунок до Кнута Святого, розповідь про якого справді займає більш як одну четверту всієї *«Knytlinga saga»* (82 сторінки з 294 друкованого тексту).

Тому слід погодитися з Ґуставом Альбеком, що двома головними джерелами для створення *«Knytlinga saga»* були, з одного боку, *«Heimskringla»* в тому своєму розділі, в якому йдеться про данських королів (до смерті Свейна Ульвссона в 1076 р.), та строфи ісландських скальдів, а з другого (для періоду після 1076 р.) — незалежна *«Knúts saga ens helga»*, написана в зв'язку з канонізацією цього короля: вже в 1100 р. посланці Ейріка III переконали папу Паскаля II дати дозвіл на запровадження цього культу[529]. Крім того, існують цілком очевидні відповідності між книгами XIV—XVI *«Gesta Danorum»* Саксона Граматика і *«Knytlinga saga»* (там, де йдеться про роки 1134—1187), і цілком можливо, що обидві історичні праці були створені на основі давнішої *«Æfi Danakonunga»*[530].

Після того як архієпископ Абсалон здобув переконливу перемогу над флотом поморського князя Буріцлава (Боґіслава I) біля Штральсунда в 1184 р., цей вендський правитель заприсягся у васальній вірності Помор'я, наслідуваний у 1186 р. двома князями ободритів (Маккленбурґами). Після раптової смерті Боґіслава в 1187 р. вендські (балто-слов'янські) території, за які давно точилася боротьба, відійшли до данського короля.

Данські політики охарактеризували ці події як епохальні, і король Кнут (Канут) VI додав до свого королівського титулу слова «Slavorumque rex» («і король слов'ян»).

Тому не випадково, що всі три данські історії — Свенда Аґґесена, Саксона Граматика і *«Knytlinga saga»* — розглядають 1187 рік як межовий і описують події, що відбулися в їхній країні лише до смерті Буріцлава/Боґіслава в 1187 р.

«Knytlinga saga» була написана десь між 1240-м і 1260 рр. якимсь ісландцем. Петер Галльберґ слушно припускає, що можливим автором цієї праці (як і саґи *«Laxdœla saga»*) був Олав Тордарсон Білий скальд (пом. 1259 р.), племінник Сноррі Стурлусона, а тому людина, пов'язана з традиціями Скйолдунґів[531].

Як стверджується в *«Knytlinga saga»*, Олав Тордарсон приїздив до Данії, відвідав данського короля Вальдімара Кнутссона (1154—1182) і дістав дозвіл записати історії, які розповідав йому сам король.

Проте ми можемо цілком погодитися з думкою Яна де Фріса, що з погляду художніх переваг *«Knytlinga saga»* ніяк не може рівнятися з *«Heimskringla»*[532].

На відміну від *«Heimskringla»*, *«Knytlinga saga»* поділена не на книги великого обсягу, в кожній із яких давалася б саґа про одного конкретного короля, а радше на 130 значно менших розділів. Щоб полегшити читачеві завдання розібратися в цьому матеріалі, ми даємо таблицю, де за основу взято роки правління кожного данського короля і вказано відповідні книги, розділи та сторінки в усіх трьох данських історичних хроніках (у працях Свенда Аґґесена, Саксона Граматика і *«Knytlinga saga»*).

Періоди правління	Імена королів	Свенд Аґґессен
1. бл. 940—985	Гаральд Ґормсон	розд. VIII, с. 116/117—
2. 985—1014	Свейн Гаральдссон	118/119
3. 1014—1035	Кнут Свейнссон Великий	розд. IX, с. 120/121— 124/125
4. 1035—1042	Гьорда-Кнут Кнутссон	
5. 1042—1047	Маґнус Олавссон Норвезький	
6. 1047—1074	Свейн Ульвссон/Естрідсен	розд. X, с. 124/125— 126/127
7. 1074—1080	Гаральд Свейнссон	
8. 1080—1086	Кнут Свейнссон Святий	розд. IX, с. 126/127— 128/129
9. 1086—1095	Олав Свейнссон	розд. XII, с. 128/129—
10. 1095—1103	Ейрік Свейнссон Добрий	130/131
11. 1104—1134	Нікулас Свейнссон	розд. XII, с. 130/131— 132/136
12.	Кнут Ейрікссон "Пан" (пом. 1131 р.)	розд. XIII, с. 130/132]
13. 1134—1137	Ейрік Ейрікссон Незабутній	розд. XV, с. 134/135— 136/137
14. 1137—1146	Ейрік Гаконарсон Ягня	розд. XVI, с. 136/137— 138/139
15. 1147—1157	Свейн Ейрікссон	розд. XVII, с. 138/139
16. 1154—1157	Кнут Маґнуссон	
17. 1154—1182	Вальдімар Кнутссон	розд. XVII, с. 138/139 розд. XVIII, с. 138/139 розд. XIX, с. 140/141
18. 1182—1187	Кнут Вальдімарссон	розд. XX, с. 140/141

Саксон Граматик	«Knytlinga saga»
1. Книга X, розд. I—VIII, с. 269—277	розд. 1—4, с. 29—32
2. Книга X, розд. IX—XIII, с. 277—285	розд. 5—7, с. 32—34
3. Книга X, розд. XIV—XX, с. 285—300	розд. 8—20, с. 34—54
4. Книга X, розд. XXI, с. 300—302	розд. 21, с. 54, 55
5. Книга X, розд. XXII, с. 302—303	
6. Книга XI, розд. I—IX, с. 304—316	розд. 22—25, с. 55—64
7. Книга XI, розд. X, с. 316—318	розд. 26—27, с. 65—72
8. Книга XI, розд. XI—XV, с. 319—329	розд. 28—64, с. 72—154
9. Книга XII, розд. I—II, с. 330—332	розд. 65—69, с. 154—164
10. Книга XII, розд. III—VIII, с. 332—341	розд. 70—82, с. 164—196
11. Книга XIII, розд. I—IX, с. 342—366	розд. 83—98, с. 196—224
[12. Книга XIII, с. 337—358	с. 197—217]
13. Книга XIV, розд. I, с. 367—371	розд. 99—105, с. 224—232
14. Книга XIV, розд. II, с. 371—375	розд. 106, с. 232, 233
15. Книга XIV, розд. III—XIX, с. 375—412	розд. 107—110, с. 233—245
	розд. 111—118, с. 245—260
16. Книга XIV, розд. XX—LVIII	розд. 119—127, с. 260—287
17. Книга XV, розд. L—VI, с. 521—536	
18. Книга XVI, розд. L—VIII, с. 537—552	розд. 128—130, с. 287—294

Збереглося дві версії рукописів «Саґи про Канутів». Головний рукопис версії A, *«Codex Acàdemicus»* (створений бл. 1300 р.), потрапив у Данію в 1588 р., але згорів під час пожежі 1728 р. Але бл. 1700 р. знаменитий історик Арні Маґнуссон зробив з нього копію (AM 18, fol.). Збереглося також кілька фрагментів із другого відомого пергаменного рукопису версії A (AM 20 b, 1, fol; =A_2). Версія B дійшла до нас у вигляді пергаменного рукопису XV ст. (AM 180 b, fol.).

Саґа була опублікована в 46-му томі SUGNL (вид. Carl af Petersens i Emil Olsson, *Sǫgur Danakonunga:* 1) *Sǫgubrot af fornkonungum.* 2) *Knytlinga saga.* Copenhagen, 1919—1925. — С. IX—LX, LXI, LXIV—LXVI; 27—294), німецький переклад Вальтера Бетке — у 19-му томі серії *Thule* (1-ше вид., Jena, 1924; 2-ге вид., 1966. — С. 221—392), англійський переклад Hermann Pálsson and Paul Edwards. Knytlinga saga. The History of Kings of Denmark. — Odense, 1986. [Нове видання саґи, с. 1184].

Вибрані уривки й аналіз

Матеріал *«Knytlinga saga»*, що стосується Східної Європи, дається тут у двох окремих частинах, одна з яких є аналізом, а друга — перекладом кількох вибраних розділів (у стилі теттіра) на українську мову.

А. Фрагменти змісту саґи

1. Родинні зв'язки між данською та руською династіями.
2. Діяльність представників данської династії у Східній Європі.
3. Йомсборґ.
4. Боротьба данських королів за підкорення Вендланду.

Б. Теттір (у перекладі)

1. Піратство й торгівля на Балтійському морі.
2. Купець Відґаут як сват у Голмґарді.
3. Діяльність ярла Ейріка Свейнссона у Східній Балтиці.
4. Перемога над курами.

А. Дані саґи, релевантні до нашої теми

1. Родинні зв'язки між данською та руською династіями

Історикові Східної Європи буде цікаво знати, що мати данського принца Торґісла, жінка короля Свейна II Ульвссона (1047—1074), походила з руської династії. Фахівці з генеалогії погоджуються, що нею могла бути вже згадувана вище Еллісів (Єлизавета), дочка Ярослава, після того як вона стала вдовою[533].

Ось які відомості даються про Торґісла, сьомого з чотирнадцяти синів:

Þorgisl, son Sveins, konungs fór austr í Garðaríki; þar átti hann móðurætt gǫfga; fœddiz hann þar upp ok var þar til konungs tekinn ok kom ekki siðan til Danmerkr.	Торґісл, син короля Свейна, поїхав на схід, до Ґардарікі, де правив клан його матері; він був там вихований, прийнятий як король і не повернувся назад у Данію[534].

Є ще одна коротка згадка про Торґісла в кінці розділу 30 (але тільки в редакції A): «Торґісл Свейнссон був у той час, коли сів на данському троні [король Кнут] (в 1080 р.), у Ґардарікі на Сході (*austr í Garðaríki*); як уже згадувалося вище, сам він не претендував на данський престол»[535].

На жаль, у жодному руському літописі немає бодай якоїсь згадки, що її можна було б віднести до Торґісла.

Звіт Відґаута, купця із Самланду (*Sámland*), який виступив у Голмґарді в ролі свата короля Кнута "Пана", є дуже цікавим. Він міститься в двох розділах: «87. Про Відґаута» і «88. Одруження Кнута лаварда».

Ми цитуємо обидва розділи як таттр у нашому перекладі.

Син Кнута лаварда «Пана» від цього шлюбу, Вальдімар (1154—1182), визначний король Данії, навіть народився на Русі:

«Коли святий «Пан» Кнут загинув, була Інґібйорґ, його жінка, вагітною; в ту зиму вона перебувала на сході, в Ґардарікі, з королем Гаральдом (Мстиславом Мономаховичем, пом. 1132 р.), своїм батьком. Вона народила хлопчика, якого назвали Вальдімар. Він з'явився на світ через сім днів по смерті святого короля Кнута лаварда, свого батька. Він... виховувався на сході, в Ґардарікі, в родині своєї матері, доти, доки був хлопчиком...»[536].

Також Вальдімарів суперник, Кнут Маґнуссон (1154—1157), відвідав Русь, коли шукав підтримки своїм амбіціям здобути данський трон для себе (після того як два інші претенденти, Свейн Ейрікссон (пом. 1157 р.) та Вальдімар Кнутссон, досягли між собою угоди в 1154 р.).

Кнут жив спочатку у Швеції зі своїм вітчимом, королем Сьорквіром Карлссоном (1134—1156), але, не змігши досягти з ним угоди, покинув його й «вирушив на схід, до Ґардарікі, а звідти — далі на схід (*fór... austr í Garðaríki ok þaðan austan*). Потім він помандрував на південь до Раудстокка (Росток у Мекkленбурзі) до братів своєї матері; але вони не захотіли, щоб він залишився з ними, бо їм здалося, що він намислив відібрати в них їхні королівства»[537].

2. Діяльність представників данської династії у Східній Європі

Саґа описує походи та діяльність шістьох представників династії та їхніх родичів у Східній Балтиці:

Стюрбйорна Свіакаппі (пом. 984 р.), син шведського короля Олава Бярнарсона, який «пустошив землі у Східній Балтиці (*hernaði í Austrveg*)[538].

Свейна Вилобородого (985—1014), який «ходив у збройні походи як у Східну Балтику, так і далеко на південь, у Саксланд (*Sveinn... harjaði vìða baeði um Austrveg ok um Saxland...*)»[539].

Кнут Свейнссон (нар. бл. 1040 р.), котрий, перед тим як став королем Данії (1080—1086), «пустошив землі у Східній Балтиці (*hernaði í Austrveg*); він мав велике військо (*lið*) і чудовий флот (*skipakostr*). Кальв Манасон каже у своїй пісні (*í kvæði sínu*), що Кнут, «пустошивши землі у Східній Балтиці (*í Austrveg*), здобув перемогу над десятьма королями»[540].

Після того як він піднявся на трон, він поклав край піратським наскокам курів та інших вікінґів Східної Балтики (*Kúrir ok aðrir Austrvegsmenn*), які ті здійснювали дуже часто під час правління його попередника Гаральда Свейнссона Бруска (1074—1080)[541].

Слід також приділити увагу описові діяльності Ейріка Свейнссона у Східній Балтиці до того як він став королем Данії (1095—1103). Його діяння змальовуються в сазі так само, як і в станцах скальда Маркуса Скеґґясона (пом. 1107 р.). Наш переклад відповідного розділу (розд. 70) дається в розділі таттрі цієї саґи.

Також у таттрі поміщено й переклад розділу 123, де йдеться про велику перемогу короля Вальдамара I над східнобалтійськими курами (*Kúrir*) в 1170 р. Про цю подію в сазі розповідається після розповіді про завоювання Аркони (1168 р.). У наступному розділі (розд. 124) повідомляється, що після перемоги над курами того самого року (1107) було укладено договір із Норвегією.

3. Йомсборґ

Саґа починається розповіддю про заснування Йомсборґа:

«Гаральд Ґормссон (бл. 940—985)... мав також велике графство у Вендланді (*hafði hann mikit jarlsríki í Vindðlandi*). Він наказав збудувати там *Йомсборґ* і розмістив у ньому багато війська (*hann let þar gera Jómsborg ok setti þar herlið mikit*). Він визначив для них солдатську платню (*máli*) і дав їм закон (*réttr*), і вони завоювали для себе землі. Влітку вони вирушали в збройні виправи, а взимку ставали на постій удома. Їх називали йомсвікінґами»[542].

У четвертому розділі цієї історії оповідається про трагічний кінець короля Гаральда Ґормссона (бл. 985 р.), а про Пальна-Токі, вождя йомсвікінґів, говориться як про названого батька Свейна Гаральдссона. З цього приводу там цитується «*Jómsvíkinga saga*»[543].

Востаннє Йомсборґ згадується в «*Knýtlinga saga*» в 1170 р., коли король Вальдемар I уклав договір із Норвегією. «Цієї осені він захотів організувати морський похід (*leiðangr*) і добувся аж до Йомсборґа та Стейнборґа; він розташований у східній частині Вендланду (*þat er austarliga á Vinðlandi*)[544].

4. Боротьба данських королів за підкорення Вендланду

І, нарешті, саґа містить багато інформації про боротьбу тих або тих королів Данії з балтійськими слов'янами. Тривала війна закінчилася підкоренням Аркуна/Аркони (1168 р.) і зруйнуванням Воліна/Йома (1173 р.)[545].

Згадується там і про боротьбу між Маґнусом Олавссоном (1035—1047) та вендами в Йомсборґу та Гейдабері (Гедебю)[546]. Говориться також про те, що Сіґурд, син короля Свейна II (пом. 1074/76 р.), «поліг у Вендланді (*fell á Venðlandi*)[547]. З багатьма подробицями описується нещадна війна, яку венди розпочали проти данців під час правління

Кнута Свейнссона (1080—1086). Король доручив Еґілю Раґнарссонові розгромити в битві вендських піратів, які своїми сміливими збройними виправами та наскоками загрожували підірвати стабільність данської економіки[548]. Тому король призначив Еґіля ярлом Борнгольма; незабаром за свої жорстокі діяння він дістав прізвисько Еґіль Кривавий[549].

Описуються також збройні виправи Ейріка Свейнссона (1095—1103) на вендів[550], великі походи Вальдімара I Кнутссона (1157—1182), які фактично покінчили з існуванням (західних) балто-слов'янських королівств[551], і морські кампанії Кнута VI Вальдімарссона (1182—1202)[552].

У цьому зв'язку слід згадати, що «*Knytlinga saga*» може розглядатись як важливе джерело для вивчення вендської (балто-слов'янської) історичної топографії. Ми знаходимо там близько тридцяти географічних назв, що стосуються місцевостей, розташованих здебільшого на островах Ре/Рюґен (наприклад, Аркун «Аркона», Асунд «Ясмунд», Бюр, Каренц/Ґардз «Ґарц», Парец, Валунґ) та Усна/Уседом (Фуйр, Фуцнон, Вінборґ), у Меккленбурзі: Дуббін, Ґудакрса, Раудсток «Росток», Вісмаргьофн «Вісмар» та в Померанії Бурстаборґ «Щецін», Дімін «Деммін», Дунцарбру, Ґроцвін, Котскоґаборґ «Ґютцков», Плацмінні «Свінемюнде», Стейнборґ, Стольп, Трібуціс, Тріпіден, Воцтроза)[553].

Саґа (розд. 122) дає нам також деякі відомості про поганську релігію вендів та називає імена богів: Сванравіца, якому поклонялися в Аркуні/Арконі, трьох богів міста Каренц/Ґардз на острові Ре/Рюґен: Рінвіт, Турупід та Пурувіт, і двох богів міста Асунд (також на Рюґені) — Піцамара та Тьярнаґлові (Чарнаґлові «Марс»)[554].

І нарешті, там згадуються кілька вендських правителів та описуються їхні діяння: Мюклатр (Ніклот, князь ободритів, пом. 1160 р.) і його син Фрідлейв (Пріслав), Буріцлав (Болеслав III Кривоустий, князь Польщі, пом. 1138 р.), Яріцмар, князь острова Ре/Рюґен, Буріцлав (Боґіслав I, правитель Померанії, пом. 1187 р.) та його сини Нікулас і Гейнрек[555].

Але ми не можемо довго затримуватися на цих відомостях, оскільки вони не стосуються нашої головної теми.

РОЗДІЛ II Теттір у «Саґах про королів Данії»

1. Піратство й торгівля на Балтійському морі

a. Розділ 39: Пропав корабель[556]

«В той час правителем Норвеґії був Олав Тихий (1066—1093), син Гаральда Сіґурдарсона (1045—1067); він узяв собі за жінку (бл. 1067 р.) Інґрід, дочку короля Свейна Ульвссона (1047—1074/6) і сестру короля Св. Кнута (Свейнссона, 1080—1086). Шуряки дуже приятелювали один з одним.

Одного літа з Норвегії відплив великий корабель, навантажений дорогим крамом. Цей корабель належав кільком купцям, вони мали намір добутися до Ейстляндії та до інших місць у Аустрвеґу (*þeir er ætluðu til Eistlands eða ǫnnars staðar í Austrveg*). Вони взяли курс спочатку на Данію, а звідти повернули на схід, проминувши спочатку Ейрарсунд (Орсунд) і прямуючи ще далі на схід до Борнгольма (Борґундаргольма). Після цього корабель зник, і більше про нього ніхто не чув; не пощастило також знайти бодай якийсь слід, що залишився б від цього корабля, і багато було розмов про те, що ж могло з ним статися. Олав, король Норвегії, надіслав данському королю Кнутові, братові своєї жінки, листа, в якому просив розслідувати, що трапилося з кораблем, і той пообіцяв це зробити».

b. Розділ 40: Смерть Еґіля[557]

«Одного разу король Кнут відплив до Борнгольма з кількома кораблями. В цій подорожі його супроводжували брат Бенедикт і ще двоє братів; одного звали Свейн, а другого — Астрад. Вони були данцями, людьми впливовими, й належали до великої родини (клану). Їх називали Торґуннусюнір (сини Торґунни) за ім'ям їхньої матері. Їхня мати Торґунна була дочкою Ваґна Акасона[558], і брати були дуже близькими до короля Кнута...

Отже, король Кнут відплив до Борнгольма зі своїм флотом, маючи добрий попутний вітер. У його наміри насамперед входило спробувати з'ясувати, що сталося з норвезьким кораблем, який кудись пропав. Бо ця подія глибоко його стурбувала, і він дуже хотів довідатися, де ж, власне, зник той корабель. Коли їм уже зовсім недалеко залишилося пливти до Борнгольма, вони проминали кілька островів, і король наказав зупинитися там, і так вони зробили. Після цього вийшли на суходіл.

Король [Кнут] пройшовся берегом, який був дуже скелястим.

Король придивився до скель і побачив, що вони скрізь забарвлені в червоний колір. Король запитав у своїх людей, звідки могли взятися ці червоні барви. Вони йому відповіли: «Ти, володарю, зрозумієш це краще, ніж ми». Король відповів: «Я схильний думати, що недавно тут горів дуже великий вогонь. Як на мене, то незабаром між мною та Еґілем станеться те, що я давно вже передчував. Не приховуватиму від вас, — провадив король, — але я гадаю, що до цього причетні люди, і ми це скоро з'ясуємо. А зараз рушаймо далі».

Король звелів підняти вітрила, і невдовзі вони знову вийшли на берег і стали табором, беручи полюддя (tók veizlu), неподалік від маєтку Блода-Еґіля. Еґіль мав біля себе дуже багато людей, і було незрозуміло, навіщо йому такий почет, адже він не мав засобів утримувати його, бо на той час Еґіль уже перестав ходити у свої походи. Багато говорилося про вчинки Еґіля та його людей у присутності короля, і було видно, що королю не дуже приємно це чути.

Цього ж таки вечора король Кнут розпорядився, щоб Еґіля навідали в його домі. Очолити цей захід узялися Бенедикт і брати Свейн та Астрад; загалом їх набралося сто двадцятеро. Вони вирушили в дорогу й ішли не зупиняючись, аж поки, вже вночі, прибули до маєтку Еґіля. Еґіль та його люди мали звичай пити до півночі. Коли Бенедикт і ті, хто його супроводжував, зайшли до маєтку, вони відразу пішли до пивниці. Еґіль та його люди ще сиділи там і випивали. Бенедикт звелів своїм оточити пивницю. Та коли Еґіль та його компанія помітили, що відбувається щось не те, вони схопили зброю й приготувалися боронитись. Тоді Бенедикт вигукнув, що їм ліпше здатися, і як тільки Еґіль переконався, що вони оточені цілим військом, він вийшов наперед і віддався в їхні руки. Його відразу заарештували, і Бенедикт повів його до короля Кнута, а сини Торґунни (Свейн і Астрад) залишилися в маєтку зі своїми людьми стежити, щоб ніхто з Еґілевого почту не втік.

І коли Еґіля привели до короля, то король звернувся до нього з такими словами: «Ми дуже довго не бачилися з тобою, Еґілю. І тепер у мене виникло бажання, щоб це наше побачення стало останнім». Еґіль відповів: «Авжеж, мій повелителю, я цілком у твоїй владі. Але здається мені, — провадив він, — що ніхто більше не вважатиме тебе ані знаменитим вождем, ані великим королем, якщо ти дозволятимеш убивати невинних». І тоді король Кнут відповів йому лагідним голосом: «Я готовий нести відповідальність за свої дії, Еґілю. Якщо я справді вбиваю невинних людей, тоді Бог за це у мене спитає. Але сьогодні ти зайшов так далеко, Еґілю, що вже не допоможе тобі ані твоя зухвалість, ані твоє нахабство. Ти тепер у наших руках, і доведеться тобі розповісти нам, як усе сталося, хоча, боюся, нічого

приємного розповісти ти нам не зможеш. А зараз перейдімо до суті справи. Ти повинен сказати нам, що ти знаєш про команду зниклого корабля, бо здається нам, що ти та твої люди повбивали їх і забрали їхнє добро собі. Ця таємниця вже надто довго лишається нерозгаданою. До того ж ми оце були, — додав король, — саме у тому місці, де все, як я думаю, й сталося». Еґіль тепер зрозумів, що нічого йому не лишається, як розповісти всю правду. Адже він знав, що багатьом із його оточення було відомо про те, що трапилося, і мало знайдеться таких, які б не розказали всього, якщо їх добре притиснути. І тоді він відповів королю такими словами: «Коли корабель, доля якого тебе цікавить, став на якір біля того самого острова, про який ти згадував, ми точно визначили, де він стоїть. Вода там дуже мілка, але вони, норвежці, цього не знали, бо фарватер [у тому місці] був їм невідомий, і коли вночі почався відплив, їхній корабель опинився на мілині. Тоді ми напали на них удосвіта, — провадив Еґіль, — і дуже скоро закінчили свою справу. Ми захопили всіх, хто був на кораблі, в полон, пов'язали їх і забрали весь крам; після цього ми витягли корабель на скелястий берег, розклали в ньому вогнище і все спалили, корабель і людей, так щоб не залишилося жодних слідів, крім одного, бо скелі від усього цього стали червоні». І коли Еґіль усе це промовив, тоді так сказав йому король Кнут: «Отже, все сталося так, як я й думав, і тепер прощайся зі своїм життям. А ви, мої добрі воїни, порадьте мені, — вів далі король, — як я маю покарати цього мерзотника за його підлий розбій?»

Там було чимало родичів Еґіля, людей дуже шанованих, і вони сказали, що ладні викупити життя Еґіля за гроші. На це король відповів такими словами: «Було б нечувано, якби я скоїв такий гріх проти свого Бога й узяв гроші за те, аби задля дружби з кількома людьми вчинити неправедний суд. Адже навіть убивство однієї людини — це злочин, який заслуговує смертної кари, а що ж тоді казати про той випадок, коли якийсь негідник убиває багатьох і потім живе коштом того, що награбував у вбитих?» Тепер щось заперечити проти цих слів було б уже небезпечно, та й ніхто не посмів би піти наперекір королю. Отже, всі вони пішли в ліс, забравши із собою Еґіля; там спорудили шибеницю, й Еґіль був повішений.

Після цього король прибув до маєтку, яким володів Еґіль, і влаштував карний суд для його людей. Одних він звелів стратити на смерть, інших — скалічити, ще інших — вигнати зі свого королівства, але жоден із тих, хто брав участь у цьому нападі, не залишився непокараний, отож король знищив усю зграю грабіжників.

Цими своїми діями він настроїв багатьох проти себе, бо Еґіль мав багато впливових родичів. Відтоді вожді та воєначальники

відвернулися від короля й почали чинити йому сильний опір, і весь люд наслідував їхній приклад. Народові, який раніше звик до цілковитої волі, цей король здавався надто могутнім і надто нещадним».

2. Купець Відґаут як сват у Голмґарді

а. Розділ 87: Про Відґаута[559]

«Був собі чоловік на ім'я Відґаут; він походив із Самланду й у той час сповідував поганську віру. Він був купцем (*kaupmaðr*), дуже багатим і, з багатьох поглядів, дуже освіченим. Він регулярно здійснював подорожі до східно-балтійського узбережжя (*hann var jafnan vanr at sigla kaupferðir í Austrveg*).

Одного літа, коли він плив зі сходу до Курландії, він натрапив на курів (*Kúrir*), чиї військові кораблі (*her-skip*) стояли там на якорі. Вони негайно взяли курс йому назустріч і хотіли вбити його й забрати його добро (*fé*). А що він мав лише один корабель, а курів там було ціле військо (*lið*), він зрозумів, що неспроможний учинити їм опір, підняв вітрило і вирішив повернутися назад, до Самланду. Кури теж підняли вітрила й погналися за ним, перетнули йому шлях додому і вже збиралися відібрати в нього життя й майно. Він побачив, що може обрати собі одне з двох: або вступити з ними в бій, результат якого було неважко вгадати, або вийти у відкрите море й узяти курс на християнські землі; і в тому, і в іншому випадку він не сподівався нічого доброго. Та все ж він вирішив вийти у відкрите море й пливти на захід[560], у Данію. Він чув про Кнута лаварда (Lavard > Lord, Пан), чув і про те, що всіх, хто до нього з'являвся, він зустрічав добре, і [тому] він мав підстави сподіватися, що і його там приймуть не гірше, аніж уже приймали баґатьох інших. Отож він вирішив пливти до Гедебю (Шлезвіґа).

Коли він наблизився до вузької протоки (*sund*), яка вела у гавань, то побачив, що вхід у неї закрито. Тоді він гукнув до сторожі (*varðmenn*), яка була у своїй фортеці (*kastali*), щоб його туди пропустили.

Вартовий запитав у нього, хто він такий. Він відповів: «Мене звуть Вітґаут», — а вартовий йому відказав: «Пан Кнут звелів нам не пропускати в гавань (*hǫfn*) людей, про яких ми нічого не знаємо». На те Відґаут йому сказав: «Відчини мені вхід до гавані, чоловіче добрий, бо я хочу відвідати принца Кнута. Я також попрошу за тебе пробачення, якщо принц захоче покарати тебе за твої дії». Сторож сказав: «Це мене влаштовує». І вони відкрили йому вхід до гавані, і Кнут приплив туди на своєму кораблі, а потім пішов до принца.

Принц запитав, хто ці люди. Відґаут назвав своє ім'я і сказав, що

вони із Самланду. Кнут відповів: «Я вже чув про тебе, і мені сказали, що ти поганин». Відґаут відповів: «Це правда, ми погани». Тоді принц йому так сказав: «Ти маєш вибрати між двома речами: або приймеш християнство й дозволиш, щоб тебе охрестили — і тоді ми радо тебе привітаємо, або тобі доведеться змиритися з усім, що тебе тут чекає». Відґаут відповів: «Хіба ж не зрозуміло, що людина завжди зробить кращий вибір, якщо він перед нею відкритий? Я з радістю навернуся на [християнську] віру (*trú*), аби скористатися з твоєї гостинності». Після цього їх охрестили, і вони були у великій шані в палатах Пана Кнута протягом усієї зими.

Відґаут часто розмовляв із принцом. Він міг говорити про все на світі, бо був чоловік розумний і багато подорожував. Принц часто розпитував його про країни, розташовані на східному узбережжі Балтійського моря (*hertoginn spurði hann margs ór Austrvegi*), і Відґаут міг багато йому про них розповісти».

b. [Розділ 88. Одруження «Пана» Кнута][561]

«Королем тоді на Сході в *Голмґарді* був Гаральд (Мстислав, 1088—1132), син короля Вальдамара (Мономаха, пом. 1125 р.), який доводився онуком Яріцлейвові (пом. 1054 р.), синові Вальдамара (пом. 1015 р.). Матір'ю Гаральда була Ґюда, дочка англійського короля Гаральда Ґудінасона (пом. 1066 р.). Гаральд (Мстислав) мав за жінку Крістіну (пом. 1122 р.), дочку шведського короля Інґі Стейнкельссона (1066—1080), сестру королеви Марґрет (пом. 1130 р.), яка була в той час одружена з данським королем Нікуласом (1104—1134). Дочками Гаральда й Крістіни були Мальмфрід, одружена з норвезьким королем Сіґурдом Хрестоносцем (1103—1130), та Енґільборґ.

Коли Відґаут прожив зиму в гостях у "Пана" Кнута, ввійшовши з ним у близькі й довірчі стосунки, принц попросив його виконати одне доручення, вирушити на схід до Голмґарда й засватати для нього Енґільборґ, дочку короля Гаральда. Відґаут відповів: «Володарю, — сказав він, — принаймні де в чому я спроможний виконати твоє доручення, бо коштів мені не бракує; і хоч із багатьох інших причин я не дуже придатний для виконання ролі, яку ти хочеш мені накинути, я, проте, зобов'язаний зробити для тебе все, про що ти мене попросиш».

Принц подякував йому й пояснив, що звернувся до нього, бо саме він, на його думку, найкраще може виконати це завдання з усіх людей, які йому служили, і завдяки своєму розумові, і завдяки своїй спритності.

Після цього все наготували для далекої подорожі, і, перед тим як вирушити в дорогу, Відґаут сказав принцові: «Володарю, ти

прийняв нас узимку з великими почестями й чудово нас розважав, і я хотів би тобі віддячити, але моя вдячність буде меншою, ніж ти цього заслужив. Тому прийми від мене сорок *serkr* («сарків») сірих шкурок (*þér skuluð þiggja af mér XL serkja grára skinna*), а в кожному *serkr* буде по п'ять *timbr* (комплектів), а в кожному комплекті по сорок шкурок (*skinn*).

Принц подякував йому і сказав, що кращого подарунка він ніколи не мав.

Після цього Відґаут вирушив у дорогу зі своїм почтом (*með sitt fǫruneyti*) і плив не зупиняючись на схід, до Голмґарда, щоб поговорити там із королем Гаральдом. Давши деяким людям гроші, він швидко домігся, щоб йому дозволили побачитися з королем. Останній прийняв його ласкаво, бо Відґаут був чоловік відомий, який умів відверто поговорити і знав багато мов (*kunni margar tungur*).

Він виклав перед королем своє доручення і знайшов дуже розумні слова, щоб домогтися його згоди. Він став вихваляти "Пана" Кнута, сказавши, що «всі одностайно вважають, що йому немає рівних ані в Данії, ані будь-де: його родина всім добре відома, і це вам робить велику честь». Король відповів: «Своїми словами ти дуже йому допоміг, і якщо ми послухаємося твоєї поради в цій справі, то все можна буде легко залагодити». — «Атож, ваша величносте, — сказав Відґаут, — ви самі переконаєтеся, що все мною сказане аж ніяк не перебільшення, бо всі вважають, що "Пан" Кнут найкращий із людей, які сьогодні чимось уславилися в північних краях». Король відповів: «Оскільки нам відомо, що ти любитель правди, і ми знаємо про тебе тільки добре, та й про "Пана" Кнута нам уже доводилося чути, ми схильні дати згоду на це прохання, але здається нам, що він матиме дуже мале королівство, яким буде правити, адже йому дістанеться лише якесь князівство в Данії». Відґард відповів: «Але зате він володіє чимось набагато ціннішим». — «Чим же він володіє?» — спитав король. Відґард відповів: «Кажуть, що його чоловічі достойності вищі, аніж у будь-кого з чоловіків, а це варте більшого, аніж велика власність (*fé*) або велике королівство (*ríki*)».

Після цього король поговорив зі своєю дочкою Енґільборґ та своїми державними радниками (*ráðuneyti*) і сказав їм про те, що схильний погодитися на цю пропозицію. Та й усі були настроєні прихильно до цього шлюбу, і сталося так, що й Енґільборґ погодилася вийти заміж за "Пана" Кнута. З цією новиною Відґаут прибув у Данію, прийшов до Кнута й повідомив його про результати своєї місії. Принц подякував йому за його зусилля. Після цього "Пан" Кнут став готуватися до весілля, а в призначений час король Гаральд прислав свою дочку Енґільборґ із розкішним почтом із Голмґарда,

що на сході. І коли вона прибула в Данію, принц зустрів її дуже добре, а з ним і весь його народ. Після цього він улаштував розкішне весілля на радість усім. Вони мали кількох дітей, які згодом будуть названі».

3. Діяльність ярла Ейріка Свейнссона у Східній Балтиці[562]

Розділ 70. «В часи короля Олава (Свейнссона, 1086—1095) ярл Ейрік правив королівством у Зеланді (*Sjóland*), яке дав йому його брат Кнут (IV, Святий, 1080—1086). Ейрік був могутній чоловік, якого всі дуже любили; він завжди мав великий почет (*hirð*). Він часто чинив збройні набіги на східне узбережжя Балтійського моря (*hann var í hernaði um Austrveg*) і воював із поганами, але дозволяв християнам, а отже, й купцям, плавати з миром. Через таку поведінку він здобув собі славу та любов у країнах Східної Балтики (*um allan Austrveg*). Він заплив дуже далеко на Схід, до *Ґардарікі*, й там відвідав багатьох славетних вождів та могутніх людей, і вони дарували йому свою дружбу та почесті. Про це нам розповів Маркус Скеґґясон у своїй *«Eiríksdrapa»*:[563]

На початку весни ярл Ейрік вирушив зі Сходу, з Ґарда (Русі), на початку літа він підняв вітрила й узяв курс на захід, додому в Данію й у своє королівство. Ось як оповідає нам про це Маркус Скеґґясон[564]:

«Рано навесні губитель вендів (*Vinða rýrir*)
підготував до подорожі свій чудовий корабель у Ґарді (=Русь),
а влітку володар людей уже розтинав
високі й бурхливі хвилі.
Високі борти корабля захистили
Кнутового брата, зухвальця, від бурі,
й отак зміг переможець підступних хвиль
добутися додому, до Данії».

4. Перемога над курами (Kúrir)[565] *бл. 1170 р.*

Розділ 123. «Поки жив король Вальдімар, одинадцять церков було споруджено в Рюґені й освячено єпископом Абсалоном. Тепер ми маємо єпископський престол у цьому місті, яке називається Усна (=Уседом), а в усій єпархії налічується сто тридцять церков.

Та коли Рюґен навернувся до християнства, король Вальдімар уже не ходив у морські походи. І через ту власність, яку король Вальдімар узяв із Рюґена, виникли чвари між данським королем і герцоґом Гейнреком (Саксонським Генріком Левом, 1142—1195), бо цей останній заявив, що Рюґен — його земля, і вся його власність належить йому. Потім він запросив східних вендів Austr-Vinðum піти

з ним походом на Данію. Довідавшись про це, король Вальдімар наказав своєму синові Крістоферу та єпископові Абсалону захистити країну; але вони не захотіли битися з ворогом на своїй землі й організували морський похід, звелівши, щоб кожен великий маєток у Данії дав їм leiðangr по кораблю.

Та коли вони вже вийшли в море на своїх кораблях, вони довідалися, що кури зі своїм флотом уже напали на Блейкінґ (*Blekinge*). Але вони не знали достеменно, чи це правда, і вирішили добути точні відомості, а тому постановили, що Крістофер із єпископом Абсалоном та Асбйорн (снара, данський воєначальник, брат Абсалона, пом. 1204 р.) вирушать туди, і ті взяли курс на Ейланд (*Öland*). Там вони захопили велику здобич і полонених; та коли повернулися на свої кораблі, то довідалися, що кури вже неподалік від острова Мен (*Mǫn* у Данії). Тоді вони відпустили тих людей, яких узяли в полон, на волю й негайно вирушили в те місце, де вони (кури) були, і перестріли їх у гавані, яка називалася Ярнлока.

Та коли кури побачили, що з моря до них наближається цілий флот, вони витягли свої кораблі на берег і приготувалися боронитись на суходолі, переконані, що мають справу зі шведами. Та один старий чоловік серед курів сказав, що це данці, «і я не радив би вам чекати їх», — сказав він. Після цього старий на своєму кораблі відплив геть, але інші кури зі своїми дев'ятьма кораблями залишилися. Тут з'явилися Крістофер [та Абсалон] з усім флотом і негайно напали на курів, і всі кури там полягли, так що не врятувалася жодна жива душа; а з данського війська загинули двоє. Після цього данці посідали на свої кораблі, забрали здобич і повернулися додому, і таким чином вони здобули тоді велику перемогу».

РОЗДІЛ III «Колоніальні» саґи

1. «Саґи про вікінґів із Йому» (Воллін, «Jómsvíkinga saga»)

Вступ

«Відразу нижче Штеттіна річка Одер впадає в озеро, Штеттінський гафф. Це озеро має три виходи в Балтійське море, які називаються (зі сходу на захід) Дівенов, Свіне та Пене. Два острови, утворені цими трьома водними протоками, — це острів Воллін між Дівенов і Свіне та острів Уседом між Свіне й Пене. Трохи вище від Балтійського моря, біля протоки Дівенов, розташоване місто Воллін, збудоване на острові з тією самою назвою. Воно стоїть якраз там,

де колись стояв стародавній Йомсборґ, осідок знаменитої банди вікінґів, яких називали йомсвікінґами»[566].

В результаті археологічних розкопок у Волліні (Воліні), розпочатих О. Кункелем та К. А. Вільде в 1934 р.[567], стало відомо, що давній період історії Волліна (бл. 950—1050 рр.) пов'язаний з Данією: будинки того періоду належать до північно-германського типу «щабельної конструкції», добре вивченого на матеріалі досліджень міста Гедебю того самого та давнішого періодів.

Тому цілком можливо, що саме данський король Гаральд Ґормссон (бл. 940—985 рр.) десь на початку свого правління (бл. 950 р.) побудував як торгове місто Йомсборґ, так і цитадель Йомсборґа, а також настановив там данського ярла як управителя цієї вендської провінції, щоб забезпечити владу данського короля над південнобалтійським узбережжям. Тут Свенд Аґґесен (бл. 1185 р.), який перший розповів про ці факти[568], певно, зберіг дуже давню й історично достовірну традицію.

Jóm (Jóms-borg), Jome, Jumne, Jumneta — це варіанти (досі не з'ясованого походження) назви для Волліна (Воліна), вендського торгового міста й порту (і цитаделі), а згодом — Вендської республіки в гирлі Одеру[569].

Ця назва (у формі Jóm) вперше згадується в норвезького скальда Арнора Тордарсона (бл. 1045 р.). В цьому творі він прославляє руїнницький похід свого покровителя, короля Данії та Норвеґії, Маґнуса Доброго Олавссона (1035—1047), проти Воллінської республіки[570].

Дві основні саґи про йомсвікінґів створені нордичною мовою десь на початку XIII ст.

У першій з них оповідається про те, що вони були ізольованою спільнотою вікінґів (які, проте, в широких масштабах здійснювали піратські набіги на Балтійському морі) типу монастирського рицарського ордену. Це, мабуть, продукт уяви скандинавських авторів, оскільки археологічні дані засвідчують, що вікінґи Йомсборзької цитаделі не могли жити ізольовано від городян торгового міста Йомсборґа[571].

У другій ідеться про поразку, якої зазнали йомсвікінґи в битві на водах затоки Гйорунґаваґ (бл. 974—983 рр.)[572] з ярлом Гаконом Сіґурдарсоном із норвезького клану Семінґів (970—995). Дії йомсвікінґів були спровоковані данським королем Свейном Гаральдссоном (бл. 985—1014), який, запросивши йомсвікінґів на бенкет, напоїв їх і хитрощами примусив дати екстравагантну обітницю, спрямовану проти ярла Гакона. В такий спосіб Свейн помстився йомсвікінґам, які незадовго перед тим викрали його й приму-

сили взяти собі за жінку одну з дочок Буріцлейва, вендського короля.

Всі названі учасники цих подій добре засвідчені історичними джерелами. Навряд чи можуть бути якісь сумніви, що справді мала місце битва в затоці Гйорунґаваґ, яка стала наслідком данського нападу на Гладір — резиденцію ярла Гакона Норвезького. Ніщо також не говорить за те, що в тій битві не могли брати участі йомсвікінґи, проте є всі підстави сумніватися, чи справді роль йомсвікінґів у конфлікті між двома північними правителями й, зокрема, в Гйорунґаваґській битві була такою значущою, як намагається переконати нас саґа.

«Jómsvíkinga saga» створена в Ісландії близько 1200 р.[573] і збереглася в п'ятьох основних редакціях, які всі простежуються назад до теоретичної версії *Z. Н. Ф. Блейк малює тут таку генеалогічну схему[574].

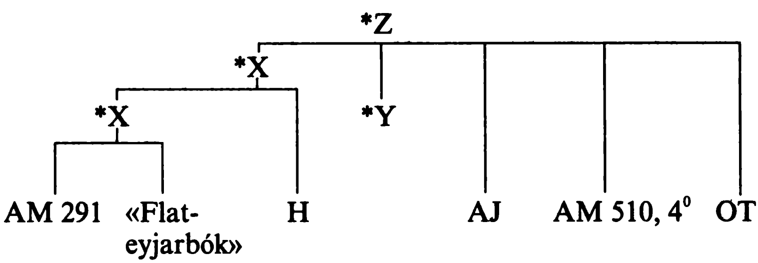

Версії AM 291, 4^0 (друга половина XIII ст.), *«Flateyjarbók»* (бл. 1380—1394) та AM 510, 4^0 (кінець XV ст.) являють собою багатослівніші, довші, але з літературного погляду менш вартісні редакції, на відміну від коротшої редакції H (SKB 7, 4^0; початок XIV ст.) , яка вочевидь відповідає високим літературним стандартам. Латинський переклад AJ (Arngrímr Jónsson) зроблений у 1592—1593 рр. почасти на основі рукописів, які не збереглися, й оповідь у цій версії довша, аніж у H, але коротша, ніж у AM 291[575].

Частини саґи (довшої версії) були також включені в саґу Одда Сноррасона *«Óláfs saga Tryggvasona»* (OT).

Л. Гаммаршельд (L. Hammarsköld) опублікував перше видання саґи на основі рукопису AM 510, 4^0 (*Jomsvikinga sagan*, Stockholm: 1815). Два останні наукові видання надруковані в 1960-х рр. Перше з них (текст дається за SKB 7, 4^0 = версія H; з англійським перекладом) було опубліковане Блейком (N. F. Blake) і з'явилося в серії *Icelandic Texts* (London, 1962, XXIX, 44 (текст), 44 (переклад), 45—56 с.); друге (AM 291, 4^0, обране за основу) підготував Олафур Галльдорссон

(Ólafur Halldórsson, Rvík., 1969. — 224 с.).Німецький переклад саґи зроблений Вальтером Бетке (Walter Baetke) і включений до 19-го тому серії *Thule (Die Geschichten von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg.* — Jena, 1924. — 2-ге вид., 1966. — С. 393—436). Див. Símek, с. 198—199.

Аналіз

«Jómsvíkinga saga» об'єднує в собі принаймні два раніше незалежні твори: первісну «Jómsvíkinga saga» та «історичну» передмову, в якій ідеться про напівміфічну й стародавню історію Данії до часів короля Ґорма Великого (пом. 936 р.) та королеви Тюрі Данмаркарбут (пом. 935 р.)[576].

Вчені погоджуються, що саґа була змодельована на зразок *«Jómsvíkinga drapa»*, поеми скальда Бярні Кольбейнссона[577], єпископа Оркнейського (1188—1223); її німецький переклад опубліковано в *Thule*. — Т. 19. — С. 437—451.

На початку (друга половина XII ст.) первісна саґа, певно, розповідала лише про один епізод: від'їзд вікінґів із Йомсборґа на війну з норвезьким правителем ярлом Гаконом. Це сталося внаслідок витонченої інтриги данського короля Свейна (Свенда) Гаральдссона Вилобородого (бл. 985—1014), про яку ми вже згадували. Ця війна закінчилася норвезькою перемогою у славнозвісній битві, що відбулася в Гйорунґаваґській затоці.

До цієї «прасаґи» («ur-saga») бл. 1200 р. (як датують учені[578]) було додано новий мотив: розповідь про ярла Пальна-Токі з острова Фюн та його рідню. Цей герой був, певно, змодельований за образом і подобою Токі з Ютландії[579] — предка матері першого данського історика Свенда Аґґесена (пом. 1190). Оскільки ярл Пальна-Токі — як оповідає саґа — був у конфлікті з данським королем Гаральдом Ґормссоном (бл. 940—985), він покинув Данію і жив якийсь час у Велсі, Шотландії та Ірландії. Потім Буріслав, король вендів, дав йому землю на острові, і він побудував там фортецю Йомсборґ. Ця фортеця жила за суворими правилами піратського ордену.

У саґу були включені також: діяння Сіґвальді ярла Струта-Гаральдссона (наступника Пальна-Токі в Йомсборґу), воєнні пригоди шведського принца Стюрбйорна Олавссона Свіакаппі (пом. 984 р.) та героїчна легенда про головного героя саґи, онука Пальна-Токі, Ваґна Акасона — предка першого данського історика, Свенда Аґґесена.

Розповідь про діяння Стюрбйорна була розвинута десь у 1200—1220 рр. в окремий *«Styrbjarnar þáttr Svíakappa»*, який зберігся в «Flateyjarbók» (бл. 1380—1394)[580].

Історичний вступ, котрий великою мірою побудований на *«Skjǫl-*

dunga saga», пов'язує поширення християнства в Данії з епохою імператора Оттона III (983—1002).

Н. Ф. Блейк не має жодних сумнівів, що *«Jómsvíkinga saga»* слід оцінювати як історичне джерело: «Було місто Йомсборґ, і була битва в Гйорунґаваґській затоці, в якій, наскільки нам відомо, йомсвікінґи справді брали участь. Натомість усе інше, про що розповідає нам *«Jómsvíkinga saga»*, — це чиста фантазія, продукт багаторічних літературних нашарувань»[581].

«Jómsvíkinga saga» не містить у собі прямих відомостей про Східну Європу, але вона важлива з того погляду, що самим своїм існуванням засвідчує особливе значення міста Йома/Волліна для балтійської — скандинавської і вендської — економічної та культурної сфери X та XI ст.[582].

Вибрані уривки

Створення ордену йомсвікінґів

Для ілюстрації особливостей «Саґи про йомсвікінґів» подаємо переклад розповіді про створення ордену йомсвікінґів[583].

«На четверте літо Пальна-Токі поплив на схід, до *Віндланду* (*Вендланду*), маючи сорок кораблів. У той час у Вендланді правив король на ім'я Буріслейв. Він чув про Пальна-Токі й боявся його збройних набігів, бо Пальна-Токі майже завжди перемагав і цим здобув собі велику славу. Король вирішив послати людей, які знайшли б Пальна-Токі і запросили б його до нього і сказали б йому, що король хоче бути його другом. До свого запрошення король додав пропозицію подарувати йому клапоть землі на території своєї країни, який називався *Йом* (*at hann vill gefa honum eitt fylki af landi sínu þat er heitir at Jómi*), за умови, що він там оселиться й захищатиме його країну та королівство. Пальна-Токі прийняв пропозицію й оселився там зі своїми людьми. Незабаром він збудував там велике й добре укріплене місто (*borg*). Частина міста виходила в море, і в цій частині він побудував гавань, таку велику, що в ній могли стояти триста шістдесят довгих кораблів, так, що всі вони були замкненими в місті, а на самій вершині кам'яної арки було споруджено величезну башту (*kastali*), в якій установили катапульти. Це місто називалося Йомсборґ (*þessi borg er kǫlluð Jómsborg*). Згодом Пальна-Токі, за порадою мудрих людей, дав Йомсборґові закони з метою якомога побільшити його славу та могутність. У першому розділі тих законів говорилося, що жоден чоловік, старший за п'ятдесят або молодший за вісімнадцять, не може входити до ордену; його членами могли бути лише ті, чий вік був десь між цими двома цифрами. Зв'язки спорідненості не бралися до уваги в тих випадках, коли хтось просив,

щоб його прийняли до ордену. Нікому не дозволялося втікати від супротивника, не менш хороброго й не гірш озброєного. Кожен мусив мститися за кожного як за рідного брата. Нікому не дозволялося сказати слово страху або злякатися за будь-якої ситуації, хоч би якою скрутною вона була. Все, що мало цінність і було захоплене в походах, мусило складатися біля прапора, і кожного, хто так не робив, виключали з ордену. Нікому не дозволялося зчиняти суперечки і чвари. Якщо була якась новина, то ніхто не мав права повідомляти її всім без винятку, бо всі новини міг оголошувати тільки Пальна-Токі. Нікому не дозволялося приводити в місто жінку, і ніхто не мав відлучатися з міста більш як на три дні. А якщо до ордену приймали когось, хто вбив батька, брата або іншого близького родича, або когось, хто вже входив до якогось іншого ордену, і якщо про це ставало відомо вже потім, то остаточне слово в цій справі надавалося Пальна-Токі, як і в усіх інших випадках, коли виникали між ними незгоди. Отак вони жили в тому місті, сумлінно дотримуючись своїх законів. Щоліта вони вирушали в збройні походи й здобували собі славу. Їх вважали великими воїнами, і мало хто міг рівнятися з ними в той час. Їх знали як йомсвікінґів».

2. «Саґи про мешканців Оркнейських островів»

Вступ

«Orkneinga saga» розповідає про родину ярла Ейстейн ґлумра, яка правила Оркнейськими островами (в межах Норвезького королівства) від приблизно другої половини IX ст. Саґу вперше було створено десь бл. 1190 р. Цю версію саґи, в якій розповідалося про події до 1171 р., вчені називають «давнішою», і вона не збереглася. До нас дійшла «молодша» версія, побудована на давній, написана анонімним ісландцем бл. 1230 р. У ній розповідається, мабуть, про те саме легендарне минуле й подається історія ярлів від приблизно 880 р. до 1171 р. із деякими доповненнями, що стосуються пізнішого періоду (до 1230 р.)[584].

Саґа повністю була включена до *«Flateyjarbók»* (бл. 1380—1394 рр.) — вона ввійшла частинами до саґ про Олава Трюґґвасона та Олава Святого. Вона збереглася також у трьох фрагментах давніших рукописів (AM 325 I, 4⁰, 18 листків; AM 325 III a, 4⁰, 2 листки; AM 325 III b, 4⁰, 1 листок).

Перше наукове видання саґи було підготовлене Сіґурдом Нордалем (Sigurður Nordal) у серії *SUGNL* (Т. 40, Copenhagen, 1913—1916).. Нове наукове видання з'явилося в серії *Íslenzk Fornrit*, видав Finn-

bogi Guðmundsson (т. 34. — Reykjavík, 1965. — CXLI. — 428, (2) с., 3 карти).

Достатньо адекватний англійський переклад саги підготував сер Джордж В. Дасент (G. W. Dasent: *'The Orkneyingers' Saga»*) і опублікував у 1894 р. в Лондоні. Новий англійський переклад зроблений Hermann Pálsson та Paul Edwards: *«Orkneyinga saga»*, Penguin Books, 1981. Німецький переклад надрукований у 19-му томі серії *Thule* (*Die Geschichten von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg*, 1-ше вид., 1924; 2-ге вид., 1966. — С. 21—219).

Згідно з теорією, яку висунув Ейнар Ол. Свейнссон, сагу було створено бл. 1200 р. під протекцією нащадків Семунда Мудрого (Оддаверів) у Південній Ісландії, які підтримували тісні взаємини з Оркнеями[585]. Див. Símek, с. 273—274.

Аналіз

Сага зосереджує свою увагу на Рьогнвальдові Брусасоні, ярлові оркнейському, активному прибічникові Олава Святого. Він брав участь у трагічній битві біля Стікластадіра, де був убитий Олав Святий (1030). Йому пощастило втекти і також урятувати пораненого Гаральда Сігурдарссона (який пізніше дістав прізвисько «Суворий»). Рьогнвальд утік на схід через Кйольські гори до Ямталанду, а звідти таємно перебрався до Швеції. Тим часом до нього приєдналися Гаральд, який одужав після поранення, та рештки розбитого війська Олава Святого. Разом вони подалися на Русь (austr í Garðaríki) і з'явилися до двору короля Яріцлейва Голмґардського (Ярослава Новгородського)[586].

Оскільки сага містить у собі важливі відомості про життя норвезьких емігрантів у Новгороді—Ладозі в 30-ті рр. XI ст., розділ 21 саги дається тут у перекладі.

Сага повідомляє одну цікаву деталь із середини XII ст. Коли ярл Рьогнвальд Кольссон калі (пом. 1158 р.) прибув зі своїми людьми в Константинополь, їх тепло привітали імператор та вікінги (*var þeim þar vel fagnat af stólkonungi ok Væringjum*)[587]. Автор саги уточнює: тоді імператором у Константинополі був Менеліас (Мануїл І Комнен, 1143—1180), відомий як Манулі (*þa var Meneliás konungr yfir Miklagarði, er vér kǫllum Manúla*)[588]. Він нагородив ярла великою сумою грошей і запропонував давати йому військову платню (*mála-gjǫf*), якщо ярл та його люди погодяться піти до нього на службу (*hann veitti jarli mikit fé ok bauð þeim málagj ǫf, ef þeir vildi þar dveljask*)[589].

Вибрані уривки

Ґандвік

На початку саґи оповідається коротка історія про заснування Норвеґії (*Fundinn Nóregr*). Форнйот, який правив територіями, відомими як Фіннланд та Квенланд, називається першим сувереном Норвеґії.

Fornjótr hefir konungr heitit; hann réð fyrir því landi, er kallat [er] Finnland ok Kvenland; þat liggr fyrir austan hafsbotn þann, er gengr til móts við Gandvík;	«Форнйотом звали короля; він правив країнами, які називалися Фіннланд і Квенланд; вони розташовані на Сході, біля затоки, яка тягнеться до Ґандвіка (Білого моря);
þat kǫllu vér Helsingjabotn[590].	ми називаємо її затокою Гельсінґя».

Ця географічна примітка є цінною, бо засвідчує той факт, що розташування Білого моря було ще відоме в Ісландії XIII ст.

Перебування Рьоґнвальда Брусасона на Русі (в Ґардаріki)[591]

«Про Рьоґнвальда, сина Брусі, тут треба сказати, що він був у битві біля Стікларстадіра, коли святий король Олав загинув; ярл Рьоґнвальд утік звідти разом з іншими, яким це вдалося. Він виніс із поля битви Гаральда Сіґурдарсона (пом. 1066 р.), брата короля Олава; Гаральд був тяжко поранений. Рьоґнвальд залишив його в одній хаті, щоб він там одужав, а сам перейшов через Кйольські гори до Ямталанду, звідти добувся у Швецію до короля Емунда (Анунда) Олавссона (1020/22—1047/50). Гаральд був у господаря хати, поки вилікувався; після цього господар дав йому свого сина за провідника, і вони поїхали на схід до Ямталанду, а звідти до Швеції, причому подорожували вони здебільшого таємно. Коли вони їхали верхи крізь лісові хащі, Гаральд наспівував свою пісеньку[592] (див. Походження Русі. — Т. I. — С. 330).

Гаральд прибув до Швеції і знайшов там Рьоґнвальда Брусасона; звідти вони поїхали разом на схід до Русі (Ґардаріkі), взявши із собою чимало людей, які ходили з королем Олавом у його похід. Вони їхали, не зупиняючись доти, доки добулися на схід у Новгород (*austr í Hólmgarða*), де король Яріцлейв (Ярослав Мудрий, 1015—1054); прийняв їх надзвичайно добре, тому що вони були людьми святого короля Олава. Вони [всі стали командирами прикордонного війська Русі] (*gerðusk þeir þá landvarnarmenn fyrir Garðaríki*) під [загальним командуванням] ярла Ейліва, сина ярла Рьоґнвальда Ульвссона, [який давно вже активно діяв на Русі].

Рьоґнвальд Брусасон залишався на Русі (*í Garðaríki*), поки король

Гаральд Сіґурдарсон їздив до Міклаґарда (Константинополя). Протягом якогось часу Рьоґнвальдові щоліта довіряли боронити країну [проти нападників-вікінґів], але взимку він завжди жив у Новгороді (*í Holmgarði*). Король Яріцлейв (Ярослав) цінував його дуже високо, а з ним і все його військо.

Рьоґнвальд був, як уже згадувалося, вищий і дужчий, аніж будь-хто з його людей; він був також найвродливіший серед чоловіків. Він мав такі блискучі здібності, що рівняти його не було з ким. Арнор Ярласкальд сказав, що Рьоґнвальд переміг у десятьох великих битвах під час свого перебування в Новгороді (*í Holmgarði*) (див. Походження Русі. — Т. I. — С. 326).

Коли Ейнар Тамбарскельфір і Кальв Арнасон (в 1034 р.) прибули на Схід, на Русь (*austr í Garðariki*), щоб зустрітися з Маґнусом Олавсоном, вони зустріли Рьоґнвальда в Старій Ладозі (*í Aldeigjuborg*). Він мало не напав на Кальва, поки Ейнар не пояснив йому мету їхньої подорожі. Ейнар сказав тоді Рьоґнвальдові, що Кальв глибоко осуджує лихих людей, які вбили святого короля Олава, прибравши його з лиця землі, й що він сподівається знайти гідного наступника в його сині Маґнусі. Він сказав, що Кальв хоче допомогти Маґнусові взяти владу в Норвеґії і підтримати його в боротьбі проти Кнутлінґів (данський клан Канутів). Після цього Рьоґнвальд заспокоївся. Тоді Ейнар попросив Рьоґнвальда супроводжувати їх у їхній подорожі до Новгорода (*upp til Hólmgarðs*) і підтримати їхнє прохання в розмові з королем Яріцлейвом (Ярославом), і Рьоґнвальд на це погодився.

Тоді вони найняли повіз у Старій Ладозі (*í Aldeigjuborg*), поїхали до Новгорода (*upp til Hólmgarðs*) і знайшли там короля Яріцлейва (Ярослава); вони переказали йому своє доручення і додали від себе, що оскільки правління Кнутлінґів (данського клану Канутів) і зокрема Альвіви, стало для них нестерпним, вони більше не можуть служити йому далі. І тоді вони виклали таке своє прохання: нехай король Яріцлейв віддасть їм Маґнуса, сина короля Олава, щоб він став їхнім вождем. Тоді й Рьоґнвальд приєднався до їхнього прохання, а також королева Інґіґерда (Олавсдоттір, пом. 1050 р.) й багато інших.

Королю (Ярославові) не хотілося віддавати Маґнуса норвежцям, після того як вони вчинили розправу над святим королем Олавом, його (Маґнуса) батьком. Проте, зрештою, вони домовилися, що одинадцятеро [з дванадцяти] найблагородніших людей складуть присягу перед королем Яріцлейвом (Ярославом), що все це правда і їм можна вірити. Але король Яріцлейв (Ярослав) звільнив Рьоґнвальда від обов'язку давати присягу з огляду на його вірність; його порахували тоді дванадцятим.

Кальв дав клятву Маґнусові, що поїде разом з ним у [його] країну й супроводжуватиме його, якщо він захоче її покинути, і зробить усе, що, на думку Маґнуса, треба буде зробити, аби безпечно привести його до влади.

Після цього норвежці проголосили Маґнуса своїм королем і стали віддано служити йому.

Кальв та його друзі перебували в Новгороді (*í Holmgarði*) до кінця святкових урочистостей з нагоди Різдва. Після цього вони вирушили в Стару Ладогу (*til Aldeigjuborgar*) і там роздобули для себе кораблі. Вони відпливли зі сходу навесні, як тільки скресла крига. Тоді й Рьоґнвальд Брусасон намислив приєднатися до короля Маґнуса в його подорожі. Спочатку вони добулися до Швеції, як розповідається в «Сазі про короля Маґнуса», а потім до Ямталанду, а далі на схід через Кьольські гори до Верадаля. І як тільки король Маґнус дістався до Трондгейма, все населення підкорилося його владі. Тоді він поїхав до Нідаросса, і на Ейратінґу[592] його проголосили королем над усією країною...»[593].

3. «Саґа про мешканців Фарерських островів»

Вступ

Ця саґа була створена бл. 1200 р., і Сноррі Стурлусон уже зміг використати її при написанні своєї *«Heimskringla»*[594]. На жаль, цей твір не зберігся в усьому обсязі. Як і у випадку з *«Orkneyinga saga»*, окремі її розділи дійшли до нас тільки в інших саґах, головним чином у «Великій сазі про Олава Трюґґвасона» (AM 61 fol.; 14—15 с.), *«St. Óláfr saga»* у *«Flateyjarbók»* (1380—1394) і в *«Heimskringla»*. Очевидно, що ці рештки мали багато редакційних виправлень.

Саґа була опублікована дослівно Фіннуром Йонссоном (Finnur Jónsson) (*Færeyinga saga. Den islandske Saga om Færingerne*, Copenhagen, 1927). Нове видання підготував Олафур Галльдорссон (Ólafur Halldórsson) (Reykjavík, 1967. — CCXLVIII. — 127 с.).

Існують два англійські переклади — F. York Powell: *The Tale of Thrond of Gate, Commonly called the Færeyinga saga* (London, 1896), та George Johnston: *The Faroe Icelander's Saga*. — Ottava, 1975.

Німецький переклад саґи («Die Geschichte der Leute auf den Färöern») був опублікований Феліксом Ніднером (Felix Niedner) у 13-му томі серії *Thule: Grönländer und Färinger Geschichte*, 1-ше вид., Jena, 1912; 2-ге вид., 1965. — С. 255—348). Див. ще Símek. — С. 81.

Вибрані уривки та аналіз

1. Новгород, Фарерські острови та Норвегія

Фарерські острови були відкриті норвежцями в IX ст. В кінці X ст. Сіґмунд Брестіссон (з клану Ґьотускеґґів), який правив островами від імені Гакона-ярла, перекинувся на бік Олава Трюґґвасона (995—1000) і став християнином.

Для історика Східної Європи цікаву інформацію дають чотири епізоди з життя Сіґмунда Брестіссона.

Брати Брестір і Бейнір завоювали половину Фарерських островів. Вони одержали їх у ленне володіння від Гакона ярла Сіґурдарссона (970—995), їхнього найліпшого друга. Сіґмунд був сином Брестіра. Коли він виріс, від нього чекали, що він виявить відвагу й здобуде славу. Така нагода випала йому, коли з'явилися п'ять вікінґівських кораблів на чолі з «кораблем-драконом». Командувач флоту — той, який стернував «кораблем-драконом», — оголосив, що він Рандвер і приплив сюди з Голмґарда (Великого Новгорода), що на сході (*hann kvetzst Randvérr heita ok œttaðr austan ór Hólmgarðe*)[595]. Він зажадав, щоб Сіґмунд віддав йому свій корабель (Сіґмунд одержав його від ярла Свейна, сина Гакона ярла) або вступив з ним у бій. Завдяки вдало обраній стратегії Сіґмунд завдав поразки небезпечному ворогові й отримав похвалу від ярлів Гакона та Свейна.

Для нас є цікавими ці відомості про існування та діяльність вікінґів із Голмґарда (Новгорода) в норвезьких водах у останній чверті X ст.

2

В іншому місці саґи розповідається про пригоду норвезького купця Равна. «Того літа з Норвеґії до Фарерів прибув корабель. Ім'я шкіпера було Равн. Він походив з Віка в Норвеґії (біля Осло) і мав будинок у Тунсберґу. Він часто плавав до Голмґарда й через те дістав прізвисько «Голмґардський гість» (*hann sigldi jafnan til Holmgarðs, ok var hann kalladr Hólmgarðsfari*)[596]. Коли Равн уже збирався відпливти додому, до нього підійшов якийсь місцевий чоловік і запропонував продати йому своїх двох рабів». Але я не можу затримуватися на подробицях укладення цієї цікавої угоди, оскільки вона прямо не стосується нашої головної теми.

Та я хотів би нагадати, що ця ж таки історія розповідається в найбільшій *«Óláfs saga Tryggvasonar»* (OsTm):

«...прибув корабель на Фарери з Норвеґії і кинув якір у Тоосгавені. Шкіпера звали Равном із Віка, на прізвисько «Новгородський гість». Оскільки він часто їздив у Ґардарікі (на Русь), що на Сході (*ok var kallaðr Hólmgarðsfari þviat hann hafði siglt austr í Garðaríki*), він був чоловік багатий і мав будинок у Тунсберґу»[597].

3

Однієї зими, під час правління шведського короля Ейріка Переможця Бярнарсона (957—995), група з дванадцяти норвезьких купців посварилася з місцевими людьми, і один норвежець убив одного шведа. За це шведський король наказав убити всіх дванадцятьох купців. Коли правитель Норвегії Гакон ярл (970—995) довідався про це, він вирішив помститися. Він доручив цю справу Сіґмундові. Сіґмунд напав на знаменитий загін прикордонного війська, очолюваний Бйорном, і вбив командира. Після цього він переможно відплив зі Швеції на схід до Голмґарда (Новгорода) і спустошив острови та узбережжя (*sigla nú burt af Svíþjóðu ok austr til Hólmgarðs og herja þaðra un eyjar og annes*)[598].

Цікаво відзначити, що напад на новгородські (голмґардські) острови та узбережжя сприймався норвезьким правителем в останню чверть X ст. як частина помсти шведському королю.

4

Коли Сіґмунд Брестіссон проголосив лояльність Олавові Трюґґвасону, останній розповів йому історію свого життя, схожу, як він вважав, на історію життя Сіґмунда. Обидва втратили батьків ще дітьми й провели дитинство та юність у чужих країнах, куди їх було продано як рабів. Автор саґи пише, що Олав нібито сказав:

«Отже, тебе продали тоді в рабство або, якщо висловитися точніше, було заплачено гроші за те, щоб тебе могли зробити рабом і невільником. У такий спосіб тебе було вигнано й вислано з твоїх маєтків та володінь, і ти довго жив у чужій країні, де єдина допомога, яку ти міг одержати, залежала від милосердя зовсім не відомих тобі людей, які дбали й піклувалися про тебе не більше, аніж дбають і піклуються про своє майно. Зі мною все відбувалося майже так само, як я оце тобі описав про тебе. Як тільки я народився, мої співвітчизники стали шукати мене й чатувати на мене, маючи намір убити мене, так що моя мати мусила, переодягнувшись у жебрацьке лахміття, покинути разом зі мною свого батька, родичів і всі свої маєтки. Так минули три роки мого життя. Потім ми обоє потрапили в полон до вікінґів, і мене розлучили з нею, і більш ніколи я її вже не бачив. Три рази продавали мене в неволю, і я жив у *Ейстланді* серед цілковитих чужинців (*var eg þa á Eistlandi með öllum ókunnum*), аж поки мені виповнилося дев'ять років, і один із моїх родичів прибув туди й забрав мене з собою на Схід (на Русь; *og flutti mig með sér austr í Gardaríki*). Там я прожив наступні дев'ять років, і хоча я був, так би мовити, вільний, я все ж таки жив на вигнанні. А ставши чоловіком, я здійснив чимало подвигів, за що здобув великі почесті та шану від

короля Вальдамара (Володимира, 980—1015), значно більші, аніж, за звичайних обставин, може здобути собі чужинець (*og þaðan af meiri sæmd og virðing of Valdamar konungi en líklegt mætti þykja um einn útlendan mann*). І приблизно так само ти здобув почесті від ярла Гакона»[599].

5

І нарешті, можна додати, що ця саґа згадує також про йомсвікінґів[600].

Висновки

Найважливіший внесок, який роблять «Саґи про королів Данії» (*«Knýtlinga saga»*) у східноєвропейську історію, — це, безперечно, те, що в них задокументовано важливу роль, яку ще відігравали давні (балтійські) пруси із Самланду та кури (Kúrir) в басейні Балтійського моря XI і XII ст. і як торговці, і як пірати. В цьому зв'язку можна додати, що загалом *«Knýtlinga saga»* виказує жвавий інтерес до проблем піратства та торгівлі на Балтійському морі. З другого боку, цінними є також відомості, що їх дає *«Knýtlinga saga»*, про родинні зв'язки між данською та руською династіями та про збройні набіги членів данської династії на східнобалтійські країни (*Austrvegr*).

З данського погляду, найважливішим їхнім завданням була пацифікація та підкорення балто-слов'янських країн (Вендланду), і тому ця тема панує над оповіддю (з багатьма топографічними, культурними та історичними подробицями).

«Jómsvíkinga saga» має цінність у тому, що засвідчує значення торгового міста Йом—Волліна для балтійської скандинаво-вендської економічної та культурної сфери X—XI ст.

«Orkneyinga saga» дає цікаві географічні екскурси, де, серед інших, згадується *Ґандвік* (Біле море) і малюється яскрава картина політичної діяльності норвезьких еміґрантів у Новгороді-Ладозі Ярослава Мудрого бл. 1030—1035 рр.

«Færeyinga saga» дає нам деяку несподівану і дуже важливу інформацію. Вона наводить досить деталізовані факти щодо активних комерційних зв'язків, які існували між Голмґардом (Великим Новгородом), Норвегією та Фарерськими островами в останні десятиліття X ст. Там також засвідчується — для того самого періоду — цікавий і несподіваний аспект норвезько-шведського морського суперництва: плануючи, як помститися шведському королю, норвезький правитель нападає на острови та узбережжя, які належать... Новгороду (Голмґарду).

Додаток: «Саґа про Св. Едварда»

Вступ

Анонімна саґа про Едварда Святого Сповідника, короля Англії (1042—1066; нар. 1003 р.; канонізований 1161 р.) була, певно, перекладена староскандинавською мовою або створена не раніш як наприкінці XIII — на початку XV ст.[601]. Вона дійшла до нас передусім у двох великих ісландських кодексах XIV ст., які також доступні у фототипних виданнях: перший — це збірка житій ісландських святих *Biskupa sögur* (SKB 5, fol.); вона була опублікована у факсимільному виданні Йоном Гельґасоном (Jón Helgason) в CCl, т. 19 (Kbh., 1950). Другий кодекс — це знаменита *Flateyjarbók* (GKS 1005, fol.), факсимільне видання Фіннура Йонссона (Finnur Jónsson) в CCl, т. 1 (Kbh., 1930)[602].

«Játvarðar saga» складається з двох неоднакових за обсягом частин. У першій, яка має три розділи, розповідається про короля Едварда та про Англію. Вона відкривається описом Едвардової генеалогії та його якостей як святого, а далі переходить до легенд про Вільгельма Бастарда. Другий розділ присвячений правлінню Едварда; тут реальність переплітається з видіннями короля та описами його чудотворних зцілень. У третьому розділі розповідається про Ґодвіна та його синів, а також про смерть Едварда і про битви біля Стемфордського мосту та під Гастінґсом (1066).

Для створення цієї частини саґи укладач використав кілька джерел, таких як «Speculum Historiale» Венсана де Бове та «Настанови до дня Святого Едварда», схожі на ті, які було знайдено в Ексетерському требнику[603].

Друга частина — а нас цікавить тут лише вона — розповідає про еміграцію англосаксів до Візантії. Її можливе джерело, неопублікований розділ «Chronicon Universale Anonymi Laudunensis», було нещодавно досліджене Крайніє Сіґаар (Krijnie Ciggaar)[604].

* * *

Існують два окремі видання *«Játvarðar saga»*. Перше було опубліковане К. К. Равном та Йоном Сіґурдссоном (C. C. Rafn та Jón Sigurðsson) на основі SKB 5, fol.: *Saga Játvarðar konúngs hins helga*, udgiven efter Islandske Oldböger af det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab (Kbh., 1852), 43 с., 1 факс.

Друге видання здійснене Ґудбрандом Віґвуссоном (Gudbrand Vigfusson) як додаток до його видання *Orkneyinga saga* у Rerum Britannicaram Medii Aevi Scriptores. Icelandic Sagas..., fol. 1 (London, 1887), с. 388—400. Англійський переклад сера Ґ. В. Дасента (G. V. Dasent) вийшов у тій самій серії як т. 3 (London, 1894), с. 416—428.

Основна література:

R. M. Dawkins. «The Later History of the Varangian Guard — Some Notes» // *Journal of Roman Studies*. — T. 37 (1947). — C. 39—46, esp. c. 42—43.

H. L. Rogers. «An Icelandic Life of St. Edward the Confessor» // *Saga-Book*. — T. 14:4 (London, 1956—57). — C. 249—272.

Christina Fell. «The Icelandic Saga of Edward the Confessor: the Hagiographic sources» // *Anglo-Saxon England*. — T. 1.1 (Cambridge, 1972). — C. 247—258.

Jonathan Shepard. «The English and Byzantium: A Study of their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century» // *Traditio*. — T. 29 (New York, 1973). — C. 53—92, esp. c. 80—92.

Jonathan Shepard. «Another New England? — Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea» // *Byzantine Studies*. — T. 1:1 (1974). — C. 18—39.

Krijnie Ciggaar. «L'emigration anglaise à Byzance après 1066: Un nouveau tate en Latin sur les Varangues à Constantinople» // *Revue des Etudes Byzantines*. — 32 (1974). — C. 301—342.

Christine Fell. «The Icelandic Saga of Edward the Confessor: Its Version of the Anglo-Saxon Emigration to Byzantium» // *Anglo-Saxon England*. — T. 3 (1984). — C. 179—196.

Christine Fell. «English History and Norman Legend in the Icelandic Saga of Edward the Confessor» // *Anglo-Saxon England*. — T. 6 (1977). — C. 223—236.

Helen Carron. «Játvardar Saga» // Med. Scand., 1993. — C. 340.

Переклад і аналіз

Англійський флот із трьохсот п'ятдесяти кораблів під проводом ярла Сіґурда з Ґлостера (Сіварда Барна) відплив із Англії вздовж узбережжя Ґалісії (в Іспанії), пройшов крізь Ньорва-сунд (Ґібралтар) і прибув до Константинополя (Міклаґарда) в той час, коли «поганські народи обложили місто з моря і з суходолу. Кірялакс був тоді імператором, і він тільки-но прийшов до влади (Алексій І Комнен, 1081—1118)[605]. [Англійці усунули загрозу з боку моря; імператор] подякував їм за цю велику перемогу, яку вони здобули для того, щоб дати йому мир та безпеку. Якийсь час вони перебували в Міклаґарді, й завдяки їм не було ніяких сутичок у країні грецького царя. Цар Кірялакс (Алексій) запропонував їм залишитися там і стати його охоронцями, оскільки відчувалася нестача у варягах, які були на його царському утриманні, але ярлові Сіґурдові та іншим вождям здалося, що не випадає їм перебувати до старості на цій службі, не маючи власного володіння, яким вони могли б правити; і

тоді вони попросили царя, щоб він надав у їхнє розпорядження кілька міст, якими вони володіли б і які змогли передати у спадок своїм нащадкам. Але цар вирішив, що не годиться йому зганяти інших людей з їхніх земель. І коли вони прийшли до нього, щоб поговорити про це, цар Кірялакс сказав їм, що знає про землю, яка лежить далеко на півночі в морі і яка в давні часи була під владою візантійського імператора, але потім погани підкорили її собі й там оселилися. Почувши про це, англійці взяли з царя Кірялакса слово, що та земля належатиме їм та їхнім нащадкам без сплати податків і мита, якщо вони відвоюють її в поган. Цар дав їм таку обіцянку. Тоді англійці покинули Міклаґард і попливли на північ у [Чорне] море; але деякі вожді воліли залишитися в Міклаґарді й піти на службу до імператора.

Ярл Сіґурд та його люди добулися до тієї землі, і мали там не одну битву, і відвоювали ту країну, повиганявши звідти всіх людей, які жили там раніше. Після цього вони взяли її собі у власність і назвали Англією. Всім містам, які були в тій країні та які вони там збудували, вони дали назви англійських міст. Вони назвали їх [Новим] Лондоном і [Новим] Йорком і дали їм назви багатьох інших великих міст, які були в Англії.

Вони не захотіли жити за законом Святого Павла (православним), що діяв у Міклаґарді, а знайшли собі єпископів та інших священнослужителів у країні мадяр (католиків).

Ця країна лежить за шість днів і ночей подорожі [Чорним] морем на схід і північний схід від Міклаґарда; там — найкраща земля, яку тільки можна собі уявити; і відтоді люди жили там завжди».

* * *

У своїх недавніх дослідженнях Джонатан Шепард захищає історичність цих відомостей про заснування «іншої Нової Англії». На його думку, втікачі-англійці заснували свою нову країну в Криму та навкруг Азовського моря. Їх слід ототожнити з тими саксами-християнами, які в XIII ст. належали до ордену ченців-францисканців і на той час ще зберігали свою мовну ідентичність. Близько шістьох назв їхніх колоніальних поселень — серед них Лондіна, Варанґолімен і Ваґрополі — ми знаходимо на картах берегових ліній (портуланів), зроблених італійськими та каталанськими мореплавцями XIV—XVI ст. Ці кримські та північночорноморські-північноазовські «сакси» (чужоземці, здається, воліли називати їх саме так, а не «англійцями») були, як вважає Шепард, «таким собі резервуаром рекрутів для візантійської армії (варязького корпусу охоронців)» до падіння Константинополя в 1204 р.»[606].

ГЛАВА ТРЕТЯ

Генеалогічні відомості про династію Русів у саґах про королів

У всіх саґах про Олава Святого розповідається про одруження Інґіґерди Шведської з Яріцлейвом (Ярославом Мудрим), королем Голмґардським (Новгородським)[607], і так само в усіх саґах про Олава Трюґґвасона згадується про трагічне сватання Віссавальда з Ґардарікі (Всеволода Володимировича) до Сіґрід Пихатої[608], а саґи про Гаральда містять у собі розповідь про романтичне кохання Гаральда до Єлизавети/Еллісів, дочки того ж таки Ярослава Новгородського[609].

Але членів руської династії було внесено до генеалогій скандинавських харизматичних кланів лише внаслідок того життєвого шляху, яким пішли дві (з п'ятьох) дочок Гаральда Голмґардського (Мстислава Володимировича/Мономаховича, 1088—1117, пом. 1132 р.) та його дружини, шведської принцеси Крістіни Інґадоттір (пом. 1122 р.).

Перша з Гаральдових дочок, Інґіґерда, одружилася бл. 1116 р. із королем ободритів Кнутом Ейрікссоном "Паном" (1128—1131), якому судилося дуже коротке життя, і стала матір'ю великого данського короля Вальдімара I (1157—1182), котрий дістав своє руське кня-

зівське ім'я на честь свого прадіда Володимира/Вальдімара Мономаха (1113—1125).

Її сестра Мальмфрід двічі виходила заміж за представників скандинавських харизматичних кланів, спочатку — за короля Норвегії Сіґурда Маґнуссона Хрестоносця (1103—1130, з яким вона розлучилася бл. 1128 р.), а потім — за короля Данії Ейріка Незабутнього Ейрікссона (1134—1137).

Відповідні деталізовані генеалогії поміщено в усіх трьох збірниках саґ про королів Норвегії (*«Morkinskinna»*, *«Fagrskinna»*, *«Heimskringla»*) і в збірнику саґ про королів Данії (*«Knýtlinga saga»*).

Порівняння всіх таких генеалогій показує, що автори згадуваних збірників королівських саґ користувалися в основному тим самим генеалогічним древом, остання редакція якого датується десь між 1216 і 1222 рр., оскільки як остання ланка в ньому називається шведський король Йоан/Іван (1216—1222), що був на престолі саме тоді.

Типовою характеристикою древа є те, що руські династичні гілки вводяться туди через згадку про шлюб Вальдімара (Володимира Мономаха, 1113—1125) з англійською принцесою Ґюдою Гаральдсдоттір, яка, після битви під Гастінґсом (1066 р.), жила в Данії; Саксон Граматик наголошує на тому, що саме данський король віддав її заміж за Вальдімара (Мономаха) Київсько-Новгородського[610].

Треба також указати на те, що вже в ранній версії цього генеалогічного древа ім'я Вальдімарового батька Всеволода (князя Київського, 1078—1093) якимсь чином загубилося[611], так що Вальдімар там оголошується сином Яріцлейва (Ярослава, 1018—1054); до речі, батько останнього подається в *«Knýtlinga saga»* як названий батько короля Норвегії Олава Трюґґвасона (995—1000).

Варто також згадати, що це генеалогічне древо називає одного з представників харизматичного клану Русі, Валада конунґа *а Пуліналанде*, який був тестем вищезгадуваного данського короля Вальдімара I (1157—1182)[612].

«Morkinskinna» (бл. 1217—1222) і *«Heimskringla»*, яка йде за тією самою моделлю (бл. 1230 р.), дають відомості, взяті з цього ж таки генеалогічного древа у своїй сазі про Сіґурда Маґнуссона Хрестоносця Норвезького (1103—1130). Текст *«Morkinskinna»* почасти пошкоджений, але в більшості випадків він може бути реконструйований на основі *«Heimskringla»* (бл. 1230 р.), а також *«Fagrskinna»* (незабаром після 1230 р.), де це генеалогічне древо (в дещо іншій версії, поданій як генеалогія данських королів: ættartala Danakononga) дається на початку «Саґи про Олава Гаральдссона Тихого Норвезького» (1066—1093).

В *«Knýtlinga saga»* (бл. 1240/1270) генеалогічне древо згадується в шістьох розділах.

Нижче ми наводимо (в перекладі) всі чотири версії цього генеалогічного[613] древа.

«Morkinskinna»[614]

[1] [Король Сіґурд (Маґнуссон Хрестоносець, 1103—1130) був одружений з Маль[мфрід], дочкою короля Гаральда Вальдамарссона (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) Голмґардського (Новгородського, 1088—1117; Київського, 1125—1132), що на Сході (*austan ór Hólmgarþi*).

[2] Той Вальдамар (Володимир Мономах, 1113—1125) був сином [сина] [Яріцлейва (Ярослава Володимировича, 1010—1054), князя Голмґардського (Новгородського), та І]нґіґерди (пом. 1050 р.), дочки Олава (Скаутконунґа, 995—1020/22), короля Швеції.

[3] Матір'ю короля Гаральда Вальдамарссона (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) була Ґюда (пом. бл. 1090 р.), дочка Гаральда Ґуд[іна]сона, короля Англії (1066)].

[4] Матір'ю [королеви Ма]льмфрід була Крістін (пом. 1120 р.), дочка Інґі (I) Стейнкельссона, короля Швеції (1080—1112).

[5] Ще однією дочкою Гаральда (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) [була Інґільборґ, одружена (близько 1116 р.) з] королем (ободритів) "Паном" Кнутом (1128—1131).

[6] Їхніми ("Пана" Кнута та Інґіборґ) дітьми були Вальдімар (I), король Данії (1157—1182), і Марґрет, [і Крістін], і Катерін.

[7] Марґрет (Кнутсдоттір) була одружена зі Стіґом Білошкірим.

[8] Їхньою (Стіґа та Марґрет) дочкою була Крістін (Стіґсдоттір), одружена (в 1163 р.) з Карлом (VII) Сьорквіссоном, королем Швеції (1156—1167).

[9] Їхнім [Карла й Крістін] сином був король Сьорквір (II) Шведський (1196—1206), батько короля Йоана (Шведського, 1216—1222).

[10] Король Сіґурд Хрестоносець (Норвезький, 1103—1130) і королева Мальмфрід мали дочку на ім'я Крістін.

[11] Король Сіґурд Хрестоносець (Норвезький, 1103—1130) прижив зі своєю наложницею Борґгільд, дочкою Олава з Далі, сина на ім'я Маґнус (згодом: Сліпий, король Норвегії, 1130—1139). Він, Маґнус, був незвичайно вродливий. Ще зовсім юним його відрядили на північ у Бяркі (в Галоґаланді), [де його всиновив] Віткун Йоанссон. І до того ж він (Маґнус) був дуже відважний».

«Fagrskinna»[615]

[1] «Король Вальдамар (Володимир Мономах, 1113—1125), син [сина] Яріцлейва (Ярослава, 1010—1054), короля Голмґардського (Новгородського), та Інґіґерди (пом. 1050 р.), дочки Олава (Скауткунунґа, 995—1020/22), короля Швеції, одружився (бл. 1070 р.) з Ґюдою, дочкою короля (Англії) Гаральда (Ґодінасона, 1066 р.).

[2] Сином Вальдамара (Володимира Мономаха, 1113—1125) та Ґюди (Гаральдсдоттір, пом. бл. 1090 р.) був король Гаральд (Мстислав Мономахович, нар. 1076 р.; 1088—1132), одружений (1095 р.) з Крістіною (пом. 1122 р.), дочкою короля (Швеції) Інґі (І) Стейнкельссона (1080—1112).

[3] Їхніми (Гаральда й Крістіни) дочками були Маль(м)фрід та Інґібйорґ.

[4] Мальмфрід одружилася спочатку з королем (Норвегії) Сіґурдом Маґнуссоном Хрестоносцем (1103—1130), а вдруге (бл. 1130/32 р.) — з Ейріком Незабутнім, королем Данії (1131—1137).

[5] "Пан" Кнут (Ейрікссон, король ободритів, 1128—1131), брат короля Ейріка Незабутнього (Данського, 1131—1137), одружився (бл. 1116 р.) з Інґібйорґ Гаральдсдоттір, сестрою Мальмфрід.

[6] Їхніми ("Пана" Кнута та Мальмфрід) дітьми були Вальдімар (І, король Данії, 1157—1182), і Крістін, і Катерін, і Марґарета.

[7] Вальдімар (І), король Данії, одружився (в 1154 р.) з Суффією, дочкою короля Валада (Володимира Всеволодовича, князя Новгородського в 1136 р., пом. 1139 р.) в Польщі[616], і королеви Ріківци (дочки Болеслава III Польського, нар. бл. 1116 р., пом. після 1155 р.).

[8] Дітьми короля Вальдімара (І Данського, 1157—1182) та Суффії були король Кнут (VI Данський, нар. 1163 р.; 1182—1202), та король Вальдімар (II Данський; нар. 1170 р., 1202—1241), і королева Рікіца (пом. 1220 р.; жінка Ейріка X, короля Швеції, 1208—1216).

[9] Стіґ Білошкірий одружився з Марґаретою, дочкою "Пана" Кнута.

[10] Він (Стіґ Білошкірий) був батьком Нікула́са (Стіґссона) і Крістін (Стіґсдоттір), одруженої (в 1163 р.) з королем Карлом (VII) Сверкіссоном (Шведським, 1156—1167).

[11] Їхнім (Карла та Крістін) сином був король Сверкір (II Карлссон Шведський, 1196—1206), батько короля Йоана (Сверкіссона Шведського, 1216—1222).

[12] Матір'ю короля Карла (VII Сверкіссона Шведського, 1156—

1167) була королева Ульфілд, дочка Гакона Фіннссона, сина Гарека з Тйотти (нині Тйоттен у Галоґаланді)[617].

[13] Ульфілд (Гаконардоттір) була одружена в першому шлюбі з Нікуласом I (Нільсом Свейнссоном), королем Данії (1104—1134), і в другому — з Інґі (II) Галстейнссоном, королем Швеції (1118—1130), і в останньому — з королем Сверкером (I) Кольссоном (Шведським, 1134—1156)[618].

[14] Король Ейрік (X Кнутссон, Шведський; 1208—1216) одружився з королевою Рікіцою (пом. 1220 р., дочкою Вальдімара I Данського, 1157—1182)»[619].

В іншому місці, в сазі про Гаральда Маґнуссона ґіллі (короля Норвегії, 1130—1136), *«Fagrskinna»* дає таку додаткову інформацію про Крістін, ще одну дочку "Пана" Кнута та Мальмфрід:

[15] «Маґнус, син короля Сіґурда (Сліпий, 1130—1139), одружився (в 1132 р.) з Крістін, дочкою "Пана" Кнута та Інґібйорґ, дочки короля Гаральда (Мстислава Мономаховича Новгородського, пом. 1132 р.), і сестрою королеви Мальмфрід (Гаральдсдоттір), яка була одружена з його батьком, королем Сіґурдом (Хрестоносцем, 1103—1130)»[620].

«Heimskringla»[621]

[1] «Король Сіґурд (Маґнуссон Хрестоносець, 1103—1130) був одружений з Мальмфрід, дочкою короля Гаральда Вальдамарссона (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) Голмґардського (Новгородського) на Сході (*austan ór Hólmgarði*).

[2] Матір'ю короля Гаральда (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) була Ґюда Стара (ґамла, пом. бл. 1190 р.), дочка Гаральда Ґудінасона, короля Англії (1066 р.).

[3] Матір'ю Мальмфрід була Крістін, дочка Інґі (I) Стейнкельссона, короля Швеції (1080—1112).

[4] Сестрою Мальмфрід (Гаральдсдоттір) була Інґільборґ (Гаральдсдоттір), одружена (бл. 1116/1118 р.) з "Паном" Кнутом (королем ободритів, 1128—1131), сином Ейріка (I) ґоді, короля Данії (1095—1103), сина (короля) Свейна (II) Ульвссона (Данського, 1047—1074).

[5] Дітьми "Пана" Кнута (пом. 1131 р.) та Інґільборґ (Гаральдсдоттір) були Вальдімар (I, 1157—1182), що заступив Свейна (III) Ейрікссона (1147—1157) як король Данії, Марґрет, Крістін і Катрін.

[6] Марґрет (Кнутсдоттір) була одружена зі Стіґом Білошкірим.

[7] Їхньою (Стіґа та Марґрет) дочкою була Крістін (Стіґсдоттір),

одружена (в 1163 р.) з Карлом (VII) Серквіссоном, королем Швеції (1156—1167).

[8] Їхнім (Карла та Крістін) сином був король Сверкер (II) Шведський (1196—1206)».

«Heimskringla» подає наше генеалогічне древо також у *«Magnúss saga Erlingssonar»*, коли згадує про короля Данії Вальдімара I Кнутссона:

[9] «Король Вальдамар (I, Кнутссон Данський, 1157—1182) був близьким родичем (*frændi*) короля Маґнуса Ерлінґссона (Норвезького, 1162—1184).

[10] Інґільборґ (Гаральдсдоттір), мати короля Вальдімара (I, Кнутссона), і Мальмфрід (Гаральдсдоттір), мати Крістін (Сіґурдардоттір Хрестоносця), яка була матір'ю короля Маґнуса (Ерлінґссона Норвезького, 1162—1184), були сестрами, дочками короля Гаральда (Мстислава Мономаховича, 1088—1132) з Ґардар (Новгорода), що на Сході (*ór Gorðum austan*).

[11] Він (Гаральд/Мстислав Мономахович, пом. 1132 р.) був сином Вальдамара (Володимира Мономаха Київського, 1113—1125), сина [сина] Яріцлейва (Ярослава Володимировича Новгородського, 1010—1054»[622].

«Knytlinga saga»

Як уже згадувалося, *«Knytlinga saga»* зверталася до генеалогічного древа в шістьох випадках (розділи 11, 22, 88, 93, 99 і 124).

Розділ 11[623]

[В кінці цього розділу розповідається про встановлення зв'язку через шлюб між данським ярлом Ульвом і англійським ярлом Ґудіні (Ґодвіном, пом. 1053 р.), який одружився з дочкою Ульва Ґюдою. Далі в тексті читаємо:]

[1] «Синами Ґудіні (ярла Ґодвіна, пом. 1053 р.) та Ґюди (Ульвсдоттір) були: Гаральд, король Англії (1066 р.); ярл (Нортумбрії) Тості, на прізвисько «Дерев'яний Спис» (пом. 1066 р.), ярл (Нортумбрії) Мьорукарі (бл. 1066 р.), ярл (Нортумбрії) Вальтйолв (пом. 1076 р.) і ярл (Мерсії) Свейн (пом. 1052 р.). Їхніми нащадками стали багато видатних людей у Англії, Данії, Швеції і в Ґардарікі, що на Сході. Вони входили до королівських династій у Данії.

[1a] Однією з дочок короля Гаральда Ґудінасона (1066) була Ґюда (пом. бл. 1090 р.); вона одружилася (бл. 1070 р.) з Вальдамаром (Володимиром Мономахом, 1113—1125), королем Голмґардським (Новгородським).

Їхнім (Володимира Мономаха та Ґюди) сином був король Гаральд (Мстислав Мономахович, пом. 1132 р.).

Він (Мстислав Мономахович) мав двох дочок (Мальмфрід та Інґібйорґ), про яких ми розповімо пізніше»[624].

Розділ 88[625]

[2] «Королем Голмґардським (Новгородським) на Сході (*austr í Hólmgarði*) був Гаральд (Мстислав Мономахович, 1088—1132), син короля Вальдамара (Володимира Мономаха Київського, 1113—1125), сина [сина] Ярицлейва (Ярослава Новгородського, 1010—1054), сина Вальдімара (Володимира Святославича Новгородського, 969—988); Київського, 980—1015), названого батька короля Олава Трюґґвасона (Норвезького, 995—1000).

[3] Матір'ю короля Гаральда (Мстислава Мономаховича Новгородського та Київського) була Ґюда, дочка Гаральда Ґудінасона, короля Англії (1066 р.).

[4] Король Гаральд (Мстислав Мономахович, Новгородський та Київський), пом. 1132 р., одружився (в 1095 р.) з Крістін (пом. 1122 р.), дочкою Інґі (І) Стейнкельссона, короля Швеції (1066—1080), сестрою королеви Марґрет (пом. 1130 р.), яка була в той час одружена з Нікуласом І (Нільсом Свейнссоном, королем Данії, 1104—1134).

[5] Дочками короля Гаральда (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) та Крістін (Інґадоттір, пом. 1122 р.) були Маль[м]фрід, одружена з Сіґурдом (Маґнуссоном) Хрестоносцем, королем Норвегії (1103—1130), та Енґільборґ (жінка "Пана" Кнута, пом. 1132 р.)».

Розділ 93[626]

[6] «Святий "Пан" Кнут (Ейрікссон, король ободритів, 1128—1131) та Енґільборґ (Гаральдсдоттір) мали трьох дочок: Марґрет, Крістін і Катрін.

[7] Енґільборґ (Гаральдсдоттір) віддали заміж (за "Пана" Кнута) в Аустрвеґ (*hon var gipt í Austrveg*) (бл. 1116—1118).

[8] А Маґнус Сліпий, король Норвегії (1130—1139), син Сіґурда Хрестоносця, одружився (в 1132 р.) з Крістін (Кнутсдоттір).

[9] Стіґ Білошкірий зі Скані (Сконе) одружився з Марґрет (Кнутсдоттір).

[10] Їхніми (Стіґа й Марґрет) дітьми були Нікулас (Стіґссон) і Крістін (Стіґсдоттір), яка одружилася (в 1163 р.) з Карлом (VII) Сьорквіссоном, королем Швеції (1156—1167).

[11] Їхнім (Карла й Крістін) сином був Сьорквір (II), король Швеції (1196—1206).

[12] Він (Сьорквір II, пом. 1206 р.) одружився з Інґіґерд, дочкою Бірґіра ярла Броса (Бірґір, ярл Шведський, пом. 1202 р.).

[13] Їхнім [Бірґіра та Інґіґерд) сином був Йон, король Швеції (1216—1222)».

Розділ 99[627]

[14] «Його звали Ейрік (Ейрікссон) Незабутній (король Данії, 1134—1137).

[15] Він (Ейрік Незабутній, пом. 1137 р.) одружився (бл. 1130/1132 р.) з королевою Мальмфрід, дочкою короля Гаральда Вальдімарссона [Віссівальдссона] Яріцлейвссона (Мстислава Мономаховича, пом. 1132 р.) із Голмґарда, що на Сході (*austan ór Hólmgarði*), сестрою Енґільборґ, яка була одружена (бл. 116/1118 р.) з його братом "Паном" Кнутом (Ейрікссоном (пом. 1131 р.).

[16] До [цього шлюбу] Мальмфрід була одружена з Сіґурдом (Маґнуссоном) Хрестоносцем, королем Норвегії (1103—1130)».

Розділ 124[628]

[17] «Матір'ю короля Вальдімара (І Кнутссона Данського, 1157—1182) була Енґільборґ, дочка короля Гаральда Вальдімарссона (Мстислава Володимировича Новгородського-Київського, пом. 1132 р.), чиєю сестрою — як згадувалося вище — була Мальмфрід, з якою одружився король Сіґурд (Маґнуссон) Хрестоносець (Норвезький, 1103—1130).

[18] Їхньою (Сіґурда та Мальмфрід) дочкою була Крістін, мати короля Маґнуса Ерлінґссона (Норвезького, 1162—1184), як сказано в саґах про королів Норвегії, де розповідається про стосунки з норвежцями короля Вальдімара (І Данського, 1157—1182)».

Результати нашого аналізу цих генеалогічних даних зведені в генеалогічну таблицю, яка додається в кінці тому.

Екскурс: Ідентичність Валада, тестя Вальдамара І Данського

У своєму класичному есе Ф. Браун ідентифікує Валада як представника Полоцької династії[629]. Тим часом фахівці з генеалогії висунули припущення, що згадуваним князем був швидше Володимир Всеволодович (пом. бл. 1139 р.), онук Гаральда (Мстислава Мономаховича), який під час новгородського повстання (1136—1137) на короткий період заступив на князівському престолі Новгорода свого батька Всеволода Мстиславовича. Такий погляд може бути обґрунтований ось якими фактами[630].

У скандинавській традиції Валада називають *a Púlinalande* «у Польщі»; це відбиває реальну ситуацію, оскільки після того, як йому

довелося покинути Новгород, він жив у Польщі при дворі свого тестя. Він одружився в травні 1136 р. з Рікіцою (Риксою, нар. 1116/1117 р., пом. в грудні 1155 р.), дочкою Болеслава III Кривоустого, князя Польщі (1102—1138).

Той факт, що Валад належав до руської, а не до польської династії, засвідчує Саксон Граматик: «Sed Waldemarus, quo minus ad hanc copulam intenderet, inopiam virginis obstare dicebat, quod, patre Ruteno procreata, nullorum in Dania bonorum heres existeret...»[631].

Валаđ (Володимир Всеволодович) був другим чоловіком Рікіци; вони мали дочку на ім'я Суффія (Софія). Уперше Рікіца вийшла заміж у 1129/1130 р. за Маґнуса Нільссона, представника данської династії, який протягом п'ятьох років був королем Швеції (1129—1134, нар. 1106 р.). Третім чоловіком Рікіци став (після 1139 р.) шведський король Сверкір I (1134—1156), від якого вона мала сина Буліцлавса, названого так на честь його діда. Він рано помер, і його маєтки дісталися у спадок Валадові та дочці Рікіци Суффії, як ми довідуємося з тогочасного шведського документа: «Hee sunt possessiones regis Waldemari in Swethia». В тексті читаємо: «...et preter illas possessiones quas Bulizlaws hereditavit mortuo dicto Burizlawo, eadem possessiones hereditavit soror eius Sophia, regina Danorum, mater regis Waldemari II»[632].

Незабаром по смерті Вальдемара I (1182) Софія одружилася вдруге з Людвіґом III, ландграфом Тюрінґенським (пом. 1190 р.).

КНИГА ДРУГА

«САҐИ ПРО ІСЛАНДЦІВ»

Примітки до книги другої див. на с. 992—1010.

Вступ

Ця книга об'єднує: перші історичні праці про Ісландію та «Ісландські родинні саґи».

Перші історичні праці про Ісландію (написані ісландцями), які ми знаємо, — це:

1. «Íslendingabók» (автор — Арі Мудрий).
2. «Landnámabók».
3. «Þorvalds þáttr/Kristni saga».

Список «Ісландських родинних саґ», що розглядатимуться в цій книзі, буде подано на початку глави, присвяченої цим саґам.

ГЛАВА ПЕРША

Перші ісландські історичні твори про Ісландію

1. Арі Мудрий і «Книга про ісландців»

«Íslendingabók» («Книга про ісландців»), написана Арі Мудрим, — це «найдавніша з ісландських літературних пам'яток, яка у своїй другій версії (*libellus*) збереглася, зазнавши дуже мало змін або й зовсім їх не зазнавши від часу свого створення до наших днів»[1]. Зате перша редакція (liber) остається загадкою.

Друга версія цієї праці, написаної десь у 1122—1133 pp. (пролог, десять розділів тексту, генеалогія Інґлінґів), дожила до сьогодні. Це, одначе, не оригінал, а дві копії, зняті превелебним Йоном Ерлендссоном із Віллінґагольта (пом. 1672 p.) з пергаменного рукопису XII ст. (згодом знищеного). Ці рукописи (B=AM 113 a, fol.; A=AM 113 b, fol.) були опубліковані фотодруком як 1-й том серії Íslenzk handrit/«Ісландські рукописи» зі вступною статтею Йона Йоганнессона (Íslendingabók Ara fróða. University of Iceland. — Rvík., 1956, XIII, (4) c., 41 факсиміле).

Останнє критичне видання тексту здійснив Якоб Бенедіктссон у серії Íslenzk Fornrit (Rvík., 1968. — T. 1. — C. V—XLIX, 3—28).

Були надруковані два англійські переклади: перший — у Guðbrandur Vigfússon та F. York Powell: Origines Islandicae (Oxford: 1905. — 2 тт. — С. 287—306) і другий (з текстом оригіналу) — у Halldór Hermansson: The Book of the Icelanders (Íslendingabók by Ari Torgilsson, 1930); Islandica. — Т. 10. — Ithaca, 1930.

Німецький переклад, зроблений Вальтером Бетке («Aris Isländerbuch»), був опублікований у 23-му томі серії *Thule*. Islands Besiedlung und ältere Geschichte (1-ше вид., Jena, 1928; 2-ге вид., 1967. — С. 41—57).

Аналіз

«Tyrkjakonungr»

Велика кількість наукової літератури присвячена аналізу співвідношення між двома версіями й, зокрема, характеру першої з них. Нинішній стан досліджень був підсумований G. Turville-Petre у його монографії «Витоки ісландської літератури»[2]. Зміст цієї праці (конспективний виклад історії Ісландії від приблизно 870-го до 1120 р.), а також методи та джерела версії[3], яка збереглася, ми тут оцінювати не будемо. Натомість ми розглянемо першу генерацію в генеалогії (ættartala) клану «Інґлінґів та Брейдфірдінґів», до якого Арі належав по батьківській лінії.

На початку обох рукописів ми знаходимо такий заголовок:

I. «Ingvi Tyrkjakonungr», тобто «1[-ше покоління], — Інґві, король тюрків»[4]. Це заголовок типу «Grikkjakonungr»[5], і його слід витлумачити як передачу імператорського титулу степових кочовиків — Каґан-/chacan-Khaghan (qaγan). Це питання розглядається в спеціальному розділі першого тому цієї книжки, де аналізується, чому Арі надав своєму предкові титул «каґан» (с. 286—292).

2. *«Книга про заселення Ісландії» («Landnámabók»)*

Вступ

У своїй «Altnordische Literaturgeschichte» Ян де Фріс пише: «Landnámabók» є одним із найцікавіших творів ісландської літератури; ніде більше народ не робив спробу дослідити свої витоки так ретельно»[6].

Думка написати історію колонізації Ісландії, мабуть, уперше прийшла Арі Торгільссону Мудрому (1067—1148), одному з двох найдавніших ісландських істориків. G. Turville-Petre цілком слушно стверджує: «Найімовірніше, що він почав компілювати «Landnámabók» десь на початку XII ст. або й раніше. Йому, певно, знадобилося багато років, щоб завершити її...»[7]. В іншому місці цей

самий автор пише: «Це дає підстави висловити здогад, що Арі почав досліджувати історію Ісландії ще зовсім молодою людиною. Якщо він — автор «Landnámabók», то очевидно, що ці його дослідження мали бути систематичними й цілеспрямованими. Мабуть, він працював не хаотично, здебільшого покладаючись на пам'ять, а за чітко складеним графіком»[8].

Джерела ідентифікують Кольскеґґа Асбярнарсона Мудрого (особливо наголошується на тому, що він збирав матеріали на сході Ісландії, в місцевості, яка мала назву Аустфірдінґа) як людину, з якою Арі співпрацював[9]. «Нам мало відомо про Кольскеґґа, але його місце в генеалогічних списках дає підстави для здогаду, що він, певно, помер не пізніше як у 1130 р.»[10]. Безперечно, що Арі мусив мати багато інших помічників, які збирали для нього інформацію на громадських асамблеях (þing) і опитували людей старшого віку, обізнаних з історією й традиціями.

На жаль, первісна версія праці Арі не збереглася. Стюрмір Карасон Мудрий (пом. 1245 р.), провідний літературний та релігійний діяч Ісландії в першій половині XIII ст., розширив матеріали, зібрані Арі та його помічниками, і скомпілював свою власну «Landnámabók». Ця версія, відома як «Styrmisbók», також не збереглася. Проте Йон Йоганнессон (1909—1957) довів у своїй дисертації, яка має велику ціну (Gerðir Landnámabókar. — Rvík., 1941, 232 с.), що всі п'ять версій «Landnámabók», які збереглися у фрагментах або в копіях, мають своїм спільним джерелом «Styrmisbók».

Ці п'ять версій, три середньовічні і дві з XVII ст., складаються з:

а) *«Sturlubók»*, опублікована законником (lǫgmaðr) Стурлою Тордарсоном (пом. 1284 р.), не збереглася в оригіналі, а лише в копії, зробленій Йоном Ерлендссоном у середині XVII ст. (AM 107 fol.).

б) *«Hauksbók»* була скомпільована законником (lǫgmaðr) Гауком Ерлендссоном (пом. 1334 р.). Якщо вірити йому[11], вона ґрунтується на «Sturlubók» і «Landnámabók». Почасти зіпсований текст (AM 371, 4⁰) його «Landnámabók» зберігається в Копенгаґені, він був опублікований (з повним збірником текстів, скопійованих Гауком Ерлендссоном AM 371, 544, 674, 4⁰) там у 1892—1896 рр. Ейріком Йонссоном і Фіннуром Йонссоном[12]. Факсимільне видання (із вступною статтею Йона Гельґасона), Kbh., 1960; MI, т. 5.

в) *«Melabók»* — мабуть, копія або редакція «Styrmisbók» — була створена на початку XIV ст. або Сноррі Маркуссоном а Мелум (пом. 1313 р.), або його сином Торстейном Кулястим (böllattr), абатом гельґафелльським (пом. 1353 р.)[13]. Збереглися лише дві сторінки копії «Melabók», зробленої в 1400 р. (AM 445 b, 4⁰). Текст був опублікований Фіннуром Йонссоном у Копенгаґені в 1921 р.[14].

ґ) *«Skarðsárbók»* — така собі суміш, виготовлена зі «Sturlubók» і «Hauksbók», була скомпільована в 1636 р. Бйорном Йонссоном із Скардси (пом. 1655 р.). Авторський примірник згорів у копенгаґенській пожежі (1728 р.). Збереглася тільки копія, виготовлена в 1720-х рр. Асґейром Йонссоном, писарем знаменитого історика Тормодура Торвасона (Torfæus, 1636—1719) (AM 164, fol.) на основі автографа. Доступні також сім інших копій, які датуються XVII ст., однією з яких є пергаменний рукопис із середини XVII ст. (NKS 1147, fol.). «Skarðsárbók» була опублікована в 1958 р. Якобом Бенедіктссоном[15].

ґ) *«Þórðarbók»* була написана десь до середини XVII ст. Сірою Тордуром Йонссоном із Гітардалура. Збереглися лише сім аркушів оригіналу (AM 112, fol.), але є також копія первісного тексту, виготовлена Сірою Гельґі Ґрімссоном із Гусафелля (пом. 1691 р.; AM 106, fol.). Текст опублікований Фіннуром Йонссоном у його виданні *«Landnámabók»*, 1921 р. Йон Йоганнессон був першим, хто довів, що *«Þórðarbók»* — це суміш із *«Melabók»* та *«Skarðsárbók»*[16].

У своїй вступній статті до видання *«Skarðsárbók»* 1958 р. Якоб Бенедиктссон писав про значення цього тексту для досліджень *«Landnámabók»*. Він зробив такі підсумки:

«Skarðsárbók» має цінність із двох причин: (1) Бйорн із Скардси переписував свій текст із тих самих пергаменних манускриптів [зі *«Sturlubók»* і *«Hauksbók»*. — *О. П.*], що й Йон Ерлендссон [в середині XVII ст. — *О. П.*]. Тому текст *«Skarðsárbók»* має велику вартість, бо дає матеріал для порівняння з примірником *«Sturlubók»* Йона Ерлендссона й утраченими частинами *«Hauksbók»*. Не так рідко виникає можливість виправити текст Йона, посилаючись на *«Skarðsárbók»*. (2) *«Þórðarbók»* — це суміш текстів із *«Skarðsárbók»* та *«Melabók»*. Більшість тексту *«Styrmisbók»* сьогодні втрачена, але на основі порівняння зі *«Skarðsárbók»* іноді можливо витягти з *«Þórðarbók»* те, що там збереглося від тексту *«Melabók»*[17].

Ось ґенеалогічне древо відомих версій *«Landnámabók»*:

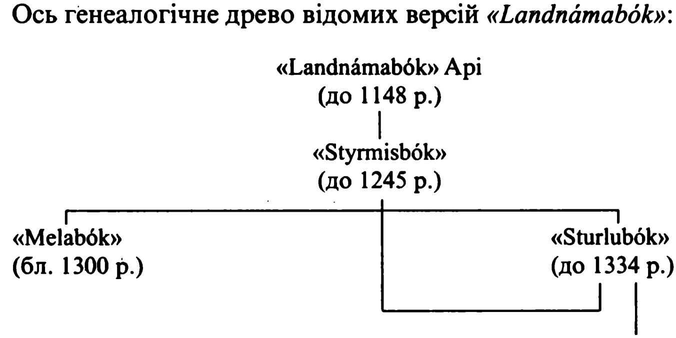

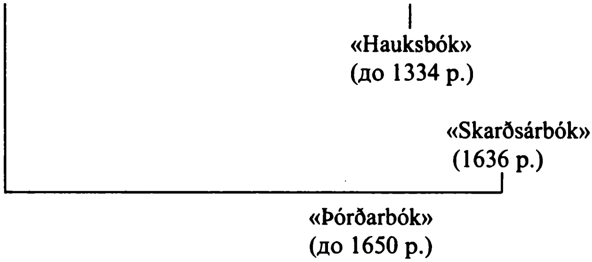

Останнє зразкове видання *«Landnámabók»* було підготовлене Якобом Бенедіктссоном для серії Íslenzk Fornrit (т. I: 1—2, Rvík., 1968—1969). Там тексти всіх версій, які збереглися, подаються розділ за розділом (с. 1—cliv, 29—397, з 36 ґенеалогічними таблицями та загальним алфавітним покажчиком).

На сьогодні застарілий англійський переклад *«Landnámabók»* надрукований (посмертно) у G. Vigfússon and F. York. Origins Islandicae. — Т. I (Oxford, 1905. — С. 1—236). Новий переклад був опублікований Германом Пальссоном та Полом Едвардссом: Hermann Pállsson and Paul Edwards. The Book of Settlements: *«Landnámabók»*. Winnipeg, 1972. (Скорочений) німецький переклад («Das Besiedlungsbuch») Вальтера Бетке подано у 23-му томі серії *Thule* (1-ше вид., 1928; 2-ге вид., 1967. — С. 59—157). Див. ще Simek. — С. 222—223.

Версії *«Landnámabók»*, які збереглися, складаються з п'ятьох частин. Перша частина дає вступні відомості про причини колонізації й описує її початкову еру, в інших частинах систематично описуються поселення в кожному з чотирьох регіонів острова (йдеться про адміністративні одиниці, утворені після 965 р.).

Вибрані уривки та аналіз

Загальні відомості

Ісландія була заселена в такому порядку: спочатку її західний регіон (Книга II), потім північний регіон (Книга III), східний регіон (Книга IV) і нарешті — південний регіон (Книга V).

Синхронний список головних правителів Європи (з погляду укладача) дає нам цікаву модель колонізаційної хронології[18]: «Протягом того часу, коли Ісландія була відкрита й заселена Норвегією:

[1] Адріанус (Адріан II, 867—872) був папою в Римі, а Йоганнес (Іоанн VII, 872—882) — після нього; він був восьмим (у тексті неправильно «п'ятим» папою з цим ім'ям на Апостольському Престолі;

[2] і Гльодвер Гльодверссон (Луї Молодший[19], 876—872, син Луї Німця), був імператором (keisar) на північ від Гір (Альп)[20];

[3] і Лео (Лев VI, 886—912) і Александр (Александр, 912—913), його брат [у тексті неправильно «його син»] правили Константинополем (Міклаґардом);

[4] Гаральд Світловолосий був королем Норвегії (бл. 875—945);

[5] і Ейрік Еймундарсон [правив] Швецією, і Бйорн, його син[21];

[6] і Ґорм Старий в Данії (пом. 940 р.);

[7] і Ельфрад Потужний (Альфред Великий, 871—899) в Англії, і Ятвард (Едвард, 900—924), його син;

[8] і К'ярвал (Кербгалл, пом. 887/888 р.) у Дубліні;

[9] Сіґурд ярл Потужний на Оркнеях».

З метою дослідити ті відомості зі східноєвропейської історії, які даються в «Landnámabók», ми візьмемо за основу родинні зв'язки одного клану.

Слетту-Бйорн і його родинні зв'язки

Серед давніх норвезьких поселенців у Ісландії був Слетту (Слейту)-Бйорн. «Landnámabók» (Книга II) так про це пише[22]:

«Був собі [поселенець] чоловік на ім'я Слетту-Бйорн; він мав за жінку Турід, дочку Стейнольва Короткого. За порадою Стейнольва він заснував своє поселення в Західному Долі в Саурбері [в Даласюсла, Західна Ісландія, Брейдафйорд]. [Згодом] він оселився в Слетту-Бярнарстадірі в Скаґафйорді, вище Твервелла (Þverfell)...»

Перед розповіддю про те, як Слетту-Бйорн заволодів територією у Скаґафйорді, в Північній Ісландії (Книга III), дається така генеалогія[23]:

«Ґормом звали шляхетного [провінційного] володаря (hersir), славетного (ágaetr) у Швеції. Він мав за жінку Тору, дочку Ейріка, короля Уппсали. Їхнього сина звали Торґілс; він одружився з Еліною, дочкою Буріслава, який був королем Ґардів, що на Сході, та Інґібйорґ, що була сестрою Даґстюґа Ріса конунґа. Їхніми [Торґілса та Еліни] синами були Герґрім і Гервін, який [Гервін] одружився з Галлою, дочкою Гедіна та Арндіс Гедінсдоттір. Ґроа була дочкою Гервіна й Галли. Вона вийшла заміж за Гроара. Їхнім сином був [поселенець] Слейту-Бйорн, який спершу заснував поселення на землі між [річками] Ґрйота та Дельдара [у Скаґафйорді], перш ніж туди прибули Гялті та Кольбейн. Він [Слейту-Бйорн] жив у Слейту-Бярнарстадірі [у Скаґафйорді]...»

По суті, ця ж таки генеалогія Слейту (Слетту-)Бйорна збереглася в дещо перефразованому вигляді в «Þáttr Svaða ok Arnórs kerlingar-

nefs», який був включений у «Óláfs saga Tryggvasonar in mesta» (створена бл. 1300 р.; рукопис AM 61 fol., як і «Flateyjarbók», де цей таттр також зберігся, дійшли до нас із XIV ст.)[24]. Там читаємо:

«Ґроа Гервінсдоттір була матір'ю Слейту-Бйорна; він [Гервін] був сином Торґілса, [а Торґілс був, у свою чергу,] сином Ґорма, шляхетного володаря (hersir), славетного у Швеції. Матір'ю Торґілса Ґормссона була Тора, дочка Ейріка, короля Уппсали. Матір'ю Гервіна Торґілссона [неправильно названого в тексті Ейрікссоном] була Еліна, дочка Буріцлава, короля Ґардів, що на Сході (konungs ór Gǫrðum austan). Матір'ю Еліни була Інґіґерд, сестра Даґстюґа Ріса конунґа».

Ця генеалогія згадує трьох правителів: Ейріка, короля Уппсали, Буріс(ц)лава, короля Ґардів на Сході, і Даґстюґа Ріса конунґа. Ці троє вимагають точнішої ідентифікації.

Якоб Бенедіктссон, редактор «Landnámabók», ототожнює цього Ейріка з вищезгадуваним Ейріком Еймундарсоном, сучасником ланднама, який також згадується в «Heimskringla»[25].

Порівняння поколінь, згадуваних у нашій генеалогічній таблиці, дає підстави вважати, що то, певно, був інший Ейрік — той, який жив принаймні на три або чотири покоління раніше від ланднама. Тому я висуваю припущення, що Ейрік, предок Слейту-Бйорна, був королем Уппсали, котрий згадується як Ericus у «*Vita Anskarii*»[26] і як Hericus у «*Gesta*» Адама Бременського[27] і котрий — згідно з цими автентичними джерелами — помер десь раніше 830 р.

Якщо ми погодимося з цим припущенням, тоді Бурісллав і Даґстюґ, які були тільки на одне покоління молодші, ніж Ейрік, активно діяли десь у 830—850 рр.

Зіставлення слів «Ґард» (*Garðar*) і «Ріса» (*Risa*) (родовий відмінок множини від *risi*) дає нагоду історикові Східної Європи зробити кілька цікавих висновків.

В іншому місці цієї праці наводиться доказ, що Risa («велетень») — це «поетичний варіант», heiti-перифраза імені *Rusa* (родовий відмінок множини від Rusi «руський»)[28].

Таким чином, перед нами термін, яким у другій чверті IX ст. позначали Русь. Проблеми, що стосуються локалізації королівства цього русича-короля, обговорюються в іншому розділі цієї книжки[29].

Сумнівно, щоб назва Ґарди (в згадуваному уривку) вже позначала Новгород. Археологія, як здається, виключає таку можливість[30]. Тому ймовірніше припустити, що під Ґардами у цьому уривку слід розуміти найважливіший торговельний центр тієї епохи (в даному випадку йдеться про першу половину IX ст.) на Балтійському морі.

Очевидно, він був тоді розташований ще не на Сході, а на території західних слов'ян (наприклад, ваґрів), оскільки ім'я конунґа має західнослов'янські лінґвістичні характеристики (Буріслав)[31].

В ісландській науковій літературі XVI—XVII ст. ми маємо подібний приклад трансформації терміна Ґард.

Так, Анґрімур Йонссон (1568—1648) визнав за цілком природне пояснити термін Ґардарікі, вжитий у *«Hervarar saga»*, як «utpote Livonia, Moscovia»[32], оскільки саме ці реґіони, а не Новгород (як це було в середні віки) відігравали найважливішу роль у його час.

Клан Слетту-Бйорна був споріднений з усіма головними харизматичними кланами півночі (Семінґів, Інґлінґів, Скйолдунґів, Фризьким кланом) і з кількома провінційними володарями, які носили титул конунґ або герсір у Норвегії (або Швеції).

Торбйорн Тйодрекссон, онук Слетту-Бйорна, одружився з Галльдіс із клану Семінґів. Вона була онукою Раннвейґа, сестрою Гакона I гладаярла[33]. Про участь клану Семінґів у східноєвропейських справах у X—XI ст. часто згадується в різних місцях цієї книжки[34].

Арнбйорн, син Слетту-Бйорна, узяв собі за жінку Торлауґ Гйовда-Тордардоттір із Фризького клану[35] (вона була прямим нащадком у восьмому коліні Радбарда із VII ст.)[36]. Мати Торлауґ — онука Кярвала (Cerbhall), славнозвісного короля Ірландії (пом. 887/888 р.)[37].

Правнуком Арнбйорна та Торлауґ був Боллі інн пруді, який здобув собі славу на службі в константинопольського імператора (1023—1030)[38].

Фрідґерд, дочка Гйовда-Торда, одружилася з Торарінном фюльсенні, онуком поселенця Олава Фейлана (нар. бл. 886 р., пом. бл. 948 р.), який був прямим нащадком (у сьомому коліні) Гальвдана гвітбейна, (другого) норвезького (Upplendinga) короля з клану Інґлінґів[39]. Через Олава Павича — онука сестри Олава Фейлана (Торґерд Торстейнсдоттір) — Інґлінги породичалися з цікавим норвезьким кланом Квельд-Ульв герсір[40]. Ця родина мала тісні зв'язки зі Східною Європою. Торольв, син Квельд-Ульва, отримав доручення від норвезьких королів їздити в Лапландію (*finnferð*) й збирати з лопарів данину (*finnskattr*).

Його небіж Торольв Скала-Ґрімссон ходив у збройний похід на Бярмаланд у середині X ст.[41]. Брат Торольва, великий скальд Еґіль Скаллаґрімссон (бл. 910—990), також брав участь у поході на Бярмаланд[42]. Онук сестри Еґіля, Бйорн гітделакаппі Арнґейрссон, перебував на Русі, при дворі Володимира в 1008—1010 рр.[43].

Арі Мудрий (1067—1148), (ймовірно) перший автор *«Landnámabók»*, був нащадком Олава Фейлана в шостому коліні[44].

Через свою жінку, Турід Стейнольвсдоттір, Слетту-Бйорн поріднився з кланом Грольва герсіра з Оґда[45].

«Landnámabók» містить у собі такий фраґмент тексту про Скялда-(Гелла)-Бйорна — брата Ґроа, матері Слетту-Бйорна[46]:

«Гелла-Бйорн, син Гервіна й Гелли, був великим вікінґом (*víkingr mikill*); він був вічним ворогом короля Гаральда (Світловолосого, бл. 875—944). Він прибув як поселенець до Ісландії й увійшов у Бярнарфйорд зі своїм кораблем, який був весь укритий щитами. Відтоді його стали називати Скялда-Бйорном («Бйорном із щитами»). Він узяв собі землю від Страумнеса (в Горстрандірі) до Дранґара (в Арнешрепі) і заснував там поселення. Він жив у Скялда-Бярнарвіку і мав іншу садибу в Бярнарнесі. Лінію підмурку його колишньої оселі (skála-tópt) досі видно. Його сином був Торнбйорн, батько Арнґерд; Тйодрек, син Слетту-Бйорна, одружився з нею (Арнґерд). Їхніми синами були Торбйорн, Стурла та Тйодрек...»

Торд ґеллір (866—948), син Олава Фейлана, одружився з Гродні, онукою поселенця Скінна-Бйорна, який був сином Скаутадара-Скеґґі й знаменитим чоловіком у Норвегії. Зв'язки цієї родини зі Східною Європою накреслені в «Landnámabók»[47]:

«Скаутадар-Скеґґі звали одного знаменитого вельможного пана (maðr ágætr) в Норвегії. Його сином був Бйорн, відомий як Скінна («Шкура») Бйорн, бо як купець він їздив торгувати до Голмґарда (Hólmgarðsfari), де знаходився осідок його торгівлі. Він дістався до Ісландії й заснував поселення в Мідфйорді та Лінакрадалі. Його сином був Мідвярдар-Скеґґі; він був великим воїном (garpr mikill) і купцем (farmaðr). Він пустошив землі східнобалтійського узбережжя (í Austrveg) і жив у Данії, біля самої Зеландії (Sjóland). Він здійснював подорожі на Схід. Йому випав жереб розкопати могилу короля Грольва кракі. Він дістав звідти Сковнунґ, меч короля Грольва, сокиру Гялті (витязь Hrólf kraki) й багато іншої здобичі, але він не зміг дістати [меча] Лауфі...»[48].

Генеалогічна таблиця показує[49], що Скінна-Бйорн належав до покоління Кярвала, короля Ірландії (пом. 887/888 р.). Його син Мідвярдар-Скеґґі був сучасником (вони належали до одного покоління) і родичем (їхні діти поодружувалися) Олава Фейлана (866—948)[50].

Тому ми маємо всі підстави вважати, що Бйорн провадив свою торгівлю в Голмґарді десь протягом двох останніх десятиліть IX ст. та перших двох десятиліть X ст. і що Мідвярдар-Скеґґі займався торгівлею та піратством на сході Балтійського моря протягом першої або другої чверті X ст.

Тому Голмґард у цьому контексті, певно, вже можна ідентифікувати як руський Новгород[51].

Арі Мудрий (у своїй *«Íslendingabók»*) називає поселенця Гельґі інн маґрі як одного з перших поселенців і співвласників Ісландії[52]. Він заволодів землями на західних берегах Ейяфйорду і зміцнив свої й так сильні позиції, повидававши своїх численних сестер за колоністів із відомих родин[53]. Він походив із Ґаутланду. Історія його батька Ейвінда, позначеного епітетом austrmaðr — «чоловік зі Сходу [Балтійського моря]», розповідається так[54]:

«Бйорном звали одного славетного чоловіка в Ґаутланді; він був сином Гйольва фра Ам. Він узяв собі за жінку Глів, дочку Грольва Інґялдссона; [Інґялд] був сином короля Фроді [з клану Скйолдунґів][55]. Ейвіндом звали їхнього сина. Бйорн посварився з Сіґвастом за клапоть землі; Сіґваст був тестем (mágr) Сольвара, короля ґаутів. Він [Бйорн] зрештою спалив Сіґваста в його домі, а з ним ще тридцятеро людей. Звідти Бйорн подався до Норвегії з дванадцятьма людьми і знайшов [притулок] у Ґріма герсіра Кольбярнарсона; вони залишалися в нього протягом однієї зими.

Ґрім замислив підступно вбити його, щоб заволодіти його грішми. Тому Бйорн покинув його й подався до Ендота кракі [Ерлінґссона][56], який мешкав у Гвінісфйорді, в Оґді, й зупинився в нього. Щоліта Бйорн вирушав на захід у вікінґівські походи, а зимував завжди з Ендотом. Десь у цей час його (Бйорна) жінка померла в Ґаутланді. Тоді Ейвінд, його син, прибув зі сходу й забрав собі бойовий корабель батька. Бйорн одружився з Гельґою, сестрою Ендота крака; їхнім сином був Транд. Ейвінд ходив у вікінґівські походи на захід і нападав на Ірландію. Він одружився з Рафьортою, дочкою Кярвала [пом. 887—888], короля Ірландії, й оселився там. Відтоді його знали як Ейвінда аустмадр[57], позаяк він прийшов на захід через море зі Швеції, що на сході (*at hann kom austan af Svíaríki vestr um haf*)»[58].

Тут ми маємо, звичайно, справу з коментарями (середньовічних) редакторів *«Landnámabók»*, що не знали причини, з якої Ейвінд одержав свій епітет. Можна зробити здогад, що, перш ніж податися на захід, купець-пірат Ейвінд із Ґаутланду (землі, яка була тісно пов'язана торговельними стосунками зі Східною Європою) активно діяв на Сході, тобто у Східній Балтиці, в третій чверті IX ст. Там він здобув собі скарби та славу, які забезпечили йому провідне становище серед ісландських колоністів.

Гельґі інн маґрі, син Ейвінда, віддав свою дочку Гельґу за Гамунда гелярскіна Гйорссона, який походив із норвезького королівського клану Гьордаланду[59].

Цей клан так описується в *«Landnámabók»*[60]:

«Гйорлейв, король Гьордаланду [у центрально-західній Норвегії], відомий як квенсамі («Закоханий»), одружився з Æсою ін льйоса

(«Світлою»). Їхнім сином був Отрюґ, батько Облауда, батька Гьоґні інн гвіті («Білого»), що був батьком Ульва інн Скялґі («Зизоокого»).

Другим сином Гйорлейва був Гальв; він командував «гальвсреками» («силачами Гальва»)[61]; його матір'ю була Гільда ін мйова («Тендітна»), дочка Гйоґні з Ньярдея (Наерьой у Норвегії).

Король Гальв був батьком короля Гйора, який помстився за батька Сьолві Гьоґнасонові.

Гйор учинив збройний напад на Бярмаланд (*Hjorr herjaði á Bjarmaland*); він узяв там як здобич Льюввіну, дочку короля бярмів (*hann tók þar at herfangi Ljúfvinu dóttur Bjarmakonungs*). Її було залишено в Роґаланді, поки король Гйор ходив у наступні вікінґівські походи.

Вона народила двох синів; одного звали Ґейрмунд, а другого — Гамунд. Обидва були темношкірі. Водночас її рабиня народила сина, якого назвали Лейв, — батьком його був Лодгьот, раб. Лейв був білошкірий, і тому королева помінялася дітьми з рабинею й узяла собі Лейва як свого сина.

Проте коли король повернувся додому, йому не сподобався Лейв — він сказав, що хлопець схожий на карлика. Після того як король знову вирушив у похід із вікінґами, королева запросила Браґі, скальда (поета), у свій дім і попросила його сказати свою думку про хлопчиків. На той час їм виповнилося по три роки. Королева залишила їх у залі, а сама сховалася під помостом для трону. Браґі продекламував такого вірша [*lausavísa*)...[62]

Він ударив палицею в поміст, під яким сховалася королева. Коли король повернувся додому, королева розповіла про все й показала йому його власних синів. Король сказав, що ніколи досі не бачив таких «чортових шкур», як у них. Відтоді братів інакше й не називали, як «чортовими шкурами».

Згідно з нашою генеалогічною таблицею, Гйор належав до того самого покоління, що й Квельд-Ульв герсір, чий онук Еґіль жив приблизно в 910—990 рр.

Історики літератури датують життя скальда Браґі інн ґамлі Бодассона приблизно 800—850 рр.[63]. Тому цілком прийнятним буде вважати, що походи короля Гйора з Гьордаланду на Бярмаланд, про які згадується в *«Landnámabók»*, мали місце десь у половині IX ст. — мабуть, не пізніше, як у 60-ті рр.

Таким чином, *«Landnámabók»* посідає дуже важливе місце серед давньонордичних джерел, оскільки містить у собі деякі важливі відомості про Східну Європу в IX ст., тобто в той час, дані про який не збереглися в жодному з локальних джерел[64].

Графічне зображення обговорюваних тут даних можна знайти в таблиці, поданій на с. 1008—1010.

3. Таттр про Торвальда та саґи про християнізацію

Вступ

Найповнішу розповідь про першу спробу навернути ісландців до християнства (981—996) знаходимо в *Þorvalds þáttr víðforla* та в *«Kristni saga»*. Постать Торвальда Кодранссона Мандрівника перебуває в центрі уваги обох цих праць. Оскільки вважається, що він був одним із тих, хто здійснював місіонерську діяльність на Русі, твори, у яких про нього йдеться, будуть тут розглянуті.

1. *«Þorvalds þáttr víðforla»* був написаний десь на початку XIII ст. Ґуннлауґом Лейвссоном (пом. бл. 1218 р.), ченцем із Тінґейрара й автором *«Óláfs saga Tryggvasonar»*[65]. Оригінал, мабуть, написаний латиною, не зберігся. Проте його ісландська версія з кінця XIII ст. була вміщена в *«Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»* (=AM 54 fol.). Її можна знайти також у трьох рукописах із XIV ст. (AM 61 fol.; *«Flateyjarbók»*, бл. 1380—1394; та *«Bergsbók»* = SKB 1, fol., бл. 1400).

Текст доступний у науковому виданні: Bernhard Kahle. — Т. 11 серії ASB (Halle, 1905. — С. 59—81). Його також було включено до популярного видання: Guðni Jonssón, Íslendinga sögur (т. 7. — Rvík., 1968. — С. 467—463). Існує (скорочений) англійський переклад таттрув: Guðbrandur Vigfússon та F. York Powell. Origines Islandicæ (т. 1. — Oxford, 1905. — С. 407—412).

2. *«Kristni saga»*, мабуть, скомпонована з давніших праць, таких як *Þorvalds þáttr víðforla* Стурли Тордарсона (1214—1284), написаний десь на початку четвертої чверті XIII ст.[66].

Головною темою саґи є історія багатих подіями 999—1001 рр., протягом яких відбулося навернення Ісландії до християнства.

Текст був збережений у *«Hauksbók»* (бл. 1334 р.)[67] в тих місцях, де вона йде за *«Landnámabók»*.

Наукове видання опубліковано, як уже згадувалося вище, Бернгардом Кале: Bernhard Kahle. — Т. 11 серії ASB (Kristnisaga, þáttr Þorvalds ens víðforla, þáttr Ísfleis biskups Gizurarsonar, Hungrvaka. — Halle, 1905. — С. 1—57).

Текст *«Kristni saga»* також включений у популярне видання: Guðni Jonssón, Íslendinga sögur (т. 1. — Rvík., 1968. — С. 243—280).

Існує англійський переклад саґи в: Guðbrandur Vigfússon та York Powell. Origines Islandicæ (т. 1. — Oxford, 1905. — С. 370—406, з ісландським текстом) і німецький скорочений переклад Вальтера Бетке в 23-му томі серії *Thule*: Islands Besiedlung und älteste Geschichte (1-ше вид., Jena, 1928; 2-ге вид., 1967. — С. 159—185: «Das Buch von der Einführung des Christentums»).

Вибрані уривки та аналіз

Місіонерська діяльність на Русі Торвальда Кодранссона (бл. 990 р.)

Ми ще раз мусимо наголосити на тому, що обидві праці (а надто перша) є лише компіляціями й позначені місіонерськими тенденціями (величання Олава Трюґґвасона та його соратників). Проте дослідник мусить погодитися з G. Turville-Petre: «Хоча ці праці не можна визнати достовірними, їх не можна й знехтувати як цілковиту фантазію»[68].

Торвальд Кодранссон, чиїм предком був Бард із Алля, що в Норвегії, належав до ісландського клану Скідунґів[69]. Вони оселилися в північному регіоні країни. Торвальд виріс у Ґільї, у Ватнсдалі, неподалік від узбережжя Гунавлой. Тому про нього згадується у *«Vatnsdœla saga»*[70]. В юності він вирушив на кораблі в Данію, де приєднався до ватаги вікінґів, яку очолював Свейн Гаральдссон Вилобородий, король Данії (бл. 984—1014). Він багато мандрував. Серед інших місць він відвідав Саксланд. Там він зустрів єпископа-місіонера на ім'я Фредерік (*Friðrekr*). Вони стали друзями, і Фредерік його охрестив. Після цього Торвальд почав переконувати єпископа, щоб той вирушив із ним до Ісландії — проповідувати там Святе Євангеліє. Єпископ прийняв запрошення, і вони трудилися протягом чотирьох років у північному регіоні острова, який був батьківщиною Торвальда[71].

Двом місіонерам довелося долати великий опір. Поганські поети намагалися їх усіляко висміяти. В памфлеті одного зі скальдів їхні дружні взаємини були змальовані як гомосексуальний зв'язок[72]. Це скінчилося тим, що друзям довелося втікати з Ісландії десь бл. 986 р. Торвальд вирушив на прощу до Єрусалима й відвідав Константинополь, ставши добре знаним на Сході. Щоб прояснити, як у вказаних вище працях описується його діяльність, ми процитуємо спочатку обидва тексти, а потім дамо їх у перекладі.

Скорочення: A = Þorvalds þáttr[73]; B = «Kristni saga»[74].

A	B
	2. Þeir Þorvaldr Koðránsson ok Stefnir Þorgilsson funduz eptir hvarf Óláfs konungs;
2. Gerði hann þá ferð sína út í heim	þeir fóru báðir saman víða um heiminn ok allt
ok allt til Jórsala at kanna helga staði.	út í Jórsalaheim ok þaðan til Miklagarðs
Hann fór um allt Grikkjaríki ok kom til Miklagarðs.	
Tók sjálfr stólkonungrinn við honum með mikilli virðing ok veitti honum margar	

vingjafir ágætar, því at svá var guðs
miskunn honum nákvæm ok flaug hans
frægð fyrir alþýðu, hvar sem hann kom,
at hann var virðr ok vegsamaðr svá
af minnum mǫnnum sem meirum, sem einn
stólpi ok upphaldsmaðr réttrar trúar ok
svá sæmðr, sem dýrðarfullr játari várs herra
Jesú Kristi af sjálfum Miklagarðs keisara
ok ǫllum hans hǫfðingjum, ok eige síðr
af ǫllum byskupum ok ábótum um allt
Grikkland ok Sýrland.
Allra mest var hann tígnaðr um Austrveg,
þangat sendr af keisaranum svá sem
foringi eða valdsmaðr skipaðr yfir
alla konunga á Rúzlandi ok í ǫllu
Garðaríki.
3. Þorvaldr Koðránsson reisti þar af grundvelli
eitt ágætt munklíf hjá þeiri hǫfuðkirkju,
er helguð er Jóhanne baptista, ok lagði þar
til nógar eignir; hét þar æ síðan af hans
nafni Þorvaldsklaustr.
Í því munklífi endi hann sitt líf ok er
þar grafinn. Þat klaustr stendr undir
hábjargi, er heitir Drǫfn[75]/Drǫpn.[76]

ok svá til Kœnugarðs et
eystra eptir Nepr.

3. Þorvaldr andaðiz í Rúzia skammt frá
Pallteskju, þar er hann grafinn í
fjalli einu,
at kirkju Jóhannis baptistæ, ok
kalla hann helgan.
4. Svá segir Brandr enn víðfǫrli:
Hefk þar komet,
es Þorvalde
Koðránssyne
Kristr hvílðar lér.
Þar's heilagr grafenn
í há fjalle
upp í Drafne
at Jóanskirkjo.

ПЕРЕКЛАД

Торвальд Кодранссон і Стевнір
Торґільссон зустрілися після
зникнення короля Олава
Трюґґвасона [1000 р.].
Обидва вони багато
подорожували по світу й
добулися аж до Єрусалима,
а потім і до Константинополя

Він вирушив у далеку дорогу,
аж до Єрусалима, відвідати там
Святі Місця.
Він проїхав через Грецію й
дістався до Константинополя
(Міклаґарда). Імператор
(«тронний король») прийняв його
з великими почестями й
нагородив багатьма цінними

дружніми подарунками, бо він був обдарований високою благодаттю Божою й у своїй розповіді згадав про дуже багато народів, серед яких йому довелося перебувати, де всі до нього ставилися з глибокою пошаною, як малі люди, так і великі, й усі дивилися на нього як на стовп і оборонця правдивої віри, а отже, й сам константинопольський імператор та його князі й не меншою мірою всі єпископи та ігумени по всіх грецьких та сирійських землях віддавали йому глибоку шану як славному проповідникові вчення нашого Господа Ісуса Христа.

Та найбільші почесті були віддані йому в Аустрвеґу, коли імператор послав його туди як вождя (foringi) або правителя (valds-maðr), настановивши його над усіма королями на Русі (Rúzland) та в усій Ґардарікі.

Там Торвальд Кодранссон побудував від самих його підвалин святий монастир поблизу собору (hǫfuðkirkja) («високої церкви»), присвяченого [Св.] Іоаннові Хрестителю, й обдарував його землями. І відтоді завжди той монастир називали його ім'ям, Торвальдова обитель.

В цьому монастирі (munk-líf) він закінчив своє життя, й там-таки він похований. Ця обитель стоїть під високою скелею (há-bjarg), яка називається Дрьопн/Дравн».

і таким чином до Кенунґарда (Києва) та на північ по Непру (Дніпру).

Торвальд помер на Русі недалеко від Палтескї. Його поховано там на пагорбі (fjall) в церкві Св. Іоанна Хрестителя, і називають його святим.

Ось як розповідає про це Бранд Подорожник:

«Я був там, де Христос упокоїв Торвальда Кодранссона. Там поховано цього святого на високому пагорбі, вгорі на Дрьовні (í Drafne), в церкві [Св.] Іоанна Хрестителя».

Очевидно, що розповідь у *«Þorvalds þáttr»* про те, як імператор настановив Торвальда «над усіма королями на Русі та в усій Ґардарікі», є явним перебільшенням Ґуннлауґа. Автор прагнув звеличити свого героя-місіонера настільки, наскільки можливо.

Крім того, Ґуннлауґ та (більш критичний) Стурла Тордарсон були знайомі зі станцами скальда Бранда, невідомого з жодних

інших джерел. Вони, мабуть, користувалися також пізнішими записами німецьких та скандинавських місіонерів. Так, наприклад, назва «Русь» дається в німецькій формі Rúzia/Rúzland (з типовим німецьким -z-) замість скандинавської, Garðaríki.

На основі всіх цих матеріалів можна так коротко описати діяльність Торвальда на Сході:

Після своєї прощі до Єрусалима (бл. 1000 р.) він відвідав Константинополь, а згодом вирушив до Кенунґарда (Києва) в Ґардарікі/Аустрвеґу. Звідти він поплив Непром (Дніпром; по шляху «з варягів у греки») і вибрав своїм осідком Палтескю (Полоцьк). Там він побудував і утримував на свої кошти «святий монастир біля собору, присвяченого [Св.] Іоаннові Хрестителю». Він там помер і там похований. Люди вважали його святим.

Монастир і церква стоять на пагорбі, який називається Дрьовн/Дрьопн.

Для історика Східної Європи є цікавим той факт, що цей місіонер не обрав центром своєї діяльності Київ, а віддав перевагу торговельному місту Полоцьк, яке стояло на Двіні. Можливо, що цей вибір був продиктований якимись попередніми торговельними або родинними зв'язками. Варто також відзначити ту роль, яку зіграв ісландець у поширенні християнства на Русі.

Назва *Drǫfn/Drǫpn* своєю загадковістю бентежила не одного дослідника. Ґудбрандур Віґвуссон висунув гіпотезу, що її треба поміняти на **Dnopr*, з огляду на мѐтатезу, і що подану в тексті таттру фразу слід прочитати так: «скелею на березі річки, яка називається Dropn (метатеза для *Dnopr*, тобто Дніпро)»[77].

Проте можливо, що це назва скандинавського походження, яка означає пагорб: dröfn, f., gen. drafnar, pl. drafnir.

Словники дають такі визначення цього слова:

Cleasby (c. 1086): «'Spots, spraylike spots'; hence dröfnótr, adj. 'spotted';... poet. 'the foaming sea' is called dröfn, Edda'».

Zoëga (c. 97a) «poet. 'billow'».

Монастир, заснований Торвальдом, був, певно, побудований на острові Двінський Острог, на річці Двіна, розташованому якраз навпроти старого міського центру, собору Святої Софії (побудованого бл. 1044—1066 рр.) та фортеці (дитинцю).

Записи про церкву св. Іоанна Хрестителя (Іоанна Предтечі), що стояла десь у тих місцях, знайдено в джерелах XIII ст.[78].

ГЛАВА ДРУГА

«Ісландські родинні саґи»

Вступ

Термін «Ісландські родинні саґи» або «Саґи про ісландців» (*Íslendinga sögur*)[79] використовується для близько сорока оповідок різної довжини та близько шістдесяти епізодичних історій (*þættir*).

У цих саґах здебільшого йдеться про життя однієї особи або про історію якогось одного клану чи провінції. Якщо звертатися до хронологічних термінів, то «Родинні саґи» розповідають про ісландців, котрі жили в так звану «Добу саґ» (бл. 930—1030 рр.).

Як форма оригінального наративного мистецтва «Родинні саґи» не мають відповідників у тогочасній європейській літературі. Вони відзначаються своєю об'єктивною й реалістичною манерою, дуже далекою від метафізичних роздумів, і «показують нам цілу галерею індивідуалізованих і цікавих персонажів, які постають перед нами так чітко й відчутно, ніби ми знали їх особисто»[80]. Їх драматична виразність підсилюється вмілим застосуванням діалогів, зокрема прямої мови.

Поки що видається неможливим з'ясувати генезу цієї літературної форми[81]. Серед учених, котрі цікавилися цим питанням у останні десятиліття, на особливу згадку заслуговують Сіґурдур Нордал, Ейнар Олафур Свейнссон (так звана «Ісландська школа»), Теодор М. Андерссон та Петер Галльберґ[82].

Можна цілком погодитися з тим, що «Родинні саґи» у відомій нам формі виникли десь бл. 1200 р. Все XIII ст. (головним чином 1200—1280 рр.) можна розглядати як сторіччя, протягом якого творилися ці саґи. Цей бурхливий, але інтелектуально наснажений період, «добу Стурлунґів», чудово змалював Ейнар Ол. Свейнссон у своїй монографії «Доба Стурлунґів».

Хоча суперечка між прихильниками теорій усної літератури та індивідуального авторства ще повністю не закінчена, здобутки «Ісландської школи», що підтримує другий погляд, як здається, вказують на можливу відповідь[83].

Наприклад, С. Нордаль висунув припущення, що Сноррі Стурлусон (1178—1241) був автором *«Egils saga»*[84] і що син його брата Стурла Тордарсон (1214—1284) написав *«Grettis saga»*[85]. Е. Ол. Свейнссон зібрав докази на користь гіпотези, що автором *«Njáls saga»*[86] був Торстейн Скеґґясон (пом. 1297 р.)

Ще одна нерозв'язана проблема стосується джерел інформації, з яких черпали відомості автори саґ, що давали детальні описи подій через кілька сторіч по тому, як вони відбулися. Звичайно, тут не обійшлося без звертання до усної скальдичної традиції (я маю на увазі поеми скальдів, особливо лаусавісур, а також і генеалогічні списки Æттарталів). Проте, як нещодавно підкреслив Михайло Іванович Стеблін-Каменський, «нам невідомо, як інформація про людей та події долітературного періоду збереглася до тих часів, коли були написані «Саги про ісландців»[87].

Найдавніші рукописи родинних саґ датуються серединою XIII ст., але їх ще відносно мало до кінця того сторіччя. Головні рукописи — це: SKB 18, 4° (написаний двома різними особами, перша з яких трудилася десь у середині XIII ст.) і *«Möðruvallabók»*, головний збірник родинних саґ (числом одинадцять), створених між 1316 і 1350 рр. Подібно до інших творів, написаних у період від XIII і XV ст., ці рукописи існують у факсимільних виданнях, які були опубліковані або в Копенгаґені, або в Рейкявіку[88].

Укладено загальні бібліографії на тему родинних саґ: Halldór Hermansson: Bibliography of the Icelandic sagas and Minor Tales (Ithaca, 1908, Islandica. — T. 1); Halldór Hermansson: The Sagas of Icelanders (Íslendinga Sögur), A supplement to... (Ithaca, 1935, Islandica. — T. 24); Johann

S. Hanneson, The Sagas of Icelanders... A supplement to Islandica I and XXIV (Ithaca, 1957, Islandica. — T. 38).

Курт Шір (Schier) порушує всі фундаментальні проблеми бібліографії та сучасного стану досліджень у своїй *«Sagaliteratur»* (Stuttgart, 1970. — С. 34—59).

Серія *Íslenzk Fornrit*, що публікується «Ісландською школою» починаючи з 1933 р., вважається зразковим виданням родинних саґ. Усі родинні саґи та теттір (загалом 129 саґ, включно з підробками XIX ст.) зібрані в науково-популярному виданні: Guðni Jónsson, Íslendinga Sögur (в томах 1—12-му даються тексти, том 13-й має назву Nafnaskrá, тобто «Покажчики», Rvík., 1946—1949; передруки 1953 та 1968 рр.).

«Родинні саґи» належно перекладені німецькою мовою й опубліковані в серії *Thule*: Altnordische Dichtung und Prosa (т. 3—12, Jena, 1911—1930; переглянуті в 1963—1964) з корисною сучасною бібліографією текстових видань та критичної літератури.

Аналіз та загальний огляд більшості родинних саґ дається в монографії: Theodore M. Andersson: The Icelandic Family Saga: An Analytic Reading (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1967, X, 315 c.).

Див. також: Carol J. Clover, Icelandic Family Sagas (Íslendinga Sögur) // Med. Scand., 1993. — С. 239—315.

Огляд усіх родинних саґ засвідчив, що лише дев'ятнадцять із них мають безпосередній стосунок до нашої теми. Нижче ми даємо переклад уривків, які містять у собі релевантну інформацію, незалежно від їх обсягу чи новизни[89]. Терміни та речення, які мають особливе значення, наводяться також в оригіналі. Саґи згруповані згідно з нині прийнятими (фахівцями) хронологічними та топографічними критеріями[90].

Список релевантних «Родинних саґ»[91]:

I. Бл. 1200—1230 рр.

1. «Heiðarvíga saga» (NW);
2. «Kormáks saga» (NW);
3. «Hallfreðar saga» (NW);
4. «Fóstrbrœðra saga» (Vf.);
5. «Bjarnar saga» (W., Bgfj.);
6. «Egils saga» (W., Bgfj.);
7. Auðunar þáttr (W., Bgfj.);

II. Бл. 1230—1280 рр.

8. «Ljósvetninga saga» (NE);
9. «Vatnsdœla saga» (NW);

10. «Laxdœla saga» (W);
11. «Eyrbyggja saga» (W);
12. Halldórs þáttr (W);

III. Бл. 1270—1290 рр.

13. Þorleifs þáttr (NE);
14. «Njáls saga» (S);
15. «Hrafnkels saga» (E);

IV. Бл. 1300 р.; нова версія старих саґ

16. «Grettis saga» (NV);
17. «Harðar saga» (W);

V. XIV ст.

18. «Finnboga saga» (NW);
19. «Þórðar saga» (NE).

1. «Саґа про болотні вбивства» («Heiðarvíga saga»)

Вступ

«Heiðarvíga saga» — це одна з найдавніших ісландських саґ, і можливо навіть, вона була створена ще до 1200 р.[92]. Її фрагменти збереглися на пергаменному рукописі, який датується серединою XIII ст. (SKB 18, 4⁰). Початок саґи (розділи 1—14) відомі лише на основі запису, зробленого Йоном Оловссоном (1705—1778) з пам'яті (1729—1730)[93]. Стандартне видання саґи було підготовлене Сіґурдуром Нордалем та Ґудні Йонссоном і опубліковане в 3-му томі Íslenzk Fornrit: «Borgfirðinga sǫgur» (Rvík., 1938. — С. XCVIII—XCLVII, 213—328)[94]. Англійський переклад власне саґи (другої частини) зробили Вільям Морріс та Ейрік Маґнуссон (London, 1892)[95]; аналіз англійською мовою можна знайти в T. Andersson. The Family Saga (c. 142—152). Ф. Ранке переклав саґу німецькою, і вона вийшла друком у 8-му томі серії *Thule* («Die Geschichte vom Hochlandskampf», 1-ше вид., Jena, 1922; 2-ге вид., 1964. — С. 257—345). Див. також: Paul Schach. Heiðarvíga saga. — Med. Scand., 1993. — С. 275—276; Simek, c. 154—155

Вибрані уривки та аналіз

Ґест Торґаласон у варязькій гвардії в Константинополі

Саґа являє для нас інтерес тому, що обидві її частини містять епізоди з життя ісландців, які стали «варягами» й служили або в Константинополі (перша частина), або в Новгороді (друга частина).

Вона почасти прояснює, чому ісландці наймалися на службу до чужоземних володарів. У цій сазі, як і в кількох інших «Родинних саґах», подано мальовничі описи повсякденного життя скандинавських найманців.

У результаті вбивства, яке спричинило цілу низку інших, Торстейн Стюрссон мав убити [Тор-]Ґеста Торгалласона. Та відбулося щось подібне до трагікомедії, і все завершилося щасливо.

Ґест утікав, знову й знову змінюючи місце свого перебування, та Торстейн щоразу його знаходив. Проте йому постійно не щастило. Замість убити Ґеста, Торстейн зрештою потрапив у ситуацію, в якій перший урятував йому життя. Зрештою вони помирилися за умови, що Ґест ніколи не повернеться до Ісландії.

Далі подаємо переклад відповідного уривка з першої частини. Як уже згадувалося, вона збереглася лише в усному переказі, записаному у XVIII ст.[96]:

«Ґест, зрозумівши, що в Норвегії йому не пощастить обминути всі пастки, які наставив на нього Торстейн, навесні [року 1011][97] подався на південь у Міклаґард (Константинополь) і найнявся там на службу, ставши воїном варязького корпусу (*gengr þar á mála með Væringjum*); він сподівався, що буде там у безпеці. Але Торстейн довідався про це й того ж таки літа також вирушив до Міклаґарда (Константинополя). Серед варягів та скандинавів існував звичай влаштовувати борцівські розваги. Торстейн приєднався до їхнього гурту, але Ґест його не впізнав і тому не вжив жодних заходів осторߋги щодо нього. Торстейн став боротися з ним (Ґестом) і, вихопивши з-під плаща меч, хотів ударити ним Ґеста в голову. Але удар не вийшов, і він тільки поранив його в плече; рана виявилася легкою.

Таким чином справдилося старе прислів'я: «Кому вмерти не судилося — того ніколи ти не вб'єш». Ґест дістав лише подряпину. Всі варяги підхопилися на ноги. Вони тепер не мали іншого вибору, як негайно вбити його (Торстейна), бо серед них існував закон: якщо під час боротьби хтось завдасть суперникові смертельної рани, він муситиме заплатити за це власним життям.

(Тоді) Ґест попрохав варягів — і за це він пообіцяв віддати їм половину свого багатства, — щоб вони помилували Торстейна. Він розповів їм про подробиці цієї справи й виступив на оборону Торстейна. Кілька інших варягів теж попросили подарувати йому життя, позаяк Ґест не бажав його смерті. Це були люди, які знали про походження Торстейна».

Барді Ґудмундарсон на службі в Ґардарікі (1023—1025 pp.)

Головним героєм другої частини цього «найчистішого зразка феодальної саґи»[98] є Барді Гудмундарсон (з Асбярнарнеса в північно-західній Ісландії). Але тільки остання частина саґи становить інтерес для нашої теми.

Ми читаємо там, що відразу по своєму одруженні з Ауд, дочкою Сноррі ґоді, Барді вирушає до Галоґаланду, що в Норвегії. Там він розлучається з нею внаслідок удару, завданого під час грайливого борюкання.

Наступної весни, в 1022 р.[99], він покинув Галоґаланд і не зупинявся у своїй подорожі, поки не добувся на Русь (*ok lætr eigi af ferð sinni, fyrr en hann kom í Garðaríki*)[100].

А зараз процитуймо текст[101]:

ok gekk þar á mála ok var þar með Væringjum, ok þótti ǫllum Norðmǫnnum mikils um hann vert, ok hǫfðu hann í kærleikum með sér. Ávallt er konungs ríki skal verja, er hann í leiðangri ok fær gott orð af hreysti sinni ok hefir um sik mikla sveit manna.	Він найнявся там на службу і став воїном варязького [корпусу]. Усі скандинави ставилися до нього з великою пошаною і залишалися його вірними друзями. Щоразу, коли виникала потреба боронити королівство короля [Ярослава], він зголошувався йти на битву, і завдяки своїй хоробрості він здобув добру славу, й навкруг нього завжди було багато людей.
Þar er Barði þrjá vetr í mikilli sœmð frá konungi ok ǫllum Væringjum. Ok eit sinn, er þeir váru á galeiðum við her ok vǫrðu enn konungs riki, þá kom at þeim herr, gera nú bardaga mikinn, ok fellr mjǫk lið konungs,	Бард прожив там три зими, високо шанований королем і всіма варягами. Одного разу, коли, перебуваючи у війську, він разом з іншими воїнами прямував до кораблів, щоб вирушити на захист королівства, їх перестріла ціла армія ворогів. Була велика битва, й там склали свої голови багато воїнів з армії короля,
er við ofrefli var at brjótask, ok verðu áðr mǫrg stór verk. Ok þar fell Barði við góðan orðstír ok hafði drengiliga neytt sinna vápna til dauða.	а що сили були нерівні, то перед смертю вони здійснили не один великий подвиг. Там і Барді поліг зі славою, до кінця не випускаючи зброї з рук.

Ця подія сталася в 1025 р.[102].

Всупереч іншим авторам, Т. М. Андерссон вважає, що Ґардарікі, узвичаєна староскандинавська назва (спершу: Новгородської) Русі,

означала «Константинополь»[103]. Проте, з огляду на зміст тексту, у нас більше підстав вважати, що в 1023—1025 рр. Барді служив у Новгороді, у варязькій гвардії Ярослава Мудрого (1015—1054).

Це був час, коли боротьба між Ярославом Новгородським і Мстиславом Тмутороканським досягла свого апогею. Розповідь про «варязького короля Якуна» в ПВЛ (проаналізована в іншій частині цієї праці[104]) підтверджує той факт, що Ярослав охоче набирав варягів до свого війська.

2. «Саґа про Кормака» («Kormáks saga»)

Вступ

«Kormáks saga» також належить до найдавніших ісландських саґ, створених бл. 1200—1230 рр.[105]. Вона ввійшла до *«Möðruvallabók»* (AM 132, fol.[106]; бл. 1316—1350). Зберігся також один додатковий пергаменний фрагмент із першої половини XIV ст. (AM 162, fol.).

Стандартне видання було підготовлене Ейнаром Ол. Свейнссоном у циклі *«Vatnsdœla saga»*, що вийшов друком як 8-й том серії Íslenzk Fornrit (Rvík., 1939. — LXXX—CX, 201—302 с.). Лі М. Голландер опублікував свій англійський переклад (The Sagas of Kormák and the Sworn Brothers, Princeton University Press, 1949, с. 3—72). Німецький переклад Фелікса Ніднера з'явився в 4-му томі серії *Thule*: Vier Scaldengeschichten (1-ше вид., Jena, 1914; 2-ге вид., 1969. — С. 143—206). Див. також: Carol J. Clover. Kormáks saga. — Med. Scand., 1993. — С. 368; див. ще Simek. — С. 217.

Вибрані уривки та аналіз:

Кормак у поході на Бярмаланд (бл. 961—970)

Героєм саґи є видатний ісландський скальд Кормак Оґмундарсон, який жив бл. 930—970 рр., а головною її темою — кохання. «Але воно тут гірке подвійно у своїй трагічній нездійсненності: і в тому, що герой відразу закохується з першого погляду, і в тому, що зберігає це почуття до смерті»[107].

Ми не станемо тут розглядати всю цю дуже оригінальну любовну історію, а обмежимося тільки одним інцидентом. Кормак, який не знаходить собі спокою, рушає за своєю коханою Стейнґерд, яка тим часом виходить заміж, уже вдруге, і прибуває до Норвегії разом із Торвальдом тінтейном, її чоловіком.

«Наступної весни король Гаральд [Сіра Шкіра Ейрікссон Норвезький, 961—970] приготувався вирушити у великий похід на Бярмаланд. Кормак командував одним кораблем (skipstjórnarmaðr) у цьому

поході, а Торвальд [новий чоловік Стейнґерди] іншим (Eptir um várit byrjar Haraldr konungr ferð sína til Bjarmalands með miklu liði. Kormákr var skipstjórnarmaðr í þeiri ferð, ok á ǫðru skipi var Þorvaldr)»[108].

Природно, що Кормак скористався з першої ж нагоди, аби вступити в бій зі своїм суперником. Саме ця тема була особливо цікавою для автора саґи. На жаль, через це опис самого походу до нас не дійшов, і ми маємо тільки його стереотипне закінчення: «Після чого вони вирушили до Бярмаланду, а звідти повернулися в Норвегію (eptir þetta fóru þeir til Bjarmalands ok aptr þaðan ok kómu heim í land)»[109].

3. «Саґа про Галлфреда» («Hallfreðar saga vandræðaskálds»)

Вступ

«Hallfreðar saga»[110] збереглася у своїй цілості в *«Möðruvallabók»* (AM 132, vol. 6, бл. 1316—1350 = факсимільне видання Einar Ólafur Sveinsson у CCI, т. 5, 1933), хоча й у дуже скороченій формі в деяких місцях. Крім того, певні частини саґи ввійшли в деякі відносно ранні рукописи *«Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»* (*«Flateyjarbók»*, бл. 1380—1394; *«Bergsbók»*, бл. 1400; AM 61, fol., XIV—XV ст.; AM 557, 4^{0}, перша половина XV ст.). Стандартне видання було підготовлене Ейнаром Ол. Свейнссоном і опубліковане у 8-му томі *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1939. — С. LVIII—LXXIX)[111]. Англійський загальний огляд та обриси дано в T. Andersson, The Family Saga (с. 223—228); німецький переклад Фелікса Ніднера опублікований у 9-му томі збірника *Thule* (Vier Scaldengeschichten, 1-ше вид., Jena, 1914; 2-ге вид., Darmstadt, 1964. — С. 270—260). Див. також: Carol J. Clover. Hallfreðar saga. — Med. Scand., 1993. — С. 263.

Вибрані уривки та аналіз

Ґріс Семінґссон у Константинополі (бл. 970—980)

Це саґа про скальда короля Олава Трюґґвасона (995—1000), тому, як і багато саґ, у яких ідеться про скальдів, вона зосереджує свою увагу на нещасливому коханні героя[112]. У віці двадцяти років Галлфред Оттарссон вандредаскальд (бл. 967—1007) просить руки Кольвіни Авальдадоттір, але батько його коханої по-своєму розв'язує проблему одруження своєї дочки, знайшовши для неї кращого претендента — Ґріса Семінґссона[113], багатого й досвідченого чоловіка з Ланґадалю. Як оповідає саґа, він був далеко на чужині, в самому Константинополі, й здобув там велику славу від са-

мого імператора (hafði hann verit út allt í Miklagarð ok fengit þar miklar sœmðir af stólkonunginum)[114].

В іншій частині саґи згадується про меч Ґріса, подарований йому візантійським імператором, у зв'язку з поєдинком між Ґрісом і Галлфредом (Griss hafði í hendi sverðit þat, er Garðskonungr[115] hafði gefit honum).

Ґудбрандур Віґвуссон, — а згодом Сіґвус Бльондал, — висловлюють гіпотезу, що Ґріс був у Візантії десь між 970 та 980 рр.[116]. У своєму вступі редактор саґи Ейнар Олавур Свейнссон називає 970 або 986 рр. як дати одруження Ґріса й Кольвіни[117]. Таким чином, Ґріса можна вважати третім ісландцем, про якого нам відомо, що він був на службі у візантійського імператора.

4. «Саґа про названих братів» («Fóstrbrœðra saga»)

Вступ

До 1972 р. *«Fóstrbrœðra saga»* розглядалася як одна з найдавніших ісландських саґ, написаних бл. 1200 р.[118]. Йонас Крістьянссон у своїй дисертації дійшов висновку, що ця саґа, яка була наріжним каменем для датування найдавніших родинних саґ, є приблизно на сто років молодшою[119]. Сага збереглася в трьох дуже важливих пергаменних рукописах XIV ст.: *«Möðruvallabók»* (AM 132, fol.); *«Hauksbók»* (AM 544, 4⁰; десять початкових аркушів відсутні); і *«Flateyjarbók»* (GKS 1005, fol.). Існують також копії втраченого *«Codex Regius»* (AM 142, fol., і AM 566a, 4⁰).

Стандартне видання тексту включено до збірника *«Vestfirðinga sǫgur»*, який був опублікований Бйорном К. Торольвссоном та Ґудні Йонссоном в 6-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1943. — С. LII—LXXIX, 119—276)[120]. Добрий англійський переклад здійснив Лі М. Голландер у 1949 р.[121]. Т. М. Андерссон робить англійською мовою загальний огляд цієї саґи у своїй *«The Family Saga»* (с. 186—192). Німецький переклад («Die Geschichte von den Schwurbrüdern») Фелікса Ніднера вийшов друком у 13-му томі серії *Thule* (1-ше вид., Jena, 1929; 2-ге вид., 1965. — С. 174—268). Див. також: Paul Schach, Fóstrbrœðra saga. — Med. Scand., 1993. — С. 216—219; Simek. — С. 142—143.

Вибрані уривки та аналіз

Торґейр Гаварссон вирушає до Вендланду в торговельних справах (бл. 1015 р.)

Торґейр Гаварссон[122], людина з клану Рейкнесінґів, і Тормод Кольбрунарскальд Берсасон (бл. 995—1300 рр.)[123] стали побрати-

мами й зчиняли такий бешкет у своїй провінції, що вождь Вермунд Торґрімссон[124] мусив відправити весь рід Гавара на вигнання, щоб розлучити цю двійку.

Ці названі брати пережили чимало бурхливих пригод, які й складають зміст цієї саґи. Ми обмежимося тільки двома епізодами, що розповідають про окремі діяння двох приятелів, уже після того як вони розлучилися, на службі в норвезького короля Св. Олава Гаральдссона (1014—1130), який, знаючи про вдачу цих двох, узяв їх до себе на службу не без певних вагань.

Торґейр першим з'явився перед королем Олавом: «Він чемно привітав короля, і король поставився до нього приязно й запитав, хто він такий. Він відповів:

«Я ісландець, і звуть мене Торґейр».

Король запитав:

«То ти Торґейр Гаварссон?»

Він відповів:

«Авжеж, це я».

Король сказав:

«Я чув, як згадували твоє ім'я. Ти високий на зріст і виглядаєш дуже спритним, але, здається, тобі не завжди щастить у твоїх справах».

Король запросив Торґейра залишитися при його дворі, і він став одним з охоронців короля Олава (*ok þá gerðisk hann hirðmarðr Óláfs konungs*).

Король високо цінував Торґейра, бо той показав себе надзвичайно хороброю людиною за всіх небезпек, і він мав також добре серце.

Торґейр вирушив на південь у справах торгівлі в країну вендів (*Þorgeirr fór kaupfǫr suðr til Vindlands*), тобто в торговельну столицю Волін, що знаходилася в гирлі Одеру, де в той час на купців із півночі чигала неабияка небезпека. Ця подорож принесла йому славу, бо йому вдалося здобути все, що він хотів, від кожного»[125].

Що стосується другого названого брата, Тормода Берсасона, то ми читаємо таке:

«Спочатку король був настроєний не вельми прихильно до Тормода [він одержав хибні відомості про його байдужість щодо вбивства його названого брата, та коли король дізнався правду, він почав ставитися до нього по-дружньому].

Тепер Тормод був у великій ласці в короля, і він виявив надзвичайну сміливість за всіх нелегких обставин. Тормод супроводжував короля Олава в його подорожах у чужі краї і перебував при ньому

весь той час [1028—1029], коли йому довелося виїхати зі своєї країни вигнанцем на Схід, на Русь (í Garða austr)»[126].

5. «Саґа про Бйорна» («Bjarnar saga hítdœlakappa»)

Вступ

Ця саґа дійшла до нас у вигляді виготовленої в XVII ст. копії (AM 551, D, 4⁰) тексту, який, певно, датується десь XIV ст. Ми маємо лише дві сторінки з давнього пергаменного рукопису (AM 162 F, fol.). Дослідження засвідчили, що ця саґа належить до найдавніших саґ типу *«Íslendinga sögur»*, уперше створених бл. 1200—1230 рр.[127]. Нове стандартне видання, підготовлене Сіґурдуром Нордалем та Ґудні Йонссоном, з'явилося в 3-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1938. — С. LXIII—XCVII, 109—211), де зібрані саґи циклу *«Borgfirðinga sogur»*[128]. Аналіз саґи англійською мовою дається Т. М. Андерссоном у його *«The Family Saga»* (с. 132—141). Існує також німецький переклад Фелікса Ніднера («Die Scalden Bjorn und Thord») в 9-му томі серії *Thule* (Vier Skaldengeschichten, 1-ше вид., 1924; 2-ге вид., 1964. — С. 65—141). Див. також: Alison Finlay, Bjarnar saga hítdœlakappa. — Med. Scand., 1993. — С. 47—48; див. Simek. — С. 39.

Вибрані уривки та аналіз

Бйорн на службі у Вальдімара Новгородського (Голмґардського, бл. 1008—1010)

Головна тема саґи — нещасливе кохання славнозвісного скальда Бйорна (989—1024)[129], вбитого своїм «другом» після повернення додому (в Борґарфйорді у західній Ісландії). Це був той самий «друг», Торд Кольбейнссон (974—1024)[130], скальд норвезького правителя Ейріка ярла Гаконарсона (1000—1016), який поширив чутку про те, що Бйорн загинув на Русі, аби самому одружитися з нареченою останнього, Оддню ейкюнділл Торкельсдоттір.

У віці вісімнадцяти років Бйорн покинув батьківщину, щоб здобути славу за кордоном і в такий спосіб стати гідним руки своєї коханої. Спочатку (бл. 1007—1008 рр.)[131] він провів деякий час при дворі норвезького правителя Ейріка ярла Гаконарсона. Звідти він вирушив на Русь, де перебував два роки (бл. 1008—1010 рр.) з Володимиром (979—1015). У четвертому розділі саґи (переклад якого буде подано далі) розповідається про його життя на Русі[132]:

«Того самого літа, коли Торд [Кольбейнссон] подався до Ісландії, Бйорн прийшов до ярла [Ейріка Гаконарсона] і попросив дозволити йому підняти вітрила й відпливти у Східну Балтику (í Austrveg). Ярл

сказав, що він може пливти, якщо цього хоче. І таким чином Бйорн відплив на Схід, до Ґардарікі, з купцями [які прямували] до короля Вальдімара (=Володимира). Там він прожив одну зиму, здобувши велику шану в короля й заприязнившись із людьми високого походження, бо всім подобалася його шляхетна поведінка і вдача. Розповідають, що коли Бйорн був у Ґардарікі (=на Русі) з королем Вальдімаром, велике й непереможне військо насунулося на цю країну під проводом каппі («силача»), високого й дужого, на ім'я Кальдімарр, який був родичем короля й видатним воєначальником, дуже вправним у бойовому мистецтві. Розповідають також, що король Вальдімар (=Володимир) і Силач мали однакові права на королівство, але Силач не одержав королівства тому, що був молодший. Тому він подався на пошуки пригод і слави як вікінґ, і в той час не було у Східній Балтиці (í Austrlǫnd) воїна, який міг би зрівнятися з ним славою.

Коли король Вальдімар одержав повідомлення [про дії Кальдімарра], він послав своїх людей, щоб вони спробували домовитися з його родичем, пообіцявши йому мир і половину королівства. Але Силач відповів, що він не згодний на ці умови; він вимагав, щоб вони зійшлися або в гольмґанґа (поєдинку, в якому б'ються на острові)[133], або в битві за участю всіх своїх армій. Король Вальдімар (=Володимир) вирішив, що обидві ці пропозиції неприйнятні для нього: він не бажав втратити армію, але ж, як він признався, і [в мистецтві] гольмґанґа в нього не було ніякого досвіду. Тому він попросив своїх людей, щоб вони порадили, як йому бути. Його наближені сказали, щоб він збирав військо й готувався до війни.

За короткий час там зібралося безліч люду, і король Вальдімар (=Володимир) вирушив у похід проти Силача. Після цього король запропонував Силачеві, що він (Володимир) пошле замість себе воїна, який його заступатиме. Силач погодився на це за умови, що як він здолає цього чоловіка (котрий заступатиме короля в битві), то все королівство відійде до нього; якщо ж здолають його, то Володимир правитиме у своєму королівстві, як і раніш. Після цього король став шукати серед своїх людей того, хто зголосився б вийти на поєдинок-гольмґанґа замість нього, але охочих не знайшлося. Кожен вважав, що битися із Силачем — це йти на певну загибель. Король пообіцяв [тому, хто зголоситься] свою дружбу та інші привілеї, але ніхто не наважувався прийняти їх.

[Несподівано] заговорив Бйорн:

«Я бачу, що в цій країні всі чоловіки виявляються боягузами, коли їхній володар опиняється в скруті. Я покинув свою країну тому, що хотів здобути собі славу. І ось тепер [переді мною] відкриваються

дві нагоди: одна — здобути перемогу в славному поєдинку, хоч вона й здається дуже малоймовірною в цьому випадку, а друга — полягти в чесному бою, зі славою й хоробрим серцем. А це краще, аніж жити в ганьбі й побоятися вийти на битву за честь власного короля. Я готовий зітнутися в ґерці з Кальдімарром».

Король подякував Бйорнові. Після цього були оголошені правила поєдинку-гольмґанґа. Силач мав меч, який називався Мерінґ і вважався неоціненним скарбом. Двобій був упертим і нещадним. Він закінчився, коли Бйорн зумів повалити Силача на землю й убив його, але й сам він був поранений і близький до смерті. В такий спосіб Бйорн здобув гучну славу й величезні почесті від короля. Над ним напнули шатро, бо вважали, що в цьому тяжкому стані переносити його не можна. А король після цього повернувся додому, в своє королівство.

Бйорн та його люди залишилися в шатрі. Його рани поступово загоїлися, і він продекламував таку станцу (вісу)... [А що в тій станці він виразив свої особисті почуття до своєї коханої Оддню, то ми можемо її тут не наводити.]

Потім Бйорна відвели до короля з великими почестями. Насамперед король звелів віддати йому все спорядження, яким володів Силач, а після цього [подарував йому] й меч Мерінґ. Від того часу й самого Бйорна стали називати Силачем, і він здобув велику славу й у власній країні. Через свої рани Бйорнові довелося пролежати все те літо; наступну зиму він також перебув у Ґардарікі (=на Русі). Він прожив там три роки, після чого вирушив до Норвегії. Та коли він туди прибув, усі кораблі, які мали намір добутися до Ісландії, вже повідпливали, а було пізнє літо...»

* * *

Цей розділ має велике значення для історика Східної Європи, тому що подає яскравий опис одного з епізодів правління Володимира. На жаль, ті відомості, які дає саґа про Кальдімарра, ще не знайшли свого підтвердження в інших джерелах. Проте, як добре відомо, ПВЛ дуже мало знає про період 989—1014 рр.; в ній розповідається лише про п'ять подій некрологічного та про одну подію церковного характеру[134]. Тому апріорі не можна виключити ймовірність, що Володимир справді мав конфлікт із якимось молодшим представником своєї династії[135]. Хоча, звичайно, неможливо ототожнити Кальдімарра з Ярополком (972—979), як це роблять деякі автори (Р. К. Бур, наприклад[136]), адже конфлікт між Володимиром і Ярополком завершився в 979 р., тобто десь за десять років до народження Бйорна.

6. «Саґа про Еґіля» («Egils saga Skalla-Grímssonar»)

Вступ

«Egils saga» була також створена бл. 1200—1230 pp. і збереглася в десятьох фрагментах із рукопису XIII ст. (AM 162, fol., позначених грецькими літерами від α до κ; чотири аркуші δ датуються приблизно 1250 р.), у двох пергаменних AM MSS (132, fol. — *«Möðruvallabók»*, бл. 1316—1350; 461, 4⁰, та *«Wolfenbüttelbók»*, бл. 1350) та в переписаній на папір у XVII ст. копії давнього пергаменного рукопису (*«Ketilsbók»* — AM 453, 4⁰)[137].

Критичне видання було підготовлене Фіннуром Йонссоном (Kbh., 1886—1888; SUGNL. — T. 17)[138], на ньому ґрунтується видання Сіґурдура Нордала в другому томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1933. — CV. — 319 с.). Новий англійський переклад був зроблений Ґвіном Джонсом у 1960 р.[139]; німецький переклад Фелікса Ніднера з'явився в 3-му томі серії *Thule* (2-ге вид., 1963, 268 с.)[140]. Опублікований англійською мовою аналіз дається Т. М. Андерссоном у *«The Family saga»* (pp. 97—110). Див. також: Bjarni Einarsson. Egils saga Skalla-Grímssonar. — Med. Scand., 1993. — C. 155—157; Simek. — C. 65—67.

Вибрані уривки та аналіз

Загальні дані

У цій сазі розповідається про «найоригінальнішого, а також найрізностороннішого зі скальдів»[141] Еґіля (бл. 910—990 pp.), «суворого й винахідливого воїна, який умів люто ненавидіти, наполегливого у своїх домаганнях, обдарованого надзвичайною життєвою снагою, глибоко обізнаного в магічних ритуалах кохання, а проте напрочуд вразливого й здатного на глибокі почуття; він поєднував у собі людину дії з поетом»[142]. *«Egils saga»* належить до групи *«Borgfirðinga sögur»*, тобто до саґ, у яких розповідається про могутні ісландські родини «людей із Борґа».

«Egils saga» має велику цінність для дослідника східноєвропейської історії, тому що малює яскраву картину проникнення вікінґів із норвезьких провінцій Галоґаланду до Лапландії, Фінляндії, Карелії, Бярмаланду та Курландії[143].

Існують різні думки щодо авторства цієї саґи, котра, як ми вже зазначали, належить до найдавніших *«Íslendinga sögur»*. Я схильний розділити погляд, який спочатку обстоював С. Нордаль, а нещодавно висловив і Лі М. Голландер: «Багато вчених вважають її однією з найкращих, якщо не найкращою, серед великих саґ; і були наведені вагомі докази, які дозволяють приписати її авторство Сноррі

Стурлусонові, найбільшому серед письменників, яких дала світові Ісландія. Але, зважаючи на подиву гідну конкретність деяких епізодів, можна не менш аргументовано припустити, що текст саґи складено із спогадів самого скальда, до яких зусиллями його родичів було додано кілька анекдотів та історію родини, а все це потім скомпоновано в одну зв'язну оповідь якимсь талановитим автором — хоч би ким він був»[144].

Саґа починається з розповіді про доісландське минуле аристократичного клану, очоленого Ульвом Бялвасоном, представники якого правили (як незалежні володарі) норвезькою провінцією Галоґаланд, знаменитою своїми багатими уловами риби. Вона також викладає причини, з яких вони вирішили переселитися до Ісландії.

Один з онуків Ульва, Торольв Квельд-Ульвссон (нар. бл. 853 р., пом. бл. 890 р.)[145], який доводився братом батькові героя саґи, пішов на службу до норвезького короля, Гаральда Світловолосого (бл. 875—945). Інші представники клану були проти цього вчинку Торольва, бо вони не любили короля. Водночас його родич Бард Брюнйольвссон з Торґара, що в Галоґаланді (сьогодні *Torgø*), теж найнявся на цю службу[146]. При дворі Гаральда Торольв і Бард стали близькими товаришами. Перед своєю трагічною загибеллю Бард зробив Торольва своїм спадкоємцем[147]. Незабаром по тому Торольв одружився із вдовою Барда Сіґрід[148].

Ця подія мала особливе значення, тому що Торольв — як і його батько Брюнйольв та його дід Бйорґольв раніше (обидва вони були *bœndr* Торґара) — був одним із місцевих *syslumenn* (королівських управителів) і в цій ролі «давно мав за обов'язок [покладений на нього норвезькими королями] здійснювати «поїздку до Лапландії» (*finnferð*), [укладати торговельні ўгоди в Лапландії (*finn-kaup*)][149] та збирати *finnskatt*, або данину з лопарів» (Þeir feðgar, Brynjólfr, hǫfðu lengi haft finnferð ok finnskatt)[150]. Битва біля Гаврсфіорду, в якій Бард помер від ран, відбулася 885 р. або десь близько від цієї дати[151]; якщо ми припишемо кожному поколінню приблизно 25 років активної діяльності, тоді згадуваний норвезький клан почав збирати данину з лопарів бл. 810 р. Офіційно ця посада називалася *sýsla á Hálogalandi* — «управління в Галоґаланді»[152] — або «королівське управління над горами» (*konungssýsla á fjalli*)[153].

Данина з лопарів і поїздка до Лапландії

Збирання данини з лопарів було важливою монополією норвезьких королів, які мали право призначити або скинути такого збирача податків[154].

Отже, ми читаємо в цій сазі, що король Гаральд Світловолосий (бл. 875—945 рр.) підтвердив надане Брюнйольвові з Торґара

право «їздити до Лапландії, здійснювати королівське управління над горами й торгувати з лопарями (hann fek honum ok finnferð, konuhgssýslu á fialli ok finnkaup)»[155].

Далі: «Після цього король (Гаральд) зробив Торольва (Квельд-Ульвссона) землевласником і підтвердив за ним право на володіння всіма прибутками, які раніше мав Бард, та на поїздку до Лапландії (*fær honum finnferðina*) на тих самих умовах, на яких раніше це робив Бард»[156].

Але згодом король був обурений помпезністю Торольвового двору і втратив до нього довіру. Внаслідок цього він передав управління Галоґаландом, яке раніше здійснював Торольв, синам Гільдірід, їм же таки передав він і право на поїздку в Лапландію (þá fekk konungr í hǫnd Hildiríðarsonum sýslu þá á Hálogalandi, er áðr hafði Þórólfr haft ok svá finnferð). Король перебрав у свою власність будинок у Торґарі та майно, яким раніше володів Брюнйольв, і передав усе це синам Гільдірід. Король відрядив посланців, давши їм доручення побачитися з Торольвом і повідомити його про ухвалені ним рішення...»[157].

Для «данини з лопарів» (*finnskattr*) використовується описовий вираз grá-vara, буквально «сіре хутро», «сірі білячі шкурки»[158].

Передача зібраної з лопарів данини королю двічі досить яскраво описана в сазі. Перша така передача відбулася досить драматично, оскільки в той час король був у поганих стосунках зі своїм управителем, який, з огляду на це, вирішив не з'являтися до нього особисто.

«Тепер, коли Торольв виїхав з дому [в Торґарі] [на острів Альост], він [Торґільс ґялланді, bú-stjori Торольва або управитель дому в Торгарі] підготував данину, зібрану з лопарів, яку він [Торольв] привіз із гір для короля (þá hafði hann til greitt finnskatt þan allan, er hann hafði haft af fialli ok konungr átti), доручивши її турботам Торґільса й розпорядившись, щоб той передав її королю, якщо він сам не повернеться додому, перед тим як король покине північ і вирушить на південь. Торґільс наготував великий і гарний вантажний корабель, який належав Торольвові, переніс данину (skattr) на борт і взяв із собою майже два десятки людей. Він поплив на південь слідом за королем і наздогнав його в Наумудалі. Коли Торґільс домігся зустрічі з королем, він передав йому вітання від Торольва і пояснив, що прибув сюди з даниною від лопарів, яку Торольв йому посилає (att hann fór þar með finnskatt þann, er Þórólfr sendi honum)»[159].

Король розгнівався на Торольва Квельд-Ульвссона, а тому відклав передачу данини, отож управителеві Торольва Торґільсу довелося просити королівського скальда Ельвіра гнува Карасона, щоб той замовив за нього слово перед королем: «...згодом Ельвір прийшов до короля і так йому сказав: «[Торґільс] дуже просить, щоб ти

знову зустрівся з ним. Будь такий ласкавий, королю, прийди й сам подивися, бо ніхто ще ніколи не бачив сірого білячого хутра такої високої якості (því at engi mun sét hafa jafngóða grávǫru)». Король не відповів йому нічого, та все одно пішов туди, де стояв корабель. Торґільс відразу виніс свій товар і розклав його перед королем... Він подарував йому також кілька бобрових шкур (bjór-skinn), які надіслав Торольв, та інші цінні речі, добуті ним у горах»[160].

А ось другий опис цього самого процесу:

«Тієї ж таки осені сини Гільдірід[161] вирушили в дорогу з даниною й привезли її королю. Коли вони викладали її, король стояв там власною персоною й дивився.

«То оце й уся данина, яку ви зібрали для мене у Фінмарку?» — запитав він.

«Атож, повелителю», — відказали вони.

«Тоді мене цікавлять дві речі, — сказав король. — Данина, яку ви мені привезли, набагато менша й бідніша, аніж була тоді, коли її збирав Торольв, а проте ви вважаєте, що він був нечесний у стосунках зі мною».

«Це добре, королю, — відповів Гарек, — що ти усвідомлюєш, яка велика данина звичайно надходить із Фінмарку, бо в такому разі ти зрозумієш і те, як багато ти втрачаєш, коли Торольв привласнює всю належну тобі данину з лопарів. Нас було тільки тридцятеро людей у Фінмарку цієї зими, бо досі твої управителі брали їх із собою саме стільки. Але потім там з'явився й Торольв, і помічників у нього була аж сотня. Ми одержали звістку про нього й про те, що він намислив убити нас, братів, і повбивати всіх, хто нас супроводжував; а причина в тому, як він сам пояснив, що ти настановив нас своїми управителями замість нього. Ми зрозуміли, що найліпшим виходом для нас було не потрапляти йому на очі й рятувати свої життя, і тому ми встигли пройти лише короткий шлях від поселення до поселення в тих горах, тоді як Торольв об'їздив увесь Фінмарк із цілою армією людей і забрав увесь прибуток собі. Саме йому сплатили лопарі данину, бо він заприсягнувся, що й ноги твоїх управителів більше не буде у Фінмарку...»[162].

Боброві шкури лопарів, певно, були рідкістю в Норвегії, і тому синам Гільдірід пощастило досить легко обмовити Торольва, якого вони ненавиділи. Гарек, старший із двох, розповів королю таку історію: «Він [Торольв] надіслав тобі в подарунок три боброві шкури, але мені достеменно відомо, що він привласнив собі тридцять із тих, які належать тобі по праву...»[163].

Кількість данини, яку приносили лаппи, великою мірою залежала від вправності та впливу правителя: «Лаппи ставилися до цих правителів [синів Гілдіріда] із значно меншою пошаною, ніж до Торольва

за часів його подорожі, тому й данина, яку лаппи мусили би принести, була з усіх поглядів гірша»[164].

Щоб відвернути увагу короля від своєї невдачі в збиранні данини, сини Гільдірід повідомили короля Гаральда, що Торольв посилає купецький корабель (knǫrr) до Англії. Сказав Гарек: «Я думаю, що це судно добре навантажене сірим хутром, і як на мене, то там знайдеться набагато більше бобрових і соболиних (*safali*) шкур, аніж Торольв надсилав тобі»[165].

Підсумовуючи, скажемо, що саґа називає п'ятьох людей, які вдостоїлися честі бути призначеними «королівським управителем гір». Троє з них були представниками трьох послідовних поколінь одного й того самого клану:

1. Бйорґольв із Торґара (Галоґаланд)[166],
2. Брюнйольв, його син[167],
3. Бард Брюнйольвссон, онук Бйорґольва[168].

Помираючи, Бард передав свою посаду — і король визнав законність цієї передачі — своєму другові з іншого впливового галоґаландського клану: Торольвові Квельд-Ульвссону, правнукові Ульва інн оарґі.

Але існувала давня недовіра між кланом Інґлінґів (королів Норвегії) і кланом Квельд-Ульвів[169]. Король скористався з нагоди, яка йому трапилася, й звільнив Торольва з його посади, що тепер знову відійшла до клану Бйорґольва; але Гарек і Гререк були дітьми Бйорґольва від його другої дружини Гільдірід, жінки низького походження, і незабаром їх убив Кетіль генґ ат Гофі, праправнук Ульва інн оарґі[170].

Якщо ми візьмемо до уваги, що Кетіль генґ ат Гофі був онуком Кетіля оенґа із Графністи, який, у свою чергу, був батьком Ґріма Лодінкінні, ми зрозуміємо, чому всі герої саґ *«Fornaldarsögur»* із циклів Галоґаланд-Графніста — *«Ǫrvar-Odds saga»*, *«Ketills saga hœngs»*, *«Gríms saga loðinkinna»* та ін.— походять саме з цього клану.

Кюльвінґи, квени та кіряли

У десятому розділі цієї саґи описується поїздка Торольва Квельд-Ульвссона до Фінмарку для збирання данини з лопарів. Цей опис має особливе значення, тому що там згадується про таємничих кюльвінґів[171].

«Взимку Торольв вирушив у гори, взявши із собою великий загін війська, в якому налічувалося не менш як дев'яносто людей. Раніше управителі (*sýslumenn*) мали звичай брати із собою лише три десятки воїнів супроводу, а іноді навіть менше. Він також узяв із собою багато товарів (hann hafði með sér kaupskap mikinn). Незабаром він улаштував зустріч із лопарями (*finnar*), зібрав із них данину й став

із ними торгувати. Все відбувалося між ними спокійно й по-дружньому, хоча лопарі дещо його побоювалися.

Торольв подорожував по всій їхній країні. Коли він рушив на схід, у напрямку гір, він довідався, що зі сходу прийшли кюльвінґи (Kylfingar) й мандрували там, торгуючи з лопарями (*finn-kaup*), а подекуди і вдаючись до грабунків.

Торольв доручив лопарям стежити за пересуваннями кюльвінґів, а сам тим часом рушив слідом за ними, щоб напасти на них іззаду.

Він натрапив на тридцятеро людей, які були в одній ватазі, й повбивав усіх, так що нікому не вдалося втекти, а пізніше він зустрів їх разом п'ятнадцять чи двадцять. Загалом вони вбили там майже сотню людей, захопивши незліченні багатства, і після всіх цих нелегких трудів навесні вирушили назад. Торольв тоді повернувся до Санднеса (в Галоґаланді) й залишався там тривалий час»[172].

Наступний похід Торольва описано в чотирнадцятому розділі:

«В ту зиму Торольв знову вирушив до Фінмарку, взявши із собою близько сотні людей. Цього разу він ішов тією самою дорогою, що й минулої зими, торгуючи з лопарями (*átti kaupstefnu við Finna*) й мандруючи по всій їхній країні.

Та коли він добувся далеко на схід і розійшлася чутка про його пересування, до нього прийшли квени (*Kvenir*) і сказали, що їх послано, щоб його знайти, і що цей наказ дав Фаравід (Faravið), їхній король.

Вони сказали, що його країну пустошать кіряли і що він [король] просить, аби Торольв прийшов йому на допомогу.

Це послання супроводжувалося такою обіцянкою: Торольв матиме рівну частку здобичі з королем, а кожному з його воїнів дістанеться стільки, скільки матимуть троє квенів.

До того ж серед квенів існував закон, що королю діставалася третина здобичі порівняно з тією, яку отримував його почет, а на додачу він забирав усі боброві, соболині та куничні хутра як свою особисту частку.

Торольв про все розповів своїм воїнам і дав їм вільний вибір, підуть вони чи не підуть. Більшість погодилася на те, аби ризикнути, адже йшлося про дуже велику здобич, і було вирішено, що вони вирушать на схід слідом за посланцями»[173].

* * *

Далі дається цікавий географічний опис[174]:

«Фінмарк (Фінмьорк) — країна дуже велика. На захід від неї лежить море, а з моря заходять у суходіл глибокі й вузькі затоки, і те саме можна бачити на півночі та далеко на сході; але на півдні знаходиться Норвегія, і територія Фінмарку тягнеться досить далеко

на південь, аж до узбережжя Галоґаланду. На схід від Наумудаля лежить Ямталанд, далі Гельсінґяланд, далі Квенланд, далі Фінланд, ще далі — Кірялаланд. Але Фінмарк тягнеться на північ через усі ці території, й там повсюди є поселення, де люди добувають хутра, деякі в долинах, а деякі — на берегах озер.

У Фінмарку є надзвичайно великі озера, і навколо цих озер стоять дрімучі ліси, а високі гори тягнуться вздовж усієї країни, і називаються вони Кьольські гори».

* * *

Після цього опису далі йдеться про похід Торольва:

«Коли Торольв прибув на схід у Квенланд і зустрівся з королем Фаравідом, вони приготувалися до походу, в них було три сотні вояків; разом із жителями Півночі стало чотири сотні. Вони пішли верхньою дорогою через Фінмарк (Фінляндію) і в горах натрапили на того самого Кіряла, котрий раніше завоював квенів.

Як тільки вони побачили своїх ворогів, вони вишикували своїх вояків і пішли проти них; цього разу, як і до того, вони сподівалися на перемогу. І коли битва розгорілася, північани почали сильно наступати. Далі вони зустріли більш запеклу оборону, ніж у Квенів. Тоді битва перетворилася на кровопролиття в армії Кіряла; багато вояків почало тікати. Король Фарвід і Торольв захопили багатство, що було там, і повернулися до Квенланду, але пізніше Торольв із своїми товаришами відійшов геть до [Фін]-Марку. Король Фаравід і він розійшлися в дружбі».

Згодом Торольв і король зійшлися в сутичці, а потім Торольв був убитий, а його батько і дядько Скалла-Ґрімр (батько поета Еґіля) оселилися в Ісландії. Брат Еґіля, Торольв Скалла-Ґрімссон, потоваришував із новим королем Норвегії Ейріком Гаральдсоном blódøx (Кривавою Сокирою) (945—948)[175].

«Однієї весни король Ейрік готував експедицію до Бярмаланду, докладаючи великих зусиль, збираючи сили для такої мандрівки. Торольв вирішив піти разом з ним; він плив попереду на своєму човні і тримав свій прапор. Торольв виглядав тепер більшим і сильнішим, ніж інші люди, і був подібним до свого батька. Довелося б дуже довго розповідати про цю експедицію. Ейрік мав велику битву в Бярмаланді на Віні (Північна Двіна), отримав там перемогу, про яку записано в поемах про нього»[176].

Походи на Курландію

Еґіль уперше покинув Ісландію бл. 927 р.[177], і відтоді він часто бував у чужих краях із різних причин. Приблизно в 955 р.[178] разом зі своїм братом Торольвом він став вікінґом у Східній Балтиці (*Austrvegr*), де вони здебільшого нападали на Курландію[179]:

«Торольв і Еґіль жили в Торіра, будучи з ним у щирих стосунках, але навесні вони спорядили великий довгий корабель, набрали на нього матросів і влітку відпливли у Східну Балтику (*Austrvegr*), де чинили піратські напади й награбували величезне багатство: вони брали участь у багатьох битвах. Вони добулися до Курландії й висадилися на берег, два тижні відпочиваючи там і торгуючи. Після цього знову вирушили чинити збройні наскоки й виходили на суходіл у багатьох місцях.

Одного дня вони стали на якір біля гирла великої річки.

Там був ліс, і, маючи намір піти в глиб суходолу, вони розбилися на групи по дванадцятеро людей. Вони ввійшли в ліс і незабаром натрапили на село. Там вони зайнялися грабунком, кількох людей убили, але інші повтікали, не вчинивши їм справжнього опору. Десь уже вдень Торольв просурмив сигнал своїм людям, щоб усі верталися на берег. Почувши звуки сурми, його воїни, хоч би де вони на той час були, повернулися до лісу, але побачити їх усіх стало можливим тільки тоді, коли вони вийшли на берег.

Отож, вийшовши до моря, Торольв зрозумів, що Еґіля з ними немає, але починало вже сутеніти, і вони знали, що вночі не можна вирушати на його пошуки.

Коли Еґіль зі своїми дванадцятьма людьми перетнув ліс, перед ними відкрилася широка рівнина, і вони побачили там кілька сіл. Зовсім недалеко від них була якась садиба, і вони попрямували туди, а підійшовши, відразу вдерлися в дім; вони нікого там не знайшли, але взяли стільки добра, скільки могли підняти. Там були ще будівлі, тому вони дещо забарилися, а коли повибігали назовні й відійшли від садиби, ціла хмара людей перетнула їм шлях до лісу. Між ними й лісом стояв високий паркан. Еґіль наказав своїм людям притиснутися до нього, щоб їх не змогли атакувати зусібіч. Еґіль ішов попереду, а всі інші — за ним, і так близько один до одного, щоб ніхто не зміг утиснутися між ними. Кури не давали їм і хвилини спокою, але здебільшого тільки штрикали їх вістрями списів та обсипали стрілами, а впритул до них не підходили. Йдучи попід самим парканом, Еґіль та його люди не бачили, чим це закінчиться, але раптом із протилежного боку виріс іще один паркан, і незабаром кури загнали їх у глухий кут між двома парканами; одні підколювали їх крізь паркан мечами та списами , інші кидали на них усілякі лахи, щоб вони не могли застосувати зброї. Незабаром усі вони були поранені, і кури забрали їх у полон, пов'язали й повели назад до садиби.

Чоловік, якому належала та садиба, був впливовий і багатий. Він мав дорослого сина. Згодом між курами зчинилася суперечка з

приводу того, що їм робити з полоненими. Хазяїн садиби сказав, що як на нього, то було б добре повбивати їх по черзі, одного за одним. Але його син заперечив, що вже настала ніч, і в темряві вони не матимуть великої втіхи, катуючи їх. Тому він був тієї думки, що треба дочекатися ранку, отож усіх їх повкидали до якоїсь прибудови й міцно пов'язали. Еґіля, за руки та за ноги, припнули до стовпа. Потім навкруг садиби поставили надійну охорону, і кури пішли в залу, де стали їсти, пити й веселитися. Еґіль довго смикався на всі боки, випробовуючи міцність стовпа, і зрештою йому таки вдалося його розхитати. Стовп упав, і Еґіль зумів звільнитися від нього. Потім він зубами розв'язав собі руки, а коли руки вивільнилися, розв'язав і пута на ногах. Після цього він звільнив від пут і своїх товаришів.

Коли всі вивільнилися з мотуззя, вони стали оглядати дім, міркуючи, як їм вибратися назовні. Стіни були викладені з грубих колод, але з одного боку була гладенька перегородка між кімнатами, об яку вони вдарилися з розгону й змогли її проломити. Вони опинилися в іншій кімнаті, де також були стіни з грубих колод. Десь унизу чулися людські голоси, отож вони пильно оглянули підлогу і знайшли там ляду. Піднявши її, вони побачили внизу глибокий льох. Саме звідти й долинали людські голоси. Еґіль запитав, хто там у дідька є, і хтось відповів йому знизу, сказавши, що його звуть Акі. Еґіль запитав, чи не хотів би він вибратися нагору, й Акі відповів, що він ні про що інше й не мріє. Тоді Еґіль та його люди спустили в льох мотузку, якою вони були пов'язані, й витягли нагору трьох чоловіків. Акі сказав, що двоє інших — його сини і що вони данці (*þeir váru menn danskir*)[180], які потрапили в полон минулого літа.

«Минулої зими до мене ставилися тут добре, — признався він. — Я здебільшого працював наглядачем на фермі хазяїна, але хлопців перетворили на кріпаків, і вони зненавиділи свою долю. Навесні ми вирішили втікати, але нас спіймали і тоді вкинули в цей льох».

«Ти маєш добре знати план будинку, — сказав Еґіль. — Де нам буде найлегше вибратися назовні?»

Акі сказав, що тут є іще одна перегородка.

«Проломіть її, і ви потрапите в комору, а звідти вже неважко буде вийти надвір».

Еґіль та його люди зробили, як він сказав, проломили перегородку, вийшли в комору, а звідти — назовні. Було темно хоч око виколи. Його товариші мали одну думку, що тепер їм треба прямувати до лісу.

«Якщо ти добре знаєш садибу, — знову звернувся Еґіль до Акі, — то ти приведеш нас туди, де ми зможемо чимось поживитися».

Акі підтвердив, що в цьому домі не бракує добрих речей.

«Тут є велика горішня кімната, де спить хазяїн. Там у нього чимало зброї».

Еґіль наказав, щоб він повів їх на те горище, та коли вони піднялися сходами, то побачили, що двері там відчинені, а кілька служників застеляють у тій кімнаті ліжка. Еґіль дав наказ кільком зі своїх залишитись назовні й простежити, щоб нікому не вдалося втекти, а сам забіг до кімнати, схопив зброю[181] (а її там справді не бракувало) й повбивав усіх, хто там був. Усі вони озброїлися до зубів, а тоді Акі повів їх туди, де була ляда в підлозі і підняв її, сказавши, щоб усі спустилися в нижню кімнату. Вони запалили світло й пішли туди. Там у хазяїна стояли скрині з грішми, були там, крім того, всілякі коштовності й багато срібла. Вони навантажилися цим добром і винесли все назовні. Еґіль просунув руку в дужку великого барильця з медом і виніс його в себе на лікті. Вони відразу попрямували до лісу, та щойно туди ввійшли, як Еґіль звелів усім зупинитися.

«Не годиться нам робити так боягузливо й не по-солдатському, — сказав він. — Ми обікрали хазяїна, а він навіть про це не знає. Ми не повинні скотитися до такої ганьби. Отож вертаймося в садибу й дамо їм знати про все, що сталося».

Усі висловилися проти, бо не хотіли нічого іншого, як найшвидше добутися до корабля. Але Еґіль поставив на землю барильце з медом і прожогом побіг назад до садиби. Добігши туди, він побачив, як із кухні виходять із тацями служники й несуть їх до зали. Він помітив, що в кухні палахкотить жаркий вогонь, а на ньому стоять кілька великих горщиків. Саме туди він і зайшов. Вогнище було розкладене з великих поліняк, і за звичаєм, який існував у тій країні, спочатку згорав тільки один кінець поліняки, а потім вогонь поступово пожирав її всю. Еґіль вихопив із вогню таку поліняку, поніс її до зали і тицьнув запаленим кінцем у піддашок. Смужки березової кори, якими був покритий дах, відразу зайнялися й запалахкотіли, але ті, що сиділи в залі й пили, помітили це тільки тоді, коли полум'я охопило всю покрівлю. Вони кинулися до дверей, але вискочити надвір було не так просто — і через вогонь, і через Еґіля, який чатував на них у дверях. Він убив кількох і в дверях і перед дверима, а сталося це за кілька хвилин до того, як охоплені вогнем стіни зали обвалились. Всі люди там і загинули, а Еґіль повернувся до лісу й приєднався до своїх товаришів, які на нього чекали. Він сказав, що барильце меду, яке він ніс, забере собі як свою особисту здобич; потім з'ясувалося, що воно було наповнене не медом, а сріблом.

Торольв та його люди дуже зраділи, коли Еґіль повернувся на корабель. Як тільки почало розвиднятися, вони вийшли в море й попливли далі. Акі та його сини залишились у війську Еґіля. Під кінець літа вони взяли курс на Данію, дорогою підстерігаючи купецькі кораблі й грабуючи їх щоразу, коли виникала нагода».

Три походи в Аустрвеґ

«Саґа про Еґіля» дає також три короткі розповіді про три останні походи у Східну Балтику (Аустрвеґ).

1

Перший — бл. 890 р. — очолив Торольв Квельд-Ульвссон, після того як він покинув службу в короля Гаральда Світловолосого (бл. 875—945); «[Торольв] мав добрий попутний вітер і взяв курс на південь, на Данію, а звідти — у Східну Балтику (*ok þaðan í Austrveg*), але сезон виявився для нього неприбутковим»[182].

2

Другий похід організували Бйорн Брюнйольвссон і Торольв Скалла-Ґрімссон, які в той час були найманцями на службі в короля Гаральда Світловолосого. «Після того (бл. 940 р.), як Бйорн і Торольв перебули зиму в Норвегії, вони з настанням весни підготували корабель, набрали на нього матросів і цього ж таки літа подались у вікінґівський похід у Східну Балтику (*fóru um sumarit í viking í Austrveg*), повернувшись додому восени з великою здобиччю»[183].

3

Третій похід був спільно організований братами Торольвом та Еґілем Скалла-Ґрімссоном бл. 947 р.

«Після того як зиму змінила весна, Торольв та Еґіль стали готуватися до вікінґівського походу. Закінчивши приготування, вони знову вирушили у Східну Балтику (*þeir váru búnir, þá halda þeir enn í Austrveg*). Діставшись до Віка, вони попливли від Ютландії на південь і чинили там піратські напади; потім вирушили до Фрисландії, де надовго зупинилися того літа, а тоді знову взяли курс назад, у напрямку Данії. Коли дісталися до кордону, що розділяє території Данії та Фрисландії, і кинули там якір, одного вечора сталося так, що коли матроси вже вкладалися спати, на корабель прийшло двоє людей і сказали, що мають для Еґіля послання. Їх привели до нього. Вони повідомили, що послав їх Акі інн аудґі, звелівши, щоб вони переказали йому таке: «Ейвінд скрейя («Хвалько») стоїть на якорі біля Ютландського узбережжя й го-

тується перехопити вас, коли ви проминатимете його, пливучи з півдня. Він зібрав таку велику силу, що у вас немає жодних шансів здолати його, якщо ви зустрінетеся з усім його військом; але зараз він пливе лише з двома легкими кораблями (*með léttiskipum tveimr*) і перебуває зовсім близько від вас».

Почувши цю новину, Еґіль звелів негайно згортати вітрила на кораблях, і вони встигли захопити зненацька Ейвінда з його людьми ще вдосвіта там, де ті стояли на якорі, і напали на них негайно, метаючи стріли й каміння. Багато з Ейвіндових воїнів там і загинули, але сам він стрибнув за борт і дістався до берега плавом, а з ним і решта його людей, яким пощастило врятуватися. Еґіль та його люди захопили кораблі, а також одяг і зброю своїх супротивників і того ж таки дня повернулися до своїх і зустрілися з Торольвом. Той запитав Еґіля, де він, у біса, був і де він узяв ці кораблі, на яких вони припливли. «Ці кораблі належали Ейвіндові Хвальковi, — сказав Еґіль, — але ми їх у нього забрали». А тоді Еґіль заспівав...[184]

7. «Саґа про Авдуна» («Auðunar þáttr vestfirzka»)

Вступ

Цей таттр[185] зберігся в *«Morkinskinna»* (GKS, 1009, fol.; кінець XIII ст.)[186] та в *«Flateyjárbók»* (GKS, 1005, fol.; бл. 1380—1394)[187]. Стандартне видання, підготовлене Бйорном К. Торольвссоном та Ґудні Йонссоном, вийшло друком у 6-му томі серії *Íslenzk Fornrit* у групі *«Vestfirðinga sǫgur»* (Rvík., 1943. — С. 359—368). Англійський переклад Германна Пальссона був опублікований в *«Penguin Books»*: Hrafnkel's Saga and Other Icelandic Stories. — 1971. — С. 121—128. Німецький переклад Фелікса Ніднера з'явився в серії *Thule*, т. 17, в першій частині збірника: Norwegische Königsgeschichten (2-ге вид., 1965. — С. 219—226). Див. також: Edward G. Fichtner. Auðunar þáttr vestfirzka. — Med. Scand., 1993. — С. 24—25; див. Simek. — С. 25—26.

Вибрані уривки та аналіз

Аустрвеґ та морські подорожі в XI ст.

Авдунн був бідним сільським наймитом із Вестфірдіра, якому пощастило виїхати в чужі краї й побачити світа. Під час однієї з таких мандрівок, коли він добувся аж до Ґренландії, він витратив усі свої гроші на те, щоб купити чудового білого ведмедя, якого він потім привіз до Норвегії. Король Гаральд Суворий (1046—1066)

хотів купити в нього цього ведмедя, але він вирішив подарувати звіра супротивникові Гаральда, данському королю Свейнові Ульвссону (1047—1076). Переживши кілька пригод, Авдунн зробив, як йому хотілося. Король Свейн великодушно винагородив його сріблом і запросив залишитися в нього. Але Авдунн надумався вирушити на прощу до Рима. Повертаючися звідти, він захворів, утратив своє багатство і з'явився в Данії як жебрак. Він попросив короля, щоб той допоміг йому повернутися до Ісландії, де його мати жила в убогості. Король не відмовився надати йому таку допомогу й дозволив залишатися в нього доти, доки він дочекається попутного корабля. «Одного дня, вже пізньої весни, вони прийшли в гавань, де споряджалися кораблі для мандрів у різні країни: у Східну Балтику (*í Austrveg*) і в Саксланд, у Швецію і в Норвегію»[188].

Що тут є цікавого для нас, то це інформація, що в третій чверті XI ст. данські кораблі плавали до східного узбережжя Балтійського моря (*Austrvegr*), а отже, й добиралися звідти на Русь.

8. «Саґа про людей із Блискучої Води» («Ljósvetninga saga»)

Вступ

«Ljósvetninga saga» належить до тих саґ, які були створені в їх нинішній формі бл. 1230—1280 pp., але не збереглися у своїй цілості[189]. Її можна знайти на двох пергаменних рукописах, які дійшли до нас із XV ст.: AM 561, 4^0 (пошкоджений) і AM 162 C, fol. (три аркуші) — і десь у тридцятьох паперових рукописах, виготовлених у XVII ст. Мабуть, існували дві редакції саґи (А і С)[190].

Ця саґа була опублікована, разом з двома іншими саґами з північно-східної Ісландії, Бйорном Сіґвуссоном у 10-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1940. — С. V—LX, 3—106). Існує неповний переклад англійською мовою, зроблений В. Віґвуссоном та Ф. Йорком Пауеллом (Origines Islandicae. — Т. 2. — Oxford, 1905. — С. 344—430), а також аналіз Т. М. Андерссона. *The Family Saga* (с. 252—261). Німецький переклад саґи зробив Вільгельм Раніш, і він опублікований у серії *Thule* (т. 2, 2-ге вид., Darmstadt, 1964. — С. 129—227).

Див. також: Hallvard Magerøy. — Med. Scand., 1993. — С. 373—394; див. Simek. — С. 280—302.

Вибрані уривки та аналіз

Бард із Віка в Аустрвеґу в середині XI ст.

«Темою саґи є конфлікт між двома ґенераціями Льйосветнінґів і двома ґенераціями Мьодрвеллінґів»[191].

Проте ці конфлікти самі по собі не становлять для нас інтересу. Ми оберемо два другорядні й пізніші епізоди із саґи, які стосуються нашої теми, обидва вони мали місце в той час, коли Гаральд Сіґурдарссон Суворий (1046—1066) був королем Норвеґії.

Торвард Гьоскульдссон (а Форнастьодум, пом. 1059 р.), син одного з головних героїв саґи з клану Льйосветнінґів та онук славнозвісного Торґейра ґоді (льоґсьоґумадра, 985—1001), мав сімейний конфлікт із Еййольвом Ґудмундарсоном (з клану Мьодрвеллінґів). Суперечку було розв'язано за допомогою арбітрів, Ґелліра Торкельссона з боку Еййольва і Скеґґа-Бродді з боку Торварда. В результаті Торварда, разом із кількома його прибічниками, оголошено поза законом і вислано на три роки. Люди, яких виряджали на заслання, спочатку пливли на кораблях до Норвеґії, а вже звідти рушали далі, в напрямку Данії. В Ослофйорді (Вік) Торвард зустрів Барда з Віка, з яким вони стали друзями. Проте вони були змушені розлучитися, коли Бард спрямував свій корабель до східного узбережжя Балтійського моря (*Bárðr helt skipi sínu í Austrveg*), поспішаючи залагодити свої торговельні справи, а Торвальд наготував свій корабель для подорожі до Рима. Як тільки Бард опинився в Балтійському морі, вікінґи вийшли йому назустріч (*ok kómu at þeim víkingar*) і поставили його (та його людей) перед вибором: або битися, або здатися і зберегти собі життя за умови, що вони віддадуть їм увесь свій товар (*ok buðu þeim kost, hvárt þeir vildi heldr berjask eða upp gefask ok halda lífinu, ef þeir veitti féit*). Бард уже був готовий здатися, коли Галль Отрюґссон, один із ісландців, що були на його кораблі, відчайдушно кинувся на ворога, затягши в битву всю команду, і зрештою купці здобули перемогу (*fór svá, at þeir hǫfðu sigr, kaupmenn*)[192].

Тормод Асґейрссон утікає до Константинополя (середина XI ст.)

Другий епізод трапився з ісландцем Тормодом Асґейрссоном, представником клану Мьодрвеллінґів. Під час конфлікту, який виник між Гаральдом Суворим (пом. 1066 р.), королем Норвеґії, та ярлом Гаконом Іварссоном, коли король перебував у Ґаутланді зі своїми кораблями, вода в порту замерзла, а отже, треба було розколоти кригу. Король особливо похвалив чоловіка, який упорався з цією роботою краще за інших. То був уже згадуваний вище Галль Отрюґссон. Король назвав Галля не на ім'я, а його прізвиськом — Кодрансбані, тобто «Вбивця Кодрана»[193].

Одним із людей на кораблі Маґнуса, сина короля Гаральда, був Тормод Асґейрссон, який давно переслідував Галля, шукаючи нагоди вбити його й у такий спосіб помститися за смерть свого родича

Кодрана Ґудмундарсона. Проте він не знав його особисто. Тепер, почувши слова короля, він кинувся на Галля й убив його одним ударом, після чого перестрибнув назад на корабель сина короля, який і допоміг йому втекти. Тормод «не знав спочинку, поки не добувся до Константинополя й прилаштувався там на службу як варяг (найманець) (*ok létti hann eigi fyrr en hann kom út til Miklagarðs ok gekk þar á mála*)»[194].

9. «Саґа про людей із Водяної Долини» («Vatnsdœla saga»)

Вступ

Це одна із саґ, написаних бл. 1230—1280 рр.[195], але збереглася вона в основному лише в двох копіях, зроблених у XVII та XVIII ст. із рукопису, яким, можливо, була *«Vatnshyrna»*, що згоріла в 1728 р. Одна копія виготовлена близько 1640 р. Йоном Ґіцурарсоном (AM 138 fol.), друга незадовго перед 1728 р. Асґейром Йонссоном (AM 559, 4⁰). Існує також фрагмент пергаменного рукопису (AM 445 b. 4⁰)[196].

Критичне видання підготував Фіннур Йонссон (Kbh., 1934; SUGNL, т. 58), і на його основі Ейнар Ол. Свейнссон опублікував стандартне видання у 8-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1939. — С. XV—LVIII, 1—131). Англійський синоптичний аналіз саґи подано в T. M. Andersson, The Family Saga (с. 215—222) та в німецькому перекладі Вальтера Гайнріха Фоґта («Die Geschichte von den Leuten aus dem Seetal»), що вийшов друком у серії *Thule* (т. 10, Fünf Geschichten aus dem Westlichem Nordland, 1-ше вид., Jena, 1914; 2-ге вид., 1964. — С. 21—125). Див. також: Vésteinn Ólason. «Vatnsdœla saga». — Med. Scand., 1993. — С. 6—89; див. Simek. — С. 379—380.

Вибрані уривки та аналіз

Чародійна подорож до Ісландії команди лопарів

Ця саґа є фактично родинною хронікою, що позначає віхи в житті п'ятьох поколінь однієї родини норвезького походження (закоріненої в Раумсдалі на південний захід від Трондгейма), яка оселилася у Ватнсдалі (північно-західний регіон Ісландії).

Головним героєм її другого покоління був поселенець Інґімунд Старий Торстейнссон[197]. Саґа розповідає про епізод із його життя, який є симптоматичним для взаємин між норвезькими володарями та їхніми лопарськими підданими (*Finnar*).

Інґялд бонді з Гефні (острів у Галоґаланді), названий батько

Інґімунда, давав бенкет, на який він запросив одну лопарську чаклунку, обізнану в чародійстві (*þar var komin Finna ein fjǫlkunnig*)[198]. В його наміри входило з'ясувати своє майбутнє та майбутнє своїх гостей. Майже всі вони підходили до чаклунки, один за одним, і всі довідувалися, яка їх чекає доля, проте Інґімунд — як Орвар-Одд у його сазі[199] — не скористався з цієї нагоди. Натомість він досить грубо відмовився вислухати лопарку. Та, незважаючи на це, вона провістила йому, що він виїде до Ісландії[200]. Якийсь час Інґімунд намагався нехтувати це передбачення, але згодом дійшов висновку, що своєї долі не обминеш. Якось він попросив дозволу у свого володаря короля Гаральда Світловолосого (бл. 875—945 рр.), найняти лопарів, щоб вони обстежили той реґіон у Ісландії, де йому судилося заснувати поселення. Король задовольнив його бажання, й команда з трьох лопарів узялася до роботи в замкненій кімнаті за умови, що, поки вони працюватимуть (здійснюватимуть чародійну подорож до Ісландії), ніхто не покличе нікого з них на ім'я. Лопарям знадобилося три ночі для цієї «подорожі», яка дала їм змогу з'ясувати всі топографічні подробиці тієї місцевості в Ісландії, де Інґімундові довелося оселитись[201].

Їм заплатили за їхню працю маслом і олов'яним посудом (*ok vil ek gefa yðr smjǫr ok tin*)[202].

10. «Саґа про людей із Лососевої Долини» («Laxdœla saga»)

Вступ

«Laxdœla saga» стосується проблем Західної Ісландії. Вона була створена у своїй нинішній формі бл. 1230—1280 рр[203]. Основні пергаменні рукописи даної саґи — це: *«Möðruvallabók»* (AM 132, fol.; бл. 1316—1350), *Vatnshyrna* (AM 162, d.1.2., fol. фрагменти; четверта чверть XIV ст.) і *Vatnshyrnafritið* (ÍB 225, 4°). Критичне видання було опубліковане Крістіаном Колундом (Kbh.: 1889—1991; SUGNL, т. 19)[204]. З цього тексту Ейнар Ол. Свейнссон зробив стандартне видання в 5-му томі серії *Íslenzk Fornrit.* Rvík.: 1934. — С. V—LXXII, LXXVI—LXXXII, 1—248)[205]. Добрий англійський переклад саґи здійснили Маґнус Маґнуссон та Герман Пальссон (Penguin Books, 1-ше вид., 1967). Загальний огляд, загальні контури саґи та коментар до неї даються Т. М. Андерссоном (The Family Saga, с. 163—174). Німецький переклад Рудольфа Майсснера вийшов друком у серії *Thule* (т. 6, «Die Geschichte von den Leuten aus dem Lachswassertal», 1-ше вид., Jena, 1923; 2-ге вид., 1963. — 235 с.)[206]. Див. також: Sverrir Tómasson. Laxdœla saga. — Med. Scand., 1993. — С. 387—388; Simek, с. 225—226.

Вибрані уривки та аналіз

Ґіллі інн герцкі (русич) та «руський капелюх»

Хоча *«Laxdœla saga»* — «це одна з найдовших саґ, її головною особливістю є не довжина, а ритм. Дія в ній розгортається повільно, і вона чіткіше окреслена, ніж у інших саґах. Вона більше зосереджується на деталях, і описи в ній повніші»[207].

Щоб навести приклад такої історії «з повільним розгортанням дії», прочитаймо, як один з головних героїв Гьоскульд Дала Кольссон з клану Лаксделів[208] купує собі дівчину-рабиню.

Так сталося, що одного літа Гьоскульд вирушив до Норвегії, аби найнятися на службу до короля Гакона Гаральдссона Адальстейнсфострі (948—961). В цей час король перебував на Бреннейських островах навпроти гирла річки Ґаут-Ельв. Як то завжди бувало, купці з усіх усюд прибули туди торгувати своїми товарами[209].

Та нехай саґа сама розповість нам свою історію[210]:

«Так сталося, що на початку наступного літа король Гакон[211] вирушив у морську подорож на схід до Бреннських островів на королівську асамблею, яка за законом мала відбуватися щоліта, аби забезпечувати постійний мир у королівстві... Гьоскульд хотів побувати на цій асамблеї, а тому вивів у море свій корабель, тим більше що він не зміг побачитися з королем узимку; а крім того, там був великий ринок.

Того року на асамблею зібралося дуже багато народу — люди веселилися й святкували, багато пили, влаштовували всілякі розваги та ігри. Проте ніякої важливої події там не відбулося. Гьоскульд зустрів там багато своїх родичів із Данії.

Одного дня, коли Гьоскульд вийшов, щоб розважитися з друзями, він помітив барвисте і строкате шатро, яке стояло осторонь від інших яток. Він наблизився туди й увійшов досередини; у шатрі він побачив чоловіка, одягненого в дорогі шати і з руським капелюхом на голові (*ok hafði gerzkan hatt á hǫfði*)[212]. Гьоскульд запитав, як його звуть.

«Мене звуть Ґіллі, — відповів той, — але більшість людей розуміють, хто я, коли чують моє прізвисько — а прозвали мене Ґіллі Русич (*ek em kallaðr Gilli inn gerzki*)»[213].

Гьоскульд сказав, що йому вже доводилося про нього чути, бо його вважали найбагатшою людиною з тих, яких будь-коли знало товариство купців (*kallaði hann þeira manna auðgastan, sem verit hǫfðu í kaupmannalǫgum*)[214]. «Отже, в тебе, безперечно, знайдеться товар, який мені захочеться купити».

Ґіллі запитав, чого йому треба. Гьоскульд відповів, що хотів би

купити собі дівчину-рабиню (*ambátt*)[215], «якщо у тебе знайдеться на продаж».

«Ти, певно, хотів збентежити мене, попросивши чогось такого, чого в мене нема? — сказав Ґіллі. — Та навряд чи це тобі вдалося».

Гьоскульд побачив у глибині шатра завісу. Ґіллі підняв її, і перед очима Гьоскульда постали дванадцятеро дівчат, які там сиділи. Ґіллі запросив його підійти й роздивитися, чи не захочеться йому купити котрусь. Гьоскульд наблизився до дівчат. Усі вони сиділи рядочком у тому шатрі, й він уважно їх усіх оглянув. У вічі йому впала одна, яка сиділа скраю праворуч; вона була бідно вдягнена, але здалася йому дуже вродливою, наскільки можна виглядати вродливою в лахмітті.

«Скільки ти візьмеш за цю дівчину, якщо я захочу її купити?» — запитав він у Ґіллі.

«Ти заплатиш мені за неї три марки сріблом (*þú skalt reiða fyrir hana þrjár merkr silfrs*[216])», — відповів Ґіллі.

«Ти чимало правиш за рабиню, чи не так? — сказав Гьоскульд. — Це втричі дорожче за нормальну ціну»[217].

«Твоя правда, — сказав Ґіллі. — Я ціную її набагато вище. Ти можеш за одну марку сріблом купити будь-яку з одинадцяти інших, а цю залишити мені».

«Дай-но я спочатку подивлюся, скільки срібла в моєму ґаманці на поясі», — сказав Гьоскульд і попросив, щоб Ґіллі наготував терези, поки він оглядатиме вміст свого гаманця.

Тоді Ґіллі сказав:

«Я не стану обманювати тебе, Гьоскульде. Ця дівчина має одну серйозну ваду, і я хочу, щоб ти знав про це, перш ніж ми з тобою домовимося».

Гьоскульд запитав, про що йдеться.

«Вона німа, — сказав Ґіллі. — Я всіляко намагався розговорити її, але не зміг почути від неї жодного слова. Я переконаний у тому, що вона неспроможна розмовляти».

«Давай-но свої терези, — сказав Гьоскульд, — і ми з'ясуємо, скільки тут у моєму гаманці срібла».

Ґіллі приніс терези, і коли вони зважили срібло, там його виявилося точно три марки.

Тоді Гьоскульд сказав:

«Отже, здається, ми з тобою все-таки заладнали цю угоду. Ось тобі гроші, а я заберу дівчину. Мушу сказати, що в цьому ділі ти повівся дуже порядно, бо ні в чому не хотів мене ошукати».

Сказавши це, Гьоскульд повернувся додому, у свою ятку. А вночі він спав із дівчиною, яку купив у Ґіллі.

Наступного ранку, коли вони прокинулися, Гьоскульд сказав їй:

«Ґіллі Багатій (*inn auðgi*) був не дуже до тебе щедрий, судячи з одягу, який він тобі дав носити. Але гадаю, йому було важче вдягти дванадцятьох, аніж мені — тебе одну».

Він підняв віко однієї зі своїх скринь, дістав звідти гарний одяг і дав дівчині. І всі побачили, що цей одяг дуже їй до лиця.

Згодом «німа» рабиня заговорила. Вона призналася, що вона ірландська принцеса, дочка короля Мюркяртана (Mýrkjartan)[218]. Її сином був Олав Павич, один із головних героїв саґи[219].

Боллі Болласон у варязькій гвардії (бл. 1026—1030)

Другий герой саґи, Боллі Болласон із роду Лауґамен[220], належав до варягів візантійського імператора. Як указує Сіґвус Бльондаль, він був варягом десь у 1026—1030 рр.[221].

Ось що наша саґа розповідає про нього: з Ісландії він перебрався до Норвегії, а звідти — в Данію.

«Перебувши в Данії одну зиму, Боллі продовжив свої мандри в чужих краях і не зупинявся у своїй подорожі, поки не добувся до Константинополя (Міклаґарда); ми не чули про жодного іншого норда, який би найнявся на службу до візантійського імператора, перш аніж це зробив Боллі Болласон (*hǫfu vér ekki heyrt frásagnir, at neinn Norðmaðr hafi fyrr hengit á mála með Garðskonungi en Bolli Bollason*)[222]. Він перебував у Константинополі кілька років і виявив надзвичайну мужність перед лицем усіх небезпек, і завжди був попереду. Варяги дуже високо цінували Боллі, коли він служив у Константинополі (*þótti Væringjum mikils vert um Bolla, meðan hann var í Miklagarði*)»[223].

Саґа розповідає нам кілька характерних подробиць про Боллі, що важливі для зрозуміння того, як поводився цей варяг удома, після того як повернувся з Константинополя.

«До Ейяфйорда (в Північній Ісландії) приплив корабель — він належав Боллі Болласонові, але більшість людей із його команди були норвежцями. Боллі привіз із собою багато грошей і багато скарбів, якими нагородили його володарі держав та люди високого стану (*Bolli hafði mikit fé út ok marga dýrgrippi, er hǫfðingjar hǫfðu gefit honum*)[224].

Боллі мав такий вишуканий смак, що коли повернувся зі своїх далеких мандрів, то не міг носити іншого одягу, як тільки пошитий із ясно-червоного або золототканого шовку, а його зброя була інкрустована золотом. Його прозвали Боллі Пихатий (*inn prúði*).

Він сказав своїм матросам, що поїде на захід у свою провінцію, і доручив їм оберігати корабель та його вантаж.

Боллі від'їхав від корабля з одинадцятьма супутниками. Вони красувалися в яскраво-червоних шатах, а сідла на конях під ними були позолочені; та Боллі переважав їх усіх. Він мав на собі гаптований золотом камзол, яким нагородив його візантійський імператор, поверх якого був накинутий яскраво-червоний плащ (*hann var í pellsklæðum er Garðskonungr hafði hefit honum; hann hafði ýzta skarlatskápu rauða*). Він був оперезаний мечем, ефес та руків'я якого були оздоблені золотом і який називався «Кусай-Ноги» (*Fótbitr*). Він мав на голові позолоченого шолома, а збоку — червоного щита, на якому був намальований золотий лицар. У руці він тримав списа, за звичаєм чужоземних країн. Щоразу, коли вони десь зупинялися на ночівлю, жіноцтво втрачало інтерес до всього і знай витріщалося на Боллі та його пишно вбраних супутників. Ось із таким блиском проїхав Боллі через усі західні провінції, перш аніж прибув зі своїм почтом у Гельґафель»[225].

11. «Саґа про людей із Піщано-площинного Берега» («Eyrbyggja saga»)

Вступ

«Eyrbyggja saga» розповідає про колонізацію Західної Ісландії (Снефельснес, Брейдафйорд) і перші десятиліття життя тамтешніх поселенців. Серед учених існують різні думки щодо часу, коли була створена ця саґа. Одні вчені вважають, що це сталося досить рано, десь бл. 1200 р., інші датують її пізніше, приблизно 1230—1280 рр.[226].

Саґа зберігалася в пергаменному рукописі XIV ст., який називається *«Vatnshyrna»* і який, за винятком кількох аркушів (AM 448, 4⁰; AM 442, 4⁰), згорів у великій пожежі 1728 р., що знищила університетську бібліотеку в Копенгаґені. Крім цього, саґу можна знайти (на жаль, у неповній версії) в рукописі із бібл. *Wolfenbüttel*, що дійшов до нас із XIV ст. (9.10. Aug. 4to); паперовою копією цього рукопису є AM 450 A, 4⁰; *«Melabók»* (AM 445, b, 4⁰; 445 A, 4⁰; Lbs. 982, 4⁰).

Стандартне видання було підготовлене Ейнаром Ол. Свейнссоном у співпраці з Матьясом Тордарсоном і вийшло друком у 4-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1935. — С. V—LXIV, 1—184)[227].

Існує зразковий англійський переклад Пола Шаха та Лі М. Голландера (University of Nebraska Press та the American-Scandinavian Foundation, Lincoln: 1959). Німецький переклад Фелікса Нідера опублікований у серії *Thule*, т. 7, «Die Geschichte vom Goden Snorri» (Jena: 1920, 1934). Загальний огляд саґи англійською мовою дається в: Th. M. Andersson. The Family Saga (с. 153—162).

Див. також: Bernadine Mc. Creesh. Eyrbyggja saga. — Med. Scand., 1993. — C. 174—175; Simek. — C. 79.

Вибрані уривки та аналіз

Бйорн Асбрандссон у Йомсборґу

«Eyrbyggja saga» — це найаморфніша та найзаплутаніша з родинних саґ... Зміст саґи — це послідовність із десяти суперечок, у яких Сноррі [ґоді, 963—1031] виступає або головним, або дуже впливовим дорадником... Тут немає кульмінації — єдиної, подвійної чи якоїсь іншої»[228].

Зате ця саґа відзначається винятковою точністю своїх відомостей і тверджень. «Годі знайти також якусь істотну помилку в історичній або генеалогічній інформації автора. Цей всеохопний інтерес до стародавніх реалій своєї батьківщини робить *«Eyrbyggja saga»* справжньою скарбницею для фольклористів, археологів, для дослідників вірувань і традицій»[229].

Тому уявляється надзвичайно важливим, що саме ця саґа розповідає про суперечливих йомсвікінґів[230], адже вона, поза будь-яким сумнівом, дуже добре відтворює дух того часу.

Один із другорядних персонажів, Бйорн Брейдвікінґакаппі Асбрандссон, звабив сестру головного героя саґи, Сноррі Торґрімссона, могутнього провідника клану Торснесінґів, і вбив її чоловіка, багатого купця Торода скатткаупанді («він здійснював торговельну подорож із Норвегії на захід до Ісландії, до Дубліна»[231]). Визнаний за це поза законом у Ісландії, він подався до Норвегії, а звідти «поплив далі, в Данію, а з Данії — до Йомсборґа». Саме в той час Пальна-Токі[232] був вождем йомсвікінґів.

Бйорн вступив до ордену, підкорившись їхнім правилам, і здобув славу хороброго воїна. Він був у Йомсборґу, коли Стюрбйорн Сильний (інн стеркі, пом. бл. 995 р.)[233] підбив його під свою владу.

Бйорн також ходив до Швеції, коли йомсвікінґи допомагали Стюрбйорнові, й брав участь у битві на Фюріському полі (бл. 980—990 рр.), де Стюрбйорна було вбито. Він тоді втік у ліс разом з іншими йомсвікінґами. Поки був живий Пальна-Токі, Бйорн залишався біля нього, і його вважали людиною честі й одним із найхоробріших воїнів перед лицем усіх небезпек[234].

12. Таттр про Галльдора («Halldórs þáttr Snorrasonar inn síðari»)

Вступ

Збереглися два таттри про Галлдора Сноррасона[235]. Перший (I) у *«Flateyjarbók»* (GKS 1005, fol.)[236], а другий (II) — у *«Morkinskinna»* (GkS 1009, fol.)[237], *«Hulda»* (AM 66, fol.) і *«Hrokkinskinna»* (GkS 1010, fol.). Обидва теттіри ввійшли до *«Laxdœla saga»*, опублікованої (в 5-му томі збірника *Íslenzk Fornrit*) Ейнаром Олафуром Свейнссоном у 1934 р. (І: с. 250—260; II: с. 264—277). Другий таттр був перекладений англійською мовою зусиллями Германна Пальссона й опублікований у збірнику: *Hrafnkel's saga and other Icelandic Stories* (Penguin Books, 1971. — С. 109—120).Обидва таттри перекладені німецькою мовою і вийшли друком у серії *Thule*: Norwegische Königsgeschichten, ч. I (т. 17, 2-ге вид., 1965, No. 25. — С. 230—248).

Див. також: John Lindow. Halldórs þáttr Snorrasonar. — Med. Scand., 1993. — С. 262—263; Simek. — С. 142.

Галльдор Сноррасон був сином славнозвісного ісландського вождя Сноррі Торґрімссона ґоді (963—1031). Разом з Гаральдом Суворим (згодом королем Норвегії, 1047—1066) він став воїном варязької гвардії в Константинополі й брав участь у війнах на Середземномор'ї. Одного разу вони обидва, він і Гаральд, потрапили до в'язниці в Константинополі. Вони втекли звідти й добулися до Норвегії, звідки Галлдор повернувся в Ісландію.

В обох теттірах описується «тривалий конфлікт між хитрим королем Гаральдом Суворим (1047—1066) і чесним, прямодушним ісландцем, який служив королю тривалий час і зрештою втратив до нього довіру. Галлдор репрезентує тип, яким дуже захоплюються автори саґ; особу, яка відмовляється бодай на дюйм поступитися своєму зверхникові, коли вона знає, що правда на її боці, навіть якщо задля цього доведеться наразити на ризик своє життя»[238].

Вибрані уривки та аналіз

Як передавалися саґи[239]

Галльдор Сноррасон, прямий предок славнозвісного історика Сноррі Стурлусона (пом. 1241 р.), кажуть, був першою з відомих нам осіб, яка створила саґу про свого зверхника ще за життя останнього. Ми знаємо це з *«Morkinskinna»* (приблизно друга половина XIII ст.). Вона містить у собі дуже цікаву (й унікальну в своєму роді) історію, яка до того ж допомагає нам глибше зрозуміти, як саґи передавалися від покоління до покоління.

Нам розповідають, як один анонімний ісландець прийшов до згадуваного вище короля Гаральда Суворого й попросив дозволу залишитися при його дворі. Коли король запитав у нього про його ремесло, той відповів, що він уміє оповідати саґи. Тоді Гаральд прийняв його за умови, щоб він розважав своїми саґами кожного, хто попросить. Анонімний ісландець дуже добре виконував цей свій обов'язок на втіху всім, і так тривало аж до свят Юлетіде (Різдва). Перед їх настанням він зробився мовчазний і дратівливий. Він навіть не зміг пояснити королю, чому в нього так зіпсувався настрій. «Тоді, — сказав король, — я сам тобі це поясню, бо я розгадав причину. Ти дійшов до кінця у своїх історіях, і з наближенням Різдва це тебе засмучує». — «Твоя правда, — відповів ісландець. — У мене залишилася тільки одна саґа, а цю саґу я не смію розказувати, бо в ній ідеться про твої власні діяння [у Візантійській імперії]». — «Але це саме та історія, яку мені хотілося б почути, — відповів король. — Отже, від сьогодні я знімаю з тебе обов'язок розважати геть усіх, але в перший же день Різдва ти почнеш розповідати цю саґу, та спочатку розкажеш лише маленьку її частину, і гляди, щоб її вистачило на весь тиждень різдвяних свят». Ісландець так і зробив, і коли різдвяні дні закінчилися, завершилась і його оповідь. Тоді король запитав, звідки він довідався про цю історію і як зумів розповісти її так правдиво. Він (ісландець) на це відповів: «Коли я був удома, я взяв собі за звичай щороку їздити на Велику Асамблею (тінґ), і там, із року в рік, я вислуховував цю саґу по частинах від Галлдора Снеррасона»[240].

Галльдор Сноррасон у Константинополі (бл. 1034—1042)

Лише перше речення другого таттру має стосунок до розглядуваної нами теми: «Галльдор Сноррасон був у чужих краях, у Міклаґарді (Константинополі, бл. 1034—1042) — як про це розповідається (в *«Haralds saga harðráða»*) — і він прибув до Норвегії з ним (королем Гаральдом) із Ґардарікі (Новгородської Русі), що на сході (*ok kom í Nóreg með honum austan ór Garðaríki*)»[241].

13. Таттр про Торлейва («Þorleifs þáttr jarlsskálds»)

Вступ

Цей таттр[242] зберігся лише в *«Flateyjarbók»* (GKS 1005, fol., бл. 1380—1394)[243]. Йонас Крістьянссон підготував стандартне видання, яке вийшло друком у 9-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Eyfirðinga sögur. — Rvík., 1956, вступ. — С. XCIV—CI, текст, с. 213—229). Німецький

переклад таттру був зроблений Феліксом Ніднером і опублікований у серії *Thule*: Norwegische Geschichten I (т. 17, 1-ше вид., Jena, 1928; 2-ге вид., 1965, No 5. — С. 47—58); Simek. — С. 358.

Вибрані уривки та аналіз

Сюрґісдаль у Холодній Швеції (бл. 990 р.)

Скальд Торлейв Асґерссон[244], на прізвисько Скальд Ярлів, жив десь у X—XI ст. Він походив із Сварвадардаля в Північній Ісландії (там, де річка Тунґа впадає в Ейяфйорд) і приплив на своєму кораблі в Данію, де став придворним поетом короля Свейна Вилобородого (986—1014). Він мав неприязнь до Гакона ярла Сіґурдарсона (970—995), який був тоді правителем Норвеґії, і якось узимку (бл. 990 р.) написав глузливі *konuvísur* або «Жіночі станци», де корінь «кон-» було взято з другого складу ярлового імені, тобто Га-кон[245].

Навесні Торлейв попросив Свейнового дозволу поїхати в Гладір, щоб відвідати там Гакона ярла. Свейн дав на це свою згоду, і Торлейв прибув у резиденцію ярла, перевдягнений старим жебраком, який кульгав, спираючись на ціпок. Він попросив, щоб його привели до ярла. Коли це було зроблено й останній запитав, як його звуть, хто його предки і звідки він походить, Торлейв відповів:

Óvant er nafn mitt, herra,	Є у мене ім'я, володарю.
at ek heiti Níðungr Gjallandason	Я — Нідунґ Ґялландасон.
ok kynjaðr ór Syrgisdǫlum	А походжу я з Сюрґісдаля,
af Svíþjóð inni kǫldu.	що в Холодній Швеції[246].

Після того як його нагодували, Торлейв скористався з нагоди й прочитав свій пасквіль на Гакона ярла. Він зумів вислизнути із зали посеред замішання, яке там виникло, й повернувся в Данію. Коли Свейн почув, як Торлейв принизив його суперника, він нагородив його епітетом «скальд ярлів».

Для історика Східної Європи надзвичайно важливим є те, що саґа, розповідаючи про події, які відбувалися бл. 990 р., вживає назву міста Сюрґісдаль, розташованого в Холодній Швеції.

У 1948 р. в ісландському науковому журналі «Skírnír»[247] Г. Еберґ, (Öberg) порівнюючи цю назву з назвою *Silg(i)sdǫlum* в *«Grettis saga»*, намагався довести, що насправді вона є шведською — тобто що тут ужито шведську географічну назву *Syljesdalarne*. Він відкинув зв'язок Сюрґісдаля з містом, яке називається Суздаль (запропонований кількома вченими). Проте його тлумачення навряд чи можна прийняти, бо в тексті говориться не про Швецію, а про Холодну Швецію. Тому в своєму перекладі Ф. Ніднер — і цілком слушно, на

нашу думку, — виходить із припущення, що поет Торлейв використав гру слів: згідно з ним, *Niðungr* — це німецьке *«Neiding»*, *Gjallandsson* — *«des Hallenden Sohn»*, *a ór Syrgisdolum* — *«aus den 'Sorgentälern»*[248]. Очевидно, *syrgis* тут — це кенінґ (описовий зворот) для реального *surts*. Це буде обговорено в одному з подальших розділів цієї книги, який присвячено Суздалю.

14. «Саґа про Ньяла» («Brennu-Njáls saga»)

Вступ

«Brennu-Njáls saga»[249] була, як і решта саґ, написана десь у період 1270—1290 pp. якимсь талановитим письменником[250]. Вона добре збереглася в давніх пергаменних рукописах *«Reykjabók»* (AM 468, 4⁰; бл. 1300), *«Möðruvallabók»* (AM 132, fol.; бл. 1316—1350 pp.), *«Kálfalækjarbók»* (AM 133, fol.; бл. 1300), *«Gráskinna»* (GkS 2870, 4⁰; бл. 1300) і GkS 2868, 4⁰[251].

За основу для нашого розгляду ми обрали стандартне видання Ейнара Ол. Свейнссона, який є найавторитетнішим фахівцем, із цієї найбільшої з усіх класичних ісландських саґ[252]; вона опублікована в XII томі серії *Íslenzk Fornrit* (CLXIII, 514 с., Rvík., 1954). Існує доступний англійський переклад Маґнуса Маґнуссона та Германа Пальссона (Penguin Books, 1-ше вид., 1960, 376 с.); німецький переклад Андреаса Гойслера вийшов друком у серії *Thule* (т. 4: Die Geschichte vom Weisen Njal, 1-ше вид., Jena, 1922; 2-ге вид., 1963)[253]. Див. також аналіз у Th. M. Andersson. The Family Saga (с. 291—307).

Див. також: Vésteinn Ólasson. Njals saga. — Med. Scand., 1993. — С. 432—434; Simek. — С. 258—260.

Вибрані уривки та аналіз

Походи Ґуннара в Аустрвеґ (Ейсюсла, бл. 970 р.)

«Njals saga», в якій розповідається про історичні події, що відбувалися в Ісландії, дуже яскраво описує п'ятдесятирічну (бл. 970—1016) криваву ворожнечу між двома ісландськими поселенцями (Ґуннаром Глідаренді та Ньялом Торґейрссоном)[254], від її бурхливого початку й до трагічного кінця. Індивідуальні фази цього конфлікту змальовані на тлі критичної для Ісландії історичної доби — навернення країни до християнства. Чотири головні герої саґи заслуговують на нашу увагу; перший із них — це норвежець Галлвард гвіті:

«Корабель під командою Галлварда гвіті (Білого), досвідченого чоловіка [з Осло], пристав до берега неподалік від затоки Арнар-

боелісос[255]. Галлвард поїхав до Глідаренді й перебув зиму з Ґуннаром [Гамундарссоном] із Глідаренді. Він постійно переконував Ґуннара вирушити до чужих країв, і Ґуннар хоч і мало про це говорив, але не здавалося, що він настроєний проти...»[256].

«Галлвард, мандрівник-на-схід, знову став умовляти його податися в далекі краї. Ґуннар запитав у нього, чи в багатьох краях йому доводилося бувати. Галлвард відповів, що він відвідав кожну з країн, які розташовані між Норвегією й Ґардарікі (Руссю), і бував навіть у Бярмаланді (er váru meðal Nóregs ok Garðaríkis -'ok svá hefi ek ok siglt til Bjarmalands').

«Чи попливеш ти зі мною в Аустрвеґ (Східну Балтику)? (Vill þú sigla með mér í Austrveg?)» — запитав Ґуннар.

«Звичайно», — відповів той[257].

Зрештою Ґуннар відплив за кордон разом зі своїм братом Кольскеґом. Їхньою першою зупинкою був Тунсберґ (Ослофйорд у Норвегії). Оскільки в той час у Норвегії відбулася зміна правителів і до влади прийшов ярл Гакон Сіґурдарссон, то пригоди Ґуннара почалися десь у 970 р.[258].

Хоч би де доводилося братам воювати на сході Балтійського моря (в Аустрвеґу), вони завжди здобували перемоги й захопили багато здобичі.

«Вони не повернулися тієї осені, а наступного літа попливли до Реваля (annat sumar heldu þeir til Rafala), де зустріли вікінґів, з якими вступили в бій і завдали їм поразку. Після цього взяли курс на острів Езель/Ецель (*austr til Eysýslu*) і стояли там на якорі якийсь час, ховаючись за мисом»[259]. Але вікінґи-пірати чатували там на них. Хоча битва була тяжкою, брати розбили своїх супротивників завдяки тому, що один данець, на ім'я Тові, перекинувся до них із протилежного табору.

Після того як вожді піратів були вбиті, «[інші] вікінґи попросили пощади (eptir þat beiddu víkingar sér griða), яку Ґуннар їм дарував; він звелів своїм людям обшукати вбитих і позабирати в них їхню здобич (*fé*), але тим, які здалися, було дозволено зберегти зброю та одяг і повернутися до своїх домівок»[260].

Наступний фрагмент тексту заслуговує на увагу археологів, бо в ньому розповідається, які великі скарби можна було знайти на деяких островах Східної Європи[261]:

«Коли битва закінчилася, Тові підійшов до Ґуннара й сказав, що поведе його туди, де вікінґи переховували свої скарби (*til fjár þess*); він сказав, що ті скарби більші й кращі, аніж захоплені ними в битві. Ґуннар погодився і зійшов на берег [тобто на острів Езель] з Тові, який повів його в ліс; вони підійшли до місця, де було

навалено багато дерев. Тові сказав, що скарб захований під ними. Вони розкидали дерева і знайшли там цілу купу золота й срібла, одягу та доброї зброї (ok fundu þar bæði gull ok silfr, klæði ok vápn góð) — усе це вони перенесли на свій корабель.

Ґуннар запитав Тові, яку він просить для себе винагороду. Той відповів:

«Я данець (ek em danskr maðr at aett), і найбільше мені хотілося б, аби ти відвіз мене до моїх родичів».

Ґуннар запитав, як він опинився у Східній Балтиці (*hví hann væri í Austrvegi*).

«Вікінґи захопили мене в полон, — сказав Тові, — і висадили на берег на цьому острові Ейсюсла. Відтоді я завжди перебував тут».

Руський капелюх Ґуннара

Наступний уривок цікавий тим, що в ньому згадується про «руський капелюх», котрий, як це можна зрозуміти з контексту, вважався в Данії цінною річчю[262].

«Ґуннар відплив із Балтики (*ór Austrvegi*) з великою здобиччю (*fé*). Він мав тепер десять кораблів і взяв курс із ними всіма на Гедебю (*til Heiðabœjar*), що в Данії, де на той час перебував король Гаральд Ґормссон (бл. 950—985 рр.).

Король довідався про прибуття Ґуннара. Йому сказали, що Ґуннар не знає собі рівних у Ісландії, отож він послав до нього гінців, щоб запросити його до свого двору. Ґуннар з'явився до нього не гаючись; король привітав його й запросив сісти поруч із ним. Ґуннар залишався при королівському дворі два тижні, й протягом цього часу король розважався тим, що влаштовував різні ігри, в яких Ґуннар змагався з його людьми. Та не було жодного, хто міг би зрівнятися з ним у хай там якій із них.

Король сказав Ґуннарові:

«Здається мені, що навряд чи вдасться десь знайти тобі рівню».

Він запропонував Ґуннарові жінку й багатство, якщо він погодиться залишитися з ним.

Ґуннар подякував королю, але сказав, що спершу мусить повернутися в Ісландію й побачитися там із родичами та друзями...

Ґуннар подарував королю довгий корабель і багато скарбів. Натомість король дав йому свої королівські шати (*tignar klæði*), гаптовані золотом рукавиці, оздоблену золотом пов'язку на голову та «руський капелюх» (*ok hatt gerzkan*)».

Редактор саґи, Ейнар Ол. Свейнссон, пояснює термін *gerzkr hattr* як «виготовлений із хутра капелюх із різними прикрасами, *gerzkr* — «руський»»[263].

Кольскеґ на Русі та в Константинополі (бл. 989)

Тоді як Ґуннар завершував свої пригоди, його брат Кольскеґ і далі подорожував. Він найнявся на службу до данського короля Свейна Вилобородого (бл. 1014) і був охрещений у Данії.

«Але він так і не знайшов там щастя і помандрував на схід, на Русь, де перебував протягом однієї зими (en nam þar þó eigi ynði ok fór austr í Garðaríki ok var þar einn vetr)»[264].

Це, певно, було десь у 988/999 р.[265], після того як Ґуннар убив Торґейра Откельссона. «Звідти він (Кольскеґ) помандрував до Константинополя (Міклаґарда), де приєднався до імператорської армії (ok gekk þar á mála). Останнє, що про нього відомо, це що він там одружився і став начальником варязької гвардії (ok var hǫfðingi fyrir Væringjaliði). Там він і залишився до кінця своїх днів»[266].

Балаґардссіда

Четвертий із персонажів саґи, Торкель гак Торґейрссон із Льйосаватна, згадується лише мимохідь. Але деякі з його пригод стосуються нашої головної теми, і тому ми процитуємо відповідні уривки із саґи:

«Торкель гак був за кордоном і здобув славу в чужих землях. Він убив грабіжника на сході в Ямталандському лісі (*austr á Jamtaskógi*), а потім помандрував на схід до Швеції, де приєднався до війська Серквіра Старого; разом вони пустошили східне узбережжя Балтійського моря (*ok herjuðu þaðan í Austrveg*). Одного вечора біля Балаґардссіди була черга Торкеля принести питної води для команди. Він вийшов на берег і зустрівся з казковим «фінським страховищем» (*finngálkni*)[267], яке зміг убити лише після тривалої боротьби. Звідти він помандрував на захід [у тексті: на схід], до материкової Естонії, що навпроти острова Езель (*þaðan fór hann austr í Aðalsýslu*), де він убив летючого дракона. Після цього він повернувся до Швеції, потім до Норвегії і, нарешті, до Ісландії...»[268].

Торкель пережив свої пригоди ще за життя Ґуннара, якого було вбито бл. 990 р.[269]. Тому 990 рік є тут *terminus ante quem*.

15. «Саґа про Гравнкеля» («Hrafnkels saga Freysgoða»)

Вступ

«Hrafnkels saga» належить до групи *«Austfirðinga sögur»*, тобто до саґ, створених десь у 1270—1290 рр.[270]. Лише одна сторінка дійшла до нас від пергаменного рукопису XV ст. (AM 162 I, fol.). Проте саґа

збереглася майже неушкодженою у зроблених на папері в XVII ст. копіях, з яких найважливішим є рукопис, нумерований як AM 551 c, r; ; інші рукописи XVII ст. — це: AM 156, fol.; AM 158, fol.; AM 443, 4⁰; збереглася також копія, виготовлена у XVIII ст.: AM 451, 4⁰.

Існує критичне видання, підготовлене Якобом Якобсеном у *Austfirðinga sögur* (Kbh., 1902—1903; SUGNL, т. 29), а також кілька стандартних видань[271] цієї саґи та чимало спеціалізованих праць. Учені обрали цю саґу як пробний камінь у розв'язанні проблем, пов'язаних із датуванням ісландських саґ[272]. Було також висунуте припущення, що ця саґа, певно, написана Брандом Йонссоном (пом. 1264 р.), абатом августинського монастиря в Тюккабері, одним із провідних інтелектуалів у Ісландії XIII ст.[273].

Я використав видання, опубліковане в 11-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1950. — С. XXXIX—LVII, 95—133). Існує англійський переклад у серії *«Penguin Books»*, зроблений Германом Пальссоном, який вийшов друком у 1971 р. (Hrafnkel's saga and other Icelandic Stories. — С. 35—71). Загальний огляд та загальні контури даються англійською мовою в Th. M. Andersson. The Family Saga. — С. 280—283; німецький переклад Ґустава Неккеля опублікований у серії *Thule* (т. 12, 1-ше вид., Jena, 1924; 2-ге вид., 1967. — С. 75—101).

Див. також: Henry Kratz. Hrafnkels saga Freysgoða. — Med. Scand., 1993. — С. 301; Simek. — С. 174—175.

Вибрані уривки та аналіз

Торкель Тйостарссон (бл. 944 р.) та Ейвінд Бярнасон (бл. 950 р.) в Константинополі

«Hrafnkels saga» цінується дуже високо як літературний твір, а надто в її характеристиці головних героїв. Це вождь, жрець Фрея (*Freysgoði*) Гравнкель Гальвредарсон із Адальболя і Гравнкельсстадіра[274] та нащадок харизматичного клану «Ґаутів» (по лінії Гаральда гільдітьонна) Сам Бярнасон з Лейкскалара[275]. Кульмінацією саґи є приниження та пограбування Гравнкеля Самом і наступна помста Гравнкеля. Саґа важлива для нас тому, що містить у собі (якщо ми приймемо її хронологію) найдавнішу згадку про двох ісландців, які в 40-ві та 50-ті рр. X ст. (правління Константина VII Багрянородного) служили в Константинополі як найманці в армії імператора. Першим із них був Торкель Тйостарссон із Торскафйорду, який належав до родини Вестфйордів (*Vestfirðir*). Сам, який виступив проти могутнього Гравнкеля, зустрівшись і познайомившись із Торкелем, заручився його допомогою та допомогою його брата. В цьому місці автор саґи дає цікавий діалог:

«Ти вождь (*hvárt ertu goðorðsmaðr*)?» — запитав Сам.

Він відповів, що йому до цього далеко.

«Отже, ти землевласник (*bóndi*)?» — сказав Сам.

Він сказав, що ні.

«Хто ж ти тоді такий?» — здивувався Сам.

«Я самотній мандрівець (*ek em einn einhleypingr*)», — відповів він. — Я повернувся з чужих країв позаминулого року, після того як був далеко звідси (від Ісландії) цілих сім років. Я поїхав далеко на південь, до Константинополя (*ok farit út í Miklagarð*), де я служив візантійському імператорові (*en em handgenginn Garðskonunginum*)»[276].

Тим часом брат Сама, Ейвінд Бярнасон, був славетним мандрівником на Схід[277]. Саґа згадує про нього так:

«Звідти він помандрував аж до Константинополя (Міклаґарда), де жив протягом якогось часу й удостоївся високої ласки візантійського імператора» (þaðan fór hann ok út í lǫnd ok nam staðar í Miklagarði ok fekk þar goðar virðingar af Grikkjakonungi ok var þar um hrið)[278].

А ось що розповідає саґа про повернення Ейвінда:

«Одного літа до Рейдарфйорду ввійшов корабель; його шкіпером (*stýri-maðr*) був Ейвінд Бярнарсон. Він був за кордоном сім років і дуже там себе вдосконалив і домігся великих успіхів»[279]. Щоб забрати вантаж із його корабля, знадобилися шістнадцять в'ючних коней[280].

У своїй посмертній праці (*«Væringjasaga»*) Сіґвус Бльондал (1874—1950) датує повернення двох варягів до Ісландії; для Ейвінда він визначає дату «до 950 р.», для Торкеля — 944 р. Якщо вірити Бльондалю, Торкель покинув Ісландію бл. 937 р.[281].

16. «Саґа про Ґреттіра» («Grettis saga Ásmundarsonar»)

Вступ

Ця саґа є однією з тих, які існують, так би мовити, у версіях, перероблених починаючи десь з 1300 р.[282] Вона збереглася в чотирьох пергаменних рукописах, які дійшли до нас із XV ст.: AM 551 a, 4⁰; AM 556 a, 4⁰; AM 152, fol.; DG (Delagardie, Uppsala) 10, fol.

Стандартне видання було підготовлене Ґудні Йонссоном і опубліковане в 7-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (Rvík., 1936. — С. V—LXXIX, 1—290)[283].Існує англійський переклад 1913 р., зроблений Джорджем Ейнслі Гайтом і надрукований у *Everyman's Library*: The Saga of Grettir the Strong (London, 1913. — XVIII. — 258 с.). Загальний огляд саґи англійською мовою можна знайти в Th. M. Andersson. The Family Saga (с. 200—210). Німецький переклад Пауля Германна вийшов друком у серії *Thule* (т. 5: Die Geschichte von dem starker Grettir, dem Geächteten, 1-ше вид., Jena, 1913; 2-ге вид., 1963. — 260 с.).

Див. також: Robert Cook. Grettis saga. — Med. Scand., 1993. — С. 241—242; Simek. — С. 115—117.

Вибрані уривки та аналіз

Сюльґісдалір у [Холодній] Швеції

«Grettis saga» — це один з найкращих великих ісландських літературних творів про розбійників, і до того ж найбіографічніша з усіх саґ. Щодо сюжету — герой повстає проти суспільного ладу Ісландії, яким він був у першій половині XI ст.[284].

Але ми тут наведемо тільки два епізоди.

Перший епізод:

Такий собі *bóndi*, Торгаль Ґрімссон із Торгальсстадіра (Форселудаль у Ватнсдалі, тінґ Гунаватнс), зіткнувся з труднощами, не можучи найняти вівчаря для своєї ферми, яку відвідували привиди.

Якось, коли зібрався загальний тінґ, він підійшов до закономовця (lögsögumaðr) Скапті Тородссона й попросив у нього поради. Ознайомившись із його проблемою, Скапті сказав йому так[285]: «Певно, десь у чужих краях існує злий дух, неприхильний до тебе, якщо люди менш охочі доглядати твої отари, аніж отари інших. Але ти просиш у мене поради, і я знайду тобі вівчаря. Його звуть Ґлам, і він прибув сюди з далекого краю, із Сюльґісдаліра, що в [Холодній] Швеції[286], минулого літа (ættaðr ór Svíþjóð [Miklu] ór Sylgsdolum, er út kom í fyrra sumar). Він чоловік великий і дужий, але не на кожен смак».

Цей схильний до поганської віри і лихий на вдачу вівчар був убитий таємничим чином на Юлетід (свято, яке відповідає Різдву) й сам перетворився на привида, порішивши двох своїх наступників, отож Торгалю довелося взимку покинути свою ферму[287].

Кінець кінцем за цю роботу взявся Ґреттір, і йому вдалося здолати привид Ґлама в борцівському поєдинку. Але, вмираючи, Ґлам провістив, що Ґреттірові судилося стати розбійником і померти в самотині[288].

Усі ці події, пов'язані з Ґламом, датуються редактором саґи 1014—1015 рр.[289].

Повсякдення життя варязького гвардійця в Константинополі (1035 р.)

Другий епізод пов'язаний з мандрами Торбйорна Енґула Тордарсона, який убив героя саґи Ґреттіра Асмундарсона геруланґса і потім зазнав переслідувань Греттірового брата Торстейна дромунда Асмундарсона, що прагнув помсти.

«В ту зиму [1032 р.[290]] вони обидва були в Норвегії, але Торбйорн перебував на півночі, а Торстейн у Тунсберґу, отож вони не бачилися

один з одним. Проте Торбйорн знав, що Ґреттір мав брата в Норвегії, й почувався не дуже впевнено в чужій країні. Тому він спитався поради, як йому далі бути.

В ті дні багато нордів мали звичай виїздити на чужину й найматися на військову службу в Константинополі (í þenna tíma fór mart Norðmanna út í Miklagarð ok gengu þar á mála), і Торбйорн подумав, що, мабуть, йому теж ліпше податись туди і здобути там багатство й славу, аніж лишатися в північних землях, де Ґреттір мав родичів. Отож він сів на корабель, який відпливав із Норвегії, й не зупинявся у своїй подорожі доти, доки не прибув до Константинополя, де й залишився на певний час (dvalðisk hann þar um hrið)»[291].

«Торстейн дромунд був чоловік багатий і шанований. Почувши про те, що Енґул (Торбйорн) виїхав до Константинополя, він передав свою власність родичам і подався за ним, стежачи за його пересуваннями, але так, що Енґул нічого про це не знав. Він з'явився в Константинополі незабаром після того, як туди прибув Енґул, маючи намір убити його. Та ні той, ні той не знали один одного в обличчя.

Обидва [в 1033 р.[292]] виявили бажання вступити до варязького корпусу, і до їхнього прохання поставилися прихильно, як тільки стало відомо, що вони норди (nú vildu þeir koma sér í sveit með Væringjum, ok var því vel tekit þegar þeir vissu, at þeir váru Norðmenn)[293].

В той час царем у Константинополі був Михаїл Каталакт (*katalak* = καταλλακτής, 1034—1041)[294]. Торстейн дромунд став шукати нагоди, щоб зустрітися з Енґулом за таких обставин, де він міг би впізнати його. Але йому ніяк не щастило знайти його в тому морі людей, отож він чекав слушного випадку, мало переймаючись власним добробутом і думаючи тільки про свою помсту.

Далі сталося так, що варягам було наказано виступити в похід на захист країни. Звичай і закон вимагали, щоб, перш ніж вони виступлять, їм було зроблено огляд їхнього озброєння (ok áðr en þeir fóru heiman, var þat siðr þeira ok lǫg, at eiga vápnaþing)[295]. Такий огляд улаштували й того разу.

В призначений день всі варяги й ті, хто мав виступити з ними в похід, мусили прийти і показати свою зброю. Торстейн і Енґул прийшли обидва. Торбйорну першому випала черга показувати свою зброю, і він подав для огляду меч Ґреттіснаут. Побачивши його, всі були в захопленні і сказали, що то справді шляхетна зброя, але дивувалися, чому посередині леза був виламаний шматочок криці, й Енґула стали розпитувати, як це сталося. Енґул сказав, що це історія, гідна того, щоб її розповісти.

«Насамперед я мушу вам сказати, — промовив він, — що в Іслан-

дії я вбив героя, якого звали Ґреттір Дужий (*inn sterki*). То був страшний і могутній воїн, обдарований такою доблестю, що ніхто не міг здолати його, поки з ним не зіткнувся у герці я. А що доля визначила мені стати його вбивцею, то я взяв над ним гору, хоча він був у багато разів сильніший, аніж я. Я відтяв йому голову цим мечем, і тоді від леза й відломився шматочок».

Варяги, які були поруч, подивувалися з того, що людина може мати такий міцний череп, і стали роздивлятися меч, передаючи його з рук у руки. Ось так Торстейн і довідався, хто був Енґул, і попросив, щоб йому теж показали меча, як і іншим. Енґул охоче дав йому його в руки, бо всі захоплювалися його доблестю, і він, не здогадуючись про те, що це може бути Торстейн або якийсь родич Ґреттіра, подумав, що й цей чоловік теж почне його вихваляти. Взявши меч у руки, [Торстейн] дромунд миттю змахнув ним і вдарив Енґула. Він зробив це з такою силою, що лезо розітнуло череп аж до щелепи, і Торбйорн упав мертвий. Серед людей, які були поруч, запала тиша. Воєначальник, який проводив огляд (*gjaldker inn staðarins*)[296], узяв Торстейна під арешт і спитав у нього, як він наважився зламати священну недоторканність військового зібрання (*á heilǫgu þingi*). Торстейн відповів, що він брат Ґреттіра Дужого і що досі йому ніяк не вдавалося помститися за його смерть. Тоді багато з присутніх виступили на його захист і сказали, що його вчинок виправданий для чоловіка, який вирушив у таку далеку дорогу, щоб помститися за брата»[297].

Проте Торстейна вкинули до в'язниці, де він мав чекати або викупу, або страти.

Його подальша доля, після того як його викупила одна вельможна грецька дама, на ім'я Спес, та їхні спільні пригоди не становлять для нас інтересу.

17. «Саґа про Гйорда» («Harðar saga Grímkelssonar» або «Holmverja saga»)

Вступ

Лише фрагменти первісної *«Harðar saga»* збереглися в пергаменному Кодексі *«Vatnshyrna»* (бл. 1375—1400) = AM 564a, 4⁰; один аркуш); повний текст дається в пергаменному рукописі AM 556a, 4⁰ (бл. 1400), та це лише переробка тексту з *«Vatnshyrna»*. На жаль, ця переробка призвела до того, що саґа з циклу *«Islendinga saga»* по суті перетворилася на одну із саґ циклу *«Fornaldar saga»*[298]. Саґу видали Торгалль Вільмундарсон та Бярні Вільямссон у 13-му томі

серії *Íslenzk Fornit*, Reykjavík, 1991. — С. I—LXIX, 3—97. Нове дипломатичне й критичне видання саґи було підготовлене Стюре Гастом і опубліковане в *Editiones Arnamagnæanae* (series A, т. 6. — Kbh., 1960. — 185 с.; 3 факсим.). Німецький переклад саґи Фрідріха Ранке «Die Geschichte von Hörd, dem Geächteten») надруковано у серії *Thule* (т. 8: Fünf Geschichten von Ächtern und Blutrache, 1-ше вид., Jena, 1922; 2-ге вид., 1964. — С. 189—256).

Див. також: Anthony Faulkes, Harðar saga. — Med. Scand., 1993. — С. 269; Simek. — С. 172—173.

Вибрані уривки та аналіз

Балаґардссіда

«Harðar saga», як і *«Gísla saga Súrssonar»* та *«Hávarðar saga Ísfirðings»*, має своїм сюжетом життя героя, якого поставили поза законом за його вчинки, скоєні в Ісландії. Гйорд Ґрімкельссон походив із Гвальфйорду в Південно-Західній Ісландії й активно діяв як вікінґ у другій половині X ст. Але об'єктом нашого розгляду буде не діяльність головного героя, а епізод із життя його товариша, Сіґурда Ґуннгільдарсона Торвафострі. Одного року він покинув Ейрар у Ісландії, поплив із попутним вітром до Норвегії і навесні сів на корабель із купцями, які прямували в Данію (enn um sumarit eptír kom hann ser í skip með kaupmönnum ok fór sudr til Danmerkur)[299]. Королем Данії (бл. 940—985 рр.) був тоді Гаральд Ґормссон. За свою хоробрість Сіґурд здобув дружбу короля; його багатство і слава постійно зростали, а потім він приєднався до гурту вікінґів і з ними здійснив багато героїчних подвигів. Так минуло не одне літо, і зрештою Сіґурд став вождем вікінґів (Sigurðr uard haufdingí fyrir uikínga lide), маючи під своєю командою п'ять кораблів (stýrde hann þaa siálfr fimm skipum)[300]. Одного літа на Сході він плив понад узбережжям Балаґардссіда (þar uar eitt sumar att hann sigldi austur fyrer Bálagarðssídu)[301]. Коли він досяг протоки Свіна (на схід від Ослофйорду), була вже ніч. А вранці, перш ніж він та його люди встигли усвідомити, що діється, їхній корабель був оточений іншими вікінґами, очолюваними Бйорном Бласіда, сином Ульвгедіна Ульвгамссона та онуком Ульвгама гінн гамраммі[302]. Проте розвиток цих подій перебуває поза фокусом нашого інтересу.

Ми хочемо відзначити тут згадку про Балаґардссіду[303].

18. «Саґа про Фіннбоґі» («Finnboga saga»)

Вступ

«Finnboga saga» належить до тих творів, які, на думку фахівців, були написані на початку XIV ст.[304]. Вона збереглася в пергаменному рукописі *«Möðruvallabók»* (AM 132, fol.; бл. 1316—1350) і в *«Tómasarbók»* (AM 510, 4⁰; бл. першої половини XVI ст.); крім того, маємо один аркуш на пергамені XV ст. (AM 162 C, fol.). В 1959 р. Йоганнес Галльдорссон опублікував стандартне видання саґи в 14-му томі серії *Íslenzk Fornrit* (с. LVII—LXIX, 251—340)[305]; цей том зосереджує увагу на *«Kjalnesinga sögur»*, тобто саґах, створених у північно-західній частині півострова. Німецькою мовою саґу переклав Франк Фішер, і цей переклад опубліковано в 10-му томі серії *Thule* в 1964 р. (Fünf Geschichten aus dem Westlichem Nordland. — С. 127—205)[306].

Див. також: Margrét Eggertsdóttir. Finnboga saga ramma. — Med. Scand., 1993. — С. 194; Simek. — С. 84.

Вибрані уривки та аналіз

Місія Фіннбоґі Асбярнарсона в Константинополі (бл. 970 р.)

Саґа розповідає про життя сильного чоловіка, Фіннбоґі Асбярнарсона інн рамі, напівісландця й напівнорвежця, який активно діяв у свої зрілі роки[307] (70-ті рр. X ст.) при дворах норвезького правителя Гакона ярла (970—995) та візантійського імператора Йона (= Іоанн Цимісхій, 969—976). Ми маємо те, що, мабуть, було найпізнішим (створеним у XIV ст.) варіантом цієї саґи[308]. Проте синхронізація правлінь норвезького та візантійського монархів не може бути випадковістю, і тому деякі подробиці, що їх подає саґа, заслуговують на нашу увагу.

Коли юний, вісімнадцятирічний Фіннбоґі, який убив ведмедя голими руками, з'явився при дворі Гакона ярла, щоб найнятися до нього на службу, останній, знаючи про його високе походження[309] та випробувавши його здібності, послав його до Константинополя з такою місією[310]:

«Є такий чоловік (*maðr*) на ім'я Берсі, який походить зі [шляхетного] норвезького роду. Він був одним з людей мого почту (*hirðmaðr*) і великим купцем (*kaupmaðr mikill*). Так сталося, що він зазнав фінансових збитків (*fjár-scaði*) і втратив усе своє багатство. Тоді він попросив, щоб я позичив йому трохи грошей, і я дав йому дванадцять марок чистого [срібла (*tólf merkr brenndar)*][311]. Після цього Берсі інн гвіті від'їхав і вже сім років не повертався. Нещодавно

мені сказали, нібито він поїхав до Греції; там править король на ім'я Іоанн [Цимісхій], чудовий воєначальник (*ágaetr höfðingi*). Тепер Берсі став одним із тих, хто входить до почту короля Іоанна (*hirðmaðr Jóns konungs*) і перебуває там у великій шані. Отже, я хочу послати тебе по свої гроші. Ти повинен привезти мені тепер або в півтора раза більше (відсотки!), ніж я йому дав, або його голову. Хоч я могутній і далеко відомий, але правителі інших країн шанують мене не вельми. Мене вважають деспотичним і навіть віроломним. [Тому] я не можу знати, як він до тебе поставиться, оскільки це я тебе до нього послав. Бери з мого почту кого захочеш і хто тобі до вподоби і постарайся якнайліпше підготуватись до подорожі».

Після того як були зроблені всі необхідні приготування, Фіннбоґі «вийшов у море. Подорож минула без особливих пригод, і він добувся до Греції…». На жаль, немає жодних відомостей про те, якою дорогою він плив, десь у 970 рр. Прибувши до Константинополя, Фіннбоґі знайшов собі житло, неподалік від імператорського палацу, й «налагодив торгівлю зі своїми співвітчизниками» (*þeir hafa kaupstefnu við landsmenn*)[312]. Він довідався, що Берсі перебуває у великій шані в імператора, і одного дня попросився на прийом до останнього.

«Він узяв свою зброю й одягнувся як годиться. Їх прийшло до царського двору дванадцятеро. Фіннбоґі привітав імператора, і той ласкаво прийняв його привітання. Імператор запитав, хто він такий і хто такі його супутники. Фіннбоґі назвав своє ім'я і пояснив, що він норвезького та ісландського походження. Імператор відповів: «Ти, мабуть, велика людина (stór-mannligr) [виходячи з твого вигляду] і, певно, посідаєш високе становище у твоїй країні. У що ти віруєш? [Яка твоя релігія?]» Фіннбоґі відповів: «Я вірую в самого себе». Цар запитав: «А якого ти віку?» Фіннбоґі відповів: «Мені вісімнадцять зим». Після цього Фіннбоґі розповів про доручення, з яким послав його сюди Гакон ярл. Імператор визнав, що відомості, які він досі мав про Гакона ярла, були не вельми для нього сприятливі, та позаяк Фіннбоґі відбув таку далеку подорож і належить до найвизначніших людей, то він (імператор) спробує якось залагодити цю справу. «А ти залишайся тут на всю зиму й торгуй собі без сплати мита з моїми людьми (*ok eigið frjálsliga kaup við vara menn*)»[313].

Навесні Фіннбоґі прийшов до царя запитати, як ідуть справи. Імператор скликав тінґ, на який прийшло багато людей, серед них і Берсі. Імператор запитав: «Берсі, ти в боргу в Гакона ярла?» Він (Берсі] відповів, що заборгував йому дванадцять марок чистого [срібла], «але я не збираюся віддавати йому його гроші». Імператор

наказав: «Ти маєш заплатити їх тут — і негайно». Берсі був змушений заплатити борг, а імператор сам додав ту суму, що її Гакон ярл вимагав як відсотки»[314]. На прохання імператора Фіннбоґі продемонстрував свою силу, за що одержав цінні подарунки. Після цього він повернувся до Норвегії, і Гакон ярл був дуже задоволений, що Фіннбоґі домігся успіху в такій делікатній місії[315]. Нам немає потреби зупинятися на подальших пригодах Фіннбоґі в Норвегії та Ісландії.

19. «Саґа про Торда» («Þórðar saga hreðu»)

Вступ

Збереглися два варіанти цієї саґи, які дійшли до нас із XIV—XV ст.[316]; версія а): AM 551 dβ, 4⁰, фрагмент із XV ст. (його паперова копія — це AM 139, fol.); AM 152, fol., XV ст.; версія b): AM 564 a, 4⁰ (фрагмент *«Vatnshyrna»* з XIV ст.); його копія — це AM 486, 4⁰. Обидві версії були опубліковані Йоганнесом Галльдорссоном у 14-му томі серії *Íslenzk Fornrit*: Kjalnesinga saga (Rvík., 1959); version A: c. 161—226; version B: Brot af Þórðar sögu hreðu. — C. 227—250[317]. Німецький переклад версії A («Die Geschichte von Thord und seinem Ziehochsen») надруковано в 10-му томі серії *Thule* (Fünf Geschichten aus dem westlichen Nordland, 2-ге вид., 1964. — C. 207—264).

Див. також: Régis Boyer. Þórðar saga hreðu. — Med. Scand., 1993. — C. 669—670; Simek. — C. 352.

Вибрані уривки та аналіз

Скінна-Бйорн та Мідвярдар-Скеґґі (перша половина X ст.)

Тордгреда Тордарсон із клану норвезьких Герсірів убив (бл. 960 р.) Сіґурда слефа Ґуннгільдарсона (Ейрікссона блодексар), представника норвезької королівської династії, за те, що той зґвалтував дружину його брата Клюппа. Через це Торд та його брат були змушені емігрувати до Ісландії. Вони прибули в Мідфйорд, який був уже колонізований і де командував Мідвярдар-Скеґґі, чиї взаємини з Тордом дуже скоро стали вкрай драматичними.

В цьому місці версія А дає такі відомості про Скеґґі та його батька Скінна-Бйорна[318], які почасти повторюються й доповнюються в *«Landnámabók»*[319]: «Скеґґі жив у Рейкірі; його звали Мідвярдар-Скеґґі, [і він] був сином Скінна-Бйорна. Його [Бйорна] називали Скінна-Бйорн, тому що він часто бував у Аустрвеґу як мандрівний купець і привозив звідти сіре хутро, боброве [хутро] та соболине хутро (því var hann Skinna-Björn kallaðr, at hann var vanr at sigla í Austrveg kaupferð

ok færa þaðan gráskinn, bjor ok safala). Скеґґі був великим воїном і борцем, який брав участь у поєдинках (*einvígismaðr*). Тривалий час він ходив у вікінґівські походи[320].

Далі з усіма подробицями (які в основному відомі з *«Landnámabók»*) розповідається про те, як Скеґґі розкопав могилу данського короля Грольва кракі в Глейді й дістав звідти знаменитий меч короля Скьовнунґ та іншу велику здобич[321]. Ця коротка розповідь про Скеґґі закінчується такою ремаркою: «Мідвярдар-Скеґґі був могутнім і заможним вождем. Він мав багато родичів (*frænd-stórr*). Усі Мідфірдінґи визнавали його своїм зверхником (*höfdingi*). Його батько Бйорн здобув у власність увесь Мідфйорд і мав владу ґодорда (тобто сан і авторитет жерця та вождя) над Мідфйордом та всім регіоном»[322].

Коли Торд прибув у Мідфйорд у 960-х рр., Скеґґі мав уже похилий вік, не менш як п'ятдесят років[323], а це означає, що народився він десь у 900—910 рр.

Висновки

1

Надзвичайно цінні відомості про Східну Європу, якою вона була в IX—XI ст., збереглися в *«Родинних саґах»* (і в *«Landnámabók»*). Резюме цих відомостей, яке дається нижче, можна розглядати як певну кодифікацію збереженого для нас «норвезько-ісландського» досвіду.

Найдавніші дані про цю частину світу можна знайти в *«Egils saga»*. В ній розповідається про північний норвезький клан, який від бл. 810 р. займав посаду *sýsla á Hálogalandi*, тобто був уповноважений збирати данину з *лопарів (finnskatt)* і торгувати з ними, а також із сусідніми племенами *Kvenir* (власне фіннами). У 80-х рр. IX ст. на цій посаді був Торольв Квельд-Ульвссон (нар. бл. 853 р., пом. 890 р.). Через свої обов'язки він мав непорозуміння у Фінмарку з таємничими *кюльвінґами* (*колбязами* з давніх руських джерел), а у *Квенланді* — з *кірялами* (карелами), бо й ті, і ті теж були зацікавлені в цих територіях із економічних причин. Тут важливо провести різницю між двома активними елементами в Північно-Східній Європі (суперниками норвежців): *кюльвінґами* і *кір'ялами*.

Слід відзначити, що лопарі були відомі серед норвежців як чародії (*«Vatnsdoela saga»*).

2

Термін *Garðr*, який у історичні часи позначав Новгородську Русь, засвідчений уже в першій половині IX ст. Мабуть, у той час він застосовувався тоді, коли йшлося про територію західних (балтійських) слов'ян, наприклад, *ваґрів*, оскільки ім'я їхнього короля (Буріслав) має західнослов'янські лінґвістичні особливості.

2.1

Тоді ж таки з'являється термін *Risakonungr*, який цей автор пропонує тлумачити як *гайті* для *Rusakonungr* «король Русі». Обидва ці факти взято з *«Landnámabók»*.

Це саме джерело розповідає також про Ейвінда *austrmaðr* («мандрівника на Схід»), який активно діяв на водах та узбережжях (Східної) Балтики в останній чверті IX ст. Термін *Austrvegr* «Східна Балтика» був уперше застосований на початку X ст. щодо діяльності мандрівного купця Скінни Бйорна, який торгував коштовними хутрами в Аустрвеґу (*«Þorðar saga»*, *«Landnámabók»*). Він також одержав прізвисько *Hólmgarðsfari* «(купець), який їздить до Голмґарда/Новгорода» (*«Landnámabók»*), а це вказує на те, що Новгород, як тоді вважали, був розташований у Аустрвеґу.

2.2

Gerzkr, прикметникова форма від іменника *Garðr*, була вперше зафіксована десь у 948—961 pp. Один ісландець купив дівчину-рабиню (згодом з'ясувалося, що вона дочка ірландського короля) на Бреннських островах, на ринку Ґьота-Ельв, у купця, якого звали Gilli *gerzki*. Він мав на голові «(новгородського) руського капелюха» (*gerzkr hattr*; *«Laxdœla saga»*).

«Руський капелюх» такого виду, певно, вважався тоді річчю дорогою, оскільки в 970 р. данський король (з резиденцією в Гедебю) дав такого капелюха в подарунок ісландцю Ґуннарові в подяку за частину здобичі, яку останній забрав у вікінґів, завдавши їм поразки на узбережжі Естонії (*«Njals saga»*).

3

Перший похід норвезьких вікінґів на Бярмаланд очолив Гйор, син короля Гальва з Гьордаланду, десь у середині IX ст. (*«Landnámabók»*).

Згадується також про пізніші походи на Бярмаланд трьох норвезьких королів: Ейріка Кривава Сокира (945—948; *«Egils saga»*), Гакона Гаральдссона (948—961; *«Landnámabók»*) і Гаральда Ейріксона (961—970; *«Landnámabók»*, *«Kormaks saga»*). Ісландці також брали активну участь у цих походах.

Річка Північна Двіна (*Vína*) згадується у зв'язку з походом на Бярмаланд Ейріка Кривава Сокира (*«Egils saga»*).

4

Еґіль Скаллаґрімссон разом зі своїм братом узяв участь 955 р. у поході вікінґів на Аустрвеґ, де головні дії відбулися в Курландії, та в битві з курами. Серед людей, які потрапили там у полон, були данці (*«Egils saga»*).

5

Узбережжя *Балаґарда* (*Балаґардссіда*) згадується в розповіді про події, які відбувалися за часів данського короля Гаральда Ґормссона (бл. 940—985). Вікінґ Сіґурд Ґуннгільдарсон, друг згаданого короля, одного літа плив понад Балаґардссідою (*«Harðar saga»*). Десь перед 990 р. ісландець Торкель гак Торґейрссон доплив до Балаґардссіди, коли пустошив землі в Аустрвеґу.

6

Звідти він поплив до *Адальсюсли*, тобто до материкової Естонії, розташованої навпроти острова Езель (*«Njals saga»*).

Естонське місто *Рафала* (Реваль, Таллін) і острів Ейсюсла (Езель/Ецель, Сааремаа) називаються у зв'язку зі згадуваним вище походом 970 р. (*«Njals saga»*).

7

Особливо слід наголосити на тому факті, що Суздаль (*Сюрґісдаль/Сюльґсдаль*), розташова́ний у «Великій/Холодній Швеції» (=Скіфії, тобто Північно-Східній Європі), був відомий уже десь у 986—995 рр. Один ісландський скальд, який прибув у той час до двору правителя Норвегії, заявив, що він походить з цього *Сюрґісдаля* (*Þorleifs þáttr*). Бл. 1014—1015 рр. спеціально навчений вівчар був запрошений із *Сюльґсдаля* до Ісландії (*«Grettis saga»*).

8

Назва *Ґардарікі* (яка тут, безперечно, позначає Великий Новгород) вперше з'являється близько 988/989 р. Ісландець Кольскеґ Гамундарсон був першим із відомих нам варягів на службі в князя Володимира Новгородського (970—1015). Через рік він вирушив до Константинополя і вступив до щойно організованого варязького корпусу (*«Njals saga»*).

Наступним ісландцем, який пішов на службу до новгородського князя Володимира, став скальд Бйорн ґітделакаппі (989—1024).

Деякі з його найбільш хвилюючих пригод під час перебування на Русі (1008—1010), таких, як двобій із представником династії руських князів Кальдімарром (про якого не згадує жодне з інших джерел), з усіма подробицями описуються в його сазі (*«Bjarnar saga»*).

Під час Володимирового правління у Полоцьку діяв варязький місіонер на ім'я Торвальд Кодранссон. Стверджується, ніби він був засновником першого монастиря в тому місті. Святобливі ісландські агіографічні письменники XII—XIII ст. зробили його візантійським наглядачем за поведінкою представників руської династії (*Þorvalds þáttr*; *«Kristni saga»*).

Ісландець Барді Ґудмундарсон, який був у Новгороді в 1023—1025 рр., мабуть, брав участь у битві між новгородським князем Ярославом (1015—1054) та його братом Мстиславом Тмутороканським (*«Heiðarvíga saga»*).

Були й інші ісландці на службі в новгородського князя Ярослава: Тормод Берсасон, який служив там від 1028—1029 рр. разом зі своїм володарем королем Олавом Святим (*«Fostbrœdra saga»*), та Галльдор Сноррасон, який перебував у Новгороді десь у 1031—1034 рр. разом з Гаральдом Суворим, що згодом став королем Норвеґії (*Halldórs þattr*).

«Родинні саґи» містять у собі інформацію про кількох ісландців та норвежців, які служили у візантійських імператорів у Константинополі. Там десь відразу після 980 р.[324] був організований варязький корпус (*Væringjalið*). Проте окремі варяги стали з'являтися в Константинополі вже під час правління Константина Багрянородного (913—959). Ось список цих варягів, про яких розповідається в «Родинних саґах»:

бл. 937—944 рр.	Торкель Тйостарссон (*«Hrafnkels saga»*);
перед 950 р.	Ейвінд аустрмад Бярнасон (*«Hrafnkels saga»*);
бл. 970—980 рр.	Ґріс Семінґссон (*«Hallfreðar saga»*);
бл. 970 р.	Берсі інн гвіті (норвежець; *«Finnboga saga»*);
989 р.	Кольскеґ Гамундарсон (*«Njals saga»*); він став, мабуть, одним із перших, кого прийняли до новоствореного варязького корпусу;
бл. 995 р.	Торвальд Кодранссон і Стевнір Торґільссон (*Þorvalds þáttr*);
1011 р.	Ґест Торґалассон і Торстейн Віґа-Стюрссон (*«Heiðarvíga saga»*);
[бл. 1012 р.	Ейлів Торґільссон спракалеґ[325], брат регента Данії ярла Ульва Торґільссона (пом. 1026 р.), який був батьком короля Данії Свейна Ульвссона (1047—1074)];
бл. 1026—1030 рр.	Боллі Болласон (*«Laxdœla saga»*);
1032—1033 рр.	Торбйорн Тордарсон і Торстейн Асмундарсон (*«Grettis saga»*);

1034—1042 рр. Галльдор Снορрасон зі своїм володарем королем Гаральдом гардраді (*Halldors þáttr*);
1064—1071 рр. Тормод Асґейрссон (*«Ljósvetninga saga»*).

В багатьох саґах розповідаються цікаві подробиці про повсякденне життя варязького корпусу, про їхню зброю і, головним чином, про те, як ворожі родинні суперечки передавалися з Ісландії до Константинополя й нерідко саме там розв'язувалися.

* * *

«Fostbrœdra saga» повідомляє цікаві факти про торговельні подорожі Торґейра Гаварссона до Вендланду (мабуть, до Воліна/Йомсборґа) в часи бл. 1015—1028 рр.

«Auðunar þáttr» відкриває той факт, що існував морський шлях між Данією та Аустрвеґом під час правління Гаральда Суворого (1047—1066). Водночас там повідомляється, що норвежець Бард із Віка здійснював торговельні подорожі в Аустрвеґ (*«Ljósvetninga saga»*).

Одна із саґ (*«Eyrbyggja saga»*) переносить свого героя до йомсвікінґів. Проте, описуючи події, які начебто мали місце в другій половині X ст., автор цієї саґи використав лише другорядні джерела. Тому ми можемо знехтувати його даними.

КНИГА ТРЕТЯ

«ГЕРОЇЧНО-ЛЕГЕНДАРНІ САҐИ»

Примітки до книги третьої див. на с. 1011—1032

З причин практичної зручності ця книга поділена на дві глави:

1) Властиво «Героїчно-легендарні саґи»;

2) Початкова стадія «Героїчно-легендарних саґ» (саґи перехідного періоду між «Konunga sögur» і «Fornaldar sögur»).

ГЛАВА ПЕРША

Властиво «Героїчно-легендарні саґи» («Fornaldar sögur») [Див. ще с. 1184—1185]

Вступ

Група приблизно з тридцяти саґ об'єднується під назвою, яку дав їй перший редактор Карл Крістіан Равн у 1829—1830 рр., а саме «Fornaldar sögur Norðlanda» («Саґи стародавніх часів Північних країн»). В англомовній традиції вони відомі як «Героїчні саґи», «Легендарні саґи» або «Міфічно-героїчні саґи». Термін, яким ми користуємося тут, «Героїчно-легендарні саґи», можна сприймати як поєднання всіх вищезазначених.

У цих саґах розповідається про героїв, які жили та діяли ще до ісландської колонізації, тобто до 875 р. Ці герої є здебільшого предками правлячих кланів давньої історичної Ісландії. Їхня діяльність часто розгортається в північних краях (у Східній Балтиці, в Лапландії, в Бярмаланді, на Русі, на мусульманському Близькому Сході та в Африці) або вони йдуть шляхами вікінґівських походів, прокладеними у IX ст. — до Англії, Західної Європи та Середземного моря.

Тому далеке минуле в далеких краях є типовою характеристикою цих саґ. На відміну від спокійного розгортання сюжету і точного, деталізованого опису, притаманного «Ісландським родинним саґам», тут ми маємо безліч бурхливих епізодів, що накладаються один на один. Долі героїв, чиї пригоди часто подаються в перебільшеному світлі, зливаються в невтримний потік славних подвигів, що миготять перед очима читача, мовби в калейдоскопі.

Героям цих саґ доводиться змагатися не тільки із звичайними людьми — значну частину їхніх супротивників становлять непереможні вікінґи, боги та герої з поетичної «Едди», велети, гноми, богатирі та ін. Хоча нерідко події відбуваються в міфічних краях, географічні реалії країн, які тоді існували, не цілком нехтуються. Автори саґ були дуже непогано обізнані з географією, а надто з географією Східної Європи.

Очевидно, що «Героїчно-легендарні саґи» оповідалися вже за дуже давніх часів, як можна бачити на прикладі розповіді про весілля, що відбулося в Рейкяголарі на північному заході Ісландії в 1119 р.

Одначе в тій формі, в якій вони збереглися до сьогоднішнього дня, їх почали записувати бл. 1250 р.[1]. Найдавніші з рукописів, що до нас дійшли, датуються XV ст. (передусім GkS 2845, 4^0; AM 343a, 4^0; AM 152, fol.). Крім того, саґи зберігалися також у паперових рукописах, що були виготовлені в XVI—XVII ст.

Хоча вчені й добре усвідомлюють відносність цієї класифікації, вони поділяють героїчно-легендарні саґи на три групи. Майже кожну саґу можна віднести до тієї або тієї з цих трьох груп; проте різні саґи пов'язані зі своєю групою більш або менш міцно.

Ось ці три групи: «Героїчні легенди» (=Г), «Оповідки про вікінґів» (=В) та «Пригодницькі оповідки» (=П)[2].

Перші дві групи схожі в тому, що прозовий текст у них часто переплітається з поетичними пасажами. Це не станци скальдів (як у «Родинних саґах» або в «Саґах про королів Норвегії»), а радше поетичні рядки типу еддичних пісень, деякі з них дуже стародавнього походження (наприклад, «Hlǫdskviða»).

«Героїчні легенди» наповнені трагічними конфліктами з трагічними розв'язками, темами з ґотських та гунських (=аварських) часів, а також сюжетами, запозиченими з континенту (Нібелунґи).

На відміну від них, «Оповідки про вікінґів», попри ту безліч подвигів, які в них здійснюються, мають, як правило, щасливий кінець. Їх сюжети здебільшого пов'язані із збройними походами IX ст.

«Пригодницькі оповідки» утворюють своєрідний перехідний тип до «Lygisǫgur»; постаті героїв та їхні подвиги малюються з великими перебільшеннями. Причому подвиг № 2, як правило, є копією

раніше описаного подвигу № 1, здійсненого в тих самих далеких краях.

Поки що нам не ясно, як конкретні факти — зокрема географічні відомості про далекі землі — були збережені до середини XIII ст. і до пізніших часів. Ця книга, яка оцінює інформацію, подану в «Героїчно-легендарних саґах», із погляду історичної географії Східної Європи, може розглядатися як один із кроків, зроблений у напрямі з'ясування цієї проблеми.

Як ми вже згадували вище, перше наукове видання «Героїчно-легендарних саґ» було опубліковано в трьох томах за редакцією К. К. Равна (Копенгаґен, 1829—1830). Ми маємо наукові видання окремих саґ, проте не маємо збірника. Нещодавно в Ісландії вийшли друком два популярні видання, одне здійснене Ґудні Йонссоном та Бярні Вільгялмссоном (3 т. — Rvík., 1943—1944) і друге — Ґудні Йонссоном (4 т. — Akureyri, 1950; репринти в 1954 і 1959).

Не існує перекладу всього корпусу «Героїчно-легендарних саґ» на жодну із західноєвропейських мов; є лише переклади окремих саґ.

Галльдор Германссон підготував їх бібліографію (до 1935 р.) у своїх двох працях: 1) The Sagas of the Kings (Konunga sögur) і 2) The Mythical-Heroic Sagas (Fornaldar Sögur): Two Bibliographical Supplements, Islandica. — T. 26. — Ithaca, 1937.

Курт Шір також дає корисну інформацію про дослідження в даній галузі у своїй уже згадуваній тут книжці «Sagaliteratur» (Stuttgart, 1970; с. 72—91).

Двадцять п'ять із тридцяти «Героїчно-легендарних саґ» містять у собі відомості про Східну Європу.

«Героїчно-легендарні саґи» часто реалізують спробу автора прив'язати свого героя до певної конкретної території в Скандинавії або до певної родинної традиції. Таким чином деякі саґи можна також згрупувати залежно від предків героя або його родинної домівки.

Подана тут класифікація і є спробою такого згрупування.

Перелік «Героїчно-легендарних саґ», які тут обговорюються:

А. «Саґи про вікінґів — людей із Графністи»

1. «Саґа про Орвара-Стрілу»;
2. «Саґа про Кетіля»;
3. «Саґа про Ґріма»;
4. «Саґа про Ана»;

Б. Пригодницькі оповідки

5. «Саґа про Босі»;
6. «Саґа про Еґіля Однорукого»;
7. «Саґа про Ґавтрека»;
8. «Саґа про Грольва Пішохода»;
9. «Саґа про Гальвдана, приймака Брани»;
10. «Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна»;
11. «Саґа про Грольва, сина Ґавтрека»;
12. «Саґа про Іллюґі»;
13. «Саґа про Стурлявґа»;
14. «Саґа про Сьорлі»;
15. «Саґа про Торстейна, сина Вікінґа».

В. Героїчні леґенди

16. «Саґа про Асмунда»;
17. «Саґа про Гальва та про його витязів»;
18. «Саґа про Гервьор»;
19. «Гверсу»;
20. «Саґа про Раґнара Шкіряні Штани»;
21. «Саґа про Скйолдунґів» (Фрагмент саґи; таттр (окремий сюжет) про синів Раґнара).

Г. Легендарні традиції, простежені аж до часів Олава, сина Трюґґві

22. «Окремий сюжет про Гельґі»;
23. «Окремий сюжет про Норнаґеста»;
24. «Окремий сюжет про Сьорлі».

Ґ. Пригодницькі та фантастичні оповідки

25. «Окремий сюжет про Торстейна “Великого як палац”»;
26. «Саґа про Гялмтера та Ольвіра».

РОЗДІЛ I «Саґи про вікінґів — людей із Графністи»

«Саґа про Орвара-Стрілу» («Qrvar-Odds saga»)

Вступ

«Саґа про Орвара-Стрілу» збереглася в двох головних редакціях (S, M) і в трьох менших (A, B, E). Вперше вона була записана бл. 1265—1275 pp.[3].

Дві головні редакції — зовсім різні. Вони були опубліковані як паралельні тексти Ріхардом К. Буром (Qrvar-Odds saga. — Leiden, 1888). Редакцію S (коротша версія, опублікована Р. К. Буром також окремо в 1882 р. як 2-ий том ASB) маємо на двох пергаменних рукописах SKB, 7, 4⁰ (початок XIV ст.). Редакція M (ширша версія) збереглася на пергаменному рукописі AM 344a, 4⁰ (бл. 1400). Версія M близька до версій ABE, і таким чином слід говорити про більшу групу рукописів MABE. У версії A можна виявити цікаві вставки, які знаходимо на пергаменному рукописі AM 343, 4⁰, XV ст. Версія C збереглася тільки на фрагменті пергаменного рукопису XV ст. AM 567, 4⁰. Цей фрагмент (два аркуші) є, ймовірно, версією, яка перебуває на півдорозі між M і A.

Саґа була також опублікована у збірнику FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 2. — 1829. — С. 161—322; перевидав Guðni Jónsson. — Т. 2, Akureyri, 1959. — С. 199—363).

В 1970 р. саґа (ширші редакції) була перекладена англійською мовою зусиллями Пола Едвардса та Германна Пальссона: Arrow-Odd: A Medieval Novel (New York University Press, London University Press).

Вибрана бібліографія

Boer R. C. Über die Qrvar-Odds saga, ANF. — Т. 8. — 1892. — С. 97—139.

Boer R. C. Weiteres zu Qrvar-Odds saga, ANF. — Т. 8. — 1892. — С. 246—255.

Тиандер К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1906. — С. 132—139.

Kroesen Riti. On the Christianization of Two Initiatory Patterns in Örvar-Odds saga. The Sixth International Saga Conference 1985. Workshop Papers. — Т. 2. — Kbh., 1985. — С. 645—659; Kroesen, Riti. Qrvar-Odds saga. — Med. Scand., 1993. — С. 744; Simek. — С. 265—266.

Вибрані уривки та аналіз

«Саґа про Орвара-Стрілу», за своєю суттю, є типовою вікінґівською саґою, але ті її редакції, які збереглися, набули особливостей, притаманних романтичним саґам.

Герой саґи Одд — норвежець (син Ґріма Лодінкінні та онук Кетіля генґа старшого) родом із Графністи (провінція Галоґаланд, що в північній Норвегії), але виріс у Ставанґу (провінція Ядар) в північно-західній частині країни. Як засвідчує його місце в генеалогічній таблиці, він, певно, був сучасником свого брата в других, який дово-

дився онуком сестрі його діда Кетіля генґа молодшого і належав до ісландських колоністів (landnámamenn) часів Гаральда Світловолосого (бл. 875—945)[4].

Те, що Одд здобув славу під час свого походу на Бярмаланд, стає очевидним із словесної формули, яку використовували при звертанні до нього: ertu sá Oddr, er fór til Bjarmalands — «То ти той самий Одд, який ходив на Бярмаланд!»

Оскільки дуже ймовірно, що Одд, який, згідно із саґою, здійснив похід на Бярмаланд на самому початку своєї активної діяльності, зробив це десь у останній чверті IX ст., то можна висловити здогад, що Альфред Великий із Вессекса (871—899) не міг не бути зацікавленим у тому, щоб звернутися з розпитуваннями до такого важливого інформатора, як Одд.

Альфред Великий у той час створював нову версію географічного опису земної кулі, здійсненого Павлом Оросієм ще на початку V ст., і потребував нового матеріалу стосовно територій, які були невідомі класичному світові[5].

Тому, як на мене, Р. К. Бур мав цілковиту рацію, ототожнюючи героя саґи, Одда з Графністи, що в Галоґаланді, з Альфредовим інформатором, Огтере із Галоґаланду. Бур обґрунтовує свою гіпотезу ще й етимологічним зв'язком, який існує між англійською формою *ohthere* і скандинавською *odd-r*[6].

Але важливо пам'ятати й про те, що «Саґа про Одда» — це не історичний трактат, а літературний твір. Автор саґи — згідно з літературними прийомами своєї історичної доби — пов'язав свого героя, який жив у IX ст., з героями давніших часів, зокрема з Анґантюром із «Саґи про Гервьор» (який загинув у знаменитій битві на острові Самсей)[7]. Щоб зробити це можливим, він перетворив Одда на такого собі Доріана Грея, якому судилося прожити 300 років. Редактор саґи уявляв собі, що ці 300 років відокремлювали героїчну добу від доби вікінґів. Цей же таки літературний прийом і 300 років часової відстані між двома героями були згодом використані редактором «Окремого сюжету про Норнаґеста»[8].

І нарешті варто згадати, що редактор «Саґи про Орвара-Одда» розробив мотив пророцтва, коли вікінґові провіщають смерть від його улюбленого коня. В XI ст. цей мотив був використаний також у Києві «Початковим літописом». Тому не дивно, що вчені часто ототожнювали Одда з Віщим Олегом [9].

«Саґа про Орвара-Одда» містить матеріал, який стосується Східної Європи. Він тут згрупований за такими розділами:

(1) Бярмаланд;

(2) Гуналанд — Ґардарікі — Бялкаланд;

(3) Рісаланд;

(4) Голмґард і Сварт.

(1) Б'ярмаланд

«Вони (Одд та його люди)[10] попливли на північ із попутним вітром, та коли вони дісталися північніше Фінмьорку (Лапландії), вітер ущух, отож вони знайшли для своїх кораблів гавань, у якій перебули ніч. Далі там було видно багато лопарських хат (*gammi*). Вранці матроси з корабля Ґудмунда вийшли на берег. Там вони вдиралися в кожну хату й грабували жінок-лопарок (*Finnur*). Жінкам це дуже не сподобалося, і вони здійняли пронизливий вереск...

Вони простояли там три дні, поки дочекалися сприятливого вітру, і більше немає чого розповідати про них, поки вони не добулися до Бярмаланду. Там вони повели свої кораблі вгору по річці Віна (Північна Двіна)»[11].

У редакції M знаходимо таку фразу, що узгоджується з реальністю: «Ця річка має дуже багато островів (*eyjar liggja margar í aínni*), але вони кинули якір неподалік від мису, що стримів із материка».

В редакції S так розповідається про першу зустріч Одда з тубільцями:

«І коли вони прибули туди, тубільці негайно про це довідалися. Назустріч їм вийшли чоловіки [бярми], і було укладено перемир'я на два тижні для торгів (*kaup-stefna; var þá settr friðr hálfan mánuð til kaup-stefnu*). Тубільці прийшли туди з усіма видами сірого хутра (*grá-vara; kómu þá landsmenn ofan með allzkyns grávǫru*). Кожному, хто мав щось на обмін, дісталося чимало цього добра. Та минув час, і настав кінець перемир'ю. Тоді Одд та його люди стали на якорі посеред річки»[12].

На пропозицію Одда він та Асмунд вийшли на берег для розвідки. Редакція S розповідає таку історію:

«Діставшись до берега, вони попрямували до лісу. В лісі вони побачили великий дім; на той час уже зовсім споночіло. Вони підійшли до дверей і побачили, що в домі горить світло, і так яскраво, що не було в ньому жодного темного закутка. Там зібралося чимале товариство, вони пили й бенкетували. Тоді Одд сказав: «Ви щось розумієте з мови, якою говорять оті люди?» А Асмунд так йому відповів: «Для мене це як щебетання птахів. А ви щось утямили?» Одд сказав: «Ви бачите онде чоловіка, який обслуговує обидві лави, і здається мені, що він уміє розмовляти по-нордичному (*at sá muni kunna at tala á norrœna tungu*). Зараз я ввійду в дім, а ви на мене тут зачекайте». Асмунд залишився зовні, а Одд увійшов і став біля мисника, який був біля самих дверей, і тому те місце було бодай трохи затінене»[13].

Зненацька Одд захопив служника, який розносив наїдки, в полон і забрав його на свій корабель. Служник розповів, що він родом з Норвегії (*en ek em norrœnn at œtt*), але ось уже сім років живе серед бярмів. Коли Одд запитав, де тут можна захопити найбільшу здобич, той йому відповів так:

«Якщо ви підійметеся вгору по річці Віна (Північна Двіна), там стоїть на березі високий курган, насипаний із землі та з блискучих монет (*haugr stendr upp með ánni Vínu, borinn saman af moldu ok skírum penningum*). Вони (бярми) мусять приносити туди по дві жмені срібла та по дві жмені землі на кожну людину, яка вмирає — (срібло), і на кожну, яка народжується — (землю)»[14].

А ось що читаємо в редакції <u>М</u>:

«Вони [Ґудмунд і Сіґурд] ішли, доки не дісталися до кургану, і набрали грошей (*fé*), яких було там багато. Закінчивши з цим, вони повернулися на кораблі, й Одд запитав у них, як справи. Вони були дуже задоволені і відповіли, що здобичі (*fjár-fǫng*) там не бракує.

«Пильнуйте служника, — сказав їм Одд. — І глядіть мені, щоб ви не спускали з нього очей. Він знай поглядає на берег, і схоже, що він набагато ліпшої думки про бярмів, аніж вдає».

Одд пішов до кургану, а Ґудмунд та Сіґурд залишилися стерегти кораблі. Вони посадили служника між собою, але водночас заходилися відсіювати землю від срібла, і перш ніж вони встигли збагнути, що діється, він (служник) кинувся навтіки й зумів дістатися до берега...

А тим часом Одд та його люди підійшли до кургану.

«Ось тепер, — сказав Одд, — ми наберемо собі цього добра стільки, скільки зможемо піднести, щоб наша подорож сюди не була марною».

Коли вони покинули курган, уже світало, і йшли вони, не зупиняючись, аж до сходу сонця»[15].

Несподівано Одд побачив великий гурт бярмів, який під проводом служника-норвежця насувався на них.

«Одд озвався до служника й запитав у нього:

"Куди це ви так поспішаєте?"

"Я вирішив подбати про вашу вигоду".

"І де ж ти був?"

"Та пішов був далі від берега сказати бярмам, чим ви тут зайнялися".

"І як їм це сподобалося?" — запитав Одд.

"Я так вас нахвалював, — відповів служник, — що вони захотіли вирішити з вами деякі справи".

"Ми це залюбки зробимо, — відповів Одд, — коли повернемося до своїх кораблів".

“Бярми не хотіли б нічого іншого, як обладнати свою справу тут і негайно”.

“Про яку ж тоді справу йдеться?” — поцікавився Одд.

“Вони хочуть помінятися з вами зброєю”»[16].

Тут редакція A дає дуже цікаву додаткову інформацію, яка, безперечно, підтверджує конкретні відомості, добуті з інших джерел, про те, що на півночі не знали заліза:

«...обміняти свою срібну зброю на вашу залізну (*ok gefa silfrvápn í mót járnvápnum*)»[17].

А ось що читаємо в редакції M:

«“Такий обмін нас не цікавить” — сказав Одд.

“Тоді ми вирішимо цю справу під час битви”, — сказав служник.

І вони стали битися. Одд прорубував собі дорогу крізь ворожі лави всюди, де вони до нього підступали, і косив бярмів, наче траву. Битва була тривалою і тяжкою, але закінчилося тим, що бярми кинулися навтіки, а Одд — за ними. Потім він повернувся назад подивитися, що сталося з його людьми...

“А зараз можна зайнятись і справами, — сказав Одд. — Тут лежить чимало срібної зброї — треба її зібрати”.

Так вони й зробили, а тоді повернулись на кораблі...

Більш нам немає чого про них розповісти, поки вони не дісталися до Фінмьорку (Лапландії) та ввійшли в ту саму гавань (*lægi*), де перед тим стояли на якорі»[18].

(2) Гуналанд/Ґардарікі/Світйод ін мікла

Після того як Одд втратив більшість своїх кревних братів і навіть власного сина Віґніра в битві з Еґмундом Ейтйовсбані, він вирішив не ризикувати життям свого нового побратима Сірніра з Ґаутланду.

Він потай покинув дім свого друга й довго мандрував «через ліси й пустелі, спотикався на кам’янистих гірських дорогах із сагайдаком за спиною. Він проминав країну за країною»[19].

Отак він прибув у країну короля Герравда, батька прекрасної Сількісів[20]. Згодом, вигравши кілька поєдинків, Одд одружився з нею і в цей спосіб успадкував від її батька його королівство.

Саґа подає для тієї країни три назви, не роблячи між ними якоїсь різниці, — Світйод, Ґардарікі та Гуналанд, як це можна бачити з наступних прикладів.

Після загибелі свого друга Гялмара в битві на острові Самсей Одд залишався протягом року в тій країні. Рукопис M згадує про неї як про Світйод (*Oddr sat einn vetr í Svíþjóðu*)[21], тоді як рукопис S називає її Ґардарікі (*nú dvelz Oddr nǫkkura hríð í Garðaríki*)[22]; там навіть

ідеться про те, що король Ґардарікі доручив йому боронити його країну (*Oddr hefir nú landvǫrn fyrir Garðaríki*)[23].

У виданні ANSB P. K. Бур виправляє в обох випадках текст S, слушно припускаючи, що: «vielleicht hat der Schreiber an Svíþjóð en mikla (Yngl. saga c. 1) gedacht»[24].

В тексті A назва країни спочатку згадується у зв'язку з дочкою короля Сількісів. Це знову ж таки Ґардарікі: engi er ǫnnur jafnfrið í Garðariki («немає жінки вродливішої в усій Ґардарікі й навіть у далеких чужих краях»)[25].

Але в наступному випадку текст S використовує нову назву Гуналанд: Одд подорожував Середземним морем, успішно бився з піратами, був охрещений, побував на прощі в Єрусалимі, купався в річці Йордані. Згодом він помандрував до Унґарланду, де допоміг Кнутові в його боротьбі за корону з Вільгялмом. З Унґарланду Одд повернувся до Гуналанду: hann kom fram um síðir á Húnalandi[26].

Тепер, описуючи друге повернення Одда незадовго перед смертю Геррауда, згадувані вище редакції тексту пишуть про цю країну або як про Ґардарікі (M), або як про Гуналанд (S):

M·	S
fyrr en þeir koma heim í Garðaríki. En á þessum tímum hǫfðu þau tíðindi orðit, at Herrauðr konungr hafði andaz[27]	síðan fór Oddr heim í Hunaland ok varð hann víðfrægr af ferð þessi. Litlu síðar tekr Herrauðr konungr sótt ok andaz[28].

Як на мене, то ці суперечності можуть бути усунуті, якщо ми інтерпретуватимемо Ґардарікі не як Голмґард (Новгород), а як ту частину пізнішої Ґардарікі (Русі XI—XIII ст.), яка колись (у VIII—X ст.) належала до країни хозарів і тому була відома під назвою Гуналанд[29].

Якщо наше ототожнення Гуналанд = «королівство хозарів» слушне, тоді Гуналанд — це лише кенінґ для Тюркланд/Світйод ін мікла (Хозарське королівство), що було, як добре відомо, батьківщиною Одіна[30].

До речі, саме Одін = Йольв рекомендував Одда до двору короля Геррауда.

За дорученням короля Геррауда Одд виступив у збройний похід проти його непокірного васала (винагородою за успішне виконання цього доручення була рука дочки короля Сількісів). Є ще одна важлива деталь: Одд убив дружину того васала стрілою з крем'яним наконечником, яку дав йому Йольв = Одін[31].

Саґа так описує країну того васала:

«Король хотів зібрати данину з країни, яка називалася Бялкаланд; там правив король на ім'я Альв і на прізвисько Бялкі [утворене від імені Бялка]. Альв був одружений із жінкою, яку звали Ґюда. Як і він, вона була ревною ідолопоклонницею (*blót-maðr*). Вони мали сина, якого звали Відґріп... Король Геррауд мав намір зібрати данину з тієї країни, яка не сплачувалася хтозна-відколи»[32].

У вченому світі стосовно імені «Бялка» прийнято таку гіпотезу, висунуту редактором саґи Р. К. Буром:

«Das erste glied Bjálka dieses compositums ist kein altn. wort, sondern das russische bělka, eichhörnchen, peltztier. Biálkaland ist das pelzland; der zug nach B. enthält reminiscenzen an kriegszüge russischer fürsten gegen heidnische nachbarvölker, denen sie eine aus pelzwaren bestehende steuer auferlegten... Alfr bjálki ist aus Biálkaland abstrahiert»[33].

Як на мене, то для такої інтерпретації немає підстав. Якщо ми не приймемо запропоноване вище ототожнення, тоді Гуналанд — це не що інше як «королівство хозарів», і непокірним васалом мав бути король волзьких булгар. Існують записи в тогочасних ісламських джерелах (наприклад, Ібн-Фадлāн, 922 р.)[34], які засвідчують, що в того васала справді були непорозуміння з хозарським каґаном.

Alfr bjálki можна інтерпретувати як складний булгарський титул 'alp bjalka = тюркському alp bilgä. Тут слід також згадати про те, що присвоєння собі титулу bilgä (букв. «Мудрий») в алтайському світі розглядалося як проголошення свого суверенітету[35]. І немає підстав сумніватися, що так воно й було у випадку взаємин між королем Геррaудом та Альвом Бялкі.

У степовиків титул *bilgä* звичайно пов'язується з атрибутом *alp*, який означає «герой»...[36]

(3) Рісаланд

У кількох редакціях саґи Оддові кілька разів доводилася мати справу з велетами (risi, jǫtunn). Уперше він зустрівся з ними, коли повертався зі свого славнозвісного походу на Бярмаланд. Його корабель був змушений причалити до одного з островів через дії лопарів, які створили великий вітер, щоб позбутися небажаних гостей[37]. У цьому випадку згадується про велета-короля (Risakonungr) Баді (редакція S)[38].

Другу згадку про перебування Одда в Рісаланді знаходимо в редакціях ABE[39]. Після свого охрещення Одд почав подорожувати під вигаданим ім'ям, і «одного дня він наблизився до скелястого урвища, яке нависало над глибокою вузькою ущелиною, де пінився й клекотів могутній і бурхливий потік»[40].

Отоді він і зустрівся з велетом Гільдіром, одним із трьох братів,

які змагалися за владу над Рісаландом. (І сказав Гільдір: «Ми домовилися зустрітися наступного літа і скликати нараду, на якій і вирішимо, хто стане королем Рісаланду. Це буде той, хто здійснив найгероїчніше діяння і чий пес покаже себе найлютішим у собачій бійці, яку ми влаштуємо під час наради»)[41].

Не можна вважати випадковим те, що третій із братів носив ім'я знаменитого в ті часи харизматичного клану Ільвінґів і що другий з них мав також «вовче» ім'я (Ульв)[42].

Звичайно ж, редактори саґи в XIII ст. сприйняли цих Risar як казкових велетів (jǫtnar), і можливо, що первісні джерела саґи знали про реальних Risakonungr, які жили на острові посеред великої річки[43].

(4) Голмґард і Сварт

Головним ворогом Одда і тим єдиним, якого він не міг подолати, був Еґмунд Ейтйовсбані еда флокі, бярм за походженням, який правив у Голмґарді (Новгороді) під вигаданим ім'ям Квілланус.

Редакція A подає його історію через взаємини з Раудґрані («Червоною Бородою»; це ім'я знову ж таки означало замаскованого Одіна):

«Насамперед я повинен тобі сказати, що був король, який звався Гарек і який правив Бярмаландом (*At Hárekr hét konungr, er réð fyrir Bjarmalandi*) у той час, коли ти (тобто Одд) ходив туди у похід із вікінґами. Пам'ятаєш, скільки лиха заподіяв ти тоді бярмам? Так от, коли ти звідти пішов, бярми вирішили, що вони надто натерпілися, і надумали помститися, якщо зможуть, і ось як вони до цього взялися.

Вони знайшли людожерку, яка жила під цим великим водоспадом, навчили її чарів та чаклунства і підсунули її королю Гареку. Отож вона народила від нього сина. Хлопця окропили водою й назвали Еґмундом. Навіть малою дитиною він був несхожий на нормальне людське створіння, що й не дивно з такою матір'ю, до того ж і його батько теж виявився великим чарівником. Коли Еґмундові виповнилося три роки, його послали до Фінмьорку (Лапландії), де він навчився всіх видів чародійства та чаклунства, а коли він опанував це вміння, то повернувся додому, до Бярмаланду.

На той час він мав уже сім років і був завбільшки з дорослого чоловіка, надзвичайно сильний і неймовірно брутальний у поводженні з людьми. Він не став анітрохи гарнішим за час свого перебування у фіннів (=лопарів), а був він весь поцятькований чорними та синіми плямами, з довгим чорним волоссям, яке спадало сплутаною кучмою йому на очі. Через те його й прозвали Еґмунд флокі («Кучма»).

Бярми мали намір послати його, щоб він тебе вбив, хоча й розуміли, що, перш ніж вони зможуть тебе позбутися, їм треба все добре підготувати...»[44].

У цьому зв'язку описується також трагічна загибель вікінґа Ейтйова.

«Жив собі вікінґ на ім'я Ейтйов, добрий берсерк і воїн, якому не було рівних. Ейтйов ніколи не брав менш як вісімнадцять кораблів у свої вікінґівські походи і ніколи не розбивав табір на суходолі, а залишався в морі, незалежно від того, була зима чи жарке літо. Усі його жахалися, де він не з'являвся. Він підкорив Бярмаланд і примусив бярмів сплачувати йому данину... Потім Еґмунд об'єднав свої сили з військом Ейтйова, і вони разом ходили в походи...Ейтйов так сильно прихилився до нього, що не міг ні в чому йому відмовити, і то заради Еґмунда він звільнив Гарека від сплачування данини з Бярмаланду. І Еґмунд знайшов найкращий спосіб віддячити Ейтйовові — убив його, сонного, в ліжку...»[45].

Згідно з редакцією A, зустріч Одда й Еґмунда відбулася на території останнього, на східному узбережжі Балтійського моря. Раудґрані/Одін надав Оддові всі відомості про наближення ворога: «Він (Еґмунд) подався на схід до велета Ґейрьода з Ґейрьодарґарда (*austr eR hann kominn til Geirrøðar jotuns í Geirrøðargarða*) й там одружився з дочкою велета Ґейрід...» Одержавши ці відомості, всі побратими наготувалися відпливти у Східну Балтику (*í Austrveg*), і коли вони добулися на схід до Ґейрьодарґарда, то побачили, як хтось сидить там у невеликому човні й рибалить. То був Еґмунд Вбивця Ейтйова... Він брав данину з усіх королів, що правили в країнах Східної Балтики (*ok skattgildi alla konunga í Austrvegi*)»[46].

Крім того, ми довідуємося, що Еґмунд мав сина на ім'я Сварт (див. нижче)[47].

В запеклій битві Одд поранив свого супротивника в голову, але не вбив його, й Еґмундові пощастило втекти.

Остання зустріч Одда з Еґмундом знову ж таки описується лише в редакції A (і в редакціях, що від неї залежать):

«Сім років тому сталося так, що король, який владарював у Голмґарді (Новгороді), несподівано помер[48], і країну збройно захопив чужоземець на ім'я Квілланус і став там правити. Той чоловік мав дуже зловісний вигляд, бо носив машкару, яка затуляла йому обличчя, так що його ніхто ніколи не бачив. Людям це здавалося дивним. Ніхто нічого не знав ані про його родину, ані про країну його предків, ані, звідки він сюди прийшов. Про нього було дуже багато розмов, і вони поширилися по всьому світі й, зрештою, дійшли й до Одда, який знаходився тоді в Греції (*í Grikkland*). Його

вразило, що він стільки мандрував по світу, а про того чоловіка ніде й ніколи не чув. Отож Одд привселюдно заприсягся, що з'ясує, ким є насправді той володар, який править Ґардом на сході (*hverr konungr er í Gǫrðum austr*). Після цього минув якийсь час, але потім він таки зібрав військо й наготувався до подорожі, пославши звістку своєму побратимові Сірніру, щоб той прибув і приєднався до нього. Сірнір зустрівся з ним на сході Вендланду (*austr fyrir Vinnlandi*) із сорока кораблями, а Одд їх мав іще п'ятдесят із доброю зброєю та людьми. Отож вони вирушили на схід до Голмґарда (Новгорода)»[49].

Щоб показати, яку велику силу мав ворог Одда, редактор саґи взяв дані про міста Русі з *«Heimslýsing»*, додав до назви кожного міста вигадане ad hoc ім'я його короля і зробив усіх цих «правителів» вірними васалами Квіллануса:

Garðaríki er svá mikit land, at þat var þá margra konunga ríki:	Ґардарікі (Русь) — це така велика країна, що там є багато різних королівств.
(1) Marró hét konungr, hann réð fyrir Móramar, þat land er í Garðaríki;	Був там король на ім'я Марро, який правив у Морамарі (=Муромі), що є частиною Ґардарікі;
(2) Ráðstafr hét konungr, Ráðstofa heitir þar, er hann réð fyrir;	Був там король на ім'я Радстав, який правив країною, що називалася Радстова (=Ростов);
(3) Eddval hét konungr, hann réð fyrir því ríki, er Súrsdal heitir;	Був там король на ім'я Еддваль, що правив країною, яка називалася Сурсдаль (=Суздаль);
(4) Hólmgeirr hét sá konungr, er næst Kvillánus réð fyrir Hólmgarði;	Був там король на ім'я Голмґейр, який правив Голмґардом (Новгородом) до Квіллануса;
(5) Paltes hét konungr, hann réð fyrir Palteskjuborg;	Був там король Палтес, який правив Палтескюборґом (Полоцьком);
(6) Kœnmarr hét konungr, hann réð fyrir Kœnugorðum[50].	Був там король Кенмар, який правив Кенуґордіром (Києвом)[51].

Після згадки про Київ редактор саґи буквально цитує з *«Heimslýsing»* таку інформацію: *en þar bygði fyrst Magok, sonr Japhets Nóasonar* («першим поселенцем у Києві був Маґоґ, син Яфета, Ноєвого сина»).

«Усі ці королі, — пише далі редактор, — які були щойно згадані, платили данину королю Квіллканусу».

Аби ще більше вразити читача, редактор наводить із того самого джерела (*«Heimslýsing»*) список східноєвропейських країн. Звичайно ж, усі володарі тих країн теж мусили допомагати Квілланусу:

þar var ok mikill herr af Kirjálalandi,	«Були там також величезні армії з Кірялаланду (Карелії),
ok Tafestalandi[52], *Refa[la]landi, Vírlandi, Eistlandi, Líflandi, Vinnlandi*[53], *Kúrlandi, Samlandi*[54], *Ermlandi ok Púlinalandi.*	Тафесталанду, Рефалаланду, Вірланду, Естланду, Ліфланду, Віндланду, Курланду, Самланду, Ермланду та Пуліна-ланду».

Як уже згадувалося вище, у зв'язку з цією кампанією (що не принесла жодного розв'язання проблеми), Еґмунд/Квілланнус мав (від велетки Ґіррід) сина, якого звали Сварт. Він був ще молодим, але добрим воїном, який загинув від руки Одда. Ім'я Сварт для нас цікаве, оскільки воно є варіантом імені Сурт — постаті, добре відомої в ґерманській міфології[55].

Підсумуймо: немає жодних підстав відкидати історичність постаті Одда/Огтере з Галоґаланду, який очолив перший великомасштабний вікінґівський похід на Бярмаланд десь у останній чверті IX ст. і який потім (близько 890 р.) надав відомості про ці віддалені регіони Альфредові Великому (пом. 899 р.).

Очевидно, що редактори *«Саґи про Орвара-Одда»* розвинули свою тему (яка цікава також із літературного погляду) згідно з літературними канонами своєї епохи й для цього і використали наявні на той час письмові джерела, наприклад *«Геймслюсінґ»*.

Узявши все це до уваги, можна реконструювати географічні обрії реального Одда з IX—X ст.

Ось які політичні утворення існували тоді в Східній Європі:

1. Бярмаланд, біля впадання в море річки Віна (Північна Двіна);

2. Рісаланд, з центром на острові посеред великої річки[56];

3. Гуналанд [згодом названа також Ґардарікі або Світйод ін мікла], з васальною державою:

3а. Бялкаланд;

4. Голмґард.

Хоча редактори саґи й зобразили Рісаланд як казкову країну велетів, самий факт, що вона була розташована у Східній Європі, разом із двома її характеристиками (*а.* династія її правителів жила на острові; *б.* цей острів був посеред великої річки), доводить, що то була реальна, а не вигадана країна. Досить очевидно, що тут ідеться про резиденцію руського каґана на річці Волга.

Змішане подання трьох різних назв для однієї країни (1. Гуналанд, 2. Ґардарікі, 3. Світйод ін мікла) теж має своє пояснення. Воно стосується Хозарської імперії (гунів), яка, з одного боку, включала

в себе пізнішу Київську Русь (Ґардарікі), а з другого, й батьківщину бога Одіна, «Велику Швецію» (Світйод ін мікла).

Епізод із Квілланусом заслуговує на увагу, оскільки свідчить про те, що певний час наприкінці IX ст. Голмґард—Новгород перебував під владою одного з представників бярманського харизматичного клану. Дані, які ми знаходимо в цій сазі, вказують на зростання ролі Новгорода в останні десятиліття IX ст.

І нарешті, ми знаходимо в цій сазі двоє власних імен, які прив'язуються тут до Східної Європи, а саме Інґлінґи — назву готського харизматичного клану, який саґа поміщає в Рісаланді, та ім'я ґерманської міфічної постаті Сварт, що його саґа прив'язує і до Бярмаланду, й до Голмґарда.

«Саґа про Кетіля» («Ketils saga hœngs»)

Вступ

Як вважає Ян де Фріс, ця саґа була скомпільована в тій кінцевій версії, в якій вона до нас дійшла, десь приблизно в 1300 р., мабуть на основі давнішого й кращого тексту[57]. Вона збереглася в двох пергаменних рукописах XV ст. (AM 343a, 4⁰; AM, 471, 4⁰).

«Саґа про Кетіля» ввійшла до збірника FSN (вид. C. C. Rafn, 1829. — Т. II. — С. 109—139; передрук Guðni Jónsson. — Т. 2. — Akureyri, 1959. — С. 149—181).

Вибрана бібліографія

Ciklamini, Marlene. Ketils saga hœngs. — Med. Scand., 1993. — C. 352—353; Ciklamini, M. Grettir and Ketill hængr, the Giant-Killers. — Arv. — T. 22. — 1966. — C. 136—155; Simek, c. 207.

Аналіз

Кетіль генґ Галльбярнарсон — онук Ульва інн оарґі з Графністи, що в центральній Норвегії[58]. Він, як і інші представники його роду, був пов'язаний з Північчю. Варто тільки згадати, задля ілюстрації, про зв'язок між його кланом і кланом Бйорґольвів із Галоґаланду, призначених норвезькими королями збирати *finnskattr* (данину з лопарів)[59].

Кетіль поїхав на північ, до Фінмьорку (Лапландії)[60]. Там він зустрів *bóndi* Бруні й одружився з його дочкою Гравнгільд. Щоб задовольнити читача, автор саґи примусив Кетіля знехтувати пораду досвідченого Бруні й обрати для зворотної подорожі коротший, але

сповнений небезпек шлях. На тому шляху йому довелося вступати в бій із велетами, берсерками та іншими могутніми супротивниками. Одним із них був Ґусір, король фіннів (лопарів)[61]. Від нього Кетіль одержав три дорогоцінні чарівні стріли, про які згадується також у «Сазі про Орвара-Одда»[62].

Кетіль мав сина, Ґріма Лодінкінні, котрий був батьком Орвара-Одда. Про всіх них складено окремі саґи, кожна з яких розглядається тут окремо.

Згідно з відомостями, які даються в *«Landnámabók»* та в «Сазі про Еґіля», Кетіль мав також дочку Равнгільд, яка вийшла заміж за Торкеля, ярла з Навмудаля (що в центральній Норвегії). Їхній син Кетіль генґ (молодший) покинув Норвегію (коли між ним та королем Норвегії Гаральдом Світловолосим (875—945) виникли проблеми) й оселився в південній частині Ісландії (між Тйорсою і Маркарфльйотом)[63].

«Саґа про Ґріма» («Gríms saga loðinkinna»)

Вступ

Ця саґа, яка зберегла в собі деякі кельтські характеристики, була створена близько 1300 р.[64]. Вона дійшла до нас у двох пергаменних рукописах XV ст. (AM 343a, 4⁰; AM 471, 4⁰) і була опублікована лише в збірнику FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 2. — 1829. — С. 143—157; передрук Guðni Jónsson. — Т. 2. — Akureyri, 1959. — С. 183—198).

Вибрана бібліографія

Jorgensen, Peter A. The Two-Troll Variant of the Bear's Son Folktale in Hálfdanar saga Brǫnufóstra and Gríms saga Loðinkinna. Arv. — Т. 31. — 1975. — С. 35—49; Gríms saga Loðinkinna. — Med. Scand., 1993. — С. 243—244; Simek. — С. 119.

Аналіз

Фінмьорк і Ґандвік

Ґрім Лодінкінні Кетільсон з Графністи, що в північній Норвегії (клан «людей із Графністи» — *Hrafnistumenn*[65]), заручився з Ловтеною[66], дочкою Гаральда, норвезького герсіра в провінції Вік (південна Норвегія). Її матір'ю була Ґейрґільд, дочка Сьолґі Грольвссона, короля Берґа в норвезькому Уппланді. Після смерті Ґейрґільд король Гаральд одружився з дочкою Йосура, чиї корені були у Фінмьорку (Лапландії). Вона не любила своєї пасербиці й чарами примусила її зникнути, перенісши Ловтену в її рідні північні краї.

Тим часом великий голод панував у Галоґаланді (*hallæri mikit kom á Hálogaland*)[67], тому Ґрім і троє його людей навантажили свій корабель товарами й відпливли в пошуках їжі. Вони вирушили на північ до Фінмьорку (Лапландії), а звідти на схід до Ґандвіку (Білого моря; *hann helt norðr fyrir Finnmǫrk ok svá austr til Gandvíkr*)[68].

Коли вони туди прибули, Ґрім заходився оглядати місцевість. Під час цього обстеження він зустрів там велетку Ґейрід Ґандвікреккя. Вона попросила, щоб він поцілував її і переспав із нею. Він здолав свою відразу й виконав її бажання. Несподівано бридка велетка перетворилася на його втрачену наречену Ловтену.

Ян де Фріс показав, що це віддзеркалює кельтський символ влади (бридка жінка)[69]. Сином Ловтени та Ґріма був славетний Орвар-Одд (див. цю саґу).

Прізвисько «лодінкінні» («Волохата Щока») так пояснюється в «Сазі про Орвара-Одда».

«Коли батько Ґріма Кетіль генґ («Форель») ліг у ліжко з Гравнгільд Брунадоттір, її батько Бруні накрив їх шкурою, бо він запросив у те помешкання кількох лопарів. Вночі Гравнгільд випадково визирнула з-під шкури й мигцем глянула на одного лопаря, який був весь волохатий (*er hann hafði boðit til sín Finnum mörgum, ok um nóttina leit Hrafnhildr út undan húðinni ok sá á kinn einum Finninum, en sá var allr loðinn*). Ось так Ґрім і дістав свою позначку, оскільки вважали, що його було зачато саме в ту мить»[70].

«Саґа про Ана» («Áns saga bogsveigis»)

Вступ

Походження цієї саґи датується приблизно 1300 р.[71], вона збереглася в кількох рукописах, наприклад: AM 343a, 4° і відносно недавній паперовий рукопис із XVII ст. AM 340, 4°. К. К. Равн включив її до свого збірника FSN (т. 2. — 1829. — С. 325—362); її також опубліковано в популярному виданні Ґудні Йонссона (т. 2, Akureyri, 1959. — С. 365—403).

Література:

Huges, S. F. D. The Literary Antecedents of Áns saga bogsveigis. — Med. Scand. — T. 9 (1976). — С. 196—245; Campbell, Calum. Áns saga bogsveigis. — Med. Scand., 1993. — С. 16—17; Simek, c. 14—15.

Аналіз

У цій сазі розповідається про нащадків історичного Кетіля генґа

Галльбярнарсона, ярла з Наумдела-фюлькі (в Норвегії), які жили в часи правління Гаральда Світловолосого (бл. 875—945)[72]. Ворожнеча між Аном і королем Інґялдом Олавссоном із Наумделафюлькі є головною темою цього твору. Кульмінаційним моментом саґи стала битва між Аном, дуже вправним лучником, та іншим відомим лучником, який згодом виявився сином Ана, Торіром.

Щодо цього Торіра галеґґа версія В повідомляє, що він «після цього ходив походом на Бярмаланд і захопив там велику здобич»[73].

РОЗДІЛ II Пригодницькі оповідки

«Саґа про Босі» («Bósa saga» — «Herrauðs saga ok Bósa»)

Вступ

Збережена версія цієї саґи належить до пізньої епохи типу Форнальдар (XIV ст.), проте містить у собі й елементи, характерні для *«Lygisǫgur»*[74]. Вона збереглася в трьох головних рукописах XV—XVI ст. (AM 577, 4⁰; AM 510, 4⁰; AM 586, 4⁰).

Отто Луїтпольд Їрічек підготував наукове видання цієї саґи (Strassburg, 1893)[75]. Її було включено до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 193—234; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 2. — Akureyri, 1959; передрук Guðni Jónsson. — Т. 3. — Akureyri, 1959. — С. 281—322); Simek. — С. 43—44.

Вибрана бібліографія

Nerman, Birger. Bósasagen, in Studier i Sväriges Hedna Litteratur. — Uppsala, 1913. — С. 184—202; Knappe Alexander H. La source de la Saga of Herrauði ok Bósa. — Neuphilologische Mitteilungen. — T.29. — 1928. — С. 250—256; Briem O. B. Germanische und russische Heldendichtung (nebst Bemerkungen zur Bósasage). — Germanisch-Romanische Monatsschrift. Heidelberg, 1929. — Т. 17. — С. 341—355; Naumann, Hans Peter. Die Abenteuersaga. Zu einer Spätform altisländischer Erzählkunst. — Scandinavistik. — Т. 8. — 1978. — С. 41—55; Thompson Clairborne W. The Runes in Bósa saga ok Herranðs. — Scandinavian Studies. — Т. 50. — 1978. — С. 50—56; Naumann, Hans Peter. Bósa saga (Herrauðs saga ok Bósa). — Med. Scand., 1993. — С. 54.

Англійський переклад цієї саґи було нещодавно опубліковано в збірнику: Hermann Pálsson та Paul Edwards. Gautrek's saga and Other Medieval Tales (University of London Press, New York University Press), 1968. — С. 57—88.

Вибрані уривки та аналіз

Давніша версія

Героями цієї саґи є два названі брати: Геррауд, син короля Східного Ґаутланду (з династії, яка мала своїм первісним предком бога Одіна, що прийшов з Азії[76]), і Босі, надзвичайно гарячкуватий син колишнього вікінґа.

Названі брати ходили у вікінґівські походи в Данію та в Стару Саксонію, «чинячи грабунки повсюди, де вони були, й добуваючи безліч грошей. Так вони робили протягом п'яти років»[77].

Якось, коли вони поверталися додому, на них налетіла буря, і така люта, що їхні кораблі розкидало в різні боки, і всі ті кораблі, з якими Геррауд вирушив із дому, пішли на дно; лише з двома кораблями зумів він добутися до Ельфарскера на західному узбережжі Швеції, на південь від озера Венір, тоді як корабель Босі відігнало до Віндланду (Вендла́нду) (*en Bósa rak til Vindlands einskipa*). Незадовго перед тим Сйод (напівбрат Геррауда) також прибув туди з двома кораблями з Аустрвеґу, де він купив деякі коштовні речі (*dýrgripr*) для короля (*þar lá fyrir Sjóðr með tvau skip, nýkominn úr Austrvegi, ok hafði hann keypt konungi dýrgripi*)[78].

Два факти є тут дуже важливими: (1) Віндланд (Вендланд, що мав спільний кордон зі Старою Саксонією) був також на дорозі від Аустрвеґу до Східного Ґаутланду; (2) купці їздили зі Східного Ґаутланду до Аустрвеґу, щоб купити там «коштовні речі»[79]. Під Аустрвеґом тут, певно, слід розуміти не східнобалтійське узбережжя, а тільки узбережжя Західної Балтики (=«Східне море»=«Балтійське море») з торговельним центром на території Вендланду. Така локалізація зумовлює давнішу хронологію саґи, що насправді й має місце (див. нижче).

Головний сюжет саґи зосереджується навколо місії Босі та Геррауда до Бярмаланду з метою повернути звідти казкове яйце стерв'ятника.

«Вони підняли вітрила і взяли курс на Аустрвеґ, звідки вирушили до Бярмаланду, а потім повели свої кораблі повз смуги дрімучого пралісу (eyðiskógr)»[80].

Важливо відзначити, що дорога від Східного Ґаутланду до Бярмаланду вела через Аустрвеґ, хоча місце, в яке вони потрапили, було Двінським лісом (Vínu-skógr; Віна = Північна Двіна)[81].

«В той час королем Бярмаланду був Гарек, одружений чоловік, із двома синами, Гререком і Сіґґейром — великими богатирями. Вони служили при дворі короля Ґодмунда з Ґлесісвелліра і мали також доручення боронити країну. У короля Гарека була дочка Една.

Брати пішли в розвідку, і Босі приніс такі відомості:

«Тут, у цьому лісі, стоїть великий храм. Він належить королю Гарекові, правителю Бярмаланду. Бог, якому вони поклоняються, називається Йомалі (вар. *Jómanni*)[82]; там багато золота і скарбів. Доглядає той храм Кольвроста, мати короля. Вона така могутня у своїй чаклунській силі, що нічим її не здивуєш. Завдяки своїм чарам вона змогла передбачити, що не переживе цього місяця, тому вона в чародійний спосіб перенеслася до Ґлесісвелліра й забрала звідти Глейд, сестру короля Ґодмунда, яку вона хоче замість себе зробити жрицею храму...»[83]

«У храмі є раб, який дбає про харчування жриці; для неї треба забивати дворічну телицю щоразу, коли вона їсть. У храмі є також зачарований і зачаклований бугай, спутаний залізними ланцюгами. Бугая там тримають для того, щоб він вилізав на телицю, отруюючи її плоть, і тоді всі, хто з'їсть її м'ясо, будуть зачаровані. Таку телицю вони приготують і для Глейд, сестри короля, і вона тоді перетвориться на троля, як і теперішня жриця...»[84]

Босі й Геррауд пішли до храму і, вбивши там раба, жрицю та стерв'ятника, знайшли там і стерв'ятникове яйце.

«Вони підійшли до вівтаря, де сидів Йомалі (варіант: Йоманус); вони зняли з нього золоту корону, оздоблену дванадцятьма діамантами, та намисто, що коштувало не менш як триста золотих марок; а з його колін вони забрали срібну чашу, таку велику, що навіть четверо чоловіків не змогли б її спорожнити; вона була наповнена червоним золотом. І на Йомалі ще й було накинуте покривало, яке коштувало більше, аніж три вантажі найбагатшого корабля-дромонда, який плаває по Середземному морю (*en pell þat, sem tjaldat var um Jómalann, var meira vert en þrír farmar af drómundi þeim, er ríkaztr skríðr um Grikklandshaf*)»[85].

Названі брати забрали всі ті скарби собі. Вони знайшли прекрасну Глейд і взяли її з собою. Вони спалили храм і відпливли звідти.

«Вони підняли вітрила й попливли геть від Бярмаланду, як тільки повіяв попутний вітер, і нам немає чого розповісти про їхню подорож, аж поки вони повернулися в Ґаутланд після того, як не були вдома два роки»[86].

Очевидно, що авторові або редакторові саґи вже було відомо про виправу до Бярмаланду людей Олава Святого Карлі з Ланґея та Торіра Гунда Торіссона і про відвідання ними храму бога Йомалі. Він, напевно, знав це із *«Óláfs saga helga»* й побудував свою історію на ній[87].

З інших відомих фактів, про які розповідає саґа, варто згадати

про те, як там описано перехрестя шляхів, що вели на південь від Ґлесісвелліра:

«Вони пливли морем, аж поки добулися до того місця, де одна дорога вела до Ґаутланду, а друга — до Бярмаланду. Тоді Босі сказав Герраудові, щоб той плив до Ґаутланду, а йому, мовляв, треба ще залагодити деякі справи в Бярмаланді»[88].

Проте дуже важко визначити на мапі, де саме було те місце, в якому перехрещувалися морські шляхи.

Редактор саґи примушує своїх героїв узяти участь у знаменитій битві під Брáвелліром (бл. 770 р.), в такий спосіб «теоретично» датуючи події, про які йдеться в сазі, початком другої половини VIII ст.[89]. Це могло ґрунтуватися на певній конкретній традиції, оскільки, як було показано вище, Аустрвеґ у цій сазі має первісне значення «дорога на Балтійському морі», а тут ідеться, безперечно, про західне, а не про східне узбережжя цього моря.

Як повідомляється в сазі, мати Босі Брюнгільд була дочкою короля Аґнара. Назва його столиці подається в рукописах у двох формах, Ноатун і Ноаґард: *hún var dóttir Agnars konungs ór Nóatunúm/Nóagǫrðum*[90].

Олавур Брім виклав добре обґрунтовану теорію, що ці форми є нескандинавськими назвами для міста Голмґард (Великий Новгород), де друга частина назви означає «місто»:

/тун/ = /ґард/ = «місто».

Обидві ці назви, Ноатун і Ноаґард, зустрічаються в сазі пізнішого походження *«Þorsteins saga Geirnefjufóstra»*[91], назва Nó(a)garðr згадується також у *«Hálfdanar saga Eysteinssonar»*[92].

О. Брім указав також на деякі схожості між темами та ономастичним матеріалом у «Сазі про Босі» та в руських билинах про Василя Буслаєвича. Він висунув гіпотезу, що, починаючи з імені названої матері (Бусла), героя саґи, ці билини стали моделями для створення «Саґи про Босі»[93].

Пізніша версія «Саґи про Босі»

Загальні відомості

Пізніша версія (ПВ) — яка з'явилася тільки десь бл. 1600 р. (див. вище) — містить у собі деякі цікаві дані, що, ймовірно, віддзеркалюють відомості, добуті з давніших невідомих джерел. Серед них була — як установив О. Л. Їрічек — і якась попередня саґа, що її ПВ використала незалежно від давнішої версії (ДВ)[94].

Пізніша версія починається з того, що відрекомендовує трьох королів: Гаральда гільдітьонна (батька Інґялда, див. нижче), який правив Холодною Швецією (*rjeð Svíþóð hinni köldu*), Гравнстейна

(варіант: Гравнкель) сварті, короля Russía, та Грольвура, короля Ґаутланду. Всі ці троє були нащадками Грольва — Іра Конґа, тобто Ґаута-Одіна[95]. З цього можна зробити висновок, що Ґаутланд ПВ був також розташований у Східній Європі, мабуть, поблизу Танаїсу (див. розділ, присвячений «Географії» Сноррі в «Походженні Русі», т. I, с. 295—299).

Двоє з цих трьох — просто нові імена (які були, ймовірно, престижнішими в ті часи, коли створювалася ПВ) для двох героїв із ДВ: Гаральд Бойовий Зуб[96] — для короля Ґаутрека гінн мільді, а Грольвур — для короля Грінґа зі Східного Ґаутланду[97].

Згідно з ПВ, жінкою Грольва і матір'ю Геррауда була Інґібйорґ, дочка правителя Унґарії[98] (тоді як у ДВ її звуть Сюльґя, і вона є дочкою Сефарі, ярла із Смольонда).

Ноатун і Русь

Відомий з ДВ король Аґнар із Ноатуна[99] перетворюється на Ульва, ярла Русі[100], брата Гравнстейна сварті (що виступає тут як батько Брюнгільд, матері Босі) в ПВ[101].

Це можна вважати одним із підтверджень висунутої вище гіпотези про тотожність Ноатуна з Великим Новгородом (принаймні це узгоджується з думкою ісландського редактора ДВ, який жив у XIV ст.)[102].

Холодна Швеція

Ульвові було доручено боронити королівство свого брата. Він змальовується як типовий вікінґ, який улітку завжди вирушав у збройні виправи і торговельні експедиції. Його постійний притулок був у *«Norðlappen»*, що визначається як країна, розташована десь у сусідстві з Холодною Швецією (*þat land liggur nærri Köldu Svíþjóð*)[103].

Варґей і Гедінсей

Можна навести ще кілька випадків, коли географічна номенклатура ПВ відрізняється від ДВ. Крім того, ПВ містить у собі кілька епізодів із цікавими географічними назвами, яких ми не знаходимо в ДВ.

Розгляньмо епізод, коли Босі вбиває Сйода (розділ четвертий ДВ). Згідно з ДВ, корабель Босі був занесений до Вендланду[104]; але ПВ дає тут іншу географічну назву — Варґей, що визначається як: *hún liggur milli Hundingjaríkis og Hólmgarðaríkis*, тобто «країна, яка лежить між королівством Гундінґя і королівством Голмґард».

Варґей[105] буквально означає «Вовчий Острів» і виглядає радше як парафраза, аніж як реальна географічна назва, оскільки в іншій

сазі (про Грольва Пішохода) та сама географічна місцевість називається островом Гедінсей (Гідденсей на острові Рюген)[106].

Я схильний витлумачити Варґей з ДВ як цей Гедінсей.

Якщо це справді так, то ми можемо висловити здогад, що саґа віддзеркалює якісь давні традиції з аварського (> *Hun* > *Hunding*) періоду, тобто з часів до 800 р.

Балаґардссіда і Серкланд

Після четвертого розділу ПВ описує епізод, якого в ДВ немає. Брати Босі та Геррауд б'ються з берсерками та бламенами біля берегів Балаґардссіди[107]. Їхніми ворогами були брати Сурт і Сам. Цікаво відзначити, що замість Балаґардссіди «Bósa rímur» називає Серкланд[108].

Асдон, столиця Холодної Швеції

Гаральд гільдітьон, король Холодної Швеції — столицею якої є Асдон[109] — попросив братів (Босі та Геррауда) допомогти йому в боротьбі проти Ульва та Гравнстейна. Але перш ніж вони змогли прибути, він загинув у битві (*á Iljuvöllum í köldu Svíþjóð*[110]); форма назви *Iljuvellir* (варіант *Yljuvellir*) — вжитої замість *Brávǫllr* — це гапакс у літературі скандинавських саґ.

Таким чином — згідно з ДВ — знаменита битва під Бра́веллíром (бл. 770 р.) була епізодом у війні між Холодною Швецією (Гаральдом гільдітьонном) та Руссю (королем Гравнстейном сварті, який, здається, ототожнюється тут із Сіґурдом Грінґом та його ярлом Ульвом).

Назва лісу *Vínu-skógr* з ДВ[111] замінена в ПВ «еддичною» назвою *Myrkviskógr*[112] (що є, безперечно, варіантом назви *Myrkviðr* з *«Hlǫðskviða»*)[113].

Kallbakssiða = Kylfingar?

Ще одну цікаву назву знаходимо ми в ДВ: *Kallbakssiða* (так вона дається в текстах γ, δ, тоді як у α ми маємо: *Svíþjóð*[114]). Як вважає Е. Ридзевська, перша частина назви **Kalbak* віддзеркалює слов'янську форму *Kolbjag-*, що є назвою таємничих кюльвінґів (*Kylfingar*)[115].

Контекст маємо такий. Після того як Гарек і Гререк рятують сестру короля Ґодмунда, брати (Босі та Геррауд) просять Інґялда, правителя Холодної Швеції, їхнього родича й друга, послати військо через [Холодну] Швецію, Курландію і Калльбакссіду (*um Svíþjóð, Kurland og Kallbakssiðu*)[116].

Назва *Kallbakssiða* (варіант *Kald-*) є гапаксом і, безперечно, заслуговує на увагу східноєвропейських істориків.

«Саґа про Еґіля Однорукого» («Egils saga einhenda ok Ásmundar berserkjabana»)

Вступ

Ця саґа виникла бл. 1425 р.[117]. Вона збереглася в трьох пергаменних рукописах XV ст. (AM 343, 4⁰; AM 577, 4⁰; AM 589e, 4⁰).

Цю саґу було включено до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — T. 3. — 1830. — C. 365—407; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — T. 3. — Reykjavík, 1944; передрук Guðni Jónsson. — T. 3. — Akureyri, 1959. — C.323—365). Оке Лаґерґольм підготував наукове видання, опубліковане у сімнадцятому томі серії ANSB (Drei Lygisǫgur. — Halle, 1927). Англійський переклад цієї саґи був опублікований у збірнику: Hermann Pálsson та Paul Edwards. Gautrek's saga and Other Medieval Tales (University of London Press, New York University Press), 1968. — C. 89—120).

Вибрана бібліографія

Simek, Rudolf. Zur Egils Saga Einhenda, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 1981. — T. 35 (84). — C. 154—161; R. Simek. Egils Saga Einhenda, Med. Scand., 1993. — C. 154—155; Simek, c. 65.

Саґа починається з такого опису правління короля Гертрюґа[118].

Hertryggr hefir konungr heitit.	«Був собі король на ім'я Гертрюґ.
Hann réð fyrir austr í Rússíá.	Він правив на сході Руссю.
Þat er mikit land ok fjǫlbyggt;	Це велика й густозаселена країна;
ok liggr milli Húnaland ok Garðaríkis.	вона розташована між Гуналандом і Ґардарікі».

Цей опис має надзвичайну цінність, бо свідчить про те, що Русь і Ґардарікі спочатку не були двома різними термінами для позначення однієї країни. А це означає, що територія, яка згодом стала відома як Ґардарікі, спочатку не ідентична з «Руссю» або «Новгородом». А що Гуналандом тут, звичайно ж, називається Хозарський каганат, то назва Ґардарікі в «Сазі про Еґіля», певно, позначала не Новгород, а Альдейґюборґ (Стару Ладогу).

Країна, розташована в IX ст. між Старою Ладогою (Ґардарікі) і Хозарським каганатом (Гуналандом), була волзьким каґанатом Русь (=Rússía у «Сазі про Еґіля»).

Ім'я Гертрюґ (*Hertryggr*) для позначення короля Ґардарікі згадується також у *«Hrings saga ok Tryggva»*[119] та в *«Hringsrímur»*[120].

Гертрюґ мав двох дочок, чиї імена редактор узяв з *«Vǫlsunga*

saga»: Брюнгільд і Беккгільд[121], яких викрали велети, і король пообіцяв високу винагороду тому, хто поверне їх йому.

Еґіль, син короля Грінґа зі Смалонду та Інґібйорґ із Ґаутланду, вирішив спробувати щастя. Дорогою він зустрівся з Асмундом, сином Оттара, короля Галоґаланду (північна Норвегія) та Сіґрід із Йотланду. Після двобою вони стали друзями на все життя.

Йотунгейм

Разом вони вирушили на пошуки дочок короля[122]: «Вони провели літо, оглядаючи далекі від берега острови, шхери та гори, і на осінь уже були на далекій півночі, в Йотунгеймі (*en at vetri váru þeir komnir norðr at Jǫtunheimum*). Там вони причалили до суходолу, покритого густим лісом, витягли свій корабель на берег і зручно розташувалися».

Потім вони пішли до Арінневї, королеви, яка правила тією країною. Вона була вісімнадцятою й наймолодшою дочкою велета Ескуда, одруженою з богом Тором. На прохання королеви друзі розповіли їй про свої пригоди.

Таттарія, Блокуманналанд. Visinn

Історія Асмунда, до того як він зустрівся й подружився з Еґілем, виявилася такою. Він був другом Арана, сина Родіана, короля Таттарії[123]. Обидва вони добулися до Таттарії і там довідалися, що двоє братів із Блокуманналанду[124] [Половецький Степ] убили Родіана[125]. Вони були синами ярла Ґорма (Ґорм — типове данське ім'я) і прибули туди з дванадцятьма військовими кораблями і двома чудовими довгими кораблями з головами драконів. Для нас становить інтерес ім'я другого сина Вісінна, оскільки вчені загалом приймають етимологію К. Мюлленгоффа, який пов'язує це ім'я з балтійським феннійським етнонімом, *Ve(p)s-ь*[126]. Аран став королем, але він рано помер. Асмунд пережив таємничі пригоди з тілом свого мертвого друга та з двома його живими дядьками, Гререком і Сіґґейром (імена взято із «Саґи про Босі»), які були берсерками. Повбивавши їх, Асмунд дістав прізвисько берсеркябані.

Геррауд (ім'я, що нагадує нам про Герруда, короля Гуналанду, про якого розповідається в «Сазі про Орвара-Одда», брат і наступник Арана) дав Асмундові корабель. На ньому він вирушив у напрямку країни короля Русі Гертрюґа (по Волзькому шляху?). Там він і зустрів Еґіля.

Після того як Еґіль розповів їм про себе, їхня господиня — королева Арінневя — так описала своє життя[127]:

«Був собі велет на ім'я Ескруд, який прийшов із Йотунгейму.

Його жінкою була Кула, і він мав двох братів, яких звали Ґаут і Гільдір. Мої батько й мати захворіли й померли, потім їх закопали, і вони повернулися під землю до тролів. Ми, сестри, успадкували всі гроші, які після них лишилися, а Ґаутові та Гільдіру дісталося королівство. Вони погано розумілися між собою...»

З розповіді Арінневі вони довідалися, що ці двоє братів по батькові Ґаут і Гільдір і були тими, хто викрав дочок у короля Русі. Друзі вирішили напасти на них і спрямували свої кораблі до їхньої резиденції, яка називалася Ґялландібру («Міст Ґялланді»). Вони вбили велетів, урятували королівен і одружилися з ними.

Аустрвеґ

«Після бенкету Еґіль і Геррауд підняли вітрила і взяли курс на Східну Балтику (*í Austrveg*), але Асмунд залишився, бо він мав стати королем Ґаутланду, якби Грінґ помер. На той час, коли вони повернулися до Таттарії, король Гертрюґ помер, отож Еґіля настановили там королем, і відтоді і він, і Беккгільд там і жили... Після цього вони вже не повернулися на північ (до Скандинавії).

Асмунд повернувся додому в Галǫґаланд і правив там протягом тривалого часу... Брюнгільд довго не прожила, й Асмунд одружився знову. Його другою жінкою стала дочка Соддана (< *Султана*), короля Серкланду. Було домовлено, що Асмунд прибуде на весілля на одному кораблі, бо вони хотіли його ошукати. І тоді Асмунд звелів побудувати собі корабель, якому він дав ім'я «Ґнод», і то був найбільший корабель, який будь-коли вийшов на воду північніше від Середземного моря (*ok hefir þat skip stœrst gǫrt verit, svá at menn viti, fyrir norðan Grikklandshaf*)»[128].

Гуналанд і Таттарія

Однією з найпомітніших характеристик цієї саґи є різниця між вступним описом і самою саґою. У вступі згадується Гуналанд, тоді як у самій сазі про нього немає мови; там ідеться лише про Таттарію, яка, у свою чергу, не згадується у вступному фрагменті. Тому ці дві назви мають розглядатися як дві назви однієї й тієї самої території у Східній Європі, давніша назва — *Гуналанд* і пізніша — *Таттарія*. Давніша традиція зосереджувала увагу на Хозарському каганаті (Гуналанд), тоді як за тих часів, коли жив редактор саґи, ця ж таки територія і справді була *Таттарією*, тобто ханатом Золотої Орди.

Велике значення має і твердження про те, що настав період, коли зв'язки між цією країною і Скандинавією обірвалися. В сазі, зокрема, розглядаються ті контакти, що їх налагоджували зі сходом Ґаутланд

і Галоґаланд. Поза цим, Русь (*Rússiá* з давнім *-s-*, а не германським *-z-*) відіграє у сазі маргінальну роль: у ній навіть не названо жодного міста цієї країни.

Проблема Йотунгейма обговорюється в наших коментарях до *Þorsteinns þáttr bæjarmagns*[129].

І нарешті, слід приділити певну увагу деталям, включеним у пакт клятвеного братерства, який уклали між собою Аран і Асмунд. Вони пов'язані з похоронними традиціями вікінґівських поховань[130]:

«І тоді Аран сказав Асмундові: «Я хочу, щоб ми дали один одному клятвену обіцянку братерства, і щоб кожен пообіцяв помститися за другого в разі потреби, і щоб ми порівну ділилися своїми грішми тепер і надалі».

І вони також домовилися, що той із них, кому випаде жити довше, має насипати поховальний курган над тим, хто помре, і покласти в нього стільки грошей, скільки він визнає за потрібне; і той, хто залишиться живий, повинен просидіти біля могили померлого три ночі, а після цього він буде вільний іти, куди йому заманеться».

А насправді все відбулося так[131]:

«...Аран помер несподівано... Тіло вбрали для похорону згідно зі звичаєм. Асмунд звелів насипати над Араном поховальний курган, а біля його мертвого тіла поставити коня під сідлом та з вуздечкою, покласти його штандарти та зброю, посадити його яструба й мисливського собаку. Аран сидів на стільці у повному обладунку. Асмунд звелів принести в яму ще одного стільця й сидів на ньому і навіть після того, як уже насипали курган».

Далі йде опис, який почасти передає пізнішу інтерпретацію вірувань автора саґи, пов'язаних із поховальним ритуалом[132]:

«У першу ніч Аран підвівся зі свого стільця й убив сокола та собаку і з'їв їх. У другу ніч він також підвівся зі стільця, убив коня й розрубав його на шматки; після цього став гризти кінське м'ясо зубами, і кров струменіла з його рота весь час, поки він їв. Він запропонував Асмундові розділити його трапезу, але Асмунд до нього не озвався. На третю ніч Асмунда здолав сон, і не встиг він прийти до тями, як Аран схопив його за вуха й відірвав їх. Тоді Асмунд вихопив свого короткого меча й відтяв Аранові голову, після чого розклав вогонь і спалив Арана на попіл».

Фінал цієї церемонії був дуже прозаїчним[133]:

«Асмунд ухопився за мотузку, і його витягли з ями, після чого отвір у кургані знову засипали.

Асмунд забрав із собою всі скарби, які були в кургані».

«Саґа про Ґавтрека» («Gautrekssaga» — «Gjafa-Refs saga»)

Вступ

Саґа дійшла до нас у двох версіях, із яких коротша, на думку редактора, є давнішою. Зокрема вона зберігається в двох пергаменних рукописах XV ст. (AM 152, fol.; AM 590 b-c, 4⁰). Головна різниця між двома версіями в тому, що в коротшій відсутній таттр про Вікара.

Обидві версії саґи були опубліковані Вільгельмом Ранішем (Die Gautrekssaga in zwei Fassungen, Palaestra, т. 11, Berlin, 1910; довша версія с. 1—49; коротша версія с. 50—73).

Довша версія була включена до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 3—53; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 3. — Reykjavík, 1944; передрук Guðni Jónsson. — Т. 4. — Akureyri, 1959. — С. 1—50); Simek. — С. 98—99.

Вибрана бібліографія

Hollander, Lee M. The Relative Age of the Gautreks-saga and the Hrólf-saga Gautrekssonar, ANF. — T. 29. — 1913. — C. 120—134; Milroy, James. The Story of Ættemisstapi in Gautreks Saga. Saga-Book of the Viking Society. — T. 17. — 1967—1968. — C. 206—223; Vermeyden, Paula. Kanttekeningen bij de twee versies van de Gautreks Saga. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik. — T. 17. — 1982. — C. 163—177; Vermeyden, Paula. Gautreks Saga. — Med. Scand., 1993. — C. 224—235[134]; Simek. — C. 98—99.

У 1968 р. був опублікований англійський переклад (довшої версії) у збірнику: Hermann Pàlsson та Þaul Edwards. Gautrek's saga and Other Medieval Tales (University of London Press, New York University Press, 1968. — C. 1—55).

Вибрані уривки та аналіз

Віндланд

Стосовно першого варіанта саґи є, мабуть, лише одна характеристика, а отже, й важливий аспект, який вимагає нашої уваги: зв'язок між династіями королів Ґаутланду і королів Віндланду[135]:

«Був собі король на ім'я Гаральд, який правив Віндландом (Вендландом) (*hann réð fyrir Vindlandi*). Це був чоловік кмітливий, але воїн абиякий. Він був одружений і мав дочку, вродливу дівчину з вишуканими манерами. Звали її Альвгільд. Король Ґавтрек зібрався в подорож і прибув до Віндланду (Вендланду) просити, щоб король Гаральд видав за нього свою дочку. Його прохання зустріли прихильно...

Незабаром по тому вони одружилися».

Редактор довшої версії включив до саґи також деякий цікавий матеріал із поеми *«Víkarsbálkr»* (її авторство приписують легендарному героєві Старкаду)[136] і її прозаїчний переказ (хоча цей матеріал зовсім не пов'язаний зі змістом саґи).

Тут варто згадати про один мотив цього давнього твору, а саме битву між королем Вікаром з Еґда (що в Норвегії) та *Сісаром*. Спочатку процитуємо станцу[137] з «Víkarsbálkr», а потім її прозовий переказ:

А) «Ти не був
із Вікаром
на сході біля [озера]
Венір,
коли одного дня
ми там билися
із Сісаром.
Нам було тоді важко,
важче, ніж ти можеш
собі уявити.
Він поранив мене
своїм гострим мечем,
пробивши ним щит
і шолом.
Він зробив зарубку
на моєму черепі,
й розітнув мені
щелепу
до зубів,
й розтрощив
мою ліву ключицю»[138].

В) «Король Вікар незабаром став могутнім вождем-войовником. Щоліта він мав звичай вирушати у вікінґівські походи (*hann var hvert sumar í hernaði*). Якось він добувся зі своїм військом на схід до Ослофйорду й висадив своїх воїнів на східний берег, грабуючи та пустошачи ті землі до самого Ґаутланду. Коли він дійшов до озера Венір, то зіткнувся там із королем, якого звали Сісар (*þá kom þar á móti honum konungr sá, er Sísarr hét*). Він походив із Кенуґарда, що на сході (*hann var austan ór Kænugarði*). Він був великий воїн (*kappi mikill*) і привів із собою могутнє й грізне військо. Два королі, Вікар і Сісар, зійшлися там у запеклій битві. Сісар пішов у навальну атаку й повби-

вав багатьох людей Вікара. Старкад бився там на боці Вікара, і він вийшов проти Сісара. Вони билися довгий час, і ніхто з них не міг нарікати на те, що має слабкого супротивника. Сісар пробив щит Старкада мечем, завдав йому дві тяжкі рани в голову й перебив йому ключицю. Старкад був також поранений у бік, над стегном, і дістав ще одну глибоку рану від алебарди Сісара з протилежного боку...

Старкад, у свою чергу, вдарив Сісара мечем, відтявши шмат тіла від його боку й тяжко поранивши в ногу нижче коліна. Зрештою він відрубав Сісарові другу ногу біля щиколотки, і той упав мертвий...

Кени й Кенуґард

У цій битві полягло дуже́ багато людей, але Вікар здобув перемогу, і врятувалися лише ті кени, яким пощастило втекти (*en Kænír lögðua flótta, þeir er eftir lifðu*).

Після цієї перемоги король Вікар повернувся у своє королівство»[139].

Для історика, який вивчає Східну Європу, *Кенуґард* (якщо розуміти цю назву в її узвичаєному значенні, тобто «Київ») і Сісар досі становили нерозв'язну головоломку.

Щодо імені, то найпершою очевидною асоціацією, яка спадає на думку, є варіант титулу цезар.

Так, наприклад, Паул Геррманн стверджує[140]:

«Sísar ist Cisari — Zar; nach der Gautr. s. stammt er aus Kænugarðr, d. i. Kijew. Zwischen 886, wo die Nordleute zuerst Konstantinopel angriffen, und dem 12 Jh., bis wohin die russischer Herrscher den Titel Cäsar-Kaiser in der Form von Cisari führten, erst nachher als Cari, muss man Starkads Sieg über den Repräsentanten des Griechischen Kaiserreiches verlegen...

Wohl auf einem sprachlichen Missverständnis beruht die Verlegung des Kampfes zwischen Starkad und dem russischen Sisar an den Vänersee statt an das Ufer der Düna, *Ven-vin...»

Проте Геррманн та інші вчені не звернули уваги на той факт, що в сазі ми маємо дві назви для королівства *Сісара*:

а) Kænugarðr;

в) Kænir.

Друга назва (*Kænir*) уже задокументована в історико-географічному тексті *Frá Fornjóti*. Там воно подається як варіант назви *Kvænir*, тобто скандинавського терміна для добре відомого північного суомі-фінського племені[141].

На мою думку, у нас набагато більше підстав припустити, що традиція зберегла саме форму *Kænir*, тоді як десь у XII ст. (тобто в

часи могутності Києва) редактор усного варіанта саґи зробив короля кенів/квенів (*Kænir/Kvænir*) королем Кенуґарда.

Гадаю, що й ім'я *Сісар*, певно, можна буде пояснити, звернувшись до фінських мов[142]. Тоді відпаде потреба в тому, щоб нівечити текст і ототожнювати озеро Венір із річкою Північна Двіна.

«Саґа про Грольва Пішохода» («Gǫngu-Hrólfs saga»)

Вступ

Ця саґа була скомпонована десь до 1350 р.[143]. Вона збереглася в трьох пергаменних рукописах, найдавніший із яких датується XV ст. (AM 152, fol.; див. також GKS 2845, 4°; AM 589f, 4°). Точний огляд змісту було опубліковано Якобом Віттером Гартманом. Саґа була надрукована в збірнику FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 237—364; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjalmsson. — Т. 2. — Reykjavík, 1943; передрук Guðni Jónsson. — Т. 3. — Akureyri, 1939. — С. 161—280).

Вибрана бібліографія

Hartmann, Jakob Wittmer. The Gǫngu-Hrólfssaga. A Study in Old Norse Philology. — New York, 1912. — 116 с.: точний огляд змісту з цінними коментарями.

Schröder, Franz Rolf. Gunthers Brautwerbung und die Gǫngu-Hrólfs saga. Festschrift Eugen Mogk. — Halle, 1924. — С. 582—595; Dünninger, Josef. Untersuchungen zur Göngu-Hrólfs saga. ANF. — Т. 47. — 1931. — С. 309—346; т. 48. — 1932. — С. 31—60; Magoun, Francis P. Whence «Dúlcifal» in Gǫngu-Hrólfs saga. Studia germanica tillägnade Ernst Albin Kock. — Kbh., 1934. — С. 176—191; Naumann, Hans Peter. Gǫngu-Hrólfs saga. — Med. Scand., 1993. — С. 254—255; Simek. — С. 110—111.

Англійський переклад: Hermann Pálsson та Paul Edwards. Göngu-Hrólfs saga. — Edinburgh, Toronto, 1980.

Вибрані уривки та аналіз

Загальний огляд

Ім'я героя взято з норвезької та ісландської традиції про Грольва з Оркнейських островів. Він започаткував норманське правління в Північно-Західній Франції. *«Historia Norwegiae»* згадує про Грольва Пішохода з Оркнейських островів, який не міг сісти на коня через свою велику вагу[144]. Очевидно, що у героя саґи відсутня інша схожість із засновником норманської династії, окрім імені та вказаної ознаки.

З тексту стає також очевидно, що автор *«Саґи про Грольва Пішохода»* дуже добре знав південно-східну норвезьку провінцію Грінґарікі (сучасну Рінґеріке). В сазі подано багато точних деталей про Ютландію та Данію, що є, як показав Гартман, запозиченнями з *«Knytlinga saga»*[145].

Грольв був наймолодшим сином короля Грінґарікі Стурлявґа; це ім'я, можливо, взято з *«Sturlaugs saga starfsama»*, герой якої — король Швеції[146].

Сюльґісдаль

На початку свого життєвого шляху Грольв убив Атлі Отрюґссона, який виявився ворогом його батька, і мусив покинути країну, після чого він пішов на службу до воєначальника над вікінґами Йолґейра. Цей воєначальник був родом із Sylgisdalr í Svíaríki[147].Як слушно відзначає Гартман, тут ідеться не про Швецію, а про *Svíþjóð hin mikla eða hin calda* — «Велику або Холодну Швецію» (Скіфію, тобто Східну Європу)[148]. Назва міста Сюльґісдаль, безперечно, стосується Суздаля в північній Русі.

Курланд і Голмґардарікі

В той час як корабель плив вздовж узбережжя Курланду (*Courland*), Грольв посварився з Йолґейром і вбив його. Після цього він змінив курс корабля й прибув у Ютланд (Jótland) до двору ярла Торґнюра, який у чудесний спосіб роздобув волосся прекрасної Інґіґерди, дочки Ґреґґвіда, короля Голмґардарікі (=Новгород), і захотів повернути її в Данію. Тому Грольв відплив на схід із Данії до Новгорода (*sigldi Hrólfr af Danmǫrk austr til Hólmgarða*)[149].

Альдейґюборґ

Вільгялм, син ярла Фрисланду (Фризії), взяв це завдання на себе. Проте, зустрівши Грольва, він використав його, щоб добути руку Ґюди, дочки сьяконунґа Ейріка. Предки Ейріка жили в Ґестрекаланді, який визнавав над собою владу короля Швеції; тепер же він підкорив Ґардарікі й зробив резиденцію в Альдейґюборзі (Старій Ладозі). Стевнір, син Торґнюра, правителя Ютланду, разом із своїм другом Грольвом завдали поразки Ейрікові. Тоді Грольв одружився з Інґіґердою і став королем усієї Ґардарікі.

Сестра Стевніра Тора вийшла заміж за Гаральда, наступника англійського престолу, який жив у вигнанні, а сам Стевнір одружився з його сестрою Альвгільд.

Ґардарікі

Голмґард був розташований у країні, відомій як Ґардарікі або Голмґардарікі. Ґардарікі складалася з трьох частин. У сазі дається опис лише третьої (першою був, безперечно, сам Голмґард); називалася вона Кенуґардар (Київ):

þat liggr með fjallgarði þeim	«Він розташований понад гірським хребтом (відлуння Ріфейських Гір Геродота),
er skilr Jötunheima ok Hólmgarðaríki	що відокремлює Йотунгейм від Голмґардарікі.
þar er ok Ermland ok fleiri önnur smáríki[150].	Є там також Ермланд та інші малі королівства».

Ідентифікація географічного терміна *Ермланд* як «далекої провінції Ґардарікі», якою правив Ґрім, створює певні проблеми (=Вірменія)[151].

У Ґардарікі було два міста: *Голмґард* і *Альдейґюборґ*; тому ми маємо всі підстави припустити, що тут ідеться про ситуацію давнішу, аніж та, яка мала місце в X ст. Щоб дістатися до Альдейґюборґа, треба було піднятися вгору по річці Віна, яка вважалася «однією з трьох або чотирьох найбільших річок у світі»[152].

Йотунгейм і Таттарарікі

На міфічному південному сході (слід читати: північному заході) лежав Йотунгейм, куди можна було дістатися з Ґардарікі й де було розташоване місто Алуборґ і країна Таттарарікі. Між цією країною і Ґардарікі лежав острів *Гедінсей*[153]. Цей острів, відомий з «Поетичної Едди» (HH 1)[154], особливо важливий, і Ейрік, король Ґардарікі, воював за нього з Менелаусом, королем Таттарарікі. зрештою Менелаус здобув перемогу й призначив там свого намісника на ім’я Соті, який по материнській лінії походив із острова Гедінсей, але по батьківській був родом із Голмґардарікі[155].

Очевидно, що *Таттарарікі* слід інтерпретувати як Аварську державу. Подібні інновації відомі нам із пізніших руських літописів, коли стародавні печеніги замінювалися татарами — сучасниками літописців[156].

Так само й назва Ґардарікі тут має стосунок до західнослов’янської держави, що межувала з Данією. Лише пізніше останній редактор ототожнив цю назву з Новгородом (*Голмґардом*)[157] і додав до тієї місцевості ще одну назву, котра, як йому було відомо, належала до того самого реґіону: *Альдейґюборґ*.

Відомості про боротьбу за Гедінсей між Ґардарікі й Таттарарікі,

мабуть, пов'язані з певною традицією й тому вимагають уваги дослідника.

Йотунгейм вочевидь запозичений із «Hervarar saga»; замість терміна *Серкланд* (який уживається в давніших саґах) саґа, яку ми розглядаємо, вже використовує для цієї екзотичної країни нову назву: *Індіаланд*[158].

Йотунгеймське місто Алуборґ, звичайно, не може бути ідентифіковане як ютське місто Елборґ[159]; значно більше підстав помістити його десь у Східній Європі. А. М. Талльґрен подав свою ідентифікацію — він ототожнив його з містом Онега[160]. Та оскільки ми не маємо жодних свідчень про існування міста Онега в середні віки, то тут можна запропонувати й інші варіанти розв'язання.

Єдиним руським містом (про яке згадано в ПВЛ), розташованим на схід від Альдейґї, було *Біле Озеро*. Обидва ці міста належать до групи східноєвропейських топографічних назв, про які згадано вже бл. 862 р.[161]. Недавні археологічні розкопки засвідчили, що Біле Озеро існувало в IX ст.[162]. Тому, на мою думку, є набагато більше підстав ідентифікувати Алуборґ, згадуваний у «Сазі про Грольва Пішохода», з містом Біле Озеро.

Якщо ми приймемо цю гіпотезу, ми дістанемо переконливі арґументи для того, щоб ототожнити Йотунгейм із країною Весь (вепсів, віцців), чия роль у міжнародній торгівлі X—XI ст. добре задокументована в мусульманській географічній літературі.

Ф. Р. Шредер указав, що Алаборґ із *«Hálfdanar saga Eysteinssonar»* був явно запозичений із «Саґи про Грольва Пішохода»[163], і тому його слід ототожнити з обговорюваним тут Алуборґом.

«Саґа про Гальвдана, приймака Брани» («Hálfdanar saga Brǫnufóstra»)

Вступ

Цей твір належить до пізніших саґ (створених бл. 1300 р.) типу *Fornaldar*[164] і зберігся в трьох пергаменних рукописах XV ст. (AM 152, fol.; AM 571, 4⁰; AM 589e, 4⁰). Окремого критичного видання цієї саґи ніколи не було здійснено. Вона ввійшла до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 559—591; передрук Guðni Jónsson, Akureyri, 1959. — Т. 4. — С. 289—318).

Вибрана бібліографія

Тиандер, К. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1096. — С. 287—292; Jorgensen, Peter A. The Two-Troll Variant of the Bear's Son

Folktale in Hálfdanar saga Brönufóstra and Grims saga loðinkinna. *Arv*. — T. 31. — 1975. — C. 35—433; Jorgensen, Peter A. Hálfdanar saga Brónufóstra. — Med. Scand., 1993. — C. 260—261.

Hannah Robert переклав цю саґу англійською мовою: The Saga of Hálfdan, Foster Son of Brana. Seminar for Germanic Philology. Yearbook 4 (1981). — C. 9—27; Simek. — C. 139—140.

Вибрані уривки та аналіз

Рейдґоталанд і Бярмаланд

Грінґ, король Данії, був одружений із Сіґню, дочкою короля Рейдґоталанду[165]. Вони мали двох синів (Гальвдана, Асмунда) і дочку Інґібйорґ.

Одного дня славетні вікінґи Соті та Снеколль напали на Грінґа й зажадали, щоб він віддав їм свою дочку. В битві король Грінґ та його молодший син Асмунд загинули. Ярл Торвід, названий батько королівських дітей, зумів урятувати Гальвдана та Інґібйорґ і послав їх під опіку свого брата Оттара, ярла Бярмаланду[166].

«Коли Гальвданові виповнилося дванадцять років, Оттар дав йому чотири кораблі, й він багато мандрував протягом літа, та коли восени він хотів повернутися до Бярмаланду, він опинився в Геллуланді (=Лабрадор у Північній Америці)»[167].

На півночі Гальвдан мав кілька зустрічей з жінкою-тролем Браною (таким було її прізвисько), але він одружився з Марсібіл, дочкою англійського короля Олава[168]. Згодом він став його наступником і об'єднав під своєю владою королівства Данії та Англії.

Саґа дає цікавий опис сфер впливу харизматичного клану Данії. Звичайно ж, об'єднання королівств Данії та Англії добре задокументоване в історії першої половини XI ст. (Канут/Кнут, 1014—1035). Проте в цій сазі король Данії одружений із дочкою короля Рейдґоталанду, а брат його ярла править Бярмаландом.

Це вочевидь віддзеркалює ситуацію у Східній Європі за тих часів, коли Голмґард, Альдейґюборґ і Ґард/Русь ще не вийшли на історичну сцену. Тоді, очевидно, й існував зв'язок між харизматичними кланами Данії та Рейдґоталанду.

«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна» *(«Hálfdanar saga Eysteinssonar»)*

Вступ

«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна» була створена бл. 1350 р.[169]. Вона збереглася в двох головних рукописах на пергамені: АМ 343а,

4⁰ (XV ст.) і AM 586, 4⁰. Франц Рольв Шредер надрукував її в п'ятнадцятому томі ASB (Halle, 1913). Вона також опублікована в FSN (вид. C. C. Rafn. — T. 3. — 1830. — C. 559—591; передрук Guðni Jónsson. — T. 4. — Akureyri, 1959. — C. 245—285).

Вибрана бібліографія

Тиандер, К. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1906. — С. 283—287; Schröder, Franz Rolf. Untersuchungen zur Hálfdanas saga Eysteinssonar. Diss. — Kiel., 1917; Naumann, Hans Peter. Hálfdanar saga Eysteinssonar. — Med. Scand., 1993. — C. 261—262; Simek. — C. 140.

Вибрані уривки та аналіз

Загальні відомості

Ейстейн був сином Транда, короля й епоніма норвезької столиці Трандгейма (=Нідаросса), й онуком Семінґа, засновника династії Семінґів, якого настановив правити Норвеґією його батько, бог Одін.

Під час однієї зі своїх вікінґівських пригод Ейстейн прибув у місто Альдейґюборґ (Стара Ладога), столицю країни Ґардарікі. Вбивши у битві місцевого правителя Герґейра, Ейстейн зробив себе королем. Він узяв за жінку вдову Герґейра, Ісґерд, дочку Глодвера — короля Ґаутланду у Швеції[170].

За смерть Герґейра помстився Скулі, ярл Алаборґа, міста в Ютланді (в Данії). Інґіґерд, дочка Герґейра, була вихована при його дворі. Під вигаданим ім'ям Ґріма (Старшого) Скулі одного дня з'явився в Альдейґюборзі й попросив притулку на зиму, позаяк його корабель — який повертався з Русі — біля узбережжя Балаґардссіда[171] знищив шторм. Прагнучи помститися за смерть свого зверхника, Скулі/Ґрім скористався з першої нагоди, щоб убити Ейстейна.

Ейстейн мав сина від Аси, дочки Сіґурда/Зіґфріда (відомого як великий герой із епосу про Нібелунґів), з клану Вьольсунґів. Того сина звали Гальвдан, і він тепер сів на троні Альдейґюборґа. Під час його відсутності містом правив Сіґізмунд, син небіжчика Герґейра. На нього напав Ульвкель, який раніше служив Ейстейнові й був одружений із самозваною Інґіґерд. Справжня Інґіґерд залишалася в Алаборґу під опікою ярла, який правив у тому місті, вищезгадуваного Скулі. (Тут можна зазначити, що ім'я цієї героїні з'являється також у «Сазі про Гавтрека» і в «Сазі про Грольва Пішохода».)

Разом зі Скулі Гальвдан вирушив у похід на Бярмаланд, де тоді

правив Гарек. (Цей король Бярмаланду згадується також у інших саґах: «Сазі про Орвара-Стрілу», «Сазі про Босі» й «Сазі про Самсона», а також у *rímur*, що дійшли до нас із першої половини XV ст., *«Gríms og Hjalmars»*). Похід завершився успішно. Союзники підкорили Бярмаланд і захопили в полон Едню, дочку Гарека[172].

Альдейґюборґ і Бярмаланд

Після п'яти років відсутності Гальвдан повернувся до Альдейґюборґа. Там було відкрито істину про справжню Інґіґерд. Зрештою відсвяткували три весілля: Скулі з Ісґерд, Сіґмунда з Една і Гальвдана з Інґіґерд.

Потім Гальвдан, Сіґмунд і Скулі знову вирушили в похід на Бярмаланд. Тепер Сіґмунд почав правити цією країною. Скулі повернувся до Алаборґа, а Гальвдан подався до Трандгейма, де його обрали королем.

Тим часом якісь вікінґи напали на Бярмаланд [і Ноґард][173]. При цьому нападі був убитий намісник Своді, й вікінґи підбили під свою владу Кірялаботнар і велику частину Руської землі[174]. Гальвдан і Сіґмунд зібрали свої армії і пішли на країну, де владу тепер захопили сини двох братів покійного Гарека — Ракнар і Ватт. На морі Ґандвік (Білому морі) Гальвдан і Сіґмунд зустрілися з військом своїх ворогів і завдали їм поразки в морській битві. Вороги повтікали, і Сіґмунд залишився правити в Бярмаланді.

Гальвдан повернувся до Норвегії, і від нього пішло «багато шляхетних родин у Норвегії та на острові Оркней»[175].

Оскільки зміст цієї саґи тісно пов'язаний з Бярмаландом, вона має велике значення для досліджень, пов'язаних із ідентифікацією цієї країни.

«Саґа про Гальвдана» подає конкретні географічні дані, а також цікаву інформацію, щодо взаємин між різними королівствами Східної Європи: Альдейґюборґом (Старою Ладогою) і Алаборґом у Ютландії, Старою Ладогою і Бярмаландом, Трондгеймом у Норвегії і Старою Ладогою тощо. Проте очевидно, що автор, який скомпілював саґу, не був знайомий із хронологічним аспектом. Батько героя Ейстейна називається в ній онуком засновника харизматичного клану Семінґів, хоча це входить у суперечність із хронологічною традицією того клану. Мати героя, Аса Сіґурдардоттір (з клану Вьольсунґів), рекомендується як правнучка Раґнара Лотброка (чия діяльність головним чином датується серединою IX ст.). Проте зведений брат Ейстейна Ґреґґвід (син його матері Ісґерд та її другого чоловіка ярла Скулі з Алаборґа) був дідом Інґіґерд, яка вийшла заміж за Грольва Пішохода (Ролло Нормандський, пом. бл. 933 р.).

Хоч би як там було, а залишається фактом, що саґа прямим текстом згадує про Альдейґюборґ (Стару Ладогу) і жодним словом не прохоплюється про Голмґард (Новгород). Більше того, Альдейґюборґ ще не є частиною Русі. Самих цих фактів достатньо, аби датувати тло вигаданих подій, які описуються в сазі, не пізнішим часом, як перша половина IX ст.

Проте в одному з останніх розділів, де описано напад вікінґів, ми знаходимо географічні відомості, які стосуються того часу, коли жив автор саґи. Там говориться, що вікінґи напали на Бярмаланд і Ноґардар (*at víkingar herjuðu á Bjarmaland ok Nógarða*)[176] і вбили намісника, захопили Кірялаботнар і велику частину Руської землі (*ok höfðu lagt undir sik Kirjálabotna ok mikit af Rússlandi*).

Очевидно, що, крім Кірялаботнар[177], цей ономастичний матеріал уже має стосунок до пізнішого прошарку, ймовірно, німецького та західноєвропейського походження:

Nó(a)garð(a)r замість скандинавської назви *Hólmgarðr*[178];

Rússland замість скандинавської назви *Garðaríki*.

Форма назви *Nóagarðar* збереглася також у одному рукописі «Саґи про Босі»[179] (мати героя саґи походить звідти) та в *«Þorsteins saga Geirnefjufóstra»* (батьківщина вікінґа Ґріпа[180]; це саґа пізнішого походження).

Кірялаботнар

Назва *Ki(a)rjálabotnar* з'являється в сазі кілька разів — нею там позначається королівство Ґріма інн юнґрі (ім'я, яке прийняла Інґіґерд Герґейсдоттір): *Grímr heitir maðr, er rædr fyrir austr í Kirjálabotnum*[181].

«Саґа про Грольва, сина Гавтрека» («Hrólfs saga Gautrekssonar»)

Вступ

Цю саґу створено десь наприкінці XIV ст. Стимулом до її виникнення стала більш давня саґа про батька Грольва Ґавтрека[182].

Вона збереглася в трьох пергаменних рукописах XV ст. (AM 152, fol.; SKB 7, 4⁰; AM 490 b—c, 4⁰). Наукове видання саґи було підготовлене Фердінандом Деттером (Zwei Fornaldarsögur (Hrólfs saga Gautrekssonar und Ásmundarsaga kappabana). — Halle, 1891. — С. 120—124). Саґа ввійшла до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 57—190; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjalmsson. — Т. 3. — Reykjavík, 1944. — С. 45—151; передрук Guðni Jónsson. — Т. 4. — Akureyri, 1959. — С. 51—176).

Вибрана бібліографія

Hollander, Lee M. The Gautland Cycle of Sagas. Journal of English and Germanic Philology. — T. 11 (1912). — C. 61—81; 209—217; Hollander, Lee M. The Relative Age of the Gautrekssaga and Hrólfssaga Gautrekssonar. ANF. — T. 29 (1913). — C. 120—134; Nauman, Peter Hans. Das Polyphem Abenteuer in der altnordischen Literatur. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. — T. 75 (1979). — C. 173—189; Kalinke, Marianne E. Bridal Quest Romanee in Medieval Iceland. Islandica. — T. 46. — Cornell, 1990. — C. 25—65; Nauman, Hans Peter. Hrólfs saga Gautrekssonar. — Med. Scand., 1993. — C. 303—304; див. Simek. — C. 179—180.

Англійський переклад Германна Пальссона і Пауля Едвардса. Hrolf Gautreksson. New Saga Library. — Edinburg, Toronto, 1972.

Аналіз: ґаутська династія в Ґардарікі

Грольв був сином Гавтрека, короля ґаутів. Він мав брата Кетіля. Як і йому, так і його братові не дуже пощастило у виборі нареченої. Грольв хотів одружитися з Торбйорґ, жінкою-королем, яка була дочкою Ейріка, короля Швеції, та його жінки Інґіґерд. Вона жила у своєму замку в Улларакрі й правила не менш як третиною країни. Вона оточила себе королівським почтом і веліла, щоб усі називали її королем. Аби одружитися з нею, Грольв мусив брати замок Торбйорґ штурмом і завдати їй воєнної поразки.

Кетіль, його брат, вирішив узяти собі за жінку Алов, дочку Гальвдана, старого короля *Ґардарікі*[183]. Її охороняли професіональні *берсерки*. Кінець кінцем, за допомогою свого брата, Кетіль одружився з Алов і після смерті Гальвдана став королем Ґардарікі[184].

Ця саґа дає дуже мало географічних назв. Єдиним вагомим фактом є зв'язок між правлячим кланом ґаутів і Ґардарікі.

«Саґа про Іллюґі» («Illuga saga Gríðarfóstra»)

Вступ

Вона належить до пізніх саґ, які датуються не раніш як XIV ст.[185], і збереглася в пергаменному рукописі, виготовленому бл. 1600 р. (AM 123, 8⁰). Її було включено до збірника Fas (C. C. Rafn. — T. 3. — 1830. — C. 648—660; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjalmsson, FSN. — T. 3. — Akureyri, 1944. — C. 351—368; передрук Guðni Jónsson, FSN. — T. 3. — Akureyri, 1959. — C. 411—424).

Вибрана бібліографія

Erlingsson, Davið. Illuga saga-og Illuga dans. Grípla. — Т. 1. — 1975. — С. 9—42 (англійське резюме); Jesch, Judith. Illuga saga Gríðarfóstra. — Med. Scand., 1993. — С. 322—323; Simek. — С. 187.

Вибрані уривки та аналіз

Ґандвік

Сіґурд, син (легендарного) Грінґа, короля Данії (що був сином Скйолда й онуком Даґа), і Сіґрід, дочки Вільгялма, короля Валланду, та його друг Іллюґі Свідасон Ґрідарфострі (як стверджує «Саґа про Босі», Свіді інн сокндярфі був сином Босі і селянської дівчини з Бярмаланду)[186] потрапили в шторм, повертаючись з успішного походу на Шотландію. Цей шторм закинув їхній корабель далеко на північ, у Ґандвік (=*Біле море*)[187]. Коли вони ввійшли в якийсь фіорд, Іллюґі побачив на березі велетку-троля Ґрід. Він не побоявся ввійти до її печери. З'ясувалося, що це Сіґню, дочка Алі, короля Альвгейму, країни, розташованої між Ґаут-Ельвом і Раумельвом на кордоні між Швецією і Норвегією. Вона була зачарована злою мачухою (Ґрімгільд). Завдяки мужності Іллюґі чари розвіялись (від цього й прізвисько — Іллюґі). Іллюґі взяв Сіґню та її дочку на свій корабель, і вони попливли з Фінмьорку[188] до Данії; він одружився з Гільд, дочкою Сіґню, а Сіґурд узяв собі за жінку Сіґню.

Зміст саґи віддзеркалює авантюрні подорожі представників харизматичного клану Данії до Білого моря.

«Саґа про Стурлявґа» («Sturlaugs saga starfsama»)

Вступ

Цю саґу було створено в кінці XIII або на початку XIV ст.[189]. Вона збереглася в двох версіях (А і В) — версію В маємо у двох головних пергаменних рукописах XV ст. (AM 335, 4⁰; AM 589f, 4⁰). Її опублікув Отто Цітцельсберґер: The two versions of Sturlaugs saga starfsama. A Decipherment, Edition and Translation of a Fourteenth-Century Icelandic Mythical-Heroic saga. Düsseldorf, 1969 (за рукописом AM 335 4to, B за Nks 1228, fol.), а також у збірнику FSN, вид. С. С. Rafn. — Т. 3. — 1830. — С. 592—647; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 2. — Reykjavík, 1943; передрук Guðni Jónsson. — Т. 3. — Akureyri, 1959. — С. 105—160.

Вибрана бібліографія

Тиандер, К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1906. — С. 204, 302—312, 353; Zitzelsberger, Otto J. Sturlaugs saga starfsama. — Med. Scand., 1993. — С. 624—625; Simek. — С. 338.

Вибрані уривки та аналіз

Північний шлях до Бярмаланду

У сазі розповідається про діяльність Стурлявґа інн старвсамі, який був батьком Грольва Пішохода і сином Інґольва, котрий правив у Навмаделафюлькі (на північ від Трондгеймфіорду в Центральній Норвегії)[190]. Саґа приділяє головну увагу розповіді про подорож героя в пошуках чародійного рогу, який, згідно з відомостями, що їх Стурлявґ одержав, коли був у Гундінґяланді, слід було шукати в Бярмаланді. Вважалося, що він зберігається в храмі, присвяченому богам Торові та Одіну, Фріґ і Фреї і «хитромудро збудованому з найціннішого дерева. В тому храмі двоє дверей, одні з північного заходу, а другі — з південного заходу; всередині там один Тор, а перед ним на столі лежить чародійний ріг»[191]. Коли Стурлявґ та його друзі добулися до Бярмаланду, вони побачили на захід від річки Віни (Північної Двіни) широку рівнину, «і там стояв храм, такий осяйний, що, здавалося, він заливав сяйвом усе навкруги, бо був оздоблений золотом та дорогоцінним камінням»[192].

Важливо відзначити, що саґа не говорить про північний шлях до Бярмаланду, вздовж узбережжя Скандинавського півострова, в ній ідеться переважно про північно-східний: Швеція (*Світйод*) — *Гундінґяланд — Бярмаланд*.

Північний шлях, про який згадується в сазі, закінчується не в Бярмаланді, а скоріше в місці, позначеному двома назвами, не зафіксованими в жодному іншому скандинавському джерелі, а саме: Галоґаланд — Фінмьорк — Ватснес — Аустрвік[193].

Важко специфікувати, що саме означають Ватснес і Аустрвік. Назва Гундінґяланд є, мабуть, заміною Гуналанд, що означає тут, як і в кількох інших текстах, сферу, яка перебувала під впливом Хозарської імперії[194].

Ґардар і Альдейґя

Стурлявґ також ходив у похід до іншої країни, щоб допомогти своєму названому братові Фрамару здобути руку своєї обраниці. Той довідався про цю дівчину під час своїх вікінґівських походів на східне узбережжя Балтійського моря (*í Austrveg*)[195]. Цією дівчиною

була Інґіґерд, дочка короля *Ґарда*[196]/*Ґардарікі*[197] Інґвара. Його столицею став *Альдейґюборґ*[198]/*Альдейґя*[199] (=Стара Ладога).

Перебуваючи на службі у шведського короля, Стурлявґ ходив у похід на схід. Там він завдав поразку королю Інґварові та його війську. Він віддав Інґіґерд, а також місто Альдейґя (Стару Ладогу) своєму другові. Стурлявґ мав намір правити цим містом, перебравши на себе королівський титул, який раніше належав Інґварові (*Sturlaugr gáf þá borgina Aldeigju með öllu fé á vald Framars, er Ingvarr konungr hafði átt, ok þar með konungs nafn*)[200].

Зв'язки між Старою Ладогою і Швецією, про які говориться в сазі, заслуговують на увагу. Вони також зафіксовані в джерелах останніх десятиліть X та початку XI ст.

Усі правителі Швеції та Норвегії, про яких згадується в сазі, є особами вигаданими, неісторичними. Тому їх не можна використати для датування подій. Проте існує загальноприйнята думка, що Грольв Пішохід — це насправді історичний Роллон, засновник герцогства Нормандія (бл. 911—933), в такому разі діяльність Стурлявґа можна приблизно датувати другою половиною IX ст. Це, мабуть, відбувалося в третій чверті сторіччя, а не в четвертій, оскільки *Голмґард* (Новгород) у сазі не згадується. Там ідеться тільки про Стару Ладогу (*Альдейґюборґ*), яка, згідно з наявними археологічними даними, має бути старшою десь на два сторіччя, аніж Новгород[201].

Марсераланд

Більше треба сказати про Фрамара — друга Стурлявґа. Його клан згадується також у *«Þorsteins saga Víkingssonar»*[202]. По чоловічій лінії він став нащадком Гродмара з *Марсераланду* (його дідом). Його мати Трона, жінка ярла Гервінна, була дочкою Тіруса, короля Індіаланду. Проаналізувавши дані *«Þorsteins saga Víkingssonar»*, я запропонував інтерпретувати Індіаланд як «сферу впливу колишньої Хозарської держави в ісламській Центральній Азії, передусім — Хорезм»[203]. Тому є всі підстави сформулювати гіпотезу, що назва *Марсера*, яке в скандинавській літературі є *гапаксом*, позначає певну важливу сполучну ланку між Центральною Азією та Скандинавією, що відігравала велику роль десь до середини IX ст. Це була країна майбутніх угорців у басейні річки Ока, чия назва збереглася в ПВЛ як *Мещера*[204].

«Саґа про Сьорлі» («Sǫrla saga sterka»)

Вступ

Ця саґа пізнішого походження дійшла до нас у кількох паперових рукописах із XVII та XVIII ст. (AM 168, fol.; AM 171a, fol.; AM 560d, 4⁰; AM Rask 32 та ін.)[205].

Вибрана бібліографія

Evans, Jonathan D. M. Sǫrla saga sterka. — Med. Scand., 1993. — C. 637—638; Simek. — C. 327—328.

Її включено до збірника *FSN* (вид. C. C. Rafn. — T. 3. — 1830. — C. 408—452; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — T. 3. — Reykjavík, 1944; передрук Guðni Jónsson. — T. 3. — Akureyri, 1959. — C. 367—410).

Вибрані уривки та аналіз

Холодна Швеція

Тоді як «Окремий сюжет про Сьорлі» (*Sǫrla þáttr*) має два виміри[206], дія «Саґи про Сьорлі» відбувається на землі. Замість трьох груп героїв, маємо лише дві.

Сьорлі тут, як і в *Sǫrla þáttr*, є сином Ерлінґа, короля Уппльонду (Норвегія). Проте Гальвдан, батько Гьоґні, це король не Данії, а країни *Svíþjóð in kalda/Kalda-Svíþjóð* у Східній Європі[207].

Можливо, тут треба взяти до уваги якусь стару традицію, за якою данські конунґи ще відігравали активну роль у Східній Європі.

Крім цього, саґа містить у собі ще кілька фактів, характерних для Східної Європи. В почті короля Норвегії Гаральда Вальдімарссона був Лодінн із Польщі (*hann var af Pólen*)[208]. У війську Гьоґні одним із кораблів командував Івар із Фінмьорку[209], згадуються також хоробрі воїни з Курландії та Холодної Швеції (*við vaska stríðsmenn þá af Kúrlandi ok Köldu Svíþjóð*)[210].

Король Ерлінґ мав також доброго рицаря (*góðr riddari*) з Фінмьорку, якого звали Сверрір[211].

«Саґа про Торстейна, сина Вікінґа» («Þorsteins saga Víkingssonar»)

Вступ

«Саґа про Торстейна» збереглася у версії кінця XIV ст. в двох рукописах, які датуються XV ст. (AM 152, fol.; AM 579, 4⁰). Досі вона

була опублікована лише в збірнику FSN (C. C. Rafn. — T. 2. — 1829. — С. 383—459; перевид. Guðni Jónsson. — Т. 3. — Akureyri, 1951. — С. 1—73). Англійський переклад: Anderson, Rasmus B. та Bjarnarson, Jón. Viking Tales of the North. The Sagas of Þorsteinn, Vikings Son and Fridthjof the Bold. — Chicago, 1877.

Цілком слушними видаються ці слова, сказані стосовно саґи, яка має всі характеристики однієї з *«Lygissaga»*: «Diese endlose Aneinanderreihung von Wikingerkämpfen, in denen mit Hilfe eines Wunderschwertes [у цій сазі: *Angrvaðill*] der Held immer seinen Gegner entzweihaut, macht einen ermüdenden Eindruck»[212].

Вибрана бібліографія

Simek, Rudolf. Þorsteins saga Víkingssonar. — Med. Scand., 1993. — С. 675; Simek. — С. 362.

Балагардссіда й Індіаланд

Цікаво відзначити, що дід героя саґи Вівіль (епонім Вівільсея) був ідентифікований тут як ярл і зять Лоґі (=Галоґі), епонімного короля норвезької провінції Галоґаланд. Лоґі одружився з Ґльод, дочкою короля Ґрімсґарда Ґріма. Ця країна локалізована в сазі як «північ Йотунгеймара» (*norðan ór Jotunheimum*)[213].

Таким чином, тут наголошується на зв'язку між провінцією Галоґі й далекою північчю та сходом.

Вікінґ, батько героя, одружився з Гунвьор, дочкою шведського короля Грінґа. Він жив у країні Сваві. Очевидно, що ця назва легко співвідноситься з назвою славнозвісного германського племені швабів (*Suebi/Svava* (OHG *Svābi*)[214]. Проте це не дуже допоможе нам у наших спробах визначити геоґрафічне розташування цієї країни. Можливо, цей термін треба інтерпретувати як «та гілка швабів, які оселилися в західному Шлезвіґу, на північ від річки Айдер»[215]. Вирушивши на північ від цієї країни, можна було дістатися до узбережжя *Балаґардссіди*. Таку подорож здійснив Вікінґ: *ok heldu nordr fyrir Bálagarðssídu*. Він навіть поплив далі, діставшись до *«Індіаланду»*[216]. І знову ж таки ця назва ставить деякі проблеми. На нашу думку, вона може бути інтерпретована як сфера впливів колишнього Хозарського царства в ісламській Центральній Азії, передусім Хорезм. Одначе подорож від Фінської затоки до «Індії» була б неможливою без активного освоєння волзького торговельного шляху.

Вікінґ був пов'язаний з кланом короля Індіаланду (предок: Тірус), і саме звідти походив грізний меч Анґрваділь[217]. Це також підтверджує тезу, що під терміном «Індіаланд» треба розуміти ісламську Центральну Азію (зі сферою впливу Хозарської держави). Назва

Аустрвеґ зустрічається в сазі чотири рази, позначаючи країну, на яку робили свої спустошливі піратські набіги вікінґи[218].

РОЗДІЛ III Героїчні легенди

«Саґа про Асмунда» («Ásmundarsaga kappabana»)

Вступ

Ця саґа розвиває давній мотив, раніше використаний Саксоном Граматиком (бл. 1150—1120)[219]. Проте саґа в її засвідченій формі датується не давніше як кінцем XIII ст.[220]. Вона збереглася в двох пергаменних рукописах, які дійшли до нас із XV ст. (SKB 7, 4⁰; AM 586, 4⁰). Саґа була включена до збірника FSN (вид. C. C. Rafn. — Т. 2. — 1829. — С. 463—487; вид. Guðni Jónsson. — Т. 1. — Akureyri, 1959. — С. 383—408). Наукове видання саґи підготував у 1891 р. Фердінанд Деттер (Zwei Fornaldarsögur (Hrólfssaga Gautrekssonar und Ásmundarsaga kappabana). — Halle, 1891. — С. 79—100).

Вибрана бібліографія

Halvorsen, E. F. On the Sources of the Ásmundarsaga kappabana. Studia Norvegica. — Т. 5. — Oslo, 1951; Ciklamini, Marlene. The Combat between Two Half-Brothers: A literary Study of the Motif in Ásmundar saga kappabana and Saxonis Gesta Danorum, Neophilologus. — T. 50. — 1966. — С. 269—279, 370—379; Ciklamini, M. Ásmundar saga kappabana. — Med. Scand., 1993. — С. 22—23; Simek. — С. 22.

Аналіз

Гунський мотив

Трагічний стародавній германський мотив поєдинку між батьком і сином тут замінено боротьбою між двома названими братами Асмундом і Гільдібрандом Гунакаппі (Саксон Граматик називає їх Гальданом і Гільдіґером). Цю заміну зробив автор саґи, щоб розкрити етичний кодекс, який був панівним за часів його власного життя. Названі брати мали матір Гільд/Дротт[221] (в Саксона Граматика: Дрота), дочку шведського короля Будлі; Гільдібранд (молодший) був сином її законного чоловіка Гельґі (сина короля Гуналанду Гільдібранда інн рікі), тоді як батьком Асмунда був Акі, данський чоловік Дротт, силоміць накинутий їй переможним данським королем.

Та сталося так, що Альв, король Данії, напав на Будлі, короля

Швеції. Він убив його, забрав у полон його дочку Дротт/Гільд і видав її заміж за свого прихильника Акі.

Гільдібранд (молодший) Гунакаппі помстився за смерть свого діда й убив Альва. Дочка останнього Еса ін фаґра примусила Асмунда, свого залицяльника, вбити вбивцю її батька, чия справжня ідентичність відкрилася лише перед його смертю (див. героїчну епічну поезію Гільдібранда).

«Гунський мотив» становить особливий інтерес у цій сазі. Він вплітається в історію взаємин між королівськими кланами Швеції й Данії, зокрема коли йдеться про шлюбний зв'язок між шведським і «гунським» харизматичним кланами. Під терміном «гуни» слід розуміти аварів, оскільки вони ідентифікуються як сусіди Саксланду[222].

«Саґа про Гальва та про його витязів» («Hálfsaga ok Hálfsrekka»)

Вступ

Якщо не брати до уваги пізніші ісландські рукописи, тоді *«Саґа про Гальва»* збереглася лише в одному пергаменному манускрипті першої чверті XV ст. (GkS 2845, 4⁰, факсимільне видання Jón Helgason у MI, Kbh., 1955). Вчені погоджуються, що саґа в її сучасній формі була скомпонована в кінці XIV ст. внаслідок перегляду давнішої версії, створеної на початку того ж таки XIV ст. Проте вже тоді існувала й більш давня традиція щодо трагічної долі спаленого короля Гальва, яка виникла десь на початку X ст., як це очевидно з одного фрагмента *«Ynglingatal»* скальда Тйодольва ор Гвіні[223].

Видання цієї саґи було підготовлено А. Леруа Ендрюсом в серії ASB (т. 14. — Halle, 1909). Саґа ввійшла до збірника FSN (вид. C. C. Rafn, Fas. — T. 2. — 1829. — C. 25—60; передрук Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — T. 2. — Reykjavík, 1943; передрук Guðni Jónsson. — T. 2. — Akureyri, 1959. — C. 93—134).

Вибрана бібліографія

Тиандер, К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1906. — С. 278—287; Andrews, Albert Le Roy. Hálfa saga ok Hólfsrekka. Teildruck-Einleitung (Diss. Kiel). — Kiel, 1908. — 69 c.; Krappe Alexander Haggerty. L'origine islandaise d'un épisode de la Hálfs saga. Revue celtique. — T. 47. — 1930. — C. 401—405; Schneider, Hermann. Hálfssaga und Hrólfssaga. Festschrift Theodore Siebs. Germanistische Abhandlungen. — T. 67. — Breslau,

1933. — С. 179—198; Seelow, Hubert. Páll Ketillsons, Manuskript der Hálfs saga. Opuscula. — Т. 7 (Bibliotheca Arnamagnæana. — Т. 34. — Kbh., 1979. — С. 254—259; Seelow, Hubert. Hálfs saga ok Hálfsrekka. — Med. Scand., 1993. — С. 262; Simek. — С. 141.

Вибрані уривки та аналіз

Похід Гйорлейва на Бярмаланд

У подіях, які описуються в сазі, беруть участь кілька поколінь напівлегендарних королів двох провінцій у Західній Норвегії, а саме: Гьордаланду та Роґаланду[224]. Саґа розповідає також про один вікінґівський похід, який стосується сюжету цієї книжки. Той морський набіг на Бярмаланд очолив король Гйорлейв інн квенсамі Гйорссон. З Гьордаланду вони вирушили на схід через Конунґагеллу до гирла річки Ґаут-Ельв (*Hjorleifr konungr fór með skipi sínu til Konungahellu því sem hann helt til Bjarmalands*)[225].

Є підстави вважати, що походи на Бярмаланд були традицією клану Гйорлейвів. Якщо вірити «Landnámabók», Гйор, батько Гйорлейва, також брав участь у поході вікінґів на цю країну[226].

У поході Гйорлейва взяли також участь його молода жінка Гільда ін мйова, дочка короля острова Ньярдей (сьогодні Нерей розташований навпроти Навмудаля, що на західному узбережжі Норвегії), і його брат вікінґ Сьольві Гьоґнассон (*ok fór hún með honum til Bjarmalands ok Solvi, bróðir hennar*)[227].

Місцем у Бярмаланді, з якого Гйорлейв розпочав свій напад, було гирло річки Північна Двіна (*Vínuminni; en er Hjörleifr konungr kom í Vínuminni*).

У зв'язку з цим ми довідуємося про деякі цікаві подробиці: в той час на одному норвезькому кораблі могли розміститися дев'яносто воїнів (*á skipi hans váru XC manna*)[228]. Гйорлейв розділив своє військо на три частини, кожна з яких мала виконати окреме завдання. Одна третина, очолена самим конунґом, вела головну битву з озброєними силами місцевої людності (*þriðjungr liðs helt upp bardaga með honum við landsmenn*); друга група, на чолі з капітаном, залишилася охороняти корабель (*annarr þriðjungr liðs varðveitti skip með stýrimanni*)[229], і третя група, очолена одним з матросів (*stafn-búi*), дістала спеціальне доручення розкопати могильні кургани вельмож (*haugr*) і забрати звідти всі цінності, такі як зброю, золоті прикраси, монети (*fé*), покладені в могили як власність небіжчиків (*en III [þriði] þriðjungr braut haug með stafnbúa, ok fengu þeir mikit fé*)[230].

У сазі також згадується про пригоду з велетом (тролем), з яким Гйорлейв зустрівся в горах Північної Лапландії (*á sunnanverðri Finnmǫrk í Gjarðeyjargeima*)[231], але ця подія не стосується нашої теми.

Якщо подана вище генеалогія правильна, тоді герой саґи, Гйорлейв, ходив у свій похід у середині IX ст.[232].

«Саґа про Гервьор» («Hervarar saga» або «Heiðreks konungs ins vitra»)

Вступ

Існують три головні версії цієї саґи: R, H і U. Найдавніша, версія R, збереглася в пізньому пергаменному рукописі XIV ст. (GkS 2845, 4⁰) з великою прогалиною в тексті та в копії, зробленій Йоном Ерлендссоном, парохом Віллінґагольта, що на південному заході Ісландії (пом. 1672 р.) (AM 203, fol.). Версія R була створена бл. 1250 р.

Рукопис версії H — це *«Hauksbók»* (AM 544, 4; написана Гауком Ерлендссоном, пом. 1334 р.); їй бракує закінчення.

Версія U збереглася в паперовому рукописі середини XVII ст. (університетська бібліотека в Уппсалі, R: 715; зроблений Полем Гальссоном із Ейяфйорду, пом. 1334 р.); відома також своїм скороченим варіантом, виготовленим узимку 1596—1597 рр. Арнґрімуром Йонссоном.

Обидві версії, H і U, походять від однієї версії саґи, яка не могла бути створена набагато пізніше 1300 р.[233] (текст R, почасти перероблений на основі писемної або усної традиції, з інших джерел для нас невідомої).

Існує багато видань цієї саґи[234]. Перше з'явилося в Уппсалі в 1672 р.: Hervarar saga på Gammal Götska med Olai Verelii vitolkning och notis, 8⁰, 194, (6), с. К. К. Равн публікував саґу двічі: версію R на основі AM 345 (AD 1684) і версію H на основі AM 544. Ці публікації з'явилися в його збірнику FSN (*Fas.* т. 1, 1829, с. 409—533) та Antiquités Russes (т. 1, 1850, с. 115—211). Див. також вид. G. Jónsson, FSN, т. 2, Akureyri, 1954, с. 1—71. Стандартне видання було підготовлено Йоном Гельґасоном (Heiðreks saga, Copenhagen, 1924, SUGNL, т. 48; дипломатичний текст версій R і U; нормалізований текст версії H). Досі цікавим є видання українського германіста Івана Шаровольського (1876—1954): Сказаніе о мече Тьюрфинге. — Кіевъ, 1906. — Т. 1—3.

Найпізніше наукове видання саґи разом з англійським перекладом та коментарями вийшло друком у 1960 р. в Лондоні як частина серії *Icelandic Texts* (Christopher Tolkien, *The Saga of King Heidrek the Wise*).

Вибрана бібліографія

Походження Русі. — Т. І. — С. 707—914; Simek. — С. 164—166.
Крім того:
Pritsak, Omeljan. Hervarar saga ok Heiðreks konungs. — Med. Scand., 1993. — С. 283.
Pritsak, Omeljan. Hlǫðskviða. — Med. Scand., 1993. — С. 286—287.

Вибрані уривки та аналіз

Загальні відомості

«Саґа про Гервьор» становить особливий інтерес для вчених, оскільки її середньовічні редактори включили до неї кілька дуже давніх поетичних творів — зокрема *«Hlǫðskviða»* — з середини IX ст.[235].

Вона також містить кілька саґ, у яких ідеться про героїв з одним ім'ям: ми зустрічаємо тут трьох Арґантюрів, двох Гервьор, двох Гейдреків. Ниткою, яка поєднує всі їхні пригоди, є пізніше опрацьований мотив проклятого меча (меч *Тюрвінґ* повинен забрати людське життя щоразу, коли його виймають із піхов).

Основний сюжет саґи — це ґото-гунська війна, зображена через трагічну боротьбу двох братів від різних матерів, «законного» й «незаконного» (сина «гунської» принцеси), представників ґотського правлячого клану, претендентів на спадщину короля Гейдрека.

Гейдрек, головний герой саґи, був королем Рейдґоталанду; проте він не належав до місцевої династії. Представники його клану правили Йотунгеймом/Ґлесісвелліром. Його дід по батькові був знаменитим Ґодмундом із Ґлесісвелліру. Гейдрек одружився з Гельґою, дочкою короля Рейдґоталанду Гаральда, і згодом став його наступником. Зміст саґи і її критичну оцінку подано: Походження Русі. — Т. І. — С. 242—276.

Три наступні жінки, дві з яких були законними, окреслили коло його близьких сусідів:

Ґардарікі та Гуналанд

а) *Ґардарікі* — король цієї країни називався *Ґардаконунґ* (від давнішої форми цієї назви *Ґард*/*Ґардар*[236];

б) *Гуналанд*, батьківщина незаконної дружини Сівки (U: Свави), дочки короля Гумлі, який зазнав поразки від Гейдрека;

в) (Старий) Саксланд (у Північній Німеччині).

Гарвадські гори

З пісні, слова якої цитуються в сазі, можна зробити висновок, що Гейдрек був убитий полоненими на заході, а точніше, в *Гарвадських* горах (полонені були високого походження)[237]:

þess galt hún gedda *fyrir Grafár ósi,* *er Heiðrekr var veginn* *undir Harvaða fjǫllum.*	«Спис заплатив біля озер [річки] Ґрафи за вбивство Гейдрека під Гарвадськими горами».

Вчені дотримуються одностайної думки, що назвою *Hervaða fjoll* тут позначено Карпатські гори[238].

Рейдґоталанд, Дампстадір і Аргейм (Ернар)

Наступна інформація локалізує центр держави *Рейдґоталанд*[239]:

Ferr Angantýr nú heim. *Því næst lætr Angantýr gera* *veizlu mikla á Danparstǫðum* *á þeim bæ, er Árheimar heita,* *at erfa fǫður sinn.*	«І тепер Анґантюр, син убитого Гейдрека, повернувся додому, і відразу ж по тому він улаштував великий похоронний бенкет (*veizla*), який відбувся на берегах Дніпра, в місці, що називалося Аргеймар, щоб ушанувати пам'ять свого батька».

У своєму виданні 1850 р. К. К. Равн опублікував текст саґи з додатковою інформацією. Це доповнення ґрунтувалося на втраченому Еріхсонському рукописі, який був використаний Стефаном Бйорнссоном у його копенгаґенському виданні 1785 р., а також у AM 192 (203), fol. Там читаємо[240]:

Síðan lét hann efna veizlu mikla *á þeim bæ, er Dampstaðir heita* *í Árheimum, er sumir kalla* *Ernar hérað, var þat höfuðborg á* *Reiðgotalandi í þan tíma*	«Після цього Анґантюр улаштував великий похоронний бенкет у місці, яке називалося *Дампстадір*, у Аргеймі, або, як кажуть деякі (люди), в дистрикті *Ернар*; у ті дні там була столиця *Рейдґоталанду*».

Дамп[ар]стадір

Дамп[ар]стадір радше звучить як назва міста, тоді як *Аргейм*, здається, більше підходить для позначення дистрикту. Тому я й вирішив навести також текст Равна, який, на мою думку, вчені безпідставно обминають увагою.

Назва *«Ернар»* — це гапакс, і поки що вона не знайшла пояснення.

Після цього в тексті йдуть versus memoriales (*þula*), мета яких нагадати про відносну хронологію правління Анґантюра[241]:

Þá réðu þessir konungar lǫndum,
sem hér segir:
Ár kvaðu Humla
Húnum raða,
Gizur Gautum,
Gotum Angatý,
Valdar Dǫnum,
en Vǫlum Kjár,
Alfrekr inn frækni
enskri þjóðu.

«Такими були королі, що правили
країнами в ті дні, як тут сказано:
Старий Гумлі, як вони кажуть,
правив гунами,
Ґіцур — ґаутами,
ґотами — Анґантюр,
Вальдар данами правив,
а Кяр — валами,
Альрек Хоробрий
правив англійцями».

Всі ці імена, за винятком останнього, не були ідентифіковані. *Альрек Хоробрий* ідентифікований К. Мюлленгофом, С. Буґґе, Ґ. Лябудою та іншими як Альфред Великий (871—899), сучасник колонізації Ісландії[242]. Якщо ми приймемо це датування, тоді Анґантюр, король Рейдґоталанду, діяв у другій половині IX ст. Проте тут, мабуть, треба зробити деяке уточнення: йдеться не про час Анґантюрового правління в Рейдґоталанді, а про час, коли тодішній варіант саґи про нього вперше потрапив до Ісландії.

На кордоні між *Рейдґоталандом* і *Гуналандом* був великий ліс[243]:

skóg þann, er Myrkviðr heitir,
er skilr Húnaland ok Gotaland.

«...ліс, який називався *Мюрквід* і
який відокремлював *Гуналанд*
від *Рейдґоталанду*.

En sem þeir kómu af skóginum,
þá váru byggðir stórar ok vellir
sléttir,

І коли вони вийшли з лісу, вони
опинилися в країні з широкими
залюдненими дорогами й
розлогими рівнинами.

en á vollunum stóð borg ein fǫgr;
þar réð fyrir Hervǫr, systir
Angantýs ok Hlǫðs...

А посеред рівнин стояла гарна
фортеця, в якій
командувала Гервьор, сестра
Гльода й Анґантюра...»

Далі називаються *«Гора Яссія (Аланія)»*. Ці назви будуть обговорені в іншій частині цієї праці[244].

Ґардарікі — королівство вестґотів

Ґардарікі займає визначне місце в сазі, оскільки це батьківщина проклятого меча[245].

Тюрвінґ

«Сіґрламі — так звали короля, який правив у Ґардарікі; його дочкою була Ейфура, найгарніша з усіх жінок. Цей король добув у гномів меч, який називався *Тюрвінґ*, найгостріший клинок серед усіх відомих...»

Вчені з'ясували, що назва *«Тюрвінґ»* походить від *«тервінґи»* — так називали тоді вестґотів[246].

Якщо це правда, то йдеться про давні традиції *вестґотів/тервінґів* (*Ґардарікі*), а рейдґотів, певно, слід ототожнити з *остґотами/ґройтунґами*.

Таким чином, назва Ґардар/Ґардарікі подається, мабуть, для позначення політичної організації вестґотів, осідок якої був десь на узбережжі Балтійського моря (ймовірно, біля впадіння Вісли)[247]. Можна припустити, що ці вестґоти зберігали зв'язок із своєю батьківщиною в Іспанії і незвичайний меч був знайдений десь там[248].

На початку саґи у версії U говориться[249]:

«В давніх книгах записано, що земля на північ від *Ґандвіка* (Білого моря) називалася Йотунгеймар, а Юмісланд (країна велетів, нащадків Юміра, який був першою істотою, створеною з хаосу) лежав далі на південь, між Ґандвіком і Галоґаландом. Але перш ніж тюрки (*Tyrkjar*) та люди з Азії прийшли в північні землі, там проживали велети... Ґудмундом звали володаря Йотунгеймару, його осідком був *Ґрунд*, в регіоні Ґлесісвеллір...»

Далі в сазі читаємо[250]:

«...Десь приблизно в той час [коли Ґрім, батько Анґріма, перебрався на острів у Галоґаланді, який називався Больм] люди з Азії і тюрки прийшли зі сходу й оселилися на північних землях. Їхній вождь Одін мав багато синів — усі вони були людьми великими й могутніми. Одного з його синів звали Сіґрламі; йому Одін віддав королівство, яке тепер називається *Ґардарікі*, і Сіґрламі став великим владарем над тими землями. Згодом його онука вийшла заміж за Арнґріма з Больма, який і заступив його на троні *Ґардарікі*».

Версія U (AM 203) містить також генеалогічний епілог — Давня історія Швеції до Інґі II (пом. 1130). Коли Хр. Толкін пише, що він «украй темний», Пітер Соєр (Sawyer Peter. The Making of Sweden. — Alingsår, 1988) підкреслює його достовірність, і я погоджуюся з ним.

Вказаний епілог починається так[252]:

«Анґантюр довго був королем у Рейдґоталанді; він став могутнім володарем і великим воїном, і від нього пішло кілька королівських династій. Його сином був Гейдрек Ульвгам («Вовча Шкура»), який згодом довго правив у Рейдґоталанді; він мав дочку, яку звали Гільд, і вона була матір'ю Гальвдана сньяллі («Хороброго»), батька Івара інн відвадмі. Івар прийшов до Швеції зі своїм військом, як сказано в саґах про королів [наприклад, у *«Heimskringla»*]; але король Інґ'ялд інн іллраді злякався цієї орди й спалив себе та весь свій почет у своєму власному домі, в місцевості, яка називалася Ренінґ (на Тостере, на озері Меларен). Тоді Івар інн Відфадмі підкорив собі всіх шведів; він завоював також Данію і Курландію, країну саксів,

Ейстланд і східні королівства до самих кордонів *Ґардарікі* (*hann van ok Danaveldi ok Kúrland, Saxland ok Eistland ok ǫll Austrríki allt til Garðaríkis*)...»

Спроба визначити хронологію Івара дається в іншому місці цієї праці. Він діяв десь у 680/690—725 рр.[253]

Незадовго перед цим, приблизно в 630-х рр., західні тюрки, які втекли з Середньої Азії від китайців, оселилися у Східній Європі. Вони завдали поразки булгарам (і ґотам?) і створили свій Рах, відомий у історії як Хозарське царство. «Прихід Одіна» на скандинавські та балтійські землі з «Тюркії»[254] був, мабуть, пов'язаний з цією новою політичною ситуацією у Східній Європі.

Щодо ґото-гунської війни, то ми не станемо тут її розглядати; це буде зроблено в іншому розділі. Зазначимо тільки, що *«Widsið»* fol. 86.1. (119—122) згадує про іншу битву ґотів з гунами. А що та битва відбулася на березі Вісли, то вестґоти мали зіграти в ній певну роль. Їхніми супротивниками були, безперечно, авари.

В тексті читаємо[255]:

Wulfhere sohte ic ond Wyrmhere: *ful oft þær wig ne alæg* *þonne Hraeda here heardum sweordum* *ymb Wistla[n] wudu wergan sceoldon* *ealdne eþelstol Ætlan leodum.*	«Я шукав Вульвгера та Вюрмгера; війна припинялася там не часто, коли військо ґотів із твердими мечами мусило боронити біля лісу над Віслою свою прадавню столицю проти людей Аттіли».

Висновки

В підсумку очевидно, що *«Саґа про Гервьор»*, яка зберегла найдавнішу германську героїчну пісню, містить у собі багато інформації про Центральну та Східну Європу, якою вона була незадовго до IX ст. В той час там існували такі політичні утворення:

(1) Рейдґоталанд — держава, пов'язана з традиціями остґотів, на території сучасної України;

(2) Ґардарікі — спочатку держава вестґотів на Балтійському морі (біля гирла Вісли?);

(3) Саксланд — держава стародавніх саксів у Північній Німеччині на захід від річки Ельби;

(4) Гуналанд — до другої половини VII ст. це була держава аварів; з кінця VII ст. — або держава аварів (з огляду на близькість Вісли), або держава майбутніх угорців на території Мещери, в басейні Сіверського Дінця[256].

[(5) Тюркяр — Хозарське царство].

Ці назви давніші, аніж Альдейґюборґ (Стара Ладога) та Рісаланд, і тому дві останні згадані назви зустрічаються лише в тих версіях саґи, які входять до пізніших редакцій.

«Гверсу» («Hversu Noregr bygðist»)

Вступ

Ця саґа збереглася у *«Flateyjarbók»* (бл. 1380—1394)[257]. Сіґурдур Нордал вважав її не окремою працею, а швидше розділом давньої версії *«Orkneyinga saga»*. Тому він включив її до свого видання вищеназваної саґи[258].

Саґа постійно друкувалася у збірниках FSN (вид. C. C. Rafn. — T. 2. — 1829. — C. 3—16; передрук. Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — T. 2. — Reykjavík, 1944; передрук. Guðni Jónsson. — T. 2. — Akureyri, 1959. — C. 75—87); див. ще Simek. — C. 185.

Аналіз

Аустрвеґ і Голмґард

«Hversu Noregr bygðist» була створена на початку XIII ст., і її головним сюжетом стало заселення Норвегії. Вона цікава для нас своїми генеалогічними даними, сфокусованими на постаті Гаральда Світловолосого (бл. 875—945), який першим об'єднав (Західну) Норвегію.

Цей анонімний ісландський твір використав стародавні скандинавські традиції й об'єднав їх із даними джерел, подібних до *«Саґи про Гервьор»* та інших, пов'язаних із саґами про Нібелунґів, завезеними з континенту. Більше того, одним із таких джерел — як вважають деякі вчені — могла бути й латинська хроніка, з якою скандинави ознайомилися під час своїх візитів до монастиря у Веддінґаусені[259].

Ймовірно, що першим предком скандинавського харизматичного клану був Гальвдан ґамлі («Старший»), син короля Грінґа Раумссона, який правив у норвезьких територіях Грінґарікі та Вальдрес, та дочки морського короля (*sækonungr*) Віфілля, котрий підтримував тісні зв'язки із Східною Європою (Аустрвеґом)[260]. Гальвдан ґамлі сам був піратом у Аустрвеґу[261]. Там він убив короля Сіґтрюґа і згодом одружився з Альвнею, дочкою Еймунда, короля Голмґарда (згодом цю назву застосували до Новгорода)[262].

Дев'ять професій

Вони мали дев'ятьох синів, які, залежно від їхніх професій, ділилися на такі три групи[263]:

а) три «військові» королі (*herkonungr*), тобто головні воїни;

б) три «морські» королі (*sækonungr*), тобто пірати;

в) три «осілі» (сільськогосподарські) королі (*sátu at lǫndum*).

Три *herkonungar* започаткували такі харизматичні клани: династію Гаральда Світловолосого (її назва не дається), галузь Сіклінґів і Ловдунґів. Предок останньої Ловді, син Гальвдана, воював із конунґом Рейдґоталанду і згодом сам почав правити цією країною. Цікаво, що його найстарший син став морським королем.

Три *sækonungar* заснували такі харизматичні клани: Едлінґів у Валланді (країна валлійців, тобто кельтська Франкія або Італія), Будлінґів у Саксланді (Північна Німеччина, Стара Саксонія) і Нівлунґа етт, тобто Нібелунґів у Бурґундії.

Від трьох синів, які «осіли на землі» (в Норвегії), утворилися такі харизматичні клани: Дьоґлінґи, Скйолдунґи і Браґнінґи.

Як бачимо, в генеалогії Гальвдана ґамлі та його родини представлені три східноєвропейські країни: *Аустрвеґ*, *Голмґард* і *Рейдґоталанд*. Мабуть, вважалося, що перша з них має своїм центром *Альдейґюборґ* (Стару Ладогу), не названий у тексті саґи.

«Саґа про Раґнара Шкіряні Штани» *(«Ragnars saga loðbrókar»)*

Вступ

Ця саґа була створена в кінці XIII ст. і збереглася в пергаменному рукописі від приблизно 1400 р. (NkS 1824 b, 4⁰)[264]. Маґнус Ольсен підготував наукове видання цієї саґи, опубліковане в серії SUGNL (т. 36, *Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar.* — Copenhagen, 1906—1908. — С. 111—222). Вона була надрукована у збірнику FAN (вид. C. C. Rafn. — Т. 1. — 1829. — С. 237—299; передрук. Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 1. — Reykjavík, 1943; передрук. Guðni Jónsson. — Т. 1. — Akureyri, 1959. — С. 219—285).

Марґарет Шлаух опублікувала англійський переклад (*The Saga of the Volsungs, the Saga of Ragnar Lodbrok together with the Lay of Kraka.* New York, 2-ге вид., 1949. — С. 183—256). Німецький переклад Пауля Германна з'явився в серії *Thule* (т. 21: Isländische Heldenromane, 1-ше вид., Jena, 1928; 2-ге вид., 1966. — С. 137—195).

Вибрана бібліографія

Smith, A. H. The Sons of Ragnar lothbrok. Saga-Book. — T. 11. — 1935. — C. 173—191; McTurk, Rory. The Relationaship of Ragnars saga loðbrókar to Þiðriks saga af Bern, Sjötíu ritgerðir helgadar Jakobi Benediktssyni. — T. I. — Rvík, 1977. — C. 568—585; McTurk, Rory. An Irish Analogue to the Kráka episode of Ragnars saga loðbrókar, *Éigse*: A Journal of Irish Studies. — T. 17. — 1978. — C. 277—296; Wormald, Patrick C. Viking Studies: Whence and Whither. The Vikings, вид. R. T. Farrell. — London, 1982. — C. 128—153; Frank Roberta. Viking Atrocity and Scaldic Verse. Tho Rite of the Blood-eagle. English Historical Review. — T. 99. — 1984. — C. 332—343; Einarsson, Bjarni. De Normanorum attrocitate, or on the Execution of Royalty by the Aquiline Method. Saga-Book. — T. 22. — 1988. — C. 79—82; Frank, Roberta. The Blood-eagle again. Saga-Book. — T. 22. — 1988. — C. 287—289; McTurk, Rory. Studies in Ragnar saga loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues. Medium Ævum Monographs (New Series, т. 15). — Oxford, 1991; McTurk, Rory. Ragnars saga loðbrókar. — Med. Scand., 1993. — C. 519—520; Simek. — C. 284—285.

Уривки та аналіз

Напівлегендарний вікінґ *par excellence* Раґнар Шкіряні Штани (історичний Reginherus, який напав на Париж бл. 845 р.) був, як здається, представником харизматичного клану Скйолдунґів. Він успішно діяв десь у 840—865 рр. у Західній Європі та Англії. Див.: Jan de Vries. Die historischen Grundlagen der Ragnarssaga loðbrókar. — ANF. — T. 39 (1923). — C. 244—274.

Аустрвеґ

Автор саґи приділив особливу увагу одному з Раґнарових синів, Гвітсерку. Його мати Рандалін зображена як поет.

У тексті читаємо[265]:

«Після цього Гвітсерк, і Бйорн, і Сіґурд повернулися додому в своє королівство, але Івар залишився і правив у Англії. Після того вони об'єднували свої війська не так часто і здійснили спустошливі набіги на кілька різних країн. Рандалін, їхня мати, була тепер старою жінкою. Одного разу її син Гвітсерк вирушив воювати до Аустрвеґу (*Enn Hvítserkr, son hennar, hafði herjat eitthvert sinn i Austrveg*) і зустрівся з такою потужною збройною силою, що він не зміг проти неї встояти і потрапив у полон. Він обрав собі таку смерть, щоб його спалили на купі людських черепів, і саме так він помер. Коли Рандалін почула про це, вона склала такі рядки:

Sonr beid einn sás áttak
i Austrvegi dauða,
Hvítserkr var sá heitinn,
hvergi giarnn at flýgyja,
hitnaði hann af höfdvm,
hövggvins vals at rómv,
kavs þann bana þeingill,
þrotarsniallr ádr felli.
höfdum létú of hrundit,
hodd maurgum gram vndir,
at feigum by folka,
fingeldr yfir syngia,
hvat skylði beð enn betra.
böðheggr vnd sik leggia.
olli ðeyrr vid ordstír.
allvallðr jöfurr falli.

«Один із синів, що я мала,
убитий у Аустрвеґу,
Гвітсерком його називали,
що ніколи не втікав від своїх
ворогів.
Він був спалений
на головах убитих людей.
Перш ніж він поліг,
таку смерть він собі обрав.
І знов вона заговорила:
На багатьох людських черепах
він прилаштувався
і попросив, щоб вогонь
заспівав про його загибель;
Чи знайдеться краще ложе
для воїна, натомленого в бою?
Один владар здолав його в битві,
й зі славою він помер...»

Болґараланд

У цьому випадку саґа не дає чіткої локалізації місця, де помер Гвітсерк. Проте це сталося, ймовірно, у Волзькій Булгарії. Про це згадується в одній станці колишнього воїна армії Раґнара та його синів. Він відкриває свою ідентичність іншому воїнові Раґнара під час похоронного бенкету[266]:

Fylgdvm Birne bádir,
at brandagný hverjum,
váru reyndir rekkar,
en Ragnare stundvm,
var er þár bragnar bördvzt.
a Bolgara landi,
þvi bar ik sár í sídv,
sittu innar meir granni.

«Обидва ми билися
пліч-о-пліч із Раґнаром
та Бйорном.
Героями ми були,
що не знали шляху назад!
У битві в Болґараланді
мене поранено в бік.
Друже, дай мені трохи місця
на своїй лаві».

Хоча ім'я Гвітсерка тут не згадується, він був єдиним із синів Раґнара, кому довелося воювати на Сході. Ми не можемо витлумачити *Болґараланд* як *Дунайську Болгарію*, куди ані Раґнар, ані його сини ніколи не добиралися. Радше тут напрошується висновок, що то була Булгарія на Волзі, або Буртасія.

Вдруге в давній скандинавській літературі Булгарія на Волзі згадується в саґах про Олава Святого (пом. 1030 р.)[267]. Там говориться про те, що Ярослав запропонував Олавові правити над країною *Вулгарія*. Це стосується не самого Булгарського царства на Волзі,

а, мабуть, якоїсь провінції, що перебувала під владою Ярослава й межувала з цією країною; можливо тут ідеться про волзьких Буртасів.

«Саґа про Скйолдунґів» («Skjoldunga saga»)

Вступ

«Саґа про Скйолдунґів» до нас не дійшла, але вона була використана як джерело багатьма ісландськими авторами в період від бл. 1200 до 1600 р. Вона сприймалася як історія доісторичних королів Данії, від Скйолда, Одінового сина, до історичного Ґорма Старого (пом. бл. 940 р.). Вважається, що це найдавніша із саґ, у яких ідеться про стародавні часи.

Саґа відома нам із наступних праць та кількох фрагментів.

Основою саґи, мабуть, була генеалогія, складена Семундом Мудрим (пом. 1133 р.).

Фрагменти із *«Саґи про Скйолдунґів»*, які тут подаються, це: *Sǫgubrot* і *Ragnarssona þáttr*.

Бярні Ґуднасон опублікував у своїх *«Danakonunga sǫgur»* усі відомі фрагменти з «Саґи про Скйолдунґів» (ÍF. — Т. 35. — Rvík., 1982), с. XIX—LXX, вступ, та с. 1—90, текст; Arngrimr Jónsson (1568—1648), Rerum Danicorum fragments (c. 1—38); Upphaf allra frásagna 9, с. 39, 40; [Snorri Sturluson's] Ynglinga saga (c. 41, 42); Snorra-Edda (c. 43—45); Sǫgubrot af fornkonungum (c. 46—71); Arngrimr Jónsson. Ad catalogum BR. Sveciae, c. 72—77; «Ragnarssona þáttr» [c. 78—83]; Óláfs saga Tryggvasonar in mesta (c. 84—90).

Вибрана бібліографія

Axel, Olrik. Danmarks Heltedigtning. — 2 т. — Kbh., 1905, 1910; англійський переклад: Hollander, Lee M.. The Heroic Legends of Denmark. — New York, 1919; Jacob Benediktsson. Icelandic Traditions of the Scyldings, Saga-Book. — T. 15 (1957—1961). — C. 48—66; Bjarni Guðnason. Um Skjöldungasögu. — Rvík, 1963 (English Summary. — C. 306—325); Kirsten, Wolf. Skjǫldunga saga. — Med. Scand., 1993. — C. 597—598; Simek. — C. 322—323.

«Sǫgubrot af Fornkonungum» («Фрагмент історії про стародавніх королів»)

Вступ

Цей «Фрагмент», у якому бракує початку й кінця, зберігся в єдиному рукописі, який вчені відносять до початку XIII ст.

Він був опублікований Каролем аф Петерсенсом та Емілем Ольсоном у їхньому виданні Sögur Danakonunga, SUGNL, Kbh., 1919—1925, с. 1—25; останнє видання здійснене Бярні Ґуднасоном: Danakonunga sǫgur (=ÍF, т. 35), Rvík., 1982. — С. XXXVI—LXII, вступ, та с. 46—71, текст. Ґудні Йонссон також включив його в своє популярне видання FSN. — Т. 1. — Akureyri, 1959. — С. 337—363; Simek. — С. 327.

Аналіз

Текст починається із складної історії одруження Авд (Унн), дочки могутнього короля Швеції і Данії Івара [*víðfaðmi*].

У «Фрагменті» кілька разів зустрічається назва «Рейдґоталанд»[268], що її Арнґрім Йонссон пояснив як «юти/Ютланд»[269].

Після того як Інґвар убив Гререка Гальвданарсона, короля Сьяланду (Зеланду), першого чоловіка Авд, вона «зібрала все золото та скарби, які знайшлися в королівстві, що ним володів король Гререк, і звеліла перевезти все це до Ейґоталанду (Данські острови)[270]. А коли прийшла весна, вона зібралася в подорож і взяла з собою Гаральда, свого [і Гререкового] сина, і багато значних людей покинули країну й вирушили з нею, і вона взяла з собою все майно, яке змогла забрати, і дісталася спочатку до Ейґоталанду, а звідти вирушила на схід [мабуть, усе ж таки на захід] до Ґардарікі. Там тоді правив той король, якого звали Радбард. Він прийняв її добре й незабаром одружився з нею»[271]. Радбард із саґи був ідентифікований як історичний король фризьких міст (передусім Дорестада) Редбад (679—719), котрий чинив успішний опір експансії франків[272]. За стародавньою нордичною традицією, його королівство називається *Ґардарікі* («Країна городів»); згодом, коли почала існувати Київська держава і там були споруджені міста (за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, бл. 980—1054)), назва Ґардарікі почала позначати Київську Русь. Тому в одному з інших випадків Радбардове королівство називається вже інакше — Аустррікі[273]. Тут, очевидно, йдеться про особисту інтерпретацію цього географічного терміна автором саґи, оскільки в Аустррікі був розташований Карялаботн; ця назва пишеться як Кірялаботн у «Сазі про Гальвдана, сина Ейстейна»[274].

Битва під Бра́велліром (див. Екскурс III)

Друга частина «Фрагмента» розповідає про боротьбу між королем Гаральдом гільдітьонном Гререкссоном (тепер уже дуже старим чоловіком) і королем Швеції Грінґом.

Як і в Саксона Граматика (1200—1216), у «Фрагменті» дається довгий список учасників битви — ці списки складені незалежно один від одного, але, очевидно, були взяті з одного стародавнього норвезько-ісландського джерела (þula). Більшість назв, які даються у «Фрагменті», ми бачимо й у списку Саксона, який, звичайно ж, латинізував в узвичаєний спосіб давньоскандинавські найменування.

Рутенус і Радбард (див. Екскурс III)

Серед фризьких учасників битви під Бра́велліром є один, чиє ім'я, поза всяким сумнівом, дуже давнє, оскільки йдеться про маргінального воїна, який з'являється лише на початку битви. Це ім'я подається неоднаково в двох списках. Саксон пише: *Regnaldus Ruthenus Rathbarthi nepos* [Реґнальдус, Рутенус, онук Радбарта], а у «Фрагменті», в реконструйованій формі, це подається так: *Rǫgnvaldr hái Raðbarðs nefi* [Рьоґнвальд Високий, онук Радбарда][275]. Радбард — це фризький король, згаданий вище.

У «Фрагменті» ми знаходимо цікавий опис Гаральдового війська: «Король Гаральд скликає тепер військо з усієї Данії, й велика армія прийшла до нього з Аустррікі й навіть із Кенуґарда та із Саксланду»[276].

Серед славетних войовників Гаральда називаються: Уббі інн фріскі (Уббі Фриз)[277], головний герой битви, і Даґ лівскі (Даґ Лівонець), а серед героїв Грінґа — Лесір (Поляк)[278] і Дук віндверскі (Дук Слов'янин)[279].

«Ragnarssona þáttr» («Окремий сюжет (пасмо) про синів Раґнара»)

Ragnarssonar þáttr був включений Гауком Ерлендссоном (пом. 1334 р.) до свого збірника «Hauksbók» і опублікований Ейріком Йонссоном та Фіннуром Йонссоном у їхньому виданні *«Hauksbók»* (Kbh., 1892—1896), а у факсиміле — Йоном Гельґасоном: MI. — Т. 5. — Kbh., 1960. Нове видання здійснено Бярні Ґуднасоном: ÍF. — Т. 35. — Rvík., 1982. — С. XLIV—XLVIII (вступ) і с. 78—83 (текст); популярне видання Ґудні Йонссона: FSN. — Т. 1. — С. 287—303.

Вибрана бібліографія

Smith, A. H. The Sons of Ragnarr lothbrok, Saga-book. — T. 11. — 1935. — C. 173—191; Simek. — C. 286—287.

Рейдґоталанд і Віндланд

У цьому таттрі йдеться про синів Раґнара Шкіряні Штани (історичного Реґінгері, який напав на Париж у 845 р.; див. «Саґа про Раґнара Шкіряні Штани») і, зокрема, про смерть Раґнара в ямі із зміями в Йорку (Англія) та про помсту його синів.

Одному з його синів Гвітсеркові дісталися Редґоталанд і Віндланд[280]. Ми знаходимо тут імена, відомі нам із «Фрагмента»: Івар та його молодші брати «підкорили Зеланд, і Рейдґоталанд, і Ейґоталанд, і Ейланд, і всі малі країни, що в морі»[281].

«Сталося так, що одного літа король Раґнар пішов зі своїм військом на Аустрвеґ»[282].

РОЗДІЛ IV Легендарні традиції, простежені аж до Олава, сина Трюґґві

«Окремий сюжет про Гельґі» («Helga þáttr Þórissonar»)

Вступ

Цей *þáttr* зберігся в *«Flateyjarbók»* (бл. 1380—1394) у *«Óláfs saga Tryggvasonar»*. Крім публікації текстів названого кодексу[283], він був також включений до збірника FSN (вид. Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 3. — Reykjavík, 1944; вид. Guðni Jónsson. — Т. 4. — Akureyri, 1959. — С. 345—353).

Англійський переклад (*«Helgi Thorisson Story»*) ввійшов до книжки Германна Пальссона та Пола Едвардса: *Gautrek's Saga and Other Medieval Tales* (University of London Press, New York University Press, 1968. — С. 143—147).

Вибрана бібліографія

Simpson, Jaqueline. Grimr the Good — a Magical Drinking Horn. Études celtiques. — T. 10. — 1962—1963. — C. 489—515; Simpson, Jaqueline. Otherworld Adventures in an Icelandic Saga. Folklore. — T. 77. — 1960. — C. 1—20; Power, Rosemary. Le Lai de Lanval and Helga þáttr Þórissonar. Opuscula. — T. 8. Biblioteca Arnamagnæana. — T. 38. — Kbh., 1985. — C. 158—161; Power, Rosemary. Journeys to the Otherworld in the Icelandic Fornaldar sögur. Folklore. — T. 96. — 1988. — C. 156—175; Power, Rosemary. Helga þáttr Þórissonar. — Med. Scand., 1993. — C. 280; Simek. — C. 159—160.

Уривки та аналіз

Торговельна подорож до Фінмьорку

«Був собі чоловік на ім'я Торір, який мав маєток у Раудаберґу [поблизу Ослофйорду], в Норвегії. Його два сини, Гельґі й Торстейн, були гарними чоловіками, хоча Гельґі виявився обдарованішим. Їхній батько займав досить високе становище й тішився дружбою з королем Олавом [Трюґґвасоном, 995—1000]»[284].

«Одного літа брати вирушили в торговельну подорож (*kaup-ferð*) на північ до Фінмьорку (Лапландії) продавати фіннам (тобто лопарям) масло й шинку (*þat var á einu sumri, at þeir brœðr höfðu kaupferð norðr til Finnmerkr ok höfðu smjör ok flesk til kaups við Finna*)[285].

Торгували вони дуже успішно, а наприкінці літа підняли вітрила й попливли назад на південь. Одного дня вони підійшли до мису, який називався Вімунд, де росте чудовий ліс (*ok kómu um dag við nes þat, er hét Vímund*). Вони вийшли на берег і зрізали собі клена»[286].

Ґлесісвеллір

Несподівано густий туман опустився над лісом, і Гельґі побачив вродливу жінку. Як потім з'ясувалося, це була Інґібйорґ, дочка короля Ґлесісвелліру Ґудмунда. Гельґі закохався в неї й був за це покараний — утратив зір[287].

Саґа розповідає також про Ґудмундових посланців до короля Олава Трюґґвасона. Але ця подія подається в іншому місці цієї книжки[288].

«Окремий сюжет про Норнаґеста» («Norna-gests þáttr»)

Вступ

Ця північна версія мотиву Мелеагра виникла (якщо вірити Янові де Фрісу) «не раніше 1300 р.»[289]. Вона збереглася в двох пергаменних рукописах *«Óláfs saga Tryggvasonar en mesta»* («Flateyjarbók», бл. 1380—1394; AM 62, fol.)[290], а також у пергаменному рукописі GkS 2845, 4⁰ (перша чверть XV ст.).

Не було окремого видання цього таттру. Він був опублікований як складова частина «Flateyjarbók» у FSN (вид. C. C. Rafn. — T. I. — 1829. — С. 313—342; перевидав Guðni Jónsson. — T. 1. — Akureyri, 1959. — С. 305—335) або в Snorra-Edda (вид. Ernst Wilken, 2-ге вид., Paderborn, 1912. — С. 235—261).

Німецький переклад Пауля Германна надрукований у 21-му томі серії *Thule* (перше видання: Jena, 1923; друге видання, Darmstadt, 1966. — С. 199—218).

Англійський переклад зроблений Nora Kershaw. Stories and Ballads of the Far Past. — Cambridge, 1921. — С. 14—37.

Вибрана бібліографія

Hollander, Lee M. Notes on the Nornagests þáttr. Scandinavian Studies. — Т. 3. — 1916. — С. 105—111; Panzer, Friedrich. Zur Erzählung von Nornagest. Vom Werden des deutscher Geistes. Festgabe Gustav Ehrismann. — Leipzig, 1925. — С. 27—34; Würth, Stephanie. Elementa des Erzählens. Die þættir der Flateyjarbók. Beiträge zur nordischen Philologie. — Т. 20. — Basel und Frankfurt am Main, 1991; Würth, Stephanie. Nornagest þáttr. — Med. Scand., 1993. — С. 435—436; Simek. — С. 261.

Вибрані уривки та аналіз

Посланці Ґудмунда, короля Ґлесісвелліру

Саґа розповідає, що невідомий гість (*gestr*) з'явився при дворі норвезького короля Олава Трюґґвасона на третьому році його правління, тобто в 998 р. Він назвався Ґестом (Норна-Ґест Тордарсон) і сказав, що його батьківщина — Данія, він родом із Ґренінґа[291]. Він справді виявився незвичайним гостем. Йому було триста років віку (див. «Саґу про Орвара-Стрілу»), і він захоплено розповідав про те, як велося йому при дворі Сіґурда Сіґмундарсона у Фракланді (один з героїв «Поетичної Едди»), і про свою участь у вікінґівських походах синів Раґнара Шкіряні Штани на італійських морях.

Його життя було дуже тісно пов'язано зі свічкою, яку дала йому після його народження одна з трьох *nornir* (богинь долі); звідси і його прізвисько. Цю свічку він завжди носив із собою. Коли він був охрещений королем-місіонером, він запалив ту свічку і в цю мить помер.

Саґа розповідає також, що у зв'язку з візитом Норна-Ґеста сталася інша незвичайна подія. Спеціальні посланці відвідали короля Олава.

«Того ж таки року прийшли до нього, Олава, двоє чоловіків, обидва на ім'я Ґрім. Вони були послані Ґудмундом, королем Ґлесісвелліру (*á því ári kómu ok til hans þeir menn, er Grímar hétu ok váru sendir af Guðmundi á Glasisvöllum*). Вони принесли королю Олавові два роги для пиття, подарунок від Ґудмунда; вони (роги) також називалися *Grímar* («Ґрімами»)»[292].

Детальніше про цих посланців розповідається в *Helga þáttr Þórissonar*. Редактор *Norna-gests þáttr* посилається на ці відомості, не називаючи інших специфічних джерел.

Кури і Квени

Крім того, ми довідуємося з *Norna-gests þáttr* про ще два цікаві факти. Король Гальвдан, який воював із *«Hálfrekkar»*, був із клану Ільвінґів[293]. А король Сіґурд Грінґ (VIII ст.) у своєму похилому віці мусив боронити «свою країну Швецію, яку пустошили Кури та Квени» (*því at Kúrir ok Kvænir herjuðu þangat*)[294].

Важливо відзначити, що згідно з традицією, якої сам автор був інтегральною частиною, Героїчна Доба Сіґурда була на 300 років раніше від часів Олава Трюґґвасона, тобто ті події датувалися кінцем VII і першою половиною VIII ст.

«Окремий сюжет про Сьорлі» («Sǫrla þáttr eða Heðings saga ok Hǫgna»)

Вступ

Ця саґа збереглася у *«Flateyjarbók»* (1380—1394) в тексті великої «Саґи про Олава, сина Трюґґві»[295]. Саґу було створено десь у XIV ст. Вона була опублікована у збірнику FSN (вид. C. C. Rafn, Fas. — Т. 3. — 1829. — С. 301—407; перевидав Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 2. — Reykjavik, 1943; перевидав Guðni Jónsson. — Т. 1. — Akureyri, 1959. — С. 367—382).

Англійський переклад: Nora Kershaw. The Tháttr of Sörli, in Stories and Ballads of the Far Past. — Cambridge, 1921. — С. 38—57.

Вибрана бібліографія

Lukman, Niels. An Irish Source and Some Icelandic fornaldarsögur. — Med. Scand. (журнал). — Т. 10. — Odense, 1977. — С. 41—57; Damico, Helen. Sǫrlaþáttr and the Hama Episode in Beowulf. Scandinavian Studies. — Т. 55. — 1983. — С. 223—235; Damico, Helen. Sǫrla þáttr. — Med. Scand., 1993. — С. 638; Simek. — С. 328.

Аналіз

Серкланд і шлях до нього

З літературно-мистецького погляду саґа цікава тому, що вона двовимірна і її дія відбувається поза часом.

З одного боку, персонажі саґи є істотами божественного походження (Фрея та Одін), з другого — вони люди. Головні герої людського походження, Гьоґні та Гедінн, знайшовши один в одному (завдяки втручанню Фреї) ідеальних супротивників, розпочинають запеклий двобій. На кінець дня вони взаємно вбивають один одного,

щоб уранці повернутися до життя і знову втішатися битвою, аж поки один християнин із почту Олава Трюґґвасона (999—1000; елемент місіонерства!) не припиняє цього *perpetuum mobile*.

Асіяланд

Боги (*Æsir*) живуть на своїй батьківщині, в *Асіяланді/Асіягеймі*, що на схід від річки *Ванаквісла* (Танаїса/Дону) в *Азії*, і мають своєю столицею місто *Асґард*[296].

Герої-люди поділені на три групи.

Ейстрасальт

До першої входить насамперед Сьорлі стеркі, син короля норвезького Уппланду Ерлінґа. Він чинив піратські набіги на Балтійському морі (*Eystrasalt*)[297]. Йому так припав до вподоби корабель-дракон, який належав Гальвданові, королю Данії (зі столицею в Гройскельда), що він убив його, аби заволодіти цим кораблем.

Аустрвеґ

Гьоґні, син Гальвдана, — представник другої групи, — вирішив помститися за смерть батька. Битва відбувалася поблизу Одінсея, на східному узбережжі Балтійського моря (*í Austrveg*) та в інших місцях. Вона закінчилася тим, що обидва закляті вороги стали названими братами. Та незабаром після цього Сьорлі покинув цей світ[298].

Тоді на сцені подій з'являється представник третьої групи героїв. Це Гедінн, син Гяранді, короля Серкланду[299]. Як *sækonungr* він чинив піратські набіги й досягав у своїх походах навіть Іспанії та Греції. Завдяки Ґьондул (замаскована Фрея) він довідався про Гьоґні, викликав його на двобій, і розпочалася вже згадувана вище розвага — *perpetuum mobile* битви.

Редактор саґи пов'язав її «міфічну» хронологію з героями *«Саґи про Гервьор»*, хоча «триста років» (до правління Олава Трюґґвасона) тут явно не згадуються, як то було у випадку *«Окремого сюжету про Норнаґеста»* (див. також *«Саґу про Орвара-Стрілу»*). Він просто зробив Гьоґні чоловіком Гервьор Гйорвардсдоттір (*Heiðreks-sonar Úlfhams*)[300].

Слід приділити особливу увагу зіставленню: Уппланд — Данія — Серкланд. Очевидно, що під останньою назвою розуміється Хозарське царство. Сюжет саґи був також поданий у іншому варіанті, який обговорюється окремо: *«Sǫrla þáttr»*[301].

РОЗДІЛ V Пригодницькі та фантастичні оповідки

«Окремий сюжет про Торстейна «Великого, як палац (Þorsteins þáttr bœjarmagns)

Вступ

«Окремий сюжет про Торстейна «Великого, як палац» виник десь у кінці XIII ст. й, зокрема, зберігся в пергаменному рукописі XV ст. (AM 343a, 4⁰).

Він був включений до збірника FSN (вид. Guðni Jónsson та Bjarni Vilhjálmsson. — Т. 3. — Reykjavík, 1944; вид. Guðni Jónsson. — Т. 4. — Akureyri, 1959. — С. 319—344).

Герман Пальссон та Пол Едвардс опублікували англійський переклад («Thortstein Mansion-Might's Story» у Gautrek's Saga and Other Medieval Tales, University of London Press, New York University Press, 1968, с. 123—140).

Вибрана бібліографія

Тиандер, К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. — СПб., 1906. — С. 359—370, 373; Ciklamini, Marlene. Journeys in the Giant-Kingdom. Scandinavian Studies. — Т. 40. — 1968. — С. 95—110; Power, Rosemary. Norðr-Journeys to the Olherworld in Icelandic Fornaldarsögur. Folklor. — Т. 96. — 1985. — С. 156—175; Power, Rosemary. Þórsteins þáttr bœjarmagns. — Med. Scand., 1993. — С. 675—676; Simek. — С. 363.

Вибрані уривки та аналіз

Рісаланд, Ґлесісвеллір, Йотунгейм

Герой саґи, Торстейн Брюнйольвссон, був сином землевласника в Ґаулардалі (південь Трондгейму). Події саґи датуються на початку як «це десь у ті часи, коли король Олав, син Трюґґві (995—1000), сів на троні Норвегії»[302].

Головним сюжетом саґи є подорож Торстейна (порівн. подорож Торкіля в *«Historia Danica»* Саксона Граматика або подорож Тора в *«Snorra Edda»*)[303] до легендарних країн скандинавських саґ, які лежали десь на далекій Півночі: *Рісаланду*, *Ґлесісвелліру* та *Йотунгейму*. Автор саґи застосовує літературний жанр реалістичної фантазії, подібний до того, який використано в Ґулліверових мандрах: він пише про велетів і ліліпутів[304].

Аустрвеґ

Місце, яке позначало вхід до Потойбічного Світу, було ідентичним із Балаґардссідою, межовою лінією, де Аустрвеґ зливався зі східноєвропейським континентом[305].

Балаґардссіда

«Одного разу Торстейн стояв на якорі біля узбережжя Балаґардссіди, чекаючи на сприятливий вітер. Якось уранці він висадився на берег і, коли сонце докотилося до південного сходу, підійшов до галявини. Посеред тієї галявини він побачив гарний пагорок, на вершині якого стояв хлопець із непокритою головою. «Мамо, — гукав той хлопець — подай мені мою криву палицю й рукавиці. Я хочу спуститися в Потойбічний Світ, до відьом, які сьогодні зібралися там на своє гульбище»[306].

Рісаланд

Опис Потойбічного Світу ми пропустимо, зате більше уваги приділимо описові *Рісаланду*.

Торстейн та його друг потрапили туди з *Аустрвеґу*:

«Зрештою вони дочекалися попутного вітру й відпливли до *Аустрвеґу* (*þessu næst gefr þeim byr ok sigla í Austrveginn*), але незабаром вони потрапили в густий туман і втратили напрямок. Протягом двох тижнів вони не мали уявлення про те, куди пливуть.

Одного вечора вони відчули, що перебувають близько від суходолу, отож кинули якір і простояли на якорі всю ніч. Погода вранці видалася чудовою, яскраво сяяло сонце. Вони побачили, що стоять у довгому вузькому фіорді з крутими берегами обабіч, які поросли лісом, що милував око своєю красою. Ніхто з тих, що були на борту корабля, не міг зрозуміти, де вони є...»[307]

Наступного ранку Торстейн вирішив обстежити ту місцевість. Він зустрів дуже високого чоловіка, який відрекомендувався йому такими словами:

«Мене звуть Ґодмунд, і я правитель *Ґлесісвелліру*. Ця країна перебуває в залежності від *Рісаланду* (*þar þjónar til þat land, er Risaland heitir*)...[308] Сусідня країна називається *Йотунгейм* (*þat land liggr hér næst er Jotunheimar heitir*). Там править король, якого звуть Ґейррьод.

Ми підкоряємося йому і є його данниками (*skatt-gildir*). Моїм батьком був Ульвгедінн траусті; він теж мав ім'я Ґодмунд, бо так звали всіх, хто правив *Ґлесісвеллірoм* (*hann var kallaðr Goðmundr sem allir aðrir, þeir á Glæsisvöllum búa*). Він поїхав до Ґейррьодарґарду, щоб віддати королю належну йому данину, але під час цієї подорожі мій батько помер, отож король Ґейррьод запросив мене на по-

хоронний бенкет, який улаштував у пам'ять про мого батька, й попросив, щоб я перебрав на себе батьків титул. Але ми не дуже радіємо з того, що нами правлять велети (*en þó unum vér illa við at þjóna Jötnum*»)...»[309]

«Є тут велика річка, яка розділяє наші країни. Її знають як Гемру, і вона така глибока й швидка, що її змогли перепливти лише ті троє коней, які під нами. Решта моїх людей мусили піднятися аж до витоку річки, але сьогодні вночі ми всі зустрінемося...»[310]

Коли вони [Торстейн і Ґодмунд] прибули до міста [Ґейррьодарґарда], Ґодмундові люди вийшли їм назустріч, отож у місто вони в'їхали всі разом... Король Ґейррьод вийшов їх зустріти й запросив бути його гостями. Їм показали дорогу до кам'яного будинку, де вони мали заночувати, а їхніх коней відвели до стайні.

Ґодмунда провели до королівського палацу, де король сидів на троні, а поруч нього — ярл Аґді, правитель *Ґрундіру* (*=Ґрунд* у *«Сазі про Гервьор»*), який лежить між Рісаландом і Йотунгеймом (*þat er á millum Risalands ok Jǫtunheima*). Аґді мав свою резиденцію в місцевості, яка називалася Ґніпалунд; він був чаклуном, а його люди скидалися радше на тролів-велетів, ніж на людські створіння.

Ґодмунд сів на низенький стільчик, який стояв навпроти високого королівського трону. Там існував звичай, що жодному правителю не дозволялося зайняти своє місце на троні доти, доки до нього не перейде батьківський титул і не буде виголошено перший тост...»[311]

Цей опис до великої міри віддзеркалює ту міфічну географію, якою вона бачилася авторові саґи в перспективі його XIV ст.

Наприклад, річка *Гемра* вочевидь відповідає міфічній річці *Вімур* зі *Snorra Edda*, де також згадуються Ґейррьод та *Ґейррьодарґард*[312]. Згідно зі Сноррі, Тор вирушив у подорож до оселі велета Ґейррьода. Щоб потрапити туди, він мусив перебратися через річку *Вімур*, «найбільшу з усіх річок»[313].

Торстейн вирішив одружитися з Ґодрун, дочкою ярла Аґді. Вона не дуже ладила зі своїм батьком, відколи він став ворогом Торстейна, після того як Торстейн допоміг Ґодмундові сісти на трон після смерті Ґейррьода. Ґодрун відкрила Торстейнові своє походження і вказала на зв'язок, який існував між тими землями і Голмґардом (Новгородом)[314].

«Моя мати померла. Вона була дочкою голмґардського ярла Оттара (*hún var dóttir Óttars jarls af Hólmgǫrðum*) і зовсім не схожою на мого батька за своєю вдачею, бо він велет — і то аж надміру...»

Ярл Аґді мав свою резиденцію в дистрикті Ґрундір.

Торстейн повернувся до Норвегії, забравши Ґодрун із собою. Проте він не міг забути схід:

«Навесні Торстейн попросив дозволу відпливти до Аустрвеґу, щоб побачитися з королем Ґодмундом...

Отож він вирушив до *Аустрвеґу*, і, наскільки відомо, подорож його минала гладко. Зрештою він добувся до *Ґлесісвелліру*, і Ґодмунд прийняв його дуже добре...»[315]

Торстейн прибув туди зі своєю жінкою й запитав про новини. Він довідався, що Гейдрек Ульвгам (один із героїв *«Саґи про Гервьор»*), син Ґодмунда, тепер правив у *Ґейрръодарґарді*. Торстейн попросив, щоб йому віддали спадщину його дружини — дистрикт *Ґрундір*. Він одержав його й залишився там[316].

Я не сумніваюся, що давня традиція знала про конкретний *Рісаланд* (<**Rusaland*). Згідно з тогочасним літературним стилем, редактори саґи, що спиралися лише на перекази і традицію, перетворили цю країну на вигадану країну велетів.

«Саґа про Гялмтера та Ольвіра» («Hjálmþés saga ok Ǫlvis»)

Вступ

Якщо вірити Янові де Фрісу, саґа, яка до нас дійшла, — це нова, здійснена в XV ст. переробка, що ґрунтується на *rímur* (*Hjálmþérs-rímur*)[317]. *Rímur* виникла не раніше 1300 р., але в її основі, безперечно, лежить давніша версія саґи. Саґа збереглася в двох пергаменних рукописах Королівської бібліотеки в Стокгольмі (SKB chart. 30, 4⁰; SKB chart. 63, fol.) і в книжці XVII ст., виготовленій на папері (AM 109a, III 8vo) Вона була включена до збірника FSN (вид. C. C. Rafn, Fas.—Т. 3.—1830.—С. 453—518; перевидав Guðni Jónsson. — Т. 4. — Akureyri, 1959. — С. 177—243)[318].

Ян де Фріс піддав гострій критиці ту форму, яка збереглася: «Sie ist eine sinnlose Folge von Kämpfen mit Ungeheuern und Riesen, endlosen Fahrten nach Märchenländern und Abenteuern aller Art. Das Stiefmuttermärchen mit den bekannten Verwünschungsmotiv wird sogar zweimal verwendet...»[319]

Вибрана бібліографія

Gould, Chester. The Source of an Interpolation in the Hjálmþérs saga // Modern Philology. — Т. 7. — 1909. — С. 207—216; Pálsson, Hermann. Hjálmpérs saga ok Ölvis. Dictionary of the Middle Ages, вид. Joseph R. Strayer. — Т. 6. — 1987—1989. — С. 266—267; Harris Richard. Hjálmþés saga. — Med. Scand., 1993. — С. 285—286; Simek. — С. 168—169.

Аналіз

Маннгеймар і Серкланд гін мікла

Гялмтер та Ольвір вважалися названими братами. Перший був сином Інґі (короля країни *Маннгеймар*[320]) і Марсібіл (дочки короля Сирії Марґаріуса), Ольвір — сином наближеного до короля Інґі ярла Герравда.

Названі брати воювали (серед інших) з Нудусом, сином короля «Великого Серкланду»[321].

Термін *Маннгеймар* заслуговує на особливу увагу, оскільки, як відомо з *«Heimskringla»*, це була інша назва для «Швеції»[322].

Термін *«Серкланд гін мікла»*, згадуваний у *«Heimskringla»*[323], зустрічається також у *«Bærings saga»* — ним там позначені мусульманські супротивники візантійського імператора[324].

ГЛАВА ДРУГА

Початкова стадія «Героїчно-легендарних саґ» («Pre-Fornaldar sǫgur»)

Вступ

Дві групи саґ про далекі часи і пригоди в далеких від Ісландії краях мають багато спільних характеристик.

Перші п'ять книг *«Heimskringla»* Сноррі і перші дев'ять книг Саксона Граматика можна розглядати як таку собі протоісторію. П'ять книг Сноррі описують протоісторію Норвегії (або історію клану Інґлінґів), а Саксон Граматик у своїх дев'яти книгах розглядає протоісторію правлячого клану Данії, клану Скйолдунґів. Перший автор написав свою працю старонордичною мовою, другий — латиною. Він мав також попередника — Свенда Аґґесена (бл. 1190 р.).

Ці саґи є ніби перехідними творами від «Королівських саґ» до реальних героїчно-легендарних саґ (*Fornaldar sǫgur*), і тому я називаю їх «початковою стадією героїчно-легендарних саґ (*Pre-Fornaldar sǫgur*).

Як додаток буде розглянуто ще дві спеціальні саґи: першою з них буде саґа, в якій розповідається про пригоди вікінґа із шведської династії в Серкланді («Саґа про Інґвара-мандрівника», написана

старонордичною мовою), а другою — «Саґа про ґутів», написана давньою ґутнійською, в якій описано протоісторію острова Ґотланд.

РОЗДІЛ I Перші п'ять саґ у творі «Heimskringla» («Круг земний»)

Оскільки перші саґи *«Heimskringla»* (до бл. 970 р.) розповідають про події того самого доісторичного періоду, що й героїчно-легендарні саґи, вони також будуть розглянуті в цій главі.

Вибрана бібліографія

Storm, Gustav. Snorre Sturlassöns historieskrivning. — Kbh., 1873; Sigurður Nordal. Snorri Sturlusön. — Rvik., 1920; Paasche, Fredrik. Snorre Sturlason og Sturlungerne. — Kria., 1922; Aðalbjarnarson Bjarni. Om de norske kongers sagaer. «Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse, 1936, № 4». — Oslo, 1937; Beyschlag Siegfried. Konungasögur: Untersuchungen zur Königssaga bis Snorri. Biblioteca Arnamagnæana. — T. 8. — Kbh., 1950; Benediktsson, Jakob. Hvar var Snorri nefndur höfundur Heimskringlu? «Skírnir». — T. 129. — 1955. — C. 118—127; Sandvik, Gudmund. Hovding og konge i Heimskringla. Avhandlinger fra Universitetets Historiske Seminar. — T. 9. — Oslo, 1955; Ellehøj, Svend. Studier over den ældste norrøne historieskrivning. Bibl. Arnamagæana. — T. 26. — Kbh., 1965; Gurevich, A. Ya. Saga and History: the Historical Conception of Snorri Sturluson. Med. Scand. — T. 4. Odense. 1971. — C. 42—93; Kuhn, Hans. Narrative Structures and Historicity in Heimskringla. Parergon. — T. 15. — 1976. — C. 36—42; Lönnroth, Lars. Ideology and Structurs in Heimskringła. Parergon. — T. 15. — 1976. — C. 16—29; Martin, Jóhn Stenley. Some Aspects of Snorri Sturluson's View of Kingship. Parergon. — T. 15. — 1976. — C. 43—54; Ciklamini, Marlene. Snorri Sturluson. — Boston, 1978; Whaley, Diana. Heimskringla: An Introduction. — London, 1991; Whaley, Diana Edwards. Heimskringla. — Med. Scand., 1993. — C. 276—279.

I. «Саґа про Інґлінґів» («Ynglinga saga»)

З огляду на те, що Зіґфрід Байшлаґ ретельно проаналізував проблему джерел, які використав Сноррі для написання цієї саґи (головним чином *«Ynglingatal»* і *«Skjǫldunga saga»*)[325], ми не станемо аналізувати тут цих питань. Ми пропустимо також початкові розділи *«Саґи про Інґлінґів»*, бо в них даються переважно відомості географічного характеру, які розглядаються окремо, разом із працями, що мають до цього стосунок.

Вибрана бібліографія

Текст: Snorri, Sturluson. Ynglingsaga, вид. Elias Wessén. Nordisk Filologi, A. Texter. — Т. 4. — Oslo—Stockholm—København, 1976. — С. V—XVIII (вступ), с. 1—51 (текст); с. 52—78 (коментар).

Дослідження: Detter, Ferdinand. Zur Ynglingsaga. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. — Т. 18. — 1894. — С. 72—105; Birger, Norman. Ynglingasagan i arkeologisk belysning. Fornvännen. — Т. 12. — 1917. — С. 226—261; Ciklamini, Marlene. Ynglinga saga; Its Function and its Appeal. Mediaeval Scandinavia. — Т. 8. — Odense, 1975. — С. 86—99; Morgenstierne. Georg. Áss og (J)ass (osseter). Maal og minne. — 1975. — С. 30—31; Magerøy, Hallvard. Ynglingasaga. KLNM. — Т. 20. — 1976. — С. 360—362; Kalinke, Marianne E. Ynglinga Saga, chapter 21: A Case of Once Too Often. Scandinavian Studies. — Т. 50. — 1978. — с. 71—75; Ross, Margaret Clunies. The Myth of Gefjon and Gylfi and Its Function in Snorra Edda and Heimskringla, ANF. — Т. 93. — С. 149—163; Rausing Gael. Beowulf. Ynglingatal and the Ynglinga Saga: Fiction or History? Fornvännen. — Т. 80. — 1985. — С. 163—177; див. також: Походження Русі. — Т. І. — С. 277—300; Lönnroth, Lars. Dómaldi's Death and the Myth of Sacral Kingship, Structur and Meaning in Old Norse Literature. New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism, вид. John Lindow, Viking Colletion. — Т. 3. — Odense, 1986. — С. 73—93.

Можна вказати на дев'ять епізодів у цій сазі, в яких ідеться про аспекти, пов'язані зі Східною Європою.

1

(а) «Свейґдір сів на трон після свого батька (Вйольніра сина Інґвіфрейя). Він дав обітницю, що докладе всіх зусиль, аби знайти Ґодгеймара та Одіна інн ґамлі (Старого). З одинадцятьма товаришами він довго мандрував по світу.

Він побував у *Тюркланді* та в *Світйоді ін мікла* й зустрів там багатьох своїх родичів (*frændi*). На цю подорож він витратив п'ять років.

Після цього він повернувся до Швеції і якийсь час залишався вдома.

У *Ванагеймарі* він одружився з жінкою, яку звали Вана. Їхнім сином був Ванланді...»[326]

(б) «...Свейґдір знову вирушив на пошуки *Ґодгеймара*[327].

У Східній Швеції (*í austanverðri Svíþjóð*) є великий маєток, який називається «В [місті] Стейні» (*heitir bær mikill at Steini*)[328]. Там стоїть камінь-валун завбільшки з великий дім. Увечері, по заході сонця, коли Свейґдір ішов з бенкету до будинку, в якому він спав, він побачив гнома, що сидів біля валуна. Свейґдір та його люди були дуже

п'яні й підбігли до валуна. Гном став у дверях валуна й покликав Свейґдіра, запрошуючи його ввійти, якщо він хоче побачитися з Одіном. Свейґдір прожогом проскочив у ті двері, й камінь відразу зачинився за ним, і він уже ніколи не вийшов звідти назовні»[329].

Далі йде відповідна станца Тйодольва[330].

У процитованому уривку вжито вираз *heitir bœr mikill at Steini*. Лі М. Голландер перекладає його як «великий маєток, що називався *Стейн*»[331]. Вираз *at Steini* ми знову зустрічаємо в тридцять другому розділі *«Саґи про Інґлінґів»*, де розповідається про правління Інґвара Ейстейнссона з клану Інґлінґів. З цього можна зробити висновок, що *at Steini* був розташований у Аустрвеґу, а саме в Ейстланді, в дистрикті Адальсюсла (материкова Естонія навпроти острова Езель). Як на мене, то в цьому уривку «Східну Швецію» слід інтерпретувати як еквівалент Аустрвеґу.

Місце, яке було на вході до Потойбічного Світу, згадується в *Þorsteinns þáttr bæjarmagns*. Там воно описується як гарний курган на узбережжі Балаґардссіда. Очевидно, що *at Steini* Сноррі теж розташоване десь у тій самій місцевості.

2

«Вандланді [з клану Інґлінґів] прийняв запрошення провести зиму у *Фінланді* зі Сньяром інн ґамлі, й там він одружився з його дочкою Дрівою («Снігова кучугура»). Але навесні він від'їхав, залишивши Дріву в домі її батька.

Він пообіцяв повернутися через три роки, але минуло десять, а його все не було. Тоді Дріва звеліла привести до себе Гульд, чаклунку, й послала Вісбура, свого сина від Вандланді, до Швеції. Дріва обдарувала Гульд щедрими подарунками й попросила чаклунку, щоб вона своїм чародійством або повернула Ванланді назад до *Фінланду*, або, навпаки, заподіяла йому смерть.

У той час коли чаклунка заходилася чаклувати, Вандланді був в Уппсалі. Зненацька він відчув сильне бажання повернутися до Фінланду, але його друзі та радники утримали його від цього наміру, сказавши, що, найімовірніше, то чаклунство фінів пробудило в ньому це бажання. Тоді раптом його опанувала сонливість, і він ліг спати. Та не встиг він заплющити очі, як раптом закричав, що на нього навалився жах. Його люди збіглися до нього й хотіли допомогти йому. Та коли вони взяли його голову, жах почав топтатися по його ногах, ледь їх не зламавши, а коли вони схопили його за ноги, він знову навалився йому на голову, і Вандланді помер»[332].

Далі йде відповідна станца з *«Ynglingatal»*[333].

3

«Він [король Даґ] був такий мудрий, що розумів мову птахів. Він мав горобця, який розповідав йому багато новин, бо літав над різними країнами. Одного разу цей горобець залетів до Рейдґоталанду [тут Ютландія] і там потрапив на ферму, яка називалася Вьорві. Він сів на поле й почав там дзьобати зерно. Прибіг господар ферми, вхопив камінь і вбив пташку. Король Даґ дуже сумував, що горобець до нього не повертається. Він підготував жертву, запропонувавши Фреєві дикого вепра й попросивши його з'ясувати, що сталося, й одержав від бога відповідь, що його горобець убитий у Вьорві. Тоді він зібрав великий флот і вирушив до *[Рейд-] Ґот[а]ланду*, а прибувши до Вьорві, висадив своє військо на берег і почав пустошити ті землі. Тамтешні жителі розбіглися в усі боки. Ввечері король Даґ повертався зі своїм військом до кораблів, після того як багатьох людей повбивав, а багатьох забрав у полон. Та коли вони переправлялися через річку, в місцевості, що називалася Скйотансвад ор Вапнавад, з лісу вибіг на берег якийсь наймит і пожбурив у їхній натовп вила, які влучили королю в голову. Даґ упав із коня й випустив дух...»[334]

Після цього дається цитата з *«Ynglingatal»*, в якій територія, де відбулася битва, називається *á austrvega* (рядок 10)[335].

В *«Historia Norvegiae»* [Reið-]Got[a]land замінено на *Dani*: «quem Dani in quodam vado, quod Sciotanvath vel Wapnavath dicitur, dum passeris injurias vindicare conaretur, publico bello occiderunt»[336].

На цій підставі можна зробити висновок, що традиція — тут віддзеркалена — зберігала тісний зв'язок між *Dani* і *Reiðgotaland.*

4

«Одного літа король Аґні вирушив зі своїм флотом на *Фінланд* і, висадившись там, почав грабувати та пустошити ту країну. *Фіни* зібрали велике військо, щоб учинити йому опір. Їхнього вождя звали Фрості. Відбулася велика битва, і король Аґні здобув у ній перемогу. Фрості та багато його воїнів полягли в битві. Король Аґні зі своїм військом пройшов по всьому *Фінланду*, підкоривши ту країну й забравши величезну здобич.

Дочку Фрості Скялв він узяв у полон разом з її братом Лоґі. А коли він повернувся на захід, то кинув якір у Стокк-сунді (неподалік від пізнішого Стокгольма) і напнув свої шатра на лузі на південь від того місця. В ті часи там був великий ліс... Король Аґні вирішив одружитися зі Скялв. Вона попросила короля влаштувати великий поминальний бенкет у пам'ять свого батька. Отож він запросив багатьох визначних людей і влаштував бучні поминки... Всі дуже багато

випили. А коли король Аґні став зовсім п'яний, Скялв попросила, щоб він одягнув на шию [золоте] намисто, яке вона носила... Потім король Аґні заснув, а Скялв узяла товсту мотузку й прив'язала її до намиста. Після цього її люди повалили стовпи, які підтримували шатро, а мотузку закинули на гілку дерева й потягли за протилежний кінець, і король повис угорі; там він і знайшов свою смерть. А Скялв та її люди побігли до човна й попливли геть...»[337]

Далі цитується відповідна станца *Тйодольва*[338].

5

«Оттаром звали сина Еґіля, який успадкував його королівство й корону. Він не підтримував дружби з Фроді. Згодом Фроді послав людей до короля Оттара, щоб вони взяли данину, яку той йому заборгував. Оттар надіслав йому відповідь, що шведи ніколи не платили данини данам і що він теж цього робити не збирається... Фроді був великий воїн. Одного літа він рушив на Швецію з військом і зробив на неї набіг, грабуючи країну та вбиваючи багатьох, а інших забираючи в полон. Він захопив величезну здобич, спалюючи села й пустошачи землю.

Наступного літа король Фроді вирушив у збройний морський похід на Аустрвеґ. Король Оттар довідався, що Фроді на якийсь час покинув своє королівство.

Тоді він посадив своє військо на кораблі й відплив до Данії і там спустошив цю країну, причому йому майже не вчинили опору. Потім йому повідомили, що на Селунді (Зеландії) зібралася велика армія. Тоді він спрямував свої кораблі на захід [північ] до Ютланду і ввійшов у Лімафйорд (сучасне данське «Лімфйорд»). Після цього він став пустошити дистрикт Венділь, все там спалюючи та руйнуючи...»[339]

Але зрештою дани вбили його й помстилися на його тілі.

Далі цитується відповідна станца з *«Ynglingatal»*[340].

6

Сьольві — таке ім'я морського короля (*sækonungr*), який був сином Гьоґні з Ньярдея (сьогодні Нерьой, острів біля західного узбережжя Норвегії) і який у той час пустошив *Аустрвеґ*. Він правив частиною Ютланду. Він повів свій флот на Швецію. Король Ейстейн у той час розважався в дистрикті Лофунд. Король Сьольві напав на нього вночі, коли він найменше цього сподівався, і спалив його в його домі разом з усім його почтом. Після цього Сьольві вирушив до Сіґтуни й зажадав, щоб його проголосили королем і ставились до нього як до короля...»[341]

Після цього цитується станца з *«Ynglingatal»*[342].

7

«Він (Інґвар) став великим войовником і багато часу проводив на своїх військових кораблях, тому що раніше на Швецію було багато набігів, сюди приходили зі зброєю в руках як дани, так і люди з *Аустрвеґу*. Король Інґвар уклав мир із данами, після чого пішов збройним походом на Аустрвеґ. Одного літа він зібрав свій флот і подався до *Ейстланду*, де пустошив землі в дистрикті Стейн. Тоді ести (*Eistr*) вийшли проти нього з великим військом, і відбулася битва. Армія естонців була такою сильною, що шведи не змогли вчинити їм опору. Король Інґвар там і поліг, а його військо розбіглося. Він там похований під могильним курганом, неподалік від моря, в дистрикті *Адальсюсла* (материкова Естонія, навпроти острова Езель)»[343].

«Historia Norwegiae» називає територію, де вбили Інґвара, островом Езель[344].

«Ynguar, qui cognominatus est canutus, in expeditione occisus est in quadam insula Baltici maris, quae ab indigenis Eysysla vocatur».

Після цього цитується станца *Тйодольва*[345].

8

«Король Онунд (Qnundr) пішов зі своїм військом до *Ейстланду*, щоб помститися за батька. Він висадився там на суходолі і пройшов ту землю з краю в край, пустошачи її та грабуючи, й захопив там велику здобич. Восени він повернувся до Швеції. В його дні у Швеції люди жили дуже заможно...»[346]

9

«Івар Відфадмі (Широкі Обійми) підкорив усю Швецію. Він заволодів також усім данським королівством і великою частиною Саксланду, всіма східно-балтійськими землями (*ok allt Austríki*) і п'ятою частиною Англії...»[347]

II. «Саґа про Гальвдана Чорного» («Hálfdanar saga svarta», бл. 875 р.)

Ця саґа містить лише один фрагмент, що стосується Східної Європи. Нижче він наводиться повністю:

« Король Гальвдан розважався на бенкеті з нагоди свята Юлетіде в Гадаланді. І тоді у святвечір напередодні Юле трапився дивний випадок: коли вони посідали за стіл — а їх зібралося там дуже багато, — вся їжа й весь ель зникли зі столів. З тяжким серцем король залишився там сидіти, але всі інші розійшлися по своїх домівках.

Прагнучи з'ясувати, що саме спричинило цю подію, король звелів схопити одного лопаря (*Finnr*), який мав славу людини, обізнаної в усіляких тайнощах, і примусити його, щоб він розповів правду. Він піддав його тортурам, проте нічого не домігся від нього. Лопар звернувся по допомогу до сина короля Гаральда [Світловолосого], і Гаральд попросив короля пожаліти цього чоловіка, але марно. Тоді Гаральд допоміг лопареві втекти, не побоявшись гніву короля, і сам його супроводжував.

Вони прийшли в дім одного вождя, де відбувався великий бенкет, і, виходячи з усього, їх там щиро вітали. Вони залишилися там аж до весни, й одного дня цей вождь сказав Гаральдові: «Твій батько сприйняв як велику образу те, що я забрав у нього цієї зими трохи їства. Але зараз я повідомлю тобі одну новину: твій батько вже помер, і ти мусиш повернутися додому. Тепер тобі дістануться всі королівства, якими він правив, і вся Норвегія на додачу»[348]

III. «Сага про Гаральда Світловолосого» («Haralds saga inn harfagra», бл. 875—945)[349]

У цій сазі ми знаходимо п'ять епізодів, які стосуються Східної Європи. З них на особливу увагу заслуговують розповіді про одруження Гаральда зі Сневрід, про його синів, про похід Ейріка на *Бярмаланд*, а також деякі факти щодо індивідуальних походів та пригод, які відбулися на території, означеній як Аустрвеґ[350].

1

«Грольв [351] [згодом дюк Нормандії Роллон І, пом. бл. 920 р.] був славетним вікінґом. Він мав такий великий зріст, що жоден кінь не міг витримати його ваги, тож він завжди ходив у свої походи пішки. Його називали Грольвом Пішоходом. Він часто робив збройні набіги на країни Східної Балтики (*hann herjaði mjǫk í Austrvegu*). Одного літа, коли він повернувся до Віку зі сходу, куди він ходив у вікінґівський похід, він став робити збройні набіги й там»[352].

Згадавши про битву біля Гаврсфіорду (у тексті: Гаврваґ), в якій Гаральд переміг свого ворога, анонімний твір *«Аґрiп»* називає одного з його супротивників, Скейтара-Бранда. Після поразки він, як вважають, утік до Данії «й загинув у битві у *Вінланді*»[353].

Цей факт заслуговує на особливу увагу, оскільки вказує, з якою особливою обережністю має дослідник користуватися даними, що наводяться в таких працях. Факт полягає в тому, що ім'я Скейтар-Бранд автор «Аґріпа» просто вигадав. Будучи норвежцем, він не розумів тієї витонченої образності, яку застосовували у своїй поезії

скальди, і витлумачив як ім'я короля кенінґ *skeiþar brandr*, що трапився йому в праці під назвою *«Oddmjór»*[354], який був невідомий у жодному іншому контексті і мав стосунок до корабля. На це було вказано Фіннуром Йонссоном, видавцем *«Aгріпа»*[355].

2

«Однієї зими король Гаральд вирушив у своє королівське полюддя по провінціях Уппланду і взяв участь у бенкеті з нагоди Юле, який влаштували для нього в Топтарі. Під час святвечора король сидів за столом, коли якийсь лопар (*Finnr*) на ім'я Свасі підійшов до дверей і попросив переказати королю, щоб той вийшов до нього. Король дуже розгнівався на цю зухвалу пропозицію, і той самий чоловік, який її йому передав, повідомив лопареві про королівський гнів. Та Свасі, незважаючи на це, попросив того чоловіка підійти до короля знову і сказати йому, що він той самий лопар, якому король дозволив поставити його чум на протилежному схилі цього пагорба. Тоді король вийшов і пообіцяв, що піде з ним, і так він і зробив, заохочуваний до цього одними своїми людьми, тоді як інші намагалися його відрадити.

Коли він туди прийшов, Сневрід, дочка Свазі й надзвичайно вродлива жінка, підвелася й вийшла йому назустріч. Вона налила королю кухоль меду, і він узяв і кухоль, і її руку; і відразу наче полум'ям обпекло йому тіло, і йому захотілося лягти з нею в ліжко цієї ж таки ночі. Але Свазі заявив, що це може статися лише з його згоди і тільки в тому випадку, якщо він візьме з нею законний шлюб. Король погодився на це й заручився зі Сневрід і кохав її так безумно, що занедбав і своє королівство, і свої королівські обов'язки. Вони мали чотирьох синів...

Потім Сневрід померла, але по смерті колір її тіла зовсім не змінився, і вона залишилася такою самою рум'яною, якою була, коли ще жила. Король усе сидів і сидів біля неї, і йому здавалося, що ось-ось вона повернеться до життя. І так тривало три роки, коли він тяжко журився, що вона вмерла, а всі люди журилися через те, що на їхнього короля наслано чари. Прагнучи звільнити його від цього наслання, до нього прийшов Торлейв спакі, і йому вдалося зняти з короля чари після того, як він сказав йому такі облесні й мудрі слова: «В тому немає нічого дивного, мій королю, що ти бережеш пам'ять про таку вродливу і шляхетну жінку і що ти віддав їй шану, звелівши покласти її тіло на пуховій перині та в коштовних шатах, як вона тебе просила; але навряд чи пристойно для твоєї та її честі, щоб вона лежала стільки часу в одному й тому самому убранні, і ти поведешся набагато достойніше, якщо звелиш підняти її тіло й поміняти під ним простирадла».

І як тільки вони підняли її з ліжка, гострий сморід розкладу поширився від трупа. Тоді вони поквапилися розкласти погребальне вогнище і спалити тіло. Але перед цим воно стало мертвотно бліде, і з нього виповзли всілякі черви, змії, гадюки, жаби та ропухи, і воно розсипалося на порох, а до короля тоді відразу повернулися здоровий глузд та розсудливість, і він зрікся свого безумства...»[356]

3

«Ґальвдан Чорний та Гальвдан Білий були у вікінґівському поході й пустошили країни Східної Балтики (*lágu í víking ok herjuðu um Austrveg*). Вони мали велику битву в Ейстланді, і Гальвдан Білий там поліг»[357].

Про смерть Гальвдана Білого згадується ще в одному місці саґи[358]: «Гальвдан Гвіті загинув у *Ейстланді*».

4

«Ейрік Кривава Сокира, син Гаральда, був вихований у дистрикті Фйорд герсіром Торіром, сином Гроальда. Король Гаральд любив його найбільше з усіх своїх синів і дуже високо його шанував. Коли Ейрікові виповнилося дванадцять років, король Гаральд дав йому п'ять військових кораблів, і він вирушив у збройний похід, спочатку в Східну Балтику (*í Austrveg*), потім на південь, навколо Данії і до Фрисланду та Саксланду, і в цьому поході він провів чотири роки. Після цього він підняв вітрила й поплив за море, зробивши спустошливі набіги на Шотландію, на Велс (Бретланд), Ірландію та Валланд (Франкію) і провів там іще чотири роки. Потім він попрямував на північ, до Лапланду (*Фінмьорку*), і ще далі, аж до *Бярмаланду*, де взяв участь у великій битві й здобув у ній перемогу»[359].

Як розповідає *«Саґа про Еґіля»*, ця битва відбулася на берегах річки Віна[360].

Далі в тексті читаємо:

«Коли він повернувся до Лапланду (*Фінмьорку*), його люди знайшли в одній хатині молоду жінку, таку вродливу, якої раніш їм ніколи не доводилося бачити. Вона сказала, що її звуть Ґунгільд і що її батько живе в Галоґаланді, а звуть його Ецур тоті.

«Я жила тут, — розповіла вона, — щоб навчитися чародійства від двох лопарів (*Finnar*), які хочуть одружитися зі мною, і обидва вони такі розумні, що спроможні йти по сліду, як собаки, і то не тільки на відкритому ґрунті, а й по мерзлому снігові. Вони так добре бігають на лижвах, що ніхто не зміг би від них утекти — ані люди, ані звірі; а коли вони стріляють із лука, то завжди влучають у ціль.

У такий спосіб вони повбивали всіх людей, які наважувалися сюди наблизитись. А якщо їх охоплює гнів, то земля провалюється, коли вони на неї дивляться, а всі живі істоти падають мертвими. Зараз вам не слід зустрічатися з ними, якщо вам дороге ваше життя, і ліпше я захова́ю вас тут, у хатині. А потім ми побачимо, чи не пощастить нам убити їх». Вони погодилися на це, і вона заховала їх. Потім узяла лляну торбу, що в ній, як їм здалося, був попіл, засунула туди руку й посипала тим попелом і в хатині, і зовні.

Незабаром лопарі повернулися додому. Вони запитали, хто тут був. Вона відповіла їм, що не було нікого. Лопарям здалося дивним, що вони йшли по чиїхось слідах до самої хати, а потім сліди урвалися. Вони розпалили вогонь і зготували на ньому їжу. А коли вони досхочу наїлися, Ґунгільд постелила собі й почала вкладатися спати. Три останні ночі перед цим минули так, що Ґунгільд спала, а ці двоє не могли заснути, ревнуючи її один до одного. Але тепер вона сказала: «Ходіть-но сюди ви, обидва, один хай ляже біля мене з одного боку, а другий — з другого». Вони були раді так зробити. Вона обняла їх обох за шию. Незабаром вони заснули, але вона розбуркала їх. Після цього вони знову невдовзі заснули і так міцно, що їй насилу вдалося розбудити їх удруге. Знову вони заснули, і тепер уже вона не могла добудитися їх, хоч як намагалася; вона навіть посадила їх, але вони не прокинулися. Тоді вона взяла дві великі торбини й одягла їм на голови, міцно зав'язавши їх у них під руками. Після цього подала знак воїнам короля, і ті накинулися на них, убили обох і виволокли надвір.

Вночі розшаленіла така сильна гроза, що вони не змогли вийти з хати, але вранці вони таки повернулися на свій корабель, забравши з собою Ґунгільд і привівши її до Ейріка. Після цього Ейрік та його люди попливли на південь до Галоґаланду. Там він пішов до Ецура тоті й сказав йому, що хоче одружитися з його дочкою, й Ецур дав свою згоду. Так Ейрік одружився з нею й забрав її з собою на південь»[361].

Розповідь про цей похід майже цими самими словами подано й у *«Óláfs saga Tryggvasonar in mesta»*[362].

«Fagrskinna» дає лише загальний підсумок Ейрікових походів[363]:

«Сказав [скальд] Ґлум Ґейрасон (пом. бл. 970 р.) у своїй пісні, що перед тим, як король Гаральд відійшов, Ейрік робив збройні набіги на узбережжя Галланду, Курланду та Ейстланду. І чимало інших країн спустошив він на сході Балтійського регіону (*í Austrvegom*). Він здійснив також багато збройних набігів у Швеції та в Ґаутланді. Він ходив у військовий похід на північ до *Фінмьорку* і [доходив] навіть до *Бярмаланду*»[364].

5

«Бйорн, один із синів короля Гаральда, правив у той час у Вестволді й найчастіше мав свою резиденцію в місті Тунсберґ. Він рідко ходив у збройні походи по здобич (*í hernaði*). Багато купецьких кораблів (*kaup-skip*) відвідували Тунсберґ і з Віку, і з північних регіонів країни запливали туди кораблі, і з півдня, з Данії та Саксланду. Король Бйорн володів також купецькими кораблями, що ходили в торговельні подорожі до інших країн, і в такий спосіб він добував для себе цінні речі та інші товари, що їх, як йому здавалося, він потребував. Тому його брати називали його мандрівним торгівцем (*farmann eða kaupmann*). Бйорн був проникливим чоловіком спокійної вдачі, і вважалося, що він має всі риси доброго правителя. Він вступив у добрий і вигідний для себе шлюб і мав сина, якого звали Ґудрьод.

Ейрік Кривава Сокира повертався зі свого походу в Східну Балтику (*ór Austrvegi*) з бойовими кораблями та великою військовою силою. Він зажадав від свого брата Бйорна, щоб той передав йому податки та данину, яка належала королю Вестволду Гаральдові, хоча було заведено, що Бйорн сам відвозив королю те, що йому належало, або доручав зробити це своїм людям. Тому він сказав, що сам усе зробить, як і робив раніше, й нікому не збирається поступитися цим своїм правом. Ейрік, зі свого боку, потребував провізії, наметів і напоїв. Із цього приводу брати добряче посварилися, але Ейрік так нічого й не одержав і покинув місто. Бйорн так само вибрався з міста надвечір і поїхав до Сегейма. Вночі Ейрік повернувся, щоб схопити Бйорна, і з'явився туди, коли всі сиділи за столом і пили. Ейрік звелів своїм людям оточити дім, але Бйорн вийшов надвір, й вони стали битися. Бйорн загинув там і з ним багато його людей. Ейрік узяв велику здобич і відбув із нею на північ.

Люди з Віку були страшенно всім цим розгнівані, і Ейріка там дуже зненавиділи… Король Бйорн лежить похований у Фарманс-Гове в Сегеймі»[365].

Цей самий текст знаходимо в *«Незалежній сазі про Олава Святого»* Сноррі[366] та в *«Ólafs saga Tryggvasonar en mesta»*[367].

IV. «Саґа про Гакона Доброго» («Hákonar saga góða», 948—961)[368]

Два фрагменти цієї саґи цитуються тут разом, оскільки в них ідеться про одне й те саме:

(1) «Деякі із синів Ейріка [Кривавої Сокири Гаральдссона] почали ходити у воєнні походи, як тільки стали досить дорослими для цього діла, набуваючи собі статки збройними грабунками на східному узбережжі Балтійського моря (*herjuðu um Austrveg*)[369].

(2) «Сини Ейріка постійно ходили у вікінґівські походи у Східну Балтику (*í Austrvegi*), проте іноді вони влаштовували збройні набіги і на Норвегію, як уже розповідалося вище. Але король Гакон правив у Норвегії, і в народі дуже його любили. У країні збирали добрі врожаї, і здебільшого там панував мир»[370].

Версія, яку ми знаходимо у *«Fagrskinna»*, подає, як здається, більш точні подробиці[371]:

«І Ґамлі [Ейрікссон, найстарший син Ейріка Кривава Сокира від Ґунгільд Ецурардоттір тота), і Ґудорм [син Ейріка] почали ходити у збройні походи спочатку в Східну Балтику (*í Austrveg*), а звідти в Норвегію, де вони заподіяли стільки зла, скільки могли, завдавши чималої шкоди добрій славі короля Гакона [948—961], який там правив».

Доля Ґудорма, сина Ейріка, описується в іншому місці *«Fagrskinna»*[372]:

«Ґудорм був убитий раніше, ніж Гаральд, а [король] Гакон бився біля Фітьяра [на острові Сторд на захід від Південного Гьордаланду] [в 961 р.]; він поліг на східному узбережжі Балтійського моря (*í Austrvegom*).

V. «Саґа про Гаральда Сіра Шкіра» («Haralds saga gráfeldar», 961—970)

Три місця з цієї саґи стосуються нашої теми, передусім це розповідь про діяльність Гакона, сина Сіґурда, як пірата (№ 2).

1

«А коли настала весна, король Гаральд та король Ґудрьод [Бярнарсон, правитель Гейдмьорку], його брат, повідомили, що влітку вони збираються у вікінґівський похід або на захід, або на східне узбережжя Балтійського моря (*í Austrveg*). Король Трюґґві погодився і дав сприятливу відповідь. Довідавшись, що в Ґудрьода був дуже маленький флот, він приєднався до нього з одним яликом. Вони зустрілися біля Веґґіра, на захід від Сьотанеса. Та коли вони зійшлися, щоб порадитися, як їм бути далі, люди короля Ґудрьода накинулися на короля Трюґґві й убили його...»[373]

2

«Сини Ґунгільд зібрали [десь у 961—970 рр.] велику силу у Віку й рушили на північ уздовж узбережжя, скликаючи війська та кораблі з кожного дистрикту, і дали всім зрозуміти, що вони пливуть курсом на північ до Трондгейму проти короля Гакона [Могутнього Сіґурдарссона, згодом Гладаярла].

Ярлові було про це повідомлено, і він зібрав військо та роздобув кораблі... Він мав своїх вивідувачів на всьому шляху південніше мису Стад, які повідомляли йому всі новини про флот синів Ґунгільд. І коли він почув, що вони стали на якір у дистрикті Фйорд (*Firðafylki*), чекаючи сприятливих вітрів, щоб вирушити на північ від мису Стад, він поплив на південь, обминувши цей мис далеко у відкритому морі так, щоб із берега ніхто не зміг побачити вітрил його кораблів, потім знову взяв курс на південь [у тексті: на схід], пливучи вздовж суходолу, але далеко від берега, й так дістався до Данії, звідки вирушив у Східну Балтику (*í Austrveg*), пустошачи ті землі протягом усього літа.

...Восени ярл Гакон поплив до Гельсінґяланду, де витяг на берег свої кораблі [на зиму], потім помандрував материком через Гельсінґяланд і Ямталанд, потім на захід через Кйольські гори, аж поки дістався до Трондгейма. Відразу ж навколо нього почали збиратися люди, і він роздобув кораблі.

Та коли сини Ґунгільд довідалися про це, вони сіли на свої кораблі й вийшли в море з [Трондгеймського] фіорду. Ярл Гакон пішов далі до Гладіра й залишився там на всю зиму, тоді як сини Ґунгільд перебували в Мьорі; і кожна з двох сторін робила вилазки одна проти одної, вбиваючи багатьох людей. Ярл Гакон тримався за свої володіння в Трондгеймі й здебільшого лишався там на зиму, але влітку він іноді вирушав суходолом до Гельсінґяланду, готував там свої кораблі й ішов на Східну Балтику (*fór í Austrveg*) у вікінґівський похід...»[374]

«Fagrskinna» присвячує ярлові Гакону, синові Сіґурда, окрему саґу (розд. 14—20, с. 548—108)[375]. Ми подаємо тут вступну характеристику її героя, оскільки вона містить у собі факти, які мають стосунок до теми цієї книжки[376].

«[Ярл Гакон] утратив батька в молодості: він вирішив довідатися, хто його вбив. Він роздобув собі корабель та воїнів і добре навчив своє військо користуватися зброєю. Він приготував [свій корабель] до виходу в море й тримав його на сході у Віку, а звідти мав звичай виходити в Балтійське море (*í Eystrasalt*). Він почав здійснювати збройні виправи проти шведів, ґаутів, вендів та курів на всьому шляху на схід аж до дистрикту [Адаль]сюсла [в Естонії].

Взимку він мав притулок у Данії, бо заприятелював там — завдяки грошовим дарункам та умовлянням — з королем Гаральдом, сином Ґорма (пом. 985 р.). Завдяки цьому король завжди зустрічав Гакона приязно й дозволяв йому залишатися в себе на зиму. А щоліта [Гакон] ходив у збройні походи по здобич».

У своїй «Незалежній сазі про Олава Святого» Сноррі двічі згадує про цю діяльність ярла Гакона на сході:

(а) «Одного літа ярл Гакон підняв вітрила своїх кораблів і пішов у Східну Балтику (*í Austrveg*) збройним походом з метою взяти здобич. На той час уже були вбиті Ґрйотґард і двоє інших синів ярла і ще багато людей, які загинули за його батька, ярла Сіґурда»[377].

(б) «Ярл Гакон перебував у Трондгеймі під захистом трьондів (тамтешніх людей); іноді він [жив] у Данії з [королем] Гаральдом, сином Ґорма, а іноді вирушав у грабіжницькі збройні виправи на східне узбережжя Балтійського моря (*í Austrveg*)»[378].

3

«Одного літа Гаральд Сіра Шкіра [961—970] відплив зі своїм флотом на північ до Бярмаланду, робив там збройні набіги і мав велику битву з бярмами на березі річки *Віна* (Північна Двіна), в якій Гаральд здобув перемогу й повбивав багато людей, після чого пограбував ту країну від краю до краю і здобув там безліч грошей і майна»[379].

Далі цитується відповідна станца скальда Ґлума Ґейрасона (пом. бл. 970 р.)[380].

Саґа *«Óláfs saga Tryggvasonar in mesta»* має ідентичний текст[381].

Як ми довідуємося із *«Саґи про Кормака»*, видатний ісландський скальд Кормак, син Оґмунда, брав участь у тому поході[382].

Висновки

Топономастичний матеріал перших п'яти саґ *«Heimskringla»* належить — загалом кажучи — до того самого типу, що й матеріал, який дається у *«Fornaldar sǫgur»*. Проте матеріал у *«Heimskringla»* набагато вбогіший. Це стає особливо очевидним після прочитання *«Саґи про Інґлінґів»*, яка у своїх основних розділах (якщо знехтувати вступні) лише зрідка згадує про Фінланд, Рейдґоталанд, Тюркланд і Світйод ін мікла. Майже всі конкретні події «на Сході» (*í Austrvegr*) відбуваються в Естонії.

Обрій «Сходу» значно розширюється в саґах про Гаральда Світловолосого та Гаральда Сіру Шкіру. Там з'являються також *Курланд* і *Бярмаланд* із річкою *Віна* (Північна Двіна). Дається також яскравий опис одного з таких походів.

Лише *«Fagrskinna»* (у *«Сазі про Гаральда Сіра Шкіра»*) занотовує назву слов'ян (мабуть, тільки західних) як *Vindir*.

РОЗДІЛ II Перші дев'ять книг «Історії данів» Саксона Граматика[383] [Див. ще с. 1185]

1. Перші дев'ять книг *«Історії данів»* Саксона Граматика, який врятував данську епічну традицію від забуття, заслуговують на увагу дослідника східноєвропейської історії. Шкода, звісно, що Саксон, як і Семунд Сіґвуссон Мудрий (1054—1133) в Ісландії, користувався латиною замість скандинавської мови — в даному випадку данської. І все ж можна тільки подивуватися, з якою майстерністю автор володіє стилем таких майстрів риторики, як Валерій Максим, Курцій Руф та Юстин, — зокрема, вражає та легкість, із якою він замінив метричні форми старонордичної скальдичної поезії латинськими дактилями[384].

Саксон створив історичну частину своєї праці, яка охоплює період 942—1185 рр. (кн. X—XVI), між 1185 і 1201 рр. Певно, він зіткнувся з великими труднощами, коли став писати про «доісторичний» період, бо в його розпорядженні не було достатньо надійних джерел, окрім саґ та праць істориків, котрі записували історію данських колоніальних територій, передусім Англії (*«Historia ecclesiastica gentis Anglorum»* — автор Беда) і Нормандії (*«Libri III de moribus et actis primorum Normannie ducum»* — автор Дудон), про які він згадує, проте реально ними не користується. Над «доісторичним» періодом своєї праці Саксон трудився два десятиліття, від 1202 до 1222 р.

Саксон упорядкував свої саґи хронологічно, почавши від міфологічних королів і закінчивши історичними. Книга IX завершується правлінням історичного короля Ґорма Старого (пом. 942 р.).

Це впорядкування є штучним, звичайно. Адже герої саґ — не завжди королі. Так, центральним персонажем у історії правління Фротона III (=Фроді) є північноскандинавський герой і поет Ерік Дісертус (=Ейрік малспакі)[385]. Розповідь про правління Фротона III ґрунтується на сазі, створеній естським героєм-велетом Старкатером (=Старкад) про його пригоди (знаменита скальдична поема *«Ingjaldskvadet»* — лебедина пісня стародавнього лицарського кодексу честі)[386]. Цей розділ також включає в себе данський варіант історії війни між ґотами та гунами й пригоди шведського героя Анґріма, які в багатьох випадках нагадують аналогічні мотиви, використані в *«Сазі про Гервьор»*[387].

Головною темою в розповіді про правління Гальдана (=Гальвдана), сина Боркара, є трагедія двох братів, які мають одну матір, але різних батьків, котрі ворогують між собою, і тому ці молоді люди зустрічаються між собою як вожді протилежних ворожих угруповань. Один із братів, не знаючи про їхню спорідненість, примушує другого вступити з ним у поєдинок. Останній дає вбити себе, аби самому не стати вбивцею свого брата[388].

«Саґа про Гаральда Бойовий Зуб» — це, по суті, саґа про славнозвісну битву під Бравелліром між данами та шведами (бл. 770 р.) з деталізованим переліком учасників і описом самої битви[389].

В розповіді про правління Ярмеріка (<ґотський король Ерманаріх, 351—376 рр.) темою є підла помста лівійського князя Біккона, який звинувачує молоду дружину короля в любовному зв'язку з її пасинком[390]. Правління Ґорма І — це саґа про похід — трьох кораблів, кожен із сотнею досвідчених матросів на борту — до казково багатої країни Бярмії. Цей похід очолив досвідчений мореплавець Торкіль (Торкель), прагнучи знайти місто міфічного героя Ґейрута (=Ґейррьод)[391].

Дослідження (а надто дослідження Ю. Ольріка) перших дев'яти книг праці Саксона Граматика показали, що порядок, у якому розповідається про королів та про їхні правління, є результатом його власної систематизації кількох циклів данських та норренських (норвезько-ісландських) традицій, які стосуються тих або тих героїв, котрі належали до різних харизматичних кланів.

Слід наголосити, що Саксон здебільшого організовує традиції, які існували протягом того самого періоду й стосувалися двох або більшого числа харизматичних кланів, радше діахронічно, ніж синхронічно. Так, наприклад, (Скйолдунґ) Рое (Гроар) — з огляду на важливість його клану — був включений Саксоном у книгу II, тоді як (Сіґлінґ) Унґвінус (Інґвіне/Інґ), яким опікувався Рое, з'являється лише в книзі VII.

Так само традиції Ілвінґів (ґотів), які стосуються подій IX ст., коли вікінґівські походи досягли свого апогею, одержали пріоритет у системі Саксона й були включені до І книги, замість того щоб розглядатися на своєму законному хронологічному місці.

Слід також пам'ятати про те, що Саксон, типовий середньовічний історик, писав про події «доісторичного» та раннього історичного періодів з перспективи свого власного часу.

Ідеальну державу він уявляв собі як теократичну й спадкову монархію Вальдемарів (1157—1241), створену його визначним сучасником, данським церковним та державним діячем архієпископом Абсалоном (бл. 1128—1201), який у свою чергу надихався тогочасними французькими монархічними ідеями.

Саксонову працю навряд чи можна відокремити від її автора також із іншого погляду. Вона відбиває його особисті симпатії та антипатії. Його *«Історія»*, наприклад, містить дуже сильні упередження проти саксів (германців) та норвежців і переносить у більш давні часи деякі істотні характеристики та події його періоду — наприклад, загрозу, яка йшла від балтійських слов'ян (вендів) та їхню кінцеву пацифікацію данами (завоювання Рюґена в 1169 р.).

Завданням цього розділу є зібрати ті рештки, які лишилися в XIII ст. від данської традиції, що збереглася від періоду найвищої активності данських вікінґів у Східній Європі.

Для більшої зручності викладу ми зберігаємо ту хронологію царювань, яку дає нам Саксон Граматик, але всі події, які тут розглядатимуться, слід відносити до одного й того самого періоду данських вікінґівських походів у Східну Європу. Цей період навряд чи займає довший часовий проміжок, ніж півтора сторіччя.

Слід, одначе, пам'ятати про те, що Саксон, який писав свій твір у славетну епоху Вальдемарів, розглядав данську експансіоністську політику та данське правління над Балтикою як завершений факт. (Естонія, наприклад, була підкорена в 1219 р.). До того ж Вальдемар I (1131—1182), син "Пана" Канута, був також сином Інґільборґ Гаральдсдоттір[392]. Її батько Гаральд відомий на Русі як Мстислав Мономахович, князь Новгородський (Голмґардський), а згодом — і Київський.

2. У своїй «Історії данів» Саксон розповідає про більш як сімдесятьох представників різних данських династій. Сімнадцять із них мали відносини із Східною Європою.

Тут треба відзначити, що останнім данським королем, який активно втручався у східноєвропейські справи, був напівісторичний Реґнер (Раґнар Шкіряні Штани), який помер у середині IX ст. Таким чином, від бл. 845 р. і до кінця першої частини книжки Саксона Граматика (де розглядаються події, що сталися не пізніше 942 р.), Східна Європа залишалася поза сферою інтересів автора. Це навряд чи можна вважати випадковим. Ми знаємо, що в IX ст. дани різко посилили свою грабіжницьку та колонізаторську діяльність у Англії, Фризії та Франкії. Очевидно, що напружена активність на внутрішніх лініях вікінґівських походів так поглинула данів, що вони мусили занедбати в X ст. свої зовнішні шляхи вікінґівських рейдів, які вели й у Східну Європу.

Іншим цікавим фактом є те, що Саксон ніколи не згадує слов'ян у зв'язку зі Східною Європою. Слова *Sclavi*[393], *Sclavicus*[394] і *Sclavia*[395] вжито тридцять два рази у книгах I—IX, але тільки щодо західних балтійських слов'ян (вендів). Ці останні мали тісні взаємини з да-

нами, отож у *«Історії данів»* часто згадується як про мирні зустрічі, так і про воєнні сутички між двома сусідніми народами. Одного разу слов'яни навіть окупували Данію, після того як їхній король Ісмар завдав поразки данському королю Сівардові, отож вийшло так, що майбутній правитель Данії Ярмерік (< історичний ґотський король Ерманаріх, пом. 376 р.) був вихований у слов'янському полоні (книга VIII)[396].

На цій основі ми можемо висловити здогад, що до кінця VIII або до початку IX ст. слов'янська колонізація ще не досягла тих територій у Східній Європі, на які вже проникли дани.

Третім пунктом, який привертає особливу увагу, є те, що Саксон не знав про існування Дніпровського шляху від Скандинавії до Константинополя[397]. Цей факт також дає підстави припустити, що його відомості про Східну Європу датуються давнішим часом, ніж X ст., коли цей водний шлях був уперше описаний Константином Багрянородним (див. Екскурс VI).

3. Східна Європа, така, якою знав її Саксон, може бути поділена на три сфери:

1. Північно-Східна Європа.
2. Власне Східна Європа.
3. «Варварські» держави та народи Східної Європи, куди входили:
    а) гуни, в часи міфічного Фротона III[398],
    б) скіфи[399], в часи правління напівісторичного Реґнера (IX ст.)[400].

Північно-Східна Європа включала в себе дві країни білих ночей, чаклунів та лижників. Це *Фіннія*[401]/*Фіннімаркія*[402] та *Бярмія*[403], що, як правило, згадуються разом. Іноді обидві країни мали одного правителя. Для прикладу, можна назвати Кусо, який був при владі той самий час, коли Гьотер правив у Данії[404].

Фінська данина виплачувалася шкурами тварин, Бярмія постачала хутра[405]. Бярмія славилася казковим багатством, але, як засвідчує «Саґа про Торкеля», була сповнена підступних небезпек. Окрім теплого хутра (на королівські мантії), там можна було бачити «зуби дивного звіра» (моржа), позолочені з обох кінців, важкі золоті браслети та срібні кільця[406].

Хоча Б'ярмія вже згадувалася під час правління данських королів Гадінґа (книга I)[407] та Гьотера (книга III)[408] і похід проти Еґтера, короля Бярмії (це ім'я мав також фінський пірат часів данського короля Гальдана Гаральдссона, книга VII), був організований Фротоном III[409], слід зробити здогад, що дани познайомилися з цією країною лише під кінець їхнього активного залучення до справ

Східної Європи. Ґорм I (який правив приблизно в другій половині VIII ст. і був передостаннім із правителів Данії, причетних до подій у Східній Європі), коли вирішив організувати похід на Бярмію, мусив узяти керівником «ісландського» (< норвезького) мореплавця Торкіля[410]. Очевидно, що ніхто в країні Ґорма не знав дороги до Бярмії.

Саксон подає два терміни, коли загалом говорить про Східну Європу:

а) *орієнтали* (*orientales*), що, мабуть, слід розглядати як переклад скандинавського терміна *аустрвеґ*[411].

б) *рутени* для людей і/або народів Східної[412] Європи і *Русція*[413] — для території.

Тут можна виділити три реґіони:

А. Східнобалтійське узбережжя:

1. *(Г)Естія* — «Естонія»[414] (*Чудь* у «Повісті временних літ»);
2. *Еландія*[415] — «естонський острів Сааремаа»;
3. *Лівія*[416] — «Лівланд» (Ліб/Люб у ПВЛ);
4. *Санґалі*[417] — «Семіґалія» (*Зімеґола/Зіміґола* в ПВЛ);
5. *Куретія*[418]— «Курландія» (*Корсь* у ПВЛ);
6. *Сембія*[419] — «півострів Самбія».

З цих шістьох назв *Куретія* згадується найчастіше, зустрічаючись у описах правління восьмох королів. За нею йде *Естія*, згадана в розповідях про правління чотирьох монархів, причому завжди в поєднанні з *Куретією. Сембія* (також у поєднанні з *Куретією*) зустрічається в розповідях про правління трьох королів, *Лівія* (також разом з *Куретією*) — при двох королях. *Санґалі* та *Еландія* згадуються кожна один раз, але під час тих самих правлінь, що й *Куретія* та *(Г)Естія*. *Еландія* належить до *Куретії*, бо *Олімар* здобув *cum Ølandia Curetiam*[420].

Коли дається перелік балтійських країн, *Куретія* звичайно називається першою: наприклад — Куретія, Сембія, Санґалі[421]. Усе це вказує на особливе значення цієї провінції. І справді, ми знаємо з археологічних розкопок, що на узбережжі Курландії існував близько 650—800 рр. «шведсько-ґотландський» торговельний центр вікінґів *Ґробін*[422]. Другим таким центром торгівлі вікінґів був «данський» Трусо[423] біля впадіння Вісли, на південь від півострова *Самбія*, котрий, як ми вже бачили, завжди згадувався разом з *Куретією*.

Б. Міста на Русі:

1. *Палтіска* — Полтеск, Полоцьк[424];
2. *Голмґардія* — Великий Новгород[425];
3. *Кеноґардія* — Київ[426].

Кожне з цих трьох міст згадується лише один раз: Палтіска під час правління Фротона I (книга I), Голмґардія і Кеноґардія в часи правління Фротона III (книга V).

Аж ніяк не випадково, що Полоцьк був першим містом на Русі, яке знали дани. Ми вже говорили, що «шведи» мали своїм осідком Ґробін на Курландському узбережжі. Дани також повинні були мати свій оперативний центр. Вони мали його, мабуть, десь на узбережжі Лівланду (Лівонії, Лівії) й понад нижньою течією Західної Двіни, де особливий інтерес становить для нас стародавнє городище Дауґмале неподалік від Риґи[427].

Розподіл сил у знаменитій битві під Бра́веллі́ром[428] (середина VIII ст.) є характерним: Русь, Куретія і (Г)Естія воювали на боці шведів. Дани мали лише одного союзника зі Східної Європи — Ґера, короля Лівії[429].

Те, що першим містом на Русі, з яким познайомилися дани, був Полоцьк, і те, що вони мали свою оперативну базу на Лівонському узбережжі, вказує, що вони проклали той шлях, який привів їх у Східну Європу, через Ризьку затоку. Це підтверджується й тим фактом, що Саксон Граматик нічого не знає про Альдейґюборґ (Стару Ладогу), котрий відігравав таку важливу роль у шведській традиції.

У сазі про Фротона III головним східноєвропейським партнером данського короля є Олімар, який був спершу союзником гунів у їхній боротьбі з Фротоном III, а згодом став васалом данського короля. Спочатку Саксон називає його *rex Orientalium*[430], але згодом каже, що він — *Ruthenorum rex*[431], і король Голмґардії, тобто Великого Новгорода[432]. Тепер зрозуміло, чому Олімар з'являється як головнокомандувач військово-морських сил Русі та гунів (гунський король командував наземними силами)[433]. Для Саксона Граматика, як і для шведської (< норвезької <ісландської) традиції, Новгород, а не Київ був центром *Аустрвеґу*[434].

Загалом згадка про Київ у цій сазі є досить випадковою і, можливо, навмисно додана вченим редактором Саксоном, який із перспективи своїх XII—XIII ст. вважав, що коли йдеться про Русь, то Київ треба згадувати принаймні не рідше, аніж Новгород.

В. Геллеспонтики:
див. «Походження Русі». — Т. І. — С. 224—228

4. Розповідь про правління Фротона III (книга V) є важливою для зрозуміння різних уявлень про Східну Європу, які ми знаходимо в данських саґах. Треба відразу вказати на те, що боротьба з гунами, про яку згадується як у *«Hlǫðskviða»*, так і в *«Hervararsaga»*[435], це не той відомий конфлікт між ґотами й гунами, який датується приблизно 375 р., а пізніша боротьба скандинавів із тими народами, які прийшли в степи на зміну гунам у IX ст.

Оточення Фротона III примусило його одружитися й обрало йому за дружину Ганунду, дочку Гуна I, короля гунів. Спочатку Ганунда відмовилася виходити заміж за незнайомого короля, але шляхетна поведінка Фротонових посланців зрештою спонукала її дати згоду. Через якийсь час реальний герой цієї саґи скальд Ерік розповів королю про те, що Ганунда нібито була йому невірною. Після кількох пригод Фротон III відіслав Ганунду геть. Ображений король гунів приготувався до тривалої боротьби, щоб оборонити честь своєї дочки. Ця війна мала дві драматичні кульмінації: морську битву і битву на берегах трьох великих річок.

На боці Фротона III виступили норвежці та західнобалтійські слов'яни (*Sclavi*). Союзником гунів, як ми вже згадували, був Олімар із Новгорода. Морська битва закінчилася поразкою флоту, яким командував Олімар[436]. Усі *Ruthenorum reges*, які підкорялися Гунові I, загинули, окрім двох: Олімара і Даґа, який згодом став королем Естії[437] — Естланду (Чуді в *ПВЛ*).

Морська битва відбулася неподалік від Русції[438]. Якщо ми візьмемо до уваги той факт, що єдиними королями Русції, згадуваними в цій розповіді, були ті, які правили в Новгороді та Естії, тоді ми дійдемо висновку, що битва розпочалася за контроль над входом до Фінської затоки.

Наступна подія відбулася після багатьох попередніх років приготувань. Щоб побудувати свій флот і зібрати припаси, Фротон III послав своїх довірених людей у піратські рейди на кількох морях. Олімар тим часом підкорив Естланд та Курландію разом з островом Еланд[439]. Ønef, згодом король Києва, був посланий Фротоном III разом із підлеглим йому королем Ґломером до Оркнейських островів[440]. Вони також повернулися з великою здобиччю. Вирішальна битва з гунами відбулася на берегах *трьох найбільших річок Русі* (*precipui tres Ruscie fluvii*)[441]. Гун I загинув у цій битві. Його брат, Гун II, здався на ласку переможців, а з ним іще 170 інших королів як гунського, так і негунського походження[442].

Що це за «береги трьох найбільших річок Русі»? Історикові відразу спадає на думку найважливіший стратегічний пункт у середньовічній Східній Європі: Оковський ліс. Саме звідти витікають три головні річки — Західна Двіна, Дніпро та Волга, — значення яких так яскраво описано в *ПВЛ*[443].

Беручи до уваги той факт, що в скандинавській епічній традиції і в книжних джерелах від XI до XIII ст. назви Холодна (книжна форма «Велика») Швеція[444] та Русь часто були синонімами (див. уривок із Саксона Граматика, обговорений у т. 1. — С. 225—227), ми можемо дійти висновку, що насправді дани воювали не з Руссю та гунами, а зі «шведами» й сабірами, які в IX ст. панували в степах, а згодом стали правителями майбутніх мадярів, і які були — згідно зі свідченнями Саксона — союзниками шведів[445].

Масштаби перемоги, здобутої Фротоном III, тут, либонь, перебільшені[446]. Фіннія (Фінланд) і (Г)Естія (Естланд) залишилися під шведським правлінням[447].

5. Люди, яких автор називає геллеспонтиками (*Hellespontici*), згадуються в саґах про перших данських королів. Головним ворогом данських королів Гадінґа[448] (книга I, історичний вікінґ Гаддінґ/Гастінґ, бл. 859—894 pp.) та його сина Фротона I[449] був Гандван, король геллеспонтиків. Об'єктом данського нападу стало укріплене місто Гандвана Дуна (*Duna urbs*)[450].

У обох випадках (як за батька, так і за сина) війна починалася з того, що дани виступали в похід на Куретію (його початковим пунктом, напевне, був Ґробін). Мабуть, існували якісь зв'язки між Куретією та Геллеспонтом. Гадінґ розпочав війну проти короля Куретії Лоцера. Зазнавши поразки, той потрапив у полон, але зумів утекти, послухавшись поради одного зі старійшин. Після цього Ґадінґ виступив проти Гандвана. Останній ухилився від битви у відкритому полі й заховався за високими мурами своєї фортеці. Тоді Гадінґ удався до стратегії, яку застосувала Ольга Київська під час свого походу на древлян. Він наказав своїм людям ловити птахів, які гніздилися в місті, й прив'язувати їм до лапок запалені хмизинки. Птахи полетіли до своїх гнізд і підпалили місто. Його жителі здалися на ласку нападників[451]. Переможець зажадав від Гандвана стільки золота, скільки він важив, і, одержавши викуп, відпустив його на волю. Наступник Гадінґа Фротон I знову завдав поразки королю Куретії Дорнові[452]. Наступним його кроком було розбити великий флот тирана Русі (*Rutene gentis tyrannum*) Травнона, причому переможець знову вдався до воєнних хитрощів[453]. Тут неважко помітити паралель із саґою про катастрофу, яка спіткала флот Олімара під

час правління Фротона III. Тому ми маємо всі підстави вважати, що тут також ідеться про флот «шведської колоніальної держави» Голмґардії або Новгорода.

Завдавши поразки ворожому флотові[454], мабуть, десь у Ризькій затоці, Фротон I повернувся до узбережжя Естонії й обложив місто Ротала або Рьотель, яке він також узяв за допомогою хитрощів[455].

Забезпечивши свій тил, Фротон I рушив тепер на Палтіску (Полтеск — Полоцьк) і підкорив його, знову вдавшись до підступних хитрощів[456]. Щоб утвердити свою владу над Східною Європою, тобто над Аустрвеґом (*spe Orientis imperium complexus*)[457], він мусив тепер завдати поразки Гандванові. Йому вдалося й це — і знову ж таки за допомогою воєнних хитрощів[458]. Місто було підкорене, але Гандван зумів втекти й утопити свої скарби у відкритому морі. Проте незабаром обидва правителі уклали мир, і Фротон I став зятем свого колишнього ворога.

Де було розташоване *місто Дуна*? Перекладачі та редактори Саксона Граматика здебільшого ідентифікують його як Дюнабурґ або Даугавпілс[459]. Проте Дюнабурґ був заснований орденом Мечоносців у 1275 р., майже через півсотні років по тому, як написано *«Історію данів»*[460]. Більше того, щоб утримати у своїх руках Полоцьк, Фротон I мусив уже контролювати Двіну в тому місці, де згодом виріс Дюнабурґ.

А проте Саксон не єдиний скандинавський автор, для кого Дуна має інше значення, ніж *(Західна) Двіна*, тобто Дюна/Даугава. Ця назва з'являється в *«Hlǫðskviða»* та в *«Hervararsaga»* в поєднанні зі словом *heiðr* або «рівнина»: *Dún-heiðr* — так називалося те місце, де відбулася битва між «гунами» й «ґотами». Дослідження Ґ. Лябуди незаперечно довело, що *Dún-heiðr* означає «Придонська рівнина»[461], де назва Дон, як це часто траплялося в середні віки, застосовувалася до річки Сіверський Донець.

Яким чином дани потрапили з Полоцька в басейн Дону? Місця знахідок східних монет, викарбуваних до 833 р., показують, що від Полоцька був волок до Дніпра, далі йшов водний шлях по Дніпру до Любеча, звідти — по Десні до Сейму, і нарешті від Сейму кораблі знову тягли волоком до Сіверського Дінця[462].

Археологи відкрили скупчення дванадцяти кам'яних фортечних укріплень із VIII—IX ст. у регіоні Дону. Найсильнішим фортифікаційним укріпленням був замок на городищі Мохнач сучасного міста з тією самою назвою поблизу від Сіверського Дінця[463]. Цей замок і можна ідентифікувати як *Duna urbs* Саксона Граматика.

Як *«Hlǫðskviða»*, так і *«Hervararsaga»* згадують про *Jassar-fjǫll*, розташований неподалік від *Dun-heiðr*. В іншому місці цієї праці[464]

розглядається гіпотеза про те, що ця назва стосується до Білої Скелі — так називається одна з гір у гірському пасмі Святі Гори[465], на південь від того місця, де Остер впадає в Сіверський Донець. Ще у XVII ст. там ріс великий дубовий ліс — можливо, це й був *Myrkviðr* або «темний ліс», згадуваний у *«Hlǫðskviða»* та в *«Hervararsaga»*.

6. Товариш по зброї Фротона IV (книга VI) і головний герой саґи ест (=чудин) Старкатер спочатку завдав поразки Флоккові, *Ruthenorum princeps*[466], який утік до лісової схованки, дорога до якої була втикана цвяхами, щоб не дати данцям переслідувати його. Згодом Флокк став розбійником-героєм у Бярмії.

Фраза «рутенський князь», очевидно, стосується фінського правителя. Ми вже згадували про те, що Фінланд і Бярмія здебільшого називаються разом, і в поєднанні з Естією, батьківщиною Старкатера, утворюють таку собі тріаду північних країн.

Тепер Фротон IV послав Старкатера разом з Віном, правителем *склавів*, щоб вони перешкодили відокремленню східних народів (*Orientalium* — жителів Аустрвеґу[467]). Спочатку називаються балтійські провінції: *Куреті*[468] (першою, див. кн. V, розд. 14), *Сембі*, *Санґалі*. Наступним завданням Старкатера, яке він виконав зі славою, була перемога героя Вісінна[469], який жив на Русі, на скелястій горі, що називалася Анафіаль (*apud Rusciam rupem, que Anafial dicitur*), і який знущався з людей[470]. Тут, очевидно, знову йдеться про вже згадувану Білу Скелю, *Jassar-fjǫll*[471].

7. Ім'я, а можливо, й реальна особа чотирнадцятого (з шістнадцятьох) данського короля, який мав стосунок до Східної Європи, Ярмеріка є, мабуть, віддзеркаленням славетного героя ґотської традиції Ерманаріха (порівн. у Йордана — Германаріх)[472].

Ярмерік[473] ходив у переможні походи проти сембонів (Самланду), куретів та інших східних народів (*orientali = Austrvegr*) і завдав їм великих втрат (*compluriumque Orientis gencium*)[474]. Згодом він придушив повстання склавів, або західних слов'ян, і вийшов у море. Там він напав на чотирьох братів із Геллеспонту (*quattuor fratres genere Hellesponticos*)[475], які були досвідченими вікінґами-піратами. Після триденної битви обидві сторони уклали мир. Брати з Геллеспонту дали Ярмерікові половину данини, яку вони зібрали із своїх підданих, і пообіцяли також видати за Ярмеріка свою сестру Сванільду[476].

8. Син лівійського короля Біккона, реальний герой цієї саґи, зумів утекти з неволі, в якій він перебував у геллеспонтських братів, і пішов на службу до Ярмеріка. (Це начебто вказує на те, що брати з Геллеспонту ввійшли в Ризьку затоку й напали на лівійців, які були підданими данів.) Ярмерік повністю довіряв Бікконові, хоча він же таки вбив брата Біккона, та й сам Біккон зловживав Ярме-

ріковою довірою, підбуривши його на всілякі злочини проти своїх найближчих родичів. Жертвами інтриг Біккона[477] стали син Ярме-ріка та його жінка, сестра братів із Геллеспонту, яку Біккон несправедливо звинуватив у подружній зраді.

Зробивши все, що міг, при дворі Ярміріка, Біккон потім з'явився до геллеспонтських братів і сказав їм, що їхня сестра померла. Брати пішли походом на Данію й обложили фортецю Ярміріка. Лише завдяки допомозі бога Отіна (=Одін) з його батьківською любов'ю до данів змогли вони уникнути цілковитої поразки. Але сталося так, що в тій нещадній боротьбі не було переможця: в тій битві загинули і Ярмерік, і брати з Геллеспонту.

9. Реґнер (=Раґнар) Шкіряні Штани (пом. 845 р.) також здійснював активну східну політику. Він виступив проти геллеспонтиків, завдав їм поразки і вбив їхнього короля Діана І. Сини Діана, Діан II і Даксон, зяті рутенського короля (тут: Новгородського), одержавши допомогу від свого тестя, вирушили в похід, щоб помститися за смерть батька. Але Реґнер зумів урятуватися від загибелі завдяки воєнній машині власного винаходу. Військо геллеспонтиків кинулося врозтіч; їхні союзники скіфи (мабуть, майбутні мадяри), з якими Даксон був споріднений через свою матір, також повтікали. Після цього Реґнер віддав завойовану країну своєму синові Вітсерку[478].

Тим часом Даксон переміг хитрощами і взяв у полон Реґнерового сина та воєначальника. Саксон величає його титулом *Suetiae Principalis*[479]. Це ясно вказує на те, що *геллеспонтики* були «шведами», тобто жителями колоніальної «Холодної» (у науковій ісландській літературі XII—XIII ст. — «Великої») Швеції у Східній Європі, яка включала в себе Верхню Волгу (Муром і Ростов, пор. с. 426) і яка контролювала дорогу Ока—Донець—Дон до Азовського моря.

Захоплений у полон, Вітсерк відмовився служити переможцеві. Серед кількох варіантів вибору він обрав собі смерть[480].

Реґнер підняв вітрила своїх кораблів і поплив до Русції (тут територія геллеспонтиків — *«Magna Svethia»* — прямо називається *Ruscia*), щоб помститися за смерть сина. Він розбив і взяв у полон Даксона, але потім випустив його на волю і дозволив повернутися у свою країну за умови, що Даксон платитиме йому данину[481].

Повернувшись із *Русції*, Реґнер відновив порядок у Швеції, Норвегії та на Оркнейських островах, де пропали двоє його братів. Після короткого перепочинку він вирушив до Англії, щоб знову посадити на трон Івара, якого звідти скинули. Після цього Реґнер почав війну в Ірландії, а звідти через Середземне море поплив до Геллеспонту і потім повернувся в Данію[482].

Контекст незаперечно вказує на те, що під Геллеспонтським морем мається на увазі море Азовське. Але звідки виникла ця назва? Ісландська королівська саґа про «останнього вікінґа», норвезького короля Гаральда Сіґурдарсона Суворого (1046—1066), зятя Ярослава Мудрого Новгородсько-Київського, розповідає про пригоди цього героя в Константинополі. Викравши небогу імператриці Зої, Гаральд зумів прорватися крізь ланцюги, які закривали затоку Золотий Ріг (*Sjávidar sound*). В такий спосіб Гаральд утік із Константинополя і поплив звідти в Чорне море (*Svarta hof*)... Далі Гаральд вирушив на північ до Елліпальти (*norðr í Ellipalta*), а потім — навколо Східного королівства (*fór þaðan allt um Austríki* = Русь)[483].

Тут Елліпальта є назвою для Азовського моря.

А. Стендер-Петерсон показав, що перша частина цієї назви, *elli*, походить від грецького τά ἕλη «багнюка, болото», що відповідає латинському слову *palus*, яке стосовно до Азовського моря (*Palus Meotis*) вже було зафіксоване в Йордана[484]. Скандинави сприйняли цю загальну назву як назву місця і додали до неї «власне» (слов'янського походження) слово для позначення «багнюки» або «болота»[485]. Так утворилася назва *ellipalta*, *«еллі-болото»*. А що це слово фонетично схоже на грецьку назву Геллеспонт, то Саксон Граматик, схильний до класицизму, «виправив» її «як годиться».

Таким чином термін *«геллеспонтики»* в Саксона Граматика позначає правлячий клас Волзького Каґанату Русь, котрий — як це показано в іншому місці[486] — складався з двох частин:

а) територія біля Верхньої Волги (Ростов і Муром);

б) шлях по річках Ока—Донець—Дон до Азовського моря, тобто до Елліпальти/Геллеспонту.

10. Підсумуймо: за свідченнями Саксона Граматика, власне Русь — тобто без балтійських країн — виникла в такій формі десь на початку IX ст., і то в такому вигляді:

Голмґардія (Новгород)
Палтіска (Полоцьк)
Геллеспонтики (Каґанат Русь).

Усі ці три держави були в якомусь розумінні «Великошведськими колоніями». Дани намагалися здобути гегемонію у Східній Європі, відібравши у «шведів» контроль над тамтешніми торговельними шляхами. Вони були особливо зацікавлені в тій дорозі, яку контролювали *геллеспонтики*. Головною базою данських операцій стали узбережжя Лівланду й порт Трусо. Щоб потрапити на Русь, вони підіймалися по Західній Двіні й, мабуть, по Німану. З Німану вони перетягували кораблі волоком до Дніпра й пливли по ньому вниз

до Любеча (велике значення цього міста в X ст. підтверджується тим фактом, що про нього згадує у своєму творі Константин Багрянородний). Волоком вони добиралися до Десни та Сейму (в Черніґов/Чернігів, що надавало цьому місту великого значення), а вже звідти переправлялися в річкову систему Сіверського Дінця. На місці пізнішого Києва тоді, певно, стояла могутня хозарська фортеця, яка не дозволяла данам пливти на південь по цій дорозі. Цікаво відзначити, що в Скандинавії Донець-Дон і Західна Двіна мали однакову назву *Дун(а)*. Коли їх почали розрізняти, то Західна Двіна одержала означення *Seimgol*: *Seimgol Duna*, Дуна (Двіна) [племені] сеймґала, як, наприклад, у *«Hauksbók»*[487].

Висновки

Найбільшу кількість східноєвропейських географічних назв з довікінґівського періоду (до 800 р.) ми знаходимо в *«Сазі про Гервьор»*. Ця саґа зберегла також багато гапаксів, наприклад: *Данпарстадір*, *Аргеймар*, *Ернар*, *Дунгейд*, *Гарвада фйоль* — їх джерела невідомі.

Відомості, які стосуються періоду після 800 р., даються здебільшого в трьох саґах: у *«Сазі про Орвара-Стрілу (Орвара-Одда)»*, *«Сазі про Грольва Пішохода»* і в *«Сазі про Гальвдана, сина Ейстейна»*.

Співвідношення між *«Саґою про Орвара-Стрілу»*, *«Саґою про Грольва Пішохода»* та *«Саґою про Гальвдана, сина Ейстейна»* щодо кількості географічних назв, які ми в них знаходимо, можна чисельно подати такою пропорцією: 35:18:13.

На щастя, одне з найважливіших джерел географічних даних, які ми знаходимо в *«Сазі про Орвара-Стрілу»*, збереглося — це *«Heimslýsing»*, ісландський географічний трактат XII ст.

Проте для нашого дослідження не стільки важлива кількість географічних назв, які збереглися в окремих саґах, як оцінка інформації, що її вони нам дають. Ймовірно, що в деяких випадках одна й та сама назва використовувалася для позначення різних територій у різні часи.

Наприклад, термін *Ґардарікі* зустрічається в історичних саґах для позначення «Русі» Володимира та Ярослава (980—1054). Однак схоже, що спочатку цією назвою позначали державу вестґотів на Балтійському морі (біля впадіння річки Вісла, *«Саґа про Гервьор»*), а пізніше вона ж таки застосовувалася до фризьких міст [передусім Дорестада, *«Саґа про Скйолдунґів»*], а потім до сусідніх із Данією територій (*«Саґа про Грольва Пішохода»*); ще пізніше термін Ґардарікі став взаємозамінним із такими назвами, як *«Велика Швеція»* або *Гуналанд* (*«Саґа про Орвара-Стрілу»*). Термін *«Велика*

Швеція» або *«Холодна Швеція»* згадується також у *«Сазі про Грольва Пішохода»* та в *«Сазі про Сьорлі»*. Там, між іншим, був город *Суздаль* (див. с. 361).

Далі цей термін, *Ґардарікі-Ґард*, почав позначати королівство із столицею в *Альдейґї*, *Альдейґюборзі* (Старій Ладозі; *«Саґа про Стурлявґа»*, *«Саґа про Грольва Пішохода»*, *«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна»*), яке не було тотожне Rússía (*«Саґа про Гальвдана»*). До Альдейґюборґа можна було дістатися по річці *Дюна/Dýпа* (*«Саґа про Грольва Пішохода»*); назва *Дюна* дається також у трьох інших саґах (*«Сазі про Гервьор»*, *«Сазі про Орвара-Стрілу»* й *«Сазі про Босі»*).

Русія (в джерелі, де вочевидь ідеться про Волзький Каґанат Русь) була розташована між *Ґардарікі* та *Гуналандом* (*«Саґа про Еґіля»*). Термін *Ріса-*(<**Руса*)*ланд* використовується в двох саґах: *«Сазі про Орвара-Стрілу»* та в *«Окремому сюжеті про Торстейна»*.

Зі стратегічного погляду, узбережжя, відоме як *Балаґардссіда*, мало велике значення завдяки тому факту, що там був вхід до Підземного Світу, тобто до лабіринту річкових шляхів усієї Східної Європи (*«Окремий сюжет про Торстейна»*). *Балаґардссіда* знаходилася поблизу *Альдейґюборґа* (Старої Ладоги; *«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна»*). Це узбережжя також розташоване на прямому шляху від данської річки Ейдер до Хозарської держави та Центральної Азії (позначеної терміном *Індіаланд*; *«Саґа про Торстейна, сина Вікінґа»*).

У двох саґах, створених на данськo-ґотських традиціях (*«Фрагмент про стародавніх королів»*, *«Саґа про Еґіля Однорукого»*), а також у праці Саксона Граматика, зафіксоване етнічне ім'я Вісінн (vísin-), яке слід тлумачити як балтійський феннікський етнонім *Ve(p)s-ь*. Народ *Ve(p)s-ь*, певно, був включений до сталої традиції перед битвою під Бра́веллі́ром, оскільки серед воїнів Гаральда Бойового Зуба згадується дівчина-щитоносець *Вісіна* (від *vísin-*) (*«Фрагмент»*; твір Саксона Граматика).

Найдавнішим терміном, яким користувалися, коли йшлося про українські та південноруські території, є *Рейдґоталанд* (*«Саґа про Гервьор»*). Як можна бачити із згадуваних вище гапаксів, він позначав східну Ґотську державу із столицею на Дніпрі (*Дампарстадір*).

Далі *Рейдґоталанд* став визначати країну (в західнобалтійській сфері? див. *«Окремий сюжет про синів Раґнара»*), з якої можна було вирушати в походи на північну країну *Бярмаланд* через *Ґандвік* (Біле море) та по річці *Віна* (Північна Двіна). Данська традиція знала про це (*«Саґа про Гальвдана, приймака Брани»*).

В наступний період походи на *Бярмаланд* починалися від Галоґаланду (*«Саґа про Орвара-Стрілу»*) або військо вирушало з Альдей-

ґюборґа і/або *Кірялаботнара* (Фінської затоки; *«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна»*).

Похід на Бярмаланд добре описаний у *«Сазі про Орвара-Стрілу»* та *«Сазі про Гальва»*. Остання розповідає, що метою походу було пограбування могил, куди клалися срібні монети та срібні предмети культового застосування.

Досить-таки карикатурний опис походу на Бярмаланд ми знаходимо в *«Сазі про Босі»* (хоча це єдина з *«Героїчно-легендарних саґ»*, яка містить деякі відомості про бога Йомалі, взяті з *«Саґи про Олава Святого»*) та в *«Сазі про Стурлявґа»*. Крім того, згадки про походи на цю країну (кожен відомий герой «повинен» був очолити такий похід або принаймні взяти в ньому участь) трапляються також у *«Сазі про Гервьор»*, у *«Сазі про Ана»* та в *«Сазі про Гальвдана, приймака Брани»*.

Ґандвік (Біле море) згадується в чотирьох саґах (*«Саґа про Ґріма»*, *«Гверсу»*, *«Саґа про Гальвдана, сина Ейстейна»*, *«Саґа про Босі»*). В першій із них (*«Сазі про Ґріма»*) сказано, що в часи голодомору люди з Північної Норвегії їздили туди по пшеницю.

Голмґард згадується в чотирьох саґах (*«Саґа про Орвара-Стрілу»*, *«Саґа про Грольва Пішохода»*, *«Саґа про Торстейна»*, *«Гверсу»*). Ця назва тут, проте, не є постійною у тексті, як, наприклад, Ладога, столиця *Ґардарікі*, а радше згадується від випадку до випадку, як і назва Києва, *Кенуґард*; остання з'являється в *«Сазі про Орвара-Стрілу»* та в *«Сазі про Грольва Пішохода»* і — безперечно, помилково (як фінське місто квенів) — у *«Сазі про Ґавтрека»*.

Слід звернути увагу на ще три важливі гапакси невідомого походження: *Бялкаланд* (*«Саґа про Орвара-Стрілу»*), *Калльбакссіда* (*«Саґа про Босі»*) і *Марсераланд* (=Мещера? *«Саґа про Стурлявґа»*).

Можна спостерегти також цікаву еволюцію назв, які стосуються кочовиків Центральної та Східної Європи.

Спочатку з'являються дві такі назви: *Гуналанд/Гунар* (*«Саґа про Гервьор»*), що позначали аварів (або пізніше також майбутніх мадярів) і окремий термін для хозарів — *тюрки* (*Tyrkjar*) (зафіксований у *«Гверсу»*).

Наступна диференціація між європейськими кочовиками, з одного боку, та близькосхідною й центральноазіатською осілими цивілізаціями — з другого — відбилася в назвах *Гуналанд/Гунар* і *Серкланд* (*«Саґа про Асмунда»*, *«Саґа про Еґіля Однорукого»*). Останній термін (*Серкланд*) був замінений терміном *Індіаланд* (*«Саґа про Грольва Пішохода»*, *«Окремий сюжет про Торстейна»*, *«Саґа про Торстейна, сина Вікінґа»*).

Загальний термін для східного узбережжя Балтійського моря (*Аустрвеґ*), на якому кандидати у вікінґи мали звичай починати свою кар'єру, знаходимо в десятьох саґах цієї групи: *«Сазі про Орвара-Стрілу»*, *«Сазі про Торстейна, сина Вікінґа»*, *«Сазі про Стурлявґа»*, *«Сазі про Грольва Пішохода»*, *«Сазі про Гальвдана, сина Ейстейна»*, *«Окремому сюжеті про Сьорлі»*, *«Окремому сюжеті про Торстейна»*, *«Гверсу»*, *«Сазі про Босі»*, *«Сазі про Еґіля Однорукого»* та *«Сазі про Раґнара»*.

Цей підсумок засвідчує, що в ономастичному корпусі героїчно-легендарних саґ ми знаходимо очевидні свідчення про наявність різночасових нашарувань. Для даного дослідження нам було важливо довести, що найдавніший прошарок зберігся в традиціях, які закодовані тут як традиції Рейдґоталанду та Данії (до IX ст.). Щодо традицій норвезьких, то такі прошарки — подані тут у їх хронологічному порядку — виявилися найдавнішими: Графніста-Галоґаланд, Навмудаль і Трондгейм.

РОЗДІЛ III «Шведські» «Героїчно-легендарні саґи»

Вступ

У цьому додатку ми розглянемо дві особливі саґи, об'єднані тим фактором, що в них розповідається про минуле Швеції. Перша з них, *«Саґа про Інґвара Мандрівника»* — це ісландська саґа про шведського героя, а друга є єдиною з давньошведських саґ, яка дійшла до нас, і в ній ідеться про стародавню історію острова Ґотланд: це — *«Саґа про ґутів»*.

«Саґа про Інґвара Мандрівника»

Вступ

«Саґа про Інґвара Мандрівника» дійшла до нас у двох пергаменних рукописах XV ст. (AM 343a 4to (=A) і GkS 2845 to (=B)), обидва з лакунами, а також у двох паперових рукописах, один XVII ст., а другий — XVIII, обидва вони містять у собі повний текст саґи. Відношення між цими рукописами можна зобразити за допомогою такої схеми:

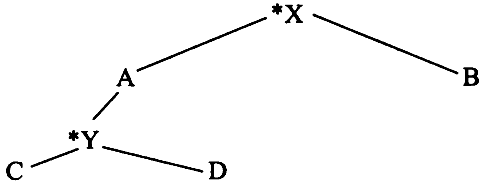

Е. Ольсон побудував своє видання на А і заповнив лакуни з С.

В основу саґи був покладений латиномовний твір *«Vita Ingvari»*, який не зберігся і який був написаний у щойно тоді відкритому центрі житійної літератури в Ісландії (Бенекдиктинський монастир у Тінґейрарі) ченцем Оддом Сноррасоном, котрий бл. 1180 р. написав, також латиною, і першу «Саґу про Олава Трюґґвасона» (пом. 1000 р.). Обидва герої цих саґ представлені як християнські місіонери — Олав у Норвегії, а Інґвар — десь у Ґардарікі (на Русі) і в Серкланді (на мусульманському Сході). Між ученими не існує одностайної думки щодо того, коли латинська *«Vita Ingvari»* була перекладена ісландською мовою. Дітріх Гофман, на підставі філологічного матеріалу, дійшов висновку, що це, певно, було зроблено до 1200 р., коли Одд був ще живий[488]; проте з ним погодилися далеко не всі[489]. Як вважають Германн Пальссон і Пол Едвардс[490], саґа була, певно, написана десь на початку XIII ст. Карл Кристіан Равн опублікував своє перше видання саґи (з латинським перекладом) у своєму збірнику *Antiquités Russes* (АВ), т. 2, Kbh., 1852, с. 141—169. Стандартне видання було підготовлене Емілем Ольсоном для 39-го тому серії SUGNL, Kbh., 1912, CII + 71 c. Саґа ввійшла до збірника FSN (вид. Bjarni Vilhjálmsson та Guðni Jónsson, т. 3, Akureyri, 1944, с. 363—394) і FSN вид. Guðni Jónsson, т. 2, Akureyri, 1959, с. 423—459), і Йон Гельґасон опублікував факсимільне видання рукопису В: The Saga Manuscript 2845, 4to in the Old Royal Collection in the Royal Library of Kopenhagen. MI, т. 3, Kbh., 1955.

Саґа була перекладена Германом Пальссоном та Полом Едвардсом: Vikings in Russia: Ingvar's Saga and Eymund's Saga. — Edinburgh, 1989 (1991), с. 1—43 (Introduction), с. 44—68 (Ingvar's Saga).

Вибрана бібліографія

Helgason, Jón. Til Yngvars sagas overlevering, Opuscula 1. Bibl. Arnamagæana. — T. 20. — Kbh., 1960. — C. 176—178; Davidson, Ellis H. R. The Viking Road to Byzantium. — London, 1976; Hofmann, Dietrich. Die Yngvars saga viðfǫrla und Oddr munkr inn fróði. Speculum Norrœnum. Norse Studien in memory of Gabriel Turville-Petre. — Odense, 1981. — C. 188—222; Mc Dougall, David and Mc Dougall, Ian (review of Speculum Norrœnum) in Saga-Book. — T. 21 (1981—1982). — C. 106—108; Mc Ginnis, Deborah. The Vikings in the East: Ingvars saga viðfǫrla. Scandinavian Canadian Studies. — 1983. — C. 79—86; Hofmann, D. Zu Oddr Snorrasons Ingvars saga viðfǫrla // Skandinavistik. — T. 14 (1984). — C. 106—108; Kirsten, Wolf. Ingvars saga viðfǫrla. — Med. Scand., 1993. — c. 740; див. також: Походження Русі. — Т. І. — С. 455—486; Simek. — С. 399—400.

Аналіз

Саґа розповідає про подорож одного з представників шведської династії Інґвара Мандрівника на Русь (Ґардарікі) та мусульманський Схід (Серкланд), яка трагічно закінчилася в 1041 р. і після якої залишилося 25 рунічних написів.

Саґа згадує про чотири покоління шведського правлячого клану, які були пов'язані з Руссю.

1) Дід Інґвара, воєначальник (*hǫfdingi*) на ім'я Акі, хотів одружитися з дочкою шведського короля Ейріка Переможця (пом. 995 р.), але йому було відмовлено, тому що він мав статус *ǫ-tign*, тобто «невисокого походження», і королівну віддали за *fylkis-konungr* («короля провінції») в Ґардарікі, але Акі напав на ту країну, вбив цього короля — свого суперника, одружився з принцесою без дозволу короля Ейріка й повернувся до свого маєтку в Швеції, де був підступно вбитий за наказом свого ображеного тестя, короля Ейріка[491].

2) Зрозуміло, що Еймунд, який народився в цього бунтівного подружжя, не мав шансів на успіх у Швеції. Тому він покинув батьківщину й подався в Ґардарікі, де в той час у повному розпалі йшла громадянська війна. *Буріцлейв*[492] напав на королівство свого «брата» *Яріцлейва Голмґардського* (який був одружений з Інґіґердою, дочкою шведського короля Олава Скаутконунґа та онукою Ейріка Переможця). Еймунд, найнявшись воювати проти Буріцлейва, п'ять разів розбивав свого ворога, перш ніж узяв його в полон, осліпив і віддав своєму володареві. За цей успіх він здобув високі почесті, був нагороджений грішми і повернувся до Швеції (Яріцлейвова дружина Інґіґерда примирила переможного героя з королем, своїм батьком), де одружився і мав сина Інґвара[493].

3) Шведський король Олав Скаутконунґ (995—1020/1022) послав свого сина Енунда та Інґвара (якому було тоді двадцять років) до *Сеймґалару* (в сучасній Латвії) замирити непокірних платників данини (*var sú þjóð í missætti við Óláf konung, er Seimgalir heita ok höfðu ekki skatt goldit um hríð*)[494]. Інґвар успішно виконав це завдання і, повернувшись, здобув за це високі почесті.

Бл. 1036/1037 рр. Інґвар покинув Швецію з тридцятьма кораблями й відплив у Ґардарікі; в Ґардарікі тоді правили *Яріцлейв* та жінка Інґіґерда, родичка Інґвара. Інґвар прожив там три роки, вивчив кілька мов (*þar var Ingvarr þrjá vetr ok nam þar margar tungur at tala*)[495], а потім подався на Схід, де, зрештою, й зустрів свою смерть.

Тут маємо справу з рідкісним випадком, коли саґа наголошує

на мовній проблемі. В іншому місці *«Саґи про Інґвара»* (де йдеться про зустріч головного героя з Інґіґердою, жінкою-королем *Ґардаріκі*) говориться, що Інґвар знав «італійську, німецьку, данську (тобто скандинавську), грецьку та багато інших мов, якими люди розмовляли в реґіонах Східної Балтики» (*ok svá reyndist, at hún kunni at tala rómversku þýversku, dǫnsku ok girsku ok margar aðrar, er gengu um Austrveg*)[496].

4) Інґвар мав сина Свейна, народженого від наложниці. Після смерті батька Свейн поїхав у Ґардар (*j Garðar austur*).

Там він повторив доблесні подвиги свого батька[497] і, одружившись із королівною Сількісів, став правителем сильного королівства на Сході[498].

Хоча сама саґа є відносно пізнішим твором, вона включає в себе елементи вигадки та елементи з давніших вікінґівських саґ (головним чином *«Саґи про Орвара-Стрілу»*). Проте вона містить у собі й кілька оригінальних фактів, що дійшли до нас завдяки їй. Вчені висувають гіпотезу, що ці факти внесли до саґи ісландські друзі норвезького короля Ґаральда Суворого (що був вікінґом у Східній Європі до 1047 р.), який повернувся тоді додому. Ця теорія здається тим імовірнішою, що сага містить у собі деякі норвезькі запозичення[499].

Але загалом, дуже нелегко визначити, як багато з цих відомостей ми можемо прийняти як історичні факти. Тут маємо справу із складними хронологічними проблемами. Буріцлейв, про якого розповідає саґа, це явно не брат Ярослава (і його суперник у роки 1015—1018) Святополк, а радше Брячеслав Ізяславич, князь Полоцький (пом. 1044 р.), який ходив походом на Новгород у 1021 р.[500].

Проте якщо Еймунд повернувся до Швеції (та одружився) лише після 1021 р., його син Інґвар — народжений у тому шлюбі — не міг мати двадцять років у 1020/1022 р. (дата смерті Олава Скаутконунґа) й очолити похід на *Сеймґалар*, що на східному узбережжі Балтійського моря, а швидше мусив зробити це вже під час правління Омунда Олавссона (пом. 1047/1050 р.).

«Саґа про ґутів» («Guta saga»)

Вступ

Ця саґа — справжній виняток. Вона не давнього ісландського походження, а є, по суті, єдиною із саґ, написаних старошведською, властиво староґутнійською мовою, яка дійшла до нас. Вона збереглася в пергаменному рукописі приблизно 1350 р. (SKB B 64) і йде слідом за текстом стародавніх законів Ґотланду (*Guta-lag*)[501].

Гуґо Піппінґ опублікував критичне видання цих текстів у серії SUGNL (т. 33. — Kbh., 1905—1907. — С. CVI—CXV, 62—69: *Guta saga*). Неповний англійський переклад можна знайти в *A Pageant of Old Scandinavian*, вид. Henry Goddard Leach (Princeton University Press, 1946. — С. 312—314). Уривки із саґи в німецькому перекладі (і з глосарієм) даються у Friedrich Ranke та Dietrich Hofmann. Altnordisches Elementarbuch (Sammlung Göschen. — Т. 115—115b. — Berlin, 1967. — С. 149—152, 196—205 (глосарій).

Вибрана бібліографія

Mitchell, Stephen A. On the Composition and Function of Guta Saga. ANF. — Т. 99. — 1984. — С. 151—174; Maillefer, Jean Marie. Guta Saga: Histoire des Gotlandais. Introduction, tradition, commentaires. Études germaniques. — Т. 40. — 1985. — С. 131—140; Mitchell, Stephen A. Guta saga. — Med. Scand., 1993. — С. 253; Див. також: Походження Русі. — Т. І. — С. 383—386, 498—499, 719—720.

Збереглися п'ять середньовічних перекладів на основі B 64 (SKB): вони зроблені старошведською, староданською мовами і один німецькою мовою XV ст.

Вибрані уривки та аналіз

Ґотська колонізація Криму та Дніпровського водного шляху

Саґа розповідає про деякі важливі події з давнього минулого — передусім про заселення частиною ґотів Кримського півострова і про перехід острова Ґотланд під правління шведського короля Уппсали.

Щодо ґотської колонізації Криму, то говориться, що зростання населення на острові Ґотланд, яке спричинило великий голод, спонукало жителів острова переселитися у Східну Європу по шляху: (Західна) Двіна — Дніпро — Крим. Нелегко з'ясувати, чи саґа зберегла тут реальну традицію, чи вчений автор XIII ст. намагався в такий спосіб пояснити присутність ґотів у Криму[502].

В тексті головного фрагмента читаємо[503]:

«Згодом, після того як минув тривалий час по смерті цих трьох [братів Ґуті, Ґрайпа та Ґунвіана, які зображуються в саґах як предки жителів Ґотланду], населення почало зростати так швидко, що земля не могла (більше) прогодувати всіх. Тоді було вирішено, що кожна третя людина має покинути країну, і для визначення цієї третьої було кинуто жереб. Також постановили, що кожному з цих висланих має бути дозволено зберегти все своє добро, крім землі, й забрати його з собою. Але відібрані в такий спосіб люди не хотіли залишати

острів, і всі перебралися в Торсборґ [сьогодні Торсборґен у парафії Крекліґбо на Ґотланді] і там оселилися. Але [люди] тамтешні не схотіли терпіти їх і прогнали звідти. Згодом вони дісталися до Форьона [на півночі острова Ґотланд] і отаборилися там.

...þar gatu þair ai sic vppi haldit, vtan fóru .i. aina ay wiþr Aistland sum haitir Dagaiþi, oc bygþus þar firir oc gier þu burg aina, sum enn synis. Þar gatu þair oc ai sic haldit. Vtan fóru vpp at watni þi sum haitir Dyna, oc vpp ginum Ryzaland. So fierri fóru þair, at þair quamu til Griclanz[s].

«...Але вони були неспроможні прогодуватися в тому місці й тому перебралися на острів недалеко від Айстланду (Естонії), що називався Даґайті (Даґо), й оселились на ньому. Вони побудували місто, яке досі можна там бачити. Але й там вони не змогли знайти собі досить засобів до прожитку; тому піднялися вгору по річці, яка називалася Дюна (Західна Двіна), і рушили далі через Рюцаланд (Русь). Вони добулися так далеко [на південь], що опинилися в Ґрікланді (мабуть, у Візантійських *Кліматах*, в Криму).

Там вони попросили дозволу в грецького царя [мабуть, у правителя Кліматів] залишитися на той час, поки в небі зменшуватиметься та збільшуватиметься місяць. Цар дав їм такий дозвіл, вирішивши, що вони хочуть залишитися не більш як на один календарний місяць. І коли цей місяць минув, він хотів відіслати їх геть, але вони сказали, що місяць у небі зменшуватиметься та збільшуватиметься вічно і що вони витлумачили його обіцянку саме так. Кінець кінцем їхня суперечка зацікавила королеву, і вона розсудила так: «Мій володарю, ти пообіцяв їм, що вони зможуть тут жити, поки місяць у небі зменшуватиметься та збільшуватиметься. А це триває вічно, тому негоже тобі зрікатися своєї обіцянки». Отож усі вони залишилися і живуть там досі. Вони також досі зберегли там [у Криму] дещо від нашої мови».

Описаний у цій сазі шлях уже нагадує нам про «шлях із варяг у греки» по Дніпру (X ст.)

Але той факт, що саґа згадує також про шлях до Єрусалима, який долали згодом норвезькі пілігрими в XI—XIII ст., і що цей шлях також проходив через *Рюцаланд* та *Ґрікланд*[504] (*Þan tima war wegr oystra vm Ryzaland oc Gricland fara til Jerusalem þair wigþu fyrst kirchiur...*), вказує на набагато пізніший час конкретних географічних даних.

Назва для Русі, використана в сазі, не нордичного походження, а запозичена з німецької мови XI—XII ст., на що незаперечно вказує -z-: Ryzaland[505].

І нарешті, на нашу увагу заслуговує одна деталь, використана в сазі: Олав Святий відбув до двору Єрцлава (Ярослава Мудрого) в Гулмґарті (Новгороді), вийшовши з гавані *Акрґарн* на Ґотланді (*þeþan fór helghi Olauir til Jerzlafs .i. Hulmgarþi*)[506].

КНИГА ЧЕТВЕРТА

«РОМАНТИЧНІ САҐИ»
(«Lygisögur») [Див. ще с. 1184].

Примітки до книги четвертої див. на с. 1032—1038.

Загальний вступ

Після того як король Сверрір I (1184—1202) зміцнив королівську владу в Норвегії, великі зміни в суспільній структурі, двірцевих традиціях та літературних смаках відбулися протягом тривалого правління його онука Гакона Гаконарсона (1217—1263). З ініціативи самого короля стали перекладатися нордичною мовою західноєвропейські — французькі та англо-норманські — рицарські романи з чітко визначеною метою ушляхетнити грубі манери скандинавів, які не були обізнані ані з придворним етикетом, ані з культом дами серця. Перший такий переклад з'явився в 1226 р. То була славнозвісна середньовічна французька поема *«Трістан та Ізольда»*, створена бл. 1175 р. Томасом, англо-норманським поетом при дворі Генріха II Плантагенета (1133—1189) і перекладена нордичною мовою завдяки зусиллям якогось нікому не відомого іншими своїми діяннями «брата Роберта».

Ці переклади, з пропусками та додатками, що відповідали літера-

турним традиціям країни, називаються *«Riddarasögur»* — «Саґи про лицарів».

Незабаром по тому, в XIV ст., ісландці почали складати свої власні «оригінальні» «Романтичні саґи». Продукуючи їх, вони часто використовували матеріали з *«Fornaldar sögur»*, інтерес до яких сягнув свого кульмінаційного пункту саме в той час.

На відміну від останніх, «Романтичні саґи» не були пов'язані з жодним історичним контекстом і мали безліч казкових та фантастичних елементів.

Найновіші дослідження дають підстави для висновку, що ці саґи, які одержали назву *«Lygisögur»* («Неправдиві оповідки» — сьогодні вони більше відомі під назвою романтичні саґи або пізньосередньовічні ісландські романи) віддзеркалюють деякі візантійські та близькосхідні впливи. Проте в цій сфері треба здійснити ще чимало досліджень.

До цієї групи перекладених, а в деяких випадках і перероблених саґ було включено також *«Саґу про Тідріка з Берна»*, перероблений переклад із німецьких та ганзейських балад, теж виконаний для короля Гакона Гаконарсона.

Хоча перші наукові видання *«Riddarasögur»* та *«Lygisögur»* опубліковані вже в другій половині XIX ст. (збірки Теодора Мобіуса, Евґена Кьольбінґа та Ґустава Седершьолда), вони не були ретельно досліджені аж до 1960-х рр. Як заявила Аґнете Лот, «цьому жанрові не пощастило в тому, що він завжди оцінювався у зіставленні з класичною літературою, і як наслідок оцінювався досить низько»[1]. Майже одночасно опублікувавши свої критичні видання, Аґнете Лот із Копенгаґена[2] та Йонас Крістьянссон із Рейкявіка розпочали нову еру у вивченні цих саґ.

Популярні серії *«Íslendingasagnaútgáfan»*, публіковані в Рейкявіку (та Акурейрі), включили у свої три збірники на основі видань, які існували раніше, більшість саґ, відомих у 50-ті рр. Два з цих збірників були передруковані Бярні Вільгялмссоном: *Riddarasögur*, т. 1—6 (1949—1951; репринт 1954, 1961) і *Karlamagnús saga og kappa hans*, т. 1—3 (1950—1954; репринт 1954, 1961); третій передрукований Ґудні Йонссоном: Þídreks saga af Bern, 2 т. (1951; репринт 1954, 1961).

Вибрана бібліографія

Mobius, Theodor. Blómstranvalla saga. — Leipzig, 1855. — XXVIII. — 80 с.; Kölbing, Eugen. «Einleitung», Riddarasögur. — Strassburg, 1872. — С. I—LV; Cederschöld, Gustaf. Fornsögur Suðrlanda. — Lund, 1884. — С. I—CCLIV, 273; Leach Henry Goddard. Angevin Britain and Scandinavia. — Cambridge, Mass., 1921. — XI. — 432 с.; Sveinsson Einar Ó. Verzeichnis

isländischer Märchenvarianten, mit einer einleitenden Untersuchung. — Helsinki, 1929 (FF Communication, n. 83). — XCII. — 175 с.; Schlauch, Margaret. Romance in Iceland. — New York, 1934. — 7. — 201 с.; Wahlgren, Erik. The Maiden King in Iceland. — Chicago, Diss., 1938. — III. — 68 с.; Olsen Thorkil Damsgaard. Den høviske litteratur. Norrøn Fortœllekunst. — Kbh., 1965. — С. 92—117, 163—166; Boyer, Régis, вид. Les sagas de chevaliers (Riddara sögur, Actes de la Ve Conférence Internationale sur les Sagas). — Toulon, Juillet, 1982, Civilisations, № 10. — Paris, 1982. — 440 с.; Von Nahl, Astrid. Originale Riddarasögur als Teil altnordischen Sagaliteratur. — Frankfurt am Main, Bern, 1981; Glauser, Jürg. Isländische Märchensagas. Studien zur Prosaliteratur im spätmittelalterlichen Island. — Frankfurt am Main, 1983; Kalinke, Marianne and Mitchell P. M. Bibliography of Old Norse-Icelandic Romances. Islandica. — Т. XLIV. — Ithaca and London, 1985. — XII. — 140 с.; Kalinke, Marianne. Norse Romance (Riddarasögur), у: Carol, J. Clover and John Lindow. Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide. Islandica. — Т. XLV. Ithaca, London, 1985. — С. 316—365; Kalinke, M. The Misogamous Maiden Kings of Icelandic Romance. Scripta Icelandica. — Т. 37. — 1986. — С. 47—71; Kalinke, M. Bridal-Quest Romance in Medieval Iceland. Islandica. — Т. 46. — Ithaca and London, 1990; Jónas Kristjánsson. «Sagas of chivalry» in Eddas and Sagas. Переклав Peter Foote. — Reykjavík, 1992. — С. 311—337; Glauser, Jürg. Lygisaga. — Med. Scand., 1993. — С. 398.

Ознайомившись із усіма виданнями цих саґ, я дійшов висновку, що 26 із них містять у собі інформацію, яка має стосунок до головної теми цієї книжки. Три з них — це перекладні твори. *«Саґа про Трістрама та Ісодду»* й *«Саґа про Фльовента»* належать до англо-нормanської літератури, а третьою в цьому плані можна назвати *«Саґу про Тідріка»*.

З огляду на специфіку жанру немає сенсу ділити цю групу саґ на окремі підгрупи; зручніше буде просто подати їх у алфавітному порядку. Проте ми зробимо один виняток щодо *«Саґи про Тідріка»*, оскільки її створено в іншому культурному середовищі, й тому вона вимагає окремого розгляду.

Перелік романтичних саґ, які аналізуються в цій книзі:

1. «Саґа про Олі Плямистого»;
2. «Саґа про Альбануса, сина Віґваллі»;
3. «Саґа про Берінґа»;
4. «Саґа про Дамусті»;
5. «Саґа про Ектора»;
6. «Саґа про Ейріка Мандрівника»;

7. «Саґа про Фльореса»;
8. «Саґа про Фльовента»;
9. «Саґа про Грінґа і Трюґґві»;
10. «Саґа про Ярлманна і Германна»;
11. «Саґа про ярла Маґуса»;
12. «Саґа про Мірманна»;
13. «Саґа про Нітіду»;
14. «Саґа про Ремундара, сина імператора»;
15. «Саґа про Самсона Гарного»;
16. «Саґа про Сіґргарда Сміливого»;
17. «Саґа про Сіґурда Ногу»;
18. «Саґа про дуелянта Сіґурда»;
19. «Саґа про Сіґурда Мовчазного»;
20. «Саґа про Трістрама та Ісодду»;
21. «Саґа про Вальдімара»;
22. «Саґа про Віктора та Блавуса»;
23. «Саґа про Вільгялма Гаманця»;
24. «Саґа про Вільмунда Споглядача»;
25. «Саґа про Йона Хитруна».

«Саґа про Олі Плямистого» («Ála flekks saga»)

Вступ

«Саґа про Олі Плямистого» була створена до 1400 р. Якщо вірити Г. Ґ. Лічу, вона має у своїй основі кельтський роман, який до нас не дійшов[3]. Саґа збереглася в двох пергаменних рукописах: один з XV ст. (AM 589e, 4⁰), а другий — з XVI ст. (AM 571, 4⁰). Стандартне видання саґи: Åke Lagerholm, *Drei Lygisqgur* вийшло друком як сімнадцятий том ASB (Halle, Saale, 1927), с. LII—LXXXI, 84—120. Воно включає в себе також загальний огляд саґи німецькою мовою (с. LII—LVI). Англомовне резюме можна прочитати в Eric Wahlgren. Maiden King, с. 18. Саґа була передрукована Бярні Вільґялмссоном у п'ятому томі науково-популярного збірника *Riddarasögur* (Rvík., 1954), с. 123—160.

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. — Med. Scand., 1993. — C. 6—7; Simek—Pálsson. — C. 5—6.

Аналіз

Свена або Велика Швеція

Рікард, король Англії, хотів мати лише дочку й не хотів сина. Тому, коли народився Олі, король звелів, щоб його кинули на поталу

стихій. Розповідаючи про пригоди Олі, саґа подає багато казкових елементів, наприклад, описує, як Олі перетворився на вовка.

Олі увійшов до почту Торнбйорґ, «дівчини-короля» (*meykonungr*) в Тартарії. Завдавши спочатку поразки своєму суперникові (ярлові з Індії), Олі одружився з нею. Згодом він захворів, ставши жертвою чарів жінки-троля, чиє чаклунське наслання могло бути зняте лише братом троля Йетуноксі, який жив на краю світу. Хворий Олі вирушив туди разом зі своєю нареченою, яка доглядала його. Вони відрекомендувалися як діти Ґуннбйорна, ярла із *Russiá*, на ім'я Ґуннвард та Ґуннвьор, і Йетуноксі прийняв їх добре[4].

Йетуноксі погодився допомогти Олі, але за умови, що Ґуннвьор/Торнбйорґ стане його дружиною. «Діти ярла руського» мусили погодитися на це. Але як тільки Олі визволився від свого чаклунства, він убив Йетуноксі, який своїми передсмертними словами наслав на нього інші чари. Олі знову довелося вирушити на пошуки того, хто зміг би зняти з нього закляття, і він прибув у країну Свена, «яку ми називаємо нашою мовою «Велика Швеція» (*en það er á vára tungu Svíþjóð en mikla*), де королем був Ейрік[5]. Він пройшов крізь ліс (*skógr*) Мюрквід (назву якого взято із «Саґи про Гервьор» та інших джерел)[6] і пережив багато інших пригод.

Слід наголосити на тому, що назва *«Свена»* не зустрічається в жодному з інших давньоскандинавських джерел.

«Саґа про Альбануса, сина Віґвалліса» *(«Albanus saga Vígvallissonar»)*

Вступ

«Саґа про Альбануса» збереглася в паперовій копії, виготовленій Яном Еґґертссоном в Копенгаґені в 1687 р. (SKB, papp., fol. no. 67, с. 168—179). Вона залишилася неопублікованою[7].

Г. Ґ. Ліч вважав, що ця саґа належить до типу «саґ, у яких ідеться про справи руські»[8].

Вибрана бібліографія

Simek. — С. 6.

Аналіз

Ґардарікі

Кілька в'язнів вирішують обмінятися спогадами «цілком у стилі грецьких романів»[9].

Їхні розповіді пов'язані з драматичними подіями, які відбувалися в країні Ґардарікі, тобто на Русі.

Там правив король Реміґіус, який мав сина Балльдіна та дочку Адар[10]. Другу групу персонажів у фортеці склали: голова родини на ім'я Віґвальд, його дружина Марта, син Альбанус та дочка Анна[11].

«Саґа про Берінґа» («Bærings saga»)

Вступ

«Саґа про Берінґа» належить XIV ст., і Г. Ґ. Ліч відносить її до типу «саґ, у яких ідеться про справи німецькі»[12]. Вона збереглася в трьох рукописах — усі вони включені до збірника AM (580, 4⁰; 180b, fol.; 567, II 4⁰), опублікованого Ґуставом Седершьолдом (Lund, 1884. — С. 85—123, з німецькомовним загальним оглядом: Hugo Hering. Fornsögur suðrlanda. — С. CLXXV—CLXXXV.

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Bærings saga. — Med. Scand., 1993. — С. 60; Simek. — С. 28.

Аналіз

Руціаланд і Кенуґард

Герой цієї саґи — князь Саксланду на ім'я Берінґ. Змушений покинути батьківщину (торгове місто Ертін(а)борґ = Артленбурґ)[13], він якийсь час служив Еммануелю (Мануїлові; істор. 1143—1180), імператорові Константинополя (Міклаґарда). Головний ворог імператора, самозванець Гейнрек, мав двадцять чотири лицарі із *Руціаланду*, які були більшими й сильнішими за інших людей (*en Heinrekr hafði tvennar tylptir Riddara, þeirra er of Rucia landi, voro stęrrimenn ok sterkari en fyR hefði verit*)[14]. Берінґ вступив із ними в битву, в якій мав успіх і навіть убив Отенека, великого воєначальника Русі (*mikill hofðingi af Rucilandi*), який був також названим братом Гейнрека[15].

Врешті-решт, після багатьох зустрічей, сутичок і пригод Берінґ здолав свого ворога в себе на батьківщині й був обраний королем (*yfir allt Saxland ok Vestfold ok Hollsetvland, Hilldisheim ok Frisland*). Його держава простягалася від моря до гір Фракланду та Лумбарду і до *Кенуґарда* (Києва), що на сході (*ok avstr moti Kænvgordvm*), і до Данії, що на півночі[16].

Термін *Мікла Серкланд* також з'являється в сазі для позначення мусульманських супротивників імператора Еммануеля[17].

Крім того, важливу роль зіграли тут (згодом ганзейське) місто *Любіка* (=Любек)[18] і *Бардвік* (=Бардовік)[19].

«Саґа про Дамусті» («Damusta saga»)

Вступ

«Саґа про Дамусті» належить до «саґ, у яких ідеться переважно про справи візантійські та орієнтальні»[20]. Вона збереглася в рукописі AM 557, 4⁰, опублікованому Луїзою Фредрікою Тан-Гавергорст (Haarlem, 1939. — С. 48—108).

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. — Med. Scand., 1993. — С. 119; Simek. — С. 53

Аналіз

Дамусті на службі у візантійського імператора та його подорож до Ґардарікі

Дамусті був на службі в константинопольського імператора Каталакта (історичний Михаїл IV Каталлакос, 1034—1041) і боронив Стольпасунд[21]. Король Смальонда Йон відвідав імператора, а також Дамусті[22]. Згодом вони попливли разом до *Ґардарікі* (=Русь) (*sijþann sigla þeir þar til þeir koma j Gardarijke*)[23].

«Саґа про Ектора» («Ectors saga»)

Вступ

«Саґа про Ектора» також належить до «саґ, у яких ідеться переважно про справи візантійські та орієнтальні»[24], і збереглася в пергаменному рукописі XV ст. (AM 152, fol.). Опублікована Аґнете Лот у першому томі серії LMIR (Kbh., 1962) разом із англомовним загальним оглядом (с. 79—186).

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Ectors saga. — Med. Scand., 1999. — С. 147, 148; Simek. — С. 13.

Аналіз

Холодна Швеція

Після падіння Трої родичі царя Пріама розсіялися по всьому Східному Шляху (*um Austrveg*)[25]. Одним із представників тієї династії був Карноцій, спочатку великий воїн, а потім — цар Парфії, «яку ми називаємо Тюркландом»[26]. Він побудував велику фортецю Тецісію. Його сина звали Ектор.

У замку постійно відбувалися лицарські турніри. Шість найхоробріших воїнів стали друзями Ектора. Якось Ектор запитав, а чи знайдуться будь-де на сході (*aa austurlǫnndum*)[27] сім лицарів, які змогли б зрівнятися доблестю з ним та з його товаришами. Один із них, князь Апріваль, відповів, що таких людей можна знайти, і тоді вони вирішили з'ясувати, чи має він рацію.

Одного дня третій з Екторових лицарів на ім'я Фенацій зустрівся з родиною гнома Атокура, і той розповів йому оповідку, що стосується проблем, які порушуються в цій книжці.

«Король Ромул, котрий був замолоду великим воїном, постарів. І тоді багато з підданих, раніше підкорених ним, стали нападати на його королівство. Одним із них був чорний берсерк Інґіфер, син короля Гермонеса з Холодної Швеції (*kyniadr af yztum ęttum Suijþiodar hinnar kolldu*)[28]. Він прибув із флотом, у якому налічувалося шістдесят великих кораблів, щоб помститися за смерть свого батька, якого Ромул колись убив».

«Саґа про Ейріка Мандрівника» («Eirìks saga vìðfǫrla»)

Вступ

«Саґа про Ейріка Мандрівника» збереглася у *«Flateyjarbók»* (бл. 1380—1394) і в двох інших пергаменних рукописах XIV ст. (AM 657c і GKS 2845, 4°). К. К. Равн[29] опублікував її в третьому томі свого збірника *Fornaldar sögur Nordrlanda* (Kbh., 1830), с. 661—674, некоректно включивши її до цієї категорії[30].

Вибрана бібліографія

Jensen, Hella. Eiríks saga víðfǫrla. — Med. Scand., 1993. — С. 160—161; Simek. — С. 70.

Аналіз

Одайнсак і Ґардарікі

«Саґа про Ейріка Мандрівника» розповідає про пригоди амбітного героя, який подався на пошуки Земного Раю (*Ódáins akr* = *Undensakr* Саксона Граматика), що був десь на Сході[31]. Ці мандри привели його до *Ґардарікі* (=Русь) (*sigla til Garðaríkis*)[32], а потім до Константинополя (Міклаґарда), де він зробив візит імператору. Від нього він вислухав лекцію з християнської теології та космології (автор будує діалог між ними на основі латинського *Elucidarius*-а)[33].

Називаючи імператора, саґа використовує термін *Ґардсконунґ*, причому в даному контексті «Ґард» означає не «Русь», а є скороченою формою від назви «Міклаґард»[34].

«Саґа про Фльореса» («Flóres saga konungs ok sona hans»)

Вступ

«Саґа про Фльореса» написана бл. 1400 р. і належить до типу «саґ, у яких ідеться переважно про справи візантійські та орієнтальні»[35]. Вона збереглася в трьох пергаменних рукописах XV ст. в AM (343a, 4⁰; 586, 4⁰; 577, 4⁰). Оке Лаґерґольм опублікував її в 1927 р. з німецькомовним загальним оглядом: Drei Lygisǫgur, ASB. — T. 17 (Halle/Saale, 1924). — C. LXXII—LXXXII, 121—177. Саґа була передрукована Бярні Вільґялмссоном у п'ятому томі його науково-популярного збірника *Riddarasögur* (Rvík., 1954). — C. 63—121.

Вибрана бібліографія

Boyer, Régis. Flóres saga konungs ok sona hans. — Med. Scand., 1993. — 200 c.; Simek. — C. 87—88.

Аналіз

Аустрвеґ і Голмґард

Фльорес був царем східної країни Трактії (Фракії), всієї Таттарії та інших країн *Аустрвеґу* (*hann réð fyrir austr í Traktíá... hér með réð hann ǫllu Táttaríáríki ok mǫrgum ǫðrum lǫndum í Austrveginum*)[36], а Рікард, брат його матері (*móðurbróðir*), — дюком (*hertugi*) *Голмґарда* (=Новгород)[37]. В цій сазі розповідаються всілякі історії в межах інших сюжетів, наприклад, про похід Фльореса на країну Картаґія в пошуках Елени, дочки короля Кастуса, про її чародійне зникнення тощо.

«Саґа про Фльовента» («Flóvents saga»)

Вступ

«Саґа про Фльовента» (I) була створена до 1263 р. під час правління Гакона Гаконарсона (1217—1263) в Норвегії. Це ісландська версія англо-норманського варіанта «matières de France» (H. G. Leach «Matters of France, Merovingian cycle»)[38], який не зберігся. Саґа існує в трьох пергаменних рукописах XV ст., найдавніший з яких датується приблизно 1400 р. (SKB, 6, 4⁰); два останні — це: AM 580, 4⁰ і AM 152, fol. Ґустав Седершьолд опублікував саґу в своєму збірнику Fornsögur Suðrlanda (Lund, 1884), c. 124—167.

Вибрана бібліографія

Zitzelsberger, Otto J. — Flóvents saga. — Med. Scand., 1993. — C. 201—202; Simek. — C. 99.

Аналіз

Ріція = Руція

«Саґа про Фльовента» має для нас особливе значення, оскільки назва «Русь» зустрічається в ній у двох взаємозамінних формах.

Ріція — [Салатрес, розмовляючи зі своєю дочкою Марсібілією]: *Fylg minv radi! haff han! Eigi mantv tetra mann fa; ok er hann rikaztr konvnga til Ricia landz*[39];

Руція — [слова Салатрес, сказані Фльовентові]: *Nv far þv til minn, or gerz minn maðr! ok man ek gefa þer allt Rvciam ok. XXX. M. Riddara til fylgðar*[40].

«Саґа про Грінґа і Трюґґві» («Hrings saga ok Tryggva»)

Вступ

«Саґа про Грінґа і Трюґґві», що належить до типу «саґ, у яких ідеться про справи Русі»[41], збереглася лише почасти в двох пергаменних рукописах XV ст. (AM 489, 4⁰ і AM 586, 4⁰). Ці фрагменти були опубліковані з англомовним загальним оглядом Аґнете Лот у п'ятому томі її збірника LMIR (Kbh., 1965), с. 233—238.

У деяких рукописах XVI ст. зустрічається добірка *rímur*, присвячених темі цієї саґи, див. Finnur Jónsson. Rímnasafn. — T. 2 (Kbh., 1913—1927). — C. 170—287. Згодом вони були адаптовані в прозу ще однією «Саґою про Грінґа і Трюґґві», створеною вже пізніше. Ці адаптації можна знайти в кількох паперових рукописах, які походять із XVIII та XIX ст. Щоб надати оповіді завершеного характеру, А. Лот додала до тексту своєї публікації резюме змісту відповідних rímur, узявши його в дужки.

Вибрана бібліографія

Boyer, Régis. Hrings saga ok Tryggva. — Med. Scand., 1993. — C. 362—363; Simek. — C. 178—179.

Аналіз[42]

Ґардарікі і Палтеск'яборґ

Король Ґардарікі Гертрюґ мав дочку на ім'я Брюнгільд (ці імена взяті з *«Egils saga ok Ásmundar»*: король Руссії Гертрюґ, його дочка

Брюнгільд)[43]. Грінґ Даґссон був вихований при дворі Гертрюґа; його батько воював разом з Олавом Святим, а згодом став царем Греції. Грінґ любив Брюнгільд, і, щоб довести їй свої високі достоїнства, він вийшов у море зі своїм флотом на пошуки фортуни.

А тим часом у Ґардаріκі прибув вікінґ на ім'я Гарек, викликав Гертрюґа на битву й зажадав руку його дочки. В тій битві перемогу здобув Гарек. Але несподівано Трюґґві, король Саксланду, ввійшов зі своїм великим флотом до гавані й убив Гарека, забравши Брюнгільд[44].

Грінґ, який по смерті свого батька став царем Греції (*Grikkland*), повернувся до Ґардарікі й довідався про все, що сталося. Він відразу ж відплив до Саксланду з наміром викликати Трюґґві на бій. Але незабаром по тому вони стали друзями, й Грінґ одружився із сестрою Трюґґві Брюнвейґ[45].

Згодом Трюґґві був убитий підступним Ейріком, і Брюнвейґ померла від смутку за своїм братом. Помстившись за смерть Трюґґві, Грінґ прибув до Саксланду, де одружився з овдовілою Брюнгільд.

Потім помер Гертрюґ. Грінґ і Брюнгільд призначили Ерлссона Свейна ярлом *Ґардарікі* й одружили його з Інґіборґ, дочкою Вемунда, ярла *Палтескюборґа* (=Полоцьк)[46]. Грінґ повернувся до Греції з Брюнгільд. Вони мали сина на ім'я Даґ гінн мікіллаті («Гордий»).

Слід відзначити, що назва *«Палтескюборґ»* (=Полоцьк) не зустрічається в жодній іншій сазі з цієї групи.

«Саґа про Ярлманна та Германна» *(«Jarlmanns saga ok Hermanns»)*

Вступ

«Саґа про Ярлманна та Германна», що входить до категорії «саґ, у яких ідеться про справи переважно візантійські та орієнтальні»[47], збереглася в пергаменному рукописі з останньої чверті XV ст. (AM 556b, 4°); Аґнете Лот опублікувала її разом з англомовним загальним оглядом у третьому томі свого збірника LMIR (Kbh., 1963), с. 1—66.

Вибрана бібліографія

Kalinke, Marianne. Jarlmanns saga ok Hermanns. — Med. Scand., 1993. — С. 339; Simek. — С. 195—196.

Аналіз

Блаланд, Болґараланд і Холодна Швеція

Германн, син і наступник Вільг'ялма, короля Савісси, що у Фрак-

ланді, мав названого брата Ярлманна, чий батько, ярл Родґейр, був васалом короля Вільгялма.

Германн попросив Ярлманна поїхати в Міклаґард (Константинополь) і попросити там для нього руку Рікілат, дочки імператора, «якого називали одним ім'ям Даґ, а другим — Михаїл»[48].

Проте Рікілат мала ще одного претендента на свою руку, Ермануса, який був сином короля Апулії й прислав своїм сватом Старкуса. Останній домагався для свого зверхника руки Рікілат і заявив, що якщо Германн не поступиться, він та його король Ерманус приєднають Міклаґард до свого королівства, а також захоплять *Блаланд*, *Болґараланд* та *Холодну Швецію* (*ok illur sialfum þer ecke ueiztu mikit af uorum styrk, Blaland ok Bolgaraland ok Suiþjod enu kaulldu hefer hann unnder sinu uallde*)[49].

Термін «Блаланд» є, очевидно, неправильним написанням слова «Блавкуманналанд». Остання назва зустрічається в тексті в іншому місці, де з'являється король Блавкуманналанду Роман[50]. Він прибув до Фракланду просити руку Германнової сестри Герборґ.

У цій сазі ми маємо важливу послідовність країн Східної Європи:

1. Міклаґард (Константинополь) / Ґрікланд = Візантійська імперія;

2. *Блокуманналанд (> Блаланд) — як звичайно в пізніших саґах — Болґаро-валахське королівство династії Асенів (1185—1280);

3. Болґараланд = Волзька Булґарія;

4. *Холодна Швеція*.

«Саґа про ярла Маґуса» («Mágus saga jarls»)

Вступ

За класифікацією Г. Ґ. Ліча, *«Саґа про ярла Маґуса»* належить до «саґ, у яких ідеться про справи Русі»[51]. Її текст містить у собі досить вільні адаптації матеріалів, які, в кінцевому підсумку, простежуються до новели Боккаччо *«Джілетта з Нарбони»* і які можна знайти також у творах, написаних французькою мовою (*«Четверо синів Емона»*, *«Можі д'Еґремон»*), у нідерландській поемі *«Рено де Монтобан»*, а ще деякі факти тут явно запозичені із *«Саґи про Орвара-Стрілу»*, *«Саґи про Тідріка»* та *«Саґи про Карла Великого»*[52].

«Саґа про ярла Маґуса» відома в двох версіях. Давніша з них, створена бл. 1300 р., збереглася в рукописах AM 580, 4° і AM 533, 4°. Пізніша версія дійшла до нас у рукописі XV ст. AM 152, fol.

Саґа була включена до збірника *Fornsögur Suðrlanda* (Lund, 1884),

опублікованого Ґ. Седершьолдом (с. 1—42). Цю версію передруковано в другому томі науково-популярного збірника Riddarasögur, виданого Бярні Вільгялмссоном (Rvík., 1953. — С. 135—429). Англомовне резюме дається Еріком Вальґреном в Maiden King, с. 16—17.

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Mágus saga jarls. — Med. Scand., 1993. — С. 402—403; Simek. — С. 239—240.

Аналіз

Ґардарікі і Велика С[к]іфія

При дворі імператора (*keisar*) Ятмунда (пізніша версія: Гльодвіра, сина Карла Великого)[53], чия резиденція була в Саксланді в місті Верніцуборґ (Вермінцуборґ)[54], жив його радник Сіґурд. Коли одного разу імператор запитав своїх царедворців, чи є десь у світі монарх, який міг би зрівнятися з ним, усі вельможі, за винятком Сіґурда, відповіли, що такого монарха ніде у світі немає. Сіґурд мав мужність назвати такого монарха, Грольва, короля *Ґардарікі*[55], у якого було два сини (Асмунд і Сіґурд) та дочка Ермінґа, котра згодом стала жінкою Ятмунда.

У пізнішій версії саґи Ермінґа з'являється як дочка царя Міклаґардського (=Константинопольського) Гуґона[56].

Заміна *Міклаґарда* (=Греція) на *Ґардарікі* (=Русь) заслуговує на увагу. Крім того, саґа занотовує географічну назву *S[c]ithia hin micla*[57]. В пізнішій версії з'являється також постать Осанктрікса, короля Ґаліції (порівн. Осан[к]трікс, король Русіяланду в *«Þiðreks saga»*)[58].

«Саґа про Мірманна» («Mírmann(t)s saga»)

Вступ

«Саґа про Мірманна» належить до групи, що має назву «Пригодницькі романи»[59]. Вона збереглася в пергаменному рукописі, що датується приблизно 1400 р. (SKB 6, 4^0), і в трохи пізнішому пергаменному манускрипті XV ст. (AM 593a, 4^0). Вона була опублікована Eugen Kölbing-ом у його *Riddarasögur* (Strassbourg, 1872). — С. 37—213, а також Бярні Вільгяльмссоном у його збірці *Riddarasögur*. — Т. 3. — Rvík., 1954. — С. 1—94.

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Mírmanns saga. — Med. Scand., 1993. — С. 414—415; Simek. — С. 249

Аналіз

Меч, який називався Ільвінґ

Мірманн, син ярла Саксланду Германна, був вихований королем Фракланду Гльодвером і — природно — охрещений. Коли Мірманн повернувся додому, у них із батьком спалахнула сварка, й Мірманн убив його.

Цікаво відзначити, що Мірманн мав меча, який називався *Ільвінґ* (Ylfingr)[60]. Це дає нам аналогію з Тюрвінґом, відомим мечем, який відіграє важливу роль у *«Сазі про Гервьор»*[61].

Обидві назви мечів, *Ільвінґ* і *Тюрвінґ*, виникли з назв провідних ґотських харизматичних кланів.

«Саґа про Нітіду» («Nitida saga»)

Вступ

«Саґа про Нітіду» («з тих саґ, у яких ідеться про справи переважно візантійські та орієнтальні»)[62] збереглася в пергаменному рукописі XVI ст. (AM 529, 4°). Вона була опублікована з англомовним загальним оглядом Аґнете Лот у п'ятому томі LMIR (Kbh., 1965), с. 1—37.

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Nitida saga. — Med. Scand., 1993. — C. 432; Simek. — C. 258.

Аналіз

Острів Вісіо й Холодна Швеція

Нітіда з Фракланду (Франкії), дочка імператора Рікона, була найславетнішою дівчиною-королем (*mey-konungr*). Одного дня вона повідомила свою названу матір Еґідію, королеву Апулії, що вона відпливе на острів Вісіо. Там, як вона сказала, править мудрий ярл на ім'я Віргіліус, обізнаний у чаклунстві. Вісіо був розташований аж за Холодною Швецією (*þesse ey liggur vt vndan Suiþiod jnni kaulldu*), недалеко від краю світу[63].

На тому острові Вісіо знаходилося велике озеро, а на ньому острів, який називався Скоґабломі («квітка лісів»). Ніде у світі не можна було знайти стільки скарбів, як там: каменів, яблук та лікувальних трав з чародійними властивостями.

Нітіда попливла туди лише на одному кораблі. Її супроводжував Глескйолд, син Еґідії.

Прибувши туди, вона побачила в самому центрі острова кам'яну

посудину з чотирма кутами, і в кожному було багато води, в якій лежав чародійний камінь — кожен, хто дивився на нього, міг бачити весь світ. Нітіда забрала ту посудину, камені, яблука та лікувальні трави й відпливла з Вісіо[64].

Як нам здається, острів Вісіо віддзеркалює досвід вікінґів, які плавали до Північно-Східної Європи, де була розташована багата й напівказкова країна Весь/Вісу[65]. В жодній з інших скандинавських саґ ми цієї назви не зустрічаємо.

«Саґа про Ремундара, сина імператора» («Rémundar saga kaisarasonar»)

Вступ

«Саґа про Ремундара» належить до групи, яку Г. Ґ. Ліч визначив як «Пригодницькі романи»[66]. Вона дійшла до нас у чотирнадцятьох рукописах, із них чотири були виготовлені ще в XV ст., в збірниках AM (567 II, 4⁰; 570b, 4⁰; 579, 4⁰; 539, 4⁰). Саґу опублікував Свен Ґрен Броберґ у тридцять восьмому томі серії SUGNL (1909—1912, LXX, 382 с.); вона була також передрукована Бярні Вільгялмссоном у п'ятому томі науково-популярного збірника *Riddarasögur* (Rvík., 1954), с. 161—339.

Описуючи цю саґу, можна скористатися влучними словами Яна де Фріса: «Дивовижна суміш мотивів, зібраних з усього світу»[67]. Анонімний автор майстерно використав у своїй сазі доступну йому літературу: *«Рицар воза»* (поему Кретьєна де Труа), *«Klarus saga»*, *«Elis saga»* тощо.

Вибрана бібліографія

Cook, Robert. Rémundar saga kaisarasonar. — Med. Scand., 1993. — С. 526; Simek. — С. 289—290.

Аналіз

Велика Швеція, Руцаланд і річка Непр

Ремунд, син Рікарда, імператора (*keisari*) Саксланду, побачив уві сні прегарну жінку (і їй тоді, до речі, приснилося те саме), що була єдиною людиною, спроможною вилікувати рану від меча, від якої він страждав. Тому Ремунд подався у світ на пошуки своєї коханої. З'ясувалося, що це Еліна, дочка Йоганнеса, царя Індії. Після свого повернення до Саксланду Ремунд, наступник померлого батька, му-

сив битися з Менілаусом, королем Тартараріки, який напав на Саксланд.

Одним з царів, які підкорялися Менілаусу (*undirkonungr*), був Клібанус, який правив усією Кападокією (*konungr yfir ǫllu Capadócíalandi*)[68]. Саґа дає досить загальний опис розташування цієї країни: «Вона розташована між Великим Ермландом і Великою Швецією (*þad liggr millum Ermlands hins mikla og Svíþjódar hinnar miklu*)»[69]. Природно, що Великий Ермланд позначав Вірменську батьківщину[70] як схід Каппадокії; термін *Велика Швеція* в цьому контексті, мабуть, указує на регіони, прилеглі до Азовського моря, так звану *Еллінальту*.

Далі в тексті читаємо:

«Столицею цього королівства був Нісіаборґ і Бітініагераді (Нікея, візантійська столиця в 1204—1261 pp.).

Ця країна, Кападокія (Каппадокія), простягається на захід аж до Чорного моря (*gengr allt vestr at Svarta-hafi*); пасмо гір тягнеться з півночі між Віндландом і [Великою] Швецією (*en fjallgarðr gengr í milli fyrir norðan Vindland ok Svíþjódar*), а зі сходу річка Непр (Дніпро) розділяє [її] та Великим Ермланом (*en áin Nefr skilr fyrir austan ok Ermland hit mikla*)[71].

Війна з Менілаусом велася в основному за місто Маґдебурґ (*Mágaðaborg*). В армії тартарів важливу роль відігравали сильні та хоробрі воїни з Русі (*þar váru allir af Rúzalandi, sterkir og stórir og illir viðreignar*)[72]. Ці Русь (*Rúzar*) згадуються п'ять разів як небезпечні суперники двох названих братів Ремунда. В давніх рукописах ми зустрічаємося з семи варіантами назви Русь: *Ruza-land* (*Rusza-land*/ *Ruzía-land* / *Risa-land*[73]) і *Rúzar* (*Rúsar*) / *Risar*[74].

«Саґа про Самсона Гарного» («Samsons saga fagra»)

Вступ

«Саґа про Самсона Гарного» — це саґа з категорії «тих, у яких ідеться про справи британські»[75]. Вона, певно, була створена в XIV ст. й збереглася в пергаменному рукописі XV ст. (AM 343a, 4°). Перша частина видання Джона Вілсона з'явилася друком у 1953 р. як шістдесят п'ятий том серії *SUGNL*; вона була також перевидана в третьому томі науково-популярного збірника *Riddarasögur* Бярні Вільгялмсеоном (Rvík., 1954), с. 345—441.

Вибрана бібліографія

Símek, Rudolf. Samsons saga fagra. — Med. Scand., 1993. — C. 565—566; Simek. — C. 304—305.

Аналіз

Рісаланд, Бярмаланд, Курланд і Самланд

Одна з описаних у цій сазі пригод сталася з Сіґурдом, сином короля Ґлесісвелліру Ґодмундом, який нам добре відомий із «Саґи про Гервьор». Там є також один цікавий географічний опис, який ми наводимо[76]:

Godmundr hiet kongr: hann átti at ráda fyri austur a Glæsisvaullum. þat er austarliga fyri Risalandi. Risaland liggr til austurs ok nordurs af Austurueginum.	«Звали короля Ґодмунд: він правив на сході Ґлесісвелліром, який лежить на схід від *Рісаланду*. *Рісаланд* лежить на схід і північ (північний схід) від *Аустрвеґу* [східнобалтійських країн];
ok þadan til land norðurs þá liggur þat land er Jǫtunheimar heita, ok búa traull or óvætter.	на північ звідти лежить країна, яка називається Йотунгеймар; вона населена тролями і казковими істотами.
en þaðan til móts við Grænlands óbyggðir gengur það land, er Svalbarði heitir.	Звідти (від Йотунгеймару) до Ґренландії лежить країна, яка називається *Свальбарді* (тобто Шпіцберґен)».

Сіґурд вирушив у морський похід і підкорив *Бярмаланд*, *Курланд* та *Самланд* (*ok for Sigurdr j hernad ok heriar vm Biarmaland ok Kwrland ok Samland ok lagdi þessi laund vnder sik*)[77].

Тут можна простежити дуже цікавий зв'язок між найважливішими торговельними країнами Східної Європи — *Бярмаландом*, *Курландом* і *Самландом*. Гарек правив у *Бярмаланді*. Він мав дочку Одню (див. *«Саґа про Гальвдана»*, *«Саґа про Ейстейна»* і *«Саґа про Босі»*), яка вийшла заміж за переможця Сіґурда.

Його син Ульв одружився з Гравнборґ, дочкою ярла Афера (Апера/Аспера), який правив тоді в *Рюццаланді* (*þenna tima Ried fyri Ryzzalandi* [:*fyrir Risalandi*[78]] *sa jarll er Aper hiet*)[79].

Назва цієї країни пишеться по-різному: *fyri Ryzzalandi*[80], *til Ruzsalanz*[81], *j Ruzia land*[82], *j Ruszalandi*[83]. У виданні, здійсненому Бярні Вільгялмссоном, використовується також форма *Risaland* (див. примітку 76).

«Саґа про Сіґрґарда Сміливого» («Sigrgarðs saga frœkna»)

Вступ

За класифікацією Г. Ґ. Ліча, *«Саґа про Сіґрґарда Сміливого»* належить до типу «саґ, у яких ідеться про справи Русі»[84]. Вона збереглася в пергаменному рукописі останньої чверті XV ст. (AM 556, 4⁰). У виданні Аґнети Лот (LMIR. — T. 5. — Kbh., 1965. — С. 41—109; включно з англомовним загальним оглядом) лакуна в тексті заповнена з паперового рукопису XVII ст. (AM 588m, 4⁰).

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Sigrgarðs saga frœkna. — Med. Scand., 1993. — С. 582—583; Simek. — С. 309.

Аналіз

Ґард і Ґардарікі

Могутній король Рікард правив у Ґарді на Сході [=Rus']; *hann red firer aust í Gordum*); його королеву звали Сільвен. Вони мали сина Сіґрґарда. Він здобував перемоги у кожному воєнному поході, в які ходив[85].

Старий король Герґейр правив у *Таріції*[86]. Він мав трьох дочок, найгарнішою з яких була Інґіґерд.

Після того як король помер, Інґіґерд прибула в Таріцію і правила там як «дівчина-король Інґі»[87].

Сіґрґард закохався в неї, але вона одурила його й відмовилася вийти за нього заміж. Лише з великими труднощами спромігся він повернутися до своїх кораблів і відпливти додому в Ґардарікі[88] (очевидно, що в цьому тексті назви *«Ґардар»* і *«Ґардарікі»* є синонімами).

Проте Сіґрґард не відмовився від наміру завоювати Інґіґерд. Тому він вирішив спочатку пошукати собі слави. Він довідався про те, що славетний вікінґ Кнут інн кнаппі вийшов у *Ейстрасальт*[89] (Балтійське море) із флотом у п'ятнадцять кораблів, який ніколи не знав поразки в битвах. Сіґрґард вийшов назустріч цьому флотові, розбив його, убив Кнута, а потім під його ім'ям здобув іще чимало перемог.

Саґа оповідає, що, зрештою, Сіґрґард таки одружився з Інґіґерд. Після весілля батько Сіґрґарда відплив додому в Ґардарікі, а Сіґрґард став королем Таріції[90].

«Саґа про Сіґурда Ногу» *(«Sigurðar saga fóts»)*

Вступ

«Саґа про Сіґурда Ногу», за класифікацією Г. Ґ. Ліча, належить до категорії «Пригодницьких романів»[91]. Вона збереглася в пергаменному рукописі з другої половини XV ст. (SKB, Perg. fol. no. 7). Критичне видання Аґнете Лот опубліковано в третьому томі LMIR з англомовним загальним оглядом (Kbh., 1963, с. 233—250). Раніше ця саґа була передрукована Б. Вільгялмссоном у шостому томі науково-популярного видання *Riddarasögur* (Rvík., 1954), с. 63—84.

Цю саґу включено до нашого огляду тому, що — на мій погляд — в ній ми знаходимо натяк на ту гегемонію, яку мали авари в Центральній Європі від VI до VIII сторіч. Лише в ті часи могли авари безпосередньо контактувати з данською територією.

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Sigurðar saga fóts. — Med. Scand., 1993. — C. 583—584; Simek. — C. 311.

Аналіз

Гуналанд

Король Кнут правив у Сйоланді (йдеться про данський острів Зеландію, а не про «морські країни»[92]); його королевою була дочка короля Флемінґяланду (Фландрії). Вони мали дочку Сіґню, неперевершену в своїй мудрості та красі[93].

Молодий неодружений король Осмунд Грінґссон правив у *Гуналанді*[94]. Він був чоловік відважний і хоробрий у битвах. Він прибув до Сйоланду, щоб попросити Сіґню вийти за нього заміж. Але з'явився й інший претендент на її руку, Сіґурд Нога Грінґссон, король Валланду[95]. Їхні взаємини почалися з непримиренного суперництва, але потім перейшли в дружбу. Осмунд відмовився від наміру одружитися з Сіґню, і вона стала дружиною Сіґурда. Після багатьох випробувань, через які довелося йому пройти, Осмунд одружився з Еленою, дочкою короля Ірландії Грольва.

Сина, який народився в Осмунда та Елени, назвали Грольвом. Згодом він став королем Гуналанду й батьком двох знаменитих синів: Осмунда та Гільдібранда Гунакаппі[96].

Проте, згідно з *«Ásmundar saga kappabana»*, Осмунд був сином Окі, а Гільдібранд — сином Гельґі[97].

«Саґа про дуелянта Сіґурда» («Sigurðar saga turnara»)

Вступ

«Саґа про дуелянта Сіґурда» (належить до типу «саґ, у яких ідеться про справи переважно візантійські та орієнтальні»)[98] дійшла до нас у пергаменному рукописі з другої половини XV ст. (SKB, Perg., fol. no. 7). В 1965 р. Аґнете Лот опублікувала її з англомовним загальним оглядом у п'ятому томі LMIR (с. 197—232).

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Sigurðar saga turnara. — Med. Scand., 1993. — C. 584—585; Simek. — C. 313.

Аналіз

Руський капелюх

Сіґурд, син короля Франкії Вільгялма, взяв собі ім'я Асмунд і з'явився при дворі грецького царя Вальдімара, де став брати участь у лицарських турнірах. Йому навіть пощастило провести чимало ночей у постелі царівни. Не раз цар та його наближені намагалися спіймати його на цьому, але марно.

Та одного вечора, ввійшовши до скарбниці, де він мав зустрітися з царівною, Асмунд побачив старого чоловіка й стару жінку, що сиділи на лаві, на протилежних її кінцях.

Характерною ознакою вбрання того чоловіка (а то був перевдягнений цар) було те, що він мав на голові руського капелюха, широкі криси якого затуляли йому все обличчя (*j framan mikill girdzkan hatt hafdi hann aa hofdi og liet siga allt nidr fyrer hofudit og anlitit skorti eigi at mikit var yfer honum kalli*)[99].

Руський капелюх згадується також у *«Laxdœla saga»* (його носив там Ґіллі Купець), яка належить до групи ісландських родинних саґ[100].

«Саґа про Сіґурда Мовчазного» («Sigurðar saga þǫgla»)

Вступ

«Саґа про Сіґурда Мовчазного» належить до «Пригодницьких романів»[101]. Вона збереглася в пергаменному рукописі XV ст. (AM 152, fol.). Аґнете Лот опублікувала її в другому томі збірника LMIR (с. 95—259, з англомовним загальним оглядом). Науково-популярне видання саґи, підготовлене Б. Вільгялмссоном, вийшло друком у третьому томі Riddarasögur (Rvík., 1954), с. 95—267.

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Sigurðar saga þǫgla. — Med. Scand., 1993. — C. 595; Simek. — C. 312—313.

Аналіз

Балаґардссіда та Курланд

У дні короля Артура Британського Лодівікус був королем Саксланду. Він одружився з Євфемією, дочкою короля Курланду, який правив також *Гольтсетуландом* (=Гольштейном) та *Фрисландом* (Фрисландією). Він настановив у Гольштейні своїм намісником ярла Нері[102].

Король Лодівікус мав трьох синів: Гальвдана, Вільг'ялма та Сіґурда, а ще дочку Флоренцію. До певного віку Сіґурд відставав у своєму розвитку, у віці сімох років він ще навіть не вмів говорити. Тому всі казали, що він *þǫgli* — «мовчазний». Його названим батьком був граф Лавранц із Ліксіону[103].

В той час у Фракланді (Франції) правив дуже видатний король Флорес. Родина його батька походила з Апулії. Дружина Флореса, прегарна Бланшіфлюр, була християнкою і навернула чоловіка на свою віру. Вони мали дочку Седентіану, що славилася своєю надзвичайною вродою[104].

Гальвдан і Вільгялм попросили в батька кораблів з усім спорядженням, щоб вийти на них у збройний похід по здобич. Батько надав у їхнє розпорядження десять військових кораблів із людьми, зброєю та провізією, і вони відпливли на пошуки пригод. На пропозицію Вільгялма свою першу зупинку вони вирішили зробити в *Ейстрасальті* (Балтійському морі)[105].

На схід від Балаґардссіди вони зустріли вікінґа на ім'я Ґард гінн ґірцкі (*girzk-r* 1. «русич»; 2. =*grikksk-r* «грек») з флотом у п'ятнадцять кораблів. Вони вбили Ґарда, але Гальвдана в тій битві було поранено[106].

Вільгялм забрав собі корабель-дракон Ґарда і ще три кораблі, а інші звелів спалити. Якийсь час вони стояли на тому місці, поки Гальвдан одужував від ран. Та місцевість була гарною і родючою, з безліччю птахів і звірів, на яких вони полювали з гучними криками та з собаками. Проте там жили також небезпечні тролі та ельфи[107].

Слід звернути увагу на те, що це єдина саґа з даної групи, в якій згадується *Балаґардссіда*, а також король *Курланду*.

Через якийсь час Гальвдан вирішив просити руки французької королівни Седентіани. Сватом він послав свого брата Вільгялма, але той дістав негативну відповідь.

Тим часом Сіґурд почав розвиватися й виріс у чудового молодого лицаря. Він вирушив у світ на пошуки пригод.

Якось він мандрував попід горами, які називалися Альпи «й досягали *Кампанії* (=Шампані?) між країнами *Ґаліцією* (іспанською?) і *Албанією* (якою?)[108]. В тих горах було багато великих печер, у яких мешкали велети й дикі звірі. Після багатьох пригод із велетами й тролями Сіґурд повернувся додому й попросив свого названого батька дати йому п'ять кораблів і добірне військо. Він хотів відпливти до Гольтсетуланда, щоб увійти там до спілки з Рандвером, сином ярла Нері[109]. Це йому вдалося: двоє молодих лицарів стали друзями й разом вирушили у світ на пошуки пригод.

На пропозицію Сіґурда вони взяли курс на Франкію, щоб помститися за ганьбу, якої Седентіана завдала його братам. Седентіана вдалася до чарів, що створило великі труднощі. Проте й Сіґурд умів чарувати, він прийшов до Седентіани в подобі велета й навіть покохався з нею. Згодом Седентіана таємно народила сина, якого назвала Флоресом на честь свого батька. Вона виховала його як християнина[110].

Тим часом названі брати надали допомогу королю Тартарії, який у подяку запропонував Сіґурдові руку своєї дочки Альбінії і найкраще (з дванадцятьох) королівство своєї імперії. Проте Сіґурд вирішив, що ці винагороди має прийняти Рандвер[111].

Повернувшись додому, увінчані славою, названі брати відсвяткували свої перемоги. Тим часом їхні батьки передали їм та їхнім братам правління над своїми країнами.

Навесні Сіґурд став умовляти своїх братів вирушити з ним та з Рандвером у збройний похід по здобич. Вони погодилися. Спочатку вирушили в *Ейстрасальт* (Балтійське море), а згодом у Тартарію, де Рандвер залишив свою королеву[112].

На пропозицію Сіґурда вони взяли курс на Франкію, щоб з'ясувати, чи готова вже Седентіана надати їм гідний прийом. Вона влаштувала багато чародійних вистав, які зобразили її пригоди з трьома братами. Під кінець з'явився також юний Флорес і повідомив Сіґурдові, що він його син. Відбулося весілля, і Франкія, Апулія та Саксланд були об'єднані з державою Сіґурда[113].

Тим часом у Франкії поширилася новина, що велет Ескруд убив багатьох Рандверових людей у Тартарії і що він намагається викрасти Альбінію. Сіґурд скликав своє військо й на шістдесятьох кораблях вирушив до Тартарії. Зрештою вони вбили Ескруда й забрали його скарби[114].

Руція, яку ми називаємо Ґардарікі, та її столиця Голмґард

Сіґурд та Вільг'ялм покинули Рандвера й відпливли в Ґардарікі

(на Русь). В цей час供Сародацес, король Вірменії, вирушив зі сходу до Ґардарікі на шестистах кораблях[115].

Там правив тоді король Віллімат, «і не було такого хороброго та вродливого чоловіка, як він, у всій Руції, яку ми називаємо *Ґардарікі* (*j ðllu Rucija, þat kðllum uer GarðaRiki*)»[116].

Сародацес зажадав руку його дочки Флювії й великого золотого посагу. Віллімат відмовив йому в цьому, і це спричинилося до багатьох битв. Врешті-решт Віллімат утік до міста *Голмґарда* (=Новгород) і заховався зі своїм військом за його мурами. Він пообіцяв руку дочки й половину свого королівства будь-кому, хто допоможе йому оборонити свою країну від ворога[117].

Названі брати почули про це й погодилися прийти на допомогу *Ruza kongr*[118]. Вони завдали його ворогові поразки. Після цієї перемоги Сіґурд відплив до *Голмґарда* (=Новгород), де він та його названі брати були запрошені вдячним королем на бенкет. Вільгялм одружився з Флювією й залишився в *Ґардарікі*[119].

Багато з подій, описаних у цій сазі, відбуваються у Східній Європі, зокрема в *Руції/Руца-ланді* (порівн. також *Ruza kongr*), що була відома скандинавам як *Ґардарікі* й столицею якої був *Голмґард* (Новгород).

«Саґа про Трістрама та Ісодду» *(«Tristram saga og Ísoddar»)*

Вступ

У 1226 р. славетна поема «Трістан та Ізольда» була перекладена братом Робертом нордичною мовою для короля Норвегії Гакона Гаконарссона (1217—1263). Написана бл. 1175 р. Томасом (англонорманом, який, певно, був одним із царедворців короля Генріха II, ця поема вважається однією з найдавніших, написаних чи перекладених, саґ типу *Riddarasögur*[120].

Робертів переклад дав стимул до створення ісландської саґи *«Tristram saga og Ísoddar»*, написаної десь у кінці XIV ст. Ця саґа зверталася також до інших джерел і опрацьовувала відомий сюжет у своєму власному специфічному стилі[121]. Вона дійшла до нас у пергаменному рукописі XV ст. (AM 489, 4^{0}) і була включена до шостого тому науково-популярного збірника Riddarasögur, опублікованого Бярні Вільгялмссоном (Rvík., 1954), с. 85—145.

Вибрана бібліографія

Hill, Joyce. Tristram saga og Ísoddar. — Med. Scand., 1993. — С. 657; Simek. — С. 370—371.

Аналіз

Голмґардарікі та (іспанська) Ґалісія

Іспанський король Гльодвір воював з Елеммі, королем *Голмґардарікі*, та його братом Сераном (*það gerðist til tíðinda, þa er Hlöðvir konungr var brottu, að Elemmie konungr af Hólmgarði hafði lagið undir sig Spán og Seran broður hans*)[122]. Калеґрас, батько Трістрама, був одним із Гльодвірових лицарів.

Ісландський *sagamaðr*, який жив у XIV ст., природно, ідентифікував Елеммі як короля *Голмґардарікі*, оскільки ототожнив іспанську *Ґалісію* із східноєвропейською *Галіцією* (по-українському: *Галичина*). Трістрам помер у Якобсланді[123], тобто в *іспанській Ґалісії*.

«Саґа про Вальдімара» («Valdimars saga»)

Вступ

Згідно з класифікацією Г. Ґ. Ліча, *«Саґа про Вальдімара»* належить до «тих, у яких ідеться про справи німецькі»[124]. Вона є частиною пергаменного рукопису з XV ст. (AM 589c, 4⁰). Аґнете Лот додала до неї загальний огляд англійською мовою й опублікувала її в першому томі свого збірника LMIR (с. 53—78).

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Valdimars saga. — Med. Scand., 1993. — C. 686—687; Simek. — C. 377.

Аналіз

Рісаланд

Король Саксланду Філіпус мав сина на ім'я Вальдімар і дочку на ім'я Марморія[125]. Дружина короля Аркістрата, який правив у *Рісаланді*[126] (країна у Східній Європі — не країна велетів!)[127], була дочкою короля Таттарії. Вони мали сина Блабуса та дочку Флоріду[128].

Після багатьох пригод діти цих двох королівських родин поодружувалися між собою.

«Саґа про Віктора та Блавуса» («Victors saga ok Blávus»)

Вступ

«Саґа про Віктора та Блавуса», віднесена Г. Ґ. Лічем до «тих, у яких ідеться про справи переважно візантійські та орієнтальні»[129],

збереглася в пергаменному рукописі другої половини XV ст. (SKB, Perg. fol. no. 7). В 1962 р. Аґнете Лот включила її до першого тому свого збірника LMIR (с. 1—49), куди ввійшов і загальний огляд англійською мовою. Йонас Крістьянссон також опублікував цю саґу в другому томі своєї серії Riddarasögur з чудовим вступом до проблем жанру Riddarasögur, написаним Ейнаром Ол. Свейнссоном: Victors saga ok Blávus (Rvík., 1964). — CCXII. — 52 с.

Вибрана бібліографія

Evans, D. A. H. Victors saga ok Blávus. — Med. Scand., 1993. — С. 701—702; Simek. — С. 384.

Аналіз

Ейстрасальт і фінська торба

Двоє побратимів, Віктор (син короля Фракланду Вільгялма) та король Блавус, вийшли в море в пошуках пригод.

Щоб здобути скарби, Блавус запитав у свого досвідченого вивідувача Кодера, де можна перестріти вікінґів. Кодер назвав двох братів по зброї, Рандвера Сильного та Енунда Грека (*grikkr*), і сказав, що їх треба шукати в *Ейстрасальті* (Балтійському морі)[130].

Потім вони кинули виклик двом чорним берсеркам, які правили на острові Кюпрі (Кіпрі). Коли двоє побратимів почали битися з берсерками, Кодер дав їм фінську торбу (*finnskjóða*)[131], пошиту з тонкої матерії й оздоблену шкірою тварини, що називалася асалябія, — ця торба мала захистити їх від отрути.

«Саґа про Вільгялма Гаманця» *(«Vilhjálms saga sjóðs»)*

Вступ

«Саґа про Вільгялма Гаманця» належить, згідно з Г. Ґ. Лічем, до «тих, у яких ідеться про справи переважно візантійські та орієнтальні»[132]. Вона збереглася в пергаменному рукописі XV ст. (AM 343a) й була опублікована в 1964 р. Аґнете Лот у четвертому томі LMIR (с. 1—136; з англомовним загальним оглядом).

Вибрана бібліографія

Driscoll, M. J. Vilhjálms saga sjóðs. — Med. Scand., 1993. — С. 702; Simek. — С. 387—388.

Аналіз

Голмґард і Блавкуманналанд

«Події, про які розповідається в цій історії, почалися в Англії, потім перейшли до Саксланду, далі — до Греції, Африки... потім до великого міста Ніниве і нарешті до величних гір *Кавкасі* (=Кавказу), що стоять на краю світу...»[133]

Неможливо переказати весь сюжет. Ми розповімо тільки один епізод, який дає нам деяку інформацію про Східну Європу.

Король Англії Рікард був нащадком троянського героя Енея Великого, а його жінка — дочкою дюка Саксланду. Вони мали сина Вільгялма.

Одного разу Вільгялм зустрівся в лісі з велетом, і той кинув йому виклик (подібний до того, який зробила колись одна велетка його батькові) — зіграти з ним у гру на дошці на золоте кільце. Вільгялм прийняв виклик і виграв золоте кільце і ще кілька цінних речей. Серед них була й потрійна кольчуга, яку гном Андварі виготовив для короля Голмґарда (=Новгород) Керіута: «вона захищає від будь-якої зброї й приносить перемогу тому, хто її вдягає»[134]. Був там і «кінь під сідлом і попоною, який належав королю Блавкуманналанду Юбінові»[135].

«Саґа про Вільмунда Споглядача» *(«Vilmundar saga viðutan»)*

Вступ

«Саґа про Вільмунда Споглядача», занесена Г. Ґ. Лічем до категорії «тих, у яких ідеться про справи Русі»[136], також збереглася в пергаменному рукописі XV ст. (AM 586, 4⁰). Вона була опублікована в 1963 р. Аґнете Лот у четвертому томі її серії LMIR (с. 139—201; з англомовним загальним оглядом). Раніше Б. Вільґялмссон включив її до науково-популярного збірника *Riddarasögur*. — Т. 6 (1954). — С. 1—62.

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Vilmundar saga viðutan. — Med. Scand., 1993. — С. 702—703; Simek. — С. 389.

Аналіз

Король Голмґардарікі Вісівальд

У *Голмґардарікі* правив король *Вісівальд* (=Всеволод)[137]. Одружений з дочкою короля *Унґарії* (Угорщини), він зійшов на трон зовсім

молодим. Ще до свого одруження він уже мав сина на ім'я Гяранді від дочки одного ярла. Згодом, під час його відсутності, дружина народила йому двох дочок, Солей і Ґулльбра. Гяранді дуже любив свою сестру по батькові Ґулльбру й говорив, що віддасть її лише за чоловіка, який завдасть йому поразки на лицарському турнірі.

Ґардарікі та Голмґардарікі

На схід від *Ґардарікі* (ця назва зустрічається паралельно з *Голмґардарікі*) жив багатий землевласник на ім'я Ульв гінн рамі (Ульв Дужий)[138]. Він мав сина, Ульва ілльт ейтта (на прізвисько «Щирий Мерзотник»), який був великим воїном і який поїхав у місто *Голмґард* домагатися руки Солей[139]. Але Солей не захотіла вийти заміж за селянина. Пообіцявши віддатися за Коля крюппа, вона переконала його вбити Ульва й побудувати в лісі дім, де вони могли б зустрічатися. Та після того як Коль це зробив, вона не пішла туди сама, а натомість послала свою служницю[140].

Альдейґюборґ

У той час ярл Асґаут правив у Альдейґюборзі[141]. Він з'явився до короля Вісівальда просити руки Солей, але позитивної відповіді не дістав.

Голмґард і Бльокуманналанд

Син Боґубосі (< герой «Саґи про Босі») Свіді гінн сокндьярві («Войовничий») жив у невеличкій далекій долині[142]. Він мав сина на ім'я Вільмунд[143]. Розшукуючи в лісі Ґефу, улюблену козу свого батька, той натрапив на будинок, у якому жила Ґулльбра[144]. Згодом він прибув до *Голмґарда* й прийшов у палац короля[145]. Він вирішив вступити в бій із Гяранді й здобув над ним перемогу. Зрештою Гяранді та Вільмунд стали побратимами[146].

Невдовзі з'явився ще один претендент на руку Ґулльбри. Це був Буріс, син короля Родіана, що правив у *Бльокуманналанді*[147]. Він поранив Гяранді на поєдинку, але Вільмунд з'явився вчасно і врятував життя другові. Він також розгромив Бурісове військо й убив самого Буріса[148].

(Українська) Галіція

Король Бальдвіні правив у *Галіції*; він мав доброго й популярного в народі сина на ім'я Ґудіврей і вродливу дочку Рікіцу[149].

Ґудіврей, до якого дійшли чутки про красу Ґулльбри, прибув у Голмґард[150] з двадцятьма довгими кораблями та одним кораблем-драконом. Він переміг Гяранді в поєдинку й здобув Гуллбру[151].

Тим часом розкрилася таємниця справжньої Солей (яка прикидалася служницею)[152]. Вона закохалася у Вільмунда. На пропозицію Гяранді король запропонував йому свою дочку, третину *Ґардаріκі* й будь-який титул, на його вибір. Вільмунд обрав собі титул дюка (*hertugi*)[153].

Ґудіврей повернувся зі своєю жінкою в *Галіцію*. Там їх зустріли з великою радістю, і Гяранді одружився з Рікіцою[154].

Саґа називає чотири східноєвропейські королівства:

1. *Голмґардарікі / Ґардарікі* зі столицею в *Голмґарді* (=Новгород);

2. *Альдейґюборґ* (=Стара Ладога); з усіх *Riddarasögur* згадується лише тут;

3. *Галіція* (як незалежне політичне утворення 1084—1340/1387 рр.; Галіція/Галич став столицею в 1144 р.);

4. *Бльокуманналанд* (=Булґаро-валахське королівство династії Асенів, 1185—1280).

Тоді як перші дві назви (особливо друга) належать IX—X ст., дві останні не могли бути включені до сюжету саґи раніш як у XII—XIII ст.

«Саґа про Йона Хитруна» («Þjalar Jóns saga»)

Вступ

«Саґа про Йона Хитруна», одна з тих, у яких, згідно з класифікацією Г. Ґ. Ліча, «йдеться про справи Русі»[155], збереглася в рукописі, виготовленому бл. 1400 р. (SKB 6, 4⁰). Вона була опублікована (з «Damasta saga») в 1939 р. (в Гарлемі) Луїзою Фредерікою Тан-Гавергорст (с. 1—47) як дисертація.

Вибрана бібліографія

Glauser, Jürg. Þjalar Jóns saga. — Med. Scand., 1993. — C. 664—665; Simek. — C. 347.

Аналіз

Опис Голмґарда та (української) Галіції, Руцаланду й Рісаланду

Ми не можемо накреслити тут усі основні сюжетні мотиви цієї саґи. Згадаємо лише про два епізоди, які стосуються обговорюваних нами проблем.

Брат, який перебував на вигнанні, повертається перевдягненим під час правління самозванця. Користуючись методами закоханих, він відвідує свою сестру в її покоях і втікає звідти пораненим. Зрештою він таки потрапляє до рук убивці свого батька, і той велить

посадити його в колодки і виставити на поживу вовкам. Урятуватися йому щастить лише завдяки хитрощам його матері та завдяки тому, що він пообіцяв стати християнином, якщо залишиться живий.

Цим братом, засланим на вигнання, був Йон, син ярла *Голмґардського* (=Новгородського) Свіпдаґа та Лікорідіс, дочки короля Фландрії (Флемінґяланду). Батьком Свіпдаґа був ярл Даґ стеркі Йонссон; якщо вірити сазі, то цей клан правив Голмґардом (Новгородом) протягом кількох генерацій[156] (*þeir langfedgar hafa radit fyrer rikium þersum fram j æt*). Під вигаданим ім'ям Ґеста Ґунольвссона Йон знайшов прихисток при дворі Вільгялма, короля Валланду. Заприятелювавши із сином короля Ейріком, Йон узяв участь у його збройних вікінґівських набігах на Східну Європу (*j Austrveg*)[157].

Під час одного з таких походів Йон признався, що Ґест — його вигадане ім'я, і розповів другові історію свого життя. Він почав із такого географічного вступу[158]:

þat hygg ek, att þetta land peckia ek,	«Цю [країну] я люблю, і я знаю (цю країну).
ok heiti Holmgardr.	Вона називається *Голмґард* (=Новгород).
Enn austr af landino er Galizia,	На схід (має бути: на південь) від цієї країни лежить *Галіція* (українська Галичина),
enn nordr af Kænogardr ok Ruzaland	а на північ (має бути: на південь) [лежить] *Кеноґард* (=Київ) і *Руцаланд* (=Русь);
[enn nordr af landino er] Kiriaala land, Risa land, Kuenland, Einfætinga land,	[на північ розташовані:] *Кірялаланд*, *Рісаланд*, *Куенланд*, *Ейнфетінґаланд* (буквально «Країна Одноногої Людини»),
Smarramanna land ok morg onnur smalónd.	Смарраманналанд (буквально «Країна Дуже Маленьких Людей») і багато інших малих країн.
ok marger kongar ero yfer þessum rickiun.	Багато королів правлять цими королівствами.
Er þetta kallat Holmgarda riki allt vm leingra,	Місцевість, яка лежить навколо, відома під назвою *Голмґардське* королівство (*Голмґардарікі*),
enn sumer kalla Tartara riki.	а дехто називає його *Тартарарікі*.

Aller smakongar ero lydskylder	Усі дрібні королі є васалами
sialfum Holmgardz kongi.	Голмґардського короля».

Лише дві останні назви («Країна Одноногої Людини» і «Країна—Дуже—Маленьких Людей») взято з легендарної географії[159], решта назв ґрунтується на реальних даних.

Текст називає українську Галіцію (Галичину), але розташовує її неправильно відповідно до чотирьох сторін світу.

Назва *«Русь»* зустрічається двічі: один раз як *Руцаланд* і один раз як *Рісаланд*. Один раз вона (Руцаланд) згадується у зв'язку з Києвом; це вочевидь має стосунок до Київської Русі XI—XII ст.

Проте в другому випадку (*Рісаланд*) вона згадується у зв'язку з трьома північними країнами: *Кірялаланд* (Карелія), *Рісаланд* і *Квенланд* (північна Суомі-Фінляндія). Отже, в даному випадку назва *Рісаланд* є ремінісценцією назви Волзького Каґанату Русь, що існував у IX ст.

Слід зазначити, що автор саґи знав про те, що *Голмґард* потрапив у залежність від татар (з 1242 р.).

Кеноґард, Аустрвеґ та Ільмар голм

Згодом саґа згадує про фортецю, що стояла неподалік від міста Києва, яку знову ж таки вона помилково розташувала на північ від Новгорода: *Nu ero vær komner ath Holmgardi þar sem Kænogardar liggia nordr af*). Ця фортеця була знана під назвою *Кастеллум* і торговельне купецьке місто (Kaupstadr) *Аспіс*[160]. Проте тут ми маємо, певно, справу з елементом фантастичної географії. В обох випадках ці назви не можуть бути локалізовані. Хоча, можливо, й існує якийсь зв'язок між містом Аспіс і ярлом Аспером, котрий — як повідомляється в деяких саґах — правив у *Рюццаланді*[161].

Родберт виявився самозванцем, котрий захопив владу в Новгороді (=Голмґард) і Києві (=Кеноґард). Він прибув із вікінґами та чорними людьми із *Серкланду*[162] збройним походом на *Аустрвеґ* (*ok var ny komin af Serklandi, ok hafdi med ser vikinga ok blamenn ok mart illþydi. hann hafdi ok heriat vm Austurveg*)[163]. Це був розумний (*fródr*) чоловік, який знав кілька мов[164].

Після того як Родберт убив Йонового батька, два лицарі (*hirðmenn*) Свіпдаґа врятували малого Йона й заховали його на острові *Ільмар голм* (*sidann flutto their mig j holm þann er Ilmar holmr er kalladr*)[165]. Тут ідеться про острів, розташований на знаменитому озері Ільмень, на якому стояв і сам Новгород.

Назва «Ільмар» не зустрічається у жодному з інших стародавніх скандинавських текстів.

Саґа дає нам також ось які відомості про династію, що, ймовірно, правила у Голмґарді (Новгороді):

Йон

Даґ стеркі
= Родґейр

Свіпдаґ
= Лікорідіс, дочка короля Фландрії Філіппуса

Тьялар Йон

Марсілія
Ейрік форвітні, син короля Валланду Вільгялма

Вільгялм

Свіпдаґ

Висновки

«Екзотичні» географічні назви в «Романтичних саґах»

Якщо візьмемо до уваги той факт, що головним завданням цих саґ було розважати людей і що автори ставили собі на меті вигадати якомога більше незвичайних пригод у нереальному світі — не обмеженому ані хронологією, ані топографією, то можна тільки подивуватися, як багато конкретних східноєвропейських географічних назв використано в цих саґах. Хоча їх роль є здебільшого декоративною, вони ніколи не подаються в контексті, який би спотворював реальність.

Наприклад, якщо в сазі (в даному випадку йдеться про *«Саґу про Сіґурда Мовчазного»*)[1] згадується кілька східноєвропейських географічних назв, їх взаємозв'язок завжди відповідає реальності: *Голмґард* є столицею *Ґардарікі* — і навіть дається примітка, що так по-скандинавському називається країна *Руція*. Ця країна лежить на схід від Балтійського моря, на східному узбережжі якого розташовані також Балаґардссіда та Курланд. Очевидно, що автор саґи міг би спокійнісінько розташувати Голмґард у Африці, а Балаґардссіду — на узбережжі Італії чи використати безліч інших можливостей. Він міг би також сплутати цю назву з якоюсь давньогрецькою або західноєвропейською, або пов'язати її з тією чи іншою казковою країною. Звичайно, ми тут натрапляємо на всілякі помилкові географічні твердження, але вони здебільшого зустрічаються в перекладних саґах (*«Riddarasögur»*). Наприклад, у *«Сазі про Трістрама та Ісодду»* замість іспанської *Ґалісії* говориться про українську *Галіцію* (Галичину). Проте ми не маємо жодних підстав

звинуватити автора в тому, що він намагався створити якусь вигадану географію.

Аналіз відомостей про Східну Європу, які ми знаходимо в саґах цього типу, переконав мене в добрій якості та цінності цього ономастичного матеріалу. Очевидно, що автори брали його з тих самих джерел, з яких були запозичені відповідні матеріали, що їх ми бачимо в *«Родинних саґах»*, *«Саґах про норвезьких королів»* та в *«Героїчно-легендарних саґах»*. У деяких випадках матеріал *«Lygisögur»* відбиває дані із саґ, що належать до інших груп.

Наприклад, той факт, про який ми довідуємося із *«Саґи про Грінґа»*, що дві східноєвропейські держави, *Ґардарікі* (Новгород) та *Палтескюборґ* (Полоцьк), існували поруч, відомий нам також із *«Крістні саґи»* та з *«Окремого сюжету про Еймунда»*. Як другий приклад можна назвати *«Саґу про Вільмунда»*, в якій зафіксовано співіснування держави Голмґардарікі зі столицею в *Голмґарді* (Новгороді; до речі, в сазі князь Новгородський носить історично правильне ім'я *Вісівальд*, тобто *Всеволод*) та *Альдейґюборґа* (Ладоги). Дається також додаткова інформація про *Унґарію*, *Бльокуманнланд* (половці у Валахії) і навіть про русько-українську *Галичину* з XII і XIII ст.; у саґах, які належать до інших груп, про неї ніде не згадується.

«Саґа про Самсона» також має багато на східноєвропейського матеріалу. В ній не тільки відбито дані із *«Саґи про Гервьор»* (Ґлесісвеллір, Йотунгейм, Курланд) та з *«Саґи про Орвара-Стрілу»* (Бярмаланд, Самланд), вона ще й містить цікавий додатковий матеріал про географічне розташування *Рісаланду*. Очевидно, що тут ідеться про конкретну країну в Східній Європі, яка лежала «на схід і північ від *Аустрвеґа* (східнобалтійських країн) і не була якоюсь вигаданою *«Країною велетів»*.

Цікаво також відзначити варіації *Ріція/Русія* в *«Сазі про Фльовента»*, а також *Рюццаланд/Рісаланд*, *Руцар/Рісар* у *«Сазі про Ремундара»*.

Ми звернули особливу увагу на ці доповнення та варіації. Вони являють собою матеріал, що зберігся від стародавніх часів, який нерідко не був зафіксований у тих «Героїчно-легендарних саґах», які ми сьогодні маємо.

Серед цих гапаксів можна відзначити такі:

— у *«Сазі про Олі»* ми знаходимо твердження про те, що країна «Велика Швеція» була також відома під назвою *Свена*;

— *«Саґа про Ярлманна»* та *«Саґа про Ремундара»* містять у собі додаткову інформацію щодо розташування «Холодної (або Великої) Швеції» у Східній Європі; в *«Сазі про Ремундара»* згадується річка Дніпро (*Непр*);

— острів *Bicio* (мабуть, Весь із ПВЛ) був розташований за «Холодною Швецією» («Саґа про Нітіду»);

— опис «руського капелюха» (*girdzkr hattr*) в *«Сазі про дуелянта Сіґурда»*, про який двічі згадується в «Родинних саґах»;

— *«Саґа про Йона Хитруна»* містить у собі географічний опис Новгородської держави, який є унікальним для всіх типів саґ. У ній називаються також русько-українська *Галичина* і *Кенуґард* (Київ; ця назва з'являється в *«Сазі про Берінґа»*), *Рісаланд* і *Руцаланд*, *Квенланд*, *Кірялаланд* і *Серкланд*. Дивно, але там називається також *Ільмар голм* (гапакс). Це, безперечно, стосується назви озера *Ільмер* (*Ільмень*), на якому стояло острівне місто Новгород.

Останню редакцію корпусу інформації, яка дається в *«Сазі про Йона Хитруна»,* було здійснено не раніш як у другій половині XIII ст., оскільки там згадано про татарське правління в Новгороді.

А загалом слід сфокусувати особливу увагу на тому факті, що географічні назви в романтичних саґах вперше подають русько-українську Галичину XII—XIV ст.

Додаток «Саґа про Тідріка з Берна» (Þíðrecks saga af Bern) і «Саґа про вількінів» (Villcina saga) як продукти ганзейської культурної сфери

Вступ

Норвезький переклад утраченої німецької саґи «Дітріх із Берна», що мала велику популярність серед торговельного люду ганзейських міст у XIII ст., був зроблений бл. 1250 р. при дворі норвезького короля Гакона Гаконарсона (1217—1262, реформатора «популярного смаку») в комерційному місті Берґен[166].

Одночасна популярність героя саґи в усіх міжнародних торговельних центрах Ганзи, попри мовні бар'єри, свідчить про те, що не пізніше як у другій половині XIII ст. Тідріка/Дітріха знали й у комерційному місті Новгороді[167].

Синодальний примірник Першого Новгородського літопису, створеного в XIII ст. двома авторами, включає серед статей, які стосуються періоду 1200—1234 рр. (скомпонованих другим писарем)[168], тогочасну новгородську оповідь про завоювання хрестоносцями Константинополя (під р. 6712/1204)[169]. Називаючи трьох головних франкських воєначальників, автор тієї оповіді такими словами відрекомендовує Боніфація Першого, маркіза Монферратського (нар. близько 1150 р., пом. 1207 р.)[170], поета й по-

кровителя трубадурів[171]: «Маркіз Римський у місті Берн (Вероні), де жив підступний лиходій Дедрік»[172].

Форма *«Дедрік»* відповідає формам імен, які ми знаходимо в написаній римованою нижньогерманською мовою Кельнській хроніці Готтфріда Гаґена (*«Дедеріх»*) та в одній із героїчних данських пісень (*«Дідерік»*)[173].

Ми не маємо первісної норвезької версії *«Саґи про Тідріка»* — збереглася тільки її редакція, яку можна датувати кінцем XIII ст. Норвезький пергаменний рукопис, що зберігається нині в Стокгольмі (SKB, 4, fol.), був виготовлений п'ятьма писарями, причому особливе значення для дослідника мають тексти, написані двома з них (Mb 2 — раніше; Mb 3 — пізніше). Паперові рукописи XVII ст. теж мають велику вагу, оскільки вони є, мабуть, копіями давніх манускриптів, що згоріли в 1728 р., «Bræðratungubók» (AM 178, fol. = версія A) і «Austfjarðabók» (AM 177, fol. =версія B).

Шведський переклад 1448 р. являє собою версію, близьку до Mb 3. Його можна знайти в двох рукописах: «Skoklosterhåndskriftet», no. 115—116, 4⁰ (бл. 1500 р.) і SKBK 45, 4 (перша половина XVI ст.).

Г. Бертельсен так малює генеалогічне древо саґи[174]:

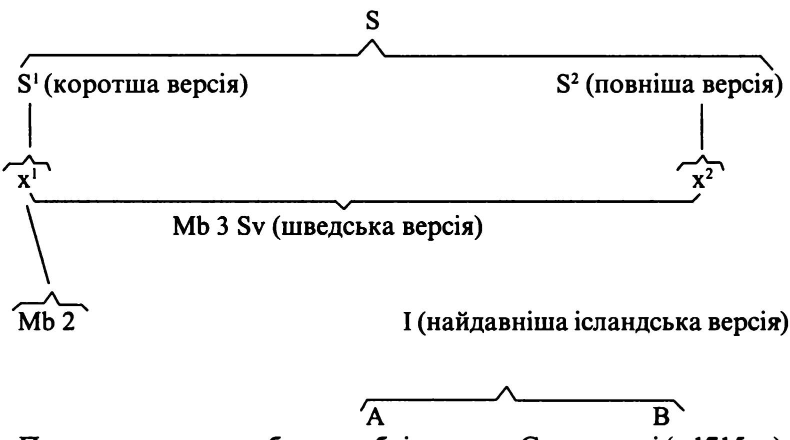

Перше видання саґи було опубліковано в Стокгольмі (в 1715 р.). Туди ввійшли шведський переклад Йоганна Гадорфа й латинський переклад Йоганнеса Перінґшьолда: Wilkina saga, eller Historien om Konung Thiderich af Bern och hans Kämpar (fol. (14), 522, (42) с.).

Ґрунтовне наукове видання в двох томах було підготовлено Генріком Бертельсеном і включено до серії SUGNL як том 34: 1—2 (Kbh., 1905—1911), (4), XCV, 370 та (4), 415 с. Воно стало основою для популярного передруку, здійсненого Ґудні Йонссоном (Rvík, 1961—1962), 2 т. XIX, 617 с. Англійський переклад: Edward R. Haymes. The Saga of Tiðrek of Bern. — New York, London, 1988.

Fine Erichsen переклав саґу німецькою мовою, і цей переклад був опублікований у 22-му томі серії *Thule*, 1-ше вид. (Jena, 1924); 2-ге вид. (Düsseldorf—Köln, 1967), 485, (16) с., з «Післямовою» («Nachwort») Гельмута Voigt-а (с. 464—478) та бібліографією (с. 479—485).

Вибрана бібліографія

Halvorsen, Eyvind Field. Diðriks saga of Bern, KLNM. — T. 3. — Kbh., 1958. — C. 73—76; Hempel, Heinrich. Die Handschriftenverhältnisse des Thidrikssaga. Beiträge zur Geschichte der deutscher Sprache und Literatur. — T. 48. — 1924. — C. 415—447; Hempel, Heinrich. Sächsische Nibelungendichtung und sächsischer Ursprung der Þiðräkssaga. Kleine Schriften. — Heidelberg, 1966. — C. 209—225; Andersson, Theodore M. An Interpretation of Þiðrikssaga. Structure and Meaning in Old Norse Literature. Viking Collection. — T. 3. — Odense, 1986. — C. 347—377; Mc Lintock, David. Dietrich und Theodrich — Sage und Geschichte. Geschichte und weltliche Epik des Mitteralters in Österreich. Göppinger Arbeiter zur Germanistik. — T. 446. — Göttingen, 1987. — C. 99—106; Finch, R. G. Þiðreka saga of Bern. — Med. Scand., 1993. — C. 662—663.

Серед великої кількості другорядних праць, присвячених цій сазі, є дві, в яких розглядаються проблеми, що мають стосунок до нашої теми:

Studer, Ella. Russisches in der Thidreksaga, Sprache und Dichtung. — T. 46. — Bern, 1931. — XI, 121 c.; Simek. — C. 346—347.

Paff, William J. The Geographical and Ethnic Names in the Þiðriks Saga. Harvard Germanic Studies. — T. II (Cambridge, Mass., 1959). — VI, 238 c.

Аналіз та вибрані уривки

Ян де Фріс так описує «Саґу про Тідріка»[175]:

«Це один з найвизначніших творів нордичних середніх віків, бо численні германські саґи тут подані у вигляді безперервної прозової оповіді. Головний сюжет становить історія життя Дітріха з Берна, хоча багато різних саґ знайшли собі в ньому місце, серед яких насамперед треба назвати «Саґу про Нібелунґів». Крім цих двох природних циклів, ми знаходимо тут і приклади іншого жанру: *«Саґа про вількінів»*, зміст якої пов'язаний із середньоверхньонімецькою поемою *«Король Ротер»*, належить до так званої поезії менестрелів, тоді як оповідь про Аполлонія та Ірона радше можна віднести до жанру рицарських романів».

Тут треба зазначити, що до нас дійшли не всі оригінали тих германських саґ, які збереглися.

В самому тексті *«Саґи про Тідріка»* не раз повторюється, що історії, які оповідаються в сазі (чи радше в її складових частинах), переказуються згідно з традиціями, відомими жителям ганзейських міст: Бремена, Мюнстера та Сузата (Соеста).

«Саґа про вількінів», Голмґард та Руцціяланд

Окрім германських саґ, збереглася також одна саґа з балтійської культурної сфери, а саме *«Саґа про вількінів»*[176].

Це саґа про «племінну» конфедерацію вількінів, яка відігравала панівну роль серед балтійських слов'ян у VIII—X ст.[177].

Дані цієї саґи потребують уважного аналізу, оскільки вони віддзеркалюють взаємини в басейні Балтійського моря з погляду його західних жителів.

«Саґа про вількінів» називає чотири королівства харизматичних кланів: *Вількіналанд* (країна *вількінів*), *Фрисланд*, *Гуналанд* і *Rúzcialand*[178]. Вибір саме цих королівств є дуже важливим, особливо це стосується активних зв'язків *Вількіналанду* з *Голмґардом* (пізніше Великим Новгородом)[179].

Саґа починається з опису країн, підлеглих завойовникові — королю Вількінові, епонімному правителю Вількіналанду. До його королівства входили: Швеція, Сканія, Сеаланд (Зеланд), Ютланд та Він(д)ланд (Вендланд)[180]. Коли він підкорив *Пулерналанд* (скандинавська назва Польщі), який межував із державою короля Гертніда, останній напав на нього[181]. Гертнідове королівство описується так: *Русціяланд*, велика частка *Ґіркланду* та *Унґаріяланду* і майже все королівство на сході до самого Східного моря (*hann hafðe mikit riki at stiorna, annat en Ruzcialand, hann amikit af Girklande ok Vngaria lande ok nalaega haevir hann oll riki vnnit austr til hafs ok mikit firir austan haf*)[182]. Боротьба була запеклою. Зрештою, Вількін підкорив міста *Смаліцка* (=Смоленськ), *Кіу* (=Київ), *Паллтескя* (=Полоцьк) і *Голмґард* (=Великий Новгород), столицю короля Гертніда (*þar vinnr hann ok þaessar borgir: Smalizku, Kiu ok Palltæskiu ok aeptir þat riðr hann inn i Hollmgard, er hafuðstaðr er Hærtniðs konongs*)[183].

Завдавши поразки своєму ворогові, Вількін повернув йому його землі за умови, що той платитиме данину.

Після смерті Вількіна Гертнід помстився за свою поразку: він напав на слабкого сина Вількіна Нордіана й підкорив увесь *Вількіналанд*. Він залишив розбитому королю лише Сеаланд, і то тільки на правах ленного володіння.

Гертнід мав трьох синів: Осанктрікса (прямого наступника прес-

толу), Вальдемара (позашлюбного сина) та Ільяса. Останньому (який був справжнім богатирем) батько подарував графство у Греції (*jarldom í Grecía*)[184].

Осанктрікс одружувався двічі, його другою дружиною була Ода, дочка Мельяса, довгобородого короля Гуналанду (зі столицею у Валльтерборзі). Вони мали дочку Ерку. За нею марно упадав Атіла, молодший син Осіда, короля Фризії. Після смерті Мельяса Атіла завоював королівство Гуналанд і зробив місто Сусат (Соест у Вестфалії/Вестфалені) своєю столицею[185].

Військову коаліцію проти Осанктрікса утворили Атіла, Тідрік та Ісунґ, король Бертанґаланду. Осанктрікс зазнав поразки й помер. Проте війна тривала. Вальдемар, брат небіжчика, став королем *Голмґарда* й організував спустошливий похід на Гуналанд, спаливши багато сіл[186].

Специфічною характеристикою подальших воєнних дій, як вони описуються в сазі, була неспроможність гунів здобувати великі, добре укріплені міста, такі як *Паллтеская* та *Смаліцка*[187].

На цьому ми закінчуємо коротке резюме *«Саґи про вількінів»*.

Клан Ільвінґів

Ще одна саґа (включена до збірника *«Саґа про Тідріка»*) повідомляє, що вихователем Тідріка та його близьким товаришем був воїн Гільдібранд, *meistari* клану Ільвінґів, трагічний суперник свого (невизнаного) сина Алібранда[188].

Історичність «Саґи про Тідріка»

У науковій літературі робилися спроби з'ясувати два дуже істотні питання:

1) наскільки історичними були війни, що їх вело королівство вількінів;

2) чи існує зв'язок між Ільясом *í Grecía/af Greka* та Іллею Муромцем із руського епосу (билин).

Результати досліджень, здійснених Веселовським і Гауптом, були розкритиковані в 1931 р. Еллою Студер[189]. Ми тут обмежимося коротким резюме першої з цих двох проблем.

Веселовський намагався довести, що війни королівства вількінів мають бути ідентифіковані як боротьба між германцями й Руссю в першій чверті XIII ст. за басейн (Західної) Двіни. Він інтерпретував ім'я Ільяс *af Greka* як Ільяс із *Ґерцике*. Ґерцике було центром одного з руських князівств, які входили до системи Полоцьких земель. Про це згадується в джерелах періоду 1205—1239 рр.[190].

Проте Гаупт вважав, що в сазі віддзеркалені три цикли битв між саксами та слов'янами під час правління імператора Лотара III Супплінбурґа (1106—1133—1137)[191].

Елла Студер підсумувала: «Історичний стимул для вількінських воєн можна вважати ймовірним, проте неможливо точно прив'язати їх до певних конкретних подій»[192].

Я дотримуюся такої самої думки. Як на мене, то аж ніяк не можна ідентифікувати факти, що реально не існували. Релевантними й основоположними треба вважати *стимули* — а не факти. Одним із таких стимулів у сазі, які спричинилися до війн вількінів, була колишня економічна та військова могутність (на той час уже ліквідована) західнослов'янських вількінів у басейні Балтійського моря плюс їхня роль на території пізнішої держави Великий Новгород[193]. Це могло бути не пізніше як у X ст., а можливо, й раніше — десь у VIII—IX ст., до того як Великий Новгород посів своє динамічне становище. В той час «гунська» (=аварська) держава була ще могутньою в Центральній Європі. В цій перспективі матеріал саґи має історичну та документальну цінність.

Але назви руських міст — Смоленськ, Полоцьк і Новгород — служать тій самій меті зовнішнього декору, що й Сусат (Соест) — столиця Атіли.

Слухачеві (або читачеві) в другій половині XII й у першій половині XIII ст., такому, як німецький купець із ганзейських міст, треба було подати ситуації, які були релевантними в його дні. В той час Великий Новгород став торговельною столицею на східному узбережжі Балтійського моря, а Полоцьк (система Двіни) і Смоленськ (система Дніпра) — головними транзитними центрами Східної Європи й добре відомими на Заході.

Щодо Соеста, то це було одне з найбільших і найважливіших ганзейських міст у той самий період, оскільки воно перетворилося на головний центр торговельного шляху між Вестфалією та Нижньою Саксонією. Кодекс муніципальних законів Соеста (1164—1165), *Jus Susataense*, виявився одним із найдавніших і найдосконаліших кодексів, який став моделлю навіть для Любека[194]. Тож цілком очевидно, чому це місто мало бути столицею могутнього Атіли, правителя гунів (=аварів).

Що ж до *Вількіналанду*, то не випадає сумніватися, що в ті дні — переважно серед саксів — пам'ять про лютих вількінів (яких знищили ті ж таки сакси в другій половині XII ст.) була ще зовсім свіжою. Отже, *«Саґа про вількінів»* стала ніби панахидою по цьому колись небезпечному ворогові.

ЧАСТИНА ДРУГА

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВКОЛО БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ

[Див. ще с. 1189—1192].

КНИГА ПЕРША

ЄДНІСТЬ КРАЇН АРЕАЛУ БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ

Примітки до книги першої див. на с. 1039—1041.

ГЛАВА ПЕРША

Назви Балтійського моря

Першим автором, який згадав Балтійське море, був римський історик Корнелій Таціт (бл. 55—120 рр.), що 98 р. н. е. розповідав про нього в своєму творі *«Germania»* (глава 45). Назва, яку він ужив, — *Suebicum Mare*, «Свебське море». Таціт писав:

«Проминувши Суйонес [Свіїв], ми побачили ще одне море зі спокійними, майже стоячими водами. Це море вважають за межу, яка оперізує землю, бо останнє сяєво сонця, яке сіло за обрій, не згасає тут до світанку, своїм блиском затьмарюючи зорі... На тому місці закінчується наше справжнє знання про світ. А проте, повернувши до правого берега Свебського моря, ми побачили, що воно омиває землі естів, чиї віра та звичаї такі самі, як у свебів, а мова наближається до британської»[1].

Термін *«свеби»* був колективною латинською назвою дуже активної гермінонської (*Herminones*) племінної галузки ґерманських народів: алеманів, маркоманів, квадів. Під час великого переселення народів свеби, як жили тоді на берегах верхнього Дунаю, утворили

союз з асдінґськими та сілінґськими вандалами (а також із північноіранським плем'ям аланів з Північного Кавказу) й рушили на захід до Ґаллії. 30 грудня 406 р. біля Моґунтії (Майнца) вони перейшли замерзлий Рейн, а через три роки вступили до Іспанії й після запеклої війни з вестґотами заснували своє королівство в іспанській Ґалісії (429 р.). Це королівство успішно боронилося від іспанських вестґотів аж до 584 р.[2].

Жодних інших даних про Балтійське море не зареєстровано аж до кінця IX ст.[3], коли Альфред Великий (пом. 899 р.) у своєму перекладі космографії Павла Оросія (V ст.) подав оповідь про такого собі Вульфстана. Той Вульфстан був моряк і називав Балтійське море *Est-mere*, а для прилеглих до моря земель використовував назву *Est-land*[4].

На думку автора цього дослідження, та назва означала «море естів», бо ґерманські народи саме так називали балтійських фінів — естонців, осілійців, курів (див. нижче розділи про прусів та Естонію).

Ця сама назва, хоч у варіанті, позначеному впливом народної етимології, з'являється (бл. 808 р.) у великій франкській хроніці — анналах Ейнгарда, складеній в Аахені у 801—833 рр.

«[Гудфред, данський король, у місцевості, яка називається Слієсторп (Гедебю)], взявся зміцнювати... державний кордон супроти саксонів і насипав вали, тож кордон мав бути зміцнений уздовж північного берега річки Айдер (*Egidora*), [тягнучись] від Східного моря (*ab orientali maris*), яке вони [данці] називають Остарсалт (*quem illi Ostarsalt dicunt*), до Західного [Північного] моря»[5].

Давньонордичні тексти, відомі з кінця XII ст. (їх розглянуто в цьому томі), передають ту назву як *Eystrasalt*[6].

Маґістр Адам Бременський, канонік у Бремені, написав «Історію архієпископів Гамбурзьких» (*«Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum»*) бл. 1072—1076 рр., у якій подав точну інформацію про балтійські землі, отриману від Свейна Естрідсена (1047—1076), тодішнього данського короля. Автор подає географічний опис земель навколо *Mare Balticum*, уперше використавши для позначення Балтійського моря назви *Balticum Fretum* і *Balticum Mare*[7]. Він наводить ще й латинську етимологію назви, якої дехто з учених дотримувався аж до 1953 р.[8]:

«Цю затоку (*Sinus*) місцеві жителі називають Балтійською (*Balticus*), бо вона схожа на перев'язь (*in modum baltei*), тягнучись на велику відстань у глиб скіфських земель і сягаючи навіть Греції»[9].

Видатний мусульманський учений Бīрӯнī (пом. 1040 р.) з Хорезма в Середній Азії у своїй космографічній праці «ат-Тафгīм», написаній

бл. 421 року гіджри (1030 р.), використовує кілька різних назв Балтійського моря, зокрема називає його *Baḥr Warank*, Варязьке море. Він пише:

«[Атлантичний океан] тягнеться на північ уздовж землі *Çаķāліба* (Слов'янської), що лежить поряд із краєм мусульманських [волзьких] булгар. Затока (*al-xalīğ*) відома як *Baḥr Warank*, ця назва походить від назви народу, що живе на її берегах»[10].

Назва, що означає «Варязьке море», з'явилася й у вступному розділі *ПВЛ*, укладеної бл. 1118 р.: *«море Варяжьское»* (див. нижче).

Данський учений Клавдій Классон Сварт (Claudius Clavus), перший картограф Півночі й перший епігон Птолемея за ренесансної доби, 1425 р. створив описову карту північних земель. Два примірники цієї праці збереглися до наших днів — один у французькому місті Нансі, а другий у Відні.

Якщо текст з Нансі використовує термін *Mare Balticum*[11] для назви Балтійського моря (що тягнеться від Данії до Ґотланду), віденський рукопис використовує назву *Oceanus Ostrogothorum*[12].

Нині важко дізнатися напевне, чи спиралася форма Oceanus Ostrogothorum на давньоскандинавську традицію. А проте ми знаємо, що ґоти жили на берегах нижньої Вісли в II—IV ст. н. е., і тут уже можна робити здогад, що Остґотське королівство Германаріха (IV ст. н. е.) поширювалось і на естландський (як говорити загалом) берег Балтійського моря. Тож відомі нам назви Балтійського моря можна розмістити в такому хронологічному порядку:

I—II ст. н. е.	*Suebicum Mare*
II—IV ст.	**Oceanus Ostrogothorum*
VII—IX ст.	*Est-mere > Ostarsalt/Eystrasalt*
X—XI ст.	*Baḥr Warank/Море Варяжьское*
після бл. 1072/1076 рр.	*Balticum Mare (Балтійське море)*

ГЛАВА ДРУГА

Мореплавство по Балтійському морю

А. Балтійське море та його протоки[13]

Балтійське море — внутрішнє море (насправді озеро) площею 163 050 кв. миль (422 300 км²). Сягаючи із південного заходу на північний схід між 54°—66° північної широти і 9°—30° східної довготи вздовж осі Кіль (південь) — Гапаранда/Торніо (північ), воно має завдовжки 1 056 миль (1 700 км), пересічна ширина становить 124 милі (200 км).

Балтійське море пов'язане з мілководним басейном між Великобританією і континентальною Європою — Північним морем (колишнім «Ґерманським океаном»; його площа становить бл. 222 000 кв. миль), а вже далі — з Атлантичним океаном і його відгалуженням — Середземним морем (Mare Nostrum).

Протоки, що пов'язують Балтійське та Північне моря, поділяються на балтійську частину — між Ютландією, Зеландією і Швецією (Каттеґат) — і північноморську частину — між Норвегією і Ютландією (Скаґеррак).

Протока Каттеґат (Cattegat, буквально «котяче горло») має площу 9840 кв. миль (25 486 км²), сягає завдовжки 150 миль (254 км), а найбільша її ширина становить 88 миль (149 км). Протока дуже мілка, пересічна глибина не більша 14 морських сажнів (22,5 м).

Три протоки пов'язують Каттеґат із Балтійським морем: Зунд, Великий Бельт і Малий Бельт.

Протока Зунд (данською мовою Ересунн) знаходиться якнайдалі на схід, відокремлюючи Зеландію від Швеції (Сканії). Вона має 70 миль завдовжки, найбільша ширина — 30 миль, у найвужчому місці між Гельсінґером (Зеландія) і Гельсінґборґом (Сканія) — всього 3 милі. Глибина зундського фарватеру всього 8 м, найбільша глибина — 38 метрів.

Центральна протока — Великий Бельт (Store Bælt; іноді її ще називають Самсе-Бельт) — починається між островами Самсей і Зеландія й тягнеться між Зеландією та островом Фюн. Її південна частина розгалужується на два рукави: між островами Фюн та Ланґеланн і між островами Ланґеланн і Лолланн. Протока має 120 км завдовжки, у найвужчому місці — 11 км завширшки, її найбільша глибина — 58 метрів.

Малий (Lille) Бельт пов'язує Каттеґат із Балтійським морем на півночі, пролягаючи між Ютландією та островом Фюн, найбільша його глибина — 10—15 м. У найвужчому місці — між Фредерісією (Ютландія) і Стрібом (Фюн) ширина протоки всього 0,6 км.

Південна частина Малого Бельту поділяється на два рукави: вузький між Ютландією та островом Альс і трохи ширший між островами Альс та Ере. Глибина південної частини Малого Бельту не більша 30 метрів.

Назва протоки Скаґеррак (буквально «мисова протока») походить від назви Скаґену (ON *Skagi*) — найпівнічнішого мису Ютландії. Вона має 140 миль (300 км) завдовжки, максимум 75 миль (130 км) завширшки. Ця протока неглибока, у неї багато піщаних мілин поблизу ютландського берега. Під високим норвезьким берегом глибина значно більша — сягає 809 м.

Б. Глибина

Отже, Балтійське море можна схарактеризувати як велике мілке озеро з середньою глибиною всього 60—120 м. Власне Балтійське море складається з п'яти басейнів, або западин, відокремлених один від одного силями, які зумовлюють наявність островів. Ось ці западини:

1. Борнгольмська западина на схід від острова Борнгольм, її глибина 344 фути.

2. Ландсортська западина на захід від острова Ландсорт (на південь від Стокгольма) і на північний захід від острова Ґотланд, її глибина 1542 фути.

3. Ґотландська западина на схід від острова Ґотланд, її глибина 820 футів. Її південне відгалуження — Данціґська (Ґданська) западина — має завглибшки 656 футів, натомість глибина Фінської затоки — всього 164 фути.

4. Аландська западина між Аландськими островами та (південними) островами Кваркен (*Quarken*), її глибина 965 футів.

5. Ботнічна западина між Балтійським морем і Ботнічною затокою на захід від островів Естра-Кваркен, її глибина 420 футів.

B. Солоність води і замерзання

Вміст солі в Балтійському морі дуже низький завдяки величезному стічному басейнові, що займає території Північної та Східної Європи (642 084 кв. миль, або 1 663 000 км²), зокрема таким великим річковим басейнам, як басейни Одеру, Вісли, Мемелю-Нямунасу, Західної Двіни і Неви, що несе в Балтійське море надлишкові води великих озер Східної Європи.

Внаслідок цього рівень води в Балтійському морі вищий від рівня води в Північному морі на 3,9 дюйма (10 см) у протоці Каттеґат, причому ця різниця збільшується до 8,65 дюйма (22 см) поблизу острова Борнгольм, до 12 дюймів (31 см) поблизу Стокгольма і до 15 дюймів (38 см) поблизу початків Фінської та Ботнічної заток.

Солоність води 30 г/л, характерна для Північного моря, зберігається тільки до протоки Каттеґат, у Зунді та в Малому і Великому Бельтах вона опускається до 15 г/л. У власне Балтиці (на схід від Данських островів) солоність води становить усього 8 г/л, опускаючись до 6 г/л у Фінській затоці і 2 г/л у Ботнічній затоці.

Унаслідок низької солоності вода в Балтійському морі замерзає взимку на тривалий період — від одного до шести місяців на рік, регіональні коливання відображено в поданій нижче таблиці[14]:

Регіон	Тривалість замерзання (в днях)
(Західний берег Ютландії)	30
Східний берег Ютландії	30—60
Кеніґсберґ (Калінінград)	90
Рига	120

Стокгольм	120
Фінська затока	150
Південна частина Ботнічної затоки	150
Північна частина Ботнічної затоки	180
(Центральна Лапландія)	210

У зв'язку з цим слід відзначити, що під час дуже суворих зим усі три протоки, які пов'язують Балтійське та Північне моря, — Зунд, Великий і Малий Бельти, — можуть бути заблоковані кригою.

Г. Температурний режим і течії

1

Оскільки виходи з Балтійського моря мілкі та вузькі, температура повітря над його водами рідко коли відрізняється на 1—2°C від температури повітря над прилеглими масивами суходолу. (Пом'якшувальний вплив атлантичної течії Ґольфстрім не доходить до Балтійського моря).

Типовими для Балтійського моря є тривале розмерзання криги навесні й повільне замерзання води наприкінці року, що стає причиною пізньої весни й затяжної осені. Отже, взимку й навесні клімат Балтики близький до континентального, а влітку та восени — майже океанський.

Усі ці чинники, поєднуючись, обмежують придатні для мореплавства періоди на Балтійському морі.

2

Води Балтійського моря збурюють дві течії: Північноморська й Балтійська. Північноморська течія — наплив води з великою солоністю (див. вище розділ В). Ця течія йде по морському дну, і її спричиняють західні вітри; вода, проминувши Великий Бельт, розходиться на схід і північний схід.

Балтійська течія — поверхнева течія, спричинена надміром прісної води. Ця течія виходить з Балтійського моря і тому найпомітніша в Західній Балтиці. Проминаючи Зунд і Каттеґат, течія сягає вглиб десь на 20 м (займаючи таким чином понад половину глибини цих мілководних проток), її швидкість становить 3—4 милі за годину.

На відміну від течій, припливно-відпливних рухів води в Балтійському морі нема.

Ґ. Вітри та шторми

Навіть нині мореплавство в Балтійському морі небезпечне з огляду на потужні вітри та шторми.

Характерні для Балтики сильні вітри часто змінюють напрям, призводячи до значних коливань рівня води. Надто підступні східні й північно-східні вітри, що підіймають високі хвилі, які, подолавши велику відстань, затоплюють південно-західне узбережжя (береги Польщі та Німеччини).

Навесні південно-східні вітри стають небезпечними для навігації, оскільки женуть крижини до Данських островів. Ці вітри ще й затримують відкриття гаваней після зимового замерзання.

Шторми в Балтійському морі трапляються часто й інколи бувають дуже люті. Протягом 30 років Гамбурзька обсерваторія зареєструвала 261 шторм, їх розподіл по місяцях був такий: січень — 15; лютий — 10; березень — 10; квітень — 11; травень — 6; червень — 2; липень — 3; серпень — 3; вересень — 7; жовтень — 9; листопад — 12; грудень — 12.

Визначаючи зв'язок між вітрами і штормами, Лундська обсерваторія зареєструвала наступні дані за період 117 років (1753—1870)[15]:

ШТОРМИ ВІДПОВІДНО ДО НАПРЯМУ ВІТРУ[16]
(в %)

Пора року	Пн.	Пн.-сх.	Сх.	Пд.-сх.	Пд.	Пд.-зах.	Зах.	Пн.-зах.	кількість спостережених штормів	
Зима	3,6	13,8	17,0	6,1	5,0	12,7	31,5	10,3	628	28,62%
Весна	5,0	17,5	25,8	4,0	3,4	5,6	24,7	14,0	642	29,26%
Літо	1,1	3,9	11,9	2,3	5,4	15,8	42,0	18,0	355	16,14%
Осінь	3,0	6,0	13,7	4,7	5,5	20,7	34,4	11,8	569	29,94%
середня кількість	3,5	11,2	17,8	4,5	4,7	13,7	31,6	13,0	2194	100%

Д. Головні характеристики узбережжя

1

Береги Балтійського моря дуже різні, проте їх можна класифікувати на два головні типи — фіно-скандійський (північний) і власне

скандинавський (південний). Лінія, що поділяє ці два типи, тягнеться на північ і північний схід від Сканії через Балтійське море (поблизу двох найглибших балтійських западин — Ландсортської і Аландської) й через Фінську затоку.

Фіно-скандійський тип відображує особливості давньої, здебільшого оголеної архейської скельної платформи. Цю платформу ще й досі можна бачити, а інколи вона формує тверду основу для строкатої маси безладних м'якших уламків, залишених колись льодовиком, що вкривав ці території.

Цей тип узбережжя має наступні характерні варіанти:

1. Скельні береги Богуслен й Галланду з мисами, що далеко виступають у море. Не захищені від морських хвиль і західних вітрів, скелі зазнали великої ерозії й майже гладенькі.

2. Шведське східне узбережжя на північ від Сканії має численні затоки, проте не порізане такими глибокими фіордами, як береги Норвегії. Високі і вкриті густим лісом береги захищені від відкритого моря невеличкими скелястими островами та острівцями, які називають *scärgård* (буквально «шхерний сторож»).

3. Цілий пояс таких *шхерґардів* починається в морі поблизу Стокгольма й тягнеться до фінського узбережжя. Ці острови, відомі як Аландський (Агвенанмаа) і Або (Турку) архіпелаги, складаються переважно з гранітних основ різного віку й характеру, зверху на них лежать льодовикові та морські осадові відклади. В Балтійському морі більшість цих островів укрита лісом, натомість переважна частина островів Ботнічної затоки гола або поросла вересом.

4. Вздовж східного узбережжя Ботнічної затоки і вздовж деяких ділянок берега Фінської затоки під впливом панівних західних вітрів утворилися пасма дюн. Усе узбережжя Ботнічної затоки густо порізане річковими естуаріями.

5. Для берегової лінії Фінляндії характерна надзвичайно тверда докембрійська скельна платформа, що лежить безпосередньо під поверхневими відкладами.

2

Південний тип Балтійського узбережжя, названий скандинавським, складається з розшарованих скель пізніх геологічних періодів, переважно кембрійського та силурійського, або ж з льодовикових відкладів. Тут слід розрізняти такі підтипи:

1. Береги Сканії та острова Борнгольм можна вважати за один з таких підтипів. Хоча Сканія складається з кількох давніх горстів (аркейської платформи), острів покритий брилами набагато молодших скельних формацій, що скочувались обабіч гірських гребенів,

сформувавши видовжені ребра, які тягнуться здебільшого на північний і на південний захід.

Близьке за будовою узбережжя острова Борнгольм має ще, крім того, немов мініатюрні зразки всіх інших типів узбережних структур Балтійського моря.

2. Північна Ютландія і весь рівний західний берег цього півострова, продукт припливно-відпливних відкладів басейну Північного моря, складається з вузьких поясів прибережних дюн, вряди-годи прорізаних великими затоками, скажімо Рінґкебінґ. Води надзвичайно мілкі й майже непридатні для мореплавства, природних гаваней для торговельних суден дуже мало (одна з них Рібе).

3. Данський архіпелаг має ту саму геологічну структуру, що й Сканія. Береги його островів усіяні численними пасмами скель, а також невеликими бухточками та фіордами (типу *ферде*; див. нижче), які утворюють чимало затишних гаваней.

4. *Ферде* (на відміну від *бодде*) — довга й вузька затока, близька до фіорду, утворена зануренням ділянки суходолу, найімовірніше, річища стрімкої річки, що текла під льодовиковим панцером. *Ферде* — чудові гавані, їх дуже багато вздовж східних узбереж Ютландії і Шлезвіґу, так само як і вздовж Кільської та Любекської бухт (Bucht).

5. Узбережжя від Любекської бухти до естуарію Одеру (разом з ним) — теж наслідок занурення. На відміну від *ферде*, *бодде* мають надзвичайно неправильну форму й дуже мілкі, становлячи, власне, розгалужені затоки, всіяні острівцями моренового (або, як на острові Рюґен, крейдяного) походження, що своєю будовою близькі до узбережжя Сканії.

6. Від естуарію Одеру до Данціґа (Ґданська) берегова лінія рівна, майже ніде не переривається.

Характерною прикметою цієї ділянки Балтійського узбережжя є піщані коси (німецькою мовою *nehrung(en)*, мілини та затоки *(haff)*, відокремлені від моря косою.

Довгі піщані коси утворились під дією східних вітрів і неперервних ударів хвиль (наприклад, Фриська коса, Куршська коса). Ці коси перетворили низинні ділянки вздовж давньої берегової лінії на своєрідні лагуни, або *гафи* (наприклад, Фриську затоку, Куршську затоку)[17].

Найбільші річки того регіону (Вісла, Преґоля, Нямунас) впадають у ці затоки, відокремлені від відкритого моря піщаними косами.

Ризька затока — мілка акваторія завглибшки не більше 27 морських сажнів (55 м). Ця затока майже круглої форми, її діаметр — бл. 100 миль, берегова лінія більш-менш рівна.

7. Узбережжя Естонії та Ґотланду — типові морени, сформовані відкладами, залишеними льодовиковим щитом, який колись укривав ці землі.

Порізане морське узбережжя Естонії має чимало природних гаваней, а на заході плато з кембрійських та силурійських скель продовжується низкою островів — Даґе (Гійумаа), Езель (Сааремаа) і Ґотланд (найбільший серед них).

На відміну від естонських берегів, береги Ґотланду загалом рівні і утворюють лише кілька широких і неглибоких заток. Отже, острів не має природних гаваней.

Західний берег Ґотланду складається із схожих на сходи скель, де подекуди височать вапнякові стовпи, названі *раукарами*, натомість східне узбережжя рівне. Північна частина Ґотланду — величезний масив дюн, схожий на дюни Північної Ютландії.

8. Острів Еланд багатий на *карстові* утворення, там гола кам'яниста земля з печерами й підземними струмками, мережа стоку води на поверхні ґрунту не розвинена. Західний берег острова — вапняковий гребінь, що утворює інколи тераси, а інколи прямовисні скелі. На східному узбережжі Еланду є сліди льодовикових відкладень у формі довгих гребенів.

* * *

Увесь попередній огляд засвідчує, що береги Балтійського моря не скрізь однаково придатні для мореплавства.

Деякі береги, наприклад західний та північний береги Ютландії, цілком недоступні, натомість інші, надто ті, де є ферде, закриті лагуни й коси, а також береги з острівцями шхерґардного типу, придатні для навігації.

Е. Мореплавство

1

Природні чинники, як-от глибина моря, погодні умови, а також такі обставини, як наявність піратських ватаг і могутніх володарів на суходолі, були вирішальними для прокладання й використання морських шляхів у Балтійському морі.

Вітрильні фризькі судна, попередники вітрильних кораблів вікінґів, з'явились уперше в неглибоких водах Північного моря й досягли Балтійського моря десь у VII—VIII ст., тобто якраз напередодні доби вікінґів.

У середині VIII ст. балтійські мореплавці вже набули необхідних навичок та вмінь, щоб успішно плавати під вітрилами по всьому морю.

2

Як уже сказано вище, північно-східне узбережжя півострова Ютландії має багато піщаних мілин і величних дюн, але майже позбавлене природних гаваней. Ці береги віддавна мали недобру славу через зрадливі вітри й бурхливі шторми, що, діючи спільно, роблять їх найнебезпечнішими для навігації. Переконливим доказом цієї небезпеки є карта з сотнями кораблів, які затонули біля берегів Ютландії протягом 1858—1887 рр., карту опублікував Рудольф Лютґенс[18].

Отже, ще з римських часів, коли процвітала торгівля бурштином, мореплавці намагались не обпливати Ютландський півострів, воліючи використовувати інші комунікаційні системи, зокрема трансютландські річкові шляхи і волоки. Герберт Янкун з'ясував, що таких альтернативних систем було аж чотири[19].

Дуже часто використовувався маршрут від нижньої Ельби до естуарію річки Траве, він мав кілька варіантів. За римської доби він починався поблизу сучасного Лауенбурґа, йшов уздовж долини річки Штекніц до річки Вакеніц, а звідти до Траве й Балтійського моря. Каролінґський варіант, популярний у VII—IX ст., був шляхом від Бардовіка до загадкового віку (*vík*) Реріка (див. с. 629), тоді як ганзейський маршрут пролягав від Люнебурґа до Любека.

Найважливішим за доби вікінґів був другий маршрут, що використовував комбіновану систему трьох взаємопов'язаних річок — Ейдеру, Трене і Рейде, — і волок до фіорду Шлай (Слі). З 808 по 1050 р. славетне *вік*-місто Гедебю (буквально «місто вересу»; Haithabu/Sliesthorp), розміщене якраз на початку судноплавного фіорду Слі й захищене славетним земляним валом *Danevirke*, посідало провідне становище в торгівлі на Північному й Балтійському морях. Поселення набуло значення як брама з каролінґського Заходу на Балтику.

Третій маршрут, теж відомий за доби вікінґів, ішов на північ від Гедебю вздовж річки Рібеа. Цей торговельний шлях був передумовою виникнення й розквіту ранньосередньовічного порту Рібе (Ріпа), що, як і Гедебю, невдовзі став центром єпархії.

І, нарешті, у різні часи моряки плавали і вздовж північного Лімфіорду, посприявши, напевне, таким чином заснуванню міста й порту Ольборґ (Алебурґ).

3

Протягом ранньосередньовічного періоду шторми й піратські напади були типовою прикметою протоки Ересунн. Тільки 1167 р.

Абсалон, єпископ міста Роскілле, збудував замок у рибальському селі Гавн на березі протоки; доти моряки дуже рідко плавали через Ересунн. Прелат мав суто комерційний інтерес, бо в середині XII ст. величезні косяки оселедців покинули Рюґен і міґрували в Ересунн, надавши протоці економічного значення[20]. Десь 1200 р. ганзейські купці здобули контроль над місцями вилову оселедців в Ересунні, тож мале село Гавн швидко розвинулось у важливий торговельний центр і порт (першу громадянську хартію йому надано 1254 р.), що став відомим як «Купецька гавань», або *Kjøbenhavn* (Копенгаґен). Копенгаґен став спадкоємцем Гедебю як найважливіший посередник у торгівлі між Західною Європою і Скандинавією.

4

Мореплавці Північного й Балтійського морів віддавали перевагу легким суднам з неглибокою посадкою, придатним і для плавання вгору по річках, і для перетягування на волоках. Маючи до своїх послуг лише грубі емпіричні вказівки, основані на спостереженнях, і початкові навігаційні навички, моряки здебільшого плавали вздовж берега, не втрачаючи його з поля зору, хоча при потребі перетинали й чималі ділянки відкритого моря. Плавати на відкритому морі стало можливим після того, як норвежці винайшли корабель типу *кнорр*.

За доби, коли ще існував Волзький маршрут і процвітала східна торгівля з центром у Хвалісі (Ітилі) (бл. 750—900 рр.), міжнародні купці, зосереджені у володіннях Каролінґів, прагнули налагодити контакти з цією територією. Шлях, що вів від озера Меларен у Балтійське море вздовж Аландських островів, був якнайпридатніший для тієї мети. Тому й Бірка (Birca), поселення на меларенському острові Б'єрке, добре захищене від відкритого моря, розвинулось у центр західноєвропейської торгівлі зі Сходом (бл. 800—975 рр.).

5

Мореплавство вздовж південних берегів Балтійського моря було давньою традицією, започаткованою ще за римських часів.

У VIII—IX ст. у районі *Mare Balticum* сформувалися два типи портів, що мали різне розміщення. Перший тип, поширившись уздовж берегів Балтійського моря та його безпосередніх відгалужень, був репрезентований «пруським» портом Трусо у Фриській (< Frisian)[21] затоці і трьома переважно куршськими (Curi) портами; перший серед них — «сембський» поблизу Куршської затоки (на місці пізнішого села Віск'яутен), далі йдуть Апулія і Зебурґ (поблизу сучасної Лієпаї). Другий тип — порти, розміщені не на самих балтійських бе-

регах, хоч і прямо пов'язані з морем іншими водними шляхами. До цього типу спершу належав тільки порт Альдейґя (Стара Ладога), прикметний своїм східноєвропейським походженням і добре захищений водами Ладозького озера та річок Неви й Волхова.

Коли Константинополь сягнув величі і став політичною та економічною столицею *Mare Nostrum*, бл. 900 р. утворився «шлях із варяг у греки». Тому й Голмґард (Великий Новгород), що лежав на південь від Ладозького озера на річці Волхов, дуже швидко почав грати провідну роль у торгівлі у басейні *Mare Balticum*.

Острів Ґотланд, знаходячись між Ландсортською і Ґотландською западинами, не мав природних гаваней, і до XII ст. морські шляхи обминали його, тож у наших першоджерелах про нього немає згадки протягом 800—1123 рр. Навіть добре поінформований Адам Бременський, чиї *«Gesta»* докладно розповідають про балтійські землі, не знав нічого про цей великий острів. Причина такої незвичайної ситуації полягає в тому, що за тодішньої доби Ґотланд був добре захищеним притулком для міжнародних купців та їхнього *sui generis* «банку» (див. с. 542).

Є. Ранньосередньовічні балтійські морські шляхи, згадані в тогочасних джерелах

1

Деяку вартісну інформацію про балтійські морські шляхи подано в належній королю Альфредові (пом. 899 р.) переробці географічного розділу праці *«Historia adversum paganos»* Оросія (V ст.), оскільки вчений автор мав доступ до нових, написаних у IX ст. праць досвідчених мореплавців Оґтере і Вульфстана. Певну додаткову інформацію можна знайти у *«Vita Anskarii»* (бл. 865—876 рр.). Проте найголовнішим тогочасним джерелом надійної інформації є, безперечно, «Gesta» Адама Бременського (бл. 1076 р.).

2

У IX ст., за доби подорожі Анскара, фризьке місто Дорстат (Дорестад) репрезентувало Європу «скандинавам». Для торговельних центрів Гедебю й Бірки Дорестад став символом високої культури й багатства[22].

З восьми «данських» портів, або торговельних осередків, названих у праці Адама Бременського, п'ять містилися в Ютландії, інші — за межами півострова.

До ютландських портів належали Гедебю, Рібе, Оргус, Ольборґ і *Wendila, promunctorium Daniae*[23] (Данський мис, тобто мис Скаґен).

З Гедебю «постійно плавали кораблі до Склавонії, Швеції, Земланду й навіть Греції [Візантійської імперії]»[24]. В останньому повідомленні йдеться про те, що Гедебю становив одну з ланок «шляху з варяг у греки».

Як уже згадано, існував неперервний зв'язок між Гедебю і фризьким Дорестадом, звідки суходолом можна було дістатися просто до Кельна[25].

За Адамом Бременським, відстань між Гедебю й Ольборґом (Алебурґом) у Північній Ютландії вітрильне судно долало за 5—7 днів. З Ольборґа починався прямий шлях до Норвегії[26].

Огтере, проте, запевняє, що він «за п'ять днів проплив від Скірінґесгеала (Каупанґа [ярмарку в Ослофйорді]) до порту, який називають *æt Hæþum* [Гедебю]»[27].

За Вульфстаном, морська подорож із Гедебю (*Hæþum*) до Трусо (естуарію Вісли) тривала сім днів і сім ночей. Під час цієї подорожі «він (Вульфстан) мав Веонодланд (Вендланд) з правого борту, а Ланґеланн, Лолланн, Фальстер і Сканію з лівого борту, і всі ті землі належали Данії. А потім він лишив з лівого борту землю бурґундів (Борнгольм), що мають свого власного короля. Після землі бурґундів (Борнгольма) він бачив з лівого борту ті землі, які називали спершу Блекінґе, далі Меоре (Море в Смоланді), Еланд і Ґотланд (= Ґьотланд), і ці землі належали Свіям. А Веонодланд (Вендланд) був з правого борту всю дорогу до гирла Вісли...»[28]

Морська подорож з Гедебю на острів Фюн (ярмаркове місто Оденсе) тривала три дні[29].

З північноморського порту Рібе (Ріпа) судна плавали до Сінкфала у Фландрії, до Фризії (тобто Дорестада), до Англії (тобто Прола/Prawle) і Саксонії (Ельбської Саксонії)[30].

Оргус (Аргус) мав зв'язки з островами Фюн (портом Оденсе) і Зеландом (містом Роскілле), Сканією (містом Лунд) і Норвегією (портами Осло-фіорду)[31]. Подорож з Оргуса до Зеланду тривала так само довго, як з острова Фюн до Зеланду[32].

З Ольборґа (Алебурґа) йшов південний шлях до Гедебю (див. вище) і північний шлях до Віка (Ослофйорд); з Віка за п'ять днів можна було доплисти до великого норвезького порту й міста Тронд-гейма[33].

До Осло-фіорду й далі потрапляли і з Венділи (порту на мисі Скаґен)[34].

Острів Борнгольм згадано в розповіді про Вульфстанову подорож із Гедебю до Трусо (див. вище). За Адамом Бременським, Борнгольм (Гольмус) був добре відомим данським портом (*celeberrimus Daniae portus*) і найкращою гаванню для кораблів, що плавали до грецьких і варварських земель[35].

Пишучи про Зеланд (зокрема й Роскілле), Адам Бременський згадує шлях на острів Фюн (отже, Оденсе, див. вище), а також ще один короткий шлях до Гельсінґборґа (Гальсінпурґа) — через Ересунн до Сканії (тобто до Лунда)[36].

Зі Сканії, стверджує Адам Бременський, за сім днів можна було дістатися до Скари (Скаране), столиці Вестерґьотланду, а звідти вздовж Балтійського узбережжя шлях пролягав до Бірки[37].

Бірка, за Адамом Бременським, належала радше Естерґьотланду (Остґотії), ніж Свіям, хоча місто лежало на свійській території[38]. 852 року Анскар доплив до Бірки за двадцять днів, подорожуючи з Дорестада через Гедебю[39].

Адам Бременський запевняє, що до Бірки приїздили купці з усіх країн — данці, норвежці, слов'яни, семби та ін., а також інші скіфські народи (*aliique Scithiae populi*)[40].

Подорож зі Сканії (скажімо, Лунда) до Бірки тривала, за словами Адама Бременського, всього п'ять днів[41]. Зі Сканії до Трондгейма пролягав і суходільний шлях, але місячна подорож через гірські перевали була дуже небезпечна[42].

Подорож із Бірки до *Ruzzia* (тобто Новгорода) теж тривала п'ять днів[43].

За часів Адама Бременського (1070-ті рр.) вендський порт Юмне (Волін) мав славу найбільшого міста Європи, місця зустрічей «варварів і греків». Там процвітала найрізноманітніша торгівля[44].

З Юмне можна було швидко дістатися човном до порту Деммін (Дюмін), а вже звідти подорожувати далі до Самланду[45].

З Давньої Саксонії до Юмне потрапляли або морем, випливши з Гедебю чи Алдінґбурґа (Старґарда), або суходолом, вийшовши з Гамбурґа, — така подорож тривала сім днів[46].

Щоб доплисти з Юмне безпосередньо до Новгорода (*Ostrogard Ruzziae*), треба було пробути в морі два тижні[47]. Див. Екскурс VI.

Ж. Унікальність Данії і Норвегії, що своїм географічним становищем нагадували Януса

Навряд чи існує найменший сумнів, що Данія і Норвегія, як і Швеція, лінгвістично й етнічно є невіддільною частиною Скандинавії і що ці три народи належали до єдиної культурної сфери *Mare Balticum*. Проте географічно Данія і Норвегія становили частину Північноморського басейну, що був не чим іншим як видовженим рукавом *Mare Nostrum*.

Саме цим і слід пояснити ту особливість, що і Данія, і Норвегія

нагадували дволикого Януса. З одного боку, обидва народи можна вважати балтійськими разом зі шведами, ґаутами, фінами, вендами і балтами. З іншого, їхні інтереси були взаємопов'язані з інтересами народів Північноморського басейну — англосаксами, ірландцями, франками, фризами і (давніми) саксонцями.

Пам'ятаючи про цю особливість, можна твердити, що доба вікінґів була реакцією народів, які жили на скандинавському боці Північноморського басейну, на вплив (економічне зростання) народів англосаксього і франко-фризького узбереж. Крім того, можна припустити, що саме в цьому криється причина, чому, починаючи з IX ст., впродовж усієї історії данці й норвежці підтримували тісні, майже близькі взаємини. Їхня спільна місія полягала в передачі досягнень *Mare Nostrum* шведам, фінам, балтам і вендам; таким чином, вони підтримували культурну єдність басейнів *Mare Nostrum* і *Mare Balticum*.

3. Єдність басейнів *Mare Nostrum* і *Mare Balticum*

Виплекані морем сучасники гостро усвідомлювали єдність Балтійського й Середземного морів. Биті торговельні шляхи, які проклали ще римляни, а потім використовували англосакси (VI ст.) і франко-фризи (VII—VIII ст.), — одне зі свідчень тієї єдності. Отже, за звичайних обставин будь-який народ міг виразно відчути єдність Балтійського й Середземного морів, тільки-но почавши замислюватись про своє минуле й теперішнє.

«Поляни, — писав (бл. 1118 р.) автор давньоруської «Повісті врем'яних літ» (ПВЛ), — жили осібно по горах сих [київських], і був [торговельний] шлях із варягів у греки, і од греків [цей шлях ішов] по Дніпру, і з верхів'їв Дніпра волоком до [річки] Ловоті, і по Ловоті входили у велике Ілмер-озеро. Із цього озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево [Ладозьке], із того озера впадає гирло в море Варязьке [Балтійське]. І по тому морю можна було дійти і до Рима, і від Рима прийти морем аж до Царгорода [Константинополя], і від Царгорода прийти в Понт-море [Чорне], в нього впадає річка Дніпро» (*ПВЛ*, ред. Д. С. Лихачов. — Т. 1. — С. 11).

Проте найкращим свідченням єдності регіонів *Mare Balticum* і *Mare Nostrum* є пізніший додаток (*Scholium*) № 99 до *«Gesta»* Адама Бременського[48]. На думку фахівців, ці додатки зроблено бл. 1200—1230 рр.[49]

У перекладі це місце звучить так[50]:

«З Ріпи (Рібе) можна доплисти до Сінкфала[51] у Фландрії за два

дні і стільки ж ночей, із Сінкфала до Прола (Prawle)[52] в Англії за два дні і одну ніч. Це найпівденніша точка Англії, і з Рібе курс туди пролягає у чверті між півднем і заходом. З Прола до Sanctum Mathiam (мису Сен-Матьє) в Бретані один день дороги, звідти до Фара (Капо-де-Варес)[53] поблизу Sanctum Jacobum (Сантьяґо-де-Компостели) три дні і три ночі; звідти до Лескебоне (Лісабона) два дні і дві ночі, і курс цілковито пролягає у чверті між півднем і заходом. З Лісабона до Нарвесе (Ґібралтара)[54] три дні і три ночі плавання у чверті між сходом і півднем. З Ґібралтара до Арраґуна (Тарраґони) чотири дні і чотири ночі — у чверті між північчю і сходом. З Тарраґони до Барсалуна (Барселони) один день. Курс так само між північчю і сходом. З Барселони до Марсілії (Марселя) один день і одна ніч, майже прямо на схід, відхиляючись трохи в південну чверть.

З Марселя до Мессіна (Мессіни) на Сицилії плисти чотири дні і чотири ночі, у чверті між сходом і півднем. З Мессіни до Аккарона (Акри)[55] чотирнадцять днів і стільки ж ночей, курс між сходом і півднем, але пливучи ближче до сходу».

I. Єдність земель *Mare Balticum*

Ейнгард (пом. 840 р.), автор складеної в IX ст. біографії Карла Великого, наголошував на єдності земель навколо *Mare Balticum* (бл. 789 р.):

«Затока [sinus = Балтійське море], невідомо яка завдовжки, але ніде не ширша за сотню миль і в багатьох місцях вужча, тягнеться на схід від Західного (Атлантичного) океану. Чимало племен оселилося на її берегах: данці (*Dani*) і шведи (*Sueones*), яких ми називаємо норманами (*Nordmannos*), на північному березі й усіх прилеглих островах, а південний берег заселили слов'яни, ести та інші народи (*nationes*); Велатаби, проти яких воював король [Карл Великий], був їхнім проводирем»[56].

Ця сама загальна ідея з'являється і в описі балтійських народів, поданому у вступному розділі ПВЛ (бл. 1118 р.):

«Ляхи (слов'яни, венди), і пруси, і чудь [*Aisti*] преѣдять біля моря Варязького. Понад цим же морем сидять варяги [*Nordmanni*] — в напрямку на схід, до меж Симових [Волзької Булгарії], і на захід понад тим же морем сидять до землі аґнянської (Англії) і волоської (Ґаллії)»[57].

Саме з огляду на ідею єдності земель навколо *Mare Balticum* — ідеї, на якій наголошували тогочасні джерела, — в цій частині

подано історико-топографічний опис тих територій протягом досліджуваного періоду (бл. 800—1200 рр.).

Окрему увагу надано повідомленням про землі навколо *Mare Balticum* як давньоскандинавських джерел (надто рунічних написів), так і давньоруських літописів. Крім того, досить повно обговорено й економічні проблеми, дороги і торговельні шляхи, скарби куфічних монет і т. ін.

Ця частина, яку можна, напевно, вважати за історико-топографічний вступ до даних давньоскандинавських джерел (томи 1 і 2 цієї праці), складається з дванадцяти розділів, що відповідають дванадцяти окремим регіонам навколо *Mare Balticum.* Про Данію йдеться в другому розділі, а про Вендланд, що лежить на південний схід від неї, в останньому. Розділи мають такі назви:

II. Данія.

III. Норвегія.

IV. Швеція.

V. Ґотланд.

VI. Фінляндія.

VII. Перші торговельні й політичні організації Північно-Східної Європи: Альдейґя (Стара Ладога), Великий Новгород, Весь, Заволоцька Чудь.

VIII. Естонія.

IX. Курландія, Ліфландія, Земґалія і Латґалія.

X. Полоцьк і Смоленськ.

XI. Литва.

XII. Прусія.

XIII. Вендланд.

КНИГА ДРУГА

ДАНІЯ

[Див. карти I на с. 946 та с. 1186]

Примітки до книги другої див. на с. 1041—1043.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Початкове значення назви Denmark (ON *Danmǫrk*), яку вперше широко вживав Альфредів інформатор Огтере в 890-х рр. (*Deenmeark*)[2], а самі данці вперше використали в написі Горма Старого з Єллінґа (середина X ст.), залишається невідомим.

Назва *Dani* вже з'явилася в *«Getica»* Йордана (551 р.)[3] і в *«Carmina»* (IX, I, 73) Венантія Фортуната, середньовічного латинського поета та єпископа з Пуатьє (нар. поблизу Тревіро в Італії бл. 540 р., пом. 609 р.), де данців згадано поряд з ютами (*Euthio*) і саксонцями[4]. Назву *Dania* вперше вжито в праці анонімного географа з Равенни (VII ст.)[5].

Порівняно з розміром своєї території (бл. 26 463 кв. миль) середньовічна Данія мала надзвичайно велику протяжність берегової лінії — десь 5200 миль. Оскільки Данські острови переважно невеликі, а півострів Ютландія радше вузький, як і прибережна смуга Скандинавського півострова — Сканія, Галланд і Блекінґе, — жи-

телям цього краю самою долею судилося стати мореплавцями. Поет каролінґської доби Ермольд Ніґелл (розквіт бл. 830 р.) аж ніяк не перебільшував, кажучи, що данці «живуть у морі»[6]. «Ніхто, — писали Петер Ґ. Фут і Девід М. Вілсон, — не живе в Данському краї далі 35 миль від моря, а більшість людей живуть набагато ближче до нього»[7]. Спільні пригоди й небезпеки згуртовували данців і сприяли формуванню єдності інтересів на національному рівні, що добре проілюстровано твердженням: «Данцям, здається, добре жити разом»[8]. За доби вікінґів данці були провідним елементом норманських ватаг, і жадоба пригод гнала їх у Середземне море, до Франкії, Англії та в інші країни. В джерелах тієї доби назва *Dani* стала спільною для всіх скандинавів, а інколи й для всіх морських ватаг вікінґів незалежно від їхнього походження.

* * *

За Йорданом (551 р.), *Dani* спершу жили на Скандинавському півострові. Невідомо точно, коли данці прогнали (г)ерулів з територій, які мали стати Данією, й самі оселилися там. Якщо вірити цьому переказові, слід вважати, що згадані події сталися десь між 200 і 500 рр.

На той час (середина V ст.) англи (*Angli* Таціта, 98 р.) теж покинули свою батьківщину в Ютландії (*Angulus*, або *Angel*, смужка землі між фіордом Слі (Шлай) і Фленсбурзьким фіордом) і разом з ютами й саксами заснували нову батьківщину на найбільшому з Британських островів.

* * *

Данію у формі *Донь* уперше згадано в руських джерелах бл. 1130 і 1134 рр. (обидва рази в *Новгородському Першому літописі*) у зв'язку з торговельною ситуацією в балтійських землях за часів Кнута "Пана" та після його смерті[9].

У формі *Доньська земля* Данія з'являється в тому самому джерелі бл. 1302 р.[10].

* * *

Данська праісторія починається на острові Зеланд бл. 200 р. н. е. (найбагатші археологічні матеріали знайдено поблизу Рінґстеда й Сіґерстеда). 400 року вже існувало королівство Лейре (ON *Hleiðr*), яким правив харизматичний клан Скйолдунґів. Їхні дії (VI ст.) відображено в епічній поемі *«Беовульф»*.

Данські найманці широко скористалися перевагами, які надавали їм тодішні історичні обставини, надто за доби професійних войов-

ників — імператорів Римської імперії (180—284). Зароблені золоті *solidi* річкою текли на Скандинавський півострів. Але ця «золота доба», або доба Мирного Фроді, коли золото називали «борошном Фроді» (Сноррі Стурлусон, «Гаттаталь»), зненацька скінчилася, коли в 560-х рр. до Центральної Європи ринули авари. Відтоді почалася доба заворушень[11]. 590 р. пірати Гад-Барди зруйнували Лейре й королівський палац Георот, поклавши таким чином край королівству (Старших) Скйолдунґів на Зеланді. Трохи згодом пірати знищили ще одну зеландську династію — Сіклінґів із Сіґерстеда. Одна галузка Скйолдунґів — Фроді Фрекні, або Молодші Скйолдунґи, — опинилась у Сканії, де Івар Відфадмі (бл. 650—700 рр.) утвердив верховенство Скйолдунґів на Півночі, вигнавши з Уппсали давню шведську династію Інґлінґів. Невдовзі, здається, й данські землі теж перейшли під його контроль.

Але з початком східної торгівлі (раби й хутра в обмін за срібло) змагатися за владу взявся й фризький харизматичний клан — династія Радварда (Ратбода; пом. 719 р.). 760 р. фризький король Сіґурд Грінґ уже утвердився на схід від Ересунну (ON *Eyrar Sund*). Незабаром, виборюючи владу, він кинув виклик місцевому представникові клану Скйолдунґів, і славетна битва під Бра́веллі́ром (бл. 770 р.) відкрила новий розділ історії північних народів. Скйолдунґи (Гаральд гілдітюн) зазнали поразки, і фризький клан став відігравати провідну роль і в Данії, і у Швеції.

Проте через тридцять років на історичній сцені з'явилися представники давнього ґотського харизматичного клану Ільвінґів, за базу їм правила Ютландія. Безперечну згадку про цю подію можна добачити ось у цьому уступі з «Едди» Сноррі Стурлусона: «Те, що давніше називали Рейд-Ґоталандом, стало тепер Ютландом». (Див. розділ про географічну літературу в першому томі цієї праці). Ґодфріда (бл. 800—810 рр.), проводиря Ільвінґів, можна вважати першим справді історичним володарем Данії.

Саме тієї доби Карл Великий розбив *Pax Avarica*, що тривав у Центральній Європі два з половиною сторіччя (565—800), заблокувавши таким чином скандинавам дорогу до земель *Mare Nostrum*. Ґодфрід не боявся зіткнутися зі своїми новими сусідами — франками. Він скористався новими можливостями й насипав високий земляний вал уздовж своїх південних кордонів — славетний *Danevirke*, — переніс міжнародний торговельний шлях зі «слов'янського» (тобто аварського) Реріка в порт Гедебю (збудований 808 р.) на Слейфіорді. Він навіть відчув себе досить могутнім, щоб підняти зброю на самого Карла Великого. Відтоді Гедебю, своєрідне дочірнє поселення європейської торговельної монополії — фризького Доре-

стада, — аж до кінця X ст. разом з Біркою в шведському Уппланді були головними портами, що контролювали міжнародну торгівлю між Північним і Балтійським морями. Звичайно, Гедебю аж до втрати свого значення був ласою здобиччю для сусідніх держав і кілька разів переходив із рук до рук.

Після вбивства Ґодфріда (810 р., мабуть, з ініціативи Карла Великого) данськo-франкський конфлікт ущух після Айдерського договору (811 р.), за яким річка Айдер стала кордоном між Данією і Саксонією (Німеччиною) аж до 1864 р.

Ґодфрідова смерть призвела до запеклої боротьби двох харизматичних кланів за владу над Гедебю, *Regnum Northmanorum* (куди входила й Фризія), із Данським архіпелагом. До тих кланів належали ґоти Ільвінґи (Геммінґ Олавсон, 810—812; Сіґфрід Олавсон, 812; Горік I Ґодфрідсон, 813—854; Горік II, 854—864/873) і фризи (сини Гальвдана: Реґінфрід, 812—813; Геммінґ, помер 837 р. (?); Гаральд I Клак, 812—845; Рорік, помер після 875 р.; Сіґурд Раґнарсон, 873—887/891; Гальвдан Раґнарсон, 873). Внутрішня війна тривала попри одночасну участь обох сторін у походах по всій Європі: до Англії (835—954; там після 876 р. існувала Danelaw — зона чинності данського права), до Іспанії (844—862), Середземномор'я (858—861) тощо.

Коли імператор Священної Римської імперії Людовік I Добродушний встряв у суперечку між двома кланами, наслідком стало навернення до християнства одного з претендентів — Гаральда I Клака (826 р.); ця християнізація зміцнила надії на замирення Півночі. Звичайно, до радикальних змін було дуже далеко, але тепер можна було посилати місіонерів до Данії та Швеції. Святий Анскар, з 834 р. перший архієпископ Гамбурзький (єпархію засновано для духовного піклування про Північ), здійснив кілька місіонерських подорожей до Данії (826 р.) і Швеції (829—831, 853—854 рр.).

Поразка данського великого експедиційного корпусу (*micel here*) під Лувеном (891 р.) й перемога Каролінґів дала шведському фризькому кланові нагоду на сорок років окупувати Гедебю (891—934; Олав, помер бл. 905 р.; Ґнупа, бл. 902—925; Курд, бл. 925—935; Сіґтрюґґ, бл. 950).

Ця окупація скінчилася після втручання 934 р. могутнього саксонського короля та імператора Генріха I, що зробив данських королів своїми васалами, і Гедебю п'ятдесят років було резиденцією саксонського маркграфа (до 983 р.). З іншого боку, це втручання стало першим кроком данської культурної переорієнтації, данці почали засвоювати культуру *Mare Nostrum* (наприклад, інженерні досягнення, про що свідчать цікаві фортеці треллеборґського типу).

Зв'язки з Фризією цілковито урвалися десь 930 р., їх заступили контакти зі Священною Римською імперією та Англією, згодом і з Римом.

Близько 935 р. нащадок ґотського клану Ільвінґів Ґорм і його дружина Тюрі (ON Þyri) заснували дуже обдаровану династію, що владарювала спершу в Центральній Ютландії (королівська резиденція та пам'ятки знаходились у Єллінґу), а потім в усій Данії й на Півночі. До цієї династії належали: Гаральд Синьозуб (бл. 940—985), Свейн Вилобородий (985—1014), Кнут Великий (1018—1035). Сам Ґорм мав прізвисько *Ґамлі*, тобто «Старий», а його ім'я супроводив ще й славетний епітет — *tanmarcaR but*, «майстер (слава, окраса) Данії».

Наприкінці IX ст. центр данської могуті знову перейшов на острів Зеланд — до давнього судового й релігійного центру Рінґстеда і його молодого суперника — християнського міста Роскілле.

Зрештою король-християнин Гаральд Синьозуб заклав підвалини церковної організації свого королівства, заснувавши 948 р. у Ютландії перші три єпископства: в Гедебю (що було під владою німців), а також у Рібе та Оргусі. Після 965 р. створено єпископство на одному з данських островів — в Оденсе на острові Фюн. Гаральд мав контроль і над Ослофйордом (954 р.). 983 р. його син Свейн (згодом Вилобородий) відвоював Гедебю, що відтоді був у данських руках, аж поки 1050 р. місто зруйнував норвезький король Гаральд Гардраді (Суворий). З допомогою йомсвікінґів і шведського короля Свейна потім переміг надто незалежного норвезького володаря Олава Трюґґвасона (1000 р.) і поновив данські напади на Англію (988, 991, 1003, 1004, 1009 р.) Зрештою 1013 р. він здобув Лондон, і його загалом визнали за короля Англії (1013—1014).

Кнут Великий, його син від вендської князівни, теж вважав себе передусім за англійського короля (з 1014 р.), але правив і в Данії (після 1018 р.), де збудував свій власний Лондон — місто Лунд (бл. 1020 р.). Лундське єпископство невдовзі перетворилось на центр орієнтованого на Англію та Рим антинімецького (антигамбурзького) північного християнства.

Після перемоги над шведським і норвезьким королями під Айнгельґою (Гельґеа) в Сканії 1026 р. Кнут став ще й володарем Швеції та Норвегії.

Кнут, який помер 1035 р., не мав часу (напевне, й засобів!), щоб скріпити єдність своєї північної імперії, яка по його смерті миттєво розпалася.

Після володарювання двох Кнутових спадкоємців у Данії утвердився спритний та розумний дипломат і воїн Свейн Естрідсен (1047—1076). Він був сином Кнутової сестри, його батько, граф Ульв Торґіль-

сон Спракалеґґс, що загинув ще 1027 р. від рук Кнута, належав до шведської галузки фризької династії.

Протягом довгого володарювання Свейна Естрідсена (Ульвсена) і його п'яти синів (1047—1134) Данія перебувала в процесі перетворення з варварського ґерманського королівства на першу спадкову християнську монархію західного типу на Півночі. Це перетворення часто супроводилося співпрацею з саксонцями і Священною Римською імперією, хоча головну роль у ньому, і то завжди, відігравав папський престол.

Свейн Естрідсен посприяв (бл. 1070 р.) шлюбові Володимира Мономаха з Ґюдою Гаральдсдоттір, донькою Гаральда II, англосаксього короля, вбитого під Гастінґсом 1066 р. 1116/1117 р. онук Свейна Естрідсена Кнут "Пан" (пом. 1131 р.) став зятем Мономахового сина Мстислава (Гаральда), князя Новгородського і Київського (1125—1132). Коли в Русі народився Кнутів посмертний син, йому дали дідове ім'я — Вальдемар (<Володимир Мономах). Відтоді, як згадано вище, данці й з'явилися на сторінках Першого Новгородського літопису.

1103 року Данія нарешті здобула церковну незалежність, новостворене архієпископство Лундське заступило Гамбург як північний релігійний центр. Чотири перші довговічні архієпископи Лундські — перші два належали до панівної верхівки Ютландії (Ассер, 1104—1137; Ескіл, 1137—1177), а інші два походили з зеландського дворянства (Абсалон, 1177—1201; Андерс Сунесон, 1201—1228) — були не тільки оборонцями ідей григоріанської церковної реформи й засновниками монастирів та колеґіальних будинків, а й активними воїнами (надто Абсалон) і політиками, що черпали натхнення з нових французьких уявлень про монархію. Саме завдяки їхнім зусиллям політика Свейна Естрідсена стала давати плоди. Таким чином сформувалася теократична спадкова монархія Вальдемарів. Канонізація "Пана" Кнута (Лаварда) 1170 р. (згаданого вище батька Вальдемара I) була глибоко символічним виявом цього розвитку. Іронія криється в тому, що Кнут, і сам належавши до купецької гільдії, сприяв данській торговельній експансії в *Mare Balticum* у тісній співпраці з купцями та бюрґерами і аж ніяк не обстоював нової аристократії, залежної від корони та церкви, і саме вона згодом організувала його вбивство.

Данська монархія засвоїла й собі ідею експансії, але тієї доби провадила її у формі хрестового походу проти вендських «поган». 1169 р. завойовано великий острів Рюґен (ON *Ré*; осередок поганської антихристиянської цивілізації). 1187 р. смерть данського

васала в Померанії дала Кнутові VI привід додати до свого королівського титулу *Dei gracia rex Danorum* ще один титул: *Sclavorumque rex*. 1219 р. завойовано частину Естонії.

А тим часом саксонські міста на чолі з відродженим Любеком започаткували свій завзятий рух за панування над *Mare Balticum*. Конфлікт був неминучий. Вирішальна битва сталася 22 липня 1227 р. поблизу гольштейнського міста Борнгьовед, і данці зазнали нищівної поразки. Ця битва не тільки назавжди розбила данські імперські мрії, а й утвердила незалежність саксонської Ганзи і її панування в Північному та Балтійському морях до кінця XV ст.

* * *

Середньовічна Данія мала набагато більшу територію, ніж теперішня країна з цією назвою. Тодішня Данія складалася з трьох частин, так званих земель; кожна з них мала власну систему права та врядування. До тих земель належали:

1. Ютланд (Ютландія).
2. Зеланд (Зеландія) та ближчі острови.
3. Данські частини Скандинавського півострова: Сканія, Галланд і Блекінґе.

Середньовічна Данія, крім того, часто контролювала Ослофйорд у Норвегії, острів Рюґен (ON *Ré*) та Естонію.

РОЗДІЛ II Складові частини її території

1. Ютландія

Ютландія (ON Jótland, дан. Jylland; Кімврський півострів античної географії) — більш-менш низовинний, вузький (у межах 40—90 миль) півострів, площею бл. 15000 кв. миль. Його найвищий пагорб — 568 футів — здіймається в Юдінґ-Скове, на сході центральної частини між Сількеборґом і Горсенсом.

Як і вся Данія, середньовічна Ютландія поділялася на *гереди* (OD *hæræth*) — округи, що мали свої асамблеї. На відміну від решти Данії, гереди Ютландії були організовані в чотирнадцять більших одиниць, так звані сюселі (однина *sysæl*, множина *sysler*). Їхні назви були такі: Вендлесюсель, Тютесюсель, Салінґсюсель, Гімберсюсель, Омунґерсюсель, Абосюсель, Лофретсюсель, Гартесюсель, Варвітсюсель, Ялюнґсюсель, Альмундесюсель, Барвітсюсель, Елемсюсель та Іcтатесюсель.

У північній частині Ютландії є найбільша в Данії система фіордів,

сформована Лім-фіордом (ON Limafjorðr—Lúsbreiðr—Oddasund), що розрізає Ютландію від одного моря (Каттеґат; ON Jótlandshaf) до іншого (Північного моря) і має у своїй західній частині острів Морс.

Археологічні знахідки свідчать про довікінзьку фризьку присутність у водах Лім-фіорду. Але з огляду на природні небезпеки й піратські напади Лім-фіорд не відігравав помітної ролі в середньовічній торгівлі. Хоча він і з'являється на сторінках історичних джерел і хронік (зокрема в «Геймскрінґлі»), він мав тільки військове значення як місце, де збирався данський флот (наприклад, флот Гаральда Синьозуба, споряджений проти ярла Гакона бл. 994—995 рр.; флот Кнута Великого бл. 1026/27 р.), або місце, куди заманювали для вбивства іноземних володарів (Оттара шведського з клану Інґлінґів у VI ст.; норвезького короля Гаральда Сіра Шкіра 970 р. тощо).

Лім-фіорд правив і за притулок для королів Данії. За «Геймскрінґлою», після того, як Гаральд Синьозуб 973 р. зазнав поразки, він утік до Лім-фіорду, де веслував до острова Морс (ON Mársey, OD Morsø). Звідти він обмінявся листами з імператором Оттоном II, замирився з ним, а потім на цьому самому острові відбулася їхня зустріч. Саме тоді король погодився навернутись до християнства разом з усім данським військом[12]. А за доби вікінґів Лім-фіорд був ще й вихідним пунктом багатьох походів на Англію. В центральній частині фіорду знаходився Аґґерсборґ — найбільша з чотирьох давньоданських фортець треллеборґського типу. Як і три інші данські фортеці, Аґґерсборґ (у 1945 і 1949 рр. його почасти розкопав К. Ґ. Шульц) датований, мабуть, X або XI ст.[13]. Елнот, чернець з Оденсе, залишив опис про руїну фортеці, коли 1086 р. ютландські селяни збунтувалися проти короля Кнута Свейнссона (1080—1086)[14].

Територія Ютландії на північ від Лім-фіорду поділялася на два *сюселі*: на сході Вендлесюсель (ON Vendill) з мисом Скаґен (ON Vendilskage), а на північному сході й на заході Тютесюсель (ON þjoð). У першому *сюселі*, що, мабуть, був прабатьківщиною вандалів, 1060 р. у Вертервіґ-Берґлумі (сучасному Єррінґі) засновано єпископську кафедру.

Східна частина Північної Ютландії обабіч Лім-фіорду була місцем двох давніх ярмарків: у Ліндгольмі на півночі і в порту Ольборґ (ON Álaborg, OD Aleburgh) на півдні. Ольборґ часто згадувано в саґах, надто форнальдарського типу.

Цікаво, що в Ольборґу та його околицях знайдено три скарби монет, переважно куфічних. Скарб з Ольборґського Клостермарку складається з 95 диргемів, карбованих з 815 по 970 р.[15]; два інші

скарби містили диргеми з 907/913—961/970 рр. (Рердальський — 33 монети[16], Ґравлейський — 262 монети)[17].

Біля виходу з Лім-фіорду в Каттеґат, на південно-східному краї Вендлесюселю стояло портове містечко Гальс, один з проміжних пунктів на шляху з Північної Ютландії (Ольборґа, Ліндгольма) до Норвегії (Каупанґа).

Західні береги Ютландії дуже відрізняються від східних, бо на заході багато дюн, боліт і мулистих мілин.

Середньовічні мореплавці намагались уникати небезпечного *Йотландссіда* старонордичної літератури з лише одним фіордом у формі озера — Рінґкебінґ — і смуги Північнофризьких островів (на південь від сучасного Есбєрґа). Навіть у XIX ст. плавання в тих водах було пов'язане з великим ризиком.

У Рінґкебінґ-фіорді біля містечка Судвік молодий Олав Гаральдссон (згодом Св. Олав) на початку XI ст. «виграв битву супроти багатьох вікінзьких кораблів»[18].

Містечко Рібе (ON *Ripar*, OD *Ripae*) в центральній частині західного узбережжя було єдиною важливою природною гаванню і тому згодом стало центром торгівлі з Англією (Йорком, Лондоном) та Фландрією (Сінкфалом), а також одним з перших осередків християнської діяльності в Данії.

Св. Анскар, місіонер, що християнізував Північ, бл. 854 р. збудував другу данську церкву в Рібе. 948 р. разом із Гедебю та Оргусом Рібе стало центром єпархії.

На південний захід від Рібе у Вестерведстеді знайдено скарб із 33 куфічних монет перших трьох десятиріч X ст.[19], а також другий за вагою золотий скарб (749 г) у Скандинавії[20].

На південь від Рібе лежало місто Тундер (сучасне Тьоннер); на північний схід від нього (в Бовлунді)[21], а також на схід (у Юндебаді)[22] розкопано скарби куфічних монет 892—942/954 рр. (відповідно 39 і 10 штук).

На відміну від західного узбережжя, східний берег Ютландії на південь від Лім-фіорду порізаний понад десятком глибоких фіордів і має природні гавані, які роблять це узбережжя придатним для мореплавства й торгівлі.

На деякій відстані від кінця вузького й довгого Маріаґер-фіорду, за дві милі на захід від сучасного міста Гобро-Фюркат-Мелле, стояла друга ютландська фортеця треллеборґського типу, мабуть, для захисту столичного міста Віборґа. Рештки міста частково розкопав К. Ґ. Шульц[23].

Наступний фіорд далі на південь — Раннерс-фіорд (ON *Goðnarfjǫrdr*), що потім переходить у гирло найбільшої данської річки

Ґудено (98 миль). Саме там знаходиться ярмарок і порт Раннерс (ON *Randaróss*, OD *Randrus*) і відбувався ярмарок.

На південному сході, в центральній частині півострова Дьюрсланд, поблизу сучасного міста Колінн, знайдено рунічний напис першої половини XI ст. на честь героя, активного на «Сході»[24].

Неподалік від цього місця, в Енґлунді, знайдено 33 диргеми, найновіший з них датовано 932 р.[25]. На захід від Раннерса, ще в системі Раннерс-фіорду, стоїть давня столиця Данії — ярмаркове містечко Віборґ (ON *Vebjǫrg*, OD *Wibiærgh*, буквально «Пагорб святилища»). У перші десятиліття XI ст. Віборґ поступився своїм «національним» статусом Рінґстедові, Роскілле та Лунду, проте й далі був столицею Ютланду. Але навіть у XII ст. нового короля Данії мала спершу визнати асамблея у Віборзі, і тільки потім він їхав по країні, постаючи перед двома іншими земельними асамблеями — в Лунді (Сканія) та Рінґстеді (Зеланд).

1065 року у Віборзі створено єпархію, до її складу входив і острів Лесьо.

Оргус (ON *Áróss*, OD *Arus*), місто, засноване, безперечно, ще до вікінґів, мав регулярне морське сполучення з Норвегією, Гедебю і внутрішніми данськими островами, особливо островом Фюн. 948 р. місто стало центром єпархії (перезаснованої 1060 р.) разом з двома іншими єпископськими містами — Гедебю і Рібе. До Оргуської єпархії належав і острів Самсей.

Наступний фіорд і гавань мали назву Горснес (тепер Горсенс). На схід від цього міста поблизу моря, в Овер-Раннлові, знайдено великий скарб з 237 монет, більшість їх (233 шт.) — східного (сасанідського й куфічного) походження[26]. Роки карбування монет — 459/484—910.

На північний захід від Вейле-фіорду і міста Вейле (OD *Wæthæl*) лежить Єллінґ (OD *Jalyng*), батьківщина данської династії (934—1042 pp.)[26a]. Цей завзятий монарший рід поставив у Єллінґу два знамениті камені, які вважають найбільш яскравими рунічними пам'ятками в усій Данії. Перший рунічний напис наказав зробити Ґорм Старий (бл. 934—940) для своєї дружини Тюрі (пом. бл. 935 р.). Другий камінь, якого поставив їх син Гаральд Синьозуб (бл. 940—985 pp.), подає список його досягнень як володаря, котрий християнізував Данію.

В Єллінґу є ще цілий комплекс археологічних пам'яток: два великі кургани, залишки давньої дерев'яної церкви й поганського капища — так званого ве (*vé*); великий дерев'яний королівський склеп тощо. Предмети, знайдені там, надто в королівському склепі, прикрашені тваринним орнаментом, популярним в усій Скандинавії, де тепер його

називають еллінґським стилем[27]. Варто додати, що цей стиль — сучасник норвезького стилю боре (Borré) і чимало знайдених предметів прикрашені поєднанням елементів обох стилів.

Далі на південь іде Колдінґ-фіорд із містом-гаванню Калдінґом (тепер Коллінґ). То був важливий проміжний порт на шляху Гедебю—Каупанґ (Норвегія), а також переправа через Малий Бельт на острів Фюн.

Трохи далі є ще три фіорди й портові міста, їх назви (з півночі на південь) такі: Гатерслев (тепер Гадерслев), Опнер (тепер Обенро) і Фленсабурґ (тепер Фленсбурґ у Німеччині).

808 року південний кордон Данії був зміцнений валом, що тягнувся від кінця Слі-фіорду вздовж річки Рейде. На заході вал доходив до річкового порту Гуґлештата (сучасного Голлінґстеда) на річці Трене. Цей великий вал — Danevirke — біля перешийка Ютландії збудував Ґодфрід (800—810), перший справді історичний володар Данії, що наважився кинути виклик імперським амбіціям Карла Великого. Вал мав ще й додаткову мету — захищати трансютландський річковий торговельний шлях у Південній Ютландії. Шлях ішов по річці Айдер, де на заході стояло місто Тюннінґ (сучасне Теннінґ у Німеччині), потім допливом Айдера — по річці Трене, далі ще меншою річкою — Рейде і, нарешті, вже волоком — до Слі-фіорду.

Там, на мисі Гедебю, Ґодфрід 808 р. збудував порт Гедебю (Гайтабу, ON *Heiðabýr*), що далі вів міжнародну торгівлю після зруйнування вендського порту Реріка.

Південний шлях через Ютландію мав величезне значення, оскільки створював безпечний прохід з Північного моря до Каттеґату.

З іншого боку, Гедебю було тісно пов'язане з південним краєм трансютландського шляху (*hærvej*), що починався у Віборзі на півночі й вів через *Danevirke* до краю саксонців.

Розквіт Гедебю десь із 808 р. до 1000 р., це був один з двох головних центрів фризької торгівлі на Півночі (див. вище).

Місце, де колись знаходився порт і місто, в 1930—1939 і в 1955—1960 рр. розкопував Герберт Янкун, що написав про свої знахідки солідну монографію (досі вже вийшло четверте видання)[28].

У Гедебю був ще й найдавніший монетний двір Півночі; місцеві срібні монети (що дуже нагадували фризькі), датовані IX ст., відомі як так звані гедебюські напівбрактеати[29].

У 890-х рр. одна парость шведської династії (див. вище) окупувала Гедебю (по 934 р.), скориставшись слабкістю данців після їхньої закордонної поразки в Дюле (Лувені) 891 р. Два написи на каменях у Гедебю згадують трьох представників тієї панівної династії.

Гедебю був не тільки торговельною столицею Півночі. В 826—829 рр. Св. Анскар, апостол Півночі, збудував там першу данську церкву. 948 р. у Гедебю засновано перше данське єпископство, до складу єпархії входив ще й острів Альс.

1050 року місто зазнало руїни, ті, хто вижив, перебралися на північний бік фіорду й заснували там сучасне місто Шлезвіґ. На північ від Шлезвіґа простягається рівнина Глюрскоґс-гет (ON *-heiðr*) — місце кривавої різанини після перемоги короля Маґнуса над вендами 1043 р.

Поблизу ютландського узбережжя на північний схід від Алебурґа (Ольборґа) лежить острів Лесьо (ON *Hlésey*), а на південь від Оргуса — острів Самсьо (ON *Samsey*). На південь від Самсьо є острів Фюн (ON *Fjón*, OD *Fyun*), другий найбільший острів Данії (1149 кв. миль); політично його вважали за частину землі Ютландія. Столиця острова, місто й порт Оденсе (ON *Ódinsey*, OD *Othense*; < *Odins vé*, «Одінове капище»), знаходилося в гирлі річки Оденсе. Десь 965—1000 рр. Оденсе стало центром єпархії. В центрі міста на пагорбі Нонненбєрґ (Нонненбаккен) розкопано третю фортецю треллеборґського типу, роботи вів художник Ернст Гансен на підставі давньої карти Оденсе[30].

Неподалік від фортеці стояла церква Св. Альбана, де 1086 р. повсталі селяни вбили короля Кнута Свейнссона (Св. Кнута), що шукав там притулку. Короля поховано в церкві. 1100 р. посли короля Ейріка Свейнссона, Кнутового брата, переконали папу Пасхалія II канонізувати Кнута, оскільки, за переказами, над його могилою творилися чудеса. Таким чином церква в Оденсе стала святинею першого данського національного святого.

На південний схід від Оденсе, в Тарупі, знайдено скарб зі 112 монет, з них 109 куфічних; монети датовані 892/907— 965 рр.[31].

Загалом можна зробити висновок, що Оденсе і Фюн відігравали, напевно, більш незалежну роль до того, як стали складовою частиною Ютландії.

З Оденсе можна було добутися човном до Норвегії та Ютландії (Оргуса).

Порт Нюборґ на східному березі острова підтримував зв'язки з сусіднім островом Зеландом (місцем, де тепер стоїть порт Корсер).

На південь від Фюну лежить кілька островів, три з-поміж них заслуговують згадки: Еррі (ON *Ærrœ*), Тосінґе (OD *Thosland*) і Ланґеланн (ON *Langaland*, OD *Langœland*). Ці острови разом з островом Лолланном належали єпархії Оденсе.

2. Зеланд і сусідні острови

Земля з назвою Зеланд складається з найбільшого данського острова, що має ту саму назву (площа Зеланду (Зеландії) — 2709 кв. миль), і трьох менших тісно пов'язаних островів, що лежать далі на південь: на заході Лолланну (ON *Láland*, OD *Laland*), найбільшого серед них, у центрі Фальстеру (ON *Falstr*, OD *Falstær*), на північному сході Мьону (ON *Mǫn*, OD *Møøn*; 218 км²), найменшого з них.

До 600 р. і після 1000 р. Зеланд був центром військово-політичної могутності Данії, тоді як Ютландія стала таким центром десь у 800—1000 рр.

Зеланд колись мав зв'язки з землею Свіїв, тож на острові зберігся переказ, відображений у «Молодшій Едді» Сноррі Стурлусона, за яким Зеланд виник тоді, коли богиня Ґевйон з клану Асів дістала його з озера Меларен[32].

Найбагатші археологічні знахідки, які свідчать про ранню міґрацію на Зеланд, виявлено в Рінґстеді та Сіґерстеді. Рінґстед, що стоїть посеред острова, був пов'язаний із західною частиною Зеланду (яка формує сполучну ланку з островом Фюн) і містом Слаулесе (тепер Слаґельсе), а також із Роскілле. За дві з половиною милі на захід від Рінґстеда, між містом і морем (протокою Великий Бельт), на мисі, утвореному злиттям двох річок (Тудео і Ворбйо), данські археологи Пауль Нерлунд і К. Ґ. Шульц розкопали давнє укріплення з видовжених споруд і земляних валів. Під час досліджень протягом 1934—1941 рр. з'ясовано, що план фортеці вимірювався римськими футами (29,33 см), а будівельні роботи свідчать про дуже високий рівень інженерної майстерності, яку можна порівняти з римською будівельною технологією. Ця давня фортеця — Треллеборґ — єдина повністю розкопана з чотирьох знайдених укріплень (про інші фортеці — Аґґерсборґ, Фюркат та Оденсе-Нонненбєрґ — згадано вище)[33].

Рінґстед (ON *Hringstaðir*, OD *Ryngstath*), як уже сказано, був місцем, де жили Фроді і Гельґі Гундінґсбані «Старшої Едди». В Рінґстеді збиралася зеландська асамблея навіть після 900 р. Після свого вибору на асамблеї у Віборзі новий король Данії мав постати й перед земельною асамблеєю в Рінґстеді, місті, що часто було й столицею данських королів.

За кілька миль на південний схід від Рінґстеда, в Терслеві, знайдено найбільший у Данії скарб монет, що складається з 1751 монети; більшість монет — куфічні диргеми (1702 шт.), карбовані протягом 705—944 рр. Решта монет — англосаксонські, німецькі та інші — належать до першої половини X ст.[34].

За пiвмилi на захiд вiд Рiнґстеда стоїть Сiґерстед, очевидно, давнiй Сiґарстадiр — столиця героя Сiґара й клану Сiклiнґiв. Бл. 600 р. мiсто зруйнували пiрати Гад-Барди[35].

На захiд вiд Слаулесе, в Бедструпi, знайдено скарб зi 124 монет, 118 з них — диргеми, карбованi протягом 775/785—967 рр.[36].

У пiвнiчно-захiднiй частинi острова, поблизу слiпого кiнця Калуннборґ-фiорду, стояло портове мiстечко Калундебурґ (тепер Калуннборґ). Поблизу його захiдної околицi, в Лерхенборзi, знайдено однi з найдавнiших куфiчних пам'яток: двi монети 814/840 р.[37].

На пiвнiч вiд Калуннборґ-фiорду лежить острiв Саєре, де знайдено скарб зi 143 монет, 97 з яких — диргеми, карбованi протягом 764—942 рр.[38].

У центральнiй частинi Пiвнiчного Зеланду є Iсе-фiорд (ON *Isafjǫrðr*), пов'язаний на сходi з Роскiлле-фiордом. На пiвнiчно-схiдному краї Iсе-фiорду є бухта Iсере, де збирався для важливих рiшень зеландський рекрутований флот, як, скажiмо, 1074 i 1104 рр.

Там, де закiнчується Роскiлле-фiорд (за 19 миль на захiд вiд Копенгаґена), стоїть мiсто Роскiлле (ON *Hroiskelda*, OD *Roskildæ).* Це мiсто вочевидь мало ярмарок i гавань ще до X ст., бо король Гаральд Синьозуб бл. 960 р. збудував там християнську церкву. Десь у 1012—1020 рр. Роскiлле став центром єпархiї, його юрисдикцiя поширювалась на острови Мьон i Фальстер. Бл. 1088 р. у Роскiлле засновано третiй колеґiальний дiм у Данiї. Бл. 1170 р. єпископ Абсалон (1158—1177) з могутнього зеландського клану Гвiде (цей єпископ згодом став архiєпископом Лундським) започаткував будiвництво романсько-ґотичного собору в Роскiлле, який став мавзолеєм данських королiв i королев. Роскiлле не раз був i королiвською резиденцiєю. Отже, єпархiю Роскiлле вважали в Данiї за найголовнiшу. 1960 р. у Роскiлле-фiордi знайдено корабель вiкiнґiв.

Десь за п'ять миль на захiд — пiвденний захiд вiд Роскiлле лежить село Ґамле-Лейре (ON *Hleiðr*, OD *Lethræ),* мiсце колишньої резиденцiї клану Скйолдунґiв протягом «золотої доби». Великий палац — Георот — описано в поемi *«Беовульф»*; бл. 600 р. його зруйнували Гад-Барди. Море навколо Зеланду, надто в протоцi Зунд, здебiльшого бурхливе. Окрiм небезпек з боку вiтрiв i штормiв, була й ще одна — вiкiнґи-пiрати. Свiдченням цiєї небезпеки є уступ з *«Gesta»* Адама Бременського, написаний бл. 1072—1076 рр.:

«На Зеландi є багато золота, яке зiбрали своїми грабунками пiрати. Цi пiрати, що їх зеландцi називають вiкiнґами (*Wiching-)*, а нашi люди (в Гамбурзi, Бременi) аскоманами (*Ascomanni*; буквально «моряки»), платять данину данському королю за дозвiл грабувати варварiв (вендiв), яких дуже багато навколо того моря. Але не раз

трапляється, що пірати порушують той дозвіл, грабуючи не тільки ворогів, а й свій народ. Правда й те, що вони нітрохи не вірять один одному, і тільки-но хтось зловить когось іншого, як без будь-якого жалю продає його в рабство комусь із своїх товаришів або варварам»[39].

На схід від Роскілле на березі Зунду стояло рибальське село, яке в джерелах називали просто Гавн. Уперше про нього згадано 1043 р. як про порт, де заховався флот Свейна Естрідсена по тому, як йому завдав поразки Маґнус Олавсон у сутичці під Оргусом. Вальдемар I подарував це село Абсалонові, єпископові Роскілле, що 1167 р. побудував там замок. Той замок правив за укріплену базу для сміливих операцій на Балтійському морі. Згодом село привабило купців, 1254 р. дістало муніципальні привілеї й стало відоме як København (Копенгаґен).

На південь від Зеланду на островах Лолланн (1235 км^2) і Фальстер (514 км^2) знайдено скарби монет. 18 диргемів з Неребале в центральному Лолланні датовані 805—936 рр.[40]. На Фальстері знайдено п'ять скарбів. Скарб із Ваальсе (відкритий 1835 р.) важив понад 14 фунтів (6,5 кг) і мав різні срібні прикраси й 865 монет, з яких десь 300 були куфічні (датовані 750/751—971 рр.). Німецькі і англосаксонські монети цього скарбу (відповідно 371 і 6 монет) датовані 991 р. А загалом скарб із Ваальсе датують «близько 1000 р.»[41].

Другий великий скарб куфічних монет (93 шт.), знайдений у Сендер-Кіркебі, має велике значення. Це найдавніший скарб монет, знайдений у Данії. Монети закопано десь у 850-х рр. На диргемах стоять дати від 713 до 846 р.[42].

3. Сканія

Назва «Сканія» (ON *Scaney*, данською мовою *Scåne*) споріднена з давньогерманською назвою *Scandin-avia*, первісною формою назви Скандинавія, що стала відома античним географам I—II ст. н. е. (Птолемеєві, Помпонію Мелі, Плінію Старшому та ін.).

Узбережжя Сканії — це довгі піщані пляжі та скелі. Західний берег Галланду і власне Сканії, названий Сканеярсідою, за доби вікінґів вважали за особливо небезпечний. Він був постійною метою активних військових виправ під проводом молодих членів харизматичних кланів. Ось чому й мореплавство через протоку Ересунн (ON *Eyrar Sund*) обмежувалось переходом із Зеланду до Гельсінґборґа в Сканії. В Сканії не знайдено жодного монетного скарбу, давнішого за X ст. Найбільший скарб вагою 19 фунтів (8,75 кг) срібла містив, серед іншого, 8000 монет. Більшість тих монет дато-

вані першою половиною XI ст., решта належить до 1040-х і 1070-х рр. (4000 німецьких монет, 3046 англосаксонських і понад 1000 скандинавських)[43].

Історичним центром Сканії був Лунд (ON *Lundr*), що його заснував як місто Кнут Великий (бл. 1020 р.). За схолією 111 (111) *«Gesta»* Адама Бременського, «Кнут, завойовник Англії, визначив йому бути суперником британського Лондона»[44].

У першій половині XI ст., певно, ще за владарювання Кнута, Лунд став єпископським містом. Його значення зростало дуже швидко, і 1104 р. Лунд став осідком архієпископства всієї Скандинавії, заступивши Гамбурґ як столицю північної церкви.

1048 року засновано друге сканійське єпископство в Дальбю, проте 1060 р. його об'єднали з Лундським. Обидва найдавніші колеґіальні будинки Данії засновано в Дальбю (бл. 1066 р.) і Лунді (бл. 1085 р.).

Лундська асамблея була другою за значенням, коли йшлося про схвалення кандидатури нового короля Данії.

Протока Ересунн славилася своїми оселедцями. Як стверджує «Саґа про Кнютлінґів», право вилову оселедців у тамтешніх водах належало данським королям[45].

Як сказано вище, головним портом Ересунну на шляху до Зеланду був Гельсінґборґ (OD *Hælsingburgh*). Адам Бременський писав (бл. 1074—1076 рр.): «Від Зеланду до Сконії (Сканії) є чимало шляхів, найкоротший серед них — до Гельсінпурґа (Гельсінґборґа); те місто інколи навіть можна побачити»[46].

Ще один сканійський порт — Сканер на південно-західному мисі Сканії. На південно-східному краї Сканії є гавань Свімаросс. У східній частині Сканії тече «свята річка» Гельґео (ON *Ain Helga*). На цій річці Кнут Великий 1027 р. здобув перемогу над своїми скандинавськими суперниками. На тій самій річці стояло місто Ве (Wæ), чия назва буквально означає «святиня» (ON *vé*). Тут, напевно, знаходився давній дохристиянський центр Сканії.

Галланд — назва прибережної смуги на північний захід від власне Сканії. Галланд мав кілька гаваней: Варберґ, Фалькенберґ, Гальмстад і Лагольм; кожна з них була кінцевою точкою шляху, що йшов з обох Ґаутландів. Більшість густих дубових лісів Галланду належали данському королю. Східна прибережна смуга, теж скеляста й укрита дубовими лісами, мала назву Блекінґ (ON *Bleiking*, данською мовою *Blekinge*). Центром Блекінґе було місто Роднебю (сучасне Роннебю).

Сканії належав західний балтійський острів Борнгольм (227 кв. миль), названий в ON *Borgundarhólmr* (OD *Burghændæholm)*, бо колись там жили стародавні бурґунди.

Острів був поділений на чотири округи (herred). У «Сазі про

Кнютлінґів» сказано, що на цьому острові данському королю належало 14 церков і 12 маєтків. Одним з королевих служників на Борнгольмі був славетний Блот-Еґіль (Еґіль Раґнарссон), з яким Св. Кнутові довелося пережити кілька неприємних сутичок[47].

Як і Ґотланд, середньовічний Борнгольм вважали за безпечне місце для збереження скарбів. З багатьох тамтешніх знахідок слід згадати чотири найдавніші скарби, закопані протягом чотирьох останніх десятиліть X ст. і 30-х рр. XI ст., коли головною монетою були ще диргеми. До цих скарбів належать: скарб Ре (31 диргеми, монети датовані 879—954 рр., загальна кількість їх 36)[48], скарб Брандсґор (67 диргемів, найдавніші 972 р.; загальна кількість монет 152)[49], скарб Конґенс-Удмарк (76 диргемів та доісламських монет, найдавніші 968 р.; загальна кількість монет 124)[50] і скарб Мункеґор (32 диргеми 900—961/975 рр.; решта — німецькі та англосаксонські монети X—XI ст.)[51].

4. Дороги й торговельні шляхи

З огляду на реалії життя протягом 800—1200 рр. і на поділеність території між двома півостровами (Ютландією і Скандинавією) та архіпелагом Данія мала чудову систему комунікацій.

Першою лінією комунікацій був трансютландський шлях (*Hærvej*), що йшов із Віборґа на півночі до Гедебю на півдні, окремі відгалуження пов'язували його з Балтійським морем на сході (Коллін) і з Північним морем на заході (Ріпе).

Коллін був вихідним пунктом іншої розвиненої трансданської системи морських переходів і острівних шляхів. Цей шлях вів через острів Фюн (Оденсе—Нюборґ) та острів Зеланд (Слаулесе—Рінґстед—Роскілле—Гавн) до Гельсінґборґа в Сканії на Скандинавському півострові. Звідти системою сканійських шляхів можна було потрапити до Лунда. Для купців і подорожніх відкривалися й усі головні прибережні міста та порти Галланду, Сканії і Блекінґе, а також порти Норвегії, Ґаутланду і Швеції.

І, нарешті, Данія мала й славетний водний шлях, утворений річками Айдер, Трене і Рейде, що йшов через Ютландію з заходу на схід, пов'язуючи Північне море з Балтійським. Славетний вал *Danevirke*, що захищав цей важливий торговельний шлях та його *emporium* — Гедебю, споруджено на початку IX ст., на світанку данської історії. Від Гедебю пролягали шляхи до всіх тогочасних важливих торговельних центрів. Рухаючись на схід, можна було добутися до Бірки (Уппланд, Швеція), а звідти до Старої Ладоги й Великого Новгорода та Воліна у Вендланді, Трусо в Самбії, Віскяутена в Прусії, Зебурґа в Курляндії тощо.

Подорожуючи з Гедебю на північ через східноютландські порти (Коллін, Ветель, Горснес, Оргус, Гальс), допливали до Каупанґа в норвезькому Ослофйорді.

З західноютландських портів, особливо Тюннінґа (пов'язаного, як сказано вище, з Гедебю), Ріпе і Сутрвіка, пролягали шляхи до Саксонії (Бремена й Гамбурґа), Фризії (Дорестада), Фландрії (Сінкфала), Британських островів (зокрема Лондона та Йорка) і знову-таки до Норвегії (Каупанґа).

* * *

Характерною особливістю Данії є поєднаність її військової та церковної організацій, що посприяло утворенню добре налагодженої системи врядування.

У «Сазі про Кнютлінґів» розповідається про данську адміністративну систему, і вміщену в ній інформацію можна подати у вигляді таблиці[52]:

Назва єпископства	Кількість церков	Кількість королівських кораблів
1. Гедебю (і острів Альс)	350	130
2. Ріпе	324	110
3. Оргус (і острів Самсей)	210	90
4. Віборґ (і острів Лесьо)	250	100
5. Вендле (Берґлум)	160	50
6. Фюн (разом з Лолландом, Еррьо, Торсланом, Ланґелланом)	300	100
7. Роскілле (разом з Мьоном і Фальстером)	411	120
8. Архієпископство Лундське (разом з Борнгольмом)	353	150

З цих даних можна зробити висновок, що у XII ст. король Данії мав флот із 850 кораблів. Якщо екіпаж корабля налічував десь 40 чоловік, ми одержуємо чималеньку цифру бл. 36 000 чоловік — чисельність данського військового флоту.

Цей флот, звичайно, відігравав свою данську роль в історії Північної Європи, насамперед у першій половині XI ст.

КНИГА ТРЕТЯ

НОРВЕГІЯ

[Див. карти II-a—IIb на с. 947—948 та с. 1186]

Примітки до книги третьої див. на с. 1041—1043.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

На відміну від назви *Svíþjóð* (Швеція), етимологічно пов'язаної з назвою племінної групи *Svíar*, назва *Nóregr* (Норвегія) має географічне походження. Норвежці часів вікінґів уживали назви, пов'язані зі словом *vegr* (шлях) як позначення чотирьох головних географічних напрямків. Саме так і виникла назва *Norðr-vegr* («Північний шлях») для дороги з Вікіна до Трондгейма й Галоґаланда (див с. 524). Ця остання назва розвинулась у *Nóregr* (ON; норвезькою мовою *Norge*), а термін *Austr-vegr* («Східний шлях») ми обговоримо в цьому розділі трохи згодом[2].

Назви *Nóregr* для країни Норвегії та *Norð-maðr* (*maðr* — «людина»; pl. *Norðmenn*) для її народу предки сучасних норвежців почали вживати, здається, ще в X ст.[3].

Норвегія займає меншу, західну частину Скандинавського півострова. 2125 миль її берегової лінії глибоко порізано численними великими фіордами. Коли підніматися з узбережжя на високі плато

й гірські гребені, можна побачити родючі долини, швидкоплинні річки й чимало озер. Навіть нині одна четверта частина Норвегії вкрита лісами, країна має багато льодовиків і крижаних щитів.

Природним кордоном між Норвегією і Швецією є довгий гірський хребет Кьоль Uhni (ON *Kjǫlrinn*, «кіль», тобто «кілевидна низка гір»), не раз згаданий у джерелах.

З географічного та історичного погляду сама середньовічна Норвегія поділялася на чотири регіони, відокремлені природними бар'єрами. Регіони — Південно-Східний, Південно-Західний, Трондгейм (Тренделаґ) і Північний — складалися з тридцяти двох фюлькі. Два південні регіони за природну лінію свого поділу мали вісь Ослофіорд—Уппланд (Опланн)—Трондгейм. Трондгейм відокремлений від південних регіонів горами Дофра, а на півночі закінчується горами Наумадал, де лежить уже Північний регіон. У цьому місці країна стає значно вужчою.

РОЗДІЛ II Землі

1. Південно-Східний регіон

Південно-східний регіон завдячує своє панівне становище в Норвегії сімом довгим річкам, що течуть по його території і впадають у важливу в торговельному аспекті протоку Скаґеррак. Це річки Ґломма, Лоґен, Драммен (192 милі; назва нижньої течії в ON — *Drǫfn*), Нумедалс, Лоґен (213 миль) у Вестфоллі і Тінне в Ґренланді.

Регіон можна поділити на дві підзони — південну й північну. В південній підзоні домінує протока Скаґеррак та її порт — Ослофйорд, що називався ще й *Vík(in)*, тобто «затока». Завдяки портові той багатий сільськогосподарський край мав добрі умови для торгівлі, надто з Данією. Починаючи з IX ст. Данія постійно намагалася встановити там свою владу, особливо в Ранрікі та Вінґульмьорку. Тому тоді там сформувалося кілька важливих торговельних міст: Каупанґ (ON *Skíringssalr*, OE *Sciringes healh*), Тунсберґ, Сарпсборґ і, нарешті (бл. 1050 р.), Осло. Отже, аж ніяк не дивно, що політична історія Норвегії почалася в Південно-Східному регіоні.

Південна підзона, що за середньовіччя охоплювала нинішній шведський лен Богус і сягала на південь аж до східного берега річки Ґаут-Ельв, складалася з кількох королівств і «купецьких республік». Після об'єднання Норвегії (IX—X ст.) територія від Вікіна на півдні до плато Уппланд (Опланн) на півночі складалася з п'яти фюлькі.

Чотири з цих фюлькі формували коло, поділене навпіл Осло-

фйордом. На заході лежали фюлькі Ґренланд (південь) і Вестфолл (північ), а на сході — Ранрікі (південь; тепер лен Богус) і Вінґульмьорк (північ; тепер норвезький фюлькі Естфолл). У цьому останньому фюлькі стояло місто Сарпсборґ (ON *Borg*), центр юридичного округу Борґартінґа (з часів Св. Олава). Територія між річками Раум-Ельв (*Albis Raumarum*) і Ґаут-Ельв (*Albis Gotharum*) мала назву Альвгеймар і охоплювала фюлькі Вінґульмьорк і Ранрікі.

П'ятим фюлькі було *Грінґарікі* на північ від Вестфоллу; прізвище тамтешньої місцевої династії — Дьоґлінґи.

У північній частині Південно-Східного регіону містилося плато Уппланд (*Upplond*), а також Мьоса (ON *Heiðsær*, згодом *Mjǫrs*), найбільше норвезьке озеро (площа 141 кв. миля, глибина — 1473 фути). На північ від Мьоси є два перевали, що ведуть у видовжені системи долин, які правили за торговельні шляхи для жителів родючих долин, пов'язуючи Південно-Східний регіон з Трондгеймом.

Східна долина мала назву Естердал (ON *Eystridalr*), по ній текла Ґломма, найдовша норвезька річка (365 миль завдовжки; загальна площа річкового басейну — 16 236 кв. миль). Друга долина — Ґудбрансдал, по якій тече річка Лоґен (ON *Lǫgr*; 126 миль завдовжки, загальна площа басейну 4600 кв. миль), що впадає в озеро Мьоса. Посеред долини Ґудбрансдал стояла садиба Гуннторп зі славетним храмом бога Тора. Цей храм, що перебував під охороною володаря Ґудбрансдалу, так званого герсіра (*hersir*), 1021 р. зруйнував Св. Олав[4].

Нижче озера Мьоса річка Лоґен називається Вормою й тече по фюльке Раумарікі, впадаючи потім у річку Ґломму. В давньонордичних текстах Ґломма, що текла через Раумарікі та Вінґульмьорк, у своїй нижній течії аж до Сарпсборґа була відома під назвою Раум-Ельв. Навколо озера Мьоса (*Mjǫrs*) лежали фюлькі *Гадаланн* (Гада-фюлькі, на заході), *Раумарікі* (Раума-фюлькі, на сході), північна частина цього фюлькі мала назву *Солеяр*; *Гейдмьорк* (на півночі). На північно-східному березі Мьоси стояло місто Гамар. Територія на південь від Мьоси в джерелах ON називалася Тотн (*þotn*). Разом усі ці території становили основу (Г)Ейдсіватінґу з асамблеєю, що її заснував король Гакон Добрий (948—961) у поселенні якраз на південь від озера Мьоса (ON *Heidsær*) у Тотні (норвезькою мовою Toten). У сучасній окрузі Остре-Тотен знайдено рунічний напис десь 1000—1030 рр. із важливими даними про східноєвропейську топоніміку[5]. 1152 р. у Південно-східному регіоні створено єпископство, центром єпархії став Гамар, що теж був на території Гейдмьорку. Кожна зі згаданих вище великих долин становила окремий фюлькі — Ґудбрансдалар (на заході) і Ейстрідалар (на сході).

У своїй *«Getica»* (написаній 551 р.) ґотський історик Йордан називає два «народи» — Raumarici та Æragnarici[6], ототожнені з двома південно-східними *фюлькі*: перший із північним фюлькі Раумарікі, а другий із південним фюлькі Ранрікі. Існування політичної організації в Ранрікі протягом періоду великого переселення народів підтверджують археологічні знахідки[7].

За однією давньонордичною леґендою (*«Саґою про Інґлінґів»*), десь у середині VIII ст. шведський харизматичний клан Інґлінґів, що походив з Уппсали, був змушений покинути свою батьківщину й оселитися спершу в Раумарікі[8]. Ім'я першого короля Інґлінґів у Норвегії було Гальвдан Гвітбейн Олавссон, і його проголошено королем Уппланду (*Upplendinga konungr*). Згодом Інґлінґи перейшли у Вестфолл, де перед тим правив клан Браґнінґів. Незабаром Гальвдан начебто захопив контроль над торговельним містечком (*Kaup-ang*) цього фюлькі. Каупанґ учені ототожнили зі Скірінґсалом, і там з 1956 р. археологи систематично провадять розкопки[9].

У Вестфоллі містилося Борро (Борре), місце поховань Інґлінґів. Нещодавні розкопки збагатили науку важливими знахідками, виконаними в так званому стилі Borré (тваринні орнаменти; бл. 840—980 рр.)[10]. Особливо велике значення мають три славетні й розкішні кораблі (типу *karfi*), що їх закопали Інґлінґи: два у Вестфоллі (королівське судно для розваг в Осеберґу, бл. 800 р., і невеличке військове судно з Ґокстаду, бл. 900 р.), а одне у Вінґульмьорку (Туне, кінець IX ст.)[11]. Стиль боре згодом поступився стилеві грінґарікі (рінґеріке) з рослинним орнаментом (бл. 980—1090 рр.)[12].

Населення Вестфоллу брало активну участь у великих експедиціях вікінґів. Піратів, що 843 р. атакували Нант у Франції, в каролінґських хроніках названо вестфольцями (*Westfaldingi*)[13].

Коли Ґодфрід (Ґотфред, 803—810) почав зміцнювати своє данське королівство, він мав досить сили, щоб завоювати Вестфолл, проте Інґлінґи невдовзі відновили там свою владу.

Саме з Вестфоллу, заручившись підтримкою ярла Тренделаґу (див. с. 722), Гаральд Світловолосий (бл. 875—945 рр.), нащадок Інґлінґів, почав об'єднувати Норвегію. В процесі об'єднання він змусив своїх політичних опонентів покинути країну, започаткувавши таким чином колонізаційний рух, що спричинився до заселення Ісландії. Проте аж до часів Св. Олава (1014—1030) королі з роду Інґлінґів передавали своїм синам титул конунґа з одним абоількома південно-східними фюлькі.

Трюґґві Олавссон, батько короля Олава Трюґґвасона (995—1000), був конунґом Ранрікі і Вінґульмьорка; його кузен Ґудред Бярнарсон володів Вестфоллом, маючи такий самий титул, а Га-

ральд Ґудредсон, батько Св. Олава, став королем Ґренланду і Грінґу; батько героя Еймунда був конунґом Грінґарікі, так само як і Сіґурд (пом. 1015 р.), батько Гаральда Гардраді.

Свінасунн відокремлював Вінґульмьорк від Ранрікі. В Ранрікі, в естуарії річки Ґаут-Ельв, де в X ст. сходилися кордони Норвегії, Данії і Вестер-Ґаутланду (Швеція), стояло відоме торговельне місто Конунґагелла. Це місто відігравало важливу роль як місце зустрічі скандинавських королів (уперше згадане 998 р.; див. також с. 733), аж поки 1135 р. його спалив «вендський» князь Ратибор (*Réttibur*). До того король Сіґурд Маґнуссон (1103—1130) збудував свою королівську резиденцію у фортеці Конунґагелла, щоб захистити свій край. Там він жив дуже довго. На південь від Конунґагелли лежав острів Гісінґ, де поселилися багаті купці. За Торстейном Мудрим, одним із джерел *«Геймскріґли»* Снорі Стурлусона, острів Гісінґ «по черзі належав то Норвегії, то Вестер-Ґаутланду»[14].

На захід від Гісінґу розташовані дві групи невеличких островів — Бреннеяр, а на південь від неї — Ейріксеяр. Перша група мала велике значення, бо, за *«Саґою про людей із Лососевої Долини»*, норвезькі королі щоліта влаштовували там свою королівську асамблею[15]. Тут купці, як іноземні, так і місцеві, мали нагоду виставити свої товари й розважати королівських гостей.

Близько 1050 р. на схід від річки Акер Гаральд Суворий заснував місто Осло, що виявилося його улюбленою резиденцією[16]. Невдовзі (бл. 1061—1093 рр.) там було утворене єпископство, і Осло стало релігійним та культурним центром Східної Норвегії, а з 1320 р. воно de facto — столиця всієї Норвегії.

Як згадувалося вище, король Гакон Добрий (948—961) створив юридичний округ Гейдсевісльоґ, або Г(Е)йдсіватінґ, для Південно-східного реґіону. Король Св. Олав (1014—1030) відокремив Південно-Західний реґіон від цього юридичного округу, створивши новий юридичний округ з асамблеєю в Сарпсборґу (ON *Borg*) — Борґартінґслоґ.

2. Південно-Західний реґіон

Південно-Західний реґіон складався з 11 фюлькі, причому сім фюлькі розміщалися з півночі на південь: Раумсдал, Сунн-Мерр, Фірда-фюлькі, Сюґна-фюлькі (Соґн), Гьорда-фюлькі, Рюґґ'я-фюлькі (Роґаланд) і Еґда-фюлькі (Аґдер).

Інші чотири фюлькі лежали між Еґда-фюлькі і Ґудбрандсдалем. Їх назви (з півночі на південь) такі: Вальдрес, Гаддінґядал, Наума-

дал і Телемарк. Після створення Борґартінґу вони стали частиною цього юридичного округу.

На території Південно-Західного регіону знаходяться два найбільші скандинавські фіорди: Соґне-фіорд (надзвичайно глибокий — 4078 футів) і Гарданґер-фіорд. Їх довжина становить відповідно 125 миль і 77 миль від моря. В цьому регіоні багато й гірських хребтів, там височать найвищі гори Норвегії: Ґаллгепіґґен (2469 м) і Ґліттертінн (2450 м).

У цьому гірському регіоні обмаль землі, придатної для сільського господарства, а сполучення з Південно-Західним регіоном пов'язане з багатьма труднощами. Головний шлях пролягав уздовж 125-мильного Соґне-фіорду до Вальдреса, а звідти до Ґудбрандсдала через перевал заввишки 3000 футів.

Оскільки майже все населення Південно-Східного регіону було мореплавцями, воно великими масами емігрувало з рідних місць. Найбільшу активність виявляв Гьорда-фюлькі. Там існувала ціла система водних шляхів, і головний з них — Гарданґер-фіорд — сполучався з трьома іншими фіордами: Соґне, Ака і навіть Букн.

Жителі цього фюлькі збудували кілька затишних гаваней, що давали змогу вирушати в далекі морські подорожі. Серед них був і порт Тінґанес на кордоні між фюлькі Соґном і Гьордаландом. Саме там Гакон, ярл Гладіру, бл. 980 р. завдав поразки молодому Олаву Трюґґвасонові.

Населення Гьорда-фюлькі на початку IX ст. спершу колонізувало Шетландські, Фарерські та Оркнейські острови. Його метою були Британські острови. Перші три кораблі вікінґів, що вирушили до Англії й допливли до Дорчестера, були з Гьорда-фюлькі (Гьордаланду). До об'єднання Норвегії Гьордаландом правив клан Скільвінґів, що діяв і в Східній Європі (*Austrvegr*)[17].

У центрі Гьордаланду містилися поселення Сегейм і Альрексстадір, у його східній частині знаходився порт Фітья. В цьому фюлькі поблизу гирла Соґне-фіорду стояло місто Ґулі, місце засідань Ґулатінґу, що мав юрисдикцію над більшістю фюлькі Південно-Західного регіону. Ґулатінґ виник як група з трьох фюлькі: Гьордафюлькі, Сюґна-фюлькі і Фірда-фюлькі. Згодом до них приєдналися Рюґґя-фюлькі та Еґда-фюлькі і нарешті Суннмерір (Сунн Мерр). На широкому Бю-фіорді в Гьорда-фюлькі, на північ від Гарданґерфіорду, король Олав Гаральдссон Тихий (1067—1093) бл. 1073 р. заснував торговельне місто Бйорґвін (згодом Берґен). «Невдовзі там оселилося чимало заможних людей, а купці з інших земель припливали туди»[18]. Олав Гаральдссон збудував і церкву на честь Христа, ця церква бл. 1070—1075 рр. стала єпископською кафедрою. Попервах

єпископ Південно-західного реґіону жив у Сельє (Фірда-фюлькі), згодом кафедру перенесли до Бйорґвіна. Невдовзі туди перебрався й королівський двір, залишаючись там до 1300 р. Королі часто називали Бйорґвін своєю резиденцією, і саме тут, у королівському дворі, наприкінці XI — у першій половині XII ст. остаточно сформувалася давньонордично-ісландська літературна мова (*dǫnsk tunga*). Варто ще додати, що бл. 1350 р. Ґанза заснувала в Берґені свою контору, яка тривалий час була найактивнішою на Півночі[19].

Три фюлькі — Раумсдал, Суннмерр та Фірда-фюлькі — сполучалися з долиною Ґудбрандсдал. У Суннмеррі при Гйорунґаваґу ярл Гакон успішно відбив напад (994 р.) славетних йомсвікінґів, що підтримували данського короля проти Норвегії.

У Гафрос-фіорді поблизу Ставанґера в Роґаланді Гаральд Світловолосий (бл. 875— 945 рр.) здобув вирішальну перемогу (бл. 890 р.), що дала йому змогу об'єднати Норвегію. Десь 1100 р. у Ставанґері (Роґаланд) засновано четверту в Норвегії єпископську кафедру. На південь від Гафрос-фіорду містився район Ядар, його 80-мильне узбережжя мало надзвичайно лиху славу серед мореплавців.

Аґдер був ізольований від решти фюлькі горами — як на північному сході (від Ґренланду), так і на північному заході (від Роґаланду), і тільки річка Отра (Сетес, 150 миль) пов'язувала його з Телемарком і Роґаландом. Панівним кланом у Еґда-фюлькі були Гільдінґи.

3. Трондгейм (Тренделаґ)

Трондгейм, або Тренделаґ (ON *Þrændalǫg*) — місцевість навколо Трондгеймс-фіорду з чималою кількістю придатних для рільництва долин. У середньовічній Норвегії Трондгейм посідав провідне становище завдяки цим родючим долинам і добрим комунікаціям: морем — з північними й південно-західними регіонами — і суходолом — зі Швецією (через Ємталанд) і Південно-східною Норвегією (через гірські перевали до Ґудбрандсдалу та Естердалу).

Тренделазькі фермери були заможні, впливові та горді, і тамтешніх конунґів у джерелах згадано дуже рідко. То була територія, володарі якої діставали титул *«ярл»* (*earl*), як-от Гладаярли, ярли Мерру (що згодом стали ярлами Оркнейських островів та Руана в Нормандії й стали, мабуть, паростю ярлів норвезького Уппланду) і ярли Наумадалу.

Семінґи, клан ярлів родом з Галоґаланду, мали морські сполучення з данською та норвезькою (Інґлінґів) династіями, спільні торго-

вельні інтереси (див. с. 109) і претендували на походження від бога Одіна. Семінґи володарювали в Тренделаґу протягом більшої частини Х ст.[20]. Їх посілість називалася Гладір, тому їх і згадують у джерелах як *Гладаярлів*. У 970—996 і 1000—1014 рр. вони правили практично всією Норвегією, інколи під данським покровительством. Семінґи утримували свої землі в Галоґаланді і мали широкі торговельні інтереси в Східній Європі.

Тренделаґ спершу складався з восьми фюлькі. Чотири з них мали назву Інтрендір (*Innþrændir*, внутрішньотрендські), а чотири інших — Ут-трендір (*Út-þrændir*, зовнішньотрендські). Головний серед них — Стрінда-фюлькі — містився на півдні східної половини Трондгеймфіорду, то був один з Ут-трендір. Посередині цього фюлькі текла річка Нід. На правому березі цієї річки містився Гладір (норвезькою мовою *Lade*), маєток ярлів Гладіру, тепер у передмістях міста Трондгейм, з ут-трендірським храмом. Поблизу Гладіру було поселення Мерін (Спарбюґґва-фюлькі) з інтрендірським храмом богові Тору — місце великих зимових і літніх жертв та учт. То був один з найвідоміших поганських релігійних центрів дохристиянської Норвегії[21].

Навпроти Гладіру лежав півострів Фроста (Стрінда-фюлькі), осідок Фростатінґу, що мав юрисдикцію над Тренделаґом і сусідніми фюлькі. Ще один тінґ із юрисдикцією над первісними вісьмома фюлькі Трондгейму відбувався на прибережній ріні (*eyrr*) поблизу гирла річки Нід, звідси і його назва: Ейра(р)тінґ. Там обиралися королі Норвегії.

996 року Олав Трюґґвасон (995—1000) заснував торговельне місто (ON *Kaup-angr*) поблизу естуарію річки Нід — Нідаросс і збудував там церкву й королівську резиденцію. Саме звідти почалася християнізація Норвегії. Нідаросс (тепер місто Трондгейм; ON *þróndheimr*) невдовзі став головним портом півночі та офіційною столицею. Св. Олав (1014—1030) 1015 р. побудував у Нідароссі церкву Св. Климента, а через чотирнадцять років там було засноване перше норвезьке єпископство (1029 р.), що 1153 р. дістало вищий статус архієпископства. Але найнеоціненнішим багатством Нідаросса став храм Св. Олава (пом. 1030 р.), першого скандинавського мученика. Цей собор багато років був центром північного християнства, куди ходили на прощу.

За *«Геймскрінґлою»*, король Олав Гаральдссон Тихий (1067—1093) заснував у Нідароссі Велику гільдію (*Miklagildi*) й чимало інших гільдій у ярмаркових містах. Доти в різних місцях відбувалися тільки бенкети. Дзвін Великої гільдії в Нідароссі називався Беярбот. Члени гільдії побудували кам'яну церкву Св. Марґарити[22].

Нідаросс лишався de facto політичною столицею Норвегії до 1380 р., тобто майже до кінця давньонорвезької незалежності.

На північний схід від Стрінда-фюлькі простягався Скейна-фюлькі, межуючи на півночі з трьома іншими фюлькі: Ейна-фюлькі (на заході), Спарбюґґвафюлькі (в центрі) і Верделафюлькі (на сході). На території останнього фюлькі стояло поселення Стікластадір — місце останньої славетної битви Св. Олава (1030 р.).

До трьох останніх фюлькі Тренделаґу належали Стйорделафюлькі (на південь від Скейна-фюлькі) і два фюлькі в долинах на південь від Стрінда-фюлькі: Оркдела-фюлькі вздовж річки Орк (на заході) і Ґаулдела-фюлькі вздовж річки Ґаул (на сході).

В один час три фюлькі, які теж мали ярлів, вступили до Фростатінґу: Раумсдал (на північ від Сунн-Мерр), Норд-Мерр (на захід від Ейна-фюлькі) на півдні і Наумдела-фюлькі в долині Наумдалу (норвезькою мовою Namsen) на півночі. У Гйорунґаваґ-фіорді на території Норд-Мерру славетні йомсвікінґи, що йшли на Гладір, 994 р. зазнали поразки від ярла Гакона Сіґурдарсона. В Норд-Меррі був і один з головних норвезьких портів та пунктів виїзду за кордон — Аґданес. Біля західного узбережжя Наумдела-фюлькі туляться групи великих і малих островів, деякі з них (наприклад, Графніста, Нярдей і Лека) були батьківщиною багатьох героїв саґ, ці герої діяли в Східній Європі. Наумдела-фюлькі вважали за найпівнічніший район власне Норвегії.

4. Північний регіон

На північ від Наумадалу розкинувся великий реґіон з назвою Галоґаланд, назвою, яка, можливо, означає «Земля Аврори». Тут країна, значно повужчавши, тягнеться на північ до лапландської провінції Фінмьорк. Норвезька територія доходить мало не до 70° північної широти. До об'єднання Норвегії у Галоґаланду були свої конунґи з титулом галейґяконунґи. Аж до XII ст. Галоґаланд не мав власного юридичного округу і входив до Фростатінґу.

Біля південного узбережжя Галоґаланду лежать два острови, часто згадувані в саґах: Торґар і Санднес (на північ від Торґару). Біля північного узбережжя цього регіону є групи великих і малих островів: Лофотенські острови, Вестеролен і Гінньой. На Гіннької знайдено рунічний напис, де зустрічається назва *Risaland*[23].

На північ від Гіннькою лежить невеличкий острів Бяркей, що відігравав велику роль за доби вікінґів.

Галоґаланд — непривітний край з нечисленним населенням, але то був справжній рай для рибальства, полювання (на моржів, китів, котиків) і випасання оленів. Коли зважити на так звану лапландську

данину й лапландську торгівлю, стає очевидним, чому галоґаландці часто виявлялися найзаможнішими людьми Норвегії.

Одним з таких багатіїв був Огтере, гість та інформатор короля Альфреда Великого (871—899) з Уессексу. Огтере розповідав ученому монархові про життя на Півночі. Про пов'язані з лапландською даниною й лапландською торгівлею угоди, що їх укладали урядовці від імені панівної династії, можна дізнатися з *«Саги про Еґіля»*[24].

Як згадано вище, Гладаярли з клану Семінґів теж походили з Галоґаланду.

Фінмьорк (Фінмарк) простягається на півночі від Галоґаланду до мису Нордкап, а потім на схід і південь, оминаючи Кольський півострів, до Кандалакської затоки й Білого моря. Там був початок володінь Біармів — Біармаланд, мета багатьох виправ норвезьких купців і здобичників; за головний шлях для них правила річка Північна Двіна (ON *Vína*).

5. *Дороги й торговельні шляхи*[25]

Фізична географія Норвегії аж ніяк не полегшує сполучення суходолом. Тільки комбінація фіордів та річкових долин пов'язує схід і захід країни, південь і північ, але навіть такі шляхи інколи дуже важко подолати. Найбільше значення для норвезької історії мала крім морського шляху вздовж побережжя Норвегії вісь південь—північ, що сформувалася не пізніше початку IX ст. Ця дорога — власне Північний шлях (*norðr vegr* > *nóregr*) — об'єднувала дві найрозвиненіші зони Норвегії — Вікін (район Ослофйорду) і Тренделаґ, — у їх комерційній діяльності в Східній Європі (див. с. 524). Дорога починалася як морський шлях вздовж побережжя Норвезького моря, потім тяглася долинами річок Раум-Ельву і Ґломми, йшла через перевали гір Дофра, а далі вздовж річок Ґаули або Оркли. Згодом Трондгейм мав сполучення і з «трансшведською дорогою», що називалася Прочанським шляхом (див. с. 538).

До інших головних норвезьких суходільних шляхів належали[26]:

1. Шлях з Букна-фіорду на південному заході вздовж долини річки Отри (Сетесдалу) до Аґдіра.
2. Шлях із Гарданґер-фіорду через Телемарк до гирла річки Тінне.
3. Шлях із Гарданґер-фіорду (або Соґне-фіорду) долиною річки Беґни (Вальдрес) до Гейдмьорку (озеро Мьоса), а звідти до Швеції.
4. Шлях з Норд-фіорду, Стор-фіорду або фіордів Раумсдала вздовж Ґудбрансдалу до Гейдмьорка.
5. Шлях з Ослофйорду до Раумарікі (вздовж річки Раум-Ельв) і через Ейдаскоґські ліси до Вермаланду в Швеції.

6. Шлях із Трондгейма (Тренделаґу) до Норд-фіорду через гори Дофра.

З Тренделаґу до Швеції можна було добутися й через Ємтланд. Цей сухопутний шлях проходив через довгий хребет Кьоль, Ямтланд до шведської провінції Гельсінґланду. Див. у цьому томі с. 110, 413 та 516.

Усі порти, гавані та якірні стоянки західного узбережжя від Гафрос-фіорду на півдні до Трондгейм-фіорду на півночі мали сполучення з британськими портами. З них можна було подорожувати й на Оркнейські, Фарерські острови й до Ісландії. «Не слід забувати, — писали Пітер Фут і Девід М. Вілсон, — що якщо морем з Берґена до Осло десь 400 миль, то до Лервіка, Керквола і Абердіна — всього 300 миль»[27].

Головним шляхом через Норвегію була 760-мильна дорога від Осло до Трондгейма, 80-мильна ділянка цього шляху йшла небезпечним ядарським берегом між Флекке-фіордом і Ставанґер-фіордом.

З Трондгейма можна було плисти на північ уздовж галоґаландських прибережних архіпелагів до Кольського півострова, потім через Біле море до Бярмаланду, а звідти — до Східної Європи.

З Ослофйорду пролягали морські шляхи до Данії — або прямо, або через Конунґагеллу.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ШВЕЦІЯ

[Див. карти IIIа—IIIб на с. 949—950 та с. 1186]

Примітки до книги четвертої див. на с. 1046—1048.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Першим істориком, який згадав шведів, був римлянин Таціт (55—120), що писав про них у своїй *«Germania»* (гл. 44). За словами Таціта, *Suiones* були під владою абсолютистського короля, що мав сильний флот.

Опис усього Скандинавського півострова подав ґотський історик Йордан (551 р.). За Йорданом ішов анонімний автор англійської епічної поеми *«Беовульф»* (ймовірно, кінець VII—початок VIII ст.), що описав ситуацію VI ст. Далі ми вже бачимо Рімберта, що написав *«Життя Св. Анскара»* (пом. 865 р.), саксонського місіонера до Швеції першої половини IX ст. (життєпис укладено бл. 865—876 рр.).

Порівняно з норвезькою частиною шведська частина Скандинавського півострова ширша, вона має десь 250 миль завширшки, максимальна довжина — приблизно 990 миль. У середні віки Швецією називали трохи іншу територію, ніж ту, яку тепер займає сучасне королівство Швеція. Вона складалася із власне Швеції (на

Скандинавському півострові) та союзу земель Свіїв (тобто шведів) і Ґаутів (сучасний Ґьотар), об'єднуваних нераз, починаючи з 800 р. під владою короля Уппсали.

Найпівденніша частина півострова належала Данії і Норвегії. Сканія, Галланд і Блекінґе були данськими, тоді як Ранрікі (тепер Богуслен) стало частиною Норвегії, так само як і парафії Сарна та Ідре в Даларі; крім того, Герадален і Ямталанд теж часто знаходилися в складі середньовічної Норвегії. Прибережна Фінляндія — допоки колонізована — становила частину Швеції, а сам термін *Svetia (Sviþjód)*, часто вживаний з епітетами «велика» або «холодна», давньонордичні учені не раз ототожнювали із класичною назвою *Scythya*, позначаючи будь-які землі на схід від Норвегії.

Власне Швеція поділялася на три головні територіальні одиниці: 1) центральні низини; 2) верховини Смоланду; 3) північні гори та озерний край (Норрланд).

Низини складаються з родючих глинястих долин, і серед них є кілька великих озер: Венерн (2141 кв. миль, найбільше озеро Західної Європи), Веттерн (733 кв. миль), Меларен (440 кв. миль) та Ельмарен (190 кв. миль). Цей регіон був територіальною основою Свіїв (північна частина) і Ґаутів (сучасний Ґьотар; південна частина).

На смоландських верховинах пересічна висота над рівнем моря становить понад 300 футів на заході й 600 футів на сході. В регіоні багато хвойних лісів і орних земель.

У Норрланді вздовж норвезького кордону багато високих гір (6000—7000 футів), крім того, є ще озерний край, де знаходиться більшість із 96000 шведських малих озер, що вкривають 9% території. Як і Фінляндія, ці широкі простори, населені почасти лапландцями (ON *Finnar*), були колонізовані порівняно пізно[2].

РОЗДІЛ II Землі Свіїв

Свії спочатку жили на території навколо з'єднаних озер Меларен та Ельмарен і на прилеглому узбережжі Балтійського моря. Вони населяли три головні землі: 1) Уппланд, зокрема й Ґестрікаланд (тепер Ґестрікланд) і Гельсінґаланд (тепер Гельсінґланд); 2) Сюдерманаланд (тепер Сьодерманланд); 3) Вестманаланд (тепер Вестманланд), зокрема й Далар (тепер Даларна, на півночі) і Неріке (тепер Нерке, на півдні).

1. Уппланд

Уппланд (OS *Upland*), серце Свеаланду, складався з трьох провінцій, назви яких мали ту саму етимологічну структуру. Ця структура складалася з двох компонентів, другий з них — *(h)und-, округ, що постачає сотню (*hundr*) чоловіків для чотирьох 24-весельних кораблів. Перший компонент — числова вказівка на кількість таких *hundr*, тобто округів у даній провінції. Отже, назва *Tíundaland* свідчить, що ця конкретна провінція мала десять (*tíun*) округів; *Áttundaland* — вісім (*áttu*) і *Fjaðryndaland* (OS *Fiadhrunda-)* — всього чотири (*fjórir* < *fjoðurir).

І в Тіюндаланді, і в Аттундаланді понад морем лежали прибережні райони, які називалися *Rodh*. Тіюндаланд, що складався з 11 *hundare* (сотенних округів)[3] і 5 *skiplagh* («корабельних районів»)[4], вважали за найважливішу з уппландських провінцій, бо саме там — на річці Фюрі й північному відгалуженні озера Меларен — стояло місто Стара Уппсала (*Gamla Uppsala*; ON *Uppsalir*). У цьому місті знаходилася головна святиня Свіїв — храм на честь богів родючості на чолі з богом Фрейром — і резиденція королів Свіїв (першою відомою династією яких були Інґлінґи), що вважалися втіленнями бога родючості. В Тіюндаланді й досі збереглися чотири могильні кургани (VI ст.) королів Свіїв. Три з них — у Старій Уппсалі, а четвертий (головний курган — Оттарів) — у Венділі, приблизно за 20 миль на північ від Старої Уппсали.

Уппсала була відома як «Уппсальська коштовність» (*auðr*). У цьому місті збиралася тіюндаландська асамблея, яку вважали за верховну раду. Голову уппсальської асамблеї ставили вище від голів інших асамблей Свіїв. Коли виникав конфлікт між законами різних асамблей, уппсальські закони переважали.

На річці Фюріс бл. 985 р. відбулася вирішальна битва між Ейріком, королем Свіїв, і данським королем Гаральдом Ґормссоном. Завдяки цій битві шведська династія зберегла свою незалежність. Саме тоді шведський король Ейрік дістав своє прізвисько Сіґрселі («Переможний»).

За десять миль на південний схід від Старої Уппсали лежить камінь Мораенґ. То було місце зборів Мульської асамблеї, що обирала короля Свіїв, піднімаючи кандидата на той камінь. Ця асамблея мала право і страчувати короля.

Не раніше ніж 1100 р. поганське капище в Старій Уппсалі поступилося християнській церкві, бо тільки тоді в місті засновано єпископську кафедру. Десь 1273 р. Уппсальський собор перенесли на дві милі на південь, на місце сучасного міста Уппсали, що тоді називалося Естра-Арос (*Östra Arós*).

* * *

Якщо Тіюндаланд був релігійним і політичним центром Свіїв, Аттундаланд (що складався з 9 сотенних[5] округів і 10 прибережних районів)[6] став економічним центром. На території цього лену формувались міжнародні торговельні осередки, які з часом змінювали один одного, останнім серед них був Стокгольм.

Першим таким економічним осередком став Гельґьо (сучасний Лільон), колись невеличкий острів в озері Меларен у парафії Екерьо (OS *Äkru*), острів, «що тепер унаслідок опускання рівня води з'єднався з берегом»[7]. Археологічні розкопки (проведені з 1954 р.) свідчать, що цей торговельний пункт засновано в V ст., і він знаходився в розквіті аж до кінця VIII ст., коли поступився значенням Бірці[8]. Бірка (шведською мовою *Björkö*, буквально «Березовий острів»), ремісниче й торговельне місто, виросло на іншому невеличкому острові озера Меларен за кілька кілометрів від Гельґьо. Розкопки в ньому проведено в 1871—1895 рр., і численні міські могили дали багато археологічних знахідок IX—X ст.[9]. З тогочасних письмових джерел (*«Vita Anskarii»*) відомо, що Бірка посідала панівне становище в східнобалтійській торгівлі між 800 і 950—975 рр.; згодом її жителі, напевно, перебралися до недалекого міста Сіґтуни, заснованого в другій половині сторіччя. Топографічна назва *Kugghamn* (буквально «гавань вантажних човнів»), що дійшла до наших днів, фризького походження і засвідчує, що купцями Бірки могли бути фризи.

Християнське місто *Sigtuna Dei* (ON *Sigtúnir*) стояло на південному березі півострова, що виступав у широку частину озера Меларен. Саме там карбували найдавніші монети королів Свіїв — монети Олава Скаутконунґа (995—1020/22) з написом «SI(gtuna) DEI»[10]. 1050 р. Сіґтуна стала осідком першого християнського єпископа Свіаланду. Рунічні написи XI ст. засвідчують наявність гільдій фризьких купців у Сіґтуні.

«Саґа про Інґлінґів» Сноррі Стурлусона згадує, що Фядгрундаланд (нині поділений на п'ять гундаре[11]) мав колись окремого короля, але той король був членом панівного клану Інґлінґів з Уппсали. Згодом Фядгрундаланд і Вестманаланд мали спільного єпископа.

* * *

Сьєланд (*Sjáland* < *sjár*, «море») — назва прибережних районів як Тіюндаланду, так і Аттундаланду. Перша група районів нині має назву Норре Родген (*Tíundaland Roð*) і складався з п'яти *skiplaghs*[12], тоді як друга група (*Áttundaland Roð*) мала десять *skiplaghs*[13]. До цієї

групи входили ще Аландські острови (Агвенанмаа) — архіпелаг біля входу до Ботнічної затоки і шлях до Фінляндії та Східної Європи[14]. Аландські острови складаються десь із 80 заселених островів і приблизно 6000 інших окремих острівців. На найбільшому острові в Салтвіку виявлено кілька важливих нумізматичних знахідок VIII—IX ст.

Десь у Сьєланді були ще й ворота до Східної Європи — Балаґардссіда ісландських саґ; їх місце тепер ще остаточно не встановлено.

Якщо внутрішня організація Свіаландських ленів полягала в поділі на «сотні» (> *und*-, див. вище), адміністративною одиницею в Сьєланді був «прибережний район» (шведською мовою *skiplagh*). Отже, Сьєланд вважали за *Rodhslaghin-Ra(d)zlagen*, або «Юридичний (округ) гребних суден».

Як і Зеланд у Данії, цей шведський Сьєланд теж був притулком для балтійських піратів та шукачів пригод.

Дехто з учених, особливо Ернст Кунік (1814—1899) та Вільгельм Томсен (1842—1927), висунули теорію, що фінська назва Швеції — *Ruotsi* — походить від *roðsmenn*, «веслярі, люди сучасного Рослаґену»; це слово начебто було джерелом назви «Русь»[15].

* * *

Рунічні написи XI ст. свідчать, що більшість активних уппландців у Східній Європі (майже 2/3) походила з Аттундаланду і округ (*härad*), близьких до озера Меларен: Гобо, Бро, Соллентуни, Ерлінґгундри, Семінґгундри, Сьюгундри, Люгундри і Валлентуни[16].

Відомо, що чоловік з округи Гобо (OS *Habo*) помер у церкві Св. Олава в Новгороді, а якийсь чоловік з Валлентуни втопився в Новгородському морі.

Один з моряків (*roþr*) ярла Гакона II був родом з округи Бро. Ассур, син ярла Гакона II, побрався з дівчиною з Бро. Кілька членів славетної Серкландської виправи Інґвара походили з Аттундаланду (Гобо, Ерлінґгундри, Сьюгундри, Люгундри). Фрейґейр, вождь варязької дружини в балтійських водах у 1050-х рр., був родом з Сьюгундри (OS *Sahundare*). На щастя, відомі й дані про кількох членів його команди. Один з них походив із Бро, другий — із Семінґгундри (OS *Samingia hundare*), третій — з округу Трьоґдс (OS *Troghbo*) у Ф'ядгрундаланді, а четвертий — з прибережної частини Ґестрікаланду (*Gävle*, OS *Gafle*).

Серед населення Аттундаланду було чимало мореплавців, що добиралися до Греції, двох із них згадано в написах 1030 р. — одного з округи Сьюгундри, а другого з Люгундри. Інші мореплавці до

Греції походили з Соллентуни (OS *Sollanda*), Ерлінґгундри (OS *Arlandingia*), Семінґгундри, Валлентуни (OS *Valanda*), Сьюгундри та Люгундри (OS *Lyhundare*).

* * *

Серед людей із Ф'ядгрундаланду, відомих у Східній Європі, один чоловік був з округи Осунди й помер у грецькій гавані; члени Інґварового східного походу 1041 р. — родом з Осунди (OS *Ashundare*) і Лоґунди. Один член Фрейґейрової дружини (бл. 1050 р.) походив з Трьоґдської округи на берегах озера Меларен.

На підставі даних рунічних написів, найактивніші люди Сьєланду походили з Дандерюдського (OS *Danarö)* прибережного району.

На щастя, ми маємо свідчення про п'ять поколінь клану, дуже активного в Східній Європі. Засновником роду був Ойстейн з Бробю, що на початку XI ст. доплив до Візантії. Його онук — славетний Ярлабанкі I, що «володів усім Тебю». До нас дійшло чимало написів, присвячених його доброчинній діяльності.

Через шлюб клан Ойстейнів породичався з іншим кланом, відомим на Сході й на Заході, — Онема з Боррести. Цей клан походив з Оркести (OS *Orkastadha*) в Семінґгундрській окрузі Аттундаланду. Рунічні написи з Тіюндаланду містять дані про (іноземний? фризький?) купецький клан з Уппсали, засновником якого був Йонга (давальник).

Як йшлося вище, в написах із Сіґтуни згадано гільдію фризьких купців. Мореплавці до Греції були жителями округів Уппсали та округу Белінґе (OS *Bäling*).

Один з учасників Інґварового походу 1041 р. походив з округи Ерббюгус (OS *Örby*) в північному прибережному районі Тіюндаланду.

2. Сьодерманланд (Sudhermannaland)

Давній Судгерманаланд (ON *Suðrmannaland*, шведською мовою *Södermanland*) мав два типи адміністративних одиниць: *геред* (округа; шведською мовою *härad*) і *гундаре* (сотня).

Гередів було всього два, і то в північно-східній частині лену; вони межували з Аттундаландом і підходили до узбережжя Балтійського моря: переважно прибережні округи Ютра-Тер (або *Sotholms häradh*) та Юфра-Тер (або *Svartlöts häradh*; нині округи Свартльоса і Ферентуна) на південь від пізнішого Стокгольма.

Інші десять округ належали до типу гундаре. Округи розміщалися трьома паралельними «колонками» з півночі на південь.

Перша «колонка» складалася з чотирьох округ: Вестра-рек (нині Вестер Рекарне і Окербо), Естра Рек (нині Естер Рекарне і частина округи Віллоттінґе), Упунд (нині округа Оппунда й частина Віллоттінґе) і Юнакерс (нині Йонакерс).

На території тих округ стояли три великі міста: Торсгарґ (нині Торсголла, Вестра-рек), що з'являється в Першому Новгородському літописі під 1189 р. як *Хоружьк*, місце, де «німці» і шведи затримали кількох новгородських купців[17].

Двома іншими містами були Ескільстуна, де знайдено славетні ескільстунські саркофаги, і Туна. Ескільстуну названо на честь Ескіля, єпископа й мученика англійського походження, вбитого в Стренґінесі (1080 р.).

Друга «колонка» теж складалася з чотирьох округ. Перші дві — Окербо (нині округи Окербо, частина Вестер Рекарне, Феллінґсбро, Ліндесох Рамсберґс, Нья Купперсберґс) на заході і Сільбо (тепер Селебо) на сході. В Окербо, на південних берегах озера Меларен стояло місто Стренґінес (нині Стренґнес), столиця Судгерманаланду і осідок місцевого єпископа.

Двома іншими округами були Дава (тепер Даґа) і Рьона (тепер Рьоньо), на території цієї другої округи знаходилося торговельне місто Нюкьопунґ (тепер Нючепінґ), згадане в Першому Новгородському літописі під 1189 р., у слов'янізованій формі *Новоторжець*.

Ще двома округами в останній, найсхіднішій «колонці» були Екнабо (тепер округи Екнебо та Селебо) і Гьольбо (тепер Гьолебо), на території Гьольбо стояло місто Троса.

* * *

З усіх провінцій Свіїв найбільшу кількість написів, присвячених тим, хто мав стосунки зі Східною Європою, можна знайти в Сьодерманланді. Перед тут веде округа Рьоньо на узбережжі Балтійського моря, де є принаймні десять написів. Люди, про яких згадують ці написи, подорожували до Аустрвеґу, Ліфланду, Доміснесу в Земгалії, гирла річки (Західна) Двіна, Голмґарда (Новгорода) і Ярославової (Ярослав, 1015—1054) Ґардів (Русі); кілька з них доплизали і до Греції, міста Тумті. Крім того, два написи безпосередньо згадують Інґварів похід 1041 р.

Сам Інґвар походив із Стренґінеса, і ми знаємо про це з одного з трьох написів, знайдених у тому районі (округа Окерс); напис присвячено членам його дружини.

Більшість Інґварової дружини була з Сьодерманланду, або з південних берегів озера Меларен (сучасні округи Вестер Рекарне, Естра Рекарне, Окерс, Селебо, Свартльоса, Оппунда, Віллоттінґе,

Даґа), або з прибережних районів Балтійського моря (Льосінґсу й Сотгольмсу). Бл. 1035 р. Ассур, син ярла Гакона, побрався з Ґунлауґ, донькою Голмґейра, що мав володіння в Естра Рекарне (OS *Östra Rek*).

Торстейн, вождь дружини на Русі в 1050-х рр., був з округи Екнебо (OS *Öknabo*), розміщеної між озером Меларен і Балтійським морем.

Ґудвер, командир варязької гвардії в Константинополі, походив з округи Сотгольмс.

Кілька людей з Рекарне, Оппунди, Екнебо і Свартльоси подались до Греції і навіть до *Langobarðaland* (візантійської Італії).

3. Вестманналанд (Västmannaland)

Вестманналанд був поділений на сім *гундаре* (округ). Найзахідніша округа — Акербо (тепер Окербо) — займала майже половину території й ділилася на два прибережні райони: Вестра та Естра. Далі йшли округи Сневінґя (тепер Сневрінґе), Нордбо (тепер Норрбо), Тугундаре (тепер Тугундра, з містом Вестра Арос), Тьюрбо (нині Юттертьюрбо) і два гундаре — Ґорунда і Сеунда, зокрема й *thinglagh* Сеунда (нині Сьєнде).

Політичним, культурним та релігійним центром Вестманналанду було місто Вестра-Арос (сучасний Вестерос; пор. давню назву Уппсали: Естра Арос), де з 1123 р. існувала єпископська кафедра.

Дуже цікаві для нас рунічні написи, знайдені в окрузі Нордбо (тепер Норрбо). Один з цих написів належить до так званих Інґварових каменів (бл. 1041 р.), інший напис, на думку деяких учених, згадує назву естонського острова *Руньо*.

З округи Сневрінґе (OS *Snevingia*) походить Інґварів камінь із назвою середньоазіатського торговельного центру Хорезм (*Khwārizm*; ON *Karusm*).

4. Нерке (Nærike), Дал, Вермланд (Vermaland) і Далар

Провінція Неріке (тепер Нерке) складалася з десяти округ. Центром провінції було місто Ерабро (тепер Еребро), перехрестя кількох важливих торговельних шляхів.

Після остаточної християнізації Швеції Нерке підпорядковувалася єпископові Стренґінеському з Вестманналанду.

На південно-західних берегах озера Венерн лежав лен Далар із містом Кьопманебро.

На захід від Вестманналанду і Неріке й на північ від великого озера

Венерн знаходився лен Вермаланд (тепер Вермланд) зі столицею Тінґвалла (тепер Карлстад) на північному березі озера.

Як і сусідній лен Далар, пагористий Вермланд був укритий густими лісами, серед яких вирізнялися тільки дві чималі річки — Кларельвен (304 милі) і Дал (323 милі) — та їх долини. Далар (тепер Даларна) разом із сусіднім південним леном Вестманналандом формував єдиний юридичний округ на чолі з одним суддею, що жив у Вестра Аросі (тепер Вестерос). Лісовий лен Далар, або *Dala hundare*, займав землі навколо озера Сільян (ON *Silghis Siö*, 110 кв. миль), річка Дал (323 милі) впадає в це озеро й витікає з нього. Як засвідчує назва (ON) лену — Ярнбераланд («Залізоносна земля»), — в Даларі давно почали видобувати залізо (точна дата невідома). Видобуток міді почався тут бл. 1100 р. у Коппарберґу (тепер Стора-Коппарберґ) поблизу Фалуна (OS *Falan*) в Естер-Даларі[18].

На північ від Далару лежав лен Ямталанд (тепер Ємтланд), що порівняно пізно перейшов під владу королів Свіїв[19].

5. Ґестрікаланд, Гельсінґаланд, Геріардал і Норрботтен

Невеликий лен Ґестрікаланд (тепер Ґестрікланд), до якого входить гундаре Ґестрікаланд, лежить на північ від Тіюндаланду. Він належав до Уппландського юридичного округу й був частиною Уппсальського архієпископства. Центром лену став порт Ґефле (тепер Ґевле).

На північ від Ґестрікаланду на обох берегах Ботнічної затоки (тобто й у Фінляндії теж) простягся лен Гельсінґаланд (ON *Helsingjaland*, сучасна назва Гельсінґланд). Разом з Уппландом він становив єдиний юридичний округ на чолі з уппсальським головою. Цей лен мав велике значення з огляду на видобуток заліза з болотяних покладів[20].

На схід від Гельсінґаланду лежав Геріардал (ON *Herdalr*, сучасна назва Герєдален), через цей лен проходило одне з відгалужень Прочанського шляху до норвезької столиці Нідаросса.

Далі на північ знаходилися ще три лени Свіїв: Мідгальпад (тепер Медельпад), Анґерманаланд (тепер Онґерманланд) і Норре-Бутн (тепер Норрботтен), які простягалися аж до Полярного кола.

На жаль, наявні джерела не дають докладної інформації про ці лени за доби середньовіччя.

РОЗДІЛ III Землі Ґаутів

Ґаути (шведською мовою *Götar*)[21] жили переважно в двох ленах: Вестра Ґауталанд (шведською мовою *Väster Götland*) та Естра Ґауталанд (*Öster Götland*). Середньовічний Смоланд на південь від Естерґьотланду (Естерйотланду) мав тісніші зв'язки з землями Ґаутів, ніж із землями Свіїв.

Якщо, як здається, йотами в поемі *«Беовульф»* названо ґаутів, тоді в другій половині VI ст. вони ще мали свою власну панівну династію[22]. На жаль, цього вже аж ніяк не можна твердити про ті часи, коли ґаути визнали короля Свіїв своїм володарем.

6. Вестерґьотланд (Вестерйотланд; Вестра Ґауталанд)

Вестерґьотланд, знаходячись на півдні від озера Венерн і на заході від озера Веттерн, межував із норвезьким фюлькі Ранрікі. Вестерґьотланд контролював важливу в торговельному аспекті верхню течію річки Ґьота-Ельв.

Вестерґьотланд, складаючись із тридцяти округ (*häradh*), вважався багатим леном з родючими ґрунтами і найдавнішим центром християнської культурної діяльності (так само як Уппсала у Свіїв була центром поганської цивілізації).

Саме з Вестерґьотланду християнство поширилось на всю Швецію. Крім того, там найкраще сформувались і розвинулись законодавчі традиції *Mare Balticum*.

Політичним і культурним центром, резиденцією ярла та центром єпархії (десь із 1014 р.) стало й торговельне місто Скара (ON *Scarar*) в окрузі Сканунґс; лен Вермаланд теж підпорядковувався цьому єпископству.

Іншими важливими містами були Льодгьосе (шведською мовою *Lödöse*, Льодьосе) в окрузі Алір та Лідгукьопунґ (шведською мовою *Lidköping*, Лідчепінґ) на південному березі озера Венерн.

У першій половині XI ст. династія вестерґьотландських ярлів була пов'язана з норвезькою династією. Внаслідок конфліктів із королем Свіїв (Олавом Скаутконунґом) ярл Роґнвальд Ульвссон 1016 р. переїхав зі шведською принцесою Інґіґердою (що вийшла заміж за Ярослава Мудрого, пом. 1051 р.) до Новгорода (Голмґарда), де став спадковим ярлом Ладоги (Альдейґюборґа). Його династія правила там десь до 1050 р.[23].

Інша парость вестерґьотландської династії 1056 р. посіла в Уппсалі трон Свіїв, а згодом стала королями всієї Швеції.

У Вестерґьотланді в окрузі Віста (ON *Vist*) знайдено Спарльоський камінь із найдавнішими рунічними написами («пізній футарк», кінець VIII—початок IX ст.). Серед написів із центральної округи Редвеґс (OS *Redhvägh*) цікаві для нас Інґварів камінь (бл. 1041 р.) зі згадкою про Естланд та ще один камінь, де згадано Ґрікланд[24].

7. Естерґьотланд (Естра Ґауталанд)

На південь від Судгерманаланду між озером Веттерн (733 кв. миль) і Балтійським морем знаходився лен Естра (ON *Eystra*) Ґауталанд. Поблизу кордону з Судгерманаландом тече річка Бровікен (OS *Bravik*), на якій бл. 770 р. відбулася славетна Бра́веллірська битва[25].

Естерґьотланд складався з 17 округ. У регіону було троє важливих міст, назви яких мають як свою другу складову частину слово *-köpung* (тепер *köping*), що означає «ярмарок». Місто Ліонкьопунґ (тепер Лінчепінґ) в окрузі Акербо стало політичним та релігійним центром усього лену. Бл. 1080 р. у місті засновано єпископську кафедру. До цієї єпархії належали ще й великі острови Еланд і Ґотланд.

Двома іншими містами були Ньоркьопунґ (тепер Норрчепінґ) в окрузі Льоснінса та Судгеркьопунґ (тепер Сьодерчепінґ) в окрузі Бєркакінда трохи далі на південь.

Ще одним важливим економічним центром стало місто Скенінґе (тепер Шеннінґе) на схід від озера Веттерн.

В Естерґьотланді виявлено два з найдавніших шведських рунічних написів («пізній футарк»): Кельвестенський камінь (кінець VIII ст., округ Аска) і відомий Рьокський камінь (середина IX ст. з округи Люсінґ (тепер Льосінґс) на берегах озера Веттерн. У Льосінґсі знайдено ще й два Інґварові камені.

На схід від цієї округи лежала округа Ґільстрінґс (тепер Ґьострінґс), де знайдено цікавий напис (десь 1010 р.) із згадкою про Ґрікланд.

З округи Ганакінди (тепер Ганекіндс) походить напис першої половини XI ст., в якому, ймовірно, йдеться про Аландські острови.

Острів Еланд (ON *Eyland*, 520 кв. миль) поділявся на Норра-мотет із п'ятьма округами і Судра-мотет із шістьома округами. Його центром було місто Кьопунґ (тепер Чепінґ) у південній частині Норра-мотет.

8. Смоланд

На південь від власне Естерґьотланду лежали лісові території

Смоланду (ON *Smálǫnd*, «невеличкі землі»), що складалися з десяти земель. Хоча на початку XIII ст. данський історик Саксон Граматик назвав Смоланд *deserta Werundiae* (пустелями Баренду), ця територія, близька до данської провінції Сканії з високим рівнем розвитку, мала порівняно добре організовану систему шляхів і кілька важливих торговельних центрів. Смоланд об'єднував десять земель, дві з яких — Юдгре і Кінд — бл. 1500 р. стали складовими частинами Естерґьотланду. Разом із землею Тґіуст вони стали відомі як лен Стекагольмс. Торговельне місто Юнакьопунґ (тепер Йончепінґ) на південному краї озера Веттерн у землі Тгвета мало очевидні переваги, оскільки лежало на перетині вісьмох головних торговельних шляхів. На схід від Тгвети розташована земля Вебо (тепер Ведбо) з містом Екесіо (тепер Екше).

Три землі — Фінвідер (тепер Фінведен), Нюдгунґ (тепер Нідунґ) і Веренд — відомі як *Tiu häradh*, або, власне, «Десять округ». Якщо порівняти з іншими частинами Смоланду, вони були густо населені й мали кілька міст, три з яких слід згадати: Льонґбю (тепер Люнбю) у Фінвідері, Гветеланда (тепер Ветланда) в Нюдгунґу і Вексіо (тепер Векше) у Веренді.

Векше був політичним і релігійним центром Веренду (власне Тіугереду) і з 1170 р. уже мав свого єпископа. Частина Смоланду й далі перебувала під духовною опікою єпископа Льонкьопунґського.

У Векше бл. 1045 р. помер єпископ-місіонер Св. Сіґфрід. Він був англійцем з Йорку і з успіхом проповідував у Смоланді та Вестерґьотланді, охрестив короля Свіїв Олава Скаутконунґа (пом. 1020/1022 р.).

На південний захід від Естерґьотланду простягся лен Румлаборґс, що складався з чотирьох округів. Балтійське узбережжя Смоланду називалося Кальмара-фьоґаті й поділялося на сім округ. Там містився великий порт Кальмарна (ON *Kalmarnir*, тепер Кальмар).

У Смоланді знайдено кілька цікавих рунічних написів. Один з них — із Сундербо (тепер Суннербо) у Фінвідері — згадує назву Ґрікланд, інший свідчить про звитяги ярла Гакона (напис з Н. Люнґи в Нюдгунґу)[26].

РОЗДІЛ IV Дороги й торговельні шляхи[27]

Виникнення найголовнішого шведського шляху тісно пов'язано з процедурами вступу короля на трон. Після того як тінґ у Морі *Mora äng*, (за десять миль на південний схід від Уппсали) ухвалював кандидата на трон, новий володар Свіїв й Ґаутів мав уже визначеним шляхом,

що називався *Eriksgata* (ймовірно, «шлях єдиного могутнього»)[28], об'їхати головні провінційні асамблеї і скласти присягу на взаємну вірність. Шлях пролягав через озеро Меларен до сьодерманландського центру Стренґінеса, звідти через Нюкьопунґ та Норркьопунґ до естерґьотландського центру Льонкьопунґа. Далі шлях ішов через Юнакьопунґ, центр смоландської землі Тгрети (Вестра Голавеґ), до Скари, столиці Вестерґьотланду. Звідти він пролягав через Ромундабодгу (тепер Рамундебода) до центру Нерке Ерабро, а потім через столицю Вестманланду Вестру Арос назад до Уппсали, або ж Естри-Ароса.

Окрім Еріксґати, був і своєрідний трансшведський шлях, який називався Прочанським. Він починався в Нідароссі, політичному центрі Норвегії, і закінчувався в Лунді — столиці данської Сканії.

Цей шлях проходив через Ямталанд і Далар (Коппарберґ), а звідти до Еребро в Нерке; далі він тягся вздовж східного берега північної частини озера Веттерн і доходив до міста Мутали. Тут шлях розгалужувався на дві дороги, що вели до Юнакьопунґа: Вестра Голавеґ і Естра Голавеґ. З Юнакьопунґа шлях під назвою *Laga-stigen* ішов через Смоландську землю Фінвідер до прикордонного міста Мадкарюда (тепер Маркарюда), а далі через данську Сканію до Гельсінґборґа, доходячи до столичного міста Лунда.

Уппсала була вихідним пунктом кількох шляхів Свіаланду. На північ від Уппсали йшов шлях *Nordstigen*, проходячи через Ґевле, центр Ґестрікланду, і вздовж морського берега аж до поселення Серкілакс на річці Турнеельвен (фінською мовою Торніо).

Ще один шлях з Уппсали вів на схід через балтійський порт *Ґрісслегамн* до *Áttundalands Rodh*. Цей порт для нас дуже цікавий, бо саме звідти морський шлях ішов до Аландських островів, звідти до південної Фінляндії і нарешті до Східної Європи. Морський шлях до Фінляндії пролягав з ґестрікландського порту Ґевле та острова Арнгольма (*Áttundalands Rodh*, тепер Аргольм Бок). Другий шлях (бл. 1250 р.) закінчувався у фінському порту Пуркал (тепер Порккала).

Шляхи від Уппсали до Енекьопунґа (тепер Енчепінґ) — Вестра Арос—Стренґінес—Нюкьопунґ — були частиною Еріксґати.

З Тінґвалли (тепер Карлстад) у Вермланді йшов добре відомий шлях до Норвегії долиною річки Кларельвен. Інший шлях, на північ від озера Венерн, пов'язував Тінґваллу з Ерабро і мав назву *Letstigen*.

Ерабро, центр Нерке, лежав на перехресті Прочанського шляху, Еріксґати й південного шляху, що йшов з Нюкьопунґа.

У цьому торговельному центрі Сьодерманланду сходилося кілька шляхів: з півночі тяглась Еріксґата (Уппсала—Стренґінес), з південного сходу — Балтійський шлях, що починався в порту Ґрісслегамн,

з північного заходу — шляхи з Лаґльосакьопунґа (тепер Чепінґа; Вестманланд) та Еребро (Нерке), з півдня знову-таки Еріксґата (Ньоркьопунґ—Льонґкьопунґ) і дорога з Судгеркьопунґа, початок Кальмарського шляху.

Льонґкьопунґ, центр Естерґьотланду, що лежав на Еріксґаті, мав зв'язки і з Муталою (північний захід), Мюллобю (тепер Мйольбю) на заході, Нюа-Вестервіком (тепер Вестервіком), Кальмарною на південному сході та Судгеркьопунґом на сході.

Найжвавішим перехрестям шляхів в усій Швеції було смоландське торговельне місто Юнакьопунґ (тепер Йончепінґ). Там сходилося вісім шляхів: 1) Вестра Голавеґен — з Мутали вздовж озера Веттерн; 2) частина Еріксґати, названа Естра Голавеґ, — з Льонґкьопунґа; 3) східний шлях з Екесіо і Гветеланду (по дорозі на Кальмарну); 4—5) два південні шляхи, що пов'язували Вестерґьотланд із Данією через Фінвідер — *Nissa-stigen* з Гольмстада в Галланді і *Laga-stigen*, що йшов через прикордонне містечко Мадкарюд до Гельсінґборґа в Сканії; 6) шлях до Бадгасунда (тепер Ульрісегамн) по вестерґьотландському Редвеґену; 7) шлях уздовж озера Веттерн до Гіо (тепер Гйо); 8) шлях до столичного міста Скари (одна з ділянок Еріксґати).

Скара мала зв'язки і зі Свіаландом (по Еріксґаті), і з Норвегією. Південно-західний шлях пов'язував Скару через Льодьосе з норвезьким торговельним центром Конунґагеллою, а Північний Шлях через Лідкьопунґ, озеро Венерн і Тінґваллу поєднував Скару з південно-східним регіоном Норвегії (округами Гейдсіватінґу).

КНИГА П'ЯТА

ҐОТЛАНД

[Див. ще с. 1187]

Примітки до книги п'ятої див. на с. 1048.

1. Топографія

Ґотланд — острів у Балтійському морі за 50 миль на схід від шведського берега. Острів має 77 миль завдовжки, його максимальна ширина — 31 миля; площа — 1167 кв. миль. До Ґотланду належать ще й чотири недалекі від нього острови. Найбільший серед них — острів Форе (*Fårö*, ON *Fárö*) — лежить просто на північ від головного острова, на ньому ростуть великі ліси і є багато піщаних дюн. На мисі Гаммарс цього острова знайдено найдавніший у Європі скарб куфічних диргемів, датований 783 р.[1].

Другий острів — Ґотська-Санден — лежить досить далеко в морі, теж на північ від Ґотланду, і найкраще його можна схарактеризувати як величезну купу піску. І, нарешті, поблизу західного узбережжя Ґотланду є два невеличкі острови — *Lilla* («малий») і *Stora* («великий») Карлс, обидва острови мають на узбережжі прямовисні скелі.

Поверхня Ґотланду — величезне вапнякове плато, де майже нема річок. Озер на острові мало, і вони неглибокі. Від високого західного

берега поверхня острова поступово й рівномірно опускається в східному напрямі. На острові переважають ліси та орні землі.

На узбережжі Ґотланду мало природних гаваней. На західному березі тільки в кількох місцях, надто там, де згодом виросло місто Вісбю (*Гъцк берегъ*), кораблі можуть безпечно підпливати до берега (Валк С. Н. Грамоты Вел. Новгорода и Пскова. — Л.—М., 1949. — С. 74—75).

2. Суперечності: «Селянський острів» і куфічні диргеми

За середньовіччя тубільне населення Ґотланду, споріднене з ґавтами, здебільшого й далі становило громаду вільних селян, поділену на третини (*Þriðiung*): Нордаста, Мідал і Суннестра, кожна з них мала шість або сім (Мідал) асамблей (*Þing*). Загальноґотландська асамблея збиралась у містечку Рома в північно-центральній частині острова.

Про історію Ґотланду до XIII ст. не відомо нічого певного. В «Сазі про Ґутів» (див. нижче), яку написав ґотландський церковник першої половини XIII ст., розповівши дещо й про минувшину острова, дуже багато неясного. Проте в цій сазі є деякі дані про зв'язки між Ґотландом і шведськими королями в Уппсалі.

На цьому острові, дарма що там жили самі селяни, виявлено половину всіх скарбів, знайдених на Скандинавському півострові, надто срібних монет вікінґівської доби. Загальна кількість відкопаних монет — 40 000 куфічних диргемів, 38 000 німецьких монет і 21 000 англосаксонських[2]. Найбільший скарб диргемів знайдено 1936 р. у Стора-Велінґе в парафії Буттле в центральній частині острова. Цей закопаний у X ст. скарб важив 17,5 фунта і складався з 2674 монет.

3. Ґотланд як «Північний Занзібар»

Більшість учених, досліджуючи феноменальну кількість скарбів на острові, вважають, що «мирне селянське» населення острова (на відміну від войовничих свіїв) було спритними й талановитими купцями[3]. Але цим твердженням важко пояснити ситуацію, що не знає паралелей в історії людства. Те, що селяни, працюючи в поті чола й не бачачи жодних обріїв, крім краю свого поля, могли бути водночас досвідченими і вправними купцями, які торгували з далекими країнами, — вкрай невірогідне припущення. Так само годі повірити й у те, що острів без жодного порту чи ярмарку міг бути торговельним центром.

Автор цієї праці погоджується з тезою Маттса Дреєра, що ґотландські селяни не мали нічого спільного з багатствами, викопаними

на їхньому острові. Радше Ґотланд відігравав роль, яку можна порівняти з роллю східноафриканського острова Занзібар, тобто правив міжнародним купцям, головним товаром яких були раби, за оперативну базу, спрямовану проти континенту. Дреєр писав:

«З національного погляду згадані в джерелах ґотландські купці були не більшими ґотландцями, ніж італійські купці, що в зеніті венеціанської величі оселилися на грецьких островах, — греками»[4].

Отже, на мою думку, Ґотланд був проміжною базою для міжнародних купців на чолі з франками і фризами, що торгували на всьому Скандинавському півострові. Ґотланд можна було дуже легко оборонити від ворогів, і за тієї непевної доби острів став ідеальним місцем для закопування скарбів.

Ця моя думка спирається на два дуже важливі факти. По-перше, протягом задокументованого періоду ґотландської історії острів завжди був колонією іноземних купців. По-друге, — і цей факт набагато важливіший, — у *«Gutalagen»*, або *«Lex Gotlandici»*, виробленому в XIII ст. праві для тубільного населення острова, не згадано ні торгівлі, ні мореплавства, ні міських громад. Торгівля, розвиток та міське життя вочевидь не цікавили ґотландських селян[5].

4. Рунічні написи з Ґотланду

На острові виявлено кілька рунічних написів, де йдеться про людей, що провадили активну діяльність у Східній Європі. Найдавніший серед них — напис X ст. на Пілґордському камені (Boye sn.), що повідомляє про кількох мандрівників на новому «шляху з варягів у греки», а також називає один з Дніпрових порогів.

Написи на двох інших каменях (обидва середини XI ст.) згадують про місцевості Північно-Східної Європи: Віндау в Курляндії (Сьонгемський камінь) і Голмґард (Новгород; Фоллінґбоський камінь). Сюди можна додати ще й третій напис того самого періоду, там ідеться про «торгівця шкірою», що торгував на «Півдні» — мабуть, у Греції (камінь Стенкумла)[6].

5. Хто були «ґоте» давньоруських літописів?

У *ПВЛ Гъте*, що означало «[купців] з Ґотланду», з'являється двічі, але тільки у вступних розділах.

Проте *Перший Новгородський літопис*, починаючи з 1130 р., подає вже й точну інформацію про цих *ґоте*: адже саме тоді данський принц "Пан" Кнут король ободритів (1128—1131) і зять Мстислава

Мономаховича, князя Новгородського і Київського (пом. 1132 р.), започаткував у Балтійському морі активну торговельну політику.

Уступ із цього самого літопису (бл. 1188 р.) свідчить, що назва *ґоте*, яку джерело інколи заступає терміном «варяги», стосувалася міжнародних купців, які їздили в далекі країни й провадили активну торгівлю на Балтійському морі. То були попередники саксонських купців із Німеччини. В західних джерелах другої половини XII ст. цих купців називали *Guti* або *Gutenses*.

То були ті самі міжнародні купці франко-фризького походження, що десь із 800 по 975 р. використовували порт та *emporium* Бірку в Уппланді як свою базу на Східній Балтиці. Після занепаду Бірки центром їхньої діяльності став Ґотланд. Із Бірки купці пливли до Великого Новгорода, де мали свій власний двір; первісна назва цього двору, як свідчать документи (1015 р.), була *поромонь двор*, або ж двір *farmen* (ON *farmaðr*), «далеко торжочок купців», а згодом його називали *Готьский двор*.

Певне, саме ці купці побудували в XI ст. першу гавань на західному узбережжі Ґотланду й поспріяли розвиткові торговельного містечка, згодом відомого під назвою (ON) Вісбю. 1123 р. в Ґотландії вже був єпископ-місіонер.

Першим німецьким портом, що взяв участь у балтійській торгівлі, був Любек, піднесений (1159 р.) зусиллями саксонського герцога Генріха Лева. Швидкий розвиток міста забезпечили герцогські привілеї, надані 1160 р., а також привілеї, що їх давали німецькі імператори: Фрідріх I (1188 р.) і Фрідріх II (1226 р.).

Перший міжнародний договір про балтійську торгівлю, текст якого дійшов до наших днів,.укладено в листопаді 1163 р. в Артленбурзі на річці Ельбі. За цим документом, що його склав сам Генріх Лев, *Gutenses* дістали право мирного проїзду в герцогові землі, так само як і привілей провадити там (надто в Любекській гавані) безмитну торгівлю — з умовою, що саксонці, піддані герцога, матимуть не менші свободи на Ґотланді[7].

Завірена копія (XIV ст.) Артленбурзького договору, написаного латиною, збереглась у міських архівах Любека. Там зберігся й ще один тогочасний документ, який стверджував, що фактично Артленбурзький договір був поновленням давнішого договору, укладеного між *Gutenses* та імператором Лотаром фон Супплінбурґом (1133—1137), дідом по матері Генріха Лева. Цей імператор ще як герцог Саксонський (1106—1127) започаткував успішний прорив німців до Балтійського моря.

Німецькі купці спершу не зимували на Ґотланді, тож їх називали «Купцями, що навідують Ґотланд».

1189 року обидві купецькі громади — німецькі «Купці, що навідують Ґотланд», і *Goty* — уклали спільний договір про торгівлю з Великим Новгородом; збереглася чернетка цього тексту.

Але на початку XIII ст. саксонці захопили Вісбю, єдиний ґотландський порт. Як частину своєї офіційної резиденції[8] вони збудували церкву Св. Марії, де мали зберігатися їхні документи та гроші; туди ж мала надходити й уся кореспонденція купецького товариства. Після цього саксонські купці стали «Німцями, що живуть на Ґотланді». Цей термін купці почали вживати і як офіційну назву міста, стояв він і на міській печаті, замінивши питому назву Вісбю.

Ґотський двір у Новгороді, що його перебрали собі саксонці, невдовзі теж дістав нову офіційну назву, ставши *Німецьким двором*. Слово «варяги» зникло з договорів і сторінок Першого Новгородського літопису.

Так скінчилася доба франко-фризьких іноземних купців, що почалася в VII ст.

КНИГА ШОСТА

ФІНЛЯНДІЯ

[Див. карта IV на с. 951 та с. 1187]

Примітки до книги шостої див. на с. 1048—1052.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Першим автором, що вжив назву, близьку до слова «Фінляндія», був римський історик Таціт. У своєму творі *«Germania»* (написаному 98 р.) він використав форму *Fenni*, але, на жаль, ми не знаємо, який саме народ стояв за цією назвою, не знаємо і кого мав на увазі Птолемей, uживши назву *Φίννοι* у своїй географічній праці (II ст. н. е.). Давньонордичні тексти часто використовують назву *Finnar*, але здебільшого тоді, коли йдеться про нинішніх лопарів (як, власне, й у сучасній Норвегії).

Шведи попервах називали Фінляндію *Österland* або *Ostrobothnia* (XII ст.). Тільки в XIV ст. вони почали називати свою нещодавно реорганізовану провінцію Фінляндією (Finland). Нову назву *Finlandia* вперше використав для назви фінської території італійський географ Маріно Санудо на своїй карті світу, опублікованій 1306 р.

У XIX ст. проводирі фінського національного відродження за-

провадили нову загальнонаціональну назву країни — *Suomi*, а самих фінів стали називати *Suomalaiset*.

РОЗДІЛ II Топографія історичної Фінляндії

Фінляндія займає східну частину Скандинавського півострова, а також Аландські острови.

Нині кордон між Фінляндією і Швецією на півночі проходить по річці Торніо та її притоці Муоніо. Проте історичний, церковний та адміністративний кордон (з 1346—1374 pp.) Фінляндії (= єпископства Або/фін. *Turku*) і Швеції (= архієпископства Уппсальського) до 1809 р. пролягав трохи далі на захід по річці Кемі.

Східний кордон Фінляндії вперше визначено 1323 р. Нотеборґським (Nöteborg/Ореховец/Pähkinäsaari) договором між Швецією і *Великим Новгородом*.

* * *

З погляду географії Фінляндія складається з трьох головних регіонів. Перший серед них — центральна прибережна рівнина вздовж Фінської (фін. *Suomen Lahti*) та Ботнічної заток (фін. *Pohjan Lahti*). Він складається з чотирьох історичних провінцій: власне Фінляндії, Нюланду, Сатакунти та Остроботнії.

1. Чотири провінції: власне Фінляндія, Нюланд, Сатакунта та Остроботнія

Власне Фінляндією називали південно-західну частину країни, де зародилося її історичне життя. Своєю формою ця провінція нагадує ромб, західна, коротша сторона якого була прибережною смугою, що називалася Каланд (*Kaland* < **Kalaland*)[2], натомість протилежна, східна (південно-східна) сторона й досі є адміністративним кордоном провінції Нюланд (*Uusimaa*). Довга північна (північно-східна) сторона ромба проходить на південь від теперішнього міста Рауми на березі Ботнічної затоки, йде до Пігаярві, а далі на південний схід поблизу теперішнього міста Кіїкала. Протилежну, південно-західну сторону формують острови Або.

Найбільша річка власне Фінляндії — Аура (65 км завдовжки, площа басейну — 890 км²). В її естуарії стоїть порт Або (Турку) — давня столиця шведської Фінляндії.

На схід від власне Фінляндії аж до гребенів Салпаусселкя та річки Кюмі (600 км) лежала колишня шведська колоніальна провінція *Нюланд*, простягшись уздовж Фінської затоки.

Третя провінція — *Сатакунта* — тягнулась уздовж Ботнічної затоки на північ від власне Фінляндії. Її північний кордон проходив приблизно від теперішнього міста Сідебю (Siipyy) до північного краю озера Ягтярінярві (45,7 км²). На сході кордони Сатакунти досягають річкових систем Пюгаярві і Кокемякі (див. нижче).

Головною водною артерією Сатакунти була річка Кокемякі (200 км, площа басейну 27 100 км²), біля гирла якої шведи заснували місто Ульвсбю (Бйорнеборґ, тепер Порі). Інша важлива річка — Еврайокі (45 км, площа басейну 1340 км²) на південь від Кокемякі; вона впадає (на території Сатакунти) в Пюгеярві (132 км).

Остроботнія (властива) містилася вздовж східних берегів Ботнічної затоки на північ від Сатакунти аж до лапландської річки Торніонйокі (швед. *Torneälv*, Турнеельвен), що, як і інші річки регіону (Кюрьо, Оулу, Кюмі), славилася своїми лососями.

2. Озерне плато: Тавасталанд і Саво

Другий, внутрішній озерний регіон, так зване Озерне плато — один з найбагатших на озера країв нашої планети. Там знаходяться понад 62 000 озер, що займають бл. 24% всієї території регіону. Тамтешні річки часто зароджуються в озерах і здебільшого дуже короткі (найдовша фінська річка має 600 км), впадаючи до однієї з двох заток. Деякі з тих річок складаються з неперервної низки озер.

У Фінляндії є три річково-озерні системи: Пюгаярві, Кюмійокі і Саймаярві.

Річково-озерна система Пюгаярві (або Кокемяенйокі) найменша, але, пов'язуючи між собою дві інші системи, відігравала величезну роль у фінській історії. Отже, її господарі здебільшого мали змогу контролювати всю Фінляндію.

Найбільше озеро цієї системи — Нясіярві (250 км²) — виливає свої води в озеро Пюгеярві, звідки витікає річка Кокемякі (Kokemäenjoki), що впадає в Ботнічну затоку. З Пюгаярві через невеликий волок у західному напрямі можна потрапити до наступної системи взаємопов'язаних озер: Лемпяяля, Конгонселкя, Ванаявесі, Малласвесі (64 км²), Ройне, Пялкяневесі, Лянґелмявесі (224 км²)[3], Колянселкя і Сяккянселкя.

На півночі озеро Нясіярві з'єднується з Ботнічною затокою двома низками взаємопов'язаних озер. Перша низка невеличких озер закінчується річкою Кюрьо (Kyrönjoki; 169 км, площа басейну 4900 км²); друга низка складається з п'яти великих озер: Тарянневесі, Ягтярінярві (47,5 км²), Алаярві, Лаппаярві (140 км²) і Евіярві. Води останнього з цих великих озер потрапляють у річку Ессе (*Ähtävenjoki*, Ягтявенйокі, 70 км), що впадає в Ботнічну затоку.

Водна система озера Пяйіенне та річки Кюмі складається з двох рукавів. Західний рукав впадає в озеро Пяйіенне (1065 км²), звідки вода через кілька озер та кругових каналів потрапляє до річки Кюмійокі (600 км, площа басейну 37 200 км²), що впадає у Фінську затоку. На півдні озеро Пяйіенне пов'язане з озером Вясіярві, а на півночі — з озером Кейтелеярві (450 км²), на сході — з озером Пуулавесі (400 км²). Круговим каналом водна система озера Пяйіенне об'єднана із системою озера Нясіярві.

Східний рукав цієї системи впадає безпосередньо в річку Кюрьонйокі.

Третьою і найбільшою річково-озерною системою є озеро Сайма та річка Вуоксі. Води цієї системи зрештою нагромаджуються у великому озері Сайма (4400 км²), що живить річку Вуоксі (165 км). Вуоксі впадає в Ладозьке озеро, колись найбільше з фінських озер (7000 кв. миль). Низкою озер та річок ця водна система пов'язана і з Ботнічною затокою. З озера Сайма можна потрапити в озеро Пюгеярві (260 км²), далі — в Пієлісярві (850 км²), Оулуярві (900 км²), потім — у річку Оулу (106,6 км, площа басейну 22 920 км²), що впадає в Ботнічну затоку.

Озеро Сайма з'єднане і зількома озерами на півночі: Гауківесі, Суосвесі, Каллавесі (900 км²), Онківесі і т. п.

* * *

Більша частина водної системи Пюгеярві знаходилася на території провінції Сатакунти; її менша частина, також уся система Пяйіанне мали назву Тавасталанд (*Tavastaland*), а територія, яку займала водна система озера Сайма, становила провінцію Саво, або Саволакс (*Savo*; *Savolax*).

3. Північно-східна частина

Третій фінський географічний регіон — північно-східне підвищення, що тягнеться від північного берега Ладозького озера до Лапландії. Найбільше тамтешнє озеро — Інарі (900 км²). За доби середньовіччя в цьому регіоні жили карельці й лапландці.

4. Характер заселення Фінляндії

За археологічними даними, Фінляндія десь до 100 р. н. е. не мала постійних жителів.

Фінські вчені ототожнюють першу культуру залізної доби скандинавського типу як культуру *Погйола*, описану в карело-фінському

епосі *«Калевала»*. З погляду археології, ця культура (її розквіт припадає на 550—800 pp.) була поширена на території Південної Остроботнії (фін. *Pohjammaa*)[4].

Ця культура, що, на думку лінгвістів, залишила у фінській мові десь 300 запозичених ґотських слів[5], зникла бл. 800 р., очевидно, внаслідок зміни торговельних шляхів[6].

Протягом доби, коли в комерційній історії Східної Європи домінувала Бірка (800—975 pp.), купці використовували такий тип судна, як фризький *kogge*. Спираючись на дані фінських топонімів, які містять елемент *kogge* (наприклад, *Kuggböle, Kuggen, Kuggenhamnsundet, Kuggsundet*), вчені визначили головні торговельні шляхи тогочасної Фінляндії. Один з них ішов з Бірки (Уппланд) до Салтвіка й Лінеботе (тепер Лембьоте) на острові Аланд, а звідти чи повертав до Або (Турку), чи йшов прямо до Ганґете (тепер Ганко) біля входу у Фінську затоку, а далі до Пуркал (тепер Порккала). Звідти один шлях ішов на південь до Ревеля (Таллінна), а другий тягнувся вздовж північного узбережжя Фінської затоки, доходячи, після принаймні п'яти проміжних пунктів, аж до Виборга (Віипурі), де цей шлях уже з'єднувався з Невським шляхом[7].

Навіть у 800—1200 pp. тільки деякі частини Фінляндії вздовж озерного маршруту з річки Кокемякі до Ладозького озера (на південь від лінії Порі—Ікалінен—Тампере—Міккалі—Сортавала)[8] мали постійне населення. Типовим для характеру заселення країни виявилося те, що лише *Каланд*, прибережна смуга власне Фінляндії, пов'язана зі Швецією через острови Або й Аландські острови, був більш-менш заселений, натомість на решті узбереж Ботнічної та Фінської заток ніхто не жив, за винятком північного та західного берегів Ладозького озера, де оселилися карели, потрапивши туди вже згаданим озерним маршрутом. На відміну від шведів, фіни, як і їхні родичі естонці, уникали узбереж і воліли селитися в глибині країни, вибираючи для поселень місця, що мали водний зв'язок із морем.

5. Християнські місії у Фінляндії

У середині XI ст. шведські лени Аланд і Каланд (а разом з ними й фінські землі кайну і тавастів) уже входили до сфери англо-скандинавського християнства (завдяки діяльності бл. 1070 р. Йоганна Bircacensis-a, англійця родом), тоді як Карелія поступово ставала частиною православного світу.

1154 або 1157 р. шведський король Ейрік IX та ще один англієцьмісіонер, Генріх — новий єпископ Уппсальський, спробували навернути до християнства Кайнуанів (перший хрестовий похід). Дуже

мало відомо, чого вони досягли насправді, бо 1157 р. Генріха вбито на кризі озера Коюльйо в провінції Сатакунта, його тіло поховали в Ноусіайнені на північ від Або. Наприкінці сторіччя єпископа Генріха вже шанували як святого, і невдовзі він став святим покровителем нової єпархії Або (Турку) і всієї Фінляндії (Пюгя Генрік)[9].

З другої половини XI ст. середньовічна Фінляндія підпорядковувалася шведському «Фінському» єпископству, а вже з 1220 р. мала власне єпископство в Або (Турку); першим єпископом був англієць Томас. Крім того, на її території була ще єпархія (данського) архієпископства Лундського (незалежного від шведського короля після 1286 р.). Проте римські папи, що закликали до хрестових походів, надавали шведським королям титули за здобуті поганські території. 1216 р. папа Інокентій III (1198—1216) остаточно підтвердив права шведського короля Ейріка X Кнутссона (1208—1216)[10].

* * *

1249 року виправа ярла Бірґера в глиб Фінляндії (другий хрестовий похід — похід на тавастів на річці Кокемякі) утвердила владу шведів над десь двадцятимильною прибережною зоною й започаткувала послідовну шведську колонізацію цієї території. Тієї пори в країні фактично владарювали господарі трьох замків: Або (з титулом *Advocatus, Praefectus Finlandiae* або *Partium Orientalium Praefectus*), Тавастегуса (після 1249 р.) та Виборґа (після 1273 р.).

Невдовзі Фінляндія зацікавила шведську корону, що боролася зі своєю аристократією, й отримала від неї свого *lagman*-а (найдавніша згадка 1324 р.; після 1407 р. у Фінляндії було вже два лаґмани). Проте високий статус Великого князівства Фінляндія дістала тільки 1581 р. Заснування 1249 р. домініканського монастиря в Або ознаменувало зародження постійної національної церковної культури[11]. 1291 р. Маґнус I став першим фіном на посаді єпископа Або (Турку).

* * *

Приборкання балтійських вендів у середині XII ст. посприяло розвиткові мореплавства в Балтійському морі, стимулювало колонізацію узбереж Ризької та Фінської заток і призвело до боротьби між європейськими морськими державами за економічне панування над Фінською затокою і Невським шляхом. 1201 р. німець із Бремена єпископ Лівонський Альбрехт I фон Буксгевден заснував місто Ригу. 1219 р. Вальдемар II, король Данії, збудував замок у Ревелі (естонська назва *«Tallinn»* означає «Данське місто».

Фінляндія стала тоді ареною розгортання двох різних конфліктів.

З одного боку, вона була фронтом боротьби «римо-католицьких» хрестоносців супроти «православної» Новгородської Русі (перший хрестовий похід 1157 р. мав релігійний характер, проте другий, почавшись бл. 1221 р. і закінчившись 1249 р., вочевидь передбачав економіко-політичні завдання). З іншого боку, до 1227 р. Фінляндія стала ареною суперництва між двома католицькими скандинавськими монархіями — Данією і Швецією (надто в 1130—1134 та 1191—1216 рр.) — і щойно народженим союзом німецьких торговельних міст Ганзою, що здебільшого виявлявся союзником Новгорода.

Двома найсміливішими експедиціями з тих спроб утвердити своє панування (до 1240—1242 рр.) були морський напад шведів на новгородське місто Ладогу 1164 р. і спільний новгородсько-карельський похід на шведську столицю Сіґтуну 1187 р. Великі битви — Невська (1240 р.) і на кризі озера Пейпус (Чудського озера), — що їх виграв новгородський князь Олександр Ярославич (Невський, 1236—1251), виявились поворотним пунктом в історії Східної Європи, бо зупинили наступ західного римо-католицизму (а згодом і західноєвропейської цивілізації) на православну Східну Європу.

Після тридцятирічної шведсько-новгородської війни (1293—1323 рр., третій хрестовий похід) Нотеборґський (Nöteborg/Ореховец/Pähkinäsaari) договір, укладений 1323 р., трохи нормалізував ситуацію[12].

РОЗДІЛ III Шведська колонізація Фінляндії

Десь у I ст. н. е., і то майже одночасно, Фінляндію колонізували дві перші історично відомі етнічні групи: предки шведів, що прийшли з Уппланду, і предки фінів, що прийшли до Фінляндії з Естонії[13].

Шведи утвердилися спершу на Аландських островах, а потім у власне Фінляндії, і ці обидві території, здається, були складовими частинами уппландського морського лену Сьяланд. Згодом шведи просувались узбережжям Ботнічної затоки і дійшли до Нюланду. Проте до 1249 р. шведська зона заселення ніколи не простягалась далі двадцяти миль у глиб материка.

1. Аландські острови

Аланд, а з XIV ст. Аландія/Оландія (Åland, фін. *Ahvanantaa*) — назва архіпелагу біля входу до Ботнічної затоки, відокремленого

від упландського узбережжя Швеції так званим Аландським морем завширшки 25 миль. Аландські острови займають територію 581 кв. милю і складаються десь із вісімдесяти населених островів та приблизно 6000 дрібних острівців та скель.

Аландські острови, починаючи ще з бронзової та залізної доби, завжди були шведською сходинкою по дорозі до Фінляндії. На островах і досі живуть шведи, які розмовляють одним з давніх діалектів шведської мови.

На Аландських островах багато кладовищ із доби вікінґів. Найбільший у Фінляндії скарб арабських диргемів (1346 монет із загальної кількості 1640) теж знайдено на Аландських островах[14]. Серед них є п'ятнадцять сасанідських і шістнадцять арабсько-сасанідських монет VI—VIII ст., проте більшість монет викарбувано в Баґдаді і Трансоксанії в IX—X ст.[15].

Аландські острови дуже рано ввійшли до міжнародної торговельної системи Бірки (800—975). Більшість аландських диргемів знайдено в давньому центрі архіпелагу — у вікінґівському місті Салтвік (1351 р.: *Curia Salthwiik de Alandia*), розміщеному поблизу теперішнього села Кварнбо на острові Аланд — найбільшому з усіх островів. Головним портом архіпелагу був Лінеботе (тепер Лембьоте), що містився десь за 1 км на південний схід від теперішнього головного міста архіпелагу Марієгамна.

У 1470-х роках шведи побудували на острові замок Кастельгольма.

На думку Маттса Дреєра, місто Бірку, де 17 вересня 936 р. помер і був похований архієпископ Гамбурзький, слід ототожнювати з Салтвіком, а не з упландським містом Біркою[16].

Острів Аланд, здається, згадано в давньошведському рунічному написі з Естерґьотланду (перша половина XI ст.).

2. Власне Фінляндія

Власне Фінляндія (*Egentliga Finland = Varsinais Suomi*) лежала на торговельному шляху з Бірки на Схід (800—975), про що й свідчать знайдені там арабські диргеми (71 монет)[17].

Шведська колонізація власне Фінляндії почалася в XI ст. У зв'язку з нею слід згадати про діяльність перших місіонерів у Фінляндії на чолі з єпископом Йоганном із Бірки у 1070-ті роки та давньошведські рунічні написи XI—XII ст. з назвою *Finnland*. Один флорентійський документ 1123 р. згадує про (місіонерське) єпископство *Findia* (тобто власне Фінляндію). Нормано-арабський географ ал-Ідрīсī використовував термін *Finnmǫrk* для назви цієї тери-

торії й назвав її обидва найголовніші міста: Каламарк (Каланд, поблизу сучасного Усікаупункі) і Абоа (Або/Турку)[18]. Це останнє місто, фінська назва якого спершу означала ярмарок (< швед. *torg*)[19], принаймні з 1229 р. мало єпископську кафедру й було політичним центром Фінляндії (до 1809 р.).

3. Сатакунта

Шведи почали колонізувати цю територію на північ від власне Фінляндії (де жили кайну; див. нижче) десь іще до так званого першого хрестового походу 1155—1157 рр. Вони проголосили ту територію шведським *hundare* (округом); фінський переклад цього слова — *satakunta*[20]. Сатакунтою цю шведську провінцію стали називати з XIV ст. Десь 1300 р. її центром стало місто Ульвсбю, згодом назване Бйорнеборґ (тепер Порі).

4. Нюланд (Нова Земля)

З власне Фінляндії й Сатакунти фінські шведи рушили на схід, колонізувавши прибережну територію аж до річки Кюмі, надто після виправи 1249 р. ярла Бірґера проти Тавастії. Ця нова провінція дістала й відповідну назву *Nyland (Uusimaa)*. Її центром стало поселення Борґо (*Porvoo*), що 1346 р. отримало статус міста.

У XII—XIII ст. шведи прагнули обмежити владу Великого Новгорода і взяти під свій контроль Невський шлях, проте 1240 р. на річці Неві вони зазнали поразки від новгородського князя Олександра Ярославича. А наприкінці сторіччя шведський маршал Тюрґільс Кнутссон досяг значно більшого успіху. В 1293—1300 рр. він побудував три замки (Виборг, Кексгольм і Ландскрону) на новгородській (карельській) території (див. нижче). Проте острів Котлінґен (Котлін, згодом Кронштадт) у гирлі річки Неви протягом усієї історії Великого Новгорода (1136—1478) був його східним кордоном.

5. Південна Остроботнія

Як згадано вище, на території Південної Остроботнії була поширена культура Погйола (бл. 550—800 рр.). За доби домінування Бірки (800—975 рр.) Остроботнія й далі відігравала певну роль у міжнародній торгівлі. Там знайдено тридцять шість сасанідських і арабських диргемів, викарбуваних здебільшого в останні десятиріччя VIII і перші десятиріччя IX ст.[21].

Шведський лен Остроботнія утворено десь у 1323—1374 рр. Його

центром стало місто Корсгольм (тепер Вааса), збудоване в 1470-х роках.

РОЗДІЛ IV Утвердження фінів у Фінляндії

1. Кайну

У Фінляндії були три головні територіальні осередки, де селились етнічні фіни. Перший містився вздовж річки Кокемякі, і його жителів називали кайну (*Kainuu;* OE *Cwenas*, ON *Kvænir*). Ця назва, що її германські народи розуміли як своє слово для назви «жінки» (<*kon-/kuen-*, звідси й *Terra Feminarum* та амазонки у Фінляндії), стосувалася радше якогось об'єднання, а не племені.

Кайну (фін. *Kainulaiset*; це слово, як вважають фінські лінгвісти, має значення «жителі низин»[22]) були громадою мисливців, що збирали хутро (*asejärjestö*)[23], подібною до пізнішого *Bircarli*[24] (фін. *Pirkkalainen*, бл. 1300—1500 рр.). Кайну орієнтувалися на захід, тобто на Ботнічну затоку, і їхня головна господарська діяльність зосереджувалась у межах трикутника річки Кокемякі—озера Нясіярві—річки Кюрьо (на півночі)[25]. Проте вони заходили й на лапландські території на півночі, де часто стикалися з карелами, а інколи навідувались і в норвезький Галоґаланд. За базу їм правив центр торгівлі хутром у Західній Фінляндії — місто Піркkала, назване на честь славетного упландського міста Бірки. Піркала стояла поблизу теперішнього міста Тампере на правому березі річки Кокемякі до того, як вона впадає в озеро Нясіярві[26].

Безперечно, обидві громади — Кайну і Біркарлі — були пов'язані з торговельним центром Бірка в шведському Упланді (бл. 800—975 рр.) — спершу спільними господарськими інтересами, а потім навіть назвами (<*Birca/Pirkka*).

На території кайну (на річках Еурі та Кокемякі) знайдено 44 арабські диргеми, переважно X ст.[27].

Альфред Великий (пом. 899 р.) подав деякі дані про кайну (*Cwenas*) у своїй географічній праці, назвавши Ботнічну затоку завдяки їхній діяльності *Cwensae*[28]. Варто згадати, що давньоруською формою назви Арктичного моря в тексті Нотеборґського договору (1323 р.) було *Каяно море*, тобто море Кайну.

«Саґа про Еґіля» містить багато інформації про торгівлю й бурхливу діяльність кайну (*Kvaenir*) у Лапландії. Бл. 1056 р. шведський принц Анунд почав війну проти кайну (*Kvaenir*, амазонки; див. хроніку Адама Бременського).

Після 1242 р. новгородці називали своїх фінських сусідів кайну їхнім «власним» ім'ям *Сумь*, що утворилося з балтійсько-фінського слова **soome-* (фін. *suomi*, естон., вотськ. *soome-*, лівонськ. *suom-* > лат. *sam-s*, «житель Сааремаа»), походження якого досі лишається нез'ясованим[29].

2. *Таваcти (гямеї)*

Другу територію, населену переважно фінським етнічним елементом, називали Таваcталанд (*Tavastaland*; Ідрīсī, 1154 р.: *arḍ Ṭabast*) давньошведською мовою[30] і Гямя (*Hämä*) фінською мовою[31]. Фінська назва, ймовірно, походить від давнішої форми **šämä*, що є балтійським словом, запозиченим з литовської мови (лит. *žẽmė* означає «земля»[32]).

У Тавасталанді існує система озер, що тягнуться від озер Ройневесі—Пялкяневесі—Ванаявесі і Лянґелмявесі через озеро Пяйіянне до річки Кюмі. Торговельна активність тавастів була зорієнтована на Фінську затоку. Давню столицю тавастів 1249 р. завоював ярл Бірґер, що спорудив там замок Тавастегус (1249 р.), або Тавасткюмя (1540 р.), який часом ще називали *Portus Tavastorum* (Ericus Olai, 1500 р.)[33]. Замок стояв біля озера Ванаявесі на місці теперішнього міста Гямеенлінна, і там знайдено 34 арабські диргеми, серед них дві сасанідські драхми (616 і 625 р.)[34].

Назва Тавасталанд добре задокументована в давньоскандинавських пам'ятках (рунічні написи десь від 1030 р., саґи, твір Ідрīсī).

Назва Гямя правила за основу давньоруського слова *Ямь*, що з'являється у вступній частині ПВЛ[35], а також у тексті цього літопису (бл. 1042 р.) у розповіді про нещасливий похід Володимира Ярославича на тавастів[36]. У Першому Новгородському літописі Емь або Ямь з'являються з 1142 р.[37].

Тієї пори, як повідомляє Перший Новгородський літопис, таваcти напирали на південний берег Ладозького озера, тоді як шведський король Сверкер I (1134—1156) і один єпископ, спорядивши 60 кораблів типу *snekkia*, вчинили напад на торговельних партнерів Новгорода. Наступного року (1143) союзники Новгорода карели помстилися їм, напавши на Тавасталанд[38].

Шведська колонізація Тавасталанду почалася після другого хрестового походу (єпископа Томаса) в 1236—1249 рр., надто після походу ярла Бірґера проти того, що згодом стало Тавастусом[39], — містечка, що було, як згадано вище, центром нового шведського лену. Сучасна назва цього міста — Гямеенлінна.

3. *Карели*

Третьою етнічною групою фінських поселенців були карели[40] (ON *Kirjala, Karjala, Kirjalaland*), добре відомі з давньонордичних письмових джерел (рунічних написів, саґ, особливо *«Саґи про Еґіля»*). В Першому Новгородському літописі цю парость фінів названо *Корела* (вперше бл. 1143 р.)[41].

На підставі топонімічних даних, ці поселенці були спочатку емігрантами з західного узбережжя власне Фінляндії, що рухались озерним маршрутом від річки Кокемякі до Ладозького озера[42]. Карельські поселення, з'явившись бл. 800 р.[43], зосереджувались на північних, північно-західних і західних берегах Ладозького озера, проте їхні торговельні громади згодом поширили свою діяльність до Новгорода, Ботнічної затоки (вздовж водного шляху Ладозьке озеро—Пюхіярві—Óрівесі—Піелісярві—Оулуярві—річка Оулу). Найімовірніше, карели не випадково прийшли на узбережжя Ладозького озера саме на зламі VIII—IX ст. Цей найактивніший фінський етнічний елемент вирішив шукати своє щастя в щойно народжуваній східній торгівлі, яка відбувалась уздовж маршруту Булгар на Волзі—Бірка в Уппланді. Колективною пам'яткою народу про той період карельського *«Sturm und Drang»* став національний епос «Калевала».

На відміну від західних фінів (із власне Фінляндії, Сатакунти й Таврасталанду), які кооперувалися зі шведами, карели дуже рано уклали взаємовигідний союз зі своїми новими сусідами — спершу з вепсами, потім зі «шведами» (див. нижче розділ про Іжору), а згодом із Новгородською Руссю (перша згадка 1137 р.). Відчуження між двома галузками фінів стало таким великим, що вепси, за якими потім пішли й карели, вживали загальнофінське слово, що означало «шведів», для позначення суомі-фінів (карел., вепс. *ruotš*)[44], ототожнивши таким чином західних фінів із шведами.

Карели підтримували новгородців під час їхніх походів проти шведів; найславетнішим із них була виправа проти Сіґтуни 1187 р. Тут можна додати, що карели почали переймати православну віру, але цей процес скінчився 1227 р., коли новгородський князь Ярослав Всеволодович, боячись, що західні католики можуть випередити його, став масово насаджувати християнську віру[45].

Після експедиції ярла Біргера в Тавастію (1249 р.) німці і шведи намагались утвердити свій вплив у Карелії. Як згадано вище, шведський маршал Тюрґільс Кнутссон очолив експедицію до Карелії й побудував там два замки — Виборг на місці давнього торговельного пункту на березі Віїпурі і Кексгольм (Карельський городок, тепер

Приозерськ) у гирлі річки Вуоксі, що впадає в Ладозьке озеро. Врешті-решт 1300 р. він завоював початок Невського шляху і побудував замок Ландскрону (давньоруський переклад *Венец Земли*) в гирлі річки Охти. Але наступного року новгородці й карели захопили і зруйнували Ландскрону, поставивши під велику загрозу міжнародні торговельні зв'язки[46].

За Нотеборґським договором (1323 р.), Великий Новгород відступив шведам три найзахідніші карельські райони: Саво (згодом провінція Саволакс з головним містом Олавсборґ (Олафінлінна, тепер Савонлінна), Яяскі (на південь від озера Сайми) і Яюряпяя (перешийок між Фінською затокою і Ладозьким озером)[47].

* * *

Арктичну частину Фінляндії, названу в давньонордичних джерелах *Finnmǫrk*, сьогодні називають Лапландією, бо й уживаний в ON загальний термін *Finn-r* теж означав «лапландців».

На тій території сформувалися торговельні громади, здебільшого норвежців, кайну (*Kvænir*) і карелів, усі вони здобували хутро й збирали данину з лапландців (див. *«Саґу про Еґіля»*).

КНИГА СЬОМА

ПЕРШІ ТОРГОВЕЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АЛЬДЕЙҐЯ (СТАРА ЛАДОГА), ВЕЛИКИЙ НОВГОРОД, ВЕСЬ І ЗАВОЛОЦЬКА ЧУДЬ

[Див. ще карта V на с. 952 та с. 1187]

Примітки до книги сьомої див. на с. 1052—1056.

РОЗДІЛ I Географічні особливості[1]

Починаючи з XI ст. землі Великого Новгорода поширювались на схід від лінії річка Нарва—озеро Пейпус (Чудське).

Невеличке південне відгалуження Чудського озера — Псковське озеро, живлене річкою Великою (406 км, площа басейну 25 400 км²), цілком лежить на новгородській території. Кордон з естонськими землями пролягає на відстані близько десяти миль на захід від озера.

Землі Великого Новгорода були здебільшого неозорими низинами, вкритими лісом. На півночі, сході і в центрі там простиралася справжня тайга, де переважали ялина, сосна й береза, а на півдні й заході ріс мішаний ліс, і головною породою був дуб. Стік води з цієї території забезпечували річки з заболоченими долинами; річки часто поєднувались між собою і впадали в одне (або два) з чотирьох головних озер: Ільмень, Ладозьке, Біле та Онезьке. Одне слово, взявши все до уваги, природні умови були ідеальними для комунікацій і торгівлі. Але тамтешня земля — здебільшого кислі неро-

дючі підзолисті ґрунти, тож протягом усієї своєї історії Новгород, щоб вижити, мусив імпортувати зерно, і ця необхідність часто ставила під загрозу його ревно бережену свободу.

У центрі новгородських земель містилась Валдайська височина — пагорби моренного походження, що досягають на півдні висоти 1053 фути. Більша частина Валдайської височини припадає на басейн озера Ільмень (OP *Ильмерь*; ON *Ilmar*; фін. *Ilmajärvi*, ест. *Ilmjärv*). Залежно від пори року та погодних умов площа самого озера змінюється від 610 до 2100 км². В озеро впадає велика кількість річок, зокрема Шелонь (251 км), Поліcть (176 км), Ловать (<фін. Alvattijoki; 536 км, площа басейну 21 900 км²), Пола (267 км) і Мста (Мьста < фін. Mustajoki; 445 км, площа басейну 23 400 км²).

На Валдайській височині на схід від річки Поли на висоті 205 м є невеличке, але історично важливе озеро Селігер (OP *Серегерь* < фін. *Särkvijärvi*, ест. *Särgjärv*; 270 км²).

На півночі з озера Ільмень витікає річка Волхов (ON *Olkoga*, OS *Älhava* < фін. *Olhavanjoki*; 228 км), що переважно й тече на північ у Ладозьке озеро, проте інколи міняє напрям своєї течії й тече на південь.

Ладозьке озеро — найбільше у Європі, площа його поверхні 7000 кв. миль (18 400 км² разом з островами, 17 800 км² без островів). Північні береги озера скелясті, порізані й біля них є численні острівці, південні береги низовинні й болотяні. Озеро відокремлене від Фінської затоки (OP озеро Котлино) Карельським перешийком, на якому багато видовжених і звивистих моренних пагорбів, між ними є чимало западин, озер і боліт. У ПВЛ Ладозьке озеро названо *Нево озеро*[2] (< фін. *neva*) за назвою річки Неви, проте в давніх текстах не було єдиної загальної назви для цього озера. В цьому можна пересвідчитись, читаючи опис походу вздовж його берегів фінських гямеїв (Ємь) 1228 р., який міститься в багатьох літописах: хоча (давніший) синодальний список Першого Новгородського літопису пише про *Ладожьское озеро*[3], комісійний список цього самого літопису вживає назву *Вљдьское озеро*[4], що походить від назви естонського народу, який жив там; натомість академічний список Суздальського літопису подає слов'янську назву *Волотьское озеро*, тобто «Велике озеро»[5].

З Ладозького озера у Фінську затоку витікає теж дуже важлива й широка (до 1300 м) річка — Нева (< фін. *Nevajoki*; 46 миль/74 км). Про найбільшу праву притоку Неви — Іжору — ми поговоримо трохи далі. Нева збирає воду з території 109 000 кв. миль, і її басейн охоплює озера Ладозьке, Ільмень, Онезьке, річки Волхов та Свир. Серед інших річок можна назвати Сьясь (< фін. *Sääksijoki*; 261 км),

Паша (248 км) і Свир (< фін. *Syväri*; 224 км); ця річка впадає в Онезьке озеро.

Онезьке озеро (фін. *Äänisjärvi*) займає площу 3819 кв. миль (9900 км²), і його живить десь сорок річок, чимало з яких зовсім невеличкі. Найбільші з них — річка Суна (280 км) на заході і Водла (175 км) та Витегра (70 км) на сході.

З найменшого з чотирьох названих озер — Білого озера (ця назва — переклад вепської назви *Våuktar'*, пор. фін. *Valkeajärvi*; 1125 км²)[6] — витікає річка Шексна (< можливо, фін. **hähnä*; 164 км), притока Волги. На південь від Шексни тече річка Молога (450 км, площа басейну 31 000 км²), ще одна притока Волги.

Поблизу Білого озера на північний схід від нього є й інші великі озера — Воже (< фін. *Vaajajärvi*; 422 км²) і Лача (OP *Лачь* < фін. *Lahtijärvi*; 335 км²), пов'язані річкою Свидь.

Слід згадати ще про дві річки та один острів поблизу низовинного заболоченого узбережжя Фінської затоки. Перша з них — прикордоннна річка Нарва (OP Нарова < ест. *Narvajõgi*; 78 км), а друга — Луга (< фін. *Laukaanjoki*; MLG *Louke*; 346 км, площа басейну 13 300 кв. миль), що має дуже заболочену долину; її найбільша притока — річка Оредеж (< фін. **Oritjoki*).

У Фінській затоці на захід від гирла річки Неви (OP Котлино озеро)[7] лежить невеличкий, але стратегічно важливий острів Котлін (OP Котлингъ[8]; OS *Ketlingen*; фін. *Kattila* та *Retusaari*; бл. 15 км²; з 1703 р. славетний російський форт Кронштадт). За середньовічної доби цей острів вважали за кордон Новгородської держави. На північний захід від Котліну неподалік від карельського узбережжя є острів Березовий (OS *Berkø*)[9]. Назва острова свідчить про наявний за доби вікінґів зв'язок уппландської Бірки, Фінської затоки й Ладозького озера (бл. 800—970 рр.).

З назв річок та озер, поданих у цьому короткому географічному описі, стає очевидним, що водь та вепси — представники фінського етнічного елементу — напевно були аборигенами тих земель.

РОЗДІЛ II Торговельні та політичні організації

1. Стара Ладога (Альдейґя)

Давньонордичні джерела називали це місто Альдейґ'я або Альдейґюборґ, ПВЛ подає назву Ладога. Обидві форми походять від фінського слова **aaltokas* (пор. MLG *Aldagen*)[10].

Археологічні розкопки недавніх десятиліть встановили поза всяким сумнівом, що в другій половині VIII ст., коли торговельні орга-

нізації *Mare Balticum* започаткували торгівлю зі Сходом, єдиним містом та емпорією в Північно-Східній Європі була Альдейґ'я (Стара Ладога)[11]. Місто стояло на лівому березі річки Волхов кілометрів за дванадцять на південь від Ладозького озера. Його найдавніші культурні шари, позначені як «горизонт Е», доводять, що Стара Ладога на першій стадії свого існування, тобто не пізніше VIII ст., «...була втягнена в сферу міжнародної балтійської торгівлі, в якій у VIII ст. провідну роль відігравали фризи, а потім скандинави»[12].

Прикметно, що й найдавніший у Східній Європі скарб куфічних диргемів знайдено в Старій Ладозі. Він складався з 31 монети, карбованих у 750—786 рр.[13]. Другий скарб із 97 монет (мішаного характеру — від сасанідського періоду аж до 808 р.) відкопано в Княщино на Волхові, за кілька миль на південь від Старої Ладоги[14].

Ще одну цікаву знахідку виявлено 1950 р., знову-таки на «горизонті Е», — рунічний напис на дерев'яній палиці, який з погляду палеографії належить до того самого типу, що й Кельвестенський напис з Естерґьотланду, тобто не давніший X ст. Текст, написаний у метричній формі, нагадує *«Старшу Едду»*[15].

Серед інших знахідок на тому самому «горизонті Е» дуже важлива, на думку О. І. Давидан, колекція з восьми фризьких гребінців та кілька іграшкових дерев'яних мечів, що були «абсолютно точними копіями так званих франкських мечів»[16].

У зв'язку з цим слід нагадати, що поблизу Старої Ладоги виявлено найдавнішу з п'яти східноєвропейських курганних груп, тобто поховань (із кремацією) VIII—X ст., близьких до балтійського типу. До інших чотирьох груп належать Гніздовські кургани (бл. 5000 курганів) поблизу Смоленська і курганні групи поблизу Ярославля-на-Волзі (Михайловське, Тімірево й Петровське), Чернігова та Києва. Курганні групи свідчать про інтенсивну збройну боротьбу на тих тодішніх торговельних перехрестях.

Найдавніший список Іпатської редакції ПВЛ з 1118 р., повідомляє, що саме Старій Ладозі належала ініціатива запросити представників харизматичних кланів *Mare Balticum* — варягів, щоб ті заснували першу політичну систему та інститут князівської влади в Північно-Східній Європі[17]. За цим літописним переказом, такий крок став можливим завдяки співпраці трьох міст-емпорій того регіону: Старої Ладоги, Ізборська та Білого Озера. Ініціатива прийшла від чуді, й Стару Ладогу згадано першою, тож можна висловити здогад, що відповідно до літописного переказу (ПВЛ): 1) місто стояло на території чуді, тобто естонських воді (див. нижче); 2) Біле Озеро вочевидь було вепським центром; 3) Ізборськ репрезентував слов'ян.

Так зване «запрошення варягів» буде докладно розглянуто в

Екскурсі X цього тому, тож тут немає потреби довго зупинятися на ньому. Слід, проте, нагадати: немає нічого дивного в припущенні, що місто, де переважали торговельні інтереси, запросило представників харизматичних кланів *Mare Balticum*, відомих як фахівців з урядування, для керування своїми інтересами. Одним з цих запрошених, безперечно, міг бути й Рюрик (*Hrørekr*) із фризького клану[18].

X століття, напевне, було вирішальним для незалежності Старої Ладоги, бо археологи з'ясували, що десь тієї доби там споруджено першу фортецю[19]. Неможливо визначити, хто панував у Старій Ладозі (Альдейґї) до 997 р., коли норвезький ярл Ейрік Гаконарсон, напавши на місто, спалив його[20]. Тоді Стара Ладога була володінням Володимира, князя Новгородського й Київського (970—1015). Десь через двадцять років (1016 р.) у Старій Ладозі утвердилася західна ґаутська династія: то була умова, за якої Інґіґерда Олавсдоттір з Уппсали погодилась вийти заміж за Володимирового сина Ярослава (1015—1054)[21]. 1050 р., мабуть, унаслідок смерті Інґіґерди, Стара Ладога стала складовою частиною Новгородського князівства[22]. Це місто було надто важливим пунктом на шляху з Фінської затоки до Новгорода, тож не дивно, що князівство утвердило над ним свою владу.

Стара Ладога мала безпосередні торговельні зв'язки з кількома різними народами Сходу. В Іпатіївському списку ПВЛ (бл. 1114 р.) є уступ, де розповідається, що саме від ладожців жителі давньої Русі дізналися про такі народи, як югра і самоядь[23]. Вочевидь новгородці, що навчили московитів, як організувати колоніальну імперію, самі завдячували староладожцям першою наукою пригод, відкриттів і завоювань.

Згідно з ісламськими джерелами X—XII ст., єдиним народом, що не боявся подорожувати до Югри (араб. *Yura*), були весь (*Isu*)[24]. Отже, логічно зробити висновок, що серед жителів Старої Ладоги саме весь брала участь у торгівлі з Югорською землею.

2. Ізборськ і Псков

Триєдине озеро Пейпус, Ляммі і Псковське були, здається, першим місцем зустрічі фінського і слов'янського населення. Велике озеро Пейпус (3560 км^2) разом із відгалуженням Ляммієрв (170 кв. миль) 750 р. стало складовою частиною естонської етнічної території, натомість береги Псковського озера (710 кв. миль) належали слов'янському населенню, яке естонці називали Венеласед (< **Vened* — «венди»). Ці слов'яни називали Пейпус *Чюдьским озером*[25], тобто «Естонським».

Досить прикметно, що назва річки Нарви, яка витікає з озера Пейпус, естонського походження, тоді як річка, що впадає в Псковське озеро, має слов'янську назву — Велика.

Варто нагадати й те, що слово *чудь* — слов'янська назва естонців (і фінів загалом) — ґерманського (ґотського) походження[26], тоді як слово **Vened* — естонська (і спільна балто-фінська) назва слов'ян Русі. Очевидно, якась ґерманська політична структура була відповідальна за зближення цих двох народів.

На землях Пскова, Полоцька і Смоленська археологи визначили появу в VII—IX ст. так званих довгих курганів (до 800 м завдовжки), які вони пов'язують, — можливо, слушно, — зі слов'янською колонізацією[27]. Оскільки, як свідчать знайдені там предмети, кургани Псковщини найдавніші, деякі вчені (В. В. Сєдов, Л. В. Алексєєв) вважають, що цей регіон був вихідним пунктом міграції, яка поширювалася спершу до Полоцька, а згодом до Смоленська.

На думку В. В. Сєдова, ці слов'яни, предки східноєвропейських слов'ян, були балтійськими вендами[28].

На південь від Псковського озера стояли дві давні емпорії, що разом формували центр перших слов'янських територій на півночі. Старшою з них був Ізборськ[29], згаданий у ПВЛ у зв'язку з «запрошенням варягів», а вже згодом виникло місто Псков[30].

Археологічні знахідки В. В. Сєдова підтверджують припущення, що найдавніші горизонти так званого Труворового городища (Старий Ізборськ) належать до VIII—X ст.[31].

Згідно з давньою місцевою традицією, Псков (ОР *Пльсковъ*) був спадкоємцем Ізборська як центр слов'ян[32]. За даними археолога І. К. Лабутіної, на території Пскова вздовж річки Великої розкопано культурні горизонти X ст.[33]. Проте обидві назви — Ізборськ та Псков — невідомі давньонордичній традиції.

3. Походження Великого Новгорода: весь, слов'яни і водь

Топоніміка головних територій Новгородського князівства (пізніших Неревської, Шелонської та Водської п'ятин)[34], тобто земель на захід від річок Волхов та Ловать, свідчить, що тамтешнє аборигенне населення було фінського походження, найімовірніше естонськими водь. *Нерев* (и *Нерева*) було одним із племен Воті.

Назва цього народу вперше з'являється в «Уставі Ярослава князя о мостех» як *Вочьская* сотня[35]. Згодом про нього згадано в літописі (бл. 1069 р.) у формі *вожяни*[36], а з 1149 р. він став уже *водь*[37]. У західних джерелах другої половини XII — середини XIII ст. трапляються форми *Watland*[38] (згодом *Wætland*[39]) і *Wathlandia*[40].

Ця остання назва естонського походження й тотожна назві східноестонської землі *Waiga-Wayga*, що своєю чергою — через давнішу форму **Vagja* — походить від балто-фінського слова **Vaaja*, що означає «клин» — давньорус. *Клинъ*; цю назву руські літописи використовували поряд із *Водь*[41].

Археологи визначили, що в IX ст. у водських землях сталисъ важливі зміни: давні поховальні обряди поступилися кремації, типовій для тогочасної культури *Mare Balticum*[42]. На їхню думку, це було наслідком колонізації водської території двома слов'янськими народами, що зустрілися там: один з них (давніший) прийшов з більш-менш розвинених західних (балтійських) слов'янських територій (венди), натомість другий був міграційним загоном слов'ян з басейну верхнього Дніпра. Хай там як, але в XV ст. територія на захід від лінії Волхов—Ільмень—Ловать була поділена на дві п'ятини, за кордон яких правила річка Луга. На північ і схід від цієї річки лежала Водська п'ятина, що охоплювала й карельську територію на північ від Ладозького озера, а на південь і захід простягалася Шелонська п'ятина.

Якщо естонські водь (Нерева) становили, напевне, більшість населення Неревської та Водської п'ятин, Шелонську п'ятину вважали за основу давньоруського Новгорода. А. Н. Насонов пише:

«Шелонська п'ятина охоплювала найдавніші новгородські землі, племінну територію новгородських «словен». До неї входила й територія, де найсильніше відчувався вплив князя, тобто землі, що прилягали до озера Ільмень із заходу й півдня»[42a].

Докладні розкопки, проведені на території Великого Новгорода (з 1951 р.), висвітлили історію цього важливого міста. Тепер ми вже точно знаємо, що місто засновано порівняно пізно, не давніше кінця IX — початку X ст.[43]. Середньовічний Великий Новгород[44] складався з чотирьох (або п'яти) частин, які мали назву *кінців*; спочатку їх було тільки два, бо Великий Новгород зародився як міста-близнюки. Першим кінцем було *Славно* (згодом *Словенський кінець*), розміщений на пагорбі Славно[45] на правому березі річки Волхов, і тому його інколи називали *Холм* — факт, що пояснює ON назву Великого Новгорода — *Holmgarðr*. В одній сазі (*«Сазі про Тьялара Йона»*) Новгород названо *Ilmar Holmr*[46].

Друге місто стояло на лівому березі річки Волхов і мало назву *Людин кінець*[47].

Назви Славно (Словенський) і Людин не географічного, а етнічного походження. На відміну від обговорених вище назв чудь та *Vened, що мали іноземне походження, Славно (Словен-) і Людин у Новгороді можна трактувати як самоназви двох етнічних груп:

венди називали себе слов'янами, тоді як вепси й досі, говорячи про себе, використовують назву людинік (L'üd'inik); порівн. також *L'üd'i kel* («вепська мова»)[48].

З цього аналізу можна з'ясувати, що Великий Новгород виник як колоніальне утворення двох різних етнічних груп, які досягли високого рівня розвитку торгівлі: слов'ян (вендів), первісною базою котрих були береги західної Балтики (див. с. 646), і людинів (вепсів), що прийшли зі сходу (див. нижче).

Аборигенне водське населення (водь), здається, чинило опір тій колонізації. 1069 р. воно було союзником Полоцька, найбільшого ворога Новгорода[49]. Тільки в середині XIII ст. водь почали визнавати владу Новгорода[50]. Крім того, невдовзі водь узяли на себе роль захисників Новгородського князівства вздовж кордонів на узбережжі Фінської затоки. Очевидно, писав Марк X. Алешковський, «соціальні умови серед них [жителів Водської п'ятини] відрізнялися від умов жителів іншої п'ятини. Про це може свідчити такий факт: якщо новгородців набирали на військову службу з усіх п'ятин, то тільки водь мали право формувати окрему військову одиницю, що й підтверджують розкопки водських курганів. У стародавній Русі ніде не знайдено так багато зброї, як у Водській п'ятині»[51].

Водським центром було місто Копор'є, вперше згадане в Першому Новгородському літописі (бл. 1240 р.).

Форма *vepsä* назви *весь* суомі-фінського походження і, можливо, виникла внаслідок метатези: первісною формою було слово **ves-pä*, де *-pä* — ймовірно, суомі-фінське слово *pää*, «голова». Всі інші середньовічні джерела, починаючи з Йордана (551 р.), подають назву, опускаючи *-p-* (Йордан — *Vas*)[52].

Ісламські автори, а перший Ібн-Фадлāн (922 р.), використовували, говорячи про весь, назви *Vīsū* (*Īsū*)[53]. Найдальшим місцем, де жили мусульмани з каліфату, було місто Булгар-на-Волзі; весь для цього міста правили за сполучну ланку з Заходом. Отже, назва весь була відома й західним авторам, і, скажімо, Адам Бременський передав її як *Wizzi*[54]. Ця назва з'являється і в давньоскандинавській традиції (битва під Бра́велліром: *Vísinn*[55]; саґи, наприклад *Visio* в *«Сазі про Hímідy»*)[56].

Тут можна ще додати, що весь разом із чуддю (можливо, воддю) і слов'яни відігравали провідну роль у славетному переказі ПВЛ про «запрошення варягів», на який ми часто посилаємось на цих сторінках.

У листі хозарського короля Йосифа (960-ті рр.) з'являється назва *Ārīsū* (= Ār та Īsū) для позначення весі[57]. У волзько-булгарській традиції, відображеній в арабській класичній географії другої поло-

вини X ст. (ал-Іçṭахрī, Ібн-Ḩавкал), весь мали назву *Ariyān~Arithān*, і їм приписувано статус «третього типу (*Şinf*) Русі»[58].

Цікаво, що Волзька Булгарія, почавши в другій половині X ст. торгувати безпосередньо з Києвом (*Kūyāba*) — важливою ланкою новоутвореного міжнародного торговельного «шляху з варягів у греки», — розрізняла два типи Русі в новгородських містах-близнюках: слов'ян (*as-Slāwiya*) і весь (*Ār*[*-Īsū*]) Людиного кінця.

У самому Новгороді знайдено кілька скарбів куфічних диргемів: 864 р. (203 монети), 953 р. (23 монети) і 972 р. (192 монети)[59].

* * *

Найдокладніші археологічні розкопки у Великому Новгороді проведено на Неревському кінці — північному відгалуженні Людиного кінця. За даними дендрохронології, дерев'яні конструкції найдавніших горизонтів датовані 953 р.[60]. Десь того самого часу (бл. 948—952 рр.) імператор-учений Константин Багрянородний уперше згадав нову назву міст-близнюків на Волхові, які швидко розвивалися: Νεμογαρδάς, «де Свендостлаб (Святослав), син Інгоря (Ігоря), князя (архонта) Русі, має свій стіл»[61].

Той князь Святослав невдовзі взяв собі як дружину за звичаєвим правом Малушу, доньку Малока Любечанина, тобто чоловіка з західнобалтійського міста Любека (*Ljubek*, згодом *Lübeck*). Її родичі — клан Добрині, а також згаданий в руських літописах як дядько-регент Святославового сина Володимир, — відігравали провідну роль у державі Русі протягом останніх трьох десятиліть XI ст. аж до смерті свого останнього відомого представника — Яна Вишатича (1106 р.).

Коли після військових поразок 1070-х років (Барі 1070 р., Манзикерт 1071 р.) Константинополь утратив своє унікальне становище і привабливість як економічна столиця світу, а його сателіт Київ почав занепадати, Новгород відреагував миттєво. Революція 1136 р. ослабила зв'язки Новгорода з Києвом, зробивши місто незалежною республікою[62]. Відтоді молода держава «Господин Великий Новгород» стала майже без винятку зосереджувати свою увагу на справах *Mare Balticum*, що набирало дедалі більшого значення.

4. Весь і Білоозеро

За переказом, збереженим у ПВЛ, давньою столицею весі було місто Білоозеро, що стояло там, де річка Шексна впадала в Біле озеро. На жаль, на тому місці ще не проведено докладних розкопок, проте нема сумніву, що місто зародилось у IX ст.[63].

Весь уперше стали відомі в Східній Європі як один з народів, що платив данину ґотському королю Ерманаріхові (IV ст.); про це повідомив Йордан (551 р.), передавши їхню назву як *Vas* (див. вище).

У давньоскандинавській традиції (див. *«Саґу про Ґьонґа-Грольва»*, *«Саґу про Гальвдана»*) є звістки про емпорію на схід від Альдейґї (Ладозького озера) з назвою *Alaborg* (*Aluborg*). У цьому томі зроблено припущення, що те місто слід ототожнювати з Білоозером ПВЛ[64]. Десь у XI ст. Білоозеро стало часткою Ростовсько-Суздальських земель[65].

5. Два волоки, Заволоцька Чудь і Суздаль

Новгородські торговельні шляхи були пов'язані з іншими транспортними системами трьома головними волоками.

Перший, північний волок знаходився на північно-східному кордоні, в літописах його згадано ще бл. 1078 р.[66].

Другий, південний волок, що називався *Ламським*, уперше потрапив на сторінки письмових джерел 1135 р.[67].

Місто Білоозеро стало вихідним пунктом північного волоку. Щоб дістатись до того волоку, треба було переплисти озеро, прямувати далі на північ по річці Шексна і вийти в Онезьке озеро поблизу Тудорового Погосту. Далі шлях ішов через озеро до лівого берега, де було гирло річки Водла, потім треба було плисти проти течії цієї річки аж до Водлозера і Валдутового Погосту. Вже звідти тягнувся волок на схід до сусіднього Кенозера, з якого водний шлях вів до річки Онега (255 миль/416 км, площа басейну 22 228 кв. миль/57 000 км²). Цей волок мав назву *Волочок Кенський*. Пропливши десь 40 миль на північ уздовж річки Онега, треба було подолати ще один волок, який вів до річки Ємци, притоки Північної Двіни — головної артерії Крайньої Півночі (466 миль/750 км, площа басейну 140 000 кв. миль/360 000 км²).

Первісна назва річки була фінською — *Väinäjoki* (<*väinä*, «протока»)[68]; ця форма стала джерелом для назви *Vína* (ON). «Російська» назва *Двина* (Северная) цієї річки, вперше згадана в Першому Новгородському літописі (бл. 1323 р.[69]), — пізніший перенос назви справжньої річки Двіна (Західна; < індоєвроп. **dhuveinā*)[70] завдяки народній етимології, яка припустила, що *Vína* — це фінський варіант російської *Двины* (**dv-* > фін. *v-*)[71].

Басейни річок Онега та Північна Двіна були відомі в давньоруських джерелах як Заволоччя, «земля за волоками».

Давньонордичні тексти називають той регіон Бярмаланд.

Проте в деяких випадках, як-от у договорі 1326 р. між Новгородом і Норвегією, використано скандинавську форму, основану на слов'янській назві: *Sauloke*[72].

У давній Русі населення Заволоччя дістало назву *Заволоцька Чудь*, натомість давньонордичні джерела використовували іншу назву — *Bjarmar*. Переконлива теза Д. В. Бубріха голосить, що Заволоцька Чудь (Bjarmar) насправді була весь, втягнена в господарсько-торговельну діяльність Півночі[73]. Я приймаю гіпотезу Бубріха.

Подорожі із Скандинавії (надто Норвегії) до Бярмаланду, переказані в цілком історичному звіті Огтере бл. 899 р., сучасники вважали найдивовижнішими пригодами. Чимало з цих подорожей описано або згадано на сторінках цього тому.

Південний, Ламський волок вів до басейну Волги—Оки й міста, що в давньонордичних і новгородських джерелах мало назву *Sursdalr/Суздаль* і правило за своєрідний передпокій до Булгарського царства на Волзі — центру ісламської торгівлі в Східній Європі. Крім цього, Суздаль був головною житницею Великого Новгорода.

Шлях із Новгорода до Волзької Булгарії йшов уздовж річки Мста, звідки знаходився волок до річки Тверці, притоки Волги.

Звичайно, не випадково, що два найбільші скарби куфічних диргемів знайдено вздовж шляху з Новгорода до Волзької Булгарії: один на початку волоку в Шумилово (1111 монет з 710 по 871 р.)[74], а інший у його кінці в Муромі на Волзі (11 077 монет з 710-х років по 939 р.)[75].

З даних, розглянутих у цьому томі, очевидно, що в IX—X ст. Суздальська земля була вже відома давнім скандинавам. У джерелах згадано три суздальські міста: Ростов (*Rostofa*), Суздаль (*Surdalar*) і Муром (*Moromar*). В ON є й назви річок Волга (**Olga*) і Кама (*Kauma*)[76].

У першому томі цієї праці наведено дані, що іншою давньонордичною назвою Суздаля була *Svíþjóð hin Kalda*, «Холодна Швеція».

Ще один волок вів із Бярмаланду (басейну Північної Двіни) до басейну Волги. Річкою Сухоною (притокою Двіни) треба було добиратися до волоку, що йшов до річки Костроми, притоки Волги.

Третій волок, згаданий на початку цього розділу, сполучав новгородську річку Ловать із Дніпром, а отже, з Києвом (ON *Kænugarðr*) і Константинополем (*Miklagarðr*). Цей шлях докладно розглянуто в Екскурсі VI цього тому, через те ми й не подаємо тут його опису.

6. Іжорці

Уздовж 46 миль (74 км) річки Неви (Карельський перешийок) і в басейні притоки Неви Іжори (OP *Іжера*, MLG *Engeren*, нім. *Inger Aa*, фін. *Inkeri*; 65 км) й досі живе група людей карельського походження, яких російською мовою називають «ижорцами». 1897 р. їх налічували 21 700 чол., а за даними перепису 1959 р. іжорців було всього 1100 чол., з них тільки 382 чол. ще розмовляли рідною мовою.

Назва *іжеряни* походить від ім'я Інґіґерди (пом. 1050 р.) — жінки Ярослава, князя Новгородського і Київського[77]. Очевидно, вона колись наймала загін карельців[78] (підданих шведського короля), зобов'язавши їх підтримувати сполучення вздовж річки Неви (з її порогами!) та охороняти свої особисті володіння — місто Альдейґю (Ладогу) з околицями.

У Першому Новгородському літописі іжорців згадано вперше під 1228 р.[79]. У біографії новгородського князя Олександра Невського (пом. 1263 р.) названо як його вірного споборника Пелґусія, старшого над іжорцями («муж старейшина в земли Ижерьской, именем Пелгусий = Pelgui), якому, дарма що він поганин, доручили за допомогою родичів боронити гирло Неви. Згодом його охрестили, назвавши Філіппом[80].

КНИГА ВОСЬМА

ЕСТОНІЯ

[Див. ще карти VI на с. 953 та с. 1188]

Примітки до книги восьмої див. на с. 1058—1063.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

1

Естонія — це переважно низини (висота над рівнем моря більшої частини території менша 300 футів), що займають як частину континенту, так і низку островів. Найвища точка Естонії — пагорб Мунамаґі (1040 футів) у південно-східній частині країни (височина Ганья).

Континентальну частину Естонії з трьох сторін омиває вода: на півночі — Фінська затока, на заході й південному заході — Балтійське море й Ризька затока, а на сході — система трьох взаємопов'язаних озер — Пейпус, Ляммі та Псковське — і річка Нарва, що тече з Пейпусу до Фінської затоки.

Нині південний кордон естонської національної території не позначено жодним фізико-географічним бар'єром, проте за доби середньовіччя на північ від лівонської річки Саліс і на південь від давніх естонських районів Саккала та Уґавнія пролягала велика пустка.

З цього можна зробити висновок, що територія середньовічної Естонії з її природними кордонами формувала більш-менш ізольоване середовище, яке сприяло розвиткові загальних характерних рис давньоестонської народності. Східний водний кордон і досі є кордоном між неслов'янами і слов'янами (Північно-Західної Росії), так само як колишня пустка на півдні Естонії відокремлювала фінські народи від народів балтійської мовної групи.

2

У Балтійському морі Естонія має сім головних островів: два великі і п'ять менших. Північний великий острів називають Гійумаа (*Dagö*, його площа 375 кв. миль); на схід від нього лежить острів Вормсі (93 кв. милі). На північ від Вормсі є острів Осмуссаар (4,7 км²). Неподалік від південно-східного берега Гійумаа знаходиться острів Кассарі (19 км²).

Південний великий острів називають Сааремаа (*Özel*, *Ezel*; площа 1050 кв. миль). Між Сааремаа і континентом лежить невеличкий острів Мугу (Moon; 205 км²). В бухті Кігелконна на північно-західному краї Сааремаа є невеличкий острів Вілсанді (8,9 км²).

Серед островів Ризької затоки слід згадати острів Ругну (*Runö*; 11 км²), що лежить на схід від мису Колкасраґс (*Domesnäs*), і Кігну (16 км²) на південний захід від Пярну.

Серед островів Фінської затоки слід згадати два острови Пакрі (*Vike*, або «малий» Пакрі, територія 13 км², і *Suur*, «великий» Пакрі, територія 11,5 км²), Найссаар (*Narg*, «Амазонський острів», площа 18,5 км²) та Еґна (площа 2,91 км²).

До другої світової війни (1940 р.) на морських узбережжях Естонії, надто в районі Ревеля, Гаапсалу та Гаррієна, жили шведи, чимало з них були нащадками середньовічних колоністів (XII—XIV ст.).

Приморська Естонія, особливо на півночі, має кілька бухт, розміщених здебільшого в річкових естуаріях: Лагепере, Таллінна, Колґа, Нара, Еру і Нарва на півночі; Мацалу і Гаапсалу на заході; Пярну на півдні. У середні віки ці бухти правили за гавані й оперативні бази для естонських піратів і купців.

Естонія має цілу низку майже паралельних річок і річечок, що впадають у Фінську затоку й мало придатні для судноплавства. Як дивитися з заходу на схід, найважливіші з цих річок такі: Віґтерпалу (45 км), Васалемма (46 км), Кейла (107 км), Вяяна (75 км), Пііріта (100 км), Яґала (103 км), Валґейоґі (77 км), Лобу (59 км), Кунда (66 км), Пурце (51 км) і прикордонна річка Нарва (78 км), що з'єднує Фінську затоку з Чудським озером.

Найбільша річка, що впадає в Балтійське море, — Касарі (106 км разом із притокою Теенусе). Касарі має ще дві притоки: Конувере (92 км) та Енґе (76 км).

Велику частину центральної та південної Естонії займають басейни двох річок. Генріх Латвійський (бл. 1227 р.) назвав їх обидві *Mater Aquarum*, «Матір'ю води»[2]. На заході річка Пярну (144 км) зі своїми притоками Сауґою (74 км), Навесті (Пала; 102 км), Раудна (58 км) і Галлісте (87 км) впадає у Ризьку затоку. На сході річка Ема (Емайиґі), що складається з Суур («великої» Еми, 100 км) і Вайке («малої» Еми, 82 км) впадає в Чудське озеро і протікає через озеро Виртсьярв. Суур Ема має кілька великих приток, серед них річки Педью (127 км), Пилтсамаа (118 км) і Амме (64 км).

Обидві річкові системи — Пярну (через свою притоку Раудна) та Ема — пов'язані річкою Тянасілма (34 км).

Естонія має чотири великі озера: взаємопов'язані прикордонні озера Пейпсі (Пейпус; Чудське), Ляммі і Псковське (Пігква), загальна площа яких становить 1390 кв. миль (3560 км²), а також озеро Виртсьярв (270 км²) у Центральній Естонії.

РОЗДІЛ II Соціально-економічна структура Естонії

1

Топонімічні дані засвідчують, що естонці були аборигенним населенням, а їхня країна — батьківщиною балто-фінських народів.

За даними хронології лінгвістичних контактів між балто-фінськими мовами і балтійськими мовами, носії спільної балто-фінської мови прибули на береги Балтійського моря бл. 500 р. до н. е. Півтисячі років вони жили разом, імовірно, в Естонії, а потім, десь на початку нашої ери, почали мігрувати, головно до Фінляндії[3].

Близько 1200 р. давня Естонія складалася з восьми великих і шести малих адміністративних одиниць, що їх сучасною естонською мовою називають *мааконд* (*maacond*, «провінція»).

Найбільшими провінціями були острів-мааконд *Осілія* (Сааремаа), що складався з західних островів Сааремаа, Мугу, Вілсанді, Гійумаа й Кассарі; приморських провінцій *Роталії* (*Rotalia/Wiek/Maritima*; Ляянемаа, західне узбережжя континентальної частини), *Ревеле* (*Revele/Ravala*) та *Віронії* (*Vironia/Virland*; Вірумаа, північно-східне узбережжя континентальної частини) і двох острівних провінцій — *Гаррії* (*Harrien*; Гарюмаа) на заході і *Ґервії* (*Gervien*; Ярвамаа) на сході, а також двох великих південних провінцій — *Саккали* (*Saccala/Sakkala*; Сакала) на заході й *Уґавнії* (*Ugaunia*; Уґанді) на сході.

П'ять малих провінцій були розміщені між південно-східним кордоном Роталії та озером Пейпсі. Назви цих провінцій, як іти з заходу на схід, такі: *Алемпоїс*, у середній течії річки Пярну та її приток Кяру і Лінці; *Нурмеґунде* (Нурмекунд), на північ від річки Навесті (Пала), на захід від річки Пилтсамаа і на північ від озера Виртсьярв; *Мога* (Мигу), в басейнах річок Пилтсамаа і Педья, що зливаються між собою; *Вайґа* (Вая), на схід від Могу, на південь від Віронії й на захід від Соболіцу; *Йоґентаґанья* (Йоґентаґана), на південь від Могу та Вайґи і на північ від річки Суур Еми. Шоста мала провінція — *Соболіц* (Soboliz/Soopoolitse)— містилася на західному березі озера Пейпус.

Якщо всі шість малих *мааконділ* складалися тільки з одного округу, що давньоестонською мовою називався *кілеґунда* (*kilegunda*; ест. *kihelkond*), великі *мааконди* мали до семи таких округів: Гарія і Ґервія — по три кілеґунди; Осілія — чотири; Віронія — п'ять; Роталія — сім. Кількість округ кожної з великих південних провінцій — Саккали та Уґавнії — лишається невідомим. Віронія — перший мааконд, згаданий у джерелах: у формі *Virland* ми бачимо його назву в давньошведському рунічному написі, датованому 1020—1040 рр.[4].

2

Давні естонці мали порівняно високий рівень розвитку соціально-економічної структури. Їхня економіка будувалася на сільському господарстві, рибальстві та мисливстві, були й зародки промисловості, зокрема металургія (залізо було доступне у формі болотної руди), пошиття одягу, надто плащів (що їх у Німеччині називали *waypas*, вайпасами)[5].

Земельною одиницею, яку використовували при оподатковуванні сіл та в разі військових потреб, з давнього-давна був *гакен* (ест. *adra-maa* = латин. *uncus*). Первісним значенням першого елемента естонського слова *ader*, запозиченого з давньоґерманської мови (наприклад, ON *arðr*), було «тип плуга».

За даними *«Liber Census Daniae»* (середина XIII ст.), три території, що перебували під владою данців, були оцінені так:

Віронія — 2913 гакенів;

Ревеле — 1410 гакенів;

Гаррія — 1066 гакенів.

Підраховано, що територія стародавньої Естонії (бл. 20 000 кв. миль) складалася десь із 21 000 гакенів; у середині XIII ст. на ній жило приблизно 110—150 тисяч чоловік[6].

Осілія мала десь 3000 гакенів і була найгустіше заселеним регіоном Естонії.

Як уже сказано, давньоестонська назва округу — *кілеґунда* (*kilegunda*). Це слово складається з двох компонентів — *kile-*, запозиченого з давньоґотської мови (< **kisle*) із значенням «заручник» (нім. *Geisel*), і фінського слова *kunda*, «народ, спільнота, сукупність, ціле». Термін *кілеґунда* точно відповідає давньошведському слову *gisla-lagh*, де *-lagh* означає «юридичний округ»[7].

Кілеґунда поділялася на села й фермерські поселення, що мали давньоестонську назву *arws* (сучасна ест. *aru*), німецьку *marcke* (= латин. *marchia*), а давньоруську *погост*[8]. Ліси, пасовиська і рибальське знаряддя становили спільну власність усього села або кілеґунди. На естонському узбережжі не було рибальських поселень, бо естонські селяни та рибалки, що не гребували й піратством, будували свої домівки далеко від берега, аби уникнути грабунку з боку інших піратів. Естонці ставили тимчасові хижки на узбережжі тільки тоді, коли споряджали рибальські експедиції у відкрите море. Як і на фінському узбережжі, шведські поселенці жили на морських берегах Естонії тільки протягом історичного періоду.

Населення давньої Естонії поділялося на вільних людей і рабів. Вільні складалися з *meliores* («кращих» — воїнів і купців) та селян.

Не дивно, що раби становили десь 30% населення Естонії[9]. Естонське слово, що означає «раб», — запозичене давньоіндоєвропейське *ori* (Gen. *orja*), що походить від добре відомої назви *arya-*[10].

Як і в Ісландії, в Естонії не було постійного центрального уряду. За Генріхом Латвійським (бл. 1216 р.), асамблея *meliores* збиралася (*ad placitandum... convenire*) щороку — її скликали в серпні в Райґеле (Райкюла, острівна провінція Гаррія), і вона дуже нагадувала скандинавський *тінг*[11]. Кожна кілеґунда обирала двох делегатів (*seniores*) зі своїх *meliores*; усі *seniores* утворювали колегію *seniores terrae* певного мааконду (*terra*). Колегія кожного мааконду збиралася кілька разів у рік на *conventio* — різновид місцевої парламентської сесії, для ухвали законодавчих постанов і судочинства (*iudicium*) відповідно до звичаєвого права[12].

Стародавні естонці мали систему оподаткування (*vaccae*)[13], оборонні споруди, фортифіковані торговельні пункти й дерев'яні замки (давньоест. **linda* = латин. *castum* = давньорус. *осек*) і споряджали кораблі та воїнів для провінційного війська — *малева* (ест. *malev*)[14].

Оскільки інституту королівської влади не існувало, провінційні *conventio* або *conventio* кількох провінцій мали право вибирати головнокомандувача. Головнокомандувач, вибраний з-поміж *seniores*, одноосібно керував провінційним військом або військом кількох провінцій. Ці армії збирались у певних визначених місцях, що їх називали *maia* (*maya*).

Кожен округ мав кілька сільських дерев'яних замків, що під час війни правили за притулок для місцевого населення. Ці замки мали різні розміри: замок Тарбата (згодом Тарту) в Уґавнії займав площу 8000 м². Замок Одемпе (Отепяя) в тій самій провінції мав площу 3500 м², тоді як замок у Леоле (*Lõhavere*) в Саккалі, хоч і був добре укріплений, — усього 1500 м²[15]. Чудово укріплений замок Керґел (*Kärla*) на острові Сааремаа вражав справді гігантськими розмірами, займаючи площу 18 000 м²[16].

Ще до початку XI ст. чимало з цих замків розвинулись у постійні міста, що згодом стали центрами торгівлі. Найважливішим серед них був Ліндаисе-Коливань (Таллінн) у Ревеле, Тгарванпе (Раквере) у Вірумаа, Моне (Мугу) на острові Мугу; Пойде (*Pöjde*), Валдія (Валяла) і Кармеле (Каарма) в Осілії; Леал (Лігула) в Роталії, Варболе (Варбола) в Гаррії, Віліанде (Вілянді) в Саккалі і Тарбата (Тарту) та Одемпе (Отепяя) в Уґавнії.

Кілька захищених бухт, котрі використовувались як притулок та якірні стоянки для кораблів, стали важливими гаванями. Серед них — Пернау (Пярну) в Саккалі, Ліндаисе в Ревеле, Толсбурґ, Маголм (ест. *kaupsaare sadam*, «торговельна острівна гавань») і Нарва у Віронії.

Про військові гавані на острові Гійумаа ми поговоримо нижче.

РОЗДІЛ III Естонські торговельні шляхи

Археологічні дослідження та розкопки останніх десятиріч дали змогу встановити систему естонських торговельних шляхів, сформовану до XIII ст.[17].

Центральним пунктом як морських, так і суходільних шляхів естонської торговельної мережі було місто Ліндаисе-Коливань (Таллінн)[18]. Це місто, найбільше в давній Естонії, стояло на узбережному міжнародному торговельному шляху Ладога—гирло Двіни. Шлях мав такі головні пункти в Естонії (зі сходу на південний захід): Нарва—Тгарванпе (Раквере) — Ліндаисе (Таллінн) — *Гаапсалу-Роталія (Рідала) — Леал (Лігула) — Ганіале (Ганіла) — Пернау (Пярну), а звідти через латвійську провінцію Мецополе до гирла Західної Двіни.

З Ліндаисе (Таллінна) на південь вели й два суходільні шляхи. Перший проходив через міста Лоне (Логу) та Райґеле (Райкюла) і йшов до Пернау (Пярну), де з'єднувався з західнодвінським шляхом. Другий проходив через *Тюрі (Пайде-леоле, Лигавере), а досягши Віліанде (Вілянді), йшов через пустку до латґальського міста Кесіс (Кесь-Венден). Звідти шлях тягся до руського Полоцька.

Був і важливий суходільний шлях від Нарви на південь уздовж берегів річки Нарви і озера Пейпус. Проміжними пунктами на цьому шляху були Нарва — Торма — Тарбата (Тарту) — Одемпе (Отепяя). В Одемпе (Отепяя) дорога розгалужувалась. Західний шлях вів до Кесіса (Кесь-Вендена), а звідти до Полоцька), східний шлях теж закінчувався в Полоцьку, проте спершу йшов через Ізборськ та Псков.

Слід згадати ще й такі місцеві шляхи: Лінданісе (Таллінн) — Варболе (Варбола) — Ладісе — Леал (Лігула); *Тюрі (Пайде) — Пернау (Пярну); Тгарванпе (Раквере) — Авіспе — Сомелінде (Соомевере). В Сомелінде (Соомевере) шлях розгалужувався: одна гілка йшла на південний захід і приєднувалась до шляху Лінданісе (Таллінн) — Віліанде (Вілянді), а друга гілка йшла на південний схід, з'єднуючись біля Тарбати (Тарту) із шляхом Нарва — Одемпе (Отепяя). Трансосілійський (Сааремаа) шлях простягався від Ганіале (Ганіла) до *Мустіяли. Почавшись у Ганіале (Ганіла), він ішов спершу до переправи на острів Мугу, потім перетинав острів і досягав порту Ліннусе. В Ліннусе була ще одна переправа до порту *Оріссааре на Сааремаа. Далі шлях ішов через Валдію (Валяле) і Кармеле (Каарма) до порту *Курессааре, де повертав на північний захід і досягав міста і порту Кіліґунди (Кігелконні) по дорозі через Керґел (Кярла). В Кіліґунді (Кігелконні) шлях змінював напрямок і йшов на північний схід, закінчуючись у *Мустіялі.

Лінданісе (Таллінн) був ще й вихідним пунктом естонського прибережного судноплавства, що мало чотири головні шляхи. Східний маршрут ішов від Лінданісе (Таллінна) вздовж південного узбережжя Фінської затоки до Нарви, а звідти до Старої Ладоги (Альдейґюборґа). Західний шлях пролягав від Лінданісе (Таллінна) вздовж островів Осмуссар і Гійумаа на Ґотланд, де лінданіські купці мали свої установи. З економічного погляду цей шлях був найважливішим не тільки для Таллінна, а й для всієї давньої Естонії. Північно-західний шлях, проходячи повз острів Найссаар, пов'язував Лінданісе з фінськими містами Порккала та Або й закінчувався в шведському місті Сіґтуна. Південний шлях ішов від Лінданісе вздовж узбережжя й повз острови Вормсі та Мугу через Пернау (Пярну) до гирла Двіни. Був і шлях, що починався в Курессааре на острові Сааремаа й вів до Ґотланду й данських гаваней.

Маючи таку систему водних і суходільних шляхів, естонці брали активну участь у міжнародній торгівлі.

В Естонії знайдено понад 5000 арабських диргемів[19]. Найдавніші скарби виявлено в Когтла-Ярве (бл. 838 р.)[20] і на південно-західних берегах озера Пейпус (бл. 862 р.)[21].

Скарб напівбрактеатів з Гедебю (бл. 970 р.) відкопано на берегах нижньої Кейла[22].

Нещодавно опублікована карта (В. М. Потін) знахідок західних монет, датованих X—XIII ст. і відкритих у Східній Європі, показує, що Естонія посідає виняткове становище: переважна частина всіх східноєвропейських скарбів, позначених на цій карті, зосереджена в Естонії[23].

РОЗДІЛ IV Стислий історико-топографічний огляд Естонії

1. Осілія

Ми почнемо з двох найзахідніших земель — Осілії та Роталії, бо в минулому вони часто були поєднані.

Естонська назва Осілії — Сааремаа (< *saaren-maa*, пор. фін. *saaren-maa*, що означає «острівна земля»)[24]. Були й дві відповідні давньонордичні форми: Ey-sýsla[25] (загальнопоширена форма) та Ey-land (тільки в *«Goðleiks þáttr»*).

У другій давньонордичній формі естонське слово *maa*, «земля», передається відповідним давньонордичним словом *land*, натомість у першій формі використано «новий» адміністративно-політичний термін *sýsla*, «округ». Цю форму вперше запровадив у землях *Mare Balticum* норвезький король Гаральд Світловолосий (пом. 945 р.).

На жаль, ми не знаємо, ні як сам інститут округів, ні як термін *сюсла* досягли острова Сааремаа й землі Роталія (Ляянемаа). Як визначив Пауль Йогансен, поділ на *сюсли* був запроваджений у Норвегії і данській Ютландії, але не у Швеції чи на Ґотланді. Нині не можна з певністю відповісти на питання, чи норвежці або ютландці запровадили його в Осілії і Роталії, тимчасово завоювавши ці території, а чи жителі Осілії і Роталії перейняли їх з власної ініціативи. Цікаво відзначити мимохідь, що норвежці та ютландці запозичили систему поділу на *сюсли* в Англії, і, зрештою, ця система має континентальне походження, зародившись в імперії Каролінґів[26].

Новгородська Русь мала свою давню назву (бл. 1060 р.) для осілійського населення — *сосоль-* (*ссоль-*)[27], створену на основі запозиченого давньонордичного слова *sýslir*, «жителі округу», а одну з найновіших назв Осілійського краю (в перекладі ця назва означає Сааремаа) засвідчено бл. 1344 р.: *Островьская земля*[28].

В Осілії знаходилися чотири великі укріплені міста: одне в Ліннусе на острові Мугу і три на острові Сааремаа — Пойде, Валдія (Валяла) і Кармеле (Каарма), наймогутніше з-поміж них; це місто було ще й центром культу поганського бога Тарапіти. За легендою,

що її переказав Генріх де Леттіс (1227 р.), Тарапіта народився в материковій Естонії в районі, відомому тепер як Вяйке-Мааря (Віронія)[29].

Жителі Сааремаа називали територію своїх співвітчизників на континенті *Suur-maa* («Головна земля»). Давньонордичною мовою слово *Suur-maa* було перекладене як *Aðalsýsla* («Головний округ»). Як і у випадку *Ey-sýsla*, давньонордичний термін *sýsla* (округ) тут ужито замість естонського слова *maa* (земля)[30].

У Першому Новгородському літописі (бл. 1190 р.) використано термін *Чудь Поморьская* для назви роталійців та їхнього краю[31].

Це саме значення перебування в морі або біля моря міститься і в латинській назві, що її вжив Генріх Латвійський для назви роталійців та їхньої землі: *Maritimi*, *Maritime provinciae* і *Maritima*[32]. Але поряд із цими латинськими назвами Генріх використав ще й дві інші назви: *Rotalia*[33] і *Rotelewic*[34].

Давньонордична назва *víc* (> нім. *Wiek*), якій віддавали перевагу німецькі завойовники, з'явилася на початку XIII ст. у *«Сазі про Сверріра»* (складеній до 1213 р.) в описі квапливої виправи 1189 р. норвезького принца Ейріка Сіґурдарсона.

2. Осілійці

Документ 1234 р. про поділ острова Сааремаа між єпископом і тевтонськими лицарями дає змогу встановити назви всіх чотирьох кілеґунд. Ось ці назви зі сходу на захід: Гореле, разом з містом Пойде та островом Мугу; Валделе (Валяла), зокрема й Caries (Каря, північно-центральна частина Сааремаа); Кармеле (Каарма, південно-центральна частина), також і Керґел (Кярла, на захід від Кармеле) та Кілеґунда (Кігелконна), разом з півостровом Сворве (Сирве, південно-західна частина Сааремаа)[35].

Про осілійські замки, зокрема про Валдія (Валяла), йшлося вище.

Малонаселений острів Гійумаа належав жителям округів Каріє (Каря) і Пойде, що використовували його як пасовисько для своєї худоби. На острові, здається, були ще й потаємні якірні стоянки осілійського флоту[36].

У названому вище документі 1234 р. про поділ острова Сааремаа згадуються три давні військові гавані. Дві військові гавані знаходились у південно-західній частині острова: Соттесаттама (військова гавань)[37], прикрита невеличким островом Кассарі, і Сарво (гавань) на схід від Соттесаттами поблизу теперішнього міста Пюгалепи. Третя гавань — *Portus Novus Pylayasari* — містилась неподалік від сучасного міста Рейґі[38].

Осілійці торгували переважно з Ґотландом і уславились як пірати та купці. Генріх Латвійський (під 1203 р.) описав рейд *Estones de Osilia insula* проти данського міста Лістрія (Lystær) у Сканії. Естонці вийшли на шістнадцяти кораблях, названих *pyratici*[39].

Тут досить лише пригадати сумну пригоду молодого Олава Трюґґвасона та його матері на осілійському ринку рабів (бл. 970—990 рр.), оповідь про данського раба Тове в *«Сазі про Ньялла»* та повідомлення Генріха Латвійського (бл. 1226 р.) про те, як осілійці продали полонених шведів курам та іншим поганським народам[40]. Один документ 1255 р. згадує про *hereditas servorum*, спадкове рабство в Осілії[41]. Тож не дивно, що після капітуляції (1227 р.) головного осілійського замку Валдія (Валяла) переможні тевтонські лицарі наполягали, щоб у тексті мирного договору була окрема стаття про шведських полонених[42].

Топонімічні дані з осілійських островів недвозначно підтверджують, що осілійці активно торгували рабами.

В окрузі Пойде на Сааремаа є Мис Рабів (Орінееме), а перший пункт на острівному шляху після переправи з острова Мугу названо Островом Рабів (Оріссааре).

Частина острова Вілсанді в Кігелконнській бухті має назву Орясааре нукк — Закуток Острова Рабів.

В окрузі Керґел (Кярла) є рабське село (Орі Кюла), ще одне рабське село (Оріокко, тепер Оряку), яке містилось, як згадано в повідомленні бл. 1254 р., на острові Кассарі неподалік Гійумаа[43].

Сама назва Кассарі походить від **kask-saare*, де *kask* означає березу. З цього випливає, що Кассарі слід розуміти як один з Березових островів, тобто що він належав громаді міжнародних купців, зосередженій на шведському Березовому острові — у славетній Бірці в Уппланді (бл. 800—975 рр.)[44].

3. Роталія

З семи вартих згадки округів Роталії найважливішим є Ротель (Ротелевік) у західно-центральній частині провінції, якій він і дав своє ім'я (теперішня парафія Рідала). Генріх Латвійський повідомляє (під р. 1220), що там стояв славетний *castrum Lealense*[45], який правив тоді за резиденцію шведського короля Юхана під час його короткого перебування в Естонії. Округ і замок Сонтаґана (Соонтаґа) лежали між річками Енґе (система річки Кассарі) і Сауґою (система річки Пярну).

Роталія мала дві важливі гавані — одну на півночі на місці теперішнього Гаапсалу і одну на півдні в Ганіале (Ганіла) на торговельному шляху до Сааремаа.

З 1880 р. археологи, зокрема Grewingk і K. von Löwis of Menar, намагалися (без успіху) знайти вКівідепяя («Кам'яній Голові») на берегах бухти Мацалу могилу напівлегендарного уппсальського короля Інґвара. Цих археологів передусім приваблювала перша частина назви естонського міста — *kivi*, «камінь», яку вони ототожнили з легендарним *at Steini* (*stein*, «камінь»). Насправді розповідь про Інґлінґа (IX ст.), що її переказав Сноррі Стурлусон у своїй *«Геймскрінґлі»* (бл. 1230 р.), та анонімну *«Historia Norwegiae»* (бл. 1190 р.) можна вважати за найдавніші джерела, де згадано назву *Ey-sýsla*. Деякі вчені, наприклад Б. Нерман, гадають, що ця назва зародилася десь 600 р.[46].

Згодом термін *sýsla* для назви Осілії (*Ey-sýsla*) та Роталії (*Aðal-sýsla*) вживано в скальдичній поезії та в саґах про Св. Олава (пом. 1030 р.) та Олава Трюґґвасона (пом. 1000 р.).

Є ймовірність, що про ті самі *si[s]la* йдеться в шведському рунічному написі на камені (1050-ті роки). Напис присвячено діяльності Фрейґейра, одного з Ярославових вождів. Князь Ярослав помер 1054 р.[47].

Ярославів син і наступник Ізяслав I (1054—1078), князь Новгородський і Київський, вирушив спершу проти Гаррії, де загинув його славетний вождь Остромир, а 1060 р. воював з осілійцями (сосолями). Ізяслав змусив осілійців платити велику данину 2000 марок (гривень), але тільки-но покинув естонську територію, як осілійці повстали й вигнали його збирачів податків[48]. Наступної весни вони спалили руське місто Юр'єв (= Тарбата, Тарту), що його 1030 р. збудував Ярослав як центр псковсько-новгородських володінь у Естонії. Під час подальшої боротьби наклали головою десь близько 1000 новгородців і псковитян. Але, за даними Руського літопису, осілійці також зазнали великих утрат[49].

1190 року псковитяни вирушили в похід і полонили сім роталійських суден типу *snekkja* (або *šneka*) на Псковському озері[50].

Коли німці завоювали Валдію (Валяла), наймогутніший осілійський замок, і Осілія, і Роталія стали частиною німецьких володінь у Східній Балтиці (1227 р.).

Ці обидві території становили німецьке єпископство Езель-Вік (1228—1561). Першим центром єпархії було місто Леал (Лігула), потім (1251—1263 рр.) — Старий Пернау (Пярну). Згодом унаслідок політичних ускладнень його перенесли до Гаапсалу (1266 р.).

4. Ревеле

Північно-західну приморську провінцію Естонії Генріх Латвійський називав Ревеле (ест. *Rävala*)[51]. Цю назву згадано і в *«Сазі про*

Ньялла» (бл. 1270—1290) у зв'язку з подіями 972 р. у формі *Rafali*: *«Саґа про Орвара-Одда»* (бл. 1265—1295) вже трохи змінює цю назву: *Refalaland*[52].

«Liber Census Daniae» подає назви трьох округів Ревеле. Ось ці назви з заходу на схід: Воментакае, Окріелае і Репель[53]. Кордони кожного з цих трьох округів і однієї частини провінції Гаррія сходились у невеличкій прибережній зоні, що називалась *marchia*. То була своєрідна «нейтральна» зона, де стояло місто Реваль (Ліндаnісе; Таллінн), єдиний найважливіший економічний центр не тільки Ревеле й Ґаррії, а й усієї Естонії[54]. Піднесення Ревaля (Ліндaнісе), що посів таке провідне становище, було аж ніяк не випадковим. (Скажімо, топографічне розміщення цієї *марки* дуже скидалося на топографію Новгорода: Реваль так само знаходився у центрі навколишніх округів, як і Новгород серед своїх п'ятин)[55].

Унікальність Ревaля полягала в тому незвичайному факті, що й нормани, і давні руси позначали його назвою, яка походила від *імені* Калев — ім'я героя балто-фінського епосу. Нормано-арабський географ Ідрīсī (1154 р.) писав *Qalūwany*, тоді як у Першому Новгородському літописі трапляється форма *Коливань* (< **Kalyv-*; бл. 1223 р.)[56]. Давньонордичні саґи згадують прибережну зону десь на схід від Швеції з назвою *Balagarðssíða* — «брама до іншого світу»[57]. З огляду на виняткове становище майбутнього Таллінна виникає спокуса висловити здогад, що місто *Balagarðr стояло на території Ревельської марки і його можна ототожнити з районом Іру (в межах міста Ревaля), залишеним у X—XI ст. і багатим на археологічні знахідки.

Протягом Гедебю-Бірксього періоду необроблені землі й невеличкі (березові) острови вважалися безпечним місцем для проведення міжнародної торгівлі. Місто Реваль (Ліндaнісе), як і Гедебю та Вісбю (і Пернау, і Рига), було збудоване в поясі необроблених земель.

Ліндaнісе, давню назву Ревaля, вживав Генріх Латвійський (під 1219 і 1223 р.)[58]. Це давньошведське складне слово, утворене з *linda*, «цілинна земля», і суфікса *näs*; його значення — «необробленість»[59]. Суомі-фінська назва Ревaля — *Kesoi* (*Keson*) — має близьку етимологію: *kesä*, «цілинна земля», і *-so<suu(n)*, «рот»[60]. Поширеною руською назвою Ліндaнісе була *Леденец*[61].

Реваль (Ліндaнісе) спершу став колонією купців з Вісбю та Ґотланду (*mercatores de Gothlandia*), що дістали дозвіл зимувати там (перший документ із згадкою про це з'явився 1191 р.)[62].

На думку Пауля Йогансена, десь бл. 1070 р. у Ревалі споруджено церкву Св. Олава, її збудували купці, що мали фінансову підтримку данського короля Свейна Ульвссона (1047—1076). До списку швед-

ських єпархій 1120 р. входила й *Hestia* (Естонія); ця назва, можливо, стояла замість Ревaля. Приблизно через п'ятдесят років (1172—1177) джерела згадують естонського єпископа-місіонера Фулько — ченця-цистерціанця, що, як гадає Йогансен, жив при церкві Св. Олава в Ревалі. Наступник Фулько Теодоріх, теж цистерціанець, діяв у Естонії (Ревалі) з 1191 р. аж до своєї смерті 1219 р.[63].

Про ранню історію Ревaля (Коливаня, Таллінна) збереглося дуже мало письмових свідчень.

Ярослав Всеволодович із Великого Новгорода 1223 р. обступив облогою місто Коливань, проте не зміг захопити його. Перед тим як покинути країну, він, сплюндрувавши всю Естонію (Чудську землю), повернувся додому з багатьма полоненими й чималою кількістю золота[64].

1229 року Ліндanісе завоював данський король Вальдемар II, збудувавши там замок і перетворивши його на центр данських володінь в Естонії. Ці володіння складалися з земель Ревеле, Гаррія і Віронія. Данське місто *Reuælæ* (назва утвердилась у такій формі 1219 р.) стало постійним осідком єпископа Естляндії та Ревaля з 1229 по 1561 р. Естонці називали Ревеле Таллінном, що означає «Данське місто» (< *Taaninlinna*).

На північ від Ревaля є протока, що відокремлює материкову Естонію від невеличкого острівця Еґна (2,9 км²). Йогансен ідентифікував цю протоку як *Железные Ворота*, згадані в кількох давньоруських літописах бл. 1032 р. Цього року якийсь Улеб виплив з Новгорода до тих Залізних Воріт, втративши по дорозі чимало воїнів. З'ясувавши, що давньошведською назвою Еґни була «острів Ульв» (найдавніша згадана в джерелах форма — *Wluesöö*, 1297 р.), Йогансен вважав за можливе зробити здогад, що патроном Еґни був Ульв (давньорус. Ул(ѣ)б Роґнвальдссон — ярл Старої Ладоги (Альдейґюборґа). Ульв (Улеб) загинув біля самих Залізних Воріт, і його останки поховано на острівці поблизу Еґни. На честь тієї події острівець і дістав свою назву — Кумла (< давньонордичне *kumbl*), що означає «пам'ятник»[65].

Поряд із Ревалем (Ліндanісе) на узбережжі Ревеле було принаймні ще три інші важливі гавані, кожна в річковому гирлі: Куркс у гирлі Васалемми, Яґала в гирлі Яґали і Салмісту в гирлі Пудісоо.

Жителі Ревеле та Віронії, а також усе населення північного узбережжя Естонії використовували південні береги Фінляндії (до того, як туди прийшли шведи) як мисливські угіддя[66].

5. Гаррія

Генріх Латвійський назвав Гаррію (Гарюмаа) центром Естонії: *que est in media Estonia*[67]. За даними *«Liber Census Daniae»*, Гаррія мала в своєму складі такі кілеґунди: Гаккріц, Коскіс та Юріц[68]. Якщо Ліндаnісе був економічною столицею давньої Естонії, місто Райґеле (Райкюла) стало її політичним центром, бо саме в цьому місті на острові Гаррія збиралася щорічна асамблея естонських *seniores*[69].

Для захисту цього політичного центру, фактичної столиці давньої Естонії, збудовано кілька замків. Варболе (Варбола) захищав його з північного заходу, Лоне (Логу) — з північного сходу, замок на річці Конувере — з південного заходу, а Кедіпів — зі сходу.

Новгородці принаймні тричі намагалися завоювати Гаррію. Бл. 1059—1060 рр. Ізяслав Ярославич, новий старший представник династії Рюриковичів, захопив замок (*осѣк*) Кедіпів після тривалої битви, в якій загинув славетний новгородський воєвода Остромир[70]. Розповідаючи про битву, давньоруський літопис переклав естонську назву Кедіпів як «рука сонця», і ця нова назва, як з'ясовано згодом, є витвором народної етимології[71].

Під час другого походу (1214 р.) новгородці напали на замок Варболе (Варбола) — один з найбільших замків континентальної частини Естонії. Новгородський князь Мстислав Мстиславич Удатний пробив собі шлях крізь Ґервію (давньорус. *Єрева*) з ватагою новгородських і псковських воїнів, якийсь час обступав замок, що його в стародавній Русі називали *Вороб'їн*, а потім пішов, діставши великий викуп[72].

Третій новгородський похід почався з нападу на Tharwanpe (Раквере) у Віронії 1269 р. Пограбувавши купців на трьох торговельних шляхах, новгородці дійшли до річки Кейли (давньорус. *Кѣгола*), де зазнали поразки від німців[73].

Гаррійські замки були дуже добре укріплені. Данському війську, що мало у своєму розпорядженні кільканадцять гігантських облогових машин і об'єднані сили німців, лівів і латишів, знадобилося більше двох тижнів, щоб захопити замок Лоне (Логу)[74].

6. Віронія

Як згадано вище, Віронія (Вірумаа) — перша естонська земля (*мааконд*), згадана в історичних джерелах. У шведському рунічному написі десь 1020—1040 рр., присвяченому смерті уппландського воїна у Віронії, назву цієї землі подано у формі *Virland*[75].

На віронійському березі було принаймні чотири важливі гавані:

Каупсааре-Садам («острівна торговельна гавань») у Маголмі, Толсбурґ, Пурц і Нарва[76]. Нарвська гавань стояла на початку торговельного шляху до Ладоги й Новгорода, а отже, мала важливе стратегічне значення. В Першому Новгородському літописі Нарва з'являється під назвою *Ругодив* (під 1344, 1420, 1444 р.)[77]. Ругодив — естонсько-давньоруське схрещення, що означало балто-фінського водяного духа (фін. *Rukoteivas*, ест. *Rougutaja*)[78].

Місто Тгарванпе (Раквере; нім. *Wesenburg*) було метою новгородського походу 1269 р.; у Першому Новгородському літописі місто названо *Раковор*, а його жителів — ръковорцями[79].

Віронія, певно, мала велике значення для суомі-фінів, бо південні береги Фінляндії правили вїронцям за мисливські угіддя. Фіни вживали назву *Viro* для назви всієї Естонії та естонського народу[80]. І у фінському, і в карельському епосі Естонію-*Viromaa* зображено як край, де є рабство, про що й свідчить загальнопоширена фраза: *«Oli ennen Virossa orja»*, «Був собі раб у Віронії»[81].

У російській епічній традиції Фінська затока називалася Віренським морем (*море Виренское*)[82].

7. Вайґа

Назва Вайґа (*Waiga* ~ *Wagia* > *Vaia*) означає балто-фінською мовою «клин» і цілком відповідає цьому слов'янському слову[83]. В Першому Новгородському літописі його вжито для позначення вайґа-естонців (чудь), що 1131 р. завдали поразки новгородським напасникам[84].

У провінції Вайґа було велике село з замком Торма. В Першому Новгородському літописі цю назву використано для позначення всього *мааконду*: чудь, звана Торма. В цьому самому значенні це слово вжито і в розповіді про новгородського князя Мстислава Мстиславича, що спустошив країну й зібрав чимало здобичі (1212 р.)[85].

Про ще один вайґійський замок — Сомелінде (Соомевере) — згадав Генріх Латвійський (під 1212 р.)[86]. Одна група вайґійців була активна на схід від річки Нарови, новгородські джерела писали про неї як про *водь*[87].

8. Саккала

З 1210 по 1217 р. естонці в Саккалі успішно боронилися проти тевтонських лицарів. Естонським проводирем був Ламбіт, *senior terrae* з Пали на річці Навесті (Пала) і головнокомандувач естонського рекрутованого війська (*malew*). Його резиденцією став замок Леоле

(Лигавере), якому Генріх Латвійський дав назву *castrum Saccalensis*[88]. До 1217 р., коли Ламбіт загинув у сутичці з лицарями, естонці спромагалися боронити й Віліанде (Вілянді), ще одне важливе місто Саккали.

Після остаточного завоювання Саккали, що сталося після Ламбітової смерті, тевтонські лицарі зробили Віліанде (нім. *Fellin*) своєю головною резиденцією в усій Лівонії.

У славетній битві 1240 р. між новгородцями і німцями жителі Віліанде (давньорус. *велядци*) билися на боці князя Олександра Ярославича[89].

Західна частина Саккали була переважно пусткою, проте в поясі необроблених земель сформувався жвавий торговельний порт Пернау (фін. Pernio)[90] в гирлі річки Пярну.

1219 року новгородський князь Всеволод Мстиславич-Борисович обступив облогою Пернау, що знаходився тоді в німецьких руках, проте за два тижні так і не взяв його. В Першому Новгородському літописі Пернау названо *Пьртуев*[91].

9. Уґавнія

Назва великого південно-східного краю Уґавнія (Уґанді), що межує з територією Латґалії, стала загальновизнаним латиським позначенням Естонії (*Igaunija*) та естонців (*Igaunis*)[92].

Місто Тгарбете (Т(г)арбата[93], Тарту, нім. *Dorpat*), або *castrum Tharbatense*[94] Генріха Латвійського, стояло біля єдиного доброго броду через річку Ему. Часті знахідки багатих скарбів східних та західноєвропейських монет VIII—XIII ст. свідчать, що Тарбата була важливим центром міжнародної торгівлі[95].

Тепер уже зрозуміло, чому славетний новгородський князь Ярослав Володимирович (1014—1054) намагався приєднати Тарбату до своїх володінь. 1030 р. він рушив у похід на північ, захопив Тарбату й побудував своє місто, назвавши його Юр'євом на честь свого християнського святого[96]. Через тридцять років, під час естонського повстання 1060—1061 рр., Юр'єв був спалений[97]; згодом новгородські князі ще не раз брали облогою замок Тарбату (наприклад, 1133[98] і 1191 р.[99]).

1224 року після тривалої боротьби Тарбату захопили тевтонські лицарі. Намагаючись запобігти німецькому наступові, Новгород надіслав помічний загін відважного князя Вячка із Кукенойса (Кокенгаузена), що загинув на бойовищі (Генріх Латвійський назвав його *Viesceka*[100]; то був В'ячеслав Борисович із полоцької династії).

Згодом у Дорпаті заснувалося німецьке єпископство, що проіснувало до 1561 р.

У Невській битві 1240 р. жителі Тарбати (юр'євці), як і жителі Віліанде, боролися на боці новгородського князя Олександра Ярославича проти тевтонських лицарів[101].

Місто Тарбата стояло на мовному кордоні між двома головними естонськими діалектними групами — північною (разом із Тарбатою) і південною. Лінія поділу між двома мовними групами пробігала зі сходу на захід через такі пункти: озеро Пейпсі — річка Ема — озеро Виртсьярв — Вілянді — Мийсакюла[102].

Столиця Уґавнії стояла на південь від Тарбати, теж на річці Ема. Давньоруські літописці називали те місто *Медвежа Голова*[103], а Генріх Латвійський — *Odenpe, id est Caput Ursi*[104]. Давньоестонська форма назви — **Odenpäh* (сучасн. ест. *Otepää*)[105].

Давньоруські літописці часто згадували боротьбу між Новгородом—Псковом та естонцями за контроль над Оденпе. Ось короткий список руських військових походів: бл. 1116 р. Мстислав Володимирович, князь Новгородський[106]; бл. 1192 р. Псков[107]; бл. 1212 р. Мстислав Мстиславич, князь Новгородський (після виправи на Торму)[108]; бл. 1217 р. Володимир Мстиславич, князь Псковський[109].

Коли німці 1224 р. завоювали Уґавнію, ситуація змінилася, і *медвежане* (жителі Оденпе) 1240 р. билися на боці новгородського князя Олександра Ярославича проти тевтонських лицарів[110].

Острів Ругну (Руне) в Ризькій затоці, здається, згадано в одному давньошведському рунічному написі X ст.[111].

10. Адзеле (Очела)

Через провінцію Адзеле (тепер на території Латвії) на південь від Уґавнії проходив важливий торговельний шлях, тягнучись від гирла Двіни до Ізборська та Пскова[112]. Давньоруський літописець вважав, що Адзеле (давньорус. *Очела*) належала до політичної сфери естонців (чудь). Очелу вперше згадано бл. 1111 р. як мету походу новгородського князя Мстислава Володимировича[113]. Розповідаючи про похід новгородського князя Мстислава Ростиславича 1179 р., літописець писав, що князь пішов проти чуді, тобто проти очели (*на Чудь, на Очелу*)[114], і повністю сплюндрував їхній край, що жителі покинули домівки й вирушили в море. Полишену територію колонізували, напевне, латґали.

РОЗДІЛ V Вихід Естонії на історичну арену

1

До середини XIX ст., коли діячі національно-політичного відродження перейняли німецьку назву *Eesti*, естонці називали себе *Maarahvas*, «краєвий народ», а свою мову — *Maa-keel*, «країнна мова»[115].

Назва *Eesti* дуже давня й має освячену віками історію. У своєму творі *«Germania»*, написаному бл. 98 р., Таціт, римський історик Півночі, вперше згадує *Aestii* й розміщує їх на «Бурштиновому березі» Балтійського моря.

Учені ще не дійшли згоди, до якого народу, чи, радше, до якої лінгвістичної групи належали Aestii[116]. Найбільший вплив мають дві історичні школи: одна заявляє про балтійське (литовсько-латиське) походження естів, друга приписує їм фennське походження. Давні фенни були предками сучасних естонців та фінів.

Вступати в полеміку про походження естів або етимологію їхньої назви було б марною річчю, зате можна вважати загальновизнаним, що, починаючи з Йорданової *«Getica»*, назву *Aestii*, незважаючи на її походження, вживали ґерманські народи (зокрема ґоти), позначаючи нею народ, що контролював східні береги Балтійського моря. Іншими словами, ести були тотожні предкам історичних курів, лівів та естонців.

Внаслідок провідного становища естів, яких інколи ще називали *Osti*, Балтійське море й дістало свою німецьку назву *Ostsee* (< *Ostersee*)[117]. Цю назву вперше згадано в тому місці, де Альфред Великий (пом. 899 р.)[118] у своїм перекладі Оросія подає розповідь Огтере. Отже, ґерманські народи мали слушні причини називати Балтійське море Ostsee. Протягом VIII—XIII ст. Естонія, посідаючи унікальне стратегічне становище на воротах із земель *Mare Balticum* до Східної Європи, була сценою боротьби між Заходом і Сходом за контроль над тією територією. За той контроль змагалися самі давні «естонці», давні данці, шведи, новгородці і псковитяни, згодом Київська й Північно-Західна Русь і, нарешті, німці-саксонці, особливо Ганза.

Топонімічні дослідження, зокрема Пауля Йогансена і Лаурі Кеттунена[119], беззаперечно довели, що предки естонців були «автохтонним» народом. Давні естонці — це ще й перший народ східнобалтійських земель, згаданий у давньонордичних письмових джерелах.

Скальдична поезія дає такі слова, як *Eistr*, естонець, і *Eistneck*, естонський; форма *estlat* (= *Æstland*, тобто Естонія) з'являється в рунічному написі, датованому десь 1000 р. (термін *Æist-fari*, «мандрівник до естів», теж є в цьому джерелі)[120]. На ці самі форми назв Естонії та естонців натрапляємо і в саґах[121].

«Повість временних літ» та інші давньоруські джерела використовують збірну назву *чудь* (однина — *чудин*) для позначення Естонії та естонського народу. Слово *чудь* ґерманського походження й етимологічно пов'язане з ґотським словом *þiuda*, «народ»[122]. У давньоруських джерелах слово *чудь* позначає не тільки власне Естонію (зокрема й Осілію/Сааремаа), а й водські землі, торговельне місто Ладогу й землі за волоками, через які можна було потрапити в басейн Північної Двіни, — так звану *Заволоцьку Чудь* (*Sauloke* норвезько-новгородського договору 1326 р.)[123].

За переказом з *«Повісті временних літ»*, чудь разом із вепсами (віссю) відіграла важливу роль у створенні політичної організації, що охоплювала й Великий Новгород.

Як ми бачили, давньоруські джерела, і письмові, і усні, засвідчують близьке знайомство з естонською міфологією та епічною поезією. Носіями такої інформації були, напевно, руси естонського (чудського) походження. Це цілком зрозуміло, бо й проводирі, і простолюд естонського (чудського) походження відігравали важливу роль у Новгороді й Києві ще в 1060-х роках. Боярина на ймення Микула Чудин згадано в ПВЛ як одного з семи кодифікаторів «Руської правди» (бл. 1072 р.), — мабуть, тому, що він був знайомий із різними муніципальними кодексами, чинними на той час у країнах *Mare Balticum*. *«Повість временних літ»* згадує ще й про двір Микули Чудина в Києві та його брата Тукі (пом. 1078 р.), військового вождя[124]. А у Великому Новгороді була Чудинцева вулиця[125] і Чудинцеві ворота[126].

Цікаво, що й давні естонці, і давні руси вживали для позначення одні одних німецькі назви. Як уже сказано, руси називали естонців *Чудь* (< ґотськ. *þiuda*). Естонці використовували слово *Vene-* (< *Wined-* < давньоґотськ. **Viniþos*)[127] для назви русів. Це, можливо, свідчить про те, що предки давніх естонців і давніх русів познайомились одні з одними через якийсь ґерманомовний народ, найімовірніше ґотів.

2

Хоча письмові джерела з самої Естонії почали з'являтись тільки після данського походу 1219 р., дані з письмових джерел сусідніх народів, а також результати різноманітних археологічних та лінгвістичних досліджень, попри свою нечисленність, дають змогу відтворити таку картину.

У період до Бірксьої доби, тобто до 770 р., естонське узбережжя лише часово правило за арену, на якій конкурентні харизматичні клани шведів, данців та ґотів грабували місцеве населення та змагалися між собою за здобич. Дехто з ватажків цієї боротьби, як-от

Старкад, згаданий у данській епічній традиції, мав естонське походження.

Естонія вийшла на історичну сцену в Біркському періоді (770—975 рр.), коли на Півночі встановилися торговельні зв'язки між Заходом і Сходом. Естонія стала брамою між народжуваними культурами *Mare Balticum* і Східної Європи, а далі й мусульманським світом — світом, де навіть форма самої країни визначатиметься її участю в міжнародній торгівлі.

На смугах необроблених земель і «березових» островах сформувалася система торговельних шляхів і центрів. Виникли гавані й порти, а сільські замки й містечка поблизу великих озер стали невіддільною частиною краєвидів. За зміною середовища йшло й формування естонської культури та складної системи децентралізованого врядування.

Естонія стала інтегральною частиною мережі міжнародних торговельних шляхів — мережі, що йшла через землі *Mare Balticum* і тягнулась до басейну Волги й далі до Азії. Естонські колонії на схід від самої Естонії, а також вепські (весь) і слов'янські (вендські) міста втяглись у конкурентну боротьбу міжнародних торговельних громад і харизматичних кланів Північної Балтики.

Близько 1000 р. ґотландська колонія місто Реваль (Лінданісе) набула провідного політико-економічного становища. Протягом цього періоду Естонія повернулася на Захід, посередником у її торговельних відносинах був Ґотланд.

Наприкінці Біркського періоду окремі райони Естонії опинились на якийсь час у складі Новгородського князівства. Спершу Естонії на невизначений час накинув свою владу Володимир Святославич (970—1015). Потім, 1030 р., Ярослав Володимирович захопив Тарбату (Тарту) і збудував там руське місто, що простояло тридцять років, аж поки 1060 р. естонці спалили його. Ізяслав Ярославич вимагав данини з Осілії. Шведські й данські володарі, чий вплив поширювався аж до Старої Ладоги (Альдейґюборґа) на сході, також намагалися підкорити певні естонські території. І, зрештою, протягом XI—XII ст. естонські пірати та работоргівці й далі становили серйозну загрозу як для шведських і данських харизматичних кланів, так і для руських Новгородського і Псковського князівств.

У першій чверті XIII ст., після двадцятирічної боротьби (1207—1227), німецькі й данські хрестоносці поклали край естонській незалежності, і в цьому їм нерозважливо допомагали псковитяни та новгородці, з якими естонці мусили воювати 1212, 1214, 1217, 1219 і 1223 рр.

КНИГА ДЕВ'ЯТА

КУРЛАНДІЯ, ЛІФЛАНДІЯ, ЗЕМҐАЛІЯ І ЛАТҐАЛІЯ

[Див. ще карти VII на с. 954—957 та с. 1188]

Примітки до книги дев'ятої див. на с. 1063—1067.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Землі, перелічені в назві цієї книги, більш-менш відповідають території сучасної Латвії.

Усі чотири землі згадано разом у вступній частині ПВЛ (складеній бл. 1117—1123 рр.), а потім у *«Chronicon Livoniae»* Генріха Латвійського (бл. 1224—1123), і їх назви набували таких форм:

1. Курландія — *Корсь*[2] (ПВЛ); *Curonia*[3], *Curones*[4] (HLC);
2. Ліфландія — *Либь*[5], *Любь*[6] (ПВЛ); *Lyvonia*[7], *Lyvones*[8] (HLC);
3. Земґалія — *Зимѣгола*[9], *Зимигола*[10] (ПВЛ); *Semigallia*[11], *Semigalli*[12] (HLC);
4. Латґалія — *Лѣтьгола*[13] (ПВЛ); *Leththia*[14], *Letthigallia*[15], *Letti*[16], *Lettigali*[17] (HLC).

Балтійські народи згадано в ПВЛ у довгому списку народів, що начебто платили данину Русі, і там, мабуть, ідеться про час, коли писано літопис (бл. 1120 р.).

У скальдичній поезії з'являється тільки назва *Kúrland* у віршах Ґлума Ґейрасона (пом. 975 р.)[18].

Дві землі згадано в давньошведських рунічних написах XI ст.: *Lífland* і *Sæimgalir* (Земґалія).

«Королівські саґи», як норвезькі (*«Геймскрінґла»* тощо), так і данські (*«Саґа про Кнютлінґів»*), згадують тільки *Kúrland* та *Kúrir*[19].

У давньонордичній географічній літературі назви двох земель трапляються незалежно: *Kúrland* і *Lífland* (*«Heimslýsing»*, середина XII ст.), натомість третю назву подано тільки як означення до річки Західна Двіна: *Seimgall* (Земґальська) *Duna*.

У дев'яти вступних розділах *«Gesta Danorum»* Саксона Граматика (написаних бл. 1202—1216 рр.), так само як і в легендарно-героїчних та романтичних саґах, згадано назви трьох земель (чи народів): *Curetia/Curetas* (Саксон Граматик) і *Kúrland/Kúrir* (саґи); *Livi* (Саксон Граматик) і *Lífland* (саґи); *Semgalla/Sangali* (Саксон Граматик) і *Sangali, Sæimgalir* (саґи)[20].

Про Латґалію давньонордичні джерела не пишуть.

Київські літописи згадують фактично дві землі (чи народи): *Зимеголу* (бл. 1106 р.) як ворога й переможця полоцьких князів (ПВЛ)[21] і *Либь* (згадано разом із *Литвою*, бл. 1180 р.), що тоді підтримувала полоцьких князів (Київський літопис)[22].

У Першому Новгородському літописі ми знову натрапляємо тільки на два народи (перша половина XIII ст.): *Либь* (під 1219, 1228 р.)[23] і *Лотигола* (бл. 1201 р.)[24]/*Латигола* (бл. 1228 р.)[25]. На той час балтійські народи були союзниками німців. Згодом псковські літописи, як і новгородські, теж писали про *Либь* (бл. 1228 р., згадано разом із *Латигора*<*Латигола*)[26], а надто про *Лотиголу* (бл. 1228[26], 1341, 1477—1478, 1480 рр.)[27].

У давньоруських літописах ніде не згадано у контексті про *Корсь/Курів*.

РОЗДІЛ II Окремі землі

1. Курландія: Рімбертові Сеебурґ і Апулія

Курландія простягалась уздовж узбережжя Балтійського моря на південний захід від Західної Двіни (лат. Даугава) аж до Куршської затоки. З погляду географії Курландія складалася з чотирьох регіонів: прибережної рівнини, західного підвищення Курси, піщаної тераси Усми з долиною річки Вента і східного підвищення Курси з північними пагорбами.

А втім, територія Курландії здебільшого майже збігалася з водо-

збірним басейном Венти (350 км, площа басейну 11 694 км²) та її лівої притоки Абави.

Назва Курландія (ON *Kúrland*; ML *Curonia*), вперше з'явившись у віршах скальда Ґлума Ґейрасона (пом. 975 р.)[28], походить від назви громади *Cori/Chori* (ON *Kúrir*), яку вперше згадав Рімберт (пом. 888 р.) у своїй *«Vita Anscarii»* (написаній бл. 865—876 рр.), повідомляючи про події 852—853 рр. (розділ 30)[29]; назва **Kori-/Kuri-* ще досі не має задовільного пояснення. Слов'янська давньоруська форма *Корсь* (*Кърсь*) свідчить про балтійське посередництво: давньолит. **Kur-si* (пор. лат. *kurša* і *Kurzeme*< **Kurs-zeme*, «земля курів»)[30]. У наш час фінські ліви називають Курландію *Kurà-mo* (*-mo*, «земля») і *Kura-li*, «курландець»[31]. Осілійські естонці для назви курландського населення використовували термін *Kure-lased*[32], натомість балтійські німці вживали назви *Kurland* і *Kure*[33]. Литовське слово *kuršas* означає «латиш».

Рімберт (пом. 888 р.) був першим автором, що знав народ (*gens*) *Cori*. За його словами, «давніше вони були підпорядковані шведам, але потім повстали й відмовилися коритись. Данці, знаючи про це, зібрали (852 р.), коли єпископ [Анскар] прийшов на шведську територію, багато кораблів і попливли до тієї країни, прагнучи захопити майно тамтешніх людей та уярмити їх... Коли кури дізналися про їхнє прибуття, то зібралися й почали мужньо захищатись та боронити своє майно. Одержавши перемогу, вони вирізали половину данців і пограбували їхні кораблі, захопивши чимало золота, срібла та іншої здобичі. Почувши про це, король Олав і шведи, прагнучи уславитися тим, що спромоглися зробити те, чого не вдалося данцям, а ще й тому, що той народ колись був підвладний їм, зібрали величезне військо й рушили до того краю (853 р.)»[34].

Шведи зіткнулися з мужнім опором, але після запеклої боротьби — й маючи підтримку Св. Анскара — змусили курів знову платити данину[35].

У *«Gesta»* Саксона Граматика збереглися оповіді про подвиги та підступність легендарних куршських королів Локера, Дорно та Олімара[36]. *«Саґа про Еґіля»* теж подає яскравий опис сутичок героя в Курландії, а також розповідь про його торговельну діяльність і грабіжницькі походи (бл. 920—925 рр.)[37].

За словами Рімберта, територія курів складалася з п'яти *civitates*, або провінцій[38]. Місцевим терміном для назви провінції з 1230 р. було слово *kiligunde*[39], запозичене з естонської мови[40]. Ось ці провінції[41]:

1. *Ваннема*, згодом *Вредокуронія*, північно-східна провінція, розміщена в басейні річки Ірбе, сформованої злиттям річок Рінди (з заходу) і Стенде (зі сходу).

2. *Саґере*, згодом *Вінда* (лат. *Ventava*) в басейні нижньої Венти. В цій провінції був порт Віндау (лат. *Ventspils*), згаданий в одному рунічному написі з острова Ґотланд (XI ст.)[42]. На схід від річки Стенде знайдено два скарби арабських диргемів: один поблизу міста Дундаґа (бл. 914—915 рр., 38 монет)[43], а другий у Лібаґу-Сараї в окрузі Талсі (57 монет, датованих бл. 863—864 рр.; це найдавніший великий скарб диргемів у Латвії[44]). Ще один напис — із Сьодерманланду (середина XI ст.) — розповідає про подорож уздовж мису Доміснес (теперішній Колкасраґс)[45]. На південь від Віндау, теж на річці Вента, стояв Пілтен, що з 1295 р. був резиденцією німецького єпископа Курландії.

3. *Бандове* (лат. *Bandava*) в середній течії річки Вента. На цій річці знаходився політичний центр усієї Курландії — резиденція короля Бандове. Німецькі джерела називали те місто Ґолдінґен (1245 р.) або Ґулдінґе (1412 р.); латиська назва міста — Кулдіґа. Після краху своєї політичної влади куршська аристократія, що складалася з 40 кланів *Kura Kuningad* — нащадків колишніх куршських королів, жила в Кулдізі й мала особисту свободу та деякі привілеї аж до кінця XVI ст.[46].

4. *Есестуя*, згодом *Біґавелант* (лат. *Piemare*) на південь від Бандове й теперішнього міста Дурбе (нім. *Durben*), де 1260 р. кури завдали поразки німецькому орденові. У Юрпілсі, поблизу теперішнього міста Ґробін, в VII—VIII ст. стояло «ґотландсько»-«уппландсько-шведське» колоніальне торговельне поселення Сеебурґ (вочевидь німецька назва; початкова назва не збереглася), згадане бл. 853 р. у *«Vita Anscarii»*. За словами Рімберта, «в цьому місті було сім тисяч воїнів»[47]. Бірґер Нерман з шведською групою археологів робив розкопки в Ґробіні і знайшов три давні великі цвинтарі, що, можливо, належали Сеебурґу[48].

У Ґробіні знайдено чотири скарби куфічних диргемів, закопані один десь 852 р. (три монети), другий бл. 946 р. (100 монет), а третій бл. 952 р. (108 монет). Про четвертий скарб, що містив 73 монети, нема жодних даних[49]. Сеебурґський порт, який ніколи не замерзав, німці називали *Lyva Portus*; 1263 р. німці побудували там фортецю Лібау (лат. *Liepaja*).

На південь від Есестуї, вже в сучасних кордонах Литви, лежала п'ята провінція Курландії, що 1253 р. поділилася на чотири окремі адміністративні округи: три малі вздовж узбережжя і один великий на схід від них.

На півночі містився малий округ *Довзаре* (лат. *Duvzare*), далі — округ *Меґове* (лат. *Megava*), а найпівденніше — *Пілсатен* (лат. *Pilsāts*). Там, біля входу до Куршської затоки, стояв куршський порт Піл-

сатен (нім. Мемель, лит. Клайпеда, лат. Пілсāтс). 1253 р. німці збудували там замок для захисту гирла комерційно важливої річки Німан (Нямунас; у своїй нижній течії ця річка мала назву «Мемель»). Місто Мемель стало першим осідком новоутвореного німецького єпископства Курландського (1234 р.).

Східний, великий округ п'ятої куршської провінції мав назву *Цекліс*. У його північній частині, в басейні верхньої Барти на відстані десь 25 миль від на південний схід від Старого Сеебурґа, стояло ще одне давнє велике «ґотландсько»-«шведське» колоніальне укріплене поселення, що його Рімберт називав *Apulia* (сучасна литовська назва *Апуоле*)[50]. За його словами, фортеця мала залогу з 15 000 воїнів. Її бастіони, де знайдено дуже багато давньошведських вістер до стріл і занедбаний «цвинтар ґотландців», стали місцем археологічних розкопок[51].

Міндовґ, прийшовши зі своїм литовським військом допомагати курам проти німців, зазнав поразки й потім окупував Цекліс (1263 р.), що й досі є частиною Литви.

2. Лівонія

Назва Лівонія (*Lífland*) вперше трапляється в двох давньошведських рунічних написах середини XI ст. — з Уппланду і Сьодерманланду. Наступне джерело, де з'являється ця назва, — давньонордична географічна праця *«Геймслюсінґ»* середини XII ст.; далі йде твір Саксона Граматика (бл. 1202—1216 рр.), де згадано *Livi*, і праця Генріха Латвійського (1224—1226 рр.), що писав про *Lyvonia/Lyvones*.

Нащадки давніх лівів (бл. 1000 чол.) ще й досі живуть у Латвії, здебільшого на північному узбережжі приморської Курландії. Самі себе вони називають *Liivõ ~ Liivnikka* й розмовляють фенською мовою, найтісніше пов'язаною з південноестонським діалектом (Võru). Латиською мовою їх іще називають *Lĩbis/Lĩbiẽtis*, і від цієї форми походить давньоруська назва *Либь/Любь* (ПВЛ, бл. 1117—1123 рр.), що закінчувалась на *-б*, а не *-в*. Етимологія цієї назви невідома й досі[52].

На початку XIII ст. власне Ліфландія займала широку смугу узбережжя від нижньої Двіни до річки Салака (Старий Саліс, Ymera).

Одним з найважливіших торговельних шляхів Східної Європи була нижня течія річки Двіни (давньолівонськ. *Veina*; лат. *Daugava*; 634 милі, площа басейну 32 900 км²).

Давня Ліфландія складалася з чотирьох провінцій: *Lyvones Veinalenses*, або *Lyvonia iuxta Dunam*; *Ydumaea*, *Thoreida*, *Methsepole*[53].

Перша провінція лежала на обох берегах нижньої Двіни і бл. 1200 р. складалася з шести районів, або *provincia*: Ріґенсес, Голме (лат. Саласпілс, на острові), Ybescola, Леневарде, Реміненсес і Аскрад.

Найважливіший торговельний центр Лівонії стояв на місці сучасного містечка Дауґмале, десь за 30 км на південний схід від Риги. Там знайдено кілька скарбів арабських диргемів, срібних зливків, західноєвропейських монет, а також поодиноких візантійських монет. Диргеми датовані такими роками: 898 (19 монет), 892—907 (25 монет), 912—913 (4 монети), 943 (17 монет), 959 (19 монет) і 793 (2 монети)[54].

Західноєвропейські монети (переважно німецькі та фризькі) датовані X ст. і другою половиною XI ст.[55].

1950 року в Ризі знайдено скарб десь із 300 диргемів, датованих бл. 944—945 рр.[56]. Ймовірно, що *Portus Livonicus*, згаданий у глосі до *«Chronicon Livoniae»* (бл. 1226 р.), стояв саме там.

З території Лівонес Вейналенсес німецькі купці та місіонери в 1184—1186 рр. почали свій похід за колонізацію східнобалтійських земель. Із 1160-х років німці підтримували торговельні зв'язки з лівами, тож цей похід почався за згодою полоцького князя — номінального володаря лівів (див. нижче).

Десь тієї доби місіонер Мейнгард, діставши згоду новонаверненого Ybescola Ліві, збудував фортецю, що під своєю ґерманізованою назвою Укскюль (Uexküll) невдовзі стала центром місіонерського єпископства (1186 р.).

1201 року Мейнгардів наступник єпископ Альбрехт (1199—1229) на території Лівонес Ріґенсес збудував місто і порт Ригу. За планами засновників, це місто мало стати ідеальним «містом Божим» (*Civitas Dei*) і столицею того, що вони називали *tera beate Virginis*[57]. Кафедра єпископа Лівонського негайно була переведена до Риги, що 1253 р. стала вже центром архієпископства. Ліви стали першим східнобалтійським народом, що навернувся до християнства і схилився перед ідеалами місіонерів-колонізаторів. Саме з цієї причини німці викували термін *Livland* для назви всіх своїх володінь на балтійських землях[58].

Ydumea, наступна лівонська провінція, містилася на північ від річки Ґауя (нім. *Livländische Aa*; 461 км, площа басейну 8904 км^2) на узбережжі Ризької затоки.

На схід від неї лежала невеличка густонаселена провінція Торейда з містом такої самої назви. Близько 1200 р. вона складалася з двох частин, названих за ім'ям їхніх проводирів: *pars Dabrelis* і *pars Cauponis*.

Каупо (пом. 1217 р.), що його Генріх Латвійський назвав *quasi rex et senior Lyvorum de Thoreyda*, був щирим приятелем німецьких

місіонерів[59]. Він став першим лівонцем, що відвідав (1203 р.) папу Інокентія III в Римі. Поблизу його столиці (*Castrum Cauponis*) німці 1214 р. збудували замок Фредаланд, що згодом мав назву Трейден[60].

Мецеполе (лівонська «Лісова земля») простягалось на північ від Ідумеї й Торейди аж до кордонів естонської провінції Сонтаґани. Там, на південь від естуарію р. Салека (Саліс), знайдено два диргеми, викарбувані 793 р.

* * *

Якщо спробувати підсумувати й назвати характерні риси «лівонських» (у німецькому значенні цього слова) народів, то вони, безперечно, будуть такими: кури були чудовими воїнами та піратами, латґали мали славу роботящих селян, натомість ліви вирізнялись як вправні купці й лідери східнобалтійської торгівлі.

З лівонської мови балтійська німецька мова запозичила кілька технічних термінів, зокрема лівонську назву грошової одиниці — *Liespfunde* (*Livonica talenta argenti*), яка дорівнювала приблизно вісьмом кілограмам срібла. Прізвища лівонських купців часто трапляються в ризькій бухгалтерській книзі кінця XIII ст. Лівонська мова, як стверджує Пауль Йогансен, була *lingua franca* «від річки Мемель до Фінляндії»[61].

В останній чверті XII ст., певне, тоді, коли полоцька династія набула впливу, ліви визнали владу Полоцька над собою (принаймні з 1180 р., див. вище). Німці, вперше вступивши до Лівонії (1184—1186 рр.), вже знали про тісні зв'язки лівів і Полоцька. Але до 1212 р. Володимир, князь Полоцький, уже відступив свої права на лівів німецькому єпископові Ризькому.

Ліви, як уже згадано вище, були першим народом на східнобалтійських територіях, що навернувся до християнства, і то добровільно. Тому вони й тісно співпрацювали з німцями, охоче переймаючи їхні релігійні та політичні ідеї. Лівонська верхівка змішалася з німецькою аристократією й великою мірою посприяла денаціоналізації лівів. Лівонський простолюд, лишившись без проводирів, теж укладав мішані шлюби, проте з латґалами, що працювали на німців. Таким чином, більшість лівів стала латишами, збагативши латиську мову як пам'яттю про своє походження десь двома тисячами слів, запозичених із лівонської мови.

3. Земґалія

Першу задокументовану назву цієї землі — *Simkala* (Sæimgalir) — подає давньошведський рунічний напис із Сьодерманланду,

датований звичайно серединою XI ст. Далі вже йдуть давньоруські форми: *Земѣгола/Зимигола* (ПВЛ, бл. 1117—1123 рр.) та латинські варіанти: *Semigallia/Semigalli* (HLC), *Semgalla/Sangali* (Саксон Граматик).

Назва Земґалія балтійського походження і складається з двох компонентів: **zem-*, що існує в лат. слові *zems*, «низький», лит. *žēmas*, те саме, і **gal-*, пор. лат. *gals*, «край», лит. *gālas*, те саме. Тож її значення — «низький край»[62].

Батьківщиною земґалів (лат. *Zemgali*), що з погляду лінгвістики належали до балтів, був басейн річки Лієлупа (нім. *Semigaller Aa*; 119 км, площа басейну 17 630 км²). Річка Лієлупа утворилась унаслідок злиття річок Мемель (з заходу) і Міси (зі сходу) в Бауска, місцевості десь за 40 миль на південь від сучасного міста Риги. У географії центрально-південну частину Земґалії називають Коричневоземною рівниною.

Земґалія складається з двох частин — власне Земґалії, більш-менш густо колонізованої, і Упемолле (Уппемале)[63].

Власне Земґалія лежала на захід від Лієлупе й ділилась на шість районів, що їх у німецьких джерелах називали *castellatura*. Найзахіднішим з них був *Добене* (лат. *Dobe*), далі йшов *Спарнене* (лат. *Spārnene*); район *Дубелене* (лат. *Dobele)* лежав на північний схід від Спарнене, а *Терватене* (лат. *Tērvete*) — на південний схід. На півдні були райони *Сілене* і *Саґара* (лат. *Žagare*).

Між Земґалією і куршською провінцією Бандове містилася пустка, яку називали *«terra inter Serunden* [місто Бандове] *et Semigalliam»*.

Найважливішим політичним діячем Земґалії у вирішальній першій чверті XIII ст. був Вестґард, *senior* землі Терватене[64].

Територію між річками Мемель і Двіна (Дауґава) називали Упемолле/Уппемале (лат. Upmale), її центром став замок *Meciome* (лат. *Mežotne*). 1218 р. його захопили німці, невдовзі туди перейшла й кафедра єпископа Селонії. Через рік (1219 р.) було створене Земґальське єпископство з кафедрою в Месіоте, що проіснувало до 1251 р., коли та територія почала належати Ризькому єпископству.

Земґали мали порт в естуарії річки Двіни, контролюючи таким чином торгівлю вздовж цього жвавого міжнародного шляху. Мабуть, саме в цьому можна добачити причину, чому одна давньонордична географічна праця середини XII ст. називає Двіну *Seimgall Duna*[65], а Генріх Латвійський називав той порт *Portus Semigallie* (бл. 1200 р.)[66].

У ПВЛ (бл. 1106 р.) є дуже важлива, хоч і лаконічна звістка про ті краї: «Зимеголи розбили Всеславичів (полоцьку династію), вбили

всіх членів княжої родини й дев'ять тисяч воїнів їхньої дружини»[67]. Володарі Полоцького князівства, розміщеного в середній течії Двіни, самі прагнули захопити її естуарій, а отже, забезпечити собі вільний доступ до Ризької затоки й Балтійського моря.

У латиській мові слово «Росія» передають як *Krìevija*, а «росіянинин» — як *krìevs*. Оскільки для земґальців Полоцька земля й була власне Руссю, то походження такої назви цілком зрозуміле. В її основі лежить, напевне, слово *кривичі*, яким новгородці зневажливо називали своїх сусідів полочан[68].

Коли в останній чверті XII ст. німецькі купці вперше стали запливати в естуарій Двіни, земґали воювали зі своїми сусідами: лівами на півночі і сході і литовцями на півдні. На перших етапах земґали намагалися запобігти німецькій колонізації.

Але німці відразу вдалися до заходів, які заподіяли великої шкоди економіці Земґалії. Єпископ Альбрехт вирішив збудувати свій порт, перехопивши таким чином торговельні прибутки. За наполяганням Альбрехта, папа Інокентій III бл. 1200 р. заборонив «під загрозою анафеми всім (німецьким та європейським) купцям заходити в Portus Semigallie»[69]. Через два роки Альбрехт збудував свій порт у Ризі. Новий порт, безперечно, зашкодив земґальській економіці, а сама Земґалія стала легкою здобиччю для німецьких ченців та купців.

Знадобилося кілька років, перш ніж земґальці цілком усвідомили, в якій ситуації вони опинились. Перші воєнні сутички між ними і німцями сталась у 1208—1210 рр. Подальше завоювання Земґалії було частиною німецьких планів приборкати Курляндію, бо на той час і кури, і земґали спільно боролися проти німецьких колоністів. Боротьба скінчилася так званим «третім підкоренням» курів і земґалів у 1271—1272 рр.

Опинившись у безвихідній ситуації між ліво-литовською Сціллою і німецькою Харібдою, земґали дедалі втрачали свої позиції й невдовзі після кінця XIII ст. уже не становили незалежної політичної та етнічної спільноти.

4. Латґалія

Як і слово *Semigallia*, термін *Letthigallia* має балтійське походження і складається з двох частин; другий компонент обох назв — **gal* — означає «край». Перший елемент назви Letthigallia, що в давніх джерелах передається як *Let-* (*Летьгола*, *Letti* і т. ін.), а в пізніших (після 1200 р.) як *Lat-*, *Lot-*, лишається нез'ясованим. Проте нема сумніву, що оце *Lat-* тотожне назві латиського народу: *Latvietis* (одн.), *Latvieši* (мн.), *Latvis* (пор. лит. *lātvis*)[70].

Найдавніша згадка про Латґалію міститься в ПВЛ, укладеній бл. 1117—1123 pp.

Латґали жили на північ від середньої течії річки Західна Двіна. Генрик Ловмянський слушно описав їхню територію як прямокутник, обмежений на заході Лівонією, на півночі Естонією, на півдні річкою Двіна. Східний кордон, як уже згадано, був кордоном із Псковом і Новгородом (північна частина) і Полоцьком (південна частина)[71].

Близько 1200 р. Латґалія поділялася на чотири провінції: *Толова, Адзелле, Кукенойс* і *Ґерцике*[72].

Провінція Толова (лат. *Talava*) займала більшу частину північної половини Латґалії, розміщеної в середній течії річки Ґауя (Аа). Вона складалася з кількох округів, найважливішим серед них був *Трікатуа* (лат. *Trikāta*), де стояв Беверін — головна фортеця краю.

На південний захід від цієї фортеці на річці Ґауя знаходилося місто *Кесь* (лат. *Cesis*); таку назву подає Перший Новгородський літопис. За даними цього джерела, новгородці намагалися захопити місто 1222 і 1228 р.[73], бо 1206 р. німці збудували там фортецю, назвавши її Венден (*Wenden*) з огляду на тамтешнє (балто-)слов'янське населення. Генріх Латвійський теж розповідає про цей народ, називаючи його вендами:

«Під ту добу венди справді були смиренним і злиденним народом, бо їх прогнали з Вінди (Venta), річки в Курландії (Curonia). Потім вони жили на Старій Горі (так званій Nussberg), поблизу якої тепер стоїть місто Рига. Там їм знову довелося битись із курами (Curones), і чимало їх загинуло. Інші втекли до латів і, живучи там разом з ними, втішились, коли прибув священик. Навернувши їх до християнства (1206 р.), священик Даниїл повернувся до Риги, присвятивши Господу вже засаджений виноградник і засіяне поле»[74].

За словами Генріха Латвійського, лати Толови «вже платили данину» Псковській Русі (Rutheni)[75]. Він описує (під 1216 р.), як псковитяни прийшли «своїм звичаєм у землі толовських латів збирати свою данину»[76]. Тієї ж пори, «збираючи данину, вони спалили фортецю Беверін», — «певно, тому, що мали якусь угоду з німцями»[77]. Г. Латвійський пише й про те, що коли німці почали місіонерську діяльність у Латґалії і лати «зраділи, що прийшов священик: адже на них часто нападали литовці, і їх завжди пригноблювали ліви, а тепер вони сподівалися від німців полегшення своєї долі й захисту», руси змусили толовських латів навернутись до православної віри[78].

На схід від Толови й на захід від Псковської землі (частини Новгородської республіки) лежала провінція Адзелле. Ця назва ліво-

естонського походження й репрезентує фенську форму **Ade-sele* (пор. лат. Atzele)[79]. Здається, що аборигенне населення цього реґіону було швидше фінського, ніж балтійського походження, оскільки в Першому Новгородському літописі його названо *чудь* («иде... на Чудь, на Очелу»). В тому джерелі цю назву в її давньоруській формі *Очела* згадано двічі — у зв'язку з грабіжницькими нападами двох новгородських князів з однаковим ім'ям — Мстислава Мономаховича (1111 р.)[80] і Мстислава Ростиславича (1179 р.)[81]. Літописець згадує, що під час другого з цих походів новгородці спалили всю землю Очела, частину людей повбивали, а інші були змушені тікати в море.

Близько 1205 р. на південний захід від Толови нижче по річці Дауґава лежало князівство Кукейнос. Його столицю місцеві жителі називали так само, проте німці називали її Кокенгузен (лат. Koknese). Тієї доби князівство теоретично було підпорядковане великому князю Полоцькому, і ним правив *rex Viesceka* (тобто давньорус. *Вячко, розквіт бл. 1202—1224) невідомого походження[82]. Досить дивно, що ні руські літописи, ні інші тогочасні джерела нічого не згадують про кукейноський *castrum Ruthenicum*, або Ґерцике, про який ми поговоримо трохи згодом.

Вячко прийшов до Риги 1207 р., шукаючи допомоги Альбрехта, єпископа Ризького, проти Литви й «запропонував йому (єпископові) половину своїх земель і свою фортецю»[83]. Єпископ пожадливо схопився за пропозицію, але *modus vivendi* тривав недовго. 1208 р. німці окупували все князівство.

На схід від Кукейносу знаходилася територія ще одного латґальського князівства під владою русів — Ґерцике. Укріплене місто з цією самою назвою (лат. *Jersika*) було засноване на правому березі річки Дауґави, напевно, десь у IX—X ст. Згодом, у XII—XIII ст., розвиток цього міста посприяв заснуванню інших міст південно-східної Латґалії вздовж кордону з Полоцькою землею, зокрема Дубене, Лепене, Беберніне, Зеесове (лат. *Cesvaine*), Ґердіне, Асоте і т. ін. Річка Дауґава пов'язувала Ґерцике як із Балтійським морем, так і з Полоцьком та Руссю. Князівство контролювало ще й шляхи на Псков, в Естонію та Литву. На підставі подій 1209 р. можна твердити, що Ґерцике було дуже багатим містом. Того року німці спершу захопили Кукейнос, а потім усе німецьке військо «лишалося того дня в місті [Ґерцике], зносячи здобич з усіх його закутків — пишні убрання, гаптовані сріблом та червінню тканини — і зганяючи чимало худоби. Вони забрали з собою дзвони, ікони, інші оздоби, гроші й величезну кількість різноманітного церковного начиння і добра»[84]. На той час у Ґерцике правив король *Wissewalde* (Всеволод Мстиславич-Борисович із полоцької династії, що по-

первах була галузкою смоленської династії). Німці змусили його зректися Ґерцике, а потім прийняти його від них як феод (1209 р.), хоча невдовзі все князівство стало частиною німецької колоніальної імперії на Балтійському морі.

РОЗДІЛ III Проблема курів і лівів

I

Як уже сказано, найдавнішим історичним джерелом, де йдеться про Курландію, є Рімбертове *«Vita Anskarii»* (бл. 865—876 рр.). Там сказано, що «свеїв» (за даними археології, «ґотландських» купців та упплbackupндських шведських воїнів) бл. 800 р. вигнано з Курландії[85]. Плавати до того краю вони, напевно, почали в VII ст.

У *«Vita Anskarii»* сказано й про те, що «данці» 852 р. без успіху пробували щастя в Курландії, натомість уже наступного року поновили свої напади «свеї», домігшись певного успіху. Але, очевидно, вони не спромоглися утвердитись постійно (про що й свідчать археологічні знахідки з Ґробіні та Апуоле), незважаючи на всі спроби Ейріка Емундарсона з Уппсали (пом. 882 р.).

У цьому самому творі захисників Курландії IX ст. названо курами. Цей народ був рушійною силою не тільки в Курландії, а й на всіх територіях, що становлять теперішню Латвію, а також у приморських реґіонах Литви і Прусії, аж поки в першій половині XIII ст. їх завоювали німці. Між німцями і куршами точилася запекла боротьба, яку можна поділити на три етапи: 1230—1231, 1243—1244 і 1260—1263 рр.

Документальних свідчень про курів протягом X ст. дуже мало. Можливо, давні автори, вживаючи такі загальні назви, як Eistr (естонці), мали на увазі і їх.

Зате ми знаємо, що з другої декади XI ст. кури володіли придатним для плавання в морі флотом, що складався з суден, які Генріх Латвійський називав *pyraticae*[86]. Цей флот здійснював грабіжницькі рейди на Данію, Швецію і Ґотланд, часто з допомогою осілійських естонців.

1042 року кури напали на Данські острови, цього разу заручившись допомогою вендів. Данський король Свейн Естрідсен (1047—1076) доручив Гаконові Іварссону захист країни супроти напасників-вікінґів — вендів, народів Східної Балтики (Austrvegr), і *Kúrir* (курів). 1051 р. у Данії складено спеціальну молитву, дуже близьку до молитов IX ст., створених з приводу *furor Northmanorum*: «О всемогутній Боже, захисти нас від курів».

За Саксоном Граматиком, святий Кнут Свейнссон (1080—1086) мав боронити свою країну від об'єднаних військ курів, сембів та естів. 1170 р. ести та кури спустошили острів Еланд[87].

* * *

Свейн Естрідсен признавався Адамові Бременському, що запропонував чимало подарунків одному купцеві, спонукаючи його збудувати церкву в Курландії, але, здається, без успіху[88].

Адам Бременський подав у своїй праці кілька цікавих подробиць про багатство й міжнародні зв'язки курландських ідолопоклонників:

«Цей народ [кури] украй кровожерний унаслідок своєї затятої відданості ідолопоклонству, і тому інші народи цураються його. Там багато золота, щонайкращі коні, в кожному будинку повно ворожбитів, віщунів і некромантів, які інколи навіть виряджаються в чернече вбрання. За порадою до цих оракулів звертаються з усіх кінців світу, надто іспанці та греки»[89].

Генріх Латвійський (бл. 1210 р.) подає дуже яскраву картину вправності курів у піратстві. Після того як єпископ Ризький Альбрехт та його прочани повернулись до Німеччини «і лишили своїх людей у Лівонії разом з кількома прочанами, кури, ці вороги Христового ім'я, зненацька з'явились на восьми піратських кораблях (*piraticae*) неподалік від берега Зунде (протоки між Курландією та Езелем). Побачивши їх, прочани кинули свої важкі судна, пересіли на менші човни й заквапились назустріч поганам. Не вживши необхідних засторог, кожен човен поривавсь уперед, щоб першим зустріти ворога. Тоді кури, забравши вантаж із носової частини своїх піратських кораблів, задерли їх угору, чекаючи, поки ворог підійде ближче, і поставили судна парами; між суднами кожної пари лишавсь невеликий проміжок. Тому прочани, які першими підпливли на двох човниках, опинились у пастці між піратськими кораблями: адже з невеликого човна годі було дістати ворога, що височів десь угорі. Коли дехто з прочан загинув від ворожої піки, дехто втопився, а ще дехто отримав поранення, інші повернулися до своїх великих кораблів і врятувалися. Тоді кури позбирали тіла забитих, роздягли їх і поділили між собою одяг та решту здобичі»[90].

Те саме джерело містить цікаву інформацію й про осілійців та курів. Описуючи, як Ґільйом Моденський, папський легат до Лівонії, чекав 1226 р. попутного вітру, Генріх Латвійський пише:

«Раптом він побачив осілійців, що поверталися із Швеції зі здобиччю й великою кількістю полонеників. Осілійці мали звичай упосліджувати свої жертви та знущатися з них, надто з молодих жінок та дівчат, яких усякчас ґвалтували й брали собі за дружин, одразу

по дві, по три, а то й більше... Осілійці навіть продавали цих жінок курам та іншим поганам»[91].

II

У курів та лівів, як і естонців, були свої харизматичні клани, хоча лівонські *seniores*, скажімо, Анно (розквіт 1200 р.) і Кампо (пом. 1217 р.), обидва з Торейди, мали, здається, тільки локальне значення. Згодом Генріх Латвійський перетворив їх на *«quasi-rex et senior Lyvorum de Thoreyda»* (порівн. у розділі про Естонію інформацію про Ламбіта, *senior*-а Саккали, пом. 1217 р.). Натомість Ламмехін, король (*rex*) курів, мав, безперечно, вищий ранг. 1230 р. його визнали за гідного укласти угоду з папським легатом Балдуїном Альнанським; у цьому договорі він заявив про своє бажання навернутись до християнства й безпосередньо підпорядкувати свою державу папі. Текст договору звучить так:

«Король Ламмехін і погани Куронії, з земель Есестуї, тобто Дурпіс, Саґґери і з *kiligunden* (провінцій): Тарґоле, Осуа, Ланґіс, Венеліс, Норміс, Кімала, Pygavas, Сарнітус, Ріва, Сацезе, Едуалія, Алісванґес, Ардус, Алостанотахос та з інших *kiligunden* і сіл обох берегів річки Вінда... [Ламмехін і його народ] ніколи не підуть під ярмо Дації (Данії) або Швеції, а навпаки, тішитимуться вічною свободою...»[92]

Здавалося, ніби народжується нова християнська нація. Але на заваді такому розвиткові стали німці-лівонці, надто орден Мечоносців, що прагнули виконати, як вони вважали, свою місію — створити серед поган церковну німецьку державу (*Civitas Dei*). Тож лицарі робили все, аби розбити курів — своїх найнебезпечніших конкурентів.

Скажімо, як повідомляє «Віршована хроніка» (*«Lievlandische Reimchronic»*, після 1290 р.), під час нападу на замок Сінтелес скоєно масові вбивства, вбито всіх осіб чоловічої статі, старших одинадцяти років: «Was Kuren was über eilf jar, / die wurden, alle tot geslagen»[93].

Після кожної перемоги німці-лівонці спалювали завойовані замки та їх околиці, переселяли рештки курів, найкращі землі віддавали німецьким поселенцям і принижували курську аристократію.

За словами одного свідка, — Йоганна Реннера, бл. 1556—1561 рр., — навіть курська мова була заборонена. Ось що писав Реннер: «Курландія мала свою власну мову, яка відрізнялася від латиської (*Litten*) та естонської (*Eisten*) мов і яку викорінювали й забороняли, тож ніхто не мав права розмовляти нею і був змушений переходити на латиську мову»[94].

З цієї причини походження та мова курів (*«die Kurische Frage»*) залишаються питанням, навколо якого ведуться наукові суперечки[95].

III

З усіх наявних гіпотез про походження курів та лівів на найретельнішу увагу заслуговує гіпотеза, яку 1939 р. висунув Пауль Йогансен — відомий фахівець з історії земель навколо Балтійського моря[96].

За Йогансеном, середньовічну історію приморських східнобалтійських земель можна поділити на три періоди:

1. Бл. 650—800 рр.: верховенство ґерманських вікінґів.

2. Бл. 800—1236 рр.: спільна гегемонія естонців (зокрема осілійців) та лівів.

3. Від 1236 р.: влада німців.

Зосередивши свою увагу на другому періоді, Йогансен писав: «Ще надто рано намагатися точно розповісти про ранню історію Курляндії... А проте я спробую — на основі історичної перспективи — розглянути кілька питань, пов'язаних із ранньою історією Курляндії. За вихідний пункт слід приймати те, що Курляндію завоювали естонсько-лівонські воїни. За дату цієї події можна вважати тільки час бл. 800 р.

Завдяки спершу естонсько-балтійським культурним впливам, а потім дуже широким німецьким впливам, фіно-угорці мали повну спроможність відігравати активну роль у Східній Балтиці. Подробиці невідомі, але, безперечно, додавання крові північноґерманських племен породило (про що свідчать і власні назви) ефект, близький до створеного на Русі.

Естонці та ліви ступили у слід вікінґів і невдовзі стали їхніми конкурентами й найзапеклішими ворогами. Мало-помалу вони вигнали вікінґів із східнобалтійських територій і позбавили їх аванпосту, який ті утримували в Курляндії майже двісті років (650—800), — ґотландсько-уппландської шведської колонії Ґробін (Ґробіня).

Вони воювали з вікінґами їхньою власною зброєю, перейняли їхні адміністративні й торговельні традиції, повикрадали їхніх жінок, а також неоціненні здобутки культури, що тепер стали власністю естонців і лівів.

Таким чином, там сформувався східнобалтійський тип сильної людини (*Herrenmensch*), про багату північну спадщину якої ще й досі свідчать могили лівів.

Наслідком тієї боротьби для Курландії стала чотирьохсотрічна (800—1236) спільна гегемонія естонців (надто осілійців) та лівів над балтійськими курами. Сформувалася мішана культура, де старе уживалося поряд із новим. Кури завзято боронили свою спадщину. З огляду на морську могутність осілійців усе узбережжя від річки Мемелю до Західної Двіни лишалось в естонців та лівів[97].

На питання, коли саме ліви прибули до Курландії, Йогансен відповів на основі лінгвістичних даних, зокрема топоніміки, а також політично-військової термінології. Досліджений матеріал виявився близьким до слів, наявних у сучасній лівонській мові, найближчим родичем якої є південноестонський діалект верро (Võru)[98].

Предки лівів проникали із своєї прабатьківщини до Лівонії та Курландії вздовж річок Ґауя (Livländisches Aa), Огра (Oger) та Айвіексте (Ewst). Міграція лівів на захід почалась у V ст.[99].

До Йогансенової досить виразної картини все ж слід додати кілька зауважень. Нещодавні лінгвістичні дослідження поза всяким сумнівом довели, що балтійські народи поперву не жили на прибережних територіях: уся їхня рибальська, морська й навігаційна термінологія фінського або, якщо бути точним, лівонського чи естонського походження[100].

Отже, гадаю, нам не дуже й цікаві предки курів, що, можливо, з погляду лінгвістики були балтами. Лінгвістична основа дофенського населення Курландії, хоч яка вона може бути, не пов'язана з нашим питанням, оскільки той народ залишився доісторичним.

Тому я й не вважаю, що так зване *«Kurische Frage»* — одна з головних історичних проблем. Панівна верхівка Курландії, зародившись у VI—VII ст., складалася з курів, що, як і осілійці, були кочовиками моря. Використовуючи один з естонських діалектів як свою *lingua franca*, вони організували й розвинули систему військово-морської влади на території від естуарію річки Мемель до великих естонських островів. Як і у випадку осілійських естонців, нова політична назва курів походила від назви завойованої території.

На відміну від курів, ліви — ще одна група прибульців з Південної Естонії, яка, проте, не брала активної участі в будівництві імперій, — віддавали перевагу далекій торгівлі і зберегли власне ім'я.

КНИГА ДЕСЯТА

ПОЛОЦЬК І СМОЛЕНСЬК[1]

[Див. карти V на с. 952 та с. 1188]

Примітки до книги десятої див. на с. 1067—1068.

1. Полоцьк

Старий Полоцьк стояв на лівому березі річечки Полота, що впадає в Західну Двіну. Саме від балто-слов'янської назви цієї річечки (пор. давньолат. *paltis*, «потік»; давньолит. назва місцевості Paltìs[2]; пор. ON *Paltes-kja*) походить назва ДР *Полотьскъ* (Полоцьк).

За ПВЛ (вступний розділ), кривичі у верхній течії Дніпра та Волги (тобто на Смоленщині) походили від якогось «племені» й попервах називалися полочанами[3]. Єдиним поселенням полочан до X ст. був Полоцьк.

Археологічні дані засвідчують, що слов'янське населення Полоцька прийшло — десь у VIII ст. — з Ізборська і Пскова[4]. Аборигени, що жили на Полоцькій землі, були балтійського (литовсько-латвійського) походження.

Найдавніший археологічний горизонт Полоцька пов'язаний із поселенням, заснованим у VIII—на початку IX ст.[5], хоча місто набуло ваги як ринковий центр тільки в середині IX ст. Найдавніші

скарби куфічних монет, знайдені в Полоцьку, датовані 840—850 рр., для них характерний дуже високий відсоток (15,4—18,6%) фрагментованих монет[6].

Значення Полоцька зросло у зв'язку з особистістю його першого володаря — великого князя Русі першої чверті X ст. Олега (Гельґі)[7]. Разом з Ростовом і Любечем Полоцьк названо в його договорі 907 р. з візантійським імператором. У другій половині X ст. у Полоцьку (за даними ПВЛ) з'явився варяг «із замор'я» на ймення Рогъволодъ (< ON *Rǫgnvaldr*), що став засновником середньовічної руської полоцької династії («кривичів»)[8]. Незважаючи на тиск з боку династії Рюриковичів, його нащадки правили аж до першої чверті XIII ст. Після запровадження в Східній Європі християнства (кінець X ст.) Полоцьк був серед п'яти міст, піднесених до статусу єпископських катедр.

Вплив Полоцького князівства поширювався вздовж річки Західна Двіна — важливого тогочасного торговельного шляху. До кінця XII ст. (балто-руські?) князівства Ґерцике і Кукейнос, а також балтійські території Селонія, Земґалія і Лівонія (до 1212 р.) сплачували Полоцьку данину.

З появою в першій половині X ст. Великого Новгорода почалася боротьба між цим торговельним містом і Полоцьком за владу над окремими ділянками нового торговельного шляху — «Дніпровського».

У Полоцьку сформувався свій власний варіант «шляху з варягів у греки», який повністю обминав Великий Новгород. Він ішов від Ризької затоки вздовж Західної Двіни до Полоцька, де система волоків пов'язувала цю річку з Березиною (< Береза = Бірка?), однією з найбільших дніпрових приток (613 км, площа басейну 24 530 км²). Шлях ішов уздовж річки Улла (притока Західної Двіни) та річки Есса, де був волок до озера Плав'є, з якого витікала річка Сергут (притока Березини). Далі шлях ішов уздовж Березини аж до Дніпра[9].

Боротьба між Полоцьком і Великим Новгородом набула дуже гострого характеру в першій половині XI і на самому початку XII ст. Друга половина XI ст. була періодом, коли Полоцьке князівство колонізувало і зміцнювало власну територію, і саме тоді засновано більшість полоцьких міст і ринкових осередків: Копис —1059 р.; Менеськ (Мінськ) —1067 р.; Орша — 1067 р.; Голотичеськ — 1070 р.; Одреськ — 1078 р.; Лукомль — 1079 р.; Логожеськ — 1079 р.; Дрютеськ (Друтськ) — 1092 р.

З кінця XI ст. Полоцьку довелось конкурувати і з Смоленськом, що в 1120-х роках правив за посередника між руськими землями і дедалі розвиненішою торгівлею *Mare Balticum*, і Смоленськ зрештою переміг.

2. Смоленськ

Старий Смоленськ стояв десь на десять миль нижче по Дніпру від сучасного міста. В 1870—1880-х роках у селі Гнєздово, що знаходиться на місці Старого Смоленська, виявлено одне з найбільших у Східній Європі кладовищ площею бл. 100 гектарів. Поперваx воно складалося майже з п'яти тисяч невеличких курганів кінця IX — початку XI ст., тепер їх лишилося 3826. Розкопано лише 700 курганів: «Більшість із них містять останки кремованих тіл разом із досить великою часткою матеріалів вікінґівського походження», — факт, що його з патріотичних міркувань заперечувала переважна частина радянських учених[10].

Уперше Смоленськ згадав Константин Багрянородний у своєму славетному описі Дніпровського торговельного шляху (бл. 948—952 рр.). Тоді Смоленськ уже був під владою київського князя Ігоря. Назва Μιλινίσκα[11] (OP *Смольньскъ*, ON *Smalenskja*) балто-слов'янського походження (порівн. руськ. *смола*, лат. *smeļi* з тим самим значенням) і пов'язана з назвою річечки Смольня.

Як згадано вище, слов'янські поселенці прийшли на Смоленщину з Полоцька у VIII—IX ст. З погляду лінгвістики аборигенне населення Смоленщини мало балтійське походження. Слов'ян, найімовірніше, привабило унікальне географічне положення Смоленська: адже місто стояло поблизу згаданого в ПВЛ Оковського лісу, де мають свої джерела три великі річки Східної Європи — Західна Двіна, Дніпро і Волга[12]. Жителі Смоленська з'ясували, що волоками дуже легко з'єднати всі ці три водні торговельні шляхи[13].

До 1120-х років Смоленськ політично й культурно був пов'язаний із *«Руською землею»*. Місто становило один з адміністративних осередків у системі так званого *«лествичного восхождения»*, яке доводило, зрештою, до київського трону. Якийсь час Смоленщина підпорядковувалась переяславським єпископам, і тільки в 1134—1136 рр. у Смоленську з'явився свій єпископ.

Десь того самого часу Ростислав Мстиславич (1125—1159; пом. 1167 р.) заснував окрему династію (молодшу гілку Мономаховичів), яка до 1223 р. часто правила і в Києві.

Смоленськ підтримував торговельні зв'язки з землями *Mare Balticum* — спершу з варягами на Ґотланді (XII ст.), а згодом з німецькими містами, зокрема з Любеком. До нас дійшов документ 1229 р., де йдеться про договір між, з одного боку, Смоленськом, а з другого — Ригою, Вісбю (Ґотландом) і кількома іншими німецькими містами[14].

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

ЛИТВА

[Див. карти VII на с. 954 та с. 1188]

Примітки до книги одинадцятої див. на с. 1068—1070.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Назву *Litua*, етимологія якої суперечлива, вперше згадано у джерелах бл. 1009 р. в уступі з *«Annales Quedlinburgenses»*, коли йдеться про місіонерську діяльність і мучеництво Св. Бруно Кверфуртського серед ятвягів (1008 р.)[2]. Згодом назва *Литва* зустрічається в ПВЛ — як у вступному розділі, так і під 1040 р., де вперше подано конкретну інформацію — опис походу на Литву Ярослава, великого князя Новгородського і Київського, що провадив дуже активну руську політику, пов'язану з землями *Mare Balticum*[3]. Можливо, назва *Литва* спершу мала ширше значення, охоплюючи й територію, яку називають Прусією. Як випливає з повідомлення великого магістра, Вітовт (пол. *Witold*), великий князь Литовський (1392—1430), 1413 р. під час зустрічі на острові Салінас (на річці Німан) із маршалом Тевтонського ордену зробив таку заяву: *«Pruszen ist och miner elder geweszen und wil is ansprechen bis an di Osse, wen is io min vetirlich erbe ist»*[4], тобто «За давніх часів Прусія теж була моєю, і я вимагатиму

 3-312

її аж по річку Осса [притока Вісли], бо це моя батьківщина». Але ця заява виявилася радше «програмною» і не спиралася на реалії XIII—XIV ст.

Литовські землі поділялися на дві групи, названі латиною як *Terra superior*, тобто Верхня Литва, і *Terra inferior*, тобто Нижня Литва. 1420 р. великий князь Вітовт пояснив ці терміни імператорові Священної Римської імперії Сиґізмундові Люксембурзькому (1410—1437), наголосивши, що йдеться про одну мовно-етнічну групу: *«Sed quod terra Samaytarum est terra inferior ad terram Lythwanie, ideo Szomoyth vocatur, quod in Lytwanico terra inferior interpretatur. Samoyte vero Lythwanian appelant Auxtote, quod est terra superior respectu terre Samaytarum»*[5], тобто «оскільки земля Жемайтія нижча щодо землі Литви [= Terra superior], тому її й названо Жемайтією, а це литовською мовою [якою розмовляють у *Terra superior*] означає «низина». Жемайти (жителі *Terra inferior*) називають Литву [= Terra superior] Аукштайтією, що означає вища земля відносно землі Жемайтія [жителів *Terra inferior*]».

Вітовтова етимологія лінгвістично правильна: *aukštas* литовською мовою означає «високий», а *žemas* — «низький»[6].

Цікаво, що в одному німецькому документі 1408 р. *Terra inferior* названо *Di Niederlant*[7].

Кордоном між двома частинами Литви була річка Нявежис (притока Німану) та її притока Шушве.

Від Прусії Литву відокремлювала нижня течія Німану (Нямунас; нім. Мемель).

Отже, давньолитовська територія поділялася на дві складові частини:

1. *Terra superior.*
2. *Terra inferior*.

РОЗДІЛ II Складові частини литовської території

1. Terra superior

Литовська назва *Terra superior*, або Литванії — Аукштайтія (**Aukštaitija*). Це переважно пласкі й заболочені низини з висотою не більше 300 футів над рівнем моря. По її території протікають річки Німан («середня» течія, — насправді верхня, звідси й назва лит. Nemunas; 582 милі, площа басейну 38 000 кв. миль) та його притока Нявежис (210 км, площа басейну 6141 км²), Няріс, яку інколи називають Вілією (510 км, площа басейну 24 933 км²), зі своєю

притокою Швянтої (249 км, площа басейну 6892 км²) і Мяркіс (206 км, площа басейну 4438 км²).

Східна частина країни, де багато лісів і невеличких озер, належить до системи балтійсько-білоруських височин (Ошмянська височина і Свенцянські пасма).

Terra superior поділялася на чотири землі:

1. Власне Литва.
2. Нальсен.
3. Дельтува.
4. Опітен.

Власне Литва (*Lietua*; лит. *Lietuva*) утворювала майже півколо, за основу якого правила середня течія Німану, а опуклу частину формували річки Няріс (Вілія) і Мяркіс. Оскільки політична ідея держави зародилася спершу тут, назва Литва не тільки стала синонімом усієї Аукштайтії (*Terra superior*), а й поширилась далі, — особливо завдяки сусідам, — позначаючи всі землі, які були під контролем литовських князів.

Власне Литва була густонаселеним реґіоном. Усі важливі політичні центри давньої Литви містились або в ньому, або на берегах Нярісу.

У науковій літературі точаться суперечки про локалізацію міста Міндовга, столиці єдиного литовського короля (1243/1253—1263). Зокрема заслуговує на увагу гіпотеза Ловмянського. На його думку, Ворута, згадана в Галицько-Волинському літописі (під 1252 р.), знаходилася біля поселення Дауґаї[8].

Там, де зливаються річки Няріс і Німан, особливо на правому березі Нярісу, сходяться кілька шляхів. На тому перехресті виросло місто й важливий торговельний центр, що порівняно пізно потрапив до письмових джерел: уперше його згадано 1387 р. як *Ковно* в одному руському документі; німецький хроніст Віґанд Марбурґський (бл. 1391—1394 рр.) писав цю назву як *Cayne*[9]. Пізніший німецький варіант цієї назви — *Kauen*.

На південь від Нярісу, поблизу місця, де сходяться три литовські землі (власне Литва, Нальсен і Дельтува), стояло місто Трокі (нім. Tracken, лит. Trakaj), що уславилось як столиця Кінстуте (Кейстута, 1345—1382).

На лівому березі Нярісу, всього за десять миль на схід від Трокі, було поселення, яке Ґедимін (1316—1341) обрав своєю резиденцією. Тож *Вільна* (лит. Vilnius) набула статусу столиці й відтоді була як столицею, так і священним містом усієї Литви.

На північ від Вільни, теж на лівому березі Нярісу, стояло містечко Керновен (пол. Kiernów, лит. Kernove), давня столиця Міндовґового наступника Торейде (лит. Traidenis, пол. Trojden; 1270—1282 рр.).

Земля Нальсен (лит. Nalšiu) простягалася на схід від власне Литви і межувала з землями, що перебували під впливом полоцької гілки руської династії. На річці Німан там стояло місто Гродно, а також ще кілька міст; у джерелах усі вони були об'єднані назвою *Чорна Русь*. Німецькі документи згадують землю Нальсен з 1250 р.[10]; Галицько-Волинський літопис (під 1260 р.) подає назву як *земля Нальщанська*[11]; під 1262 р. згадано її жителів — нальщан[12]. Починаючи з XIV ст. у Нальсені побудовано кілька замків. До найважливіших замків належали Ошмянський (лит. Ašmena), Мідники (лит. Medininkai) і Крево (лит. Krêva).

Ще 1219 р., пишучи про русько-(галицько-волинську)-литовську угоду, Галицько-Волинський літопис називає литовські землі *Дяволтва*[13]; згодом ця назва з'явилась в одному німецькому документі 1385 р. як *Dewilto*[14] (пол. Dziawołtwa; лит. Deltuva). Ця земля лежала в басейні річки Швянтої та її притоки Ширвінти. Згадані вище міста Кернов та Вільна стояли на девільтському березі Нярісу. Перша столиця того краю містилася на березі річки Швянтої й теж називалася Дяволтва (пол. Dziewałtów).

Серед замків, збудованих там у XIV ст., слід згадати Усупалле (пол. Uszpol, лит. Užpaliai) в північній частині краю і Влкомір'є (нім. Valkenberge, пол. Wilkomierz, лит. Ukmergė), що знаходився просто на північ від містечка Дяволтви і поступово перебрав на себе його роль.

Четверта земля — *terra Opiten*[15], де текла річка Нявежис, займала північно-західну частину *Terra superior*. Німецька назва Опітен походить із 1254 р.; польська форма назви — Upita (лит. Upitė). Цю назву мали як сама земля, так і її столиця у верхній течії річки Нявежис.

2. Terra inferior

Усупереч своїй назві, «Низини» (див. наведений вище давньонімецький переклад: *Di Niederlant*), тобто *Terra inferior*, займали здебільшого територію Жемайтської височини, пагорби якої сягають 1000 футів над рівнем моря; поміж пагорбів є й своєрідні глибокі ущелини.

Ця земля простягалася на північ від нижньої течії річки Німан. Проте середньовічні литовці не жили на прибережній смузі, яку тоді контролювали кури; згодом понад берегом повиростали й німецькі міста. По *Terra inferior* текли дві великі притоки Німану: Юра (177 км, площа басейну 3986 км^2) і Дубіса (144 км).

У Галицько-Волинському літописі *жемотьських князів*, тобто

князів *Terra inferior*, згадано під 1219 р.[16]. В тому самому джерелі назву *Жемойто*, що позначала саму *terra* (лит. Žemaitija), подано під 1252 р.[17]. Пізніша польська форма цієї назви — Żmódź (> Żmudź).

Terra inferior теж складалася з чотирьох земель, назви яких з'являються в німецьких документах XIII—XIV ст. у наступних формах:

1. Schalwen (1289 р.)[18].
2. Knetouve[19].
3. Medeniken (1310 р.)[20].
4. Karsove (1253 р.)[21].

Шальвен (пол. Szawle; лит. Saulė/Šiauliai, Шяуляй) був найсхіднішою з цих земель. За його кордони правили дві річки: Дубіса на заході і Шушве (притока Нявежису) на сході. Столиця Шальвену (а також усієї *Terra inferior*), починаючи з 1236 р., з'являється в джерелах із тією самою назвою (Saulen, Saulia, Soule, Schalwen). Того року це місто стало бойовищем, де литовські князі розгромили німецький орден Мечоносців (лівонських Братів Меча).

Земля Кнетуве лежала між річкою Дубіса і верхньою течією річки Вента, де й стояла її столиця з такою самою назвою, що й земля.

На захід від Кнетуве, сягаючи кордонів куршського Ceklis, лежала земля Меденікен (лит. Medininkaj). Першим центром цього краю був Медвальґен, одне з головних міст *Terra inferior*. У такій формі (Medwalgen) ця назва зустрічається в хроніці Віґанда Марбурґського (1391—1394 рр.[22]; лит. Medvėgalis). Іншим важливим центром, відомим у XIII ст., було місто Твери (лит. Tverai); Галицько-Волинський літопис згадує про нього (під 1252 р.) у формі Твіремет[23]; німецька назва (1289 р.) — Twertiken[24].

Південна частина *Terra inferior*, зокрема басейн річки Юра (притоки Німану) та її притоки Шешувісу, мала назву Карсове (пол. Korszów; лит. Karšuva). В XIII ст. там уже існувало кілька поселень. Петер Дусбурґський, історик Тевтонського ордену, згадує назви п'яти таких поселень: Бісена (під 1283 р.)[25], Оукайм[26] (лит. Aukaimis), Юніґеда (під 1291 р.)[27], яку називали ще й Велуна/Велунен (лит. Veliuona)[28], Поґрауда (під 1294 р.)[29] і Вайкіна[30]. Центр того краю мав назву Карсове.

1259 року Тевтонський орден збудував фортецю Ґеорґенбурґ (Йорґенбурґ) на лівому березі Німану, проте на території Карсове.

Західна частина цього краю, що межувала з землями курів, мала назву, за даними *«Liber Census Daniae»* (бл. 1220 р.), Ламмато[31].

РОЗДІЛ III Литовці і традиції *Mare Balticum*

Відгороджені непрохідними лісами та болотами, литовці аж до XII ст. мали обмаль контактів із зовнішнім світом. Єдина магістраль міжнародної торгівлі — прикордонна річка Німан, пов'язана з річкою Случ, а вже далі з Дніпром, — тієї доби приваблювала дуже мало купців, тож у Литві не знайдено жодного скарбу куфічних диргемів.

До 1132 р. Литва була жертвою численних походів руських князів. Але того року ситуація докорінно змінилася: литовці вперше завдали поразки руському війську, яке тоді очолював не хто інший як Мстислав (Гаральд), великий князь Київський і Новгородський.

У другій половині XII ст. налагодились і зв'язки між полоцькою гілкою руської династії, сусідньою з Литвою, і литовською верхівкою. Литовські князі почали підтримувати своїми дружинами то одного Рюриковича, то іншого супроти інших руських князів (наприклад, 1162, 1180 р.). З іншого боку, дехто з полоцьких Рюриковичів став брати участь у литовських походах, зокрема на поляків (1159 р.).

Під ту саму добу почав діяти ще один важливий чинник. У другій половині XII ст. Константинополь перестав бути найбільшим центром європейської торгівлі та економіки. Наприкінці сторіччя німецькі колоністи почали заселяти береги *Mare Balticum*, і центр економічної могутності поступово перейшов туди. Правнук Мстислава (Гаральда) Роман Мстиславич (1170—1205), хоч і міг бути обраний на великого князя, покинув Київ, тільки-но старий Києво-Константинопольський шлях утратив свою привабливість. Він невідступно намагався забезпечити контроль над Галичиною й водночас прагнув об'єднати її зі своєю рідною Волинню. Таким чином, відбулася переорієнтація Південної Русі. Балтійське море заступило Чорне в ролі найважливішої сполучної ланки економіки. Галицько-волинський шлях до Балтійського моря йшов через території литовців і ятвягів, тож нема чого дивуватися, коли М. Стрийковський (XVI ст.), польський історик Литви, писав, що Роман раз у раз нападав на литовські землі й пустошив їх[32].

На початку XIII ст. литовці зіткнулися з другим небезпечним ворогом: німецько-лівонським орденом Мечоносців. Щоб вижити, литовці мусили значно збільшити військо та об'єднати й координувати свої зусилля.

1219 року група з 21 князів, що належали до п'яти провідних кланів, уже забезпечила собі контроль над усією Литвою. Гуртом вони уклали мирний договір із Волинню[33].

Через тридцять років один з-поміж них — Міндовг (пом. 1263 р.) — майже об'єднав усю Литву під своєю князівською владою. Його об'єднавчу роботу завершив Ґедимін (1316—1341).

* * *

Хоча литовці, як і інші народи балтійської мовної групи, не залишили власних письмових джерел, які б трохи висвітлили події VIII—X ст, навколо *Mare Balticum*, вони, як і їхні родичі-латиші, сформували і зберегли свою рідну мову.

Один пункт заслуговує нашої особливої уваги: литовські і латиські слова із значенням «Русь», «русич».

Латиські назви *krìevs*, «русич», *Krìevija*, «Русь», давно вже слушно ототожнено з давньоруським (ПВЛ) терміном («племінною назвою») *кривичі*, який попервах означав жителів Полоцького князівства[34].

З даних, які дійшли до нас в руських літописах (наприклад, Іпатіївський звід, під 1128 р.; Лаврентіївський звід, під 1127, 1128 р.), очевидно, що назва *кривичі* була не самоназвою полочан протягом XI—XII ст., а радше прізвиськом, яке їм дали новгородські сусіди, так само як Русь дала полякам прізвисько *лях*. Звичайно, певну роль у такому найменуванні відіграла народна етимологія, пов'язавши спочатку неслов'янську назву із слов'янським прикметником *крівъ*, «кривий».

Можна припустити, що латиську назву *krìevs* із первісним значенням «полоцький русич» предки латишів запозичили не прямо з Полоцька, що в XII—XIII ст. був господарем деяких пізніших латвійських територій, а, певно, через Псков, який став складовою частиною Новгородської республіки й межував із латвійськими територіями[35].

У литовській мові є давнє слово *gùdas*, засвідчене в найдавніших литовських письмових джерелах XVI ст. (1546 р.). Це слово означало Русь у межах Литовської держави (на відміну від Московської Русі); згодом це слово набуло спеціалізованого значення «білорус» або «українець»[36].

Оскільки єдиним контактом литовців із Руссю до кінця XI ст. було руське Полоцьке князівство, можна висловити здогад, що первісним значенням слова *gùdas* було «полоцький русич». Згодом, коли литовці завоювали більшість територій колишньої Київської Русі, ця назва стала означати всіх руських підданих Литви.

З цього випливає, що обидві назви — лит. *gùdas* і лат. *krìevs* — спершу мали однакове значення, а саме: «полоцький русин».

Було чимало спроб з'ясувати етимологію слова *кривичі*. На думку

автора, з фонологічного погляду перевагу слід віддати поясненню Оскара Відемана, опублікованому 1904 р. Учений пов'язав корінь слова *крив-* із *hreið* у позначенні ґотів: *Hreið-Gotaland*[37].

Деякі вчені, зокрема Ернест Френкель, провідний учений у галузі литовської етимології, поєднали литовське слово *gùdas* із назвою ґотів[38].

В інших частинах цього дослідження розказано про деякі зв'язки Старого Полоцька з ґотським кланом Ільвінґів[39]. Одним таким зв'язком був славетний князь Олег (X ст.), що зробив Полоцьк центром свого великого князівства. Таким чином, історичні та лінгвістичні аргументи поєдналися, сформувавши одну спільну тезу.

КНИГА ДВАНАДЦЯТА

ПРУСІЯ

[Див. карти VII на с. 954—957 та с. 1188]

Примітки до книги дванадцятої див. на с. 1070—1073.

РОЗДІЛ I Загальний огляд[1]

Територію між нижньою течією Вісли і нижньою течією Німану середньовічні автори називали *Prussia*. Походження цього слова ще досі не пояснене. Вперше воно з'явилось у формі *Bruzi* в роботі *«Geographus Bavarus»*, датованій 843 р.[2].

Хоч як дивно, але наступним автором, що подав цю назву, був арабський мандрівник з Іспанії єврейського походження Ібрāгīм бен Я'кӯб (відомий і як аṭ-Ṭурṭӯшī), що 966 р. відвідав Центральну Європу (Прагу). Цю назву він писав як *Brws* (*Burūs*)[3]. Ібрāгīма, напевне, поінформував якийсь житель Русі, що навідав Прагу. В ПВЛ назва *пруси* трапляється тільки у вступному розділі, серед трьох народів, які займали південні й південно-східні береги Балтійського моря: *ляхове* (венди), *пруси* і *чудь*[4].

Але перша реальна згадка про пов'язані з *пруссами* події з'явилася значно пізніше — 1149 р. (Київський літопис)[5].

У Великому Новгороді була *Пруська* вулиця, так само як і Варязька та Чудська вулиці[6]; про прусів не раз згадано в Першому Новгородському літописі: під р. 1215[7], 1218[8], 1220[9], 1230[10], 1305[11]. На жаль, у цьому джерелі немає інформації про прусько-новгородські торговельні зв'язки, про існування яких ми знаємо із *«Саґи про Кнютлінґів»* (розповіді про самбійського купця Відґаута)[12]. У *«Життєписі Св. Авраамія Смоленського»* (розквіт XIII ст.) є згадка про побожного Луку *Прусина*[13].

Pruci[14] і *Prucia*[15] згадано в двох уступах «Хроніки» (1012—1018 рр.) Тітмара Мерзебурзького, де автор описує долю першого пруського місіонера — єпископа Празького (Praha) Адальберта (Войтеха), що загинув мученицькою смертю 997 р.[16]. Причиною Адальбертової місії були політичні амбіції польського короля Болеслава І Хороброго (992—1025). Польсько-пруські війни започаткував своєю балтійською політикою інший польський володар — князь Болеслав III Кривоустий (1102—1138). Починаючи з його панування пруське питання стало головною проблемою для польських, а згодом мазовецьких князів. Один з них — Конрад Мазовецький (1202—1247) — вирядив пруського єпископа-місіонера Кристіана, що заснував лицарський орден Добржинських братів у своєму новому феоді (*Kulmerland/Ziemia Chełmińska*; 1218 р.), проте не спромігся підкорити пруських поган. 1227 р. Конрад звернувся до тевтонських лицарів Госпіталю Св. Марії в Єрусалимі (хрестоносців). Лицарі прибули в Кульмерланд 1230 р. і негайно взялися послідовно завойовувати Прусію, засновуючи після кожної перемоги фортецю для зміцнення своїх завоювань. Через чотири роки лицарі передали всі свої володіння папі, а той повернув їх їм як феоди папського престолу. То був зародок політичної могутності та державної організації лицарів у Прусії, що не мали над собою жодного володаря, крім далекого папи. До 1283 р. усі прусські землі перейшли до рук Тевтонського ордену.

* * *

У пізньому періоді розвитку старонордичної літератури у *«Flateyjarbók annals»* (укладених бл. 1388—1396 рр.) трапляється така форма, як *Pryzaland* (під 1210 р.)[17].

* * *

У своїй *«Cronica terrae Prussiae»* (написаній у Кеніґсберзі 1326 р.) Петер Дусбурґський подав «класичний» список пруських земель, поділивши Пруську землю (*Terra Prussie*) на одинадцять частин. Ось цей список[18]:

«Першою була (земля) *Кальмен* і *Любовія*...
другою (була) *Помезанія*, де (жили) *помезани*;
третьою (була) *Поґезанія*, де (жили) *поґезани*;
четвертою (була) *Вармія*, де (жили) *вармійці*;
п'ятою (була) *Наттанґія*, де (жили) *наттанґи*;
шостою (була) *Самбія*, де (жили) *самбійці*;
сьомою (була) *Надровія*, де (жили) *надровійці*;
восьмою (була) *Скаловія*, де (жили) *скаловійці*;
дев'ятою (була) *Судовія*, де (жили) *судовійці*;
десятою (була) *Ґаліндія*, де (жили) *ґаліндійці*;
одинадцятою (була) *Барта* і *Пліцка Барта*, що означає Велика і Мала Барта, де жили *барти*».

Проте існує й набагато давніший список у *«Liber Census Daniae»* (1220 р.), де подано назви десяти прусських земель (разом з їх балтійськими назвами)[19]. Нема тільки землі Кальмен (Кульмен), що до 1226 р. політично й етнічно була пов'язана з Польщею (пол. *Ziemia Chełmińska*).

Порівняння обох списків дає такі результати:

	Петер Дусбурґський	«Liber Census Daniae»
I	Помезанія	Помізанія
II	Поґесанія	Пераґодія
III	Вармія	Ермландія (і Ланландія)
IV	Наттанґія	Нотанґія
V	Самбія	Замбія
VI	Надровія	Надравія
VII	Скаловія	Скальво
VIII	Барта	Барція
IX	Ґаліндія	Ґаліндо
X	Судовія	Судуя (і Сіллоніс)

РОЗДІЛ II Десять пруських земель

1. Помезанія

Найдалі на захід лежала пруська земля Помезанія (*Pomezania*; давньопрус. **pa-median*, «ліс»). За її кордони правили кілька річок і низка озер: річка Осса (південь), Вісла (захід), Ноґат (північний захід), колишня Труська затока (тепер озеро Трусо), низка озер на північному сході і верхня течія річки Drwęca. З 1207 р. Помезанія стала вихідним пунктом цистерціанської місії в землі прусів. Наприкінці IX ст. Помезанія, напевно, була частиною *Вітланду* (див. нижче). Після деякого опору помезани стали першими прусами, що скорилися Тевтонському орденові (1233—1236). Згодом вони допомагали німцям воювати з іншими прусами. В одному аспекті поме-

зани були унікальними серед інших груп: 1340 р. вони кодифікували давню систему свого опертого на звичаї права, що стало тепер *«Preusch Recht»* («Пруським правом»)[20]. Після часткової пацифікації Пруссії 1243 р. у Марієнвердері, в новозбудованому замку на території Помезанії, зрештою було засновано німецьке єпископство.

2. Поґезанія і порт Трусо

Край поґезанів (< **Pagudėnai*, «кущовищ»), завойований Тевтонським орденом бл. 1250 р., пролягав на схід від Помезанії, межуючи на півночі з Вармією, а на сході з Барцією. Центральну частину краю перетинала середня течія річки Пассарґа (пол. Pasłęka). На схід від Ноґату (рукава в дельті Вісли) лежало напіввисохле озеро Друсо (нім. Drausen; пол. Drużno). За доби вікінґів і давніше воно було пов'язане, з одного боку, з Ноґатом, а з другого — з Фришською затокою. 1937 р. поблизу залізничного вокзалу в Ельбінґу археологи знайшли великий цвинтар вікінґівської доби[21]. Це місце ототожнене з вікінґівським містом Трусо, що про нього згадує мандрівник Вульфстан; Альфред Великий подав цю згадку у своєму англійському варіанті світової історії Павла Оросія. Розповідаючи про свою подорож від данського порту Гедебю до Трусо, що тривала сім днів і ночей, Вульфстан так описує гирло Вісли: «Вісла (*Wisle*) — велика річка, що поділяє *Witland* і Веонодланд [землю поморських вендів]. Вітланд належить естам [*to Estum*]. Вісла тече з Веонодланду і впадає в Estmere [Фришську затоку, частину Балтійського моря]. Та частина Estmere [Frisches Haff] має завширшки десь п'ятнадцять миль. Трохи далі в Estmere впадає зі сходу річка Ільвінґ [Ельбінґ], витікаючи з озера, на березі якого стоїть [порт] Трусо. Отже, річки разом вливаються в Estmere: Ільвінґ зі сходу, з Естланду, а Вісла з півдня, з Веонодланду (від вендів). Там Вісла забирає в Ільвінґу його назву й тече з [цієї частини] моря на північний захід у (Балтійське) море, тож її там і називають гирлом Вісли (*Wislemuða*)»[22].

З цього уступу очевидно, що пруська територія на схід від Вісли мала назву Вітланд (назва невідомого походження), яка, мабуть, стосувалася принаймні трьох пруських земель: Помезанії, Поґезанії і Самбії (див. нижче).

Порт Трусо був, безперечно, дуже важливим вікінґівським поселенням на шляху, що сполучав Гедебю та Бірку, два торговельні центри IX—X ст.

Спадкоємцем Трусо став німецький замок і місто Ельбінґ (пол. Elbląg, Ельблонґ), споруджений у 1237—1238 рр.

Цікаво, що назва річки Ільвінґ (> Ельбінґ) пов'язана зі славетним ґотським харизматичним кланом Ільвінґів, який діяв на початку вікінґівської доби[23].

3. Вармія

Назва наступної пруської землі, що лежала на північ від Поґезанії, дійшла до нас у двох етимологічно пов'язаних варіантах: *Вармія* і *Ермландія* (*Warmia* та *Ermlandia*). За її північно-східний кордон правила Фришська затока, а на сході вона межувала з Наттанґією. У центральній частині цієї землі протікала річка Пассарґа (у своїй нижній течії). Тевтонський орден завоював Вармію протягом 1237—1242 рр. Захопивши край, німці оселилися там і заснували єпископську кафедру в новозбудованому замку Гайлсберґ на місці старого Ліцбарка.

Три вармійці (*Varni*) 1251 р. брали участь у пруському поході на чолі з ятвягами проти Південно-Західної Русі, і про них згадує Галицько-Волинський літопис[24]. Вармія, безперечно, відігравала певну роль у балтійській торгівлі, бо *Ermland* — одна з небагатьох давньопруських назв, згаданих у старонордичній літературі, тож її можна знайти в таких творах, як *«Геймслюсінґ»* (середина XII ст.), *«Upphâf»* (XII ст.)[25], та в саґах: *«Сазі про Орвара-Одда»*, *«Сазі про Ґьонґа-Грольва»*[26], *«Сазі про Вільгялма»*. Проте не слід забувати, що назва *Ermland* зустрічається в старонордичній літературі і як скорочена форма назви *Ermen(s)land*, «Вірменія», проте з цим значенням слово *Ermland* часто супроводжується прикметником «великий» (*hin mikla*)[27].

* * *

На схід від Вармії в басейні річки Фрішінґ лежала земля Наттанґія, завойована Тевтонським орденом разом із Вармією в 1237—1242 рр.

4. Самбія, самбійці і вікінґи

Земля Самбія складалася з півострова Самланду (бл. 900 км²) та прилеглих до нього територій. За Ловмянським, загальна площа Самбії становила десь 2200 кв. км[28]. На півдні Самбію обмежувала Фришська затока і річка Преґель (125 км); то був спільний кордон із Наттанґією. Східний кордон Самбії проходив десь за кілька миль від річки Дейма.

Самбія, за описом Вульфстана (бл. 899 р.)[29], становила частину

Вітланду й у середині XIII ст. була густо населеним краєм, що складався з п'ятнадцяти *territoria*. Німецьке завоювання краю почалось наприкінці 1230-х років і скінчилося бл. 1260 р. після поразки загальнопруського повстання.

Самбія згодом стала єпископством, єпископська кафедра містилась у нещодавно збудованому замку *Фішгаузен*.

* * *

Під час повстання дехто з самбійської верхівки (*nobiles*) співпрацював із Тевтонським орденом. 1299 р. Бертольд Брюгавен, комендант (komtur) Кенігсберга, склав список 93 таких нобілів, назвавши їх *antiqui witingi*[30]. Слово *witing* — варіант основної форми *viking*[31].

У другій половині XIII ст. *вітінґи* Самбії жили на таких територіях: Лоптов (43 *вітінґи*), Кеденау (згодом Кенігсберг; 11), Меденау (18), Кайм, Вальдау, Рудов (10), Варґен (14) і Ґермау. За підрахунками Ловмянського, 1260 р. у Самбії було близько 228 *antiqui witingi*; разом з родинами їх було десь 1000 чоловік, тобто близько 5% населення, кількість якого визначається у 22 000 чоловік[32].

Виняткове становище самбійських нобілів, що брали участь у торгівлі, засвідчує розповідь із *«Саґи про Кнютлінґів»*. Герой на ймення Відґаут — багатий купець із Самланду, добре відомий людям *Mare Balticum*. «Пан» Кнут з данської династії (пом. 1131 р.), десь у 1116—1117 рр. попросив його стати йому за свата: влаштувати шлюб з Інґільборґ, донькою новгородського володаря Гаральда (Мстислава)[33].

Археологічні знахідки підтверджують роль «вікінґів» у Самбії. З 1870-х років відбувалися розкопки на південно-західному краї Куршської затоки в селі Віскяутен поблизу міста Кранц. Там знайдено величезне кладовище, де є принаймні п'ятсот курганів, крім того, ще й копані могили нижче рівня землі. Дослідження курганів (десь 50%) підтвердило їх «скандинавський» характер доби вікінґів. Хронологічно поховання розтяглися від першої половини IX ст. до десь 1000 р.[34].

Самбія (Самланд) мала дуже давні традиції міжнародної торгівлі. Саме там знайдено велику кількість справжнього бурштину — викопної смоли хвойних порід, вимерлих в еоцені. Цю коштовну речовину експортували принаймні з 9000 р. до н. е.

Протягом імперського періоду Давнього Риму бурштинові шляхи збігалися з головними артеріями міжнародної торгівлі. Роль бурштину за доби вікінґів ми обговоримо згодом в окремому розділі цієї праці.

* * *

Адам Бременський (бл. 1072—1076), що переповів кілька цікавих розповідей про самбійців («вони їдять м'ясо своїх коней і п'ють їхнє молоко та кров...»[35]), подає й дуже важливу інформацію про роль самбійців у *Mare Balticum*. Ось як він писав про Бірку за часів св. Ансґара (пом. 865 р.): «У цій гавані, найбезпечнішій серед усіх приморських регіонів Швеції, усі кораблі данців і норманів (Nortmannorum), так само як і кораблі слов'ян, самбійців та інших скіфських народів, зустрічаються в певні періоди для різноманітних ділових оборудок»[36].

Таку саму картину подано й про Гедебю: «З цього порту кораблі звичайно пливуть до Склавонії і до Швеції, до Самланду й навіть до Греції»[37].

Описуючи шлях із Гамбурґа через Юмне (Йомсборґ у гирлі річки Одер) до Новгорода, Адам Бременський називає провінцію Самланд, котру займають *Pruzi* як свою військово-морську базу[38]. Згадуючи з однієї нагоди народи Північного Океану, він називає й *Sembi*: «Свято його [св. Олава] страстей, яке припадає на четверті календи серпня [29 липня], завжди відзначають із невмирущою повагою всіх народів Північного океану — нормани (норвежці), шведи, ґоти, сембійці, данці і слов'яни»[39].

Назва *Самбія* (*Самланд*) трапляється в одному анонімному скальдичному вірші XII ст.[40]; ця назва була добре відома й давньонордичній географічній літературі (*«Upphaf»*, XII ст.)[41], у саґах (*«Саґа про Орвара-Одда»*[42], *«Саґа про Самсона»*[43]), а також Саксонові Граматику (*Sembi*, *Sembones*)[44].

5—6. Надровія і Скаловія

Землі Надровія і Скаловія межували з Самбією. Надровія лежала на схід і на південний схід від Самбії, в басейні верхньої течії річки Преґелю та його приток. Скаловія простягалась на північ від Надровії і обіймала території довкола нижньої течії Німану та його притоки Шешупе. Жителі цих земель потрапили під владу тевтонців разом із самбійцями.

За Петером Дусбурґським (1326 р.), Надровія користувалася особливою повагою серед поган, що населяли пруські землі. Там була місцевість із назвою *Romow* (тевтонський хроніст пов'язував цю назву з Римом), що правила за резиденцію верховного поганського жерця — *Crive*, чиє становище автор порівнює із становищем римського папи. Кріве мав право розсилати посланців із

церемоніальним жезлом (*cum baculo*), і таким чином він правив не тільки прусами, а й литовцями та різними народами Лівонії (*«sed et Lethowini et aliae nationes Livoniae terrae regebantur»*)[45].

7—8. Наттанґія і Барта

На південь від Наттанґії, між річками Лина (Алле) і Швіна (Ассвене), і на північ від Ґаліндії лежала земля Барта (Барція), поділена, за даними історичних джерел, на «Велику» й «Малу» Барцію. Тевтонський орден завоював Барту протягом 1238—1241 pp., хоча повстання не вщухали до 1252 р. *Бартів* двічі згадано в Галицько-Волинському літописі разом з іншими «прусами»: під 1251 (*борти*)[46] і 1277 р. (*бортове*)[47].

9. Ґаліндай і Судіной

Птолемей (II ст. н. е.) на захід від венедів локалізував два народи — на території, що згодом стала пруською. Назви тих народів були Γαλίνδαι та Σουδινοί.

Ґаліндай не дожили до періоду тевтонських завоювань; найпізніша згадка про них є в ПВЛ (під 1058 р.) у зв'язку з походом проти них (там їх названо *голядь*) київського князя Ізяслава Ярославича[48]. Німці, прийшовши в ті краї (бл. 1230 р.), виявили пустку в *terra Galindia*[49] на південь від Барції і Надровії, а також біля озер Мамра і Снярдва. *Голядь*, згадані в руських літописах (під 1147 р.) як група, що жила в Суздальській землі у верхній течії річки Поротва, були, напевне, гілкою того народу[50].

Судіной Петер Дусбурґський називав *Sudowitae*[51]; слов'янські сусіди мали для них іншу назву: *ятвяги* (пол. Jaćwierz). З погляду лінгвістики вони становили, напевне, окрему балтійську групу. Цей народ, мабуть, дуже рано налагодив зв'язки із Східною Європою й набув певного значення, оскільки ім'я Ятвягъ/Ятвягъ з'являється серед посланців князів Русі, перелічених у візантійсько-руському договорі 944 р.[52]. Отож через сорок років (983 р.) Володимир, князь Новгородський і Київський, вважав за необхідне піти в похід проти них[53].

10. Судовія і Ятвяги

Ятвяги (судовійці) жили на схід від Надровії і Ґаліндії, за кордон їхнього краю правила річка Лек (Лъкъ — *Галицько-Волинський літопис*, під 1251 р.[54]), притока Бєбжі. Північним і східним кордоном

Судовії була річка Німан та її притока Свислоч, а південні території краю доходили, мабуть, до річки Нарев.

По Судовії текло багато річок: Шешупе (притока Німану), а також Леґа (притока Леку; в *Галицько-Волинському літописі*, під 1251 р., її назву подано як Олегъ[55]) і дві притоки Нареву — Бєбжа і Супрасль.

В історичних джерелах згадано *territoria* судовійців (ятвягів) — принаймні дванадцять або чотирнадцять, — згадано й *terra Denove*[56]. Серед них були Меруніска та Рай на річці Леґа (Рай згадано в *Галицько-Волинському літописі*, під 1255 р.[57]), Кресмен (або Красіма) на північ від Рая (Крісменці — *Галицько-Волинський літопис*, під 1256 р.)[58], Кіменов (або Покіма) на річці Лек (Покінці — *Галицько-Волинський літопис*, під 1256 р.)[59], Злина на річці Бєбжа (Злиньці — *Галицько-Волинський літопис*, під 1251, під 1256 р.)[60].

Ятвяги були найчисленнішим серед прусів племенем: у XII—XIII ст. їх налічувалось десь 50 000 чоловік[61]. У 1251—1253 рр. на ятвягів почався наступ з трьох боків. З одного боку, існувала польсько-руська (галицько-волинська) коаліція, з другого — Тевтонський орден, з третього — щойно зміцнілі литовські князі. Всі три напасники намагалися прилучити Судовію та решту пруських земель до своїх володінь, палили судовійські села, хапали людей у полон і забирали з собою. Наслідком стало те, що після низки вкрай спустошливих походів 1278—1283 рр. Судовія обернулась на пустку.

Ця катастрофа почасти спричинялася тим, що ятвяги не мали центральної політичної та військової організації, — то була загальна біда всіх прусів, — хоча протягом XIII ст. з'явилося кілька харизматичних вождів, що мали свої дружини. Одним з них став Скомонд, про якого *Галицько-Волинський літопис* (під 1248 р.) писав так: «І Данило, і Василько часто посилали свої дружини проти таких поган, як лихі ватажки (*зла войника*) Скомонд і Борут, що загинули від рук тих, хто пішов проти них. Скомонд був чаклуном та славетним ворожбитом (*волъхвъ і кобникъ нарочитъ*) і швидкий, наче дикий звір. Посуваючись пішки, він спустошив частину Пінського краю, а також інші землі. Цього поганина зрештою спіткала смерть, і його голову виставили на палі»[62].

Резиденція ще одного ятвязького проводиря, на ймення Стѣйкінт, справила дуже сильне враження на автора *Галицько-Волинського літопису*: «Коли король Данило пішов у Ятвязьку землю [1252 р.] і почав пустошити її, Лев [Данилович] дізнався, що Стѣйкінт заховався в одному лісі разом зі своїми ятвягами. Взявши дружину, Лев вирушив проти нього, женучи коней учвал, і доїхав до [Стѣйкінтового] завалу з колод (*осѣк*). Проте ятвяги виступили проти

нього з укріплень, і [Левова] кіннота розбіглася. Лев спішився і мужньо став сам битися [з ятвягами]. Коли його вершники побачили, що він сам зіткнувся з ятвягами, дехто повернувся допомогти йому. Лев увігнав свого списа в щит [Стѣйкінта], і той уже не міг боронитися, а потім убив його мечем. Він розтяв мечем і його брата, тож загинули обидва. Лев гнався за ятвягами пішки, дехто з його воїнів верхи, і вони чимало повбивали й поранили їх під час погоні. Король Данило зупинився в Стѣйкінтовому домі, і Лев приніс туди зброю Стѣйкінта та його брата як свідчення своєї перемоги... Тоді Комат пішов з ятвягів [до Польщі], пообіцявши скоритися [полякам]. Поляки, сповнені заздрості та підступності [щодо Русі], почали допомагати поганам. Король Данило, дізнавшись про це, звелів пограбувати Ятвязьку землю. Стѣйкінтів дім був зруйнований дощенту й лежить пусткою донині. Король Данило, йдучи повз одне озеро, побачив гарненький пагорб неподалік від берега і місто з назвою Рай, що давніше стояло на тому пагорбі»[63].

Наступного року Ятвязька земля й далі зазнавала спустошень. *Галицько-Волинський літопис* сповіщав: «Русь спалила їхні [ятвязькі] хати й пограбувала їхнє село. На ніч вони отаборились у Правищі, повідбирали все майно і спалили хати. Наступного дня Русь пустошила і грабувала весь край. Вони спалили Тайсевіче, Бурялю, Раймоче, Комату, Дору й пограбували [багатьох] і знову спалили Стейкінтів дім»[64].

Тевтонський хроніст Петер Дусбурґський (1326 р.) переказує оповідь про *capitaneus Sudovitarum*, на ймення Скумант (порівн. ім'я *Скомонд* у процитованому вище уривку з *Галицько-Волинського літопису*), що «potens fuit et dives» у своїй *territorium Crasima* (= Кресмен/Крісменці) і завзято бився з тевтонцями. Взимку 1280 р. вороги спромоглися захопити його резиденцію й взяти величезну здобич; потім вони сплюндрували й спалили всю Красиму. Скумант утік на Русь, але згодом вирішив повернутись у Прусію *«cum omni domo et familia»*. Він цілковито змінив свою натуру і став тепер *«zelator fidei factus est, dux gloriosus populi christiani»*. Оскільки його край був сплюндрований, він *«et tribus filis eius»* отримав маєтки в іншій частині Прусії (1285 р.)[65].

КНИГА ТРИНАДЦЯТА

ВЕНДЛАНД

[Див. карти VIII на с. 958 та с. 1188]

Примітки до книги тринадцятої див. на с. 1073—1079.

РОЗДІЛ І Загальний огляд[1]

Вендланд, згадуваний у середньовічних джерелах, займав територію, західним кордоном якої була нижня течія річки Ельби (ON *Saxelfr*; загальна довжина 723 милі/1165 км, площа басейну 55 620 кв. миль/144 000 км²) та її притока річка Зале (265 миль/426 км, площа басейну 10 000 кв. миль/25 900 км²). Східний кордон Вендланду нагадував сходи, першим вертикальним відрізком яких був Ноґат (східний рукав дельти Вісли) і нижня течія самої Вісли (загальна довжина 667 миль/1090 км, площа басейну 193 000 км²). Наступний, горизонтальний відрізок становила річка Нeце (пол. *Noteć*, Нотець), притока Варти, далі сама Варта (пол. *Warta*; 762 км, площа басейну 53 700 км²), найдовша права притока Одеру (пол. *Odra*; 861 км, площа басейну 118 600 км²), та її ліва притока Бобер (пол. Bóbr). На півдні були два гірські масиви: Рудні гори (Erzgebirge) і Великі гори (Ricsengebirge), що правили й за природний північний кордон Чехії.

Річка Одер поділяла північний Вендланд на дві частини: західна

частина мала назву земель ободритів (бодричів) та велетабів, а східна — складалася з Померанії. Між обома частинами ближче до території велетабів лежали три острови: Рюґен, Волін та Узнам (Узедом).

Південний Вендланд, або земля сербів (Surbi), лежав на південь від лінії, що приблизно проходила від Маґдебурґа до пізнішого Франкфурта-на-Одері. У вступному розділі ПВЛ вжито назву *Ляхове* для позначення Вендланду. З народів, що жили у Вендланді, названо тільки лютичів (велетабів) і поморян (померанців)[2].

РОЗДІЛ II Торговельні й політичні організації

1. Ободрити

Назва *Ободрити* (варіанти: *Abotriti*, *Abodriti*, *Abtrezi*; Альфред Великий писав її як *Apdrēde*) вперше з'явилась у франкських хроніках (під 789 р.). Ця назва іранського походження, так само як і назви двох інших діяльних слов'янських груп — сербів і хорватів[3].

Рудольф Фульдський (*«Geographus Bavarus»*, бл. 845 р.) називав цей народ *Nort-Abtrezi* (про східних ободритів див. нижче), розповідаючи, що вони мали тоді 53 *civitates* (головні племінні ринки, що були водночас і укріпленими городами), поділених між їхніми князями (*«per duces suos partitae»*)[4].

Земля ободритів складалася з чотирьох великих територіально-племінних одиниць: ваґрів, ререгів, або власне ободритів, варнів і полабів.

На думку Макса Фасмера, назва *Wagri* (варіанти: *Waari*, *Waigri*), яку вперше записав 967 р. саксонський історик Відукінд Корвейський (пом. бл. 1004 р.), має старонордичну етимологію й походить від ON *vágr*, «затока, бухта»[5]. Ваґри попервах займалися торгівлею та піратством. Їхня територія простягалася між *Limes Saxoniae* (що його встановив Карл Великий, 768—814), який ішов від Кільської бухти (*Kieler Förde*) до річки Ельби поблизу Ертенебурґа і Любекської бухти (*Lübecker Bucht*).

Центром ваґрів було місто (*civitas*) і порт Старґард (Алдінбурґ), що його Адам Бременський (бл. 1072—1076 рр.) назвав *«Eorum* (= *Waigrorum*) *civitas Maritima»*[6]. Збудоване в VII чи VIII ст.[7], воно стало першим християнським центром ободритської землі. Принаймні з 968 р. місто було осідком місцевих єпископів і проіснувало до 1066 р., коли реакція поган спричинилась до повстання і стерла його з лиця землі. Єпископську кафедру, засновану вдруге 1149 р., згодом (1160 р.) перенесли до тоді вже німецького міста Любека. Скарб візантійських монет середини IX ст. свідчить про давні торговельні зв'язки Старґарда[8].

Поблизу ваґрійського узбережжя є чималий острів (185 км²), для якого Адам Бременський (бл. 1072—1076 рр.) мав дві назви: Імбра і Фембре; нині це острів Фемарн. На острові жили люди, споріднені з ваґрами, і Адам Бременський писав про них: «Ці обидва острови (Фемарн і данський Лолланн) заселені піратами і кровожерними грабіжниками, які нікого не помилують, хто пропливає там. Адже вони вбивають усіх тих, кого інші пірати звичайно продають»[9]. 1231 р. острів уже був частиною данського королівства (*«Liber Census Daniae»*).

* * *

Адам Бременський писав, що власне ободрити мають «нині» («nunc») ще й «іншу назву» («altero nomine») — Ререґи (Reregi). Очевидно, ця остання назва пов'язана з давньою емпорією Рерік, про яку ми знаємо з франкських хронік (під 808—809 рр.), де стверджено, що назва Рерік данського походження (*«lingua Danorum Reric dicebatur»*)[10]. Первісною «місцевою» назвою емпорії, здається, була *Beric, яка походила від фризького слова **beric*, «округа», — звичайного з другої половини VIII ст. позначення фризьких торговельних емпорій у регіонах *Mare Balticum*[11].

808 року данський король Ґодфрід (з ґотського клану) завоював і зруйнував Рерік, щоб піднести значення свого власного порту — Гедебю (Гайтабу). Відтоді міжнародні купці були змушені перенести свою діяльність у данську емпорію. *«Thrasco dux Abodritorum»* (809 р.) невдовзі загинув у Реріку від рук убивць, яких прислав Ґодфрід[12].

Учені не раз намагалися визначити місце, де був Рерік. Серед «кандидатів» називали такі міста, як Меклін, Альт-Ґарц, Любіка, (ваґрійський) Старґард[13], але, на думку автора, найбільша ймовірність, що він стояв на місці сучасного порту Вісмар.

Ререги жили на балтійському узбережжі на схід від ваґрів: від Любекської бухти і гирла річки Траве до річки Варнов. За Адамом Бременським (1072—1076 рр.), столицею ререгів було місто і порт Магнополіс, або Мехлін (Бурґ), попередник німецького міста Мекленбурґа[14]. Проте археологи знайшли руїни старого замку, датовані VII—VIII ст., на острові десь за 8 км на південь від сучасного міста Вісмар. Між Вісмарською бухтою та озером Шверін існував водний шлях[15].

У Магнополісі знайдено скарб куфічних монет середини IX ст.[16]. Поблизу міста знайдено й кілька інших скарбів монет і коштовностей, серед них і найбільші в тому регіоні, але, на жаль, їх дати не визначено. Не з'ясовано дати й багатьох інших знахідок давніх монет у Меккленбурґу, виявлених у XVIII ст. (1721, 1769, 1775, 1779 р.

та ін.), бо слід цих скарбів зникав ще до того, як їх можна було описати[17].

Ще одним важливим портом ререгів був Vetus Lubika (інші форми назви — *Liubice*, *Leubice*, ON *Lybika*; пізніша німецька назва *Lübeck*). Місто стояло на острові між гирлами річок Траве і Швартау й було засноване в IX ст.[18]. Як повідомляє Гельмольд з Бозау (бл. 1170 р.), у донімецькій Любіці існувала досить велика колонія купців (*«...mercatoribus, quorum non parvam coloniam...»*)[19]. Нещодавно на місці старого міста знайдено рунічний напис X ст. на кістці тварини[20].

Ґутскальк (1044—1066), християнський король ободритів, зробив Любіку однією зі своїх резиденцій і збудував там бенедиктинський монастир. Це місто було й столицею Генріха (бл. 1093—1127), одного з його наступників.

1143 року принц Гольштейнський Адольф фон Шауенберґ побудував своє власне місто за 4 км на південь від Любіки й негайно надав йому муніципальних прав. Німецький Любек згодом перебудував герцог Саксонський Генріх Лев (1142—1180), і місто невдовзі відсунуло в тінь порт ободритів, спричинивши його занепад. В останні десятиріччя XII ст. Любек розвивався як столиця німецьких (саксонських) купців *Mare Balticum*.

Слід згадати й про два інші міста ободритів. Місто і порт Ґардч (нім. *Gaarz*, Ґарц), розміщене на пагорбі Шмідеберґ (сучасний Альт-Ґарц), було засноване на початку X ст. Цей факт спростовує гіпотезу Р. Бельца про те, що Ґардч слід ототожнювати з Реріком 808—809 рр.[21].

Місто Росток (*Roztock*, *Rostock*, ON *Rauðstokk*), що стоїть на лівому березі річки Варнов, з'являється в джерелах порівняно пізно. Вперше про нього згадано у зв'язку з данською саксонсько-ободритською війною 1160 р., коли місто завоював данський король Вальдемар I. Прибислав, король ободритів (1160—1178), відбудував його в 1167—1171 рр., а Ніклот II (1182—1200) 1182 р. зробив його своєю столицею. Його наступник Борвін II (1217—1226) подарував Ростоку такі самі муніципальні права, які мав Любек.

* * *

Лінія, що йшла від південного берега озера Шверін до річки Варнов на заході і озера Мюріц-Зе на південному сході, обмежувала територію варнів. На півдні їхнім кордоном була річка Ельде. Назву «варни» місцеве (слов'янське?) населення перейняло від своїх німецьких попередників, що залишили територію десь між 518 і 590 рр.[22]. Їхня столиця, місто Зуаріна (вперше про нього згадав саксонський

хроніст Тітмар під 1018 р.[23]), стояла на острові в південно-західній частині озера Шверін. За археологічними даними, Зуаріну засновано в IX—X ст.[24], згодом вона стала німецьким містом Шверін. Фахівці вважають, що місто було столицею Накуна, могутнього короля Çаķāлібів; Накуна відвідав, а згодом і написав про нього єврейсько-арабський купець і мандрівник Ібрāгīм бен Я'ķӯб-аṭ-Ṭурṭӯшī в 965—966 рр.[25].

Полаби, або полабінґи, жили на схід від *Limes Saxoniae*, на південь і на схід від ваґрів, на південь від ререгів і на північ від Ельби. Назва полабінґи з'явилась у письмових джерелах тільки з середини XI ст. і, найімовірніше, була пізньою спільною назвою трьох племінних груп, про які згадує Рудольф Фульдський (*«Geographus Bavarus»*, бл. 845 р.) разом з кількома їхніми *civitates*.

Линяни (*Linea*), вперше згадані у франкських хроніках під 808 р., жили між річкою Степеніц і озером Мюріц-Зе. Їхній давній центр — Лунцині — був одним з семи *civitates* і стояв біля броду через річку Ельба, на місці сучасного Ленцена. Засновано його десь у VIII—IX ст.[26].

На південь від линян жили бетеніки, вперше згадані 811 р. Між цими двома племенами жили смелдінґони, відомі у франкських анналах з 808—809 рр. Згідно з *«Geographus Bavarus»* (бл. 845 р.), бетеніки і смелдінґони разом з моріцанами (що жили на північ від них, див. нижче) мали 11 *civitates*.

Столицею всіх полабів став Рацебурґ (*Racesburg*, *Ratzeburg*), що знаходився на шляху з саксонського Бардовіка до Ваґрії і з Гамбурґа до Мехліна. Археологи визначили, що поселення було засноване десь протягом X—XI ст.[27]. Рацебурґ уперше згадано в джерелах бл. 1060 р., відомий як осідок полабського єпископа, проте під час поганського повстання 1066 р. місто зруйнували. Саксони окупували місто 1140 р., 1154 р. відновлено єпископську кафедру.

2. Велатаби

Ейнгард (пом. 840 р.), біограф Карла Великого, стверджує, що слово *Welītabi*[28] (деякі вчені думають, що в Ібрāгīма бен Я'ķӯба [бл. 965—966 рр.] цю назву передано як *Walatābah*[29]) було самоназвою народу (*«proprie vero, id est sua locutione, Welītabi dicuntur»*), франкська назва котрого — *вілці* (*«Francisca autem Wiltzi vocantur»*).

Ця назва вперше засвідчена у франкських анналах (під 789 р.), коли Карл Великий очолив експедицію в землю велатабів. Там їх називали Wilti/Wilzi (*Winidos, qui dicuntur Wilzi*)[30]. Згідно з *«Geographus Bavarus»* (бл. 845 р.), Vuilci мали дуже багато *civitates*, загалом 95 (порівняйте, що у ободритів — 53), й були поділені на чотири *regiones*[31].

У примітці 16 (17) *«Chronicon»* Адама Бременського (бл. 1072—1076 рр.) твердиться, що на час свого запису вже мало десь сотню років:

«Кіццини і Ціфципани живуть по цей бік річки Пене, а толенці і ретарії на іншому боці річки Пене. Ці чотири народи за їхню сміливість прозвано *Wilzi* або *Leutici*»[32].

Останній варіант назви велатабів — у формі *лютичі* — з'являється, як сказано вище, у вступному розділі ПВЛ. Назви *Leutici/лютичі* нема у відомих джерелах аж до 991 р.[33] (див. с. 472).

Вілці були єдиними вендами, що стали темою циклу давньонордичних саґ, відомого як *«Саґа про Вілцінів»*, у рамках *«Þiðreks saga af Bern»* (див. с. 469).

Наприкінці IX ст. центральну роль серед велатабів відігравали стодорани, інакше звані гавелдами. Альфред Великий писав про них так: «Вілти, яких називають ґефельдами»[34].

Край стодоранів лежав уздовж річки Гавел між середньою течією річки Зале на заході й середньою течією Одеру на сході. Назва стодорани відома арабському письменнику ал-Мас'ӯдī (бл. 943 р.), що передавав її як 'ṣtr'nh, тобто 'Uṣṭuṭrāna[35]. Їхньою столицею було місто Бренна(бурґ) на Гавелі, засноване, на думку археологів, у VIII ст.[36]. Як вважає Єжи Налепа, Бренна — це столиця короля велатабів Драґавіта (*civitas Dragaviti*) і мета великого походу (789 р.) Карла Великого[37]. В письмових джерелах назва Бренна як столиця стодоранів з'являється у праці Відукінда з Корвайського абатства (під 928 р.). 948 р. це місто стало осідком однієї з двох єпископських кафедр краю.

Другим важливим містом стодоранів був Гавелберґ, заснований десь у IX—X ст.[38]. Саме Гавелберґ 948 р. став осідком другої єпископської кафедри, яка проіснувала аж до антихристиянського повстання 983 р.

* * *

Тепер нам слід повернутися до «класичних племен» велатабів: кіццинів, ціфципанів, толенців і ретаріїв.

Кіццини (*Chizzini*, *Kycini*, *Kyssini* і т. ін.) були мореплавцями, що жили вздовж Балтійського узбережжя між сучасним Ростоком і Штральзундом. Їхній центр, назва якого вперше зустрічається в так званім *«Annalista Saxo»* (бл. 1150 р.) у формі Kizun (під 1121 р.), стояв на річці Варнов (ON Guðakrsá) поблизу сучасного Кесіна (на Шлосберґу)[39].

Ціфципани (*Cirzipani* або *Zcirispani*) жили на південь від кіццинів і на схід від варнів, на лівому боці річки Пене, що правила за кордон

між ними й толенцями, які жили на південь. Уперше їхню назву згадано 955 р. У внутрішній боротьбі велатабської конфедерації (1057—1060) ціpципани перемогли три сусідні територіально-племінні об'єднання — кіццинів, толенців і ретаріїв.

Толенці (*Tholenzi, Tolemsane*) заселяли територію вздовж річки Толлензе між землями кірципанів і ретаріїв. У другій половині XII ст. їхню територію анексували померанські володарі.

Ретарії (*Rhetarii*; *Radewer* — 946 р.; *Rieder* — 965 р.) жили на південь від толенців і на північ від стодоранів. У X—XI ст. вони відігравали провідну роль у конфедерації велатабів (вілців). Адам Бременський (1072—1076 рр.) писав: «Їхнє [ретаріїв] місто, загальновідоме як Ретра, — осередок ідолопоклонства. Там споруджено великий храм на честь демонів, головний серед них — Редіґаст. Його постать зроблено з золота, його святилище оздоблене пурпуром. Саме місто має дев'ять брам і оточене звідусіль глибоким озером. До міста можна потрапити через дерев'яний міст, на який пускають тільки тих, хто принесе жертви або питатиме оракулової поради...»[40]

Тітмар Мерзебурзький (1013—1014 рр.) саме те місто називав *Riedegost*, а ім'я головного поганського божества подає як *Zuarasici*, тобто як добре відомого слов'янського бога сонця Сварожича[41].

Питання про те, де саме шукати місто Ретра (Рідеґост), тривалий час було предметом наукових суперечок. Археолог Й. Германн недавно висунув думку, що фортеця на Breiter Lucinsee («Замкова гора» у Фельдберґу) якраз і є місцем, де стояла Ретра[42]. Храм зруйновано 1068 р., і центр як поганського культу, так і політичної гегемонії перейшов до міста Аркони на острові Рюґен.

* * *

З велатабами пов'язані ще два територіально-племінні об'єднання: моріци та укри.

Моріци (*Morizi*, або *Murizzi*) були південними сусідами стодоранів, їхня назва походить від назви невеличкого озера Мюріц (45 кв. миль), і про них згадано вперше 946 р. Їхньою столицею став Мальхон (або Малехове; тепер Мальхов), що стояв на острові на річці Ельде, яка сполучала озера Плауер-Зе і Флезен-Зе на шляху з річки Ельде до річки Пене[43]. Місто згадано вперше 1147 р.

На схід від ретаріїв уздовж річки Укер, що впадає в (Малу) Щецинську затоку, жили укри, або укрaни, вперше згадані 934 р.[44]. У першій половині XII ст. вони були приєднані до Західнопомеранського князівства.

3. Рани та Рюґен

Рани жили на континенті на схід від велатабів і на захід від Штральзунду, а також на острові Рюґен. Цей найбільший з-поміж німецьких островів (*Rügen*; ON *Ré~Réing*, *Rujana*, *Rana* — 1149 р.; 358 кв. миль/ 927 км²) лежить у Балтійському морі й відгороджений від континенту двомильною протокою Штрельзунд (*Strelasund*). Назву острова звичайно пов'язують із північноґерманським племенем руґів, що жили там протягом перших сторіч н. е. і тільки згодом перебрались у басейн Дунаю, де Одоакр 457 р. розбив їхню державу[45].

Узбережжя острова Рюґен дуже неправильної форми, і сам острів має три великі півострови: Ясмунд (< ON особисте ім'я *Ásmunðr*), Віттов на півночі й Мьєнхґут на південному сході. Неподалік від узбережжя Ясмунда лежить острів Гіддензе.

На острові Рюґен були два великі політичні та релігійні центри: місто Карентія на півдні і Аркона на півночі.

Карентія (ON *Karenz*, *Garðz*; нім. *Garz*) заснована в IX—X ст.[46]. Це місто було резиденцією короля ранів і святилищем трьох місцевих поганських божеств, що мали, як відомо з *«Саґи про Кнютлінґів»*, такі імена: Рінвіт, Турупід і Пурувіт[47]. Після данського завоювання, а потім і християнізації острова Карентія стала столицею князівства Рюґен — васальної держави данського короля.

Місто і порт Аркона (ON *Arkún*), що стояло на північно-східному краї півострова Віттов (до того ж і на найвищій точці острова — 200 футів над рівнем моря), теж засновано в IX—X ст.[48]. Аркона стала широковідомою як місце, де стояв храм поганського бога Свентовида і його верховного жерця, що змагався за владу з королем. Після зруйнування Ретри в краю велатабів на континенті (1068 р.) цей храм сто років був релігійним центром балтійських поган, аж поки 1168 р. його захопив і зруйнував данський прелат Абсалон. Свентовидів храм став ще й острівною скарбницею, поблизу нього рани збиралися на свої громадські асамблеї.

Яромир I (1170—1217), що утвердився як перший володар Рюґену, був ревним християнином. Він і його династія (до 1325 р.) перетворили Рюґен на культурну провінцію німецького християнства.

На північно-східному краї острова, на південних берегах Великої Ясмундської затоки стояв порт Ралсвік (ON Vik), заснований трохи раніше середини IX ст.[49]. У 1967—1968 рр. там знайдено три невеличкі добре збережені вікінґівські кораблі[50]. На південь від Ралсвіка, в Руґарді, знайдено один з найдавніших в усьому Вендланді скарб куфічних диргемів, датований 815 р.[51].

За Адамом Бременським (1072—1076 pp.), місто Димін, засноване, можливо, в XI ст.[52] (ON *Dimin*; нім. *Demmin*) на річці Пене, що текла на континенті, теж належало ранам.

*4. Волін (Йом)**

Острів Волін (*Wollin*, пол. *Wolin*) міститься в гирлі річки Одеру між Щецинською затокою і двома рукавами Одеру — Свіне і Дівенов (пол. *Dziwna*)[53]. З IX по XI ст. там жив народ, що мав назву Вулоіні (*Vuloini* — за Відукіндом, під 967 р.). У середині IX ст. він, напевне, відігравав помітну роль, бо *«Geographus Bavarus»*, назвавши їх велунцанами, приписав їм 80 *civitates*.

Столицею вулойнів було ринкове місто й порт, збудований у VIII—IX ст. і відомий давнім скандинавам як Йом. Уперше цю назву вжив скальд Арнор Тордарсон Ярласкальд 1047 р. Тітмар Мерзебурзький (1013—1014) назвав його «великим містом» (*«civitas magna»*) Лівільні. Адам Бременський (1072—1076) використав назву Юмне. За його словами, то було «справді найбільше з усіх європейських міст, і там жили слов'яни й багато інших народів, зокрема греки і варвари»[54].

Адам Бременський назвав кілька шляхів до Юмне і з Юмне, і це є свідченням, що місто на той час було фактично на перехресті балтійської торгівлі і добре пов'язане з суходолом (наприклад, до Гамбурґа можна було добутися за 7 днів) та з іншими приморськими регіонами: зі Шлезвіґом (Данія), Алдінбурґом (Ваґрія), Диміном,Земландом (можливо, портом Трусо в Прусії) і Строґардом Ruzziae (Новгородом Великим, куди треба було плисти два тижні).

З X до початку XII ст. Волін сформувавсь як місто-республіка, де врядувала місцева верхівка, і як центр свого власного поганського культу. Його жителі набули великої вправності й у піратстві, про що можуть свідчити і вже процитовані вище слова скальда Арнора Тордарсона.

1047 року данський і норвезький король Маґнус Олавссон захопив місто і зруйнував його. Але невдовзі місто відбудувалось і зберігало своє значення до 1124 р., коли його захопив Варцислав I з Померанії (пом. 1135/1148 р.), що доручив його християнізацію (1124—1128) відомому прелатові Отто Бамберґському. Невдовзі там було засноване єпископство, що проіснувало до 1188 р., коли місто занепало і кафедру перенесли до Каміна в Померанії.

---

* Див. також Екскурс VI «Шлях із варяг у греки» в цьому томі.

* * *

З Йомом (Юмне) пов'язано й чимало оповідей про орден воїнів-вікінґів, яких називали йомсвікінґами. В данських історичних творах і в давньоісландських саґах (найдавніший рукопис датований бл. 1200 р.) їх згадують починаючи з XII ст. Хоча цей орден можна датувати другою половиною X ст. (урядування данського короля Гаральда Ґормссона Синьозуба, бл. 940—985 рр.), ще досі неможливо точно визначити місце, де стояла їхня фортеця Йомсборґ. А втім, дехто з учених, зокрема поляки, взагалі сумніваються, що йомсвікінґи коли-небудь існували[55].

* * *

Острів Узедом (ON *Usna*; пол. *Uznam*) теж лежить у гирлі річки Одеру між річкою Пене і рукавом Свіне. На його південно-західному узбережжі стояло місто з такою самою назвою, засноване в другій половині X ст. Варцислав I з Померанії (пом. 1135/1148 р.) зробив його однією зі своїх резиденцій[56].

5. Померанія

На Балтійському узбережжі від гирла річки Одеру на заході до дельти Вісли на сході протягом IX—X ст. сформувалися кілька міст і торговельних пунктів, що завдячували своє існування потребам торгівлі з далекими країнами. Якраз на південь від Воліна на пагорбі на лівому березі Одеру виникло місто Штеттин (ON *Burstaborg*; пол. *Szczecin*)[57]. Щеттин був містом-республікою, аж поки його завоював Варцислав I з Померанії (пом. 1135/1148 р.).

А трохи далі на схід, на правому (східному) березі річки Дівенов (пол. Dziwna), десь за 6 км від Балтійського моря, постав конкурент Штеттина — важливий порт Камін (пол. Kamień)[58]. Це місто стояло на перехресті шляхів Волін—Колобреґ, Ґданцеке, Волін—Узедом—Штеттин і т. ін. Варцислав I (пом. 1135/1148 р.) зробив Камін своєю столицею, а 1176 р. у місті засновано єпископську кафедру. Після занепаду Воліна його жителі перебралися до Каміна. Нещодавно там знайдено рунічний напис X ст.[59].

Колоберґ (*Coloberg*, *Cholberg* —1000 р.; пол. *Kołobrzeg*), що стояв у гирлі річки Парсенти (нім. *Persante*), був заснований ще в VII—VIII ст.[60]. У середині X ст. місто вже мало свій замок і, завдяки своєму розміщенню на перехресті шляхів, стало, мабуть, важливим торговельним центром (одним з його товарів була сіль). Болеслав I Хоробрий (992—1025) почав християнізацію краю і 1060 р. заснував перше померанське єпископство. Він і наступні польські володарі

намагалися перетворити Колобреґ на опірний пункт своєї влади в Померанії.

Через чотири десятиліття, Земузіл, *dux Bomeraniorum*, засновник Західнопомеранського князівства, зробив Колобреґ своєю столицею.

Місто Ґданцеке (*Gdanzeke*, *Gyddanycz*, *Danczeke*; пол. Gdańsk, нім. *Danzig*) було засновано 980 р.; вперше про нього згадано під 997 р. у життєписі св. Адальберта Празького (*Urbs Gyddanycz*)[61]. Це місто стояло на західному рукаві дельти Вісли й невдовзі стало головним портом регіону. Якийсь час, принаймні протягом перших двох сторіч н. е., в Померанії і в гирлі Вісли жили ґоти. Деякі вчені (наприклад, Едвард Германн) пов'язують такі географічні назви, як Данціґ, Ґдінґен (пол. Gdynia) і Ґрауденц (пол. Grudziąc), з ґотами, зокрема з такою їхньою назвою, як *«Greutungi»*[62].

* * *

Протягом другої половини XI — на початку XII ст. у Померанії виникли два князівства: Західна Померанія із столицею Колобреґ (див. вище) і Східна Померанія із столицею Ґданцеке (Данціґ, Ґданськ), який біля 980 р. займав тінк Воліна. Хоча Західна Померанія якийсь час (наприклад, у 1110—1123 рр.) була васалом Польщі, обидва князівства стали складовою частиною німецької християнської цивілізації.

6. Сурби

Серби, або сурби[63], що жили на річці Ельбі, з'явилися в історичних джерелах ще 631 р. (див. нижче). За *«Geographus Bavarus»* (бл. 845 р.), власне серби мали 50 *civitates*. Резиденцією їхнього верховного володаря було місто, назване в джерелах *«Kesigesburch»*; вчені ототожнюють цю назву з містом Кезіц (*Kösitz*) на річці Фуне[64]. Там саксони вбили Кімускло, короля колодичів — однієї галузки сербів.

Серби ділилися на чотири територіально-племінні політичні об'єднання: таламінців (*Talaminzi*), лунзиців (*Lunsizi*), мільчанів (*Milzane*) і сусілів (*Susyle*). Таламінці, яких ще називали ґломаками (*Glomazi*, див., наприклад, Тітмар Мерзебурзький, 1013—1014 рр.), жили поблизу сучасного Мейссена на річці Ельбі та її притоках Дельніц, Яна і Кецербах. Ці народи згадано 805 р., коли Карл Великий переміг їхнього короля Семелу. Альфред Великий називав їх даламенцами (*Dalamentsan*), а ця назва, за Тітмаром, мала німецьке походження[65]. Слов'яни називали їх ґломачі, а *«Geographus Bavarus»* сповіщає, що вони мали 14 *civitates*. Їхнім центром було місто Ґана; 929 р., коли

це місто правило ще й за столицю всіх сербів, його завоював німецький король Генріх I. Учені ототожнюють Ґану з руїнами на річці Яна на схід від міста Шайц (Zchaitz)[66].

Територія таламанців стала складовою частиною німецької марки Мейсен.

Лунзиці (лужичани — 963 р.) жили між річками Шварце-Ельстер та Шпрее і, за *«Geographus Bavarus»*, мали 30 *civitates*. Їхній центр, що його Тітмар Мерзебурзький (бл. 1013—1014 рр.) називає Любазуєю (*Liubasua*), ототожнено з руїнами Люкау (Фресдорфа)[67]. 932 р. її зруйнував Генріх I. 963 р. німці завоювали лужицькі землі, утворивши німецьку марку Лаузіц.

Мільцани (*Milzieni*) жили у верхній течії Шпре в районі Бауцена (серб. Будишин). Бл. 845 р. вони теж мали 30 *civitates* (*«Geographus Bavarus»*). Їхній центр Будусин (нім. *Bautzen*), вперше згаданий 1002 р., стояв коло броду через Шпре на перехресті головних шляхів, що вели з німецьких земель до Сілезії, Богемії й Померанії. 932 р. територію мільчанів завоювали німці, заснувавши там свою марку Мейссен.

Сусли (*Siusli* — 869 р.; за Адамом Бременським, 1072—1076 рр., — суси) жили на річці Мульде в районі Дюбена. Альфред Великий називав їх *«Vinedaland thë man hæt Sysyle»*[68]. Сусіли, здається, були дуже войовничими, бо 869 р. разом з чехами нападали на Тюрінґію. 874 р. вони перемогли Тахульфо, німецького *dux* сербського *limes*. Проте наприкінці X ст. їх самих завоювали німці. Назва їхньої території (Тітмар, 1013—1014 рр.: *pagus Siusuli*) походить від ON *sysla*, «округа»[69].

* * *

На південь від померанців і на схід від велатабів та сербів розселилися предки поляків (ON *Pulinaland*). То були поляни, що жили в басейні річки Варти й мали свій центр у Ґнєзно, а також ґоплани (куяв'яни), що жили на південь від нижньої течії Вісли й мали свій центр у Крушвиці. Цей народ 963 р. зненацька з'явився на історичній сцені, маючи своїм проводирем дуже обдаровану династію, що навіть у ті давні часи мала виразну політичну програму. Майже відразу поляки стали відігравати провідну роль у Центрально-Східній Європі.

Розміщення польських центрів — на балтійських річкових шляхах поблизу озера Крушвиці — і переконливі топонімічні дані (ON), скажімо, назва озера Ґопло, свідчать, що поляки були важливою складовою частиною цивілізації *Mare Balticum*.

На основі вивчення джерел створюється враження, що польська

династія (Ліціке) мала сурбське походження[70], але цю тему ще досі як слід не вивчено.

РОЗДІЛ III Місце Вендланду в історії країн *Mare Balticum*

I

Коли 512 р. одна група північноґерманського племені герулів вирішила покинути свою нову батьківщину в середній течії Дунаю й повернутись на свою прабатьківщину на Скандинавському півострові, їм спершу довелося пройти через землі всіх слов'янських народів. Тільки після довгих мандрів через незаселені землі вони зіткнулись із ґерманським народом з назвою варни (τοὶς Οἱάρνους), що жив між Кільською бухтою і естуарієм річки Одер, на півдні його кордоном була нижня течія Ельби. Герули швидко дійшли до земель данських племен і досягли океану. На березі вони сіли на кораблі, що довезли їх на острів Туле (до Скандинавії); там вони й залишилися. Цю історію переповів грецький історик Прокопій Кесарійський (пом. після 560 р.) у своїй праці *«De bello Gothico»* (книга II, гл. 15)[71].

Ми знаємо, що й варни в 580-х роках покинули свою давню батьківщину, хоч і не можемо точно визначити, як довго лишалася незаселеною територія між Ельбою і Віслою.

Зате можна реконструювати деякі події, що сталися після 630 р., — передусім завдяки повідомленням франкського історика Псевдо-Фредеґара (бл. 658 р.) про королівство купця Само, а також оповідям Константина Багрянородного (948—952) про міграції сербів і хорватів. Див. також Екскурс I в цьому томі.

II

У 558—568 рр. невеличкий гурт обдарованих організаторів та будівничих імперій із Центральної Азії — молодь двох народів, названих «вар» і «хунні» — з'явився на північно-східних кордонах Візантії. Спершу прибульці уклали з візантійським урядом якісь угоди, а невдовзі перетнули Дунай і встановили свій кочовий *Pax* із центром у Паннонії.

Як і будь-який кочовий *Pax*, аварська, або, якщо бути точним, псевдоаварська державна організація мала два головні джерела прибутку: походи й шантажування якоїсь осідлої імперії, в даному разі Візантійської, а також міжнародну торгівлю.

Поки імперські орди (чи, за термінологією, узвичаєною в цій

книжці, харизматичні клани) псевдоаварів переймалися здебільшого підтримкою *Pax* та своєї військової могутності, їхні торговельні операції перебували в руках професійних міжнародних купців із Середньої Азії, переважно іранського й тохарського походження. Рівновага між обома групами та їхньою діяльністю підтримувалась відповідно до традиційної моделі співпраці між кочовиками й мандрівними купцями.

Аварам, здається, щастило в усіх їхніх заходах, бо протягом 250 років, поки їхній *Pax* існував у Центрально-Східній Європі (568—800), вони незмірно збагатилися. Ось що писав Ейнгард (бл. 817—830), біограф Карла Великого, коли впала столиця аварів: «Були захоплені всі гроші та скарби, які вони нагромадили, жодна війна, в якій франки на пам'яті живого покоління коли-небудь брали участь, не давала їм такого багатства й таких здобутків»[72].

Як сказано вище, авари заблокували скандинавський шлях до Візантії, призвівши до зубожіння півострова. Отже, аж до 800 р. авари становили головне джерело небезпеки для двох найбільших європейських держав — Візантії і Франкської імперії, — надто відколи вже мали з ними спільний кордон.

Авари були порівняно нечисленним народом (лише кількадесят тисяч чоловік), і тому їм доводилося покладатись на завойовані народи, зокрема слов'ян, для підтримки достатньої кількості війська. Вони використовували чоловіків-слов'ян двома способами: як «гарматне м'ясо» для воєнних походів по Європі і як постачальників хліба. Авари витворили дуже складну систему, яка мала забезпечувати виконання цих завдань. Див. Екскурс І у цьому томі.

Таким чином, авари посприяли початку так званої слов'янської міграції. Слов'яни (або *Sclavi*, щоб уживати нейтральний термін) стали колонізувати території, залишені німцями, десь у VI—VII ст. Першими серед цих територій були землі, які згодом зайняли серби, велатаби і ободрити.

III

Франкський історик Псевдо-Фредеґар (бл. 660 р.) повідомляє про вендське повстання проти аварів, що сталося 623 р. Це повстання мало успіх, бо Само, франкський купець, що торгував, мабуть, рабами із далекими країнами (не слід забувати, яку величезну роль відігравали міжнародні купці протягом 600—900 рр. у тогочасному суспільстві, перше ніж їх заступили лицарі), ставши на чолі повстанців, виявив неабиякі здібності. «Його мудрість і сміливість, — писав Псевдо-Фредеґар, — завжди забезпечували вендам перемогу». Венди проголосили Само своїм королем, «і він правив ними

тридцять п'ять років», тобто десь до 660 р. Само став засновником династії, і таким чином виник перший «вендський» харизматичний клан[73].

Війна вендів з аварами тривала принаймні два-три роки, тож слушно припустити, що остаточна перемога Само над аварами сталася після їхньої зухвалої, але марної спроби завоювати разом із Персією Сасанідів Константинополь (626 р.). Вендська перемога спонукала Даґоберта I піти 631 р. у похід проти Само.

Ця катастрофа мала особливий вплив на внутрішній устрій аварського *Pax*: оногури, наймогутніші партнери аварів, стали вимагати, щоб верховного володаря — кагана — вибирали з їхнього харизматичного клану. Болгари, зосереджені в Боспорі на Азовському морі, проголосили свою незалежність (Кубрат і його *«Magna Bulgaria»*). Праве крило західних тюрків окупувало Північний Кавказ аж до Волго-Донського вигину й заснувало свою державу, відому як Хозарський каганат.

Як і можна було сподіватись, і оногурсько-болгарський володар Кубрат, і хозарський каган негайно заприязнились із візантійським імператором Іраклієм I (610—641). Франкський король Даґоберт I (623—639) 629 р. теж підписав договір про дружбу з Іраклієм, визнавши візантійського імператора за свого володаря. Отак набув чинності союз чотирьох держав.

Але авари не занедбали своїх середньоазіатських зв'язків і не тільки й далі торгували в межах Європи, а й, як свідчать археологічні дані, протягом 630—700 рр. до них безперервно линув постійний, хоч і невеличкий потік середньоазіатських товарів.

Серед іранських народів у межах аварського *Pax*, що, на нашу думку, здебільшого тільки торгували, були серби (*Serbi*, *Surbi*, *Sorabi*), хорвати (*Xrobati*), ободрити і велатаби. Ці групи, напевно, мали економічний контроль над територіями між Ельбою і Одером. Після 626 р. деякі з них стали співпрацювати із франкськими купцями. Серби (*gens Surbiorum*) першими започаткували стосунки з франками. Бл. 660 р. Псевдо-Фредеґар писав, що вони «довго були підпорядковані франкам». 631 р. пограбовано і навіть убито дуже багато франкських купців (які, напевне, вважали державу Само за франкську колонію). Це призвело до переслідувань, які скінчилися великим походом самого Даґоберта I. Під час війни, яка скінчилася перемогою Само в якомусь ще не ідентифікованому замку Воґастісбурґ, на допомогу Само прийшов сербський *dux* Дерван[74].

Наступна звістка про франків і сербів прийшла до нас лише через 150 років. 789 р. після довгих готувань Карл Великий, провідний представник другої франкської династії — Каролінґів, пішов у похід

проти велатабів. Цього разу серби (Sorabi в *«Annales Fuldenses»*) і ободрити зі своїм королем Wacan-ом були на боці франкського короля[75]. Ободрити, здається, заприязнилися з франками бл. 738 р., невдовзі по тому, як Карл Мартелл здобув 732 р. велику перемогу над арабами[76].

IV

Усі три іранські «купецькі племена» жили за межами басейну Ельби—Зале—Одеру.

Добре відомо, що хорвати були одним з двох панівних «племен» у Богемії протягом Х ст., бо саме вони разом із сербами контролювали Дунайсько-Адріатичний регіон. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що ніколи не існувало «загальносербської» або «загальнохорватської» слов'янської мови: просто серби й хорвати, можливо, засвоювали незалежно місцеві слов'янські мови.

Ельбських ободритів у *«Geographus Bavarus»* названо *Nort-Abtrezi*. Автор відрізняв їх від *Oster-Abtrezi*, названих ще *Praedenecenti*[77]. Вони контролювали перехрестя торговельних шляхів у Браничево — важливому торговельному та гірничому центрі Дунайського регіону, що стояв поблизу місця, де річка Морава впадає в Дунай.

Після падіння аварського *Pax* дунайські болгари зайняли ту територію. Oster-Abtrezi, прагнучи бути під захистом франків (який уже мали на той час їхні «родичі» Nort-Abtrezi), вислали кілька посольств до імператора Людовіка I Набожного (818 р. — до Герістада, 823 р. — до Франкфурта, 824 р. — до Аахена). Врешті-решт угода була укладена, і 827 р. спалахнув відкритий франксько-болгарський конфлікт. Війна за аварську спадщину тривала до 845 р., проте остаточно вщухла тільки 864 р., коли в Тульні на Дунаї був підписаний мирний договір.

Слов'янсько-тюркську етимологію слова «велатаби» (< Welataba) пояснено в Екскурсі I цієї праці, так само як і її тотожність із назвою іншої галузки цього «племені» — уличів, що, за ПВЛ, жили на території (тобто контролювали її) між нижнім Дністром і Дніпром.

V

1960 р. опубліковано збірку праць із назвою *«Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder»* за редакцією Герберта Людата. В цій публікації три провідні німецькі фахівці з історії законодавства слов'ян басейну Ельби—Зале—Одеру, працюючи незалежно один від одного, дійшли майже однакових висновків при ана-

лізі юридичних та урядових структур сербів (Вальтер Шлезінґер)[78], велатабів (Манфред Гельман)[79] і ободритів (Вольфґанґ Г. Фріце)[80].

З початку своєї історії (VII—VIII ст.) в усіх цих племенах був один верховний спадковий володар. Він мав визнання з боку франків, проте не підтримував прямого зв'язку з «племінною» системою вендських земель.

Територія, на якій вони жили, поділялася на чотири територіально-племінні об'єднання (*«Баварський географ»* називає їх *Regiones*), що, на думку цього автора, наслідували середньоазіатську «кочову» систему, яка давньотюркською мовою називалася *tört bulung*, або «чотири сторони [світу]».

Проте наприкінці першого десятиріччя IX ст., невдовзі по тому як аварський *Pax* припинив існувати як незалежна політична держава, франки ліквідували посаду верховного короля й допомогли *regiones*, тобто складовим частинам з їхніми «племінними» *reguli/priores*, визволитися від центральної влади.

Державою, найближчою до франків і саксонів (після їхньої інтеграції до франкської системи в 772—785 рр.), була держава сербського верховного короля, отож проти неї й почався концентрований наступ. 849 р. франки створили вздовж тюрінґсько-сербського кордону *Limes Sorabicus*, що став прелюдією до поступової окупації та анексії сербських територій. Закінчив цей процес саксонський король Генріх І у 929—932 рр.

Внаслідок християнської місіонерської діяльності 968 р. у Маґдебурзі створено спеціальне архієпископство для завойованих територій. Невдовзі після того королівство велатабів зіткнулось із низкою внутрішніх труднощів, а наприкінці X ст., після загального «слов'янського» повстання 983 р., зникло взагалі, поступившись конфедерації чотирьох земель, якою керувала громадська асамблея (*commune placitum*). Ця конфедерація була пов'язана з поганським святилищем у Ретрі на території ретаріїв і проіснувала до 1068 р., коли внутрішні заворушення спричинили її розпад. Її наступник — об'єднання ранів, пов'язане зі святилищем в Арконі (1068—1168 рр.), — мало вже значно меншу територію.

Тим часом десь наприкінці XI ст. утворилося кілька невеличких спадкових держав. Найважливішою з них було князівство стодоранів. Останній князь Прибислав-Генріх (1124—1150; він не мав нащадків) передав його своєму німецькому приятелеві-християнину Альбрехтові І Ведмедеві, графу фон Балленштедт і маркграфу Північної марки (з 1134 р.). То був початок німецької Бранденбурзької марки, де правила енергійна Асканійська династія.

Єдиною державою, що після свого поділу в IX ст. (щоправда, тільки на два політичні утворення: ободритів і ваґрів) здійснила спроби до возз'єднання в середині XI ст., було королівство ободритів, яке підтримувало тісні взаємини із скандинавськими династіями, зокрема з данською.

Варто нагадати, що данський король Гаральд Синьозуб (бл. 940—985 рр.) взяв собі за жінку ободритську принцесу Тофу, яка наказала вирізьбити рунічний напис на честь свого батька Містуя. Шведський король Олав Скаутконунґ, тесть князя Новгородського і Київського Ярослава (1015—1054), взяв собі за жінку ободритську князівну Астрід, натомість дружиною ободритського короля Ґотескалька (1044—1066) була Сіґрід, донька данського короля Свейна Ульвссона (1047—1076).

Данський принц «Пан» Кнут, зять Мстислава, князя Новгородського і Київського (1125—1132), запрошений у 1128/1129 р. правити як король ободритів, заходився організовувати на Балтійському узбережжі активну торговельну діяльність. Данський король вважав це за потенційну небезпеку для свого королівства, і 1131 р. Кнут загинув від руки вбивці.

Ніклот I (1131—1168), його наступник на ободритському троні, заснував середньовічну династію німецьких князів і герцогів Мекленбурзьких.

VI

При вивченні історії політичних організацій сербів, велатабів і ободритів складається загальне враження, що там не було міцного зв'язку між династією верховних королів і *reguli* та *primores*. Останні здебільшого належали до слов'янських територіально-племінних об'єднань. Якщо верховні королі охоче переймали християнство як необхідний крок у розвитку високої цивілізації (тобто і християнської монархії), *reguli* та їхні племена були проти таких новацій. Навпаки, вони докладали всіх зусиль, щоб оживити поганську релігію і сформувати якусь антихристиянську культову систему.

Наслідком стало те, що ці народи не могли сформувати християнської цивілізації з опорою на місцеві елементи, тому єпископства на їхній території неминуче мали німецьку орієнтацію, і не створювали бази для розвитку національної культури. Саме релігія стала вирішальним чинником онімечення цих трьох князівств. Для місцевих народів висока християнська цивілізація стала синонімом чужої німецької культури.

VII

Щоб не відступити від головної теми, нам потрібно зробити деякі підсумки:

1. Держави сербів, велатабів і ободритів мали торговельну орієнтацію. Свідченням такої орієнтації є скарби куфічних монет та інших предметів і коштовностей, знайдених на їхній території, а також дуже раннє утворення торговельних пунктів та портів уздовж західної частини Балтійського узбережжя (VII—VIII ст.). Видається слушним висловити здогад, що дансько-ободритський конфлікт 808—809 рр. з приводу *емпорії* Рерік був боротьбою за гегемонію на Балтиці після краху аварського *Pax*.

2. Кожне князівство мало свої харизматичні клани, зацікавлені в експансії; ці клани були визнані як партнери з боку франків і скандинавських династій.

3. Члени харизматичних кланів цих князівств мали — як і в руській династії — імена, взяті з різних культурно-лінгвістичних сфер залежно від політичної ситуації. Ці імена, скажімо, могли бути ґерманського (Ґоделейб, розквіт 808 р.; Цеадраґ, розквіт бл. 820 р.; Сіґтрюґґ, розквіт 950 р.; Ґутскальк, пом. 1066 р., і т. ін.), іранського (наприклад, Wacan, розквіт 789 р.) і слов'янського (Славомир, розквіт 817—823 рр.; Гостомисл, пом. 844 р.; Містуй, пом. бл. 990 р., і т. ін.) походження.

4. Оскільки князівства сербів, ободритів і велатабів не брали прямої участі в східній торгівлі, члени їхніх харизматичних кланів могли сподіватися зробити собі кар'єру і в Східній Європі. Такі припущення можна підтвердити: в середині X ст. Малъкъ Любечанин, родом з ободритського міста Любіки[81], лишивсь у Новгороді, а згодом став дідом по матері Володимира Великого (пом. 1015 р.).

Висновки

1. Порівняльний аналіз країн навколо Балтійського моря протягом 800—1200 рр. дав змогу виявити кілька доти невідомих або маловідомих важливих фактів.

Не всі народи Балтійського моря були мореплавцями. Ґерманців свебів (I—IV ст. н. е.) можна вважати за перший народ, що плавав на Балтиці. За ними йшли остґоти — ще один ґерманський народ.

Складається враження, що ні *балти* (предки литовців і латишів), ні східні *слов'яни* не мали жодного інтересу до моря й не прагнули дослідити його. За доби вікінґів Балтійське море, на відміну від

Північного й Середземного морів та Атлантичного океану, не перебувало під контролем скандинавів. Воно було сферою впливу *естонських* (*чудь*, як називали їх давньоруські літописи) піратів і купців, звідси й назва *Est-mere*, «море естів». Однією галузкою естонців були *кури*. В XI ст. вендські (балто-слов'янські) пірати стали справжньою небезпекою і для данців, і для саксонів, що спонукало ці два народи до спільних дій проти вендів.

2. Після того як більшість ґерманських народів покинули територію між Ельбою та Віслою (VI—VII ст.), там оселилося кілька слов'янських племен (майбутні венди), що втекли від аварів. Невдовзі вони навчилися мореплавства від тих ґерманців, які ще лишалися на старій території. В IX ст. венди (слов'яни) утвердились і на берегах озера Ільмень у Східній Європі, ставши згодом однією з трьох груп, що заснували Великий Новгород (іншими двома були ести (чудь) і весь (вепси), див. нижче[82]).

Тієї доби вепси контролювали торговельні шляхи, зокрема й шлях з Балтійського моря до Білого моря, де їм доводилося контактувати з норманами. Нормани називали їх біармійцями, а в давньоруських літописах вони відомі як Заволоцька Чудь[83].

Ще один торговельний шлях вів до Волзької Булгарії й до східноіранського міста Хорезм. Ісламські джерела називали вепсів (V)īsū.

3. Балтійськими вендами правили три іранські харизматичні клани з великими торговельними інтересами; ці три клани — ободрити, велатаби і серби — прийшли з Середньої Азії до Центральної Європи разом з аварами.

Між ободритами і велатабами існувала напруженість з самого початку їхнього переселення. Коли Каролінґи знов утвердили франкську політичну й економічну могутність (що репрезентувала франксько-фризькі торговельні інтереси), ободрити, що селилися й на Дунаї, здебільшого були союзниками франків. Розпад аварського *Pax* (бл. 800 р.) спонукав франків почати дві війни на користь ободритів: одну — з Ґодфрідом, королем данців, що, зруйнувавши ободритський порт Рерік, мав змогу перетворити своє новозбудоване місто Гедебю на центр міжнародної торгівлі (808 р.); другу — з дунайськими болгарами (824— ?) на користь дунайських ободритів[84].

* * *

4. Бра́веллірська битва, що сталася бл. 770 р., була вирішальною для утвердження франксько-фризького впливу і в Швеції, і в Данії. Місцевий харизматичний клан — Скйолдунґи — зазнав поразки, і

фризький клан уперше прибрав собі провідну роль на Півночі. В наступному сторіччі фризькому кланові довелось поділитися своєю владою з іншими династіями: «шведськими» Інґлінґами, ґотськими Ільвінґами, Семінґами і т. п.

* * *

Ці події можна вважати західною увертюрою до утвердження в Східній Європі руського *Pax*.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОСНОВНІ СТРУКТУРИ ДАВНЬОСКАНДИНАВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ, 800—1280 рр.

(Див. ще с. 1189—1192)

Примітки до частини третьої див. на с. 1080—1113.

КНИГА ПЕРША

ПРОЛОГ: П'ЯТЬ ФАКТОРІВ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ВАГИ

На початку цієї частини слід звернути увагу на п'ять факторів методологічної ваги[1].

По-перше, старонордичні письмові джерела мають здебільшого норвезьке, або, якщо бути точним, ісландське й норвезьке походження, і тому ці джерела найкраще репрезентують саме норвезькі справи. З огляду на близькі відносини, що існували між Норвегією і Данією з середини X ст. (завдяки данському королю Гаральдові Синьозубові, бл. 940—985 рр.), про Данію теж є численні згадки в цих джерелах, натомість про справи Швеції (і Ґаутланду) йдеться тільки тоді, коли її королі мали тісні зв'язки з Норвегією.

По-друге, видатні історики XIII ст. — ісландо-норвежець Сноррі Стурлусон (бл. 1220—1230 рр.) і данець Саксон Граматик (бл. 1200—1220 рр.), — що в своїх творах увічнили для нас разючу й привабливу картину Скандинавії IX—XIII ст., писали ще до того, як сформувалась ідея історичної перспективи. Описи цих авторів часто анахронічні, бо вони, дарма що неусвідомлено, проектували в минуле внутрішню структуру трьох скандинавських держав своєї доби[2]. В IX—

X ст. ці держави складалися з невеликих локальних селянських громад, кожна з яких мала свої власні закони і самоврядування, крім того, — з кількох недовговічних вікінґських *раces*.

По-третє, поділ Скандинавії на три країни — Данію, Норвегію, Швецію — за давніх часів не існував. Отже, можна тільки погодитись із Гальвданом Кутом, що писав: «Зокрема провінції Данії були тісно поєднані між собою міцною сув'яззю морських шляхів, а от на великих суходільних просторах Норвегії і Швеції, поділених непрохідними горами та лісами, могли б сформуватися ще два або три королівства, якби не втручання нових рушійних сил розвитку»[3].

Браку єдності в Скандинавії сприяв і такий безпосередній чинник, як неоднаковість природних умов. Якщо Данію омивали і Балтійське, й Північне моря, а Норвегія мала ще кращий доступ до моря — протоку Скаґеррак[4], Північне, Норвезьке, Баренцове і Біле моря, — то у Швеції був вихід тільки до Балтійського моря.

Проте діяли й могутні об'єднавчі фактори. «Норвезька» династія (Інґлінґи) імовірно походила з монаршого дому шведської провінції Уппсали, а Ютландом з 890 по 940 р. правив один шведський клан. Інколи траплялось і таке, що один король, скажімо Кнут Великий (1014—1035; *Knútr inn ríki*), правив усіма трьома країнами.

Три майбутні скандинавські держави почали формуватися тільки в 1152—1153 рр., коли британський кардинал Ніколас Брейкспір зреформував північну церкву, зробивши її незалежною від німецького архієпископства Гамбурзько-Бременського й додавши до архієпископства Лундського (заснованого 1104 р.) архієпископство Тронгеймське (1153 р.); 1164 р. утворено й архієпископство Уппсальське[5].

По-четверте, скандинавські суспільства мали одну характерну рису, яка з давніх-давен становила неодмінну прикмету всієї скандинавської історії. Ця риса полягає в тому, що селянство дотримувалось ідеї як особистої, так і політичної свободи, усвідомлювало необхідність панування закону й шанувало це панування.

По-п'яте, головні структурні зміни скандинавських суспільств були спричинені їхніми контактами з християнською культурою *Mare Nostrum*. Першим скандинавським народом, що відкрив Захід, були норвежці. Найближчі до Британських островів, вони почали свої вікінґські походи ще 793 р. (Ліндісфарн).

Англія відігравала вирішальну роль посередника між християнською культурою *Mare Nostrum* і варварською культурою Скандинавії, що згодом розвинулась у культуру *Mare Balticum* (див. с. 494). Місіонерська діяльність св. Анскара Гамбурзького (801—865) в Ютланді та шведському Уппланді з 826 по 854 р., а також воєнні успіхи німецького (саксонського) імператора Оттона I в Данії через

сто років після св. Анскара (бл. 960 р.) відкрили Скандинавію, зокрема Данію, впливам німецько-саксонського варіанта християнства. Проте ще більше значення мали зв'язки Данії з Англією під час королювання в обох країнах Кнута Великого. А в середині XI ст. Свейн II Естрідсен (1047—1076) встановив прямі контакти з Римом, і саме цього короля вчені (зокрема Аксель Е. Крістенсен) вважають предтечею короля Вальдемара та його доби[6].

Швеція, до 1100 р. борючись із поганською реакцією, залишалась більш-менш ізольованою від європейських впливів аж до середини XII ст. Лише король Сверкер I (1134—1155) завдяки своєрідній особистій унії зрештою об'єднав землі свіїв і ґаутів, а його суперник і наступник Ейрік IX (1150—1160) започаткував реорганізацію шведської християнської церкви, наслідуючи реформований західний взірець. Ейріка IX вбито і згодом канонізовано як першого шведського святого.

* * *

Безперечно, в розвитку територій, на яких згодом сформувалися три скандинавські держави, існували певні розбіжності. Але ці розбіжності дуже часто не мали принципового характеру: скажімо, якісь зміни відбувались на одній території раніше, ніж на інших двох. У таких випадках я обмежував свої загальні зауваження станом справ у Норвегії, історія якої найкраще задокументована. З усіх загальних досліджень я вилучив як окремий випадок Ісландію, хоча нарис її політично-культурного розвитку подано у вступних розділах до королівських саґ і юридичної літератури. Див. с. 707—708 цього тому.

* * *

Піднесення Русі, хоч якого вона походження, і її утвердження як провідної сили Східної Європи сталося десь між 800 і 930 р.

Навряд чи можна заперечити, що в цьому піднесенні брали участь і скандинави, проте визначити, до якого саме народу належали ті скандинави, й дослідити справжній характер їхнього впливу — завдання, яке ще вимагає розв'язання.

Кілька підказок містяться в тогочасних письмових джерелах, наприклад, згадка про *Sueones* у статті 839 *«Бертинських анналів»* (див. т. 1, с. 38). Але замість того, щоб провадити безвартісні схоластичні суперечки про справжнє значення згаданого в тому джерелі слова *Sueones*, видається доцільнішим визначити, яку структуру мала Швеція в IX ст. і яким був потенціал цієї країни порівняно з потенціалами інших тогочасних держав.

Джерельна база історії Скандинавії IX ст. вкрай бідна й вочевидь недостатня для створення повної історичної картини. Отже, необхідно покладатися й на ретроспективний метод, щоб краще визначити особливості досліджуваного періоду. Див. Kai Hørby. The Social History of Medieval Danmark // Danish Medieval History. — New Currents, Kbh., 1988. — С. 36—53.

Хоча при викладі матеріалу інколи взято до уваги й пізніші події (до 1280-х років), ми зосереджуємося здебільшого на періоді з 800 по 950 р.

ГЛАВА ПЕРША

Вихідний пункт: бл. 800 р.

1. Чому 800 рік узято за вихідний пункт?

На думку давніх скандинавів вікінґської доби, друга половина VIII ст., а точніше 770—780 pp., була початком нової епохи.

З англосаксонської хроніки ми знаємо, що саме тоді три вікінґські кораблі вперше напали на північноанглійську єпархію Ліндісфарн.

Шведський король Олав Скаутконунґ (бл. 995—1020/1022 pp.), розповідаючи ісландцеві Гялті Скеґґясону про вищість уппсальських королів над норвезькими, заявив (бл. 1016 р.): «Я десятий король Уппсали, мої предки-володарі йшли один за одним...»[7] Проте автори саґ пам'ятали, що об'єднувач Норвеґії Гаральд Світловолосий (бл. 875—945 pp.) належав до сьомого покоління норвезьких королів з династії Інґлінґів[8]. У генеалогічних дослідженнях узвичаєно вважати 25 років за тривалість життя одного покоління, тож якщо шведський король Олав помер бл. 1020 р., то десять разів по 25 дасть 250 років; 1020 мінус 250 становить 770 рік.

І ось що дивує: ми дійдемо до тієї самої дати, застосувавши цей

метод до норвезького Гаральда: сім разів по 25 становить 175 років; 945 мінус 175 дасть точнісінько 770 р. Як буде з'ясовано нижче, ця дата — бл. 770 р. — дуже важлива для скандинавської історії, бо то був рік вирішальної битви під Бравелліром.

Данський король Свейн Естрідсен, що відзначався своєю історичною свідомістю, переповів магістрові Адаму Бременському (бл. 1070 р.) історію Данії й дав цьому вченому автору основні дані, пов'язані з історією своєї династії. На жаль, харизматичний клан самого короля утвердився в Данії тільки бл. 940 р., але король знав і про попередню династію. Адам Бременський цитує його оповідь, яка починається з подій, що сталиcь у Данії безпосередньо після трагічної битви під Лувеном 891 р.[9].

На щастя, автори франкських хронік мали ще довшу пам'ять. Напевно ж, не випадково бл. 777 р. вони згадали ім'я першого данського володаря — Сіґфріда, що дав притулок саксонському ватажкові Відукінду, коли той утікав від Карла Великого[10].

* * *

За свідченнями Свена Тунберґа, поділ кожної окремої землі на адміністративні райони, що мали назву *herrað* та *hundrað*, мав континентальне — ґерманське — походження[11]. І самі терміни, й пов'язані з ними інституції скандинави перейняли від франків за вікінґської доби бл. 700—900 рр. *Herrað* уперше запровадили данці[12], натомість поділ на *hundrað* утвердився у Швеції під впливом фризів[13].

У другій половині VIII ст. у Скандинавії прийшли до влади нові харизматичні клани, і з'явилася потреба запровадити нову організаційну систему; крім того, як сказано вище, десь тієї самої пори почали активно діяти вікінґи, і тому ми й беремо 800 р. за вихідний пункт своїх досліджень.

2. Данська вищість

З-поміж сучасних скандинавських країн Швеція має найчисленніше населення, проте густота (за даними 1970 р.) досить мала. За кількістю жителів після Швеції йде невеличка Данія, де густота населення дуже велика. Третє місце — як за чисельністю населення, так і за його густотою — посідає Норвегія.

Країна	Площа країни (кв. милі)	Кількість населення (млн. чол.)	Густота населення (чол. на 1 кв. милю)
Швеція	173 665	8,0	44

Данія	17 154	4,9	275
Норвегія	125 064	3,9	29

Слід, проте, пам'ятати, що в середні віки Швеція мала меншу територію. Тоді до її складу не входили лени Блекінґе, Галланд, Крістіанстад і Мальмегус (давня Сканія), на території яких, що становить 9419 кв. миль, нині живе бл. 1,3 млн. чол. Тієї доби ці землі належали Данії. Не були у складі Швеції й лени Ґетебурґ та Богус, що тоді належали Норвегії. Тепер у цих двох ленах живе бл. 0,7 млн. чол. І, нарешті, середньовічній Данії належали теперішній німецький Шлезвіґ (територія бл. 8 900 км²), що має тепер понад 1 млн. населення. Якщо взяти до уваги всі ці обставини, ми (спираючись на дані 1970 р.) отримаємо такі скореговані значення площі території та кількості населення:

Країна	Площа території (кв. милі)	Кількість населення (млн. чол.)
Данія	26 463	7,2 (а не 4,9)
Швеція	139 596 (65 959)[14]	6,0 (а не 8,0)
Норвегія	127 100 (83 441)	4,6 (а не 3,9)

Ця перевага Данії була постійним чинником середньовічної скандинавської історії, бо полягала в особливості її географічного положення. Якщо Данія практично не мала неродючих і гірських регіонів, саме такі землі займали 32% території Швеції, а в Норвегії відсоток таких непридатних земель був набагато вищий — 72%.

До думки про перевагу Данії нас схилить і порівняння площі культивованих земель, лук та лісів (у процентах):

Країна	Культивовані землі	Луки	Ліси
Данія	75% (справді зайняті під рільництво; 90% земель родючі)	15%	10%
Швеція	10%	3%	55%
Норвегія	2,7%	0,3%	25%

Учені визначили такі приблизні оцінки кількості та густоти населення трьох скандинавських країн за доби середньовіччя, спираючись здебільшого на дані про подушний податок на користь папства («гріш святого Петра») і систему *leiðangr*[15]:

Країна	Територія (кв. милі)	Середні віки		1970 р.	
		Кількість населення	Густота населення	Кількість населення	Густота населення
Данія	26 463	1 250 000 або 1 480 000 (бл. 1240)[16]	47,2 або 55,9	7 200 000	272,1

Швеція	139 596 (65 959)[14]	522 720 (1332 р.)[17]	2,2 (4,7)[14]	6 060 000	43,4 (91,9)[14]
Норвегія	127 100 (83 441)[14]	327 600 (1326 р.)[18]	2,6 (3,9)[14]	4 600 000	36,2 (55,1)[14]

Близько 800 р. кількість населення, звичайно, була трохи меншою. Беручи до уваги загальновизнаний для середньовічної доби середній показник приросту кількості населення 0,1% за рік[19], ми отримуємо для 800 р. такі дані:

Країна	Кількість населення	Густота населення
Данія	805 412 ~ 953 609	30,4 ~ 36,0
Швеція	307 142	2,2 (4,7)[14]
Норвегія	бл. 250 000[20]	1,9 (3,0)[14]

На той час серед скандинавських країн тільки невеличка Данія мала достатній ступінь об'єднання, щоб підтримувати сполучення між окремими регіонами.

На основі *«Книги Судного дня»* Ф. В. Мейтланд[21] стверджує, що тоді, коли писано цей твір (1086 р.), населення Англії становило десь 1 375 000 чол.[22]. Хоч яким дивним це може здатися нам тепер, Данія 1086 р. мала приблизно таку саму кількість населення, як і Англія, проте його густоту більшу: в Данії 45 чол. на кв. милю, в Англії — 28. Швеція принаймні до середини XIII ст. — це вільна конфедерація невеличких держав, кожна з яких мала свої власні політичні цілі. Серед них тільки у Сьодерманланді, а не Уппланді, якому належав політичний провід, була така густота населення, яку можна порівняти з густотою населення Данії:

Лен	Територія (кв. милі)	Кількість (чол.) і густота населення (чол./кв. милю)			
		800 р.	900 р.	1000 р.	1332 р.
Сьодерманланд	3714	75 810	83 779	92 554	129 020
		20,4	22,6	24,9	34,7
Уппланд	11 699	61 485	67 948	75 065	104 640
		5,3	5,8	6,4	8,9

У зв'язку з цим слід нагадати, що саме в Сьодерманланді виявлено найбільшу кількість рунічних написів XI ст., які вшановують пам'ять мандрівників і воїнів за межами країни[23].

Знання цих демографічних фактів може, з одного боку, допомогти нам зрозуміти унікальний данський колонізаційний вибух за вікінґської доби (*Danelaw* в Англії, Нормандія у Франції, Свейнове та Кнутове завоювання Англії), а з другого — застереже нас від переоцінки шведського колонізаційного потенціалу, якої припустився, скажімо, Адольф Стендер-Петерсен, висунувши гіпотезу, що

значний еміграційний потік шведських селян колонізував Східну Європу[24].

Навіть якщо скласти разом все населення Свіаланду і Ґавталанду, яке бл. 800 р. становило 307 142 чол. (Свіаланд — 175 711 чол., Ґавталанд — 131 431 чол.), навряд чи було б можливим зібрати численніше військо, ніж теоретична кількість рекрутованих на основі системи *leiðangr* вояків уппсальського короля (бл. 28 000 чол.), бо приріст населення (приблизно 0,1%) забезпечував появу лише 310 новонароджених немовлят щороку! Для порівняння скажемо, що на території в межах трикутника Псков—Ладога—Білоозеро (площею понад 190 000 км²/73 359 кв. миль), згаданого (під 862 р.) у Першому руському літописі в оповіді про заклик варягів на Русь, жило, за підрахунками Генрика Ловмянського, десь 400 000 чол., приймаючи вкрай малу густоту населення — 2 чол. на 1 км. кв.[25].

На думку Б. Урланіса, територія Київської Русі бл. 1000 р. становила 1 100 000 км² (424 712 кв. миль), її населення сягало 4 500 000 чол. (4 чол. на 1 км²)[26], тоді як усе населення Свіаланду й Ґавталанду складалося тієї доби лише з 375 014 чол.

ГЛАВА ДРУГА

Територія

РОЗДІЛ I Земля (Land)

1. Загальний огляд

800 року Скандинавія складалася з багатьох невеличких, більш-менш ізольованих і часто незалежних одна від одної територіальних одиниць, кожна з яких мала свої місцеві звичаї та місцевих володарів. Ці одиниці називалися *land*, наприклад, Уппланд, Свіаланд (Швеція); Ґауталанд; Ґренланд (Норвегія); Йотланд (Данія).

Якщо тією або іншою землею (*land*) правив *konungr* (король), вона ставала відома як *ríki*, наприклад Ранрікі, Раумарікі, Грінґарікі (всі у Норвегії). Коли ж земля не мала свого короля, її називали *fylki*, наприклад, Сюґна-фюлькі, Фірда-фюлькі, Гьорда-фюлькі (Норвегія). Прикордоння між двома землями називали *mǫrk*; часто то був густий і великий ліс[27].

Якщо якась земля з'єднувалася з іншою, становлячи потім прикордоння новоутвореної одиниці, то теж діставала назву *mǫrk*. Таке,

скажімо, сталось у VIII ст. із землею Гейд (*Heiðr*, Центральна Норвегія), що, коли її завоював Гальвдан Вітбейн із династії Інґлінґів (яка тоді панувала в Раумарікі), дістала свою пізнішу назву Гейдмьорк (тепер Гедмарк)[28]. Мабуть, ця сама еволюція відбулась і з назвою *Danmǫrk* (тепер Denmark, Данія)[29].

* * *

Не всі скандинавські території виявлялися придатними для сільського господарства. Єдиною країною, що за середньовіччя мала більш-менш великий обшир орних земель, була, як і тепер, Данія. За нею йшли рівнини Естер- та Вестерґаутланду. Власне Швеція (Свіаланд) і Трьонделаґ у Норвегії теж мали багато орних земель, хоча, звісно, менше, ніж Данія.

2. Типи поселень

У середньовічній Скандинавії існувало два типи поселень, і до першого з них належали *села* (дан., швед. *by*)[30], поширені здебільшого в Данії (Сканія, острови і найродючіша центральна частина Ютланду), Швеції (обидва Ґаутланди) та центральному Свіаланді. Данські села вирізнялися своїм великим розміром, тоді як шведські сільські громади були в кілька разів менші. Отже, у Швеції під час подальшого перерозподілу земель, що мав назву *bolskifte* (див. с. 667), за основну одиницю «сільської міри» правив не *ból* (*mansus*, англ. *hide*), а його частка *áttungr* (*octorarius*).

Другим типом були *ферми* (або ж хутори), типові для Норвегії (ON *bær*, норв. *gaard*). Ферми подекуди траплялись і в Ютландії, на острові Борнгольм, у шведських лісових регіонах (особливо в ленах на кордоні з Норвегією), у шведському Норрланді, а також на острові Ґотланд. Нині в Норвегії є бл. 50 000 ферм[31].

З цього розподілу поселень зрозуміло, що села домінували там, де були родючі ґрунти, придатні для сільського господарства, натомість ферми (хутори) переважали в тих частинах Скандинавії, де ґрунти мало годились для рільництва.

У тому, що в середньовічній Скандинавії переважала хутірна форма поселень, учені ніколи й не сумнівались, але між ними велася тривала дискусія про те, коли саме в Скандинавії зародилися села. Загального поширення тепер набула думка, що до вікінґської доби сіл у Швеції ще не було. В Данії села з'явилися, мабуть, давніше, хоча про час їх виникнення ще ведуться суперечки[32].

* * *

Норвезькі ферми були алодними володіннями (див. с. 665) і складалися з нив та лук навколо житлової зони[33]. Первісний «вікінґський фермерський комплекс» IX ст. — так званий Ярлгоф — виявлено на території, яку колонізували норвежці, — на острові Мейнленд Шетландського архіпелагу. 1956 р. Дж. Р. Ч. Гамільтон опублікував результати досліджень цієї цікавої садиби, де протягом кількох сторіч неперервно жили люди. Прадавню головну житлову споруду V ст. збудовано з каменю, вона має 23 фути завдовжки і складається з двох приміщень — кімнати і кухні. Садиба мала ще кілька окремих будівель, як-от лазню-сауну, стайні, хлів, комору[34]. За даними літературних джерел (саґ), за доби вікінґів на типовому норвезькому хуторі жило від 20 до 30 чоловік[35].

* * *

Серед сіл найкраще задокументованим є одне давнє данське село, відкрите в Ліндгольм-Геє в Ютландії; село збезлюдніло бл. 1100 р. Окрім одного кругового двору і кількох прямокутних видовжених споруд, там розкопано близько 25 хат, знайдено ткацький інструмент. Дуже важливою є знахідка поблизу села великої ділянки орної землі, бо завдяки їй учені дістали доказ, що в Ютландії ще до 1100 р. уже застосовували важкий колісний плуг із лемешем[36].

3. Дороги та комунікації

Як уже згадано вище, Скандинавський півострів складався з двох «великих обширів суходолу — Норвегії і Швеції», розділених практично непрохідними горами та лісами, де не було жодної дороги. Гадаю, тут нема потреби наголошувати, що цей географічний чинник аж ніяк не сприяв політичній єдності регіону. Крім того, географічні бар'єри були й на території самих Норвегії та Швеції, тож більшість немов самою природою створених провінцій (фюлькі, земель) становили окремі економічні, юридичні і навіть політичні одиниці.

Якщо пам'ятати, що аж до новітніх часів тільки дві держави в історії — Персія і Рим — справді були зацікавлені в будівництві шляхів (третьою стала Франція XVII—XVIII ст., надто відколи 1747 р. була створена École des Ponts et Chaussees, Мостобудівельна і дорожна школа), то годі сподіватися, що давні скандинави, оті мореплавці й пірати, візьмуться до активного прокладання доріг. І справді, протягом усього досліджуваного періоду (і пізніше) єдиними засобами трансскандинавських сполучень були гірські перевали й

ескери — довгі вузькі та звивисті відклади ріні вздовж річок, що текли між двома крижаними стінами льодовика.

Данія, найпівденніша і найкомпактніша з трьох скандинавських королівств, була величезним архіпелагом (найбільший острів — сам Ютландський півострів), напрочуд придатним для водних сполучень («Ніхто в данських землях не живе далі 35 миль від моря, а чимало людей живуть набагато ближче»)[37].

Оскільки в Данії переважають низовинні землі і країні постійно загрожували континентальні сусіди з півдня, в Данії дуже рано сформувалася мережа суходільних шляхів. Найвідомішою була трансютландська дорога *Hærvej* і система трансданських доріг та переправ з Ютланду до Сканії (див. с. 513). Отже, Данія виявилася єдиною скандинавською країною, що здійснювала вплив на європейську політику за середньовічної доби.

У томі 16В багатотомного видання *«Nordisk Kultur»* («Handel och samfärdsel under medeltiden») опубліковано карти середньовічних доріг і досить докладно обговорено транспортні проблеми кожної скандинавської країни[38]. Наскільки було можливо, я використав ті дані в картах, доданих до цього тому. Але, говорячи про ці карти, не слід забувати, що вони відображують пізніший період — пізнє середньовіччя, тож їхні дані слід не сприймати буквально, а розуміти як латентну можливість.

4. Економічний потенціал земель

Економічний потенціал давньоскандинавських земель IX ст. можна дуже добре проілюструвати на прикладі Швеції. Як буде сказано нижче, в давній Швеції ланд-(земельних)-конунґів (і *supra*-конунґів — аж до XVI ст.) головною економічною галуззю було відстале сільське господарство — так звана «економіка запасів»[39], що забезпечувала вкрай нестабільну економічну базу з мінімумом надлишкового продукту, а то й зовсім без нього[40].

За вікінґської доби залізну руду у Швеції видобували переважно з болотяних копалень[41], тож гірнича промисловість не могла відігравати бодай трохи помітну роль в економіці ланд-конунґів. Мідь почали видобувати тільки бл. 1100 р. у Фалуні (Даларна)[42], а по-справжньому експлуатувати надзвичайно багаті поклади шведської залізної руди розпочали тільки німецькі фахівці в другій половині XIII ст.[43]. Отже, шведські (уппсальські) конунґи VIII—IX ст. не мали великих прибутків від гірничої промисловості.

Як не брати до уваги здобичі, захопленої під час грабіжницьких

виправ, прибуток шведських ланд-конунґів складався з трьох головних компонентів:

1) надходжень із королівських володінь (уппсальського *auðr*, див. с. 528);

2) податків натурою (за вдержання «королівського миру» (*friðr*) і *wergild*);

3) грошових зборів з міжнародних купців, що торгували з далекими країнами і часто з'являлись у ринкових містах краю (передусім у Бірці, згодом у Сіґтуні). Отже, скандинавські королі охоче підтримували заснування таких міст.

Навіть якщо король ставав партнером багатого купця, він був нездатний провадити незалежну економічну або закордонну торговельну політику, не кажучи вже про те, що не міг і сам захопити далекі закордонні землі й правити ними, див. с. 200—202, 208.

Одне слово, протягом періоду, який ми розглядаємо (й навіть пізніше, у 800—1200 рр.), майбутня Швеція була асоціацією вільно пов'язаних провінцій, і територіальну єдність кожної з них забезпечував ланд-конунґ (згодом супра-конунґ), який ще не мав ні навченої бюрократії, ні постійного грошового прибутку і був, власне, небагатим, відображуючи загальну економічну відсталість свого невеличкого королівства.

Більшість закордонних товарів та інших предметів розкоші (якот золоті та срібні вироби), що їх знайшли археологи в Скандинавії, не пов'язані з державою ланд-конунґів Свіаланду; за вікінґської доби ці речі привласнювали собі воїни та пірати різноманітного походження (не конче з земель свіїв і ґаутів) під час своїх грабіжницьких експедицій.

РОЗДІЛ II Власність на землю

Вступні зауваги

Концепція власності на землю, чітко виражена французькою формулою *«Nulle terre sans seigneur»* («Нема землі без господаря»), в давній Скандинавії не існувала[44]. Вона поступово утвердилась (як і багато інших континентальних концепцій) після християнізації скандинавських земель.

Незаселені землі півсторова становили *terra nullius*, нічию землю. За доби, яку ми розглядаємо, великі обшири Норвегії та Швеції, де не було рільництва, з практичних міркувань слід вивести за межі території цих обох держав (див. карту 10, що показує розподіл заселених територій)[45].

Правом власності на культивовані землі (тобто й на заселені регіони) користувалися тільки вільні селяни та ланд-конунґи. Селяни або мали приватну земельну ділянку (родинна земельна власність, поширена здебільшого в Норвегії), або належали до громади, яка й володіла всією землею (Данія, Швеція).

Попервах ланд-конунґи володіли фермами, пов'язаними з різними поганськими культами (див., наприклад, *Uppsala auðr*, с. 528), проте, починаючи з X ст., почали вимагати повної або часткової власності (дан. *konunglev*) на незаселені землі, які перебували під їхньою владою.

«У Данії, — писав Стуре Болін, — від 1100 р. фермери мали право експлуатувати ліси, проте володів ними король. Таке становище знайшло свій разючий вияв у ютландському законі 1241 р.: король володів землею, а фермери — лісом»[46]. Невдовзі (X—XI ст.) ланд-конунґи сформували новий метод набування земельної власності: після завоювання території, що доти мала якусь політичну організацію, король-переможець конфісковував земельну власність попереднього панівного клану та його прибічників. Таким чином норвезький король заволодів понад 150 фермами в самому Трьонделаґу[47], а король Свіаланду став власником третини всіх громадських земель *herrað* у Ґаутланді»[48].

1. Норвезька ферма

Як сказано вище, норвезькі ферми (або хутори) були й досі є алодними (*óðal*) і перебувають у родинній (*ætt*) власності. Спершу голова родини не мав права відчужувати власність — ні повністю, ні почасти. Навіть тепер, коли майно вже можна відчужувати, найближчий родич, якщо власник хоче продати свою ферму, має переважне право на її купівлю[49].

Залежно від природних умов у Норвегії сформувалося два типи хуторів. У бідній гірській південній частині країни були поширені невеличкі індивідуальні господарства. В багатих регіонах, як-от в Трьонделаґу, в Гейдмьорку та Західній Норвегії, земельні маєтки існували, здається, з доісторичних часів[50]. Відтоді традиційна велика норвезька ферма поділилася на кілька господарств із спільним двором, де стояв будинок кожного з індивідуальних господарів. Фермі належало черезсмужжя присадибних ділянок біля самого хутора, і кожне господарство мало у своїй індивідуальній власності одну або кілька тих смуг. Далекі від хутора ділянки перебували у колективній власності, система якої була дуже складною.

Після «конфіскації *óðal*» і християнізації країни протягом 900—1066 рр. індивідуальні ферми, що перебували у власності чи то головних церковних інституцій, чи то дворянства, і далі мали двох, а то й більше власників, одним з яких був сам селянин, тоді як другим — або його родич, або представник дворянства, або власник церковного маєтку. Отже, вільний селянин міг бути водночас і власником, і орендарем (*leiglendingr*, див. с. 731), і як орендар він платив власникові ренту (*landskyld*)[51]. Починаючи з XIII ст. термін *landskyld* набув у Норвегії двох значень: 1) податку, який селянин сплачував державі на основі оцінки розмірів та вартості його земельної ділянки; 2) ренти, яку сплачував орендар і яка становила певну частину (що зазнавала змін аж до XVI ст.) загального *landskyld*-податку, що складався з визначеної кількості продуктів і (або) грошей.

З XIII ст. цей тип ренти став типовим головним елементом норвезької (чи то скандинавської, див. нижче) системи орендування землі, оскільки правив за «ідеальний інструмент для поділу землі між кількома власниками». Мала значення не стільки сама земля як рента, бо, власне, поділялася тільки рента: «Люди купували і продавали, володіли і здавали в оренду ту або іншу частину *landskyld* якоїсь ферми чи хутора»[52].

Більшість нецерковних землевласників володіли тільки невеличкими родинними фермами, бо не віддавали всіх своїх зусиль сільському господарству, а лише збирали ренту із своїх орендарів. Розмір ренти оцінювали в грошових одиницях (срібних або золотих *mǫrkr*), але насправді її платили натурою[53].

2. Данське і шведське село

У Данії та Швеції сформувалися два типи власності на землю: а) колективна власність усієї громади; б) родинна (> особиста) власність.

а) Колективна власність усієї громади

Можна тільки погодитися із Стуре Боліном, що в скандинавському селі, де утвердилася система невідгороджених полів, які після жнив перетворювались на вигін, громадська власність на землю не «була виявом якогось первісного комунізму»[54]. Насправді ситуація виявилася зовсім протилежною. Саме запровадження континентального важкого колісного плуга з запрягом із восьми волів (що його *Lex Salica* бл. 507—511 рр. називає *carruca*) неминуче спонукало селян об'єднувати зусилля, бо жоден селянин не мав вісьмох волів. Орні землі та сіножаті були поділені на певну кількість вузеньких

смужок, які діставались окремим власникам. У джерелах згадано про три типи розподілу власності (*skifte*): а) *hammarskifte*; б) *bolskifte/tegskifte*; в) *solskifte*.

Термін *hammarskifte* був відомий у праві шведського лену Уппланд і означав первісний тип поділу (*in hambri oc forni skipt*), причому слово *hammar* («молот») означало сільську громаду. Хоча точний характер цього поділу є темою наукових дискусій, видається очевидним, що цей поділ смужок між господарствами села був не такий справедливий (і за обсягом, і за тривалістю володіння), як згодом, коли сформувалась нова система[55].

За системи *bolskifte* «земельні смуги певних господарств завжди знаходилися поряд, формуючи окрему групу; господарства, чиї наділи завжди лежали поряд, становили *bol*. Загальна площа смуг, які перебували в їхній власності й належали до однієї групи, завжди дорівнювала площі, яка діставалась іншим господарствам, теж об'єднаним у *bol*». Землі кожного *болу* складалися з восьми таких смуг. Земельні ділянки кожного *болу* мали однаковий розмір. «Це означало, що різні *aas* [ON *áss*], тобто всю орну землю, всі земельні наділи окремих груп, треба було ділити на загальну кількість *болів* у селі. Таким чином, кожному *болу* припадала одна з тих частин, а вже цю частину ділили між господарствами, що утворювали *бол*, залежно від їхнього *бол*-числа»[56].

За цієї системи (як і за системи *solskifte*, що заступила її) селяни вважалися власниками не тільки земельних смуг, а й певної частини села та його землі.

Як сказано вище, кожне велике данське господарство, що так і називалося *bol*[57], складалося з восьми земельних смуг відповідно до запрягу з восьми волів, потрібного для важкого плуга. Ці смуги ділили на 24 латки (8 × 3), на яких було запроваджене трипілля (див. нижче *solskifte*).

Систему *bolskifte*, поширену переважно в Сканії, слід пов'язувати з переходом від однопілля до двопілля. Цей перехід був ще однією підготовчою стадією для запровадження *solskifte*, основаної на трипіллі[58], яке прийшло з Європейського континенту й утвердилось у Скандинавії бл. 1200 р.[59]. «За трипільної системи, — писав Лін Уайт, — орну землю ділили на третини [які в Скандинавії називали *vangr*, а в середньовічній Англії — *furlong*]. Одну третину засівали восени озиминою — житом або пшеницею. Наступної весни друге поле засівали вівсом, ячменем, горохом, сочевицею і бобами. Третє поле стояло під паром. Наступного року перше поле засівали ярими культурами, друге поле стояло під паром, а третє засіювали озиминою»[60].

Внаслідок внутрішньої колонізації зростала площа культивованих земель, що вимагало нового розподілу земельних ділянок. Сформувалася нова система, що йшла за рухом сонця, через те її й названо *solskifte.* Як пише Стуре Болін, «*solskifte* означала, що земельні смуги в кожній групі розподіляли відповідно до розміщення господарств у селі. Наприклад, у селі, де повністю панувала система *solskifte*, садиба певної групи, розміщена на схід від якоїсь іншої садиби, мала в цій групі смугу землі, що лежала на схід від ділянки тієї іншої садиби»[61].

«Право власності на частину села означало володіння *tomt* (Швеція) або *toft* (Данія). То була земля, де стояли фермерські садиби, до яких могли прилягати й клаптики поля. Цей другий варіант був загальним правилом у Данії, де *toft* міг займати цілий гектар. Коли в селі будували нову садибу, їй звичайно діставався *toft* поряд із *toft*-ами інших господарств...»[62]

Перерозподіл земельних смуг та визначення ширини нив та лук залежали від *byamal*, «сільських мір», що дуже варіювались від округи до округи[63].

У Данії найпопулярнішою «сільською мірою» був *bol* (*mansus*), що відповідав великому господарству, натомість у Швеції набув поширення *attung* (*octonarius*), що, певне, становив одну восьму частину села.

Згодом, у другій половині XIII ст., давня сільська міра поступилася грошовим оцінкам (*in censu*), основаним, очевидно, на ренті, що її фермер-орендар сплачував за землю, яка належала великим землевласникам.

Таким чином, оцінки, основані на грошовій одиниці (срібній марці — *mǫrkr = marca*), утвердились і в селах, заступивши сільські міри. В Данії *bol* став однією *marca terrae in censu*. У Свіаланді така одиниця, названа *markland* (*marca terrae*), поділялася на вісім *öresland* (*orae terrae*) = 24 *örtugland* (*solidi terrae*) = 360 *peningland* (*denarii terrae*). В Ґаутланді була поширена одиниця *attung* (*octonarius*); два ґаутландські *attungar*-и дорівнювали одному шведському *маркландові*[64].

За Фольке Доврінґом, причиною запровадження системи оцінювання, на підставі *маркланду/аттунґу*, «було прагнення великих землевласників відрегулювати розмір ренти, яка надходила з відданих в оренду земельних ділянок, та право орендування цих ділянок»[65].

б) Родинна (приватна) власність

Родинні володіння (маєтності королів і магнатів), що спершу

складалися з доти ніколи не культивованих земель (а отже, й вилучених із сфери, на яку поширювалися закони сільської громади), відокремлювались від селянських земель особливими межовими знаками. Крім того, приватною власністю певної особи чи інституції (корони, церкви) могли бути здебільшого орні землі та луки, а іноді й цілі нещодавно утворені села.

Такі приватні володіння (*enemærke*) в Данії називали *ornum*, у Свіаланді — *urfjæll*, а в Східному Ґаутланді — *hump*[66].

У Норвегії власник не керував своїми маєтностями, а звичайно здавав їх в оренду.

в) Пасовиська

Пасовиська, великі ліси та некультивовані землі, що безпосередньо прилягали до сіл та селянських нив, вважалися громадською власністю (*al-menning*)[67]. Якщо вони були дуже великі, то належали певним провінціям та округам (*hundrað* і *herrað*). Невеликими пасовиськами здебільшого користувалися жителі села або, якщо бути точним, усі, хто мав певну мінімальну смугу орної землі в цьому конкретному селі.

Але, тільки-но утворившись, така інституція, як корона (ландконунґ, що правив кількома землями), висунула претензії на повну або часткову власність на всі незаселені та необроблені землі. Цих вимог здебільшого ніхто не оскаржував, хоч інколи траплялись і певні угоди, укладені між володарем і його підданими.

ГЛАВА ТРЕТЯ

Давньоскандинавське суспільство

Загальний огляд

Звичайним осередком давньоскандинавського суспільства була велика родина, що інколи охоплювала й двоюрідних, троюрідних і навіть іще дальших братів і сестер; то був пережиток колишнього родового суспільства[68]. Ці осередки пильнували непорушність родинного добра і в усьому корились однаковій долі — байдуже, йшлося про честь чи ганьбу, прибуток чи програш, релігійний обряд чи помсту.

Тогочасне скандинавське суспільство складалося з двох верств вільних людей. До першої верстви, яка перебувала на верхівці соціальної структури, належала військова аристократія, сформована за доби великого переселення ґерманських народів (IV—VI ст.). У Норвегії вона складалася з трьох ієрархічних підрозділів, що йшли згори вниз у такому порядку:

konungr (мн. *konungar*)
jarl (мн. *jarlar*)
hersir (мн. *hersar*)

Другою верствою вільних людей, що становила основу аграрного суспільства кожної окремої землі, були селяни (*bóndi/búandi;* мн. *búendr*), яких, здається, ще не зачепив процес майнового розшарування. Ця верства складалася з великих родин (*ætt*). Після вільних людей ішла верства рабів та вільновідпущеників.

Усе тогочасне скандинавське суспільство розглянуте в цьому розділі за дихотомічним принципом: суспільство окремої землі і вікінґська організація.

РОЗДІЛ І Селяни

Загальні зауваги

Більшість населення кожної землі становив клас вільних фермерів — *búendr* (одн. *bóndi*); тут в тексті ми їх називаємо просто селянами[69].

Працюючи в своїх господарствах (ON *hof*; давньоісл. *bær*), селяни користувалися особистою свободою і свободою слова й дуже мало були підпорядковані ланд-конунґу і майже не залежали від нього.

Якщо власником господарства ставав неповнолітній або жінка, йому призначали опікуна, що мав назву *bryti* («управитель»). За давніх часів цей опікун дуже часто був рабом[70].

На територіях, де селяни ставали *піратами* (наприклад, у данському Сьєланді), часто траплялись фермери-орендарі — *landbo*, «житель на землі (яка вже комусь належить)»; див. нижче.

Система успадкування, що не спиралася на майорат і не утверджувала дискримінації жінок, призводила до невпинного подрібнення земельних ділянок. Наслідком стало те, що деякі з вільних людей стали найматись як сільськогосподарські робітники (їх називали *rekksþegn*) та ремісники, натомість селяни, що мали більше честолюбства, започаткували колонізацію закордонних земель, зокрема Ісландії та Британських островів.

1. Основи сільської економіки: рільництво і тваринництво. Форми господарювання: вирощування зернових, розведення худоби та підпорядковані їм сфери діяльності

Якщо данські селяни практикували здебільшого рільництво, а в Норвегії селяни переважно випасали худобу й заготовляли сіно, у Швеції сформувалася мішана форма господарювання. Скажімо,

важливу роль в економіці відігравало виробництво зерна, але податки короні платили переважно маслом.

З чотирьох головних зернових культур (жито, пшениця, ячмінь, овес) жито і ячмінь вирощували головно в Данії. У Швеції та Норвегії найпоширенішим злаком був ячмінь. У джерелах згадано такі додаткові сфери економічної діяльності: рибальство (вилов лосося в скандинавських річках, оселедця в протоці Зунд[71], тріски в норвезьких фіордах), видобування болотної руди (зокрема в Смоланді), полювання на котиків, моржів (задля моржової кості) та китів у Північній Норвегії, добування хутра (бобра, соболя, горностая, куниці, видри) на Півночі.

2. Система обробітку землі

Орні землі навколо сіл, на яких щороку провадилися сільськогосподарські роботи, називали у Швеції *inmarken*[72]. Археологи ще не вивчили остаточно метод освоєння нових орних площ у Скандинавії протягом 800—1000 рр., але видається слушним висловити здогад, що він полягав у випалюванні клаптів лісової території, аби зробити їх придатними для культивації[73]. Єдиним знайденим сільськогосподарським знаряддям тодішньої доби є примітивний *arðr* (простий плуг без лемеша), який можна порівняти з тогочасним давньоруським ралом — знаряддям, що в буквальному розумінні радше дряпало, ніж орало землю[74].

Найпрогресивніші способи обробітку землі в Скандинавії були запроваджені в Сканії й на данських островах, особливо на острові Фальстер. Бл. 1200 р. там переважало трипілля[75], тоді як у сусідній Швеції загальнопоширеними були двопілля та однопілля. Трипільна система, що поширювалася з Данії, зайшла загалом не далі Вестерґаутланду.

Є підстави твердити, що *seter* (перегінна) система випасу худоби (коли велику рогату худобу, овець та кіз влітку переганяють пастися на гірські полонини; цю систему застосовують у Норвегії й сьогодні) вже існувала за середньовіччя[76].

3. Продуктивність ріллі та коефіцієнт урожайності

Навіть сьогодні понад 50% Скандинавського півострова (тут знову Швеція — найяскравіший приклад) укрито лісом; крім того, 35% його території — гори та безплідні землі; луки займають усього 3% земель, тож на лани та ниви припадає менше 10% території. На відміну від сьогодення, коли завдяки використанню сучасної сільсько-

господарської техніки Швеція має один з найвищих у Європі рівнів урожайності на гектар, на початку вікінґської доби надлишків урожаю було дуже мало, а то й зовсім не було, і така ситуація тривала майже без змін аж до XVI ст.

На жаль, немає даних про урожайність сільськогосподарських культур у Скандинавії бл. 800 р. У найрозвиненіших західних країнах, зокрема в Англії (XIII—XIV ст.), коефіцієнт урожайності становив 1:3, 1:4, тобто посіяне зерно родило втроє-вчетверо більше зерна[77]. Визначено, що в Польщі XII ст. коефіцієнт урожайності становив 1:2[78]. Отже, коефіцієнт урожайності для Данії міститься, мабуть, десь посередині між коефіцієнтами Англії та Польщі.

За даними Асґаута Стейннеса, в Норвегії XVI ст. зерна збирали втричі більше, ніж посіяно[79].

Station Станіслав Пекарчик, висуваючи слушні підстави, вважає, що «в Швеції на початку середньовіччя [XIII ст. і давніше] за кліматичних умов, характерних для тієї країни, кількість зібраного зерна навряд чи могла бути більш ніж удвічі більшою від кількості посіяного зерна»[80].

Усі ці дані, поєднуючись, свідчать про надзвичайно низьку урожайність зернових культур. У вихідній точці, тобто бл. 800 р., коефіцієнт урожайності в Швеції навряд чи міг бути більший від 1:1,5, 1:2 і тому й забезпечував тільки мінімальний рівень виживання.

РОЗДІЛ II Військова аристократія

1. Конунґ[81]

Термін *konungr* (< **kuningaz* > фін., ест. *kuningas*; >> OR *кънезь, кънязь*), споріднений з англійськими словами *kin* («рідня») та *king* («король»), попервах міг мати значення «нащадок голови (шляхетного) роду» або «нащадок людини (шляхетного) роду»[82].

Використання цього терміна відображує зародження ідеї про шляхетний рід, подібної до уявлення про царські орди євразійських степів; для позначення цих орд я використовую назву «харизматичний клан» (докладнішу інформацію про походження цієї інституції подано в т. 1, с. 79).

Давня традиція, збережена в сазі *«Гверсу»* (ймовірно, XII ст.), розрізняє три групи конунґів (*konungar*):

1) військовий конунґ / король-воїн (*her-konungr*);

2) морський конунґ / король-пірат (*sæ-konungr*);

3) ланд-конунґ / король окремої осілої землі (*sátu at lǫndum*).

Тільки наймолодший син конунґа (короля) залишався на землі свого батька, отже, й ставав наступним ланд-конунґом. Старші сини мусили шукати свого щастя на чужині, і їх називали *her-konungar*, а в іноземних морях — ще й *sæ-konungar*.

Найславетнішими ланд-конунґами були королі норвезьких династій, як-от Інґлінґи в Уппланді та Вестфоллі (спершу вони правили в Уппсалі), Браґнінґи у Вестфоллі, Сківлінґи в Гьордаланді, Дьоґлінґи в Грінґарікі, Гільдінґи в Аґдері та ін.

Ці династії, так само як і династії морських та воєнних конунґів, розглянуто в другій частині цього тому. Слід наголосити, що проводирями вікінґів не завжди ставали ланд-конунґи; таким ватажком міг стати будь-який конунґ — ланд, морський, військовий, — що очолював загони вікінґів. Отже, фактично зовнішні контури історії вікінґської доби — це історія конунґів.

2. Ярл

Слово *jarl* (англ. «earl») спочатку означало «воїн, уславлений боєць». Іноді володарі, що мали королівську владу, цілком задовольнялися титулом ярл. В ієрархії ярл стояв одразу після конунґа, проте вище від герсіра. У Швеції ярл отримував одну третину королівського прибутку, зокрема й надходження від виконання постанов місцевого суду[83]. До наших днів збереглися дані про клани ярлів норвезького походження, і на основі цих даних можна визначити два типи династій ярлів: *Háleygja jarlar*, що уславились у середині X ст., і *Hlaðir jarlar*, або володарі Трондгейму; *Upplendinga jarlar*, від яких походять ярли Мерру, які згодом (IX—X ст.) поділились на дві гілки: Оркнейську та Руанську у Франції[84].

3. Герсір

Слово «герсір» (*hersir*) напередодні доби вікінґів було назвою давньонорвезького патріархального і спадкового місцевого військового ватажка. Ця назва етимологічно пов'язана з терміном (ON) *her-r* («військо»). За Сноррі Стурлусоном, «кожному ярлові годилося мати під своєю владою чотирьох або більше герсірів, і кожен герсір мав отримувати двадцять марок платні»[85].

В Ісландії цей клас дістав назву *goðar* (одн. *goði*); 964 р. кількість його представників в Ісландії становила 39 чоловік. У Данії їх знали як *styræsmaen*, а в Швеції як *landmanna bæstr*[86].

4. Вікінґський корабель: основа економіки військової аристократії

Передумовою успіхів військової аристократії вікінґів була її винахідливість у проведенні морських війн[87]. Це твердження цілком відповідає ситуації, що склалася в євразійських степах, де поява нового завойовника свідчила про поступ у розвитку воєнного мистецтва. Головним досягненням вікінґів стало подвійне вдосконалення конструкції судна: їхні кораблі були устатковані вітрилом (знаним ще за римських часів, але потім забутим) і мали кіль.

Старонордична морська термінологія підтверджує, що фризькі моряки, плаваючи протягом усього періоду переселення народів, навчили скандинавів кораблебудівного мистецтва[88]. Але невдовзі й самі скандинави здобули незвичайне вміння та винахідливість у спорудженні кораблів та мореплавстві. Вони надали своїм суднам дивовижної легкості ходу, що стало запорукою успіху їхніх грабіжницьких походів за вікінґської доби, які стали основою економіки вікінґів.

Існували різні категорії та розміри вікінґських кораблів (ON *skip*), і кожен різновид судна мав свою специфічну назву. Військовий корабель (*snekkja*, «змія») був галерою як мінімум з 20 лавами. У письмових джерелах згадано власні назви багатьох галер, скажімо, славетного *«Ormr inn langi»* («Довгого Змія») Олава Трюґґвасона (пом. 1000 р.).

Екіпаж данського судна *leiðangr* (рекрутованих військово-морських сил), що звичайно мало двадцять пар весел, складався з сорока чоловік, натомість норвезькі галери були більші, чисельність команди на борту становила пересічно сто чоловік, але лав однаково було тільки двадцять[89].

Легкі транспортні судна називалися *ferja* («пором») або *byrðingr*, а океанські важкі торговельні судна — *knǫrr*; цей останній тип суден у джерелах згадують здебільшого у зв'язку з фризами (а інколи й ісландцями); див. с. 490.

Судна універсального застосування з командою від дванадцяти до тридцяти двох веслярів називалися *scuta* або *karfi*.

5. Дружина (lið) та особиста охорона (drótt/hirð)

Кожен конунґ (байдуже, осілий, чи військовий, чи морський), або ярл мав надійну опору своєї влади у вигляді дружини, що складалася з двох груп: *lið* і *drótt*. Цих людей добирав сам конунґ і платив їм за службу. Обов'язок дружинників служити зберігав чинність тільки

доти, доки король виконував щодо них свої фінансові зобов'язання[90].

Хоча при доборі дружини перевагу мала місцева військова аристократія, конунґ користувався правом набирати на свою службу кого йому заманеться, а отже, й закордонних найманців найрізноманітнішого походження. Див. таттр про Еймунда, сина Грінґа, с. 164—198.

Скандинавські дружинники служили й чужоземним володарям, особливо новгородським князям[90] та константинопольським імператорам (славетна варязька ґвардія). У цьому томі згадано чимало таких найманців, надто в родинних саґах.

Власне дружина стала особистим військом короля (на відміну від пізнішого рекрутованого війська), а також його опорою в керуванні двором та маєтностями. Дружина здебільшого була нечисленною: скажімо, *þingmannalið* наймогутнішого вікінґського володаря — вже згаданого Кнута Великого (пом. 1035 р.) — налічувала всього три тисячі чоловік.

Термін *drótt*, замінений бл. 1000 р. запозиченим англосаксонським словом *hirð* (<*hīred*), означав особисту охорону короля, яку згодом називали ще й *húskarlar* («охоронці»). Невдовзі ця особиста охорона сформувала в кожній землі елітне ядро земельного війська, що складалося з місцевих вільних селян.

Hirð поділялася на власне *hirðsmenn* і *gestir*. *Hirðsmenn*, або охоронці, теж ділилися на дві групи: *þegn* («воїн») або старших дружинників (за ранґом) і *drengr* («хлопців») або молодших дружинників. Командир *hirð* мав титул *stallari* («маршал»), що походить від латинського слова *stabularius*, запозиченого через англосаксонське посередництво[91].

Gestir, платня яких становила всього половину платні власне охоронців, були нижчою верствою королівських правоохоронців та виконавців. Вони формували окремий загін і мали свого командира — *gesta-höfðingi*.

У XI ст. особиста охорона норвезького короля була здебільшого невелика. Олава Тихого (1067—1093) селяни звинуватили в тому, що він має надто численну дружину, яка начебто складалася із 120 *hirðsmenn*, 60 *gestir* і 60 *húskarlar*[92].

Улюбленою зброєю дружинників вікінґської доби були бойова сокира, невідома в Європі з бронзової доби, і чудовий каролінґський меч, часто інкрустований золотом і сріблом. Головними знаряддями захисту стали кольчуга, що мала назву *brynja*, щит і шолом[93].

РОЗДІЛ III Ланд-конунґ та вейцля

Інститут королівської влади в Скандинавії спершу, напевне, мав священний характер[94]. Це твердження, здається, підтримує й давньошведська церемоніальна формула: *«doma til kununx»*, що означає буквально: «приректи когось на королювання»[95].

Давньоскандинавський ланд-конунґ був виконавцем юридичних постанов ландтінґу (*land-þing*, територіальної асамблеї), за що йому й платили натурою. Крім того, він мав священицькі функції, діяв як головнокомандувач під час війни й був гарантом громадської безпеки в мирний час, надто для тих, хто сам не міг боронитись[96].

Мандрівний ланд-конунґ[97] і селяни мали змогу безпосередньо спілкуватися між собою, що й виявлялось у проведенні щорічного свята, яке в Норвегії мало назву *veizla* («свято дарів»). Під час цього свята народ робив пожертви різним поганським богам. Дата проведення свята в тій або іншій місцевості узгоджувалася з маршрутом ланд-конунґа (близькість із середньовічними англійськими *Gesting*)[98] та полюддям на Русі, бо його присутність на святі була неодмінною передумовою, що рік стане плідним і мирним.

Згадане в ON слово *veizla* походить від дієслова *veita*, «давати одне одному подарунки»[99]. Під час цього свята місцеві селяни та конунґ обмінювались подарунками, підтверджуючи свої взаємозв'язки. Коли конунґ брав участь у святі дарів, його супроводили охоронці — *drótt* (*hirðsmenn*), тож селяни були зобов'язані виявляти їм гостинність і давати їм подарунки, так само як і конунґові[100].

Конунґа обирали з-поміж членів королівського (харизматичного) клану, і за свої дії він відповідав перед усіма місцевими асамблеями (*þing*). Отже, присутність конунґа на якомога більшій кількості асамблей відігравала вирішальну роль у зміцненні його влади та успіху його заходів.

Герсіри були представниками місцевих інституцій, давніших за інститут королівської влади. Вони й далі співіснували з королем і часом були незалежні від його влади.

Коли Гаральд Світловолосий (бл. 875—945, див. с. 518 та прим. 153) почав силоміць об'єднувати кілька скандинавських земель-королівств, то, за словами Гальвдана Кута, інститут супра-конунґа «з самого початку був єдиним національним інститутом. Влада супра-конунґа спиралася на його меч і завоювання, а його первісна мета навряд чи дуже відрізнялася від цілей, що спонукали вікінґів вирушати в похід: він жадав честі й багатства. Але здобуття влади й само по собі мало певні наслідки: щоб утримати владу, її треба

було організувати, і, річ природна, королівська влада стала економічним, військовим, адміністративним і, нарешті, навіть духовним рушієм національного життя»[101].

Держава супра-конунґа, особливо після об'єднання кількох земель та союзу конунґа з церквою, називалася «корона».

РОЗДІЛ IV Раби (див. с. 745)

Раби (одн. *Þræll*, мн. *Þrælar*) поділялись на три категорії: спадкові місцеві раби (*fostre*), добровільні раби (давньошвед. *gæf Þræl*) і куплені або полонені немісцеві раби. Раби не мали юридичного статусу, і їх просто вважали «різновидом худоби» (*annat fæ*). Поперваx рабів використовували переважно як хатніх робітників та слуг, згодом вони працювали й у сільському господарстві[102].

Вільновідпущеники (libertus) мали назву *leysingi*[103]. Процес повного виходу на свободу вимагав юридичних формальностей, а також певних соціальних церемоній, різних у кожній землі. Вільновідпущеник мав або бути введений до складу якоїсь родини (Швеція), або дістати юридичний статус (Ісландія). З нагоди свого звільнення вільновідпущеник був зобов'язаний улаштувати *frelsis-ǫl*, бенкет. До цього бенкету він і далі в деяких аспектах зберігав залежність від свого колишнього господаря.

Кількість рабів, особливо за доби вікінґів, напевно була значною, бо вікінґи насамперед відзначалися у гонитві за рабами та работоргівлі, проте бодай приблизних оцінок тієї кількості ми не маємо.

За давньонорвезьким правом, господарство середніх розмірів із дванадцятьма коровами й трьома конями повинно було мати трьох *þrælar* (рабів)[104].

І в Данії, і в Норвегії рабство зникло бл. 1200 р., зате у Швеції зберігалось аж до першої половини XIV ст.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

Чотири типи замкнених соціальних структур, характерних для кожної землі

Загальний огляд

Уявлення про територіальний суверенітет та центральну верховну владу не тільки над великою територією (скажімо, нинішньою Швецією), а й над окремою землею тієї доби були ще невідомі. Натомість тоді співіснували чотири квазікорпоративні організаційні системи:

1) місцеві організації селян (громади);

2) володіння ланд-конунґа та його щорічні об'їзди своїх територій;

3) воїни-пірати (вікінґи) та їхні бази;

4) ринки та міста чужоземних купців.

Не було жодних обмежень, які перешкоджали б членам однієї організації приєднуватись до іншої. Замолоду майже кожен вільний чоловік, чи то представник військової аристократії (конунґ, ярл, герсір), чи то селянин (*bóndi*), подавався «у вікінґи», тобто брав участь у грабіжницьких виправах або далеких торговельних експедиціях (див. с. 696—697).

Слід, проте, чітко розрізняти завдання, що їх виконув ланд-конунґ, і завдання, до яких ця сама людина бралась як пірат. У другому випадку спроможності індивіда були набагато більші, бо він мав у своєму розпорядженні засоби, недосяжні ланд-конунґу.

РОЗДІЛ І Місцеві організації селян (громади)

Вступ

Культивовані землі належали вільним селянам. Найменшим місцевим об'єднанням селян був *sókn*, група ферм (хуторів) або сільська громада, що згодом ставали парафією[105].

Існували ще два різновиди ширших об'єднань селян, і завдяки їм населення кожної землі було поділене на великі громади.

Одне з них, можливо, давніше, називалося *hundrað*, або «сотня» (див. записи Таціта про «сотні» в його творі *«Germania»*, p. VI, 98 р. н. е.)[106], а друге — *herrað*, словом, етимологічно пов'язаним із словом *her-r*, що означало «військо»[107].

В Родгені (Швеція, Уппланд)[108] берегові округи мали назву *skiplagh*[109].

Обидва типи округ — і *hundrað*, і *herrað* — мали самоврядування, і на чолі їх стояли представники місцевих заможних кланів (*hersar* у Норвегії, *goðar* в Ісландії, *styræsmen* у Данії).

Місцеве сільське самоврядування складалося з чотирьох гілок:

а) юридичної;

б) культової;

в) адміністративної;

г) військово-морської.

Центром діяльності громади було місце, де збиралась асамблея, — *þing-staðr*. Це місце звичайно обладнували на території, яка належала найзаможнішому проводиреві (герсірові і т. ін.).

А. Юридична сфера і правосуддя

1. Віче (þing) і суддя (lǫgmaðr)

За всі юридичні питання відповідало віче (*þing*)[110] — обов'язкові (*allsherjarþing*)[111] збори всіх вільних селян даної округи (*hundrað* або *herrað*), які скликалися, щоб чинити правосуддя. На зборах головував обраний суддя (ON *lǫgmaðr*; мн. *-menn*), що звичайно виявлявся місцевим проводирем (герсіром та ін.)[112]. Хоча теоретично посада судді була виборною, на практиці наступником судді на

посаді ставав його син або якийсь інший близький родич. Головний обов'язок судді полягав у переказі з пам'яті традиційних місцевих законів у віршованій формі.

Місцеві віче могли судити за кримінальні та цивільні злочини згідно з традиційними законами, проте не мали права ухвалювати нових законів; таке право належало юридичним конфедераціям.

Після того як округи *hundrað* та *herrað* стали частинами більшої територіальної одиниці — землі, місцеві окружні судді вже підпорядковувалися земельному судді.

У Швеції сформувалась найкраще розвинена система послідовної субординації. На її чолі стояв тіундаладський суддя, чия посада була виборною протягом усього досліджуваного в цьому розділі періоду (й навіть пізніше, впродовж усього XIV ст.).

2. Юридичні конфедерації

Наприкінці вікінґської доби Норвегія складалася з чотирьох конфедерацій (див. с. 493), що набули більш-менш однорідного характеру єдиної держави після 1164 р., хоча за доби середньовіччя труднощі сполучення між окремими регіонами не давали їм змоги утворити справді уніфіковану державу.

Кожною конфедерацією правили щорічні збори представників[113]. Фростатінґ[114] складався з чотирьохсот представників, обраних за таким принципом: чотири землі (краї) Зовнішнього Трендіру давали по шістдесят представників, а чотири землі Внутрішнього Трендіру — по сорок представників.

Наявні дані про Ґулатінґ[115] за доби Олава Тихого (1066—1093) свідчать про таку кількість представників від кожної землі, що була членом конфедерації:

Гордаланд	102
Соґн	64
Фірдафюлькі	80
Роґаланд	102
Аґдер	27
Сун-Мерр	25(?)

Загальна кількість становить понад 375 чоловік, тобто, напевно, 400 членів, як і у Фростатінґу.

Гейдсевіслаґ, на думку Чарлза Джойса, що не подає жодних подробиць, мав збори з 250 представників[116].

Про Борґартінґ[117], на жаль, немає жодних даних, але, взявши до уваги економічну могутність регіону, його провідну роль у формуванні рекрутованого війська, а також чисельність населення,

можна твердити, що він складався принаймні з чотирьохсот представників.

Бл. 1100 р. кількість представників усіх чотирьох норвезьких асамблей становила десь 1650 чоловік, отже, один представник припадав приблизно на кожні 160 чоловік населення, а це свідчить, що в Норвегії утвердилася справді демократична система врядування[118].

3. Правосуддя

Судові дебати, як у кримінальних, так і в цивільних справах, відбувалися на окружних вічах (*þing*). Кари, що їх накладали суди, спиралися на систему *wergild* і могли бути такого характеру:

1. Відшкодування грішми.
2. Оголошення поза законом, яке можна було обмежити сплатою відшкодування.
3. Оголошення поза законом, яке не можна було обмежити сплатою відшкодування.

У рікі (*ríki*) треба було ще сплатити додатковий штраф або відшкодування конунґові.

Право на негайну помсту зберігало чинність тільки тоді, коли йшлося про близьких родичів.

Поєдинок на острівці (*hólmr*), що мав назву *hólmganga* («ходіння на острівець»)[119], був своєрідною останньою апеляцією або «Божим судом», щоб залагодити суперечку між двома чоловіками[120].

У випадках, коли бракувало фактичних доказів, те або інше випробування було остаточним способом підтвердити дані під присягою свідчення. Найпоширенішим випробуванням було *járn-burðr*, «випробування (розпеченим) залізом»[121].

Про юридичну літературу тієї доби можна довідатись у першому томі цієї праці, с. 491—509.

Б. Культи і релігія

1. Культові місця

Культові місця в Скандинавії мали три назви: *vé*, *hǫrgr* і *hof*[122].

Найпоширенішим з цих трьох термінів був, здається, *vé*, що означав «святилище, місце, позначене як священне». Це слово входило до назви кількох великих міст, наприклад міста *Vä*, «святилище», в Сканії. Зустрічається воно і в складних назвах — то як перший компонент (*Vi-borg*, «священний пагорб», в Ютландії; *Ve-stad*, «священне місце», в Норвегії), то як другий (*Odens-e* <*Óðins-vé*, «Одінове святилище» на острові Фюн).

Другим словом — *hǫrgr* (що спершу означало культову піраміду з каміння) — називали споруду або, точніше, накриття над якимсь образом. Славетний храм в Уппсалі, що його в 1070-х роках описав Адам Бременський, безперечно був *hǫrgr*. Це слово зустрічається і в назвах місцевостей, першим компонентом яких є ім'я якогось бога, як-от Тора: *Þórshǫrgr*[123] у Швеції.

Третій термін — *hof*, — який часто трапляється в топонімах, означав садибу заможного вождя (*hersir/goði*), де знаходилася споруда, в якій постійно влаштовували культові учти «для більшої кількості людей, ніж жило в господарстві».

Центральною культовою постаттю став вождь у своїй якості жерця, і його називали *hofgoði/goði* (Адам Бременський — *sacerdotes*). Племінний вождь був старшим під час здійснення обітних пожертв богам (*blót*) і головував на жертовних учтах. Щороку відбувалося кілька таких учт (мінімум три), і на одній з них неодмінно мав бути присутній ланд-конунґ. Після навернення до християнства *hofgoði* став священиком (Ісландія), а *hǫrgr* у маєтку, що набув статусу *hof*, звичайно переносили на місце християнської парафіяльної церкви.

У Скандинавії було дуже поширене поклоніння гаям, і тому топоніми, де один компонент — ім'я якогось бога, а другий — *lundr* («гай»), трапляються дуже часто, особливо з іменами таких богів, як Одін, Уль, Тор, Фрейр і Фрея. *Lundr* як топонім відомий і без імен богів, скажімо, Лунд — столиця Сканії.

2. Релігія

Археологічні дані засвідчують, що перші політичні утворення в Скандинавії сформувались у південно-західній частині півострова — в Сканії. І справді, саме від слова *Skåne* походить і сама назва Скандинавії.

Проте найдавніший і найцікавіший релігійний осередок півострова був в Уппсалі на озері Меларен.

Там стояв славетний храм (*hǫrgr*) трьох головних скандинавських богів — Фрейра, Тора та Одіна, і його дуже яскраво описав Адам Бременський (бл. 1072—1076)[124].

Культ Фрейра, бога родючості, а отже, й покровителя сільського господарства, здавна був поширений в Уппсалі (клан Вані), але покровителем Інґлінґів, напевно, став бог Уль.

І Тор, і Одін (що належали клану Асів) були прибульцями зі Сходу. За переказом, що його наводить Сноррі Стурлусон (пом. 1241 р.), їхні культи прийшли з району Танаїсу (Дону). Тор, бог фізичної сили, символом якого став молот *Mjǫllnir* («блискавка»),

виявився дуже популярним серед селян, натомість Одін, вигадливий і примхливий бог сутичок і грабіжницьких виправ, був богом можновладців і покровителем військової аристократії, так само як і її панегіристів — скальдів[125].

Одіна вважали найвищим божеством. Його громадські культи існували в Данії і Ґаутланді, і цей факт разом з деякими іншими вказівками, можливо, відображує герульсько-ґотську традицію. Досить цікаво, що в Швеції, на батьківщині бога Фрейра, Одінове ім'я аж до XV ст. стало еквівалентним слову «сатана».

Головним божеством Норвегії був Тор; його храм у Трондгеймі 996 р. зруйнував Олав Трюґґвасон.

Усе це свідчить, що давньоскандинавська релігія справді відображувала життєві потреби суспільства, бо кожна з головних сфер людської діяльності — сільське господарство, війна, грабіжницькі походи — мала свого божественного покровителя.

Літературну творчість норвежців, яку вони приписували натхненню, що йшло від Одіна, розглянуто в першому томі цієї праці.

В. Адміністрація[126]

Як ми знаємо, вирішальну роль у збереженні внутрішнього миру відігравала влада місцевого (окружного — *hundrað/herrað*) герсіра (в Норвегії; в Данії — *styræsmæn*; в обох Ґаутландах — *hæraþs höfþingi*), проте подробиці залишаються неясними, бо бракує свідчень історичних джерел.

Згодом, після того як ланд-конунґ об'єднав під своєю владою кілька округів (*hundrað/herrað*), він обернув місцевого герсіра на свого представника, проте результати в кожному окремому випадку були різні. Конунґ виявив, що деякі представники вірно служать йому, натомість інші мають свої честолюбні задуми й коряться йому тільки під примусом.

Кожною фермою, що належала королівському кланові, керував окремий королівський управитель.

Ринки та міста, чужі селянським громадам, теж містилися на території, що належала конунґові, поза межами юрисдикції окружної (*hundrað/herrað*) адміністрації; див. с. 694, 698, 715.

Г. Морська оборона і leiðangr

1. Leiðangr як військово-морські сили

а) Загальний огляд

Місцеве рекрутоване військо боєздатних чоловіків, що мали боронити країну, називалося *leiðangr* (ON> норв. *leidang*; давньодан. *lethang* > *leding*; давньошвед. *lethunger*>*ledung*) і було переважно морською силою, бо єдиними воїнами, яких можна уявити в тому суспільстві, були моряки[127].

Цим морським військом спочатку командував місцевий магнат (герсір у Норвегії; стюресман у Данії; ярл у Швеції XIII ст.), що звичайно був і власником місцевого корабля. Служба у війську тривала влітку протягом 8—16 тижнів.

Місцеві селяни мали постачати людей і харчі для одного корабля з кожної округи.

Гундради, поширені в Свіаланді, або власне Швеції, мусили виставляти від 100 до 120 бійців. Герради, що були звичайними територіальними одиницями в Норвегії, Данії і в обох Ґаутландах, давали по 40 бійців (як правило, екіпаж одного корабля).

У процесі розвитку *leiðangr* як військовий обов'язок поступово перетворився на основний податок, який у джерелах, написаних латиною, названо *expeditio*.

Судна, на яких плавало рекрутоване військо, належали до типу *snekkja* («змія»). Екіпаж пересічного данського корабля налічував 40 чоловік, зате шведського корабля — понад 100 чоловік. Норвезькі галери були різного типу — від двадцятилавних суден із командою 90 чоловік до великих двадцятип'ятилавних кораблів із командою 160 чоловік і навіть тридцятилавних кораблів з екіпажем 260 чоловік.

б) Походження leiðangr

Майже немає сумніву, що військово-морські сили *leiðangr* зародилися за вікінґської доби. Ерік Аруп[128] подав дуже переконливі аргументи, що ініціатива організації рекрутованого війська із селян належала вдатним *hǫfðingjar*-ам, незалежним піратським ватажкам, які мали потребу у воїнах та кораблях, зверталися до місцевих тінґів і залучали *búandr* до участі у своїх походах. Оскільки винагородою була певна частина здобичі та трофеїв, *hǫfðingjar*-и, напевно, з'ясувавши, що дешевше наймати селян, ніж професійних піратів, часто мали успіх у своїх спробах рекрутування.

Отже, участь у військово-морських силах спершу була добровільною. Тільки згодом ланд-конунґи перестали наслідувати приклад

hǫfðingjar-ів і змінили характер *leiðangr*, поступово перетворивши його на обов'язкове рекрутування на морську службу (за *«Геймскрінґлою»*, це сталося за доби норвезького короля Гаральда Світловолосого). Але іноді конунґи натрапляли на завзятий спротив, як, скажімо, данський король Кнут Свейнссон, якого 1085 р. вбили селяни, шо відмовлялися служити.

За словами Арупа, *leiðangr* зародився на данських островах. Якщо зважити на географічне становище цих островів (Ермольд Ніґелл на початку IX ст. писав: «Данці... живуть у морі») та добре засвідчену спеціалізацію їх жителів (Адам Бременський, бл. 1070 р.,), то це припущення видається цілком обґрунтованим.

в) Leiðangr у Данії

Leiðangr (давньодан. *lethang*) був поширений в усій Данії. Кожна з 200 округ (*herrað*) ще ділилася на 2—4 корабельні округи, які мали назву *skipän*; усього таких округ налічувалося п'ятсот.

На жаль, до нас дійшли тільки цифри, які відображають стан реформованої *leiðangr*-системи XII—XIII ст.

За *«Саґою про Кнютлінґів»* (бл. 1241—1259)[129], у Данії XII ст. флот із рекрутованим військом складався з 850 суден. Цифри наведено відповідно до єпархій:

	Єпархія	Число кораблів	
А. Ютландія	1. Гедебю	130	Загалом у Ютландії 480
	2. Ріпе	110	
	3. Оргус	90	
	4. Віборґ	100	
	5. Вендле	50	
Б. Острови	6. Фюн	100	Загалом на островах 220
	7. Роскілле	120	
В. Сканія	8. Лунд	150	

г) *Leiðangr* у Норвегії

У Норвегії *leiðangr* охоплював усі прибережні землі, тож виняток становили тільки позбавлені доступу до моря фюлькі Гейдсевіслаґу (Гадаланд, Гейдмьорк, Раумарікі, Ґудбрансдал, Ейстрідал) і Борґартінґу (Грінґарікі, Вальдрес, Гаддінґядал, Наумдал, Теламьорк).

У Норвегії корабельні округи мали назву *skipreiða* (мн. *skipreiður*). У заповіті Маґнуса Законодавця (складеному бл. 1277 р.) названо 279 корабельних округ, причому Фростатінґ поділявся на 92 округи, Ґулатінґ — на 126, а Борґартінґ — на 48; Галоґаланд складався з 13 корабельних округ[130].

У вигляді таблиці кількість суден, яку мало спорядити кожне фюлькі, можна зобразити так:

	Фюлькі	Число корабельних округ	
А. Галоґаланд	1. Галоґаланд	13	
Б. Фростатінґ	2. Наумдал-фюлькі	9	Загалом у Фростатінґу 92 корабельні округи
	3. Спарбюґґва-фюлькі	8	
	4. Ейна-фюлькі	7	
	5. Вердела-фюлькі	[5]	
Трьонделаґ (Трендалаґ)	6. Скейна-фюлькі	5	
	7. Стьордела-фюлькі	8	
	8. Стрінда-фюлькі	8	
	9. Ґаулдела-фюлькі	10	
	10. Оркдела-фюлькі	8	
	11. Норд-Мерр	16	
	12. Раумсдал	8	
В. Ґулатінґ	13. Зунн-Мерр	16	Загалом у Ґулатінґу 126 корабельних округ
	14. Фірда-фюлькі	15	
	15. Сюґна-фюлькі	16	
	16. Гьорда-фюлькі	32	
	17. Рюґґя-фюлькі	32	
	18. Еґда-фюлькі	15	
Г. Борґартінґ	19—20. Ґренланд і Вестфолл	16	Загалом у Борґартінґу 48 корабельних округ
(Вік)	21. Вінґульмьорк	16	
	22. Ранрікі	16	

Згідно з Ґулатінґським правом, § 315 (бл. 1100 р.), загальна кількість споряджених суден мала становити 313, 192 з яких були двадцятилавні, 120 — двадцятип'ятилавні і 1 — тридцятилавне[131]. Подані цифри у вигляді таблиці дають таку картину:

		Число кораблів 20-лавні	25-лавні	30-лавні
А. Галоґаланд	1. Галоґаланд	13	—	1
Б. Фростатінґльоґ	2. Наумдела-фюлькі	9	—	—
	3. Трьонделаґ	80	—	—
	4. Норд-Мерр	20	—	—
	5. Раумсдал	10	—	—
В. Ґулатінґльоґ	6. Сунн-Мерр	—	16	—
	7. Фірда-фюлькі	—	15	—
	8. Сюґна-фюлькі	—	16	—
	9. Гьорда-фюлькі	—	32	—
	10. Рюґґя-фюлькі	—	32	—
	11. Еґда-фюлькі	—	15	—
Г. Борґартінґльоґ	12. Вік	60	—	—

За підрахунками Ґергарда Гафстрема, кількість моряків, необ-

хідних для цих кораблів, становила 36 910 чол.[132], або приблизно одну десяту частину всього населення Норвегії.

ґ) Leiðangr у Швеції

У Швеції *leiðangr* (давньошвед. *lethunger*) обмежувався балтійськими прибережними землями. Інші землі, а саме: Вестра Ґауталанд, Дал, Вермаланд, Далар і Геріардал — не брали участі в такому рекрутуванні.

Як згадано вище, Швеція мала два типи адміністративних округ — *herrað* і *hundrað*. *Herrað* стали ототожнювати з округами, що споряджали кораблі, натомість *hundrað* (їх у Швеції називали *hund*) були поділені на дві *skiplagh*, корабельні округи. Прибережні округи Тіюндаланду та Аттундаланду почали використовувати цей останній термін (*skiplagh* > швед. *skeppslag*, «корабельна округа») як єдину назву адміністративних одиниць.

Корабельна округа здебільшого відповідала за спорядження одного корабля, зокрема й за комплектацію екіпажу — воїнів-веслярів і чотирьох офіцерів — та постачання провіантом протягом 8—16 тижнів.

Для Швеції Ґергард Гафстрем реконструював — на основі даних збережених документів — докладний гіпотетичний поземельний розподіл суден із рекрутованим екіпажем і подав його у формі таблиці[133]:

		Число кораблів
I. Свіаланд		
А. Уппланд	1. Тіундаланд	40
	2. Аттундаланд	32
	3. Ф'ядрундаланд	16
	4. Трьоґд (=Трьоґбогундаре)	4
	5. Ґестрікаланд	4
	6. Родген (Тіундаландс-Род і Аттундаландс-Род)	18
	Увесь Уппланд	114 суден, 11 400 моряків
Б. Вестманналанд		16
В. Судгерманналанд		24
Г. Неріке		12
Ґ. Гельсінґаланд	1. Гельсінґаланд	18
	2. Мідгальпад	6
	3. Анґерманаланд	12
	4. Оланд	12
	Увесь Свіаланд	214 суден, 21 400 моряків
II. Ґауталанд		
А. Естра Ґауталанд		24
Б. Смоланд		20
В. Еланд		3

Г. Ґотланд		7
	Увесь Ґауталанд	54 суден, 5 400 моряків
III. Міські й королівські кораблі		12
	Загальна кількість	280 суден, 28 000 моряків

2. Компенсаційне регулювання

Оскільки округи, що не мали виходу до моря (особливо гірські), не могли споряджати суден, вони були зобов'язані постачати відповідну кількість вершників і провіанту, зокрема вівса.

Однією з таких земель був Гейдмьорк. Кожен з його трьох *priðjungar* мав спорядити 120 (велику сотню) вершників і чотирьох офіцерів[134].

У Данії існував компенсаційний податок — *quærsæde*[135], — і його збирали в районах поза межами *leiðangr*-системи. Цьому податку підлягали передусім господарства, що виникли після запровадження *leiðangr* як військового обов'язку.

а) Leiðangr як місцевий податок

З інтенсифікацією сільськогосподарської діяльності протягом вирішальних літніх місяців служба у військово-морських силах стала для селян прикрим тягарем. З іншого боку, королі вже менше переймалися старомодним флотом (надто в Данії), крім того, їм часто доводилось воювати на континенті (зі слов'янами та ґерманцями). Тепер володарі віддавали перевагу загонам найманців, а особливо — німецькій кінноті.

Отже, десь у XII ст. і селяни, і данський король, вражені ефективністю запровадженої церковної десятини, погодилися, що замість спорядження корабля та постачання провіанту кожна округа має платити королю по сорок срібних марок — одна марка за кожного *havne*, члена екіпажу.

У тому самому XII ст. данський приклад стала наслідувати Норвегія, а на початку XIII ст. до такого варіанта схилилась і Швеція.

3. *Leiðangr як індивідуальний податок*

а) *Загальний огляд*

У роки, коли не було морських походів, корабельні округи мусили сплачувати королю податок.

Наприкінці XII ст. окремий селянин міг відкупитися від військово-морської служби. В Данії таке *liberatio expeditionis* мало назву *stuth* (за даними Стуре Боліна[136]). Вперше про *stuth* згадано в одному документі 1204 р.

Але в Данії ще до початку XIII ст. *leiðangr* трансформувався з місцевого податку на регулярний індивідуальний податок (*expeditio*), розмір якого залежав від вартості майна.

У Норвегії ця зміна сталася в 1270-х роках після указу короля Маґнуса Законодавця, у Швеції — десь тієї самої доби.

Завдяки монографіям Ґерхарда Гафстрема і Фольке Доврінґа стало можливим уявити, як визначали вартість майна в давній Швеції.

б) *Markland у свеїв і attung у ґаутів*

У Свіаланді термін *hundrað* з'являється у двох формах: *hund* і *hundare*[137]. Першим словом називали адміністративну одиницю, що правила за основу набору до морського війська, а друге означало *leiðangr* — округу як одиницю оподаткування.

Hundrað складався з двох корабельних округ, що, в свою чергу, теж ділилися на вісім одиниць. У *hund* (рекрутській окрузі) ці одиниці мали назву *tollf(ar)* (ON *tǫlftr*, «дванадцята частина»); належна до *hund* корабельна округа складалася з чотирьох *tólftar*[138]. В *hundare* (одиниці оподаткування) ця менша одиниця називалася *attung* (ON *áttungr*, «octonarius»)[139].

Tolft (а відповідно й *attung*) поділявся на шість або на дванадцять частин. У першому випадку то були шість *forn hamnor* («старі *hamna*» в системі рекрутування), що дорівнювали шістьом податковим *hamnor*, кожен з яких мав вісім *markland* (система оподаткування). В другому випадку там було дванадцять *bólby* (система рекрутування), які дорівнювали дванадцяти *by* (простим селам), кожне з яких мало чотири *markland* (система оподаткування); таке село відповідало звичайному королівському селу, що шведською мовою називалося *húsaby*. *Markland*, латинська назва якого *marca(ta) terrae*, поділявся на одиниці, основані на монетарній системі: вісім *öresland* (*ora terrae*), три *örtugland* (*solidus terrae*) і п'ятнадцять (згодом вісім) *pennigland* (*denarius terrae*).

Східноґаутська *herrað*-округа поділялася на *hamna* і *ha*. Донедавна вважали, що ці обидва терміни — *hamna* (буквально «кочет» = дан. *hafnœ*, «корабельний причал») і *ha* (<*hár*, «пара кілочків, що виконує функцію кочета», мн. *háir*) — вживали як синоніми, проте Ґергард Гафстрем довів, що вони означають різні речі: *hamna* — це одиниця рекрутування, що давала пару веслярів для корабля, а *ha* — це один *háseti*, тобто весляр[140]. У ґаутській системі одна *hamna* дорівнювала ґаутському селу, що називалося *storby*, а одне *ha* — ґаутському селу, що називалося *holmby*. Одне *storby* складалося з шістнадцяти *attungar*, тоді як *holmby* ділилося на вісім *attungar*, що дорівнювали чотирьом шведським *markland*. Ці дані дають нам таке

рівняння: один свейський (шведський) *markland* = двом ґаутським *attungar*.

Таким чином, і шведська, і ґаутська системи мали однакове походження: за їх вихідний пункт правило звичайне село (*by*). Після запровадження оцінки в маркландах таке село дорівнювало чотирьом маркландам у Свіїв—Швеції (= *húsaby*) і восьми аттунґам у Східному Ґаутланді (=*holmby*).

* * *

Маркланд запроваджено в Свіаланді протягом XIII ст.[141] разом із *solskifte* (див. с. 668). Система *marca terrae*, добре відома у Франції та Англії, напевно, потрапила до Швеції завдяки духівництву (ченцям) іноземного походження. Система *attung*-ів теж континентального походження (*octonarius*), але дійшла до Ґаутланду через Данію, де вона міцно утвердилась[142].

в) *Селянин стає платником податків*

Утвердження *leiðangr* як індивідуального податку цілковито змінило досі особисті взаємини селян і короля. Раніше селяни виконували свої загальні особисті зобов'язання перед ланд-конунґом, а тепер стали звичайними анонімними платниками податків.

Проте для корони, що тільки-но утверджувалась, запровадження цього податку стало важливим кроком до бюрократизації та модернізації, забезпечуючи стале й незалежне надходження коштів, потрібних для адміністративних, фіскальних та оборонних цілей.

РОЗДІЛ II Ланд-конунґ.

а) Обсяг влади ланд-конунґа

Влада ланд-конунґа (як згодом і влада супра-конунґа) тоді ще не інституціалізувалась. Успіх або невдача окремого конунґа цілковито залежали від його здатності переконувати місцевих селянських проводирів (отаманів) і від сили та боєздатності його дружини.

«Данія», «Швеція» чи «Норвегія», якою володів той або той ланд-конунґ, не конче була тотожна країні, де врядував його найближчий і подальші наступники. Вірність його підданих спиралася на *ad hoc* основу і була тимчасовою.

Не було ще ані центральної бюрократії, ані поліційної сили (окрім зародження описаної вище місцевої *húsaby*-системи), за-

лежних лише від короля, бо, як не брати до уваги особистих володінь короля, не було й державної скарбниці для оплати їхньої роботи.

б) Володіння (Demesnes) ланд-конунґа і його полюддя

Хоча Сноррі Стурлусон згадує (бл. 1230 р.), що в Швеції IX ст. існували *herraðskonungar* (конунґи окремих округ), можна стверджувати, що за доби, яку ми розглядаємо (бл. 800 р.), кілька сусідніх округ (*hundrað/herrað*) уже були об'єднані владою якогось заповзятливого вікінґського короля в більшу територіальну одиницю, що називалася *land*, «земля» або «край». І справді, є підстави висловити здогад, що ця нова ситуація стала наслідком Бравеллірської битви (бл. 770 р.).

Отже, інститут ланд-конунґів виник у середовищі «конунґів-конкурентів» — представників певних харизматичних кланів, що оселились у тій або тій землі (*sátu at lǫndum*, пор. с. 673). Саґи подають чимало прикладів такого процесу заселення земель.

Ланд-конунґ володів як своєю офіційною спадщиною землями з великими фермами, які належали династії, що правила тієї пори, і мали назву (ON) *húsa-bær/húsaby* («маєтності» = Зах. Європа demesnes), котра означала буквально «поселення з (багатьма) будинками»[143]. Такі ферми займали стратегічно важливі місця в округах (*hundrað/herrað*) землі або колоній, і ними керували королівські управителі (*villicus*; норв. *armaðr* / мн. *armenn*; дан. і швед. *bryti*)[144], що за давніх часів здебільшого були рабами. Ферми мали кілька житлових споруд, збудованих для конунґа та його дружини, щоб ті могли зупинитися під час своїх щорічних походів. Крім того, там були комори для провіанту, який постачали місцеві селяни як плату й за мир (*friðr*), що його забезпечував конунґ, і за його королівський суд.

Деякі з *húsaby*-ферм виконували, напевно, й військові функції, як-от квартирування з метою оборони військових залог із членів королівської дружини (*hirð*).

Húsaby-ферми функціонували як тимчасові королівські резиденції (тоді ще не існувало уявлення про постійну столицю) і тому часто перетворювались на військові бази та місцеві політичні, фіскальні та адміністративні осередки (порівн. *погости* в Новгороді)[145].

Об'їжджаючи свою землю (згадайте *veizla*, «свято дарів», і шведську *Eriksgata*), ланд-конунґ у супроводі дружини (*hirð*) та місцевих заручників (ймовірно, відповідно до давньоґотського звичаю)[146] мав нагоду зустрітися з місцевими селянами та бути присутнім на їхніх *тінґах*, дістаючи таким чином визнання і підтримку.

Асґаут Стейннес висловив припущення, що *húsaby*-система зародилася десь у VII ст. у шведському Уппланді й протягом VIII—IX ст. потрапила до Норвегії завдяки династії Інґлінґів, що поширювала сферу своєї влади[147].

У шведському Уппланді поблизу *húsaby*-ферм звичайно містилися ферми, присвячені культові бога Улеві (можливо, бога мандрівників), покровителя клану Інґлінґів.

Розміщення *húsaby*-ферм і ферм, присвячених Улеві, в краях, які спочатку належали Гейдсевіслаґу (наприклад, у Вінґульмьорку, Вестфоллі, Гейдмьорку, Раумарікі — перших норвезьких територіях, що їх окупували Інґлінґи), дуже своєрідне. Як довів Стейнес, спираючись на дані топоніміки, обидва різновиди ферм засновано вздовж тодішніх головних шляхів сполучення. Таким чином, ферми, присвячені Улеві, були цілком придатним місцем для постою короля під час його подорожі (як-от задля свята дарів, *at veizlum*) від одного *húsaby* до іншого[148].

Комбінована система обох різновидів ферм поширилась і в Роґаланді та Аґдері. В Роґаланді існував спеціальний податок (*utskyld*), сплачуваний *húsaby*-фермам. Такий податок був зовсім не відомий у тогочасній Норвегії, зате в Швеції він набув загального поширення[149].

Після того як Гаральд Світловолосий об'єднав Норвегію, *húsaby*-систему успішно запровадили в Мере, Трьонделаґу і Галоґаланді, проте ферм, присвячених Улеві, там не засновували[150]. На територіях, підвладних Ґулатінґові, місця, де стояли залоги, дістали іншу назву — *-landir*[151].

У X ст. система *húsaby*-ферм була запроваджена і в Данії, можливо заходами ютландських королів з династії Єллінґе[152].

Ланд-конунґ (як перед ним і проводир *hundrað/herrað*) не мав влади над територією, оскільки земля за межами його *húsaby* (та Улевих) ферм була *óðal*, тобто винятковою й невідчужуваною (алодною) власністю селянських родин.

Сноррі Стурлусон (бл. 1230 р.), описуючи, як Гаральд Світловолосий (бл. 875—945)[153] запроваджував континентальну систему королівської адміністрації в усій Норвегії, вважав, що ті заходи, абсолютно чужі способу мислення давніх норвежців, стали фактично експропріацією *óðal* — земельної власності селян[154].

Тільки після збору рекрутованого війська (*leiðangr*, див. с. 685) ланд-конунґ якийсь час (від 9 до 16 тижнів) мав у своєму розпорядженні значні військово-морські сили (проте не мав ні вершників, ні піших вояків). Тоді він міг організовувати грабіжницькі походи і здійсню-

вати раптові морські напади. Лиш дуже рідко він спромагався окупувати якусь територію на тривалий час.

* * *

Як уже сказано вище, саме на території, належній кланові ланд-конунґа, іноземні купці мали право будувати свої ринки й міста. За цей привілей вони повинні були сплачувати ренту королевим урядовцям (*bryti*, *ármaðr*).

РОЗДІЛ III Воїни-пірати та їхня економічна база

а) Загальний огляд

Воїни-пірати скандинавського й нескандинавського походження, що їх називали *Nordmanni*[155], *Wichingi* та *Ascomanni*[156], могли засновувати свої бази та місця для відпочинку на території якоїсь землі, особливо в приморських провінціях із затишними гаванями, й на островах, зокрема на данських. Ця діяльність відбувалась або під проводом ланд-конунґа, або навіть без його згоди (якщо територія була *ríki*), коли пірати мали досить сили, щоб захищатися, і перед тим про них пішла гучна слава. Такі пірати інколи давали ланд-конунґові як подарунок частину своєї здобичі, надто коли відчували потребу в сприянні з його боку[157]. Деякі пірати були діловими партнерами ланд-конунґа і тоді, звичайно, сплачували володареві належну йому частку; див. с. 510. Вікінґський ватажок мав назву *hǫfðingi* (мн. *hǫfðingjar*)[158].

Піратська діяльність на півночі нагадувала евразійське степове розбишацтво (на козацький кшталт) пізнішого монгольського періоду (XIV ст.), особливо походи українських козаків XVI — першої половини XVII ст. Як уже сказано вище, чимало герсірів та *búandr* і майже кожен скандинавський король замолоду проходили крізь «обряд ініціацій», грабуючи якісь нескандинавські землі, переважно Аустрвеґ, Східну Балтику та Англію. А втім, конунґи грабили й території своїх скандинавських сусідів, бо відчуття національної солідарності тоді ще не сформувалося[159]. Пірати інколи створювали свої власні держави, наприклад *Regnum Nortmannorum* у Дорестаді, Вальхерені й Рюстрінґені в IX ст.[160]. У IX ст. північні пірати були скандинавського або естонського походження. В X ст. наперед вийшли кури з Аустрвеґу, поступившись в XI—XII ст. піратам вендського походження (польськ. *chąśnicy*)[161].

б) Англія як Рим для вікінґів

Аж ніяк не випадково, що вікінґи почали нападати на Англію в перші десятиріччя VIII ст. Тогочасна Англія була невдовзі об'єднаною багатою країною, що мала великий інтерес для вікінґів. Згодом вона набула слави як країна, де можна здобути багатство, набратися досвіду, витонченості, прилучитися до розкоші, — десь таким самим видавався ґерманським варварам Рим за доби розквіту Римської імперії.

Норвезьким селянам Англія давала змогу оселитися на родючих британських землях. Така перспектива вабила їх не менше, ніж можливість, яка за давніх часів відкривалася перед різними ґерманськими племенами (скажімо, вестґотами): перетнути римський *limes* і оселитися в імперських провінціях. На основі одного уступу з Англосаксонської хроніки (під 896 р.) Пітер Г. Соєр недвозначно довів існування конкретного зв'язку між походами вікінґів та їхніми пошуками родючих земель в Англії.

«Походи, — писав він, — були способом нагромадження капіталу, який давав змогу оселитись... Цю думку підтверджують і археологічні знахідки з Данії. Один з разючих фактів скандинавської вікінґської археології полягає в тому, що в Скандинавії знайдено дуже мало західноєвропейських монет, карбованих до 950 р. Учені вдавались до найрізноманітніших пояснень, як-от, скажімо, що срібло переплавляли на зливки, бо скандинави були на домонетарній стадії розвитку й не визнавали вартості срібних монет, але цю гіпотезу навряд чи можна вважати переконливою. Зате є набагато більше підстав твердити, що срібло, котре, як згадують хроніки, платили великими кількостями, ніколи не досягало Скандинавії. Для данців воно було необхідною передумовою оселення, і 896 р. ті, хто не мав грошей і не міг оселитись, були змушені й далі шукати гроші десь в іншому місці. Чимало награбованого пішло на оплату випивки, харчів і вбрання, але, можливо, частину грошей витрачено на купівлю землі...»[162]

Для тямущих північних ланд-конунґів, що розуміли ідею поступу та переваги, які могла надати розвиненіша політична система, Англія IX—XII ст. була головним джерелом натхнення і головним об'єктом наслідування. Щоб мати живий приклад, згадаймо бодай описану нижче реформаторську діяльність Гаральда Світловолосого (пом. 945 р.) та його сина Гакона (948—961)[163]. То були перші скандинавські ланд-конунґи, які усвідомили, що єдиний шлях зберегти свою владу — об'єднати невеличкі ізольовані норвезькі *ríki*.

Не раз уже сказано, що всі західноєвропейські релігійні та

культурні течії, які зародилися на берегах *Mare Nostrum* (наприклад, християнство, місіонерська діяльність, писемність), дійшли до Скандинавії через Англію. Свіаланд (Уппсала), що мав свого ланд-конунґа й лежав на східному узбережжі Балтійського моря, був фактично примітивною країною, цілком ізольованою від європейських процесів розвитку аж до кінця X ст. Ця ізоляція скінчилася тільки тоді, коли Олав Скаутконунґ (994—1022), успадкувавши державу свого батька Ейріка Переможця (пом. 904 р.), став ще й королем Західного Ґаутланду на березі протоки Скаґеррак.

Аж до кінця XI ст. найвеличнішим задумом честолюбних і могутніх вікінґських королів була мрія стати володарем *par excellence*, тобто королем Англії.

У науковій літературі часто можна прочитати про Данську (або Північноморську) імперію Кнута Великого (Knútr inn ríki, 1015—1035)[164]. А от Кнут Свейнссон ніколи не намагався створити чи то данської, чи то своєї особистої імперії. Мабуть, така можливість навіть ніколи не поставала перед ним, бо він мріяв бути тільки королем Англії[165]. Досягши цього високого становища, він правив як англійський «Canutus»[166]. Так само й остґотський король Теодоріх (пом. 526 р.), завоювавши 493 р. Рим, ніколи не мріяв про заснування там своєї імперії. Твердження такого автора, як Палле Лаурінґ, що «Кнут фактично став англійцем»[167], безперечно слушне. У зв'язку з цим слід пам'ятати, що в Європі сама ідея імперії була пов'язана лише з Римом, і тільки Наполеон заснував свою «націоналізовану» «імперію французів» (1804 р.).

в) Ланд-конунґи як пірати й завойовники

Як уже сказано, за мирного часу ланд-конунґ мав дуже обмежену політичну владу над селянським суспільством, зосередженим навколо своїх *тінґів* і зацікавленим тільки місцевими перспективами.

Зате під час війни ланд-конунґ був всевладний і отримував змогу здійснювати раптові морські напади. Використовуючи свої тимчасові диктаторські повноваження, ланд-конунґ інколи здобував разючі перемоги[168]. Деякі ланд-конунґи, скориставшись близькою до війни ситуацією, стали конунґами-піратами, як-от данський король Свейн Вилобородий (985—1014) і його син Кнут Великий, чиє завоювання Англії було б неможливим завданням для ланд-конунґа «мирної пори», проте виявилось під силу піратові, тобто ланд-конунґові «під час війни».

У цьому контексті доречно пригадати дуже слушну характеристику вікінґських королів, яку дав Ерік Льоннрот у своєму ґрунтовному дослідженні «Урядування в середньовічній Скандинавії»:

«Те, що ми знаємо про політичну історію вікінґської доби, здається, свідчить, що їхня [тобто ланд-конунґів, що стали вікінґськими королями] влада раптом змінила свій характер: імперіалістична експансія поступилася несподіваному бракові ресурсів і слабкості. Данський король Свейн Вилобородий був в'язнем окремих вікінґів і міг покладатися тільки на союзників, щоб оборонити Данію від норвезьких та шведських завойовників, аж поки зненацька сам завоював Норвегію і Англію. Його син Кнут Великий почав свою кар'єру як дрібний завойовник і ділився здобиччю з кількома вікінґськими ватажками, аж поки захопив і стабілізував Північноморську імперію свого батька. Шведський король Ейрік Переможець відбив кілька нападів різних ворогів у самому серці Світьйоду, але, зрештою, утвердився на Балтиці як наймогутніша сила й завоював Данію. Норвезькі вікінґські королі Олав Трюґґвасон, Олав Гаральдсон, Маґнус Добрий і Гаральд Суворий — усі зіткнулися з труднощами, бороночи власну країну, і всі здійснили більш або менш відчайдушні напади на Данію. Пояснення такої нестабільності дуже просте: всі вони досягали могутності на морі, а крім неї, не мали нічогісінько.

На основі розкопок, проведених у недавні роки в данських вікінґських фортецях — великих укріплених таборах поблизу головних шляхів, — ми знаємо, що влада вікінґських королів цілковито залежала від їхньої спроможності заплатити воякам-найманцям готівкою. Вони були розбійниками на великих міжнародних торговельних шляхах.

Селянські громади, може, й були змушені сплачувати данину наймогутнішим вікінґським конунґам, а загалом ставились до такого панування над собою як до минущого лиха»[169].

РОЗДІЛ IV Ринки іноземних купців

а) Загальний торговельний еквівалент

Протягом вікінґської доби (й пізніше) срібло на вагу використовували як загальний еквівалент при всіх операціях обміну та торгівлі.

Довікінґська скандинавська система ваги спиралася, здається, на *eyrir* (мн. *aurar*) — одиницю, близьку до унції. Спершу вона становила 26,8 г, але згодом, за доби вікінґів, зменшилася до 24,5 г (порівн. англійську срібну унцію — 31, 1 г)[170].

* * *

Починаючи з доби вікінґів стандартна система ваги була така: 1 срібна марка (*mǫrkr*, приблизно половина фунта) = 8 *aurar* (> *öre*; < латин. *aurum*) = 24 *örtogar* = 240 *peningar* (порівн. англ. *penny* і т. ін. < латин. *pecunia*)[171].

* * *

Скандинавія мала й свої монети — срібні пенні, що їх карбували англійські монетники відповідно до каролінґської монетної традиції. Наприкінці X ст. їх вага становила від 1,4 г (Данія) до 1,8 г (Швеція), проте згодом зменшилася до 0,75 г (Данія) і 1,1 г (Швеція)[172].

Першим скандинавським королем, що карбував власну монету (бл. 995—1000 рр.), був, очевидно, шведський король Олав Ейрікссон (бл. 994—1020/1022 рр), через те йому й дали прізвисько Скаутконунґ, що означало «монетний король» (порівн. англосаксонське слово *sceat*, «монета»). Після нього карбували власну монету данський король Свейн Гаральдссон (985—1014) та норвезький король Олав Трюґґвасон (995—1000)[173].

б) Ринки іноземних купців

Ринки (а згодом і міста)[174] часто були не самобутнім утворенням, а справою рук міжнародних купців, що торгували з далекими країнами, — так званих *frequentantes*, які мали здебільшого франко-фризьке походження[175]. Ринки засновували на землях, що належали ланд-конунґам (згодом на землях корони), поза межами окружних юрисдикцій *hundreð/herrað*, і в обмін на захист вони сплачували конунґам ренту та податки (за «королів мир»). Деякі королі були самі купцями (*farmaðr*) або опікунами купців: див. у Норвегії Бйорн Гаральдссон (с. 711) та “Пан” Кнут (пом. 1131; див. с. 502).

Ринок або емпорій, розміщений на невеличкому острові (первісний варіант), мав назву *bjark-ey*, «острівна округа» (< фриз. *birek*, «[острівна] округа»)[176]; на континенті він мав назву *vík*[177], *kaup-angr* («ринок»; порівн. швед. *köping*)[178] або *bœr* (швед., дан. *by*, «місто»).

Тими торговельними центрами керував *тінґ* купців під проводом *praefectus regis* (як, наприклад, у Бірці в 830—831 рр.)[179] згідно з окремим купецьким правом, що було, напевно, близьке до пізнішого Бірського права, яке давньонордичною мовою називалося *Bjarkeyjar réttr* (= давньошвед. *Biærköa retter*, давньодан. *Biærkeræt*)[180]. Чудові археологічні знахідки, виявлені в таких центрах міжнародної торгівлі, як Гедебю (Данія), Скірінґсал (Норвегія) та Бірка (Швеція), часто породжували (особливо серед деяких пройнятих патріотичним духом сучасних учених, що не можуть правильно оцінити історичну

перспективу) хибне уявлення, буцімто скандинавські народи за доби вікінґів мали високий рівень економічного та культурного розвитку. Адже ці знахідки не можна приписати тільки отим селянам, що стали предками трьох сучасних скандинавських націй. За доби, про яку йдеться, ті землі були колоніями *Mare Nostrum* і становили «конгломерат сільськогосподарських, далеких від моря регіонів, де в примітивних селах жили вбогі й більш-менш рівні між собою селяни, майже не маючи контактів із зовнішнім світом»[180a].

в) «Фортеці» треллеборзького типу

1936 року під час археологічних розкопок у Треллеборґу в Західній Зеландії (Сьєланд, Данія) археолог Поул Нерлунд виявив залишки незвичайного табору[181]. Відтоді в Данії знайдено ще три табори так званого треллеборзького типу: один в Ноннебаккені в центрі Оденсе на острові Фюн і два в Північній Ютландії — в Аґґесборґу посередині Лім-фіорду та у Фюркаті поблизу Гобро на початку Маріаґер-Гобро-фіорду.

Навпроти Аґґесборґа на протилежному березі Лім-фіорду розкопано найбільше в Данії поле поховань, датоване приблизно 800—1050 pp. Там понад 3000 могил, поки що з них розкопано лише 350.

Учені відразу запропонували свої пояснення з приводу унікальних пам'яток, знайдених під час тих розкопок[182].

Найбільше визнання має теорія, що табори треллеборзького типу — це військові фортеці, які були навчальними таборами й зимовими квартирами для постійного війська, і що заснував їх данський король Свейн Гаральдссон Вилобородий (986—1014), батько Кнута Великого і перший данський король-завойовник Англії. На думку вчених, фортеці такого типу знаменують початок «нової вікінґської доби», коли данські королі, перетворивши свою народну міліцію на добре дисципліноване постійне військо, спромоглись об'єднати Данію й завоювати Англію[183].

Тут не місце подавати докладні аргументи «за» і «проти» цієї гіпотези та близьких до неї теорій, проте, мабуть, корисно наголосити на кількох фактах, пов'язаних із цією проблемою.

1. Табори треллеборзького типу в Скандинавії унікальні, там не виявлено жодних інших структур, що були б схожі на них. Отже, ці табори слід вважати за «імпорт» з-поза меж сфери скандинавської культури.

2. Табори треллеборзького типу спорудили досвідчені та висококваліфіковані інженери з культурної сфери *Mare Nostrum*. Розміри таборів виміряно грецькими ліктями (46,7 см, найдавніша верства)

та римськими футами (29,57 см), їх вирізняє математична точність і досконалість геометричної форми[184].

3. З огляду на спільні риси три табори треллеборзького типу споруджено одночасно й задля однієї мети.

4. Хоча час перебування людей у треллеборзькому таборі (єдиному повністю розкопаному) датовано бл. 975—1100 рр., ці дані не можуть пояснити хронологію будівництва самого табору, спорудженого принаймні в два етапи.

5. Пітер Г. Соєр слушно вказав, що «хоч коли збудовані ці табори, є дуже мало підстав пов'язувати їх з Англією», бо знайдені в них предмети «здебільшого близькі до тих, що були поширені на Балтиці та в Східній Скандинавії. Якщо люди, що жили в цих таборах, справді здобували колись багатство в Англії, брак англійських монет просто вражає»[185].

6. З огляду на невелику кількість зброї, знайденої в Треллеборґу, з'являється сумнів, чи його взагалі коли-небудь використовували як військовий табір: адже знайдено тільки сім сокир, два вістря списа, фрагменти двох щитів, шістдесят шість вістер стріл (які, може, й не належали мешканцям табору) і, хоч як дивно, не знайдено жодного меча, що був улюбленою зброєю вікінґів[186].

* * *

У вступі до цієї праці сказано, що землі навколо Балтійського моря відкрили міжнародні работорґівці з реґіону Середземного моря десь між другою половиною VIII і початком IX ст. Ці міжнародні купці, переважно франкського та фризького походження, мали свій осередок у Родезі (Рутенії) й користувались допомогою скандинавських племінних вождів при перевезенні та доставці свого неоціненного товару[187]. Їм, напевно, були потрібні транзитні табори або своєрідні концентраційні табори для транспортування рабів, особливо в головній гавані Данії. З цих таборів рабів легко можна було перевезти Балтійським морем на мусульманські ринки[188].

Велике поле поховань у Ліндгольм-Геє (навпроти найбільшого з таборів треллеборзького типу), як і інші чималі кладовища біля транзитних пунктів транспортування рабів у Скандинавії (Гедебю, Бірка) та Східній Європі (Гнєздово, Ярославль), найімовірніше, було місцем спочинку для рабів, що не витримали довгої дороги до ринку.

Цю гіпотезу підтримує й сама назва першого відкритого табору — Треллеборґ (*Trelleborg*). Її перший компонент походить від давньонордичного слова *Þræll*, «раб». У Скандинавії є кілька інших місць із назвою Треллеборґ, а також *Dhrelleborch* = слов'янський *Холопий Городок* поблизу Великого Новгорода. Всі ці місця —

безперечно, пам'ятки работоргівлі в Північній та Східній Європі протягом VIII—XII ст.; ця работоргівля добре засвідчена і в письмових джерелах. Один з водних шляхів цієї торгівлі, що вів до хозарської столиці (місця, де підступають одна до другої річки Волга і Дон), мав у джерелах назву Nahr aṣ-Ṣaqāliba, яку треба перекладати швидше як Річку Рабів, ніж як Слов'янську річку[189].

ГЛАВА П'ЯТА

Протодержави, юридичні конфедерації і силоміць створені держави та їх адміністративний поділ

Загальний огляд

У цій главі мова йтиме здебільшого про три скандинавські королівства — Норвегію, Данію та Швецію.

З різних причин розглянуто й два селянські олігархічні суспільства — Ісландію та Ємтланд. Про колонію міжнародних купців (Ґотланд) уже йшлося вище в цьому томі. Норвезькі колонії в Англії (Danelaw), Ірландії, на Фарерських островах, у Нормандії і т. ін. не висвітлено на цьому місці, оскільки таке обговорення не посприяло б розумінню розглянутих у цій книжці проблем.

РОЗДІЛ І Норвегія

а) Свідчення давнини

Наприкінці вікінґської доби Норвегія й далі становила вільну конфедерацію 32 невеличких земель-держав, більшість яких другим

елементом своєї назви мала слово «фюлькі». Ці державки були згруповані в чотири великі юридичні провінції, що більш-менш відповідали природним регіонам країни. Здається, про окремі дрібні норвезькі держави вже є згадки в античних авторів, як-от у Цезаря (пом. 44 р. до н. е.) та Птолемея (пом. бл. 150 р.). У їхніх працях згадано передусім *Harudes* / Χαροῦδες[190] та Χαιδεινοί[191]. Першу назву ототожнено з англосаксонською назвою *Hæredas*[192], а також із *Harudas «Фульденських анналів»* (під 852 р.)[193]. Пов'язували її і з норвезькою назвою *Hǫrdar* (Гьордаланд), або «лісовий народ», та назвою *Harithe syssel* у північно-західній Ютландії[194].

Другу згадану назву — Χαιδεινοί — вчені пов'язують із англосаксонською («Відсіт») назвою *Hæðnas*[195] і прирівнюють її до норвезької назви *Hei(ð)nir*, згодом *Heiðmǫrk*[196].

Йордан (551 р.) знав принаймні ще три назви норвезьких політичних утворень: *Raumarici* (= Раумарікі), *Ragnaricii* (= Ранрікі) і *Rugi* (= Роґаланд)[197].

б) Юридичні конфедерації[198]

В історії норвезьких держав до об'єднання можна помітити дві тенденції. З одного боку, утворилися юридичні провінції, що складалися з кількох держав і формували своєрідну конфедерацію, а з другого — від часу до часу котресь із дрібних королівств намагалося здобути контроль над сусідніми землями, щоб привласнити собі стратегічні території.

Таким чином, на заході утвердилася юридична провінція Ґулатінґ, і місцем, де збирався її *тінґ*, став півострів Ґула.

Ґулатінґ спершу був конфедерацією Гьордару з Соґном і Фюрдафюлькі.

На сході Гейдмьорк, Гадаланд і Раумарікі об'єдналися в конфедерацію Гейдсевіслаґ, *тінґ* якої збирався на південь від озера Гейднір (Гейдсер).

На півночі виникли дві конфедерації — Зовнішньотрондська (Ут-Трендір) і Внутрішньотрондська (Інн-Трендір), кожна з них складалася з чотирьох земель (країв)[199]. До Ут-Трендіру належали Странда-фюлькі, Стьордела-фюлькі, Ґаулдела-фюлькі і Оркдела-фюлькі; до Інн-Трендіру — Спарбюґґва-фюлькі, Вердела-фюлькі, Еґнафюлькі і Скейна-фюлькі. Обидві конфедерації мали свої *тінґи*: Ейратінґ відбувався поблизу гирла річки Нід[199] у Стрінда-фюльке (Ут-Трендір), а Фростатінґ — на півострові навпроти маєтку Гладір.

Борґартінзька конфедерація на південному сході складалася з чотирьох *vík(in)*-держав — Ґренланду, Вестфоллу, Альвгейму (Він-

ґульмьорку), Ранрікі — і однієї державки в глибині півострова — Грінґарікі.

Обидві частини Аґдеру (північна і східна), здається, були в конфедерації з Роґаландом, перш ніж Роґаланд з'єднався з Ґулатінґом.

Ґулатінґ невдовзі збільшився, приєднавши на півночі Південний Мерір (Сунн-Мерр).

Збільшилися й Фростатінґ, Гейдсевіслаґ та Борґартінґ. До Фростатінґу додалися Раумдал, Норд-Мер (на півдні) і Наумдела-фюлькі (на півночі); до Гейдсевіслаґу — Ґудбрандсдал і Ейстрідал; до Борґартінґу — Теламьорк, Нумадал, Гаддінґ'ядал і Вальдрес.

Постанови юридичних конфедерацій були записані в їхніх кодексах права, і деякі з цих кодексів дійшли до нас у більш-менш повній формі.

в) Протодержави вздовж торговельних шляхів

Володарів Гей(д)ніру часто називали «королями (норвезького) Уппланду (Оппланну)», або *Upplendinga konungar*. Вони звичайно володіли й Гадаландом (разом із Тотном), а інколи й Раумарікі. На це останнє королівство зазіхали й королі Альвгейму (Вінґульмьорку)[200].

Інґлінґи почали свою кар'єру в Норвегії як володарі Вестфоллу. Згодом їхні володіння збільшились у трьох напрямках. Спершу вони приєднали Теламьорк (на заході), далі Вінґульмьорк (на сході) і, зрештою, Гейдмьорк (на півночі)[201].

Династія Інґлінґів з Вестфоллу засвоїла і плекала ідею про встановлення свого *Pax* вздовж того важливого шляху, що — з початком вікінґської доби — мав свій вихідний пункт у ютландському торговельному центрі Гедебю.

Протягом IX—X ст. Інґлінґи заручилися підтримкою і співпрацею двох провідних представників північної аристократії — ярла Норд-Меру Роґнвальда і ярла Гладіру Гакона Ґрьотґардссона.

Ці обидва ярли мали типове походження. Батько ярла Гакона був ярлом Галоґаланду, найпівнічнішої норвезької землі, а ярл Рьоґнвальд — онуком ярла норвезького Уппланду (Оппланну).

Спільний інтерес Інґлінґів та ярлів у міжнародній торгівлі мав своє відображення в мистецьких пам'ятках тієї доби, належних до єллінґського та мамменського стилю в Ютланді і спорідненого з ними стилю рінґаріке (< Грінґарікі) в Норвегії[202]. Є дані й про кілька шлюбних зв'язків між представниками харизматичних кланів Ютланду і Норвегії.

Посередниками в цих трансскандинавських заходах були, очевидно, королі Грінґарікі, члени клану Дьоґлінґів[203], територія якого дуже зручно лежала між Віком і Трьонделаґом. Дьоґлінґи воліли брати за жінок дівчат з родин данських панівних династій у Ютланді, натомість своїх доньок видавали заміж за Інґлінґів.

Аслауґ, жінка Гельґі inn kvassi з Грінґарікі, була донькою Сіґурда orm-í-auga, славетного вікінґського короля середини IX ст. (сина Раґнара Лотброка з Ютланду); їхній син Сіґурд Гйотр побрався з Тюррні, (старшою?) сестрою славетної данської королеви з Ютланду Тюрі (пом. бл. 935 р.), що стала жінкою Ґорма Старого (пом. бл. 940 р.)[204].

Раґнгільд, донька Сіґурда Гйотра і Тюррні, вийшла заміж за Гальвдана Чорного з династії Інґлінґів і стала матір'ю короля, що об'єднав Норвегію, — Гаральда Світловолосого (бл. 875—945 рр.)[205].

Першою жінкою Гаральда була Аса Гаконардоттір, донька Гладаярла Гакона Ґрьотґардссона[206].

Торір Теґянді, третій син ярла Рьоґнвальда, дістав як жінку доньку Гаральда Світловолосого Алов Арбот[207], їхня донька Берґльот вийшла заміж за сина ярла Гакона Сіґурдарсона, що згодом і сам став Гладаярлом[208].

Ярл Ейрік Гаконарсон, онук Гладаярла Сіґурдарсона, взяв собі за жінку Ґюду, доньку данського короля Свейна Вилобородого (бл. 985—1014 рр.)[209].

Піднесення північного міста Трондгейма як першого норвезького політичного, культурного та релігійного центру можна вважати свідченням існування Північного шляху (*Norðr vegr* = Норвегія) та недвозначної зацікавленості Інґлінґів у підтримці того важливого торговельного маршруту[210].

Інґлінґам, проте, довелося завоювати західну частину Норвегії (Ґулатінґслаґ), бо тамтешня аристократія вочевидь мала інші торговельні зв'язки та інтереси і дивилась на європейський Захід. Тільки після битви в Гаврсфіорді (890 р.) Гаральд Світловолосий спромігся прокласти морський шлях з Вік(ін)а на північ[211]. Чи не першим мореплавцем, що проплив цим маршрутом, був славетний Оттере — один з інформаторів англосаксонського короля Альфреда Великого (пом. 899 р.)[212].

Аристократія, що жила в західній частині Норвегії, вирішила тоді швидше емігрувати на західні острови — Британські, Фарерські, Ісландію і т. ін., — ніж жити на своїй уярмленій батьківщині.

г) Адміністративний поділ землі (фюлькі)[213]

Найбільшою давньонорвезькою соціально-політичною одиницею була одиниця, яку називали або фюлькі (*fylki*), або якимсь іншим відповідним терміном, як-от *ríki*, *land*, *mǫrkr* чи *dalr*. В адміністративній термінології розрізняли три території: фюлькі, геррад і мішану територію.

Члени Фростатінзької (зокрема й колишня колонія Галоґаланд) і Ґулатінзької конфедерацій вживали термін фюлькі й не знали терміна *herrað*.

Гейдсевіслазькі землі використовували терміни *ríki*, *lǫndr*, *mǫrkr* і *dalr*, але не фюлькі; крім того, як одиниця адміністративного поділу там був в ужитку ще й «данський» *herrað*.

* * *

Вісім Фростатінзьких фюлькі (а згодом і Галоґаланд) Трьонделаґу поділялися ще на півфюлькі, кожне з яких мало свій власний *halfa-þing*. Цікаво, що при розгляді судових справ процес проходив крізь п'ять ієрархічних інстанцій. Спершу справу розглядали на тінґу одного фюлькі, потім на зборах тінґів двох фюлькі, далі на зборах тінґів чотирьох фюлькі; наступним щаблем був Ейратінґ (див. с. 522), і, нарешті, останньою інстанцією був Фростатінґ.

Кожен фюлькі Ґулатінґу складався з чотирьох *fjórðungar*, а кожен *fjǫrðungr* мав свій *fjǫrðungsþing*. У джерелах згадано ще й про дальший поділ на *áttungr* (восьмі частини), які, проте, не мали своїх тінґів. Кожна з земель Гейдсевіслаґу ділилася на три *þridjungar* зі своїми *þing-ha*, а кожен *þridjungr* поділявся на герради, наприклад, *þridjungar* Гейдмьорку ділилися на чотири-п'ять геррадів, кожен з яких мав свій *herraðsþing*[214].

Землі Борґартінґу ділилися на два півфюлькі, а останні на кілька геррадів. І півфюлькі, і герради мали свої тінґи.

* * *

Найменшою соціально-політичною одиницею Норвегії була велика ферма, що називалася *hús*; на її житловій території (*býr*) жило, разом із рабами, близько тридцяти осіб. На чолі ферми стояв голова сім'ї — *haulðr*.

Кілька *hús* (найчастіше вісім) одного регіону, а інколи й одного походження мали назву *ætt* («родина»). Її голова мав титул *hǫfðingi* (див. т. 1. с. 456). Його *lundr* (див. с. 683) і *hof* (див. с. 682) були місцями для поклоніння богам і зборів усієї *ætt*[215].

На відповідних рівнях знаходилися й такі одиниці, як *herrað*, *þridjungar*, *fjórðungar* і т. ін.

РОЗДІЛ II Ісландія: суспільство вільних селян-землевласників без війська і центральної виконавчої влади

[Див. карту IX на с. 959]

1. Ісландію відкрито бл. 870 р., а її колонізація (*landnám*) відбувалася протягом 875—930 рр. За нею йшов період політичних реформ (935—965), коли й сформувалися головні елементи політичної системи Ісландії[216].

З часу відкриття до 1262 р. Ісландія була політично незалежною. Ця олігархічна республіка зберігала чимало рис норвезької селянської демократії, що існувала до утвердження влади супра-конунґа. Проте з'явилося й кілька нових, суто ісландських рис.

2. Ісландці прибули здебільшого з території Ґулатінзької конфедерації (Західної Норвегії), але переважно через Британські острови, тож певний кельтський елемент став неодмінним складником їхньої культури.

Близько 930 р. в Ісландії жило десь 50 000 чоловік. Перепис 1100 р. зареєстрував майже 3800 господарств[217].

3. Чимало ісландців були членами скандинавських харизматичних кланів, тому всі жителі Ісландії мали надані привілеї та права, якими користувалася *hauldar* — аристократія в Норвегії (власники алодного майна).

Коли йшлося про особисту свободу або відшкодування за сподіяну смерть чи каліцтво, ісландські закони не визнавали будь-якої дискримінації. В цих питаннях усіх вільних людей трактували однаково.

Але в Ісландії сформувалося майнове соціальне розшарування, скажімо, селянина, чиє майно за вартістю було меншим від певної визначеної суми (від вартості корови, човна тощо), не допускали до участі в зборах і загалом вважали, що він не може виступати в ролі свідка, судді чи присяжного.

4. Ісландія була надто далекою від історичних суспільств *Mare Nostrum*, щоб боятися несподіваних нападів, тож у країні не існувало потреби організовувати селян з метою оборони. Наслідком цього стало те, що в Ісландії не сформувалися ані військо, ані центральна виконавча влада. Посада конунґа (ланд-конунґа або супра-конунґа) була б не тільки недоречною, а навіть зайвою в цьому північному суспільстві вільних землевласників.

5. Головною ісландською національною інституцією були всенародні збори просто неба в Тінґволлірі — альтинґ (*Alþingi*), що засідав два тижні кожного літа. Теоретично на них могли бути

присутні всі вільні чоловіки, а на практиці брали участь тільки господарі, які відповідали вимогам певного майнового цензу (пор. с. 707).

Ісландські національні збори були і центральною законодавчою, і центральною судовою владою.

На зборах головував спікер (*lǫgsǫgumaðr*), обраний на три роки (з правом повторного вибору) з-поміж представників якогось харизматичного клану. Оскільки виконавчого урядовця не було, *lǫgsǫgumaðr* ставав єдиним представником Ісландської держави загалом. Його головний обов'язок полягав у щорічному переказі всенародним зборам однієї третини права. На зборах функціонували чотири суди (відповідно до 4 четвертин (Північної, Південної, Східної, Західної країни), кожен суд мав 36 суддів. Цей корпус із 144 суддів, що мав назву *lǫgretta*, після навернення до християнства доповнили два ісландські єпископи (Скальгольту на південному заході з 1056 р. і Голару на півночі з 1106 р.).

Будь-який вердикт, ухвалений *lǫgretta*, мусив бути справді одностайним.

Близько 1005 р. був створений апеляційний суд, що мав назву П'ятого суду і складався з 48 суддів. То був єдиний ісландський суд, де присуд залежав від постанови більшості.

6. Представниками місцевої виконавчої влади були *goðar*, здебільшого члени харизматичних кланів. Вони мали владу й відповідальність, необхідні для утвердження постанов суду, проте виконували свої обов'язки з різною ефективністю.

Спершу, 930 р., було 39 *goðar*, але після 965 р. їх кількість зросла до 48. Вони мали як світські, так і священицькі функції (навіть після 1000 р.) і звітували перед всенародними зборами.

Goðar впливали і на юридичні питання, бо призначали суддів усіх чотирьох судів (див. с. 1189).

РОЗДІЛ III Данія

1. Адміністративний поділ

В історії Данії VIII — середини X ст. і досі є багато питань без відповіді. Деякі з цих проблем уже розглянуто в главі про середньовічні суспільства навколо *Mare Balticum*, інші — в наступних томах цієї праці. Тут нам достатньо лише схематично подати кілька геополітичних та адміністративних питань[218].

У цілком задокументованих історичних періодах (починаючи з

XI ст.) Данія складалася з трьох земель, кожна з яких мала свій *landþing*, а згодом і свій кодекс права:

Ютланд (*Jylland*; зокрема й острів Фюн — *Fyn/Fyun*) — головне місто Віборґ;

Сьяланд (*Sjælland*) — головне місто Роскілле;

Сканія (*Skåne*) — головне місто Лунд.

Віборґський тінґ мав привілей призначати кандидатів на посаду супра-конунґа всієї Данії. Перш ніж названу особу можна було визнати законним володарем, вона мусила домогтися підтвердження з боку двох інших тінґів.

Церковний поділ Данії засвідчує, що трохи давніше острів Фюн зі своєю давньою столицею Отенсе (Оденсе) був незалежним від Ютланду. Крім того, очевидно, що, поки Лунд не став центром єпархії, Сканія і Сьяланд становили одну адміністративну одиницю.

Існували й деякі інші невідповідності. Досить дивно, що майже всі острови Данського архіпелагу (за винятком острова Мен) належали Фюну, а не Сьяланду, що мав таку велику вагу за історичних часів.

Жителів островів називали *Sæ-Dene*[219] та *Ey-Danir*[220] («острівні данці»), а також *Eylendingar*[221]. Чомусь «Саґа про Кнютлінґа» називає жителів Сьяланду *Sjólandsfarar*[222], тобто «мандрівники на Сьяланд», і ця назва, напевно, відображає погляд на сьяландців стосовно жителів Сканії[223].

2. Північні та південні данці і Данія

Король Альфред (пом. 899 р.) розрізняв *Norð-Dene* (північних данців) і *Suð-Dene* (південних данців)[224]. З опису очевидно, що північні данці жили й на Скандинавському півострові, й на острові Сьяланд на північ від Afdrede (ободритів); південні данці заселяли півострів Ютландію та острів Фюн. Таким чином, місто Оденсе на острові Фюн, ймовірно, стало їхнім центром.

Тепер уже загальновизнано, що прабатьківщиною данців була Сканія, тож можна твердити, що, почавши звідти свою діяльність як вікінґи та завойовники, данці поділилися на дві групи. Перша група (північні данці) окупувала Сьяланд, а друга (південні данці) заснувала морську державу на Данських островах із центром на острові Фюн. Їхнім покровителем був хитрий бог Одін, і тому столицею стало місто Оденсе (*Óðinsvé*). Зрештою південні данці захопили Ютланд. Здається, що в IX—X ст. Ютланд складався з трьох частин, і бл. 948 р. кожна частина вже мала свого єпископа. Про такий стан речей свідчить факт, що тієї доби до Ютланду

виявляли пильну увагу як німці, так і данці, і причина тут очевидна. На початку IX ст. економічний центр Європи містився у Фризії та Фландрії, що мали зв'язки зі східним ринком. Ріпе (Рібе), місто Горіка II (Eric puer/barn/ungi; пом. бл. 864—873 pp.)[225], що стояло на західному узбережжі Ютланду, було, напевно, першим данським містом, яке встановило контакти з фризами. Невдовзі після розгрому аварів ринкове місто Гедебю (Шлезвіґ) постало (804 р.) як важливий емпорій, належний королю Ґодфрідові (пом. 810 р.), і як столиця Південної Ютландії, на яку так часто зазіхали королі, що правили у фризьких містах і в *Regnum Northmanorum.*

Менш ясною є ситуація в північно-східній частині півострова. 948 р. Арус (Оргус) став центром єпархії, проте Ялюнґ (Єллінґ) на шляху Гервей на південний захід від нього в X ст. був столицею Ґорма та його династії.

Неясно й коли саме північне місто Віборґ (до речі, пов'язане Герверм із Рібе) почало набирати того великого значення, якого досягло в XI ст.

* * *

Про давню історію Сканії відомо дуже мало. Ми, проте, знаємо, що, крім конунґа Івара Відфадмі[226], який жив десь у другій половині VII ст. і завоював із Сканії Данські острови та інші території, був один дуже цікавий клан володарів зі Сканії. Першим відомим його представником став ярл Сканії Струт Гаральд[227], що фігурує в *«Сазі про йомсвікінґів»* як ярл Сьяланду, тобто приморських данців, у другій половині X ст.[228].

Одним з його синів був Сіґвальді, ярл Йомсборґу, який уславився тим, що зумів полонити короля Свейна[229]. Другий син теж виявився добре відомою постаттю: це Торкіл гінн гаві (Високий), названий батько Кнута Великого (1014—1035), що разом із своїм названим сином захопив Англію, кілька разів збирав Danegeld і правив у Англії як ярл з 1017 по 1021 р. Його син Гаральд дістав від Кнута посаду ярла Данії, а 1028 р. подався до Норвегії разом із Кнутовим сином Свейном (Álfífuson)[230].

Для данської адміністративної системи характерна чітко виражена дихотомія. Якщо вся данська територія поділялася на 200 одиниць, які мали назву геррадів, у півострова Ютландія існував інший поділ, який складався з чотирнадцяти округ — сісл (*sysæl*). Учені висловлюють здогад, що адміністративна одиниця геррад зі своїм тінґом була данською відповіддю на адміністративний виклик Франкського королівства. Ситуація в Данії, здається, це підтверджує: поділ на сісли, що його вперше запровадив у Норвегії за

англійським взірцем Гаральд Світловолосий (бл. 875—945 рр.), був пов'язаний з організацією прикордонних провінцій. Отже, Ютландія як данське прикордоння, дістала назву *Danmǫrkr*, або ж Данська марка, і згодом так стали називати (напевно, саксонці) весь півострів і Сканію, тож назва вже обіймала все *Danaveldi* — Данське королівство.

3. Політична єдність і влада конунґа

Хоча Данія стала найоб'єднанішою країною з-поміж усіх скандинавських королівств, слід погодитись із думкою Еріка Арупа, що в Данії аж до початку вікінґської доби не існувало справжньої єдності й міцної королівської влади, не було їх навіть за Свейна Вилобородого (бл. 935—1014 рр.) і його могутнього сина Кнута Великого (Knútr inn ríki, 1014—1035)[231].

Нова доба почалася за Свейна Естрідсена (1047—1076; див. с. 247), володаря, що видав заміж за руського князя Володимира Мономаха англійську принцесу Ґюду, доньку нещасливого англійського короля Гаральда (1066 р.)[232].

РОЗДІЛ IV Швеція

1. Об'єднання Уппланду

Територія власне Свіаланду поділялася на три великі землі: Уппланд, Сьодерманланд і Вестманланд.

У своїй статті, опублікованій 1949 р. у *«Festschrift Nils Ahnlund»*, Адольф Шюк зробив дуже вірогідну реконструкцію територіального поділу, який існував до об'єднання цих трьох земель в Уппланд у 1290-х роках[233].

Трьома головними землями свеїв були Тіундаланд, або ж конфедерація десяти земель; Аттундаланд, конфедерація восьми земель, і Федрундаланд, конфедерація чотирьох земель.

Складові частини Тіундаланду поділялися на дві групи: «уппландський» Тіундаланд і «колоніальний» Гельсінґаланд (*Hälsingaland*, *Hälsingland*), що згодом охопив і Фінляндію.

Уппландський Тіундаланд складався з таких п'яти одиниць[234]: 1) Белінґе—Гаґгунд—Уллерокер; 2) Норгунд—Ваксала (з містами Уппсала та Естра-Арос)—Расбо; 3) Тьєрп—Вола—Вендел; 4) Оланд—Нердінґундра; 5) Ґестрікланд. А Гельсінґланд мав такі частини: 1) Алір; 2) Нордстіґ—Сундгед; 3) Медельпад; 4) Онґерманланд; 5) Ємтланд—Раґунда. Про Ємтланд див. с. 719.

Аттундаланд[235] теж ділився на дві групи: «уппландський» Аттундаланд, до якого входили: 1) Бро—Ферентуна, 2) Соллентуна—Валлентуна, 3) Семінґгундра—Лонґгундра, 4) Сьогунд, 5) Люгунд — і «Ур—Сьодерманланд», до якого входили: 1) Окербо (з містом Стренґнес)-Селебо, 2) Йекнебо—Гйолебо, 3) Тьорн.

Такий самий поділ існував і у Фєдгрундаланді, що складався із власне Фєдгрундаланду: 1) Ґорунда—Норрбо—Сеунда, 2) Сімбо—Тюрбо—Торсокер—Осунда; 3) Трьоґд; 4) Лагунд (із містом Сіґтуна) — та «Ур—Вестманланду»: 1) Окербо, 2) Тугундаре (з містом Вестра Арос > Вестерос) і Сневрінґе (з містом Чепінґ). Законник (суддя) Тіундаланду, маючи за собою довгу традицію поганської релігійної ідеології та культів (центром яких був Уппсальський храм), умів незвичайно кодифікувати звичаї юридичною мовою, тож Тіундаландське право було взірцем для всіх сусідніх земель: Сьодерманланду (1325 р.), Вестманланду (1327 і 1347 р.), Гельсінґланду (бл. 1320—1347 р; разом із Фінляндією) та ін.

Уніфікація права промостила шлях до ідеологічної та політичної єдності.

2. *Адміністративні одиниці ґаутів*

Першою адміністративною одиницею всіх трьох частин Ґаутланду (Естерґьотланду, Вестерґьотланду, Смоланду) був, очевидно, *kind*, «рід» (порівн. ґотськ. *kindin-s*). Свен Тунберґ виявив деякі сліди поділу на такі одиниці[236], наприклад, Кінне, Кокіндс (Какінд), Фрьокіндс, Кіндс у Вестерґьотланді, Ганекіндс (Ганакінда), Банкекіндс (Банкакінда), Скеркіндс, Гаммаркіндс (Гамаркінда), Йосткіндс (Йосткінда) в Естерґьотланді і Кінд (Кінда) в Смоланді.

* * *

Свеї, остаточно завоювавши ґаутські землі, позалишали залоги уппсальського короля в «націоналізованих» великих фермах (*húsaby*, див. с. 692), які тепер увійшли до системи *Uppsala auðr* (див. с. 528).

Список восьми таких місць у Вестер-Ґаутланді подано в обох списках вестерґаутландського права: Вад (Вадсбо-герад), Йокуль (Валла-г.), Вартофта (Вартофта-г.), Ґудгем (Ґудгем-г.), Лонґ (Барне-г.), Гюльсьо (Вене-г.), Ос (Ос-г.), Скалунда (Колландс-г.)[237].

3. *Династія свеїв*

Ми не знаємо історичного походження уппсальської династії.

Генеалогія, додана до *«Саґи про Гейдрека»*, загалом дуже надійна[238], проте, йдучи за характерною для епосу манерою мислення, вона прирівнює Бйорна, засновника цієї династії, до Бйорна Ярнсіда (Залізний Бік), славетного напівлегендарного сина Раґнара Шкіряні Штани. Однак, якщо проаналізувати хронологію, таке ототожнення неможливе. Бйорн жив, напевно, десь в останні три десятиріччя VIII ст., і саме його онука Бйорна ат Гауґі навідав 829 р. в уппландській Бірці північний місіонер Св. Анскар[239]. Діяльність синів Раґнара Лотброка звичайно пов'язують із норманськими рейдами до Франції, Фризії, Англії та середземноморських земель у 850—870-х роках. Отже, можна таки погодитись, що Берно (Бйорн Ярнсіда) помер у Фризії після 862 р.[240].

Бйорн, засновник династії, мав, згідно з генеалогією *«Саґи про Гейдрека»*, двох синів — Ейріка і Рефілла. Рефіллові приписано титули *herkonungr* і *sækonungr*, які він успадкував від свого брата. Як на мене, Ейріка Бйорнссона слід ототожнити з «давнім королем Еріком», що його, за повідомленням Рімберта, свеї проголосили «одним з богів»[241].

Наступником Рефілла став його син Ейрік, відомий також із списку покровителів скальдів.

Ейрік Бйорнссон мав двох синів: Енунда, описаного як «уппсальський» (*at Uppsölum*), що, згідно з *«Hauks þáttr»*[242], правив «40 років, а то й довше», і Бйорна «ат Гауґі», оскільки, за *«Саґою про Гейдрека»*, він володів *bær* (*by*), що мало назву *at Haugi*[243]. Як сказано у *«Vita Anskarii»*, бл. 845 р. Анунда (Anoundus/Qnundr/Anundr)[244] (Адам Бременський називає його Ring-ом — «Перстенем»[245]) вигнано зі Свіаланду, і він жив у Данії. .

На підставі цієї інформації можна твердити, що Уппсала і «at Haugi» (куди належала й Бірка) були резиденціями двох гілок династії свеїв: одна правила в Тіундаланді (Уппсала), натомість територію другої слід локалізовувати в межах Аттундаланду (разом з Ур—Сьодерманландом). Місто Бірка стояло на території Аттундаланду, а оскільки його торговельне значення ґрунтувалося на зв'язках із Східною Європою та Гедебю (Ютланд, Данія), то зрозуміло, чому представники династії свеїв повинні були мати тісні зв'язки з данським панівним класом.

852 року св. Анскар знову подорожував до Бірки через Ютланд, везучи з собою послання від ютландського короля Горіка II (пом. 854 р.) до Олава (*Óláfr*) з Бірки[246]. Видається ймовірним, що Олав був сином Бйорна ат Гауґі, який приймав св. Анскара під час його попередньої подорожі[247].

На подорож із Гедебю до Бірки св. Анскарові знадобилося «майже двадцять днів плавання на кораблі»[248].

Енундів син Ейрік (Адам Бременський — Duo Herici[249]) був, за *«Hauks þáttr»*, королем Уппсали[250] і, за тим самим джерелом, торговельним конкурентом норвезького короля Гаральда Світловолосого (бл. 875—945 рр.) та в нещодавно заснованому торговельному осередку Голмґард (Новгород)[251]. Помер він, ймовірно, десь у 30-х роках X ст. Саме його згадано в *«Landnámabók»* як короля Швеції (*Svíaríki*), що правив під час ісландського *landnám*. Наступником Ейріка був його син Бйорн[252]. Бйорн, як сповіщає *«Геймскрінґла»*, правив 50 років (напевно, в 930—960-х роках)[253].

Бйорн теж мав двох синів: Ейріка Переможця з Уппсали (бл. 960—995 рр.), батька цілком історичного Олава Скаутконунґа, і Олава, батька славетного вікінґа Стюрбйорна Свіакаппі, що згодом став суперником Ейріка.

Стюрбйорн очолив похід, у якому, за даними саґи, брали участь славетні йомсвікінґи. Стюрбйорн і його союзники добулись аж до Уппсали, але 984 р. зазнали поразки у відомій битві на Фюрійському полі[254]. Кілька данських рунічних написів на каменях у Сканії вшановують людей, що боронили свою землю в Уппсалі й боролися до останку. Ейрік дістав прізвисько *«Переможець»* (*sigrsæli*) завдяки своїй перемозі над данцями, вікінґами з Йомсборґа і над своїм бунтівливим небожем.

Учені вважають Ейріка першим представником династії свеїв, що панував і над Вестер-ґаутландом. Навіть якщо влада Ейріка й не сягала так далеко, його син Олав Скаутконунґ, безперечно, був королем західних (вестер)-ґаутів.

4. Династія західних ґаутів

На жаль, немає жодної інформації про династію ярлів Скари (Вестер-ґаутланд). Перший її відомий представник — Роґнвальд Ульвссон Старий, сучасник уппсальського короля Олава Скаутконунґа (995—1020/1022) — був дуже втягнений у норвезьку політику[255] і 1016 р. мусив виїхати з Ґаутланду до Голмґарда (Великого Новгорода), де він разом із синами одержав як ярлову маєтність важливе торговельне місто Альдейґюборґ (Стару Ладогу); там вони правили аж до середини XI ст.

Десь тієї самої пори (бл. 1050 р.) династія Олава Скаутконунґа згасла, і Стейнкелль, син Рьоґнвальда та його другої жінки Астрід із Галоґаланду, був запрошений на трон короля Уппсали (1057 р.). Так започаткувалася друга шведська історична династія[256].

5. *Влада конунґа Бірки в IX ст.*

Завдяки щасливому випадку до нас дійшла оповідь з перших вуст про ситуацію навколо озера Меларен у Швеції протягом першої половини IX ст., такого вирішального для майбутньої історії Східної Європи. Цей важливий документ — Рімбертове *«Vita Anskarii»* («Життя Св. Анскара») — написано десь між 865 і 876 р.

Анскар (пом. 801 р.), чернець-бенедиктинець, що вчився у славетному монастирі Корвай поблизу Ам'єна і в монастирі Новий Корвай неподалік Гокстера (на річці Везер), став першим архієпископом нового місіонерського архієпископства Гамбурзького (і Бременського). Ще 826 р. він поїхав разом із нещодавно охрещеним ютландським (данським) королем Гаральдом (Клаком) у Гедебю, тоді центр міжнародної торгівлі, й заснував там невеличку християнську школу. Відтоді Анскар став активним місіонером Півночі.

Анскар двічі — 829 і 852 р. — відвідував Бірку, ще один центр міжнародної торгівлі, який знаходився на озері Меларен.

Біографом Анскара був Рімберт, його близький співробітник і наступник на посаді архієпископа Гамбурзького. Рімберт народився поблизу монастиря Торгоут у Фландрії, що десь тієї доби перейшов під юрисдикцію Гамбурзького архієпископства (834—843). Коли Анскар провідував цей монастир, його увагу привернув талановитий хлопчик, що згодом став Анскаровим учнем і близьким товаришем аж до самої смерті архієпископа. Рімберт, як і його попередник Анскар та наступник Унні (що помер 936 р. у Бірці), кілька разів подорожував до Данії та Швеції, тож автор *«Vita Anskarii»* особисто знав описані в цьому творі обставини[257].

Найважливішим торговельним центром Скандинавії у 800—975 рр. була Бірка. Місто Бірка підтримувало торговельні зв'язки з Дорестадом поблизу Утрехта — тодішньою торговельною столицею Європи, де охрестився дехто зі шведів[258]. Велике значення для нас має оповідь про відвоювання Уппсальського королівства королем-вигнанцем Анундом (Енундом, бл. 845—849 рр.), бо в ній докладно описано збройні сили тієї доби[259].

Іноземні купці та місіонери могли потрапити до тих місць, що були королівською власністю, тільки маючи запрошення від короля або везучи йому якесь послання[260]. Також їм можна було вступити на територію під юрисдикцією якогось тінґу тільки тоді, коли тінґ давав свою згоду[261].

Влада конунґів і Уппсали, і Бірки була дуже обмеженою. «В них такий звичай, що контроль за будь-якою громадською діяльністю має здійснювати не король, а весь народ»[262].

Як сказано вище, в Аттундаланді існувало принаймні два тінґи, і король мусив заручитися згодою їх обох, перш ніж братися до будь-яких справ.

У власне Свіаланді було принаймні два королі (*reges*), один жив в Уппсалі (Тіундаланд), а другий у Бірці, проте місце вирішального *placitun* (=*þing*) королівства мало «бути в іншій частині королівства (*in altera parte regni*)»[263]. Місто Бірка стояло на території Ур—Сьодерманланду», тож можна здогадатися, що Бірка як політична структура була частиною тодішнього Аттундаланду. Якщо так, то вирішальний тінґ збирався, напевно, в Стренґнесі.

Десь у 845—849 рр. колишній король Анунд (Енунд), після того як його вигнали з країни, жив у Данії. Йому вистачало мати в своєму розпорядженні флот із 32 кораблів, 21 з яких він наймав у Данії.

Першою винагородою і приманкою, яку він запропонував данським найманцям, було місто Бірка, «оскільки там багато заможних купців і чимало товарів і грошей»[264].

Тогочасні данські кораблі мали екіпаж із 42 моряків (разом з офіцерами), тож Анунд мусив найняти 882 чоловіки. Його власною дружиною були екіпажі 11 кораблів, отже, 462 чоловіки.

З цього з'ясовується, що для завоювання найважливішого міста Швеції бл. 845—849 рр. задобилося не більш 1344 чоловік, або 32 невеличкі судна.

Тут слід додати, що саме таку кількість кораблів мав споряджати Аттундаланд при формуванні військово-морських сил (*leiðangr*) із рекрутів (див. с. 688). На південно-східних берегах Балтійського моря стояли дві куршські (Cori) фортеці (*urbes*): Сеебурґ (див. с. 593) і Апулія (див. с. 594). В першій фортеці стояла залога з 7000 воїнів, у другій — з 15 000.

За давніх часів свеї контролювали ті обидві фортеці, але згодом їх звідти вигнали кури. 852 р. спробували свого щастя данці, але зазнали поразки. Переможні кури «вирізали половину данців і пограбували їхні кораблі, забравши з них золото, срібло й чимало іншої здобичі»[265].

«Почувши про це, король Олав (*Óláfr*) і свеї, прагнучи уславитися тим, що вони змогли те, на що не спромоглися данці, й пам'ятаючи, що раніше той народ корився їм, зібрали величезне військо і вирушили в ті краї»[266].

Свеї швидко захопили Себурґ, але зіткнулись із певними труднощами в Апулії. Тільки після восьми днів боротьби вони завдяки посередництву християнських купців змогли укласти з оборонцями почесну угоду[267]. З цього випливає, що завойовницька спроможність шведського ланд-конунґа на східних берегах Балтійського моря в середині IX ст. і справді була дуже обмежена.

Оборонці Апулії заплатили одну марку срібла (*pro unoquoque hominum in hac urbe constitutorum dimidiam libram argenti offerimus*) за кожного жителя[268]. Оскільки у фортеці стояла залога 15 000 воїнів, контрибуція становила 15 000 марок срібла, або 7500 фунтів срібла.

Якщо порівняти з *Danegeld* кінця Х—перших двох десятиріч XI ст. (994—1012 рр.: 124 000 фунтів срібла; 1018 р.: 72 000 фунтів срібла), цей викуп здається незначним[269]. Але якщо зважити, що річний прибуток данського короля із Сьяланду в 1230-х роках становив 2450 марок срібла (900 з монетного двору в Роскілле і 1550 від податків)[270], то ця сума, безперечно, була суттєвим додатком до королівської скарбниці.

З іншого боку, можна зробити висновок, що активність шведських (а інколи й данських) конунґів у Східній Європі була набагато меншою, ніж в Англії.

6. Міф про ранні походи шведських вікінґів до Східної Європи

І в спеціальній літературі про вікінґів, і в загальних історичних працях здебільшого завжди можна натрапити на тричленну схему вікінґської експансії. Для прикладу процитуймо відповідний вступ з поважної, призначеної для широкого загалу праці *«Досягнення вікінґів»* Пітера Фута та Девіда М. Вілсона (с. XV): 1. «Вирушаючи з Норвеґії, вони заселили острови в Атлантичному океані — Шетландські, Оркнейські, Фарерські та Ісландію. Найпівденніші з цих островів були своєрідним проміжним етапом, що давав їм змогу оселитися й правити на широких просторах Шотландії, Гебрідських островів, острова Мен, Ірландії та Північно-Західної Англії...

2. Ті, хто вирушав із Данії, захопили значну частину східного та північно-східного узбережжя Англії і провінцію Нормандія у Франкії. Данці виявляли активність у Фризії й на південних берегах Балтійського моря.

3. Шведи перетинали Балтійське море, пливучи до південних і західних берегів Фінляндії, до слов'янських територій, де тепер стоять міста Санкт Петербурґ і Новгород, проникли в Польщу та Русь, пройшли ці країни з краю в край і нападали на Візантійську імперію та міста, належні арабському каліфатові».

Буремна вікінґська доба має своє найкраще літературне відображення в чудовій норвезько-ісландській поезії скальдів, у деяких частинах *«Едди»*, а передусім у саґах та історичних хроніках. Данські героїчні вірші та леґенди вікінґської доби збереглися в солідному латинському компендіумі Саксона Граматика (див. с. 216 і 1185).

Проте у Швеції з вікінґської доби не збереглось нічого, немає жодного вірша чи саґи. Анонімна *«Erikskrönikan»* (бл. 1322—1355 рр.) — перший шведський літературний твір історичної спрямованості, — римована романтично забарвлена хроніка про врядування шведських королів від 1220 до 1320 р., тобто в ній ідеться про набагато пізніші події. Першою шведською історичною працею, подібною до норвезької історії Сноррі Стурлусона (бл. 1230 р.) або данської історії Саксона Граматика (написаної між 1185 і 1222 р.), стала *«Chronicon regni Gothorum»*, яку на 250 років пізніше уклав Ерік Олаї (пом. 1486 р.) — професор теології тільки-но заснованого тоді (1477 р.) Уппсальського університету.

Вивчення основних соціальних структур середньовічних скандинавських країн виразно засвідчує, що суспільство, яке згодом стало шведською нацією, виявилося в Скандинавії найконсервативнішим. До 1100 р. давнє поганське святилище в Уппсалі й далі було центром пожертв та інших магічних обрядів. Будь-яку новацію — чи то нову інституцію (наприклад, королівської влади або національного святого), чи то соцально-політичну реформу (наприклад, *leiðangr* як місцевий податок або скасування рабства), у Швеції запроваджували принаймні років на двісті пізніше, ніж у інших скандинавських країнах.

Швеція (Свіаланд) не мала доступу до Північного моря. А вікінґські походи відбувалися переважно в басейні цього моря, а також в Атлантичному океані та його апендиксі — Середземному морі. В цьому розумінні Північне море теж частина Атлантики. Отже, Швеція була географічно ізольована від арени, на якій діяли вікінґи.

Звичай споруджувати кенотафи родичам, надто тим, кого спіткала смерть на чужині, поширився від Данії до Швеції в 1020-х роках. Хоч як дивно, цей звичай переймали дуже охоче, особливо протягом 1040—1100 рр.: у Швеції знайдено понад 2400 (із збережених 2853) рунічних написів, написаних «молодшим футарком», причому більшість цих написів — понад 1200 — знайдено в Уппланді.

У тридцяти шведських написах ідеться про одну пов'язану з вікінґами подію: похід Інґвара Мандрівника на екзотичну землю Серкланд 1041 р. Досить дивно, що цей пізній похід згадано не тільки в ісландських хроніках, а й увічнено в єдиній відомій ісландській сазі на шведську тему.

1100 року у Швеції перемогло християнство, тож і там довелося відмовитись від піратства, як, зрештою, в усій Скандинавії. Після утвердження нової моралі походи в далекі закордонні землі втратили привабливість, і потреба ставити кенотафи зникла.

Пам'ятаючи давню латинську приказку: «Ex nihilo nihil», можна

зробити такий висновок: у шведській літературі не відображено шведських вікінґських походів раннього періоду (сучасного добі, відображеній у норвезько-ісландських і данських саґах), бо шведська вікінґська доба почалася не бл. 800 р., а, взявши до уваги уповільнений розвиток Швеції, тільки бл. 1040 р. Доказами такої запізнілої шведської участі є, з одного боку, кенотафи, а з іншого — єдина шведська саґа, де йдеться про пізній вікінґський похід. Отже, приваблива концепція великих шведських походів до Східної Європи (крім невеличких периферійних зіткнень, описаних у *«Vita Anskarii»*) і подальшого будівництва там імперій не має жодних обґрунтувань у джерелах і її слід викинути зі сторінок історії як романтичну вигадку[270a].

РОЗДІЛ V Ямталанд

Ямталанд (тепер Ємтланд) лежав уздовж Прочанського шляху (див. с. 538), що вів з Трьонделаґу до шведських провінцій Медельпаду (півночі) і Гельсінґланду (півдня) й далі на південь до данського міста Лунд.

У центрі цієї землі було велике озеро Сторшеен, яке місцеві жителі вважали священним. Серед озера знаходився невеликий острів і поселення Фрьосьо (острів бога Фрейра), де просто неба містився амфітеатр для вшанування бога Фрейра[271].

У Ямталанді жили норвезькі селяни[272], що не тільки обробляли землю, а й мали торговельні інтереси. Ці селяни створили своєрідну олігархічну республіку, осередком якої був тінґ у Frösö (Фрьосьо). Проте в релігійній сфері Ємтланд залежав від Швеції як частина Тіундаландської єпархії після того, як Естман, син Ґудфаста (увічнений рунічним написом в Естерсундсбро), бл. 1050 р. своїми невтомними зусиллями посприяв його наверненню до християнства.

Як довів Едвард Булл[273], Ямталанд став складовою частиною норвезької корони тільки 1170 р., але 1645 р. внаслідок Бромсебруського договору між Швецією і Данією (що репрезентувала й Норвегію) Норвегія відступила Ямталанд Швеції.

РОЗДІЛ VI Ґотланд

Див. с. 540 цього тому.

Висновки

Місцеві громади скандинавських селян на чолі з тінґами могли цілковито задовольняти вузьколокальні селянські потреби. Протягом першої половини IX ст. вони й далі чудово виконували свої функції й були практично незалежними від місцевих ланд-конунґів і вікінґських ватажків (морських конунґів).

«Селянські громади, — писав Ерік Ленрот, — може, й були змушені сплачувати данину наймогутнішим вікінґським конунґам, але загалом ставились до такого панування над собою як до минущого лиха»[274].

Отож не селянські громади потребували об'єднання кількох округ у більші одиниці — землі чи то краї (або супра-землі, тобто конфедерації), а швидше іноземні (особливо франко-фризькі) міжнародні купці, яким потрібні були великі території, де панував би мир, уздовж нових торговельних шляхів задля успіху своєї комерційної діяльності.

Таким чином, із самого початку скандинавської історії ми бачимо свідчення співпраці між ланд-конунґом (або супра-конунґом) і купцями (та місіонерами, як-от св. Анскар), що будували міста (й церкви) на конунґовій території.

З іншого боку, франко-фризько-англійське економічне процвітання миттю спонукало кількох заповзятливих піратів та інших «кочовиків моря» організуватись (як вікінґи) і спробувати свого щастя або у співпраці з купцями, або в шантажуванні їх та земель, які процвітали завдяки їхній діяльності.

Вимагаючи людських (робочої сили) та інших ресурсів, пірати запрошували місцеві селянські громади, щоб ті зі своїми човнами й кораблями брали участь у їхніх прибуткових походах[275]. Ці походи, що тепер мали назву *viking*, стали популярними й привабливими, надто серед «згодованих морем» данців (звідси й використання їхньої назви та мови для всього скандинавського, зокрема й мови — *dǫnsk tunga*), і невдовзі до них прилучились і норвезькі прибережні землі, а зрештою навіть шведські приморські лени. Деякі ланд-конунґи ступили в слід морських конунґів-піратів і конкурували та співпрацювали з ними (наприклад, данський король Свейн Гаральдссон і його син Кнут Великий — із Торкілом Високим).

Перетворення локальних (*hundrað/herrað*) селянських округ на землю (край) або конфедерацію земель стало наслідком впливу на Скандинавію культури *Mare Nostrum.*

Другий чинник впливу, що діяв протягом X—XIII ст., був наслідком трансформації системи конфедерацій у три головні скандинавські політичні одиниці — християнські «феодальні» королівства Данію, Норвегію і Швецію.

КНИГА ДРУГА

ВІД ЛАНД-КОНУНҐА ДО ХРИСТИЯНСЬКОГО СПАДКОВОГО МОНАРХА

(бл. *900—1280* рр.)

ГЛАВА ПЕРША

Перша стадія (X ст.)

РОЗДІЛ I Перші спроби територіального об'єднання, континентальний взірець та поява супра-конунґа

1. Перше об'єднання Норвегії

Першу спробу об'єднати територію, що згодом стала норвезьким королівством, зробив ланд-конунґ Вестфолду (на березі Ослофйорду) Гаральд Світловолосий із клану Інґлінґів. Його довге врядування (бл. 875—945 рр.) більш-менш збіглося з критичним періодом східноєвропейської історії: добою «запрошення варягів» і врядування Олега (Гельґі) та Ігоря (Інґвара).

Король Гаральд, можливо, під впливом своїх суперників та англійського взірця почав ліквідовувати дрібні королівства та квазіреспубліки на норвезькій території. Віхою на цьому шляху стала перемога Гаральда над південно-східними дрібними конунґами поблизу Гаврсфіорду бл. 900 р.

За ісландськими переказами, еміграція норвезької аристократії на цей далекий острів (бл. 870—930 рр.) була наслідком її небажання визнавати будь-які обмеження своєї свободи. Алодні родинні землі магнатів, що покинули рідний край, так само як і тих, хто загинув або зазнав поразки, експропріював конунґ (тепер уже супра-конунґ; відбулася «конфіскація» *óðal*-у, див. с. 693).

2. Адміністративний поділ на сюсли в прикордонні

Щоб забезпечити свою владу над норвезькою територією, Гаральд спробував призначити територіальних урядовців (з адміністративними й судовими повноваженнями), які латиною називалися *comes*, а франкською розмовною мовою — *grafio*; ці урядовці підлягали безпосередньо королю. Англосаксонські королі IX ст. перейняли цю систему, поділивши свої держави на округи — *scire* (англ. shire, «графство»), кожною з яких керував призначений урядовець — *scire-gerefa* (англ. sheriff, «шериф»).

Зробивши вибір на користь континентальної системи, Гаральд узяв для назви своєї нової інституції термін (ON) *sýsla*, що спершу мав значення «справа, робота». З допомогою цієї назви він збагатив людей новим уявленням про «службу за дорученням короля (держави)». За Гаральда всі колишні фюлькі та рікі, розміщені, як сказано вище, на кордонах краю, були реорганізовані в округи-сюсли, де врядували або колишні місцеві конунґи (звані тепер *lendir-menn*), або сини нового супра-конунґа. Але слід наголосити, що всі ці призначені королем урядовці не мали, на відміну від своїх колег на континенті, судових повноважѐнь.

Докладно невідомо, якою мірою поділ на сюсли був запроваджений на практиці, бо слово *sýsla* як назва округи надто рідко зустрічається в Норвегії, якщо порівняти, наприклад, частоту його використання в Ютланді.

Учені вважають, що поділ на сюсли в Ютланді, який став данським прикордонням, запровадила або королева Тюрі (пом. бл. 940 р.), або її син Гаральд Синьозуб (бл. 940—985 рр.) — перший об'єднувач Данії. Сюсли були основною адміністративною одиницею Ютланду протягом усього періоду, який ми розглядаємо[276].

3. Супра-конунґ

Після X ст. в усій Скандинавії інститут ланд-конунґів поступився новому інститутові супра-конунґів, хоча об'єднання Швеції (Сві-

ланду) з обома Ґаутландами сталося набагато пізніше — в середині XII ст. (див. вище).

Супра-конунґ дуже нагадував ланд-конунґа, проте відрізнявся від нього двома важливими рисами: 1) його визнавали королем водночас кілька земельних асамблей; 2) хоча кожна земля зберігала свою систему самоврядування (тінґ), супра-конунґ користувався правом призначати одного з місцевих магнатів своїм представником, особливо в прикордонних сюслах тієї або іншої землі.

А втім, супра-конунґ, як і ланд-конунґ, ще не мав будь-якої територіальної чи судової влади над «своїми» землями. Інститут державного короля, або корони, ще тільки зароджувався в далекому майбутньому.

РОЗДІЛ II Створення провінційних законодавчих асамблей. Тричленна система адміністрації

Гаральдів син і другий наступник Гакон Добрий (948—961), християнин і названий син Етельстана, короля Вессексу і Мерсії (924—939), запровадив дві реформи, які сприяли подальшому об'єднанню країни. По-перше, він начебто створив дві великі юридичні провінції, кожна з яких охоплювала кілька окремих земель та сюсл, а потім надав їм повноважень створювати й кодифікувати своє право. Такі великі тінґи дістали статус лаґтінґів (*lagþing*) — «законодавчих асамблей». Таким чином сформувалися два норвезькі провінційні юридичні кодекси — Ґулатінґслаґ на заході і Фростатінґслаґ на півночі, а згодом до них додалися ще два: спершу Гейдсевіслаґ у центрі норвезьких територій, а потім, набагато пізніше, Борґартінґслаґ на південно-східних територіях. Ця юридична діяльність підготувала країну до справжнього об'єднання, здійсненого завдяки тричленній системі адміністрації: а) округи гундрад і геррад; б) сюсли, землі, фюлькі; в) лаґтінґ.

У цьому ранньому періоді (X ст.) Данія, здається, теж поділялася на три території, що мали свої законодавчі асамблеї: Сканію, Сьєланд (Зеландію) і Ютланд; ці асамблеї збиралися (відповідно до кожної території) в Лунді, Рінґстеді і Віборґу.

Тільки Швеція й далі була поділена на велику кількість окремих юридичних округ (одна для кожної землі), і ця ситуація зберігалася до 1350 р. У XIII—XIV ст. існувало шістнадцять таких округ. Але навіть ландтінґи найрозвиненіших шведських провінцій висували свої вимоги на представництво всього народу, як, скажімо, *allra Svía þing* («Тінґ усіх свіїв[277]») в Уппсалі, що прагнув репрезентувати всіх

свеїв[277], і **allra Gauta þing* («Тінґ усіх ґаутів») у Скарі (Вестер-Ґаутланд), що хотів бути представником усіх ґаутів[278].

РОЗДІЛ III Перша реформа системи *leiðangr*

Як стверджує Сноррі Стурлусон, той самий Гакон Добрий (948—961) переконав селян реформувати систему *leiðangr*, тобто підняти її до «національного» рівня, визнавши за королем право оголошувати набір до війська; доти такі важливі постанови ухвалювали місцеві тінґи. Сноррі Стурлусон пише:

«Король Гакон додав до законів усіх земель на узбережжі і далеко в глибинах краю, аж куди запливає лосось, що всі округи мають бути поділені на корабельні округи (*skipreiða*), а ці корабельні округи — розподілені між адміністративними округами. Закони сповіщали, скільки кораблів має бути в кожному фюльці і скільки великих кораблів треба спорядити при оголошенні загального набору; загальний набір оголошували тоді, коли в країні було вороже військо. Водночас він звелів, що в разі оголошення загального набору на високих горах мають бути запалені сигнальні вогні, щоб їх можна бачити з сусідніх гір. Казали, що новина про набір до війська доходила від найпівденнішого вогню до найпівнічнішої округи в Галоґаланді за сім ночей»[279].

Тієї доби існувало два різновиди набору до війська: повний набір, до якого вдавались у разі чужоземної навали, і половинний набір, необхідний для готування до нападу. У 1961 р. Андреас Гольмсен[280] висловив певні обґрунтовані сумніви в тому, чи та система *leiðangr*, яку ми знаємо, справді була запроваджена за вікінґської доби і чи ланд-конунґ навіть у своїй якості ефемерного супра-конунґа мав досить влади, щоб накинути тягар рекрутування територіям, які йому не належали.

Очевидно, зібрати селян для оборони від справжнього нападу іноземних напасників було неважко, але зовсім інша річ — переконати їх провадити широкі оборонні заходи, аби запобігти нападові, — це ж якась абстракція! (Див. також с. 685.)

РОЗДІЛ IV Монополії конунґа та карбування монети

Гаральд Світловолосий (пом. 945 р.) заклав основи королівських фінансів, запровадивши монополію (*veizla*) конунґа на торгівлю хутром на півночі (в Лапландії) і на збирання так званого *finnscat*[281].

Скандинавські військові конунґи навчилися мистецтва карбувати монети в другій половині IX ст., коли оселилися в Англії (Йорку) та Ірландії (Дубліні). Але в самій Скандинавії тільки наприкінці X ст. данський король Свейн Гаральдссон Вилобородий (бл. 985—1014 рр.), норвезький король Олав Трюґґвасон (995—1000) і шведський король Олав Скаутконунґ («Грошовий король», 995—1020/1022) почали карбувати свої власні срібні монети, отримавши тепер важливе джерело королівських прибутків[282]. Прикметно, що вага і зовнішній вигляд найдавніших скандинавських монет були зорієнтовані на монети нещасливого англійського короля Етельреда II (968—1016; див. нижче).

Нестача срібла невдовзі змусила припинити карбування монет, які тільки-но почали відігравати роль об'єднавчого чинника і в Норвегії (з 1000 до бл. 1050 р.), і у Швеції (десь із 1050 до 1170 р.). Тільки в Данії карбування монет не припинялось — вочевидь завдяки незмірним податкам, які мали назву *Danegeld* (або *heregeld*) і які з 992 р. сплачувала Англія під час урядування згаданого вище Етельреда II, щоб відкупитися від данських напасників. З 994 по 1012 р. до Данії вивезено близько 124 000 фунтів англійського срібла. 1018 р. Кнут Великий теж стягнув з Англії величезну суму — 72 000 фунтів срібла[283]. (Тут можна лише відзначити, що не було жодної істотної різниці між аварами — «кочовиками степу» — і данцями — «кочовиками моря»: і ті, й інші однаково нещадно обдирали підвладні їм території.)

Для західноєвропейських великих феодалів карбування монети в обмежених масштабах становило прибуткову монополію (*monetagium*). 1075 р. король Данії оголосив іноземну валюту (особливо типу «вічних грошей») нечинною для данської внутрішньої торгівлі й почав карбувати власні монети з обмеженим терміном чинності, переважно для цілей оподаткування.

Коли термін обігу монет закінчувався (в багатьох випадках навіть менше ніж через рік), вони були вже «старі» і втрачали значну частину своєї вартості, тож піддані охоче платили своєму володарю земельний податок і збір на полегшу від карбування, щоб запровадити постійні монети (*stabilis moneta labeatur* = давньодан. *for stathig mynt*).

За даними *«Liber Census Daniae»* (бл. 1230 р.), річний прибуток короля був такий: з монетного двору в Лунді — 1200 марок срібла (= 2400 марок срібла в монетах) і 8 марок золота; з монетного двору в Роскілле — 900 марок срібла (= 1800 марок срібла в монетах). Ці суми були більші за королівські податки з сільських територій відповідних земель (Сканії і Сьєланду)[284]. (За даними того самого джерела,

1230 р. загальний прибуток данського короля становив близько 50 000 марок срібла; 1916 р. Ерік Аруп визначив, що ця сума еквівалентна 25 мільйонам німецьких рейхсмарок)[285].

РОЗДІЛ V Висновки: два джерела місцевої влади

а) Місцеві магнати-землевласники

Подвійна система місцевої влади існувала в королівствах Данія, Норвегія і Швеція десь аж до 1200 р., хоча про функціонування цієї системи є дуже мало докладної інформації. Проте ми знаємо, що у кожній окрузі (*herrað/hundrað*) були свої місцеві лідери, які належали до кількох родин багатих землевласників. Вони служили головами місцевих асамблей (тінґів), збирачами місцевих податків та «виборцями» або «утверджувачами» короля.

У Данії цих місцевих лідерів називали *hetwarthe mæn* («люди, гідні честі») або *landmæn* («[видатні] люди краю); серед них були ярли, місцеві проводирі війська (*styraesmæn*), судді, єпископи і архієпископи. Протягом вирішальних ста років, коли в Данії зміцнювалася влада церкви, Лундське архієпископство окупували чотири представники двох магнатських кланів: Ассер (1104—1137) та Ескіл (1137—1177) з клану Труґота Ульвсона з Ютланду і Абсалон (1177—1201) та Андерс Сунесен (1201—1227) з клану Гвіде зі Сьєланду.

У Норвегії (та Ісландії) магнатські родини спершу називалися *hersar* (одн. *hersir*; див. с. 674); бл. 1200 р. чимало з них уже були відомі як *lendir-menn* (одн. *lendrmaðr*, «земельна людина»; див. с. 723). Їх та клани ісландських *goðaṛ* (одн. *goði*, с. 674) часто згадують у саґах, про які йдеться у першій частині цього тому.

Великої ваги серед шведських магнатських родин набув клан Ярлабанкі, а також кілька помітних постатей, яким у давньошведських рунічних написах надано титул *landmanna bæstr*. Див. Походження Русі, т. 1, с. 368.

б) Королівські урядовці

Другим джерелом місцевої влади в округах *hundrað/herrað* були королівські урядовці, що їх у Данії та Швеції називали *bryti*, а в Норвегії — *ármaðr* (див. с. 747—748). Їхній обов'язок спочатку полягав в управлінні місцевими маєтностями, що належали королю, та в репрезентації його фінансових інтересів у окрузі: збиранні традиційних дарів, стягуванні штрафів та відшкодувань, які треба було сплатити за постановами місцевих судів. Посада урядовця не

передавалась у спадок, і тільки конунґ міг когось призначити на неї.

З появою супра-конунґів зросли й відповідальність та авторитет королівських урядовців.

Коли традиційні дари під час полюддя — королевого об'їзду територій — було замінено звичайним податком, що мав назву *stuth* («підтримка»)[286], як-от у Данії протягом другої половини XII ст., урядовці почали відповідати й за визначення суми податку та за дотримання місцевих законів. Відображенням цього їхнього зрослого значення став тепер новий титул *umbuthsman*[287], тобто «агент (корони)» (див. також термін *sýslamenn*, с. 723).

ГЛАВА ДРУГА

Друга стадія (1000—1130 рр.)

РОЗДІЛ I Дві основні причини розпаду давньої родової системи. Діяльність вікінґів у попередньому періоді

Загальний огляд

Діяльність вікінґів, як і багато інших пов'язаних із ризиком справ, могла, з одного боку, стати джерелом нагромадження величезного багатства (здобич, загарбана під час успішних походів, *heregeld*, плата, яку одержували найманці), а з іншого — призвести до зубожіння, якщо раптом не поталанить; чоловіків, що залишали вдома родини, могла спіткати нагла смерть, вони могли позбутися всього свого майна. Та й самі родини часто могли розпадатись, і таки справді розпадались унаслідок еміграції (до Англії, Ірландії, Ісландії та окремих архіпелагів). Розпад родин міг стати причиною продажу або частини, або всього родинного майна, особливо після скасування заборони на відчуження родинної власності на користь

церкви. Та навіть утративши майно, селянин зберігав свою особисту свободу й не опускався до статусу раба.

1. Спеціальні організації соціального захисту

Протягом вікінґської доби сформувалися два різновиди організацій соціального захисту: сезонні товариства і місцеві братства; ці обидві організації були набагато ширші, ніж окрема родина або рід. Залучаючи людей до своїх лав, ці громади і товариства, безперечно, сприяли ослабленню родових зв'язків, що мали велику силу в суспільствах вікінґської доби.

Перший тип організації не був пов'язаний ні з рідним селом, ні з власністю на землю. То було швидше інтернаціональне, засноване на *fêlag* партнерство, тобто партнерство на основі спільного капіталу в торговельних оборудках, на основі піратства або найманства (наприклад, *Viking*, *Væring*). Кожного партнера називали *fêlagi*, «товариш»[288].

Братства мали назву *gildi* («ґільдія»)[289], і цих ґільдій було принаймні два різновиди. Передусім існували купецькі братства, організовані на фризький зразок. Першу норвезьку ґільдію-братство такого типу створив Олав Тихий (1067—1093) в Берґені (див. с. 521).

Купецькі гільдії були надзвичайно могутніми. Наприклад, 1134 р. члени данської купецької гільдії у Шлезвіґу не побоялися вбити данського короля Нільса I (1104—1134), помстившись таким чином за смерть свого ґільдійного братчика принца "Пана" Кнута (пом. 1131 р.)[290].

Другий різновид ґільдій — загальні братства під покровительством якогось святого; ці братства створювали задля певної громадської діяльності та взаємного страхування. До таких братств належала ґільдія Св. Олава в Західній Ісландії (Рейкяголар), згадана в джерелах ще 1119 р.[291].

2. Поселення вікінґів. Виникнення класу hauldar-ів

Новосформована провідна заможна верства вікінґів (*hqfðingjar*)[292] почала осідати на землі. Тепер вікінґи вже мали змогу тиснути на зубожілі родини, змушуючи їх спродувати майно. Прикупивши землі, ці колишні вікінґи могли утверджуватись (поряд із давньою верствою герсірів, якщо вони самі ще не належали до неї) як новий клас земельної аристократії. Через кілька поколінь вони вже називалися *haulðar* (одн. *hqlðr*)[293], тобто власники невідчужуваної «предківської» землі (*óðal*). Власність на певне майно (наприклад,

ферму) протягом принаймні чотирьох поколінь правила критерієм визнання за *hǫlðr*.

3. Внутрішня колонізація і поселення þrælar

Порівняно невеличкі первісні селянські володіння, об'єднуючись у руках одного господаря, перетворилися на великі сільськогосподарські маєтки. З'явилися селяни без землі, почався процес внутрішньої колонізації, якому сприяла наявність незайнятих земель у «безлюдних» марках (*mǫrkr*).

Першим етапом, що відбувся у Скандинавії десь в XI ст., було запровадження набагато рентабельнішого двопілля, а трохи згодом — трипілля (особливо на рівнинах; див. с. 672). Ченці-цистерціанці[294] допомогли запровадити західні сільськогосподарські методи, зокрема замінити традиційний плуг значно важчим (не пізніше 1150 р.). Оскільки після 1066 р. вікінґські «перспективи зайнятості» (грабіжницькі виправи, найманство) практично зникли, енергію молоді можна було спрямувати на очищення широких незаселених лісових просторів. Крім того, *hauldar*, колишні *hǫfðingjar*, мали легкий доступ до міжнародного ринку рабів, що постачав їм навчених працьовитих сільськогосподарських робітників. Отож і сільськогосподарські раби (*þrælar*) стали дедалі частіше селитись у маєтках гаулдарів, набуваючи статусу, близького до статусу континентальних кріпаків.

Свідченням такої колонізації є топоніміка. До цього періоду належать назви, що закінчуються на *-thorp/-torp* (< ON *þorp; > -trup-rup*), «хутірна форма поселення» (надто популярна в Данії) і *-rød*, *-ryd* (давньодан. *ruð*), «розчищена ділянка». Першим компонентом завжди є якесь християнське ім'я в його середньовічній формі; такі назви увічнили пам'ять про перших невідомих нам давніх піонерів[295].

5. Виникнення leiglendingar (класу орендарів)

Селянин (*bóndi*) міг здати свою землю в оренду іншому селянинові, якщо з певних причин не міг обробляти її сам. Фермер-орендар у Данії та Швеції мав назву *landbo* (*colonus*), а в Норвегії та Ісландії — *leiglendingr* (*colonus*); своєму землевласникові він сплачував ренту (натурою), яка називалася *landskyld*[296]. Орендар був вільною людиною, проте не міг дістати спадкових прав на оренду. Термін оренди здебільшого був короткий і ставав ще коротший там, де існувала розвиненіша економіка: звичайно 6—8 років у Швеції,

3 роки в Норвегії і лише один рік у Данії. Цей термін можна було продовжити тільки з дозволу землевласника, що за певних обставин мав право зігнати свого орендаря ще до кінця терміну оренди.

За даними джерел XI ст., *leiglendingar* у Норвегії спочатку вважали за рівню землевласникам, тож вони зберігали всі свої політичні права.

Проте згодом і соціальний, і правовий статус *leiglendingar* погіршився. Оскільки багатим гаулдарам тепер дозволили купувати землю і вони вже були незацікавлені в її оренді як *leiglendingar*, орендарями залишились тільки або зубожілі селяни, що втратили чи продали свою землю, або вільновідпущеники; натомість їхні землевласники стали гаулдарами. За таких обставин соціальні контакти між цими двома групами порвалися. З іншого боку, щоб краще забезпечити своє право власності, землевласники (гаулдари) перестали здавати землю в оренду на тривалий термін. Це призвело до пауперизації багатьох *leiglendingar*, що тепер уже не мали змоги подорожувати на далекі відстані до центрів нових провінційних тінґів.

РОЗДІЛ II Вплив західної церкви

Вступ. Скандинавський варіант християнства

Навернення до християнства не спричинило негайних змін у структурі скандинавських суспільств[297]. Дехто з місцевих проводирів (*hersar*; в Ісландії *goðar*), що раніше були пов'язані з виконанням поганських обрядів у священних гаях, тепер став проповідником християнської віри. Замість давніх поганських храмів з'явилися церкви, обрано священиків, яким платили навколишні селяни. Целібат духівництва був ще невідомий, тож виникло чимало священицьких династій. З іншого боку, деякі могутні клани прагнули привласнити для своєї рідні сан єпископа (згодом архієпископа).

Хоча за тогочасними західними нормами священики мали мізерну освіту, ці поборники нової релігії швидко здійснили неминущий вплив на культуру селян, познайомивши їх зі Святим Письмом та уявленням про книжну науку.

1. Вплив церковних реформ та діяльність чернечих орденів у Скандинавії

Після того як супра-конунґи, тільки-но набувши такої гідності, протягом другої половини X—на початку XI ст. запровадили у своїх

країнах християнство (досить прикметно, що водночас вони запровадили й карбування монет), у Скандинавії відбулися далекосяжні й вирішальні зміни. Порядок тих змін відповідав загальному культурному рівню Скандинавії: спочатку їх зазнала Данія, потім Норвегія і нарешті Швеція, або, точніше, Ґаутланд. Це мало велике значення, бо саме наприкінці XI ст. здійснювалася видатна григоріанська реформа латинського християнського світу й утверджувалася схоластична наука. Нові християнські школи, колеґіальні церкви (де збирались капітули ченців-августиніанців), чоловічі та жіночі монастирі — все це підвищувало культурний рівень населення.

Найдавніший колеґіальний будинок, що служив єпископській церкві в єпархії Лунд, засновано в Дальбю бл. 1066 р. Невдовзі чернечі капітули були створені в Лунді (що 1085 р. замінив як центр єпархії Дальбю) і Роскілле (1088 р.). За капітулами з'явились і перші чернечі ордени: клюнійці (бенедиктинці з Клюні — в монастирях Аллегельґен/Лунд, 1089 р.; Сент-Мікаель/Шлезвіґ) і бенедиктинці (Оденсе, 1100 р.; Нествед, 1135 р., Рінґстед, 1135 р., Сем, Ольборґ, Ессенбек, 1140 р.). Цистерціанці з французького монастиря Клерво, що знову запровадили працю серед ченців та уславилися своїми успіхами в сільському господарстві, були запрошені до Швеції 1143 р. (Альвастра, Нюдала), до Данії 1144 р. (Герревад) і до Норвегії в 1146—1147 рр. (Люса, Говедо). За ними невдовзі прийшли премонстранти (Томмарп, Данія, 1165 р.) і ордени жебрущих ченців — домініканців, францисканців та ін.[298].

2. *Переоцінка цінностей: відмова від піратства*

Нове духівництво змінило спосіб життя колишніх вікінґів і, прищепивши уявлення про християнське спасіння, запровадило нову шкалу вартостей, основану на самопожертві та новій моралі. Від піратства, що колись становило основу економіки військової аристократії, у Норвегії відмовились бл. 1100 р. — доба вікінґів закінчилася.

Заборонили піратство й християнські королі. Яскравим прикладом їхнього ставлення до піратства є оповідь (у цьому томі цієї праці) про те, як данський король св. Кнут Свейнссон (1080—1086) покарав сумнозвісного борнгольмського пірата Блот-Еґіля.

3. *Перша міжнародна зустріч трьох скандинавських королів у Конунґагеллі, 1101 р.*

Протягом IX—XI ст. скандинавські королі зустрічалися дуже

часто, але звичайно з однією метою: укласти союз проти певного ворога.

Перша зустріч трьох скандинавських королів як рівних між собою володарів для обговорення спільних мирних питань сталася тільки 1101 р. Місцем своєї зустрічі вони обрали вестерґаутландське місто Конунґагеллу[299], що стояло поблизу гирла річки Ґаут-Ельв, яка впадає в протоку Скаґеррак. То було зручне місце, до якого легко можна було добратися з усіх трьох королівств. Сноррі Стурлусон описав цю історичну зустріч так:

«Улітку [1101 р.] ...була влаштована зустріч королів, що відбулась у Конунґагеллі на річці [Ґаута]-Ельв. На цю зустріч приїхали Маґнус, король Норвегії, Інґі, король Швеції, і Ейрік Свейнссон, король Данії. Запорукою безпеки цієї наради (тінґу) були взаємні запевнення. Коли вона почалась, три королі вийшли вперед на рівнину, покинувши свої почти, й розмовляли втрьох якийсь час, а потім повернулися до своїх придворних. Далі була укладена угода, що кожен з них має володіти королівством, яким володіли його предки (skyldi hverr þeira hafa þat ríki, sem áðr hǫfðu haft feðr þeira), і кожен з королів мав відшкодувати іншим за взяту військову здобич і за вбитих людей. Кожен з них мав відшкодувати заподіяне зло.

Король Маґнус мав узяти за жінку Марґрет, доньку короля Інґі; відтоді вона називалася Фрідголла (Жінка Миру).

Люди розповідали, що ще ніколи не бачили таких поважних чоловіків, як ці три королі. Король Інґі був найвищий з-поміж них і мав найкремезнішу статуру, тож усім він здавався найвеличнішим. Зате король Маґнус був найдіяльніший і справляв найбільше враження, натомість Ейрік був найгарніший. Але всі троє були високі, гарні, шляхетні та елегантні.

Уклавши угоду, королі роз'їхалися»[300].

4. Переоцінка цінностей: ідея єдності

Для всіх примітивних поганських релігій характерна вузька локальна обмеженість. У будь-якій релігії завжди співіснували кілька зумовлених місцевими обставинами релігійних систем, місцевих варіантів поганських божеств і особливих обрядів. Усе це відображувало ту стадію розвитку людського розуму, коли могли сформуватись та бути прийнятними тільки місцеві ідеології, обмежені родовою спільнотою.

Християнство як універсальна релігія, що називає себе Світовою Церквою, не визнавало й не визнає жодних чи то територіальних, чи то національних обмежень. Його догматична й теоретична струк-

тура спирається на віру в єдність Бога для всього людства. Коли зважити, що в XI ст. християнство вже мало високорозвинену та об'єднану церковну організацію, так само як і єдиний юридичний кодекс — канонічне право — для керування великими адміністративно-церковними одиницями (єпархіями) та регулювання їхніх обов'язків, то можна зробити висновок, що християнство рішуче посприяло об'єднанню окремих земель у великі утворення, які згодом дістали назву держав[301].

5. Утвердження ідеї про постійну столицю

Як і будь-яка інша світова релігія, християнство сформувалося серед міського населення в осілому суспільстві. Воно вимагає не тільки постійних місць богослужіння (церков) та культурних інституцій (шкіл і бібліотек), а й постійних адміністративних центрів для церковних провінцій. Отже, з самого зародження християнської церкви її проводирі засвоїли римську імперську адміністративну систему, тож столиця кожної провінції стала осідком єпископської кафедри. Після свого охрещення скандинавські володарі теж наслідували цей приклад. Отож норвезький король Олав Тихий (1067—1093), засновник Бйорґвіна (Берґена), відмовився від давнього звичаю постійних королівських переїздів з одного маєтку (*húsaby*) до іншого. Він і його дружина принаймні вже зимували в одному з великих міст, звичайно в Берґені або Трондгеймі[302]. Таким чином зародилась ідея про постійну адміністративну столицю.

6. Король як національний святий

Священний характер монаршої влади в дохристиянських ґерманських суспільствах вимагав, щоб і нова релігія — християнство — надавала династії нової харизми. І церква, і король розуміли необхідність такої гри, результатом якої стало створення національних монархів-святих, чиє життя поєднувало ґерманську ідею про сміливість (коли полеглого героя вітають у брамі Валгалли, щоб він жив там щасливо під опікою бога Одіна) з християнською святістю (мучеництвом).

Норвезький король Олав був першим національним святим монаршої крові[303]. Він загинув улітку 1030 р., сміливо б'ючись у Стікластадірі з норвезьким військом, що підтримувало англійського короля Кнута Великого. Але тільки через рік, коли норвезькі прихильники Кнута розчарувались у режимі його англійської коханки Альґіфу, Олава проголосили норвезьким мучеником-святим і покро-

вителем незалежності всієї Скандинавії від Кнута і від Англії[304]. Цей культ швидко поширився, невдовзі досягши навіть Англії.

Культ данського монаршого святого — Кнута Свейнссона (1080—1086), що його вбили селяни-повстанці в церкві Св. Альбана в Оденсе 1100 р., незадовго до створення архієпископства Лундського, визнав папа Пасхалій II[305].

Шведський король Ейрік (1156—1160) загинув в Уппсалі 1160 р., коли данський принц Маґнус Генріксен (пом. 1161 р.), маючи підтримку шведських бунтівників, напав на королівську резиденцію. Ейріків син Кнут (1167—1196) сприяв утвердженню культу свого батька, що вже уславився своїм хрестовим походом проти поган — фінів (див. с. 539)[306].

Таким чином, наприкінці XII ст. усі три майбутні скандинавські нації (Данія, Норвегія, Швеція) мали не тільки власні архієпископства, а й національних святих. Послідовність була така: Норвегія (1031 р.), Данія (бл. 1100 р.), Швеція (бл. 1160—1170 рр.).

7. Запровадження десятини

Давню єврейську ідею про десятину як обов'язковий для всіх податок вартістю одна десята частина загальної вартості майна і прибутків кожної окремої людини як податок, що мав іти не тільки на утримання єпископа та духівництва, а й на допомогу злидарям і недужим, християнська церква почала активно засвоювати бл. 400 р. Наприкінці VIII ст. у джерелах уже є згадки про перше практичне запровадження цієї ідеї — у Франкській імперії Карла Великого та в Англії. В X—XI ст. десятина поширилась в усій Західній церкві.

У Скандинавії першою запровадила десятину норвезька церква (з ініціативи короля Сіґурда Хрестоносця, 1103—1130) десь одразу після 1100 р. Ассер (1104—1137), перший архієпископ Лундський, зробив десятину обов'язковою в Данії приблизно до 1135 р. У Швеції цю реформу проведено теж у XII ст.[307].

Запровадження десятини (за якою невдовзі йшов «гріш св. Петра» — *Róma-skáttr*) мало велике значення для економічного розвитку північних королівств. То було перше регулярне оподаткування, відоме місцевому населенню, що тепер привчалося платити податки грішми, і невдовзі цю систему перейняли супра-конунґи для своїх фіскальних цілей[308].

8. Право заповідати землю церкві

1085 року данський король Св. Кнут (1080—1086) подарував Лунд-

ській церкві 52 боли (див. с. 667) землі в селах Сканії та Сьєланду[309]. Цей прецедент скоро стали наслідувати селяни, особливо бездітні, заповідаючи своє майно церкві. Право заповідати отак майно великою мірою посприяло скасуванню заборони на відчуження власності, якою раніше володіли тільки родини (пор. с. 665; див. також наступний підрозділ).

9. Церковні землі

Наслідком християнізації стала ще одна зміна — збільшення земельних володінь монастирів, єпископств і духівництва взагалі; ті всі церковні землі мали назву *Kirkju-land*. Цей процес почався в Данії за врядування Свейна Естрідсена (1047—1076) завдяки як його політиці, так і скасуванню заборони на відчуження родинної власності. Проте важливим чинником соціально-економічного розвитку Скандинавії він став набагато пізніше — в XII—XIII ст. (у Норвегії після 1163 р., а в Швеції ще пізніше)[310].

РОЗДІЛ III Емансипація конунґа

1. Загальний огляд

До запровадження християнства ланд-конунґ був, по суті, виконавчим урядовцем тінґу, що складався з мирного гурту обраних селян. За вікінґської доби дехто з ланд-конунґів (або супра-конунґів) став військовим диктатором, що здобував честь і багатство для себе, своєї дружини та інших своїх прихильників.

Християнська ідеологія і західноєвропейські впливи докорінно змінили становище короля. Формувалася інституція пов'язаного з територією (національного) королівства як частини християнської співдружності. Новій королівській владі була надана духовна могутність (доти невідома на Півночі), бо король тепер ставав «світським мечем» тієї або іншої церковної провінції.

У співпраці з церквою королі дістали змогу визволитися від опіки з боку тінґів та позбутися залежності від них. Секуляризація *veizla* забезпечила володареві початкову економічну базу.

Велике значення для майбутнього розвитку мало те, що селяни визнали право короля організовувати набір до *leiðangr* (див. с. 685).

Конфіскація *óðal-у* (див. с. 693) збільшила розмір королівських володінь і розширила базу для подальшого оподаткування. Крім того, це дало королю змогу призначити свою власну адміністрацію в провінції — урядовців, залежних тільки від нього (див. с. 727).

Наступним кроком емансипації короля став пошук способів зберегти ці нові духовні, економічні, військові та адміністративні елементи його влади.

2. Секуляризація veizla. Veizla як податок

Християнізація поклала край священному характеру *veizla*. Світський аспект цього свята розвинувся в обмін зобов'язаннями між селянами і королівським урядовцем: селяни мали утримувати короля та його дружину під час їхньої подорожі по країні (*procuratio regis*). Цей обмін (норв. *veizla*) в Данії мав назву *nathhold*[311], а в Швеції — *gengärd*[312].

Правда, невдовзі ланд-конунґ став надавати дожиттєве право збирати данину *veizla* дедалі більшій кількості своїх *hirðsmenn* (слугам різного походження), що тепер називалися *veizlu-menn* і, в свою чергу, теж могли передати право збирати ту данину (яка згодом мала ще назву *lén*[313]) своїм васалам.

Ті, хто збирав *veizlur*, були зобов'язані служити у війську, причому багаті *veizlu-menn* мали очолювати певну кількість своїх слуг (*húskarlar*). Важливо відзначити, що посада *veizlu-menn* ніколи не передавалась у спадок.

Термін *veizla* вживали й для назви всіляких доручень, із якими супра-конунґ посилав своїх урядовців у прикордонні райони. Ці урядовці діставали від конунґа й свої *veizlu-jorð*, тобто землі, надані за службу[314].

3. Формування класу veizlu-menn

Як сказано вище, *veizlu-menn*[315] спочатку набирали зі слуг ланд-конунґа, що часто були або іноземними найманцями, або людьми низького походження і що не мали зв'язку з землею. Проте невдовзі королі почали надавати право збирати *veizla* місцевій аристократії, особливо з верств *hersar* і *hauldar*, підтримку яких вони намагалися отримати. Сноррі Стурлусон у своїй *«Геймскрінглі»* (бл. 1230 р.) описав один такий випадок, що стався ще 1042 р.: норвезький король Маґнус Олавссон (1035—1047), що його данці обрали наступником данського короля Гардекнуда, «поставив тоді своїх людей в усій країні, як у сюслах, так і в геррадах, і надав *veizlur* визначним людям (ok veitti veizlur ríkismǫnnum) [тобто герсарам, гаулдарам]»[316].

Новий клас *veizlu-menn*, що його можна порівняти з західноєвропейськими баронами, володів землею, яку дав король, і згодом (у

XII—XIII ст.) дістав назву *lendir-menn* («земельних людей»). На відміну від західноєвропейського розвитку подій, земельні маєтки *veizlu-menn* не можна було передавати у спадок.

4. Висновки

У Скандинавії протягом 1000—1130 рр. давня дохристиянська родова система, заснована на дихотомії: військова аристократія (конунґ, ярл, герсір) — вільні селяни (*búandr*), під впливом нової (християнської) ідеології трансформувалась у новий тип суспільства.

Провідна роль перейшла від місцевих та провінційних тінґів до короля держави, що з допомогою церкви невпинно прямував до своєї мети: покласти край однорідному самоврядному й самодостатньому селянському суспільству й підкорити його своїй владі в новому типі держави на постійній території.

Внаслідок цих заходів основою народжуваного суспільства стала власність, яку тепер можна відчужувати. Новому суспільству був притаманний поділ на два класи, один з яких ієрархічно підпорядковувався іншому.

А. Перший клас складався з двох підгруп:

1. Гаулдари — нова земельна спадкова аристократія на невідчужуваних землях, що часто ставала й збирачами королівського *veizlur*.

2. Колишні слуги, а тепер власне *veizlu-menn*, королівські урядовці, що мали землю без права передавати її в спадок.

Б. Другий клас теж складався з двох підгруп, заснованих на дихотомії: люди зі свободою пересувань і ті, хто прикріплений до землі.

1. До першої підгрупи належали:

а) *búandr* — селяни, тепер уже переважно на відчужуваних землях (внаслідок утвердження такого уявлення, як королівський *óðal*);

б) другий компонент цієї підгрупи дістав назву *leiglendingar*; це були переважно колишні селяни (*búandr*) та вільновідпущеники, що тепер стали фермерами-орендарями без права передавати землю в спадок.

2. Друга підгрупа — це *þrælar*, колишні раби (в Норвегії і Данії; у Швеції вони й далі залишалися рабами), що тепер були прикріплені до землі і стали верствою, близькою до західноєвропейських кріпаків.

ГЛАВА ТРЕТЯ

Третя стадія (1130—1280 рр.): період трансформації

РОЗДІЛ І Прелюдія

1. Громадянська війна

Нові концепції, насамперед ідеї національної єдності, пов'язаного з територією національного уряду та індивідуального загальнодержавного оподаткування, були настільки чужі північним селянам, що вони не могли сприйняти їх без опору. Зовні ця боротьба набрала форми, як пізніше історики назвали той період, війн претендентів. Очевидно, ці громадянські війни чергувалися з періодами величі як Данії, так і Норвегії.

Громадянські війни в Норвегії та Данії почалися приблизно одночасно (бл. 1130—1131 рр.), а у Швеції — на тридцять п'ять років пізніше (1156 р.).

У Данії[317] континентальна ідея політичної єдності була міцнішою й давнішою завдяки компактності її території та близькості до Західної Європи, тож там перша фаза — боротьба короля з селянами,

коли короля підтримувала церква й частина аристократії — закінчилася всього через двадцять п'ять років.

Доба Вальдемарів (1157—1241) стала блискучим інтермеццо, після якого 1254 р. знову спалахнула боротьба, де воювали вже король і церква[318]. Архієпископи Лундські Якоб Ерландсон (1254—1274) і Єнс Ґранд (1283—1302) не погодились із податком *leiðangr*, накладеним на церковне майно, і проголосили вищість духовного меча над світським. Компромісу між обома сторонами пощастило досягти лише 1303 р.

У Норвегії[319] після тридцяти років боротьби аристократія з південного Гьордаланду, фактичний володар країни Ерлінґ Скаккі і архієпископ Трондгеймський (місцевий аристократ Ейстейн Ерлендссон, 1157—1188) досягли угоди, основаної на вищості духовного меча (див. с. 745). Ця угода спровокувала повстання трондгеймських селян, наймогутнішої селянської громади в Норвегії, й вони допомогли вигадливому самозванцеві Сверріру (1177—1202), що перед тим був висвячений на священика, відкинути претензії церкви[320]. Після Сверрірової смерті (1202 р.) громадянські війни і спорадична боротьба за трон тривала до 1247 р., коли папський нунцій урочисто коронував Гакона Гаконарсона, незаконнонародженого Сверрірового онука (1217—1263). Владарювання Гакона (а також його безпосередніх наступників, загалом до 1319 р.) норвезькі історики вважають добою величі Норвегії.

Церковний конфлікт поновив архієпископ Трондгеймський Йон Рауде («Червоний», 1268—1282), і на якусь мить церква зазнала свого найвищого на Півночі тріумфу: знову було визнане канонічне право, а церква дістала звільнення від податку *leiðangr* зусиллями Законодавця Маґнуса (Тунсберґ, 1277 р.)[321], що спромігся кодифікувати й норвезьке національне земельне право (див. т. 1, с. 491). Проте аристократія (барони) відразу розпочали боротьбу, яка тривала ще тринадцять років. Мир нарешті був відновлений компромісом 1290 р., проте норвезька церква назавжди втратила свої додаткові привілеї.

У Швеції[322] період з 1131 (або, точніше, з 1156 р.) був відзначений боротьбою двох династій за трон; одна з них мала «клерикальну» орієнтацію (клан Сверкерів), а друга — антиклерикальну (клан Ейріка, майбутнього святого). «То був, — писав Гальвдан Кут, — знаменний факт, що антиклерикальна династія дала Швеції її святого — короля Ейріка»[323]. Цей король став відомим передусім своїм хрестовим походом проти фінів, які тоді були ще поганами (бл. 1160 р.; див. с. 549).

Через сто років (бл. 1250 р.) нащадок аристократичного клану

ярл Бірґер, засновник Стокгольма і *Dux Svecie* з 1248 до 1266 р., розбив *Folkungar*, лігу упплandських магнатів, а з нею й провінційних аристократів у Швеції. Крім того, він обмежив повноваження тінґів справами місцевого самоврядування. Бірґерова династія, іронічно теж названа *Folkungar* (1248—1365)[324], чиє врядування стало зенітом шведського середньовіччя, ухвалила постанови про поділ влади з новою світською аристократією, що перетворилась на клас воїнів та коронних урядовців, а також із «духовною *frälse*», тобто привілейованою церковною аристократією, що була інституйована Алснейським указом 1279 р.[325]

Таким чином, наприкінці XIII ст. королі всіх трьох скандинавських держав, що тепер перетворились на християнські королівства, створили центр нової політичної влади, проте були зобов'язані ділитися своєю владою із світською та церковною аристократією.

2. Скандинавський варіант феодалізму

Європейський феодалізм був системою державного врядування, що мала діяти без готівки. Вона спиралася на два елементи: володіння землею і особисті взаємини сеньйора і васала. Земля була феодом, який надавали за ті чи інші послуги, а феоди згодом набули характеру спадкового майна.

На землі жило позбавлене свободи, невільне у своїх діях селянство — кріпаки. Володар феоду у своїй якості сільськогосподарського управителя мав судові, фіскальні та інші повноваження і права щодо селян, які жили на його землі.

У Скандинавії ситуація була зовсім іншою[326]. Власність на землю та володіння землею там аж ніяк не пов'язували з управительськими повноваженнями. Протягом усього періоду, який ми розглядаємо, селянство було вільним, а під феодом, який надавали кому-небудь, тут розуміли не землю як таку, а прибуток або ренту від неї. Одиничний феод мав звичайно обмежені розміри, отже, кожному, кому давали землю, звичайно відводили сім маленьких феодів у різних частинах країни.

З іншого боку, право на ту або ту ренту було лише дожиттєвим, феодал не міг передати його в спадок.

Елі Філіпп Гекшер проілюстрував шведську феодальну систему, зобразивши разючу долю маєтків Бо Йонссона Ґріпа:

«Коли, наприклад, кажуть, що Бо Йонссон Ґріп, *riksdrots* («урядовець королівства») і справжній володар Швеції за Альберта Мекленбурзького (1365—1388), мав величезні земельні володіння майже в усіх провінціях і був найбільшим землевласником королівства, то

виникає спокуса уявити його собі власником величезних маєтків. Але таке уявлення якнайдалі відступає від правди... З бозна-колишніх часів переважну частину шведських земель обробляли селяни, навіть якщо тією землею володів хтось інший. Одне слово, в більшості випадків земельна аристократія і дворянство просто збирали плату зі своїх орендарів...»[327] І далі: «Чимало його [Бо Йонссона Ґріпа] маєтків зосереджувались у провінції Естер-Ґаутланд, проте він мав землю по всій країні. Він, отже, не прагнув стати, скажімо, герцогом Естер-ґаутландським, а намагався мати домінантний вплив на політику країни в цілому. Інший важливий чинник полягав у тому, що феоди у Швеції ніколи не ставали спадковою власністю, і треба було докласти неабияких зусиль, щоб зберегти непорушність великих землеволодінь від покоління до покоління. Тут знов-таки дуже повчальний приклад Бо Йонссона, оскільки по його смерті всі ті величезні закріплені за ним володіння були поділені»[328].

На перший погляд видається дивним, що шведський феодалізм, на відміну від європейського, не був відцентровою силою, а навпаки, сприяв об'єднанню країни. Скажімо, володарі феодів, чиї землі знаходилися в багатьох провінціях, були гостро зацікавлені в удосконаленні шляхів сполучення між провінціями, тож у них формувалася швидше національна, ніж провінційна орієнтація.

3. Християнські концепції regnum і Sacerdotium

Роль церкви в середньовічному християнському суспільстві була винятковою. З часів Св. Авґустина із Гіппо (354—430; його праця «Місто Боже») єдиною поширеною політичною ідеєю стала теократична концепція *regnum* і *sacerdotium*.

За цією ідеєю, королівська влада (*regnum*) і духівництво (*sacerdotium*) були частина одного тіла — Церкви Ісуса Христа. Проте існували різні тлумачення відносин між цими обома гілками влади, особливо коли папою став Григорій VII (1073—1085). Цей видатний папа зробив спробу забезпечити універсальний суверенітет (*regimen universalis*) папи (ієрократична теорія).

Він протистояв імператорові Генріху IV (1076 р.), що висунув дуалістичну теорію рівноваги обох мечів — духовного і тілесного. Своєю теорією він прагнув розділити навпіл єдину (ієратичну) суверенність папи. Допустивши, що папа повинен мати верховенство в духовних справах, Генріх IV вимагав для короля верховенства у світських справах[329].

Святий Бернар Клервоський (пом. 1153 р.) висунув під час дискусії ієрократично зорієнтовану інтерпретацію теорії про два мечі:

папа володіє обома мечами, проте відступає тілесного меча імператорові під час коронації, тож імператор має володіти ним тільки з дозволу папи (*ad nutum*)[330].

Болонські юристи, діючи в ім'я імператора Фрідріха І Барбаросси (1157 р.), відповіли, що папа не може давати тілесного меча імператорові, оскільки імперія — незалежне й божественно засноване панування, отримане безпосередньо «від самого Бога при виборі володарів»[331].

Цей останній аргумент, по суті, повторив у Скандинавії самозванець і освічений клірик Сверрір Сіґурдарсон (1184—1202), що написав цілий трактат про відносини між королівською владою та церковною ієрархією[332]. Прикметно, що Сверрір здобув владу з допомогою консервативних трьонделазьких селян. Проте його син і наступник Гакон III (1202—1204), дослухаючись до поради вмираючого батька, намагався примиритися з церквою і, зрештою, таки домігся цього.

Отже, врешті-решт скандинави визнали осібне становище церкви, хоча певною мірою обмежили її повноваження.

* * *

Різні скандинавські провінції мали різні звичаї, пов'язані із шлюбом та позашлюбними дітьми, проте реальні проблеми виникли тільки тоді, коли канонічне право почало зазіхати на традиції. Наприклад, усі численні сини засновника данської династії Свейна Естрідсена (1047—1076) були незаконнонародженими, дарма що чотири з них правили Данією з 1076 по 1134 р. Вимагаючи підтримки церкви, всі четверо були ладні піти на певні поступки їй. Отож Нільс Свейнссон (1104—1134) визнав християнську харизматичну формулу *dei gratia*[333].

4. Зародження в Скандинавії ідеї християнської спадкової монархії[334]

Згадана вище співпраця (в Норвегії) церкви і королів, особливо з ініціативи напівлегальних претендентів, що потребували визнання з боку церкви, спричинилась до утвердження нових принципів.

У 1163—1164 рр. досягнено угоди між неофіційним володарем Норвегії — провідним представником земельної аристократії Ерлінґом Скаккі Кюрпінґа-Ормссоном — і архієпископом Трондгеймським Ейстейном Ерлендссоном, що, як і сам аристократ з Трьонделаґу, обстоював верховенство церкви (певною мірою й тому, що був приятелем і шанувальником Томаса Беккета). 1163 р. архієпис-

коп коронував молодого Маґнуса Ерлінґссона (сина Ерлінґа Скаккі) як *dei gratia* короля Норвегії. Цей король уперше прийняв корону не від селян, а від архієпископа[335] як намісника *perpetuus rex Norwegiae* (Св. Олава)[336]. Згодом, 1164 р., Ерлінґ Скаккі ухвалив докладний закон (його виробив сам архієпископ Ейстейн), який регулював наступність на норвезькому троні і спирався на принцип спадковості влади. За те король мав дати норвезькій церкві певні привілеї[337].

Ця подія засвідчила народження в Норвегії ідеї християнської спадкової монархії, заснованої на принципі первородства та законності народження (на відміну від давньоскандинавської ідеї про виборного короля). 1169 р. папа Олександр III канонізував "Пана" Кнута (пом. 1130 р.) — батька тодішнього данського короля Вальдемара I (1157—1182). Наступного 1170 р. архієпископ Лундський Ескіл (1137—1177) освятив і коронував Кнута, семирічного сина Вальдемара I, як співкороля[338] Данії Божою ласкою (*dei gratia*)[339].

У Швеції онук св. Ейріка Ейрік Кнутссон (1208—1216) уклав мир із церквою і 1210 р. одержав корону з рук архієпископа Уппсальського[340].

Через чотири десятиріччя з'явилась об'єднана корона Швеції та Ґаутланду, яка спиралася на підтримку залежної від корони земельної аристократії обох народів.

Але, крім Норвегії, ідея спадкової монархії не мала міцної підтримки в Скандинавії. В Данії та Швеції опозиція цій ідеї виявилась незнищенною. Отже, після випробувального періоду від неї відмовились, і ці обидві країни залишались, по суті, виборними монархіями.

РОЗДІЛ II Новий державний король

1. *Circulus vitiosus (Порочне коло)*

Протягом третього періоду розвитку інституту королівської влади король держави у співпраці з архієпископом утвердивсь як християнський харизматичний володар усієї території архієпископства.

Крім того, державний король був і на шляху перетворення на короля, пов'язаного з територією. У Швеції та Данії нова земельна аристократія, підтримуючи напівпрофесійну кінноту в латах (найчастіше німецьких найманців), заходилася будувати постійні замки. На відміну від давніх укріплень, ці замки виконували як військові, так і адміністративні функції. Замки стали осередками нової королівської адміністрації, бо король призначав їх госпо-

дарів збирачами податків для корони. Завдяки будівництву добрих доріг, що пов'язували замки з королівською резиденцією, сформувалася нова адміністративна система з такою одиницею, як замок-округа. Тільки тепер (XIII—XIV ст.) територія всього королівства (Данії, Швеції) справді вперше опинилася під владою короля[341].

Разом із владою над територією король, тепер уже *dei gratia*, тобто маючи *auctoritas*, надану йому Богом, здобув і судову владу (в Данії і Норвегії), тож уже призначав і *lǫgmaðr*-ів.

Реформована податкова система (див. с. 745) мала велике значення, проте вже не могла впоратися із своїми функціями з огляду на дедалі більшу кількість населення[342]. Стало очевидним, що пов'язана з територією королівська влада вимагає значно могутнішої економічної бази, ніж та, яку могло забезпечити аграрне суспільство. Не маючи буржуазії, здатної розвивати промисловість і торгівлю, не маючи могутньої централізованої фінансової системи, новий християнський пов'язаний з територією король зіткнувся зі своєрідним *circulus vitiosus*: якщо Західна Європа давно замінила феодальну систему врядування централізованою бюрократичною системою, скандинавські королі запроваджували феодальну систему (дарма що в трохи зміненій формі), аби досягти того, що феодалізм за самою своєю суттю був неспроможний забезпечити: державної єдності та економічної могутності.

Пригадаймо, що писав з цього приводу Гальвдан Кут:

«Чим дужче король намагався запровадити королівську адміністрацію в усіх частинах королівства, то більшою мірою був змушений віддавати свої повноваження своїм представникам на місцях; він просто не мав засобів якось інакше винагородити своїх урядовців, окрім дати їм доручення здійснювати місцеве врядування і збирати фіскальні прибутки»[343].

2. Виникнення в Норвегії інституту королівських sýslumenn

Коли Гаральд Світловолосий (бл. 875—945) запровадив королівські монополії, зокрема на торгівлю хутром, то доручив (дав *at veizlu*) цю роботу (*sýsla*) багатим представникам скандинавських харизматичних кланів, що жили в північних прикордонних землях. Таким чином, сформувалася неспадкова верства *sýslumenn*, тобто представників супра-конунґа, що мали виконавчі (але не судові)[344] повноваження для виконання специфічних завдань (*sýsla*). Задля ефективності роботи *sýslumaðr* отримав дозвіл мати особисту дружину з тридцяти чоловік (такою ж була кількість єпископського

почту). Близько 1000 р. кордони трьох майбутніх скандинавських королівств почали стабілізуватися. Отже, в норвезького супра-конунґа (тоді Олава Трюґґвасона, 995—1000) виникла потреба мати прикордонні землі (фюлькі) під точним і безпосереднім контролем. Оскільки вже існувала випробувана й надійна верства *sýslumenn*, король вибрав саме її для виконання цього відповідального завдання. Отож *sýslumenn* стали представниками короля в таких прикордонних землях, як Вікін, Трондгейм, Ямталанд та (іноді) Гельсінґяланд. *Sýslumenn* відповідали за військові, фіскальні й поліційні (але не судові) справи того чи іншого фюлькі (= *sýsla*). Їхня діяльність була такою ефективною, що навіть ненорвезькі королі — тимчасово окуповуючи деякі з тих прикордонних провінцій — призначали своїх власних *sýslumenn*[344].

Згодом *sýslumenn* стали призначати і в неприкордонні провінції. Отож до двох уже наявних місцевих влад у Норвегії додалася третя. Двома попередньо сформованими інституціями були: 1) *hersar/lendir-menn*, що тепер мали вже нижчий статус: колишні *hundrað-herrað* проводирі (*konungar*) стали місцевими представниками супра-конунґа, хоч і далі жили у своїх спадкових сільських резиденціях; 2) *ármenn* (управителі), що відповідали за управління місцевими маєтками ланд-конунґа; їхній статус тепер підвищився разом із статусом короля, і вони жили в королівських *húsaby* — маєтностях, розкиданих по всій країні.

Як уже сказано, в IX ст. на вимогу міжнародних купців ланд-конунґи почали засновувати торговельні міста та поселення на території, яка належала власне їм. Досвідчені *sýslumenn* були єдиними людьми, кому король міг доручити делікатне завдання керувати тією ще не знаною сферою діяльності. На відміну від *lendir-menn* та *ármenn*, що залишались у провінції, *sýslumenn* будували свої резиденції в містах своєї округи, що тепер мала назву *sýsla*. Завдяки зв'язку з містом, яке формувалося тепер як центр економічного життя та політичної влади кожної землі, цій третій верстві (*sýslumenn*) місцевої адміністрації в Норвегії невдовзі судилося посісти панівне становище.

Не відчуваючи довіри до аристократів *lendir-menn* (що своїм корінням були пов'язані з округою), новий державний король став підтримувати тісні контакти з аристократами *sýslumenn* (не пов'язаними з округою) й почав надавати їм територіальні *veizlur*, що доти становили привілей *ármenn*. Отже, *ármenn*, колись верства слуг неаристократичного, інколи просто низького походження, яким усякчас доводилося терпіти зневагу селян, утратили основу свого колишнього значення, і десь у 1260-х роках джерела вже перестали згадувати про них.

З іншого боку, чимало *lendir-menn* почали шукати кар'єри як *sýslumenn*, і результатом стало те, що наприкінці XIII ст. обидві верстви злилися так, що практично їх було годі розрізнити: *lendir-menn* поставали *sýslumenn*, і 1308 р. інституція *lendir-menn* скасувалася.

* * *

У Данії місце норвезьких *sýslumenn* посідали *umbuthsmæn*[345]. Походження цієї данської посади було, проте, зовсім інше. Засновниками її «родоводу» стали королівські урядовці (*bryti*: *provisor*, *villicus*), що колись, як і *ármaðr* у Норвегії, мали низьке походження. Після того як королівська влада зміцніла й поширилась на міста, король вимагав підтримки від місцевої військової аристократії (*herremænd*), що постала в XI ст. внаслідок злиття королівської дружини (*hirð*) із давньою місцевою аристократією. З цієї причини тодішніх королівських служників позбавили посад, а самі ці посади, що тепер називалися *umbuthsman* (*exactor*), відтоді надавали тільки представникам того вищого класу.

Umbuthsmæn перебрали на себе все місцеве врядування. Вони були не тільки управителями королівських маєтностей (як колись урядовці *bryti*), а й королівськими представниками в кожній із 200 данських *herrað* (збираючи різні штрафи та відшкодування, призначені королівським правосуддям: *sagefaldet* = *justicia regis*), а також у містах на території спеціальних округ (*biærk*), на які ділилися королівські володіння.

За свою службу *umbuthsmæn* отримували неуспадковуваний феод — *lén*.

3. Королівська канцелярія

Тільки-но король створив міцні зв'язки з територією, він відчув потребу у королівській канцелярії. Служба в канцелярії забезпечувала зайнятість тих представників духівництва, що сформували клас *kennimenn* — освічених людей.

Протягом XII ст. була запроваджена спеціальна служба (запозичена з континентальної Європи), яка мала вести рахунки королівського палацу: адже доти ланд-конунґ-мандрівник не знав, навіщо йому потрібні письмові звіти із своїх володінь. Цю нову службу — королівську канцелярію — очолювала духовна особа, яку називали канцлером (*kansler*); під його керівництвом служили урядовці та писарі, так звані *notarii*, що теж належали до духівництва.

Канцлер відповідав за складання королівських документів і хар-

тій. Крім того, він був зобов'язаний наглядати за справами церкви в королівстві й провадив закордонну політику.

Уперше королівську канцелярію згадано в данських джерелах: 1161 р. король Вальдемар I призначив на посаду канцлера свого капелана (*capellanus*) Радульфа, що згодом (1181 р.) став єпископом у Рібе[346].

4. Королівські прибутки та «Liber Census Daniae»

Головним джерелом прибутку короля в селянській Скандинавії стала рента з земельних маєтків[347].

Як уже сказано, великі маєтки в Норвегії були, напевне, конфісковані, коли ланд-конунґ розбив своїх супротивників або примусив емігрувати їх за доби «об'єднання Норвегії» (IX—XI ст.). Дрібні маєтки, що теж опинилися під владою короля, стали, ймовірно, його власністю внаслідок багатьох інших причин, скажімо, сплати штрафів.

На думку Гальварда Бєрквіка, немає переконливих свідчень, що в середньовічній Норвегії існувала якась різниця між *patrimonium* (приватною землею королівської родини) і *bona coronae/regalia* (земельною власністю корони)[348].

* * *

Задля нормального функціонування централізована держава (корона) потребувала готівки — як для оплачуваних урядовців, так і для найманого війська. Аграрне середньовічне скандинавське суспільство не могло достатньо задовольнити цих вимог, бо прибутки від земельних маєтностей були просто мізерними[349].

В Італії, де міста досягли значного розвитку, римський аристократ і папський скарбник (з 1188 р.) Ченчіо Savеллі (згодом папа Гонорій III, 1216—1227) перелічив усі прибутки папства у своїй праці *«Liber Censuum»* (1192 р.). Після кількох великих нещасть — поразки під Борнгоupon (1227 р.), загибелі від моровиці великої рогатої худоби, лютого голоду — данський король Вальдемар II звелів укласти в 1231—1232 рр. працю, подібну до опублікованої в Римі, — *«Liber Census Daniae»* (данською мовою *«Kong Valdemars Jordebog»*)[350]. У книзі всі прибутки були поділені на дві частини: а) *patrimonium* (прибутки з королівських володінь, переважно з Ютланду); б) *konunglev* (прибутки з володінь корони). Загальний прибуток з усіх володінь становив 50 000 марок срібла.

Подекуди короні діставалося понад 50% загального прибутку (*konunglev*). Таке становище було, скажімо, на острові Фальстер

(«перлині Данії»): вся острівна рента становила 620 марок срібла, а частка корони — 351 марку[351].

5. «Ютландська правда» і ухвалення Національного земельного кодексу в Норвегії (1276 р.)

Після того як скандинавські землі-королівства стали християнськими монархіями, було необхідно кодифікувати чимало місцевих законів та об'єднати їх у провінційні і — у разі потреби — національні кодекси.

Перший шлях обрав данський король Вальдемар II (1202—1241). На трьох провінційних загальних асамблеях (тінґах) він ухвалив три офіційні провінційні кодекси — для Сканії (*Skånske lov*, бл. 1202—1203 pp.), Сьєланду (два кодекси *Sjællandske lov*, 1216—1241 pp.) і Ютланду (1241 p.). Цей останній кодекс (*Jyske lov*), що його затвердив король Вальдемар II на провінційній асамблеї (ландтінґу) у Вордінборґу, заслуговує на окрему увагу[352]. То була не просто збірка норм звичаєвого права (як-от *Skånske lov* чи *Sjællandske lov*), а офіційне опрацювання місцевих законів на основі теорії двох мечів, і в ньому наголошувалось на ролі короля в світському законодавстві. Головним помічником короля Вальдемара II в укладанні кодексу був Ґуннар, єпископ Віборзький. *Jyske lov* відображує певну залежність від *«Decreta Gratiani»*[353] — основного тексту канонічного права, названого на честь магістра Ґраціана (розквіт 1140 p.), якого називають батьком науки канонічного права.

1276 р. норвезький король Маґнус Законодавець (1263—1280) замінив існуючі провінційні закони національним земельним кодексом (*Den Nyere Lands-lov*) і чотирма становими системами права: для церкви, міст, королівської дружини (*hirð*) і нової королівської провінції Ісландія[354].

Швеція наслідувала норвезький приклад десь через вісімдесят років[355].

6. Нові звичаї у «Королівському дзеркалі»

Протягом свого довгого владарювання на норвезькому троні Гакон Гаконарсон (1217—1263) намагався перетворити своїх неотесаних підданих селюків на значно розвиненіше суспільство західного (французького) типу, яке б цінувало дедалі більшу могутність королівської влади та централізованих урядових структур. Бл. 1250 p., невдовзі після своєї чудової коронації (1247 p.), він заохотив анонімного кліріка написати «Королівське дзеркало» (*«Konungsskuggsjá»*).

То була віршована дидактична праця у формі діалогу батька й сина, що репрезентував нові куртуазні манери, звичаї та освіту для чотирьох ідеальних класів норвезького суспільства: придворних, купців, духівництва та селян.

Цікаво відзначити, хоч це, може, й не дивно, що в тих настановах купців трактовано з особливою шанобою. «Хоч я, — каже батько, — швидше людина короля [придворний], ніж купець, я не дам тобі жодної догани, якщо ти [син] обереш собі цей фах, бо тепер до нього беруться щонайкращі люди». А потім провадить далі: «Ретельно вивчай усі закони, та як хочеш бути купцем, то немає законів, які слід вивчати старанніше, ніж *Bjarkeyjar-réttr*, закони торгівлі»[356].

«Konungsskuggsjá» — перша праця, написана на Півночі для специфічної прагматичної мети перевиховання суспільства, щоб воно краще відповідало потребам корони.

Про роль Гакона як натхненника нового способу писати саґи (*«Riddardsǫgur»*, або придворні саґи) див. у спеціальному розділі цього тому.

У Швеції організатором нового суспільства був Маґнус Ладулос (Барнлок, 1275—1290).

РОЗДІЛ III Єпископ[357]

1. Боротьба єпископів за владу (potestates)

Під впливом місцевої й патріотичної «селянської» ідеології давньоскандинавського аграрного суспільства представникам чужоземних культів було заборонено виконувати будь-які релігійні обряди чи здійснювати релігійну діяльність на територіях під юрисдикцією земельних тінґів, тобто в усіх округах (*hundrað/herrað*). Отже, християнські єпископи та місіонери (тоді між ними ще не було різниці) шукали протекції того чи того ланд-конунґа, щоб залишатись на його території і здійснювати свою діяльність. Їх вважали членами королівської дружини, які перебували під владою короля й за межами юрисдикції тінґів.

У Свіаланді місця, де християнські місіонери мали дозвіл провадити свою діяльність, звичайно називали *tuna*, наприклад Ескільтуна (Аттундаланд)[358]. Потреба в захисті з боку конунґа була ще й причиною, чому єпископські резиденції дуже довго залишалися тимчасовими. Скажімо, у Фядрундаланді (Швеція; згодом Вестманналанд) єпископ жив спочатку в Лаґгльосакьопунґу (Чепінґу), а згодом осідком єпископської кафедри стало місто Вестра Арос (> Вестерос).

Лише після того як той чи той ландтінґ або конфедеративний тінґ приймав християнство як релігію своєї території, особа (звичайно, аристократ), яку тінґ «узяв» (обрав) служити *leod* (земельним) єпископом, ставала частиною місцевого істеблішменту, займаючи той самий ієрархічний щабель, що і ярл.

Як обраний *þingman* єпископ відповідав за проведення обрядів на території даної землі, а отже, мав повну свободу дій. Оскільки він посів місце поганського жерця, його першим обов'язком було виконувати певні культові функції на зборах тінґів, за що йому й платили (див. нижче про *staf oc stol*)[359].

На зборах, що не виходили за межі місцевого тінґу, єпископ мав змогу тримати під контролем священиків своєї єпархії, які тим часом селились у церквах (тобто в колишніх поганських храмах), що їх збудували й порядкували ними світські власники[360].

Скандинавські єпископи опинились у складній ситуації. З одного боку, вони були представниками централізованої світової католицької церкви, а отже, підлягали канонічному праву. А водночас були членами децентралізованих тінґів із вузько локальними інтересами, і ці тінґи ревно боронили свою юридичну незалежність. Посідаючи таке незвичайне становище, єпископи намагалися вплинути на тінґи, щоб ті прийняли принаймні частину християнських норм як окрему частину місцевого кодексу законів (*kyrko-balkar*). Але здебільшого єпископи зустрічали великий опір з боку тінґів, особливо тому, що християнське право було не місцевого походження, а завезене з закордону. Християнський закон виявився універсальним, а отже, надто абстрактним для селян із вузькими провінційними інтересами.

Наслідком такої ситуації стала боротьба за *libertas ecclesiae*. В цій боротьбі церкву підтримували її покровителі — ланд-конунґи, які усвідомлювали, що католицький універсалізм — ідеальна ідеологія для виправдання їхньої територіальної експансії та зміцнення влади[361]. А проте вивільнення єпархій з-під юридичного нагляду тінґів виявилося тривалим процесом, що вимагав великого переговорного таланту з боку єпископів.

За Римським канонічним правом, посада єпископа мала три головні функції: *potestas ordinis*, *potestas magisterii* та *potestas jurisdictionis*. До перших двох *potestates* провід тінґів не виявляв великої цікавості. Проте намагання використовувати третю функцію — *potestas jurisdictionis* — призвело до прямого конфлікту між єпископом (навіть якщо йому допомагав ланд-конунґ) і тінґом. І хоча згодом єпископи спромоглися забрати деякі категорії справ з-під юрисдикції світського суду й віддати їх на розгляд духовного суду

(*privilegium fori*), канонічне право ніколи не було повністю визнаним у Скандинавії[362].

Попервах єпископа (за найдавніших часів інколи й одруженого) обирали і призначали *e seculo*, тобто неканонічно: єпископа обирав тінґ з-поміж представників шляхетних родин. Як і король, він діставав офіційну власність (бо ж був юридичною особою), що у Свіаланді мала назву *staf oc stol.*

З допомогою королів єпископи спромоглися заснувати духовні капітули в Данії протягом другої половини XI ст., а в Швеції тільки наприкінці XII ст. Це стало свідченням появи власного адміністративного органу церкви, незалежного від тінґу. Тінґ тепер мав відступити капітулам право обирати єпископа. Король та аристократія заохочували цей новий розвиток подій, оскільки повноваження тінґів зменшувались. Як покровитель і головний доброчинець єпископської кафедри король тепер відігравав важливу роль у процесі інвеститури. Аристократія здобула засіб постійного впливу на церковну політику, бо ж претендент, затверджений на єпископській посаді, й сам був представником аристократії, як-от, скажімо, перші чотири архієпископи Лундські (1104—1228).

Крім єпископської кафедри, що мала бути в якомусь місті, в кожній окрузі (*hundrað/herrað*) та в її адміністративних підодиницях треба було спорудити церкви. В округах можна виявити два типи церков: садибні церкви, що належали індивідуальним господарям, і парафіяльні церкви, колективним власником яких часто були місцеві селяни. Слід тільки додати, що протягом періоду, який ми розглядаємо, обидва типи провінційних церков існували поза сфери економічного та юридичного нагляду єпископа. «Священики... одержували платню від селян, жили з ними, і їх призначали на посаду селянські проводирі»[363].

2. Церковний поділ у Скандинавії

Англійський чернець-бенедиктинець Вілліброрд Нортумбрійський (нар. 658 р.) був першим християнським місіонером, що відвідав Данію. Він дістався туди бл. 700 р. і марно намагався християнізувати країну і навернути могутнього фризького короля Радбода до християнства[364]. Отже, першим реальним апостолом Півночі був св. Анскар, архієпископ Гамбурзький (831—865), і на його «*Vita*», яке бл. 865—876 рр. написав Анскарів наступник Рімберт (865—888 рр.), ми постійно посилаємось у цьому томі.

Перші сталі єпископства засновано в Ютландії бл. 948 р. у трьох провінційних центрах: у Шлезвіґу/Гедебю (південь), у Рібе (захід) і

в Оргусі (північ)[365]. Ще через сто років єпископства вже були в усіх трьох скандинавських країнах.

Спочатку скандинавські єпископства формували одну церковно-адміністративну одиницю, підпорядковану архієпископству Гамбурзькому. Один з тодішніх духовних проводирів — архієпископ Адальберт (1043—1072) — намагався створити патріархат, що охопив би всю Північ[366], але з різних причин його плани залишились нереалізованими. Якщо данський король Свейн Естрідсен (1047—1076) і чотири його сини (особливо св. Кнут, 1080—1086) співпрацювали з папами, дехто з норвезьких володарів, зокрема Гаральд Суворий (1046—1066), підтримував дружні стосунки з імператорами. Врешті-решт данські королі спромоглися переконати папу створити архієпископство на своїй території. Новий архієпископ — данський аристократ Аскер (Ассер, 1104—1137) — вибрав своєю єпархіальною столицею місто Лунд (Сканія), розміщене у центрі всієї Скандинавії[367]. До вибору саме цього міста прелата схилило ще і його прагнення утвердити свою незалежність, і це рішення далося б набагато дорожчим коштом, якби він вирішив залишитись у королівській столиці Роскілле.

Через п'ятдесят років папський легат кардинал Ніколас Брейкспір прожив два роки в Скандинавії (1152—1153). Метою його місії було інституювати необхідні заходи, зокрема законодавство й реформи, які б задовольняли бачені оком папи духовні потреби Скандинавії[368].

1153 року було створене друге архієпископство, і його осідком стало місто Нідаросс (Трондгейм)[369]. Заснування третього архієпископства затяглося через суперечки між ґаутами і свеями з приводу розміщення кафедри. Остаточний вибір, ухвалений 1164 р., став на користь давнього поганського релігійного центру Уппсали[370].

Задля своїх адміністративних потреб церква перейняла наявну систему конфедерацій, зробивши тільки незначні зміни. Лундське архієпископство (територія якого після 1164 р. збігалася з територією Данського королівства) складалося з восьми єпархій. Ютланд спочатку (бл. 948 р.) мав три єпархії: Шлезвіґ, Ріпе (Рібе) та Оргус (Арус). Згодом додалися ще дві: Віборґ (бл. 1065 р.; Віб'єрґ — давній поганський центр) і Бйорґлум (бл. 1060 р.).

Ще три єпископські кафедри Лундського архієпископства були засновані в містах, де відбувалися збори провінційних тінґів: Оденсе (Отенсе) на острові Фюн (*Fyn*, *Fyun*), десь у 965—988 рр.; Роскілле на острові Сьєланд (Сьяланд), бл. 1012 р., і Лунд у Сканії, бл. 1022 р.[371].

* * *

Норвегія, всю територію якої охоплювало архієпископство Трондгеймське (засноване 1153 р.)[372], спочатку мала п'ять єпархій (за винятком колоній). Три з них відповідали давньонорвезьким юридичним конфедераціям: Трондгеймська для Трьонделаґу/Фростатінґу (1029 р.), Берґенська для Ґулатінґу (бл. 1070—1075 рр.) і Гамарська для Гейдсевіслаґу (1152 р.). Ще дві єпархії засновано у зв'язку із змінами норвезької адміністративної системи, які відображували дедалі більше значення двох міст — Берґена та Осло. Роґаланд і Аґдер, вільно пов'язані з Ґулатінґом, невдовзі мали своє власне єпископство у Ставанґері (бл. 1110 р.), а Осло стало єпископською столицею (бл. 1066—1093 рр.) нової юридичної провінції Борґартінґслаґ[373].

* * *

У Швеції (де з 1164 р. існує архієпископство Уппсальське) було шість єпархій: три у Свіаланді і три в Ґауталанді. До свейських єпархій належали: Уппсальська для Тіундаланду/Уппланду (утворилася внаслідок злиття двох давніших єпархій — Сіґтунської та Ароської, заснованих бл. 1120 р.); Стренґнеська для Аттундаланду/Сьодерманланду (утворилася внаслідок злиття єпархій Ескільстунської та Стренґнеської, заснованих бл. 1120 р.); Вестероська для Фядрундаланду/Вестманланду (утворилася внаслідок злиття єпархій Чепінзької та Вестероської, заснованих бл. 1120 р.).

Ґаутськими єпархіями були Скарська — найдавніша зі шведських єпархій — для Вестер-Ґаутланду (заснована бл. 1120 р.); Лінчепінзька для Естер-Ґаутланду (заснована бл. 1080 р.); Векше для Веренду/Смоланду (заснована бл. 1170 р.)[374].

3. Центральні церковні інституції та їхні земельні володіння

Данський король Кнут Свейнссон (1080—1086), безперечно, заслуговував на канонізацію. Він ревно обстоював запровадження в Данії десятини[375] й переймався забезпеченням високого соціального статусу для єпископів і тому щедро обдаровував монастирі земельними маєтками. Крім того, завдяки зусиллям Кнута Свейнссона церковники стали основою класу освічених людей, що дістали привілейований статус як свідчення поваги до їхніх знань та виконуваної служби.

Проте в усіх трьох скандинавських країнах «центральні церковні інституції» почали формуватися тільки в другій половині XII ст., і

цей процес тривав усе XIII ст. Андреас Гольмсен пояснює, що названі інституції означають кафедри, капітули, собори та інші міські церкви, а також монастирі[376]. На відміну від парафіяльних церков, центральні церковні інституції отримували щедрі пожертви від короля, членів королівської династії та аристократії.

Обдаровування почалося тоді, коли такі філантропічні дії, як дарчі й заповіти на користь церкви — раніше невідомі в Скандинавії, — були вилучені з-під юрисдикції тінґів. Про одну таку постанову, яка дозволяла заповідати майно й була ухвалена 1152 р. на вимогу кардинала Ніколаса Брейкспіра і щойно призначеного архієпископа Трондгеймського Йона Бірґерссона, ми знаємо з тексту одного закону Фростатінґу. За цим законом людина набула право заповідати церкві одну десяту частину свого успадкованого майна й до однієї четвертої частини свого набутого майна. Жінки могли пожертвувати церкві одну десяту свого посагу й до однієї четвертої своєї частки майна, яка становила одну третину її спільної з чоловіком власності[377].

Ерік Ульсіґ за даними наявних джерел визначив, що з 1135 по 1250 р. принаймні сімнадцять данських аристократів подарували церкві земельну власність, і першим серед них був Петер Боділсон зі Сьєланду, що подарував село Кельдбю, оцінене в 5,5 бола. Ульсіґ подав результати своїх досліджень у вигляді таблиці[378].

Наприкінці середньовічної доби центральні церковні інституції володіли таким відсотком культивованих земель у трьох скандинавських королівствах: Швеція — 21%[379]; Данія — 35%[380]; Норвегія — 41%[381].

РОЗДІЛ IV Аристократія

1. Зростання впливу аристократії

Як сказано вище, протягом XII ст. місцева земельна (алодна) аристократія (*hersar*) у Норвегії злилася з королівськими урядовцями невисокого походження (*veizlu-menn*, неспадковими землевласниками) в новий аристократичний клас, що мав назву *lendir-menn*. Поступово (в Норвегії до 1200 р.) вони замінили *hersar* старої системи. На відміну від західноєвропейської системи, інститут *lendir-menn* ніколи не ставав спадковим, даючи таким чином королю змогу контролювати склад нового класу.

Число *lendir-menn* було обмежене. Ґустав Сторм 1884 р. стверджував, що в Норвегії нараховувалося тільки десь 20—30 *lendir-menn*

будь-якої пори протягом XII—XIII ст. Проте, якщо дотримуватись досліджень Еббе Герцберґа, Александра Буґґе, Ашерна Евероса та ін., число *lendir-menn* треба значно збільшити — десь до 5100 чоловік. Це число зменшилося мало не в десять разів протягом бурхливих років урядування короля Сверріра (1184—1202), а згодом (у XIII ст.) упало до 10—15 чоловік[382].

У Данії аристократія мала назву *herremænd*, і в XII ст. джерела засвідчують наявність принаймні трьох кланів *herremænd*: у Сьєланді клани Гвіде і Петера Боділсона (розквіт 1135 р.), а в Ютланді клан Труґота Ульвссона.

Два із згаданих кланів, обидва вікінґського походження, дали перших чотирьох архієпископів Лундських. До клану Труґота Ульвсона належали Ассер Свейнссон (1104—1134) і його небіж та наступник Ескіл Крістіансон (1137—1177); до клану Гвіде — єпископ Абсалон Ассерссон (1177—1201) і його небіж Андерс Сунесен (1201—1228).

«Розвиток європейської цивілізації в Данії, — писали Пітер Фут і Девід Вілсон, — і слава цієї країни, напевно, більшою мірою завдячують винятковому здоров'ю тих перших видатних прелатів, що так довго перебували на найчільнішій посаді церкви і держави, ніж будь-якій іншій причині».

Ці слова найслушніші, можливо, про єпископа Абсалона, названого брата і дожиттєвого приятеля й дорадника короля Вальдемара I (1157—1182), бо саме він сформував християнське королівство Данію. Поєднавши силу свого двічі харизматичного (вікінґського та християнського) клану із силою короля, він спромігся зламати опір давнього селянського суспільства[383].

За доби Вальдемарів нова данська аристократія зростала коштом не тільки давніх кланів вождів, а й селян-землевласників. У цьому можна пересвідчитись на підставі даних, наведених у *«Liber Census Daniae»* (1231—1232) короля Вальдемара II: скажімо, на острові Фальстер було 67 нових аристократів, приблизно по два на парафію (*sókn*)[384].

До нас дійшли два списки, обидва 1200 р., де містяться дані про земельну власність двох кланів; один з цих документів — повний список володінь самого єпископа Абсалона[385].

На основі цих списків та інших допоміжних матеріалів Ерік Ульсіґ розрізняє два типи маєтків у Данії. Перший — це великий маєток, що складається з головної садиби (*mansio*), чотирьох-шести повних сіл (*thorps*), кількох напівсіл і кількох ферм в інших селах. Другий — це головна садиба і одне-два села. Абсалонові маєтки містились у Сьєланді, переважно в округах Скіппінґе та Мерльосе,

хоча він мав землі і в чотирьох інших *herrað*: Льове, Слаґельсе, Альстед і Тусе[386].

2. Frälse і землі, звільнені від податків

У XIII ст. — внаслідок боротьби за владу між королем і аристократією — в Данії (1241 р.)[387] і у Швеції (1288 р.) сформувався новий тип земельної власності. Вся земля була поділена на дві великі категорії: оподатковувана земля (швед. *skattejord*) і земля, звільнена від податків (швед. *frälse jord*, дан. *frälse*)[388].

Теоретично звільнення від податків надавалося кожному, хто служив королю як вершник, а на практиці від податків звільнялися аристократія, дворянство (світське *frälse*) і духівництво (духовне *frälse*): аристократія і дворянство — за військову службу, а духівництво — за своє духовне подвижництво.

Землі, якими володіла корона, теж були звільнені від податків. Отже, оподатковувалась тільки селянська земля.

Обговорюючи цю систему оподаткування, Елі Ф. Гекшер писав:

«Її раціональність полягала в заміні оподаткування якоюсь службою. Світське *frälse* залежало від постачання вояків на конях. Поки цей порядок зберігався, будь-який селянин у принципі міг отримати привілей *frälse*, просто виставляючи кількість вершників, відповідну розмірові його володінь»[389].

Точна сфера застосування такої системи оподаткування в XIII ст. невідома, проте наприкінці середньовіччя розподіл власності в обох королівствах був такий:

	Данія (в %)[390]	Швеція (в %)[391]
Коронні землі	20 ~ 25	5,6
Церковні землі	30 ~ 35	21,3
Дворянські землі	25 ~ 30	20,7
Селянські оподатковувані землі	15 ~20	52,4

У Норвегії групових звільнень від податків не існувало — всі звільнення були індивідуальні, і їх мали єпископи та окремі *lendirmenn* короля[392].

1350 року земля в Норвегії, як визначив Гальвард Бєрквік, розподілялася таким чином:

1. Коронні землі — 4%
2. Церковні землі — 41%
3. Дворянські землі — 15%
4. Селянські землі — 40%

* * *

Нещодавно (1960 р.) Карл Ґеран Андре доводив, що стосовно корони звільнення від податків було не просто втратою прибутку. Адже, зменшуючи одну категорію прибутку, воно відкривало нові можливості. Звільнені від податків класи підлягали фактично надзвичайним податкам (*urgens necessitas*); крім того, корона вимагала значної частки десятини, що її збирало для папства звільнене від податків духівництво. Отже, за К. Ґ. Андре, звільнення від податків модернізувало державні фінанси і сприяло формуванню гнучкішої та практичнішої системи оподаткування[393].

3. Parlamentum

Якщо до середини XII ст. держава й далі була, по суті, тотожна з королем, після 1150 р. норвезькі джерела відзначають наявність *góðirmenn* (*boni*), *bestu menn* (*meliores*), *skynsamir menn* (*discreti*), *vitrir menn* (*prudentiores*, *sapientiores*) і т. ін.[394].

Саме король, зіткнувшись із новим завданням правити пов'язаною з територією державою, почав скликати єпископів та нобілів як дорадників і шукати їхньої підтримки при вирішенні державних справ.

Новий постійний орган — Королівська Рада — виник у Норвегії 1208 р., у Данії 1215 р., а в Швеції 1280 р. Рада складалася з обраних представників церковної ієрархії та аристократії. Новий орган у Норвегії та Швеції мав назву *rád*, а в Данії — *hoff*; латинські назви такого органу — *consilium* і *parlamentum* (наприклад, *parlamentum quod Hoff dicitur*; 1282 р.).

Тепер король скликав свою раду на більш-менш регулярній основі для обговорення державних справ. Якщо трон посідав неповнолітній, Рада мала повноваження діяти як реґент. У Швеції деякі члени Ради отримували спеціальні титули, як-от *marskalk* (маршал), *kansler* (канцлер), *drots* (управитель), *jarl* (ярл) і т. ін.

Крім обов'язку військової служби, світській аристократії дісталося два нові обов'язки: урядова та цивільна служба. Докладніше про цю службу див. на с. 748.

Невдовзі аристократія зрозуміла, що ці нові обов'язки надають їй влади в практичних питаннях. Вона наполягала, щоб *parlamentum* скликали щорічно, щоб король не діяв без його згоди і щоб жодного аристократа не ув'язнювали без судової постанови (славетний західноєвропейський принцип *neminem captivabimus*)[395].

Данські дворяни досягли своєї мети 1282 р., коли змусили короля

Ейріка Кліппінґа (1259—1286) підписати на засіданні Королівської Ради данську *Magna Carta*.

У Норвегії та Швеції дворянство вдалось до таких дій трохи пізніше — в XIV ст.

РОЗДІЛ V Занепад селянства

1. Занепад влади тінґу

Протягом другої половини XII і всього XIII ст. роль тінґу, що колись відігравав провідну роль у селянському суспільстві, невпинно зменшувалась. По-перше, контроль за релігійними справами поступово перейшов до архієпископа. По-друге, в Норвегії та Данії (але не у Швеції) посада *lǫgmaðr* (судді) перестала бути виборною, тож у XII ст. цього урядовця призначав король[396].

По-друге, король (у Норвегії) звільнив *búandr* розпорошених далеких хуторів від обов'язку відвідувати конфедеративні тінґи, і тому ті тінґи змінили свій характер. То були вже не загальні асамблеї, а збори тільки тих представників (*hauldar* і верхня верства *búandr*), хто міг собі дозволити й далі виконувати обтяжливий і дорогий обов'язок участі в тінґах.

Подана таблиця дуже добре ілюструє тодішню нову ситуацію. Якщо за королювання Олава Тихого (1066—1093) у засіданнях Ґулатінґу брало участь понад 400 *búandr*, 1274 р. ця провінційна асамблея мала всього 134 учасники, більшість яких були *hauldar*[397].

	Кількість учасників тінґу за врядування		
Фюлькі	Олава Тихого (1066—1093)	Маґнуса Ерлінґссона (1164 р.)	Маґнуса Гаконарсона (1274 р.)
Гордаланд	102	60	40
Роґаланд	102	60	30
Фірда-фюлькі	80	50	20
Соґн	64	40	20
Аґдер	27	20	12
Сунн-Мерр	[принаймні 27]	16	12
Всього	бл. 402	246	134

З цього можна зробити висновок, що призначений волею короля *lǫgmaðr*, знаючи його бажання, мав змогу маніпулювати постановами тінґу, що складався з королівської аристократії, яка здобула владу завдяки королівській службі. Див. також розділ про запровадження загального права (с. 750).

2. Перехід у Данії і Швеції від селян-землевласників до орендарів

Період від 1130 р. до кінця XIII ст. видався дуже важким для селянства. Громадянські й закордонні війни, нові податки, дедалі більша могутність і світської, і церковної аристократії — всі ці та інші чинники призвели до зменшення кількості селян-землевласників. Надто скрутним стало їхнє становище в Данії і Швеції, де до кінця XIII ст. світська та церковна аристократія була звільнена від податків на ферми, на яких працювали їхні орендарі.

Наслідком стало те, що селяни охоче продавали своє майно звільненим від податків дворянам, заощаджували гроші й далі обробляли свої колишні ділянки вже як орендарі. Додаткова перевага такої зміни полягала в тому, що селянам уже не треба було платити податків короні; їхній єдиний обов'язок полягав у виплаті ренти аристократам[398].

Серед учених нема згоди, якою часткою культивованих земель ще володіли вільні селяни за доби Вальдемарів (до 1241 р.): за Крістіаном Ерслевом, вони володіли третиною земель[399], а на думку Еріка Арупа — половиною[400], натомість Поул Нерлунд заявляє, що максимум однією четвертою частиною[401]. Проте вчені погоджуються, що більшість селян утратила свою землю протягом 1241—1340 рр., і після того селян-землевласників залишилось не більше 10—15%, тоді як більшість селян — десь 85% — стали орендарями (*fæste*)[402].

1396 року (так званий Нючепінґський відступ) шведська корона повернула селянам право власності на землю, передане після 1363 р. дворянам. Ця реформа зачепила велику кількість земельних володінь. За даними досліджень К. Ґ. Стюффе, близько 1200 упплландських ферм (з загальної кількості 8—10 тисяч) знову стали оподатковуваною землею[403].

Про норвезьку систему оренди див. с. 758. Як видно з таблиці на с. 758, 1350 р. селяни Норвегії й далі володіли десь 40% землі.

РОЗДІЛ VI Зародження історичної свідомості в Норвегії/Ісландії та Данії

Далекий острів Ісландія був, напевне, ідеальним місцем для вчених досліджень, бо виявився сприятливим ґрунтом для зернин історичних поглядів, що їх посіяв Семунд Мудрий (пом. 1133) з Парижа. Початок історичної науки в Ісландії описано в окремому розділі цього тому.

Інтерес до історичних досліджень з Ісландії та Норвегії перейшов до Данії, що мала, крім того, зв'язки з Західною Європою, де вже утвердилось історичне мислення. В останні десятиріччя XII ст. в цих обох скандинавських країнах теж почали з'являтися історичні праці.

У Норвегії (як і в Англії) для письма використовували не тільки латину, а й розмовну мову, зате в Данії, що наслідувала континентальні зразки, воліли писати лише класичною, блискуче орнаментованою латиною.

Протягом досліджуваного періоду з'явилися перші історичні праці і в консервативній Швеції.

Апогеєм норвезької середньовічної історіографії є *«Геймскрінґла»*, що її бл. 1230 р. написав ісландець Сноррі Стурлусон. У Данії теж з'явилася видатна історична праця — написана в 1185—1220 рр. *«Gesta Danorum»* Саксона Граматика. Обом авторам пощастило так переконливо відтворити ранню історію своїх країн, що тільки на початку XX ст. учені з'ясували, що зображена в тих працях картина вікінґської доби — анахронізм, бо там описано суспільство, сучасне цим обом ученим авторам.

І Сноррі Стурлусон, і Саксон Граматик відображували ідеологію вищих суспільних класів, до яких вони належали, але в їхніх творах проступає очевидна різниця між тими класами. Ісландія, що типово для колоніального емігрантського середовища, зберегла непорушними давні (які існували до Гаральда Прекрасноволосого, пом. 945 р.) концепції врядування і вищості аристократичної олігархічної громади. Сноррі був консервативним ісландським проводирем[404], і тому його герої — сповнені пошани до закону оборонців давніх прав селян, що захищають їх від нових узурпаторів влади королівського роду. Поразка королів, навіть якщо король був святим і таким видатним героєм, як Св. Олав, стала наслідком їхніх спроб обтяти привілеї аристократії.

Натомість Саксон Граматик[405] обстоював нові ідеї (нові, тобто початку XIII ст.) про потребу зміцнення королівської влади в Данській християнській монархії і потребу утвердження національної єдності всупереч окружному партикуляризмові та аристократичній олігархії.

Та хоч як різнилися їхні погляди, і Сноррі Стурлусон, і Саксон Граматик навдивовижу цікаво розповіли про національне минуле своїх країн. Їхні твори стали наріжним каменем історичної свідомості як норвезького, так і данського народів.

РОЗДІЛ VII Міста

XI—XII століття — це період швидкого формування нових міст на територіях навколо *Mare Nostrum*, зокрема і в Західній Європі[406].

Нові міста були так званого західного типу (на відміну від східних міст і міст полісного типу), і в них жили вільні городяни (буржуазія), що мали свої власні привілеї, юридичну автономію й муніципальну організацію. Ці міста невдовзі стали центрами промисловості й торгівлі.

Економічна діяльність західноєвропейських політичних утворень тепер перейшла з села до міста. Купці (вже типу *manentes*, тобто осілі) з різних торговельних міст і містечок з огляду на спільність своїх інтересів організовувалися в різні товариства (наприклад, німецькі *hanse*, *ганзи*). Міста й містечка теж формували союзи та ліги задля спільних дій проти розбійників і піратів, а також для сприяння взаємній економічній експансії.

Протягом другої половини XII ст. німецькі рейнські (вестфальські) купці, — особливо з Кельна, — активні в Нідерландах та Англії, і саксонські купці, що мали свій осідок у нещодавно заснованому місті Любеку (1143—1159), спрямували свої інтереси на Балтійське море та Новгород (як колись, у IX ст., франко-фризькі купці). Наприкінці XII ст. вони спорудили свій головний склад у Вісбю на острові Ґотланд, і те місто скоро стало німецьким (див. с. 540). До середини XIII ст. об'єднані німецькі купці мали вже майже монополію на торгівлю з далекими країнами в землях *Mare Balticum*[407]. Наслідком стало те, що вони контролювали мало не всі ресурси і всю економіку трьох скандинавських королівств.

Таке становище стало можливим завдяки тому, що скандинавські суспільства залишалися переважно селянськими навіть за доби середньовіччя. Тільки скандинавські королі, зацікавлені в додаткових прибутках, укладали вигідні угоди з іноземцями. Міст було мало, і в них жили чужинці, що дбали про свої власні інтереси й підтримували свої окремі політико-економічні структури. Ордерік Віталіс (1075—1142), чернець із монастиря Св. Еврула (Нормандія) та історик Півночі, 1130 р. назвав шість норвезьких міст: Берґа (Берґен), Кунеґгелла (Конунґагелла), Копенґа (Трондгейм), Бурґгус (Сарпсборґ), Алса (Осло) і Туресберґа (Тунсберґ)[408].

Швеція XII ст. мала три міста: Уппсалу, Кальмар і Льодьосе; Стокгольм засновано лише 1253 р.

У Данії за доби Вальдемарів було шість давніх міст: Шлезвіґ, Віборґ, Оденсе, Рінґстед, Роскілле і Лунд, а також кілька новоство-

рених міст на берегах Ересунну, що інтенсивно розвивалися й процвітали завдяки вилову оселедців: Сканер, Гельсінґьо, а передусім майбутня столиця — Гавн (Кьобенгавн, Копенгаґен).

А проте тієї доби в скандинавських містах жило не більше ніж 1—2 тисячі чоловік, бо навіть 1571 р. населення Стокгольма становило всього 6—7 тисяч чоловік[409].

Лише після того, як наприкінці XVI ст. Ганза припинила своє існування, скандинавські міста, тепер уже націоналізовані, почали відігравати важливу роль: спочатку Копенгаґен, а за ним і Стокгольм. 1657 р. Копенгаґен мав уже 29 000 чоловік населення[410], а в Стокгольмі 1676 р. жило понад 40 000 чоловік (бл. 42—43 000)[411].

Близько 1760 р. в обох містах жила десь однакова кількість жителів: Копенгаґен — 80 000[412], Стокгольм — 71 900[413].

1800 року три скандинавські столиці мали таку кількість населення[414]:

Копенгаґен — 101 000 чол. (1969 р.: 643 000 чол.; з передмістями 1 383 073 чол.).

Стокгольм — 76 000 чол. (1970 р.: 671 453 чол.; з передмістями 1 350 999 чол.).

Осло (Крістіанія) — 10 000 чол. (1970 р.: 487 000 чол.; з передмістями 720 000 чол.).

1672 року приблизно одна сьома частина всього населення Данії (тобто десь 100 000 чол. із 660 000 чол.) жила в 56 містах країни[415]. В Норвегії, тоді ще данській колонії, тільки бл. 30 000 чол. із загальної кількості населення 450 000 чол. жило в містах[416].

У Швеції під час «сторіччя її величі» (1617—1718) володарі визнали економічне значення міст у сприянні виробництву та розподілу в країні. Ґустав II Адольф (1611—1632) та його донька Крістіна (1632—1654) додали 19 нових міст та містечок до 33, що вже існували у Швеції до початку їхнього врядування[417].

Проте цей штучно стимульований розвиток нових міст мав успіх тільки почасти, бо лише у незначній кількості цих нових або відроджених центрів, і передусім у Ґьотеборґу (Ґотгенбурґу), була міцна економічна основа.

Отже, за даними перепису 1760 р., з загальної кількості шведського населення 1 837 671 чол. городяни (разом зі слугами) становили всього 122 370 чол., або 9,4% всіх жителів.

За даними цього самого перепису, склад міського населення був такий:

Купці	10 500
Промисловці	14 431
Ремісники	38 786

Моряки	5 704
Інші бюргери	32 894
Слуги	20 055

Таким чином, Швеція бл. 1760 р. була переважно селянською країною, що мала 1 444 769 селян (зокрема й 58 033 металургів, металообробників та шахтарів), 90 311 дворян та їхньої прислуги (8918 чол. аристократії; 14 705 чол. духівництва; 26 943 чол. дрібного дворянства; 39 745 чол. прислуги), армію чисельністю 154 208 чол. і 26 013 дрібних урядовців[418].

Епілог. Початкові невдалі намагання скандинавів (Данії) встановити Dominium Maris Baltici

Попри вже відзначений прогрес, три скандинавські монархії нового типу (як і їхні попередники — землі-королівства) аж до кінця середньовіччя були, по суті, відсталими економічними колоніями Західної Європи.

У Скандинавії, особливо в Ґотланді, знайдено десятки тисяч срібних монет — куфічних диргемів, а також монет фризького, англійського й німецького походження. Але ці скарби — свідчення не функціонування грошової економіки в землях-королівствах, а присутності на скандинавській території міжнародних купців із сфери *Mare Nostrum* (див. вступну главу про Ґотланд).

Скандинавські королі XII—XIII ст. підтримували внутрішню колонізацію, гірничу промисловість і заснування німецьких міст. Представники земельної аристократії відігравали активну роль у торгівлі, проте панівну верхівку автономних муніципальних адміністрацій, яка ухвалювала постанови про економічну політику, організацію гірничо-видобувної справи, промислове виробництво та експорт до Європи, й далі становили іноземці. За доби, яку ми розглядаємо, ті іноземці були німцями, належними до Ганзи.

Данський король Вальдемар II (1202—1241), що його тогочасні скандинави вважали наймогутнішим володарем, намагався завершити колоніальний період і створити на Балтійському морі імперію. Його зусилля закінчилися трагічною поразкою під Борнгьоведом (22 липня 1227 р.), яка зруйнувала всі данські претензії на гегемонію[419].

Минуло чотириста років, перше ніж з'явився ще один, значно успішніший претендент на панування в регіоні — шведський король Ґустав II Адольф (1611—1632). На той час Швеція вже не була суто аграрним суспільством, ставши завдяки зусиллям династії Ваза державою, де росли міста й розвивалася промисловість.

Висновки

I.

Розглядаючи добу вікінґів у Скандинавії, слід чітко розрізняти дрібні, зубожілі землі-королівства, що функціонували на основі відсталої аграрної економіки, і «кочові» держави (*paces*) вікінґів типу *Regnum Northmannorum* як скандинавського, так і нескандинавського походження. Ці держави були фактично незалежними утвореннями, що, за небагатьма винятками, майже не мали нічого спільного з землями-королівствами Вестфоллу, Трондгейму, Уппсали чи Віборґа.

Отже, чудові археологічні знахідки предметів, розкопаних у Скандинавії і належних до вікінґської доби, вводять нас в оману. Здебільшого то не вироби місцевих майстрів, а трофеї та здобич, що їх загарбали відчайдушні ватаги добре навчених і добре організованих вояків у західноєвропейських країнах, що стояли на значно вищому щаблі розвитку.

Середньовічна Скандинавія була відсталим аграрним суспільством із, по суті, аграрною аристократією, що «тимчасово діяла як вікінґські ватажки або купці»[420]. Хоча політична централізація досягла великого поступу, сільськогосподарська економічна база суспільства не давала змоги здійснити водночас і централізації фінансової влади.

Ця ситуація не змінилася й протягом XIII—XIV ст., коли в Західній Європі розвивалися міські центри, промисловість, гірнича справа, необхідні для економічного й політичного поступу будь-якого народу.

II.

Незважаючи на прийняття християнства бл. 1000 р. в Норвегії та Ісландії (у Данії християнізація почалася майже на півстоліття раніше), в джерелах, що дійшли до нас, в більшості випадків місцем для збереження колективної пам'яті залишалося все ще міфоциклічне мислення з його специфічним епічним підходом. Все-таки деякі сюжети, що досліджувалися в першому томі, дістали тепер ще часткове роз'яснення.

Порівняння даних старонордичних джерел із арабськими, а також із топографією східних монет, закопаних у VIII—IX ст. на території Русі, дають змогу краще уточнити основні торговельні шляхи. Я тут обмежуся так званим «шляхом із варяг у греки», а власне, його іншими варіантами. Про шлях до Ладоги див. Екскурс X.

Існували дві вихідні точки — Фінська затока та Ризька затока.

Із першої проїздили рікою Нева, проходили озеро Ладога, далі плили річкою Волховом, Ільменським озером і річкою Ловаттю до Дніпра і далі Дніпром.

Із Ризької затоки плили Західною Двіною і, проминувши Полоцьк, переходили на річку Касплю, а опісля через річку Ольшу, і біля Смоленська входили до Дніпра. Тим пояснюються часті згадки Полоцька і Смоленська у старонордичних джерелах.

Обидва варіанти продовжували дорогу Дніпром до Любеча, а звідти переходили на Десну, а з неї через Сейм і волоком переходили на Сіверський Донець, плили до Дону і входили в Азовське море (Елліпальтар старонордичних джерел (див. т. 1, с. 525, 226), Геллеспонт у Саксона Граматика (див. т. 1, с. 236), а звідти до Чорного моря (див. Екскурс V).

Очевидно, плисти далі Дніпром було для русів небезпечно. Мабуть, хазарський гарнізон до 930 р. їх не пропускав, а крім того, вони тоді ще не мали досвіду перепливати Дніпрові пороги.

Саме тим треба поснити, що у старонордичних джерелах як Київ, так і Дніпрові пороги згадуються дуже рідко. Головним містом Русі старонордичні джерела називають, звичайно, Великий Новгород (Голмґард), крім того, звичайно ще називається Альдейґ'юборґ (Стара Ладога). Проте староданські джерела («Саґа про Кнютлінґів», Саксон Граматик) взагалі не знають Ладоги.

Про шлях через Дніпрові пороги див. Екскурс VI, про шлях через Дон і Волгу див. Екскурс V.

Також можна тепер подати пояснення до старонордичних означень Русі і її території. Тут ідеться про назви **ґардр** (мн. **ґардар**) і **аустрвеґ** — «східна дорога». Перше слово має основне значення «огорожа», «місто»; тут слід розуміти у переносному значенні: «мешканець міста», «купець». Це підтверджує арабський відповідник як назва для корпорації купців Рус: **маґос**, що є кельтським словом із значенням «огорожа», «місто» (див. Екскурс IV).

Друге значення — це напрямок шляхів, що проходили через дану країну. Мешканці, що жили на північному шляху (**нордр веґр**), дістали назву **нореґр**, тобто «норвеги». А термін **аустрвеґр** — «східний шлях» — став означенням для Русі.

Крім того, країну Русь старонордійці означали ще раніше назвою з часів міфічного мислення, але дуже поширеною у героїчно-легендарних і романтичних саґах, — «Велика» або «Холодна Швеція», а також назвою **Русланд—Рісланд** (див. Походження Русі, т. І, с. 497).

Найбільше існувало зв'язків Русі із Скандинавією в історичні часи за новгородських князів Володимира Великого і Ярослава

(980—1036), інші князі (наприклад, Володимир Мономах) згадуються тільки в генеалогічних матеріалах.

До постання Київської держави у X ст. Русь були спадкоємцями трьох культурних традицій. По-перше, кочовиків степу з харизматичним володарем і з імперським титулом «каган» (старонордичному: **Тюркяконунґ**); по-друге, доблесних кочовиків моря — вікінґів із їх **се-конунґом**; а по третє, міжнародної торговельної корпорації Рус. Отже, за своєю структурою це політичне тіло складалося з різних елементів із принаймні двома *lingua franca* і тому не стало відразу базою для витворення одного етносу.

Русь до X ст. були одним з типів кочових **Реґнум Нортманнорум**, тобто не етнічною, а професійною торговельно-добичницькою організацією-спільнотою серед підкорених хліборобських організмів. Якщо були сприятливі обставини, вони творили держави, на тому рівні, як, наприклад, так звані нормани у Північній Франції, Англії та Південній Італії, які через певний час там асимілювалися.

У Східній Європі Русь почали процес своєї асиміляції із місцевими етносами після прийняття християнства.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЕКСКУРСИ

Інформація про екскурси

Екскурс I. Слов'яни та авари. — Надрук. англійською мовою: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell' Alto Medioevo, Settimane di studio sull' alto medioevo, XXX. — Т. 2. — Spoleto, 1983. — С. 353—432.

Екскурс II. Коли і як галльські рутени вступили на арену світової торгівлі? — Друкується вперше.

Екскурс III. Схід зустрічає Захід. — Надрук. англійською мовою: Harvard Ukrainian Studies. — 1988/1989. — Т. XII—XIII. — С. 87—113.

Екскурс IV. Чи араби називали вікінґів «маґами»? — Надрук. англійською мовою: Atti del 12 Congresso Internazionale di studio sull' alto medioevo. The Seventh International Saga Conference. — Spoleto, 1990. — С. 463—468.

Екскурс V. Rādānія і Руси. — Друкується вперше.

Екскурс VI. Шлях із Варяг у Греки. — Друкується вперше.

Додаток до Екскурсу VI. — Друкується вперше.

Екскурс VII. Про хронологію Олава Трюґґвасона та Володивира Великого: порівняльна хронологія саґи як історичне джерело. — Надрук. англійською мовою: Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — Т. XVI. — № 1/2. — С. 7—35.

Екскурс VIII. Система правління за Володимира Великого та його зовнішня політика. — Надрук. англійською мовою: Harvard Ukrainian Studies. — 1997. — Т. XIX. — С. 573—593.

Екскурс IX. Погибоша аки обрѣ. — Друкується вперше.

Екскурс X. Звідки прийшов літописний Рюрик? — Друкується вперше.

ЕКСКУРС І

Слов'яни та авари*

Примітки до Екскурсу І див. на с. 1113—1132.

I

1

Західні вчені мають спільну думку про те, що авари відіграли ключову роль у появі слов'ян на історичній арені[1]. Так само, як гуни спричинилися до міграції ґерманських народів (разом з іранськими аланами) та розвитку нових політичних груп, саме авари — за знайомою тезою — спричинилися до руху та розвитку слов'ян. Проте авари залишилися так би мовити пасинками історичних студій, тому *raison d'être* їхніх діянь був ледь вивчений[2].

Після другої світової війни швидко розвинулися археологічні дослідження аварських пам'яток, особливо в Угорщині та Словаччині, а також і в інших слов'янських країнах. Державні інституції проводили широкомасштабні розкопки за ретельно розробленими планами, і майже відразу звіти про нові матеріали були надруковані. Фахівці просіювали старі й нові дані, позбирані з розкопок на тери-

торіях, що колись перебували під аварським пануванням, намагаючись реконструювати етнічну, економічну та соціальну структуру Аварської держави. Таким чином, саме археологи зосередили дослідження аварів[3]. Слов'янські історики звичайно схильні перебільшувати роль слов'ян в аварському суспільстві[4], тоді як угорським притаманне протилежне. На те є дві причини. Перша — це бідність писемних джерел про аварів. Хоч авари мали свою імперську еліту, вони явно були, як і їхні попередники, неписьменними[5]. Всі наступні євразійські правителі, наприклад, Тюрки, почали послуговуватися якимось письмом і залишили хоч якісь історичні повідомлення[6]. А від аварів не залишилося жодних записів про їх цілі та звершення. Другою причиною є те, що вчені, які займалися аварами, повною мірою так і не використали багатомовні та різнорідні джерела для історії євразійського степу — адже надзвичайно складно поєднати досвід західних та східних філологій, щоб уперше відтворити цілісну історичну перспективу степових імперій кочовиків[7].

У цьому екскурсі я тільки спробую дати свіжий погляд на аварів та їхні стосунки із слов'янами через перспективу загальної та євразійської історії. Спершу хоча б коротко розберемося у заплутаному питанні, чи європейські авари були одним і тим самим, що і східноазіатські жу-жани, про яких свідчать китайські джерела[8]. Китайська офіційна історіографія давнього періоду та раннього середньовіччя використовувала два родові поняття про «варварів» з північного заходу: Сюн-ну та Тунґ-гу. Тунґ-гу або «східні варвари» були відомі від III ст. до н. е., пізніше розвинулися у два крила: Ву-гуань, вперше згадано 78 р. до н. е., та Сьєн-пі, що було задокументовано 45 р. до н. е. Китайська історична фонологія, що перетворилася тепер на точну та надійну дисципліну[9], дає змогу нам реконструювати давню вимову двох цих визначень: Ву-гуань звучало як **ahwar'*(=Avar), а Сьєн-пі — як **säbir, sabir* > *sibir*, звідси «Сибір»[10].

Керівні клани як для жу-жанів у степу, так і для династії Табґач (Т'о-па) Вей у Китаї (386—557 pp.) походили із Сьєн-пі, при чому як ті, так і інші користалися протомонгольською мовою як своєю *lingua franca*[11]. Європейські авари не були безпосередньо пов'язані із справжніми аварами, а, як недвозначно свідчать візантійські джерела, свідомо імітували їх, особливо своїми косами[12], щоб зрівнятися бодай виглядом із справжніми аварами — Ву-гуань китайських джерел, престижем яких оті користувалися між степових народів. Це також підтверджують візантійські повідомлення, де їх названо «вархунни» (Οὐάρ Χουννί)[13], що ці псевдоавари походили від гунів, до

чого я повернуся пізніше. Саме ця спільнота, яка відіграла таку важливу роль у європейській історії, в даному екскурсі називатиметься просто аварами. Вони не мають нічого спільного із азіатськими жужанами[14].

2

Існувало два різновиди «номадів»: степові й морські.

Аварська імперія у Європі була однією з «кочових» імперій євразійського степу, що мали цілі групи спільних принципових ознак[15]. Наперед з'ясуємо загальну структуру такої імперії, для якої я вживаю термін «пакс» (*pax*), залишаючи термін «імперія» для випадків, коли мова йде про осілі суспільства. Пакс був творінням носіїв степової войовничої релігії (*Männerbünde*, «королівські орди»), які характеризувалися спеціальними поняттями, до яких я ще повернуся.

Ідея спільного правління войовничих та купецьких еліт виникла на території сучасної Монголії бл. 900 до н. е. правдоподібно, серед індоєвропейців (іранців і тохарців). Десь п'ятсот років по тому ідею перейняли алтайськомовні народи, які користувалися нею майже два тисячоліття. Першими з них, хто це зробив, були Сюн-ну, котрі змагалися з Тунґ-гу, тобто «східними варварами», передусім їхнім підрозділом Сьєн-пі або савірами.

Особливою рисою паксу був брак лінеарного мислення, чи концепції лінеарного розвитку. Вважалося, що час та події рухалися циклічно. Якийсь один клан міг набути харизми, прийти до влади й правити якийсь час, але потім його скидала інша група. Тільки-но харизматичний клан втрачав свою харизму, то не лише його панівне становище, а й також його ім'я та мова заступалися представниками та мовою переможного клану. Це не означає, що всі люди негайно переходили на іншу мову, а це була зміна лояльності і водночас відносного престижу різних мов. Після того як завершувався один цикл, наставав інший, за ним ще інший і так далі — відповідно до кругового обертання подій, що було зумовлено нелінеарним, циклічним мисленням суспільства.

Територія паксу також могла змінюватися. Але незмінним було те, що правителі мали народи, які слідували їхнім вказівкам. Власне, територія мусила відповідати кільком вимогам. Перше, щоб територія простягалася вздовж важливих торговельних шляхів, а друге, щоб вона знаходилася поблизу осілої імперії, аби живитися за рахунок її економіки періодичними рейдами, але досить віддаленої, щоб відстань давала змогу нападникам зникати у полях, пустелях, чи лісах. Таким чином, воїни з Монголії могли легко переходити через

знайомі пустелі і нападати на Китай на свій власний розсуд, тоді як для китайців виявилося майже неможливим гнатися за ворогом через дикі простори до самого їхнього опорного пункту. Морські номади, які, наприклад, влаштувалися на островах Данії, могли проторувати собі шлях через небезпечні проходи й учинити напад на будь-яке побережне поселення, але люди, на яких вони нападали, наштовхнулися б на нездоланні труднощі, якби хотіли гнатися за ними до їхнього гніздовища.

В результаті територія паксу поділялася на внутрішню й зовнішню, кожна із своєю власною адміністрацією, військами, управлінням. Отже, кожна функція мала внутрішніх та зовнішніх керівників.

Внутрішня зона, як піщана пустеля Орхонської долини у Монголії, була місцем, де знаходилися релігійні та імперські ставки. Від часу паксу Т'у-к'ю (550—744) ці ставки стали оздоблюватися династичними написами. Тут збиралися на щорічні свята та церемонії культу Тенґрі. До того ж внутрішня зона стала тренувальним полігоном для нових військових рекрутів. Зовнішня зона для кожного паксу була прикордонням (limes) якоїсь тогочасної імперії: Китаю, Ірану, Риму, де номади могли розміщати свої військові загони як гарнізони, спеціально навчені діяти у місцевих умовах.

Ця зона мала життєве значення для паксу, саме там відбувався контакт з цивілізацією, культурою і насамперед з економікою осілої імперії. Ця контактна зона також є фокусом для історика, оскільки тільки тут доісторичні степові угрупування вливалися у потік історії.

Стосовно часу та місця, що цікавлять нас, тобто Європи VI ст., зовнішньою зоною був Римсько-візантійський Дунайський лімес та франкський кордон по Заалю та Ельбі; тому події на цих територіях займатимуть нашу увагу.

Харизматичні клани самі по собі були не пастухами, а професійними воїнами, ідеологами та вождями[16]. Перш ніж прийти до влади, їхні члени звичайно жили у містах[17], де вони набували знань про економіку, географію, політичні справи та умови. Вони зберігали тісні зв'язки із міжнародними купцями і нерідко й несли службу на охороні їхніх емпорій. Мандрівні купці, зі свого боку, були зацікавлені у тривалому існуванні паксу, який міг забезпечити мирне розгортання їхніх комерційних справ. Під час розриву між циклами правління двох кланів купці звичайно підшукували нового відповідного правителя, якого вони підтримували грошима, зброєю та провізією. Як тільки новий пакс утверджувався, купці функціо-

нували у ньому як збирачі податків та торговці, звільнені від податків.

Амбітному лідерові з такого клану, який хотів стати правителем паксу, треба було спочатку зібрати особисту дружину типу ґерманських comitatus, тобто професійних воїнів, котрі відбиралися правителем персонально, а тому були персонально йому віддані. Новий претендент, організувавши таку гвардію (давньотюркською — buyruq, гунською — boyla-r), вирушав на здобуття вирішальних перемог для того, щоби привернути до себе увагу. Якщо йому всміхалася, доля, до нього звідусіль прямували шукачі пригод, сподіваючись на пристойне місце в Ельдорадо. Територіальний центр кочового суспільства, наприклад Монголія (у випадку степу) чи острови Данії (у випадку моря), зазнавав справжньої повені нових авантюристів. У тому місці, яке Йордан називав *officina gentium*[18], рекрути проходили період тренування перед тим, як вирушали на завоювання все новими та новими хвилями, що часто викликало міграцію народів.

Новим кроком нового лідера було підшукати поплічників з-поміж ватажків інших харизматичних кланів чи впливових пасторалістських племен. При необхідності розвивалася система міжкланових шлюбних зв'язків, тому що в степу переважала екзогамія. З допомогою нових партнерів степовий правитель примусом та переконанням зосереджував у своїх руках контроль над людськими ресурсами, потрібними для забезпечення постійного притоку військових рекрутів та прибутків для утримання війська та адміністрації. Для народжуваного степового паксу пасторалістські племена виявились ідеальним джерелом, як і племена ловців, які були рухливі й професійно володіли зброєю. Однак якщо території не були придатними для скотарства, особливо ті, що розташовані у зовнішній зоні (на лімесі), з'являлися інші схеми. Найпоширенішою з таких була система військових поселень (на зразок пізніших станиць російських козаків) та система військових рабів, як та, що практикувалася у Єгипті та Сирії в епоху мамлюків, чи османська система *куллук*, або комбінація таких систем, що відповідала конкретній ситуації[19].

Потрібен був також іноземний адміністративний досвід. Зазвичай відповідні експерти відшукувалися серед перебіжчиків чи забраних силоміць полонених з осілих суспільств.

Найпотужнішою тактичною одиницею в степу був тумен (*tümän*), який нараховував десятку тисяч вояків, звичайно кінноти. Від кожної родини, тобто п'яти-семи осіб, виставлялися два-три дорослі чоловіки віком від 12 років. Територія паксу поділялася на

воєнно-політичні райони, що називалися «стрілами» (давньотюркське *oq*, множ. *ogðz*, пізніше — *guz*, гунською у множ. *ogur*, пізніше — *gur*), виділених з розрахунку набору від їх населення десяти тисяч вояків, потрібних для тумену. На практиці це означало поділ великої етнічної групи на підрозділи або, навпаки, злиття кількох менших етнічних одиниць або племен в одній воєнній «стрілі». Щоб система діяла, аполітичне антропологічне плем'я (давньотюркське *oqsðz*) повинно було пройти належний воєнний вишкіл та політичну індоктринацію. Товариство та одноманітне воєнне тренування призводило до лінгвістичної асиміляції: спершу зникали діалектні розбіжності між вояками одного тумену, а потім створена *lingua franca* паксу заступала місце інших мов, якими користувалися поодинокі племена. Престиж воїна, як того, що ходить у походи, так і у відставці, прискорював процес імітації населенням його мови. Тюркський пакс виник у Монголії 550 р., а на 576 р. він уже досяг на заході Таматархи (пізнішої Тмуторокані) над Керченською протокою. Однак це сталося якийсь час перед тим, як зміг виникнути надплемінний засіб спілкування. Як свідчать недавно знайдені написи з Бугута приблизно від 580 р., спочатку імперська канцелярія послуговувалася східноіранською соґдійською мовою[20]. Давньотюркські тексти нам відомі не раніше, ніж приблизно від 700 р. плюс-мінус два десятиліття[21]. Їх мова, найдавніша версія турецької, вже не мала суттєвих діалектних розбіжностей; нема жодного сліду від діалектних особливостей, що, напевно, існували до цього періоду тюркської *lingua franca*. Лише після розпаду тюркомовних паксів 845 р. тюркські мови розмежилися, і почали формуватися діалекти. Ця ситуація нагадує появу романських мов після падіння Римської імперії, в якій латина використовувалася як *lingua franca* та головний засіб культурного спілкування[22].

Упродовж періоду між V та X ст. євразійський степ був домом для двох головних пасторалістських угруповань, очевидно, різного походження. Коли вони оформилися у вигляді паксів, розвинулися дві *lingua franca*. Тюркська побутувала на сході, а гунська — на заході. Це відбилося у назвах деяких груп. У назвах політичних племінних союзів — звичайно організованих як два крила — трапляються числівники п'ять, дев'ять, десять та тридцять. Відповідними гунськими словами були **bīl* (гунське *bŭl*) «5» (тюрк. *bēš*), **qutur* «9» (тюрк. *toqðz*), **onno* «10» (тюрк. *ōn*) та **utur* «30» (*otðz*). Тому давньотюркські рунічні написи з Монголії згадують такі племінні групи, як *Toqðz Ogðz* та *On oq*[23], і характеризують їх або як лояльних членів тюркської конфедерації, або як повстанців, які прагнули незалежності, інколи (як найтяжчий гріх!) за допомогою Китаю. У

той же час західні, переважно візантійські, джерела часто згадують *оноґурів*, *кутурґурів* та *утурґурів*[24] як непокірних членів і (прото)-булгарської, і аварської конфедерацій. Раніше я розповідав, що пакси звичайно наймали спеціальні гарнізонні війська, які розташовувалися вздовж їх кордонів, тобто у зовнішній зоні. Вони також були організовані групами у назві яких відбивалася відповідна до їхньої структури кількість племен, так само, як і в «стрілах». Якщо китайські джерела подають такі визначення як Chiu-hsing Hu — «дев'ять племен іранських (воєнних поселян)»[25], візантійські джерела згадують «сім племен» так званих склавінів[26] у паксі під проводом протобулгарів. Тому ми мусимо брати до уваги, що «племена» у цих джерелах насправді означали *oq*, і це, отже, було швидше воєнним, аніж етнічним означенням.

3

Скоро після 450 р. Китайська династія Вей (Т'о-ра, Табґач, протомонгольського походження) знищила державу Пей-лянґ, що була останнім гунським комерційним центром, заснованим Сюн-ну на китайській території, у життєво важливій для економіки провінції Ґаньсу. Деякі з розгромлених кланів змогли втекти до віддаленої держави — наступника держави Сюн-ну біля озера Балхаш. Ця місцевість за китайськими джерелами відома як *Yüe-pan*[27] або, відтворюючи стару вимову, **ör-pän*[28]. На таке саме означення також натрапляємо у давньотюркському написі Більґа-каґана 732 р. (II E 20)[29].

Століттям пізніше свій пакс у Євразії проголосили турки (T'u-chüe, 550 р.), і дехто з молодих людей орпенсько-гунського союзу в кількості близько двадцяти тисяч (двох *туменів*) втекли до європейських кордонів Візантійської імперії. Феофілакт Сімокатта (роки розквіту 610—641) назвав їх власне Οὐάρ «Оуар» (=**ör≥ vär*) та Χουννί «Хунні», проте він також написав, що ці втікачі вдавали з себе справжніх аварів, тому що останні користувалися великою повагою серед степових народів[30]. Серед перших, хто піддався псевдоаварам, були іранські купці з клану Вараз/Барч (Βαρσήλτ)[31], гунські оноґури (Ουννογούροι) та протомонгольські себіри (Сьєн-пі=Σάβιροι)[32]. Переможні втікачі поселилися на Північному Кавказі поблизу візантійських володінь у Криму. Завдяки дружній допомозі правителя аланів 588 р. вони налагодили стосунки з візантійцями, і незабаром їм було надано статус *федератів* на візантійській території у Малій Скіфії, тобто Добруджі[33].

Тепер ми прибули до менш спірної стадії аварської (псевдоаварської) історії, оскільки новоприбульці з Азії, вступивши на «зов-

нішню» для них територію римського Дунайського лімесу, прилучилися до різносторонніх стосунків з історично свідомими візантійцями, і їхні діяння записані від цього часу досить чітко. Повернімося тепер до слов'янського аспекту проблеми.

II

1

Назва «слов'янин» з'являється у візантійській культурній сфері незабаром після 550 р. у роботах, писаних грецькою, сирійською та латинською мовами як професійними істориками, так і аматорами. Вона стосується нової групи варварських воїнів, що вешталася на північ від Дунайського лімесу, десь від Сірміума до Дунайської дельти, і часто переходила на візантійську територію.

Два професійні історики, які розповідали про сучасні їм справи, секулярний автор Прокопій (пом. бл. 572 р.), котрий писав грецькою, та єпископ Іоанн Ефеський (пом. 586 р.), який писав сирійською[34], згадували нову групу варварів, що називались Σκλαβηνοι або *'sqlwyn-w* (*esqlawin-ū*).

В «Історії воєн» і «Анекдотах» Прокопія Σκλαβηνοί вперше згадуються під 531 р. на початку правління імператора Юстиніана I (527—565)[35]. Вони з'являються поряд з двома іншими групами варварів у двох послідовностях:

«Історія»: Οὖννοι, 'Ἀνται[36], Σκλαβηνοί[37];

«Історія», «Анекдоти»: Οὖννοι, Σκλαβηνοί, 'Ἀνται[38].

Один собі аматор, принаймні несистематичний історик, який швидше писав латиною, ніж грецькою, — це Йордан з Мезії, проримський остроґот. 551 р. він написав дві праці, вірогідно у Равенні: одна була варварська «національна» історія типу «діянь» під назвою «De origine actibusque Getarum» (звичайно цитована як «Ґетика») та начерк римської історії, відомий як «Романа». Він закінчив другу працю заявою, що його метою було переповісти власне історію Риму, а не опускатися до дискусій з приводу діянь трьох груп варварів, що з'явилися нещодавно і які він подає точно у такому порядку, як і Прокопій у своїй «Історії»: *Bulgares, Antes, Sclaveni*[39]. Це означає, що Йордан перший правильно ідентифікував болгар як гунів, і підтверджує, що він був уважним спостерігачем сучасних йому подій та відносин.

Професійні історики того часу згадували варварів лише у зв'язку з подіями на Дунайському лімесі. Йордан же заслужив собі похвалу сучасних учених, оскільки навів детальні топографічні дані про райони, що у протилежному випадку залишилися б невідомими, і

підтвердив поділ слов'ян у той час на три групи. Його інформація вважалася неоціненною і розглядалася як базис для такої класифікації етнічних та лінгвістичних груп слов'ян у середині VI ст.:

1) Venethi — північні та східні слов'яни;
2) Sclaveni — Південні слов'яни;
3) Antes — східні слов'яни.

Але звернімося до оригінального тексту « Ґетики»[40]:

34. iuxta quorum sinistrum
latus, qui in aquilone
vergit, ab ortu
Vistulae fluminis
per immensa spatia
Venetharum natio populosa
consedit
quorum nomina lecet nunc per
varias familias et loca mutentur
principaliter tamen
Sclaveni et Antes nominantur.
35. Sclaveni a civitate
Novietunense et laco qui appellatur
Mursiano usque ad Danastrum et in
boream Viscla tenus commorantur:
hi paludes sivasque
pro civitatibus habent.
Antes vero, qui sunt eorum
Fortissimi, qua Ponticum mare
curvatur, a Danastro extenduntur
usque ad Danaprum,
Quae flumina
multis mansionibus ad invicem
absunt.
119. ...Nam hi, ut in initio
expositionis vel catalogo
gentium dicere coepimus, ab
una stirpe exorti
tria nunc nomina ediderunt, id
est Venethi, Antes, Sclaveni;
qui quamvis nunc,
ita facientibus,
peccatis nistris ubique deseviunt,
tamen tunc omnes Hermanarici
imperiis servierunt

...близько їхньої (Альпів) лівої
гряди (тобто Карпат), що
простягається до
півночі, аж до витоку
річки Вісли,
на величезному просторі
заселено численною бандою
венетів,
чиї імена тепер хоч по
різних кланах та місцях розсіяно,
все ж таки головно
вони називаються склавіни
та анти.
Склавіни від міста (civitas)
Новієтунум з озером, що
називається
Мурсіано, до Дністра та на
Півночі до Вісли проживають,
болота й ліси
вони мають собі за міста.
Анти, що найсильніші поміж
отих [банд,
які населяють] луку моря Понт,
що простягається від Дністра
до Дніпра,
між якими ріками
відстань у багато днів.
Тепер ці [банди] — як ми почали
говорити на початку нашої
розповіді
чи каталога племен — від
одного кореня походять,
тепер мають три імені, тобто
венети, анти, склавіни;
які зараз хоч і лютують
там і сям [у війнах],
через наші гріхи,
однак усі вони у ті часи
Германаріховим
повелінням підкорялися

На жаль, цей *locus classicus* для слов'янської історії та історичної філології ніколи не піддавався критичному аналізові. Вчені XIX ст.

вважали тричленний поділ слов'ян на південних, східних та західних само собою зрозумілим та природним, а тому, ймовірно, давнім. Отже, Йордана читали як підтвердження очевидного, і ця цитата мандрувала від видання до видання[41]. Славістам так сподобалося, що автор середини VI ст. подав від очевидця чітку, недвозначну інформацію про північних варварів його часу, що їм не спало на думку піддати текст критичному розгляду, як того вимагає справжній науковий метод.

3

За Йорданом, секція 119 є просто переробкою каталога племен, який він уже представив у секціях 34 та 35. Отже, нема причини бачити в ньому самодостатнє тогочасне твердження про три групи слов'ян. Нам швидше слід уважніше придивитись до двох вступних уривків у Йордана.

4

Важливо зрозуміти Йорданові цілі та структуру вступної частини його «Ґетики». Дозволю собі повторити, що він не був повністю професійним істориком. Його праця «зшита» погано. Нам неважко побачити не лише різні шви, де він об'єднав разом клапті відомостей з різних джерел, а й чимало вставок, відступів та порівнянь у базовій розповіді.

Йордан, як він каже у своєму вступі, користується чотирма різновидами джерел, три з яких невідомі нам з інших матеріалів, що збереглися. Його головним джерелом була «Historia Gothica» у дванадцяти книгах римського сенатора Кассіодора (490—585), що збереглася лише у Йордановому сухому викладі. Другим — загубленим готська історія Аблавія (див. с. 1031, прим. 484), про якого наш автор пише *descriptor Gothorum gentis* (§ 28) і про якого ми б інакше не дізналися. Йордан користується його інформаціями про події II—III ст. н. е. Третім джерелом був ґотський народний епос. Четвертим джерелом — праці грецьких та римських авторів, як класичних (язичницьких), так і християн. Тут ми перевіримо, як він їх використовував.

Часто Йорданові визначення місць та народів неточні. Спочатку він прирівняв головних героїв, ґерманських ґотів, до стародавніх ґетів, народу, як вважається фракійського походження, спорідненого з даками. Ця асоціація призвела до того, що він вказує як на друге місце проживання ґотів ареал, який насправді був землею ґетів, а саме — Мезію, Фракію та Дакію. Ця плутанина, мабуть,

спричинилася тим фактом, що остроґоти проживали у римській Паннонії як федерати імперії, хоча й багато пізніше (433—471).

Потім Йордан перемішав ґотський народний епос з класичними джерелами про ґетів і в такий спосіб дивився на ґотських королів як на компаньйонів ґетських філософів, про яких було відомо з грецької літератури. Отже, Йордан створив візію високого культурного рівня для своїх предків. Проте, «реставруючи» нібито ґетське минуле для ґотів, Йордан припустився кількох хронологічних огріхів, особливо у каталозі освічених ґетів. Так, він вивів з одного Зеута, який жив 424 р. до н. е. та іншого, який помер 383 р. до н. е., ще одного уявного Зеуту, котрого він змалював сучасником Діцинія, якого Страбон відносить у І ст. до н. е., а потім представив їх обоїх як попередників Залмоксія — освіченого ґетського невільника Піфаґора. Проте цей знаменитий грецький філософ відноситься до значно раннього періоду — бл. 530 р. до н. е.[42].

Як завзятий читач Йордан поназбирував імен з різноманітних джерел, не розуміючи, чого вони стосувалися. Наприклад, він вставляє до списку грецьких колоній на берегах Чорного моря також Ольвію, розташовану на річці Борисфен (тобто на Дніпрі), разом з Борисфенідою (§ 32), якої просто не існувало[43]. Дністер перетворюється на дві окремі річки «Тіра, Дністер» (§ 30). Олту, значну притоку Дунаю, одного разу названо Алутою (§ 30), а іншим разом вона з'являється під назвою *flu[men] Tausis* (§ 136)[44]. Йорданові знання географії регіонів навколо Середземномор'я були не завжди точними; його список грецьких колоній на північних берегах Чорного моря включав анатолійський торговельний центр Требізонд (§32) — очевидно, його збило з пантелику те, що у Криму гори мали ту саму назву, що й в Анатолії[45]. Звичайно, що Йордан невірно зрозумів деякі писемні джерела. Наприклад, «Хорографія» Помпонія Мели (пора розквіту бл. 44 р. н. е.) містить назву Гіпаніс (Буг, Південний Буг) та племінну назву калліпідів[46], а Йордан записує ці назви як назви уявних чорноморських міст (§ 32, 46).

Йордан виявився непослідовним навіть у тому, що стосувалося назв Подунав'я. Хоч він добре усвідомлював, що назви Істр та Дунай стосувалися однієї річки (§ 32, 75, 114), він вживає Істр у первісному фракійському значенні, тобто для позначення відрізка Дунаю від сполучення його з Тисою та Савою до Чорного моря (§ 30, 33). Нерідко Йордан, компілюючи інформацію з різних джерел, вживає поряд як рівноцінні різні назви одних і тих самих об'єктів, наприклад, *Vistula* та *Viscla*; *Mursianus lacus* та *Morsianus stagnus*; *Alani*, *Halani* та *Spali*[47]; *Sadagarii* та *Sadagis*; *Araxes* та *Abraxes* тощо.

5

Повний критичний аналіз «Ґетики» як джерела тут недоречний. Але важливо уважно розглянути перші 38 параграфів для того, щоб з'ясувати *locus classicus* стосовно слов'ян у контексті ширшої системи як такої. Ось загальні положення з деякими коментарями:

1) Авторська передмова (§ 1—3) не стосується даного аналізу.

2) Поділ землі на три континенти (Азію, Європу, Африку) та континенти з островами; тут Йордан визнає авторитет Павла Оросія (бл. 380—420) як своє джерело (§ 4).

3) Інформація про острови, як архіпелаги (Кіклади ти Споради), так і окремі (наприклад Оркадес, Thule [ймовірно Ірландія] та Скандза [Скандинавія] (§ 5—9)). За головне джерело править Клавдій Птолемей (пом. після 151 р.), Юлій Цезар (100—44 рр. до н. е.), Тіт Лівій (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.), Таціт (55—120), та Діо Кассій (150—240) (§ 10—15).

4) Топографія та географія острова Скандза. Услід за Птолемеєм, Йордан розміщає його напроти річки Вісли. Він цитує Помпонія Мелу та Птолемея (§ 16—19).

5) Антропологічні дані про Скандзу. Єдиним джерелом тут є Птолемеєва *«Географія»*, II.11.33—35. Проте якщо Птолемею відомо лише про сім скандинавських племен, Йордан подає свіжу та правильну інформацію, яка швидше належить Аблавію, або усній традиції, або їм обом: його список налічує близько тридцяти давньоскандинавських племінних груп (§ 20—24 а).

6) Відступ про долю короля герулів Родуульфа (пом. 494 р.), який явно було запозичено з «Історії» Прокопія або із спільного з ним джерела (§ 24 біс)[48].

7) Дуже важлива та надзвичайно оригінальна Йорданова історіософська концепція про «фабрику народів» (*officina gentium*) чи «утробу банд» (*vagina nationum*) (себто вихідний пункт планомірної міграції морських номадів) та її ідентифікація із Скандинавією (Скандзою). Історію першої міграції першого ґотського короля Беріґа у дельту Вісли (*Gothiscandza*), явно почерпнуто з усного епосу (§ 25—26).

8) Далі йдеться про міграцію Філімера (п'ятого наступника Беріґа) на північні береги Чорного моря, званого ґотською мовою *Oium* (букв. «bei den Auen»), тобто «Месопотамія», під якою маються на увазі звивисті береги між Дністром та Дніпром, та його переможна сутичка з [аланськими] спаліями. Джерелом, що заслуговує довіри, названо Аблавія, але, правдоподібно, було використано також епічні пісні (§ 26 біс — 28). Автор також сперечається з Йосипом Флавієм (37—95) про співвідношення між ґотами, скіфами та біблійною постаттю Маґоґа (§ 29)[49].

9) Топографічний та географічний опис Скіфії, який іде по тому (§ 30—38), вимагає уважнішого ставлення. Тут треба мати на увазі, що Йорданова мета — закласти підвалини історії ґотів; Скіфія та її географія цікавили його лише тому, що там колись жили ґоти, після того, як вони залишили острів Скандзу. Тут була важлива зупинка у довгій подорожі ґотів. Що хотів Йордан, так це передусім якомога чіткіше окреслити кордони Скіфії. Тому він визначив пункти орієнтації спочатку, як вони бачилися з півдня (так само робили класичні карти, а також християнські й арабські ранньосередньовічні карти), а потім — з північної перспективи. Час від часу він давав порівняння, відступи та глоси, але насамперед його дані стосувалися ґотських справ.

Також нам треба мати на увазі відносну хронологію головних подій ґотської історії, яку встановлює Йордан (§ 38):

а) підготовча міграція із Скандзи до Ґотіскандзи;

б) міграція до «Української Месопотамії» (*Oium*);

в) перехід до комерційно важливого району навколо Азовського моря (*iuxta Paludum Meotidem*), який він називає «першим домом» ґотів;

г) Мезія (І та II), Фракія та Дакія як «другий дім» ґотів (спільно з ґетами античного часу та ранньосередньовічними остроґотами, 433—471);

ґ) «третій дім» остроґотів (імперія Германаріха, пом. 375, та його нащадків до 433 р.), знову розташований в «Українській Месопотамії» між Дністром та Дніпром.

6

Йордан не повторює услід за Птолемеєм, який замінив Геродотову концепцію Скіфії сучасною для нього *«сарматською»* концепцією. Він зберігає назву Скіфії, але, як Страбон (63 р. до н. е. — 23 р. н. е.)[50] та Пліній Молодший (23—79)[51], розтягнув її кордони ад жо Ґерманії[52].

Йорданове визначення кордонів Скіфії надзвичайно важливе для з'ясування питання, що нас цікавить. Тому наш аналіз мусить бути дуже прискіпливий. Дозвольте мені повторити, що Йордан подає дві схеми для орієнтації, одна — з південної перспективи, а друга — з північної.

І. Західний кордон Скіфії, тобто кордон між Скіфією та Ґерманією:

А. На півдні:

а) «місце народження» ріки Істр (*ubi oritur amnis*, § 30). Приймаючи погляди Плінія[53], який вважав Іллірію місцем, де закінчувався Дунай і починався Істр, Йордан поставив місце народження Істра у пункті злиття Дунаю з Тисою (з півночі) та Савою (з півдня). Там знаходилися три важливі прикордонні міста: Сірміум (Мітровіца), Сінґідунум (Белград), та Нове (Euscia)[54].

б) *Stagnum Morsianus* (§ 30), який Йордан в іншому місці називає *Lacus Mursianus* (§ 35), є, можливо, озеро Нойзідлер в Австрії[55]; Йордан обрав його тому, що воно було важливим пунктом у північно-східному кутку римської провінції Паннонія.

Б. На півночі: дельта річки Вісла (§ 30).

II. Східний кордон. Скіфія простяглася на схід до країни Серес (Китай), і її крайнім північним пунктом був Океан (*Oceanus*, § 31).

А. З південної перспективи, зі сходу на захід:

а) Персія, Албанія, Гіберія (Іверія, Кавказька Грузія).

б) Понт (Чорне море) та Істр (Дунай, § 32).

Б. З північної перспективи:

а) Каспійське море (*Mare Caspium*), яке Йордан слідом за Ератосфеном вважає, що воно за формою нагадувало гриб (§ 30)[56].

б) Землі (історичних) гунів, албанів та країна Серес (зі сходу на захід; § 30).

Йорданову Скіфію ділили на європейську та азіатську частини Ріфейські гори (відомості про міфічний гірський масив він запозичив в Ератосфена, Птолемея та інших античних авторитетів)[57]; кордоном стала річка Танаїс (Дон), що виливався у Меотиду (§ 32).

У європейській частині Скіфії, де проживали ґоти, протікали річки Тірас, Данастер (обидві назви стосуються Дністра), Ваґосола (правдоподібно Буг)[58], та Данапр (Дніпро)[59], а також височіли Таврські гори (у Криму), які автор цього разу чітко відрізняє від анатолійського гірського масиву з тією самою назвою (§ 30). У той час як назву Данастр для Тіраса вперше вводить Амміан Марцеллін (бл. 330—393 рр.)[60], Йорданові належить першість у користуванні назвою Данапер/Дніпро, «місцевою» назвою для античного Борисфена (*quem accolae Danaprum vocant*, § 44). Назва Ваґосола є *hapax* і залишається загадковою.

Меотіс, тобто Азовське море, що є таким важливим в Йордановому баченні ґотської історії, згадується кілька разів, переважно у зв'язку з Танаїсом (Доном), Боспором (Керченською протокою), Кавказькими горами та річкою Араксом у Закавказзі (§ 30, 32, 44 та ін.).

Для того щоб підкреслити значення Ґотської Скіфії, Йордан вставив до списку поселень на північних берегах Чорного моря грецькі колонії типу полісів. Деякі з них справді існували (Ольвія, Херсонес, Феодосія, Мірмекій), а деякі були фіктивними (Борисфеніда, Калліполіда, Кареон); також він помилково включив сюди знаменитий анатолійський торговий центр Трапезунд (§ 32).

7

10) Антропологічний опис Скіфії (§ 33—37).

Цей матеріал подається за тими самими принципами, що й географічний опис, на якому базується аналіз.

Знов-таки Йордан починає з західного кордону, дивлячись з півдня. Першим народом, який він називає, природно є ґепіди (§ 33), котрі жили у Дакії (Паннонії) приблизно від 269 р. і пережили там нашого автора (пом. 567 р.). Він описав їх поселення, які розташовані там, де річка Тиса (Тісія) обіймає країну з заходу та півночі, а річка Істр з півдня (§ 33). Дакію представлено у формі корони, утвореної Альпами (Карпатами, § 34).

Нещодавно, з погляду Йордана, тобто у перших десятиліттях VI ст., виникла інша раса — склавіни. Він подав опис їх поселень як території між містом Новієтунумом та Мурсіанським озером. Останнє, як я сказав вище, ототожнюється з Нойзідлерським озером. Контекст показує, Новієтунум не є тим самим, що й Новодунум/Новіодунум на нижньому Дунаї, коло сучасної Ісакчі, як вказала Е. Ч. Скржинська[61]. Територія, яку описує Йордан, знаходиться біля витоку Дунаю, а не в гирлі. Проте Йордан не може Новієтунум прирівняти до Новіодунума (сучасне Дерново) на річці Сава біля Любляни, як зробила Скржинська. Емона (Любляна) не була у жодній з трьох римських прикордонних провінцій у Подунав'ї — Мезії (яку він називає першою), Фракії і Дакії — пов'язаних з історією ґотів і названих Йорданом «другою ґотською батьківщиною» і справді історичним домом остроґотів між 433 та 471 рр.[62]. Оскільки Йордана спеціально цікавило минуле ґотів, він не мав Емону пунктом орієнтації. Мезія (=Паннонія) знаходилася там, звідки прийшли його предки, і, як я вже сказав, саме у цій провінції розташовувалися три римських центри на Дунайському лімесі: Сірміум, Сінґідунум та Новае. Тому ми мусимо пошукати у Мезії місто, яке могло б стати відповідним за своїми характеристиками пунктом. Найсхідніша у Мезії твердиня (заснована, без усякого сумніву, для захисту кордону) була Новае (також прозвана Euscia, сучасне село Голубац)[63], яку Йордан згадав в іншому місці (§ 101). Я наголошував вище, що Йордан часто

вживає два чи більше варіантів однієї географічної назви. *Novae* можна перекласти як латинське скорочення оригінальної кельтської назви, а *tunum* є ґерманським варіантом кельтського *donum* «місто». Тоді я пропоную вважати, що Йорданів *Новіетунум* є не що інше, як Новае. Це пояснило б, чому другим орієнтиром Йордан називає озеро Нойзідлер коло міста Карнунтума (неподалік Відня). Карнунтум був крайнім містом на півночі та заході остроґотської домівки у Мезії (Паннонії), тоді як Новае — місто, яке знаходилося на крайньому сході та півдні цієї території. Важко знайти кращий спосіб для позначення довжини південно-східного кордону провінції, ніж подавши ці два пункти орієнтації.

Оригінальна і таким чином вартісна інформація Йордана полягала в тому, що територія Мезії, колись оселя ґетів, потім ґотів, була тепер під контролем склавінів; *Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui apellatur Mursiano*. До цього він зробив два додатки, тому що він уявляв античних *Venedae* (=його *Venethae*) склавінами та антами його часу. Одна вставка так розповідає про поселення антів: *usque ad Danastrum* (порівн.: *Antes...a Danastro extenduntur* § 35), а друга вставка пов'язує інформацію про склавінів з інформацією про венетів: *in boream Viscla* (порівн.: *ab ortu Vistulae...Venetharum natio...consedit*, § 34).

Йордан пов'язував класичних *Venedae* з *Vinid-*, тобто ґотським іменуванням для латинсько-візантійського *Sclavin-*, на тих самих «лінґвістичних» підставах, що дали змогу йому ідентифікувати ґотів з ґетами, а саме на простій співзвучності[64]. З іншого боку, він мав вагомий привід для того, щоб включити до вступного розділу групу, яку він називав *Venethae*= *Vinid-*: адже ґотська традиція розповідала, що великий правитель Германаріх (§ 119) мав стосунки з венетами. Ми припускаємо, що в цьому випадку Йордан не розповідає про власні часи, а просто зводить разом інформації з різнорідних джерел. Ми не можемо довіряти його зауваженням про *Venethae* (= класичних *Venedae*). Далі, Йордан дізнався про численну банду венедів з класичних джерел, переважно від Птолемея, який пов'язав їх з річкою Віслою і навіть дав Ґданській затоці визначення κόλπος Οὐενεδικός. Таціт писав, що «венедські (грабіжницькі) набіги віддали їм ту всю лісну та гірську країну» (§ 46)[65]. Йордан явно під оцим впливом подав такий опис поселень венетів: *hi paludes silvasque pro civitatibus habent* (§ 35). Він використовує тут не сучасні йому відомості VI ст., а перелицьовує матеріал більш давніх джерел.

Слово *Vinid-* давньоґерманського походження; воно споріднене давньонордичним *vinr-*, що мало значення (встановлене Йостом Тріром) як «Genosse im Ring» (товариш з кола [воїнів])[66]. Але існувала

ще одна причина, чому Йордан назвав *Venetae* (= класичних *Venedae*) ґерманським терміном *Vinid-*. Як і ґоти, що захопили колишню оселю ґетів, *Vinid-* його часу жили на території давніх *Venedae*. Йорданові дані про *Vinid-* (~*Vindi*) оригінальні й надзвичайно важливі. Він розповідає нам, що *Vidivarii* (у цьому слові коректно розпізнано *Vindivarii*) живуть «на берегах океану (Балтійського моря), де води річки Вісли течуть трьома рукавами». Вони були не етнічним утворенням, а народом, що «зібрався з різних банд (чи рас)» (*ex diversis nationibus adgregati*, § 36). Зрозуміло, що у випадку з Йордановими *Vi[n]divarii* ми маємо справу з формою імені, яку Йордан неправильно зрозумів як нібито означення, що складалося з оригінальної етнічної назви та латинського слова *varii*, котре відповідало слову «різні».

На щастя, Йордан подає іншу форму цього імені: *Viuidarii, gens Viuidaria* (§ 96, яке фахівці також виправили на *Vinidarii*). Другий елемент в імені — *varii* — агіі означає ґерманське **vari-ōs* «захисник»[67]. Тому термін **vinid-[v]ari-ōs* слід перекладати як «захисник товаришів у колі [воїнів]» (або, можливо, як «мешканці кола»)[68]. Інша інформація Йордана підтверджує запропоновану етимологію. Він пише:

«Тих самих ґепідів аж розривало від заздрощів, тому що вони жили у районі Спесіс (*Spesis provincia* — невстановлений *hapax*)[69] на острові, оточеному косами Вісли, який вони їхньою власною мовою називали *Gepedoios* (ґерман. *ojos* «острів»). Тепер мені розповіли, що цей острів населений племенем (*gens*) * *Vinid-ari*, тому що [ґепіди] подалися (бл. 250 р.) на кращі землі.

Добре відомо, що * *Vinidarii* [це ті,] хто зійшлися разом з різних банд [чи рас] (*ex diversis nationibus*), неначе в одному притулку, і утворили одне плем'я (*in unum asylum collecti sunt et gentem fecisse noscuntur*, § 96)»[70].

8

Ця дефініція *Vinid-ari* має глибоке значення для європейської історії. Йордан значною мірою був компілятором і позшивав, як клапті, факти й твердження з різних джерел, зовсім не дбаючи про час та місце створення цих джерел. Однак коли він повідомляє про групи та події, стосовно яких він мав сучасну йому інформацію, він, здається, був досить ретельним, і тому ми можемо довіряти його твердженням.

За життя Йордана організм, що згодом матиме загальносвітове значення, був ще у процесі створення. Ґерманською він називався

Vinid-, у візантійській культурній сфері — Σκλαβην-/*Sclavīn-*, а пізніше в ісламському світі *аṣ-ṣаклаб*. Завдяки Йордану ми можемо зрозуміти, що ці терміни спочатку не мали ані етнічного, ані лінгвістичного значення, а означали організацію. Йшлося про різновид воєнної організації, але подібної до з'єднань, що утворилися в ході виникнення степових чи морських паксів. Селяни з різних сіл, часто найрізноманітнішого етнічного походження, але в будь-якому випадку забиті провінціали, провіши якийсь час разом у якомусь притулку (*refugium*), як *вінідарії*, і пройшовши воєнну підготовку, перетворювалися на банду професійних воїнів, які послуговувалися тією самою *lingua franca*.

Тут згадаємо інші рівнозначні терміни, які вживає Йордан: фрази *vagina nationum* та *officina gentium*, тобто «утроба банд», та «фабрика банд» (§ 25). Певно, що ці відверті метафори вказували на цілу систему залучення нових рекрутів, збирання їх на тренувальних майданчиках, чиє положення для спостерігачів з осілих імперій є загадковим, ба навіть фантастичним, а потім розсилання жорстоких навчених воїнів на несподівані та спустошувальні напади на віддалені території. Навіть з Йорданових повідомлень стає очевидним, що Скандинавія не була справжнім домом (Urheimat) ґотів. Беріґ зібрав там своїх людей, аби вишколити їх для майбутніх воєнних кампаній на європейському континенті. Як Скандинавія, так і дельта Вісли — так само як Монголія раніше й пізніше, і як Запорозька Січ у XVI—XVII ст., — усі вони були навчальними центрами для перетворення селян (чи пастухів і навіть рибалок) з навколишніх територій у клас професійних воїнів.

Отже, це є іншим прикладом одного феномена, що раз у раз повторювався в євразійській історії. Неісторичні пастухи чи селяни за межами лімесу існуючих історичних імперій (Рим, Іран, Китай), в яких не було жодного досвіду у широкому світі і чиї місцеві інтереси аж ніяк не викликали в них потягу до об'єднання у більші політичні організми, були частіше вимушено, ніж добровільно втягнуті у підготовчий період тренування, який згуртовував їх у великі організми. Цей процес, що звичайно тривав кілька поколінь поспіль, щонайменше як одне століття, утворював серед тренованих вищий клас, який був свідомий існування великих політичних утворень. Цей клас виявлявся готовим брати участь у зміцненні паксу та сплавлення місцевих діалектів у стандартний засіб комунікації для суцільного паксу. *Linguae francae*, що утворювалися, об'єднували різноманітні лінгвістичні одиниці в одну «спільну мову», що базувалася на турецькому чи слов'янському (або й на іншому) матеріалі. Після розпаду паксу могли утворитися повноправні «дочірні

мови». Це обумовлює концепцію розвитку мов, яку часто ігнорують ті, хто надто буквально сприймають модель генеалогічного древа мов, розроблену ще у добу романтизму. Замість того щоб бачити лише гілки, котрі постійно випускають нові гілочки, ми вважаємо, що *lingua franca*, яка почала вживатися на широкій території, сама стала новим звичайним деревом, з якого ростуть нові гілки.

Я витратив чотири десятиліття, студіюючи усі двадцять дві живі тюркські мови разом з усіма відомими зниклими формами, щоб відкрити прототюркську стадію (чи, по можливості, кілька їх). Я не можу не зробити висновку, що найстаріша загальнотюркська мова, яка піддається реконструкції, є отією, що безпосередньо передувала найстаршим тюркським писемним текстам, бл. 550—650 рр., тобто на час, коли утворився Тюркський пакс разом із його *lingua franca*, що назагал був вільний від діалектних розбіжностей.

Мій приятель і колега Горас Лант (Lunt) нещодавно розповів мені, що в нього склалося в основному таке саме враження від слов'янського матеріалу. Найстаріша слов'янська мова, яка піддається реконструкції, настільки мало відрізняється від добре відомої церковнослов'янської мови, чию нормативну форму можна віднести до IX ст., що сама вона мусить розглядатися як діалектна форма спільнослов'янської мови, тобто її вільної від діалектів стадії розвитку, яку можна передбачити для періоду щонайпізніше 750—800 рр.

Звичайно історики користувалися лінґвістичними абстракціями, як, наприклад, поняття про спільнослов'янську мову, для власних цілей, не прагнучи відкрити, яка об'єктивна реальність існувала за ними. Нам радше треба спробувати, наскільки це можливо, вивчати конкретні народи у конкретних обставинах. Я переконаний, що тільки метод історичної соціолінгвістики, якого ми тут дотримуємося, може дати правильні відповіді на наші слушні питання.

9

Дозвольте мені повернутися до іншого порівняння, зробленого Йорданом у вступі (§ 35). Він представляє *антів* як одне й те саме, явно маючи на увазі однакове суспільство, що й *склавіни*, хоча й сильніших за *склавінів*. Треба порозмірковувати над двома фактами, перш ніж підійти до етимології цього імені. Перший є незначний, але значущий факт, що Йордан вживає назву племені у множині *-Antes*[71] (> *Antium*), яка є несподіваним еквівалентом грецького 'Ἄνται (однина: 'Ἄντες) в усіх інших джерелах[72]. Другим є те, що ця група то виникає, то зникає протягом короткого періоду між 535 та 602 рр. у Прокопія, Менандра, Аґафія, Псевдо-Маврикія, Феофілакта Сімо-

катти та Феофана[73]; і тільки Йордан згадує про антів за межами цього часу. Він пов'язує їх з остроґотами кінця IV ст. У пасажі, що явно походить із давніших джерел (і де, мабуть, йдеться про ґотські пісні, які згадує Йордан у своєму вступі), Йордан переповідає, як опір антів було зламано ґотським королем Вінітарієм (роки розквіту бл. 400 р.). Він полонив Боза, «rex-a» антів, і розіп'яв його на хресті разом з його синами та сімдесятьма достойниками (*primates*, § 247). На той час, а саме впродовж свого «третього поселення», ґоти жили *super limbium Ponti* — «понад лукою Понтійського моря», тобто на повороті на півночі Чорного моря між Дністром та Дніпром (§ 82), на так званому Лукомор'ї джерел Київської Русі[74]. Отже, Йордан ніколи не позначає сучасний йому район перебування антів, а просто переповідає з чужого голосу легенди про славне минуле ґотів. Небезпідставною слід вважати гіпотезу про те, ніби анти, як і *Vinid-* (що, як нам уже відомо, злилися в Йордановій уяві з *Venedae* античних часів), присутні в ґотському усному епосі. Вініди були пов'язані з великим остроґотським королем Германаріхом (пом. 375 р.), котрий, перемігши герулів, примусив їх, як і балтійських естів, підкоритися його правлінню (§ 119)[75].

Щодо інших істориків, які розповідають про майже сучасні їм події VI ст., їхні твердження невиразні. У Псевдо-Маврикія Σκλάβοι завжди пов'язані з Ἄνται у такому порядку, тоді як у Прокопія Σκλαβηνοί та Ἄνται зустрічаються чотири рази, а Ἄνται та Σκλαβηνοί тричі, хоч він згадує Ἄνται окремо у двох широких пасажах. Фактично скидається на те, що це ім'я не мало точного сенсу для істориків VI ст.

Даний аналіз засвідчує, що § 35—36 не містять точної інформації про топографію уявних трьох гілок слов'ян, всупереч тому, що вважало багато учених. Поряд з описом сучасного йому становища склавінів у колишній батьківщині Йордана, Паннонській Мезії (*a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano*, § 35), та повідомленням про неслов'ян *вінідаріїв* з Вісли, всі дані є лише різними вставками, запозиченими з різних джерел, як із класичних творів, так і з усного епосу самих ґотів. Йордан зводить разом вінідів, склавінів та антів не на підставі етнічних та мовних критеріїв, а тому, що всі три терміни стосуються утворень воєнних колоністів на прикордонних територіях. Хоча ці відкриття можуть розчарувати славістів, вони допоможуть історикам зрозуміти процес утворення націй у середньовічній Європі та Азії[76].

III

1

Остроґоти були не єдиними, в кого існував інститут *Vinid-*. Його засвідчено серед франків, в ефемеричному королівстві франкського купця Само, та в ломбардів (ланґобардів).

Франкські *Vinidi* явно зустрічаються у «Хроніці» Продовжувача Псевдо-Фредеґара під р. 747—748[77]. Проте є всі підстави вважати, що з *Vinidi* вже мав справу Сіґіберт ще у 562—565 рр. (див. розділ V.I). Вони повинні були стояти вздовж франко-баварського кордону (по річках Майн, Реґніц та Баунах, тобто у Франконії) та на прикордонній території між річками Заале та Ельба (тобто Тюрінґія). Останній здогад підтверджується королем Альфредом Великим, який у своїй осучасненій версії праці Павла Оросія (бл. 890—899 рр.) чітко розміщує вінідів саме там: *Wineda lond, þe mon hætt Sysyle* — «Вініді-ланд, що зветься Сюсюле»[78]. Слово *Sysyle* також важливе, тому що воно, без сумніву, вживається герулами, родичами норманів (порівн. — *Sysla*) і означає «староство; округа, війтівство, префектура»[79]. Це означає, що франки користувалися давньонордичним визначенням для території, де стояли франкські *Vinidi*. Очевидно, це були передусім герули, чи «інші скандинави», яких рекрутували на службу як *Vinidi*[80].

Історична топонімія подає ще один доказ того, що воєнні колонії існували вздовж двох франкських кордонів (*limites*) у Франконії та Тюрінґії. Середньовічні документи з цих територій дають 139 топонімів із словом *Vinid-*, 88 у Франконії та 51 у Тюрінґії[81]. Найстаріші документи для Франконії (Майнсько-Раденцький лімес) датується VIII ст. (741: *Moinuuinida et Radanzuinida*, тобто «*вініді* з [річки] Майн, з [річки] Раденц»)[82]. Імена тюрінґських вінідів уперше з'являються у документах від 874 р.; досить цікаво, що звуться вони знову *Moinuuinida*[83].

Ці імена показують три підвідділи: а) ґерманське власне ім'я + *winid-*, наприклад, *Walubrameswinida* (908); б) ґерманський апелятив чи назва річки + *winid-*, наприклад, *Abswinden* (1281), *Moinuuinida*; в) скорочена форма, наприклад *Winden*.

Дослідження Гансом Якобсом назв полів (Flurnamen) та спустілих поселень (Wüstungen)[84] за історичними документами та усною історією розкрили співвідношення між так званими «слов'янськими» топонімами та системою бурґів, що постали впродовж VIII ст.

Йорданові дані у § 119—119, де він має справу із заснуванням Германаріхом остроґотської імперії (Reichsgründung) у IV ст.,

здається, вказує на те, що воєнна організація типу *Winidi* (або *Venethae*) була творінням герулів. Цей *«merkwürdiges Volk»* (за виразом Ернста Шварца)[85] східноґерманського походження домінував у Східній Європі між 267 та приблизно 350 рр. як «морські номади» своєї епохи; їхня діяльність розпочалася на периферії Боспорського царства. Цей факт міг би пояснити присутність давньонордичних елементів (як наприклад, *sýsla*) у мові тюрінґських вінідів, що я сказав вище. Остроґоти перейняли цю систему, оскільки Йордан називає *Venethi* серед тих, хто «підкорявся Германаріховій волі» (§ 120).

2

Пізніше, впродовж першої половини VI ст. інституція прикордонних *Vinidi* була запроваджена у Центральній Європі салічними франками, які після своїх великих перемог у Ґаллії вступили на шлях побудови держави за римсько-християнськими зразками.

Вініді у королівстві Само зустрічаються у «Хроніці» Псевдо-Фредеґара II на протязі десяти років (623—633). Це джерело містить фрази *Sclaui coinomento Winidi*[86], тобто «слов'яни [можливо, уже слов'яномовні] відомі як [професіональні вояки на зразок] *вінідів*». Термінологія показує, що у Бурґундії приблизно 660 р.[87] (а це є місце й дата створення праці) було добре відомо про існування дисциплінованих вояків, що прозивалися *«вініді»*, які, можливо, користувалися слов'янською мовою як *lingua franca*.

З контексту історії про Само у цьому ж джерелі ми бачимо, що терміни *Vinidi* та *Sclavi* швидше протилежні, ніж однорідні. *Befulci*, цей тип вояків, що виконував для аварів роль «гарматного м'яса», називалися *Sclavi*, а крім того *Sclavi* все ще платили данину аварам (с. 40, проте авари зимували з *Esclaui* та спали з жінками *Sclavi*).

Революційно настроєні вояки, які називалися *Winidi*, зробили франкського купця Само своїм королем, а той згодом взяв собі дванадцять жінок з їхнього племені (*ex genere Winidorum*, с. 40); це, ймовірно, означає, що в тих *Winidi* було дванадцять відділів. *Winidi* на чолі із Само вбили та пограбували франкських купців 630 р. (с. 56); «вінідське» військо (*exercitus*) вступило до Тюрінґії 631 р. (с. 62) та 632 р. (с. 63). Військо короля Даґоберта (пом. 641 р.) виставило проти *«вінідів»* Даґобертових союзників — герцога аламанів та ломбардів, вдерлося на територію «склавів», захопило у полон багато *«склавів»* (с. 57). Даґобертів посланець Сіхаріус, щоби дістати дозвіл на аудієнцію в Само, мусив вдягнутися як Sclauus (с. 56). Проте найрішучіші *Venedi* укрилися у фортеці з (традиційною) ґерманською назвою Воґастінбурґ (с. 57). 631 р. австразійці мужньо обороняли свої кордони та франкське королівство від *Winedus* (с. 63).

Серед учених усе ще існує звичай автоматично підставляти етнічну концепцію слов'ян кожного разу, як тільки у будь-якому джерелі вказується назва *Vinid-*, або як ось тут, у Псевдо-Фредеґаровому тексті, її наведено у формі *Winedi* чи ще якось, проте ця практика робить неможливим правильне розуміння раннього середньовічного контексту[88].

Існування ломбардської *Marca Vinedorum* в італійських горах Абруцці (герцогство Беневент) очевидне із зіставлення двох джерел. Якщо Псевдо-Фредеґар II описує ломбардського ватажка, який дав притулок булґарському командирові на ім'я Alciocus/Alzeco, як *Dux Winedorum*[89], то ломбардський історик Павло Диякон (пом. 799 р.) називає то саму особу герцогом Беневенту[90].

3

Професіональні вояки, котрих у візантійській культурній сфері називали 'Άνται = сирійське *Anṭi-y-ū* = лат. *Antes* (~ **Anti*), як задокументовано у прим. 73, з'являються у системі паксів остроґотів, протоболгар та аварів.

Як уже зазначалооси, Йордан називає їх хоробрішими, ніж склавіни: *Antes vero, qui sunt eorum fortissimi* (§ 35). Весь контекст, який ми встановили, дає можливість нам розтлумачити це місце так, що вони були елітним військом. Конфлікт між ними та ґотським королем Вінітарієм та жорстока помста короля вказують на те, що вони прагнули незалежності і так легко не піддалися(§ 247)[91].

4

Йордан називає доґотських правителів «Української Месопотамії» (ґотського *Oium*), тобто території між Дністром та Дніпром, інколи як *Spali* (§ 28)[92], інколи як *Antes* (§ 35). Але він ніколи не називає їх *Halani* (алани), попри добре відомий факт[93], що один латинський сучасник Амміан Марцеллін (бл. 330—400 рр.) чітко говорить про війну між *Gothi Greuthungi* та *Halani*[94]. Треба думати, що одне з Йорданових джерел, певно ґотський епос, давав йому для цього підстави.

Найранішою згадкою про *аланів* на заході є трагедія Сенеки «Thyestes» (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.)[95]. Приблизно у цей же час *Гоу-Гань-шу* (розд. 118, арк. 13 r⁰) стверджує, що назву *Йен-цяй* (= грецькі 'Άορσοι < *āvrs*)[96] було замінено на *A-lan* (алан)[97].

Жоден з термінів не вказує ані на мову, ані на етнос, а швидше обидва дають професіональне визначення. Алани були специфічним

типом кінноти, які послуговувалися східноіранською *lingua franca*. Амміан Марцеллін пише так[98]:

«Таким чином, Halani [алани]... поділені між двома частинами землі (тобто між Європою та Азією), але хоча вони далеко віддалені одне від одних і вештаються на великих просторах, як це роблять кочівники, однак у ході історії вони об'єдналися під одним ім'ям і всіх їх для зручності називають «Halani» через схожість їхніх звичаїв, їхній дикунський спосіб життя, їхню зброю... Юнаки змалку ростуть із звичкою їздити верхи на конях і вважають нижче власної гідності ходити пішки; і завдяки різним формам тренування вони вправні воїни... Їм невідомо, що таке неволя, тому що усі вони благородної крові».

З даними Лукіана (бл. 125—190 рр.), висловлювалася думка, що в аланів існувала практика, яку сучасні антропологи визначили б як ритуальне батьківство[99]. Незвичайну кар'єру аланів як у Константинополі, так і в Західній Європі (в Італії, Швейцарії, Франції та Іспанії) нещодавно дослідив Бернард С. Бахрах[100].

Розбіжність в іменах — *Halani* в Амміана Марцелліна та *Alani* в Йордана — пояснюється легко. Антіохієць Амміан, який жив у Римі, вживав родове поняття, що було відоме кожному в імперії. Ґотоалан Йордан знав з епосу власного народу точне визначення конкретного типу аланів, який він описував, і використовував слово, яке вважав правильним.

Отже, ми розуміємо, що анти були прикордонниками аланів, вояками, обов'язком яких було підтримувати контакти з сусідами аланів. Цей тип сили, правдоподібно, створено аланами протягом IV ст. у відповідь на імперські амбіції Германаріха. Тільки-но наступна група вступила до Східної Європи 375 р. — гуни, а пізніше їхні наступники утіґури-кутурґури-булгари — вони перейняли цей тип аланських вояків для власних цілей, і тому джерела подають інформацію про антів, яку знали новоприбульці.

Прокопій (пом. бл. 562 р.), напевно, мав на увазі гунських антів, коли визначав їхнє положення у прикордонній зоні в районі Меотіди (Азовського моря) та Танаїсу (Дону) на північ від гунських утіґурів[101].

Анти протоболгар, за словами Прокопія, жили на Дунайському лімесі поблизу [паннонських прото-]болгарських Σκλαβηνοί «у часи, коли Юстиніан I (527—565) прийняв Римську імперію» (т. 6, с. 216). Випадок із Хільбудієм, що трапився 546 р., особливо важливий, коли йдеться про характер дій болгарських антів[102]. Протоболгарські анти також зустрічаються в «Історії» Менандра Протектора (пом. після 582 р.) у контексті історії Мезаміра[103]. Всі ці випадки засвідчують,

як ревно вони оберігали свободу дій і як легко виникали конфлікти між ними та склавінами.

Імператор Юстиніан I встановив особливі стосунки з антами, які часто підтримували його у війнах. Він зробив визначення *Anticus*[104] часткою свого офіційного титулу, і 545 р. він «висловив бажання, щоб усі вони оселилися у [запустілому] місті Турріс, розташованому на північ від річки Істр [Дунай]»[105]. З 545 р. до 602 р. анти звичайно допомагали ромеям, проте бл. 560 р. авари почали встановлювати своє панування над Східною Європою й вимагати лояльності від антів. Трагедію цих воїнів, які так прагнули незалежності, особливо 602 р., але тільки мусили замінити собі хазяїв (у даному випадку — з аварів на візантійців), описано в «Історії» Феофілакта Сімокатти[106] VII ст. й повторено у «Хроніці» Феофана (760—818)[107]. Оці події 602 р. й стали останніми, коли згадується ім'я цієї групи, і відтоді анти зникають з історії.

5

Ім'я *Antai*, як довів Макс Фасмер[108], є іранського походження; закінчення на *-tä/tä* є типовим суфіксом множини в аланській (та сучасній осетинській) мові. Корінь — іранське слово *anta-* «кордон; край». У подальшій етимологізації цього слова, потрібно зазначити, крім похідного іранського **ant-ya* «пограничник, українець [у його первісному значенні]», осетинська показує дві форми для **antya*: одна з /nt/ та друга з подвоєнням */tt/ > /dd/: *ändä* та *äddä* «за». Ці форми та сирійська вимова *anṭi-y-ū* (де */ū/* є суфіксом множини, що функціонально є подібний до аланського /tä/) вказують на те, що грецьке Antai /antä/ походить від **antya-tä*, яка розвинулася в **anttä*[109] і тоді було спрощено подвоєння. Ця переміна свідчить про те, що візантійці початково зустрілися з цим іменем через протоболгар або турків; обидві лінгвістичні групи прагнули уникати подвоєнь.

Виходить, що назва *Antai*, не без подібності до назви *Winid-*, є означенням пограничника, але найправдоподібніше, такого, що послуговувався східноіранською *lingua franca*. Можливо, це слово було творінням аланів і тому Йордан прирівняв *Antes* із *Spali/*Alani* (§ 28).

IV

1

З трьох різновидів професіональних воїнів, згаданих Йорданом (бл. 551 р.), лише два були безпосередньо пов'язані з конкретним ґотським епосом: Venethae (= Vinidi) з ґотським королем Германаріхом (пом. бл. 374 р.: § 119) та Antes з королем Вінітарієм (пом. бл. 400 р.: § 247). Жодних стосунків із *Sclaveni* не було приписано жодному з ґотських правителів. Склавіни з'являються у Йордановому каталозі різновидів відомих йому професіональних вояків (наприкінці § 119) як очевидний додаток, мета якого полягала у прославлянні його героя Германаріха.

З цього ми можемо зробити висновок, що склавіни були післяґотським творінням, тобто після 400 р., оскільки ані про яких склавінів в Аттіли не було відомо як очевидцю візантійському дипломатові Пріску, котрий відвідав Аттілу 448 р., і ґотському епосові, яким користується Йордан. Таким чином, склавіни повинні були з'явитися вже після Аттілиної смерті у 453 р.

2

Дозвольте мені наголосити, що ця подія позначила поворотний пункт в історії європейської частини євразійського степу. До того часу кочові харизматичні клани завжди могли розраховувати на кооперацію з кочовими ґерманськими королями та їхніми воєнними дружинами (*comitatus*).

В останні два десятиліття V ст. два найбільші ґерманські племінних союзи остроґотів та франків заселили Італію та Ґаллію і заходилися, особливо франки, розбудовувати власні осілі держави у співпраці з колишнім римським правлячим класом.

Саме в цей час гунська еліта почала оговтуватися від наслідків Аттілиної смерті й наново утверджуватися як булгари (протоболгари) з такими двома складовими частинами, як утіґури та кутурґури.

Як ґоти в Італії, так і франки у Ґаллії залучали ґерманські племена, а також аланів, бо будівникам нового степового паксу було необхідно створити військові з'єднання на цілком інших засадах. Ці нові вояки з'являються під іменем *Σκλάβοι/Σκλαβῆνοι*. Це заслуговує уваги, що в усіх протоболгарських гілках були власні *Sklavin-/Ṣ(a)qlab*. Таким чином, у набігу гунських кутурґурів 559 р. їхні *Sklavin-* брали активну участь[110]. Новий аналіз даних Ібн Хурдāдбе (бл. 840—880 рр.) засвідчив, що Кобрат, засновник Азовської (Бос-

порської) Великої Болгарії (пом. бл. 660 р.), називався сасанідською бюрократією правителем *Ṣaqlab/Sklavin-*[111].

Звіт Ібн Фадлāна, халіфського посланця правителеві волзьких болгар 922 р., також називав цього правителя *'малік аç-Çаķāліба'*[112].

Sklavin- паннонських протоболгар, які від часу Юстиніана I нападали на Візантійський Дунайський лімес, дуже добре відомі за «Історією» Прокопія та інших візантійських авторів. Історія про Кубера (роки розквіту 676—678) у п'ятому чуді Св. Дмитра підтверджує, що навіть цей болгарський правитель, який перебував під аварським сюзеренітетом, також мав вояків-Σκλάβοι[113]. Однак нас би далеко завів убік розгляд ролі склавінів у Першій Дунайській Болгарській імперії, створеній Аспарухом (679 р.), чи обставин, які змусили царя Симеона (893—927) перейняти слов'янські звичаї разом із сакральною слов'янською мовою.

Пограничні воїни-склавіни також засвідчені у хозарському паксі — державі-наступниці Великої Болгарії. Спираючись на авторитет арабських інформацій про знамениту експедицію Марвана б. Мугаммада у глиб Хозарії 737 р. (особливо в роботі Ібн Аʿсама ал-Кӯфī)[114], хозарські «çакāліба» (множина від «çаклаб») були розміщені на середньоволзькому кордоні[115], біля сполучення Великого Іргиза та Волги. Скидається на те, що протягом IX ст. новий хозарський режим, очолений мажордомом (*bäg/ixšēd*), замінив «çакāліба» іншою групою вояків-професіоналів, постійним військом, що мало назву *аль-Арсійя*, і складалося з мусульман, набраних з хорезмійців. Про це ми дізнаємося у розповіді аль-Масʿӯдī (бл. 940)[116].

3

Анонімні *«Чудеса св. Дмитра»* (= *Mip* II; складені бл. 675—685 рр.)[117] містять список п'яти банд ('έθνος) *склавінів*, що вчинили напад на Салоніки 614 р.[118]. Багато істориків даремно намагалося вивести слов'янські етимології для цих нібито «слов'янських племінних назв»[119]. Якщо склавінське військо було створено протоболгарами десь в останні десятиліття V ст., як я вважаю, то самоназви цих банд повинні були б відбивати понто-каспійське мовне середовище того часу, яке було гуно-(східно-)іранським. Тому перевіримо, чи спрацює ця гіпотеза. Ось ці назви[120]:

Βαϊουνητ-
Βελεγεζητ
Βερζητ-

Δρουγουβιτ-

Σαγουδατ-

Здається, що чотири з них мають суфікс /it/, який подано у формі -ητ- або -ιτ-, тоді як п'ятий виглядає нібито без суфікса.

Існує-таки суфікс /it/, що дуже добре відомий алтаїстам. Дійсно, він зустрічається у назві гунських аварів: Varxun-*it* (див. прим. 30).

Порівняймо це слово з 'Εφθαλιτ-αι «ефталіти», що походить від імені їхнього ватажка Ефтала[121]. Це, здається, мало паралелі на пізнішій стадії лінгвістичної історії цієї території, а саме — у самовизначеннях груп українських козаків, що походили від імен їхніх ватажків. Було два способи. Перший мав за основу ім'я лідера, іноді без останнього суфікса, до якого додавався суфікс із значенням «прибічник такого», наприклад: *Мазепа — Мазеп-ин-ці, Лісовський — Лісов-чик-и* (лат. Lissov-*ian-i*)[122]. Другий був просто іменем ватажка, наприклад, Барабаш «лівобережні козаки» (після 1667 р.) — за іменем полковника Барабаша (роки розквіту 1647—1648)[123].

Відкинувши суфікс *it*, погляньмо на чотири основи: Байун-, Белеґез-, Берз- та Дроуґоу-.

Байун. Тут ми можемо читати *u* або *ū*<*-*agu*-[124], плюс номінативний сингулярний суфікс /*n*/. Тоді виходить, що це еквівалент добре відомого давньотюркського слова, яке зустрічається з суфіксом величальної множинності /*t*/ (завдяки контектсу): *bayagu-t* «багатій-купець» (стандартний переклад санскритського *šreṣṭhī*). Ось чому ми інтерпретуємо *bayūn*<*bayagun*[125].

Белеґез є цілком можливою транскрипцією гунського *bel-egeč*, де *bel* означає «п'ять», а **egeč* нагадує давньотюркське *äkäč* — «(старша) сестра клану»[126] та давньомонгольське *egeč* («старша сестра»)[127]. Прізвище *bel-egeč* нагадує прізвище Бешевлієв — тобто прізвище одного з провідних болгарських фахівців у галузі протоболгарських написів: *beş-evli* османсько-турецьке слово і означає «той, хто має п'ять жінок».

Берз є, без сумніву, передньою формою назви хозаро-болгарського харизматичного клану *Barč*-[128]; воно могло виникнути з неправильно відтвореної форми Βερζιλ - *Barč-il* > *Bärčil* й нарешті *Bärč*. Очевидно, що ватажком банди був представник клану Барч.

Дроуґоу. Це слово має три специфічні гунські (гуно-болгарські) риси: по-перше, *d*- на початку слова замість давньотюркського *t*-[129]; по-друге, метатеза голосної, що призводить до збігу приголосних на початку слова, **dur*->*dru*-[130]; по-третє, перетворення фінального *g* у -*w*[131]. Корінь слова є дієслово **dur*- (давньотюрк. *tur*-, протоосманське *dur*-) «стояти», як у значенні «стояти рівно»[132], так і «стояти нерухомо», */*gug*/ є суфіксом із значенням *nomen usus*. Тоді виникає

прізвище **Druǵuw* (рівнозначне тюркському *turgug*, *turqug*), що означає «той, хто звичайно стоїть нерухомо». Кашґарі, турецький філолог XI ст., пояснює по-арабськи значення слова у такий спосіб: «чиясь несміливість (сором, невпевненість); кажуть *ol mändän turqug* = (по-арабськи) *ṣāra minnī ḥayīyan li-fi'l badā minhū*» (він соромиться мене через те, що його турбує)[133]. Прізвище **Druǵuw* вживалося, очевидно, у жартівливому розумінні, як антонім щодо досить авторитарної особи у спосіб, який пізніше був такий поширений серед запорозьких козаків.

П'яте ім'я Саґудат не має суфіксу, і східноіранського походження: **sāka-dāt* «дарунок оленя» — олень був скіфським тотемом[134]. Етимон **śāka*, в осетинській *sag*, передається у бактрійських написах як сагго, саго; у середині IV ст. на Дунаї проживав один скіфський народ, який називався **sāga-dār* «володарі [тотема] оленя»[135]. Давньоперське *dāta* є давньоперським, наприклад, пехлевійське *d't*[136].

Висновок: п'ять назв, що збереглися у *Mir II*, є не слов'янськими племінними назвами, а самоназвами протоболгарських банд *склавінів,* і відповідно вони мають прозору гунську та іранську етимологію.

4

Оскільки всі спроби підшукати етимологію для терміна *склавін-/склав-* на місцевому ґрунті нічого не дали, виникає спокуса пошукати їх десь-інде[137]. Протоболгарська мова виглядає найбільш обіцяючою. Тут ми знаходимо спільне гуно-тюркське слово *saqla-* «стояти на варті, стерегти, охороняти»[138]. Утворений від нього за допомогою суфікса */GU/ іменник засвідчений у мовах казанських татар (мусульманських нащадків волзьких болгар) та караїмів (сучасній кипчацько-половецькій), де цей суфікс перетворився на /-w/. У цих мовах іменник *saqla-w* означає «охорону, варту; чатування у значенні виконавця даної ролі, дії, професії, місця»[139]. Суфікс /GU/ перетворився на /w/ ще у протоболгарській: наприклад, κολο-β-ρ (< **qola-gu-r*) «ватажок»[140]. Далі наголос у протоболгарській пересунувся від кореневого складу до суфікса, а корінна голосна тоді зникла, наприклад, **dawl-an* > *dwan* «заєць», **tovirдm* >*tvirдm* «дев'ятий»[141]. Тому можна висловити здогад, що у протоболгарській старе **saqla-gu* перетворилося б у **saqla-w*, а пізніше у *sqlaw-*. Протоболгарська мова також мала збиральний суфікс /-in/, що вживався для позначення груп людей, наприклад волго-болгарські *Bulgar-in* (болгари), *Sowar-in* «совари»[142].

Таким чином, наш висновок є таким: існувало протоболгарське слово *saqlaw* > *sqlaw* з формою множини **sqlaw-in*, що мало два значення: 1) «охорона, варта, чатування»; 2) «навчений невільник». Араби, які займалися работоргівлею (див. нижче), перейняли форму однини *ṣ(a)qlab* у значенні «навчений невільник», тоді як візантійці, які були зацікавлені у контактах з *sqlavin* на їхньому лімесі, перейняли цей термін у формі множини: Σκλαβηv-οί. У слов'янській мові цей суфікс перетворився на збиральний *-ěn-e-*, що стосувався соціальної групи який корелювався з сингулятивним суфіксом *-ин-*; неприпустимий збіг приголосних **скл* скоротився до *сл*.

5

Перша поява імені *Sklavin* пов'язана з історією про повернення герулів з Подунав'я у Скандинавію 512 р.

Прокопій, записуючи цю подію кілька років пізніше (бл. 546—550 рр.; т. 3, с. 414), каже: «Ці люди, яких *очолювали чимало людей царської крові* (курсив мій. — *О. П.*), пройшли через ці банди (*ethnos*) склавінів поступово, і після наступного переходу великої частини спорожнілої країни, вони прибули до Варнів... По цьому вони пройшли повз народ данів».

Справжнє місце проживання Прокопієвих склавінів завжди цікавило вчених. Було запропоновано чимало версій, серед яких називалися Чехія, Моравські ворота, Мала Польща та Сілезія[143]. Однак усі ці пропозиції базуються на двох недоведених гіпотезах: що ця північна оселя герулів була на півночі від Паннонської частини Дунаю і що герули мандрували суходолом.

Але герули не виявилися чужими у Східній Європі. Десь до 350 р. вони були там господарями і свого часу тішилися славою морської могутності. Під їхню владу потрапило як Азовське, так і Чорне море[144]. Тоді можна зробити висновок, що вони поверталися додому у Скандинавію човнами, маючи за ватажків чимало людей царської крові, які, напевно, добре знали географію цієї частини світу. Прокопій (т. 3, с. 414) характеризує їхнє тимчасове поселення на Дунаї (до 512 р.) як «край світу» (тобто Римської імперії), котрим на той час був кордон по Дунаю/Істру у Малій Скіфії, тобто Добруджі. Тому я роблю здогад, що герули розпочали тоді свій шлях від гирла Дністра, досягши Вісли по Сяну, від верхньої Вісли перейшли по Варті на Верхній Одер, тоді по Шпрее та Гавелю до Ельби і таким чином прибули на територію Варнів у Меккленбурґу.

Якщо моя гіпотеза має рацію, то герули зустрілися зі склавінами як мінімум під час їхньої подорожі вгору по Дністру. Ми очікуємо,

що це на склавінів падає відповідальність за періодичні рейди, насамперед на сусідні провінції Мезію та Фракію, про які сповіщають візантійські джерела першої половини VI ст.

6

Це наштовхує нас на наступне питання: яка була відмінна риса загонів склавінів? Підручник з воєнної тактики Псевдо-Маврикія *«Artis militaris libri Duodecim»* (бл. 600 р.) присвячує їй одинадцяту книгу про способи ведення бойових дій проти іноземних військ. Серед них вирізняються чотири категорії[145]:

1. Перси;
2. Скіфи: авари та тюрки;
3. Франки та ломбарди;
4. Σκλάβοι та Ἄνται.

Анонімний автор організував свій матеріал так, щоб описати два типи бойових дій, психологічні та фізичні. Через це у спеціальній одинадцятій книзі було наведено багато інформації про етнічні групи та їхні «характери». Оскільки автор досить обізнаний, в нього чимало *топосів*. Проте він робить і спеціальні акценти, на які ми мусимо звертати увагу. Так, він стверджує, що, на відміну від перської (та візантійської) практики, скіфи не дотримуються у бою регулярного бойового порядку з поділом на класичні три крила і що франкські війська організовано не на підставі професійних рангів, а відповідно до племінної приналежності і без будь-яких правил дисципліни. Склави, за його розповіддю, були винятково вправними у плаванні та пірнанні. В них навряд чи була якась кіннота, а діяли вони за партизанською тактикою з несподіваними нападами, особливо у болотяній та гірській місцевості. Їхні лучники та пращники з неприступних позицій могли завдавати шкоди візантійському війську на відстані.

Кілька джерел підкреслюють, що склави/склавіни були фахівцями у спорудженні човнів. Так, Феофілакт Сімокатта пише, що бл. 595 р. аварський каган наказав склавінам побудувати човни для того, щоб його військо змогло переправитися через Дунай[146]. Також він повідомляє нам в уривку, котрий викликав такі великі дискусії, що деякі склавіни (Σκλαβηνοί) жили (що ми можемо з певністю тлумачити як «постійно проживали») «на крайніх берегах Західного океану»[147], себто Балтійського моря.

Анонімно передані «Чудеса Св. Дмитрія» (*Mir II*, приблизно 675—685 рр.), про які ми згадували вище, наділяють склавінів (Σκλαβίνοι) 614 р. трьома мореплавними здібностями: по-перше, вони винайшли

технологію спорудження кораблів з одного стовбура (το μονόξυλον, тобто «однодовбанка»); по-друге, вони могли робити кораблі цього типу для плавання по морю; по-третє, вони розробили систему захисту для своїх кораблів під час битви, використовуючи прикриття з дерев'яних дошок та шкір[148].

Про перші нагадує розділ 9 з «De administrando imperio», де Констянтин Порфіроґенет стверджує, що склави (Σκλάβοι) з різних Σκλαβηνίαι («склавських земель») «вирізають свої довбанки у своїх горах взимку», а навесні приходять до Києва, «щоб продати їх Русі (Rhos)»[149]. В іншому регіоні, пише Павло Диякон (пом. бл. 799 р.) у своїй «Історії ломбардів», приблизно 641 р. «прийшли *Sclavi* з великою кількістю кораблів і розбили свій табір недалеко від міста Сіпонто» у Манфредонській затоці, Італія[150]. Очевидно, що завдяки їх річковим навичкам склавінів асоціювали з іншими річковими жителями у дуже цікавому місці Псевдо-Кесарія (бл. 530—558 рр.): οι Σκλαβηνοὶ και Φυσωνῖται, οἱ καὶ Δανούβιοι προσαγορευόμενοι — слов'янською: *Словѣне и Фисонитѣн'ѣ еже и Дунавене наричютьсе*[151]. Оскільки Феофілакт Сімокатта (с. 247) також звертає увагу на їхню вправність битися за допомогою укріплень, влаштованих з возів (згадаймо також *ваґенбурги* Яна Жижки епохи гуситських воєн), стає очевидною відповідь на поставлене питання: унікальною характеристикою склавінських військ було те, що вони утворювали десантні загони, навчені для партизанської війни як на воді, передусім на річках, так і на суші. Якщо скористатися американською термінологією, вони були морськими піхотинцями своєї доби.

7

Але навіщо степовим кочовикам болгарам були потрібні десантні війська? Відповідь знаходиться у всій стратегічній системі того часу. Ще Арчібальд Р. Люїс, розглядаючи низку основоположних зрушень, що відбулися у IV—V ст., підкреслив, що найваливішим зрушенням, яке чомусь морські історики пропустили повз увагу, був «раптовий підйом маленького грецького міста Візантія до статусу великої метрополії з наступним обранням його імператором Констянтином (330—351 рр.) для своєї столиці»[152]. Якщо Рим переважно орієнтувався на сушу, то унікальне положення Константинополя, як тепер став називатися Візантіум, вимагало, щоб він став «господарем морів»[153]. Політична та економічна влада Візантійської імперії залежала від панування на морях. Кочівники — у даному випадку болгари, а пізніше авари, — чия діяльність була спрямована на Візантію, повинні були пристосовувати свою тактику до цієї фун-

даментальної зміни. Раптових нападів кінних стрільців, які довели свою ефективність у виправах Аттіли та його попередників, виявилося вже недостатньо.

8

Кубрат, засновник *Magna Bulgaria* (бл. 630—665 рр.), обрав для своєї столиці колишній центр морського Боспорського царства, портове місто Фанаґорію, розташовану у Керченській протоці[154]. Його болгарські амбіції вимагали створення нового типу військ — банд морських десантників. Створення осілих франкських та ланґобардських королівств позбавило номадів шансів залучити добре навчених ґерманців як побратимів по зброї, про що ми вже говорили. Рішення полягало у створенні системи спеціальної підготовки для невільників, як захоплених у полон, так і куплених. Тренування рабів для виконання різних важливих функцій уже практикувалося мандрівними купцями Середньої Азії; тепер постало питання про воєнне тренування. Результатом стала поява склавів/склавінів, уперше підготовлених (прото)болгарами, а потім далі вдосконалених аварами[155].

У результаті як у протоболгарському, так і в хозарському паксі виник інший тип склавінів — професійно вишколених рабів. У класичну добу головними невільницькими ринками були острови Хіос (у грецький період) та Делос (у римський). Після офіційного прийняття християнства у Римі (313) центр работоргівлі пересунувся на північ, до центру Боспорського царства[156]. Виходить, що протоболгари, а потім і тюрки-кипчаки перехопили цю торгівлю; останні ще й стали джерелом появи воєнних рабів типу мамлюків, розквіт яких датується значно пізніше рр.1250—1517 у Єгипті та Сирії[157].

Усе це дає підстави вважати, що друге значення арабського слова *«саклаб»* та загального для всіх західноєвропейських мов слова для означення раба[158], мало те саме походження.

У будь-якому випадку, Хасдай бен Шафрут, міністр іспанських Омейядів, у своєму листі хозарському королю Йосифу назвав німецького короля Оттона I *melek̠ Aškenaz ve melek̠ ha-gebalim šehem al ṣeqlab*[159], тобто «володарем ґерманців та володарем [країни за] горами, тобто *ç̦аклабів*». Таким чином, він приписав Оттонові I титул, який раніше належав болгарським володарям.

9

Термін *«склавін»* у візантійській культурній сфері VI—IX ст. буде

тісно пов'язаний з аварським паксом. Тогочасні свідчення, де б не з'явилися посилання на *склавінів*, неодмінно, хоч і не завжди прямо, вказують на аварів, звичайно як їхніх господарів.

У такому випадку я наполягаю на тому, що цей термін *«склавін»* не стосувався якоїсь етнічної чи лінгвістичної одиниці, а був загальним поняттям, що в першу чергу означало професіональних пограничних вояків з варварів. Не існувало жодної єдиної загальнослов'янської нації, як не можемо ми допускати відчуття єдиної слов'янської етнічної спільності[160]. Навпаки, джерела засвідчують, що термін ἡ Σκλαβενία/ Σκλαυηνία (одн.) чи αἱ Σκλαβηνίαι/ Σκλαβινίαι/ Σκλαυινίαι (множ.) вживався у значенні «будь-які місця, зайняті склавінами», тобто твердиня, мала чи велика область, типу прикордонної воєнної колонії[161]. Феофілакт Сімокатта (роки розквіту 610—641 рр.) був першим автором, хто вжив термін Σκλαυηνία щодо твердинь варварів на лівому березі Дунаю[162]. Ця інституція була відома по всій провінції Нижня Паннонія. Кілька вчених (наприклад, Дж. Острогорський, Ф. Дворнік, С. Антоляк, І. Боба) встановили, що склавіни існували також у таких землях[163]:

1) Трансильванія;

2) Фракія з Мезією (Scriptor Incertus, *De Leone Armenio*);

3) Македонія (Феофан);

4) Далматія разом з Карунтанією (*Sclavenia* у латинських документах 871 р.);

5) Пелопоннес (VIII — початок IX ст.; Σκλαβενία);

6) Русь (Константин Багрянородний: αἱ λοιπαὶ Σκλαβενίαι)[164].

У нашому розпорядженні нема специфічних чи деталізованих описів воєнних колоній типу склавінських. Одна річ певна: кожна склавінія мала власне керівництво на чолі з *жупаном* (аварський титул), екзархом чи архонтом (візантійські титули)[165]. Склавінії об'єднувалися у більші одиниці, що називалися γένος або γενεά (народ, плем'я), так само як кочовий *oq/ogur=ogδz*. Таким чином, дунайські болгари Аспаруха, поселившись у Мезії бл. 679 р., підкорили собі тамтешні так звані «сім племен склавінів» (τῶν... Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς = *septem generationum Sklavinorum*)[166].

«Чудеса Св. Дмитрія» (*Mir II*, бл. 685 р.) перераховують п'ять банд многобожних склавінів, які брали участь в облозі Салоніків 614 р.[167]. Вірменський автор Псевдо-Мовсēс Хоренацʻі (правдоподібно VIII ст.) згадує, що у Фракії проживало «25 склауаїн *gentes*»[168].

На відміну від степових *Oǧdr* = *Oǧdz*, чия економіка була пасторалістською, воєнні колонії типу склавіній жили землеробством[169].

Однак, як і їхні степові колеги, ці колонії намагалися, коли обставини дозволяли, звільнитися від імперських сюзеренів незалежно від того, чи були вони аварами, чи болгарами, чи візантійцями.

V

1

Коли харизматичний клан степового паксу утримував свою харизму серед правлячих еліт, але вже був змушений змінити місце свого перебування, він намагався відновити своє положення на іншій території. Можна спостерігати два приклади. У першому правлячі еліти переконували своїх партнерів і примушували їхніх підлеглих йти за ними. У другому вони шукали собі нових партнерів та підлеглих з-поміж місцевих народів.

Класичний приклад першого підходу являли протомонгольські савіри (предки угорців), які після мандрування з їхніх обсько-іртишських поселень у Сибіру бл. 460 р., забрали з собою кілька провідних племен своєї конфедерації, а також їхніх підданців, двоюрідних братів сучасних мансі (вогулів) та хантів (остяків). У ході своєї історії цей пакс змінив кілька харизматичних кланів разом з офіційними мовами (Маджґари, Лебед, Арпад, Анжу, Габсбурґ) та свою назву (савіри, тюрки, оноґури та ін.). Розмовна мова їхніх підданців була покликана дивним чином вплинути на розвиток: під впливом німецького романтизму у XVIII—XIX ст. вона стала угорською національною мовою[170].

(Псевдо) авари прибули в Азовсько-Північнокавказький район як втікачі. Візантійські джерела повідомляють, що їх кількість становила 20 тис.[171] (два тумени), і кажуть, що могутні молоді шукачі пригод відразу привернули увагу сусідніх народів.

Авари принесли з собою візію паксу, і вони негайно почали намагатися його побудувати. Вони потребували звичайних шісти елементів для утворення паксу:

1) кредиторів, які могли позичати гроші;
2) нових партнерів;
3) нових територій;
4) військової сили;
5) підданців;
6) провіанту.

Завдяки надзвичайній мудрості їхнього проводиря (каган Баян, бл. 558—582 рр.) їм вдалося забезпечити наявність усіх шісти елементів протягом десятиліття (558—568). Ймовірно, іранські купці з

конфедерації «Алан», які відразу зрозуміли, що майбутній пакс створить для них великі можливості, забезпечити аварів грошима ще тоді, як вони були на Північному Кавказі. Доказом цього є те, що авари зажадали від «короля» аланів допомоги у встановленні контактів з Візантією і таким чином отримати її[172]. Внаслідок цього усі території, що мали стратегічне значення стосовно іранської торгівлі, включно з Дунайським *лімесом*, ельбським кордоном з франками та балтійським побережжям, негайно потрапили під контроль іранської торговельної верхівки і у джерелах дістали назву *серби*, *хорвати*, *ободрити* та *вілти*[173].

Першими до аварського паксу приєдналися як партнери гунські *онноґури* та *кутурґури*, а трохи згодом *Tarniax*[174]. Дуже швидко вони примусили вступити до конфедерації інші гунські групи, *утіґурів* та протомонголів *Ζαβενδέρ=Zäben-der* (*= Säbir*), які раніше звичайно співпрацювали з Візантією[175].

Для організації військової сили аварам були потрібні воєнні та адміністративні експерти, яких можна було дістати з осілих держав. У той час йшлося про Візантію та Франкську імперію. Новий харизматичний лідер Баян спробував зробити ставку на франків. Його перший напад на франкський кордон було відбито 562 р.[176]. Однак через три роки він одержав велику перемогу над франкським королем Сіґібертом і, як повідомляють франкські та візантійські джерела, досяг своєї мети 565 р.[177].

Договір між Сіґібертом та Баяном був укладений після того за посередництвом Сіґібертового шурина Альбоїна, нового короля ломбардів і запеклого ворога ґепідів, які тоді жили у Паннонії. За допомогу у знищенні ґепідів Баян зажадав і дістав від Альбоіна десяту частину худоби ломбардів, половину їхньої здобичі від ґепідів, та оселю ґепідів, Паннонію, віддав на поселення аварам[178].

Осягнувши все це, Баян розгорнув діяльність стосовно останніх трьох проблем, що стояли на його порядку денному, — набору та підготовки спеціалістів, організації постійної військової сили.

На жаль, існуючі джерела прямо не фіксують цих надзвичайно важливих справ. Вони, однак, все ж містять інформацію, яка дає можливість нам вибудувати наступну гіпотезу.

Баян хотів розмістити уздовж візантійського лімесу вояків на зразок протоболгарів, антів та склавінів. На цю пору в нього вже були військові інструктори класу вінідів з франкського кордону. Він усе ще потребував звичайних солдатів для війська, і цю проблему він вирішив систематичним забиранням у військо місцевих селян, предків майбутніх словен, чехів, поляків та сербів. Ми можемо зробити здогад, що він набирав людей, нащадки яких навіть

сьогодні вживають назву «авар» (*обр* та ін.) у значенні «велетень»[179]. *Viнiдi*, як називалася ця нова сила, під впливом більш розвиненої ґерманської *lingua franca*, якою послуговувалися їхні воєнні інструктори, справила величезний вплив на слов'янські маси (див. нижче).

Термінологія уривка про Само з «Історії» Псевдо-Фредеґара підкріплює дану гіпотезу. Як ми бачили вище у розділі III.2, ретельний аналіз виявляє протистояння між ватажками, які називалися *вініді*, та масами підданих *склавів*.

2

Поступово слов'янська *lingua franca* розвинула у військових таборах аварського паксу більш софістиковану мову, аніж «хатні балачки», здатну передавати військові накази, писати бюрократичні доповіді та висловлювати ідеї культурного життя, дарма що обмеженого, яке народжувалося у паксі.

Оця цілком сучасна слов'янська мова стабілізувалася на кінець VIII ст., і навіть пізніші запозичення з того чи іншого регіону входили до місцевих діалектних варіантів. Таким чином слово для поняття «король» серед слов'ян-католиків було запозичено із «загальнослов'янського» **karl-*, що походило від імені знищувача аварського паксу Карла Великого (пом. 814 р.), ставши у хорватській *kralj*, *král* у чеській та словацькій, *król* у польській, а потім *«король»* у східнослов'янській, де цим словом називалися або західні правителі, або східні правителі, які коронувалися папами[180].

На той час уже мав місце перший істотний шар «загальнослов'янських» культурних запозичень. З ґерманських мов, наприклад, ми бачимо, прийшли такі слова, як *kŭnęđzĭ* «князь», **pŭlkŭ* «полк», *mečĭ* «меч», **šlemŭ* «шолом», *brŭnja* «кольчуга», *brady* «бойова сокира», *sedŭlo* «сідло», **oldiji* «човен», *greb-* веслувати (очевидно також **jękorĭ* «якір»), *likŭ* «тріумфальний танок», *istŭba* «кімната з опаленням», *xlevŭ* «хлів», *tynŭ* «тин», *kladędzĭ* «колодязь», *plugŭ* «плуг», *osĭlŭ* «віслюк», *skotŭ* «худоба», *«гроші» gobino* «багатства», *kupiti* «купувати», *penędzĭ* «монета», *lixva* «процент, прибуток», *mytarĭ* «збирач податків», *stĭklo* «скло», *bljudo* «таріль», *kotĭlŭ* «казан», [*vŭ-*] *kusiti* «куштувати», *pila* «пилка», *duma* «думка», *xǫdǫgŭ* «мистецький», *lěčiti* «лікувати». Назва власне кордону (*лімесу*) «Дунай» явно походить від германської форми **Dunāwios*. Його, дуже ймовірно, було запозичено найпізніше в аварський період, приблизно у 550—650 рр.; у будь якому випадку не можна прийняти надто ранню дату 400—250 рр. до Хр., запропоновану Максом Фасмером[181].

Разом з тим, як показують археологічні знахідки, розвивалася спільна культура «нижчого вищого класу», яка перейняла аварську металургійну технологію. Як дослідив Гельмут Прайдель, аварські металовироби стали символом суспільного статусу серед неаварських народів паксу[182].

Носії цієї рафінованої культури — нові військово-адміністративні еліти неаварського походження — відокремилися від «нижчого класу» (*смерді* — «селяни»)[183] та перейняли імена та назви ґерманського та східного походження, що пережили аварську катастрофу. Так, ми знаходимо у Карінтії *edlinger* та *casenz*, *vitez* та *župan* у Сорбії (Саксонія), та *szlachta* у Польщі[184].

Насильне знищення внутрішніх племінних родинних зв'язків та злиття розрізнених простих елементів у професійні одиниці, які мали багатшу корпоративну культуру, стало хвилюючим досвідом, що залишив незабутній слід у народній традиції. Свідками цього стали історії про аварське гноблення, що збереглися у Псевдо-Фредеґара[185] та у «Повісті временних літ»[186] (див. також Екскурс IX).

Після розпаду аварського паксу (бл. 796 р.) виникло кілька держав-наступниць, в яких всемогутніми стали слов'яномовні, навчені аварами харизматичні клани (як слов'янського, так і неслов'янського походження, переважно іранського) сербів та хорватів. Цей процес був почасти задокументований Константином Багрянородним у його творі «Про управління імперією» (бл. 948 р.)[187].

Пізніше, після хрещення, місцеві харизматичні клани, тепер уже правлячі класи, вважали обов'язком розпрощатися зі своїм аварським минулим на користь свого нібито правдивого селянського слов'янського походження. Про цей процес існує переконлива документація у Словенії[188], Чехії[189] та Польщі[190].

3

Аварський пакс, який існував у Центральній Європі десь два з половиною століття (558—796), навічно залишив слід у європейській історії. Протягом цього часу місцевих селян, розрізнених за мовою, світоглядом, що не виходив далі їхніх власних домівок, було зірвано з місця й об'єднано в більші громади військових колоній на дунайському кордоні. Цим покладено початок розвитку спільної слов'янської мови, що була здатна стати засобом комунікації на більшій території.

Носії нової *lingua franca* почали тепер переймати професійний термін *«склавін»* (неслов'янського походження) як самоназву, внаслідок чого виникла ілюзія, що етнічна свідомість існувала ще задовго перед тим у давньому протослов'янському часі.

Давню традицію (особливо ту, що лягла в основу «Повісті временних літ»)[191] про походження слов'ян по Дунаю не слід розуміти у романтичному сенсі як Ur-Heimat чи прабатьківщину, з якої етнічно слов'янські племена вимандрували у різних напрямках. Навпаки, вона стосується періоду аварських військових колоній уздовж дунайського кордону, де ненавчені забиті селяни діставали вишкіл, утворювали більші громади та виробляли багатшу та складнішу *lingua franca*.

Загадку раптової слов'янської «колонізації» по великих річках Центральної та Східної Європи протягом VI—IX ст. можна вважати розгаданою: склавіни (майбутні слов'яни) як «морська піхота» свого часу навчалися швидко рухатися по річках, що в ту епоху були єдиними можливими магістралями.

Активність аварсько-візантійського та аварсько-франкського кордонів справді була основоположною стадією для майбутнього розвитку слов'янських культур та націй.

Німецький Національний музей у Нюрнберзі разом із музеєм праісторії у Франкфурті-над-Майном, при співпраці європейських та північноамериканських музеїв та археологів, влаштували у 1987—1988 рр. міжнародну виставку, присвячену праісторії країн Середнього Дунаю в часи великої мандрівки народів. Зібрані матеріали описано у розкішному виданні з багатьма кольоровими репродукціями та картами. Власне там зібрано також найповніші археологічні документи стосовно європейських аварів. Том вийшов друком у Нюрнберзі 1988 р. під назвою: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit.* — Nürnberg, 1988. — 632 c.

ЕКСКУРС II

Коли і як ґалльські рутени вступили на арену світової торгівлі?

Примітки до Екскурсу II див. на с. 1133—1135.

I

Понад 60 років тому гімназистом я прочитав хрестоматію до давньої української історії («Виїмки з жерел до «Історії України-Руси» [Львів, 1895]) М. Грушевського і був вражений фрагментом твору арабського географа Ібн Хурдāдбеґ, що розповідав про далекі поїздки руських купців. Український переклад Грушевського базувався на російському перекладі А. Гаркаві з арабської (надрукований 1870 р.). Мені дуже хотілося прочитати цей текст в оригіналі. На той час я жив у Тернополі, де було неможливо дістати книжки арабською мовою. Але три роки пізніше, студіюючи історію та східну філологію у Львівському університеті, у мене з'явилася нагода читати й лінґвістично аналізувати Ібн Хурдāдбегову *«Кітāб ал масāлік ва'л мамāлік»* під керівництвом доктора Тадеуша Левіцького, який пізніше — після другої світової війни — став відомим арабістом Ягайллонського університету у Кракові. Я дізнався, що Ібн Хурдāдбеґ, арабський письменник перського походження, був генеральним поштмейстром *Джібаля* (Мідія) та шефом розвідки халіфату, тому він мав

доступ до архівів, як старих, так і нових, отже, до його повідомлення слід ставитися дуже серйозно. Деякі текстологічні проблеми також треба взяти до уваги, тому що до нас дійшла лише скорочена версія твору Ібн Хурдāḏбег. В усякому разі, його повідомлення можна спокійно датувати приблизно 840 р.[1].

Торговельна компанія *Русь* не згадується окремо в праці Ібн Хурдāḏбег. Насправді інформацію про купців Русі слід вважати пізнішою вставкою, яка штучно розділила історію про іншу купецьку компанію, так звану *Раḏāнію*, що сповідувала іудейську віру.

Виходить, що дві розповіді, себто розповідь про компанію *Русь* та компанію *Раḏāнія*, не походять з одного часу і що друга є більш ранньою. Існують підстави припускати, що компанія *Русь* зайняла у Східній Європі місце компанії Раḏāнія. Особливо важливо те, що головними товарами обох компаній були раби та мечі.

Про *Раḏāнію* існує велика література. В зв'язку з цим, не вдаючись у подробиці, я хотів лише підкреслити свою згоду з кількома моїми попередниками, які студіювали це питання (Д. Сімонсен, Е. Леві-Провансаль, Тадеуш Левіцький), що назва цієї компанії походить від латинської форми назви річки Рони (*Rodanus*), і що вона базувалася в гирлі цієї річки, ймовірно, у порту Арль. Їхні римські попередники засвідчені як «ронські моряки» (*nautae Rhodanici*) (Див. Екскурс V).

У будь-якому випадку міжнародна торговельна компанія не могла виникнути як *deus ex machina*, нізвідкіля, однак на VIII—IX ст. її купці вже були добре знані й поважані, оскільки могли простежити свій досвід та харизму від часів Римської імперії.

Коли по кількох десятиліттях я повернувся на початку 60-х рр. до студій над проблемою походження Русі, я зрозумів, що її розв'язання можна знайти лише у ширшому підході.

На мою думку, треба було знайти відповіді на два питання. Перше: чому це Ібн Хурдāḏбег, цей добре поінформований шеф аббасидської розвідки, знав лише про дві міжнародні торговельні компанії у середині IX ст.? Друге: хто були оті руси, що вже в середині IX ст. змагатися з єврейськими купцями, які походили від часів Римської імперії? Новгород Великий було побудовано після 900 р., а дендрологічні дані з Києва не древніші, ніж 870-ті рр. Також Київ, чи Куява, був побудованим хозарами містечком, що приблизно до 930-х рр. перебував усе ще досить надійно у руках хозарів[2].

Назва Русь з'являється вперше у формі *Rhos* — як загальновідомо — у західнокаролінґських «*Annales Bertiniani*» під роком 839[3].

Якщо Рус/Rhos були якимись слов'янськими селянами, невідомими цивілізованому світові до 839 р., як могло статися, що вони

отримали добрий вишкіл у географії та торгівлі, а понад усе, чому консервативний торговельний світ став би так довіряти їм?

177 р./793 р. н. е. мусульмани з Іспанії вчинили найбільший напад на християнські землі під проводом ʽАбд-ал-Маліка ʽАбд-ал-Ваґіба ал-Муґīта. Ісламські історики, як наприклад, Ібн ал-Асīр, Ібн ʽІдāрі ал-Маррāкушī, повідомили про те, що здобич, захоплена арабами, сягала понад 250 тис. золотих динарів, однієї п'ятої частини з яких вистачило для фінансування найбільшої з колись збудованих мусульманської мечеті — знаменитої Мезкіти у столиці Кордови[4].

З якої ж франкської території могли араби забрати всі ці багатства? На щастя, тогочасний франкський письменник дає нам відповідь. Це Ермольдус Ніґеллус, який написав хвалебний твір «Carmen in honoren Hludovici regis» на честь сина Карла Великого Людовіка Набожного, короля Аквітанії з 781 до 813 р. Надзвичайно багатою територією там була Ґалльська Рутенія (*Rotinicum Mauri destituare nimis depraedati sunt*). Ермольдус відзначає особливо заможну людину на ім'я Датус, який заповідав свої багатства та побудував мальовничий та багатий монастир Конкас (сучасний Конк біля Родеза), на місці якого стояв маєток його матері, зруйнований арабами. Величний Конкський монастир, що самотністю нагадував лавру на горі Сінай, досі зачаровує відвідувачів, що я можу засвідчити (Див. Екскурс V).

Слід згадати, що лише з хрестовим походом на альбіґенців-вальденсів 1208—1213 рр. (місто Альбі з його заможними єретичними міщанами було столицею південної Рутенії). Сімон де Монфор-старший, барон Іль-де-Франс, своєю перемогою при Мюре (1214) та наступними жахами й терором поклав край щасливій долі багатого тоді Півдня Франції та його блискучій провансальській культурі й таким чином розпочав у Франції гегемонію Півночі[5]. Рутени французького Півдня мусили зберегти тісні зв'язки з річковими купцями, фризами та фламандцями, на нижньому Рейні протягом раннього середньовіччя.

Дж. С. П. Тетлок, найкращий знавець твору Джефрі Монмутського (британський історик, помер 1136 р.), пише: «Справді дивною назвою для оцих людей [фризів та фламандців] є *рутени*, яке означає для Джефрі не лише регіон, як Моріанів (Фризів), так і Морінів у його сучасників... Вперше в історії вони з'являються з Цезарем, який прийшов на берег рутенів (*ad litus Rutenorum*) і побачив острів Британію (*illinc Britaniam insulam*)», що й розкриває нам його значення. У пророцтвах Мерліна (VII, 4) рутени виступають як невідомий, але

безперечно морський народ. Голдінус [приятель короля Артура] кілька разів називається князем рутенів (*dux Rutenorum*)»[6] (IX, 12, X, 6, 9, 13), а *Ruteni* творили окремий *ducatus* (IX, 19).

Я можу додати, що уельській версії повісті про короля Артура, *«Brut y Brenhinedd»*, Фризія також відома як *Rwytwn*, *Rutein*[7]. Порт Саутгемптон з'являється там під трьома назвами: *Port Haman*, *Port Hamont*, *Port Rwytwn* (порт Рутенців)[8]. Адам Бременський приблизно 1076—1080 р. згадує Річборо як *Rutubi portus*[9]. Безсумнівно, що рутенська компанія не раз називала свої факторії на іноземних територіях власними іменами. Ці та деякі інші несподівані інформації у забутих та занедбаних середньовічних джерелах примусили мене перевірити, чи є якась можливість зв'язку докиївських рутенів/русів із заповзятими кельтськими рутенами/руті. Але для цього були потрібні подальші докази — передусім археологічні — того, що ґалльські рутени насправді займалися виробництвом експортних товарів міжнародної торгівлі.

1983 року мене запросили викладати у Паризькому університеті. Я скористався цією нагодою, щоби відвідати стару Рутенію й дістати з перших рук інформацію про її археологічні пам'ятки. Результати виявилися більш ніж несподіваними, і тепер я поділюся деякими з моїх відкриттів.

II

Ґаллію, або точніше *Gallia Transalpina* (сучасна Франція) Ґай Юлій Цезар завоював між 58 та 51 рр. до н. е. Добре відомо, що Цезар був не лише завойовником, а й письменником. Його «Записки про ґалльську війну» дають досить повну інфрмацію про передримську та ранньоримську Ґаллію. Серед кельтських племен, з якими Цезарю довелося мати справу, були рутени, які жили у сучасних департаментах Авейрон і Тарн.

Упорядкувати новозавойовані землі довелося Авґустові, який організував там чотири провінції[10]. Першою була *Gallia Narbonensis*, що вважалася старою *Provincia*, або ж повністю підкорена частина Ґаллії, яка включала південну частину Рутенії (департамент Тарн із столицею Альбі). Далі — так звані «Три Ґаллії» (*tres Galliae*), що не були повністю підкорені й тому звалися *Gallia Comata* («довговолоса Ґаллія») — це провінції Belgica, Lugdunensis (названа так за своєю столицею Луґдунумом — сучасне місто Ліон) та Aquitania. Не зовсім підкорені рутени були частиною Аквітанії. Їхньою столицею став Сеґодунум, згодом перейменований у *Rutena* чи *Rutenis*, а з цих форм повстала сучасна назва *Rodez*.

Якщо Нарбонська Ґаллія перебувала під орудою проконсула, якого призначав сенат, в кожній з інших Трьох Ґаллій керував імператорський леґат із преторіанським загоном. Єдиним римським гарнізоном була одна когорта, що охороняла монетний двір у Луґдунумі. Власне limes на той час вже досяг Рейну, так що надрейнські легіони могли і в разі заворушень у Трьох Ґалліях швидко туди потрапити.

«Незадоволені перетворенням Луґдунума/Ліона на ґалльську столицю, — пише Робер Латуш у своїй книзі «Цезар — до Карла Великого», — римляни зробили його вузлом системи доріг, що сполучали Ліон з найважливішими пунктами різних провінцій». Страбон (тогочасний географ) подає нам чітку картину генерального плану, який Аґріппа [Марк Віпсаній, 63—12 рр. до. н. е., інженер та будівничий Римської імперії, співправитель Октавіана Авґуста] розробив, коли був леґатом у Трьох Ґалліях (22—21 до н. е.):

«Луґдунум розташований всередині країни, щось на зразок Акрополя, як з огляду на положення у межиріччі, так і стосовно однакової відстані від усіх частин. Саме через це Аґріппа провів звідти всі дороги: одна вела через Масив Севенни до Сантони [Сентс, на північ від Бордо] й Аквітанії, друга — до Рейну [Колонія, Кьольн]; третя — до океану [Булонь] через країну Белловаців та Амбіанів, а четверта — на Нарбон та берег Марселя...»[11].

Невдовзі було прокладено ще одну дорогу, яка з'єднувала Ліон із Бурґідалесами (Бордо) через Сеґодунум (Родез), котрий сам сполучався новими артеріями з двома середземноморськими портами — Нарбоном та Арелатом (Арль).

У такий спосіб територію неприборканих рутенів було включено до римської дорожньої мережі. Цю мережу доріг можна простудіювати за Tabula Peutingeriana — пізнішою копією Римської карти, що явно походить від Аґріппиної карти. За нею ми можемо встановити положення Сеґодунума, а також Кондатомаґуса — сучасного Мілло[12].

З успіхом римських легіонів у трансальпійських провінціях повстала система виробництв та корпорацій, покликана задовольнити потреби війська, що стояло вздовж Рейнського лімесу. Незабаром розгорнулася тісна співпраця між новими капіталістами та військовими, а також між ними та імперською адміністрацією. Користуючись сучасною термінологією, там формувався військово-промисловий комплекс.

Римські капіталісти (знову користуючись модерним терміном) виставляли себе протекторами легіонів та різних корпорацій, таких, як моряки.

Почесним серед них був титул *flamen*[13], священик культу Рима або династії: деякі спритні капіталісти також обиралися як дуумвіри даної корпорації.

Цікаву інформацію про *flamen*-капіталістів та заможних купців подає напис з Остії, хоч він і походить від більш пізнього часу (173 р. н. е.):

«M. Iunio M. f. Pal Fausto Decurioni adlecto, /flamini divi Titi, duumviro, /mercatori frumentario, /q[uestori] aerari, flamini Romae /et Aug. patrono corp. /curatorum navium marinarum, /domini navium Affrarum (Африканському) universarum, item /Sardorum/...»[14].

Характерним та найпоширенішим глиняним посудом у Римській імперії був червоний полив'яний посуд, що називався «аретинським» (інколи помилково званий «самоським» від гіпотетичного зв'язку його островом Самос). Він дістав свою назву від міста Арреція (Aretium), сучасне місто Ареццо, розташованого у родючій долині на сході Тоскани, біля злиття річок Кяне та Арно, де зосереджувалося його раннє виробництво між 30 р. до н. е. — 30 р. н. е. До речі, в Ареццо жив Франческо Петрарка (1304—1374).

Кожна річ аретинського посуду звичайно вироблялася у формі й прикрашалася опуклими зображеннями, які виходили завдяки тому, що форми зсередини мали відбитки спеціальних штампів, які наносилися відповідно до композиції. Така декоративна техніка, запозичена з металопластики, дала посудові ще одну цього разу наукову назву, утворену близько 1850 р. — *terra sigillata*, тобто «глина із штампованими малюнками». Зразки для цього посуду, звичайно взяті з металопластики, включали міфологічні та побутові сцени, а також рослинно-квіткові орнаменти[15].

Гончарні майстерні Ареццо були організовані як фабрики і наймали художників для складання композицій та нанесення їх на форми. Кожен виріб мав два штампи: на одному вказувалася назва фабрики, на другому — ім'я художника. Аретинські вироби високо цінувалися, і попит на них був високий, тож їх багато йшло на експорт.

Одна верства суспільства Римської імперії особливо давала перевагу цьому типові посуду — це були офіцери римських легіонів, які саме набирали більшої суспільної ваги. Вже під час правління Тіберія (14—37 рр. н. е.) у виробництві *terra sigillata* відбулися зміни — його центр перемістився з італійського Ареццо на територію рутенів[16].

У Кондатомаґусі («торжищі на межиріччі») були всі особливості Ареццо, якщо йдеться про географічне положення. Він знаходився у родючій долині, оточеній густими лісами, біля злиття річок Дурбі й Тарн, дуже близько від імперської дороги, що вела від

Сеґодунума (Родеза) у Нарбон. Тут було вдосталь необхідного матеріалу для гончарства — глини, води і дерева.

Через близькість до рейнських легіонів, наявність дешевої робочої сили, великої кількості глини, деревині, води римські промисловці вирішили перевести свої фабрики з Італії до Ґаллії, а саме до Рутенії. Археологічні дані (зараз я торкнуся археології Мілло) підтверджують, що бл. 30 р. н. е. майстри з Ареццо розпочали виробництво *terra sigillata* у Кондатомаґусі (Мілло).

У зв'язку з цим слід зауважити, що *flamen*, який також був багатим купцем (*magnarius*) і добродій Сеґодунума (Родеза) за правління Клавдія (41—54 рр. н. е.), згадується у фрагменті величального запису, зробленого у реєстрі поважної ґалло-римської правлячої верхівки, що був знайдений під час розкопок у Родезі 1913 р. й надрукований (із фото) Олександром Альбенком[17]. Чи не дивує цей збіг і чи не знайшли ми одного з римських підприємців — *flamen* — виробництва типу Мілло, який жив у рутенській столиці Сеґодунумі/Родезі, як вважаю я?

Ситуація у другій чверті I ст. н. е. нагадувала ту, що склалася після другої світової війни, коли американський промисловий комплекс перевів виробництво у Південну Корею, Японію, Німеччину й т. п. Як добре відомо, головним мотивом цього кроку було прагнення швидких прибутків: низька вартість робочої сили, близькість до сировини, наявність ринку (війська) тощо. Можна уявити, що у I ст. н. е. римляни мали ті ж самі причини для переміщення виробництва з дорожчої Італії до їхньої дешевої колонії у Ґаллії.

Як трапиться через кілька десятиліть з американським військово-промисловим комплексом, що перейшов до інших рук, місцеві рутенські ґалли поступово заступили місце римлян як організаторів виробництва. На щастя, існує документація, в якій задокументовано ці процеси, і до неї ми тепер звернемося.

Рівнина біля міста Мілло, де було влаштоване старе римське виробництво, мала назву Ла Ґрофсенк. Хоч місцеве населення впродовж століть під час оранки знаходило уламки горщиків, тільки у 1901—1906 рр. абат Фредерік Ерме розпочав там систематичні археологічні розкопки[18], які тривають з перервами і донині. Результати виявилися чудові. Було розкопано не лише тисячі виробів разом з найбільшою з відомих у Ґаллії гончарних печей (розмірами 9 м × 6,83 м, здатної вмістити для випалу за один раз близько 30 тис. виробів), художні майстерні тощо, а й також архів фабрик від I до III ст. н. е. (бл. 250 р.). Матеріалом, що використовувався для записів, були вибракувані тарелі з невеличкими дефектами. Тексти (ґраффіті) писані на них вульгарною латиною та кельтською рутенською мовою. До 1981 р. було відкрито понад

500 цілих тарілок та 4000 фрагментів[19], що є одним з найбільших промислових архівів, відомих нам аж до пізнього середньовіччя (XII—XIII ст.).

Нині студії ґраффіті з Ла Ґрофсенка проводяться Академією написів та літератури у Парижі, президент якої латиніст Робер Марішаль видав 1988 р. корпус усіх ґраффіті з Ла Ґрофсенка[20].

Граффіті різні за змістом. Переважно повністю вцілілі тарілки подають детальну інформацію про розподіл праці перед завантаженням обпалювальної печі.

Текст дає назву тієї чи іншої фабрики (*officina*), часто ім'я фламена (кельтською: *casidanos*) та інших відповідальних людей. У деяких випадках наводиться дата, як наприклад, *flamine crescente III idus Maias*[21] (коли Крескенс діяв як фламен 13 травня), за яким йшов номер обпалу (кельтською: *tudos*). Потім текст називає чотири параметри у на чотирьох стовбцях: 1) ім'я (або імена) гончаря-оздоблювача, 2) назву вази, 3) діаметр вази, 4) кількість продукції. Інколи, як у випадку з граффіті H 23, фіксується наскрізна виробнича нумерація гончарних виробів (для H 23 це був номер 27 950).

Для ілюстрації я наведу переклад граффіті H 23[22]:

«[Фабрика] Кастоса.

Дозвіл. Перший XXI.

Десятий обпал. Перевірка.

Уерекунда [має виготовити]	500 canastri [діаметром] bes;
він же [має виготовити]	110 canastri [діаметром] pedalis;
він же [має виготовити]	500 canastri [діаметром] triens;
Албанос [має виготовити]	1030 panias;
Албінос [має виготовити]	500 uinari;
Суммакос [має виготовити]	2460 catili;
Фелікс, Скота [має виготовити]	5200 catili;
Трітос, Пріуатос [має виготовити]	5550 paraxi[di];
Депросагі [має виготовити]	2600 paraxidi;
Масуетос [має виготовити]	9500 acitabli;
[Загалом]	27950»

Деякі тексти розписують робочі дні невільників, зайнятих на фабриці, а деякі містять випадкові кельтські фрази, що лише частково були розтлумачені кельтологами. Одна з таких фраз така:

Lebo rutenica Onobia	Погодься, рутенко Онобія,
Tiedi ulano celicnu[23].	Зійтися зі мною в окремій кімнаті

III

Щоб організувати нове виробництво (у даному випадку виробництво *terra sigillata*) у рутенській «глушині», потрібна була візія,

капітал, кваліфіковані спеціалісти, ноу-хау на технологію й насамкінець, що надто важливо, торговельний досвід. Також існувала потреба в мережі роздрібних торговців та цілій армії досвідчених візників для перевезень делікатного посуду в різні кутки Ґаллії, імперії та навіть далі.

Карта, складена французьким археологом Аленом Верне, який тепер очолює розкопки у Ла Ґрофсенку, засвідчує надзвичайний попит виробів з Ла Ґрофсенку[24]. Серед місць, де були знайдені ці вироби з *terra sigillata*, не лише Англія, Данія, Східна Німеччина, Польща, а й також Україна — Звенигород (у Галичині) та Ольвія.

Звичайно гончарні печі працювали у Ла Ґрофсенку в квітні—вересні[25]. У цей час випали відбувалися що другий тиждень. Крім того, за час між двома випалами майстри мусили виробити близько 30 тис. виробів вищих на той час стандартів, потрібно було заготовити щонайменше 100 кубометрів сухих дров, а також десь 670 дерев'яних ящиків для перевезення (беручи до уваги, що в одному можна було спакувати 90 виробів, як у випадку з партією для Помпеїв 79 р., що збереглася донині[26]) і приблизно 70 возів для транспортування (вантаж на римський віз становив 1200 римських фунтів, що дорівнювало 861 метричному фунту). Щорічне виробництво становило біля 360 тис. штук виробів.

Лише заможні римські капіталісти, які мали змогу вкладати капітал у Ґаллію після її замирення, виявляли ініціативу й організовували такі великі та складні проекти. Їх не могли здійснити невеликі ґалльські селянські громади, як вважали деякі французькі вчені.

Як тільки це виробництво було добре налагоджено (бл. 30—50 рр. н. е.), місцеве населення опанувало необхідні ремесла й навички, і його поступово стали залучати до управління виробництвом. Пізніше, під кінець I ст., воно було здатне й хотіло перебрати виробництво у власні руки. Це був час і шлях до вступу рутенів/рутів на арену виробництва та міжнародної торгівлі. За публікацією Р. Марішаля 1981 р.[27], на сьогодні встановлено імена 436 гончарів-оздоблювачів у Ґаллії. Однією з характерних рис їхніх особистих та племінних імен є те, що багато з них мають дві форми: без інфікса або з інфіксом — en-/ -an-/ -in-, наприклад[28]:

а) Al-an-us: All-us
Atti-an-us: Atti-us
Gallic-an-us: Gallic-us
Mur-an-us: Mur-us
Tauri-an-us: Taurus
b) Bass-en-us: Bass-us
Cal-en-us: Cal-uus

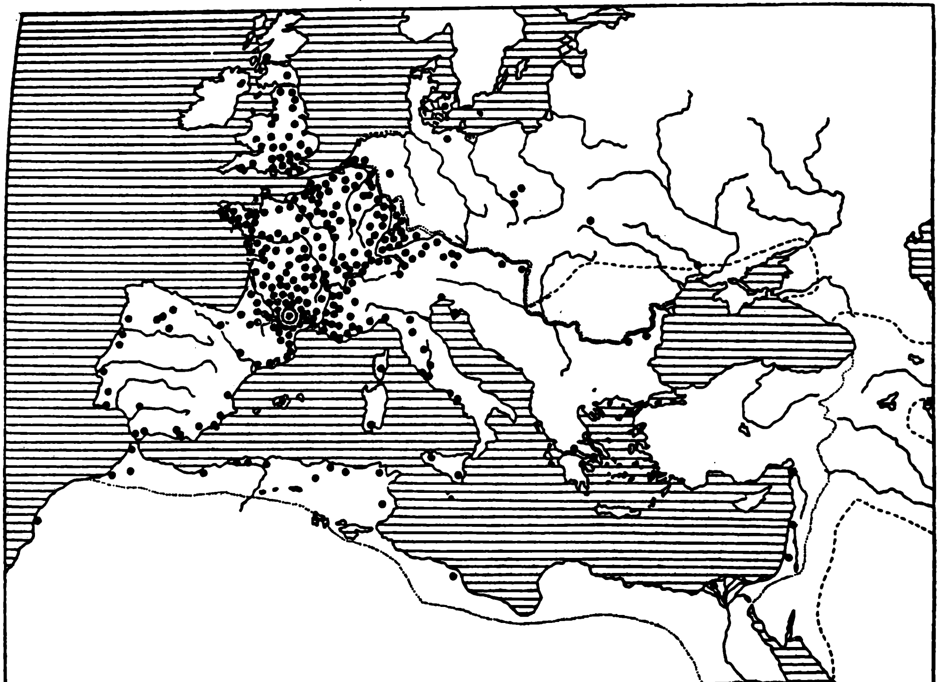

Поширення оздоблювальної кераміки (*terra sigillata*) із Ла Ґрофсенка за А. Верне (Vernhet). Взято із книги Histoire du Rouergue, видав Henri Enjalbert, Privat. — Toulouse, 1979. — С. 53.

Rut-en-us: Rut-us

c) Catull-in-us: Catull-us

Maxim-in-us: Maxim-us

d) Cald-on-us: Cald-us

Ім'я Rut-en-us/Rut-us належить до цієї категорії.

Звідси ми нарешті можемо визначити походження форми *Русь*[29], що була *Руті* — як вона вживалася серед імен ґалльських гончарів Ла Ґрофсенка і стала джерелом для середньофранцузького *Русі* та середньоґерманського *Руцці*, а пізніше дала появу фінського *Руотсі*.

* * *

Одним з характерних явищ II—III ст. н. е. було поширення рутенських гончарних майстерень у басейні Рейну. Цей рух почався у Лезу (ще у І ст. н. е.), де майстри Ла Ґрофсенка організували свої цехи[30]. Але для нашої проблеми важливим є факт, що ім'я Rutaenus з'являється серед імен виробників на нових місцях, наприклад: у Південній Ґаллії, у Ла Ґрофсенку — *Рутеанус*[31]; *Рутус*[32]; у Центральній Ґаллії, в Лезу — *Рутенус*[33]; в Нижній Ґерманії — *Рутаенус*[34].

У результаті було встановлено контакти й кооперацію між рутенами та фризами з фламандцями, які почнуть відігравати важливу роль в епоху вікінґів[35]. Встановившись одного разу, торговельні зв'язки звичайно тривають і далі.

У меровінґській Франкії (бл. 500—752 рр.) діяло близько десятка монетних дворів, один з яких був у Рутенії/Родезі[36]. Золоті монети з Родеза, так звані *трієнси*, користувалися міжнародним престижем. У той час, коли срібні монети, що карбувалися у Тулузі, мали локальний обіг, у рутенських монет було значне поширення, причому їх можна знайти приблизно у тих самих районах Римської імперії, що й вироби з *terra sigillata*. Хоча карта Жана Лафорі[37] сьогодні вже застаріла, вона все ще годиться для підтвердження цього положення.

IV

Спробуємо синтезувати.

Вихід арабів на історичну арену вперше розколов економічну сферу *Mare Nostrum* на дві ворогуючі половини (в мене є власні причини поділяти так звану тезу Анрі Піренна[38]). В епоху Омейядської династії (660—750) в арабів не було економічних проблем. Завоювання багатих ромейських та перських міст забезпечувало постійний приплив здобичі, що стала справжнім фундаментом державного бюджету. Але до 740 р. араби завоювали все, що тільки могли, в

результаті чього здобич стала вже не такою багатою. Тоді й виникла нагальна потреба у заміні воєнної економіки іншою системою виробництва. Це означало, що як ромейські, так і перські виробництва мусили відновити свою роботу.

Революція 750 р. змінила режим. Місце войовників з Дамаска зайняли навчені іранцями Аббасиди, які були добре ознайомлені з іранськими методами виробництва. Аббасидський халіф, тепер уже посаджений в іранському Баґдаді, негайно зіткнувся з проблемою енергії, чи, краще сказати, енергопостачання, такою знайомою нам і тепер. До європейської промислової революції XVIII—XIX ст. єдиним надійним джерелом енергії була рабська праця. Суспільному розвиткові притаманно, що коли виникає потреба, з'являється пропозиція.

Першими міжнародними купцями, які спромоглися дістати потрібний товар, були Радāнія. Їм вдалося не тільки розбудувати давню римську традицію работоргівлі, а й також (не будучи мусульманами чи християнами) плавати по *Mare Nostrum* і через Константинополь пробратися у Волго-Донський басейн, що тоді перебував під владою хозарів і був одним з найбільших джерел постачання невільників. Історичні та нумізматичні дані доводять, що відкриття Хозарії Рāдāнією відбулося уже в 60—70-х рр. VIII ст. (див. Екскурс V).

Тісні комерційні зв'язки між Радāнією та хозарами стали пізніше для останніх стимулом для прийняття іудаїзму як релігії їхніх правлячих кіл.

Великі успіхи Радāнії стимулювали рутенську компанію наслідувати її приклад і шукати ключі від «Ельдорадо». Оскільки, будучи християнами, вони не могли користуватися *Mare Nostrum*, їм доводилося огинати Скандинавський півострів. Їм це вдалося, тому що від I ст. н. е. вони мали зв'язки з рейнськими землями й тепер могли також покладатися на досвід своїх фризьких партнерів. Ті ж, у свою чергу, могли залучити власних партнерів — скандинавських вікінґів.

У 830-х рр. компанія Рус пустила коріння у Східній Європі, а невдовзі й перегнала своїх конкурентів з Рāдāнії[39].

ЕКСКУРС III

Схід зустрічає Захід

Примітки до Екскурсу III див. на с. 1135—1142.

І. Інґер та маґи

1

Сиріл Манґо дослідив у 1973 р, що принаймні одна чи дві давньонордичні (скандинавські) родини в кінці VIII ст. дісталися до Константинополя, охрестилися й змогли поріднитися шлюбами із візантійським дворянством. Бл. 825 р. хтось на ім'я Ἴγγερ був призначений іконоборчим митрополитом Нікеї; інший Інґер став батьком Євдокії Інґерини (бл. 837—883 рр.) — спочатку куртизанки Михайла III (842—867), а потім жінки його вбивці й спадкоємця Василія I (867—881)[1].

Як стверджував Манґо, ім'я Інґер не можна пояснити з візантійської грецької мови, чи у даному випадку із слов'янської. Швидше це варіант старонорвезького імені **Ingvarr*[2].

Останнє десятиліття VIII ст. було саме тим часом, коли перші кораблі вікінґів (*Denisc/Norðmen*) з'явилися на Заході (за повідомленнями англосаксонських хронік під р. 787 [789])[3].

Можна, звичайно, запитати, чи ці події пов'язані між собою часом, і якщо так, то яким чином? Я зупинюся на підґрунті цих контактів між Сходом та Заходом і для цього скористаюся деякими арабськими джерелами, переробленим слов'янським перекладом одного візантійського тексту, на який дотепер не зверталося уваги, а також певними даними із старонордичних джерел.

2

Історики до сих пір недостатньо оцінили інформації двох надійних та добре проінформованих арабських географів — енциклопедистів IX—X ст. — *Абу'л-Касима Убайд-Аллага Ібн Хурдāḏбег* (бл. 840—890 рр.), шефа халіфської розвідки (*мурīд-ал-барīд*, «генерал-поштмейстер»), та *Абу-л-Ґасана 'Алī ал-Ма'сӯдī* (пом. 956 р.), найкращого та найплодовитішого арабського енциклопедиста й мандрівника.

До своєї класичної праці *Кітāб-ал-масāлік ва'л мамāлік* Ібн Хурдāḏбег включає розділ про міжнародних мандрівних купців-*negociatores*, тобто про торговельні компанії. Перша, що називалася *Раḏāнія*, представляла єврейських купців (*ат-туджжāр ал-йагӯд*). Другу складали купці-*рӯси* (*туджжāр ар-рӯс*), які були «різновидом *Çаķāліба* (=*Veneti*)[4]. Вони торгували всілякими товарами, але найприбутковішим їхнім товаром були невільники: євнухи (*альхадам*), дівчата (*ал-джавāрī*) та хлопці (*ал-ґілмāн*)[5]. У своїй основній праці *Мурӯдж-аз-загаб* ал-Мас'ӯдī називає лише одну компанію міжнародних *negociatores*, а саме *Рӯсів*. Він пише: «*Рӯс* [є *номеном*] для різного роду (*dhāt 'ānwā' šattā*) численних *colluvies gentium* (*умам*). Серед них є одні на ім'я *ал-Ло[р]домāна* [порівн. іспанолатинське *Лордомāн-*<*Нордомāн*]. Вони найчисленніші. Вони навідуються із своїми товарами у країну ал-Андалус [мусульманська Іспанія], до Рима, Константинополя [та країни] хозарів»[6].

Мусульманську Іспанію названо першою, тому що ал-Мас'ӯдієва інформація має іспанське походження (зверніть увагу на іспанську форму імені норманів: *Лордоман-*). Явно вважалося, що *Руси/Лордомани* походили десь недалеко від мусульманської Іспанії[7].

Надзвичайно важливим є те, що ал-Мас'ӯдī вживає термін Рӯс не як етнікон, а як nomen[8] профессіональних colluvies[9] негоціантів (арабське слово *умам* є формою множини від *умма* «народ, нація, покоління»), що складалося з різних [сортів] племен (*джінс*, мн. *аджнāс*).

3

В Екскурсі під назвою «Чи називали араби вікінґів «магами»?»[10] я показав, що в арабській мові існували два запозичені слова-омоніми, що були абсолютно різного походження. Одне — грецьке слово μάγος «зороастрієць» (<староперське *маґуш*), що першим з'явилося на мусульманському Сході (Баґдад), інше — кельтське слово *magos~magus*, яке відповідало німецькому *vík*, латинському *forum*, арабському *куран* і означало неукріплену емпорію, де негоціанти тримали й виставляли на продаж свої товари. Іспанські араби, вдершись 793 р. до pagus Rotinicus/Rutenorum (сучасний департамент Авейрон на Півдні Франції) з його *маґосами* (як, наприклад, *Карантомаґус* = Крантон, *Кобіомаґус* = Брам, *Кондатомаґус* = Мілло, *Віндомаґус* = Ле Віґан), називали цю територію просто «країною *маґосів*» (*біля̄д ал-маджӯс*). Таким чином, вони нічим не відрізнялися від давніх норманів, які, у IX—XI ст. потрапивши до східноєвропейської Русі й побачивши багато ґардів (*garð*), назвали місцевість просто *Garða-ríki* «країна ґардів». Тут термін *garð* (слов'янське «град») грає ту саму роль, що й назва *маґос* (в арабській вимові як *маджӯс*), в арабській — *біля̄д ал-маджӯс*. Ідучи далі, *маджӯс* можна вважати синекдохою для *біля̄д ал-маджӯс*, так само, як *Garðar/ Garðr* для *Garðaríki*[11].

Термін *маґос/маґус* (арабською *ал-маджӯс*) поміняв в арабській мові в Іспанії значення *nomen loci* — «емпорії мандрівних *negociatores*» — і став означати жителів таких емпорій, з якими доводилося їм мати справу: сторожу та візників. Існує й тогочасна аналогія — перенос назви «житель *віку*» (*вікінґ*) на піратів: «piratae quos illi Wichingos appellant, *nostri Ascomannos…*»[12].

В іншій своїй роботі я доводив, що форма *russ-/rus-* була рейнсько-німецьким відповідником верхньонімецького етимону *ruzz-/ruz*[13]. Цей, у свою чергу, став результатом чергування приголосних *t* > *z* у німецькій мові: *rut-i* > *ruzzi*. Форма *ruti*, основа кельтського племінного імені *Rut-i/Rut-en-i*, дала у старофранцузькій мові **rud-i* (порівн. сучасний Rodez < *Rutenis*). Цю останню форму імені засвоїли ріпуарські франки й піддали її «ґуттуралізації». Внаслідок виникла форма *Rug-i*, яку Адальберт, Трірський єпископ під час місії у Києві 961—962 рр. використовує щодо королівста Русь королеви Ольги/Гельґи (у хрещенні — Олени) Київської[14].

Провідний французький медієвіст Жорж Дюбі пише: «Слід сказати, що джерела VIII—IX ст., повідомляючи про *negociatores*, часто мають на увазі дві етнічні групи, чиї колонії були розкидані вздовж головних доріг і сягали далеко за межі кордонів імперії: євреї

та (та у Північномор'ї) фризи»[15]. Як ми уже бачили, Ібн Хурдāдбег, автор IX ст., писав майже те саме; однак він вживав найменння *Рус* замість «*фризів*».

Я не можу зупинятися на діяльності всюдисущих фризів у кельтській Рутенії[16]. Проте я можу зауважити, що їхня діяльність розпочалася у I—II ст. н. е. в зв'язку з перенесенням виробництва ґальської *terra sigillata* (що було започатковане у *Кондатомаґусі*, сучасному Ла Ґрофсенку) з Рутенії у басейн Рейну.

Можна думати, що, раз встановившись, річкові торговельні шляхи, контакти та співпраця між рутенами та фризами тривали довго і що мінявся лише тип товару відповідно до потреб ринку. У VII—IX ст. попит існував на «енергію» (=працю), тобто на рабів. Відповідно арабські автори IX—X ст. засвідчили участь у работоргівлі *colluvies* мандрівних *negociatores*, які взяли собі за визначення *Rut-/Рус*.

4

Гаральд фон Петріковіц використовує термін *colluvies gentium* для характеристики ґерманського племені алеманів франками в епоху до Хлодвіґа[17]. Я пропоную як *primum distinguens* для *Magos/Рус/Norðmen* термін *colluvies negociatorum*, тому що їх не можна вважати попередниками якогось одного майбутнього етносу. Визначальним фактором для них була професія.

Оці професіонали, назагал відомі як *Norðmen-* виступали під кількома масками: були вони торговцями, моряками, піратами, охоронцями, найманцями. Їх нелегко розпізнати, тому що вони мали кілька імен, так само як і їхні супротивники вживали для них різні назви. Не претендуючи вичерпати цю тему, я пропоную звести ці імена у п'ять категорій: 1) імена «етнічного» походження: *Ruteni/Russi*, *Dani*, *Frisi*; 2) імена, пов'язані з географічними означеннями: гередландці (*Hereða lande* = *Hardesyssel* у Ютландії), *Westfaldingi* (норвезькою *Viken*); 3) імена, що походять від апелятивів, які означають «неукріплений емпорій, ринок, торжище»: *vīking* (< *vīk*), 4) імена, утворені за словами, що означають укріплені емпорії: *varing* (< *vár*), *garðar* (<*garðr*)[18]; 5) імена за типами кораблів: *ascomani* (<*æsk*), *cokingi* (< *kogga*), *Δρομῖται* (<*δρόμων*).

Символічно, що Псевдо-Симеон Логофет називав русів Ігоря (бл. 941 р.) то Δρομῖται, то Φράγγοι «франками»[19].

II. «Феодора» і проблема достовірності чудес св. Стефана Сурожського та Русі (бл. 790 р.)

1

VIII століття стало свідком запеклої боротьби за Чорне море та Кавказ між трьома суперниками: Візантією, наступницею Риму у цьому регіоні, халіфатом (спершу Омейядів, а пізніше — від 750 р. — Аббасидів), наступником Сасанідського Ірану, та хозарами, які бл. 650 р. заснували центр своєї напівкочової імперії у межах колишнього Боспорського царства[20].

Кримський півострів тепер виступає на передній край. На той час у ньому паралельно співіснували три структури. Першу утворювали грецькі міста, колись незалежні колонії з античних часів, розташовані переважно у південно-східній частині півострова. Серед них була Суґдея (>гунське > слов'янське: *Сурож*)[21], Херсон (=Херсонес) (>гунське > слов'янське: *Корсунь*) та Боспор (гунське > слов'янське: *Керч*), колишня столиця царства з тією ж назвою[22]. Упродовж цього періоду в усіх трьох містах знаходилися кафедри автокефальних архієпископств; вони підпорядковувалися безпосередньо патріарху Константинополя[23]. З погляду столиці вони були прикордонними містами, як візантійська Далмація, і відтак їм дозволялося зберігати автономію, особливо після того, як Юстиніан I (526—565) реорганізував структуру муніципалітетів[24]. Якщо Херсон став військовим (морським) та політичним центром візантійського Криму, Суґдея залишалась його комерційним стрижнем.

За правління Феофіла (829—842) кримські міста одержали ранг спеціальних фем – кліматів (τῶν κλιμάτων) і стали управлятися *стратегом* з Херсона[25].

Зв'язки між кримськими містами та візантійськими імператорами перебували в руках *катапана* Пафлагонії[26]. Політичним центром останньої було місто Ґанґри у глибині провінції, але внаслідок зростаючого значення кримських справ більшої ролі набуло узбережне містечко Амастріс, розташоване на південному березі Чорного моря. В останні десятиліття VIII ст. кафедра Амастріса піднялася до рангу автокефального архієпископства[27]. 833 р. проти Херсона була послана воєнно-морська експедиція. Іоанн, єпископ Кримської Ґотії, тікаючи від хозар, знайшов там свій притулок[28].

Другу структуру у Криму представляли кримські ґоти, що залишилися там від епохи Великих Міграцій[29]. (Треба мати на увазі, що аж до часу, коли фламандський дипломат Оґ'єр Ґіслен де Бусбек (1522—1566), який 1560—1562 рр. вдруге відкрив християнську громаду ґотів у Криму, вони зберігали свої ґотські звичаї та мову.

Бусбек записав вісімдесят шість ґотських слів)[30]. Ґотська громада проживала у гірській частині півострова. Її релігійний центр Теодоро/Дорос, про місцезнаходження якого археологи й досі сперечаються[31], був кафедрою Ґотської єпархії. На VII Вселенському соборі у Нікеї (Nicaenum II) 787 розглядалися плани підвищення Доросу до статусу метрополії з сімома єпископствами, що охоплювали б серцевинну території Хозарської імперії[32]. Прийняття правлячою елітою хозар іудаїзму, що сталося невдовзі по тому[33], явно не допомогло реалізації цього проекту.

Від самого заснування бл. 650 р. Хозарський каганат був зацікавлений у встановленні свого контролю над кримськими містами. Зі свого боку, лідерам отих міських громад, як тільки вони відчували візантійський тиск, більше подобалося визнавати суверенітет меркантильно настроєних хозар. Хоч стосунки між хозарськими правителями та візантійськими імператорами звичайно були дружніми, тим не менше між ними точилася прихована боротьба за поктровительство кримським містам. На кінець VIII ст. більшість міст перебувала під хозарським протекторатом. Херсон та Фанагорія управлялися виборними приставами, які звалися по-хозарськи *бабаджук* («батько міста»), тоді як у Керчі і Таматарсі (Тмуторокань) перебували *баліґчі* («міські пристави»), яких призначали хозари. Міста Суґдея та ґотський Дорос у ті часи управлялися безпосередньо хозарськими адміністраторами: Суґдея — *тарханом*, а Дорос — збирачем податків із титулом *тудуна*[34].

721 року візантійський імператор Лев III Ісавр публічно виступив проти поклоніння іконам, а 730 р. офіційно їх заборонив. Іконоборчу доктрину було офіційно визначено 754 р. на соборі у Єрії. Так розпочався іконоборчий рух, який незабаром підпорядкував усі аспекти візантійського релігійного, культурного та політичного життя. Перший іконоборчий період припадає на 730—787 рр., коли VII Вселенський собор у Нікеї, скликаний імператрицею Іриною (780—802), колишньою афінською куртизанкою, піддав осуду іконоборче вчення. Проте 814 р. Лев V Вірменин (813—820) знову закликав розбивати ікони. Це закінчилося 843 р., коли імператриця Феодора відновила поклоніння іконам.

Під час іконоборчого руху (730—843) усі кримські єпископи залишалися шанувальниками ікон, тому Крим перетворився на притулок для переслідуваних шанувальників ікон. Оскільки було необхідно запобігти перерві в апостольській лінії наслідування в існуючій православній ієрархії, нові єпископи мусили висвячуватися такими шанувальниками ікон, як Іоанн Ґотський[35].

2

До нас дійшли три *Житія* від періоду нашого дослідження. Природно, що всі три канонізовані святі були шанувальниками ікон. Двоє з них походило з Криму, а один — з Амастріса. Всі троє були сучасниками: Стефан, єпископ Суґдеї (пом. після 787 р.); Іоанн, єпископ Ґотії (пом. бл. 792 р.), та Георгій, єпископ Амастріса (пом. бл. 807 р.). Одне з *Житій* було написано у Константинополі одним видатним поетом та агіографом, два інші складено у провінції анонімними місцевими літераторами.

Прелат Георгій Амастридський мав більше щастя, тому що його *Житіє* було написане бл. 820 р. Ігнатієм (нар. бл. 770 р., пом. після 845 р.), саме тоді дияконом та скіофілатом Великої Церкви у Константинополі. Пізніше Ігнатій, який пристав до іконоборців, став архієпископом Нікеї[36].

Єдиний рукопис *Житія* Георгія Амастридського (*Parisianus* 1452) походить від X ст. і є прямою копією явно з оригіналу IX ст. Георгій став архієпископом Амастріса бл. 790 р. (ймовірно він був першим на цій щойно підвищеній кафедрі) і помер бл. 802—807 рр. під час правління імператора Микифора I (802—811).

Якийсь час по його смерті, але до того, як *Житіє* (разом із *Чудесами*) було написано, тобто між 807 та 820 рр., на Амастріс напали «варвари з Русі (τῶν ‘Ρῶς), народ, котрий, як усі знають, дуже дикий та грубий, позбавлений будь-яких людяних рис». Коли вони вже хотіли сплюдрувати могилу Св. Георгія, сподіваючись знайти там сховані скарби, сталося диво: грабіжників паралізувало, доки іхній ватажок не пообіцяв, що більше ніколи не зачіпатиме християн[37].

Напад було здійснено з моря. Ігнатій описує цей факт своїм читачам у такий спосіб: «Вони — оці жахливі як своїми вчинками, так і іменами (=натяк на біблійних Росів) люди — почали плюндрування від Пропонтиди (*ἀπὸ τῆς Προποντίδος*) й після перебування на узбережжі [Пафлагонії] нарешті досягли рідного міста Святого [тобто Амастріса]»[38]. Я зупинюсь на географічному понятті «Пропонтида», тому що у науковій літературі з приводу його існують певні непорозуміння. Це правда, що назва «Пропонтида» кілька разів вживається спеціально для позначення Мармурового моря, а також проток Босфору та/або Дарданелл[39]. Проте мені здається, що Ігнатій, відповідно до своєї високої риторики, користувався «Пропонтидою» не як конкретною географічною назвою, а в її фізичному значенні, тобто προ-ποντίς, як «перед моря». В даному випадку «передом» було внутрішнє кримське море — Меотида, Азовське море, для якого

використано цю метафору. Власне морем було, звичайно, Чорне море, на берегах якого знаходився Амастріс. Текст чітко натякає на Крим як на місце, звідки прийшли пірати. Він каже: «Серед них (русів) усе ще поширена стара таврська [кримська] жадоба до крові чужинців»[40].

Оскільки як рукописна передача, так і правдивість цього *Житія* не викликають підозр[41], ми можемо зазначити, що бл. 820 р. *росів* уже добре знали у Константинополі. Перша їх поява у Константинополі мусила відбутися кілька десятиліть перед тим.

Житіє шанувальника ікон Іоанна Ґотського було написано в провінції, можливо, в Амастрісі, десь між 815 та 842 рр.[42]. Воно досить стисле, без риторичних прийомів, але, за словами Ігоря Шевченка, «викликає довіру»[43]. У цьому *Житії* містяться деякі важливі дані для історії хозарського правління, проте немає нічого важливого для досліджуваної теми.

З іншого боку, друге провінційне *Житіє*, також стисле й простеньке, надзвичайно важливе для наших студій. Це *Житіє Св. Стефана Сурозького*, оригінал якого, на жаль, не дійшов до нас. Нам відомо про його існування з двох джерел. Одне є пізнім грецьким уривком, написаним якимось малограмотним греком із Суґдеї десь у XIV—XV ст., що зберігся в одній копії у партіаршій бібліотеці у Константинополі (*Chalcensis*, no. 75). Другою є слов'янський переклад, введений до пізнішого слов'янського агіографічного твору, що, як буде продемонстровано, датується не раніше ніж серединою XV ст. Він існує у численних (принаймні п'ятнадцяти) списках, які походять від кінця XV ст.[44]. Василій Григорович Васильєвський у своєму класичному дослідженні цього *Житія* довів без усяких сумнівів, що слов'янська версія у тому вигляді, як вона дійшла до нас, була не просто перекладом з грецької, а самостійною компіляцією одним руським автором (котрого я називатиму слов'янським, а не руським; про це див. далі) XV ст., який знав грецьку. Васильєвський встановив п'ять джерел компіляції, два з них ішли в руслі традиції Св. Стефана, а три стояли осторонь.

До першої категорії відносилося коротке грецьке *Житіє* святого. Висновки Васильєвського були підтверджені Фрідріхом Вестберґом, який дослідив, що біографічні подробиці у грецьких та слов'янських переробках узгоджуються й несуть на собі відбиток правди[45]. Обидва явно походили з втраченого грецького оригіналу. Другим джерелом були *Чудеса Св. Стефана (Сурозького)*, котрі, як вважав Васильєвський, були долучені до оригіналу *Житія* й мали того самого автора[46]. Його аргументи переконливі. Назва церкви св. Стефана у Суґдеї правильно названо як св. Софії[47]. Філарет справді був на-

ступником Стефана (пом. 826 р.)[48]. У другому чуді місцевого хозарського намісника названо *Юрієм тарханом*, за звичним хозарським титулом; в іншому слов'янському перекладі про нього пишеться *Юрий намѣстник*[49]. За Васильєвським (та Вестберґом), третє чудо, в якому з'являється Русь, також варте довіри[50]. Про цей останній сюжет я розповім пізніше.

Переписувач XV ст. прикрасив сухий текст оригінального *Житія* риторичними пасажами, запозиченими з класичної агіографічної літератури, як грецької, так і слов'янської. Чимала їх порція належить *Житію Св. Іоана Хризостома* Георгія Олександрійського (пом. 630 р.), якою переписувач користався як у грецькому оригіналі, так і в більш ранньому слов'янському перекладі[51]. Ще однією жертвою грабунку був Іоанн Мосх (VII ст.), автор *Pratum spirituale*[52]. Третім твором, з якого укладач рукопису XV ст. чимало позичив, було *Житіє Св. Петра*, митрополита Київського (що жив у Москві; пом. 1326 р.), написане болгарським священником Кипріаном (пом. 1406 р.), який кілька десятиліть був митрополитом Русі та одним з ініціаторів так званого південнослов'янського інтелектуального та літературного відродження на Русі[53].

Якщо вилучити з існуючого слов'янського тексту *Житія Св. Стефана Сурозького* запозичені елементи, все ще лишається суттєва серцевина. Фрідріх Вестберґ довів, що даних цього тексту (разом з даними з існуючої скороченої грецької версії) цілком достатньо, аби встановити основні біографічні відомості про цього святого[54]. На підставі Вестберґового дослідження та повторного аналізу даних джерел можна реконструювати такі події з життя св. Стефана:

бл. 698 р.	Стефан народився у місцевості Морівас у Каппадокії; він відвідував місцеву школу;
бл. 714 р.	він приїздить до Афін, що невдовзі стають центром шанувальників ікон;
бл. 720 р.	Стефан прибув до Константинополя, що став на п'ять років його домівкою;
бл. 724 р.	Стефан стає ченцем у Константинополі й перебуває чотири роки у монастирі;
бл. 728—729 р.	патріарх Ґерман I (715—730) призначив Стефана (йому тоді виповнилося принаймні тридцять років) архієпископом Суґдеї;
бл. 730—741 рр.	Стефан був в опалі в імператора Лева III (717—741);
бл. 741 р.	імператриця Ірина Хозариня (див. нижче) допомогла Стефану повернути собі волю;
787 р.	Стефан бере участь у VII Вселенському соборі у Нікеї;
між 787 та 790 рр.	Дев'яностолітній Стефан помирає.

Згадка про Ірину Хозариню як у слов'янському *Житії Св. Стефана Сурозького*, так і в арабських історичних текстах (див.

нижче) є пересторогою для візантиністів та славістів, що не можна нехтувати цього джерела.

Перейдемо тепер до відкриття літератора, який так знав грецьку та слов'янську агіографії і який переробив простеньке грецьке *Житіє* у великий риторичний опус. Знов-таки, навіщо це йому було потрібно?

Тридцятилітнє завідування кафедрою у Новгороді Великому архиєпіскопа Євфимія II (1429—1459) мало особливе значення для інтелектуальної історії цієї республіки. Відчувши загрозу з боку Москви, Євфимій заходився створювати підвалини для ідентичності новгородців[55]. Що було йому потрібне, так це набір *Житій* новгородських святих, причому таких, які були пов'язані з Новгородом у період ранньої історії Русі. Він також мріяв мати новий літопис усієї Русі, в якій Великий Новгород відігравав би провідну роль. У XV ст. основним постачальником освічених ремісників-літераторів для православного християнського світу була свята гора Афон з її освіченими південнослов'янськими (сербськими та болгарськими) ченцями, які добре володіли як слов'янською мовою, так і грецькою. Головні постаті в інтелектуальному житті тогочасної Русі мали, за поодинокими винятками південнослов'янськоге походження. Отже, Євфимій II запросив серба Пахомія Логофета до Новгорода[56]. Пахомій, тоді тридцятилітня людина, прибув до Новгорода приблизно у 1438 р. й розпочав там свою карьєру як дуже плодовитий автор *Житій*. Час від часу він, однак, працював також і для Москви, але розумно, не дратуючи жодного зі своїх патронів[57].

Дійсно, Пахомій, був справжнім literatus-ом, який міг задовольнити будь-чиї смаки та сподівання. Він добре знав слов'янську та грецьку літератури й мав дуже вправне перо. Як згадувалося, він виявився надзвичайно плодовитим та популярним письменником, хоч і не досить серйозним, оскільки не дуже дбав про історичну достовірність. Для нього було типовим вільно запозичувати факти в інуючій агіографічній літературі, як старій, так і новій, грецькій чи слов'янській.

Пахомій написав, перевидав та скопіював велику кількість *Житій* та інших повчальних текстів. Та насамперед він зробив з Євфимія II справжнього новгородського святого, якого він до того ж представив антимосковським активістом. Це був перший архієпископ Новгорода Іоанн (1163—1186), для якого Пахомій створив кілька чудес, а потім на їх підставі написав його *Житіє*[58].

Слов'янська версія *Житія св. Стефана Сурозького* існувала уже в середині XV ст., оскільки, Васильєвський упізнав парафраз третього чуда з нього у *Житії св. Дмитрія Прилуцького* (пом. 1391 р.),

створеному, як було встановлено 1450[59]. Отже, наявне слов'янське *Житіє Св. Стефана Сурозького* було напевно створено у Новгороді до 1440-х рр. На той час єдиним діючим у Новгороді *житійним* письменником був Пахомій Сербин.

Я вважаю, що такий професіонал у написанні *Житій*, як Пахомій, не міг пропустити нагоду зробити зайву послугу своєму новгородському покровителю. Знайомий з простим та коротеньким *Житієм Св. Стефана* із Суґдеї, яке він міг узяти з собою разом з іншими текстами, коли він виїжджав з Афонської гори до Новгорода, він передбачив великі можливості у його контексті. Грецький оригінал явно пише, як і *Житіє Георгія Амастридського*, про росів ('Ρῶς), назагал як про варварів-нападників. Знайшовши у «Повісті временних літ» легендарну звістку про початок карьєри руської династії у Новгороді, Пахомій вирішив, що нападники на Суґдею прийшли з Новгорода. Це було надзвичайно важливо для його завдання, адже тепер першість Новгорода доводилася *Житієм* грецького святого. Тільки треба було замінити просту згадку про *Рос* на «*рать велика роусская изъ Новаграда*»[60].

Пахомій зробив таку саму інтелігентну редакторську правку, коли позичав пасаж *Житія Св. Петра «Московського»* Кипріана Болгарина для своєї переобки *Житія Стефана Сурозького*:

Кипріан	Пахомій
но оубо понеже тебе предстателя Русиискагя земля стяжа, славный же градъ Москва. честныя твоя мощи якоже некое съкровище честно съблюдаетъ	но оубо понеже тебе предьстателя Роуськая земля стяжа, славный же градъ Сурожь честныя твоя мощи якоже некое сокровище честно соблюдаетъ…[61]

Але облишмо Пахомія та повернімося до чудес із *Житія Св. Стефана Сурозького*, які, на думку Васильєвського, укладач слов'янської переробки взяв з оригінального грецького тексту. Я подам ще один доказ на користь цієї думки.

Ігор Шевченко у своєму плідному дослідженні 1977 р. про агіографію іконоборчого періоду висловив сумніви з приводу автентичності *Житія Св. Стефана Сурозького.* У його грецькій версії (уривку), пише він, поплутано Лева III з Левом V, а його автор не знає, чи не хоче знати, що набожна жінка Ейрене, яка допомогла нашому святому, насправді була хозарською принцесою, тією самою дружиною страшного Константина Копроніма…»[62]. Також Шевченку, як і Васильєвському, здається дивним, що імператриця Ірина (Хоза-

риня) виступає у слов'янській версії як «Феодора, донька царя Керчі»[63].

Не треба закидати *Житію Св. Стефана* плутанини з Левом V та Левом III. Як зазначив Вестберґ, в оригінальному тексті просто значилося ім'я Лева, що підтверджує і слов'янський переклад: «и прия вьсе царство Левъ»[64]. Додавання 'Αρμένιος (перед Λέον) у наявній грецькій редакції є однією з численних помилок неграмотного переписувача XV ст.[65].

Своє пояснення має також помилка у визначенні імператриці Ірини Хозарині, дружини Константина Копроніма. Текстовий уривок з пізньої грецької переробки διά τινος γυναικός Εἰρήνης «завдяки заступництву пані Ірини» не слід перекладати як «одна жінка Ірина», оскільки її далі у дужках охарактеризовано таким реченням: «καί τῷ ὄντι αὐτῆς εἰρήνης» (=і насправді вона була миротворцем), і цього цілком достатньо, аби означати імператрицю Ірину (Хозариню). Ім'я Ірини у слов'янському тексті взагалі опущено[66], проте в ньому є надзвичайно цінна інформація про цю пані: «а царицы его [Константина Копроніма] Феѡдора керьческого царя дщи»[67]. Це речення, яке багато вчених не зрозуміли[68], правильно пояснив Вестберґ[69]: «Тут мається на увазі не імператриця Феодора, а, як вимагає синтаксис, «Феѡдор, цар Керчі», тобто весь пасаж треба перекладати як «і його цариця [була] донькою Феодора, царя Керчського». Як зазначалося вище, Керч (Боспор) був столицею колишнього Боспорського царства, і тому «цар Боспорський» — звичайна метафора для імператора Хозарії. Цю метафору вже розшифрували незалежно один від одного Вестберґ[70] та Шевченко[71]. Але це ж і є неспростовним доказом, що батько імператриці Ірини, каган Хозарії, мав ім'я Феодор. Існуючі джерела повідомляють нам імена хозарських каганів лише у поодиноких випадках. На щастя, вони це роблять для імператриці Ірини. Дуже надійний старий арабський історик Абӯ Мугāммад Аґмад б. 'Алі А'сам ал-Кӯфī (пом. 926 р.) пише у своїй *Кітāб ал-Футӯґ*, що ім'я кагана, який правив 732/733 р., було Т"tr: *khāqān malik al Khazar wa'smu-hu T"ṭr*[72]. Пітер Ґолден, який у своїх хозарських студіях шукав тюркські елементи у хозарській мові, «виправив» (німецькою *Verschlimmbesserung*) оригінальне слово рукопису на «гарне тюркське» *bγ'ṭr* (=bağatur) «герой, богатир»[73], хоч це слово ніколи не з'являється в арабському письмі з літерою t (“*ти муалліф*”), а тільки з t (*те* з крапками)[74]. На мою думку, *t"tr = t'āṭr*, (з першою літерою *t*-, а не *b*-) є хозарсько-булгарською передачею грецького імені «Феодор»[75], в якому місцева вимова арабської літери «айн» як -γ- замінила гортанний приступ, котрого нема у цій мовній групі[76].

Боспорські булгари у Хозарії були мусульманами вже за правління халіфа ал-Ма'мӯна (813—833)[77]. Нащадки давніх булгар немусульмани чуваші передають арабський «айн» через χ/γ навіть тепер[78], наприклад, са'ат час > sexet[79]; 'ar 'стид' > xar; 'aql 'розум'> xakăl.

Арабське «*ṭā*» звичайно передається в тюркських мовах (та болгарській) як *-d-*. Графічний запис *t'āṭr* слід читати як **Тегадор*, хозарська (та болгарська) версія грецького імені «Феодор»[80].

Таким чином, у слов'янському *Житії Св. Стефана Сурозького* імператрицю Ірину не названо «Феодорою».

III. Брав[а]лін та Бравеллірська битва: нормани на Заході й на Сході.

1

Третє чудо Св. Стефана Сурозького мало у слов'янській редакції *Житія* (Пахомія) таку назву: *«О прихождении ратию к Сурожу князя Бравлина (Бравалiна) изъ Великого Новгорода»*[81]. Звичайно, слова «изъ Великого Новгорода» додав Пахомій.

Історія розпочинається так.

«По смерти же святаго мало лѣтъ миноу прииде рать велика роусскаа изъ Новаграда князь Брав[а]линъ силенъ зѣло. Плени отъ Корсоуня и до Корча. Съ многою силою прииде к Соурожу. За 10 дьний бишася злѣ межоу себе. И по 10 дьний вниде Брав[а]линъ. Силою изломивъ железнаа врата и вниде въ градъ, и земъ мечь свой. И вниде въ церковь въ Святую Софию. И разбивъ двери и вниде идѣже гробъ святаго. А на гробе царьское одѣало и жемчюгъ и злато и камень драгий, и кандила злата. И съ судовъ златыхъ много, все пограбиша. И в том часѣ разьболѣся...»

Його розбив параліч. Розпитуючи про причину свого нещастя, сам святий розповів йому про християнську віру, отже, і йому захотілося охреститися. Тут з'являються архієпископ Філарет та його священики і хрестять Брав[а]ліна та усіх його *comitatus* («і боляре вси»). Після цього Брав[а]лін дивом одужав. Тоді він наказав звільнити усіх полонених, захоплених на узбережжі. Засипавши могилу святого багатими подарунками, Брав[а]лін забрався геть із своєю дружиною.

Я можу ще додати, що вислів «від Херсона до Керчі [Боспора]» не слід розуміти буквально: це тільки тогочасне (VIII—IX ст.) загальне визначення грецького Криму (Клімата), що зустрічається, наприклад у *Житії Федора Студита* (написано перед 855 р.)[82].

2

Як зазначалося вище, Євфимію II потрібен був загальноруський літопис, в якому Новгород подавався саме як перший політичний та релігійний центр, і він уповноважив агіографа Пахомія написати таку компіляцію. На жаль, ця новгородоцентрична історична праця не дійшла до нас, оскільки перестала існувати Новгородська республіка через тридцять років, коли московський цар Іван III захопив та спалив Новгород 1478 р.

Олексій Олександрович Шахматов довів, що так званий «Русский хронограф» (редакції 1442 р.), який мав особливе значення для наступного загальноруського літописання XV—XVI ст., був написаний Пахомієм[83]. Але його успіх у представленні «Брав[а]ліна з Великого Новгорода» першим самодержавним правителем Русі тривав недовго.

Це був саме той перший київський літописець, який зробив бл. 1072 р. геніальне відкриття того року, котрий позначає початок Русі в історії. Побачивши у певних болгаро-слов'янських перекладах із візантійських хронік, що вперше назва Русі з'явилася під час правління візантійського імператора Михайла III (842—867), він відніс появу Русі на перший рік його імператорського правління. На жаль, через арифметичну помилку у перекладених джерелах (як пояснив О. О. Шахматов) він вирахував оту епохальну дату як 854(6362), а не 842 р. — рік сходження на престол Михайла III[84]. Цю помилку виправить пізніший літописець ігумен Сильвестр (бл. 1116) — творець авторитетної «Повісті временних літ» — на іншу неправильно вирахувану дату 852(6360) р.[85]. Відтоді більшість літописів (а за ними й сучасні історики) помилково вважали рік 852 «першою історично відомою датою» Русі. Проте старі хроніки не називали імені руського князя, який правив того доленосного року 852-го. Пахомій же, дізнавшись з перероблюваного ним *Житія Св. Стефана Сурозького* про руського князя Брав[а]ліна, не вагаючись зробив його (і, звісно, Новгород) зачинателем історичного періоду Русі. Спочатку це було прийнято навіть у Москві, але із заміною того одіозного імені Новгорода на Київ. Зрештою епізод з Брав[а]ліном літописці стали оминати, і він забувся.

Щоб продемонструвати, як розвивалося уявлення про цей епізод, я процитую уривки з трьох літописів, кожний з різним трактуванням подій 852(6360) р.:

Повість временних літ[86]

«Въ лѣто 6360, индикта 15 день, наченшю Михаилу царствовати, нача ся прозывати Руская земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь

цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаньи гречьстѣмъ. Тѣм же отселе почнем и числа положимъ.

Року 6360(852), індикта 15 день, на воцаріння Михайла, вперше було названо Руську землю.

Ми встановили цю дату з того, що за того царя Михайла Русь напала на Царгород, як про це писалося у грецькому літописі. Отже, ми почнемо з цього місця й будемо вираховувати дати».

Руський хронограф Пахомія[87]

«Въ лѣто 6360 наченьшу в Грѣцѣхъ Михаилу царствовати, начатся прозывати Руская земля.

И ходиша Словянѣ изъ Новагорода князь именемъ Бравалинъ и воеваша на Греки и повоеваша Греческую землю отъ Херсона до Корчева и до Сурожа около Царя града».

Року 6360(852), на воцаріння Михайла у Візантії вперше було названо Руську землю.

І словени вийшли з Новгорода на чолі з князем Браваліном, і воювали вони з греками, і зробили напад на візантійські землі від Херсона до Керчі і до Сурожа біля Царгорода.

Демидовський Хронограф[88]

«При царѣ Михаилѣ въ лѣто 6360, ходили Русь войною изъ Киева града, Князь именемъ Бравалинъ, воевати на Греки, на Царьградъ, и повоеваша Греческую землю, отъ Херсона и до Скуруева [варіанти: коруева/корчева] и до Сурожа... ...о томъ писано в Чюдесехъ Св. Стефана Сурожскаго».

За царя Михайла року 636—(852) вийшла Русь з міста Києва на чолі з князем на ім'я Бравалін, щоби напасти на греків та Царгород. І вчинили вони напад на грецьку землю від Херсона до Керчі й аж до Сурожа…Про це написано у Чудесах св. Стефана Сурозького.

3

Тепер повернімося до імені *Бравалін/Бравлін*, оскільки воно зустрічається у двох варіантах. На мою думку, *Бравалін* був початковим. Пахомій не міг придумати це ім'я, тому що воно ані не звучить добре, ані не має якогось значення чи то по-грецьки, чи по-слов'янськи та й навіть по-хозарськи. Припускаючи, що це ім'я мусило бути у грецькому оригіналі *Чудес Стефана Сурозького*, воно повинно було писатися як *Βραβαλινος; що явно показує на власне ім'я з прикметниковим суфіксом -ινος (-in-o-s). Оскільки кінцева голосна кореня зливалася із суфіксом -ινος, небезпідставно вважати, що відправною точкою для грецької форми стало **bravala*.

Це, знов-таки, здається, було не чим іншим ніж старонордичною формою від теми родового відмінка brá-valla[89], що в називному дає ім'я Brávellir. Так сталося так, що цей етимон знаходимо лише у назві однієї з найзнаменитіших битв давньонордичної доісторичної доби, а саме битви Brávellir, яка відбулася на майбутньому шведсько-ґаутському кордоні.

Первісне значення слова по-грецьки повинно було бути «*Браваллець*», тобто «той, хто брав участь у Бра́веллірській битві». Предметом для подальшого дослідження та обговорення є проблема, чи ця форма передавала давньонордичне *Brávalla-kappi («переможець із Бравелліра»), або ж це інша давньонордична форма. Для цього дослідження вирішальним є те, що в нас, зрештою, існує відносно точно датована подія, пов'язана з Бра́веллірською битвою.

Вище ми бачили, що морський напад на Суґдею/Сурож, очолений войовничим воїном на ім'я Бравалін, тобто «учасник Браваллірської битви», відбувся десь бл. 790 р. Отже, цілком вірогідно, що Бравеллірська битва відбулася за життя Браваліна, який 790 р. не мусив бути надто старим. Тож слід умовно встановити, що Бравеллірська битва відбулася між 770 та 790 рр.

Можемо зробити висновок, що ця, очевидно, найраніша зустріч норманів та візантійських греків Криму бл. 790 р., яка закінчилася хрещенням руса Браваліна та його бояр[90], привела до появи хрещених норманів у Візантії не пізніше кінця VIII ст.

4

Сім давньонордичних саґ типу *Fornaldar*, записані на пергамені у другій половині XIII ст., серед яких деякі датуються приблизно 1260 р., згадують про «вирішальну» битву, що відбулася як на vík («малий ручай, фьорд, бухта») так і на *vǫllr* («поле, рівнина»; порівн. кельтське magos «поле, торговельна факторія») Бра́[91].

Протягом останнього століття вчені висунули чимало геніальних (хоч і суперечливих) думок з приводу історичності та неісторичності Бравеллірської битви. Перша інтерпретація була найкраще сформульована Акселем Олріком, який датував цю подію приблизно 550 р. На думку Олріка, у той час на великій ріввнині Бро-герад (Східна Ґаутландія, на північ від сучасного Нордчоппінґа) східні ґаути під проводом Сіґурдра Грінґа завдали рішучої поразки данцям Гаральда гільдетьонна і таким чином зупинили данське просування на північ. Проте переможці-ґаути зазнали у битві великих втрат і невдовзі стали жертвою свіїв, таким чином відкривши шлях шведській гегемонії[92]. Бірґер Нерман, хоч і приймає Олрікове датування,

вважає, що супротивниками у битві були шведи та ґаути[93], а Кемп Малоне (спираючи свої висновки на даних з *«Беовульфа»*) робить висновок, що конфлікт відбувся між франками та фризами, з одного боку, та ґаутами, з другого[94]. Прибічники міфічної інтерпретації, передусім Стіґ Віка́ндер, вважають у Бра́веллірській битві віддзеркалення давнього індоєвропейського міфу про Курукшетрську битву, викладеного у давньоіндійському епосі «Магабгарата»[95].

Сама битва та події, що супроводжували її, і довгий список учасників, дійшли до нас у двох джерелах, створених незалежно одне від одного, але явно переписаних із спільного давнього нордичноісландського джерела приблизно 1200 р. Старшим представником цього джерела є восьма книга Саксона Граматика латинська *«Gesta Danorum»*, написана у Роскільде (Данія) бл. 1200—1216 pp.[96]. Саксон підкреслює, що він компілював з давньонордичної поеми, ймовірно, складеної данським героєм Старкадером (Starkaðr), який вважається активним учасником описаних подій. Другим свідком традиції Бра́велліра є анонімний давньоісландський фрагмент під назвою «Sǫgubrot af fornkonungum» від приблизно 1300 р.[97].

Наведений Саксоном список учасників великий. У ньому міститься 162 імені (68 з боку Гаральда й 94 з боку Грінґа). Сувій *«Sǫgubrot»* має лише 98 імен (36 на боці Гаральда й 62 на боці Грінґа). Більшість імен, які зустрічаються у *«Sǫgubrot»*, також перелічені у *«Gesta»* Саксона, котрий типово латинізує давньонордичні прізвиська. У деяких випадках Саксон наводить подробиці, що відсутні у *«Sǫgubrot»*, і навпаки.

Якщо хтось хоче довіряти Саксонові (і жодної іншої можливості в нас не було б), звичайним джерелом від приблизно 1200—1216 pp. усе ще залишалося усне. Саксон чітко стверджує про це: «Старкадер, також і головна опора Шведської війни, став першим, хто переповів оцю історію данською мовою [=*dǫnsk tunga*, себто давньонордичною lingua franca], хоч вона передавалася швидше усним словом, аніж письмом»[98].

Дослідження Акселя Олріка довели, що історія базується на одній *þula*, віршованому списку (у даному випадку героїв) у прозовій сазі[99]. У науковій літературі підкреслювалося, що у *þula* представлено географічні назви від кожної норвезької провінції, але спеціальна увага надавалася Телемарку. Очевидно, *þula* складена ісландцем, який жив у Норвегії.

Нема жодних сумнівів, що *þula* була скоріше «динамічною», ніж «статичною». Вона намагалася задовольнити прагнення патронів бути причетними до подій, а також замінити забутих героїв попу-

лярними. Звичайно, могутній данський король Гаральд з VIII ст. мусив тримати (без сумнівів, це було анахронізмом) при своєму дворі ісландських скальдів[100], що стало звичайною практикою у Скандинавії XI та XII ст.

Саксон також не мав імунітету від бажання «поправити» *þula.* Для того щоб надати блиску описові данського війська, він прикрасив свій список курляндцями та естландцями (щойно завойованими), а також і «слов'янами, лівонцями та сімома тисячами саксонців» (німців)[101].

5

Досить цікаво, що Саксон та *«Sǫgubrot»* не погоджуються один з одним, хто ж був головним героєм битви. На думку Саксона, ним став данець Старкадер, тоді як у *«Sǫgubrot»* звитяжцем бачимо фриза Уббо. Дивно, але Старкадер є головним героєм Грінґа, шведського (ґаутського) короля, тоді як Уббо б'ється на боці данського короля Гаральда. Однак можна погодитися з Кемпом Малоне, що «Старкадерові немає місця у первісній традиції Бра́веллі́ра» і що жодні прикрашання не здатні похитнути центрального значення Уббо[102].

Залишається ще один фризький компонент у бра́веллі́рській *þula* — явно давній, бо він стосується одного другорядного богатиря, який згадується лише на самому початку битви. Його ім'я передано по-різному у двох списках: у Саксона[103] читаємо *«Regnaldus Ruthenus Rathbarthi nepos»* [Реґнальд, Рутен (sic!), онук Радбарда]; а в *«Sǫgubrot»* — у реконструйованій формі — **«Rognvaldr hái Raðbarðs nefi»* [Роґнвальд Високий, онук Радбарда][104].

Радбард давньонордичного епосу відповідає історичному Радбоду, королеві Фризії (Фландрії) й господарю міст тієї епохи (насамперед Дореестада). Чотири десятиліття Радбод чинив опір експансії каролінгських франків у його країну (679—719)[105]. За давньонордичною традицією, його королівство звалося *Garðaríki* («земля міст»), терміном який в XI—XII ст. почав означати Русь Новгорода та Києва[106]. Термін Саксона *«Ruthenus»* у значенні «фриз» не мусить дивувати, тому що це не етнічне о́значення, а, як уже було досліджено, номен для *colluvies negociatorum*[107].

6

Карл Великий (771—814) рішуче змінив карту Європи: у 773—774 рр. він завоював Ломбардську Італію, у 787—788 рр. приєднав Баварію; до 790 р. він остаточно підкорив фризів, а у 795—796 рр.

він переміг аварський «Рах» у Центральній Європі. Але найбільше зусиль він доклав до приборкання саксонців (772—785; 793—797). Єдиним германським народом на континенті, який не міг підкорити Карл Великий, були данці, які саме тоді з'явилися в історії. Між 777 та 797рр. франкські джерела згадують короля, названого як *Sigfrid Danorum rex* (*«Annales Laurissenses»*, під роком 777), чи *Sigfridi regis Danorum, Halbdani vidilecet* (*«Annales Fuldenses»*, під роком 782)[108]. Зіґфрід, як і його наступник Ґодфред, виявився грізним суперником Карла Великого: він не лише наважився надати притулок саксонському вождю Відукінду — ворогові Карла Великого, але також віддав Відукіндові заміж свою доньку Ґеву (778 р.)[109].

7

Надзвичайного значення набуває той факт, що як Зіґфрід, так і його народ називалися двома іменами: Зіґфрід був також «напівданом», а його *Dani* були також відомі як *Nordomanni*. Тогочасний англосаксонський епос *«Беовульф»* (бл. 800) подає визначення *Hælf-Dene* для мандрівних вікінґів, пов'язаних з емпоріями negociatores[110]. Окремо виділений в епізоді Фінна Гнейв Гоцінґ як *Hælf-Dena*[111]. Про термін *Nordomanni* (>*Lordoman-*) ми вже говорили вище.

Видатний російський медієвіст Ернст (Аріст) Кунік (1814—1899) ідентифікував доблесного Зіґфріда *Франкських Анналів* з Сіґурдом Грінґом, який брав участь у Бра́веллірській битві, і який після своєї великої північної перемоги був епічно ідентифікований (епічна іпостась) із більш давнім ґерманським героєм, який називався так само — Сіґурдом Фафнісбані з циклу про Нібелунґів. Кунік запропонував дату Бра́веллірської битви як «приблизно 770 рік»[112].

8

Характерною рисою ранньосередньовічної Євразії була роль імперського прикордоння (*limes*) як *officina gentium* чи *vagina populorum*, користуючись терміном, створеним Йорданом бл. 551 р.[113]. Не має значення, чи осілою імперією був Китай, Іран або Рим, тому що поведінка «варварів», які нас цікавлять, дуже подібна, нехай ідеться про номадів степів чи морів.

Як це відбувалося з повстанням давніх тюрків бл. 550 р. на *limes*-і Китаю, віндіварії (предки венедів/вендів) були, за словами Йордана, *ex diversis nationibus adgregati*, «неначе вони позбігалися з якоїсь однієї схованки й потім утворили племена (*gens*)» — Вісло-Балтійський регіон був тим самим для віндіваріїв, що Монголія для

давніх тюрків. Майбутньому прикордонному «племені» присвоювалося спільне ім'я, nomen/vocabulum/ἐπωνυμία, як зазначалося вище. Не було жодної різниці, чи номен вибирався бандою самостійно (або відбирався в інших, як це сталося із псевдоаварами), чи його давали інші. Амміан Марцеллін (бл. 380 р. н. е.) пише, що галани (=алани) «одного часу об'єдналися під одним іменем (ad unum... vocabulum), і всі вони для зручності стали називатися галанами через спільність своїх звичаїв, їхнього варварського способу життя та зброї»[114]. Зіставимо інші племінні імена: франки — від franca «спис»; саксонці – від *sahs* «однолезий меч»; тюрки — від *türk* «юнак». У випадку з алеманами випадок був той самий ([οἱ δέ 'Αλαμανοί] ξυνήλυδές εἰσιν ἄνθρωποι καὶ μιγάδες καὶ τοῦτο δύναται αὐτοῖς ἡ ἐπωνυμία)[115]. Г. фон Петріковіц показав, що назва (*nomen/vocabulum/ ἐπωνυμία*) мала істотне значення для розвитку племен, утворених *ad hoc colluvies* — збіговиськ лінґвістично та расово різнорідних елементів, оскільки ім'я включало в себе «групове самоусвідомлення й визнання її як одиниці діяльності». Те, що якесь збіговисько, розвиваючись у плем'я, могло кооперувати й жити за чийсь рахунок чи включати в себе існуючі перед тим організації міжнародних торгівців (*colluvies negociatorum*) у міжімперському *pax*-і, можна побачити на добре задокументованому прикладі давньотюркської імперії (550—745), яка утворилася в результаті злиття прикордонних банд, відомих як *«Türk»*, із східноіранськими соґдійськими міжнародними торгівцями, які називалися *«Sir»*. Відповідно цей *pax* мав подвійну назву: *Türk Sir boddn* (що вживалася для церемоній)[116], скороченою формою якої була назва *Türk*.

9

Як зазначалося вище, головною подією другої половини VIII ст. стало розширення імперії франків на чолі з Карлом Великим. На *limes*-і його імперії невдовзі постав новий напівварварський *pax*. Він складався з *colluvies* міжнародних торгівців (*negociatores*) та воїнів/ моряків. Номен цих торгівців був «Руҭ-/Рус-», а номен воїнів — «нордомани». Як і у випадку з тюрками, номеном, який прийняв новонароджений *pax*, або який йому дали інші, був *Norðmen* (англосаксонські хроніки під р. 787). Це слово у басейні *Mare Nostrum*, тодішньому фокусі міжнародної торгівлі, змінилося на *lordoman*- як на Заході (в Іспанії), так і на Сході (халіфат: ал-Масʻӯдī: *алло[р]доман-*). Джерела називають ім'я Зіґфріда, *rex*-а норманів-*Nordmanni*- (також названих Dani), як каталізатора процесу, що тривав від 777 до 797 р.

Неможливо дослідити в одному Екскурсі, як відбувалося осідання данців-норманів у Французькій Нормандії та русів-норманів у Східній Європі, а також встановити рівень, на якому ці дві групи взаємодіяли всередині означених двох спільнот. Досить зауважити, що *Dani/Nordmanni* у другій половині VIII ст. — на початку IX ст. послуговувалися давньонордичною *lingua franca*, яка називалася «данською» (*dǫnsk tunga*)[117]; звідси й поява імені Інґер у Візантії в кінці VIII ст. Його могли занести учасники битви, що відіграла вирішальну роль у створенні морського торгового «племені» (*gens*) *Rus-Nordomanni*; звідси ім'я «руського» ватажка Брав[а]ліна (<**Bravalla-kappi* та ін.) у *Чудесах Житія св. Стефана Сурозького*.

Мета цього Екскурсу полягає в тому, аби продемонструвати, як наприкінці VIII ст., аналогічний рухові русів/норманів (теж званих вікінґами) на Заході, також почався такий рух і на Сході, де його фокусом став Крим (та Стара Ладога[118]), а пізніше Великий Новгород і Київ. По тому почався процес індивідуальної чи групової християнізації. Принаймні одна з таких неофітських родин зробила успішну кар'єру в Константинополі у першій половині IX ст. Подібні випадки траплялися й на Двінському та Дніпровському торговельних шляхах, але вони або не були засвідчені джерелами, або ще чекають на своє відкриття.

ЕКСКУРС IV

Чи араби називали вікінґів «маґами»?

Примітки до Екскурсу IV див. на с. 1142—1147.

I

1

Утвердившись в Іспанії (*ал-Андалус*), мусульманський клан Омейядів, що його було вигнано з Близького Сходу 750 р., приніс свою «священну війну» (*джігāд*) до Іспанії. Один з найвдаліших своїх походів на франків вони здійснили 177 р. гіджри (793 р. н. е.). Ця подія описана як у мусульманських, так і в християнських хроніках.

Стосовно перших треба звернутися до марокканського історика Абу'л-ʽАббāса Аґмада б. Муґаммада ʽІбн Ідāрī ал-Марракушī (пом. після 1312 р. н. е.), у хроніці якого *ал-Баян ал-Муґріб фī ахбāр ал-Андалус ва'л-Маґріб* збереглося чимало відомостей з багатьох місцевих літописів, що не дійшли до нас. Іспанський вчений Х. Бош-Віла зауважує, що Ібн ʽІдāрīєва праця є «базовим джерелом, яке містить чітку та докладну інформацію для історика Маґрібу (мусульманської Північної Африки. — *О. П.*) та ал-Андалуса (мусульманської Іспанії. — *О. П.*)»[1].

Для нашої мети скористаємося другим томом *ал-Баян ал-Муґріб*, присвяченим історії мусульманської Іспанії від арабського завоювання Іберійського півострова до початку періоду занепаду мусульманського правління (мажордомат ал-Манçӯра, 981—1002).

Під 177 р. гіджри (=почався 18 квітня 793 р. н. е.) читаємо в *ал-Баян ал-Муґріб* таку розповідь:

وفي سنة ١٧٧، أغزى الامام هشام عبد الملك بن عبد الواحد بن مغيث بالصائفة الى أرض الروم، وهي غزوة شهيرةُ الخبر، جليلة الخطر، انتهى فيها الى افرنجة؛ فحاصرها، وثلم بالمجانيق اسوارها، وأشرف على بلاد المجوس؛ وجال في بلاد العدو، وبقي شهورا يحرق القرى ويخرب الحصون. وأوقع بمدينة أربُونة؛ وكان فتحا عظيماً، بلغ فيه خُمُسُ السبي الى خمسة وأربعين الفاً من الذهب العين.

«Імāм (=Омейядський халіф) ал-Гішāм I (788—796) послав [свого полководця] ‘Абд-ал-Маліка б. ‘Абд-ал-Вāґіда б. Муґīс̱а виконати спустошувальну літню виправу у землі ар-Рӯма (буквально «Риму», тобто християнські краї). Під час походу, що історично відомий і мав велике значення, вони (араби) досягли [міста] Франкії (=Ґерони, Gérone), взяли його в облогу й зробили у його мурах пролом за допомогою своїх таранів.

Так вони оволоділи країною *маґус* (*біля̆д ал-маджӯс*). Вони вільно рушили на країну ворогів і залишалися там кілька місяців, палячи міста (латинською *fori*; арабською *куран* = кельтською *маґос*) та руйнуючи твердині (арабською *ḥуc̱ӯн* = ґерманською *бурґс*), і вони [також] взяли в облогу місто Нарбону [битва на річці Орбйо у християнських джерелах].

Це була велична перемога, в якій одна п’ята частина [полонених] хлопців (ṣabī) була варта сорока п’яти тисяч золотих монет»[2].

Великі арабські історичні компілятори, такі як Ібн ал-Аc̱īр (пом. 1232 р.[3]), ан-Нувайрī (пом. 1332 р.[4]), Ібн Таґрīкірдī (пом. 1412)[5], та інші, додали до цього опису тільки дві географічні назви: *Джарунда* (= Ґерона) та *Арḍ Сарṭāнія* (країну Сердань) і завершили оповідь таким твердженням: «Це була найвідоміша військова виправа (на невірних; *ал-маґāзī*) мусульман ал-Андалуса»[6].

Проте вони мовчать стосовно нападу на «країну *маґус*» і не входять у деталі здобичі.

Досить дивно, реляції християн також двох типів. Офіційні *Annales Regni Francorum* (>*Annales qui dicuntur Einhardi*) згадують під р. 793 тільки те, що мусульмани (сарацини) вдерлися до провінції Септі-

манії[7], тоді як *Chronicon Moissiacense* (під р. 793) подає ім'я арабського командуючого ʻАбд-ал-Малека, назви міст Нарбона та Каркассона, та зосереджує свою увагу на діях франкського ватажка Віллельма графа Тулузького під час нещасливої битви на річці Орбйо (*proelium super fluvium Oliveio*), яка закінчилася перемогою мусульман[8]. Лише місцеві (аквітанські) джерела інформують про те, як глибоко вторглися мусульманські нападники.

Коли після Ронсевальської битви Карл Великий визнав серйозність загрози від мусульман, він зробив свого сина Людовіка (пізніше Людовіка Набожного) королем Аквітанії (781 р.). 826 р. один аквітанський інтелектуал написав похвальне слово на честь Людовіка з багатьма подробицями його правління в Аквітанії. Звідси ми дізнаємося, що країна, на яку мусульмани вчинили свій рейд, — це *Pagus Rotinicus*, тобто країна рутенів, що це сталося у часи, коли було засновано Конкський монастир. Один з місцевих рутенських лицарів на ім'я Датус/Дадо, який бився з мусульманами у Рутенії, навідався до своєї резиденції, розташованої в ущелині при злитті річок Лот та Дурду. Там він натрапив на мусульман, які пограбували його дім і вбили його матір[9]. Під враженням від цієї трагічної події він став пустельником і заснував на тому місці бенедиктинський монастир, котрий дістав назву Конк[10]. Ця історія монастиря також зберігається у релігійній літературі[11].

У такий спосіб тогочасні рутенські джерела вказують на те, що головна мета арабського наскоку 793 р. — *біля̄д ал-маджӯс* — це той *pagus Rotinicus* (~*rutenicus*), що у давнині знаний як земля *рутенів*, а нині знаходиться у департаменті Авейрон[12]. У реформованій системі Карла Великого *pagus* був «територіальною округою, що походила від міста або районў якогось міста у сильно романізованих країнах»[13]. Це відповідало території давніх рутенів з її міським центром civitas Rutenorum або (*urbs*) *Rutena* (Rutenis>*Rodez*; його стара кельтська назва — Segodunum)[14]. У *pagus Rotinicus*, як і в інших частинах Франції, чимало кельтських географічних назв збереглося у середньовіччі з доданим компонентом *magos/magus*, що відповідає латинському *forum* (а ще арабському *куран*) у значенні «торжище»[15].

Виявляються принаймні чотири такі *magus*-и:

Carantomagus — сучасний Крантон (*Cranton*; на р. Авейрон по дорозі з Родеза до Кагорса)[16];

Cabiomagus — сучасне селище Брам (*Bram*; по дорозі з Нарбони до Тулузи)[17];

Condatomagus — сучасне Мілло (*Millau*; саме тут в епоху Римської імперії знаходилася найбільша майстерня дуже дорогого посуду *terra sigillata* [у La Grofesenque])[18];

Vindomagus — сучасний Ле Віґан (*Le Vigan*; по дорозі з Мілло у Нім)[19].

Поряд з *magus* також з'являється латинський *forum* як перший елемент топонімів, наприклад, *Forum Domitii* (на південний схід від *Condatomagus*-а)[20].

В останній час історики та археологи визнали, що у Європі (а також на Британських островах) у X ст. розквітла система торжищ, як прибережних, так і внутрішніх, що слугувала ринками для торгівців (*negociatores*). На території колишньої Римської імперії старі римські дороги ожили приблизно саме тоді, коли було відкрито багатообіцяючі річкові шляхи[21]. Тому фризів справедливо вважають їх першовідкривачами[22].

Negociatores не лише відвідували ці торжища та ярмарки, але також утримували емпорії там, де вони зберігали та продавали свої товари. Для цих емпорій використовувалося кілька назв. Уздовж Ла-Маншу, Північного та Балтійського морів найпоширенішим терміном був *вік*, що мав подвійне походження: латинський *vicus* та ґерманський *vīk*[23]. В Англії та на Русі (стосовно другої — у IX—XI ст.) такі торжища часто були огороджені мурами, отож їх називали відповідно *бурґ* або *ґрад*[24]. У Франкії помітні були латинські терміни *portus* або *forum*[25], але невдовзі з'явився й вищезгаданий кельтський *magos*. Я нагадаю, що торговельна столиця норманів місто Руан ще у каролінґську епоху називався *Rotomagus*[26].

Араби 793 р., ввійшовши до *Pagus Rotinicus* з його *magos*-ами назвали цей край «країною *magos*-ів». Цим вони нічим не відрязнялися від старих норманів, які, приходячи на Русь у X—XI ст., натрапили на багато *ґрад*-ів і тому назвали оту спільноту просто *Garđa-ríki* — «країною *ґрадів*». Тут термін *ґрад-ґард* відіграє ту саму роль, що й назва *magos* в арабському *біляд-ал-маджӯс*-і. Я можу навіть піти далі: *маджӯс* виступає як синекдоха для *білāд-аль-маджӯс* так само як *Гардар/Ґардр* — для *Ґардаріkі*[27].

Але чому, розбивши франків біля річки Орбйо, араби рішили напасти за *Pagus Rotinicus* із цих місць? На це питання можна відповісти, подивившись на те, яку саме здобич вони взяли, — про це офіційні джерела з обох сторін якось замовчують. Звичайно ж, це були молоді невільники (*ṣабӣ*) — дуже дорогий товар.

Ібн 'Ідāрī стверджує, що *хумс*[28], тобто одна п'ята частина, що за Кораном належала Аллахові (тобто його представникові — халіфові), становила 45 тис. золотих. Це означає, що загальна вартість здобичі була у п'ять разів більшою, тобто становила 225 тис. золотих динарів. У Євразії VIII—X ст. ціна одного невільника дорівнювала 682,5 *г* срібла: у Соґдіані (бл. 710—725 р.) — 200 драхм (по 3,41 *г*)[29], у Візантії 10 солідів[30] і на Русі 5 гривень срібла (по 136,5 *г*)[31]. У

Маґрібі, тобто на мусульманському Заході, так званий північноафриканський диргем був стандартною монетою у 2,73 *г* (= срібна *siliqua* Західної Європи). Це означає, що ціна одного юнака становила 682,5 г : 2,73, або ж 250 північноафриканськич диргемів[32].

В ісламському світі кінця VIII ст. співвідношення золота до срібла було 1:14 або 1:15[33], при середньому значенні 1:14,5. Отже, 682,5 *г* срібла відповідало 47 золотим *динарам*. У підсумку 225 000 золотих монет були ціною 4787 (4787,234) хлопців, а одна п'ята частина — 957 (957,44) хлопців. Я можу додати, що імам Гішам I скористався цим хумсом (п'ятою частиною здобичі), щоб розпочати будівництво найбільшої у світі мечеті — знаменитої Мезкіта-Альджама (*ал-масджид ал-джāмі'*) Кордови[34].

Висока вартість хлопців, призначених на продаж (4787 осіб) вказує, що в даному випадку мова йшла не про сільських штурпаків, які випадково потрапили до рук мусульманських нападників. Швидше останні знали, за чим найвигідніше було їм іти до *pagus Rotinicus*, — адже там можна було знайти людські «корали» міжнародних работоргівців, відомих в ісламському світі як купці ар-Рӯс. Згодом я повернуся до цієї проблеми.

2

Термін ал-маджӯс, що означає людей на Півдні, усе ще одного разу згадується в Ібн-ал-Асӣра[35] та Ібн-Ідāрī[36]. 179 р. г./795 р. н. е. цей арабський полководець напав на Іспанську Ґалісію. Зіткнувшись з великою небезпекою, християнський король Астурії Альфонсо II (792—842) попросив допомоги у Ґасконі та інших сусідів, а саме у *маджӯс* — жителів рутенських емпорій (*magos*). Мусульманські джерела більше не згадують про маджӯс аж до 229—230 р. гіджри/ 843—844 р. н. е., коли флот ал-Маджӯсів сплюндрував західноіберійське узбережжя (Лісабон, Кадіс, Сідонію) й напав на арабське місто Севілью, користуючись річковим шляхом по Гвадалквівіру[37]. Іспанські християнські джерела називали нападників лордоманами[38], а каролінґські хроніки — нордоманами[39], проте сучасний авторитетний арабський історик та географ Аҳмад б. Абī Я'кӯб б. Джа'фар б. Вагб б. Вāдіҳ ал-Я'кӯбī (пом. 284/897 р.) у своєму описі Іберійського півострова та його міст називав нападників на Севілью المجوس الذين يقال لهم الروس [40], тобто «*ал-маджӯс,* яких називають *ар-Рӯс*».

Ібн 'Ідāрī 360 р. г./971 р. н. е. пише про морський напад на іспанський середземноморський порт Альмейру. Ворога він представляє під іменем المجوس الاردمانيين *ал-маджус ал-урдуманійїн*, тобто нормани[41].

3

Абу-л-Касим ʿУбайд Аллāг б. ʿАбд-Аллāг Ібн Хурдāдбег (роки розквіту 840—890), голова халіфської розвідки (*мурūд-ал-барūд*, начальник пошт) започаткував жанр арабської описової географії. У його класичній роботі *Кітāб ал-масāлік ва'л-мамāлік* є розділ про торговельні компанії міжнародних *negociatores*. Перша з них складалася з єврейських негоціантів (*ат-туджжāр ал-ягӯд ар-Рāдāнія*), інша — з «руських» купців (*ат-туджжāр ар-Рӯс*), що були різновидом *Сакāліба* (=*Венети*; див. прим. 56). Вони мали широкий асортимент товарів, але найбільше «євнухів (*ал-хадам*), невільниць (*ал-джавāрī*) та хлопців (*ал-ґілмāн*; синонім *аç-çабī*)»[42].

Абу-л-Гāсан ʿАлī б. ал-Ґусайн ал-Масʿӯдī (пом. 956 р.) напевно був найвидатнішим та плодовитим арабським ерудитом та мандрівником. У своїй праці *Мурӯдж аз-загаб* він називає лише одну компанію міжнародних *negociatores*, власне Русів. Він пише[43]: «Рӯс [є ім'я-*nomen*[44]] багатьох збіговиськ (*colluvies gentium*[45] = арабському *umam*[46]) різного роду (*d̲ād̲ anwâ' šattâ*)». Серед них є такі, яких звуть *ал-Ло(р)домāни* [порівн. іспано-латинське *Lordoman-* <*Nordoman-*]. Вони найчисленніші. Вони досить часто навідуються із своїми товарами до країни ал-Андалус, Рима, Константинополя та Хозарії».

Ал-Андалус, тобто мусульманська Іспанія, згадана у цьому переліку на першому місці, тому що Масʿӯдīєва інформація була іспанського походження (на що вказує вимова — *Лордомāн-*). Безперечно, вважалося, що осередок *Русі/Лордоманів* знаходився десь неподалік від Іспанії.

Надзвичайно важливо, однак, те, що Масʿӯдī подає термін Рӯс не як етнікон, а як номен професійних компаній (*colluvies*) купців-*negociatores* (*umam* є множиною від *umma*, «народ, покоління»), що складалися з кількох різновидів (*джінс*).

У дослідженні, надрукованому у *Festschrift* на честь Олександра Бенніґсена[47], я показав, що форма *russ-/rus-* була рейнсько-німецькою заміною верхньонімецького етімона *ruzz-/ruz-*. У свою чергу це стало наслідком чергування приголосних у німецькій мові *rut-i=ruti* (>*ruzz-i*). Форма *rut-i*, основа кельтського племінного імені *Rut-i* ~ *Rut-en-i*, перетворилася у старофранцузькій у **rud-i* (пор. *Rut-en-is* (VI ст.) > *Rug-i* бл. 1260 р. >*Rodez*)[48]. Остання форма імені засвоєна ріпуарськими франками й піддана «ґуттуралізації». В результаті виникла форма *rug*-i, якою Адальберт Трірський скористався стосовно держави руської королеви Ольги (Гельґа, у хрещенні Олена) Київської. Адальберт був особисто знайомий із ситуацією, адже він перебував на Русі як єпископ-місіонер у 961—962 рр.[49].

4

Провідний французький медієвіст Жорж Дюбі пише: «Залишається сказати, що джерела VIII—XIX ст., повідомляючи про *negociatores*, часто мають на увазі дві етнічні групи, чиї колонії були розкидані вздовж головних доріг і сягали далеко за межі кордонів імперії: євреї та (та у Північномор'ї) фризи»[50].

Як ми бачили вище, автор IX ст. Ібн Хурдāдбег писав майже те саме; однак він використав наймення *Рӯс* замість *фризи*.

Я не можу спинятися на діяльності всюдисущих фризів у кельтській Рутенії, тому що я вже зробив це в Екскурсі II цього тому. Коротко, мої результати зводяться до наступного. Софістиковане економічне підприємництво (*terra sigillata*) було започатковано у кельтській Рутенії у перші десятиліття I ст. Перший її центр знаходився у сучасному Ла-Ґрофсенку (біля *Кондатомаґуса*, «торжища при злитті двох річок»), у родючій долині, оточеній густим лісом, біля злиття річок Дурбі і Тарн та зовсім поряд з імперським шляхом з Сеґодунума (Родез) у Нарбо (Нарбон). Тут було вдосталь чудової глини — головної гончарної сировини, води й деревини. Карта, підготовлена французьким археологом Аленом Верне (Vernhet) — керівником розкопок у Ла Ґрофсенку (де було знайдено архіви підприємства, нещодавно опубліковані Робером Марішалем[51]), засвідчує подиву гідне поширення виробів з Ла Ґрофсенка. Крім всієї території Римської імперії (разом із Фризією та Англією), черепки від рутенської *terra sigillata* знаходили у Данії, Східній Німеччині, Польщі та Україні (Звенигород у Галичині, Ольвія)[52].

Одним з характерних явищ для II—III ст. н. е. було просування рутенських гончарних виробів у Рейнський регіон[53]. Цей рух почався з Лезу (Lezoux) ще у I ст. н. е., де майстри з Ла Ґрофсенка відкрили свої майстерні[54]. В результаті між рутенами та фризами були встановлені контакти й співпраця, які відіграють важливу роль в епоху вікінґів, власне, фризько-вікінґську епоху.

У меровінґській Франкії (бл. 500—752 рр.) знаходилося приблизно 20 монетних дворів, що карбували золоті *трієнти*. Серед них монетний двір Рутенії (Родезу) мав міжнародний престиж. За картою Жана Лафорі (Lafaurie), знахідки монет з Рутенії траплялися приблизно у тих самих районах, де відзначалися знахідки *terra sigillata* Римської імперії[55].

Існують всі підстави твердити, що торговельні шляхи, контакти й співпраця між рутенами й фризами, встановившись одного разу, продовжували існувати, а змінювався лише тип товару відповідно до потреб ринку. У VII—IX ст. існував попит на «енергію» рабів[56].

Отже, вище йшло про залучення *colluvies negociatores*, які взяли собі за *nomen*[57] визначення *Рут-/Рус-* тощо.

5

Як ми побачили, *Magos*-и (< *magos* «торжище»), які також називалися *Рус* та *Лордоман-* ~ *(Н)ордоман-*, протягом VIII—IX ст. стали організацією як negociatores, так і піратів. Вони не утворювали ані етнічної, ані політичної спільноти, а швидше були професіональною групою, що існувала для зиску та здобичі. Їхня структура мала дещо спільне із степовими «*паксами*» (*paces*), в котрих могли змінюватися територія, мова, харизматичні клани. Стосовно ж їх номена — у значенні, запровадженому фон Петріковіцом, — він мав офіційну форму *Рут-/Рус-*, але також паралельно вживалися й деякі інші «неофіційні» визначення, які вказували на їх зв'язок із торговельними емпоріями (*magos>ал-Маджӯс*; *vīk*>Вікінґ-), означали чи ринки в огороджених мурами містах (*garðr>Garðar*)[58], чи географічне положення ареалу їх дії, тобто Балтики (*norðmenn->Nordoman->Lordoman->Urdumân*).

Гаральд фон Петріковіц подає термін *colluvies gentium* для характеристики ґерманських алеманів та франків за часів перед Хлодвігом[59]. Як *primum distinguens* я запропоную для *Маґосів/Русі/Нордоманів* термін *colluvies negociatorum*, оскільки їх не можна вважати зародком якогось певного етносу. Домінуючим фактором у них був професійний елемент.

II

1

На світанку своєї історії араби познайомилися з іранськими зороастрійцями-дуалістами, також відомими як вогнепоклонники[60]. У *Корані* (сура XXII:17) з'являється слово *ал-маджӯс*, що є грецького (через сирійське посередництво) походження (μάγος<староперське *маґуш*). Місце, що цікавить нас, читається так: «Воістину тих, хто вірить (мусульмани), та отих з іудеїв, сабінян, християн, *Маджӯс* та поганців, Аллах розрізнить у День Воскресіння»[61].

Але завдяки впливові сасанідської культури на арабів (передусім на Аббасидів) соціальна та інтелектуальна формація зороастрійців була включена до коранічного розряду «Агл ал-Кітāб» – «Людей книги», що мали своє об'явлення («Святе Письмо») разом з іудеями та християнами, тобто толерованих релігійних громад[62] кожна із своїм святим письмом.

Так уже сталося, що початковий іранський термін *маджӯс* став омонімом кельтського визначення *маґос*, «торжище, торгова емпорія», засвоєним іспанськими мусульманами до 793 р. й вживався ще у IX ст. Але це слово (*маджӯс*=кельтське *маґос*) лишилося невідомим на Близькому Сході — головному центрі мусульманської культури, де був відомий лише термін *маджӯс*=грецький μάγος («зороастрієць»). Класичну арабську науку створили у III—IV/IX—X ст. головним чином на Сході східні люди. У процесі систематизації та інтерпретації дуже багато нових даних та іноземних назв стали жертвою освічених етимологій. Наприклад, араби ввійшли у контакт з Тібетом під час великих завоювань у Центральній Азії у першій половині VIII ст. через посередництво старотурецької мови. Таким чином старотурецька форма *Тüрüт* стала арабським *ат-Тубут*[63]. Але вже провідний арабський історик Абӯ Джа'фар Муҕаммед б. Джарӣр аṭ-Ṭабарӣ (пом. 928 р.), який також досліджував доісламські південноарабські (єменські) історичні традиції, вирішив, що це ім'я слід розуміти як *туббат*, себто титул єменських правителів *тубба'* у формі множини на *-т*; отак тибетці дістали єменське походження (*sic*!)[64].

2

Великі праці іспанських мусульманських істориків X—XII ст. не дійшли до нас у своєму оригінальному вигляді, особливо праці двох «істориків=ат-тарӣхӣ» ар-Рāзӣ — батька Аҕмада б. Муҕаммада (пом. 955 р.; сина купця з іранського міста Рāя, який поселився в Іспанії) та 'Іси б. Аҕмада (пом. бл. 1016 р.); зовсім немає ані праць 'Арӣба ал-Курṭӯбӣ, ані праць Абӯ Марвāна Ҕайӯāна Ібн Гайӯāна (пом. бл. 1076). Таким чином, нам невідомо напевно, хто перший з іспанських арабських авторів прирівняв обидва *маґуси*, перший — кельтський *magos*>*Рус*, та другий — ірано-грецький μάγος. Однак навряд чи це б могло статися раніше перших десятиліть «романтичного» XIII ст. Великий мусульманський всесвітній історик Ібн ал-Мас'ӯдӣ (пом. 1232 р.), який користувався мусульманськими іспанськими джерелами, не знав, що *Маджӯс* з Франкії чи вікінґи *ал-Маджӯс* були зороастрійськими вогнепоклонниками[65].

На цьому, я думаю, ми нарешті дамо спокій і скажемо останнє «прощавай» ідеї про те, що оригінальні арабські джерела вважали вікінґів/норманів маґами-вогнепоклонниками[66].

ЕКСКУРС V

Рад̱āнія і Рӯсь

Примітки до Екскурсу V див. на с. 1147—1151.

Арабський текст про маршрути купців корпорацій *Рад̱āнія* і *Рӯс* не дійшов до нас у своїй оригінальній версії. Він зберігся у творах двох арабських географів — «Книга доріг і королівств» Ібн Хурдāд̱бег (бл. 846—885 рр.) та «Книга країв» Ібн ал-Фаķūга (бл. 902 р.).

Як відомо, основна частина твору Ібн Хурдāд̱бег — це опис міст і провінцій халіфату (Дāр ал-Іслāму), країн ісламу, а також і деяких головних неісламських країн в Європі й Азії, крім того, дорожники маршрутів купців. Твір Ібн ал-Фаķūга — це своєрідна популярна антологія літератури у широкому розумінні (араб. *адаб*), але багато місця було присвячено географічним інформаціям, взятим між іншим із твору Ібн Хурдāд̱бег або спільних джерел.

Маршрути корпорації Рад̱āнія подано у двох частинах. У першій названо їхні морські операції, а в другій — їх торговельні шляхи на суші. Поміж двома частинами знаходиться вставка: вона і є арабським текстом про маршрути купців Рӯс.

Як пояснити цю вставку?

У другій половині VIII ст. у багдадсько-самаррську державну канцелярію (*дīвāн ар-расā'іл*) потрапив текст маршруту корпорації Радāнія, де було подано окремо морські та сухопутні маршрути цієї корпорації. Крім Західної Європи, халіфату, Індії і Китаю, там також ішлося про їхні торговельні зв'язки з Візантією, Хазарією та Іраном.

Десь у половині IX ст. прибували до Багдада валки торговельної корпорації Рӯс. Один із службовців дивану (*вазīр* або *кāтіб*) зібрав відомості про їхні маршрути, а тому, оскільки мовилося головно про торговельні зв'язки з Хазарією, Візантією та Іраном, він, за відомим давнім східним звичаєм, записав свою інформацію або на марґінесі тексту про Радāнія, або на окремому клаптику паперу між двома частинами маршрутів Радāнія, бо, на його думку, тут ішлося про ті самі або близькі проблеми. У творі Ібн Хурдāдбег є ціла низка випадків, де тексти перервані такими вставками. На це звернув увагу вже видавець тексту Ібн Хурдāдбег голландський арабіст М. Я. де Ґує, який власне це пояснив як причину внесення копіїстами в текст записів вставок на марґінесі або на картках[1].

Отже, тепер копіїсти — державні службовці та вчені, що мали доступ до архіву державної канцелярії, — трактували вставку про купців Рӯс як невід'ємну частину цілості.

Немає підстави погоджуватися, що Ібн Хурдāдбег сам приєднав маршрут купців Рӯс до маршрутів Радāнія. Ібн ал-Фаķīг, або краще його джерело, що користувався тими самими архівними документами незалежно від Ібн Хурдāдбег, вже знайшов маршрути обох корпорацій (Рāдāнія і Рӯс) об'єднаними.

У розділі про місто Рай та гору Дунбāванд Ібн ал-Фаķīг-а цитуються різні автори, зокрема уривок із памфлету на честь міста Рей пера якогось Муғаммеда бен Ісғāķа. Власне в цей памфлет включені маршрути обох корпорацій (Рāдāнія і Рӯс) як доказ величі міста Рей — центру міжнародної торгівлі. Що Ібн ал-Фаķīг користувався текстом згаданих маршрутів саме через памфлет Муғаммеда бен Ісғāķа, на це вказав ще в 1903 р. проникливий розум Йозефа Маркварта[2]. Але ні він самий, ні пізніші дослідники, що переказували це твердження Маркварта, не зробили належного висновку з того важливого факту для історії арабського тексту щодо маршрутів названих корпорацій.

Справа в тому, що Муғаммед бен Ісғāķ походив із міста Гамадāн (колишньої столиці Мідії), котре, як Рей, належало до чотирьох центрів провінції Джібāль, що в той час був своєрідним суперником провінції Іраку, якому пощастило тепер стати центром усієї Арабської імперії (Багдад, Сāмарра).

Муґаммед бен Ісґāķ мав відкритий дім у Гамадāнī, в приміщеннях якого відбувалися літературно-наукові дискусії (мунāẓара) про те, кому треба віддати перевагу щодо слави і значення — Іракові (Багдадові, Самаррі) чи Мідії (Рāєві, Гамадāнові). Ібн ал-Фаķīг подає у подробицях перебіг дискусії, цитуючи вчено-літературні витяги та давні й нові поеми, що їх наводили два дискутанти; один з них, ‘Абд ал-Кāгір бен Гамза ал-Вāсіṭī, відстоював позицію Іраку (Багдад, Сāмарра), тоді як честь Гамадāна боронив ал-Ґусейн бен ‘Алī Сарґ[3]. На жаль, інші джерела, що дійшли до нас, крім енциклопедиста Я̄ķӯта ар-Рӯмī[4], нічого більше не повідомляють про них, як і про інших персонажів, згаданих у цьому диспуті.

Про особу Ібн ал-Фаķīга ми власне знаємо дуже мало. Все зводиться до трьох фактів: 1) він походив із Гамадāна; 2) повне його ім'я Абӯ Бекр Аґмад бен Муґаммед бен Ісґāķ Ібн ал-Фаķīг ал-Гамадāнī; 3) він закінчив свій твір десь бл. 289 р. гіджри, тобто 902 р. Аналіз його імені — частини куня та лякаб — показує, що його батько був якийсь Муґаммед бен Ісґāķ, котрий здобув популярність як юрист (*факīг*), і тому назва його професії стала його прізвиськом (*лякаб*): ал-Фаķīг, звідти, очевидно, і прізвисько його сина в стилі куня: Ібн ал-Фаķīг. Обидва вони як гамаданці мали *нісбу* ал-Гамадāнī.

Згаданий вище Я̄ķӯт (1224), що подає повну куню Ібн ал-Фаķīга, цитуючи літературну дискусію — Ірак контра Гамадāн, — називає у своїй географічній енциклопедії нашого Муґаммеда бен Ісґāка в такій спосіб: Муґаммед бен Ісґāķ ал-Фаķīг. Значить, Муґаммед бен Ісґāķ ал-Фаķīг був батьком Аґмеда бен Муґаммед бен Ісґāķ ал-Фаķīга[5].

Тепер можна підсумувати:

1) Свої відомості стосовно купців Раḏāнія і Рӯс Ібн ал-Фаķīг узяв із панегірика місту Рей свого батька;

2) Різниці між текстом Ібн Хурдāḏбег і Ібн Фаķīга тільки позірні, вони з того самого джерела (державний архів), лише подані порізному: Ібн Хурдāḏбег як керівник пошт та розвідки копіював джерело повністю, тоді як Муґаммед бен Ісґāķ, батько Ібн ал-Фаķīга, використовував джерело вибірково. Першу частину маршрутів Раḏāнія він скорочував, а другу взагалі оминув, бо там не було згадки про Рей або Гамадāн. Також це пояснює кінцеву різницю обох творів. Очевидно, в похвалі на честь міста Рей (підкреслюю, це місто, як і Гамадāн, належало до провінції Джібāль-Мідії, конкурента Іраку) не було місця для даних про те, що товари закордонних купців (у даному випадку купців Рӯс) доходили до Багдада, власне

столиці Іраку. Натомість авторові панегірика треба було вставити інформацію, що оті товари доходили саме до міста Рей. А втім, тут справа тільки в наголосі, бо дорога з Āбаскӯна, розміщеного над Каспійським морем, справді проходила через місто Рей та Гамаḏāн до Багдада.

Ібн ал-Фаķīг писав десь у кінці IX та на початку X ст. Отже, його батько створив свій памфлет десь у 70-х рр. IX ст. Він, безсумнівно міг бути сучасником Ібн Хурдāḏбег. Ми нічого не знаємо про те, яке становище займав в адміністрації провінції Джібāль Муғаммед бен Ісғāк, але він як *факīг* міг мати доступ до матеріалів про закордонних купців, зібраних в архіві (Дīвāн ал-іншā'). Тут виникає навіть одна можливість, хто міг йому допомагати. Ми знаємо, що Ібн Хурдāḏбег — перед тим як переїхати в Багдад — Сāмарру (отже, найпізніше 870/878 р.), працював шефом пошти і розвідки власне у провінції Джібāль. Ми знаємо, що дім Муғаммед бен Ісғāķа в Гамадāнī став місцем зустрічі інтелектуальної еліти Джібāлю. Навряд чи було б можливим, щоб до числа гостей там не потрапив інтелігентний і музично здібний службовець-учений Ібн Хурдāḏбег. Саме цей високий службовець міг легко дістати для патріота Джібалю Муғаммед бен Ісғāķа матеріали, що ними цікавився його господар. Очевидно, це могло бути в часи, коли Ібн Хурдāḏбег перебував у Гамадāнī, але також після його переїзду в Багдад—Сāмарру. Як відомо, давні дружні зв'язки звичайно підтримуються. Можливо, що це теж не випадковість, що арабомовний автор, котрий знав, як вокалізувати перське прізвище географа Хурдāḏбег, був власне Ібн ал-Фаķīг[6].

Хто такі Раḏāнія?

Ім'я корпорації Раḏāнія, що були євреями, засвідчено у наших двох авторів у різних формах. Ібн Хурдāḏбег пише саме *Раḏāнія,* тоді як Ібн ал-Фаķīг вживає форму *Рагдāнія.* Крім того, у даних арабських авторів і в сицилійських документах (див. нижче) засвідчена ще форма Рагāдіна, арабська «ламана» множина від незасвідченої форми **Рагдāнī*. Тому не дивно, що стосовно походження та взаємовідношення між ними існує велика фахова література. Тут я подаю найважливіші, на мою думку, гіпотези.

Перший видавець твору Ібн Хурдāḏбег — Барб'є де Мейнард (1861) — пов'язав ім'я єврейської корпорації із повітом *Рāдāн* у Південному Іраку (Савāд, біля Багдада)[7].

Й. Маркварт (1903)[8] пропонував в обох випадках вважати Рāг-

дāнія від перського *рāг дāн* («той, хто знає дороги») і пов'язав це ім'я із Масʿӯдīєвим ал-Лудгāна.

Д. Сімонсен (1907)[9] пов'язав це ім'я із пізньоримською корпорацією, що в ті часи плавала по річці Роні (Rhône) у Південній Франції *(nautae Rhodanici)*. Проти цієї ідеї виступив де Ґує (1908)[10], звертаючи увагу на те, що в арабській мові перехід *ō* в *ā* неможливий. Тезу Сімонсена підтримав Тадеуш Лєвіцкі (1969)[11], на думку якого форма *Рāгдāнія* була перською народною етимологією назви *Раḏāнія*.

Ф. Кмєтовіч (1970) вважав, що слово Раḏāнія — це запозичення із латинського *veredarius*> **redarius*, тобто «посланець, кур'єр»[12].

Ю. Якобі (1976)[13] пояснював зв'язок обох форм із перської фонетики: форма Раḏāнія постала із форми Рāг-дāнія, через скорочення *рāг-* у *рā*.

М. Ґіль (1974)[14] розвинув тезу Барб'є де Мейнарда і подав більше даних про повіт *Рāдāн* біля Багдада, зокрема про роль євреїв у тому повіті. Форма Рāгдāн пояснюється сирійською тенденцією додавати *-г-*.

Оцінюючи думки своїх попередників, я хочу підкреслити: причина різниці у поглядах полягає в тому, що вчені XIX і XX ст. забували, що в IX ст. в ісламському світі існували мізерні знання про географію Європи, і ріка Рона (Родан) у Південній Франції була їм зовсім невідома. Цю назву ще не записали арабським письмом. Крім того, всі арабські автори, які тут згадуються (Ібн Хурдāḏбег, Муґаммед бен Ісґāķ, Ібн ал-Фаķīг), як і, мабуть, багато службовців дивану в Багдаді — Сāмаррі, що лежали на пограниччі колишньої столиці іранських Сасанідів, де їх пам'ять була ще жива, були перського походження. Отже, чуючи невідому їм на письмі назву *Родан,* вони сприйняли її як свою *Рāдāн*, тобто із сильно лабіалізованим *å*, що в дійсності близьке фонетично до *о*. До речі, та назва нагадувала їм назву їхнього повіту Рāдāн, де існувала добре організована єврейська діаспора із двома академіями (у Пумпедіті та Сурі); там теж знаходилася резиденція єврейського еґзиліарха. Можливо, що після 762 р. (заснування Багдада) Раḏāнія мали там свою торговельну факторію, а згодом арабські автори перського походження (як Муґаммед бен Ісґāķ і Ібн ал-Фаķīг) створили для тієї назви народну етимологію, виходячи із того, що Раḏāнія були дійсно фахівцями для далеких маршрутів (перське *рāг-дāн* «той, хто знає дороги»). Таким чином, визнаючи рацію де Ґує у неможливості переходу *о* в *а* в арабській мові, ми все-таки повертаємося до гіпотези Сімонсена про те, що назва Раḏāнія походить від назви французької ріки Рони (лат. Rhodanus), бо тут ідеться не про закони арабської фонології, а про перське сильно лабіалізоване *а*. Тут ще треба під-

креслити, що форма *Рāдāнія* не була чужою у традиції твору Ібн ал-Фаķīга. У відомому Мешгедському рукописі Ібн ал-Фаķīга, до якого було додано також «Опис подорожі» Ібн Фадлāна на Волгу з 921—922 рр., назва єврейської корпорації пишеться як у Ібн Хурдāдбег: *Радāнія*, див.: Tadeusz Lewicki. *Źródła arabskie.* — Т. 2:1, 1969. — С. 28.

Мій гарвардський колега і приятель професор Richard Nelson Frye підтвердив мою гіпотезу. Він заявив (усно), що лабіалізація довгого *ā* в перській мові походить ще з середньоперської, тобто із часів династії Сасанідів (220—651). Тут можна додати, що назву Бурґундія (Bourgogne) араби IX—X ст. передавали через *ā* у другому складі: برجان *Burğān* (для бл. 1190 *Burgondia*).

Нашу етимологію підтверджує хід економічної історії євреїв у середньовіччі. Ось що пише відомий знавець справи Д. С. Ґоітейн у своїй праці «Євреї і араби»: «Велика міжнародна торгівля, пов'язана з історією Рāдāнія, не має зв'язку із соціо-економічною трансформацією єврейського народу в ісламські часи [як наслідок «буржуазної революції» мусульманської імперії в VIII—IX ст.; с. 105]. Радāнія — це було продовження преісламської єврейської торгівлі, що мала безпрецедентне значення, коли виникнення ісламу створило бар'єр між Сходом і Заходом. Євреї, які поєднували тимчасовий політичний нейтралітет із давніми постійними міжнародними зв'язками ще з часів Римської імперії, могли в перші століття ісламу легко перетинати кордони між християнами і мусульманами.

Очевидно, головна квартира Радāнія була у християнській Європі, хоч, як засвідчує поліглотний характер їхньої торгівлі, вони мали партнерів у всьому ареалі ісламського світу, в якому, можливо, єврейська мова служила як спільна мова. (Слід додати, що єврейські колонії існували теж вздовж торговельних шляхів Азії — *О. П.).* Ймовірно, активність Радāнія, мабуть, закінчилася у X ст. — італійські республіки, які зростали, вбили єврейську торгівлю. Водночас в ісламському світі економічна трансформація єврейського народу у переважно комерційний клас перебувала у процесі завершення»[15].

Чи можна більш точно встановити дату, коли Радāнія діяли у Східній Європі? Можна, завдяки даним археології.

У Ібн Хурдāдбег є один маршрут Рāдāнія, який сучасним ученим незрозумілий. Рāдāнія виходять із Іспанії або із краю франків і їдуть до Сӯс ал-Аксā (Південно-Східне Марокко), а звідти до Танжеру, опісля до Іфрīкія — певно, до його столиці і торговельного центру Кайруāна (біля нинішнього Тунісу), а потім продовжують шлях до Єгипту, Азії та Східної Європи. Але чому вони перед тим йшли до Марокко і Тунісу?

Археологи і нумізмати Східної Європи виявили, що ареал знахідок монети, яка мала вирішальний вплив на метрологію і монетну систему Хазарії та Київської Русі, був так званий північно-африканський диргем вагою 2,73 гр.[16] срібла (на відміну від аббасидського диргема, що важив 2,97 гр.). Північно-африканські диргеми карбувалися в Кайруāні в 787—833 рр. Сӯс ал-Аксā в ті часи славилася величезними *(бі-андāза)* покладами золота[17]. На підставі цих даних я пояснюю подорожі Рāдāнія в Сӯс ал-Аксā і Кайруāн в такий спосіб. Вони їздили до Сӯс, щоб дістати там дешеве золото, яке вони міняли в Кайруāні на легкі диргеми, з якими вони пізніше подорожували до Східної Європи, бо в ті часи тільки вони їздили і до Кайруāна, і до Східної Європи.

У своїй праці про навернення Хазарської держави до юдаїзму я вказав на дві обставини, що полегшують зрозуміти ту важливу подію. По-перше, юдаїзм не був чимсь невідомим у Хазарській державі VIII—IX ст. Адже там у містах, переважно у Фанагорії, процвітали єврейські колонії ще з греко-римських часів. Що було новим, це поява атрактивних міжнародних купців єврейської віри. Саме у VIII—X ст. маємо в Євразії феномен навернення до різних релігій народів, причому тими, хто навертали, були не священики чи професійні місіонери, а багаті міжнародні купці: в 763 р. согдійські міжнародні купці навернули до маніхейської віри кагана Уйґурів у нинішній Монголії. Про це збереглося тогочасне оповідання. Десь бл. 940 р. прийняв іслам каган імперських тюрків (Караханідів), його навернули міжнародні купці. Це саме треба сказати й про хазарів, бо їх навернення до єврейської віри деякий час залишалося невідомим як в осередках єврейської діаспори (Ірак, Константинополь), так і в Палестині. На мою думку, це були багаті міжнародні купці Раḏāнія, які спричинили навернення до єврейської віри спочатку хазарського мажордома в кінці VIII ст., а після бл. 833—843 рр. самого кагана Хазарії[18].

Так ми приходимо до приблизного датування торговельних діянь єврейської корпорації купців у Східній Європі, що збігаються із датами знахідок північноафриканських диргемів на тій території, тобто 787—833 рр.

Із інших ісламських джерел ми знаємо, що у другій половині IX ст. на місці, де знаходилися ринки Раḏāнія (сӯк ар-Раґāдіна), наприклад, у Кайруāні[19] та в Тагерті (Тіарт у Західному Алжирі)[20], було вже поселення мусульман з їхніми мечетями.

Тут ще треба згадати, що Раḏāнія відвідували столицю уйґурів у Монголії, а Уйґурська держава (Токузоґузи) перестала існувати в 840 р.

Мабуть, це було не випадково, що у творах арабських авторів, які є предметом цього Екскурсу, до дорожників Раḏāнія були додані торговельні шляхи нової, мабуть, теж із західноєвропейським центром, компанії Рӯс. Очевидно, вони витіснили Раḏāнія із Східної Європи.

Хто такі Рӯс Ібн Хурдāḏбега?

Запис Ібн Хурдāḏбега про Рӯс походить, мабуть, із часів, коли він почав свою працю як географ, отже, він входив до першої версії його твору, котру видавець де Ґує окреслив як першу редакцію, тобто бл. 846/847 р.

Таким чином, Рӯс Ібн Хурдāḏбега не може бути пов'язаною з Київською Руссю, якої тоді ще не існувало[21].

Інтелігентний і добре поінформований арабський історик та географ ал-Масʿӯдī у своєму творі *«Золоті луки»* (закінчив у 943 р.) пише так: «Найбільш численна група із них (Рӯси, що їх називають Лордмāна), їздять із товарами до міст Андалусії (Іспанії), до Руманії (Італії), до Константинополя і до Хазарії»[22].

Цікава послідовність країн, що вказує на черговість їх подорожників із Заходу на Схід:

Іспанія,

Італія,

Константинополь,

Хазарія.

З другого боку, оскільки торговельні поїздки і напади в ті часи себе взаємодоповнювали, маємо інформації про напади Русі в саме такій послідовності:

843/844 р. — напад на Севілью (Іспанія)[23];

859 р. — напад на Люні (Італія)[24];

860 р. — напад на Константинополь[25];

бл. 864—883 рр. — напад на каспійські міста (Хазарія)[26].

Отже, Рӯс Ібн Хурдāḏбега західного походження. На це теж вказує іспанська форма їх прізвиська *Лордмāн*, що є іспанським варіантом назви Норман[27]. Як я вже згадав, це, мабуть, не випадково, що багдадські службовці додали дорожники корпорації Рӯс до дорожників Раḏāнія: обидві корпорації були західноєвропейського походження. Тому гадаю, що тут йдеться про торговельну корпорацію Рӯс із Південної Франції.

Арабські тексти про міжнародних купців

Ібн Хурдāдбег[28]

Про купців Радāнія

مسلك التجار اليهود الراذانية

الذين يتكلمون بالعربية والفارسية والرومية والافرنجية والاندلسية والصقلبية وانهم يسافرون من المشرق الى المغرب ومن المغرب الى المشرق برا وبحرا يجلبون من المغرب الخدم والجواري والغلمان والديباج وجلود الخز والفراء والسمور والسيوف ويركبون من فنحة في البحر الغربي فيخرجون بالفرما ويحملون تجارتهم على الظهر الى القلزم وبينهما خمسة وعشرون فرسخا ثم يركبون البحر الشرقي من القلزم الى الجار وجدة ثم يمضون الى السند والهند والصين فيحملون من الصين المسك والعود والكافور والدارصينى وغير ذلك مما يحمل من تلك النواحى حتى يرجعوا الى القلزم ثم يحملونه الى الفرما ثم يركبون في البحر الغربي فربما عدلوا بتجاراتهم الى القسطنطينية فباعوها من الروم وربما صاروا بها الى ملك فرنجة فيبيعونها هناك، وان شاءوا حملوا تجاراتهم من فرنجة في البحر الغربي فيخرجون بأنطاكية ويسيرون على الارض ثلث مراحل الى الجابية ثم يركبون في الفرات الى بغداد ثم يركبون في دجلة الى الابلة ومن الابلة الى عمان والسند والهند والصين كل ذلك متصل بعضه ببعض ☼

فاما مسلك تجار الروس

وهم جنس من الصقالبة فانهم يحملون جلود الخز وجلود الثعالب السود والسيوف من اقصى صقلبة الى البحر الرومي فيعشرهم صاحب الروم، وان ساروا في تنيس نهر الصقالبة مروا بخمليج مدينة الخزر فيعشرهم صاحبها ثم يصيرون الى بحر جرجان فيخرجون في اي سواحله احبوا وقطر هذا البحر خمس مائة فرسخ وربما حملوا تجاراتهم من جرجان على الابل الى بغداد ويترجم عنهم الخدم الصقالبة ويدعون انهم نصارى فيؤدون الجزية ☼

فاما مسلكهم في البر

فان الخارج منهم يخرج من الاندلس لو من فرنجة فيعبر الى السوس الاقصى فيصير الى طنجة ثم الى افريقية ثم الى مصر ثم الى الرملة ثم الى دمشق ثم الى الكوفة ثم الى بغداد ثم الى البصرة ثم الى الاهواز ثم الى فارس ثم الى كرمان ثم الى السند ثم الى الهند ثم الى الصين، وربما اخذوا خلف رومية في بلاد الصقالبة ثم الى خمليج مدينة الخزر ثم في بحر جرجان ثم الى بلخ وما وراء النهر ثم الى وُرت ُتغْزغُر ثم الى الصين ☼

Ібн ал-Фаķīг[29]
(Муғаммед бен Ісғāķ)

1. Про купців Рагдāнія

وقال محمد بن اسحاق الري طيبة الهواء عجيبة البناء باب التجار ومأوي الفجار وهي عروس الارض وسكة الدنيا وواسطة خراسان وجرجان والعراق وطبرستان وهي لحسن الارض مخلوقة ولها السر والسربان واليها تقع تجارات ارمينية وآذربيجان وخراسان والخزر وبلاد برجان لان تجار البحر يسافرون من المشرق الى المغرب ومن المغرب الى المشرق فيحملون الديباج والخز الفائق من فرنجة الى الفرما ويركبون البحر من القلزم فيحملون ذلك الديباج الى الصين ويحملون الدارصيني والماميران ومتاع الصين كله حتى يصيرون به الى القلزم ثم يتحولون الى الفرما وهم تجار اليهود الذين يقال لهم الراهدانية يتكلمون بالفارسية.والرومية والعربية والافرنجية ويخرجون من الفرما فيبيعون المسك والعود وجميع ما معهم في ملك فرنجة وربما حملوا امتعتهم الى قسطنطينية* وربما حملوا الرقيق الاندلسي من فرنجة الى انطاكية ثم يصيرون الى بغداذ ثم الى الابلة، واما تجار الصقالبة فيحملون جلود الثعالب وجلود الخز من اقصى صقلبية فيجبنون الى البحر الرومى فيعشرهم صاحب الروم ثم يجبنون في البحر الى سمكرش اليهود ثم يتحولون الى الصقالبة او يأخذون من بحر الصقالبة في هذا النهر الذي يقال له نهر الصقالبة حتى يجبنون الى خليج الخزر فيعشرهم صاحب الخزر ثم يصيرون الى البحر الخراساني فربما خرجوا بجرجان فباعوا جميع ما معهم فيقع جميع ذلك الى الرى ☼

•

2. Про купців аç-Саķāліба

مسلك تجار الروس وهم جنس من الصقالبة فانهم يحملون جلود الخز وجلود الثعالب السود والسيوف من اقصى صقلبية فيجيئون الى البحر الرومي، فيعشرهم صاحب الروم ثم يجيئون في البحر الى سمكرش اليهود، ثم يتحولون الى الصقالبة وإن شاءوا يأخذون من بحر الصقالبة وساروا في تنيس تين يقال له نهر الصقالبة حتى يجيئون الى خليج الخزر فيعشرهم صاحب الخزر فمروا بخمليخ مدينة الخزر ثم يصيرون الى بحر جرجان فيخرجون في اى سواحله احبوا فباعوا جميع ما معهم فربما خرجوا بجرجان وحملوا تجاراتهم من جرجان على الابل الى بغداد ويترجم عنهم الخدم الصقالبة ويدعون انهم نصارى فيودون الجزية ☼

Переклад арабських текстів про міжнародних купців

Ібн Хурдāдбег

Дорога купців-євреїв ар-Радāнія (морем)

Вони говорять по-арабськи, по-перськи, по-румійськи (по-грецьки), по-франкійськи, по-іспанськи, по-саклябськи. Вони подорожують із сходу на захід і з заходу на схід сушею і морем. Привозять з заходу євнухів, рабинь, хлопців, парчу, шкури бобрів та інші хутра, соболі і мечі. Вони сідають на кораблі у Франкії на Західному морі (Середземне море) і висідають у Фарамā (Порт Саїд), кладуть товари на спини [верблюдів] і доходять до ал-Кульзума (Суец), а поміж ними є віддаль 25 фарсахів [1 фарсах = 5762,8 м; довжина Суецького каналу 161 км]. Опісля сідають на кораблі на Східному (Червоному) морі із Кульзума (Суец) до Джāр (порт Медіни) і Джудди (порт Мекки). Опісля вирушають у Сінд (мусульманська Індія), Гінд (Індія) і Китай. З Китаю привозять мускус, дерево алое, камфору, корицю й інші [товари, які] привозять з тих країв. Опісля повертаються до ал-Кульзума (Суец). Далі перевозять свої товари до ал-Фарамā (Порт Саїд) і сідають на кораблі на Західному (Середземному) морі. Часами подорожують із своїми товарами до Константинополя і продають їх румійцям (візантійцям), а часами їдуть з ними до короля франків і там їх продають.

Якщо хочуть, вирушають зі своїми товарами із Франкії в Західному (Середземному) морі і виходять в Антāкії (Антіохії). Звідти їдуть сушею

Ібн ал-Фаķīг (Мугаммед бен Ісгāķ)

Сказав Мугаммед бен Ісгāк: ар-Рей має добре підсоння, гідні подиву будівлі, ворота для купців і притулок для розпусників. Це оздоба землі, він лежить також на міжнародному шляху посередині між Хорасаном (Східна Персія), Джурджāном (південно-східне побережжя Каспійського моря), Іраком і Табарістаном (південне побережжя Каспійського моря). Воно (Рей) найгарніше місто на землі, якщо йдеться про природне положення. Воно [місто Рей] має родючі огороди та акведуки (водопроводи). До Рея припливають товари з Вірменії, Азербайджану, Хорасану, з Хазарії та міст аварських (*біляд ал-Бурджāн*)[30], бо заморські купці подорожують із сходу на захід, із заходу на схід, привозять парчу і чудові тканини з краю франків до ал-Фарама (Порт Саїд). [Опісля вони] сідають [на кораблі], пливуть в ал-Кулзум (Суец), привозять парчу до Китаю, а взамін привозять звідти корицю, чистотіл та інші китайські товари. З тими товарами вони прибувають до ал-Кулзума (Суец), а після подаються до ал-Фарамā (Порт Саїд). Це купці єврейські, яких називають ар-Рāгдāнія. Вони говорять по-перськи, по-румійськи (по-грецьки), по-арабськи і по-франкійськи. Опісля вони припливають і продають мускус, дерево алое і всі (інші) товари, що їх привезли, у державі франків. Часами привозять свої товари до Константинополя [Рукопис Мемгедський][31]. Привозять часами іспанських рабів із

до ал-Джāбія (Бāліс на Евфраті?)[32]. Тут сідають на кораблі на Евфраті і їдуть до Багдада. Опісля сідають [на кораблі, що пливуть] по Тигрі і доходять до ал-Убулля (біля Басри). Із ал-Убулля [подорожують] до Оману, опісля до Сінду (мусульманська Індія), до Гінду (Індія) та до Китаю. Усі ці [краї] сполучені поміж собою.

краю франків до Антāкії (Антіохії) і звідти їдуть до Багдада, а опісля до ал-Убулля (біля Басри)].

Переклад про купців Раḏāнія (сушею)

(Переклад про купців аç-Çаķāліба текстів Ібн-ал-Фаķīга подається в окремому розділі, стор. 867—868.

Ті з них (Рāḏāнія), хто вирушив з Іспанії або з [краю] франків, подорожують до Сӯс ал-Аксā (Південно-західне Марокко). [Звідти] переходять до Танжеру, опісля до Іфрīкія (Кайруāн біля нинішнього Тунісу), опісля до Єгипту, до Рамля (в Палестині), до Дамаска, Куфи, до Багдада, Басри, до Агваза (Південно-Західний Іран), до Фарса, Кірману, Сінду, Гінду і Китаю.
Часами (Рāḏāнія) вибирають [дорогу] поза Румії (Італія) через край аç-Çакāліба (слов'ян?), [а] опісля до Хамлих[33] — [столичного] міста хазарів. Опісля перепливають море Джурджанське (Каспійське) і їдуть у напрямі Бальху, Мāверā' н-Нагру (Трансоксіяни).
Опісля доходять до Урт (Юрти — столиці) токузогузів (уйгурів у Монголії, 742—840) і опісля до Китаю.

Коментар

Порівняння обох текстів, Ібн Хурдāḏбега (IX) та Ібн ал-Фаķīга (IФ), показує, що тут йдеться про те саме основне джерело, але обидва автори використовували його по-різному. Також порядок поодиноких

складових елементів у них різний. Назва корпорації Раданія є у Ібн Хурдāдбега вже у заголовку, а за нею відразу подано мови, якими ці купці володіли, у Ібн ал-Фаķīга ці два елементи бачимо далі у тексті. До речі, порядок мов різний. У Ібн Хурдāдбега на першому місці згадана арабська мова, тоді коли у Ібн ал-Фаķīга вона на третьому місці, після румійської. На першому названа перська мова. Крім того, Ібн ал-Фаķīг пропустив мову çаклабів. Також у списках імпортованих та експортованих товарів є деяка різниця, наприклад, Ібн ал-Фаķīг не згадав тодішній типовий товар Раданія, а пізніше, Русів — мечі. Подаючи маршрути Раданія і Антіохії і далі на Схід, Ібн Хурдāдбег пропустив одну важливу інформацію, яка збереглася у творі Ібн ал-Фаķīга: (Раданія) «часами привозять іспанських рабів із краю франків до Антāкії...» До речі, ця інформація не потрапила до переробок Шайзарія твору Ібн ал-Фаķīга (з р. 413 г. — 1022/1023), яка була базою видання де Ґує, але вона збереглася у Мешгедському рукописі твору.

Щодо термінології: я вживаю Франкія (а не Франція), бо тут ідеться про середньовічну державу франків. Стосовно франкійської мови того часу в науковій літературі висловлені такі особливості: романо- або ґермано-франкійська; так само стосовно румійської мови — це або грецька, або латинська, а іспанська мова — це латино-іберійська. Труднощі існують щодо мови Çаķāліба. Це може бути слов'янська мова, але термін *Çаķляб* (множина Çаķāліба) мав теж ширше значення: раби або вільні північних русявих народів. Стосовно тексту про купців Рӯс (ІХ) до тексту про купців слов'ян (Çаķāліба, ІФ) у радянській та російській науці існувала патріотична тенденція рятувати ідею про слов'янських купців, хоч у жодному джерелі немає мови про слов'янських купців IX ст.

Обережний сходознавець А. П. Новосельцев пише таке: «Залишається питання, про кого йшла мова в першоджерелі, — про русів чи про слов'ян. Тут можна висунути кілька припущень: по-перше, що мова йшла про Русь, як свого роду слов'ян, по-друге, про Русь разом із слов'янами (приймаючи, що слова *джінс* «вид» вставлено пізніше), по-третє, безпосередньо про Русь (тоді вставкою є *джінс аç-Çаķāліба* — «рід слов'ян») і, нарешті, просто про слов'ян»[34].

Натомість Т. Калініна впевнено твердить, що тут треба прийняти існування двох джерел: одне (джерело ІХ) називає Русь; воно із першої третини IX ст., а друге джерело, яке цитує ІФ, походить із половини IX ст. і знає вже слов'ян[35]. Зате Тадеуш Лєвіцкі подає, що текст ІФ має інформацію про слов'янських купців завдяки пропускові назви Рӯс, яка заховалася в тексті ІХ[36].

Я теж прийшов до висновку, що в обох випадках маємо справу із тим самим оригіналом — це офіційний документ з багдадського (або із Сāмарри) архіву, бл. 830—850 рр., який Ібн Хурдāдбег та Муґаммед

бен Ісґāķ (джерело ІФ) по-різному використали. Товари й маршрути в обох випадках майже ідентичні, проте в обох випадках є пропуски при описах подорожей Раданія; пропуски в тексті ІФ є більші, ніж у ІХ. Про причини різного закінчення текстів ІХ та ІФ я вже писав на с. 856—857.

З огляду на подану тут розбіжність думок послідовників у цій справі, я подаю обидва арабські тексти про купців Рӯс (ІХ) та Çаķāліба (слов'ян?, ІФ) на с. 868, а також свою реконструкцію арабського тексту про купців Рӯс.

Цитований вже мною передчасно померлий А. П. Новосельцев зробив добру справу, зібравши російські переклади текстів ІХ та перекладів із трьох рукописів твору ІФ[37]. Із порівняння виходить, що між рукописами тексту ІФ різниці не менші, ніж між текстами ІХ та ІФ, виданими де Ґує. Рукопис ІФ Шпренґера повніший і в основному близький до тексту ІХ, тоді як Мешгедський рукопис — в даному випадку — має пропуски і є близьким до тексту ІФ, виданого де Ґує.

Але у всіх трьох рукописах ІФ пропущено ім'я Рӯс.

Переклад варіанта тексту Ібн ал-Фаķīга в рукописі Шпренґера[38]

Що стосується çаклабських купців, то вони вивозять хутра лисів і хутра видр із найдальших кінців Çаķлабії, для чого вони вирушають до Румського (Чорного) моря, де пан (губернатор) Рума (Корсуня) забирає там від них десятину. Опісля вони пливуть (кораблем) по морю до Самкерч Еврея (Тмуторокані)[39], після чого повертаються до [країв] Çаķлабів. Опісля їдуть від çаклабського (Çаķāліба) моря, аж поки не приходять до Хазарської протоки (Дон, де твердиня Шаркел), де хазарський пан (губернатор) бере з них десятину. Опісля вони пливуть по тій річці, яку називають Çаķлабською (Дон > Донець) до Хазарського (Каспійського) моря. Часто вони виходять в Джурджāнī (порт Āбаскӯн), де продають усе, що в них є, і все те доходить до міста Рей. Дивно, що це місто є складським місцем усього світу.

Переклад варіанта тексту Ібн ал-Фаķīга в Мешгедському рукописі[40]

Що стосується çаклабських купців, то вони везуть хутра бобрів і лисів із найдальших кінців çаклабських земель, пропливають море Румське (Чорне), і бере з них там пан (губернатор) Рума десятину. Опісля проїжджають вони до Хазарської протоки, і бере з них десятину пан (губернатор) хазарів; опісля вони їдуть у Море Хорасанське (Каспійське) [через] ріку, яку називають Рікою Çаķāліба; звідти приходять в Джурджāн (порт Āбаскӯн) і продають там все, що мають із собою, і це все привозиться в Рей.

Переклад варіанта тексту Ібн ал-Фаḳīга за виданням де Ґує[41]

Що стосується купців Ṣаḳāліба, то вони везуть шкури лисів і шкури бобрів із найдальших кінців Ṣаḳлабії. Вони їдуть до Румського (Чорного) моря, і пан (губернатор) румський бере з них десятину. Опісля вони пливуть [кораблем] по морю до Самкерч Єврея (Тмуторокані), після чого вони повертаються до [краю] Ṣаḳāліба. Часами [виходять] із Моря Ṣаḳāліба по річці, яку називають Рікою Саḳāліба, аж поки не приходять до Хазарської протоки, і там бере з них десятину хазарський пан (губернатор). Опісля вони їдуть у Море Хорасанське[42] (Каспійське) і продають там усе, що мають із собою, і все це привозиться в Рей.

Реконструкція арабського тексту про купців Рус

*مسلك[а] تجار الروس وهم جنس من[б] الصقالبة *
*فانهم[в] يحملون جلود الخز وجلود الثعالب السود والسيوف[г] من
اقصى صقلبية
*فيجيئون[д] الى البحر الرومي، فيعشرهم صاحب الروم.
*ثم يجيئون في البحر الى سمكرش اليهود، ثم يتحولون الى الصقالبة
*[ж]وإن شاءوا[є] يأخذون من بحر الصقالبة[е]
وساروا في تنيس تين[з] يقال له نهر الصقالبة[и] حتى
يجيئون الى خليج الخزر[і] فيعشرهم صاحب الخزر[к] فمروا بخمليخ
مدينة الخزر. ثم يصيرون الى *بحر جرجان[л] فيخرجون في اى سواحله احبوا
فباعوا[м,н] جميع ما معهم. فربما خرجوا بجرجان[о]
*وحملوا[п] تجاراتهم من جرجان على الابل الى بغداد[р]
ويترجم عنهم الخدم الصقالبة. ويدعون انهم نصارى فيودون الجزية.[с]

Примітки до реконструкції тексту про купців Рус

а) так у ІХ.
б) так у ІХ; бракує у ІФ.
в) так у ІХ; бракує у ІФ.
г) так у ІХ; бракує у ІФ.

д) так у ІФ; бракує у ІХ.
е) так у ІФ; бракує у ІХ.
є) так у ІХ; бракує у ІФ; там є ثم виправлене видавцями на او.
ж) так у ІФ; бракує у ІХ.
з) так у ІХ; в рукописах зіпсовані форми: بلس D/ س B/ نيس A.
и) так у ІФ.
і) так у ІФ.
ї) так у ІХ.
к) так у ІФ; у ІХ є صاحبها.
л) так у ІХ; у ІФ є البخر الجر اساني.
м) так у ІХ.
н) вставка у ІХ.
о) так у ІФ.
п) моя вставка: و.
р) так у ІХ; ІФ має فيقع جميع ذلك الى الرى.
с) так у ІХ.

Переклад реконструкції тексту Ібн Хурдāḏбега про купців Рӯс[43]

Дорожники купців Рӯс, а вони різновид (щось на зразок) Çаķāліба.

Вони привозять хутра бобрів і хутра чорних лисів та мечі із найдальших кінців Çаķлабії. Вони пливуть кораблем до Румського (Чорного) моря до міста Корсуня, і пан (губернатор) Рума (Корсуня) забирає від них десятину. Опісля вони пливуть кораблем по морю до Самкерч Єврея (Тмуторокані), після чого повертаються до країв Çаķаліба.

А якщо хочуть, їдуть від Моря Çаķāлібів (Балтійського) і подорожують по річці Танаїс? Тен? (Донець-Дон), що її називають Рікою Çаķāліба, аж поки приходять до Хазарської протоки (Дон, де твердиня Шаркел), і хазарський пан (губернатор) бере з них десятину, і вони проходять до Хамлīха, [столичного] міста хазарів. Опісля прибувають на кораблях до Моря Джурджāн (Каспійського) і виходять на берег, де хочуть, і продають там те, що мають. Часами вони виходять на берег в Джурджāнī (порт Āбаскӯн) і везуть на верблюдах свої товари із Джурджāна (порт Āбаскӯн) до Багдада, де çаķлабські євнухи є їх перекладачами. Вони (купці Рӯс) видають себе за християн і платять [тільки] джізію[44].

Коментар до арабського тексту про купців Рӯс

Насамперед постає питання, чому ми маємо розбіжності у назві

купців у двох авторів: Ібн Хурдāдбег називає їх Рӯс (*ар-Рӯс*), тоді як Ібн ал-Фаķīг вживає для них термін *аç-Çаķāліба.* Ретельний аналіз усіх свідків (Ібн Хурдāдбег та три версії Ібн ал-Фаķīга) показує, що у двох авторів мова йде про одну й ту ж торговельну корпорацію. Різниця в тому, що Ібн Хурдāдбег передавав точно текст документа, тоді як Муґаммед бен Ісґāķ, достосовував інформації документа до потреб свого памфлету про велич міста Рей. Рӯс не були ще в той час загальновідомі в халіфаті, тоді як аç-Çаķāліба, білі порівняно з смуглявими арабами та персами, були знані на Близькому Сході принаймні від другої половини VII ст. як дуже цінний товар (раби).

Безперечно, щоб підкреслити важливість Рея як центру світової торгівлі, він вживав для тих поважних купців назву Çаķāліба, тим більше що джерело називало їх «щось на зразок аç-Çаķāліба». Так само панегірист не скопіював інформації про їхні (купців) поїздки до Багдада, але велів їм доставляти їхні товари до міста Рей, яке, зрештою, лежало на трасі з порту Āбаскӯн до Багдада.

Звідки приходили Рӯс? На жаль, наші джерела не дають однозначної відповіді. Вони пишуть, що із «найдальших кінців Çаķāлабів». Це визначення дуже нечітке, може означати як Північну, так і Середню Європу. Походження товарів, які вони везли, також дає подібну відповідь.

Основні їхні товари — це хутра бобрів та чорних лисів і головна зброя тих часів — мечі. Ці хутра привозили із арктичних країв.

P. G. Foote та D. M. Wilson у своєму творі «Осягнення вікінґів»[45] приймають дані Ібн Хурдāдбега про торгівлю північними хутрами як скандинавські приклади тієї торгівлі норвежця Огтере та Скінна (Хутро) Бйорна з IX ст. Араби знали, що є водний шлях від Балтійського моря (яке вони означали як Çаķлабське, або Варязьке) до Чорного моря, але помилково уявляли, що тим сполучником був *Meomic* Птолемея (тобто наше Азовське море, очевидно, ними надприродно видовжене)[46].

Другим важливим товаром Рӯсі були, як у Радāнія, мечі дуже високої якості, що їх виробляли переважно в Рейнських сланцевих горах (Західна Німеччина)[47], але, як виявили археологічні розкопки, в той час Норвегія стала своєрідним арсеналом клинків середньовіччя[48]. Отже, Рӯс вивозили згадані товари або з Норвегії, або з Німеччини і Норвегії.

Рӯс ще вивозили третій товар, який у наших двох авторів чомусь не названий, це Çаķаліба раби. Про це маємо свідчення раннього (писав бл. 903—912 рр.) і добре поінформованого географа Ібн Русте[49]. Тут підкреслюю, що одним з основних товарів, яким торгували Радāнія, були саме раби.

Існувала ще друга дорога, не названа нашими авторами, якою

вони (Рӯс) входили до Чорного моря, а звідти до Корсуня в Криму і до Тмуторокані.

Тепер щодо пояснення деяких термінів. Ріка Çаķāліба, тобто магістраль, якою провозили білих рабів, — це Дон, для якого вживали або птолемеївську назву *Танаїс*, або тюрську *Тен*; волок сполучав коліно Дону із Волгою, яку теж вважали за Дон, аж до її гирла біля Каспійського моря.

Що стосується Хазарської протоки — то це старе річище Дону, на березі якого в 834 р. була побудована фортеця Шаркел[50], де, мабуть, теж знаходилася хазарська митниця.

Ще кілька слів про плутанину в арабських текстах. Сталося так, що назва столиці хазарів *Хамлӣх* пишеться дуже подібно до арабського слова із значенням «Протока» *халӣдж*; у першому слові після *х*- пишеться мале -*м*-, яке часто копіїсти опускають, а кінцева буква -*х* різниться від -*дж* тим, що в -*х* є крапка над літерою, а в -*дж* крапка вставляється у петлю літери. Тому, перевидаючи текст Ібн Хурдāдбе, я мав право вирішувати, де в тексті йде мова про столицю хазарів, а де — про Хазарську протоку, бо в існуючих виданнях і в рукописах тут повна плутанина.

Проблема «Ріки Çаķāліба» ускладнюється ще тим, що ця водна магістраль була пізніше пов'язана із *Нагр Рӯс* «ріка Русів» у Ібн Ґавкаля (977)[51], яку він вважав іншою назвою ріки Атіль (Волги). В перському Ґудӯд ал-'Āлам (982) виступав *Рӯд-і Рӯс* «Ріка Русів», яку нові дослідники ідентифікують із Сіверським Дінцем[52]. Ал-Ідрӣсӣ (1154) знає велику ріку *Нагр ар-Рӯсія* — «Ріка Русійя», яку видавець його тексту Борис Недков зідентифікував із Сіверським Дінцем[53].

Ще пізніше арабські вчені використовують уже подвійну назву: ал-Бӣрӯнӣ пише *Баґр аç-Çаķāліба ва'р-Рӯс* «Велика Ріка Çаķāлібів і Русів[54], а ад-Дімішкӣ (пом. 1327 р.) подає цю назву як *Нагр ас-Çаķāліба ва'р-Рӯс* — «Ріка Çаķāлібів та Русів»[55].

Ріку Çаķāлібів VIII—IX ст. можна зідентифікувати, враховуючи знахідки арабських диргемів того часу[56]. Це в основному «Путь із Варяг у Греки», отже, Нева — озеро Ладога — ріка Волхов, волоки до Дніпра, з тим, що з Дніпра, оминаючи Дніпрові пороги, переходити волоками до Сіверського Дінця, а опісля цією рікою до Азовського моря (*Меотіс*, араб. *Баṭіґа*), а звідти — до Чорного моря. Але оскільки коліна Дону і Волги були сполучені волоком, постав новий варіант річкового шляху, що доходив до Каспійського моря. Це, мабуть, стало причиною плутанини щодо тих двох рік — ріки *аç-Çаķāліба* і ріки *ар-Рӯс*.

ЕКСКУРС VI

Шлях із Варяг у Греки

Примітки до Екскурсу VI див. на с. 1151—1153, див. ще с. 871, 887.

На початку *Повісті временних літ* наведено географічний опис Східної Європи. Особливу увагу в ньому приділено «шляху з Варяг у Греки».

Хоч немає такого підручника з історії Східної Європи (України чи Росії), де б не згадувався цей шлях, жоден учений ще не пояснив його кінцевий пункт[1].

1.1 Надзвичайно важливим є те, що слово «путь» означає «торговий шлях, гостинець». Для торговельного шляху звичайно прийнято пов'язувати території, через які він пролягає. Не лише товари, а й різноманітні культурні, релігійні та політичні віяння передавалися з одного кінця шляху до іншого. Тому історик Східної Європи не може обійти увагою напрямок, в якому пролягав шлях з Варяг у Греки.

Кожен торговельний шлях обов'язково має два пункти: відправний пункт (=А) та кінцевий (=Б). Обидва ці пункти мусять бути рівного класу, тобто однакового економічного рівня, щоб стати взаємно привабливими.

Наприклад, розглянемо дорогу («путь») з Нью-Йорка до Бостона. Перший та другий пункти цього шляху мають важливі характеристики, що визначають рівність їх класу, а відтак взаємну притягальну силу. Тому, безперечно, шлях (або сучасною мовою магістраль) між Нью-Йорком та Бостоном існує тривалий час. Проте жодної магістралі не може бути між Нью-Йорком та Уелзлі, хоча в останньому й знаходиться один з наймодніших дівочих коледжів Північної Америки. Звичайно ж, Уелзлі не порівняти з Нью-Йорком, і тому, якщо А=Нью-Йорк, то Б ніяк не може бути Уелзлі, а Бостон.

1.2. Відомо, що дискусії про варягів ведуться у наукових колах близько 250 років. Самий термін вже дебатувався в окремому дослідженні[2], тому він не буде початком даної дискусії.

Стосовно ж терміна «Греки», його визначення не становить жодних проблем. Під ним треба розуміти не всю Візантійську імперію, а просто загальний напрям у бік Константинополя. Це тлумачення спирається на тексти літописів, що стосуються періоду X—XI ст., тобто часу розквіту «шляху із Варяг у Греки».

Процитуємо кілька уривків.

(а) 6415/907. Иде Олег на Грекы... и прииде къ Царюграду[3].

(б) 6449/941. Иде Игорь на Грекы... И послаша Болгаре вѣсть ко царю, яко идуть Русь на Царьградъ[4].

(в) 6495/987. И рече имъ Володимеръ: «Идѣте въ Грекы». Они же ...придоша Царюгороду[5].

(г) 6551/1043. Посла Ярославъ сына своего Володимера на Грекы... И поиде Володимер в лодьях и придоша в Дунай и поидоша к Цесарюграду[6].

1.3. Тому почнемо з Константинополя, позначивши його як пункт А на «зворотньому» шляху, тобто «з Греків у Варяги».

Якщо А є Константинополь, то, за нашими методологічними постулатами, пунктом Б мусить бути теж якесь місто, а не країна. Причому це має бути не просто місто, а таке місто, що було привабливе для Константинополя. Очевидно, треба також представити свідчення джерел, які підтверджують, що грецькі торговельні кораблі справді бували там.

Що це за місто?

Цей Екскурс спробує дати відповідь на це питання.

1.4. Для того щоб встановити пункт Б якогось шляху (якщо пункт Б відомий), потрібно дослідити сучасні джерела про активність на даному торговельному шляху. У випадку «шляху з Греків у Варяги» належить проаналізувати дані оригінального джерела X—XI ст., тобто часу найбільшого розквіту шляху.

На жаль, жодне з тогочасних першоджерел не зафіксувало шляху повністю. Тому, щоб реконструювати шлях у всій повноті, необхідно звернутися до кількох джерел (усі вони рівноцінні за ступенем достовірності).

Ще раз потрібно наголосити, що дані джерела повинні бути не лише сучасними подіям, але й добре поінформованими щодо торгівлі й торговельних шляхів.

2. Для початкового пункту й першого відтинку шляху Константинополь—Київ існує чудове першоджерело, а саме розділ 9 *Про управління імперією* трактату з політичної географії тогочасного світу, створеного бл. 950 р. імператором Константином Багрянородним (пом. 959 р.). Там також можна знайти деякі цікаві дані стосовно другого відтинку шляху — з Києва до Новгорода.

Цей імператор-вчений позбирав, тут за своєю звичкою, свідчення досвідчених візантійських мандрівників (купців, дипломатів та ін.). Достовірність цього матеріалу поза всякими сумнівами.

Будь-хто, прочитавши цей розділ, пам'ятає барвистий опис переходу Дніпровими порогами, насичений лінгвістичною інформацією.

2.1. Тут ми наводимо грецький оригінал і переклад[7]:

Грецький текст

9. Περὶ τῶν ἀπὸ ῾Ρωσίας ἐρχομένων ῾Ρῶς μετὰ τῶτ μονοξύλων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

῞Οτι τὰ ἀπὸ τῆς ἔξω ῾Ρωσίας μονόξυλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ῷ Σφενδοσθλάβος, ὁ νἱὸς ᾽Ίγγωρ, τοῦ ἄρχοντος ῾Πωσίας, ἐκαθέζετο, εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τὴν Μιλινίκαν καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγῶγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγραδέ. Ταῦτα οὖν ἅπαντα διὰ τοῦ ποταμοῦ κατέρχονται Δανάπρεως, καὶ ἐπισυνάγονται εἰς τὸ κάστρον τὸ Κιοάβα, τὸ ἐπονομαζόμενον Σαμβατάς. Οἱ δὲ Σκλάβοι, οἱ πακτιῶται αὐτῶν, οἱ Κριβηταιηνοὶ λεγόμενοι, καὶ οἱ Λενζανῆνοι καὶ αἱ λοιπαὶ ' Σκλαβηνίαι τὰ ὄρη αὐτῶν κόπτουσι τὰ μονόξυλα ἐν τῷ τοῦ χειμῶνος καιρῷ, καὶ καταρτίσαντες αὐτά, τοῦ καιροῦ ἀνοιγομένου, ἡνίκα γιαλυθῇ ὁ παγετός, εἰς τὰς πλησίον οὔσας λίμνας εἰσάγουσιν αὐτά. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖναι εἰσβάλλουσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπριν, ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε οὗτοι εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν εἰσέρχονται καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸν Κίοβα, καὶ σύπουσιν εἰς τὴν ἐξάρτισιν, καὶ ἀπεμπολοῦσιν αὐτὰ εἰς τοὺς ῾Ρῶς. Οἱ δὲ ῾Ρῶς σκαφίδια καὶ μόνα ταῦτα ἀγοράζοντες, τὰ παλαιὰ αὐτῶν μονόξυλα καταλύοντες, ἐξ αὐτῶν βάλλουσιν πέλλας καὶ σκαρμοὺς εἰς αὐτὰ καὶ λοιπὰς | χρείας * * * ἐξοπλίζουσιν αὐτά. Καὶ ᾽Ιουνίου μηνὸς τοῦ

ποταμοῦ Δανάπρεως ἀποκινοῦντες, κατέρχονται εἰς τὸ Βιτετζέβη, ὅπερ ἐστὶ πακτιωτικὸν κάστρον τῶν Ῥῶς, καὶ συναθροιζόμενοι ἐκεῖσε μέχρι δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν, ἡνίκα ἂν ἅπαντα ἀποσυναχθῶσι τὰ μονόξυλα, τότε ἀποκινοῦσιν, καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανάπρεως ποταμοῦ. Καὶ πρῶτον μὲν ἔρχονται τὸν πρῶτον φραγμόν, τὸν ἐπονομαζόμενον Ἐσσουπῆ, ὃ ἑρμηνεύεται Ῥωσιστὶ καὶ Σκλαβηνιστὶ μὴ κοιμᾶσαι'· ὁ δὲ τούτου φραγμὸς τοσοῦτόν ἐστιν στενός, ὅσον τὸ πλάτος τοῦ τζυκανιστηρίου· μέσον δὲ αὐτοῦ πέτραι εἰσὶ ῥιζιμαῖαι ' ὑψλαὶ νησίων σίκην ἀποφαινόμεναι. Πρὸς αὐτὰς οὖν ἐρχόμενον τὸ ὕδωρ καὶ | πλημμυροῦν κἀκεῖθεν ἀποκρημνιζόμενον πρὸς τὸ κάτω μέρος ἦχον μέγαν καὶ φόβος ἀποτελεῖ. Καὶ διὰ τοῦτο μέσον αὐτῶν οὐ τολμῶσιν οἱ Ῥῶς διελθεῖν, ἀλλὰ πλησίον σκαλώσαντες καὶ τοὺς μὲν ἀνθρώπους ἐκβαλόντες εἰς τὴν ξηράν, τὰ δὲ λοιπὰ πράγματα ἐάσανρες εἰς τὰ μονόξυλα, εἶθ' οὕτως γυμνοὶ τοῖς ποσὶν αὐτῶν ψηλαφοῦντες * * *, ἵνα μή τινι λίθω προσκρούσωσιν. Τοῦτο δὲ ποιοῦσιν οἱ μὲν πλώπα, οἱ δὲ μέσυν, οἱ δὲ καὶ εἰς τὴν πρύμναν μετὰ κονταρίων κοντοβευόμενοι, καὶ μετὰ τοιαύτης ἁπάσης ἀκριβείας διέρχονται τὸν τοιοῦτον πρῶτον φραγμὸν διὰ τῆς γωνίας καὶ τῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ. Ἡνίκα δὲ διέλθωσι, τὸν τοιοῦτον φραγμόν, πάλιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἀναλαμβανόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι, καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἕτερον φραγμόν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Οὐλβορσί. Σκλαβυνιστὶ δὲ Ὀστροβουνιπράγ, ὅπερ ἑρμηνεύεται 'τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ'. Ἔστιν κἀκεῖνος ὅμοιος τῶ πρώτω, χαλεπός τε καὶ δυσδιέξοδος. Καὶ πάλιν ἐκβαλόντες τὸν λαὸν διαβιβάζουσι τὰ μονόξυλα, καθὼς καὶ πρότερον. Ὁμοίως δὲ διέρχονται καὶ τὸν τρίτον φραγμόν, τὸν λεγόμενον Γελανδρί, ὃ ἑομηνεύεται Σκλαβηνιστὶ 'ἦχος φραγμοῦ', εἶθ' οὕτως τὸν τέταρτον φραγμόν, τὸν μέγαν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Ἀειφόρ, Σκλαβηνιστὶ δὲ Νεασήτ, διότι φωλεύουσιν οἱ πελεκᾶνοι εἰς τὰ λιθάρια τοῦ φραγμοῦ. Ἐν τούτω οὖν τῶ φραγμῶ σκλώνουσιν ἅπαντα εἰς τὴν γῆν ὀρθόπλωρα, καὶ ἐξέρχονται οἱ ὡρισμένοι ἄνδρες φνλάττειν τὴν βίγλαν μετ' αὐτῶν, καὶ ἀπέρχονται, καὶ τὰς βίγλας οὗτοι διὰ τοὺς Πατζινακίτας ἀγρύπνως κυλάττουσιν. Οἱ δὲ λοιποὶ τὰ | πράγματα, ἅπερ ἔχουσιν εἰς τὰ μονόξυλα, ἀναλαμβανόμενοι, τὰ ψυχάρια μετὰ τῶν ἁλύσεων διὰ τοῦ ξηροῦ αὐτὰ διαβιβάζουσι μίλια ἕξ, ἕως ἂν διέλθωσι τὸν φραγμόν. Εἶθ' οὕτως οἱ μὲν σύροντες, οἱ δὲ καὶ εἰς τοὺς ὤμους βαστάζοντες τὰ αὐτῶν μονόξυλα εἰς τὸ τοῦ φραγμοῦ ἐκεῖθεν μέρος διαβιβάζουσον· καὶ οὕτως ῥίπτοντες αὐρὰ εἰς τὸν ποταμὸν καὶ τὰ πετζιμέντα αὐτῶν ἐμβλησκόμενοι, εἰσέρχονται, καὶ αὖθις ἐναποπλέουσιν. Ἀπερχόμε|νοι δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμόν, τὸν ἐπονομαζόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Βαρουκόρος, Σκλαβηνιστὶ δὲ Βουλνη-

πράχ, διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ, πάλιν εἰς τὰς τοῦ ποταμοῦ γωνίας τὰ αὐτῶν μονόξυλα διαβιβάσαντες, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρῶτον φραγμὸν καὶ δεύτερον, καταλαμβάνουσι τὸν ἕκτον φραγμόν, λεγόμενον μὲν Ῥωσιστὶ Λεάντι, Σκλαβηνιστὶ δὲ Βερούτζη, ὅ ἐστιν 'βράσμα νεροῦ', καὶ διαβαίνουσι καὶ αὐτὸν ὁμοίς. Καὶ ἀπὸ τούτου ἀποπλέουσι καὶ πρὸς τὸν ἕβδομον φραγμόν, τὸν ἐπιλεγόμενον Ῥωσιστὶ μὲν Στρούκουν, Σκλαβηνιστὶ δὲ Ναπρεζή, ὃ ἑρμηνεύεται 'μικρὸς φραγμός'. Καὶ διαβαίνουσιν εἰς τὸ λεγόμενον πέραμα τοῦ Κραρίου, ἐν ᾧ διαπερῶσιν ἀπὸ Ῥωσίας οἱ Χερσωνῖται καὶ οἱ Πατζινακῖται ἐπὶ Χερσῶνα, ἔχον τὸ αὐτὸ πέραμα τὸ μὲν πλάτος, ὅσον τοῦ ἱπποδρομίου, τὸ δὲ ὕψος ἀπὸ κάτω ἕως ὅτου παρακύπτουσιν οἱ φίλοι, ὅσον καὶ φθάζειν σαγίτταν τοῦ τοξεύοντος ἔνθεν ἐκεῖσε. Ὅθεν καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον κατέρχονται οἱ Πατζινακῖται, καὶ πολεμοῦσι τοὺς Ῥῶς. Μετὰ δὲ τὸ διελθεῖν τὸν τοιοῦτον τόπον τὴν νῆσον, τὴν ἐπιλεγομένην ὁ Ἅγιος Γρηγόριος καταλαμβάνουσιν, ἐν ᾗ νήσῳ καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν ἐπιτελοῦσιν διὰ τὸ ἐκεῖσε ἵστασθαι παμμεγέθη δρῦν, καὶ θύουσι πετεινοὺς ζῶντας. Πηγνύουσι δὲ καὶ σαγίττας γυπρόθεν, ἄλλοι δὲ καὶ ψωμία καὶ κρέατα, καὶ ἐξ ὧν ἔχει ἕκαστος, ὡς τὸ ἔθος αὐτῶν ἐπικρατεῖ. Ῥίπτουσι δὲ καὶ σκαρφία περὶ τῶν πετεινῶν, εἴτε σφάξαι αὐτούς, εἴτε καὶ φαγεῖν, εἴτε καὶ ζῶντας ἐάσειν αὐτούς. Ἀπὸ δὲ τοῦ νησίου τούτου Πατζινακίτην οἱ Ῥῶς οὐ φοβοῦνται, ἕως ἂν φθάσωσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Σελινάν. Ειθ' οὕτως ἀποκινοῦντες ἐξ αὐτοῦ μέχρι τεσσάρων ἡμερῶν ἀποπλέουσιν, ἕως οὗ καταλάβωσιν εἰς τὴν λίμνην τοῦ ποταμοῦ στόμιον, οὖσαν, ἐν ᾗ ἐστιν καὶ ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου. Καταλαβόντες οὖν οὗτοι τὴν τοιαύτην νῆσον, προσαναπαύουσιν ἑαυτοὺς ἐκεῖε ἕως δύο καὶ τριῶν ἡμερῶν. Καὶ πάλιν τὰ αὐτῶν μονόξυλα, εἰς ὅσας ἂν λίπωνται χρείας, περιποιοῦνται, τά τε ἄρμενα καὶ τὰ κατάρτια καὶ τὰ αὐχένια, ἅπερ ἐπιφέρονται. Ἐπεὶ δὲ τὸ στόμιον τοῦ τοιούτου ποταμοῦ ἐστιν ἡ τοιαύτη λίμνη, καθὼς εἴρηται, καὶ κρατεῖ μέχρι τῆς θαλάσσης, καὶ πρὸς τήν θάλασσαν κεῖται ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Αἰθερίου, ἐκ τῶν ἐκεῖσε ἀπέρχονται πρὸς τὸν Δάναστριν ποταμόν, καὶ διασωθέντες ἐκεῖσε πάλιν ἀναπαύονται. Ἡνίκα δὲ γένηται καιρὸς ἐπιτήδειος, ἀποσκαλώσαντες ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ἄσπρον, καὶ ὁμοίως κἀκεῖσε ἀναπαυσάμενοι, πάλιν ἀποκινοῦντες ἔρχονται εἰς τὸν Σελινάν, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ λεγόμενον παρακλάδιον. Καὶ ἕως οὗ διέλθωσι τὸν Σελινὰν ποταμόν, παρατρέχουσιν αὐτος οἱ Πατζινακῖται. Καὶ ἐὰν πολλάκις ἡ θάλασσα μονόξυλον εἰς τὴν γῆν ἀπορρίψη, σκαλώνουσιν ὅλα, ἵνα τοῖς Πατζινακίταις ἀντιπαρα ταχθῶσιν ὁμοῦ. Ἀπὸ δὲ τὸν Σελινὰν οὐ φοβοῦνταί τινα, ἀλλὰ τὴν τῆς Βουλγαρίας γῆν ἐνδυσάμενοι, εἰς τὸ τοῦ Δανουβίου στόμιον ἔρχονται. Ἀπὸ δὲ τοῦ Δανουβίου κατα-

λαμβάνουσιν εἰς τὸν Κωνοπάν, καὶ ἀπὸ τοῦ Κωνοπᾶ εἰς Κωνστωντιαν * * * εἰς τὸν ποταμὸν Βάρνας, καὶ ἀπὸ Βάρνας ἔρχονται εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν, ἅπερ πάντα εἰσὶ γῆ τῆς Βουλγαρίας. Ἀπὸ δὲ τῆς Διτζίνας εἰς τὰ τῆς Μεσήμβρίας μέρη καταλαμβάνουσιν, καὶ οὕτως μέχρι τούτων ὁ πολυώδυνος αὐτῶν καὶ περίφοβος, δυσδιέξοδός τε καὶ χαλεπὸς ἀποπεραίνεται πλοῦς.

Переклад:

Про прихід русів на кораблях однодеревках з Русі у Константинополь

Кораблі-однодеревки, що прибувають із Зовнішньої Русі[8] до Константинополя, такі: одні — з Новгорода, де сидить Святослав, син Ігоря, князя Русі, інші — з міста Смоленська та Любеча (Теліуца), та Чернігова, та Вишгорода. Всі вони спускаються Дніпром і збираються разом у місті Києві, що також називається Самбатас. Їхні слов'янські данники, так звані кривичі та лензанен, та решта слов'янських країв вирубують однодеревки у своїх горах під час зими, і з наближенням весни і таненням снігу вони зв'язують їх разом і приносять до сусідніх озер. А оскільки ці озера виходять у річку Дніпро, вони припливають звідти у цю річку, і спускаються до Києва, і витягають їх на берег, щоб обладнати їх, і продають їх Русі. Русь купує самі оці корпуси, встановлюючи на них весла, уключини та інше знаряддя, яке вони знімають зі своїх старих однодеревок, і таким чином обладновують їх. А в місяці червні вони вирушають униз по річці Дніпро і приходять до міста Вітечева, яке платить данину Русі, і там вони збираються протягом двох-трьох днів; і коли ці однодеревки збираються разом, то вони виступають і спускаються названою річкою Дніпро. І спочатку вони приходять до першого порогу, який називається Ессоупі, що означає по-руськи та по-слов'янськи «Не спи!»; сам поріг є заввужки з майданчик для поло; посередині його стирчать високі скелі, що виступають неначе острови. Тоді на них наступає вода, здіймається й перекочується на протилежний бік із потужним та страшним гуркотом. Тому Русь не наважується проходити між ними, а вибирається на берег, висаджуючи людей на сушу, але залишаючи решту речей на борту однодеревок; вони потім роздягаються і, обмацуючи своїми ногами, щоб не наштовхнутися на камінь, ... [в тексті пропуск. — *О. П.*]. Це вони роблять, дехто біля носа корабля, дехто посередині, тоді як інші знову біля стерна, відштовхуються киями; і от таким способом вони проходять перший поріг, огинаючи його під берегом. Пройшовши цей поріг, вони підбирають інших з суші і відпливають, і підходять

до другого порогу, що називається по-руськи Оулворсі, а по-слов'янськи Островоуніпрах, що означає «Острів порогу». Він, як і перший, небезпечний, і його просто так не пройти. Вони знову зсаджують людей і проводять свої однодеревки, як і в першому випадку. Так само проходять вони й третій поріг, який називається Ґеландрі, що по-слов'янськи означає «Гуркіт порогу», а потім і четвертий, великий, який називається по-руськи Аейфор, а по-слов'янськи Неасіт, тому що пелікани гніздяться по скелях порогу. На цьому порозі вони витягають ніс корабля якомога далі на сушу. З ними виходять ті, хто призначені нести сторожу, і вони віддаляються. Вони постійно сторожать через печенігів. Інші, взявши речі, які в них були на борту однодеревок, проводять скутих ланцюгами невільників (sic!) суходолом на шість миль, аж поки вони не пройдуть цей поріг. Потім, то тягнучи волоком свої однодеревки, то несучи їх на плечах, вони проводять їх подалі за поріг, а потім, поставивши їх на річку й завантаживши назад свої речі, вони сідають самі й відпливають уже на них. Коли вони підходять до п'ятого порогу, який зветься по-руськи Варуфорос, а по-слов'янськи Воулніпрах, тому що він утворює велике озеро, вони знову проводять свої однодеревки берегами річки, як на першому та другому порогах, і приходять до шостого порогу, який зветься по-руськи Леанті, а по-слов'янськи Вероутці, тобто «Вируюча вода», і їх вони проходять так само. А звідти вони відпливають до сьомого порогу, що зветься по-руськи Строукоун, а по-слов'янськи Напрезі, який означає «Малий поріг». Його вони проходять так званим бродом Краріон, де херсонці переходять з Русі, а печеніги — на Херсон, і цей поріг є завширшки з іподром, а висота від низу до того місця угорі, де приятелі печенігів спостерігають за тим, що коїться внизу, така, що стріла може досягти того, хто стріляє згори. Тому саме отут печеніги приходять і нападають на Русь. Пройшовши це місце, вони доходять до острова Святого Григорія (Хортиця), на якому вони приносять жертви, тому що там стоїть велетенський дуб, і в жертву вони приносять живих півнів. Також вони за своїм звичаєм встромляють там скрізь стріли, а інші кладуть хліб та м'ясо, чи що хто має. Вони також кидають жереб, дивлячись, чи їм просто зарізати півнів, чи також можна з'їсти, чи ж залишити живими. Далі від цього острова Русь не боїться печенігів, аж поки вони не досягнуть річки Селінас. Тож вони відпливають звідти і пливуть чотири дні, поки не досягнуть озера, що утворюється при гирлі річки, на якому є острів святого Айтерія (Березань). Прибувши на цей острів, вони відпочивають там два-три дні. А ще вони переобладнують свої однодеревки потрібним устаткуванням, таким як вітрила, щогли та весла, які

вони приносять із собою. Оскільки це озеро, як було сказано, є гирлом цієї ріки і виходить у море, а острів Святого Айтерія лежить у морі, вони приходять звідти до річки Дністер, і, спокійно діставшись туди, вони знову відпочивають. Проте коли погода несприятлива, вони виходять у море і приходять до річки, що зветься Білою, і так само, відпочивши там, вони знову вирушають і припливають у Селінас, до так званого рукава річки Дунай. І поки вони не пройдуть річку Селінас, печеніги йдуть слідом за ними. І якщо так станеться, що море винесе на берег якусь однодеревку, усі вони висаджуються на землю, щоб спільно захищатися від печенігів. Але вже після Селінас вони нікого не бояться, але, вступаючи на територію Болгарії, вони приходять до гирла Дунаю. Від Дунаю вони просуваються до Конопаса, а від Конопаса до Констанції, а від Констанції до річки Варна, а від Варни вони ідуть до Діціни — усе це знаходиться на болгарській території. Від Діціни вони досягають околиці Месембрії, і дали нарешті закінчується їхня подорож, обтяжена такими зусиллями й жахом, такими труднощами й небезпекою».

2.2. Хоча тут неможливо входити у деталі стосовно типів товарів, які Русь вивозила до Константинополя, тим не менше важливо зазначити, що, згідно з вищецитованими словами Константина[9], зрозуміло, що цими товарами були раби.

3. *ПВЛ* треба ввважати надійним джерелом, коли йдеться про опис наступної ділянки шляху, тієї, що проходила від Києва до гирла річки Нева у Фінській затоці (частині Варязького моря).

Якщо Константин звертає увагу переважно на Дніпрові пороги, то автор *ПВЛ* цікавиться переважно сполученням річкових систем Дніпра та Волхова.

3.1. Треба згадати, що Константин уже подав головні пункти «Зовнішньої Русі», тобто дороги від Новгороду до Києва[10].

Ними були:

(1) Новгород,

(2) Смоленськ,

(3) Любеч,

(4) Чернігів,

(5) Вишгород.

3.2. Цим шляхом від гирла Дніпра до Новгорода (і далі) мав подорожувати св. Андрій від Синопу до Рима, за легендою *ПВЛ*, поданою у недатованій вступній частині *ПВЛ*. Новгород з Києвом уже названі у тій легенді. Крім того, тут також можна знайти кілька інших цікавих деталей, що доповнюють текст. Ці два тексти наведено нижче.

1а. Поляном же жившимъ особѣ по горамъ симъ, бѣ путь изъ Варягъ въ Греки.

И изъ Грек по Днѣпру

И верхъ Днѣпра волокъ до Ловоти, и по Ловоти внити в Илмерь озеро великое, из него же озера потечеть Волховъ, и вътечеть в озеро великое Нево, и того озера внидеть в устье в море Варяжьское.

1б. И по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода прити в Понтъ море, в не же втече Днѣпр рѣка...

1в. А Двина ис того де Оковскаго лѣса потечет, и идет на полунощье и внидеть в море Варяжьское...

Тѣм же и из Руси можеть ити...

по Двинѣ въ Варяги, изъ Варягъ до Рима, отъ Рима же и до племени Хамова[11].

Ондрѣю учащю въ Синопии и пришедшю ему в Корсунь, увѣдѣ, яко ис Корсуня влизь устье Днѣпровское, и всхоте поити в Римъ, и проиде вустье Днѣпровское и оттоде поиде Днѣпру горѣ. И по приключаю приде и ста под горами на березѣ...иде же послѣже бысть Киевъ, и поиде по Днѣпру горѣ. И приде въ Словѣни, идеже нынѣ Новъгородъ...И иде въ Варяги, и приде въ Римъ...[12]

3.3. Слід додати, що збереглася й дещо пізніша версія про шлях з Фінської затоки у Новгород. Вона міститься у тексті договору 1269 р. новгородського князя Ярослава Ярославовича з західними купцями (німецьким Ганзейським союзом, Ґотландом та *aller latinischer tungen*). Цей договір зберігся у Ганзейському архіві у Любеку; його написано середньонімецьким діалектом[13].

Більшість імен, що зустрічаються в тексті, вже були ідентифіковані в російській мові відомим російським істориком німецького походження Філіпом Кругом (1769—1844) в його *Forschungen in der älteren Geschichte Russlands* (надрукованих посмертно 1848 р.)[14].

Було ідентифіковано такі назви:

Berko (шведське Birka)	= острів Березовий (у Фінській затоці),
Ketlingen	= Котлін острів/ Котлінґ,
Aldagen	= Стара Ладога,
Gestevelt	= Ґостинопільська пристань/Ґостинопольє,
Dhrellenborch	= Холопій городок,
Nogarden	= Великий Новгород.

3.4. Тут існує два важливі факти. Як і у випадку з Дніпровими

порогами, також паралельно співіснують географічні імена з двох *linguae francae*: німецької та слов'янської.

3.4.1. Назва *Dhrellenborch*[15] / Холопій городок, розташований за 19 км від озера Ільмень, одразу ж за сполученням річок Волхов та Волховець, заслуговує на нашу увагу: і німецькою, і слов'янською воно означає «Рабське містечко». Варто додати, що це місце розташоване біля озера, що має назву Холоп'є (чи Роб'є) озеро, себто «озеро рабів». Тому можна висловити здогад, що у цьому містечку перебували перед продажем невільники, які належали заможним новгородським купцям (класу огнищан). У самому Новгороді на Наревському Кінці була Холоп'я вулиця, тобто «Рабська вулиця», де продавалися раби. Поблизу знаходилася контора Ганзейського союзу (Нѣмечьський дворъ)[16].

4. Пройшовши цією ділянкою шляху, ми тепер дісталися Фінської затоки. З якихось причин редактор *ПВЛ* не вважав за потрібне продовжити свій опис цього шляху. Однак зрозуміло, що пунктом Б, який би дорівнював Константинополю за комерційним значенням, не був ані Новгород, ані Стара Ладога — адже шлях тривав далі.

Отже, слід розглянути інші джерела.

Фінська затока є частиною Балтійського моря. Для того щоб довідатися про шляхи на Балтійському морі, потрібно знайти відповідне джерело, що датується X—XII ст. Таке джерело справді існує. Це — *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, написана Адамом Бременським. Цей автор був активним у другій половині XI ст., коли торгівля на «шляху із Варяг у Греки» знаходилася у найвищій стадії. Він багато плавав по Балтійському морі. На той час Скандинавський півострів за церковною організацією був підпорядкований Гамбурзькому архієпископу. Адам Бременський зібрав також багато важливих історичних фактів під час особистих розмов із данським королем Свейном Ульвссоном/Естрідсеном (1047—1074).

Незрозуміло, чому й досі жоден з учених, особливо з тих, хто спеціалізується на варязькій проблемі, не включив повідомлення цього першокласного джерела щодо проблем прибалтійських земель до студій над «шляхом із Варяг у Греки».

Адам Бременський не лише простежив наступний «шлях із Варяг у Греки», але також називає місто, що є справжнім пунктом Б нашої схеми.

Йдеться про місто, яке, за оцінкою тогочасного компетентного спостерігача, було найбільшим у Європі тих днів — місто, яке справді відвідували грецькі купці, а також де мали свій осідок варвари (тобто мусульмани) та християни-саксонці. У тому місті можна було при-

дбати будь-які північні товари, а також навіть «атомну зброю» того часу — жахливий «грецький вогонь».

4.1. Опис цього міста представлено Адамом наприкінці книги II, розділ 22 (19)[17]:

22 (19). Ultra Leuticios, qui alio nomine Wilzi dicuntur, Oddara flumen occurit, ditissimus amnis Sclavaniae regionis. In cuius ostio, qua Scyticas alluit paludes, nobilissima civitas Iumne celebrimam prestat stacionem Barbaris et Grecis, qui sunt in circuitu.	За лютичами, яких також називають вілці, приходять до Одера, найбагатшої річки у країні слов'ян. В її гирлі, там, де вона біжить у Скіфське (Балтійське) море, знамените місто Юмне пропонує дуже жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель.
De cuius preconio urbis, quia magna quaedam et vix credibilia recitantur, volupe arbitror pauca inserere digna relatu.	Оскільки те, що розказано про значення того міста, досить незвичайне й маловірогідне, я вважаю за потрібне вставити декілька вартих уваги зауважень.
Est sane maxima omnium, quas Europa claudit, civitatum, quam incolunt Sclavi cum aliis gentibus, Grecis et Barbaris; nam et advenae Saxones parem cohabitandi legem acceperunt, si tamen christianitatis titulum ibi morantes non publicaverint. Omnes enim adhuc paganicis ritibus oberrant, ceterum moribus et hospitalitate nulla gens honestior aut benignior poterit inveniri.	Це справді найбільше з міст Європи; його населяють словяни та інші народи, греки та варвари; саксонці законно дістали собі право оселитися там, навіть якщо вони не могли заявляти про своє християнське віросповідання. Для всіх поки що чинні поганські звичаї. Поза тим, звичайно, важко знайти народ, який є більш чесний та дружній за способом життя.
Urbs ilia mercibus omnium septentrionalium nationum locuples nihil non habet iocundi aut rari. Ibi est Olla Vulcani, quod incolae «Grecum ignem» vocant, de quo etiam meminit Solinus. Ibi cernitur Neptunus triplicis naturae: tribus enim fretis alluitur ilia insula, quorum aiunt unum esse viri/dissimae speciei, alterum subalbidae, tertium motu furibundo perpetuis saevit tempestatibus.	Місто заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит. Тут є «горщик Вулкана», як місцеві жителі називають «грецький вогонь». Солінус також згадує про нього. Тут Нептун також показується у троїстому вигляді, оскільки острів омивається трьома морями, одне з яких, кажуть, дуже зелене, друге — біле, а третє весь час вирує від штормів.
Ab ilia civitate brevi remigio traiicitur hinc ad Dyminem urbem, quae sita est in hostio Peanis fluvii, ubi et Runi habitant	Після невеликої подорожі човном з веслами від цього міста можна приплисти у місто Димін (Demmin) у гирлі Пеене, де живуть рани.
Inde ad Semland provinciara, quam possident Pruzi.	Звідти приходять у Семланд (*Samland*), який є у володінні прусів (*Pruzi*).
Iter eiusmodi est, ut ab Hammaburg vel ab Albia flumine VII^{mo} die pervenias ad Iumne civitatem per terram; nam per mare navim	Ітенерарій подорожі є такий, що вирушивши з Гамбурґа та Ельби, міста Юмне можна досягти сушею за сім днів; для

ingrederis ab Sliaswig vel Aldinburg, ut pervenias ad Iumne.

морської подорожі треба сісти на корабель у Шлезвіґу або Альдінбурґу (Ольденбургу), щоби досяти Юмне (Воліна).

Ab ipsa urbe vela tendens XIIIIcimo die ascendes ad Ostrogard Ruzziae. Cuius metropolis civitas est Chive, aemula sceptri Constantinopolitani, clarissimum decus Greciae[17].

Виходячи з цього міста, за чотирнадцять днів плавання доходять до Острогарда (Новгорода) у Руцції (Русі), чия столиця є Київ — суперник Константинополя — великої окраси Греції.

4.2. З цього уривка ми дізнаємося, що остання ланка «шляху з Греків у Варяги» проходила морем з Новгорода до Юмне (Воліна) й тривала чотирнадцять днів.

Підсумуємо: західнобалтійський порт Волін/Юмне і був отим пунктом Б, другим кінцевим пунктом «шляху з Варяг у Греки».

5. Арабська подорожна та географічна література називає лише один пункт на Балтійському морі — Волін.

5.1. Відомий арабо-іспанський дипломат та купець єврейського походження Ібрāгīм б. Я'кӯб ат-Ṭуртӯшī здійснив бл. 965 р. подорож до імператора Оттона I та деяких слов'янських земель. Він занотував свої спостереження про оцю столицю балтійської торгівлі. На жаль, його праця збереглася лише у передачі Абӯ 'Убайда 'Абдаллāга ал-Бакрī (пом. 1094 р.) в його книзі «Кітāб ал-масāлік вал-мамāлік».

Ось арабський текст з перекладом:

وفي الغرب من هذه المدينة قبيلة
من الصقالبة يقال لها أمة ولنانه
وهى فى غياض من بلاد مشقه
مما يلى المغرب وبعض الجوف

На захід від цього міста [жінок] — плем'я (*qabīla*) з Çаķāліба, яке зветься народ ('umma) Валінана [*Welinān*-], і він [проживає] у хащах на захід від країни Машка ([*Meško*], тобто майбутньої Польщі) і частково на півночі.

ولهم مدينة عظيمة على
البحر المحيط لها اثنا عشر بابا

Вони мають величне (*'azīma*) місто на Балтійському морі (*Baḥr al-Muḥīṭ*); в ньому дванадцять воріт.

ولها مرسى وهم يستعملون
له شطور اجذال

У ньому є пристань (*marsan*), побудована на вбитих пнях (*šutūr ajdhāl*).

وهم يحاربون مشقه وشوكتهم شديدة

Вони (народ Валінāна) воюють проти Машка, і відома їхня хоробрість.

وليس لهم ملك ولا ينقادون لأحد وانما الحكام فيهم أشياخهم.[18]

В них немає короля і вони нікому не підпорядковуються; ними управляють старці.

5.2. Арабо-іспанський географ Абу-л Ґасан ʻАлī б. Мӯсā Ібн Саʻӣд (пом. 1274 чи 1286 р.) переповів іншу стародавню версію опису порту Волін. Він подає для нього ім'я, що також засвідчене у праці відомого саксонського історика Тітмара, єпископа Мерзебурзького (пом. 1018 р.). Описуючи події 1007 р., Тітмар пише:

Regi pascha Ratisbone celebranti	Поки король (Генріх II, 1002—1024) святкував
De Liuticis et ab hiis,	Пасху у Регенсбурзі,
Qui a civitate magna Livilni	прибули посли від лютичів
Dicta missi fuerant...[19]	та великого міста, званого *Лівілні*.

Оскільки зберігся оригінальний рукопис Тітмарової праці, автентичність тексту є поза сумнівами. Арабська форма, яку вживає Ібн Саʻӣд, — *lwylnyh* [*Livilni-*], — точно відповідає латинській формі *Livilni*.

5.2.1. Текст цитується у викладі Ісмāʻіла б ʻАлī Абу'л-Фідā' (пом. 1331):

عن ابن سعيد
ومدينة لويلنية (Codex لويالنية)
يقال انها كانت لاعظم
ملوك الصقلبة
وهى موصوفة بالكبر

З Ібн Саʻӣд:
Місто *Lwylnyh* [Лівілні].
Вони кажуть, що воно належить наймогутнішому
королеві (malik) Çакāліба. Звичайно його описують як велике (bil-kibr)

ومرساها فى البحر المحيط
مقصود يجتمع فيه المراكب
الكثيرة

Його пристань (marsan) [розташована] на Балтійському морі [baḩr al-Muhīt]
і вважається пунктом призначення для багатьох кораблів

وأحسن مراسى تلك الجهة.[20]

Це найкращий (aḥsan) порт регіону.

6. Апріорно можна сподіватися, що стара скандинавська традиція повинна була б мати хоч якісь записи про балтійських піратів, купців та торгівців, а також найважливіші торговельні порти на цьому морі. І дійсно, така традиція збереглася в історичних джерелах та саґах. Історичні праці — це переважно норвезька та данська історіографії XII—XIII ст.: Теодорікова *Historia de antiquitate regum Norwagiensium*, *Historia Norwegiae*, *Historia Regum Daniae* Свенда Ааґесена, *Gesta Danorum* Саксона Граматика тощо[21].

Більше того, єдине місце на берегах Балтійського моря, навколо якого розвинувся цілий цикл героїчних піратських саґ, не був ані Бірка (розквіт бл. 800—975 рр.), ані Сіґтуна (на шведському березі Балтійського моря), а швидше Волін, який записано під ґерманським іменем Йом/ Йомсбурґ.

У даному випадку йдеться про знамениту саґу про йомсвікінґів, яку було створено незадовго перед 1200 р. (*Jómsvíkinga saga*)[22].

Нема потреби доводити правдивість подій, що належать до останнього десятиліття X ст., про які оповідають оці саґи. Тому історичність їх головного героя Пална-Токі не буде піддаватися перевірці, так само як і факт, чи в дійсності він дістав район, названий Jóm, від Буріцлейва, короля Вендланду, для того, щоб «правити королівською землею й захищати її».

Нам важливо, що саґа представляє двомовне ґермано-слов'янське середовище і що єдиним балтійським містом, яке було обране за центр подій цього циклу скандинавських саґ, фактично стало місто Волін з його двомовною традицією.

6.1. Вчені першої половини XX ст. довели, що *Jóm/Jómsborg/Jumne* був ґерманською формою назви міста-держави, яке по-слов'янськи звалося Волін, а в латинізованій формі як *Julin* (> *Livilni*). Він представляв культурне середовище на межі двох лінгвістичних ареалів — слов'янського та ґерманського[23]. Обидві *linguae francae* — ґерманська та слов'янська — співіснували там одночасно й на рівних (подібно до сучасної Канади). Як ґерманські, так і слов'янські харизматичні клани водночас там активно діяли.

6.2. Тут же приходить на думку двомовний запис імен Дніпрових порогів Константином Багрянородним.

7. Історики не могли встановити місцезнаходження міста Воліна/Jóm (Jumne) протягом тривалого часу. Лише 1934 р. німецькі археологи О. Кункель та К. А. Вільде таки знайшли сліди великого порту на острові, що знаходився у гирлі *Diewenow/Dziwna*.

Тоді ж почалися систематичні розкопки. Їх перервала війна 1940 р. 1939 р. головний дослідник К. А. Вільде зробив звіт про свої знахідки 1934 р., який з'явився другим виданням 1952 р. у Гамбурзі[24].

Обидва археологи О. Кункель та К. А. Вільде також надрукували у Штеттіні 1941 р. звіт про майже всю першу фазу розкопок (1934—1940)[25].

1952 року польські археологи під керівництвом Владислава Філіповяка зуміли відновити ці розкопки, які тривають і сьогодні. Перший звіт Філіповяка було надруковано 1964 р. Монографія Лєха Лєцєєвіча про початковий період прибережних міст у Західному Помор'ї, опублікована 1962 р., стала важливим додатком до досліджень Воліна[26].

Тепер не підлягає сумніву, що Волін/Jóm виник як портове місто у першій половині IX ст. і залишався містом і торговельним центром, поступово розростаючись, до 60-х рр. XII ст., коли данці його зруйнували.

Поряд із залишками порту й фортеці було відкрито цілу мережу вулиць, вимощених стовбурами дерев, а також дороги на палях.

Залишки виробів навіть у найдавніших шарах Воліна вказують, що там існували розвинені ремесла. Наприклад, були відкриті такі об'єкти, як майстерні для обробки янтарю, а також скловарня та майстерня для обробки кольорових металів першої половини X ст.

8. Ось тепер ми досягли кінця Варязького (Балтійського) моря, на його варязькому, тобто південно-західному березі. Там треба шукати центр варягів — найактивнішого елементу у Центральній та Східній Європі того часу, характерною ознакою якого була двомовність.

Очевидно, Волін став найважнішими центром варягів у XI—XII ст., у часи створення Київського та Новгородського літописів.

У той час «шлях із греків у варяги», про який звичайно говорили як про «путь з варяг у греки», там і закінчувався.

Однак у IX ст., на час створення місцевої державної організації історичної Східної Європи, центром варягів був спочатку Рерік/Любека, а після його зруйнування — Гайтабу/Гедебю/Шлязвік.

Додаток до Екскурсу VI

Дніпровський шлях, описаний у Екскурсі VI, не вживався до бл. 930 р., себто до часу, коли Ігор не здобув Київ, що перебував досі в хазарських руках. У «Походженні Русі», т. I було показано, що похід Русі на Царгород не йшов Дніпровським шляхом, а починався із Полоцька[1]. Також Олег, що княжив у Полоцьку (на с. 234 помилково названий Ігор), в р. 911 йшов тим же шляхом проти Візантії.

Цей міжнародний шлях виходив із Північного моря через південно-ютландську водну дорогу (Треене, Шлейфіорд) до Балтійського моря і через Балтійське море і Ризьку затоку до Західної Двіни (де лежав Полоцьк), опісля волоками до Дніпра, а звідти знов волоками до Сіверського Дінця, поки він вливався у Дон, опісля через Азовське море (Елліпалтар давньоскандинавських джерел) до Чорного моря і через нього до Середземного моря.

Що Русь у IX ст. приходили до Візантії через Азовське море і Крим, свідчить тодішня назва, яку візантійці вживали для них, а саме тавроскіфи, себто кримські скіфи. Відомий авторитет у візантійсько-давньоруських проблемах Василій Григорович Васильєвський так коротко схарактеризував ситуацію: «Одним словом, мы хотим сказать, что все известия о Руси и о Русских до половины IX века относятся к Тавроскифам и объясняются отожествлением Руси с Тавроскифами»[2]; див. с. 607 цього тому.

Примітки

[1] Походження Русі. — Т. 1. — С. 224, 233—234; див. також т. 2. — С. 871.

[2] Васильевский В. Г. Труды. — Т. 3. — Петроград, 1915; репринт: Вадуц, 1968. — С. XXXII.

ЕКСКУРС VII

Про хронологію Олава Трюґґвасона та Володимира Великого: порівняльна хронологія саґи як історичне джерело

У пам'ять моїх дорогих скандинавських друзів
Аґнете Лот та Йона Гельґасона

Примітки до Екскурсу VII див. на с. 1153—1161.

I.1

Олав Трюґґвасон відіграв у норвезькій історії виняткову роль правителя, який запровадив християнство у своїй країні, проте його біографія ніколи ще не була предметом монографічного дослідження якогось сучасного історика — норвезького чи іноземного[1]. Навіть дата його народження залишається суперечливим питанням[2], для вирішення якого, здається, вчені вже втратили надію знайти впевнену відповідь.

На щастя, справи не такі вже й кепські. Ісландці, які на кілька століть стали охоронцями давньонорвезького минулого, дуже шанували Олава Трюґґвасона, тому що визнавали його своїм хрестителем. Йому присвячено щонайменше чотири саґи з тих, що дійшли до нас. Хоч їхня інформація дуже часто повторюється, все ж вони таки доповнюють одна одну. А деякі з ісландських повідомлень про Олава Трюґґвасона можна узгодити в часі з іншими джерелами, наприклад, з поезією скальдів, Адамом Бременським, а насамперед — англійськими та давньоруськими літописами.

Ось ці чотири саґи про Олава Трюґґвасона:

1) *Óláfs saga Tryggvasonar* Одда Сноррасона (далі *ОсТ*) — праця бенедиктинського Тінґейрарського монастиря у північній Ісландії. Є переконливі підстави висловити здогад, що Одд написав свою саґу латиною бл. 1190 р. Вона збереглася у перекладі давньоісландською на початку XIII ст., але найкращий рукопис (AM 310, 4to=A) було переписано у Норвегії ближче до кінця XIII ст.[3].

2) *Óláfs saga Tryggvasonar* є найдовшою (28 019 слів) єдиною саґою і в першому томі *Heimskringla* (далі *Гкр*) Сноррі Стурлусона (1179—1241). «Геймскрінґла» була записана в Ісландії між 1220 та 1230 рр.; базовий рукопис — це так звана *«Крінґла»*, що збереглася у двох копіях початку XVIII ст. (AM 35, fol., та Sth 18, fol. = K.)[4].

3—4) Енциклопедичне зібрання, яке вчені називають *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (далі *ОсТм*), ймовірно було укладено бл. 1300 р. Берґом Соккасоном, ченцем з Тінґейрара[5], який пізніше став (від 1322 р.) абатом іншого ісландського монастиря — Мунка-Твера. Воно існує тепер у двох редакціях: AM 61, fol. (ісландська, від XIV ст.; базовий текст)[6] та *Flateyjarbók* (далі *Флат*; ісландський рукопис бл. 1380—1394 рр.)[7]. Проте ця енциклопедична праця включала значною мірою старіший ісландський переклад другої тінґейрарської саґи *Óláfs saga Tryggvasonar*, що спочатку була написана латиною бл. 1200 ченцем Ґуннлауґом Лейвсоном (пом. 1218/1219 р.). На щастя, Бярні Адальбярнарсон правильно розпізнав, що розділ про Олавову хронологію в *ОсТм* походить від оригінальної праці Ґуннлауґа[8].

I.2

Одд Сноррасон, перший ісландський біограф Олава Трюґґвасона, стверджував, що він знайшов у матеріалі, який існував у його часи (бл. 1190), дві версії хронології Олава Трюґґвасона (далі ОТ): першу створив Арі Мудрий (1067—1148) — батько ісландської історіографії, написану розмовною мовою, а другу — якийсь анонімний «учений чоловік».

Перевіряючи правдивість обох версій, Одд Сноррасон став на бік версії анонімного автора. Він навів тільки підсумок Арія, не позначивши компонентів свого подання. Наведемо Оддів текст разом з перекладом[9]:

25.1. Þat finnz i frasogn Ara hins froða oc eru þeir fleire er þat sanna at Olafr T.s hafi ij uetr	Це було знайдено у записі подій (frásǫgn)

haft oc XX þa er
hann com i land.
oc tok riki
en hann reð firir v. uetr
En þo eru þeir sumir menn fróðir
er sua vilia segia
oc þui trua at sua se at
hann hafi haft ij oc XXX vetra
er hann tok rikit.
oc þat scal nu sanna huersu þeir
telia.

Арі Мудрий — і більшість [учених]
підтвердить це — що Олав Трюґвасон був
віком XX і II [=22] роки, коли
він прийшов у країну [Норвегію] і
оволодів державою.
І правив він V [=5] років.
Але існують деякі вчені мужі
(menn fróðir), які виводитимуть
і вважатимуть, що йому [ОТ] виповнилося
XXX і II [=32] роки, коли
він сів на троні [Норвегії].
Тут буде показано, яким чином вони
рахували.

Þat segia þeir þa er Tryggui konungr
faþir hans var uegiN at Olafr var
þa i moður quiði oc
var fóddr þat.
oc var einn uetr með moður feþr
sinum oc moður með leynd.

Вони кажуть, що коли короля Трюґві,
його батька, було вбито, Олав усе
ще перебував у череві [своєї] матері і
народився того самого року.
Потім він переховувався один рік
разом зі своєю матір'ю в діда по матері.

Oc siþan for hann austr i
Suiþioð. a fund Hakonar
gamla firir motgangi
Hakonar j. oc
Gunnhilldar.
Oc for þa um eyði
merkr oc scoga, oc var þar
ij uetr með Hakoni gamla.
oc er hann for brot þadan þa
var hann þrevetr.
Oc er hann for skiferðum oc
hann var hertakiN
er hann ætlaði i Garða
þa tocu heiðnir menn

Звідти він прибув до
Швеції, де він перебував у Гакона
Старого через ворожість Гакона ярла
та Ґуннгільди.
Він подався туди через безлюдні
болота й ліси і залишався там
з Гаконом Старим впродовж II [=2] років.
Коли він поїхав звідти,
йому було три роки.
Потім він подорожував морем і
потрапив у полон [до естів] —
він хотів [піти] у Ґардр
[=Новгородську Русь]; поганці
[ести]

þau oc hafðu i sinu
valldi oc var hann i þessi
anauð vi uetr.
En i Gorðum austr
oc austrholfunni veri hann xi ar.

захопили його і тримали
у своїх руках; і так він пробув
у неволі VI [=6] років.
Потім він пробув на сході у Ґардарі
[Новгороді] та на Сході XI
[= 11,*IX = 9; див. с. 892] років.

En i Vinðlandi
iij uetr.
oc þa for hann til Danmerkr
oc til Irlandz. Oc tok þar
helga skirn af abota.

Потім він пробув у Вендланді
III [=3] роки.
Потім він подався у Данію
та Ірландію; також його
охрестив [на острові Сілі/Scilly в Англії]
один абат

Þeim er fullr var af helgum anda.
oc i Uestrlondum
var hann ix ár.
Oc eptir þat for hann af

і наповнив його Святим Духом.
Потім він [був] у Вестланді
упродовж IX [=9] років.
І потім він вирушив з

Englandi	Англії [щоб перебрати владу у Нор-
oc hafði þa ij uetr	вегії];
hins fiorþa tigar.	тоді йому було тридцять
	і два роки [=32].

Перш ніж перейти до наступного тексту, нам потрібно виправити одну помилку, зроблену переписувачем ОсТ, — це уточнення має важливе значення для нашої справи. Одд заявляє, що Арі виділив ОТ двадцять два роки, поки той повернувся до Норвегії. 1853 р. Петер Андреас Мунх у його першому виданні Оддової саґи (за кодексом Sth, mbr. 4to = S) вже висловив припущення, що Арієве «XX та ij» мусить бути виправлене (згідно з *Ágrip*-ом[10]) на «XX та vij»тобто двадцять сім[11]. Цю поправку було прийнято — і цілком слушно — сучасними вченими[12]. Я міг би додати, що одна з цитат в *ОсТм* з Арієвого твору чітко стверджує, що Арі вирахував рік 968 як рік народження ОТ[13], а тому запропоноване уточнення є правильним (тобто 995 = 968 + 27).

I.3.

Ґуннлауґ Лейвссон вирішив, що його саґа була б точнішою, якби вона не повторювала Одда, який просто цитував елементи, вирахувані двома вченими. Швидше він представив матеріал у вигляді ораторії[14], а саме як промову про свою одісею, що ОТ представив перед асамблеєю, відомою як «Тінґ». Ось цей перелицьований список[15]:

105. ...En er Eiriks s(ynir) hófðo	Проте коли сини Ейріка зайняли
riki tekit. þa suiku þeir TryGva	королівство, вони діяли зрадливо щодо
konung foður minn ok drapu	мого батька, короля Трюґві, і вбили
hann ítrygð at raði	його під час перемир'я, за порадою
Gvnnhilldar moþur siNar	їхньої матері Ґуннгільди;
þa er ek var ímoður kuiði.	я тоді ще був у череві [моєї] матері.
Sv hin sama Gvnnhilldr	Ота сама Ґуннгільда
setti margar gilldrvr með sinni	підступно розставила багато капканів,
slægð at veiða mik ok af	щоб упіймати мене й позбавити мене
lifi taka þegar ek var fæddr.	життя, як тільки я народився.
Var Astriðr moðir mín ok ek	Моя мати Астрід і я
enn fyrsta uetr leyniliga	пробули у схроні перший рік мого життя
aa Ofro stòðum með Eiriki	в Опростаді разом з її батьком
foðvr hennar.	Ейріком.
En fyrir vm sat ok vęlræði	Але через довге чекання та
GuNhilldar treystiz hann eigi	підступи Ґуннгільди він не наважився
at hallda okkr lengr her	утримувати нас довше
ilandi.	у цій країні.
for moþir min þa með mik	Моя мати, змінивши зовнішність та
hvlðu hòfdi ok helldr	переодягнувшись біднячкою,

faa tækliga avstr i Sviþioð.
þar duòldumz vit .ij. aar
jvtlegð með Hakoni gamla.
Hefði Gvnnhilldr þa fangit mik
með svik ræðum fyrir sína
sendi menn ef sa goði maðr
Hakon gamli hefð eigi
halldit mik með valldi
ok hòfðing skap fyrir hennar
eptir sokn fyrir sakir
vínskapar við Eirik moþur foþur
minn.
Þvi nærst þa er ek var
þreuetr.
forvm vit moðir min or Sviþioð
skipferði ok ætlaðum austr i
Garða Riki aa fvnd Sigurðar
broður hennar.
þa maettv ver vikingum ok
vórum hertekin ok selld mansali.

en svmt foroneyti ockart drepit.
skilði þar með okkr moþur
minni sva at ek sa hana
alldri siþan. Ek var þa selldr
við verði sem aðrir mans menn.
var ek .vi. vetr i þeiri aa
navð aa Eist landi.
þar til er Sigurðr moþur
broðir minn leysti mik þaðan.
ok flutti mik þaðan með ser austr
i Garða Riki. þa var ek .ix. vetra

Aðra. ix. uetr var ek i Gòrðum.
enn i vtlegð. þo at fyrir mann
doms sakir goðra hofþingia
væra ek þar vel halldinn.
þar næst var ek aa Vind landi .iij. vetr.
en .iiij. fyrir vestan haf
i hernaði.

принесла мене на схід у Швецію.
Там ми прожили два роки
вигнання в Гакона Старого.
Ґуннгільда схопила б мене
зрадницьки своїми підісланими,
якби той добрий чоловік,
Гакон Старий, не
врятував мене від її переслідувань
своєю силою та владою
через
його дружбу з Ейріком,
батьком моєї матері.
Потім, коли мені було
три роки,
моя мати і я попливли із Швеції,
намагаючись прямувати на схід
у Ґардарікі (=Новгород) і
відвідати її брата Сіґурда.
Там [під час подорожі] ми зустрілися
з вікінґами,
і були захоплені у полон, і продані
у неволю,
дехто з наших супутників загинув.
Мене розлучили з моєю матір'ю,
так що я відтоді з нею вже
не зустрічався. Мене тоді продали
за гроші, як і інших невільників.
Я перебував у неволі шість років
в Естланді,
поки Сіґурд, брат моєї матері,
не викупив мене з полону
і не взяв мене із собою на схід
до Ґардарікі [Новгорода], тоді мені
було дев'ять років.
У Ґардарі я прожив дев'ять років,
усе ще у вигнанні, хоч мене утримували
пристойно людяністю
приязних правителів.
Потім я провів три роки у Вендланді,
а [наступні] чотири роки у Західному
морі [на Британських островах] як
вільний здобичник.

I.4

Сноррі Стурлусон не наводить хронологічного списку у своїй *ОсТ*, навіть прихованого, як у Ґуннлауґа; проте у відповідних розділах він подає дані про тривалість епізодів ОТ у відносному хронологічному порядку. Досить цікаво, що вони узгоджуються із тими, що читаємо у Ґуннлауґа:

(розд. 6)... þa hafði hon verit tvá vetr með Hákoni gamla	На той час вона [Астрід] пробула два роки з Гаконом Старого.
Óláfr var þá þrevetr[16].	Олаву тоді виповнилося три роки.
(розд. 6)... Óláfr var sex vetr á Eistlandi í þessi útlegð[17].	Олафр пробув шість років в Естланді як вигнанець.
(розд. 8)... Óláfr var níu vetra, er hann kom í Garðaríki, en dvaldisk þar með Valdamar konungi aðra níu vetr[18].	Олаву було дев'ять років, коли він прийшов у Ґардарікі [Новгород] та жив там тоді з королем Володимиром ще дев'ять років.
(розд. 29) Óláfr Tryggvason var þrjá vetr á Vinðlandi[19].	Олав Трюґвасон пробув три роки у Вендланді.
(розд. 30)... Óláfr Tryggvason var fjóra vetr í hernaði síðan er hann fór af Vinðlandi, til þess er hann kom í Syllingar[20].	Олав Трюґвасон займався чотири роки грабунком, після [проживання] у Вендланді, поки він прибув на острови Сілі.

I.5

Анонімна праця *«Ágrip af Nóregs konunga sogum»* («Підсумок саґ [історій] королів Норвегії») є єдиною норвезькою стислою історією XII ст., що її було написано норвезькою розмовною мовою. Як і Оддову працю, її було створено бл. 1190 р., але в Норвегії[21]. Єдиний рукопис, що зберігся, належить ісландцям, і його скопіювали у першій половині XIII ст. (AM 325 II, 4to)[22].

Хоч *«Агрип»* як узагальнення, не містить спеціальної саґи про ОТ, тим не менше цікаві його норвезькі відомості (на додаток до тих, що одержано з ісландських джерел), а особливо деяка хронологічна інформація.

Перш за все, *«Агрип»* (як *«Historia Norwegiae»*)[23] переповідає дві версії смерті Трюґві: одна (норвезька версія) приписує від рук його власних йоменів, а інша стверджує, що вона сталася завдяки злодійству королеви Ґуннгільди та її синів[24].

16. En til ríkis eptir Hákon jarl steig Óláfr Tryggvasonr ok tígnaði sik konungs nafni í Nóregi, er ættar rétt átti af Haraldi hárfagra, þvi at Óláfr hét sonr Haralds, er faðir var Tryggva, er of daga Gunnhildarsona tók konungs nafn ok vald á Raumaríki ok var þar tekinn af lífi á Sótanesi ok er þar heygðr, ok kalla menn þar Tryggvareyr.	По [смерті у 995 р.] Гакона ярла Олав Трюґвасон зійшов на трон і взяв ім'я короля у Норвегії, на яке він мав законне право через Гаральда Світловолосого, тому що Гаральдовим сином був Олав, який став батьком Трюґві, який [Трюґві] взяв собі ім'я короля в дні Ґуннгільдиних синів і правив у Раумарікі. А край було покладено його життю у Сотанесі. І поховано його було в одному місці.

Люди називають його Горбок Трюґґві[25].

En aftak hans segja eigi
allir einum hætti, sumir kenna
búǫndum, at þeim þótti yfirboð
hans hart ok drápu hann á þingi.
Sumir segja, at hann
skyldi gera sætt við fǫðurbró-
ðursonu sína, ok tóku þeir hann
af með svikum ok illræðum Gunn-
hildar konungamóður, ok trúa því
flestir.

Не всі подають загибель [Трюґґвіву]
однаково; дехто приписує її
одному йомену (bœndr), тому що він був
розлючений його [Трюґґві] жорстоким
правлінням і вбив його у тінгу.
Інші кажуть, що він сподівався укласти
угоду з синами брата його батька,
але вони вбили його
через зраду та злодійство
з боку королеви-матері Ґуннгільди, при-
чому люди вірять [другій версії].

Деякі деталі стосовно другої версії подано у § 9[26]:

Haraldr gráfeldr g[erði fǫr]
[at] Tr[ygg]va brœðrung sínum
ok drap hann]. En Þórólfr lúsa[r]skegg
hljóp [und]an síðan með Óláf,
son Tryggva konungs.

Гаральд Сіра Шкіра подався до
Трюґґві, свого кузена, й
вбив його. Але Торольв лусарскеґґ
Втік звідти з Олавом,
Сином короля Трюґґві.

«Аґрип» дотримувався норвезької традиції, яка стверджувала, що ОТ було три роки на час батькової смерті і що його було вислано геть через громадянську війну[27]:

17. En eptir fráfall hans
þá flýði Ástríð[r], er Tryggvi
hafði fengit á Upplǫndum,
braut til Orkneyja með Óláfi
þrévetrum,
syni sínum ok Tryggva,
at forðask bæði fláræði

Gunnhildar ok sona hennar ok
Hákonar jarls, er ǫll kippðusk þá
enn um Nóreg, því at eigi váru
þá enn synir Gunnhildar af lífi

teknir.
Ok kom hón til Orkneyja
með þrimr skipsǫgnum[28].
En með því at eigi mátti leynask

ferð hennar ok mart kunni til svika
gerask, þá sendi hón barnit á
braut með manni þeim, er sumir
kalla Þórólf lúsarskegg.

По смерті [Трюґґві], втекла
Астрід, з якою Трюґґві одружився
у [Норвезькому] Уппланді, разом з
трирічним Олавом, її сином
від Трюґґві,

для того, щоб уникнути небезпеки,

як підступності Ґуннгільди та її синів,
так і Гакона ярла, бо всі вони
боролися один з одним за
Норвегію, оскільки [на той час] синів
Ґуннгільди
усе ще не було вбито.
Вона [Астрід] прибула на Оркнеї
з трьома корабельними екіпажами.
Позаяк було неможливо приховати
її подорож
і багато зрад могло трапитися,
вона відіслала дитя разом зі своїм
[довіреним] чоловіком, якого одні звуть

Торольв люсарскеґґ,

ok hafði hann barnit á launungu á braut til Nóregs ok flutti með miklum ótta til Svíþjóðar.	і він приніс дитя [з собою] у великій небезпеці у Швецію

Норвезький автор *«Agrip»* (й *«Historia Norwegiae»*, як було зазначено вище) подає власну назву Голмґард (=Новгород), а також розповідає, що центр естонських піратів знаходився на острові Ейсюсла (*Eysýsla/Ösel/Saaremaa*)[29]. Астрід, звичайно, не їздила у Новгород, і жодного сліду немає від піратської історії еллиністичного типу, що містила б одні вигадані власні імена[30]:

Ok ór Svíþjóð vildi hann fara til Hólmgarðs, því at þar var nǫkkvut ætterni hans.	І з Швеції він [Торольв] намірявся податися у Голмґардр [Новгород], тому що [там] був якийсь родич його [ОТ].
En þá kvámu Eistr at skipi því, er hann var á, ok var sumt drepit af, en sumt hertekit, fóstri hans drepinn, en hann hertekinn fyr ey þeiri, er heitir Eysýsla, en síðan seldr í nauð.	І тоді ести напали на корабель, він [ОТ] був на ньому; декого [з пасажирів] було вбито і декого взято у полон. Його названий батько загинув, а його [ОТ] було забрано на на острів, що називався Ейсюсла [Езель], і там його [ОТ] було продано у неволю.

З §18 ми дізнаємося, що Олавові було 12 років, коли його звільнили від рабства й забрали до Новгорода, де він зміг помститися за смерть свого названого батька Торольва[31]:

18. En guð, er þetta barn hafði kosit til stórra hluta, stillti hónum til lausnar með þeim hætti, at maðr kom til Eistlands, sendimaðr konungs af Hólmgarði, er var sendr at taka skatt af	Але Бог, який обрав те дитя для великих справ влаштував його вивільнення у такий спосіб, що намісник прийшов у Естланд, legatus[32] (sendimaðr) від короля Голмґарда [Новгорода], щоб зібрати данину (skatt)
landinu ok var frændi barnsins ok leysti frænda sinn ok hafði til Hólmgarðs, ok var hann þar umb hríð, svá at ekki var margra manna vitorð á hans ætterni.	з тієї землі. Він був родичем тієї дитини, він звільнив свого родича [ОТ] і забрав його у Голмґард [Новгород]. Він [ОТ] залишався там якийсь час, але небагато людей знали про його [королівське] походження.
En þá er hann var tólf vetra gamall[33], þá gerðisk svá til, at um dag nekkvern á torgi, þá kenndi hann í hendi manni øxi þá, er Þórólfr hafði haft, ok leitaði eptir atburðum, hvé	І коли йому виповнилося дванадцять років так сталося одного дня на ярмарку (torg), він впізнав у руках одного чоловіка сокиру, що колись належала Торольвові, і він запитав про обставини,

hónum hefði sú øx komit,
ok varð af hins andsvǫrum sannfróðr,
at þat var bæði øx fóstra hans
ok svá bani, ok tók øxina ór
hendi hónum ok drap þann, er
þangat hafði, ok hefndi
svá fóstra síns.

за яких він дістав ту сокиру.
З його відповідей він [ОТ] зрозумів, як те, що
сокира належала його названому батькові,
так і те, що той чоловік був його вбивцею.
І він [ОТ] взяв ту сокиру з його рук і зарубав
того, хто її туди приніс,
і [таким чином] він [ОТ] помстився
за свого названого батька.

Інша стисла історія норвезьких королів — цього разу написана латиною — *«Historia Norwegiae»* (чи її латинський попередник?), дата написання якої усе ще є предметом учених суперечок[34], виходить з того самого типу норвезьких джерел, що й *«Aгрin»*. Він містить ту саму інформацію про вік ОТ у Новгороді[35]:

Hic cum esset circiter XII [= 12] annorum, in medio foro Holmgardiae paedagogum suum viriliter vindicavit, et inaudita ultio vix deodennis pueri illico auribus regiis intonuit; unde regi praesentatur, a quo demum filius adoptatur.

Цей проміжок часу (дванадцять років) — традиційний час настання зрілості — заслуговує серйозної уваги. Таким чином, Галлфрьод Оттарссон вандредаскальд (нар. бл. 917; пом. 1007), улюблений скальд Олава Трюґґвасона, засвідчує, що його герой почав свої розбійницькі походи з Новгорода, коли йому виповнилося дванадцять років. Це свідчення було зроблене у *«Óláfs drápa»* поета, прочитаній 996 р.[36]:

1. Tólf vas elds at aldri
ýsetrs hati vetra
hraustr þás herskip glæsti
Hǫrða a vinr ór Gǫrðum.

Дванадцять років мав він,
блискучий воїн вже,
коли він, друг Ґьордів,
послав бойові корабля із Ґардара
[Новгорода].

Якщо ісландські автори непевні, чи королева у Новгороді була матір'ю Володимира, чи дружиною, і дають цій королеві уявне власне ім'я Алоґія, *«Aгрin»* каже про неї лише загально як про королеву (*dróttning*)[37]:

18. (продовж.) En þar var
mannhelgr mikil ok miklar
viðlǫgur við manns aftak,
ok fekk hann þat til ráðs,
at hann hljóp á hald
dróttningarinnar, ok með bœn
hennar ok af því, at
hvatligt þótti vera verkit manni
tólf vetra gǫmlum at vinna,
ok af því at sannlig þótti

Там [у Новгороді] була велика
безпека для людини і великий штраф
за вбивство людини.
І він [ОТ] знайшов спасіння у втечі
під захист королеви.
І на її прохання,
і через сміливість вчинку
дванадцятилітнього хлопця,
і через справедливість
помсти, він [ОТ] тоді

hefndin vera, þá þá hann
miskunn af konunginum, ok
tók síðan at vaxa vitorð
of hann ok svá metorð
ok allt yfirlæti.
En síðan er á leið á
stundina, þá var hónum
fengit lið ok skipastóll,
ok fór hann bæði á eitt
land ok ǫnnur lǫnd ok
herjaði, ok aukuðu flokk hans
brátt Norðmenn ok Gautar
ok Danir, ok vann nú
stórvirki ok aflaði sér
með því frægðar ok
góðs orðlags.

дістав прощення від
короля. І від того часу
його слава стала зростати,
а також повага до нього
та всяка честь.
А як проминув якийсь час,
йому було надано дружину (lið)
з флотом,
і він [ОТ] ходив тепер то до
однієї землі, то до іншої землі і
грабував [там]. І скоро його [ОТ]
військо зросло за рахунок
норманів, ґаутів, та данців. І тепер
він вершив великі справи
і таким чином він [ОТ] зажив
собі слави та добру пам'ять.

Нарешті автор *«Аґрін»* повідомляє про Олавів вік, коли він повернувся до Новгорода, — двадцять сім; можливо, що це число не стало результатом його власних підрахунків, а його було просто взято з авторитетного твору Арі (див. с. 1175—1178)[38]:

19... Hann hafþi vii. vetr
ok XX., er hann kom í Nóreg,
ok á þeim v. vetrum,
er hann bar konungs nafn
i Nóregi.

Йому [ОТ] було XX та VII [27] років,
коли він прийшов у Норвегію,
і впродовж 5 років
він носив титул короля
у Норвегії.

I.6

Хоча *«Ісландські аннали»* виникли пізніше — за словами їх видавця Ґустава Сторма, бл. 1280 р. у єпископстві Скалагольт, — а їх інформація за період до 1160 р. значною мірою ґрунтується на саґах, їх відомості про Олава Трюґвасона становлять для наших студій певний інтерес, особливо тому, що вчені ченці за прикладом Арі перевели дати з відносної хронології їх джерел у дати християнського літочислення. Я обмежуся тут кількома цитатами з *«Annales Regii»* (бл. 1300 р.; далі *AnnR*) — найважливішого зібрання для періоду, що нас цікавить[39]:

968. Dráp Godrǫdar konvngs
Biarnar sonar ok Trygg[v]a
konvngs Óláfs sonar. Fóddr
Óláfr Trygg[v]a sonr.
971. Óláfr Trygg[v]a sonr hertekinn
til Estlanndz.
977. Óláfr Trygg[v]a sonr kom í
Garðaríki.
986. Óláfr Trygg[v]a sonr

968. Вбивство короля Ґудрода Бярнарсона
та короля Трюґві Олавсона.
Народження Олава Трюґвасона.
971. Олава Трюґвасона захоплено
у полон в Естланді.
977. Олав Трюґвасон приходить у
Ґардарікі [Новгород].
986. Олав Трюґвасон їде з Ґардарікі

fór ór Garðaríki.	[із Новгорода].
993. Óláfr Trygg[v]a sonr skírðr í Syllingvm.	993. Олава Трюґґвасона охрещено на островах Сілі.
995. Vpphaf Óláfr Trygg[v]a sonar í Nóregi.	995. Початок правління Олава Трюґґвасона у Норвегії.
1000. Fall Óláfr konvngs Trygg[v]a sonar.	1000. Падіння короля Олава Трюґґвасона.

II.1

Перш ніж аналізувати ці тексти, необхідно виробити методологію щодо хронологічних студій.

Час є засадовою людською концепцією для позначення тривалості усвідомлюваного досвіду. Він включає тривалість подій та проміжки часу між ними. Події та інтервали разом стосуються як дій особистих, так і «публічних», тобто «історичних»[40].

Існує дві системи вирахування часу подій. Перша є релятивною хронологією, або як називає її Олафія Ейнарсдоттір, «народною хронологією»[41]; вона застосовувалася скрізь, тому що вона кориниться у циклічному мисленні неабстрактного розуму. Друга є абсолютною хронологією, або ж, за визначенням Олафії Ейнарсдоттір, «ученою хронологією»[42]; її було штучно створено після того, як людський розум відкрив абстрактну лінеарну концепцію часу.

Якщо релятивно-хронологічне датування вираховує часові інтервали («X років *після/до/від* події Y»), в абсолютній хронології виникає абстрактна часова шкала, тобто кожний рік від певного початкового пункту пронумеровано послідовно, і цю послідовність названо якоюсь ерою.

Мені більше подобається термін «релятивна хронологія», аніж його синонім «народна хронологія», тому що визначення «народна» в цьому контексті звичайно асоціюється з тим, «як примітивні народи вираховували час»[43]. Використання терміна «релятивна хронологія» ніколи не обмежувалося «примітивними народами»; навпаки, воно було (і все ще є) універсальним природним способом для всіх людей відраховувати ходу часу. Навіть сьогодні ми разом з фахівцями з абсолютної хронології звичайно кажемо «стільки-то років минуло після/до/від смерті/ народження/сходження на престол таких-то королів, батьків, дітей, домашніх тварин та ін.», «під час такої-то війни», «стільки-то років після переїзду на таке-то місце», тощо. Лише коли необхідно представити «публічну» тобто «офіційну» версію приватних подій, ті з нас, хто живе у суспільствах, що послуговуються лінеарною концепцією часу у суспільному житті, дійсно синхронізують нашу персональну релятивну хро-

нологію з абсолютною хронологією і використовують часову шкалу нашого суспільства, таку, як наша християнська ера.

Типовою рисою релятивної хронології є її тривалість, що ґрунтується на факті, що кожний поодинокий сеґмент (проміжок часу) — це завершена, окрема одиниця. Проста структура (наприклад, «ми прожили стільки-то років у такому-то місті») робить її легкою для людських істот запам'ятовувати й пригадувати дати за бажанням.

Кожна ментально здорова людська істота пам'ятає до останніх своїх днів часові відтинки часу між важливими подіями власного життя, як вони датовані в релятивній хронології. Проте навіть освічені члени найпрогресивніших суспільств, які постійно користуються абсолютним датуванням, у публічному житті часто роблять помилки, коли вони розповідають про події власного життя в межах абсолютної хронології.

II.2

Перехід від дохристиянської усної літератури до християнської писемної літератури по всій Європі — разом з Норвегією та Ісландією — обумовив необхідність синхронізувати прості часові інтервали, подані у релятивній хронології, з християнською ерою. В цих зусиллях великі ісландські вчені XII ст., насамперед батьки-засновники давньоісландської історичної науки Семунд Сіґвуссон Мудрий (1056—1133) та Арі Торґільссон Мудрий (1067—1148), знайшли опору в абсолютно датованих подіях в історії давніх християнських центрів (Риму, Константинополя), а також в історії сусідніх християнських країн, зокрема Англії.

Цитата з Арієвої *Íslendingabók* ілюструє це[44]:

...en Gizurr byskup andaðisk þremr tegum	Таким чином, єпископ Ґіцурр помер через тридцять днів
nátta síðarr í Skálaholtí á enum þriðja	[після призначення Торлака Рунольвссона його наступником] у Скалагольті
degi í viku <V> Kalend. Junii.	у третій день тижня, за п'ять днів перед календами червня (=28 травня).
Á því ári enu sama obiit Paschalis secundus páfi fyrr en	Того самого року папа Пасхалій II помер [21 січня] перед Ґіцурром [тобто перед 28 травня];
Gizurr byskup ok Baldvini Jórsakonungr ok Arnaldur patriarcha í Hierúsalem ok Philippus Svíakonungr, en síðarr et sama sumar Alexíus Grikkjakonungr;	Балдуїн король Єрусалима [2 квітня]; Арнульф, патріарх Єрусалима [15 квітня]; Філіп, король Шведів а пізніше [тобто після 28 травня], того самого літа, Олексій [Комнен;

þá hadði hann
átta vetr ens fjórða tegar
setit at stóli
í Miklagarði.
En tveim vetrum síðarr
varð aldamót.
Þá hǫfdu þeir Eysteinn
ok Sigurðr verit sjautján
vetr konungar í Norvegi
eptir Magnús fǫður sinn Óláfsson
Haraldssonar. Þat vas tuttugu
vetrum
ens anars hundraðs eptir fall
Óláfs Tryggvasonar, en fimm
tegum ens þriðja hundraðs
eptir dráp Eadmundar
Englakonungs, en sextán vetrum
ens sétta hundraðs eptir
andlát Gregóríus páfa, þess
es Kristni kom á England,
at því es talit es.
En hann andaðisk á ǫðru
ári konungadóms Fóku
keisara, fjóum vetrum ens
sjaunda hundraðs eptir burð
Krist at almannatali.
Þat verðr allt saman tuttugu
ár ens tolfta hundraðs.

15 серпня],
імператор греків; у той час він
займав трон Константинополя
тридцять вісім років [1081—1118].
Але два роки по тому відбулася
переміна місячного циклу.
Потім Ейстейнн з Сігурдром пробули
сімнадцять років королями Норвегії
[від 1103]
після їхнього батька Магнуса Олавссона,
сина Гаральда. Це було 120 років

після загибелі Олава Трюґґвасона,
250 років після вбивства
Едмунда, короля Англії, й 516 років по смерті
Папи Григорія [I; 590—604]
котрий, як було сказано, запровадив
християнство в Англії.

Але він [Григорій I] помер на другий рік
правління [візантійського] імператора
Фоки [602—610], 604 р.
після народження Христа відповідно
до нашої ери.
Разом це становить
1120 років[45].

II.3

Аналізуючи положення та будову часових проміжків у релятивній хронології, що зустрічається у вищенаведених уривках, стає зрозуміло, що одні повторюються у кількох текстах, тоді як інші пропущено. З цього ми можемо зробити висновок, що часові інтервали слід вилучити з тексту і студіювати окремо.

Крім часових інтервалів, є також сумарні підрахунки, що можуть бути як частковими (наприклад, ОТ було дев'ять років [= 3 + 6], коли він прибув у Новгород), так і загальні (наприклад, ОТ було двадцять сім років, коли він став королем Норвегії). Часткові підрахунки можна отримати з оригінальних джерел, тоді як генеральні підрахунки роблять компілятори.

Маючи це на увазі, ми підходимо до двох відправних пунктів і до такого реєстру, що складається з дев'яти часових проміжків та шести сумарних підрахунків, — трьох часткових і трьох загальних:

Відправні пункти

А. ОТ було три роки, коли його батька було вбито (*«Аґріп»*).
Б. ОТ народився після смерті батька (*Арі[46] > Одд, *Гкр*, *ОсТм*).

Реєстр часових проміжків

1. ОТ, народжений після загибелі батька[47], прожив рік з дідом по матері (*Арі > Одд, *Гкр*, *ОсТм*);
2. ОТ прожив два роки в Гакона Старого у Швеції (*Арі > *ОсТм*, Одд, *Гкр*, *ОсТм*);
3. ОТ провів шість років в естській неволі (*Арі [> *ОсТм*], Одд, *Гкр*, *ОсТм*);
4. ОТ прожив у Ґардарі/Ґардарікі дев'ять років (*Гкр*, *ОсТм*);
5. ОТ прожив три роки у Вендланді (Одд, *Гкр*, *ОсТм*);
6. ОТ займався розбоєм впродовж дев'яти років (Одд);
7. ОТ чотири роки діяв на Британських островах до його охрещення на островах Сілі (*Гкр*, *ОсТм*, порівн. Оркн[48]);
8. *ОТ ще два роки після хрещення діяв на Британських островах[49];
9. ОТ був королем Норвегії п'ять років (Теодрік[50], *«Аґріп»*, Одд, *АннР*, порівн. *Kristinsaga*[51]).

Реєстр суммарних підрахунків

а) Часткові

I. ОТ виповнилося три роки (1 + 2), коли він залишив Гакона Старого й був захоплений естами у полон (*Гкр*, *ОсТм*, *АннР*);
II. ОТ було дванадцять років (10 + 2), коли він прибув у Ґард/Новгород (*«Аґріп»*; порівн. *Historia Norwegiae* та скальд Галлфрьод Оттарссон)[52];
IIа. ОТ було вісім років 975 р., коли він залишив Естланд; він прожив два роки з Гаконом Старим і шість років у Естланді (*Арі > *ОсТм*);
IIб. ОТ було сім років 975 р. (*ОсТм*);
IIв. ОТ було дев'ять років, коли він прибув у Ґард/Новгород (*Гкр*, *ОсТм*, *АннР*);
III. ОТ було вісімнадцять (9 + 9), коли він поїхав з Ґарду (*АннР*).

б) Загальні

IV. ОТ було двадцять п'ять років, коли його було охрещено (*Гкр*, *ОсТм*, *АннР*);

V. ОТ було двадцять сім років, коли він став королем Норвегії (*Арі > Одд; *«Агрін»*, *АннР*);

Va. ОТ було тридцять два роки, коли він став королем Норвегії (Одд);

VI. ОТ було вбито 1000 р. після п'яти років правління у Норвегії (*Арі*, *Islendingabók*; порівн.: Теодрік та Адам Бременський)[53].

III.1

Питання формулюється так: ОТ народився після загибелі батька чи йому вже було три роки, коли його батько загинув?

Усі ісландські праці розповідають перший варіант: лише норвезький *«Агрін»* тримається другого. Це не випадково, коли сумарний підрахунок, попри всю стислість, або містить більше інформації, ніж ісландські саґи, або подає дві версії — одну ісландську, а другу норвезьку — тієї самої події.

Типовою рисою ісландської презентації є її агіографічний характер. Не можна не погодитися з Джеймсом Е. Кнерком, що «історичне викривлення було закріплене літературними вправами в Ісландії, де клерикальним колам, певно, хотілося мати «північного апостола» [ОТ], який би став їхнім святим патроном. Хоча Одд (цей перший ісландський біограф ОТ. — *О. П.*) визнає, що його протагоніста так ніколи й не було канонізовано, ця праця має агіографічні атрибути, перемішування біблійного та легендарного матеріалів з казковими мотивами, романом та героїчною легендою. Розповідь про втечу Астрід з малим Олавом подібна до втечі Марії та Йосипа з дитям Ісусом, тоді як переслідування Ґуннгільди королеви-матері, є втіленням фольклорного образу «злої мачухи»[54].

Також можна прийняти здогад Аркадія Лященка про те, що Оддову саґу надихнули саґи про св. Олава, тобто як і Олав Гаральдссон (св. Олав)[55], цей герой повинен був народитися після смерті батька. Нема жодної законної підстави брати під сумнів, що давньонорвезька традиція про ОТ тривала у XII ст. Давньонорвезький історичний твір *«Агрін»* перевершує пізнішу (XII—XIII ст.) ісландську традицію та її агіографічні переробки.

ОТ явно народився у домі Ейрікра, його діда по матері, і в Опростадірі у Ядаррі[56]. Прізвисько бйодаскаллі означало б, що Ейрік спочатку походив з Бйодара у Південному Гьордаланді. Ця гіпотеза, висловлена Еріком Генріком Ліндом[57], підверджується скальдичною строфою (цитованою вище), в якій показано спеціальний зв'язок ОТ з Гьордаландом: він там називається Гьордавінр «друг Гьордів»[58].

Три роки пізніше, Трюґві Олавссон, батько ОТ загинув біля Сотанеса у Ранрікі: він правив як над Ранрікі, так і у Вінґульморку[59]. Тут знов-таки нема жодних підстав сумніватися, що вбивці Трюґві були його власними йоменами, як зазначає *«Аґріп»*.

Це вбивство припадає на складний час. Гакон Адальстейнсфострі, король Норвегії, помер[60]; його місце захопили сини його брата Ейріка та їхньої матері Ґуннгільди — доньки данського короля Ґорма. Вона була здатна заручитися воєнною підтримкою свого брата, данського короля Гаральда Синьозуба Ґормссона. Не може бути жодних сумнівів, що існували деякі групи, які протистояли новим правителям. Цей тип невдоволення простежується у традиції, що її зберегла ісландська агіографічна школа у Тінґейрарі, яка трохи підправила її. В результаті Ґуннгільда заслужила «особливу увагу» ісландських саґ. Гальвдан Кут стверджував: «Ісландська сімейна саґа дає нам, починаючи від цього періоду її [Ґуннгільди] життя, образ розбещеної старої жінки, яка, звичайно ж, віддає перевагу коханцям, які походять з ісландців, і вдається до чаклунства, щоб запобігти їх зрадам проти неї. Королівська саґа продовжує представляти її найзлодійкуватішою жінкою, яка підбурює своїх синів винищувати всіх місцевих ватажків — їхніх суперників[61].

Здається, таким чином, Ейрік бйодаскаллі мав усі підстави для того, щоб залишити західний берег і знайти спокійніше оточення у норвезькому Уппланді у Скауні (сучасний Станґе)[62], на схід від Мйорса. Там, дитям ОТ прожив один рік.

Далі Ейрік послав свого онука до свого приятеля Гакона Старого у Швецію, де ОТ прожив два роки[63]; цей часовий інтервал вже був відомий Арі Мудрому[64]. На той час ОТ вже минуло шість років, і було вирішено взяти його до родича у Голмґарді (Новгороді).

Цей аналіз засвідчує, що треба додержуватись інтервалів 1 та 2, а також сумарного підрахунку І, хоча при цьому доводиться відкинути можливість народження ОТ після смерті його батька.

Наступний часовий інтервал (№ 3), шість років полону ОТ, підтверджує наведені вище підрахунки, бо кілька джерел (серед яких скальдична строфа) незалежно підтверджують, що ОТ було дванадцять років, коли він потрапив у Новгород. А оскільки він прожив там дев'ять років (часовий проміжок 4), він повинен був залишити Новгород у віці двадцяти одного року.

III.2.

Тепер ми досягаємо пункту, де можна синхронізувати дані давньонорвезької релятивної хронології з хронологією давньонордичних джерел і з їх допомогою — з християнською ерою.

ОТ мав прийти до Новгорода перед 6485/977 р. В тому році Володимир (Валдімар) Новгородський був змушений втікати «за море», оскільки його старший брат Ярополк захопив усю владу й став одноосібним правителем Русі[65].

Але *terminus ante quem* для прибуття ОТ на Русь повинен припадати на 969 р., тому що Володимирова «мати» (насправді бабка) Ольга[66], яка взяла ОТ під свій захист, померла 11 липня 969 р.[67]. Арифметичне рівняння є 977 – 9 = 968. Хоч «Повість временних літ» відзначає, що Святослав офіційно поділив свою державу між своїми синами тільки 6478/967 р.[68], фактичний розподіл повинен був мати місце 6475/967 р., коли Святослав розпочав свою важку й тривалу болгарську кампанію[69]. Нема серйозних підстав брати під сумнів, що Володимир уже знаходився у Новгороді 968 р.

Це означає, що перебування ОТ на Русі мусило відбуватися між 968 і 977 рр. Цей результат підводить нас до встановлення дати народження ОТ. Оскільки, як ми бачили, йому виповнилося дванадцять років, коли він прибув до Новгорода, він мусив народитися 956 р (968 — 12 = 956).

Через три роки, 959 р., сини Ейріка та Ґуннгільди під проводом Гаральда Сіра Шкіра прийшли до владиу Норвеґії. Батька ОТ, Трюґґві Олавссона, було вбито в тому вирішальному році, коли — згідно з *«Аґрін»* — ОТ виповнилося три роки (відправний пункт А).

Наступний часовий проміжок (№ 5) є трирічним періодом, який ОТ провів «у Вендланді». Період у три роки (977—980) важливий тому, що він відповідає кількості років (три), які Володимир Новгородський, названий батько ОТ, був змушений провести у вигнанні[70]. Можна висловити здогад, що ОТ й Володимир подалися за кордон разом, щоб там знайти собі притулок.

III.3

Куди їм було йти? На той час, давньонордичний термін *Vinðland* означав території, що знаходилися під управлінням західнослов'янських князів. Наше уявлення про політичну ситуацію на територіях на схід від річки Ельби обмежене. Тим не менше, можна зробити загальний огляд.

В останні десятиліття Х ст. існувало, по суті, п'ять вендських політичних центрів.

Найдалі висунутою на захід територією (пізніше східний Гольштейн) правив князь Ваґрії, який відділився від ободритів приблизно у середині Х ст. Їхня столиця була Старґард/ Альдінбурґ (сучасний Ольденбурґ у Гольштейні), який 968 р. став єпископським центром у Вендланді[71].

Територія на схід від Ваґрії, між середньою Ельбою та східною частиною Любекської бухти, управлялася ободритами. Їхньою столицею було подвійне місто Міхеленбурґ-Зуаріна (сучасний Мекленбурґ-Шверін)[72].

Між територіями ободритів та річкою Одер проживали велетаби/ вільці, які тоді управлялися князями з племені стодоран. Їхнім центром було містечко Бренна (пізніше Бранденбурґ)[73].

У гирлі Одеру на острові існувало місто-республіка Волін/ Юмне (давньонордичною Йом) — на той час найбільше місто у Західній Балтиці[74] з населенням бл. 10 тис. мешканців[75]. Волін уособлював «варяґів», так само як Константинополь — «греків» у назві «шлях із Варяг у Греки»[76]. Як Новгород, так і Київ набули значення тому, що вони знаходилися вздовж дороги з Воліна у Константинополя.

Близько 960 р. Месіко/ Даґоне[77] (=Dag-r) iudex (963—992), князь Ґнезно (розташованого у басейні річки Варти — східної притоки Одеру), почав організовувати своє князівство, що згодом стане відоме як королівство Польща[78].

Два вендські правителі того часу мали тісні династичні зв'язки із скандинавськими королями: Міставой, правитель ободритів (бл. 967—990 рр.), був батьком Тофи, яка одружилася з данським королем Гаральдом Синьозубом (бл. 945—984; пом. 986 р.). Нам про це відомо з її рунічного напису на камені[79].

З іншого боку, знаменита Сіґрід Пихата була донькою Месіко[80]. Під час розглядуваного нами періоду її було повінчано з королем Уппсали Ейріком Переможцем (бл. 957—995 рр.); її другим чоловіком став данський король Свейн Вилобородий (984—1014).

Саґи про ОТ називають ім'я іншого вендського короля, Буріцлава, в якого було три доньки; одну з них (Ґейру) ОТ взяв собі за жінку[81].

Хто такий був цей Буріцлав? Деякі всені намагалися ідентифікувати його з Месіковим сином Болеславом[82], але ці спроби треба відкинути. Болеслав народився 967 р.[83]; маючи десять літ віку у 977 р., навряд чи в нього могла бути донька на виданні.

«Landnamabók» містить незвичний генеалогічний запис, датований часом правління короля Уппсали — Ейріка Переможця. Він настільки вибивається з ряду, що його штучне створення виглядає малоймовірним, і тому за ним мусить стояти якась правда. Ось що говорить цей текст[84]:

Gormrr hét hersir ágætr í Svíþjóð;	У Швеції був знаменитий чоловік
hann átii Þóru, dóttur Eiríks	На ім'я Ґорм. Він одружився з Торою, донькою
konungs at Uppsǫlum. Þorgils hét	Ейріка, короля Уппсали. В них був

son Þeira,	Син на імя Торґільс,
hann átti Elín, dóttur Burisláfs	Який одружився з Елін, донькою Буріцлава,
konungs ór Gǫrdum austan ok	Короля Ґардара на сході, та
Ingigerðar, systur Dagstyggs	Інґіґерд, сестри Даґстюґґа,
risa konungs.	Короля велетнів

Burisláfr (= *Búrizláfr*) тут називається *«konungr ór Gǫrðum»* чи «король Ґардара». Звичайно *«Гардар»* використовується у давньонордичних саґах для означення Київської Русі, але воно є мандрівним терміном, і спочатку воно вживалося для фрізького Дорестада — першого великого міста, що зустрілося нордичним вікінґам[85]. Я вважаю, що у наведеному вище тексті Ґардар означає портовий центр Старґард (сучасний Ольденбург у Гольштейні) — столицю Ваґрії. Здається, що Ґардар = Старґрад згадується в існуючій *«Громундар Саґа»*, яка називає короля Олава, який правив Ґардаром у Данмарку (*sá konungr réð fyrir Görðum i Danmörk, er Óláfr hét*)[86]. Старґард як центр християнського Гольштейну, потрапив під данську руку в останньому десятиріччі XII ст.[87]. Буріцлав Старґардський з Ваґрії повинен бути християнином, адже 968 р., як зазначалося вище, у місті створилося перше Вендське єпископство[88].

Ім'я його доньки Елін, напевно, є версією християнської Олени.

Даґґстюґґ як власне ім'я зустрічається досить рідко у давньонордичній мові, однак дві особи з таким іменем бачимо у *«Стурлунґа Саґа»*[89]. Це ім'я складається з двох елементів — добре відомого імені *Даґр* та апелятива *стюґґр*. Ісландсько-англійський словник пояснює цю складову як «денне світло, сяюче світло»[90].

Месіко з'являється (як було сказано вище) як *Dagone* (= Dagone) *iudex* у його знаменитій дарчій грамоті св. Петрові бл. 990 р. Хоча це йменення тлумачилося по-різному, вважаємо — і наш уривок з *«Ланднамабок»* підтверджує це розуміння, — що Даґон є латинізованою формою давньонордичного *Dag-r*[91]. Месіко/ Даґоне, rex «Sclavie qui dicuntur *Licicaviki*», зненацька з'являється 963 р.[92] як дуже досвідчений політик, який підкорив великі території. Власне, цей надзвичайний талант принесе йому прізвисько «короля велетів».

У такому випадку мала б рацію гіпотеза, що Інґіґерд, дружина Буріцлава з Ваґрії, була сестрою польського Месіко/ Даґа. Клан Месіко підтримував подружні зв'язки з іншими слов'янськими династіями; сам Месіко одружився 965 р. з Добравою, донькою чеського князя Болеслава I (935—971); їхній син Болеслав 987 р. взяв собі за жінку вендську (ободритську?) княжну Еменільду[93]. Два клани ріднили також їхні «шведські зв'язки».

Навряд чи також було випадковим те, що правителі як Ваґрії, так і Польщі з'являються вперше на історичній сцені приблизно у

той самий час (між 950 та 960 рр.). Найбільш вірогідно, вони розпочали свої акції спільно.

Дві інших деталі підтверджують, що Вендланд ОТ був одним з балтійських країв. Перша — це участь ОТ з Буріцлавом у справах з Йомсборґом[94], що передбачає близькість їхньої оперативної бази до того міста. Друга — це Володимирова генеалогія. *«Повість временних літ»* чітко стверджує, що дідом по матері був Малъкъ Любечанин, тобто «Малъкъ» із Любеки[95] — портового міста ободритів, пізніше названого у німецькій мові Любеком.

З цього дослідження можна зробити висновок, що як ОТ, так і Володимир знайшли собі прихисток у землях ваґрів-ободритів.

III.4

Зібравши достатню кількість варязьких найманців, Володимир повернувся на Русь 980 р. й вирвав владу в Ярополка[96]. Але з нез'ясованих причин Олав не приєднався до свого колишнього названого батька[97]. Дійсно, він зовсім пішов з Балтійського моря й розпочав свою добичницьку кар'єру на південних берегах Північного моря[98]. Його скальд Галлфред Оттарсон називає в цьому зв'язку землі Саксонії, Фрізії, Фландрії[99]. Проміжок часу 6 дає нам цифру дев'ять років для тривалості цієї діяльності — тобто ОТ грабував у Північному морі між 981 та 989 рр.

Потім він переніс свої напади на Британські острови, насамперед в Англію, де його активність тривала чотири роки перед тим, як він прийняв хрещення на островах Сілі (Scilly) (часовий інтервал 7; тобто 989—993), та два роки після того (часовий інтервал 8; 993—995). Активність ОТ в Англії, добре задокументовану в англійських джерелах, було достатньо досліджено, так що я не буду на ній зупинятись[100].

995 року ОТ повернувся у Норвегію правити як король[101]; через п'ять років (часовий інтервал 9; 1000 р.) його було вбито у битві проти з'єднаних флотів королів Данії та Швеції.

Народжений 956 р., ОТ мав на час загибелі сорок чотири роки. Цей результат може бути підтверджений, якщо підсумувати сумарний підрахунок І та дев'ять часових інтервалів: 3 = (1 + 2 + 6 + 9 + + 3 + 4 + 2 + 5) = 44.

IV

На додаток до встановлення хронології докоролівського періоду життя ОТ, зокрема для визначення року його народження, ця студія

принесла деякі результати, які, сподіватимемося, можуть бути використані під час дослідження саґ. Це такі результати:

1) Саґа може мати більше ніж один відправний пункт для відтворення життя свого героя; в *ОсТ* є два початкові пункти, один світський (*«Аґрiп»*), а другий аґіографічний (Одд, *Гкр*, *ОсТм*).

2) Часові проміжки, подані в саґах, надійні. Якщо трапляються розбіжності, їх звичайно можна пояснити простими помилками переписувачів, наприклад, XI замість IX в Оддовому тексті; iiij=iv замість vi в *ОсТм*; та *atta* = viij, поплутане з vij, в *ОсТм* та *Флат*.

3) Сумарні підрахунки, зроблені укладачами саґ, звичайно, ненадійні, тому що вони залежать від двох довільних виборів, зроблених компілятором відправного пункту, та часових інтервалів, вибраних для даної мети.

4) Жоден з компіляторів *ОсТ* не представив *усіх* часових проміжків стосовно життя ОТ. Одд користується сімома часовими інтервалами (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9), у той час, як Сноррі (*Гкр*) разом з *ОсТм* користувалися шістьма тими самими інтервалами (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 7). Одд пропустив інтервали 7 та 8, а Сноррі та *ОсТм* звернувся до інтервалів 7 та 4.

5) Жоден з авторів саґ, присвячених ОТ, не використав інтервалу 8; бачимо його лише в укладача *АннР*.

6) Усі ісландські автори подали той самий відправний пункт (аґіографічний), явно ініційований Арі, який також встановив «точну» дату смерті ОТ (сумарний підрахунок VI).

У цьому підрахунку, однак, Арі (а також — досить дивно — і Одд) скористався світським критерієм (сумарний підрахунок V) — «вік ОТ, коли він став королем Норвеґії», тоді, як інші автори *ОсТ* керувалися релігійним стандартом (сумарний підрахунок IV) — «вік ОТ, коли він охрестився».

7) ОТ, як повністю розроблений «аґіографічний» герой, певно, був творінням тінґейрарської школи. Лише норвезький автор *«Аґрiп»*, хоч і сам клірик, зберіг цінну інформацію з доаґіографічного періоду: обставини народження ОТ, перші три роки його життя, а також чому вбили Трюґґві, батька ОТ, і хто. Але в останньому випадку він уже цитував і дотримувався другої версії — тієї, що була створена у Тінґейрарському монастирі.

8) Сноррі знехтував історично надійні дані з *«Аґрiп»* явно з літературних міркувань. «Романтичні» обставини народження ОТ та смерті його батька важили надто багато, щоби «раціоналістичні» розповіді з *«Аґрiп»* замінили їх. Тому він розвинув відправний пункт Б. З тих самих художніх уподобань Сноррі замінив часові інтервали 6 та 8 часовим інтервалом 7. Аби не зовсім знищити ілюзії свого

читача, що ОТ міг пожити після своєї смерті 1000 р., Сноррі пропускає сумарний підрахунок VI і точну дату смерті ОТ.

9) Для того щоб мати справу з хронологічними проблемами саґ, учений мусить насамперед створити повний каталог відправних пунктів, часових проміжків та підсумкових підрахунків, стосовно даного героя. Обов'язковим наступним кроком є встановлення релятивної хронології для часових інтервалів (якщо вони не повністю фіксуються у самих саґах) та перевірка даних іншими джерелами. Нарешті, ці релятивні дати мусять бути узгоджені з абсолютною хронологією за християнським літочисленням[102].

ЕКСКУРС VIII

Система правління за Володимира Великого та його зовнішня політика

Примітки до Екскурсу VIII див. на с. 1161—1166.

I. Вступ

Нам напевно нічого не відомо про систему правління у Руському каганаті IX ст. Ібн Фадлāнові дані від 922 р., хоч і базуються на інформації з других рук, показують вплив хозарської системи правління на державу Руський каганат. Ібн Фадлāн називає його по-арабськи *malik ar-Rūs*, «король Русі», — як і хазарський каган, мав «заступника» (араб. *xalīfa*), який командує військом, б'ється з ворогами та представляє його [кагана] перед його підданцями»[1]. *ПВЛ* подає до цих заступників слов'янський відповідник *воєвода*. Вивчення стосунків між воєводою Свенельдом (Sveinaldr) та його князем Ігорем[2] засвідчує, що на Русі, як і в Хозарській державі, між каганом та воєводою могли виникати і дійсно виникали конфлікти. З тексту від приблизно 907 р. (так званий Договір 907 р.) виявляється, що Полоцьке князівство, яким правив Олег, мало три головні центри. Це були Полоцьк, Ростов та Любеч[3]. Однак з переліку

Олегових послів, згаданих як посли, що брали участь у Договорі з Візантією у 911 р., виходить, що крім Олега, «великого Руського князя», було принаймні чотирнадцять «світлих та великих князів» і «великих *бояр*», які знаходилися «під його рукою» (иже суть под рукою его, свѣтлих и великих князь, и его великих бояръ)[4].

Дещо більше матеріалу для вивчення проблеми подає Договір кагана Ігоря від 944 (945) р. Цей Договір з Візантією уклали двадцять п'ять посланців, що представляли стільки ж руських князів — усі вони названі на ім'я[5]. Цікаво придивитися до ієрархічного ряду перших чотирьох членів династії:

1) Каган Ігор (Ingvarr) — засновник династії. Нам відомо, що він захопив Київ і переніс туди свою резиденцію. Під його правлінням була «вся Руська земля» з її трьома комерційними та політичними центрами — Києвом, Черніговом і Переяславом[6].

2) Святослав — Ігорів син. За повідомленням Константина Порфирородного, Святослав правив за життя батька у Новгороді[7].

3) Ольга (Helga) — Ігорева жінка. Літописи стверджують, що її резиденція знаходилася у Вишгороді[8].

4) Ігор — племінник кагана Ігоря. Джерела не повідомляють про його резиденцію, але, ймовірно, вона знаходилася у Ростові — старій столиці каганату.

За цими іменами у списку йдуть: 5) Володислав, 6) Предслава та 7) Сфанъдр, жінка (чи вдова) Улеба (*Óleifr*), оскільки її чоловіка не включили до списку). Дуже можливо, що Сфанъдр — це мати Ігоря, племінника Ігоря. Якщо так, то Улеб повинен бути братом кагана Ігоря. Наступні чотири князі, вірогідно, були пов'язані з династією, тому що останній з них називався Ігоревим племінником; 8) Туръдув, 9) Фаст (*Fastr*), 10) Сфиръко, 11) Акун (*Hákon*), «Ігорів племінник» (нети Игоревъ). Коли Ольга, котра в ролі Ігоревого спадкоємця тепер перебувала у Києві, подорожувала 957 р. до Константинополя, її супроводжував «племінник» (ймовірно Ігор, племінник кагана Ігоря, як зазначено у Договорі 944 р.) та двадцять посланців, які представляли руських князів (скидається, у тій самій кількості). На одному з останніх місць списку Константин Порфирородний називає імена послів Святослава, Ольжиного сина[9]. Це повинно означати, що спадкоємець трону через малолітство утримував останнє місце у династичному порядку престолонаслідування. На підставі вищесказаного ми можемо вибудувати таку генеалогію перших Рюриковичів:

?

Ігор=Ольга ?Улеб=Сфандр ?

Святослав Ігор Акун

Перед своєю другою кампанією проти Дунайської Болгарії (бл. 969 р.) Святослав доручив владу у Русі своїм трьом синам. Найстарший, Ярополк, дістав Київ та Полянську землю, Олег, другий син, — східну частину Древлянської землі з його ставкою в Овручі, але невдовзі по смерті батька його вбив Ярополк. Цікаво, що жоден із старших (і легітимних) синів Святослава не хотів їхати до Новгорода, який (мабуть, разом із Ростовською землею) дістався Володимиру, синові Святославової наложниці Малуші. Ми знаємо, що Святослав мав і співправителя (й колишнього *воєводу*) Свѣнельда, який правив західною частиною Древлянської землі та землею уличів (тиверців). У Свѣнельда було два сини, Лют (Liótr) та Мстиша. Джерела також повідомляють про Святославових військових командирів. В описі болгарської кампанії одразу за Святославом перелічені військові достойники Ἴκμορ (*Hinkmar*) та Σφέγκελος. Обидва загинули у війні з Візантією 971 р.[10]. Під час цих кампаній Святослав призначив Претича, тобто сина Прета (Fretr)[11] своїм головним воєводою на Русі. Претич показав себе гідним супротивником печенізького князя (згаданого бл. 968 р.). Єдиним братом Володимира, який вижив у подіях 972—979 рр., був Σφέγγος (*Sveinki*)[12], який, однак, не згадується у *ПВЛ*. Ймовірно, він не займав жодної адміністративної посади. 1016 р. він згадується як військовий командир разом з кондотьєром Χρυσόχειρ, родичем Володимира (яким саме, невідомо)[13]. Володимир доручав управління своєю державою тільки своїм синам.

2. Жінки та сини Володимира Великого

Назагал історики Володимирового княжіння пропускали повз увагу цілу низку важливих фактів, які мають ключове значення для кращого розуміння не лише його системи правління, а й також його зовнішньої політики. Ці дані складаються із трьох списків. Один з них — це список Володимирових жінок та їхніх дітей (тут він позначається як Список № 1) та два списки його синів (Список № 2, Список № 3). З мінімальними винятками літописні традиції ґрунтуються на тих самих джерелах, так що кількість розбіжностей у цих списках незначна. Список Володимирових жінок та його синів (Список № 1) подано у літописних записах для 980 р.[14]:

[1] у быша ему водимыя Рогънѣдь
юже посади на Лыбеди идеже ныне
стоить сельце Предславино[15].
От нея же роды 4 сыны: Изеслава,
Мьстыслава, Ярослава, Всеволода, а 2 тчери;
[2] от Грекинѣ Святополка;
[3] от Чехинѣ Вышеслава
[4] а от другоѣ Святослава
и Мьстыслава[16];
[5] а от Болгарыни Бориса
и Глѣба[17]

Оскільки у списку нема Володимирових «наймолодших синів» Станіслава, Позвізда та Судислава, можна зродити здогад, що Володимир одружився з матір'ю Бориса та Гліба *ще до* 980 р.

До імен, наведених к Списку № 1, одна група літописів, пов'язана з *Поліхроном 1418 р.* (якщо користуватися терміном О. Шахматова)[18], додала імена двох «найменших синів» (без зазначення імен матерів) із Списку № 2: Судислава та Позвізда[19]. Обидва списки Володимирових синів подано під роком 6496/988. Перший з них (Список № 2) просто перераховує їхні імена:

Бѣ бо у него сыновъ 12
Вышеславъ, Изяславъ, Ярославъ,
Святополкъ, Всеволодъ, Святославъ,
Мьстиславъ, Борисъ, Глѣбъ,
Станиславъ, Позвиздъ, Судиславъ[20].

Першоукладач цього списку, очевидно, тримав сторону синів від Рогніди. Таким чином, Ярослав (син від Рогніди) записаний перед Святополком, хоч той, за Списком № 3, був старшим. Так само й Всеволод (ще один син Рогніди) записаний перед Святославом, хоч Список № 3 знову зазначає, що з них двох старший Святослав. У великій групі літописів, чиїм джерелом знову був *Поліхрон 1418 р.*, ця навмисність частково виправлена тим, що Святополка записано перед Ярославом[21]. Длугош зробив те саме (прибл. під 922 р.). Список № 3 у *ПВЛ* іде відразу ж за Списком № 2. Він перелічує уділи, що їх надав Володимир своїм синам[22]:

[1] И посади Вышеслава в Новѣгородѣ,
[2] а Изяслава Полотьскѣ,
[3] а Святополка Туровѣ
[4] а Ярослава Ростовѣ.
[1a] Умершю же старѣйшему

Вышеславу Новѣгородѣ,
[4a] посадиша Ярослава Новѣгородѣ,
[5] А Бориса Ростовѣ,
[6] а Глѣба Муромѣ.
[7] Святослава Деревѣхъ,
[8] Всеволода Володимери,
[9] Мстислава Тмуторокани.

Порівняння Списку № 3 зі Списком № 2 показує, що перший не згадує Мстислава (старшого), сина Рогніди. Можливо, він не дожив до 988 р.[23].

3. Сини Володимира Великого

Оригінальний текст запису за 988 р. не міг містити інформації про Вишеславову смерть, адже той був ще живий того року (за *ПВЛ*, він помер 1010 р.). Таким чином, оригінальний текст за 988 р. не давав відомостей про зміни в уділах, що спричинилися вакансією у Новгороді, викликаною смертю Вишеслава. Відповідно речення:

Умершю же старѣйшему
Вышеславу Новѣгородѣ,
посадиша Ярослава Новѣгородѣ,
А Бориса Ростовѣ,
а Глѣба Муромѣ

треба вважати пізнішою інтерполяцією, що виникла приблизно 1010 р.

Таким чином, початкова версія тексту про розподіл Володимиром уділів між його синами повинна була з'явитися у такому вигляді:

[1] И посади Вышеслава Новѣгородѣ,
[2] а Изяслава Полотьскѣ,
[3] а Святополка Туровѣ
[4] а Ярослава Ростовѣ,
[5] Святослава Деревѣхъ,
[6] Всеволода Володимери,
[7] Мстислава Тмуторокани,
[8] [а Бориса Муромѣ][24].

Це означало б, що 988 р. Володимир встановив 8 уділів, кожен із престолом у важливому центрі комерції чи у столиці колишньої держави, що була поглинута імперією Рюриковичів (про це див. нижче).

1010 р. Ярослав поїхав з Ростова у Новгород. Його наступником у Ростові став Борис, престол якого у Муромі перейшов його молодшого брата Гліба. Скандинавські саґи оповідають про горду, прекрасну та багату шведську королівну Сіґрід Пихату (*Sigríðr Stórráða*), до якою марно сваталося чимало принців. З-поміж невдах-женихів, які поплатилися життям за сміливість у поводженні із норовистою красунею, знаходимо ім'я Віссавальда з Ґардарікі (Русі). Всеволод викликав гнів у Сіґрід тому, що він був тільки удільним князем, і вона його спалила живцем. У цьому руському князі правильно розпізнали Всеволода Володимировича, Володимир-Волинського князя[25]. Оскільки найважніші дати біографії Сіґрід відомі, вони можуть допомогти встановити хоча б приблизно дату Всеволодової смерті.

Сіґрід, вірогідно була дочкою польського князя Мєшка I (962—992)[26]. Вона народилася до 966 р., а отже була на десять років старшою за Всеволода. Вперше Сіґрід вийшла заміж 985 р. за шведського короля Ейріка Сіґрселі (Переможця) (прибл. 964—995). Після Ейрікової смерті (995) вона вдруге виходить заміж за данського короля Свейна I Тьюґускеґґа (Вилобородого) — нар. 964/965 р., пом. 13 лютого 1014 р., король з 986 р. Одруження відбулося 998 р. Померла вона 1014 р. Тоді виходить, що Всеволод не міг свататися до Сіґрід раніше 995 р. (рік Ейрікової смерті) і пізніше 998 р. (коли вона вийшла заміж удруге). Таким чином, його смерть могла трапитись між 995 та 998 рр. Наступником Всеволода у Володимирі був Борис, як зазначає «Чтениє» Нестора про життя Бориса та Гліба[27]. Відповідно, за Густинським літописом та Стрийковським, після Бориса у Володимирі став княжити його молодший брат Позвізд[28].

На підставі зазначених даних можна встановити список восьми уділів та їх державців у роки 988, прибл. 995—998 та 1010.

Уділ	988	прибл. 995—998	1010
1. Новгород	Вишеслав	Вишеслав	Ярослав
2. Полоцьк	Ізяслав	Ізяслав	Ізяслав
3. Турів	Святополк	Святополк	Святополк
4. Ростов	Ярослав	Ярослав	Борис
5. Деревлянська земля	Святослав	Святослав	Святослав
6. Володимир	Всеволод	Борис	Позвізд
7. Тмуторокань	Мстислав	Мстислав	Мстислав
8. Муром	Борис	Позвізд (?)[29]	Гліб

Розгляд цього списку показує, що всі уділи можна поділити на два типи. Перший представлено уділами Ізяслава та Святополка, а

другий — уділами Ярослава та Бориса. Ярослав із Борисом взяли участь у спадкуванні, яке можна порявняти з пізнішим «лествичным восхождением». З іншого боку, Ізяслав і Святополк не брали участі у цій системі й продовжували утримувати свої початкові престоли. Фактично Ізяслав і його династія постійно залишалися у Полоцьку. Ми мусимо тому зробити висновок, що Володимир поділив свою державу на дві частини. До першої входили уділи, до другої — васальні провінції. Уділи існували насамперед на територіях, пов'язаних з Володимировою династією. Вони включали Ростов та Муром (Руський каганат), а також Новгород. Володимир прагнув, щоби для цих територій престолонаслідування керувалося принципом «лествичного восхождения». Згадані васальні провінції охоплювали землі, що колись були незалежні. Нам відомо з *ПВЛ*, що до княжіння Володимира Полоцьк з Туровом мали свої власні династії (династії «варягів» Рогволода (Rǫgnvaldr) й Тура відповідно). Подібна ситуація існувала у Деревлянській землі, де династія Мала/Ніскіна правила до її підкорення Ігорем та Ольгою. Іншим прикладом була хозарська Тмуторокань, колишня Боспорська імперія, яка була завойована Святославом. Дуалістичний характер організації Володимирової держави можна представити у такий спосіб:

Уділи (в системі «лествичного восхождения»)	Васальні провінції (з власними династіями)
1) Новгород	1) Полоцьк
2) Ростов	2) Турів
3) Муром	3) Деревлянська земля
4) Володимир (Волинь)[30]	4) Тмуторокань

Версія списку 1010 р., яка ввійшла до *ПВЛ*, була неповною, як були неповними й літописи, що залежали від неї. Руські джерела Длуґоша продовжували цей текст таким чином[31]:

Caeteris vero filiis tribus natu minoribus, videlicet'	Для молодших синів, що залишилися,
[10] Stanislao,	[10] Станіслав,
[11] Poszwyd	[11] Позвізд,
[12] et Sudislao	[12] та Судислав
[Wolodimirus Dux] Kyoviensem et Berestow Principatus non isi morte Sua in eos dovolvendos reservat	[Володимир] тримав князівства Київське та Берестівське, що були призначені на одержання іншими лише після його смерті.

Руське джерело Стрийковського наводить ті самі дані, але з додатковою інформацією, якої нема у Длуґоша[32]:

...Włodzimierz...dał...	...Володимир...дав
[10] Stanisławowi, Smoleńsko,	[10] Станіславові — Смоленськ,

[11] Sudzisławowi, Plesków,
[12] a Pozwizydowi Wołyń;
tymże też, jako młodszym,
po śmiersi swojej
Kijów i Berestów księstwa,
Naznaczył.

[11] Судіславові — Плесков (Псков),
[12] Позвіздові — Волинь,
Також отим його молодшим синам
призначив по своїй смерті
князівства Київське
та Берестівське.

Той факт, що Станіслав дістав Смоленськ, а Судислав — Псков, підверджується джерелом *Поліхрону 1418 р.*[33]. Густинський літопис (*ПСРЛ*. — 1843. — 1-ше вид. — Т. 2. — С. 259) не згадує у відповідному місці князівств Київського та Берестівського, але він називає Волинь Позвіздовим уділом:

Володимер посады
[10] Станислава въ Смоленску
[11] Судислава в Плесковѣ,
сы есть въ Псковѣ
[12] Позвизда въ Волыню.

Термін «Волинь», безсумнівно, є ідентичним з уділом Володимирським (на Волині). Очевидно, що він став престолом Позвізда[34] після смерті Всеволода, про якого сказано було вище. Це явна вказівка на те, що Володимир, недавно засноване місто у новозавойованій країні, мав велике значення для торговельних шляхів на Захід і ввійшов до удільної системи. Вищенаведений уривок також дає доказ про тісні й прямі зв'язки Смоленська та Пскова з Києвом/Берестовим. Знов-таки це було завдяки великому торговельному значенню цих двох міст. Смоленськ знаходився біля знаменитого Оковського лісу, де Дніпро, Двіна та Волга, найважливіші торговельні артерії того часу, мали свої витоки. Цей факт був відомий авторові *ПВЛ*[35]. Псков також мав стратегічне положення для контролю над Фінською затокою — цими воротами до Скандинавії та Балтики[36]. Джерела подають обмаль інформації про Берестове. З *ПВЛ* відомо, що це була улюблена Володимирова резиденція, де він тримав один зі своїх трьох гаремів[37], і що саме там він помер[38]. Ярослав також полюбляв Берестове. Його приятель, майбутній Київський митрополит Іларіон, влаштував там свою чернечу келію, яка згодом стала ядром Києво-Печерського монастиря[39]. Єдиною політичною подією, пов'язаною з Берестовим, стала засвідчена у *ПВЛ* інвеститура Святослава та Всеволода (Ярославичів) у Ярославовому палаці 22 березня 1075 р. після вигнання Ізяслава[40]. Безперечно, два узурпатори обрали Берестове місцем для церемонії для того, щоб надати їй більшої легітимності. 1096 р. Святополк Ізяславич поховав біля Берестового свого ворога й тестя, половецького князя Туґор-та(р)-кана, можливо з династичних міркувань[41]. Нарешті, Берестове

згадано як постраждале від нападів кочових сусідів. 1096 р. Боняк Половецький спалив князівський двір у Берестовому[42]. А 1151 р. містечко штурмували ковуї, торки та печеніги[43]. Це остання звістка про Берестове. На жаль, літописи не дають нам жодних подробиць про Берестівське князівство.

Той факт, що Київ/Берестове мусило залишатися у володінні молодших синів, є явним свідченням того, що Володимир вважав цей уділ «патримонією» у тюрко-монгольському розумінні «домашнього вогнища», що передавався *од-тігінові*, наймолодшому членові родини («князь домашнього вогнища»)[44]. Саксонський хроніст Тітмар (976—1018 рр., від 1009 р. єпископ Марзебургський) був надзвичайно добре поінформований у руських справах після смерті Володимира. Його інформатори — саксонці — брали участь у поході польського короля Болєслава на допомогу Святополку (1017—1018). Тітмар пише[45]:

Rex ille [Volodimer]	Цей король [Володимир]
plenus dierum obiit	помер під тягарем днів,
integritatem hereditatis suae	залишивши свою спадщину повністю
duobus relinquiens filiis;	двом своїм синам;
tercio [Svjatopolk] adhuc	третій [Святополк] був
in carcere posito	у цей час у тюрмі,
qui postea elapsus	з якої пізніше він утік,
conjuge ibidem relicto	залишивши там свою жінку,
ad socerum [Boleslaw I] fugit	та побіг до свого тестя [Болєслава].

Хоч назагал вчені високо оцінювали хроніку Тітмара як історичне джерело, саме в цьому випадку звичайно вважається, що він припустився помилки. Таким чином, з огляду на події, що сталися після битви під Лиственом (1024), Н. Ільїн твердить, що два сини, на яких вказує Тітмар, були насправді Ярослав та Мстислав (молодший)[46]. Це важко прийняти. Як ми вже бачили, Володимир поділив державу між своїми синами ще задовго до смерті, затримавши у своєму домені лише Київ/Берестове (разом із Смоленськом та Псковом). По смерті Володимира, за джерелами Длуґоша і Стрийковського, він мусив перейти у спадок його молодшим синам. Як ми бачили, у Володимира було три «найменших сини» (тобто народжені після 980 р.): Станіслав, Позвізд та Судислав. Позвізд, син болгарині й брат Бориса і Гліба, після Володимирової смерті дістав Волинь, залишивши тільки Станіслава (брата Мстислава-молодшого) та Судислава на положенні «найменших синів». Справедливо, таким чином, наполягати на тому, що вони стали Володимировими спадкоємцями у Києві/Берестовому. Вони княжили спільно під захистом Мстислава (молодшого) Тмутороканського до 1036 р., ко-

ли Мстислав та Станіслав померли. Ми зобов'язані цією важливою інформацією візантійському історикові XI ст. Іоанну Скіліцесу. У своїй хроніці (доведеній до 1057 р.) він пише (бл. 6544/1036) таке[47]:

έτελεύτησαν δὲ καὶ οἱ τῶν 'Ρὼζ ἄρχοντεζ, Νοσισθλάβοζ καὶ *Ζινισθλάβοζ καὶ ἄρχειν προεκπίθη τῶν 'Ρώζ συγγενὴζ τῶν τελευτησάντων *' Ιεροσθλάβοζ.

Архонти Роса Носістлабос [Мстислав], та Зіністлабос [Станіслав] померли, а брат померлого Йеростлабос [Ярослав] почав правити Росами.

Це пояснює, чому навіть після його договору по закінченню Лиственської битви Ярослав усе ще не насмілювався переїхати у Київ і залишався у Новгороді. Згадки про ці події, очевидно, були вилучені з ранніх редакцій *ПВЛ* літописцями, лояльно настроєними до Ярославової династії. Збереглася тільки коротенька нотатка про те, як негайно після свого повернення до Києва по Мстиславовій смерті 1036 р. Ярослав ув'язнив свого молодшого брата Судислава[48] (мабуть, Станіслава на світі уже не було), який провів у тюрмі 23 роки поки, його племінники не звільнили його 1059 р. У світлі вищесказаного ця коротенька згадка набуває першорядного значення.

Підсумок деталізованого вище аналізу дає нам чітку картину системи правління під час Володимирового князювання. За Володимира держава ділилася на *три* «сфери». Першою був Володимирів власний домен, що складався з:

1) столичного домену з Києвом/Берестовим та

2) доменів у прямій залежності від Києва/Берестового:

а) Смоленськ та

б) Псков.

Порядок наслідування, передбачений для Києва, регулювався алтайською (тюрко-монгольською) системою «домашнього вогнища». Цей домен був спадщиною, відведеною Володимировим молодшим синам за умови, якщо один з них помре чи якось інакше змінить систему, його права автоматично переходять синам, що залишаються. Гліб та Позвізд, два молодші сини від болгарині, стали першими, кого визнали Володимировими «меншими синами» для врегулювання спадкоємництва. З досі неясних причин Позвізд залишив систему, спочатку коли після Всеволодової смерті (бл. 995—998 рр.) він заступив Бориса на престолі у Муромі 1010 р. Після одержання Володимира на Волині Позвізда наслідував його старший брат Гліб. На цей час позиція «менших синів», очевидно, перейшла до Станіслава та Судислава. Ці двоє стали після смерті Володимира спадкоємцями у Києві/Берестовому. Але ще перед тим

вони правили від батькового імені Смоленськом (Станіслав) та Псковом (Судислав), певно, як його заступники.

Друга «сфера» охоплювала чотири престоли-уділи, розподілені серед Володимирових старших синів. Муром був престолом нижчого рангу, за ним ішли Володимир-Волинський, Ростов та Новгород, зарезервований як найвищий за рангом престол для найстаршого сина. У цій «сфері» порядок наслідування регулювався системою, що пізніше дістала назву «лествичного восхождения». Як уже зазначалося, у початковому розподілі уділів поміж Володимировими синами система «лествичного восхождения» віншувалася Вишеславом. Його смерть збудила ланцюгову реакцію змін у володінні престолами. Ярослав переїхав з Ростова у Новгород, а в Ростові його заступив Борис, престол якого у Володимирі тоді перейшов Позвіздові.

Третя «сфера» включала провінції, що колись були незалежними державами. Тепер вони ставали васальними провінціями з Володимировими синами на чолі нових династій. Ось ці чотири держави:

1) Полоцьк,
2) Турів,
3) Деревлянська земля,
4) Тмуторокань.

З цих тільки Полоцька династія Ізяслава Володимировича пережила весь домонгольський період в історії Русі.

4. Жінки та сини Володимира Святославича

Наступна проблема полягає у тому, щоб встановити дати народження Володимирових синів, а також дати одружень Володимира з його головними жінками до 980 р. Ці жінки були: Роґніда (Ragnheiðr), грекиня, болгариня й дві чехині. Ім'я другої чеської жінки Володимира відоме; це була Малъфрѣдь (Málfríðr). Щоб спростити завдання, нижче представлено таблицю, яка узгоджує літописну інформацію. Ця таблиця показує насамперед, що від Володимира народилося тринадцять, а не дванадцять синів. Один з них, Мстислав (старший), помер ще дитиною[49]. Порядок їх народження наводиться нижче[50]:

1) Вишеслав
2) Ізяслав
3) Мстислав (молодший)
4) Святополк
5) Ярослав
6) Святослав
7) Всеволод
8) Мстислав (молодший)

9) Борис
10) Гліб
11) Станіслав[51]
12) Позвізд[52]
13) Судислав

Ярослав Володимирович народився 978 р. (на час смерті йому виповнилося сімдесят шість років). Святополк повинен був народитися того самого року, що й Ярослав, алеількома місяцями раніше, ніж Ярослав, Роґнідин син. Нам відомо про це, тому що не міг Володимир відібрати «грекиню» від Ярополка (який дістав її від свого батька після кампанії 971 р.) перед своєю втечею 977 р.

Святослав, син другої чехині, був трохи молодшим від Ярослава й мав народитися через кілька місяців або й тижнів після останнього, очевидно того ж таки 978 р. Борис народився 979 р., а через якихось десять-дванадцять місяців по тому (але в усякому разі не пізніше 980 р., бо джерела вже згадують його під цим роком) народився його брат Гліб. Оскільки Всеволод (Роґнідин син) та Мстислав-молодший (син від другої чехині) були старшими за Бориса (нар. 978) та молодшими за Святослава (нар. 978 р.), вони мали народитися 979 р. Таким чином, Всеволод, Мстислав-молодший та Борис — усі вони народилися в один рік з різницею в кілька місяців чи тижнів. З вищенаведеного виходить, що з тринадцяти Володимирових синів семеро (від Святополка до Гліба) народилися протягом чотирьох років між 977 та 980 рр., і вони народилися від чотирьох різних матерів. Володимир пішов у Новгород 967 р., так що він не міг свататися до Роґніди перед тим. Нам невідомо, коли він зґвалтував Роґніду на очах її батьків, проте це мусило статися поміж 970 та 977, найімовірніше 975 р., коли Володимирові минуло майже двадцять років[53]. Оскільки Роґнідин третій син Ярослав народився 978 р., її старші сини не могли народитися пізніше 976 р. (Ізяслав) чи 977 р. (Мстислав-старший). Якщо Ізяслав народився 976 р., то найстарший з Володимирових синів, Вишеслав, повинен був народитися до 976 р. Зґвалтування Роґніди не могло статися раніше 975 р. З цього аналізу можна зробити висновок, що Володимир одружився зі своїми першими жінками, першою чехинею та Роґнідою, 975 р. Молодші Володимирові сини — Станіслав, Позвізд та Судислав — народилися між 981 р. (не раніше, адже їх не згадано у списку 980 р.) та 989 рр. (не пізніше, ніж через рік після Володимирового хрещення 988 р.). Можемо тепер підсумувати наші висновки про одруження Володимира з його п'ятьма головними жінками до хрещення. Перших двох жінок (першу чехиню та Роґніду) він узяв

Володимирові сини за старшинством

Порядок народження	Джерело: Жінка: Рогніда	Список № 1 Грекиня	Чехиня I	Чехиня II	Болгариня	Список №2 (988) Не зазначається	Список № 3 (988) Не зазначається
1			Вишеслав			Вишеслав	Вишеслав стіл: Новгород
2	Ізяслав					Ізяслав	Ізяслав стіл: Полоцьк
3	Мстислав (старший)					—	—
4		Святополк				Святополк	Святополк стіл: Турів
5	Ярослав					Ярослав	Ярослав стіл: 1. Ростов 2. Новгород
6				Святослав		Святослав	Святослав стіл: Деревлянська земля
7	Всеволод					Всеволод	Всеволод стіл: Володимир
8				Мстислав (молодший)		Мстислав	Мстислав стіл: Тмуторокань
9			—		Борис	Борис	Борис стіл: Ростов
10					Гліб	Гліб	Гліб стіл: Муром
11				Станіслав		Станіслав	
12					Позвізд	Позвізд	
13						Судислав*	

* Судиславову матір встановити не вдалося

975 р. З грекинею він одружився бл. 977 р. Оскільки старший син від другої чехині (Малфредь) народився 978 р., можемо робити висновок, що Володимир одружився з нею 977 р. Так само ми можемо сказати, що він одружився з болгаринею бл. 978 р., бо народження Бориса датується 979 р.

5. Зовнішня політика Володимира Великого

У середні віки, як і в нові часи, коли йдеться про одруження правителів, ця справа диктувалася політичними міркуваннями. Саме так сталося стосовно Володимира. Полоцьк був важливим центром балтійської торгівлі, розташованим неподалік литовського кордону. Для Новгорода було вкрай важливо утримувати контроль над Полоцьком. Через це Добриня, який відав новгородською політикою, розпочав кампанію, кульмінацією якої стало знищення всієї династії Рогволода, а єдину уцілілу з неї Роґніду Володимир зробив своєю жінкою[54]. Особливою рисою шлюбної політики Володимира було те, що він мав двох чеських жінок. Ймовірно, вони належали до династії Пшемисловичів. Це вказувало б на те, що на ранній стадії своєї політичної кар'єри Володимир надавав альянсові з Чехією першорядного значення. Чому? Зробимо спробу знайти відповідь на це питання. Не підлягає сумніву, що економічні фактори грали певну роль. Прага була славетним центром середньовічної торгівлі. Починаючи з третьої чверті IX ст. важливий торговельний шлях Київ—Реґенсбурґ пролягав через столицю Чехії[55]. Для Новгорода, пов'язаного з Києвом річковим шляхом по Дніпру, участь у торгівлі з Центральною Європою мала велике значення. Очевидно, саме з цієї причини Володимир посадив у Новгороді свого наполовину чеського сина Вишеслава.

Існували, однак, й інші причини у Володимира, аби прагнути дружніх стосунків з Чехією, особливо у ті часи, коли він готувався до захоплення київського престолу. 955 р. мадярів було остаточно розбито у битві на річці Лех біля Ауґсбурґа. Ця подія, що поклала край руйнівним нападам мадярів, мала велике, навіть надзвичайне значення для Європи та Русі. З цієї мадярської поразки постало два переможці. Першим був Оттон Саксонський, якому престиж приборкувача мадярів дав змогу завершити «відновлення Римської імперії» (*renovatio Imperii Romani*) 961 р., другим — васал і союзник Оттона король Чехії Болеслав I (927—967). Болеслав скористався вакуумом, що виник через поразку мадярів, і, очевидно, з дозволу свого покровителя загарбав значну частину колишньої Моравської

держави. Таким чином, після 955 р. Чеська держава Пшемисловичів замінила мадярів на південно-західному кордоні Русі. Від 965 р. ця Чеська держава стала союзником польського князя Мєшка І, який одружився з Дубравкою, донькою Болєслава І, й охрестився наступного (966) року. Однак, після смерті Дубравки (977) стосунки між її братом Болєславом II (967—999) та Мєшком І стали напруженими, вірогідно, через те, що Мєшко висунув претензії на частину колишньої Моравської держави. В цій ситуації першою воєнно-політичною акцією як київського князя Володимира став знаменитий похід на ляхів та завоювання Перемишля (ймовірно, заснованого Пшемисловичами) та червенських городів (981).

У цих своїх починаннях Володимир мусив діяти у згоді з Болєславом II Чеським, мабуть, з донькою якого він був одружений. Ми вже бачили, що Володимир побрався із своєю другою чеською жінкою (з Малфредю) 977 р. Це був не припадковий вибір, а наслідок чесько-руського альянсу, спрямованого проти агресивного Мєшка. Є також підстава вважати Володимира активним учасником у внутрішніх чеських справах. *ПВЛ* лаконічно заявляє під 992 р.: «Иде Володимеръ на Хорваты»[56]. Спекуляції на тему етнічної приналежності отих хорватів породили величезну літературу. Однак жодна з поки що запропонованих розгадок цієї проблеми не є переконливою, особливо гіпотеза про галицьких «білих хорватів», якою озброїлося чимало істориків. Єдиними справжніми (не примарними) хорватами у Східній Європі тих часів була суперник Пшемисловичів — династія Славників, яка до 955 р. відігравала важливу роль у політичних справах у Чехії і правила половиною чеських земель. Саме про них тільки й міг думати руський літописець. Справді, найгострішою проблемою правління Болєслава II була його боротьба із Славниками. 995 р. він нарешті знищив усіх членів династії (за винятком св. Войтеха-Адальберта). Але ж шлях до Болеславового тріумфу треба було мостити воєнними кампаніями. Однією з них і був похід Володимира на хорватів (Славників) 992 р.

Другою подією міжнародного значення у той час став наступ Візантії проти Болгарії, що розпочався у 967—972 рр. Володимирів батько Святослав активно втрутився у конфлікт і навіть захопив на короткий час частину Болгарської держави. Зрештою, це втручання коштувало Святославові життя. Між захоплених Святославом 969 р. полонених був болгарський цар Борис II (969—973; пом. 979 р.), якого Святослав утримував у почесному полоні у Преславі. Від 972 р. він став полоненим Візантії на тих самих умовах. 976 р. брати Кометопуло (Давид, Мойсей, Арон та Самуїл) підняли прапор повстання у Болгарії. Борис II та його брат Роман втекли з Константи-

нополя, щоб приєднатися до повсталих. В результаті трагічного непорозуміння Бориса II незабаром було вбито, а Роман, якого візантійці кастрували, щоб усунути його як потенційного правителя, залишався з повсталими до самої своєї смерті 997 р.

М. Д. Присьолков висунув ідею, що вибір імен для Володимирових синів від болгарської жінки — Борис/Роман та Гліб/Давид — не був випадковим[57]. Старшого сина (нар. бл. 979 р., але у будь-якому випадку до смерті Бориса II того ж року) назвали іменами двох болгарських царів, які щойно втекли з візантійського полону, — Бориса (як князівське ім'я) та Романа (як хресне ім'я). Князівське ім'я молодшого сина було скандинавське — Гліб (*Guðleifr*), проте його хресне ім'я — Давид, ім'я старшого з братів Комітопуло. Київський митрополит (Іоанн I) (бл. 1007— бл. 1020 pp.), сам болгарин, склав службу на честь святих Бориса та Гліба, в якій він приписував Борисові імператорські прерогативи: Цесарскымь вѣньцемь отъ уносты украшенъ, пребогатыи Романе, власть велия бысть своему отечьству и веси твари[58]. Оця евлоґія стає ще більш промовистою, коли ми згадаємо, що болгарські царі Симеон та Петро (батько Бориса II та Петра) носили офіційні титули «імператорів» (царів), які визнавала навіть Візантія.

З цих фактів можна зробити висновок, що болгарська жінка Володимира належала до болгарської правлячої династії; очевидно, вона була донькою Петра I (927—969) і таким чином сестрою Бориса II й Романа. Династичні зв'язки Володимира з Чехією та Болгарією виявилися надзвичайно важливими для культурної історії Східної Європи. В обох країнах, особливо у Болгарії, великоморавські традиції продовжували відіґравати творчу роль. З особливою силою їх було висловлено у слов'янському богослужінні святих Кирила та Мефодія, які підняли слов'янську мову до статусу сакральної. Це також прислужилося для визначення характеру християнського богослужіння на Русі та культури, фундаментом якої воно стало. Від Володимира — державного мужа — не було таємницею, що наймогутнішими правителями у Європі в його часи були два християнські імператори та голова християнського світу — папа. Це вплинуло на напрям його політичної діяльності, бо Володимир вирішив налагодити стосунки із усіма трьома. Таким чином, він скористався труднощами, створеними візантійському імператорові Василію II претендентом на престол Вардою Фокою, щоб зажадати одруження з порфирородною Анною. Цей крок приніс Володимирові значні дивіденди, причому не лише у стосунках із Візантією. Західною імперією на той час правила Теофано (пом. 991 р.), регентка при малолітньому імператорі Оттоні III (983—1002), яка була

близькою родичкою Анни. Прямі стосунки Володимира з папами Іоанном XV (985—996), Григорієм V (996—999), Сильвестром II (999—1003) тягнуться саме від того періоду. Коли Анна померла 1011 р., Володимир наступного року взяв собі німецьку жінку. Це була третя донька Хуно Вельфа фон Ойнінґена (Oeningen) й онука Оттона I[59].

Додаток I

Жінки та сини Володимира до його хрещення

Рогнѣдь одруж. бл. 975 р. пом. 1000 р.	Чехиня I одруж. бл. 975 р., пом. ?	Грекиня одруж. бл. 977 р., пом. ?	Чехиня II Малъфрѣдь одруж бл. 977 р., пом. 1000 р.	Болгариня одруж. бл. 978 р., пом. ?
	1) Вишеслав нар. бл. 976 р., пом. 1010 р.			
2) Ізяслав нар. бл. 976 р., пом. 1001 р.				
3) Мстислав (старший) нар. бл. 977 р., пом. до 979 р.				
		4) Святополк нар. бл. 978 р., пом. 1019 р.		
5) Ярослав/ Ґеоргій нар. 978 р., пом. 1054 р.				
			6) Святослав нар. бл. 978 р., пом. 1015 р.	
7) Всеволод нар. бл. 979 р., пом. 995/998 р.				
			8) Мстислав/ Костянтин (молодший) нар. 979 р., пом. 1036 р.	
				9)Борис/ Роман нар. бл. 979 р., пом. 1015 р.
				10) Гліб/Давид нар. бл. 980 р., пом. 1015 р.
			11) Станіслав нар. бл. 981/987 р., пом. перед 1036 р.	
				12) Позвізд/ Василько* нар. бл. 981/987 р. пом. 1015 р.

* Володимир мав тринадцять синів. Згідно із списком № 2, наймолодшим був Судислав. Проте не було встановлено, ані хто була Судиславова мати, ані дату його народження.

Додаток II

Система правління та хронологія правлінь Володимирових синів

I. *Особистий домен Володимира*

Сини «при батькові»	988—995/998	Позвізд
	986—1010	Гліб
	1010—1015	Станіслав
		Судислав

А. Столичний домен *Київ/Берестове*

1015	Станіслав, Судислав
1015—1016	Святополк
1016—1017	Борис
1017	Ярослав
1017—1019	Святополк (вдруге)
1019—1023	Ярослав (вдруге)
1024—1036	Станіслав, Судислав (вдруге)
1036—1041	Ярослав (втретє)
1041—1044	Брячеслав Ізяславич Полоцький
1044—1054	Ярослав (учетверте)

Б. Домени у прямому підпорякуванні *Києва/Берестового*

Смоленськ		*Псков*	
бл. 1010—1036	Станіслав	бл. 1010—1036	Судислав

II. *Чотири уділи Володимирових синів*

Новгород	*Ростов*	*Володимир*	*Муром*
Вишеслав 988—1010	Ярослав 988—1010	Всеволод 988—995/998	Борис 988—995/998
		Борис 995/998—1010	Позвізд 995/998—1010
Ярослав 1010—1036	Борис 1010—1015	Позвізд 1010—1015(?)	Гліб, Борис 1010—1015

III. *Васальні провінції з династіями Володимирових синів*

Полоцьк	*Турів*	*Деревлянська земля*	*Тмуторокань*
Ізяслав 988—1001	Святополк 988—1019	Святослав 988—1015	Мстислав молодший (столиця у Чернігові) 988—1036
Брячеслав Ізяславич 1001—1044			

ЕКСКУРС IX

Погибоша аки обрѣ

Примітки до Екскурсу IX див. на с. 1166—1167.

У вступній недатованій частині *«Повісті временних літ»* є драматичне оповідання про те, як обри (авари) знущалися зі своїх слов'янських підданих — дулібів і як вони безслідно загинули, так що на Русі залишилася приповідка: «погибоша аки обрѣ»[1]. Але оригінальність оповіді про аварів комплікується двома обставинами. Поперше, як виявили археологічні дослідження, авари не доходили до Волині. А оскільки, крім волинських дулібів, засвідчені ще дуліби біля чеської Праги й у Паннонії, території яких були під аварським володінням, оповідь про знущання аварів з них мала своє джерело не на Русі, а там же[2]. По-друге, оповідь про безслідну загибель аварів у скороченій формі я знайшов ще в іспано-арабського географа Ібн ас-Са'їда з XIII ст. Кінець оповіді в обох творах майже ідентичний: «Быше бо обърѣ тѣломъ велици и умомъ горди, и Богъ потреби я, и помроша вси и не остася ни един объринъ. И есть притъча в Руси и до сего дне: погибоша аки обрѣ; их же нѣсть племени ни наслѣдъка» (*ПВЛ*).

Ібн ас-Саʻīд, стор. 211.

قال ابن سعيد وبرشان كان قاعدة الامة الذين يقال لهم برجان وكان لهم شهرة وباس فى قديم

الزمان فاستولت عليهم الالمانية وابادوهم حتى لم يبق منهم احد ولا بقى لهم اثر

Сказав Ібн Саʻīд: Борджани були горді і сильні, яких називали Борджани. Алемани перемогли їх і винищили їх так, що жоден не залишився, і сліду по них не стало»[3].

Тут треба відразу підкреслити, що коли у *ПВЛ* причиною загибелі аварів є Бог, то у Ібн ас-Саʻīда — конкретні історичні причини. Винищувачем аварів були, згідно з історичною правдою, франки Карла Великого, названі арабським автором алеманами.

Ібн ас-Саʻīд називає аварів «борджāн». Ця назва вимагає коментарю. Насамперед треба відзначити, що Ібн ас-Саʻīд належав до школи арабських послідовників Птолемея, як і його головний авторитет ал-Ідрīсī[4].

Послідовники арабської школи Птолемея перейняли від греків поділ заселеної землі (ойкумени) на сім кліматів (поясів) з півдня на північ, а крім того, кожний клімат ділився на десять секцій-відділень, так що ойкумена була втиснена у сімдесят секцій.

Термін برجان має дві вимови, одну з *-ґ-* (*бурґāн* для передачі французької назви *Бурґонь*; 1190, *Burgondia*)[5] Бурґундія, і другу вимову, яка відзначається тим, що там додається арабська буква *шін*, яка вказує на те, що у назві замість *-ґ-* вимовляється *-дж-*, тобто *борджāн*. Ця остання форма вживається Ібн ас-Саʻīдом. Назву *борджāн* звичайно ідентифікують із дунайськими болгарами. Це дійсно відповідає правді у період від IX ст. Досі ніхто не намагався з'ясувати, що означав термін *борджāн* в оригіналі. Тут нам може допомогти твір одного з перших арабських послідовників Птолемея *Кітаб çӯрат ал-арḍ* («Опис землі» Муḥаммеда ібн Мӯси ал-Хувāрізмī, написаний бл. 840 р.

Типовим для Птолемея було те, що він на означення більших географічних одиниць в Євразії використовував назви тодішніх степових імперій — Скіфії та Сарматії. Ці назви ал-Хувāрізмī заступає назвами кочових імперій свого часу. Так, Птолемеєва «Скіфія поза горами Імаус» у ал-Хувāрізмī — це *Токуз Оґуз*, тобто імперія уйґурів у нинішній Монголії (740—840), а «Скіфія всередині гір Імаус» виступає як *Тюрк* (рештки тюркських каґанатів)[6]. Так само у ал-Хувāрізмī є дві Сарматії. Його азійська Сарматія — це алани, а європейська Сарматія — власне *борджāн*[7]. Дунайські булгари допомагали франкам розбити аварів і за те в договорі з франками дістали частину Аварської держави. Це, мабуть, і стало причиною, що арабські вчені після середини IX ст. перенесли назву *борджāн* від переможених аварів на інших степових володарів — дунайських булгар.

Усе ж існують ще два інші аргументи, які ідентифікують борджанів із аварами. Ми бачили, що, за Ібн ас-Са'їдом, франки винищили борджāнів, проте франки не тільки не нищили дунайських булгар, а зробили їх своїми партнерами і передали їм частину аварських територій[8].

Другий аргумент виходить із порівняння даних Ібн ас-Са'їда з його головним джерелом ал-Ідрīсīєм. У Ідрīсīя дунайська Булгарія детально описана у четвертій секції шостого клімату, згідно з його системою. Ібн ас-Са'їд вміщує борджāнів у третій секції того ж клімату, де описані Чехія і Польща. До речі, назва *борджāн* взагалі не зустрічається у творі Ідрīсīя[9].

Тепер усе ще залишається питання трансмісії оповіді про загибель аварів. Після досліджень О. О. Шахматова, Романа Якобсона і М. К. Нікольського[10] стало очевидним, що паннонсько-моравські та чеські слов'яномовні твори доходили до Києва і там вивчалися. У той час (X—XI ст.) Прага була важливим центром міжнародної торгівлі. Її відвідували єврейські купці з арабської Іспанії, як свідчить твір Ібрāгīма ібн Я'кȳба з 965—966 рр., який зберігся до наших днів[11]. Тому можна прийняти, що інформація про загибель борджāнів-аварів потрапила в руки Ібн ас-Са'їда із подорожньої записки купця, подібно до Ібрāгīма ібн Я'кȳба.

Завданням цього Екскурсу є вказати дослідникам минулого Русі, а особливо дослідникам *ПВЛ*, на це цікаве літературне запозичення.

ЕКСКУРС X

Звідки прийшов літописний Рюрик?

Примітки до Екскурсу X див. на с. 1167—1169.

Коли я прочитав уже складений текст усього тому, то відчув, що там не було спеціально опрацьоване одне важливе питання варязької тематики, а саме: звідки прийшов літописний Рюрик? Це питання має кількастолітню серію спроб відповідей, але в основному все ще залишається без відповіді[1]. На мою думку, головна причина полягає в тому, що як літописці XI—XII ст., так і історики XVIII—XX ст. розглядали це питання як свого роду «поза межами конкретного часу», кожен писав зі своєї перспективи часу і не передбачував, що тут треба зреконструювати перспективу IX ст.

Близько п'ятдесяти років після прийняття християнства на Русі виникла ідея зайнятися минулим своєї землі (а скоріше династії) у тодішніх двох центрах культури, кафедрах св. Софії у Києві та Великому Новгороді. Після 1051 р. головним центром досліджень минулого стала Києво-Печерська лавра[2]. Вчені ченці вичитали у слов'янських перекладах візантійських текстів, що там ім'я Русь уперше з'являється під час владарювання імператора Михаїла III (842—

861), і тому вирішили, що початок панування того правителя і був початком Русі. Проте вони ту знаменну дату вирахували неправильно, спочатку як 6362/854 р., а потім як 6360/852 р., замість правильного 842 р.[3]. На підставі усної традиції вони знали, що ця подія із запрошенням князів мусила мати місце десь у другій половині IX ст. Крім того, якась усна традиція пам'ятала імена трьох перших володарів, звичайно, у Новгороді і Києві: Рюрика, його воєводу Олега та малолітнього сина Ігоря. Як Олег, так і Ігор мали походи на Візантію. Для невдалого походу Ігоря літописці подали рік 6428/920, Олег відбув похід на три роки пізніше (6430/922 р.)[4], щоб пімститися.

Зрозуміло, головним завданням літописці вважали встановити «шляхетну» ґенеалогію для правлячої династії, очевидно, у тодішніх двох центрах, тобто у Новгороді і Києві. Але у IX ст. справа виглядала зовсім інакше. Великий Новгород ще не існував, Київ перебував у сфері Хазарського каганату. Головним містом у північній Східній Європі була Стара Ладога (Альдейґюборґ), заснована ще у половині VIII ст., як виявили археологічні розкопки[5].

Завдяки дружнім взаєминам, що встановилися між князем Святополком і Печерським монастирем (початок XII ст.), князь Святополк Ізяславич зробив доступними для печерських літописців тексти договорів (у перекладі) князів Русі з Візантією. Два із тих договорів треба тут згадати: Олега, який датовано 6420/912 р., та Ігоря із р. 6453/945. Оскільки це були офіційні документи з точними датами, київські літописці мусили зревізувати свою хронологію. Сталося так, що договір Олега був раніший від договору Ігоря. Але київські літописці пішли далі. Діставши до диспозиції дві безперечні дати, вони вирішили, що дата договору була водночас і датою смерті даного князя. Значить, Олег помер у 912 р., а Ігор — у 945 р. Віднявши перше число (912) від другого (945), вони зробили висновок, що нове число — це і є пересічне князівське правління (33 роки). Маючи такий висновок, вони вирішили, що Олег теж мусив княжити ту саму кількість років, тобто 33. Так вони прийшли до знаного тепер із усіх підручників історії Східної Європи року 879, що був поданий теж як ймовірний рік смерті Рюрика.

Але на тому винахідливість наших літописців не зупинилася. Оскільки Рюрик звідкись прийшов, де, без сумніву, він уже князював, для нього літописці вирішили визначити лише половину терміну, тобто 17 років. У такий спосіб постала дата початку державного життя у Східній Європі як 6370/862 р., яка до сьогодні є авторитетною, хоч вона явно вигадана. Час уже назавжди розстатися з нею як з талановито створеною літописцями фальсифікацією[6].

Проте винахідливість літописців продовжувала розвиватися

далі. Взявши до уваги епічні тріади, вони не тільки застосовували їх до людей (три новгородські брати: Рюрик, Синеус і Трувор, три київські брати: Кий, Щек і Хорив, три володарі Русі: Рюрик, Олег і Ігор), але й тріадами доповнювали свою «точну» хронологію. Дата покликання Рюрика, 862 р., дістала дату 6367/859 р., тобто перше прогнання варягів, а дата 6390/882 р. отримала тріаду як рік вступу Олега на престол — славну дату здобуття Києва Олегом.

Рюрик був названий варягом. У *ПВЛ* під роком 862 подано перелік народів, яких означали іменем «варяг». Цей список такий: свеї (свіяр, шведи), урмани (норвежці), анъглянне (данці та англійці, об'єднані в державі Канута Великого) (пом. 1035) і ґоте[7].

Як бачимо, на першому місці названі свеї (шведи). Тому історики навіть сьогодні вважають Рюрика вихідцем із Швеції, хоч там таке ім'я для IX ст. не засвідчене. Першенство Швеції пояснюється, мабуть, тим, що Ярослав Мудрий оженився в р. 1016 із шведською принцесою Інґіґердою[8]. Але це вже не перспектива IX ст.

У IX ст. вибух вікінґів (варягів) досяг своєї вершини. Однак процес відбувався у Північному морі, на побережжях Атлантичного океану і доходив до Середземного моря. Балтійське море, яке оточує територію нинішньої Швеції, не було включене у той процес. Шведи до початку XI ст. не пережили варязького натиску з усіма його нищівними та культуротворчими компонентами[9], тому немає шведської еддичної та скальдичної поезії, немає і шведських саґ тощо. Дві країни були промоторами вікінґського (варязького) вибуху. Це Данія і Норвегія. У системі Данії активно діяли фризійці або краще — франко-фризійці.

Норвежці колонізували Шетландські, Оркнейські та Фарерські острови, частину Ірландії та незаселену Ісландію. Данці нападали на Англію, а також доходили до всіх берегів держави франків аж до Середземного моря[10]. З ними діяли франко-фризійці, провідні майстри торгівлі тогочасного Середньовіччя, які визнали зверхність Каролінґів ще в часи Карла Великого, щоб краще торгувати під охороною володарів франків[11].

Фризійці, як пізніше голландці, уславилися тим, що зуміли осушувати марші, створивши системи каналів та насосів. Вони були відважними мореплавцями і першими в історії використовували річки як торговельні шляхи. Фризійці творили міста як юридичні одиниці на підставі свого міського права. Це було так зване право Бірки, що невдовзі поширилося на всю Скандинавію[12]. Фризійці теж займалися ремеслами. Вони, між іншим, продукували та експортували кістяні гребінці із своїми типовими мистецькими орнаментами, які теж було знайдено в Ладозі на рівні IX ст.[13].

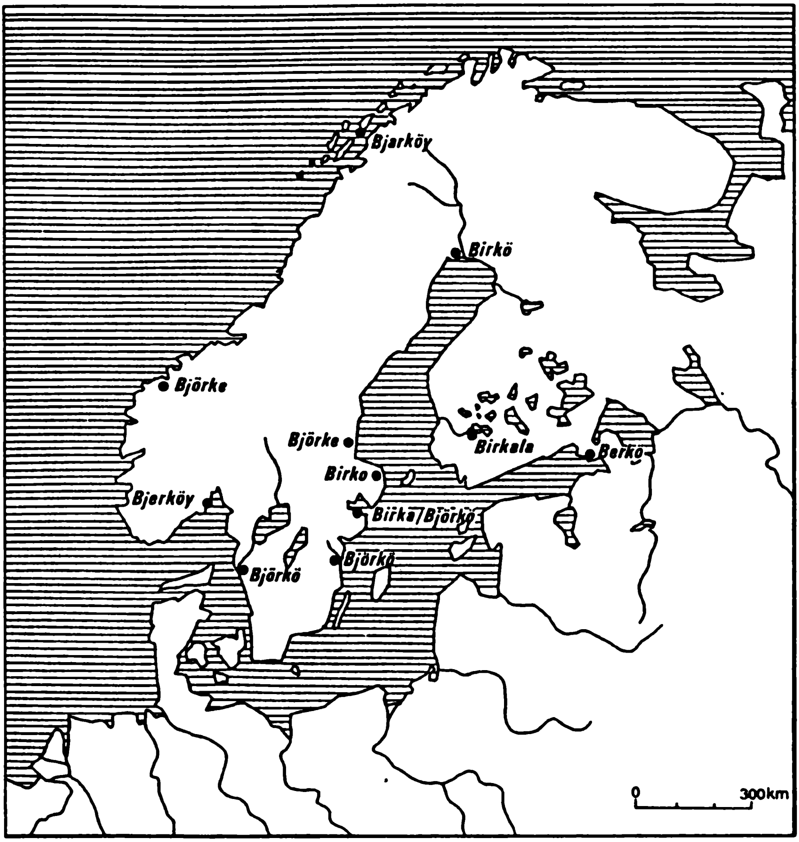

Карта 1. Топоніми із назвами, що походять від *Birka* (взято із S. Lebecq. Frisons. — T. 1. — C. 36)

Карта 2. Торговельні шляхи вікінґів (взято із J. Rosén.
Svensk historia. — T. 1. — 1978. — C. 77)

Як дослідили археологи, із фризійського головного міста Дорестада шлях на Схід вів через Гедебю, Бірку (у Швеції), Аландські острови до Ладоги і до земель фінських народів[14].

Отже, варягами, що у VIII ст. доходили до Ладоги, були власне франко-фризійці, пов'язані культурно і політично з Данією.

Цю тезу підтверджує також етимологія імені. Як стверджують лінгвісти, десь між 750 та 800 рр. в данській мові відбувся перехід початкового *гр-* у *р-*, тобто Грорукр перейшло у Ророк-, що вже на східнослов'янському ґрунті дало Рюрикъ[15].

Знайомство із візантійськими договорами змусило літописців змінити свій погляд на Олега як на воєводу й опікуна князя Ігоря. В документі він чітко окреслений як великий князь руський. Отже, Олег став тепер повноправним князем Русі. Але київські літописці не звернули уваги на один важливий факт, який з'являється під час уважного аналізу і порівняння двох документів — договорів Олега та Ігоря. У візантійській дипломатичній практиці у договорах поіменно називалися всі реґенти, якщо їх було більше, ніж один. Так, у договорі Олега з 912 р. названо імператорів Лева VI та Александра, а у договорі Ігоря з 945 р. трьох імператорів — Романа, Константина і Стефана. У тому ж договорі з руської сторони названо поіменно, крім Ігоря — великого князя руського, ще Святослава, сина Ігоря, княгиню Ольгу, Ігоря — племінника (нети) Ігоря та ін. Однак у договорі Олега названий тільки сам Олег.

Ми приходимо до висновку, що Ігор не мав ніякого відношення до Олега. На Русі ще в X ст. співіснували правлячі династії поза офіційною. Так, описуючи помсту Ольги, літописець проговорився, очевидно, незалежно від свого бажання, що деревляни мали свого власного князя на ім'я Мал[16]. Також на початку правління Володимира Великого у Полоцьку був свій володар Рогволод[17]. Отже, ми не зобов'язані приймати політичну леґалістичну концепцію монаха Печерського монастиря про єдину легальну династію на Русі і сприймати як історичну правду його штучну конструкцію. Ігор не був сином Рюрика, так як Олег не був його воєводою та опікуном Ігоря.

Де владарював Олег?

Зберігся ще один текст договору Олега з 907 р. Одначе це не автентичний текст, а складна компіляція. Я її аналізую в першому томі цієї праці і не можу більше тут над нею зупинятися[18]. Тоді коли тріада городів властивої Русі — Київ, Чернігів, Переяслав — взята з договору Ігоря, що здобув Київ, друга тріада того ж документа була, правдоподібно, в оригіналі тексту договору 907 р. Які то городи? Це Полоцьк, Ростов і Любеч. Олеґ був зідентифікований

нашими літописцями із фольклорним князем-вовкулакою Олегом Віщим, так як для киян і новгородців полоцькі князі, зокрема Всеслав Брячиславич, були нечисті, власне, вовкулаки[19].

Де княжив Ігор до того часу, коли здобув у хазар Київ? Як відомо, Іларіон титулує як Ярослава, так і його батька Володимира Великого як каґан. Це був найвищий титул володаря у степових імперіях. Він передавався по чоловічій лінії, тобто від батька до сина в кількох знаменитих родах. Цей титул не дозволялося узурпувати. Значить, якщо Володимир був правним каґаном, то ним мусили бути його батько Святослав і його дід Ігор. Тут пригадаю, що Бертинські аннали, які вперше під 839 р. подали інформації про Русь, називають володаря Русі каганом[20]. Від того часу до Ігоря минуло приблизно 80 років. Відводячи на одну генерацію приблизно 20—25 років, ми прийдемо до висновку, що Ігор став четвертим спадкоємцем першого кагана Русі. Тут коротко згадаю, що засновник каганату Русі каган Хазарії внаслідок революції був змушений шукати притулку у факторії купців Русі на Волзі, там він поріднився з представником найпрестижнішої старонордичної династії Інґлінґів і змінив свій титул із кагана Хазарії на кагана Русі, здобувши Київ. Один із його ісландських нащадків, історик Арі Мудрий, називає свого предка Інґві (>Інґвер, див. прим. 15) Тюркяконунґ, до речі Тюркяконунґ — король тюрків, це старонордична передача титулу каган[21].

Перший арабський автор, який записав, що володар русів титулується як каган, це Ібн Русте (вид. Goeje. *BGA*. — Т. VIII. — Leiden, 1891. — С. 145). Немає згоди серед вчених, якими точно роками датувати написання цього твору. Дослідники змагаються поміж 903—913, 919, 922, 923 роками. Як би там не було, ясно, що в перших десятиліттях X ст. до арабів дійшла вже інформація, що володар русів має титул каґана. Ним міг бути Ігор (див. de Vries, ANEW, с. 678—679) або його батько, невідомий нам на ім’я.

У IX ст. у Данії велася безупинна боротьба між двома правлячими кланами, нащадками Гаральда I (помер перед 804 р.) і другим кланом — Гальвдана (помер бл. 807 р.). Цей останній клан увійшов до тісної співпраці з Каролінґами, один з його членів прийняв у 821 р. християнство і дістав у лен багаті міста Фризії, зокрема Дорестад, Домбурґ на острові Вальхерен, Медемблік, а пізніше також частину Ютландії. Рорик — це внук Гальвдана (див. ґенеалогічну таблицю на с. 1170). Тоді коли Гаральд II (помер бл. 845 р.) був головним варязьким діячем другої чверті того ж століття, Рорик зайняв його місце у третій чверті. Його ім’я часто з’являється у франкських (каролінґських) анналах, починаючи із 840 р., аж потім у 873 р. раптово зникає[22]. Остання засвідчена там подія — це не

дуже приятельська зустріч Рорика із Людовіком Німцем (помер 876 р.) в Аахені, якому Рорик мусив скласти присягу васала, хоч був у приятельських відносинах із Карлом Лисим (помер 877 р.). Але у франкських анналах немає жодної згадки про смерть Рорика, хоч, як сказано вище, вони часто стежили за його діями. Після 873 р. він зник з їхнього поля зору. Отже, треба прийняти, що він тоді покинув Данію і сферу впливу франків. Очевидно, тепер він подався на Схід, мабуть-таки, до Ладоги (Альдейґюборґа). Але чому саме туди?

Ладога у IX ст. була не тільки важливим торговельним центром у Північній Європі, а й фризійською колонією й одним із старонордичних культурних центрів. Там, тобто у Великій (Холодній) Швеції, володарював у той час Бйорн, син Раґнара Шкіряні Штани — найславетнішого варяга-вікінґа[23]. Бйорн був протектором першого великого старонордичного поета-скальда Браґі Боддасона (діяв у другій половині IX ст.). Браґі уславився своєю «Щитовою драпою», тобто поемою, що частково дійшла до нас, в якій поет описує щит Раґнара Шкіряні Штани[24]. У 1950 р. під час археологічних розкопок було знайдено в Ладозі дерев'яну паличку із написом рунічним письмом IX ст. Хоч скандинавісти її ще повністю не зідентифікували, деякі з них бачать там уривок із «Щитової драпи» Браґі[25]. Бйорн був двоюрідним братом Рорика, і він помер, мабуть, у Ладозі. Ми приймаємо, що Рорик з якихось причин, наприклад, торговельних потреб фризійців або смерті Бйорна, вирішив покинути Данію і території Каролінґів, з якими тепер його взаємини загострилися, і подався на Схід до Ладоги. Можливо, що він уже раніше там перебував. Отже, ми ідентифікуємо літописного Рюрика з норманом (варягом) Рориком із Фризії.

Але ми маємо ще одне літописне свідчення про зв'язок Рюрика із Ладогою. В 1114 р. один з останніх редакторів *ПВЛ* в Іпатіївській версії здійснив подорож до Старої Ладоги, щоб зустрітися із посадником того міста Павлом. Він дістав від того зберігача місцевих традицій цінні інформації про північні народи Юґру та Самоядь та про те, що Рюрик княжив у Ладозі: «и срубиша город Ладогу, и сѣде старѣйший [брат] в Ладозѣ Рюрикъ» (*ПВЛ*, т. 2, вид. 2. — Вид. А. А. Шахматов. — СПб., 1908. — Стовп. 14). Отже, редактор Іпатіївської версії виправив текст літопису; тільки в літописах, пов'язаних із т. зв. Лаврентіївською версією, задержався Великий Новгород замість Старої Ладоги (див. А. А. Шахматов. Повесть временных лет. — Т. I. — Петроград, 1916. — С. V—VI).

Шведська королівна Інґіґерд (пом. 1051) стала жінкою Ярослава Мудрого під умовою, що він дає їй як віно власне Ладоґу.

ХРОНОЛОГІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ

1. Королі Данії (Скйолдунґи)

934—945	Ґорм Старий
945—986	Гаральд Синьозуб
986—1014	Свейн Вилобородий
1014—1018	Гаральд Свейнссон
1018—1035	Кнут Великий
1035—1042	Гьорда Кнут Кнутссон
1042—1047	Маґнус Олавссон Добрий, король Норвегії
1047—1074	Свейн Естрідсен (Ульвссон)
1074—1080	Гаральд Свейнссон Брусок
1080—1086	Кнут Свейнссон Святий
1086—1095	Олав Свейнссон Голод
1095—1103	Ейрік Свейнссон Добрий
1104—1134	Нікулас Свейнссон
1134—1137	Ейрік Ейрікссон Незабутній
1137—1146	Ейрік Гаконарсон Ягня
1140—1143	Олав Гаральдссон
1146—1157	Свейн Ейрікссон Нищівний
1146—1157	Кнут Маґнуссон
1157—1182	Вальдімар I Кнутссон Великий
1182—1202	Кнут VI Вальдімарссон
1202—1241	Вальдімар II Завойовник
1241—1250	Ейрік Плуг-пенні
1250—1252	Авель Вальдімарссон
1252—1259	Крістофор Вальдімарссон
1259—1286	Ейрік Ґліппінґ
1286—1319	Ейрік Менвед
1320—1326, 1330—1332	Крістофор Ейрікссон Другий
1326—1330	Вальдімар Ейрікссон Третій
1340—1375	Вальдімар Повсякденний

2. Генеалогія королів Данії

- **Ґорм Старий, †945**
  - **Гаральд Синьозуб, †986**
    - **Свейн Вилобородий, †1014, ж. Сіґрід Пихата**
      - **Кнут Великий, †1035**
        - **Гьорда Кнут, †1042**
      - **Естрід, †1019, 2-й муж Ілля Ярославич із Новгороду, †1019, 3-й муж Ульв, ярл Торґільссон, †1025/28**
        - **Свейн Естрідсен (Ульвссон), †1074**
          - **Гаральд Брусок, †1080**
          - **Кнут Святий, †1086**
          - **Олав Голод, †1095**
          - **Ейрік Добрий, †1103**
            - **Раґнгільд, муж Гакон інн Спакі**
              - **Ейрік Ягня, †1146**
            - **Гаральд Кеся, †1135**
              - **Олав Гаральдссон, †1143**
            - **Ейрік Незабутній, †1137 ж. Мальмфрід, д. Мстислава (Гаральда) Мономаховича князя Новгородського**
              - **Свейн Нищівний, †1157**
            - **Кнут Пан, †1131 ж. Енґільборґ, д. Мстислава (Гаральда) Мономаховича князя Новгородського**
              - **Вальдімар Кнутссон Великий, †1182; ж. Суффія, д. Валадара, князя Новгородського**
                - **Кнут Вальдімарссон, †1202**
                - **Вальдімар Завойовник, †1241**
                  - **Вальдімар Вальдімарссон, †1231**
                    - **Вальдімар Вальдімарссон, кн. Шлезвіґу, †1257**
                      - **Вальдімар, кн. Шлезвіґу, †1312**
                        - **Ейрік II, кн. Шлезвіґу, †1325**
                          - **Вальдімар Ейріксcон III, КД — 1330, †1364**
                  - **Ейрік Плуг-пенні, †1250**
                  - **Авель Вальдімарссон, †1252**
                  - **Крістофор Вальдімарссон, †1259**
                    - **Ейрік Ґліппінґ, †1286**
                      - **Ейрік Менвед, †1319**
                      - **Крістофор Ейріксcон II, †1332**
                        - **Вальдімар Повсякденний, †1375**
          - **Нікулас, †1134**
            - **Магнус Нікулассон, †1134**
              - **Кнут Магнуссон, †1157**
      - **Гаральд Свейнссон, †1018**

3. Королі Норвегії (Інґлінґи)

875/900—945/31	Гаральд Світловолосий
945/31—948/33	Ейрік Кривава Сокира
948/33—961/59	Гакон Добрий, названий син Адальстейна
961/959—974	Гаральд Сіра Шкіра
974—994	Гакон Могутній Сіґурдарсон, Гладаярл
994—999/1000	Олав Трюґґвасон
999—1015	Ейрік Гаконарсон та Свейн Гаконарсон, Галадярлі
1015—1028, 1029—1030	Олав Гаральдссон Святий
1028—1035	Кнут Великий, король Данії
1035—1047	Маґнус Олавссон Добрий
1047—1066	Гаральд Сіґурдарсон Суворий
1066—1069	Маґнус Гаральдссон
1066—1093	Олав Гаральдссон Тихий
1093—1103	Маґнус Олавссон Босоногий
1093—1094	Гакон Маґнуссон
1103—1130	Сіґурд Маґнуссон Хрестоносець
1103—1123	Ейстейнн Маґнуссон
1103—1115	Олав Маґнуссон
1130—1135, 1142	Маґнус Сіґурдарсон Сліпий
1130—1134, 1135—1136	Гаральд Ґіллі
1136—1137	Сіґурд Слембідякн
1136—1155	Сіґурд Рот
1142—1157	Ейстейнн Гаральдссон
1136—1161	Інґі Гаральдссон
1159—1162	Гакон Сіґурдарсон Широкоплечий
1162—1184	Маґнус Ерлінґссон
1177—1202	Сверрір Сіґурдарсон
1202—1204	Гакон Сверріссон
1204—1217	Інґі Бардарсон
1207—1217	Філіппус Сімунарсон, син сестри Нікуласа Арнарсона, єпископа Осло
1217—1263	Гакон Гаконарсон
1239—1240	Скулі Бардарсон
1263—1280	Маґнус Гаконарсон Законодавець
1280—1299	Ейрік Маґнуссон
1299—1319	Гакон Маґнуссон

4. Генеалогія королів Норвегії

- Гаральд Світловолосий, †945
  - Ейрік Кривава Сокира, †948
    - Гаральд Сіра Шкіра, †974
  - Бйорн Купець
    - Ґудрьод
      - Гаральд Ґренландець, ж. Аста, д. Ґудбранда
        - Олав Святий, †1030
          - Маґнус Добрий, †1047
  - Сіґурд Грісі
    - Гальвдан
      - Сіґурд Свиня, ж. Аста, д. Ґудбранда
        - Гаральд Суворий, †1066, ж. Еллісів, д. Ярослава Мудрого (Єлисавета)
          - Маґнус Гаральдссон, †1069
            - Гакон Маґнуссон, †1094
          - Олав Тихий, †1093
            - Маґнус Босоногий, †1103
              - Сіґурд Хрестоносець, †1130
                - Маґнус Сліпий, 1135, 1142
                - Крістін, муж Ерлінґ Скаккі
                  - Маґнус Ерлінґссон, †1184
              - Ейстейнн, †1123
              - Олав, †1115
              - Гаральд, †1136
                - Ейстейнн, †1157
                - Інґі, †1161
                - Сіґурд Рот, †1155
                  - Гакон Широкоплечий, †1162
                  - Сверрір Сіґурдарсон, †1202
                    - Гакон Сверрісон, †1204
                      - Гакон Гаконарсон, †1263
                        - Гакон, †1258
                        - Маґнус Законодавець, †1280
                          - Ейрік Маґнуссон, †1299
                          - Гакон Маґнуссон, †1319
                  - Цецилія, муж Бард Ґуттормссон
                    - Інґі Бардарсон, †1217
                    - Скулі Бардарсон, †1240
              - Сіґурд Слембідякн, †1139
  - Олав
    - Трюґґві
      - Олав Трюґґвасон, †999/1000
  - Гакон Добрий, †961
  - Грінґ
    - Даґ
      - Грінґ
        - Еймунд

5. Королі Швеції

Вестґаутська династія

957—995	Ейрік Переможець, ж. Сіґрід Пихата
995—1020/22	Олав Скаутконунґ, Монетний король
1020/22—1050	Анунд Якоб Старий
1050—1060	Емунд Поганий
1051—1067	Стейнкелль Рьоґнвальдссон

Про провінційних королів Швеції в рр. 1057—1112 див. *Походження Русі*, т. I, с. 833, табл. 19.

1068	Галлстейн Стейнкелльссон
1068—1080	Гакон Емундарсон, ж. Еллісів (Єлисавета Ярославна)
1080	Галлстейн Стейнкелльссон
1080—1112	Інґі Стейнкелльссон
1112—1118	Філіппус Галлстейнссон
1118—1130	Інґі II Галлстейнссон

Династія Сверкера

1130—1156	Сверкер I Старший
1156—1160	Ейрік IX Святий
1160—1167	Карл VII Сверкерссон
1167—1195/96	Кнут Ейрікссон
1196—1208	Сверкер II Карлссон Молодший
1208—1216	Ейрік X Кнутссон
1216—1222	Йоганн Сверкессон
1222—1229 1234—1249	Ейрік XI Ейрікссон
1229—1234	Кнут Голмґердссон Довгий

Династія Фолькунґів

1250—1266	Бірґер Ярл
1250—1275	Вальдемар Бірґерссон
1275—1290	Маґнус Бірґерссон
1290—1298 (як реґент) 1298—1318 (як король)	Бірґер Маґнуссон

6. Зв'язки членів династії Русі зі скандинавськими династіями

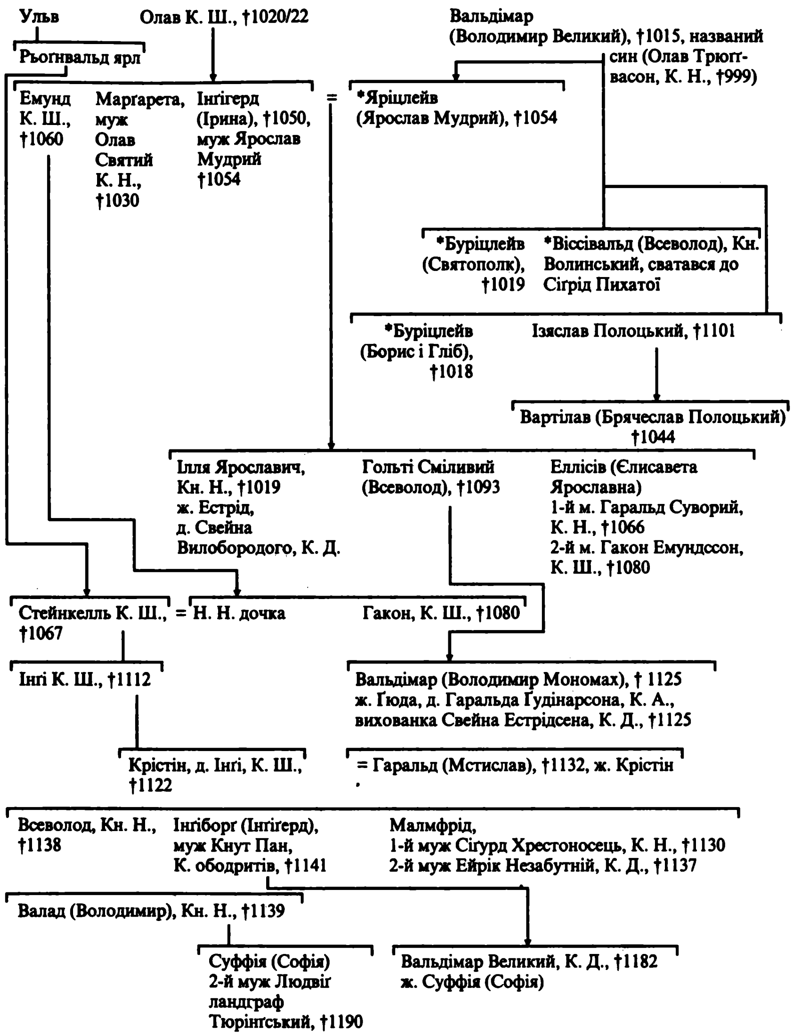

Скорочення:

ж. — жінка
д. — дочка
м. — муж
К. А. — король англосаксів
К. Д. — король Данії
К. Н. — король Норвегії
К. Ш. — король Швеції
Кн. Н. — князь Великого Новгорода
= — одружені
* — сини Володимира Великого (†1015)

КАРТИ

І. Данія

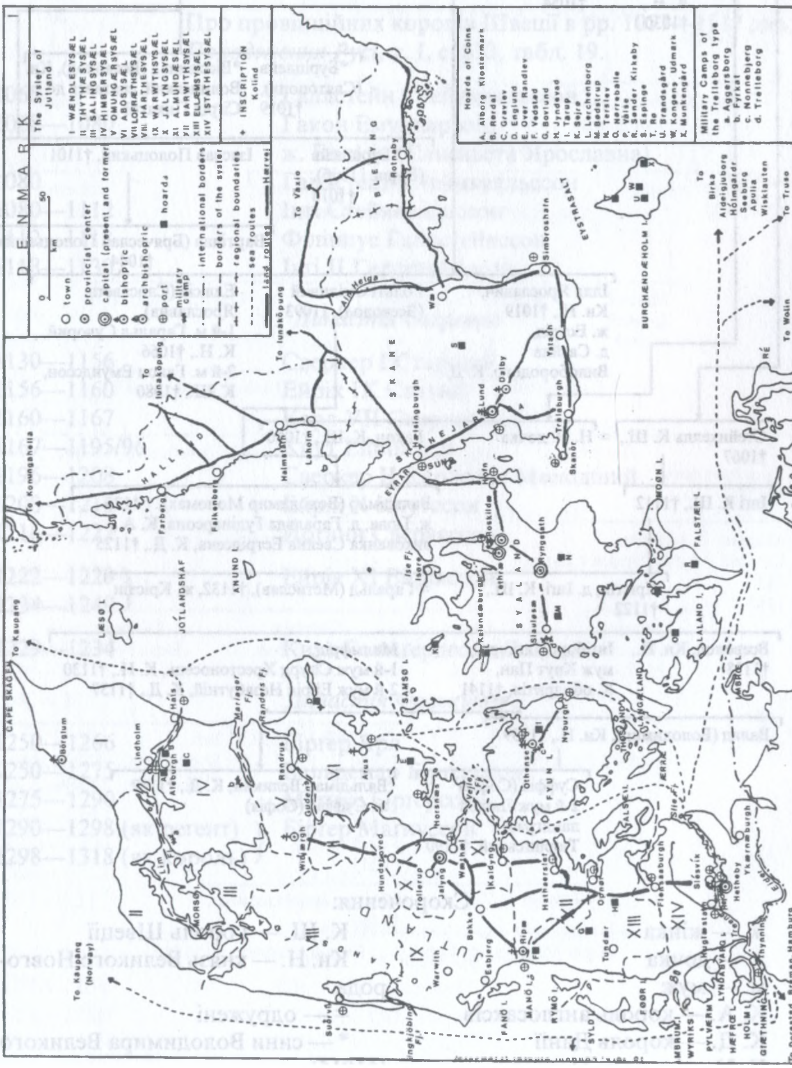

II. Норвегія

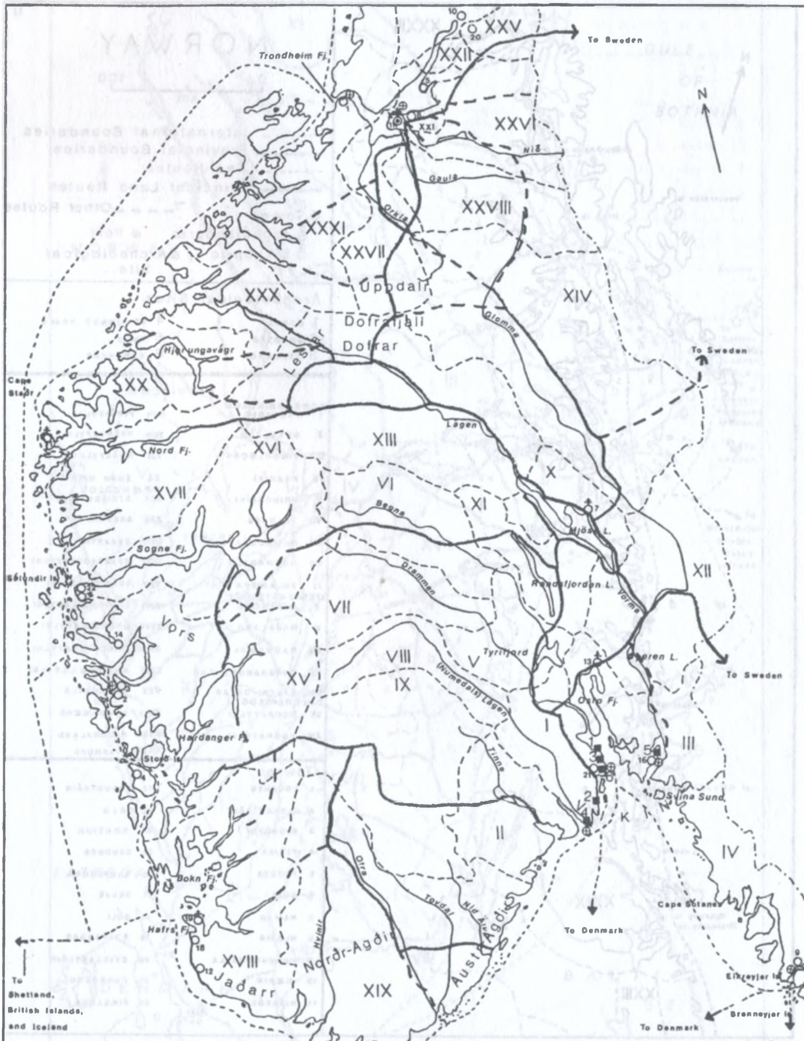
To Sweden
Trondheim Fj.
XXV
XXII
XXVI
XXI
Gaula
Orkla
XXVIII
XXXI
XXVII
Uppdalr
XXX
Dofrafjall
Dofrar
XIV
Glomma
To Sweden
Hjarungavágr
Cape Staðr
XX
Lagen
XIII
XVI
Nord Fj.
VI
X
XI
XVII
Begna
Mjösa L.
Sogne Fj.
Drammen
Randsfjorden L.
Vorma
XII
VII
VIII
IX
V
Tyrifjord
To Sweden
XV
(Numedals) Lagen
Oslo Fj.
I
III
Hardanger Fj.
Stord Is.
Tinne
Svina Sund
II
K
IV
Bokn Fj.
Otra
To Denmark
Hafrs Fj.
Hvinir
Norðr-Agðir
Austr-Agðir
XVIII
Jaðarr
XIX
To
Shetland,
British Islands,
and Iceland
To Denmark
Cape Liðandisnes
To Denmar

IIa. Норвегія

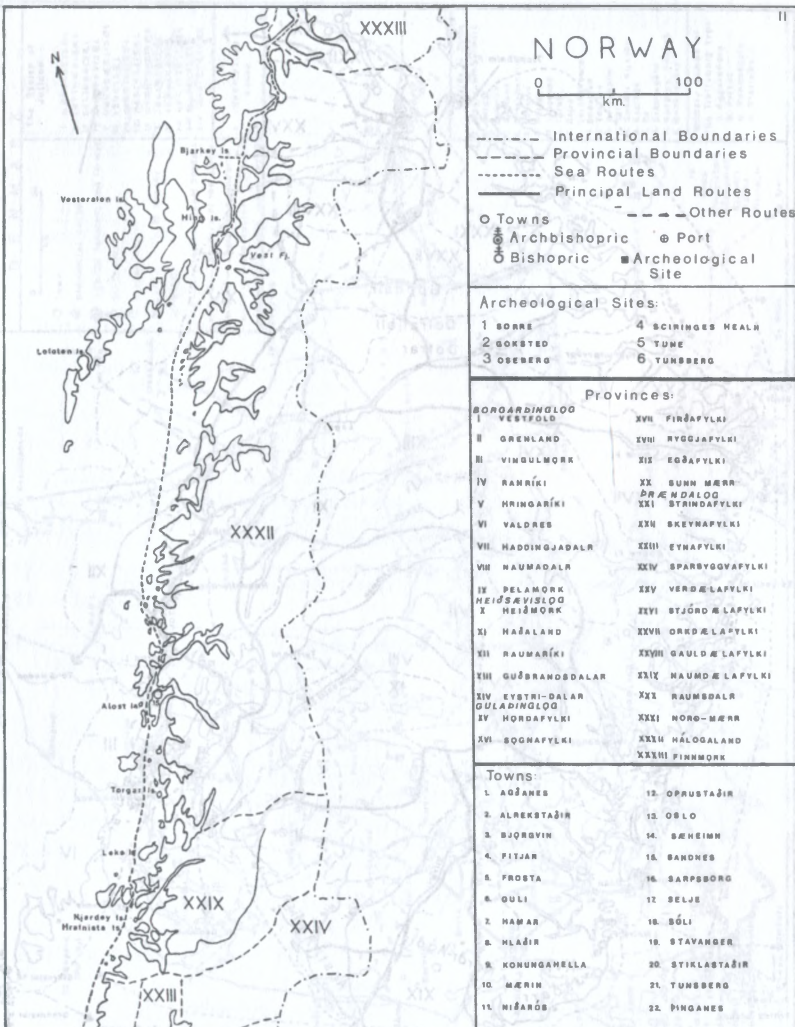

III. Швеція

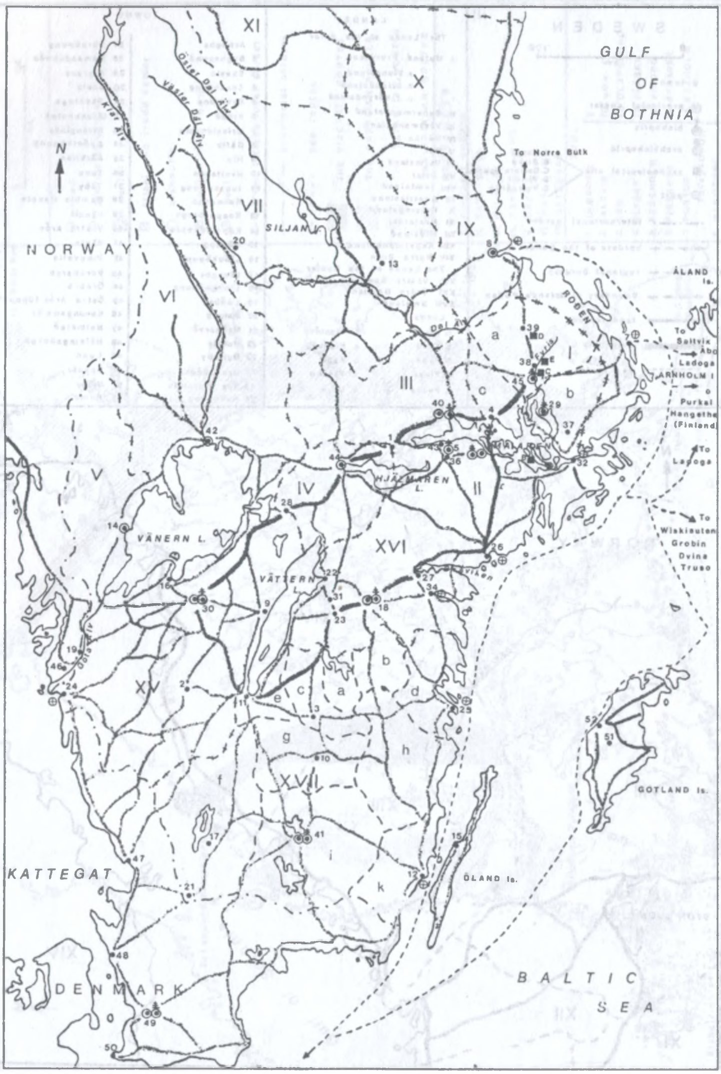
GULF OF BOTHNIA
NORWAY
SILJAN
VÄNERN L.
VÄTTERN L.
HJÄLMAREN L.
MÄLAREN
KATTEGAT
DENMARK
ÖLAND Is.
GOTLAND Is.
BALTIC SEA
ÅLAND Is.
To Norre Bulk
To Saltvik Åbo Ladoga
ARNHOLM I
Purkal Hangethe (Finland)
To Ladoga
To Wiskiauten Grobin Dvina Truso
N
ROSEN

IIIa. Швеція

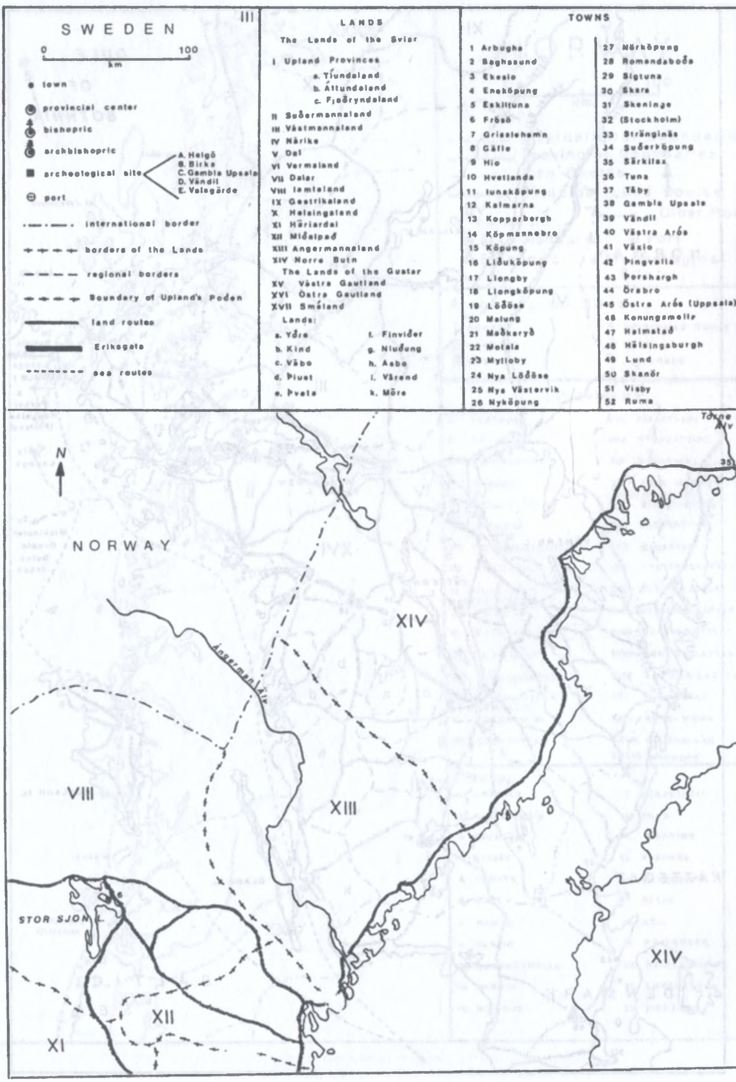

III
SWEDEN
0
100
km
town
provincial center
bishopric
archbishopric
archeological site
A. Helgö
B. Birka
C. Gambla Upsala
D. Vändil
E. Valsgärde
port
international border
borders of the Lands
regional borders
Boundary of Upland's Poden
land routes
Erikagata
sea routes
LANDS
The Lands of the Sviar
I Upland Provinces
a. Tíundaland
b. Áttundaland
c. Fjaðryndaland
II Suðermannaland
III Västmannaland
IV Närike
V Dal
VI Vermaland
VII Dalar
VIII Iamtaland
IX Gestrikaland
X Helsingaland
XI Häriardal
XII Miðalpað
XIII Angermannaland
XIV Norre Butn
The Lands of the Guatar
XV Västra Gautland
XVI Östra Gautland
XVII Småland
Lands:
a. Yðre
b. Kind
c. Väbo
d. Þiust
e. Þvata
f. Finviðer
g. Niuðung
h. Aabo
i. Värend
k. Möre
TOWNS
1 Arbugha
2 Baghasund
3 Ekesio
4 Eneköpung
5 Eskiltuna
6 Fröső
7 Grisslehamn
8 Gäfle
9 Hio
10 Hvetlanda
11 Iunaköpung
12 Kalmarna
13 Kopparbergh
14 Köpmannebro
15 Köpung
16 Liðuköpung
17 Liongby
18 Liongköpung
19 Löðöse
20 Malung
21 Maðkaryð
22 Motala
23 Mylloby
24 Nya Löðöse
25 Nya Västervik
26 Nyköpung
27 Nörköpung
28 Romandaboða
29 Sigtuna
30 Skara
31 Skeninge
32 (Stockholm)
33 Strängìnäs
34 Suðerköpung
35 Särkilax
36 Tuna
37 Täby
38 Gambla Upsala
39 Vändil
40 Västra Arós
41 Växio
42 Þingvalla
43 Þorshargh
44 Örabro
45 Östra Arós (Uppsala)
46 Konungsmelir
47 Halmstað
48 Hälsingaburgh
49 Lund
50 Skanör
51 Visby
52 Ruma
Torne Älv
35
N
NORWAY
XIV
VIII
XIII
STOR SJON L.
XII
XI
XIV

IV. Фінляндія

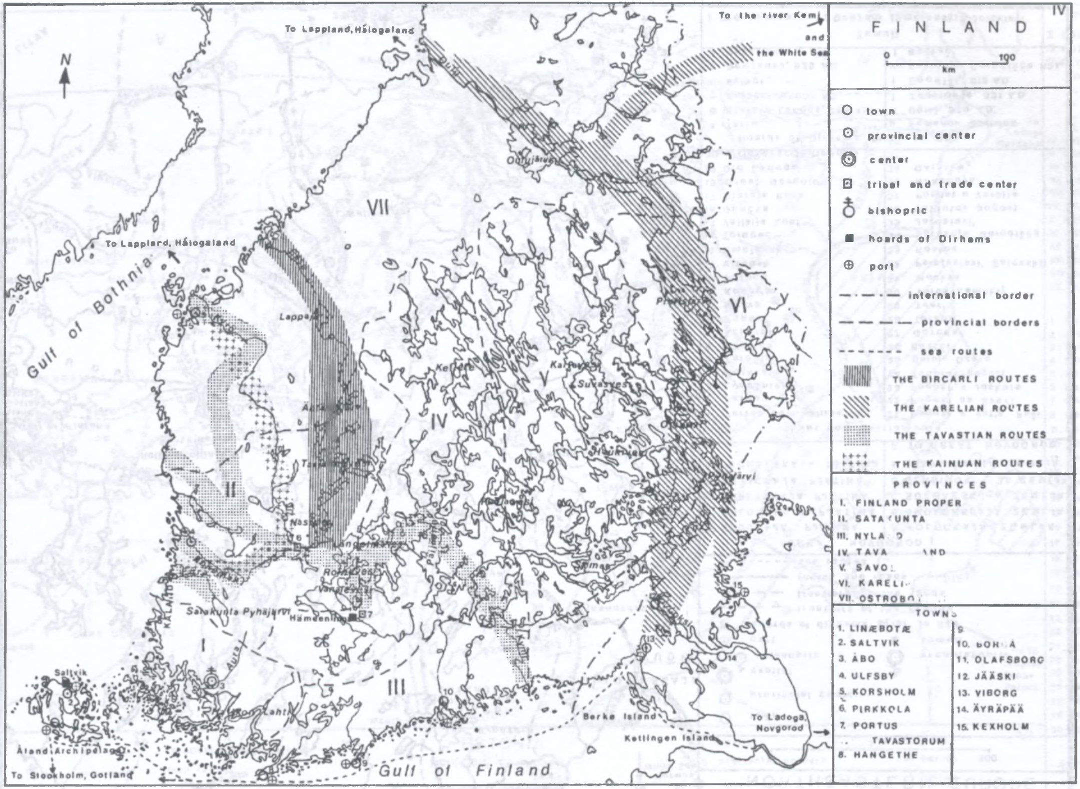

V. Північно-східна Європа

VI. Естонія

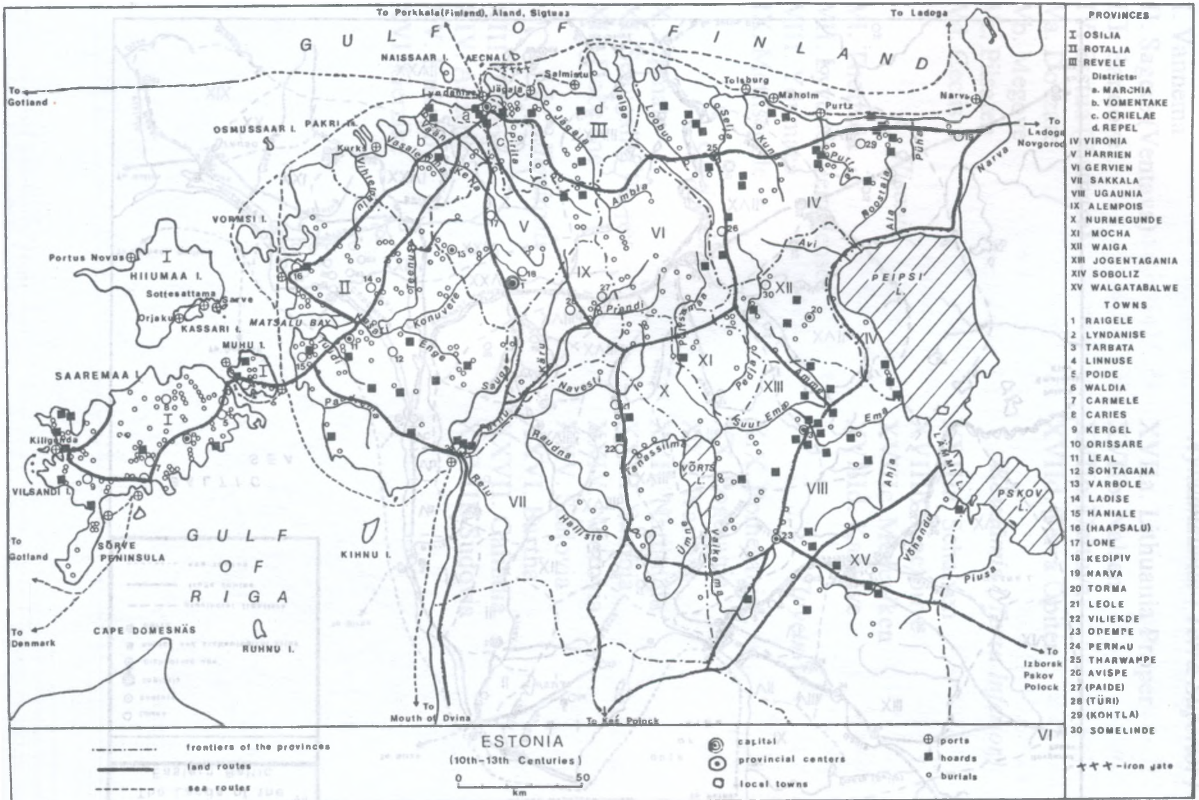
To Porkkala(Finland), Aland, Sigtuna
To Ladoga
GULF OF FINLAND
NAISSAAR I.
AECNALO
Selmistu
Tolsburg
Maholm
Purtz
Narva
To Gotland
Lyndanise
OSMUSSAAR I.
PAKRI Is.
Kurks
To Ladoga Novgorod
VORMSI I.
Portus Novus
HIIUMAA I.
Sottesattama
Sarve
Orjaku
KASSARI I.
MATSALU BAY
MUHU I.
SAAREMAA I.
Kiligunda
VILSANDI I.
To Gotland
SÕRVE PENINSULA
GULF OF RIGA
KIHNU I.
To Denmark
CAPE DOMESNÄS
RUHNU I.
To Mouth of Dvina
To Kok. Polock
To Izborsk Pskov Polock
PEIPSI L.
PSKOV L.
VÕRTS L.
Narva
Pühajõgi
Avi
Ala
Ambla
Jägala
Pirita
Valge
Loobu
Selja
Kunda
Purtse
Vasalemma
Keila
Vihterpalu
Konuvere
Enge
Kasari
Pärnu
Reiu
Raudna
Navesti
Prandi
Põltsamaa
Pedja
Amme
Suur Emajõgi
Ema
Ahja
Võhandu
Piusa
Halliste
Ümera
Väike Emajõgi
Tänassilma
Sauga
Käru
PROVINCES
I OSILIA
II ROTALIA
III REVELE
Districts:
a. MARCHIA
b. VOMENTAKE
c. OCRIELAE
d. REPEL
IV VIRONIA
V HARRIEN
VI GERVIEN
VII SAKKALA
VIII UGAUNIA
IX ALEMPOIS
X NURMEGUNDE
XI MOCHA
XII WAIGA
XIII JOGENTAGANIA
XIV SOBOLIZ
XV WALGATABALWE
TOWNS
1 RAIGELE
2 LYNDANISE
3 TARBATA
4 LINNUSE
5 POIDE
6 WALDIA
7 CARMELE
8 CARIES
9 KERGEL
10 ORISSARE
11 LEAL
12 SONTAGANA
13 VARBOLE
14 LADISE
15 HANIALE
16 (HAAPSALU)
17 LONE
18 KEDIPIV
19 NARVA
20 TORMA
21 LEOLE
22 VILIEKDE
23 ODEMPE
24 PERNAU
25 THARWAMPE
26 AVISPE
27 (PAIDE)
28 (TÜRI)
29 (KOHTLA)
30 SOMELINDE
ESTONIA
(10th–13th Centuries)
0 50 km
frontiers of the provinces
land routes
sea routes
capital
provincial centers
local towns
ports
hoards
burials
iron gate

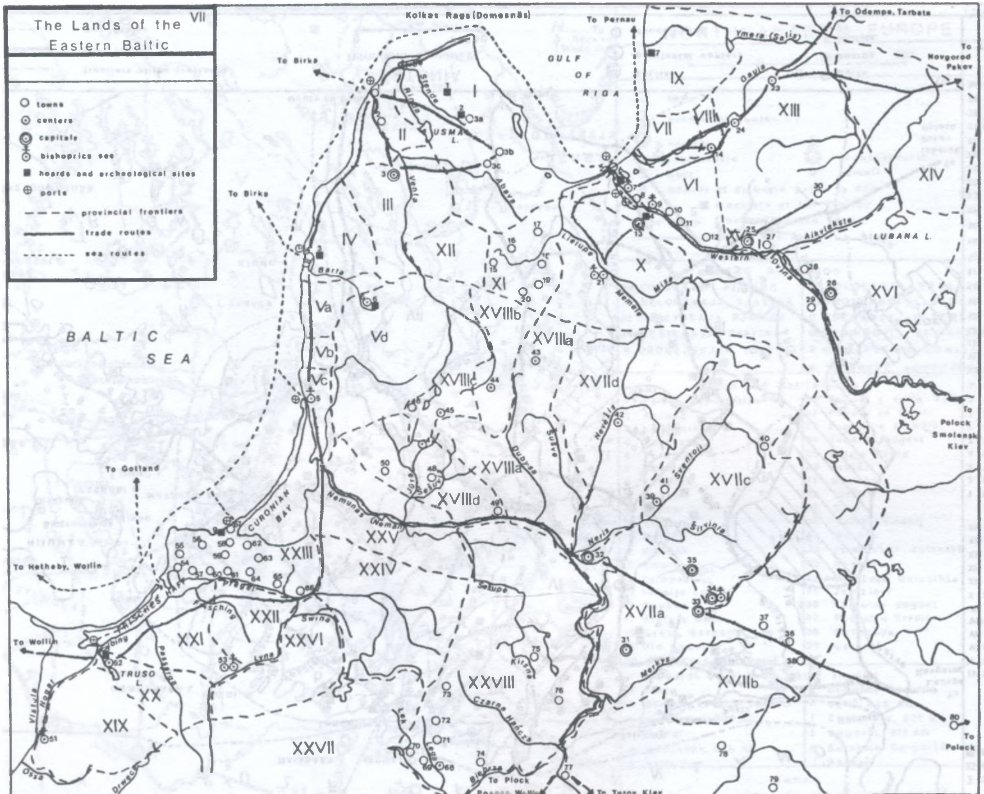
VII
The Lands of the
Eastern Baltic
towns
centers
capitals
bishoprics see
hoards and archeological sites
ports
provincial frontiers
trade routes
sea routes
BALTIC
SEA
GULF
OF
RIGA
Kolkas Rags (Domesnäs)
To Pernau
To Odempe, Tarbata
To Novgorod Pskov
To Birka
To Birka
To Gotland
To Hethaby, Wollin
To Wollin
To Polock Smolensk Kiev
To Polock
To Plock
Posen, Wollin
To Turov, Kiev
Ymera (Salis)
Gauja
Aiviekste
LUBANA L.
USMA L.
TRUSO L.
CURONIAN BAY
Western Dvina
Lielupe
Memele
Musa
Nemunas (Neman)
Neris
Sventoji
Nevezis
Dubysa
Sesupe
Merkys
Pregel
Alle
Passarge
Lyna
Vistula
Nogat
Ossa
Drweca
Czarna Hancza
Biebrza
Venta
Abava
Barta
I
II
III
IV
Va
Vb
Vc
Vd
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVIIa
XVIIb
XVIIc
XVIId
XVIIIa
XVIIIb
XVIIIc
XVIIId
XIX
XX
XXI
XXII
XXIII
XXIV
XXV
XXVI
XXVII
XXVIII

ПОЯСНЕННЯ ДО КАРТИ VII

А. Землі Східної Балтики

Курландія

I. Vannema
II. Sagere (Ventava)
III. Bandove
IV. Esstua (Piemare)
Va. Dovzare
Vb. Megove
Vc. Pilsaten
Vd. Ceclis

Лівонія

VI. Thoreida
VII. Lyvones Veinalenses
VIII. Ydumaea
IX. Methsepole

Семіґалія

X. Upmale
XI. Semigallia Proper
XII. Dobelene

Летіґалія

XIII. Tholowa
XIV. Adzelle
XV. Kukenoys
XVI. Gerzike

Литва
Аукштайтія (Terra Superior)

XVIIa. Lithuania Proper
XVIIb. Nalsen
XVIIc. Deltuva
XVIId. Terra Opiten

Жемайтія (Terra Inferior)

XVIIIa. Schalven
XVIIIb. Knetouve
XVIIIc. Medeniken
XVIIId. Karsove

Прусія

XIX. Pomesania
XX. Pogesania
XXI. Warmia
XXII. Nattangia
XXIII. Sambia
XXIV. Nadrovia
XXV. Scalovia
XXVI. Bartha
XXVII. Galindia
XXVIII. Sudovia

Б. Міста, єпархії, моря, порти

1. Vindau
2. Libagu ķili
3. Kuldiga
4. Lyva Portus (Seeburg)
5. Pilsaten (Memel)
6. Apulia
7. Riga
8. Salaspils
9. Ykescola (Üxküll)
13. Daugmale
22. Dünamünde
23. Trikāta
24. Keś (Cesis)
25. Koknese
26. Gerzike
32. Kaunas
33. Trokai
34. Vilnius
35. Kernoven
42. Opiten
43. Schalwen
44. Varniai
45. Medvelgen
46. Tverai
48. Karsove
52. Truso
61. Königsberg
67. Fischhausen
68. Raj
69. Kymenov
71. Cresmen
73. Meruniska
74. Zlina
75. Kirsnovia
77. Grodno

Розміщення археологічних розкопок

1. Dundaga (in Vannama)
2. Libagu ķili (in Vannama)
3. Grobin
4. Daugmale
5. Apulia
6. Riga
7. Truso (in Prussia)
8. Viskiauten (in Sambia)

VIII. Вендланд

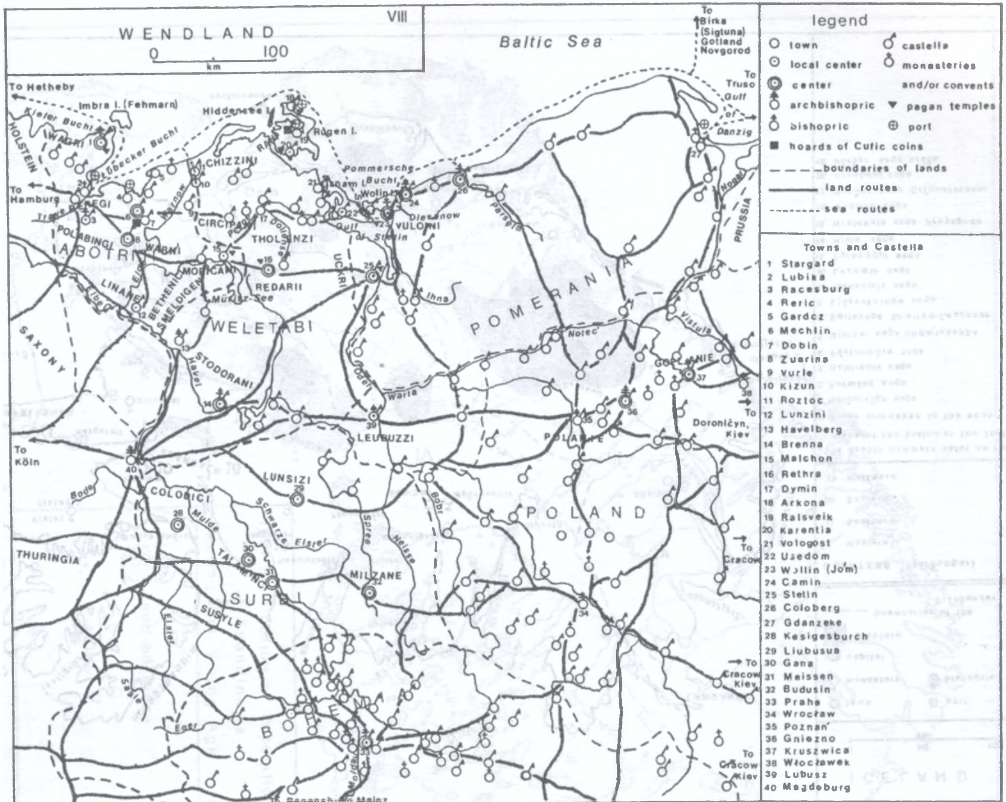

IX. Ісландія

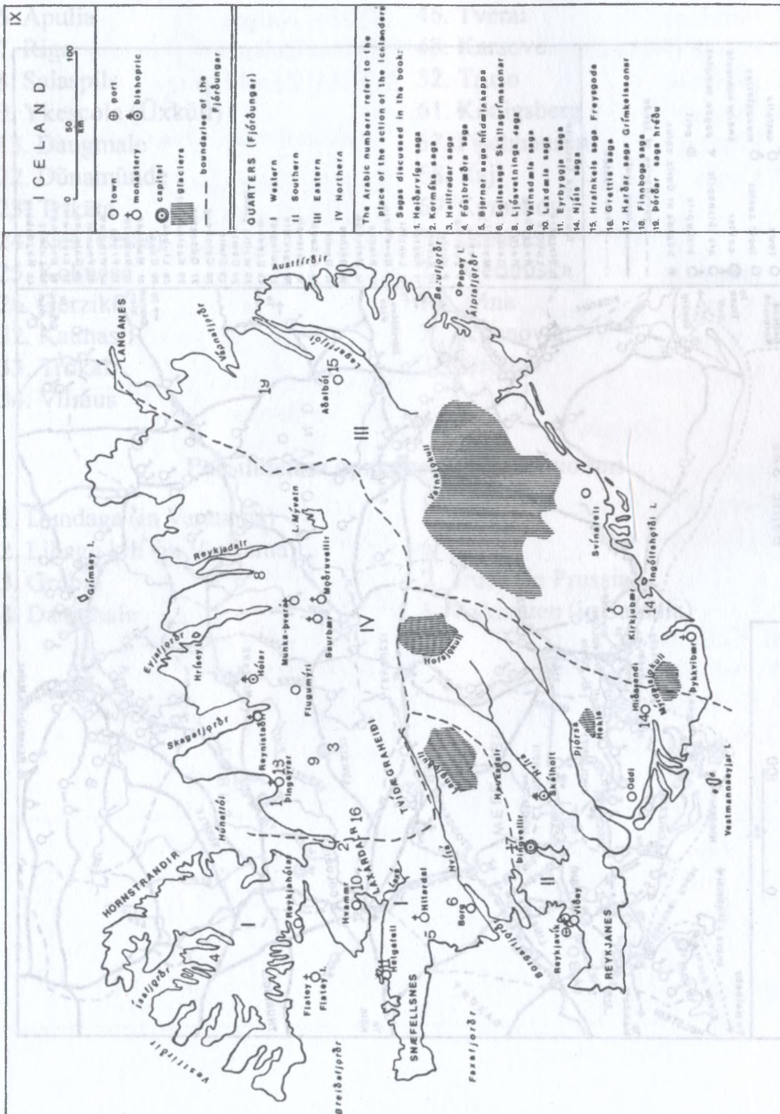
IX
ICELAND
0 50 100 km
town
port
monastery
bishopric
capital
glaciers
boundaries of the Fjórðungar
QUARTERS (Fjórðungar)
I Western
II Southern
III Eastern
IV Northern
The Arabic numbers refer to the place of the action of the Icelanders' Sagas discussed in the book:
1. Heiðarvíga saga
2. Kormáks saga
3. Hallfreðar saga
4. Fóstbræðra saga
5. Bjarnar saga hítdælakappa
6. Egilssaga Skallagrímssonar
8. Ljósvetninga saga
9. Vatnsdæla saga
10. Laxdæla saga
11. Eyrbyggja saga
14. Njáls saga
15. Hrafnkels saga Freysgoða
16. Grettis saga
17. Harðar saga Grímkelssonar
18. Finnboga saga
19. Þórðar saga hreðu
HORNSTRANDIR
LANGANES
SNÆFELLSNES
REYKJANES
Vatnajökull
Hofsjökull

X. Розміщення населення в Скандинавії в період вікінгів

ПРИМІТКИ

ЧАСТИНА ПЕРША

СТАРОСКАНДИНАВСЬКІ САҐИ

Пролог

[1] Через брак місця я відмовляюсь (крім кількох важливих інформацій) від цитування усіх текстів саґ, які тут розглядаються. Я використовую відповідно найкращі існуючі видання, насамперед: *Íslenzk fornrit* (Reykjavík), *Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur* (Kopenhagen), *Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt* (Oslo) та ін.

[2] Benediktsson Hreinn. *The First Grammatical Treatise.* — Reykjavík, 1972. — С. 208 текст, с. 209 англ. переклад.

[3] *Corpus poeticum boreale.* — Т. 2. — Oxford, 1883. — С. 258.

[4] Den Store Saga om Olav den Hellige, вид. Oscar Albert Johnsen i Jón Helgason. — Т. 1. — Oslo, 1941. — С. 642.

[5] Konrad Maurer. Über die Ausdrücke: altnordische, altnorwegische, und isländische Sprache, Abhandlungen der k. Bayer. Akademie der Wissenschaften P. Cl., Bd. 11, II Abt. — München, 1867. — 232 с.

[6] Див.: Blöndal Lárus H. *Um uppruna Sverrissögu.* — Reykjavík, 1982. — С. 80—123.

[7] Seegrün Wolfgang. *Das Papstum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganization.* — Neumünster, 1967.

[8] «Die Yngvars saga viðfǫrla und Oddr Munkr in fróði». *Speculum Norrœnum.* — Odense, 1981. — С. 182—222.

[9] *Flateyjarbòk*, вид. C. R. Unger, G. Vigfússon (= Flat). — Т. 1. — Christiania, 1861. — С. 517.

[10] Malin A. *Zur Überlieferung der lateinischen Olavuslegende.* — Helsinki, 1920.

[11] Див.: Blöndal Lárus H. *Um uppruna Sverrissögu.* — Reykjavík, 1982. — С. 80—123.

[12] Див.: Stender Petersen Adolf. *Die Varägersaga als Quelle der altrussischen Chronik.* — Aarhus, 1934. Фредерік Аморі показав, що вже Дудо (пом. 1029 р.; *«De moribus...»*) був під впливом *«Daciaca eloquentia»:* Saga Style in Some King's Sagas, and Early Medieval Latin Narrative. — *APS.* — Т. 32 (1978—1979). — С. 67—86.

[13] Turville-Petre Gabriel. *Origins of Icelandic Literature.* — Oxford, 1967. — С. 217.

КНИГА ПЕРША

Королівські саґи

[1] Загальний вступ до питання про походження ісландської літератури дає Turville-Petre у своїй *«Origins»* і Ганс Кун у вступному томі до серії *Thule. Das alte Island.* — Düsseldorf—Köln, 1971. — 281 с., 1 карта.

[2] Див. с. 308.

[3] Див.: Turville-Petre. *Origins.* — С. 232.

[4] *The Old Norse Sagas.* — New York, 1931. — С. 137.

[5] The Problem of Iselandic Saga Origins. — New Haven and London, 1964, c. 182.

[6] H. Kuhn. Das alte Island. — С. 272. Аж ніяк не слід вважати випадковим збігом те, що археологи відкопали сотні приватних документів періоду XIII і XIV ст. у Берґені та у Великому Новгороді — двох торговельних центрах Півночі. Ці документи були написані або на дерев'яних дощечках (Берґен), або на шматках березової кори (Новгород).

[7] Turville-Petre. *Origins.* — С. 74—75, i Harald Spehr. *Der Ursprung der isländischen Schrift und ihre Weiterbildung bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts* (Halle / Saale, 1929). — Т. IX. — 178 с.

[8] Magnús Már Lárusson, «On so-called «Armenian» Bishops», *St. Isl.* — Т. 18 (Rvík., 1960).— С. 23—38.

[9] Факти, пов'язані з історією поширення християнства на Півночі, даються у вид.: Konrad Maurer. *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthume*, in ihrem geschichtlichen Verlaufe quellenmässig geschildert (München). — Т. 1 (1855), XII. — 660 с.; т. 2 (1856), VIII. — 732 с.

[10] *ALG*, 2^2. — С. 190—191.

[11] Ibid. — С. 187—188.

[12] Ibid. — С. 188—189.

[13] Kirsten Wolf. Postola sögur. — Med. Scand., 1993. — С. 511—512; Henry Kurtz. Saints' Lives. Iceland and Norway. // *Med. Scand.* — С. 562—564; David McDougall. Homilies. // *Med. Scand.*, 1993. — С. 290—292; G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 128—132.

[14] Див. також вступний розділ у цьому томі, с. 38.

[15] G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 81—82.

[16] Ibid. — С. 98—100.

[17] Видав Finnur Jónson, *Skj*, 1. — С. 579—589 = *Kock*, 1. — С. 278 b—288 a. Див. також: *ALG*, 2^2. — С. 46—49 і G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 84, 86, 220.

[18] Про Ynglingatal див. с. 402 цієї книги та *ALG*, 1^2. — С. 131—136.

[19] *ALG*, 1^2. — С. 152—153. Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 763, 794—795.

[20] *ALG*, 1^2. — С. 233—235; G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 167—168.

[21] *ALG*, 2^2. — С. 236—239; G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 214—215. Щодо інформації з проблем хронології, пов'язаних із цією співпрацею між королем та автором, див. «Післямову» С. Байшлаґа до 18-го тому серії *Thule* (с. 380—382); див. також нову бібліографію на с. 385—386. Див. також: Ludvig Holm-Olsen. Sverris saga // *Med. Scand.*, 1993. — С. 628—629.

[22] *The Old Norse Sagas*. — New York, 1931. — С. 56—57.

[23] *Sverris saga*, вид. G. Indrebø. — С. 64— 65 = англійський переклад J. Sephton. — С. 75—76; пор. *AR*, 2. — С. 77. У другій частині цього абзаца описано успішне випробування; після цього двоє «братів» дійшли такої угоди: «Тоді король Сверрір визнав свою спорідненість з Ейріком і настановив його начальником своєї особистої охорони (setti han hofþingia innan hirðar, вид. G. Indrebø. — С. 65 = англійський переклад J. Sephton. — С. 76). Тому в сазі Ейріка звуть Ейрік конунґссон (син короля)».

[24] *Sverris saga*, вид. G. Indrebø. — С. 120 = англійський переклад J. Sephton. — С. 141; пор. *AR*, 2. — С. 77—78. Ейрік помер у 1190 р. в Тунсберґу (Sverris saga, вид. G. Indrebø. — С. 121).

[25] Тут ми бачимо звичай, відомий також у середньовічній Русі.

[26] *Sverris saga*, вид. G. Indrebø. — С. 133 = англійський переклад J. Sephton. — С. 143.

[27] *Sverris saga*, вид. G. Indrebø. — С. 133 = англійський переклад J. Sephtoп. — С. 153; пор. *AR*, 2. — С. 78—79.

[28] Sigurður Nordal. *Om Olaf den Helliges Saga*. En kritisk undersøgelse. — Kbh., 1914. — С. 8—9.

[29] *ALG*, 2^2. — С. 248—251; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 169—172. Див. також Margaret Cormack // *Med. Scand.*, 1993. — С. 143.

[30] G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 169.

[31] Вид. G. Storm in *Monumenta Historica Norvegiæ*. — Kria., 1880. — С. 127—144, пор. G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 171. «Acta Sancti Olavi» були, ймовірно, написані в той самий час, як і «Перша саґа про Олава Святого», хоча й незалежно від неї (G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 180).

[32] H. Koht. *The Old Norse Saga*. — С. 57.

[33] Див. «Вступ» Ґустава Сторма до його видання праці Теодоріка, с. I—V. Уривки з *«Historia de antiquitate»* даються у вид.: Джаксон Татьяна Николаевна. *Исландские королевские саги*. — М., 1994, С. 123—125 (де йдеться про Олава Святого).

[34] *Historia de antiquitate*, вид. G. Storm. — С. 24.

[35] Ibid. — С. 48—49.

[36] *ALG*, 2^2. — С. 254—258; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 171—173.

[37] G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 172—173. Про систему хронології, застосовану в цій праці, див. вступ Фіннура Йонссона до його видання *Аґріпа*, с. XIV—XVII (Die Zeitrechnung des Ágrip).

[38] Критичне видання *Аґріпа* було опубліковано Вернером Далерупом у другому томі серії *SUGNL*: *Ágrip af Noregs konunga sögum*. Diplomatisk udgave for... (Kbh., 1880), (2), XXXVII, (2), 134, (2). — С. 1 facs. Короткі уривки з *Аґріпа*, в яких ідеться про Олава Святого, передруковані у вид.: Джаксон Татьяна Николаевна. *Исландские королевские саги*. — С. 29—34. Див. також: Rikke Malmros // *Med. Scand.*, 1993. — С. 6. Уривки з *Historia Norwegiae* з російським перекладом, в яких ідеться про Олава Святого, даються у книжці Т. Джаксон (див. с. 121—123).

[39] *ALG*, 2^2. — С. 251—254; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 174—175.

[40] Turville-Petre. *Origins*. — С. 174. Див. також: Carlo Santini. Historia Norwegiae. — *Med. Scand.*, 1993. — С. 284—289.

[41] *Konungasögur* (Kbh.; 1950). — С. 116—150. Див. також с. 1176 цього тому.

[42] *Om Olaf den Helliges Saga* (Kbh., 1914). — С. 53—54. Про «Першу сагу» див.: *ALG*, 2^2. — С. 240; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 175—180. Нещодавно Йонас Крістьянссон прийшов до нових висновків про вік та про зміст цієї саґи: *Om Fóstbræðrasögu* (Rvík., 1972). Див. с. 281 у цьому томі.

[43] G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 189—190.

[44] Див. с. 79—80 цієї книги.

[45] *ALG*, 2^2. — С. 278; K. Schier. *Sagaliteratur*. — С. 23; Вступ Бярні Адальбярнарсона до його видання «Саґи про Олава Святого» Сноррі (ÍF, 27), с. VIII—IX; S. Nordal. *Om Olaf den Helliges Saga*. — С. 201—202.

[46] Скорочення = *leg Osh*; редактори *AR* називають цю працю «La Saga du Saint Olaf d'après la rédaction la plus courte» (т. 1. — С. 472—477).

[47] Див. с. 258 цієї книги та *ALG*, 2^2. — С. 277—279.

[48] *ALG*, 2^2. — С. 277—279; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 219—220.

[49] *ALG*, 2^2. — С. 285—292; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 222—224; Haldvan Koht. *The Old Norse Sagas*. — С. 98—118.

[50] Факсимільне видання готується (в *EIM*, Kbh.).

[51] Вид. C. R. Unger—G. Vigfússon. — Т. 2 (Chria., 1862). — С. 3—394.

[52] Факсимільне видання Gustav Lindblad у *EIM*. — Т. 5 (Kbh., 1963).

[53] Факсимільне видання Agnete Loth у *EIM*. — Т. 1 (Kbh., 1964). Редактори *AR* називають саґу цього типу «La Saga du Saint Olaf d'après la rédaction la plus étendue» (т. 1. — С. 427—471).

[54] Див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 320—323.

[55] Ibid. — Т. I. — С. 324—325.

[56] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 144.

[57] Ibid. — С. 358, 381—382.

[58] Ibid. — С. 77, 86, 89—92, 95—100, 111—112, 128.

[59] Див. с. 281 цієї книги. Див. також The Fostbrœðrasaga (ÍF, 6). — С. 260. — N. 1.

[60] Див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 403, 436.

[61] Konungsannáll, вид. Guðni Jónsson. — Rvík., 1953. — С. 4.

[62] Див.: B. Aðalbjarnarson'ів вступ до *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. LXXXIX.

[63] *Historia Norwegiæ*, вид. G. Storm. — С. 119—120.

[64] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 8; пор. *AR*, 1. — С. 472.

[65] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 140.

[66] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 9—10 = Snorri *Osh*, вид. O. A. Johnsen— Jón Helgason, 1. *Hkr*, 2. — С. 39—41 = *Hkr*/Hollander. — С. 249; пор. *AR*, 1. — С. 291.

[67] Див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 320—323.

[68] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 10—11 = *Hkr*/Hollander. — С. 249—250; пор. *AR*, *Hkr*, 2, 1. — С. 291—292 і с. 429—430.

[69] Див. с. 321 цього тому.

[70] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 8; пор. *AR*, 1. — С. 472.

[71] Так написано в тексті. Мабуть, це спотворення первісного Bálagardssíðu, як запропонував К. Р. Унґер.

[72] Етимологія назви Sioland/Sjáland дається Естер Мецентін (Esther Metzenthin. — С. 93b) (<**selha-undi* 'die an Seehunden reiche Insel').

[73] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 110 = *Hkr*/Hollander. — С. 315.

[74] *Arngrimi Jonae Opera Latine conscripta*, вид. Jakob Benediktsson. — Т. 1 (*Bibl Arn.* — Т. 9), (Kbh., 1950). — С. 457. Див. коментарі в т. 4 (*Bibl Arn.* — Т. 12), (Kbh., 1957). — С. 256—257 і с. 181.

[75] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 321—323.

[76] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С.110 = *Hkr*/ Hollander. — С. 315—316; пор. *AR*, 1. — С. 311.

[77] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 97 = *Hkr*/ Hollander. — С. 303—307; пор. *AR*, 1. — С. 307.

[78] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 98—99 = *Hkr*/ Hollander. — С. 308; пор. *AR*, 1. — С. 308—309.

[79] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 115—116 = *Hkr*/ Hollander. — С. 320—321; пор. *AR*, 1. — С. 316—318. Торнюрова промова — це, безперечно, вигадка Сноррі. Вона є «історичною» в тому розумінні, що історики, від Геродота до XIX ст., полюбляли вигадувати такі промови з тим, щоб драматизувати оповідь. Пор. K. Liestøl. *The Origin of the Icelandic Family Sagas.* — С. 242—244.

[80] Пор. *Fagrskinna* (вид. Jónsson. — С. 154) опис королівства Олава Святого: «Король Олав Товстий підбив під свою владу всю Норвегію на схід від Ельва [річки Ґаут] і на північ аж до Ґандвіка».

[81] Щодо Мула див. примітку Адальбярнарсона в *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 116. — № 1, і *AR*, 1. —С. 317, № а.

[82] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 117 = *Hkr*/Hollander. — С. 321.

[83] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 129 = *Hkr*/Hollander. — С. 331.

[84] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 144 = *Hkr*/Hollander. — С. 340; пор. *AR*, 1. — С. 329.

[85] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 144—146 = *Hkr*/ Hollander. — С. 340—342. Щодо даних див. також: *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 156—157.

[86] *Ágrip*, вид. F. Jónsson (*ASB*, 18). — С. 27.

[87] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 157. Після цього відразу повідомляється про те, що друг Інґіґерди, ярл Раґнвальд, від'їхав із нею до Ґардарікі (Fagrskinna, вид. F. Jónsson. — С. 157).

[88] *Historia Norwegiæ*, вид. G. Storm. — С. 123—124. «В окремому сюжеті про Еймунда» також згадується про любовну історію між Інґіґердою та Олавом Святим, див. с. 188 цієї книги, та F. Braun. *Das historische Russland.* — С. 185. Адам Бременський також пише про одруження Ярослава, див. с. 990, прим. 607 цієї книги. *Leg Osh*, як і *Hkr*, надає нам інформацію про походження дітей шведського короля Олава. Згідно зі Сноррі, Олав мав двох синів (Емунда та Якоба) і двох дочок (Астрід і Гольмфрід) від своєї коханки Едли, дочки ярла Вендландського. Але законна дружина Олава була люта на вдачу й ненавиділа своїх нерідних дітей. Король послав свого сина Емунда до Вендланду, де він «виховувався в родичів по матері, а королівна Астрід виросла в Західному Ґаутланді»: *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 130 = *Hkr*/ Hollander. — С. 332. Оскільки про Інґіґерду тут не згадано, вона, певно, була дитиною законної дружини Олава. Правда, *Leg Osh* включає Інґіґерду до списку дітей, народжених від вендської принцеси, але це сталося тільки

тому, що її помилково було названо ім'ям її сестри Астрід разом із означенням «віндверск» або «Вендська». В сазі читаємо: «Її було обіцяно королю Олавові [Святому], але потім король Ярослав забрав її на схід до Ґарду (і Garðum austr)»: *Leg Osh*, вид. О. А. Johnsen. — С. 42.

[89] Див.: Рыдзевская Е. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе// *КСИИМК*. — М.—Л., 1945. — Т. 11. — С. 51—65. Пор. також: Насонов А. Н. *Русская земля*. — М., 1951. — С. 70—76.

[90] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 147—148 = *Hkr*/Hollander. — С. 342—343; пор. *AR*, 1. — С. 331—333.

[91] Пор. прим. 93 цього розділу.

[92] Досі не видається можливим із певністю ідентифікувати сина Ярослава та Інґіґерди, про якого тут згадано, див. F. Braun, *Das historische Russland*. — С. 155. — N. l. Хоча, власне, існують лише дві можливості: це міг бути або Ізяслав (нар. 1024 р.), або Святослав (нар. 1027 р.), обидва протягом певного часу правили в Новгороді.

[93] Наприклад, *Konungsannáll*, див.: *Annálar*, вид. G. Jónsson (Rvík., 1948). — С. 5, і «Вступ» Адальбярнарсона до Osh у *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. LXXXIX; пор. *AR*, 2. — С. 374.

[94] Лященко А. И. *«Eymundar saga» и русские летописи* // *BAS-N*. — Л., 1926. — С. 1070—1071. Див. також с. 169 цієї книги.

[95] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 1—2.

[96] Щодо так званих любовних стосунків між Інґіґердою та Олавом Святим (які, власне, ніколи не зустрічалися до приїзду Олава Святого в Голмґард) див. прим. 87.

[97] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 2.

[98] *Morkinskinna*. — С. 3.

[99] Пор. *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 145: at sa væri ótígnari, er qðrum fóstraði barn.

[100] «Вступ» Б. Адальбярнарсона до *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. XC.

[101] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 328 = *Hkr*/Hollander. — С. 474; пор. «Вступ» Б. Адальбярнарсона до *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. XC.

[102] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 328 = *Hkr*/Hollander. — С. 144; пор. *AR*, 1. — С. 345—346.

[103] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 339—340 = *Hkr*/Hollander. — С. 482—483; пор. *AR*, 1. — С. 346.

[104] Про Вулґарію див.: Джаксон Т. *Королевские саги*.—М., 1994. — С. 200.

[105] Як іноді трапляється в давніх нордичних текстах, назва однієї з чотирьох головних сторін світу подається скоріше як фіксований епітет, аніж як ознака певного конкретного напрямку.

[106] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 179; вид. Einarsson, 1984. — С. 198.

[107] *Fagrskinna*. — С. 179, 1.12.

[108] *Leg Osh*, вид. О. А. Johnsen. — С. 73; пор. *AR*, 1. — С. 474.

[109] *Theodoricus*, вид. G. Storm. — С. 34—35; *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 340 = *Hkr*/ Hollander. — С. 483—484; пор. *AR*, 1. — С. 349—350.

[110] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 343 = *Hkr*/ Hollander. — С. 485—486; пор. *AR*, 1. — С. 352.

[111] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 338 = *Hkr*/Hollander. — С. 482; пор. *AR*, 1. — С. 347—348.

[112] Це слово вжито в тексті замість «захід», тому що назва країни «Норвегія» була поєднана з фіксованим епітетним напрямком «північ»; пор. прим. 104.

[113] *Theodricus*, вид. G. Storm. — С. 30.

[114] Ibid. — С. 34—35.

[115] *Перша сага*, вид. G. Storm. — С. 11 (= 6 te blad, bagsiden). В тексті Leg Osh читаємо: þaðan for hann austr i Garða riki. Oc var annan vætr i Holmgarðe. með Jarizlæifi kononge. Er fængit hafðe Ingigiærða dottor Olaff konongs svænsca. Systur Aztriðar er Olaff konongr atte (вид. O. A. Johnsen. — С. 71, 1. 19—22). Leg Osh, який додає тут кілька неважливих подробиць, запозичених з інших джерел, називає Ярославове королівство Ґардом (вид. O. A. Johnsen. — С. 73, 1. 1; с. 74, 1.15; с. 74,1.25. — С. 78, 1.15—16).

[116] *Ágrip*, вид. F. Jónsson. — С. 29, але Ярослав названий там на с. 27, 34.

[117] Gustav Storm. *Monumenta Historiae Norvegiæ.* — Т. 1 (Kria., 1880). — С. XXXIV; G. Turville-Petre. — С. 171, 178.

[118] *Two of the Saxon Chronicles parallel*, вид. Earl-Ch. Plummer—D. Whitelock. — Т. 1^2 (Oxford, 1952). — С. 157.

[119] *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, кн. 11, гл. 59.

[120] Див.: Arne Odd Johnsen. *Studier vedrørende Kardinal Nicolaus Brekespear Legasjon til norden* (Oslo, 1945).

[121] *ALG*, 1^2. — С. 324; 1^2. — С. 248.

[122] Факсимільне видання Ґустава Ліндблада в *EIM*. — Т. 5 (Kbh., 1963).

[123] Факсимільне видання Фіннура Йонссона в *CCI*. — Т. 1 (Kbh., 1930).

[124] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 341—342 = *Hkr*/ Hollander. — С. 484—485. Чудеса в Новгороді подаються у вид.: Джаксон Т. Н. *Королевские саги.* — С. 180—192.

[125] *Acta Sancti Olavi*, вид. G. Storm. — С. 142.

[126] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 103, 1.13—14.

[127] *Новгородская Первая летопись* / Под ред. А. Н. Насонова. — М.—Л., 1950. — С. 29. Щодо церкви Олава Святого в Новгороді див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 409—410.

[128] Середньовічний Великий Новгород ділився на 5(6) кварталів, які називалися «кінцями», одним із найважливіших серед них був Славно або Славенський кінець.

[129] *Acta Sancti Olavi*, вид. G. Storm. — С. 143—144.

[130] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 107—108.

[131] Див. с. 126 цієї книги.

[132] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 85—86 = *Hkr*/ Hollander. — С. 588; пор. *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 80—83 і *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 228—229.

[133] S. Blöndal. *Væringjasaga* (Rvík., 1954). — С. 224—226. Пор. також: Васильевский В. Г. *Дружина.* — С. 367.

[134] Прим. 1 Лі М. Голландера до його перекладу *Hkr*/Hollander. — С. 787.

[135] *Acta Sancti Olavi*, вид. G. Storm. — С. 135—136.

[136] *Перша сага*, вид. G. Storm. — С. 12 (7 de blad) = англійський переклад G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 177—178.

[137] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 94; пор. *AR*, 1. — С. 475—476.

[138] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 371—372 = *Hkr*/Hollander. — С. 787—788.

[139] < Kyri Alexie (S. Blöndal, *Væringjasaga*. — С. 389. — № 1). Так норди називали візантійського імператора Олексія І Комнена (1081—1118). А що він був дуже популярний, то залишився в давньоскандинавській літературі як образ Імператора з великої літери.

[140] *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28). — С. 369—371 = *Hkr*/Hollander. — С. 786—787; пор. S. Blöndal. *Væringjasaga*. — С. 225—226.

[141] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 43—46 = *Hkr*/Hollander. — С. 561—563; пор. *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 42—45 і *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 210.

[142] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 272—274 = *Hkr*/Hollander. — С. 712—713.

[143] Вид. G. Storm. — С. 137—138.

[144] *Перша саґа*, вид. G. Storm. — С. 13 (= 7 de blad).

[145] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 102, 104.

[146] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 334 = *Hkr*/Hollander. — С. 758.

[147] *ALG*, 2^2. — С. 242—245; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 83, 190—196. Про саґи, в яких ідеться про Олава Трюґґвасона, див.: Olafur Halldórsson in *Med. Scand.*, 1993. — С. 448—449.

[148] G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 191.

[149] *Oddr*, *OsT*, вид. P. Groth. — С. 44—45. G. Turville-Petre пише: «Якщо порівняти його саґу з «Першою саґою про Олава Святого» або з «Легендарною саґою», тоді краще можна оцінити його досягнення і зрозуміти, наскільки просунулася вперед майстерність у створенні саґ, відтоді як набула своєї форми «Саґа про Олава Святого» (*Origins*. — С. 193—194).

[150] G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 194; пор. *ALG*, 2^2. — С. 245—246.

[151] Ibid. — С. 194.

[152] Ibid. — С. 195.

[153] Див.: Lars Lönnroth. Studięr i Olaf Tryggvasons saga, in *Samlaren*. —Т. 84 (Uppsala, 1963). — С. 54—94.

[154] Факсимільне видання готується в Копенгаґені (*EIM*).

[155] Латинський переклад Свейнбйорна Еґільссона в *Scripta Historica Islandorum* = SHI. — Т. 1 (Kbh., 1828), XXIII. — 328 с.; т. 2 (Kbh., 1829), 305 с., 10 генеалогічних таблиць.

[156] Частковий переклад російською мовою, зроблений за виданням К. К. Равна, був опублікований зусиллями отця Стефана Сабініна: Извлечение из саґи Олава, сына Триггвиева // *Русский Исторический сборник*. — М., 1840. — Т. 5. — С. 7—716 (включаючи розділи 43—47, 57—59, 70, 73—76).

[157] Редактори *AR* називають цю версію «Saga d'Olaf Tryggvason par le moine Gunnlaug». — Т. 1. — С. 393—414.

[158] Про цю саґу див. G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 224—225. *Fagrskinna* (бл. 1220 р.) дає досить короткий розділ, у якому йдеться про Олава Трюґґвасона (вид. F. Jónsson. — С. 108—134).

[159] Стандартний англійський переклад, який тут цитується, — це: *Hkr*/Hollander. — С. 144—244.

[160] Див.: Nicolas de Baumgarten. «Olaf Tryggwison roi de Norrège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie». *Orientalia Christiana*. — T. 24:1, № 73 (Рим, 1931). — С. 5—37.

[161] Вид. P. Groth. — С. 6—7. В кінці цієї версії легенди Одд пише: «Той Вальдамар був батьком короля Яріцлейва» (вид. P. Groth. — С. 7). Пор. *AR*, 1. — С. 415.

[162] Вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 79—81 = *OsTm*/Sephton. — С. 52—53. Пор. *AR*, 1. — С. 394—395 («Extrait de la Saga d'Olaf Tryggvason par le moine Gunnlaug»).

[163] Якщо вірити *ПВЛ* (т. 1, с. 49), матір'ю Володимира була управителька (ключниця) великої княгині Ольги Малуша. *Одд* згадує Аллоґію лише на початку своєї оповіді (розділ 8 = вид. P. Groth. — С. 8), коли говорить про перший етап перебування Олава в Ґардарікі, в домі свого дядька Сіґурда.

[164] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 230 = *Hkr*/Hollander. — С. 147; пор. *AR*, 1. — С. 276. В праці Одда Русь позначається терміном «Ґард» (вид. P. Groth. — С. 6; пор. *AR*, 1. — С. 415—416). *OsTm* (вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 82—83) в основному переказує текст Одда.

[165] Він також виступає як Ейрік а Опрустьодум; його батьком був вікінґа Карі Сіґурдарсон, див. Landnámabók (ÍF, 1:2). — С. 215. № 8.

[166] Див. «Вступ» Адальбярнарсона до Hkr, 1 (ÍF, 26). — С. CXXXVI.

[167] Вид. G. Storm. — С. 13.

[168] Вид. F. Jónsson. — С. 108.

[169] Ibid. — С. 19.

[170] Вид. G. Storm. — С. 113.

[171] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 230—231 = *Hkr*/Hollander. — С. 147—148; пор. *AR*, 1. — С. 276—277.

[172] Вид. G. Storm. — С. 113.

[173] Вид. F. Jónsson. — С. 20

[174] Вид. P. Groth. — С. 8—10.

[175] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 83—88 = *OsTm*/Sephton. — С. 54—55.

[176] Вид. P. Groth. — С. 10—12.

[177] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 86—88 = *OsTm*/Sephton. — С. 55—56.

[178] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 231—232 = *Hkr*/Hollander. — С. 148—149; пор. *AR*, 1. — С. 277—278.

[179] Вид. G. Storm. — С. 113.

[180] Вид. F. Jónsson. — С. 20.

[181] F. A. Braun. *Das historische Russland*. — С. 176—177; E. Gordon, *Die Olafssaga*. — С. 70. У своєму дослідженні, яке зосереджується на цій проблемі (*Саґа про Олава Трюґґвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна*. — К., 1924. — № 18. — С. 3—23), Аркадій Лященко також приймає ототожнення Аллоґія = Ольга. Проте він пропонує іншу хронологію перебування Олава в Новгороді. Якщо вірити Лященкові, то це було не за Володимирового правління, а в часи правління його батька Святослава (пом. 972 р.), сина Ольги. Лященко твердить, що Ґуннлауґ та Одд перенесли ці події у Володимирові часи, керуючись своїм місіонерським запалом, оскільки їхній

герой, Олав Трюґґвасон, мусив зіграти важливу роль у наверненні Русі до християнства.

[182] Див.: *Повесть временных лет* / Под ред. Д. С. Лихачева. — Т. 1. — С. 40—49; Constantine Porphyrogenitus. *De ceremoniis*, вид. I. I. Reiske. — Т. 2 (Bonn, 1830). — Т. 2, гл. 15. — С. 594.

[183] Див.: *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 54, 56.

[184] Див. іншу цікаву історію, типову для гордої Роґніди/Раґнгільд, у Суздальському літописі Лаврентіївського кодексу / ред. Е. Ф. Карский // *ПСРЛ*. — Л., 1927. — Т. 1^2:2. — Стовп. 299—301.

[185] *Die Olafssaga Trygvassonar*. — С. 70—73.

[186] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 110; пор. том 1, с. 319 цієї праці.

[187] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 251—252 = *Hkr*/Hollander. — С. 161—162; пор. *AR*, 1. — С. 278—280.

[188] Вид. P. Groth. — С. 12—13.

[189] Вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 107—108 = *OsTm*/Sephton. — С. 68—69; пор. *AR*, 1. — С. 401—402.

[190] Вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 106—107 = *OsTm*/Sephton. — С. 67—68; пор. *AR*, 1. — С. 400—401.

[191] В *Aŕpini* 3 (згідно з нашою нумерацією) поставлено після нашого 4.

[192] Досить цікаво відзначити, що в *Aŕpini* «Фризія» з «*Historia Norwegiæ*» ототожнюється з «Вендландом».

[193] *Ágrip*, вид. F. Jónsson. — С. 20—21.

[194] Historiae Norwegiæ, вид. G. Storm. — С. 113.

[195] Неможливо з точністю ідентифікувати вендського короля Буріцлава, але див. Екскурс VII у цьому томі.

[196] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 252—253 = *Hkr*/Hollander. — С. 162—163; пор. *AR*, 1. — С. 280—281. Цей текст повторюється в *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 110—112 = *OsTm*/Sephton. — С. 70—71.

[197] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 254—255 = *Hkr*/ Hollander. — С. 164; пор. *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 112—116 = *OsTm*/Sephton. — С. 71—73.

[198] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 255—258 = *Hkr*/ Hollander. — С. 164—166; пор. *AR*, 1. — С. 281 і *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 134—145 = *OsTm*/Sephton. — С. 83—89. Похід Оттона II відбувся в 974 р., але ісландська хронологія поміняла цю подію під неможливою датою — 988 р.

[199] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 263—264 = *Hkr*/Hollander. — С. 169; пор. *AR*, 1. — С. 283. Див. також *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 150—152 = *OsTm*/ Sephton. — С. 92—93.

[200] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 266 = *Hkr*/Hollander. — С. 170. Пор. *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 161—162 (в тексті ми знаходимо таке наступне речення: en ecki hafði hann meíra af nafni sino. Siðan hann for or Garða Riki hít fyrra sinn. en hann kallaði sik Ola, ok sagdiz vera girðzkr = *OsTm*/Sephton. — С. 99).

[201] Про охрещення Олава в Андовері, Англія (бл. 994 р.), див.: Gwyn Jones. *A History of the Vikings* (Oxford, 1968). — С. 132.

[202] У тексті читаємо: «Hann segir at hann het Ali hinn auðgi oc var hann caup maðr. En uer erum comnir allir af Garða riki», *Oddr*, вид. P. Groth. — С. 22.

Другий приклад застосування подібної хитрості (король переодягається купцем) знаходимо: *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 20.

[203] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 273, 341—343 = *Hkr*/Hollander. — С. 175, 224—226. Див. також *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 2. — С. 79—84 = *OsTm*/Sephton. — С. 298—301.

[204] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 350 = *Hkr*/Hollander. — С. 229. Див. також *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 201—202, 249 = *OsTm*/Sephton. — С. 124, 406.

[205] Про цю битву та про її історичну роль можна прочитати в *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 357—370 = *Hkr*/Hollander. — С. 235—243. Пор. *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 2. — С. 280—286 = *OsTm*/Sephton. — С. 426—435. Щодо ідентифікації географічної назви Свьолд див. прим. 1 Л. Голландер на с. 230.

[206] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 152 = *OsTm*/Sephton. — С. 93; пор. *AR*, 1. — С. 404.

[207] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 152—153 = *OsTm*/Sephton. — С. 93—94; пор. *AR*, 1. — С. 405.

[208] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 154 = *OsTm*/Sephton. — С. 94—95; пор. *AR*, 1. — С. 406.

[209] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 154—157 = *OsTm*/Sephton. — С. 95—96; пор. *AR*, 1. — С. 408.

[210] Мабуть, твір Гонорія із Аутти (бл. 1150); див. ALG, 2^6. — С. 199.

[211] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 158 = *OsTm*/Sephton. — С. 97; пор. *AR*, 1. — С. 408—409.

[212] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 158—159 = *OsTm*/Sephton. — С. 97; пор. *AR*, 1. — С. 409.

[213] Вид. P. Groth. — С. 20, 1.28. — С. 20, 1.33.

[214] Вид. P. Groth. — С. 19, 1.20—21; с. 21, 1.19; пор. *AR*, 1. — С. 422—424.

[215] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 301 = *Hkr*/Hollander. — С. 194—195. Цей самий текст дається в *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 202—203 = *OsTm*/Sephton. — С. 125—126; пор. *AR*, 1. — С. 285—286.

[216] *ALG*, 2^2. — С. 280—281; англ. пер. Th. Andersson. — Ithaca, 2000.

[217] *ALG*, 2^2. — С. 281.

[218] Ibid. — С. 285; G. Turville-Petre. *Origins*. — С. 218.

[219] Існує кілька монографій про Сноррі, з яких варто згадати такі: Sigurður Nordal. *Snorri Sturluson* (Rvík., 1920), VIII, 266; Fredrik Pasche. *Snorre Sturluson og Sturlungerne* (Kria., 1922) VI, (2), 359 с., 1 карта; Гуревич А. Я. *История и сага*. — М., 1972. —196 (2) с. Конкретно про *«Heimskringla»* див.: Bagge Sverre. *Society and Politics in Snorri Sturlusonis Heimskringla*. — Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1991; Whaley Diana. *Heimskringla*: An Introduction. — London, 1991; Whaley Diana Edwards. *Heimskringla* // *Med. Scand.*, 1993. — С. 276—279.

[220] Див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 172—173, 177—179.

[221] Див. с. 63—91 цієї книги.

[222] Див.: John Lindow. *Halldors þáttr Snorrasonar* // *Med. Scand.*, 1993. — С. 262—263.

[223] Критичне видання тексту *«Heimskringla»* (скорочено = Hkr) було здійс-

нене Фіннуром Йонссоном у двадцять третьому томі *SUNGL* (Kbh., 1893—1901); т. 1 (2), LVIII, 459 с.; т. 2, 530 с.; т. 3, 598 с.; т. 4, XVIII, 267 с.

[224] Див.: *ALG*, 2^2. — С. 258.

[225] Вид. F. Jónsson. — С. 58; пор. *AR*, 2. — С. 93.

[226] Вид. O. A. Johnsen та J. Helgason, 1. — С. 21 = *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 432.

[227] Вид. O. A. Johnsen та J. Helgason, 1. — С. 25 = *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 433.

[228] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 216—217 = *Hkr*/Hollander. — С. 139—140.

[229] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 80—107, глави 17—20. Традиційне ісландське датування цієї події — 994 р.

[230] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 106. Ці події детальніше описано в *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 293—299 = *Hkr*/Hollander. — С. 189—193.

[231] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 106, розповідає цю історію з великими подробицями, що подаються на с. 115—116 цієї книги.

[232] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 105: «þetta er talet hit fyrsta framværk Eiriks i hans sagu»; пор. *Grettis saga*, вид. G. Jónsson (ÍF, 7). — С. 6: «siðan fór jarl (Eiríkr) ór landi, sem segir í sǫgu hans».

[233] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 337 = *Hkr*/ Hollander. — С. 222. Про *«Bandadrápa»* див. *Походження Русі*, т. I, с. 317—318.

[234] Що відділяє Кільську бухту від Любекської бухти.

[235] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 338 = *Hkr*/Hollander. — С. 222.

[236] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 136.

[237] Як про третю перемогу Ейріка згадано ту битву, в якій він побив Йомсвікінґів.

[238] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 136—137; пор. *AR*, 2. — С. 95.

[239] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 338—340 = *Hkr*/Hollander. — С. 223—224.

[240] Звичайно ж, allar sislur у цьому тексті має бути виправлене на allar Sýslur відповідно до «Bandadrápa» (див. Походження Русі, т. I, с. 318) та *«Heimskringla»*.

[241] Похід проти Володимира був помстою за те, що він надав притулок при своєму дворі Олавові Трюґґвасонові, ворогові Семінґів. Цей аспект особливо наголошується в *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 136—137. О. Ридзевська присвятила цьому епізодові один із розділів своєї статті: Сведения о Старой Ладоге //*КСИИМК*. — М., 1946. — Т. 11. — С. 53—55 (туди ввійшло також коротке резюме російською мовою відповідних уривків із *«Fagrskinna»* і *«Heimskringla»*).

[242] Західне узбережжя Естонії навпроти острова Езель, пор. Edgar V. Saks. *Aestii* (Montreal—Heidelberg, 1960). — С. 270.

[243] *Eysysla* < *isle sýsla* = «острів Езель/Сааремаа».

[244] Текст (і переклад) *Bandadrápa* можна прочитати у кн.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 317—318.

[245] *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 341 = *Hkr*/Hollander. — С. 224.

[246] *Hkr*, 2 (ÍF, 26). — С. 71 = *Hkr*/Hollander. — С. 287.

[247] *Hkr*, 2 (ÍF, 26). — С. 71 = *Hkr*/Hollander. — С. 288.

[248] Про хворобу та смерть Свейна див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 448—449.

[249] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 154.

[250] *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 26.

[251] Цей текст тут не перекладений, оскільки він майже ідентичний тексту, який дає «*Fagrskinna*».

[252] Рыдзевская Е. *Сведения о Старой Ладоге.* — С. 56—57.

[253] *Hkr*, 2 (ÍF, 26). — С. 398—399 = *Hkr*/Hollander. — С. 542.

[254] Див. с. 209 цього тому.

[255] *ALG*, 2². — С. 243, 281.

[256] Див. с. 238 цього тому.

[257] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 414—415 = *Hkr*/Hollander. — С. 536—537. Пор. ту історію, яка оповідається в *Morkinskinna*, де немає жодної згадки ані про Альдейґюборґ, ані про Голмґард. Редактор *Morkinskinna*, певно, вже мав у своєму розпорядженні якусь версію *Orkneyinga saga*. Він знає про участь Рьоґнвальда Брусасона в переговорах із Ярославом (*Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 16—18). *Fagrskinna* (вид. F. Jónsson. — С. 191—192) присвячує цим подіям невеличкий розділ; там цитується станца Бярні Ґулльбрарскальда, але *Fagrskinna* також нічого не говорить про Голмґард та Альдейґюборґ.

[258] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 3—4 = *Hkr*/Hollander. — С. 538.

[259] Згадувана станца (та її переклад українською мовою) дається у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 326—328.

[260] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 38—40 = *Hkr*/Hollander. — С. 559—560. *Morkinskinna* подає трохи іншу версію щодо опису цих подій. Як і скальд Арнор Скальд Ярлів, вона також уживає замість Йомсборґа назву Йомне (*Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 37—38). *Fagrskinna* йде за версією *Morkinskinna*, але не включає до свого тексту станци; назви «Йом» і «Йомсборґ» подаються поряд (*Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 208—209).

[261] Процитована станца та її переклад даються на с. 328 «*Походження Русі*», т. І. *Адам Бременський* (Z Schol. 56 (57) пише: «З допомогою великого данського флоту король Маґнус обложив Юмне, найбагатше місто слов'ян (opulentissimam civitatem Sclavorum Jumnem obsedit). Втрати були однакові. Маґнус вселяв жах усім слов'янам...» (вид. W. Trillmich — R. Buchner. — С. 320 = англійський переклад Tschan. — С. 109).

[262] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 26—28 = *Hkr*/Hollander. — С. 560—563. Ця битва зображена як чудо і в *Morkinskinna* (вид. F. Jónsson. — С. 42—43), і в *Fagrskinna* (вид. F. Jónsson. — С. 210—211).

[263] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 329.

[264] Що Свейн Ульвссон зробив себе володарем Данії.

[265] Дюк Оттон (Ордульв) був правнуком засновника династії Германна Біллунґа (961—973); він успадкував престол дюка Саксонії від свого батька Бернгарда II (1011—1059).

[266] Цей шлюб відбувся восени 1042 р.

[267] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 41—42 = *Hkr*/Hollander. — С. 560—561.

[268] З цього приводу скальд Одд кікінаскальд написав станцу, яка дається (разом з українським перекладом) у кн.: *Походження Русі.* —Т. І. — С. 329.

[269] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 43 = *Hkr*/Hollander. — С. 561.

[270] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 329.

[271] *Knytlinga saga*, вид. C. af Petersens та E. Olson. — С. 55—56: німецький

переклад Бетке, с. 245—246. Згадувану станцу можна прочитати (разом з її українським перекладом) у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 329.

[272] Вид. W. Trillmich та R. Buchner. — С. 320 = англійський переклад Чана (by Tschan), с. 109.

[273] Про Гаральда Суворого див.: Turville-Petre G., Hard Ruler and bis Poets, Dorothea Coke Memorial lecture. — London, 1968; Davidson H. R. The Viking road to Byzantium. — London, 1976; Karras, Ruth Maro. Haralds harðráði. // Med. Scand., 1993. — С. 266—267.

[274] Стосовно цієї теми див. міркування Джілліан Феллоуз Єнсен у її «Summary of Sources» (*Hemings þáttr Áslákssonar* (Kbh., 1962). — С. CXLIX—CIV).

[275] Див. с. 212—215 цієї книги.

[276] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 68—69 (Haralds saga Sigurðarsonar).

[277] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 69—70 = *Hkr*/Hollander. — С. 578; пор. *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 57—58; *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 217—218.

[278] Див. також: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 332—333.

[279] У відповідній станці (див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 332—333) згадано про участь Гаральда та Ейліва в боротьбі з Лесірами (< Ljax, «Поляк»). Очевидно, тут ідеться про похід руських князів Ярослава та Мстислава, описаний у *ПВЛ* «в літо 1031». Про Ейліва Рьоґнвальдссона див. с. 73.

[280] Див.: Васильевский В. Г. Действительная история Гаральда и его верингов в Константинополе // *Дружина.* — С. 258—288 і Нордманы, русские и варяги в Сицилии и Апулии (1038—1042) // *Дружина.* — С. 288—303. Статті Васильєвського були опубліковані в 1874—1875 рр.; через кілька років по тому він відкрив і опублікував (разом з В. Єрнштедтом) працю Кекавменоса, яка містила дуже цікаві дані про Гаральда. Дивно, що редактори посмертного збірника праць Васильєвського, які в 1908 р. були призначені Імператорською Академією наук для того, щоб осучаснити його науковий апарат, обминули своєю увагою працю Кекавменоса.

[281] Sigfús Blöndal. «Haraldur Sigurðarson og Vaeringjalið á hans tímum» in Væringjasaga. — С. 108—168.

[282] На щастя, тогочасний візантійський звіт про Гаральда зберігся в Московській Синодальній бібліотеці (кодекс рукописів № 436). Він міститься в Λόγος νουθετητικὸς προς βασιλέα («Настановах імператорові»), написаних Катакалоном Кекавменосом (Кекавменусом) із Вірменії, чия військова та адміністративна діяльність у роки 1038—1071 добре задокументована. Цей рукопис був відкритий В. Г. Васильєвським і опублікований ним та Єрнштедтом у 28-му томі *«Записок историко-филологического факультета Петербургского университета»* в 1896 р.: *«Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regiis libellus».* Васильєвський опублікував також російський переклад: Советы и рассказы византийскаго боярина XI в. // *ЖМНП* (1881. — июнь. — С. 242—299; июль. — С. 102—171; август. — С. 316—357). Ґустав Сторм ретельно обговорив це нове джерело у своїй статті «Harald Haardraade og Væringerne i de graeske Keiseres Tjeneste»,

що була опублікована в *Historisk Tidsskrift* (Норвегія). — Серія 2. — Т. 4 (Kria., 1884), с. 354—386. Геннадій Літаврін опублікував нове видання Кекавменосової праці разом з російським перекладом у серії *«Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы» // Советы и рассказы Кекавмена, сочинение византийского полководца XI века /* Подготовка текста, перевод и комментарии Г. Литаврина. — М., 1972. — 743 с. — 1 карта. Існує також німецький переклад, який здійснив Ганс-Ґеорґ Бек: *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon [und Mahnrede an den Kaiser] des Kekaumenos // Byzantinische Geschichtsschreiber.* — Т. 5^2 (Graz—Wien—Köln, 1964); на с. 5—19 Бек, поза всяким сумнівом, встановлює Кекавменосове авторство щодо «Настанов». Див. також: Gyula Moravcsik // *Byzantinoturcica.* — Т. 1^2. — Budapest, 1958, с. 350—352 і 225.

Про Гаральда Суворого див.: Andrzej Poppe «Drużyna waręgo-ruska i Harald Hardrade w Byzancjum» // Państwo i kościół na Rusi w XI w. (Warszawa, 1968). — С. 90—98, і того ж таки автора: «La dernière expédition russe contre Konstantinople» // *Byzantinoslavica.* — Т. 32 (1971). — С. 21—28.

У своїх «Настановах» Кекавменос застерігає імператора, щоб той не нагороджував високими візантійськими титулами чужоземців, аби не завдавати цим прикрості візантійцям і аби чужоземці не вважали імператорські інституції за свої власні. Він твердить, що в таких діях немає жодної потреби, оскільки чужинці царської крові вдовольняються нижчими почестями. Для прикладу він оповідає про життя та діяльність Гаральда, сина Сіґурда, ось такими словами:

«Я хотів би навести Вашій Величності ще один приклад і ним завершити обговорення даної теми.

Аральтес (Гаральд) був сином короля Варанґії (Норвеґії); його брата звали *Гюлабос* (Олав Святий). Останній успадкував по смерті батька престол і призначив свого брата Аральтеса другою особою в управлінні королівством. Аральтес, ще молодий чоловік [після смерті Олава Святого, в 1030 р.], вирішив поїхати й віддати шану благословенному імператорові Михаїлу IV Пафлагонові (1034—1041) і на власні очі побачити, як живуть ромеї. Він привів із собою чимале військо, п'ять сотень хоробрих воїнів. Отож він прибув до імператора, і той прийняв його як годиться й послав його та його [людей] на Сицилію. Там армія ромеїв воювала за володіння цим островом [1037—1039]. Він [Аральтес] прибув туди й здійснив там великі подвиги. Після того як Сицилію було підкорено, він повернувся зі своїм військом до імператора, який призначив його манглабітом (жезлоносцем). Саме тоді (1041 р.) сталося так, що [Петро] Дельянос підняв повстання в Болгарії, й Аральтес та його [люди] супроводили туди імператора й здійснили там великі подвиги, як то й годиться чоловікові його шляхетного походження та його відваги. Підкоривши Болгарію, імператор повернувся додому. Я також воював за імператора, наскільки дозволяли мені мої здібності. Коли ми прибули до Мосинополя, імператор нагородив його (Аральтеса) за воєнні заслуги й надав йому високе звання спатарокандидата. Після смерті імператора Михаїла (IV Пафлагона; 1041 р.) та його племінника, колишнього імператора (Михаїла V Калафатеса; 1042 р.),

Аральтес попросив дозволу в [їхнього наступника] (Константина IX) Мономаха (1042—1055) повернутися на свою батьківщину. Але такого дозволу він не одержав, і виїхати звідти йому було нелегко. Проте він спромігся втекти таємно і стати королем своєї країни, заступивши там на престолі свого брата Гюлабоса (Олава Святого).

Але він анітрохи не розгнівався на те, що його піднесли тільки до рангу манглабітеса та спатарокандидата. Навпаки, навіть ставши королем, він зберіг прихильне ставлення до ромеїв». (Я дуже вдячний своєму другові, професорові Ігорю Шевченкові, який люб'язно звірив мій переклад із грецької та зробив кілька виправлень.) Ред. Васильевский — Ернштедт, с. 97. Пор. ред. Литаврин. — С. 282, с. 284 = російський переклад Літавріна; с. 283, с. 285 = німецький переклад Бека, с. 140—141. Див. також коментар Літавріна, с. 590—598.

Тут варто відзначити, що ісландські джерела та Кекавменос взаємно доповнюють одне одного. Тоді як у перших нічого не говориться про Гаральдові подвиги в Болгарії, останній (Кекавменос) обминув увагою його діяння в Малій Азії. Якщо підсумувати, то Гаральд був активним на таких візантійських театрах війни: в мусульманській Малій Азії та Африці (бл. 1035 р.), на Сицилії (бл. 1035—1041 рр.) та в Болгарії (1041 р.)

283 Існує велика література про ці контакти, передусім: Jan de Vries. *Normannisches Lehngut in den isländischen Königssagas // ANF.* — T. 47 (Lund, 1931). — C. 51—79; Adolf Stender-Petersen. *Die Varägersaga als Quelle der altrussischen Chronik* (Århus, 1934). — 256 c.; Ad. Stender-Petersen. *Varangica* (Ärhus, 1953). — 262 c.

284 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 71—72 = *Hkr*/Hollander. — C. 579.

285 Головнокомандувач візантійського війська під час походів у регіон Євфрату (1033—1035) та на Сицилію (1035 р.). Про нього див.: Васильевский В. Г. Действительная история Гаральда и его верингов в Константинополе // *Дружина.* — С. 264, 289—295; S. Blöndal. *Væringjasaga.* — C. 116, 122—130.

286 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 72—74 = *Hkr*/Hollander. — C. 579—580.

287 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 74 = *Hkr*/Hollander. — C. 580—581.

288 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 79—80 = *Hkr*/Hollander. — C. 583—585.

289 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 76 = *Hkr*/Hollander. — C. 581—582.

290 Про термін «полютасварф» (pólútasvarf) див. Benediktz, B. The Varangians in Byzantium. — Cambridge, 1978. — C. 78—87. Під час перебування Гаральда у Візантії (бл. 1035—1044 рр.) померли тільки два імператори: Михаїл IV Каталактес (Пафлагон, 10 грудня 1041 р.) та Михаїл V Калафатес (21 квітня 1042 р.); пор.: V. Grumel. *Traitè d'ètudes Byzantines*; I; *La chronologie* (Paris, 1958). — С. 358. Проте об'єднане правління сестер Зої та Феодори закінчилося 22 червня 1042 р., тож фактично за цей час на візантійському престолі відбулися три зміни.

291 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 89—90 = *Hkr*/Hollander. — C. 590.

292 *Походження Русі.* — Т. I. — С. 330—331.

293 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 85, 88—89. Див. с. 122—123.

294 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 86 = *Hkr*/Hollander. — C. 588.

295 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 88—89 = *Hkr*/Hollander. — C. 589.

296 Цю проблему буде розглянуто в третьому томі даної праці.

[297] Дані досліджень ал-Ідрісі розглядаються в третьому томі даної праці.

[298] Jarizleifr konung og Ingigerdr dróttning attu sier dottr er Elisabeth uar nefnd. Þa kalla Nordmenn Ellisif (Morkinskinna, вид. F. Jónsson. — C. 58). Див. також: Gustav Indrebø. «Harald Hardraade i Morkinskinna», *Festskrift til Finnur Jónsson* (Kbh., 1928). — C. 173—180.

[299] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 89 = *Hkr*/Hollander. — C. 589.

[300] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 90 = *Hkr*/Hollander. — C. 590. Див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 334.

[301] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 91 = *Hkr*/Hollander. — C. 590. Див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 334—335.

[302] Див.: «Вступ» Бярні Адальбярнарсона до ÍF, 28. — C. XXXIV.

[303] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 91 = *Hkr*/Hollander. — C. 590—591.

[304] Див.: *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 112.

[305] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 112 = *Hkr*/Hollander. — C. 602.

[306] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 178 = *Hkr*/Hollander. — C. 647.

[307] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 183—184 = *Hkr*/Hollander. — C. 651.

[308] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 197 = *Hkr*/Hollander. — C. 659—660.

[309] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 197 = *Hkr*/Hollander. — C. 660.

[310] Вступ Ф. Йонссона до його видання *Morkinskinna*. — C. XXXVI—XXXVII.

[311] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — C. 297.

[312] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — C. 309; пор. *AR*, 2. — C. 109.

[313] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 212 = *Hkr*/Hollander. — C. 670.

[314] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 225 = *Hkr*/Hollander. — C. 678. Про генеалогічний зв'язок між кланом Скопті та скандинавськими династіями див.: *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — C. 390—391.

[315] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 230—231 = *Hkr*/Hollander. — C. 681—682.

[316] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 231—232 = *Hkr*/Hollander. — C. 682.

[317] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 238 = *Hkr*/Hollander. — C. 688.

[318] H. Koht. *The Old Norse Sagas*. — C. 128.

[319] Деякі чудеса були вже описані в «Сазі про Олава Святого» (див. с. 80—91 цієї книги) та в *«Magnússona saga»* (див. с. 119—121 цієї книги).

[320] Див. с. 131, 139 цієї книги.

[321] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 288 = *Hkr*/Hollander. — C. 724—725.

[322] Про тодішнє міжнародне становище див.: K. Pieradzka. *Walki Słowian na Bałtyku w X—XII wieku* (Warszawa, 1953). — C. 50—68.

[323] Ці дані взято з W. Dworzaczek. *Genealogia*, таблиці № 18 і № 31 (b).

[324] Польський переклад обох розділів, здійснений Ґерардом Лябудою, опубліковано в *Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów* (Warszawa, 1954). — C. 307—312.

[325] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 289—291 = *Hkr*/Hollander. — C. 725—726.

[326] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 291—295 = *Hkr*/Hollander. — C. 727—730.

[327] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — C. 296 = *Hkr*/Hollander. — C. 730.

[328] Наступна *Haraldssona saga* (де йдеться про роки 1137—1157) розповідає про чудо: святий Олав повертає дар мови чоловікові, що потрапив у полон до вендів. Див. с. 88—90 цієї книжки.

329 *Haraldssona saga* (де йдеться про роки 1137—1157) коротко розповідає про діяльність Сіґурда Слембідякна під час його боротьби з вендами на Балтійському морі. Цей уривок подається в українському перекладі в тому розділі, де йдеться про поезію скальдів (див. *Походження Русі*. — Т. І. — С. 337—338), оскільки ця подія стала темою для трьох станц скальда Івара Інґімундарсона — останнього «коментатора» поточних подій, при описі яких згадується назва вендів.

330 Див.: P. G. Foote і D. Wilson. *The Viking Achievement*. — С. 236.

331 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 350 = *Hkr*/Hollander. — С. 770.

332 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 353—359 = *Hkr*/Hollander. — С. 773.

333 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 355 = *Hkr*/Hollander. — С. 774.

334 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 358 = *Hkr*/Hollander. — С. 776.

335 *ALG*, 2^2. — С. 21, 24.

336 Див. с. 83 цієї книги.

337 Див. с. 247—255 цієї книги.

338 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 399 = *Hkr*/Hollander. — С. 807.

339 *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 403 = *Hkr*/Hollander. — С. 810.

340 Вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 9. — С. 3—4 (вид. Guðni Jónsson. —Т. 2. — С. 347) = латинський переклад S. Egilsson в *SHI*. — Т. 9. — С. 3.

341 Ерлінґ стейнвег був посаджений на престол королівства Норвегії (1204—1207) Баґларами після смерті Гакона Сверрісона (1202—1204).

342 Цю дату виведено з того факту, що в наступному фрагменті тексту йдеться про смерть короля Гакона Сверрісона восени 1204 р.

343 *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 70—71 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 9. — С. 319—320; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 94—95) = *Hákonar saga / Dasent*. — С. 73—74; пор. *AR*, 2. — С. 81—82 і Alan S. C. Cross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere* (Leeds, 1940). — С. 33.

344 Усі ісландські аннали, згадуючи про цей похід, вказують на бл. 1222 рік, наприклад: Flateyjarbok annals: Andres skialldarband ok Juarr af Vtvikum heriudu til Biarmalandz (*Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 526).

345 Як зазвичай, напрямок тут уживається як постійний епітет даної географічної назви. Оскільки Судрдаларікі (Суздаль) був правильно пов'язаний зі Сходом, цей епітет залишається при ньому навіть у тих випадках, коли герой наближається до нього з іншого початкового пункту. Замість *austr í Suðrdalaríki* в деяких рукописах застосовується слово *aptr...*, яке не має сенсу в цьому контексті. Та хоч як це не дивно, а Ґ. Віґвуссон вводить його у своє видання (с. 70, 1. 22). Проте К. К. Равн (*Fms*, 9. — С. 319, 1.19) та Ґ. Йонссон (3, с. 94, 1. 23) дають правильне *austr*.

346 Поблизу Флаґстаде на острові Вествоґей, одному з островів групи Лофотен, біля північно-західного узбережжя Норвегії.

347 Ця подія була витлумачена в 1224 р. норвезькими політиками як така, що наділила Івара надзвичайним досвідом, див. *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 87 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 9. — С. 340—341); вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 115—116; пор. *AR*, 2. — С. 82 г, прим. а.

348 *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 266—267 (вид. C. C. Rafn в

Fms. — Т. 9. — С. 43—44; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 354—355) = *Hákonar saga* / Dasent. — С. 277—278; пор. *AR*, 2. — С. 83.

[349] Олександр Ярославич (нар. 1220 р., пом. 1263 р.), будучи князем Новгородським, здобув дві великі перемоги: в липні 1240 р. він розбив шведське військо під проводом ярла Бірґера на річці Нева (звідси і його епітет «Невський»), а 2 квітня 1242 р. він розгромив тевтонських лицарів на кризі озера Пейпус у Естонії. Після того як помер (у Монголії) великий князь Володимира-на-Клязьмі Ярослав Всеволодович (1238—1246), його сини Олександр і Андрій поїхали до царського двору хана Батия, що правив улусом Джочі (Золотою Ордою, 1227—1256), аби підтвердити там свою васальну залежність. У 1247 р. Батий послав їх, щоб вони поїхали віддати шану великому ханові Ґуюкові (1246—1248). Та невдовзі великий хан помер. Після цього, в 1248 р., його дружина та реґент Огул Ґайміш (1248—1251) призначила Андрія великим князем Володимирським, а Олександра — князем Київським. У 1249 р. братам було дозволено покинути Монголію, і в кінці того ж таки року вони повернулися додому. Після цього Андрій став великим князем Володимирським, але Олександр не поїхав до Києва, а повернувся у свій рідний Новгород.

[350] У 1250 р. татари не нападали на Русь. Можливо, даний текст розповідає про деякі наступні події, що відбулися в 1252 р. Великий князь Володимира-на-Клязьмі Андрій Ярославич (1249—1252) уклав договір із князем Данилом Галицьким та Волинським, котрий обстоював політику протистояння татарам і зближення з римсько-католицьким Заходом. Олександр, який не любив Андрія за те, що останнього — хоч він і був молодший — монголи призначили великим князем Володимирським, поїхав до хана Сартака, Батиєвого сина та співправителя, й умовив його налаштувати каральний похід (очолений самим Олександром) проти Андрія. Олександрові татари розбили військо Андрія, і той мусив утікати через Новгород та Коливань (Таллін) до Швеції й просити там притулку.

[351] *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 267 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 10. — С. 44—45; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 355) = *Hákonar saga* / Dasent. — С. 278.

[352] *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 268 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 10. — С. 45—46; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 356) = *Hákonar saga* / Dasent. — С. 279.

[353] *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 275—276 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. — Т. 10. — С. 55—56; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 365—366) = *Hákonar saga* / Dasent. — С. 278; пор. *AR*, 2. — С. 84.

[354] Великий князь Андрій залишався у Швеції протягом чотирьох років (1252—1256). Згодом він уклав мир зі своїм братом Олександром і, через посередництво останнього, одержав від татар у своє удільне володіння спочатку Городець та Нижній Новгород (1256—1259), а згодом Суздаль (1259—1264). На півночі назва Суздаль мала ширше значення — так називали там усі землі, які належали до Великого князівства Володимира-на-Клязьмі.

[355] *Hákonar saga*, вид. G. Vigfússon. — С. 358 (вид. C. C. Rafn в *Fms*. —

Т. 10. — С. 152; вид. G. Jónsson. — Т. 3. — С. 461—462) = *Hákonar saga* / Dasent. — С. 371.

[356] Сьогодні це затока Сеньєн у Північному Галоґаланді. Науковці сперечалися щодо того, хто (реальні татари/монголи чи Новгородська Русь) примусили бярмів переселитися до Маланґу та коли це сталося (1238 р., 1245—1247 рр. тощо). Див.: Alan S. C. Cross, *The Terfinnas and Beormas of Ohthere* (Leeds, 1940). — С. 46—48. О. А. Йонсен у своїй праці *Finmarkens politiske historie aktmaessig fremstillet* (Kria., 1923) обґрунтовує ймовірність того, що вказана міграція стала результатом славнозвісного монгольського походу в 1238 р. на Новгородську Русь (с. 21).

[357] Див.: Wolfgang Lange. «Einige Bemerkungen zur altnordischen Novelle» // *ZDA* 88 (1957). — С. 150—159; Herbert Joseph. «The þattr and the Theory of Saga Origin» // *ANF* 87 (1972). — С. 89—96; Joseph Harris. Theme and Genre in some Íslandinga þættir // *«Scandinavian studies»*, 48 (1976). — С. 1—28; Maack, Rodney. *Þattr and Saga*, Diss-Berkeley, 1987; John Lindow. Þattr // *Med. Scand.*, 1993. — С. 661— 662; Würth S. Elemente des Erzählens: Die Þættir der Flateyjarbók. *Beiträge zur nordischen Philologie*, 20 (Basel, 1991).

[358] Див.: *ALG*, 1^2. — С. 359; 2^2. — С. 326.

[359] Про таттр як літературний жанр див. ще: K. Schier. *Sagaliteratur*. — С. 2 і далі прим. 357.

[360] Th. M. Andersson. *The Origins*. — С. 63.

[361] Див.: «Післямову» (*Nachwort*) С. Байшлаґа до серії *Thule*, т. 17^2. — С. 349—351.

[362] AM 48 fol., ff. 17—24 (XVII ст.); AM 49 fol., ff. 12r—16 (XVII ст.; писар: Jón Erlendsson); AM 50a fol., ff. 10v—15; AM 69 fol., ff. 14—20 (XVIII ст.; писар: Ásgeirr Jónsson); Lbs 413, 4° (бл. 1773—1779 рр.); ÍBR 8—10 (1801—1816); Lbs 2404, 8° (бл. 1805); Lbs, 1569, 4° (бл. 1832); ÍB 277, 4° (1833— 1834); JS 220, 4° (бл. 1835 р.); Lbs 672, 4°, ff. 7v—11 (1830—1840); Lbs 1422, 4°, ff. 1—6 (XIX ст.).

[363] Пор. *ALG*, 2^2, index. — С. 558 b.

[364] *Flateyjarbók annals*, *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 499. Пор.: *Konungsannál*, вид. Guðni Jónsson у *Annálar og Nafnaskrá* (Rvík., 1953; репр. 1962). — С. 1; *Lögmannsannál*, вид. G. Jónsson. — С. 77. Про ісландські аннали див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 575—583.

[365] *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26). — С. 130.

[366] Ibid. — С. 94.

[367] Ibid. — С. 119.

[368] Ibid. — С. 144—145 = *Hkr*/Hollander. — С. 92.

[369] Ця хронологія не суперечить твердженню, зробленому в *Heimskringla*, що Бйорн, син і наступник Ейріка, правив п'ятдесят років, *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 130. Округлена цифра тут, очевидно, використана, щоб наголосити на тому факті, що Бйорн був королем протягом багатьох років, як, до речі, й Енунд, батько Ейріка, згадуваний на початку таттру про Гаука (*Hauks þáttr*, *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 577), і навіть той же таки Ейрік Енундарсон («сорок сім років», див.: *Flat*, 1. — С. 582). Роки, приблизно 957—995, віддаються істориками синові та нас-

тупникові Бйорна Ейрікові Завойовникові; див., наприклад: W. Trillmich— R. Buchner. *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches* (Berlin, 1961). — С. 266, прим. 136. Проте лише дату його смерті можна вважати відносно точною. Див. Екскурс X.

[370] *Flat*, вид. C. R. Unger і G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 577—578.

[371] Пор. те, як подано давню шведську історію в *Heiðrekssaga*: «Король Бйорн спорудив будівлю, яка називалася «Курган», і був прозваний Бйорн-із-Кургану (*at Haugi*); *Бpari*, скальд, оселився там разом з ним. Син короля Енунда звався Ейрік. Він заступив свого батька на престолі в Уппсалі; він був могутнім королем. У свої дні Гаральд Світловолосий піднявся на трон Норвегії; він став першим, хто зумів підбити Норвегію під правління одного короля». Видав і переклав Christopher Tolkien (London, 1960). — С. 61 (текст). — С. 61 (переклад).

[372] Стародавні ісландські автори мали звичай писати «грецький» *Grik-* — прикметник від «Греція» — через метатезу, тобто *girskr* (замість правильного *griskr*).

Форма *girskr* часто неправильно тлумачилася як *gerzkr*, прикметник від *Garð(a)r* «Русь» (див. Cleasby, *Dictionary*. — С. 197 а). Це, напевно, і є причиною того, чому Ф. Ніднер перекладає *girzskr* із «Окремого сюжету про Гаука» *Hauks þattr* (*Flat*, вид. C. R. Unger і G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 577, 21) як *«russisch»* (*Thule*. — Т. 1. — С. 27).

Присутність грецьких купців у балтійських містах протягом XI ст. (а надто у Воліні) добре задокументована *Адамом Бременським*, вид. W. Trillmich та R. Buchner. — С. 252 = англійський переклад F. J. Tschan. — С. 66—67. Див. ще Екскурс V.

[373] Гаральд застосовує тут гру слів: «гаук» (*haukr*) було кличною формою від слова «яструб» (Cleasby, *Dictionary*. — С. 241 b); слово «габрок» (*hábrók*) також означало яструба, див.: Jan de Vries. *ANEW*. — С. 200 а.

[374] Щодо цього типу усиновлення див.: Davidson, Daphney. Hakon goði // *Med. Scand.*, 1993. — С. 257—258.

[375] *Flat*, вид. C. R. Unger і G. Vigfusson. — Т. 1. — С. 578—579 (§ 466), 580 (§ 467).

[376] Тут, безперечно, маємо натяк на те, що ця особа була вовкулакою.

[377] Див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 313, 316, 552—553 з приводу взаємин між жителями Галоґаланду та походів на Бярмаланд.

[378] *Flat*, вид. C. R. Unger і G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 579.

[379] Тут ми можемо чітко простежити зв'язок норвезького місіонерства з тенденціями, притаманними XI—XII ст.

[380] Гейд була вьольвою (пророчицею), як говориться в *«Поетичній Едді»* (Вьольоспа, станца 22, 1. 1), а також у *Сазі про Орвара-Стрілу Qrvar-Odds saga*, вид. C. R. Boer (*ASB*, 2), розділ 2, § 1, 6, 7, 12, 15. Див. також: Jacob Grimm, *Teutonic Mythology*. — Т. 1 (New York, 1966). — С. 98.

[381] Про Ґандвік див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 192, 313.

[382] *Flat*, вид. C. R. Unger і G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 579. Про Сурцдал/Суздаль див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 547.

[383] Ім'я цього божества є гапаксом.

384 *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 580—581.

385 Амулети проти чарів бога Лютіра.

386 *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 581.

387 Очевидно, тут йдеться про купецьку факторію, збудовану вже на норвезькій землі.

388 *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 581.

389 Про завоювання Києва Ігорем див. перший том даної праці.

390 Щодо цього торговельного шляху див. Екскурс VI даної праці.

391 Див. переклад на с. 151.

392 Див. переклад на с. 151—153.

393 Звичайно ж, цей нещасливий випадок можна витлумачити як проекцію в минуле шведсько-(данško-)-норвезької ворожнечі періоду правління Олава Святого.

394 Див. прим. 382.

395 *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 3—5.

396 *Leg Osh*, вид. O. A. Johnsen. — С. 5.

397 *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 436.

398 *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 287—289.

399 F. Braun. *Das historische Russland.* — С. 160—161.

400 *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 287—289 = *Hkr*/Hollander. — С. 185—186.

401 Проблема Сігрідового родоводу широко обговорювалася. Див.: G. Labuda. *Fragmenty*, 2. — С. 131—132.

402 Див. «Вступ» Адальбярнарсона до *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. CXXXVII.

403 *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 288.

404 У своєму Osh Сноррі застосовує форму Visivaldr, *Hkr*, 1 (ÍF,26). — С. 436. У *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 5, він з'являється як Visivalldr Garðakonungr.

405 *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 288.

406 Вид. O. A. Johnsen. — С. 5.

407 Вид. F. Jónsson. — С. 107.

408 *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 313—319 = *OsTm*/Sephton. — С. 197—200.

409 Щодо його предків, які походили від Гьорда-Карі-Аслакссона й належали до одного з найвизначніших кланів у Гьордаланді, див. *Hkr*, 1 (ÍF, 26). — С. 304. Син Торольва Ерлінґ одружився з Астрід, сестрою короля Олава Трюґґвасона.

410 *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 1. — С. 316 = *OsTm*/Sephton. — С. 316.

411 *ALG*, 2^2. — С. 303. Див. також: G. Labuda. *Fragmenty*, 2. — С. 216.

412 Див. *Hkr*, ÍF. — Т. 27. — С. 97—98 і с. 72 в цьому томі.

413 *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 70—71.

414 Див. с. 234 цієї книги.

415 G. Labuda. «Styrbjörn w opowieści źródeł i sag» // *Fragmenty*, 2. — С. 197—203; G. Labuda. «Stosunek Styrbjarnar þáttr do Knytlingasagi» // *Fragmenty*, 2. — С. 203—206; G. Labuda. «Geneza opowieści o Styrbjörnie» // *Fragmenty*, 2. — С. 215—220.

[416] Генеалогію Еймунда можна знайти на с. 943.

[417] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 320.

[418] *Den Oldnorske og Oldislandske Litteraturs Historie*, 2^2 (Kbh., 1923). — С. 780.

[419] Див. с. 283.

[420] *ALG*, 2^2. — С. 304.

[421] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 159—160.

[422] *AM*, 349, 4° (бл. 1700 р.); *ÍB*, 271, 4° (бл. 1800); *Lbs*, 1572, 4° (1815—1827); *ÍB*, 65, 4° (XIX ст.).

[423] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 159—162.

[424] Щодо походження цього культу див.: Поппе Анджей. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia Medievalis.* — Т. 1 (München, 1973). — С. 6—29.

[425] «Eymundar saga» и русские летописи // *BAS-H.* — Л., 1926. — С. 1061—1086.

[426] Головним чином с. 86—95, 121—123, 140—141, 157—165, 168.

[427] Головним чином с. 129—131.

[428] Щодо цього терміна див. с. 517.

[429] Батько майбутнього короля Норвегії Гаральда Суворого (1046—1066).

[430] Див. коментар на с. 189—190.

[431] Про блекуменів див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 412—413.

[432] Лященко А. І. *«Eymundar saga».* — С. 1067, 1086; Ильин Н. Н. *Летописная статья 6523 года и ее источник.* — М., 1957. — С. 90.

[433] Літо в стародавніх нордів починалося «в четвер, найближчий до 16 квітня», воно мало 184 дні, тобто «шість місяців, кожен по тридцять днів, плюс чотири дні, які називалися *aukanætr* («додатковими ночами»)», див.: Cleasby. *Dictionary.* — С. 603.

Стародавня нордична зима складалася з 180 днів або з шістьох тридцятиденних місяців; вона починалася «в суботу, найближчу до свята Святого Луки» [18 жовтня], див.: Cleasby. *Dictionary.* — С. 700.

[434] Йдеться, звичайно ж, про річку Дніпро.

[435] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 96. Пор. Лященко А. І. *«Eymundar saga».* — С. 1074.

[436] О. Сенковский висунув здогад, що тут у тексті має бути велика лакуна: «Еймундова саґа» // *Библиотека для чтения.* — СПб., 1834. — Т. 2. — С. 54—55.

[437] Див. прим. 430.

[438] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 96. Пор. Ильин Н. Н. *Летописная статья.* — С. 135—137. Лященко, безперечно, має рацію, коли віддає перевагу *ПВЛ* у тому, що стосується тривалості відповідного часового проміжку («Eymundar saga». — С. 1074).

[439] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 96. *Новгородський перший літопис (Синодальний список)* згадує тут про країну печенігів (в *Печѣнѣгы*, ред. А. Н. Насонов, с. 15) замість Польщі, як говориться в ПВЛ (в Ляхы). Немає жодного сумніву в тому, що новгородську традицію слід відкинути. Див.: Ильин Н. Н. *Летописная статья.* — С. 137—139.

[440] Ильин Н. Н. — С. 151.

[441] Як установили: Шахматов А. А. *Разыскания*. — С. 398; Ильин Н. Н. *Летописная статья*. — С. 104—105, 151.

[442] Див. с. 173 цієї книги.

[443] Шахматов А. А. *Разыскания*. — С. 398; Ильин Н. Н. *Летописная статья*. — С. 155—156.

[444] А також реальне місце смерті, див.: Ильин Н. Н. *Летописная статья*. — С. 155.

[445] Шахматов А. А. *Разыскания*. — С. 475—476.

[446] Див.: Тихомиров М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // *Славянский сборник*. — М., 1947. — С. 156; пор. також Приселков М. Д. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси*. — СПб., 1913. — С. 36—38.

[447] Див. Екскурс VIII.

[448] Що стосується Бярмаланду, див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 94, 163, 178.

[449] Релевантною можна вважати й таку інформацію *Тітмара Мерзебурзького* (пом. 1018 р.): «Urbs autem Kitava (Kiev) nimis valida ab hostibus Pedeneis (Pečeneg) ortatu Bolizlavi crebra inpugnatione cuncutitur et incendio gravi minoratur... Archiepiscopus civilitatis illius... hos advenientes honoravit in sancte monasterio Sophiae, quod in priopi anno miserabiliter casu accidente combustum erat». Thietmar. *Chronicon*, вид. R. Holtzmann та W. Trillmich (Berlin, 1958. — С. 474). Пор.: Ильин Н. Н. *Летописная статья*. — С. 117—118. Див. Анджей Поппе щодо визначення дати будівництва собору Святої Софії в Києві: Заснування Софії Київської // *Український історичний журнал*. — 1965. — № 9:7. — С. 97—104.

[450] Щодо королівства Огузів Ябгу див.: O. Pritsak. «The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu» // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* — T. 2:2 (New York, 1954). — С. 279—292.

[451] «Окремий сюжет про Еймунда» називає п'ятьох ісландців. Згаданий серед них Бйорн, мабуть, є ідентичним Бйорну Арнґейрссону гітделакаппі (див. с. 283 цієї книги), а Ґарда—Кетіль — це, мабуть, товариш Інґвара відвьорлі в часи його подвигів, здійснених на Русі та у Східній Європі (*Yngvars saga viðfǫrla*, вид. E. Olson. — С. 12). Троє інших (Асткель і два Торди) залишаються неідентифікованими.

[452] Ильин Н. Н. *Летописная статья*. — С. 161.

[453] Здогад, що Буріцлава з таттру про Еймунда слід розуміти як «колективне ім'я» («какое-то собирательное имя»), було висунуте Ільїним (*Летописная статья*. — С. 95). *Yngvars saga viðfǫrla* подає іншу версію про кінець Буріцлава: зазнавши поразки від Еймунда, Буріцлав потрапив у полон і був осліплений (вид. E. Olson. — С. 4; пор.: *AR*, 2. — С. 144). Очевидно, що цю версію не слід сприймати як правдиву.

[454] Лященко А. І. *«Eymundar saga»*. — С. 1079—1081.

[455] Див. с. 168.

[456] Див. с. 187.

[457] *ПВЛ*, в лѣто 1021. — Т. 1. — С. 99.

[458] *ПВЛ*, в лѣто 1037. — Т. 1. — С. 102—103; пор. *ПВЛ*, в лѣто 1051. — Т. 1. — С. 104.

[459] Див. с. 188.

[460] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 104.

[461] *ПВЛ*, в лѣто 1042. — Т. 1. — С. 103; пор. *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов*, под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. — М.—Л. — С. 16 (Синодальний список).

[462] *ПВЛ*, в лѣто 1043. — Т. 1. — С. 103.

[463] *ПВЛ*, в лѣто 1068. — Т. 1. — С. 114; про правління Брачислава в Києві (1041—1044) див. Екскурс VIII.

[464] На підставі даних *«Окремого сюжету про Еймунда»* можна нарешті встановити хронологію Ярославового одруження з Інґіґердою. Оскільки влітку 1016 р. Еймунд зустрів Інґіґерду в Новгороді як дружину Ярослава, значить, вони одружилися раніше того часу. Отже, 1019 рік, яким датується цей шлюб у пізніх ісландських літописах, має бути відкинутий як результат помилкового обчислення якогось середньовічного вченого. З Еймундом, військовим командувачем Яріцлейва у війні проти Буріцлава, ми зустрічаємося в *«Yngvars saga viðfǫrla»* (вид. E. Olson. — С. 4); автор саґи мусив знати версію, викладену в «Окремому сюжеті про Еймунда», але його ідентифікація Еймунда [Грінґссона] з батьком Інґвара (Еймундом Акасоном) є хибною (див. т. I цієї книги, с. 457—459).

[465] Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // *Краткие сообщения... Института истории материальной культуры*. — М.—Л., 1940. — С. 46—57.

[466] Літературні умовності, риторичні та епічні, як і класичні стратегічні ходи, дуже добре досліджені Робертом Куком у *Viator*. — Т. 17 (1986), і тому я утримаюся тут від обговорення цих проблем.

[467] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 54. Див. також: Джаксон Т. Королевские саги. — С. 147—148.

[468] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 83 = *Hkr*/Hollander. — С. 295—296. Пор. також із другою частиною оповіді про купця Ґудлейка-русича (Guðleikr gerzki).

[469] Беляев Н. Т. Рорик ютландский и Рюрик начальной летописи в *Seminarium Kondakovianum*. — Т. 3 (Прага, 1929). — С. 215—270.

[470] Ловмянский Г. Рорик Фрисландский и Рюрик «Новгородский» // *Скандинавский сборник*. — Таллин, 1963. — Т. 7. — С. 221—249.

[471] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 55—56. Див. також: Джаксон Т. *Королевские саги*. — С. 148—150.

[472] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 83—85 = *Hkr*/Hollander. — С. 297—298.

[473] *Flat*: girzske/girdzske.

[474] На с. 151—152 наводиться інший приклад таких партнерських стосунків із королем.

[475] Оскільки Швеція була розташована на схід від Норвегії, слово, яке позначає напрямок *austr* — «схід», звичайно супроводжує її в стародавніх нордичних текстах.

[476] Див. його таттр у цій книзі (с. 198).

[477] Вид. G. Storm (Chria., 1893), fragment 1. Див. також: Джаксон Т. *Королевские саги*. — С. 174—177.

[478] Вид. O. A. Johnsen (Kria., 1922). — С. 44.

[479] Вид. F. Jónsson (Kbh., 1902—1903). — С. 160; пор. *AR*, 2. — С. 100.

[480] Див.: Alan S. C. Ross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*. — С. 30—31.

[481] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 227—234 = *Hkr*/Hollander. — С. 403—408; пор. переклад Алана С. Росса, опублікований у книжці, яка цитується в попередній примітці.

[482] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 229.

[483] Про Віну «Північну Двіну» див.: Alan S. C. Ross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*. — С. 43. Пор. також с. 325, 335—336, 348 цієї книги.

[484] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 230. Про Йомалі (*Jómali*) див.: Alan S. C. Ross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*. — С. 49—50 та с. 349 у цьому томі.

[485] *Hkr*, 2 (ÍF, 27). — С. 232. Щодо Ґандвіку див.: Alan S. C. Ross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere*. — С. 32, прим. 4.

[486] Цей спис належав племінникові Торіра на ім'я Асбйорн Сельсбані Сіґурдарсон, який був убитий Асмундом Ґранкельссоном, другом Карлі, див.: *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 211—213.

[487] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 248—250 = *Hkr*/Hollander. — С. 418—419.

[488] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 250 = *Hkr*/Hollander. — С. 420.

[489] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 251 = *Hkr*/Hollander. — С. 421

[490] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 252—253 = *Hkr*/Hollander. — С. 422

[491] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 344—345 = *Hkr*/Hollander. — С. 486—487.

[492] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 345 = *Hkr*/Hollander. — С. 487.

[493] *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27). — С. 383—387 = *Hkr*/ Hollander. — С. 514—516.

[494] *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28). — С. 22 = *Hkr*/Hollander. — С. 549.

[495] Збірник сімейних і романтичних (наприклад, *«Dámusta saga»)* саґ із першої половини XV ст. Даґ Стрьомбек опублікував факсимільне видання цього рукопису в CCI. — Т. 13 (Kbh., 1940); «Окремий сюжет про Карлі» подається там під номером 4.

[496] Вид. Thorlacius. — С. 1.

[497] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 6.

[498] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 253 = *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 5; пор. *AR*, 2. — С. 6—14.

[499] Thorlacius. *Res gestae Caroli Vesaell dicti*. — С. (1).

[500] *ALG*, 2^2. — С. 444—446.

[501] Ibid. — С. 446.

[502] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 318—321.

[503] Латинський переклад С. Еґільссона в *SHI*. — Т. 6 (Kbh., 1835). — С. 94— 98.

[504] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 321.

[505] *ALG*, 2^2. — С. 297—299.

[306] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 400, 1.32; пор. також: Hemings rímur у Benedikt Sigurðsson-а (1729), вид. G. F. Jensen, *Hemings þáttr*. — С. 68, 1.28—29.

[507] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 1.

[508] «Вступ» Ґ. Ф. Єнсен до її видання *Hemings þáttr*. — С. CXII.

[509] Див. с. 430 цієї книги.

[510] Див. с. 338 цієї книги.

[511] «Вступ» Ґ. Ф. Єнсен до її видання *Hemings þáttr*, с. CL.

[512] Очевидно, це ім'я сприймалося як складне, з'єднане зі слів *silki* — «шовк» і *sif* — «богиня», пор. давньогерманське *nāh-sibba* «родич» (F. Holthausen, *WA WN*. — С. 242; пор. с. 243, s. v.; J. De Vries, *ANEW*. — С. 473).

[513] Що стосується цього імені, див.: F. Holthausen // *WA WN*. — С. 104 а і J. De Vries // *ANEW*. — С. 203 а.

[514] Див.: *ПВЛ*. — Т. 2. — С. 432.

[515] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 1; див. переклад, доданий до цього огляду, том 1, с. 335. Про цей hafr-belgr див. вступ Ґ. Ф. Єнсен до *Hemings þáttr*. — С. CVIII—CX.

[516] Відомості про людей із Гаральдового двору можна знайти у вступі Ґ. Ф. Єнсен до *Hemings þáttr*. — С. CXIII—CXIV. Див. також *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 37 і переклад, який додається до цього огляду на с. 214.

[517] Див. вступ Ґ. Ф. Єнсен до *Hemings þáttr*. — С. CLII—CLIII.

[518] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 39.

[519] Вступ Ґ. Ф. Єнсен до *Hemings þáttr*. — С. CLIII.

[520] Jensen. — Вступ. — С. CXII, текст с. 68—69.

[521] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 44, 1.20—21.

[522] Ibid. — С. 39, 1 .22.

[523] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 1—2 = *Orkneyinga saga* / Dasent. — С. 374.

[524] *Hemings þáttr*, вид. G. F. Jensen. — С. 37= *Orkneyinga saga* / Dasent. — С. 394—395.

[525] *Походження Русі*. — Т. І. — С. 335 (перша станца).

[526] Ibid. — С. 335 (друга станца).

[527] Ibid. — С. 335 (третя станца).

[528] Див.: Walter Baetke. Вступ до 19-го тому серії *Thule: Die Geschichten von der Orkaden. Dänmark und der Jomsburg*. — Düsseldorf, 1966. — С. 7.

[529] Gustav Albeck. *Knytlinga. Sagaerna om Danmarks konger*. — Kbh., 1946. — 352 с.; див. зокрема такі розділи: Knud d. Helliges Saga (c. 97—131); Knytlinga og Heimskringla (c. 165—213). Див. рецензію А. Campbell-a у *Saga-Book*. — Т. 13. — London, 1946. — С. 238—248.

[530] Gustav Albeck. *Knytlinga*. Part three: *Knytlinga og Saxo* (c. 143—330), передусім розділ сьомий: Kilderne til Sagaerne om Erik Emun, Erik d. Spage, Sven Erikssón, Valdemar Knudssøn og Knud Valdemarssøn (c. 305—330).

[531] Peter Hallberg. Olaf Þórðarsson hvítaskálð, Knýtlinga saga och Laxdœla Saga, Ett försök till spröklig författarbestämning у *St. Isl*. — Т. 22, Rvík., 1963; Peter Hallberg. Óláf Þórðarsson hvítaskálð, Knytlinga saga och Laxdœla: En motkritik, *ANF*. — Т. 80. — Lund, 1965. — С. 123—126.

[532] Нове видання В. Guðnason. *Danakonûnga sǫgur*. — ÍF, 25. — Rvík., 1982; див. також: Rikke Malmros, Knýtlinga saga // *Med. Scand*., 1993. — С. 359—360.

[533] Dworzaczek. *Genealogia*, таблиця № 38.

[534] *Knytlinga saga*, вид. Bjorn Guðnason, *ÍF*. — Т. 35, Rvík., 1982. — С. 136; вид. Petersens та Olson. — С. 61; пор. *AR*, 2. — С. 128.

[535] Вид. Guðnason. — С. 149; вид. Petersens та Olson. — С. 77.

[536] Вид. Guðnason. — С. 256; вид. Petersens та Olson. — С. 216—217; пор. *AR*, 2. — С. 138—139.

[537] Вид. Guðnason. — С. 276; вид. Petersens та Olson. — С. 238; пор. *AR*, 2. — С. 139.

[538] Вид. Guðnason. — С. 94; вид. Petersens та Olson. — С. 30; пор. *AR*, 2. — С. 128.

[539] Вид. Guðnason. — С. 98.

[540] Ibid. — С. 139.

[541] Ibid. — С. 147—148.

[542] Вид. Guðnason. — С. 93. Див.: *Svenonis Aggonis filii Brevis Historia regum Dacie*, вид. M. Ch. Gertz in *SMHD*. — Т. 1. — Kbh., 1913. — С. 118—119 (місто називається Hyumsburgh); Saxo, *Gesta*, вид. Olrik—Ræder. — Т. 1. — С. 271— 273 (місто називається Julinum).

[543] Вид. Guðnason. — С. 96; див.: Saxo, *Gesta*, вид. Olrik—Ræder. — С. 274—275, 277.

[544] Вид. Guðnason. — С. 308.

[545] Ibid. — С. 266, 298, 304. Про ці війни див.: Kazimerz Ślaski. Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII—XIII wieku. — Gdańsk, 1969. — С. 128.

[546] Вид. Guðnason. — С. 146. Див. також відомості, які даються в «Magnúss saga góða» на с. 119 в цьому томі, та станцу Торлейка фаґрі у вид.: Походження Русі. — Т. I. — С. 329.

[547] Вид. Guðnason. — С. 136.

[548] Ibid. — С. 154.

[549] Ibid. — С. 155. Про *Blóð Egils þáttr* див.: Albeck. *Knytlinga saga*. — С. 109— 115.

[550] Вид. Guðnason. — С. 221.

[551] Ibid. — С. 308—321.

[552] Ibid. — С. 313—314, 316—317.

[553] Див. «Покажчик географічних назв» у *Knytlinga saga*, вид. Petersens i Olson. — С. 307—312.

[554] Вид. Guðnason. — С. 305.

[555] Ibid. — С. 320.

[556] Ibid. — С. 158—159.

[557] Ibid. — С. 159—163.

[558] Нам треба пам'ятати, що Ваґн Акасон — один із головних героїв «Саґи про йомсвікінґів»; він був також предком Свенда Аґґесена та галузі Торґаутів, див. генеалогічну таблицю, яку Ґуднасон включив у своє видання *«Саґи про Кнютлінґів»* (с. 339).

[559] Вид. Guðnason. — С. 244—245.

[560] Текст (вид. Guðnason. — С. 244) дає помилково *austan* — «у східному напрямку».

[561] Вид. Guðnason. — С. 256—258.

[562]Ibid. — C. 212—213.

[563] Цю станцу можна знайти у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 336 (станца № 4).

[564] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 336 (станца № 5).

[565] Вид. Guðnason. — C. 306—307.

[566] N. F. Blake. Вступ до його видання *Саґи про йомсвікінґів.* — London, 1962. — С. VII.

[567] K. A. Wilde. Die Bedeutung der Grabung Wollin, 1934,1. *Beiheft zum Atlas der Urgeschichte.* — Hamburg, 1953. — Друге вид.; O. Kunkel та K. A. Wilde. Wollin. 5. *Jahre Grabungen auf dem Boden der wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Diewenowstrom 1934—1939/40.* — Stettin, 1941; M. Rudolph. Grundsätzlichen von den Holzbauten in Haithabu: *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit.* — Т. 12, 1936. — С. 248—252. Існував, проте, більш давній, «доґерманський» («вендський») прошарок у структурі міста Воллін із IX—X ст.; він відкрився в результаті нових польських археологічних розкопок, див.: W. Filipowiak. Wolin — najwięksse miasto Słowiańszczyzny Zachodniej у вид.: *Szkice z dziejów Pomorza.* — Т. 1. — Warszawa, 1958. — С. 36—72.

[568] *Svenonis Aggonis filii Brevis Historia Regum Dacie*, вид. M. Cl. Gertz // *SMHD.* — Т. 1. — Kbh., 1917. — С. 118/119—119/120. Назва міста пишеться тут як Hyumsburgh.

[569] Див.: Kazimierz Ślaski. Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII—XIII wieku. — Gdańsk, 1969. — С. 34—41, 77—87, 90—92. Див. також: G. Labuda. O nazwie Jóm, Jómsborg, Jumme, Wolin, Wineta i t. p. у *Fragmenty*, 2. — С. 184—190.

[570] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 327—328.

[571] O. Kunkel та K. A. Wilde. *Wollin.* — Stettin, 1946 i Lech Lecijewicz. *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim.* — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962, особливо с. 266; Joachim Herrmann. Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslaven. — München, 1971. — С. 158—160.

[572] N. F. Blake. Вступ до його видання *Саґи про йомсвікінґів.* — С. XIV.

[573] Ólafur Halldórsson. *Jómsvíkinga saga* // *Med. Scand.*, 1993. — С. 343—344.

[574] N. F. Blake. Вступ до його видання *Саґи про йомсвікінґів.* — С. XVII.

[575] «Historia Jomsburgensium sen Juliniensium» у вид.: *Arngrimi Jonae Opera latine conscripta*, вид. J. Benediktsson. — Т. 1 у вид.: Bibl. Arnam. — Т. 9. — Kbh., 1950. — С. 87—140 і примітки в т. 4 в Bibl. Arnam. — Т. 12. — Kbh., 1957. — С. 117—140 («*Jómsvíkinga saga.* AJ-ів переклад стосовно інших редакцій»). — С. 171—180.

[576] *ALG*, 2^2. — С. 259—261.

[577] Що стосується Бярна Кольбейнссона, див.: *ALG*, 2. — С. 33—37.

[578] «Ur-Version» A, див. вступ Н. Ф. Блейка до його видання «Саґи про йомсвікінґів», с. XVIII.

[579] Щодо імені Пальна-Токі (< * Pólina-Tóki) див. вступ О. Галльдорссона до його видання «Саґи про йомсвікінґів», с. 47—48.

[580] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 70—73. Див. G. Labuda. «Saga o Styrbjörnie, jarlu Jómsborga» // *Fragmenty, 2.* — С. 191—220 і с. 163 цієї книги.

[581] N. F. Blake. Вступ до його видання «Саги про йомсвікінгів». — С. VII.

[582] Див. Екскурс VI.

[583] *Jómsvíkinga saga*, вид. N. F. Blake. — С. 17—18 (текст) і с. 17—18 (переклад).

[584] Порівняння *Orkneyinga saga* з *Heimskringla* відкриває дуже складну історію першої. З одного боку, Сноррі використав більш давню, аніж та, що нині існує, версію *Orkneyinga saga.* Проте, з другого боку, кілька розділів з нині наявної *Orkneyinga saga* є не чим іншим, як буквальними запозиченнями з *Heimskringla.* Див. Kurt Schier. *Sagaliteratur*. С. 31—32; *ALG*, 2^2. — С. 262—266; Michael Chesnutt. Orkneyinga saga // *Med. Scand.*, 1993. — С. 456—457.

[585] E. Ol. Sveinsson. Sagnaritun Oddaverja, *St. Isl.* — Т. 1 (Rvík., 1937). — С. 22—34. Пор. також: Olafur Halldórsson in *Skírnir.* — Т. 138 (Rvík., 1964).

[586] *Orkneyinga saga*, вид. F. Guðmundsson. — С. 53. Пор. тут і далі *«Magnúss saga góða»,* с. 116 цього тому.

[587] *Orkneyinga saga*, вид. F. Guðmundsson. — С. 236.

[588] *Orkneyinga saga*. — С. 236.

[589] *Orkneyinga saga*. — С. 236.

[590] *Orkneyinga saga*. — С. 3.

[591] *Orkneyinga saga*. — С. 53—56 = *Orkneyinga saga*. Transl. Pálsson та Edwards. — С. 56—58; пор. *AR*, 2. — С. 212—214.

[592] Королі Норвегії обиралися на асамблеї ейратінґ у Трьонделазі. Пор. с. 522.

[593] Пор. цю розповідь із описом тих самих подій у *Magnúss saga góða,* с. 117—118. Текст розділу 27 не стосується Східної Європи й тому тут не перекладений.

[594] *ALG*, 2^2. — С. 266—268. Див. також: Peter Foote. Færeyinga saga // *Med. Scand.*, 1993. — С. 222.

[595] *Færeyinga saga*, вид. Ól. Halldórsson, 1987. — С. 40 = вид. F. Jónsson. — С. 26; пор. *AR*, 2. — С. 224.

[596] *Færeyinga saga*, вид. Ól. Halldórsson, 1987. — С. 18 = вид. F. Jónsson. — С. 11.

[597] *OsTm*, вид. Ól. Halldórsson, 2. — С. 38—40 = *OsTm*/Sephton. — С. 272—273; пор. *AR*, 2. — С. 222—223.

[598] *Færeyinga saga*, вид. Ól. Halldórsson, 1987. — С. 43 = вид. F. Jónsson. — С. 27—28.

[599] *Færeyinga saga*, вид. Ól. Halldórsson, 1987. — С. 70—73 = вид. F. Jónsson. — С. 67—69; пор. *OsTm*/Sephton. — С. 290—291.

[600] *Færeyinga saga*, вид. Ól. Halldórsson, 1987. — С. 67 = вид. F. Jónsson. — С. 44.

[601] Див.: Helen Carron. Járvarðar Saga // *Med. Scand.*, 1993. — С. 340; *GAL*. — Т. 2. — С. 184.

[602] Існує також кілька паперових рукописів саґи; див.: Ole Widding, Hans Bekker Nielsen, K. K. Schook. *The Lives of the Saints in Old Norse Pose*: A. Handlist // *Medieval Studies*, 1963. — Т. 25. — С. 308—309.

[603] Christina Fell. The Icelandic Sagas of Edward the Confessor: The Hagiographic Sources, *Anglo-Saxon England.* — T. 1. — Cambridge, 1972. — C. 247—258.

[604] Krijnie Ciggaar. L'émigration anglaise à Byzance après 1066 // Revue des *Études Byzantines*, 1974. — T. 32. — C. 301—342.

[605] *Flateyjarbók*, вид. R. Unger та G. Vigfússon. — T. 3. — Chria., 1868. — C. 470—472.

[606] Jonathan Shepard. Another New England? — Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea. *Byzantine Studies.* — T. 1. — Ч. 1. — Pittsburgh, 1974. — C. 18—39.

[607] Див. також: Adam of Bremen. *Gesta*, кн. II, гл. 39: Olaph rex Suenorum Christianissimus erat filiamque Sclavorum Estred nomine de Obodritis accepit uxorem. Ex qua genitus est filius Jacobus et filia Ingrad, quem rex sanctus Gerzlef de Russia (Ярослав Мудрий, пом. 1054 p.) duxit in coniugium, вид. W. Trillmich та R. Buchner. — C. 274 = англійський переклад F. J. Tschan. — C. 81. Подібну форму Ярославового імені з початковим «g» знаходимо в *Саксона Граматика*: Olovum, nad socerum Gerithaslavum. Orientalium ducem, вид. Olrik — Ræder. — C. 288.

[608] Див.: Þáttr Haralds grenska у *Flateyjarbók*, вид. R. Unger та G. Vigfússon. — T. 2. — Chria., 1962. — C. 4—5.

[609] Див.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 330—331 і с. 273, 330, 334, 335 цього тому. Див. також: Adam of Bremen. *Gesta*, кн. III, гл. 13(12). Schol. 62 (63): Haroldus (harðráði, d. 1066) a Grecia regressus filinue regis Ruziae Gerzlaf uxorem accepit; alteram talit Andreas, rex Ungrorum, de qua genitus est Salemon; tertium duxit rex Francorum Heinricus, quae pepesit ei Philippum, вид. W. Trillmich та R. Buchner. — C. 340 = англійський переклад F. J. Tschan. — C. 124.

[610] *Saxonis Gesta*, кн. XI: Quos Sueno (Ульвссон, король Данії, пом. 1076 p.), paterni eorum meriti: oblitus consanguineae pictatis more excepit puellamque Rutenorum regi Waldemaro (Володимир Мономах, 1113—1125) qui et ipse Iarizlavus a suis est appellatus [для мене не зовсім зрозуміло, що означає це твердження. — *О. П.*] nuptum dedid, вид. Olrik та Ræder. — C. 308. Виходить, що Свейн Ульвссон був другим чоловіком Єлизавети/Еллісів, дочки Ярослава Новгородського (пом. 1054 p.). Див.: Dworzaczek. *Genealogia*, Tablice. — Warszawa, 1959. — Таблиця 21.

[611] Лише Оддова *Saga Óláfs Tryggvasonar*, вид. Finnur Jónson (Kbh., 1932). — C. 21, подає ім'я Holti, коли згадує Мономахового батька.

þessa Valldamar (Великий, пом. 1015 p.) var faðer Iarizleifs (пом. 1054 p.), f[aðer] Holta (Всеволод?, пом. 1093 p.), f[aðer] Valldamars (Мономах, пом. 1025 p.), f[aðer] Harallz (Мстислав, пом. 1132 p.), f[aðer] Ingibiargar moþur Valldamars (пом. 1182 p.) Dana konungs. Як я тепер бачу, Т. Джаксон, яка також цитує цей уривок, ідентифікує Holti із Всеволодом (*Королевские саги.* — C. 157).

[612] Див. додаток, с. 254—255.

[613] Щодо генеалогій королів і правителів Данії, Швеції, Русі та Польщі рекомендуємо звертатися до класичної праці: W. Dworzaczek. *Genealogia*, зокрема до таблиць № 1, № 2 (для Польщі); № 21, № 24 (для Русі); № 35,

№ 36 (для Швеції); № 38 (для Данії). Щодо королів Норвегії слід користуватися генеалогічними таблицями Бярні Адальбярнарсона, які він додав до свого видання *Heimskringla*, *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28).

[614] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 357 (гл. 51); пор. *AR*, 1. — С. 481. Про реконструкцію пошкодженого тексту див. *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 300 (гл. 64) і *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 258 (Magnússona saga, гл. 20). § 11 цього тексту майже дослівно повторюється Сноррі в *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 258 = *Hkr*/Hollander. — С. 701.

[615] *Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 300 (гл. 67); пор. *AR*, 1. — С. 481.

[616] Á Púlinalande (*Fagrskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 300). Що стосується *Valaðr*, див. додаток до цієї книги, с. 254—255.

[617] Гарек і Тйотту був сином знаменитого скальда Ейвінда Фінссона скальдаспілліра (пом. 1038 р.; див. с. 317 тому І), який по жіночій лінії став нащадком короля Норвегії Гаральда Світловолосого (бл. 875—945 рр.), а по чоловічій лінії (Finnr skjálgi) його предком був Бердлу-Карі. Ейвіндову генеалогію можна знайти в таблиці II h, доданій до виданої Бярні Адальбярнарсоном «Геймскрінгли», *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 424.

[618] У цих текстах є помилка: першим чоловіком Ульв(г)ільд був Інґі II, король Швеції (1118—1130), а не Нікуляс І, король Данії (1104—1134), який став її другим чоловіком; див.: W. Dworzaczek. *Genealogia*, таблиця 35 і таблиця 38.

[619] *Fagrskinna*, вид. Bjarni Einarsson (Rvík., 1984). — С. 291.

[620] Ibid. — С. 321.

[621] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 258 (Magnússona saga, гл. 20) = *Hkr*/Hollander. — С. 702.

[622] *Hkr*, 3 (ÍF, 28). — С. 375 = *Hkr*/Hollander. — С. 790; пор. *Knytlinga saga*, гл. 124 (див. с. 248 цієї книжки).

[623] *Knytlinga saga*, вид. Petersens та Olson. — С. 424; пор. *AR*, 2. — С. 128—129.

[624] *«Саґа про Кнютлінґів»* розповідає про союз (укладений 1045 р.) між двома претендентами, данським Свейном Ульвссоном (згодом король Данії, 1047—1076) і норвезьким Гаральдом Суворим (король Норвегії, 1045—1066). З цього приводу дається також інформація про Гаральдових родичів через одруження: «Тієї весни Свейнів шуряк (*máðr*) Гаральд Сіґурдарссон (*Суворий*) прибув до Швеції з Ґардарікі, що на сході. В той час його дружиною стала Еллісів, дочка Яріцлейва, короля Голмґарду, її матір'ю була Інґіґерда, дочка Олава свейського (Ейрікссона, пом. 1020/22 р.), брата матері Свейна Ульвссона». Вид. Petersens та Olson. — С. 58 = вид. Guðnason. — С. 132; пор. *AR*, 2. — С. 129.

Генеалогічна таблиця, яку ми даємо нижче, допоможе краще зрозуміти ці складні родинні зв'язки:

Сіґрід Пихата ~

1. Ейрік Шведський (пом. 995 р.) 2. Свейн Данський (пом. 1014 р.)

Олав Шведський (пом. 1020/22 р.)	Астрід ~Ульв (Торґільссон)
|	|
Інґіґерда ~ Яріцлейв (пом. 1054 р.)	
|	|
Еллісів (Єлизавета) ~ Гаральд Суворий, король Норвегії (пом. 1066 р.)	Свейн Данський (пом. 1076 р.)
|	
Олав Тихий, король Норвегії (1067—1093) (~ = подружжя)	~ Інґрід бл. 1067 р.

[625] *Knýtlinga saga*, вид. Petersens—Olson. — С. 203; пор. *AR*, 2. — С. 135—136.

[626] Ibid. — С. 216; пор. *AR*, 2. — С. 138.

[627] Ibid. — С. 224; пор. *AR*, 2. — С. 139.

[628] Ibid. — С. 278; пор. *AR*, 2. — С. 141.

[629] Das historische Russland. — С. 157.

[630] Див.: W. Dworzaczek. *Genealogia*, таблиці 27, 28.

[631] *Saxonis Gesta*, вид. Olrik та Ræder. — С. 393.

[632] *Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi*, вид. Jacobus Langebek та P. F. Suhm. — Т. 7. — С. 529.

КНИГА ДРУГА

Ісландські саги

[1] *Íslendingabók Ara fróða*, with an introduction by Jón Jóhannesson (Rvík., 1956). — С. XIV. Див. також: Jakob Benediktsson. Íslendingabók // *Med. Scand.*, 1993. — С. 332—333.

[2] (Oxford, 1953; репр. 1967). — С. 90—108. Пор. також J. Jóhannesson-ів Вступ у *Íslendingabók* (Rvík., 1956). — С. XX—XXII («The First Íslendingabók»).

[3] Ця проблема обговорюється у двох вступах, Й. Йоганнессона (*Íslendingabók*. — С. XIX—XX) і Якоба Бенедиктссона (*Íslendingabók. Landnámabók* (ÍF, 1:1). — С. V—XLIX). Див. також: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 151, 286—292.

[4] *Íslendingabók*, phototyp. вид. J. Jóhannesson, fol. 7a 1.12 (Ms. B) і fol. 10a, 1.14 (Ms. A); див. також *Íslendingabók*, вид. J. Benediktsson (ÍF, 1:1). — С. 27; пор. *AR*, 2. — С. 230. Проблеми, пов'язані з титулом Інґве, обговорюються в Heinz-Joahim Graf, «Yngve Tyrkia conung», *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (Istanbul, 1950—1955). — С. 30—32; див. також *Походження Русі*. — Т. I. — С. 286—292.

[5] *Hrafnkels saga* (ÍF, 11). — С. 100.

[6] *ALG*, 2^2. — С. 210. Див. також: Jakob Benediktsson. Landnámabók // *Med. Scand.*, 1993. — С. 373—374.

[7] Turville-Petre. *Origins*. — C. 107.

[8] Ibid. — C. 106.

[9] *ALG*, I². — C. 352; пор. *Hauksbók*. — C. 124.

[10] Turville-Petre. *Origins*. — C. 107.

[11] *Hauksbók*. — C. LXIII—LXV i c. 3—125.

[12] *Hauksbók* udgiven elter de Arnamagnæanske no. 374, 544. og 675, 4°. — Kbh., 1892—1896.

[13] Пор. J. Benediktsson (ÍF, 1:1). — C. LXXXIV (Formáli).

[14] *Landnámabók. Melabók. AM* 106. 112 fol. Utgiven af Kommissionen for det *Arnamagnæanske legat* (Kbh.— Kria., 1921). — C. XXXIV i 54 c.

[15] *Skarðsárbók. Landnámabók Björns Jónssonar á Skarðsá. Háskóli Íslands, Rit Handritastofnunar Íslands*. — T. 1 (Rvík., 1958—1966), LVI. — 258 c.

[16] *Gerðir Landnámabókar* (Rvík., 1941). — C. 19—36.

[17] *Skarðsárbók*. — C. XLIX.

[18] *ÍF*, 1:1. — C. 32—33.

[19] У своєму коментарі Й. Бенедиктссон висловлює здогад, що правителем, про якого йдеться, був Людовік Німець (843—876), (ÍF, 1:1). — C. 32—33. — № 4.

[20] *Походження Русі*. — T. I. — C. 709, 724.

[21] Ibid. — C. 229—230.

[22] *ÍF*, 1:1. — C. 158; фрагмент тексту, про який ідеться, знаходимо також у *Melabók* (= M), *Hauksbók* (= H) i *Sturlubók* (= S) = *Skarðsárbók*. — C. 62.

[23] *ÍF*, 1:2. — C. 236—237 (H, S) = *Skarðsárbók*. — C. 104; пор. *AR*, 2. — C. 235—236.

[24] *OsTm*, вид. Ó. Halldórsson, 2. — C. 180 = *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — T. 1. — C. 436 (c. 226 рукопису). Ґудні Йонссон також опублікував текст *Svaða þáttr* у 8-му томі свого популярного видання *Íslendinga sögur* (Akureyri, 1958; передрук 1968 р.; відповідний фрагмент тексту знаходимо на с. 340).

[25] *ÍF*, 1:1. — C. 32—33; пор. *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26). — C. 96, 108—111, 129, 130.

[26] Вид. W. Trillmich та R. Buchner. — C. 88.

[27] Ibid. — C. 470 (кн. IV. 26).

[28] Див.: *Походження Русі*. — T. I. — C. 407.

[29] Ibid. — C. 96—97.

[30] Ibid. — C. 270—271.

[31] Тобто Болеслав (по-польському Bolesław), див. Екскурс VII у цьому томі.

[32] Див.: *Arngrimi Jonae Opera Latine conscripta*, вид. Jakob Benediktsson. — T. 1 (Kbh., 1950). — C. 350 i т. 4 (1957). — C. 238.

[33] Див.: *ÍF*, 1:1. — C. 182 (H, S), 184 (S) = *Skarðsárbók*. — C. 72, 73.

[34] Передусім див.: *Походження Русі*. — T. I. — C. 440—454.

[35] *ÍF*, 1:2. — C. 237. — C. 240 (H, S) = *Skarðsárbók*. — C. 104, 106.

[36] Щодо подальших відомостей про цей клан див.: *Походження Русі*. — T. I. — C. 88—94, 513—514.

[37] *Landnámabók* (ÍF, 1:1). — C. 240 (H, S) = *Skarðsárbók*. — C. 106; пор. *Niálssaga* (*ÍF*, 12). — C. 284—285.

[38] *ÍF*, 1:1. — C. 123, 142, 173. Див. також с. 304 цієї книги.

[39] *ÍF*, 1:2. — C. 242 i c. 242, n. 1.

[40] Ibid. — С. 143.

[41] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 311—312.

[42] Ibid. — С. 311—312 і с. 86 цього тому.

[43] Ibid. — С. 283—285 цього тому.

[44] *ÍF*, 1:1. — С. 27—28.

[45] *ÍF*, 1:1. — С. 158 (М, Н, S) = *Skarðsárbók.* — С. 62.

[46] *ÍF*, 1:2. — С. 197 (H, S) = *Skarðsárbók.* — С. 80.

[47] *ÍF*, 1:2. — С. 212—213 (H, S) = *Skarðsárbók.* — С. 89.

[48] Див. с. 322—323 цієї книги.

[49] Можна знайти в кінці цього розділу.

[50] Сьоме покоління.

[51] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 408—410; с. 563—566 цього тому.

[52] *ÍF*, 1:1. — С. 6.

[53] Див. мапу № 7, Norðland Eystra, *ÍF*, 1:2.

[54] *ÍF*, 1:2. — С. 246, 248 (S) і *ÍF*, 1:2. — С. 247, 249 (H) = *Skarðsárbók.* — С. 109— 110. Пор. також генеалогічні дані в *Njálssaga*, гл. 113 (*ÍF*, 1:2). — С. 283— 286.

[55] Інформацію про Фроді можна знайти: Походження Русі. — Т. І. — С. 701—704.

[56] У версії Н: ярл (*ÍF*, 1:2. — С. 247).

[57] Див. також *ÍF*, 1:2. — С. 251, 260—261, 263, 265,267,280,281 і *Njálssaga* (*ÍF*, 12). — С. 72.

[58] Лише у версії Н дається пояснення терміна *austrmaðr* (*ÍF*, 1:2). — С. 249.

[59] *ÍF*, 1:2. — С. 266.

[60] *ÍF*, 1:1. — С. 150—152 (М, Н, S) = *Skarðsárbók.* — С. 58—59; пор. *AR*, 2. — С. 232—233.

[61] Про них було написано спеціальну сагу типу *Fornaldar.* Див. с. 375 цієї книги.

[62] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 307—308.

[63] *ALG*, 1^2. — С. 125—129. Див. також: *Skj.* 1. — С. 1.

[64] Текст *Melabók* містить цікавий уривок про похід на Бярмаланд Гаральда [Сіра Шкіра] Ейрікссона, згодом норвезького короля (961—970): «Торґейр гьоґвінкінні [син колоніста на ім'я Гавнар-Орм] був васалом (hirðmaðr) короля Гакона Адальстейнфострі [948—961]. І коли він вирішив іти на Бярмаланд (en er hann var búinn til Biarmalands), Гаральд [Ейрікссон] прибув із великим військом...» (*ÍF*, 1:1. — С. 66. — № 2). Hkr дає детальніший опис цього походу, див. с. 414 цієї книги.

[65] G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 51; пор. *ALG*, 2^2. — С. 190, 192.

[66] *Origins.* — С. 196; пор. *ALG*, 2^2. — С. 191—192.

[67] Вид. F. Jónsson. — С. 126—149.

[68] *Origins.* — С. 51.

[69] Й. Бенедиктссон дає їхню генеалогію у додатку до свого видання *Landnámabók* (*ÍF*, 1:2), табл. XIX.

[70] *ÍF*, 8. — С. 124—126; пор. *ALG*, 2^2. — С. 401.

[71] Див.: *ALG*, 1^2. — С. 30, 207—208; G. Turville-Petre. *Origins.* — С. 52—53.

[72] *Skj*, 1. — С. 178 (станца 6).

[73] *Kristnisaga. Þáttr Þorvalds ens viðfǫrla. Þáttr Ísleifs biskups Gizurarsonar. Hungrvaka*, вид. B. Kahle (Halle/Saale, 1905), ASB. — Т. 11.

[74] Вид. B. Kahle. — С. 43; пор. *AR*, 2. — С. 236—237 = вид. Guðni Jónsson, *Íslendinga sögur*. — Т. 1 (Rvík., 1968). — С. 273.

[75] Цю форму знаходимо в *AM* 54, fol.

[76] Ця форма знаходить підтвердження в *AM* 61, fol.

[77] *Orig Isl*, 1. — С. 403, № 4; с. 404, № 2; с. 412, № 1. Пор. критичний аналіз цієї етимології у кн.: Дашкевич М. Приднепровье: Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы // *Университетские известия*. — К., 1886. — Т. 26: 11. — С. 220—242.

[78] Див.: Загорульский Е. М. *Археология Белоруссии*. — Минск, 1965. — С. 171 і Алексеев Л. В. *Полоцкая земля*. — М., 1966. — С. 135.

[79] Щодо термінології слід відзначити зауваження Пауля Шаха в передмові до його перекладу: Peter Hallberg. *The Icelandic Saga* (Lincoln, Nebraska, 1962). — С. VI.

[80] Halvdan Koht. *The Old Norse Sagas* (New York, 1931). — С. 27.

[81] Протягом останніх двох сторіч виникли дві протилежні школи щодо походження саґ та їхньої історичності: вільна проза проти книжної прози. Перша школа стала витвором німецького романтизму з його догмою пріоритету усної традиції та переконаністю в справдешності й історичній достовірності фольклорної поезії. Найвідомішими прихильниками теорії вільної прози були Андреас Гойслер (1865—1940); «Die Anfänge der Isländischen Saga», ABAW, 1913 (Berlin, 1914). — С. 1—87; *Die Altgermanische Dichtung* (Potsdam, 1931; друге видання, 1945 р.), Фіннур Йонссон (1858—1934); *Den oldnorske og oldislandske Litteraturs Historie*, 2. Udgave. — Т. 1—3 (Kbh., 1920—1924); «*Norsk-Islandske Kultur- og Sprogforhold* i 9. og 10. Århundrede», Det Kgl. Danske Videnskabsselskab. Hist. og Fil. Meddelelser, 2:2 (1921). — 330 с.; Udsigt over den norsk-islandske Filologie Historie (Kbh., 1918), (8). — 96 (4) с. і Knut Liestøl. Upphavet til den Islendske Attesaga. — Oslo, 1929. Англ. переклад: *The Origin of the Icelandic Family Sagas* (Oslo, 1930). — IX. — 261 с.

Теорія книжної прози виникла на хвилі позитивістського спротиву догмі пріоритету фольклорної поезії, поставивши під сумнів її досконалість та справдешність. Її прихильники змінили цінності. Мистецька досконалість уже була не прерогативою усної поезії, а результатом розвитку писемної творчості. Засновником цієї школи став Бйорн Маґнуссон Ольсен (1850—1919); *Om Gunnlaugs saga ormstungu: en kritisk undersøgelse*, Det Kgl. Danske videnskabsselskabs skrifter, Hist. og Fil. afd., Series 7, 2:1 (Kbh., 1911). — 54 с.; Um Islendinga-sögur (Rvík., 1937—1939). — Т. IV. — 427 с., чиї праці були видані посмертно Сіґвусом Бльондалем та Ейнаром Ол. Свейнссоном. Це так звана «ісландська школа», на чолі якої стали Сіґурдур Нордаль та Ейнар Ол. Свейнссон (див. прим. 82), який з 1933 р. публікує серію *Íslenzk Fornrit*, втіливши в ній свої постулати.

Критичний огляд методів «ісландської школи» був зроблений Галльвардом Ліє у «Noen metodologiske overveielser i anl. Av et bind av Íslenzk Fornrit», Maal og Minne (1939). — С. 97—138.

Один із прихильників теорії книжної прози, Вальтер Бетке, заявив, що

кожну сагу слід оцінювати як естетичну цілість. Він також запропонував теорію двох видів усної традиції: офіційної, наділеної механізмом збереження (*Konunga sögur*), і приватної, яка була плинною і мінливою («Родинні саги», *Fornaldar sögur*); див.: W. Baetke. «Über die Enstehung der Isländersagas» // *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-hist. Klasse. — T. 102:5 (Leipzig, 1956). — 110 c.

Критичний аналіз поглядів Бетке дається в праці Т. М. Андерсона (Th. M. Anderson. *The Problem.* — С. 79—81), де знаходимо також спеціальний розділ, у якому йдеться про науковий діалог «Freeprose versus Bookprose» (с. 65—81) і «Critical considerations» (с. 82—119).

Деякі цікаві ідеї про ісландські саги висловив Михайло Іванович Стеблін-Каменський у своїй книжці *«Мир саги»* (Л., 1971). — 139 с. = англійський переклад Кеннета Г. Обера *The Saga Mind* (Odense, 1973). Див. також: Vésteinn Ólason. Islendinga sögur // *Med. Scand*, 1993. — С. 333—336.

[82] Sigurður Nordal. «Sagalitteraturen» // *Nordisk Kultur.* — T. 8B, Litteraturhistorie B. Norge og Island, вид. S. Nordal (Stockholm—Oslo, Kbh., 1953). — С. 180—273; S. Nordal. *Um Íslenzkar Fornsögur* (Rvík., 1968). — 178 с.; Einar Ólafur Sveinsson. Islendingasögur, у *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*. — Т. 7 (Kbh., 1962). — Стовп. 495—513; E. Ól. Sveinsson. The value of Icelandic sagas // *SBVS*. — T. 15 (London, 1957/1961). — С. 1—16; E. Ól. Sveinsson. Dating the Icelandic sagas. An Essay in Method (London, 1958), (Viking Society. Text Series. — Т. 3), XII. — 127 с.; E. Ól. Sveinsson. *The Age of the Sturlungs Icelandic Civilization in the Thirteenth Century*, translated by Johann S. Hanneson (Ithaca, N. Y., 1953), (*Islandica.* — Т. 36), IX. — 180 с.; Theodore M. Andersson. *The Problem of Icelandic Saga Origins*. A Historical Survey (New Haven and London; 1964), VII. — 190 с.; Th. M. Andersson. «The Textual Evidence for Oral Family Saga» // *ANF*. — Т. 81 (Lund, 1966). — С. 1—23; Th. M. Andersson. *The Icelandic Family Saga. An Analytic Reading* (Cambridge, Mass., 1967). — Т. X. — 315 с.; Peter Hallberg. Den isländska sagan (Stockholm, 1956, 1964) = *The Icelandic Saga*, translated, with introduction and notes by Paul Schach (Lincoln, Nebraska, 1962). — Т. XXII. — 180 с. Див. також: Marco Scovazzi. *La saga di Hrafnkell e il problema della saghe islandesi* (Arona, 1960). — 299 с. і Peter G. Foote. «Some Account of the Present State of Saga-Research» // *Scandinavica*, 4 (1965). — С. 115—126.

[83] Th. M. Andersson. *The Problem.* — С. 81—119.

[84] Див. вступ до його видання «Саги про Егіля» в ÍF, 2. — С. LXX—XCV. А. Марґарет Арент Маделунґ доходить висновку, що Сноррі був також автором *Laxdœla saga* (The Laxdœla Saga: Its Structural Patterns (Chapel Hill, 1972). — С. 183—196).

[85] S. Nordal. «Sturla Þórðarson og Grettis saga» // *StIsl*, 4 (Rvík., 1938). — 32 с.

[86] Див. вступ до його видання Niálsaga // ÍF, 12. — С. CVII—CXII.

[87] Стеблин-Каменский М. И. *Мир саги.* — С. 127; пор. Th. M. Andersson. *The Problem.* — С. 119: «The inspiration of the sagas is ultimately oral».

[88] Можна знайти в серіях *CCI*, *EIM*, *IM* і *MI*. Що стосується бібліографічної інформації, див.: K. Schier. *Sagaliteratur.* — С. XX—XXI і с. 45—46.

[89] Як і в усіх інших книгах, я використав тут, де тільки була змога,

наявні англійські переклади саґ. Проте якщо переклад фрагмента, який мав стосунок до Східної Європи, виявився надто вільним, або якщо географічні назви та реалії давалися там неточно, або якщо англійського перекладу мені не щастило знайти, я давав свій власний дослівний переклад.

[90] Тут використано такі скорочення: Bgfj = Borgafjörður; E = East; N = North; S = South; Vf = Vestfirðir; W = West.

[91] Щодо періодизації саґ див.: K. Schier. *Sagaliteratur*. — С. 38—44.

[92] *ALG*, 2². — С. 389.

[93] AM 450b, 4°; AM 1024, 4°; Thott. 1772, 4°; Lbs. 442, 4°. Див. також: Jón Helgason, «Blað Landsbókasafns úr Heiðarvígasögu, *Landsbókasafn Íslands*». Árbók, 7—8 (Rvík., 1950—1951). — С. 127—135.

[94] Ґрунтується на критичному виданні Кристіана Колунда (Kbh., 1904), *SUNGL*. — Т. 31, (2), XXXIV, 135 с.

[95] The Story of the Ere-Dwellers (*Eyrbyggja Saga*) with the Story of the Heath-Slayings (*Heiðarvíga Saga*) as Appendix (*The Saga Library*. — Т. 2). — С. 191— 259: The Story of the Heath-Slayings.

[96] Мій переклад ґрунтується на виданні *ÍF*, 3. — С. 243. Пор. німецький переклад Ф. Ранке, опублікований у серії *Thule*. — Т. 8. — С. 283—284 і латинський переклад у *AR*, 26. — С. 266—288.

[97] Див. вступ С. Нордаля в *ÍF*, 3. — С. CXXIV, Васильевский В. Г. *Дружина*. — С. 188—189, і S. Blöndal. Væringjasaga. — С. 319.

[98] Th. M. Andersson. *The Family Saga*. — С. 148.

[99] Див. вступ С. Нордаля до *ÍF*, 3. — С. CXXVII.

[100] *ÍF*, 3. — С. 328, 1.2—3.

[101] *ÍF*, 3. — С. 328; пор. *AR*, 2. — С. 268.

[102] Див. вступ С. Нордаля до *ÍF*, 3. — С. CXXVII.

[103] Th. M. Andersson. *The Family Saga*. — С. 149.

[104] Див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 440—454.

[105] *ALG*, 2². — С. 391—395.

[106] Факсимільне видання в *CCI*. — Т. 5 (Kbh., 1933).

[107] Lee M. Hollander. *The Skalds*. — С. 118—128 і с. 311 тому І. Див. також: Bjarni Einarsson. *Skáldsögur*. Um uppruna og eðli ástaskáldasagnanna fornu (Rvík., 1961). — С. 52—164.

[108] *ÍF*, 8. — С. 294 = англ. переклад Лі М. Голландера, с. 67; див. також *AR*, 2. — С. 277—278.

[109] *ÍF*, 8. — С. 296 = англ. переклад Лі М. Голландера, с. 68; пор. також *AR*, 2. — С. 278.

[110] *ALG*, 2². — С. 395—398. Про Галльфрьода, скальда, див.: *ALG*, 1². — С. 189—191, 233—237; Lee M. Hollander. *The Skalds*. — Ann Arbor, 1968. — С. 128—136 і *Походження Русі*. — Т. I. — С. 319, 320.

[111] Критичне видання було опубліковано Бярні Ейнарссоном як частина І його монографії *Hallfreðar saga* (Kbh., 1953—1956), (*SUGNL*. — Т. 64); частина 2, куди входить і вступ, ще не була опублікована, але, як повідомила мені д-р Аґнете Лот (Kbh.), вона існує в рукописній формі. Щодо зв'язку між двома версіями саґи див.: Th. M. Andersson. *The Problem*. — С. 133—134.

[112] Пор. із цією проблемою: Bjarni Einarsson. *Skáldassögur*. — С. 234—256;

пор. також с. 167—168. Див. також: Bjarni Einarsson. *To skjaldesagaer: En analyse of Kormaks saga og Hallfreðar saga*. — Bergen, 1976.

[113] Див.: *Landnámabók*, *ÍF*, 1:2. — С. 224 і *Vatnsdœla saga*, *ÍF*, 8. — С. 122— 123.

[114] *ÍF*, 8. — С. 144.

[115] *ÍF*, 8. — С. 191.

[116] Див.: S. Blöndal. *Væringjasaga*. — С. 310—312.

[117] Див. його вступ до ÍF, 8. — С. LI.

[118] *ALG*, 2^2. — С. 374—378.

[119] *Um Fóstbrœðrasögu* (Rvík., 1972), (Publications of the Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi). — 354 с.

[120] На основі критичного видання Бйорна К. Торольвссона (Kbh., 1925—1927), (*SUGNL*. — Т. 29), XLIII. — 245 с.

[121] *The Sagas of Kormák and the Sworn Brothers* (New York, 1949). — С. 73—176 (текст) і с. 205—216 (примітки).

[122] Див.: *Landnámabók* (*ÍF*, 1:1). — С. 60—61, 145.

[123] Ibid. — С. 170—171, 190—191; пор.: *ALG*, 1^2. — С. 88, 93, 239—240, 251, 260—261; *ALG*, 2^2. — С. 374. *Flateyjarbók* також включає в себе *Þormóðar þáttr Kollbrúnarskálds* (Flat, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 2. — С. 199—203); пор. *ALG*, 2^2. — С. 386—387.

[124] Про нього див. *Landnámabók* (*ÍF*, 1:1). — С. 114, 116—117, 124, 129, 180, 183.

[125] *ÍF*, 6. — С. 159 = англ. переклад Лі М. Голландер. — С. 110. Про місто Волін/Воллін (Йом) див. с. 232 і Екскурс VI цієї книги.

[126] *ÍF*, 6. — С. 260, n. 1 = англ. переклад Лі М. Голландер. — С. 171; пор. *AR*, 2. — С. 350.

[127] *ALG*, 2^2. — С. 350—354. Але див. тепер нові міркування, викладені Й. Крістьянссоном у його *Um Fóstbrœðrasögu* (Rvík., 1972).

[128] Існує також більш давнє критичне видання R. C. Boer (Halle/Saale, 1893). — Т. XLIII. — 112 с.

[129] Додаткову інформацію можна знайти в *ALG*, 1^2. — С. 193—195.

[130] Див.: *ALG*, 1^2. — С. 180—182.

[131] Див. вступ Нордаля до *ÍF*, 3. — С. LXXXVII.

[132] Мій переклад ґрунтується на тексті *ÍF*, 3. — С. 120—122; пор. німецький переклад Фелікса Ніднера в *Thule*, 9. — С. 73—75 і *AR*, 2. — С. 340—343 (латинський переклад).

[133] Див. *Egilssaga* (*ÍF*, 2. — С. 205) = англ. переклад Ґвіна Джонса. — С. 174 про закони гольмґанґа. В цій же таки сазі даються й самі закони гольмґанґа (*ÍF*, 2. — С. 209—211) = англ. переклад Ґвіна Джонса. — С. 176—177.

[134] У зв'язку з цим варто пригадати теорії Михайла Грушевського, викладені в його *Історії України-Руси*. — К., 1913. — Т. 1. — Вид. 3. — С. 529—533.

[135] Це відомий факт, що Володимир помер несподівано (15 липня 1015 р.) саме тоді, коли збирався в похід проти свого непокірного сина Ярослава.

[136] У вступі до свого видання *Bjarnar saga* (Halle/Saale, 1893). — С. XXI—XXII. — С. Нордаль розкрив слабкість гіпотези Бура, яку той висунув у вступі до ÍF, 3. — С. LXXVII—LXXIX.

[137] *ALG*, 2^2. — С. 342—350.

[138] Ф. Йонссон також опублікував стандартне видання *Саґи про Еґіля* в *ASB*. — Т. 3 (Halle/Saale, 1894), (8), XXXIX. — 334 с.

[139] *Egils Saga* (New York, 1960). — Т. VIII. — 259 с.

[140] Російський переклад був опублікований у збірнику *Исландские саги*, виданому М. І. Стебліним-Каменським (М., 1956. — С. 1—251 (текст) і с. 764—771 (примітки).

[141] Lee M. Hollander. *The Skalds*. — С. 55. Про життя та поетичну творчість Еґіля див.: Lee M. Hollander. *The Skalds*. — С. 55—100, де його головні поеми даються в англійському перекладі. Див. також *ALG*, 1^2. — С. 158—171 і с. 286 цієї книги.

[142] Див. вступ С. Нордаля до *ÍF*, 2. — С. LXX—CXV та S. Nordal. «Snorri Sturluson. Nokkrar hugleiðingar á 700. ártið hans» *Skírnir*. — Т. 115 (Rvík., 1941). — С. 5—33; див. також: B. M. Olsen. «Landnáma og Egils saga», *AaNO* (1904). — С. 5—33; Peter Hallberg. « Snorri Sturluson og Egils saga Skallagrímssonar» (*St. Isl.* 20, 1962); пор. *ALG*, 2^2. — С. 348—350 і Th. M. Andersson. *The Problem*. — С. 74.

Прихильники цього погляду вважають, що Сноррі написав *«Саґу про Еґіля»* на початку своєї літературної діяльності, десь між 1215 і 1220 рр. Див. також: G. Jones. *Egilssaga*. — С. 20—21. Проти цієї ідеї виступив Пер Вісельґрен, *Forfattarskapet till Eigla* (Lund, 1927), (2), 274, (2) с. і *AFN*, 52 (1936). — С. 182—192.

[143] Слід зазначити, що Едвін Єссен піддав сумніву вірогідність *«Саґи про Еґіля»,* після того як порівняв її у своїй статті «Glaubwürdigkeit der Egils-Saga und anderer Isländer-Saga's» // *Historische Zeitschrift*. — Т. 28 (1872). — С. 61—100 з чужоземними джерелами (зокрема, з розповіддю Оттере, що датується приблизно 890 роком і дається в географічному трактаті Оросія, перекладеному за наказом короля Альфреда). Проте його критика здається надто суворою. Наприклад, Конрад Маурер показав, що в *«Сазі про Еґіля»* подана адекватна розповідь про юридичні процедури, застосовувані в IX ст.: «Zwei Rechtfälle in der Eigla», *SBayerAW* (München, 1895): 1. — С. 65—124. Див. дискусію: Th. M. Andersson. *The Problem*. — С. 42—43. Крім того, хоч і можна сперечатися про те, чи королівське управління в горах мало назву «конунґсюсла» вже в IX ст., проте неможливо довести, що така інституція і подібний вид діяльності не могли в той час існувати. Див. також с. 723 цієї книги.

[144] Lee M. Hollander. *The Skalds*. — С. 55.

[145] Див. вступ С. Нордаля до ÍF, 2, с. LII. Про Торольва Квеля Ульвссона див. також: *Landnámabók* (ÍF, 1:1). — С. 68, 95; ÍF, 1:2. — С. 346—348.

[146] Бард Брюнйольвссон — син Гельґи Кетільсдоттір; її батько, Кетіль генґ і Графніста Гялльбярнарсон, був братом Галльбери, бабусі Торольва Квелья-Ульвссона; див.: ÍF, 2. — С. 16.

[147] *ÍF*, 2. — С. 23—24.

[148] Ibid. — С. 25.
[149] Ibid. — С. 19 = англ. переклад Ґ. Джонса, с. 40.
[150] Ibid. — С. 18 = англ. переклад Ґ. Джонса, с. 39.
[151] Вступ С. Нордаля до ÍF, 2. — С. LII.
[152] *ÍF*, 2. — С. 41, 1.4.
[153] Ibid. — С. 19, 1.5—6.
[154] Див. коментарі Стебліна-Каменського у його кн. *Исландские саги*, с. 765, прим. до с. 71.
[155] *ÍF*, 2. — С. 19 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 40.
[156] Ibid. — С. 24= англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 44.
[157] Ibid. — С. 40 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 56; пор. також *ÍF*, 2. — С. 41 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 56.
[158] В Новгородському Першому літописі сказано, що така данина складала «от мужа по бѣлѣи вѣверици» — «з кожного чоловіка по сірій (букв. білій) білячій шкурці». Див.: *Новгородская Первая летопись* / Под ред. А. Н. Насонова. — М.— Л., 1950. — С. 106.
[159] *ÍF*, 2. — С. 33—34 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 51.
[160] *ÍF*, 2. — С. 34 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 51—52.
[161] Гарек і Грьорек, сини Бйорґольва від його другої дружини Гільдірід, чий батько, Гьоґні з острова Лека в Галоґаланді, вважався дуже багатим (stór-auðigr), але низького походження (aett-smár), див. *ÍF*, 2. — С. 16 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 39.
[162] Ibid — С. 42—43 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 57—58.
[163] Ibid. — С. 38 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 54.
[164] Ibid. — С. 41 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 56.
[165] Ibid. — С. 43 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 58.
[166] Ibid. — С. 18 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 39: þeir feðgar, Brynjólǫ ok Bjorgólfr, hǫfðu lengi haft finnferð ok finnskatt, «давно мав за обов'язок їздити в Лапландію і збирати данину з лопарів».
[167] Пор. також: *ÍF*, 2. — С. 21 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 42.
[168] *ÍF*, 2. — С. 21.
[169] *ÍF*, 2. — С. 14—15 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 37—38.
[170] *ÍF*, 2. — С. 58 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 68.
[171] Додаткові відомості про Кюльвінґів можна знайти у кн.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 422, 541—543.
[172] *ÍF*, 2. — С. 27—28 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 46; пор. *AR*, 2. — С. 248—249.
[173] *ÍF*, 2. — С. 35—36 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 52—53; пор. *AR*, 2. — С. 249—250.
[174] *ÍF*, 2. — С. 36; пор. *AR*, 2. — С. 250—251. Інший (коротший) опис Фінмьорку дається в Brevis discriptio; див. *Походження Русі*. — Т. І. — С. 552—553.
[175] *ÍF*, 2. — С. 36—37 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 53; пор. *AR*, 2. — С. 251.
[176] *ÍF*, 2. — С. 93—94 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 95.
[177] Див. вступ С. Нордаля до *ÍF*, 2. — С. LII.
[178] Ibid. — С. LIII.

[179] *ÍF*, 2. — С. 114—118 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 109— 113; пор. *AR*, 2. — С. 254—260.

[180] *ÍF*, 2. — С. 116 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 111.

[181] «Згодом, воюючи в Англії, Еґіль носив меча, який називався Аддер і на який він натрапив у Курланді. То була чудова зброя». *ÍF*, 2. — С. 136 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 127.

[182] *ÍF*, 2. — С. 47 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 61.

[183] Ibid. — С. 90 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 92.

[184] Ibid. — С. 126 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 119. Станцу можна прочитати у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 312.

[185] Пор. *ALG*, 2^2. — С. 385—386.

[186] Вид. F. Jónsson (Kbh., 1932), (*SUNGL.* — Т. 53). — С. 180—187.

[187] *Flat*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 3. — С. 410—415.

[188] *ÍF*, 6. — С. 366 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 126.

[189] *ALG*, 2^2. — С. 423; K. Schier, Sagaliteratur. — С. 51. Пізніша дата (бл. 1290—1300 рр.) була запропонована Барді Ґудмундссоном: *Höfundur Njálu* (Rvík., 1958). — С. 157.

[190] Передача саґи та проблеми, які при цьому виникли, обговорюються в Björn Sigfússon. Um Ljósvetningu sögu, *StIsl.* — Т. 2 (Rvík., 1937). — 42 с. (зв'язок між редакціями А і С); Hallvard Magerøy. «Sertekstproblemet i Ljósventinga saga», *Afhand. Utg. Av d. Norske Vid.—Akad., Hist.-Filos. Kl.*, 2 (Oslo, 1957). — 99 с. і Th. M. Andersson. *The Problem.* — С. 150—165. Див. також: Barði Guðmundsson. *Ljósventinga saga or Saurbæingar* (Rvík., 1953). — 114 с.

[191] Th. M. Andersson. *The Family Saga.* — С. 259.

[192] Мій переклад ґрунтується на *ÍF*, 10. — С. 99; пор. *AR*, 2. — С. 271—272.

[193] Пор. Haralds saga Sigurðarsonar // *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28). — С. 165 (гл. 72).

[194] *ÍF*, 10. — С. 103; пор. *AR*, 2. — С. 272. У своєму вступі Бйорн Сіґвуссон датує цю подію приблизно 1063—1064 рр.: *ÍF*, 10. — С. XXIX.

[195] *ALG*, 2^2. — С. 401—402; K. Schier. Sagaliteratur. — С. 54.

[196] Вальтер Гайнріх Фоґель опублікував перше стандартне видання цієї саґи у 16-му томі *ASB*. — Halle/Saale, 1921. — LXXVIII (2). —144 с. Зв'язок, який існує між деякими розділами з *Vatnsdœla saga* і розділами з *Hallfreðar saga*, досліджується в Th. M. Andersson. *The Problem.* — С. 165—182.

[197] Додаткові відомості про нього можна знайти в *Landnámabók* (ÍF, 1:1). — С. 70; ÍF, 1:2. — С. 217—221, 224, 226, 228, 242, 286, 396—397.

[198] *ÍF*, 8. — С. 27—31.

[199] Див.: Paul Edwards та Hermann Pálsson. *Arrow—Odd: A Medieval Novel* (New York—London, 1970). — С. 4—7.

[200] *ÍF*, 8. — С. 27—31.

[201] Ibid. — С. 32—36.

[202] Ibid. — С. 34

[203] *ALG*, 2^2. — С. 363—369. На думку Петера Галльберґа, «Oláfr Þórðarson hvítaskáld, Knýtlinga saga och Laxdœla saga», *StIsl.* — Т. 22 (Rvík., 1963). —

104 с., скальд Олав Тордарсон (пом. 1259 р., племінник Сноррі Стурлусона) був автором як *Laxdœla saga*, так і *Knytlinga saga*.

[204] Кр. Колунд опублікував також стандартне видання в *ASB*. — Т. 4 (Halle/Saale, 1896), (8), XIV. — 276 с.

[205] У великій кількості наукових праць розглядаються проблеми «Laxdœla saga», зокрема проблеми її історичності: Biorn Magnusson Ólsen. «Landnáma og Laxdœla saga» *AaNO* (Kbh., 1908). — С. 151—232; Rolf Heller. *Literarisches Schaffen in der Laxdœla saga*. Die Entstehung der Berichte über Olaf Pfaus Herkunft und Jugend (Halle/Saale, 1961), (*Saga*. — Т. 5). — 62 с.; R. Heller. «Laxdœla saga und Sturlunga saga», *ANF*. — Т. 76 (1961). — С. 112—133; R. Heller. «Laxdœla saga und Knytlinga saga», *ANF*. —Т. 80 (1965). — С. 95—122; R. Heller. «Neue Wege zur Verfasserbestimmung bei den Isländersagas und ihre Anwendung auf die Laxdœla saga», *Forschungen und Fortschritte*. — Т. 41:3 (1967). — С. 239—242; R. Heller. «Das Alter der Laxdœla saga», *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*. — Т. 97 (1968:2). — С. 134—155; R. Heller. «Der Verfasser der Laxdœla saga und sein Verhältnis zur Sturlubók», Afmælisrit Jóns Helgasonar (Rvík., 1969). — С. 80—91; R. Heller. «Gísla saga Súrssonar und Laxdœla saga», *Festschrift Walter Baetke* (Weimar, 1966). — С. 181—190; R. Heller. «Droplaugarsona saga — Vapnfirðinga saga — Laxdœla saga», *ANF*. — Т. 78 (1963). — С. 140—169; G. Franzen. Laxdœlabygdens ortnamn (Uppsala, 1964); A. Margaret Arent Madelung. The Laxdœla Saga: Its Structural Patterns (Chapel Hill, 1972), XIII. — 258 с. Та ж таки авторка переклала сагу англійською мовою: A. Margaret Arent. *The Laxdœla Saga* (Seattle, 1964). Див. також: Th. M. Andersson. *The Problem*, зокрема с. 96—103.

[206] Російський переклад був виданий Стебліним-Каменським у кн. *Исландские саги*, с. 253—439 (текст) і с. 771—775 (примітки).

[207] Th. M. Andersson. *The Family Saga*. — С. 171.

[208] Див. генеалогічну таблицю III а. Ætt Laxdœla в кінці *ÍF*, 5.

[209] Важливість Бреннеяра (Бреннських островів) як місця зустрічі купців підкреслюється також у *Сазі про Еґіля*: «Торольв та Еґіль спрямували свої кораблі на Бреннеяр, місце, яке приваблювало в ті часи всіх вікінґів, бо безліч купецьких кораблів проминали ті острови (þar var í þann tíma víkingabœli mikit, því at þar sigldu kaupskip mjǫk i gegnum eyjarnar): ÍF, 2. — С. 121 = англ. переклад Ґ. Джонса. — С. 115—116.

[210] *ÍF*, 5. — С. 22—25 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 64—66; *AR*, 2. — С. 285—287.

[211] Тут маємо очевидну хронологічну розбіжність; пор. прим. 219 цієї книги.

[212] *ÍF*, 5. — С. 22—23. В російському перекладі цей термін подано як «с русской шапкой» (*Исландские саги*, с. 269). Руський капелюх обговорюється на с. 302 цього тому.

[213] *ÍF*, 5. — С. 23, 1.3—4. Російський переклад цього фрагмента звучить так: «Меня зовут Гилли русский» («Исландские саги», с. 269).

[214] *ÍF*, 5. — С. 23.

[215] Щодо значення *ambátt* див.: P. Foote та D. M. Wilson, *The Viking Achievement* (London, 1970). — С. 74—75. В нордичній мові це слово є ґалло-

латинським запозиченням, див.: Jan de Vries, *ANEW*[2]. — С. 8 a, і F. Holthausen, *WAWN*. — С. 4.

[216] У тексті не уточнюється, про яке саме срібло йдеться. Було кілька його видів: *log-silfr*—«стандартне срібло»; *brennt-silfr*—«очищене срібло»; *skírt-silfr* — «чисте срібло»; *blá-silfr*— «синє (тобто погане) срібло» тощо. *Blá-silfr* мало втричі меншу цінність, аніж *skírt-silfr*, див.: R. Cleasby. *Dictionary*. — С. 528.

[217] Якщо нормальна ціна за наложницю становила одну марку очищеного срібла, вона дорівнювала ціні, яку платили за чотирьох дійних корів.

[218] *ÍF*, 5. — С. 27. Додаткові відомості про Мюркяртан можна знайти у вступі Е. Ол. Свейнссона до *ÍF*, 5. — С. LXI та в праці Рольфа Геллера: *Literarisches Schaffen in der Laxdœla saga*. — С. 25—27.

[219] Він обговорюється в Landnámabók, *ÍF*, 1:1. — С. 143. Згідно з компаративними генеалогічними міркуваннями, Олав Павич уже народився бл. 938 р., пор. вступ Е. Ол. Свейнссона до *ÍF*, 5. — С. LIX. Тому хронологію купівлі Кяртаном Мелькорки, певно, слід переглянути; зверніть увагу на гіперкритичну позицію Р. Геллера, а надто в його *Literarisches Schaffen in der Laxdœla saga* (Halle/Saale, 1960).

[220] Див. IV Ætt Laugumanna — у кінці *ÍF*, 5.

[221] *Væringjasaga*. — С. 324—326. У вступі до *ÍF*, 5 Е. Ол. Свейнссон приймає рік 1029 як дату прибуття Боллі в Константинополь.

[222] Цей фрагмент, який є, безперечно, невдалим доповненням пізнішого редактора саґи, що жив у XIII ст., спричинився до активної полеміки в російській науковій літературі XIX ст.; додаткову інформацію на цю тему можна знайти у Васильєвського В. Г. *Дружина*. — С. 185—196.

[223] *ÍF*, 5. — С. 214—215 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 227—228; пор. *AR*, 2. — С. 288.

[224] *ÍF*, 5. — С. 224 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 227—228; пор. *AR*, 2. — С. 288—289.

[225] *ÍF*, 5. — С. 225 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 227—228; пор. *AR*, 2. — С. 289.

[226] *ALG*, 2[2]. — С. 372.

[227] Більш давнє стандартне видання Гуґо Ґерінґа можна знайти в *ASB*. — Т. 6 (Halle/Saale), XXXI. — 264 с.

[228] Th. M. Andersson. *The Family Saga*. — С. 160—161.

[229] Lee M. Hollander. *Eyrbyggja saga*. — С. XVII.

[230] Проблема історичності йомсвікінґів обговорюється на с. 232 цієї книги.

[231] *ÍF*, 4. — С. 76 = англ. переклад L. M. Hollander та P. Schach. — С. 57.

[232] Пальна-Токі згадується на с. 234 цієї книги.

[233] Див. с. 163 цієї книги, де можна знайти додаткові відомості про Стюрнбйорна інн стеркі.

[234] *ÍF*, 4. — С. 80—81 = англ. переклад L. M. Hollander та P. Schach. — С. 60.

[235] *ALG*, 2[2]. — С. 372—373.

[236] Вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 506—511.

[237] З пропусками; ред. Ф. Йонссон. — С. 148—145.

[238] H. Pálsson. *Hrafnkel's saga*. — С. 27.

[239] Ця історія прямо не входить у таттр про Галльдора, але вона збереглася в *Morkinskinna*. Сноррі Стурлусон описує роль, яку відігравали його предки, такими словами: «Згадується про двох ісландців, які товаришували з Гаральдом [гардраді]. Одним був Галльдор, син Сноррі goði — він і привіз цю розповідь до Ісландії; другий — Ульв, син Оспака, який доводився сином Освівові інн спакі»: *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28). — С. 583.

[240] *Morkinskinna*, вид. F. Jónsson. — С. 199—200.

[241] *ÍF*, 5. — С. 265 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 109. Що стосується дати, див. вступ Е. Ол. Свейнссона до *ÍF*, 5. — С. LXXXVI.

[242] *ALG*, 2^2. — С. 429.

[243] *Flat.*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 207—215.

[244] Ім'я його батька обговорюється у вступі Й. Крістьянссона до *ÍF*, 9. — С. XCV—CVII.

[245] Див. коментар Ф. Крістьянссона в *ÍF*, 9. — С. 219, № 3.

[246] Ibid. — С. 220—221.

[247] «Um Sylgisdali», *Skírnir*. — Т. 122 (Rvík., 1948). — С. 138—141. Щодо тієї форми, яка засвідчена в *Grettis saga*, див. с. 316 цього тому.

[248] *Thule*. — Т. 17. — С. 51.

[249] *ALG*, 2^2. — С. 450—463.

[250] Як уже згадувалося вище (прим. 85), Ейнар Ол. Свейнссон сформулював гіпотезу, що Торнстейн Скеґґясон був автором *Njálssaga*. Е. Ол. Свейнссон також написав три головні монографії, в яких йдеться про цю сагу: *Um Njálu*, 1. bindi (Rvík., 1933), XI. — 380 с. (Inaugural Dissertation, University of Iceland); *Á Njálsbuð* (Rvík., 1943) та *Studies in the Manuscript tradition of Njálssaga* (Rvík., 1953). — 182 с., (Stlsl. — Т. 13). З інших важливих праць про цю сагу можна назвати такі: Anna Cornelia Kersbergen. *Litteraire motieven in de Njala* (Rotterdam, 1927), (12). — 195 с.; збірка статей авторства Barði Guðmundsson, *Höfundur Njálu*, вид. Stefan Pjetursson (Rvík., 1958), XXII, 322 с.; Peter Hallberg. «Njálas Författare och Hans Samtid», *Nordisk Tidskrift*, 35 (1959). — С. 524—535; Th. M. Andersson. *The Problem*. — С. 95—103.

[251] Факсимільними виданнями основних рукописів, які включають *Njálssaga*, є: *MI*. — Т. 6, (Kbh., 1962), (Reykjabok) і *CCI*. — Т. 5, (Kbh., 1953), (Möðruvallabók).

[252] Існують також два попередні видання: 1) критичне видання Конрада Ґісласона та Ейріка Йонссона, опубліковане як том 3—4 незакінченої серії *Íslendinga sögur* покійного К. К. Равна (у співпраці з Йоном Torкельссоном, Ґудмундом Торлакссоном, Крістіаном Колундом) Kbh. — Т. 1, 1875, XV, 910 с.; т. 2 (1889), (6), 1021 с., 2 facs.; Finnur Jonsson. *Register fil Njála andet Bind...* (Kbh., 1896), 40 с.; 2) стандартне видання Фіннура Йонссона, яке входить до *ASB*. — Т. 13 (Halle a. S., 1908), XLVI. — 452 с.

[253] Російський переклад вийшов друком у збірнику: *Исландские саги* / Под ред. М. М. Стеблина-Каменского. — М., 1956. — С. 441—454 (текст) і с. 776—783 (примітки).

[254] Їхні генеалогії подано в кінці *ÍF*, 12.

[255] Вхід до вузької затоки на південь від Ейяфйолля в Ранґартінґу, Ісландія.

[256] *ÍF*, 12. — С. 74 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 85; пор. *AR*, 2. — С. 238.

[257] *ÍF*, 12. — С. 75 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 86; пор. *AR*, 2. — С. 238.

[258] Див.: M. Magnusson та H. Pálsson. Njál's Saga. — С. 12.

[259] *ÍF*, 12. — С. 79 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 89; пор. *AR*, 2. — С. 242.

[260] *ÍF*, 12. — С. 81 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 90; пор. *AR*, 2. — С. 244.

[261] *ÍF*, 12. — С. 81—82 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 85; пор. *AR*, 2. — С. 244.

[262] *ÍF*, 12. — С. 82—83 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 90—91; пор. *AR*, 2. — С. 245.

[263] *ÍF*, 12. — С. 83. — N. 1: gerzkr hattr: cinhvers kohar Loðhúfa með skrauti; gerzkr: úr Garðariki.

Якщо вірити арабському мандрівникові Ібн-Фадлāнові (922), капелюх був частиною руського поховального одягу. Називаючи руський капелюх, він користується центральноазіатським терміном *qalansūh*; він виготовлений з парчі (*dībāj*) й оторочений соболиним хутром (*sammūriya*): Ibn Faḍlān, Risāla, Meshhed Ms. 211 b (пор.: Ковалевський А. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* — Харків, 1956. — С. 211, рядок 6: wu-jáalu 'atū ra'sihi qalansūh dībūj sammūriya. Про qalansūh див. коментар у A. Zeki Validi Togan. *Ibn Fadlān's Reisebericht* (Leipzig, 1939). — С. 174—178, exk. § 60 a. Про капелюхи (шапки) пізніших руських князів див. у кн.: Арциховский А. В. *История культуры древней Руси в домонгольский период.* — М.—Л., 1951. — Т. I. — С. 248—249.

У російському перекладі (Исландские саги / Под ред. М. И. Стеблина-Каменского. — С. 493) читаємо: «и русскую шапку»).

[264] *ÍF*, 12. — С. 197 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 176; пор. *AR*, 2. — С. 246.

[265] Пор.: S. Blöndal. Væringjasaga. — С. 314—315. Про побут Kolskegg-а в Царгороді див.: Васильевский В. Г. *Дружина.* — С. 190—191.

[266] *ÍF*, 12. — С. 197 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 176; пор. *AR*, 2. — С. 246.

[267] Про етимологію цього слова, яке має кельтське (3) походження, див.: F. Holthausen, *WAWN.* — С. 79 b; Jan de Vries. — *ANEW.* — С. 153 b.

[268] *ÍF*, 12. — С. 302—303 = англ. переклад М. Маґнуссона та Г. Пальссона. — С. 247—248; пор. *AR*, 2. — С. 247.

[269] Пор. M. Magnusson та H. Pálsson. *Njál's Saga.* — С. 13.

[270] *ALG*, 2^2. — С. 440—444.

[271] Вид. F. Stanton Cawley (зі вступом і словником), (Cambridge, Mass. 1932), 82+3 с., 1 карта; вид. Jón Johannesson (див. текст); вид. W. Baetke (з німецьким вступом, примітками і словником), (Halle/Saale, 1952), (*Altnor-*

dische Textbibliotek. — Т. 1), VII, 107 с., 1 карта; вид. Jón Helgason (Kbh., 1959), (*Nordisk Filologi*, Serie A: Texter. — Т. 2)

[272] Marco Scovazzi. *La Saga di Hrafnkell e il problema delle saghe Islandesi* (Arona, 1960).

[273] Див.: Hermann Pálsson. *Hrafnkel's Saga.* — С. 28.

[274] *ÍF*, 11. — С. 98—99.

[275] Як повідомляється в *Landnámabók,* батько Сама Бйорн був важливою людиною в Ґаутланді; батько Бйорна та Ейвінда — Гролльв фра Ам (*ÍF*, 1:2. — С. 246—247), син Сьольґі та онук Гаральда Бойового Зуба, див.: *Hauksbók*, вид. E. Jónsson та F. Jónsson (Kbh., 1892—1896). — С. 505, 1.2—3.

[276] *ÍF*, 11. — С. 111 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 49.

[277] Див. с. 324—326 цієї книги.

[278] *ÍF*, 11. — С. 100 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 38.

[279] *ÍF*, 11. — С. 125 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 62.

[280] *ÍF*, 11. — С. 126 = англ. переклад Г. Пальссона. — С. 63.

[281] *Væringjasaga*. — С. 309—310.

[282] *ALG*, 2^2. — С. 406—411. Див. прим. 85 до цієї книги про те, що Стурла Тордарсон був, можливо, автором цієї саґи.

[283] Інше стандартне видання було опубліковане Р. К. Буром у *ASB*. — Т. 8 (Halle/Saale, 1900), LII. — 348 с.

[284] Пор.: Peter Hallberg. *The Icelandic Saga.* — С. 139—141.

[285] *ÍF*, 7^1. — С. 109 = англ. переклад Ґ. А. Гайта.

[286] Про Сюльсдалір = Суздаль див. ще с. 309, 325 цієї книги.

[287] *ÍF*, 7^2. — С. 109—113.

[288] Ibid.— С. 118—123.

[289] Вступ Ґ. Йонссона до *ÍF*, 7^1. — С. LXVII.

[290] Ibid.

[291] *ÍF*, 7^1. — С. 271 = англ. переклад Ґ. А. Гайта. — С. 219—220; пор. *AR*, 2. — С. 298.

[292] Ґ. Йонссон датує початок їхньої служби у варязькій гвардії 1033 р. (вступ до *ÍF*, 7^1. — С. XLVIII); але В. Г. Васильєвський (*Дружина.* — С. 192— 193) та С. Бльондаль (*Væringjasaga.* — С. 321—322) називають іншу дату — 1031 р.

[293] *ÍF*, 7^1. — С. 271—272 = англ. переклад Ґ. А. Гайта. — С. 220; пор. *AR*, 2. — С. 298—299.

[294] Див. коментар Ґ. Йонссона в *ÍF*, 7^1. — С. 272. — № 1.

[295] *ÍF*, 7^1. — С. 272.

[296] Див. дані Ґ. Йонссона про посаду gjaldkeri, «королівського управителя», *ÍF*, 7^1. — С. 273. — № 3.

[297] *ÍF*, 7^1. — С. 272—273 = англ. переклад Ґ. А. Гайта. — С. 220—222; пор. *AR*, 2. — С. 299—300.

[298] *ALG*, 2^2. — С. 339—342. Пор. також: Vera Lachmann. «Das Alter der Harðarsaga», *Palaestra*. — Т. 183 (1932). — С. 7—14 і Th. M. Andersson. *The Problem.* — С. 146—150.

[299] Вид. S. Hast. — С. 146; *ÍF*, 13. — С. 45.

[300] Ibid. — С. 147.

[301] Ibid.; *ÍF*, 13. — С. 45—46.

[302] Обидва герої не з'являються в інших саґах.

[303] Додаткові відомості про Балаґардссіду можна знайти на с. 68 цього тому.

[304] *ALG*, 2^2. — С. 530.

[305] Гуґо Ґерінґ раніше опублікував стандартне видання цієї саґи (Halle/Saale, 1879), XL. — 115 с.

[306] Існує російський переклад цієї саґи Ф. Батюшковим: *Сага о Финнбоге сильном*. — СПб., 1885. — Т. 2. — 117 с.

[307] С. Бльондаль приймає за дату його народження приблизно 925—931 рр. (*Væringjasaga*. — С. 313).

[308] Вступ Й. Галльдорссона до *ÍF*, 14. — С. LIX—LXV.

[309] На жаль, у сазі не дається генеалогія клану Фіннбоґі.

[310] *ÍF*, 14. — С. 286—287; пор. *AR*, 2. — С. 323—324.

[311] «Чисте срібло», див.: Cleasby — Vigfusson. *An Icelandic-English Dictionary*. — Oxford, 1874 (репр. 1969). — С. 79 а.

[312] *ÍF*, 14. — С. 287; пор. *AR*, 2. — С. 324—325.

[313] *ÍF*, 14. — С. 287—288; пор. *AR*, 2. — С. 324—325.

[314] *ÍF*, 14. — С. 288; пор. *AR*, 2. — С. 325—326.

[315] *ÍF*, 14. — С. 288—289; пор. *AR*, 2. — С. 326—327.

[316] *ALG*, 2^2. — С. 531—532.

[317] Вступ Й. Галльдорссона до цієї саґи можна знайти на с. XXXIX—LVII.

[318] Див. с. 265 цієї книги.

[319] Текст *Landnámabók* зіпсований: *ÍF*, 1:2. — С. 212—213.

[320] *ÍF*, 14. — С. 169; пор. *AR*, 2. — С. 316.

[321] *ÍF*, 14. — С. 169; пор. *AR*, 2. — С. 316. Див. також: *ÍF*, 1:2. — С. 212—213 і с. 265 цього тому

[322] *ÍF*, 14. — С. 169—170; пор. *AR*, 2. — С. 316.

[323] *ÍF*, 14. — С. 177.

[324] Про варягів див.: Пріцак в *Med. Scand.*, 1993. — С. 688—689.

[325] Пор. наступний фрагмент із *Flateyjárbók* (що входить у *Óláfs Saga Tryggvasonar en mesta*): «Ейлів добувся до Константинополя і став [там] командувачем варязького корпусу; там він і поліг у битві» (Æilifr Ferr vt j Myklagard ok geordizst hófdinge firir Uæringialide ok fell þar vm sidir. Flat, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 205).

Чужоземні географічні назви в «Ісландських саґах»

.	A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1. Адалсюсла																	+					
2. Аустрлонд								+														
3. Аустрвеґ		+	+					+	+	+	+						+					+
4. Балаґардссіда																	+			+		
5. Бярмаланд		+			+				+								+					
6. Бярмар		+															+					
7. Віна									+													
8. Віндланд			+				+															
9. Верінґи				+									+				+		+			
10. Гейдабоер																	+					
11. Глейд(а)		+	+																			
12. Голмґард		+																				
13. Голмґардсфарі		+																				
14. Гройшельда								+					+									
15. Гуналанд					+																	
16. [Ґандвік]																						*
17. Ґардарікі			+	+				+							+							
18. Ґард (Русь)		+					+															
19. Ґард						+							+					+				
20. Ґерцкі													+									
21. Ґерцк гатт													+				+					
22. Ґріккяр	+		+															+				
23. Ґріккярікі			+																			
24. Ґріккланд			+																		+	
25. Дрьовн			+																			

	A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
26. Думбсгаф		+																				
27. Еси		+																				
28. [Ейстра-сальт]		+																				
29. Ейсюсла				+													+					
30. Інґлінґи	+								+													
31. Йомсборґ														+								
32. Йомсвікінґи														+								
33. Йотунгеймар									+													
34. Кірялаланд									+													
35. Кіряли									+													
36. Кури									+													
37. Курланд									+													
38. Квени									+													
39. Квенланд									+													
40. Кенуґард		+	+																			
41. Кюльвінґи									+													
42. Міклаґард			+			+				+			+		+		+	+	+		+	
43. Непр (Дніпро)			+																			
44. Паллтескя (Полоцьк)			+																			
45. Равалі (Ревал)																	+					
46. Ріса конунґ		+																				
47. Рісаланд		+																				
48. Руцланд			+																			
49. Світйод ін кьолда																+						
50. Світйод ін мікла																			+			

	A	B	C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
51. [Скйолдунґи]																			+			
52. Сюльґсдалір д. Сюрґісдаль																+			+			
53. Сюрґісдаль (Суздаль)																+						
54. Тюркяконунг	+																					
55. Уппсала	+	+																				
56. Фідр див. Фіни				+																		
57. Фінланд									+													
58. Фінмьорк		+							+													
59. Фіни (Лопарі)		+		+					+			+							+			
60. Флемінґяланд									+													
61. Фризи									+													
62. Фрисланд									+													

Скорочення

À = Ari inn fróði, «Íslendingabók»
B = «Landnámabók»
C = Þorvalds þáttr / «Kristni saga»
* див. Íslendinga sögur, вид. G. Jonsson.—Т. 3.—С. 433, 437; т. 12.—С. 417, 427
1 = Heiðarviga saga
2 = Kormáks saga
3 = Hallfreðar saga
4 = Fóstbrœðra saga
5 = Bjarnar saga Hítdœlakappa
6 = Egils saga
7 = Auðunar þáttr
8 = Ljósvetninga saga
9 = Vatnsdœla saga
10 = Laxdœla saga
11 = Eyrbyggja saga
12 = Halldórs þáttr
13 = Þorleifs þáttr
14 = Njáls saga
15 = Hrafnkels saga
16 = Grettis saga
17 = Harðar saga
18 = Finnboga saga
19 = Þórðar saga

КНИГА ТРЕТЯ

Героїчно-легендарні саґи (Fornaldar sögur)

[1] Kurt Schier. *Sagaliteratur.* — Stuttgart, 1970. — С. 81. Проте не слід забувати, що Саксон Граматик почав переробляти саґи цього типу вже в 1201 р., див. с. 415—427 цього тому.

[2] Див.: Stephen A. Mitchell. Fornaldarsögur // *Med. Scand.*, 1993. — С. 206—208.

[3] *ALG.* — Т. 2. — С. 487; вид. Boer, *ANF*, 8 (1892), с. 102—103, див. *Походження Русі.* — Т. І. — С. 244, 548—549.

[4] Про нього див.: *Landnámabók* (*ÍF.* —Т. 1:2). — С. 9, 346—353, 355.

[5] Як звичайно погоджуються вчені, Альфред Великий працював над своїм перекладом протягом 890—893 рр., див.: G. Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — С. 18.

[6] R. C. Boer. *ANF.* — Т. 8. — 1892. — С. 102; пор. Boer. Qrvar-Oddssaga // *ASB.* — Т. 12. — Halle, 1892. — С. XIV—XV. Ця етимологія заперечувалася кількома вченими, серед яких був і К. Тіандер. Див. його: *Поездки скандинавов в Белое море.* — СПб., 1906. — С. 132—139; див. також: *GAL.* — Т. 2. — С. 485. Слово «Одд» (Oddr) мало такі значення: І. 1) кінчик леза холодної зброї, гостряк, спис; 2) острога; II. метафоричні значення фронту або лідера; див.: Cleasby. *Dictionary.* — С. 462 b; Zoëga. *Dictionary.* — С. 318 n. Про етимологію «Oddr» див.: Jan de Vries. *ANEW.* — С. 415 b і F. Holthausen. *WANW.*— С. 214 a.

[7] Походження Русі. — Т. І. — С. 248—249. «Вступ» Р. К. Бура до здійсненого ним у 1888 р. видання «Саґи про Орвара-Одда», с. XXXVIII; пор. Tolkien. *The Saga of King Heidrek the Wise.* — С. 4, 8, 10—12, 20.

[8] Див. с. 391 цього тому.

[9] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 207—208. Див.: Тиандер К. *Поездки скандинавов в Белое море.* — С. 107—108, 230—245, і такі дослідження, як Adolf Stender-Petersen. *The Byzantine Prototype to the Varangian story of the Hero's Death Through his Horse.* — *Varangica.* — Aarhus, 1953. — С. 181—188 (*Danish original in: Øst og Vest. Festschrift Arthur Christensen.* — Kbh., 1945. — С. 181—191); *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik.* — Aarhus, 1934. — С. 176—209.

[10] *Qrvar-Odds* saga, вид. Boer, 1888. — С. 25, 27 (редакція S) = англ. переклад. — С. 11 ; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 98—99 і de Boer, 1892. — С. 14, 15.

[11] Вид. Boer, 1888. — С. 26, 1.12 = англ. переклад. — С. 11; *AR.* — Т. 1. — С. 99.

[12] Ibid. — С. 27; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 99, прим. 4.

[13] Ibid. — С. 28; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 99—100.

[14] Ibid. — С. 20 (редакція S); пор. *AR.* — Т. 1. — С. 100 і прим. 5.

[15] Ibid. — С. 30, 32; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 100—101 і Alan S. C. Ross. *The Terfinnas and Beormas of Ohthere.* — Leeds, 1940. — С. 37—38.

[16] Вид. Boer, 1888. — С. 32, 34; пор. *AR.*— Т. 1. — С. 101—102.

[17] Ibid. — С. 34, прим. 4; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 102.

[18] Ibid. — С. 34, 36; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 102—103.

[19] Ibid. — С. 137 (редакція А) = англ. переклад. — С. 71.

[20] Ibid. — С. 141.

[21] Ibid. — С. 108, 1.5.

[22] Ibid. — С. 109, 1.2.

[23] Ibid. — С. 109, 11. 3—4; вид. Boer, 1892. — С. 61.

[24] Вид. Boer, 1892. — С. 61, прим. до розділу XXXII.

[25] Вид. Boer, 1888. — С. 142, прим. до рядків 2—4.

[26] Ibid. —С. 139,11. 6—7.

[27] Ibid. — С. 186.

[28] Ibid. — С. 187.

[29] Ibid. — С. 141; 139.

[30] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 294—295.

[31] Вид. Boer, 1888. — С. 179, 181 = англ. переклад. — С. 97—98.

[32] Ibid. — С. 170 = англ. переклад. — С. 94. Термін blóð-maðr («ідоловірець»), як нам здається, свідчить про місіонерський запал редакторів саги.

[33] Вид. Boer, 1892. — С. 87, прим. 3. Форма **bjālka* була тюркським запозиченням, як можна бачити з /-ka/, що тут замінює тюркське /-gä/. Тюркське наголошене /i/ першого складу, очевидно, дорівнювало гунно-булгарському */ī/, яке в той час переходило в */jā/, наприклад, волзько-булгарське بيل bjāl відповідало пра-тюркському **bīl*, яке в нових тюркських мовах дало *bīš* ~ *bēš* '5'. Пор. тюркське *bīš* ~ *bēš* ~ *id'*, див.: O. Pritsak в *Ural-Altaische Jahrbücher.* — Т. 33. — Wiesbaden, 1959. — С. 310.

[34] Див. § 77—78 у вид.: A. Zeki Validi Togan. *Ibn Faḍlān's Raisebericht.* — Leipzig, 1939. — С. 35 (арабський текст) = с. 80—81 (німецький переклад).

[35] Щодо ролі титулу *bilgä* див.: O. Pritsak. Die 24 Ta-ch'ên // *Oriens Extremus.* — Т. 1:1. — Hamburg, 1954. — С. 187.

[36] Про важливість титулу *Alp bilgä* в Уйгурській імперії в Монголії (744—844) див.: Ahmet Caferoğlu. Tukyu ve Uygurlarda Han unvanlari // *Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuasī.* — Т. 1. — Istanbul, 1931. — С. 110—114.

[37] Вид. Boer, 1888. — С. 42, 44, 46 (редакція М) = англ. пер. — С. 16—18.

[38] Ibid. — С. 43.

[39] Ibid. — С. 118—124.

[40] Ibid. — С. 118—119 (редакція АВЕ). = англ. переклад. — С. 55.

[41] Ibid. — С. 121 (редакція АВЕ); англ. переклад. — С. 56.

[42] Ibid. — С. 121. Щодо зв'язку між назвою *Ylfingr* і «Wolf» див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 184.

[43] Варто відзначити традицію дескриптивної школи арабської географічної літератури, про яку йдеться в третьому томі цієї праці.

[44] Вид. Boer, 1888. — С. 126 = англ. переклад. — С. 62—63; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 104.

[45] Ibid. — С. 126—127 = англ. переклад. — С. 63—64.

[46] Ibid. — С. 134 = англ. переклад. — С. 72.

[47] Ibid. — С. 137, 187—189 і прим. 17; пор. *AR.* — Т. І. — С. 105—106.

[48] Одна з пізніших редакцій називає цього короля Голмґейром; це ім'я було, безперечно, змодельоване за географічною назвою Голмгард («Великий Новгород»), див.: Jan de Vries. *ANEW.* — С. 161—162.

[49] Вид. Boer, 1888. — С. 186—187 = англ. переклад. — С. 103.

[50] Ibid. — С. 187 = англ. переклад. — С. 105; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 106. Відповідний фрагмент із *«Heimslýsing»* див. у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 548.

[51] Немає жодного сумніву, що імена королів (Кенмар, Марро, Пальтес і Радстав) були штучно створені з відповідних географічних назв, як і у випадку Голмґейра (див. прим. 48). Імена Еддваль і Квілланус становлять інтерес, позаяк вони етимологічно не пов'язані з відповідними назвами міст; вони є гапаксами в давній скандинавській літературі.

[52] В рукописі А маємо неправильне написання: *Ŗafestaland*, вид. Boer, 1888. — С. 187, 1. 24; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 106.

[53] Є ще одне неправильне написання в рукописі А: Viţland, вид. Boer, 1888. — С. 187, 1.25; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 106. Але рукопис Е подає правильну форму.

[54] Рукопис А дає нам приклад ще одного неправильного написання: *Ḻá̱n*lundi, вид. Boer, 1888. — С. 187,1. 25; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 106, прим. 4. Рукопис Е знову дає правильну форму.

[55] Що стосується Surtr/Svartr, див.: Jacob Grimm. *Teutonic Mythology*, англ. переклад. — New York, 1966. — Т. 2. — С. 808—815; т. 4. — С. 1540 і Wilhelm Grönbech. *Kultur und Religion der Germanen.* — Darmstadt, 1961. — Т. 2. — С. 285, 289, 303, 328.

[56] Щодо Русі, яка живе на острові, див. традицію ісламських авторів у 3-му томі цієї праці та у кн.: Заходер Борис Н. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* — М., 1967. — Т. 2. — С. 78—81. Про *Rísa* <**Rusa* див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 407.

[57] *ALG.* — Т. 2. — С. 496—498.

[58] *Ketils saga*, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 109—110. Складену С. Нордалем генеалогію цього клану можна знайти у його виданні «Саґи про Еґіля» *Egils saga* (*ÍF.* — Т. 2). — С. 302. Відомості про Кетіля генґа та його саґу даються також у кн.: Тиандер К. *Поездки скандинавов в Белое море.* — С. 177—206, 273—275.

[59] Щодо данини *finnskatt*, яку збирали з лопарів, див.: Peter H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — 2-ге вид. — London, 1971. — С. 35.

[60] *Ketils saga*, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 116.

[61] Ibid. — С. 118—122.

[62] *Qrvar-Odds saga*, вид. Boer, 1888. — С. 24 (редакція М); див. також: Gríms saga, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 145—146.

[63] *Landnámabók* // *ÍF.* — Т. 1:2. — С. 346; *Egils saga*, вид. S. Nordal // *ÍF.* — Т. 2. — С. 57, 58—60.

[64] *ALG.* — Т. 2. — С. 498.

[65] Відомості про *Ґріма* та його саґу даються також у вид.: Тиандер К. *Поездки скандинавов в Белое море.* — С. 113—116, 170—171, 193—206.

[66] *Gríms saga*, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 143—144; пор. *AR* І. — Т. 1. — С. 72.

[67] Ibid. — С. 144; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 92.

[68] *Gríms saga*, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 44; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 92.

[69] Див.: Jan de Vries. *Keltische Religion.* — Stuttgart, 1961. — С. 242—243.

[70] *Qrvar-Odds saga*, вид. Boer, 1888. — С. 2 = англ. переклад. — С. 1.

[71] *ALG.* — Т. 2. — С. 498—499.

[72] Див.: *Landnámabók // ÍF.* — Т. 1:2. — С. 346. Щодо зв'язку цього Ана з Ano sagitarius Саксона Граматика (книга VI, § 9, II) див.: P. Herrmann. *Heldensagen.* — С. 405—409.

[73] *Áns saga,* вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 360, прим. 1.

[74] *ALG.* — Т. 2. — С. 539.

[75] Otto Luitpold Jiriczek. *Die Bosa-Saga in zwei Fassungen, nebst Proben aus den Bósa-Rúmur*: давніша версія. — С. IX—XXXVII, 1—63; пізніша версія. — С. XXXVIII—XLIII, 67—138.

[76] Вид. Jiriczek. — С. 3 = англ. переклад. — С. 59. Див. також *Qrvar-Odds saga*, вид. G. Jónsson. — Т. 2. — С. 201.

[77] Ibid. — С. 9 = англ. переклад. — С. 61.

[78] Ibid. — С. 11 = англ. переклад. — С. 62.

[79] Очевидно, це треба витлумачити як Йом/Волін. Про цей торговельний центр див. Екскурс VI. Варто звернути увагу також на те, що славнозвісна битва під Бра́веллІром (бл. 750 р.) згадується в цій сазі як одночасна з описуваними в ній подіями.

[80] Вид. Jiriczek. — С. 21 = англ. переклад. — С. 69.

[81] Я хотів би також додати, що скальд Еґіль Скаллаґрімссон (бл. 910—940 рр.) метафорично використовує назву цієї знаменитої північно-східної європейської річки Віна (Північна Двіна), коли згадує про битву біля Брунанбурга (937 р.), див.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 311.

[82] Про божество *Йомалі* див.: Alan Ross. *Terfinnas and Beormas of Ohthere.* — London, 1981. — С. 48—51 і прим. 87.

[83] Вид. Jiriczek. — С. 25 = англ. переклад. — С. 71; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 226.

[84] Ibid. — С. 25 = англ. переклад. — С. 71—72; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 226.

[85] Ibid. — С. 29—30 = англ. переклад. — С. 73; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 229.

[86] Ibid. — С. 33 = англ. переклад. — С. 75; пор. *AR. —1.1. — С.* 229.

[87] Див. с. 204 цього тому. Про Йомалі див. також: Джаксон Т. *Исландские саги.* — С. 176.

[88] Вид. Jiriczek. — С. 49 = англ. переклад. — С. 82.

[89] Ibid. — С. 33—36. Вид. G. Jónsson, 1959. — С. 304—305 = англ. переклад. — С.75. В цьому розділі, що описує славнозвісну битву під Бравелліром, імовірно, використано як джерело «Саґу про Сіґурда Грінґа».

[90] О. Б. Брим висунув припущення, що оскільки обидва закінчення /tún/ і /garðr/ мають значення «місто», Nóatún і Nóagarðr можуть бути простежені назад до нескандинавського позначення Великого Новгорода (Holmgarðr). Briem. *Germanisch und russische Heldendichtung.* — С. 350—355.

[91] Вид. Guðni Jónsson, *Íslendinga sögur.* — Т. 8. — 1968. — С. 409 (Nóatún), с. 401 (Nóagarðar).

[92] *Háldanar saga Eysteinnssonar*, вид. Franz Ralf Schröder. —Halle, 1917. — С. 134.

[93] Див. прим. 90.

[94] Jiriczek. — С. LXXIV—LXXV. Серед джерел для цієї пізнішої версії можна назвати Bósarímur кінця XV—початку XVI ст. Jiriczek. — С. LXVI—LXVII, LIX.

[95] Ibid. — С. 67.

[96] В OV згадується також Гаральд гільдітьонн («Бойовий Зуб»); він є королем Данії. Вид. Jiriczek. — С. 4.

[97] Ibid. — С. 3.

[98] Ibid. — С. 6, 7.

[99] Ibid. — С. 5.

[100] Ibid. — С. 68.

[101] Ibid.

[102] Ibid. — С. 77.

[103] Ibid. — С. 69.

[104] Ibid. — С. 11.

[105] «Саґа про Орвара-Стрілу» знає про якісь Вовчі Острови (Vargeyjar), див. : вид. G. Jónsson // *FSN*. — Т. 2. — С. 275, 277, але це може стосуватися іншого географічного середовища.

[106] Див. с. 362 цього тому.

[107] Вид. Jiriczek. — С. 83—93. Про ім'я Surtr див. с. 343 цього тому.

[108] Ibid. — С. LXI і 145.

[109] Так у рукописах α, β; варіант: Asslon, рукописи γ, δ; це ім'я є гапаксом.

[110] Вид. Jiriczek. — С. 117.

[111] Ibid. — С. 21, 35.

[112] Ibid. — С. 105, 120.

[113] *Edda,* вид. Neckel. — С. 306.

[114] Вид. Jiriczek. — С. 125.

[115] Ibid.

[116] Див.: Рыдзевская Е. А. *К варяжскому вопросу* (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси). — Ч. 1 // *Известия Академии наук.* — VII серия. — Отделение общественных наук. — Л., 1934. — № 7. — С. 513.

[117] Вступ Лаґергольма до *ASB*. — Т. 17. — С. XLII; див. також: *ALG*. — Т. 2. — С. 541—542.

[118] Вид. Lagerholm. — С. 1—2; англ. переклад. — С. 91; пор. *AR*. — Т. 1. — С. 212.

[119] Див. с. 446 цієї книги.

[120] *Rímnasafn,* вид. Finnur Jónsson // *Samfund*. — Т. 35. — Kbh., 1913—1922. — С. 172.

[121] Вид. Lagerholm. — С. 7, прим. 2, 3.

[122] Ibid. — С. 18 = англ. переклад. — С. 96.

[123] Ibid. — С. 26 = англ. переклад. — С. 98.

[124] Ibid. — С. 29—30 = англ. переклад. — С. 99—100.

[125] Ibid. — С. 30, прим. 1; Jan de Vries. *ANEW* b. — С. 668 b; F. Holthausen. WbAWN. — С. 345 a. З огляду на провідну роль вепсів (давньоруське *«ве(п)с-ь»*) у часи до утворення давньоруської державності стало можливим, що їхня назва збереглася в географічному словникові саґи.

[126] Див. с. 566 цього тому.

[127] Вид. Lagerholm. — С. 53—54 = англ. переклад. — С. 108—109.

[128] Ibid. — С. 81—83 = англ. переклад. — С. 120.

[129] Див. с. 395 цього тому.

[130] Вид. Lagerholm. — С. 28 = англ. переклад. — С. 99.

[131] Ibid. — С. 33 = англ. переклад. — С. 100.

[132] Ibid. — С. 33—35 = англ. переклад. — С. 100—101.

[133] Ibid. — С. 35 = англ. переклад. — С. 101.

[134] Релевантні факти, які стосуються двох версій саґи, розглядаються Ранішем у вступі до його видання саґи, с. I—CXII; див. також *ALG*. — Т. 2. — С. 487—488.

[135] Вид. Ranisch. — С. 34, довша версія = англ. переклад. — С. 42.

[136] «Як сказав Старкад» (svá segir Starkaðr), вид. Ranisch. — С. 20.

[137] Щодо відносно пізнього походження цієї станци див.: G. Neckel. *Beiträge zur Edda-Forschung*. — Dortmund, 1908. — С. 354—358.

[138] Вид. Ranisch. — С. 20 = англ. переклад. — С. 54.

[139] Ibid. — С. 20—21 = англ. переклад. — С. 35—36.

[140] *Heldensagen*. — С. 436. — Прим. 2.

[141] *Hversu*, вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 2. — С. 75: Kænland та Kænir. Див. також: *Flat*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 271. Див. також с. 393 цього тому.

[142] Див.: *Egils saga Skallagrímssonar*, вид. S. Nordal (*ÍF*. — Т. 2). — С. 35—37: Kvenland і Kvenir.

[143] Див., наприклад: F. R. Schröder. *Hálfdanar saga Eysteinssonar*. — Halle, 1917. — С. 42.

[144] Вид. G. Storm. — С. 90: De quorum collegio quidem Rodulfus — a sociis Gongurolfr cognominatus, qua ab enormem corporis quantitatem equitare nequiens semper incessit — Rodam civitatem Normandiæ cum pancis mirabili ingenio devicit. Див. також: Heimskringla (*ÍF*. — Т. 26). — С. 123—125. Див. також *есе* Hartmann-а: *Gǫngu Hrólfr — as an Historical Character*. — С. 33—53.

[145] Гартман у його есе. — С. 103—105, 72—73.

[146] Sturlaugs saga starfsama, вид. G. Jónsson // *FSN*. — Т. 3. — 1959. — С. 160 = вид. Rafn, *Fas*. — Т. 3. — С. 632.

[147] Вид. Hartmann. — С. 109 = вид. F. Jonsson // *FSN*. — Т. 3. — С. 179. Щодо ототожнення Sylgisdal = Суждаль див. с. 316; див. також с. 309 цього тому. Про Suždal'/ Suzdal' у Холодній Швеції див.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 313.

[148] *Hartmann*. — С. 109.

[149] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 278 = англ. переклад. — С. 124.

[150] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 278 = англ. переклад. — С. 124.

[151] Див.: E. M. Metzenthin. *Die Länder- und Völkernamen im altisländischen Schrifttum*. — Pennsylvania, 1941. — С. 22 а. Див. також: Hartmann. — С. 72, 107.

[152] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 165 = англ. переклад. — С. 29.

[153] Ibid. — С. 207—208 = англ. переклад. — С. 64—65.

[154] Як вважає Лі М. Голландер. *The Poetic Edda*. — 2-ге вид. — 1977. — С. 184. — Прим. 32: «Можливо, це острів Гіддензе, на північ від Рюґена».

[155] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 208 = англ. переклад. — С. 65.

[156] Наприклад, *«Никонівський літопис» (ПСРЛ*. — Т. 9. — С. 92, «в літо 1060» (6568), але «в літо 1224» (6532) татари називаються архаїчною назвою «печеніги» *(ПСРЛ*. — Т. 10. — С. 89).

[157] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 268—271; Hartmann. — С. 59—64, 71, 108—109.

[158] Вид. G. Jónsson. *FSN.* — Т. 3. — С. 207 = англ. переклад. — С. 65.

[159] Вид. G. Jónsson. *FSN.* — Т. 3. — С. 243 = англ. переклад. — С. 94.

[160] A. M.Tallgren. *Biarmia, Eurasia Septerntrionalis Antiqua.* — Т. 6. — Helsinki, 1931. — С. 118.

[161] Див.: *ПВЛ.* — Т. І. — С. 18.

[162] Див.: Голубева Л. А. Раскопки в Белоозере // *Археологические открытия 1965 года.* — М., 1966. — С. 174—176.

[163] F. R. Schröder. *Hálfdanar saga Eysteinssonar.* — Halle, 1917. — С. 94, прим. до 93.12.

[164] *ALG.* — Т. 2. — С. 541.

[165] Вид. Rafn, *Fas.* — Т. 3. — С. 559 = вид. G. Jónsson // *FSN.* — Т. 4. — С. 289—290.

[166] Ibid. — С. 566—567 = вид. G. Jónsson. — С. 296—297.

[167] Ibid. — С. 568 = вид. G. Jónsson. — С. 297.

[168] Ibid. — С. 576, 589—590 = вид. G. Jónsson. — С. 304—305. Переодягнутий купцем (*kaupmaðr*), Гальвдан прибув до Англії і після багатьох зустрічей із королівським канцлером Áкі зрештою одружився з дочкою короля: вид. Rafn. — С. 577 = вид. G. Jónsson. — С. 309. Його суперник, король Міклаґарда Ейрік, одружився із сестрою Гальвдана.

[169] Вступ Ф. Р. Шрьодера до його видання, с. 42; див. також: *ALG.* — Т. 2. — С. 496—497.

[170] Вид. Schröder. — С. 93. Пор. *AR.* — Т. 1. — С. 231, прим.: «De Aluborga et Aldeigjuborga conferri possunt».

[171] Вид. Schröder. — С. 101, 1.20.

[172] Ibid. — С. 115.

[173] Ibid. — С. 134, 1.7.

[174] Ibid. — С. 134, 1.8.

[175] Ibid.— С. 139.

[176] Ibid.— С. 134, 1.7—8.

[177] Див. Metzenthin. — С. 57—58.

[178] Див. Schröder. — С. 134,1. 7 і прим. 7.

[179] Вид. Jiriczek. — С. 5.

[180] *Íslendinga sögur.* — Т. 8. — Вид. G. Jónsson. — Akureyri, 1953, repr. 1968. — С. 409: Grípr viking úr Noagörðum. Ще однією особою, про яку згадується в цій же таки сазі, був Ґейнстейн інн гвіті (з) Ноатуна (с. 409).

[181] Вид. Schröder. — С. 117. В *Hálfdanar saga Eyisteinssonar* з'являється географічна назва *Думбсгаф* (вид. Schröder. — С. 135—136 = вид. Rafn, *Fas.* — Т. 5. — С. 556). Це давнє скандинавське позначення узбережжя Північного Льодовитого океану Нордкап (в XVI ст. цим терміном позначали сьогоднішній Варанґер-Фйорд).

Ця назва зустрічається також у трьох інших героїчно-легендарних саґах *Fornaldar sögur*= Hversu, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 4 = *Flat.*, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — С. 22; *Ketils saga hœngs*, вид. Rafn, *Fas.* — Т. 2. — С. 131 і *Egils saga einhenda,* вид. Rafn, *Fas.* — Т. 3. — С. 397 = вид. Lagerholm. — С. 71.

Крім того, назва *Думбсгаф* з'являється на сторінках Landnámabók (*ÍF*. — Т. 1. — С. 250—251) та в *Íslendinga sögur* пізнього походження (див.: *ALG*. — Т. 2. — С. 533); Barðar saga Snæfellsáss (вид. G. Jónsson. *Ísl. Sög*. — Т. 3. — С. 297, 301, 302) і в Gull-Þóris saga (Þorskfirðinga saga), вид. G. Jónsson // *Ísl. Sög*. — Т. 4. — С. 344—345. Обговорення проблеми, пов'язаної з ідентифікацією цієї назви та історіографією, див. у кн.: Тиандер К. *Поездки скандинавов в Белое море*. — С. 78—85, 188, 287. Див.: Simek. — С. 30, 31, 126, 127.

[182] *ALG*. — Т. 2. — С. 496.

[183] Þá réð konungr fyrir Garðaríki er Hálfdan hét, вид. Detter. — С. 31 = Rafn. *AR*. —Т. 1. — С. 224 = вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 4. — С. 106, 108, 130.

[184] Sá atburðr gerðist í Garðaríki, at Hálfdan konungr andaðist ok eftir þat tóku þeir ríkit, sem ekki váru til komnir, вид. G. Jónsson. — Т. 4. — С. 175.

[185] Див.: *GAL*. — Т. 2. — С. 541.

[186] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 328. Див.: *Bósa saga*, вид. Jiriczek. — С. 62.

[187] Вид. G. Jónsson. — С. 417 = вид. Rafn. — С. 652.

[188] Ibid. — С. 422—424 = вид. Rafn. — С. 156—160.

[189] *ALG*. — Т. 2. — С. 499.

[190] *Sturlaugs saga*, вид. G. Jónsson. — С. 167 = вид. Rafn, *Fas*. — Т. 3. — С. 592. В «Сазі про Грольва Пішохода» королівство Стурлявґа називається Грінґарікі, вид. G. Jónsson. *FSN*. — С. 173 = вид. Rafn, *Fas*. — Т. 3. — С. 248.

[191] Вид. G. Jónsson. — С. 139 = вид. Rafn. — С. 616—617.

[192] Ibid. — С. 150 = вид. Rafn. — С. 626.

[193] *FSN*, т. 2. — С. 132 = вид. Rafn. — С. 618.

[194] Metzenthin. *Die Länder- und Völkernamen im altisländischen Schrifttum*. — Pennsylvania, 1945. — С. 44 а.

[195] Вид. G. Jónsson. — С. 153 = вид. Rafn. — С. 640.

[196] Ibid. — С. 147 = вид. Rafn. — С. 633.

[197] Ibid. — С. 155, 159 = С. 638—639, 645.

[198] Ibid. — С. 153, 159 = С. 640, 646.

[199] Ibid. — С. 160 = С. 646.

[200] Ibid.

[201] Див. с. 564 цього тому.

[202] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 8.

[203] Див. с. 373 цього тому.

[204] Див.: Imre Boba. *Nomads, Northmen and Slavs*. — The Hague, 1968. — С. 92—98. Див. с. 371 цього тому.

[205] *ALG*. — Т. 2. — С. 542.

[206] Helen Damico. — Med. Scand., 1993. — С. 638.

[207] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 397 = вид. Rafn. — С. 424.

[208] Ibid. — С. 381 = С. 427.

[209] Ibid. — С. 395 = С. 436.

[210] Ibid. — С. 397 = С. 439.

[211] Ibid. — С. 398 = С. 440.

[212] *GAL*. — Т. 2. — С. 540.

[213] Вид. G. Jónsson. *FSN*. — Т. 3. — С. 1 = вид. Rafn, *Fas*. — Т. 2. — С. 383.

[214] Ibid. — C. 12 = C. 396. Див.: *Metzenthin.* — C. 102—103 і Ernst Schwarz. *Germanische Stammeskunde.* — Heidelberg, 1956. — C. 156.

[215] K. Malone. *Widsith.* — Kbh., 1962. — C. 202.

[216] Вид. G. Jónsson. — C. 14 = вид. Rafn. — C. 397.

[217] Ibid. — C. 7, 8, 10, 25, 30, 41 і далі.

[218] Ibid. — C. 16, 19, 57, 59.

[219] Вид. J. Olrik і H. Ræder. — T. 1. — C. 203—205; Див.: P. Herrmann. *Heldensagen.* — C. 500—511.

[220] *GAL.* — T. 2. — C. 481—483.

[221] *Saxo,* вид. J. Olrik і H. Ræder. — T. 1. — C. 391, 396.

[222] Вид. Detter. — C. 83 (Húnaland-Húnakappi). — C. 85. = вид. G. Jónsson. *FSN.* — T. 1. — C. 389, 396.

[223] *ALG.* — T. 2. — C. 488—490.

[224] Про цих осіб див.: Landnámabók (*ÍF.* — T. 1). — C. 150—151; Heimskringla (*ÍF.* — T. 26). — C. 60; *Geirmundar þáttr heljarskinns*, в *Sturlunga saga*, вид. G. Jónsson. — T. 1. — 1954. — C. 1—10; див. також видання саґи за редакцією Леруа Ендрюса, с. 7—9.

[225] Вид. Le Roy Andrews. — C. 80, вид. G. Jónsson. *FSN* 2; 100.

[226] *ÍF.* — T. 1:1. — C. 150.

[227] Вид. Le Roy Andrews. — C. 77; пор. *AR.*—T. 1.— C. 86 = вид. G. Jónsson. *FSN.* — T. 2. — C. 98.

[228] Вид. Le Roy Andrews. — C. 78; пор. *AR.* — T. 1. — C. 86.

[229] Ibid.

[230] Ibid.

[231] Ibid. = вид. G. Jónsson. *FSN.* — T. 2. — C. 99. K. Тіандер висунув здогад, що перша частина назви Garðeyjargeimr (-hólmr) була перекрученням первісної назви *(G)Vardey, яка позначала Північний Льодовитий океан за Нордкапом («Поездки скандинавов...», с. 283 і далі).

[232] У своєму есе про джерела та історичність цієї саґи Леруа Ендрюс пише так: «Das Endergebnis unserer Untersuchungen ist, dass absolut nichts geschichtliches sich in der Saga, findet, mit Ausnahme von einzelnen Namen — was übrigens von eines *Fornaldarsaga* zu erwarten war» (с. 44).

[233] Christopher Tolkien. *Introduction to The Saga of King Heidrek the Wise.* — C. XXIX—XXXI; Omeljan Pritsak. Hervarar saga ok Heiðreks Konungs // *Med. Scand.*, 1993. — C. 283.

[234] Див.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 242—276 та «Бібліографію», с. 907—914.

[235] Omeljan Pritsak. Hlǫðskviða // *Med. Scand.*, 1993. — C. 286—287.

[236] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — C. 28—30.

[237] Ibid. — C. 45.

[238] Про Harvaða fjoll див.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 252—253.

[239] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — C. 46. Про Рейдґоталанд, Гуналанд та Ґардарікі див.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 265—271.

[240] Про Дампстадір та Аргеймар див.: *Походження Русі.* —T. I. — C. 259—262.

[241] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — C. 46.

[242] G. Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — С. 226, прим. 7 і 8.

[243] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — С. 53. Про Мюрквід див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 261—263.

[244] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 263—264.

[245] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — С. 2.

[246] Див. вступ Хр. Толкіна до *«Саґи про короля Гейдрека мудрого».* — С. XXIV—XXV, та *Походження Русі.* — Т. І. — С. 264—265.

[247] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 191.

[248] Ibid. — С. 265.

[249] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — С. 66.

[250] Ibid. — С. 67—68.

[251] Ibid. — С. 59, прим, 1.

[252] Ibid. — С. 59.

[253] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 189.

[254] Вид. і переклад Chr. Tolkien. — С. 67—68. Дані Сноррі обговорюються у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 285—286.

[255] Вид. Kemp Malone. *Widsith.* — Kbh., 1962. — Текст с. 17 (86v 1. 12—15) і с. 26 (119—122). Примітки с. 102—105.

[256] Див. с. 371 цього тому.

[257] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — С. 21—29.

[258] *SUGNL.* — Т. 40. — Kbh., 1913—1916. — С. XLIII. Але Фіннбоґі Ґудмундссон не включив *«Гверсу»* у своє видання «Саґи про Оркнеї»: *Orkneyinga saga* (*ÍF.* — Т. 34. — Rvík., 1965).

[259] *ALG.* — Т. 2. — С. 518.

[260] *Flat.* — Т. 1. — С. 24.

[261] Hann var hermadr mikill ok heriadi vida um Austrveg. *Flat.* — Т. 1. — С. 24.

[262] Þar drap hann þann konung er Sigtrygg het i einvigi, hann geck at eiga Alfnyiu dottur Eymundar konungs or Hólmgardi. *Flat.* — Т. 1. — С. 24; пор. *AR.* — Т. 1.— С. 217.

[263] *Flat.* — Т. 1. — С. 25.

[264] *ALG.* — Т. 2. — С. 479—481. Див. також Jan de Vries. Die historischen Grundlangen des Ragnarssaga lóðbrókar, *ANF* 39 (1923), 244.

[265] Вид. Olsen, *SUGNL.* —Т. 36. — С. 136, 168 = англ. переклад M. Schlauch. — С. 250—251 ; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 87—88. Як розповідається в його сазі, Раґнар мав двох жінок: Тору, дочку Герруда, ярла Ґаутландського, яка рано померла (вид. Olsen. — С. 116, 121 = англ. переклад M. Schlauch. — С. 191—192); друга його жінка, Крака зі Спанґарейду в Південній Норвегії (тобто з місцевості, що, ймовірно, була, як того вимагала оркнейська традиція — див. *ALG.* — Т. 2. — С. 39 — первісною батьківщиною ярла Рьоґнвальда Кольссона Калі (пом. 1158 р.), доводилася в «реальності» [саґи] (тобто згідно з уявленням про *nobless oblige* оповідача саґи: оскільки Раґнар був героєм *par excellence* ери вікінґів, він мусив бути спорідненим з головними героями попередніх епох) дочкою головного героя епосу про Нібелунгів Сіґурда Фавнісбані Сіґмундарсона та Брюнгільд Будладоттір (вид. Olsen. — С. 135 = англ. переклад M. Schlauch. — С. 226). Вона змінила своє ім'я на Рандалін.

Згідно з *Gesta Danorum* Саксона Граматика (традиція Скйолдунґів), ім'я матері Гвітсерка було Суанлоґга; вона стала третьою (з чотирьох) жінкою Раґнара (вид. Olrik та Ræder. — С. 255).

[266] Згідно з традиціями, яких дотримувався Саксон Граматик (див. прим. 265), та «Окремий сюжет (þáttr) про сина Раґнара».

[267] Див. с. 76 цього тому.

[268] Вид. Guðnason. — С. 49, 51, 57.

[269] Ibid. — С. 60.

[270] Ibid. — С. 52, прим. 12.

[271] Ibid. — С. 52—53.

[272] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 510, 513, та Екскурс V.

[273] Вид. Guðnason. — С. 53.

[274] Вид. F. R. Schröder. — С. 116—117. Про Кірялаланд (Карелію) див.: Джаксон Т. *Королевские саги.* — С. 204—205.

[275] Вид. Guðnason. — С. 65.

[276] Ibid. — С. 60. Звичайно ж, Кенуґард — це ще не Київ Володимира — Ярослава (980—1054), а фризійський Квентовік (Quentovic); див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 239.

[277] Вид. Guðnason. — С. 62, 65.

[278] Ibid. — С. 65. Про назву Læsir див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 333.

[279] Вид. Guðnason. — С. 64.

[280] Не у виданні Ґуднасона; див.: вид. G. Jónsson. *FSN.* — Т. 1. — С. 299.

[281] Вид. Guðnason. — С. 78—79.

[282] Ibid. — С. 79.

[283] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — Chria., 1860. — С. 359—362.

[284] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — С. 359 = англ. переклад Пальссона—Едвардса. — С. 143.

[285] Ibid. — С. 359 = англ. переклад. — С. 143.

[286] Ibid. — С. 360—361 = англ. переклад. — С. 143.

[287] Вид. G. Jónsson. — С. 348.

[288] Див. с. 392 цього тому.

[289] *ALG.* — Т. 2. — С. 478.

[290] Вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — Chria., 1860. — С. 346—359.

[291] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 346 = вид. Wilken. — С. 236.

[292] *Flat.* — Т. 1. — С. 347 = вид. Wilken. — С. 237.

[293] *Flat.* — Т. 1. — С. 347 = вид. Wilken. — С. 238.

[294] *Flat.* — Т. 1. — С. 353 = вид. Wilken. — С. 250; пор. *AR.* — Т. 1. — С.212.

[295] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — Chria., 1860. — С. 275—283 = вид. S. Nordal. — Akranes, 1944—1945. — С. 304—313.

[296] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 275; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 234.

[297] *Flat.* — Т. 1. — С. 276—277.

[298] Ibid. — С. 277—278; пор. *AR.* — Т. 1. — С. 234.

[299] Ibid. — С. 278.

[300] Ibid. — С. 279. Див. с. 381 і 394 цього тому.

[301] Див. с. 372 цього тому.

[302] Вид. G. Jónsson. — С. 321 = англ. переклад. — С. 123.

[303] Про подорож Торкілля див.: P. Herrmann. *Heldensagen.* — C. 583—608; про подорож Тора до Утґардалокі див.: *Edda Snorra Sturlusonar.* Codex Wormianus, вид. Finnur Jónsson. — Kbh. — Kria., 1924. — C. 34—41 = англ. переклад J. S. Young. — C. 70—80.

[304] Вид. G. Jónsson. *FSN*, 4. — C. 324—327 = англ. переклад. — C. 125—128.

[305] У «Сазі про Інглінґів» Сноррі написано, що вхід до Потойбічного Світу був at Steini — «у великому маєтку Стейн [у Швеції]».

[306] Вид. G. Jónsson. — C. 322 = англ. переклад. — C. 123.

[307] Ibid. — C. 326 = англ. переклад. — C. 127.

[308] Ibid. — C. 328 = англ. переклад. — C. 128.

[309] Ibid. — C. 329 = англ. переклад. — C. 128—129.

[310] Ibid. — C. 329 = англ. переклад. — C. 129.

[311] Ibid. — C. 330 = англ. переклад. — C. 130.

[312] Див.: *Edda Snorra Sturlusonar*, вид. F. Jónsson. — C. 60, 66 (Vímur), c. 60, 65 (Geiröðargarðar).

[313] *Edda Snorra.* — C. 66.

[314] Вид. G. Jónsson. — C. 341 = англ. переклад. — C. 138.

[315] Ibid. — C. 342—343 = англ. переклад. — C. 139.

[316] Ibid. — C. 343 = англ. переклад. — C. 139.

[317] *ALG.* — T. 2. — C. 540.

[318] Існує також окреме видання: Richard Harris. *Hjálmþérssaga*: A Scientific Edition, Diss. Univ. of Iova, 1970.

[319] *ALG.* — T. 2. — C. 540.

[320] Вид. G. Jónsson. — C. 179 = вид. Rafn. — C. 453.

[321] Ibid. — C. 190 = C. 465. Див. ще: Походження Русі. — T. 1. — C. 690.

[322] Див.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 699; див. також Metzenthin. *Die Länder- und Völkernamen.* — 1991. — C. 68.

[323] *ÍF.* — T. 26. — C. 10.

[324] Див. с. 442 цього тому.

[325] Siegfried Beyschlag. *Konungasögur.* — C. 99—111. В *«Morkinskinna»* доісторичного минулого немає, оскільки опис там починається від тих подій, які сталися вже після смерті Олава Святого (в 1030 р.).

[326] *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 27 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 15.

[327] Тобто до Світйод ін мікла, див.: *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 22, та кн. *Походження Русі.* — T. I. — C. 699.

[328] *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 27 = англ. переклад. — C. 15.

[329] Ibid. — C. 27—28 = англ. переклад. — C. 15—16.

[330] Я пропускаю тут станцу Тйодольва.

[331] Англ. переклад. — C. 15; див. також с. 406 цього тому.

[332] *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 28—29 = англ. переклад. — C. 16—17.

[333] Я пропускаю тут станцу.

[334] *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 35—36 = англ. переклад. — C. 21. Про Даґа див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — C. 48—51.

[335] *Hkr.* — T. 1 (*ÍF.* — T. 26). — C. 36 = англ. переклад. — C. 21. Голландер

перекладає це «у східних краях». Цю фразу тут, проте, треба розуміти або як «в Аустрвеґу», або як «у східних прибалтійських землях».

[336] Вид. G. Storm. — С. 99.

[337] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 37—38 = англ. переклад. — С. 22. Про Аґні див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — С. 48—51.

[338] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 38—39 = англ. переклад. — С. 22—23.

[339] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 53—54 = англ. переклад. — С. 31—32. Про Оттара див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — С. 76.

[340] Я пропускаю відповідну станцу.

[341] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 60 = англ. переклад. — С. 34. Про Сьольві див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — С. 76.

[342] Я пропускаю відповідну станцу.

[343] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 61 = англ. переклад. — С. 35. Про Інґвара див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — С. 76. Щодо *Stein* див. с. 403 цього тому.

[344] Вид. G. Storm. — С. 101.

[345] Цю станцу можна знайти у кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 309.

[346] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 62 = англ. переклад. — С. 36. Про Енунда див.: Beyschlag. *Konungasögur.* — С. 78—79. Станца Тйодольва дається у кн. *Походження Русі.* — Т. І. — С. 309.

[347] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 72 = англ. переклад. — С. 44. Див. також *Походження Русі.* — Т. І. — С. 189, 253, 254.

[348] Ibid. — С. 91—92 = англ. переклад. — С. 57.

[349] Про Гаральда Світловолосого див.: Ruth Mazo Karras. Haraldr hárfagri («fair hair») Hálfdanarson // *Med. Scand.*, 1993. — С. 267—268.

[350] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 134—135 = англ. переклад. — С. 86.

[351] Син Рьоґнвальда, ярл Мерру, друг короля Гаральда.

[352] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 123 = англ. переклад. — С. 78—79.

[353] *Ágrip*, вид. F. Jónsson (*ASB.* — Т. 18). — С. 2. Див. GAL 2: 257.

[354] *Ágrip.* — С. 2, прим. 1—6; пор.: *ALG.* — Т. 2. — С. 257.

[355] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 125—127 = англ. переклад. — С. 80—81; пор. *Ágrip*, вид. F. Jónsson. — С. 3—4.

[356] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 125—127 = англ. переклад. — С. 80—81. Пор. *Ágrip*, вид. F. Jónsson. — С. 3—4.

[357] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 134 = англ. переклад. — С. 85—86.

[358] Ibid. — С. 138 = англ. переклад. — С. 88.

[359] Ibid. — С. 134—135 = англ. переклад. — С. 86.

[360] Див. с. 370 цього тому.

[361] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 135—136 = англ. переклад. — С. 86—87. Насправді королева Ґуннгільд була дочкою данського короля Гаральда Синьозуба (пом. бл. 986 р.). Гальвдан Кут відгадав причину, з якої Ґуннгільд перетворилася в саґах на люту відьму, — як така вона мала мати фінське походження... Halvdan Koht. *The Old Norse sagas.* — New York, 1931. — С. 126—127.

[362] Вид. Ó. Halldórsson. — Т. 1. — С. 8—10 = англ. переклад Дж. Сефтона. — С. 5—7.

[363] Вид. F. Jónsson. (*SUGNL.* — Т. 30). — С. 30. Пор. *AR.* — Т. 2. — С. 92.

[364] Про Ґлума та його пісні див.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 309—310.

[365] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 140 = англ. переклад. — С. 89—90.

[366] *Hkr.* — Т. 2 (*ÍF.* — Т. 27). — С. 425—426 = вид. O. A. Johnsen та J. Helgason. — Т. 1. — С. 10—11.

[367] Вид. Ó. Haldórsson. — Т. 1. — С. 10—11 = англ. переклад Дж. Сефтона. — С. 7—8.

[368] Про Гакона ґоді див.: Daphne L. Davidson. Hakon góði («the good») Haraldsson // *Med. Scand.*, 1993. — С. 257—258.

[369] *Hkr.* — Т. 1 (*ÍF.* — Т. 26). — С. 162 = англ. переклад. — С. 103.

[370] Ibid. — С. 176 = англ. переклад. — С. 113—114.

[371] Вид. F. Jónsson. (*SUGNL.* — Т. 30). — С. 31. Пор. *AR.* — Т. 2. — С. 92.

[372] Ibid. — С. 57. Пор. *AR.* — Т. 2. — С. 92.

[373] *Hkr.* —Т. 1 (*ÍF.*— Т. 26). — С. 213—214 = англ. переклад. — С. 137—138.

[374] Ibid. — С. 216—217 = англ. переклад. — С. 139—140.

[375] Вид. Bjarni Einarsson (*ÍF.* — Т. 19). — С. 95—126.

[376] Ibid. — С. 103—104.

[377] *Hkr.* — Т. 2 (*ÍF.* — Т. 27). — С. 432.

[378] Ibid. — С. 433.

[379] Вид. B. Einarsson (*ÍF.* — Т. 19). — С. 103.

[380] Див.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 310.

[381] Вид. Ó. Haldórsson. — Т. 1. — С. 64 = англ. переклад Дж. Сефтона. — С. 44. Пор. *AR.* — Т. 2. — С. 92—93.

[382] Див. с. 279 цього тому.

[383] Про Саксона Граматика та про його дослідження див.: Eric Christiansen. Saxo Grammaticus // *Med. Scand.*, 1993. — С. 566—569.

[384] Див.: Franz Blatt у Prolegomena до його Saxo Lexicon у Olrík i Ræder. Saxonis Gesta Danorum. — Т. 2. — Kbh., 1957. — С. V—XXVII; Paul Herrmann. *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus.* — Leipzig, 1901. — Ч. 1. — С. 444—492; Franz Blatt. *Fra Cicero til Copernicus.* — Kbh., 1940. — С. 32—36.

[385] Вид. Olrik i Ræder. — С. 108—139. Див. також: Joaqín-Martinez Pizarro. Eiríks þáttr málspaka: Some conjectures on the source of Saxo's Ericus Disertus // *Saxo Symposium.* — С. 105—119.

[386] Стосовно Інґялдсквадет див.: *ALG.* — Т. 1. — С. 66; Т. 2. — С. 166; A. Olrik. *Heroic legends.* — С. 15—16, 21—22, 101, 168, 202, 204, 324, 367; Paul Herrmann. *Heldensagen.* — С. 480. Пор. характеристику, яка дається Всеволодові Ярославичу, князю Київському (1078—1093) в *ПВЛ*: «...І почав він любити молодших дружинників, збирав їх до себе на раду; вони ж стали напоумлювати князя, щоб він одкинув дружину свою старшу, і люди не могли домогтися правди княжої» (*Повість минулих літ.* Науковий керівник видання Д. С. Лихачов, переказ В. Близнеця. — К., 1982. — С. 137).

Як показав М. Д. Присьолков у своїй *Истории русского летописания*

XI—XV вв. (Л., 1940. — С. 18—19), ця лебедина пісня старих воїнів (дружинників старої когорти) була написана Янем Вишатичем.

Про Старкада див.: A. Olrik. *Heroic legends.* — С. 4—6, 16, 77, 171—172, 499; Paul Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 417—467 і *ALG.* — Т. 2. — С. 165—167.

[387] Див. с. 378 цього тому.

[388] Вид. Olrik та Ræder. — С. 203—205; див.: Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 504—509.

[389] Ibid. — С. 214—222; див.: Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 534—552 і с. 389 цього тому.

[390] Вид. Olrik та Ræder. — С. 230—235; див.: A. Olrik. *Heroic legends.* — С. 18 (прим.).—С. 25—26, 43, 346; Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 568—577. Усі традиції про Ерманаріха зібрані й опубліковані в англійському перекладі в G. N. Garmonsway та Jacqueline Simpson. *Beowulf and its Analogies.* — London—New York, 1968. — С. 265—285.

[391] Вид. Olrik та Ræder. — С. 238— 247; див.: Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 583—608.

[392] Див. с. 253 цього тому.

[393] Вид. Olrik та Ræder. — С. 73, 1.35; 76,1.5; 126,1.3; 127, 1.27; 129,1.16; 134, 1. 2—3; 155, 1.7; 218, 1.2.16; 221, 1.12; 223, 1. 35; 230, 1.8—12; 230,1.30; 232, 1.38; 233, 1.22; 267, 1.22. Див. також: Sclava manus. — С. 214, 1.31.

[394] Вид. Olrik та Ræder. — С. 214, 1.29; 223, 1.36 (не дається в Покажчику).

[395] Ibid. — С. 47, 1.8—9; 1.126, 1.21; 1.208, 1.35—36.

[396] Ibid. — С. 230.

[397] В історичній частині своєї праці (кн. X—XVI), де назва «Ruscia» згадується лише один раз (вид. Olrik та Ræder. — С. 333, 1.3), а «Rutheni» — тричі за роки 942—1185 (вид. Olrik та Ræder. — С. 308, 1.24; 393, 1.6; 399, 1.29), Саксон описує річкову подорож данського короля Ейріка Свейнссона (1095—1103) через покриту лісами Русь до Константинополя: «Ericus petitam navigio Rusciam terrestri permensus itinere, magna Orientis parte transcursa, Byzantium veniebat» (вид. Olrik та Ræder. — С. 338). Тут вочевидь йдеться про Дніпровський шлях. Ейрік вибрався на прощу до Єрусалима, але помер у дорозі на острові Кіпр.

[398] Вид. Olrik та Ræder. — С. 105, 107, 129—133; пор. Herrmann. *Heldensagen.* — С. 356—360.

[399] Ibid. — С. 257, 1.19 (не дається в Покажчику).

[400] Пор. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 643—646. Крім того, у Саксоновій *«Gesta»* вже використовується новий (після 1186 р.) термін для позначення варварів — Blacmanni (вид. Olrik та Ræder. — С. 191, l. 22—31). Альв, син данського короля Сіґара, знищив їхній флот (насправді ніякого флоту у волохів не було!) в замерзлій вузькій затоці (вид. Olrik та Ræder. — С. 190—192). У саґах ми зустрічаємо форму Blǫkumannaland. Див.: Походження Русі. — Т. 1. — С. 412—413 та Metzenthin. — С. 12—13.

Безперечно, що назва Blacmanni (волохи) з'являється в історичних джерелах після успішної революції братів Асенів у Дунайській Болгарії (1186 р.). Асени дістали підтримку головним чином від команів (половців)

та волохів. «Франки» зустріли в них запеклих ворогів під час Четвертого хрестового походу, як можна бачити з мемуарів Жофруа де Вільардуена (бл. 1160—1213 рр.). Див. його «Спогади про хрестові походи», англійський переклад сера Френка Т. Марціелса: Sir Frank T. Marzials. — New York, 1958. — С. 92—95, 101—102, 104, 107—111, 122, 126, 130.

401 Вид. Olrik та Ræder. — С. 390, 1.20—22.

402 Ibid. — С. 138, 1.1; 258, 1.1—2; 133, 1.6; 135, 1.7.

403 Ibid. — С. 138, 1.1.23; 240, 1.4 (ulterior Byarmia), 258, 1.3; пор. Biarm-i (-enses) 30, 1.33; 31, 1.9—11; 65, 1.19; 138, 1.23—24; 153, 1.36; 228, 1.9; р. 257, 1.24—34; 257, 1.38—258, 1.3; 258, 1.26—27.

404 Вид. Olrik та Ræder. — С. 65, 1.19—36. Ісландська форма його імені була Gusir; про нього див. с. 345 цієї книжки.

405 Пор. вид. Olrik та Ræder. — С. 138—139.

406 Вид. Olrik та Ræder. — С. 242—243.

407 Bi(y)armenses / Biarmi, вид. Olrik та Ræder. — С. 30, 1.33; 31, 1.9—11.

408 Ibid. — С. 65, 1.19.

409 Ibid. — С. 138, 1.22—23.

410 Ibid. — С. 239—247.

411 Вид. Olrik та Ræder. — С. 24, 1.33; 129, 1.14; 155, 1.6—7.

412 Ibid. — С. 38, 1.1—18; 70, 1.9; 130, 1.27—30, 38—39; 153, 1.23—33; 202, 1.8; 203, 1.20—24; 257, 1.21; 260, 1.23. Пор. Rutenus. *Cognomen Regnaldi regis.* — С. 217, 1.10—11; R. classis. — С. 130, 1.20—25; R. exercitus. — С.73,1.30; R. gens. — С. 38, 1.1; R. rex. — С. 257, 1.11—21; Rutenicum bellum. — С. 42, 1.20.

413 Ibid. — С. 38, 1.18—19; 129, 1.18; 132, 1.32; 133, 1.9; 143, 1.2, 28; 153, 1.22—35; 155, 1.10, 16; 203, 1.21; 205, 1.9; 260, 1.18.

414 Ibid. — С. 132, 1.24; 133, 1.7; 135, 1.8; 227, 1.28. Пор. Estones. — С. 151, 1.31; 217, 1.30. Естони також згадуються в історичній частині «Gesta Danorum». — С. 319, 1.6; 477, 1.40—480, 1.16; 541, 1.16. Див. також: *Estonica trophaea.* — С. 315, 1.8. Пор. *ПВЛ.* — Т. І. — С. 13.

415 Ibid. — С. 132, 1.24. У Покажчику до цього видання естонська Оландія помилково ототожнена із шведським островом Еланд; пор. Herrmann. *Heldensagen.* — С. 213 і с. 502 в (Index).

416 Вид. Olrik та Ræder. — С. 218, 1.2; 233, 1.12. Пор. Livicus — прізвисько Ґера, воїна Гаральда — hyldetan. — С. 215, 1—6.

417 Sangali: вид. Olrik та Ræder. — С. 155, 1.8; Semgalla: вид. Olrik та Ræder. — С. 227, 1.29.

418 Вид. Olrik та Ræder, Curetia: С. 132, 1.24 (в Покажчику номер рядка помилково дано як 13; Curetes: С. 23, 1.31; 37, 1.5—36; 73, 1.33—35; 155, 1.7; 217, 1.30; 227, 1.21; 232, 1.30; Curi: С. 257, 1.36. Ця назва зустрічається також у історичних частинах: С. 319, 1.6; 478, 1.1 — 480, 1.16.

419 Вид. Olrik та Ræder. — С. 155, 1.8; 232, 1.30; 257, 1.36. Ця назва зустрічається також у історичній частині: С. 274, 1.1—16; 319, 1.6. Там також з'являється назва території: Sembia. — С. 274, 1.10; 285, 1.29—34. Пор. також Sembica trophaea. — С. 315, 1.8. Пор. Ad. Stender-Petersen. La conquête

Danoise de la Samlande et les Vitingi Prussiens. — Varangica — Aarhus, 1953. — C. 43—63.

[420] Вид. Olrik та Ræder. — С. 132, 1.24.

[421] Ibid. — С. 155, 1.6—7.

[422] За двадцять п'ять миль на південний захід від Ґробіна на річці Барта (сьогоднішня Литва) лежала «шведсько-ґотландська» колонія Апулія (сучасна Апуоле), яка існувала в один історичний період із Ґробіном (Vita Anskarii: Seeburg), див. Foote та Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 219.

Після падіння Ґробіна на початку IX ст. його місце було зайняте Віскіавтеном у затоці Курланд, попередником сучасної Клайпеди/Мемеля. G. Jones. *The Vikings.* — Oxford, 1968. — С. 244 і J. Brøndsted. *The Vikings.* — London, 1960. — С. 19—20. Див. також с. 490, 513, 591 і 620 цього тому.

[423] Щодо Трусо див.: Foote та Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 218, 219, 224, 225 та J. Brøndsted. *The Vikings.* — С. 40, 41, 149, 158—159.

[424] Вид. Olrik та Ræder. — С. 38, 1.27—35.

[425] Ibid. — С. 133.

[426] Ibid. — С. 133, 1.4—5.

[427] Мугуревич Е. С. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.* — Рига, 1965. — С. 22—23.

[428] Причина, чому Саксон дає прізвисько «Ruthenus» для Regnaldus, розглядається на с. 389 цього тому.

[429] Вид. Olrik та Ræder. — С. 215, 217. Данам допомагали також Sclavii (західні, балтійські слов'яни) та сакси (Saxones), вид. Olrik та Ræder. — С. 217— 218.

[430] Ibid. — С. 129, 1.14.

[431] Ibid. — С. 130, 1.38.

[432] Ibid. — С. 133, 1.4.

[433] Ibid. — С. 129—130.

[434] Див. с. 187, 228, 247 цього тому.

[435] Вид. Olrik та Ræder. — С. 105—107, 112—117, 122, 129—132. В «Сазі про Гервьор» гунського короля звуть Гумлі, його супротивником там виступає Анґантюр III, король Райдґоталанду, який не хотів ділити своєї спадщини із своїм напівбратом, онуком Гумлі (див. с. 378 цієї книжки). В «Історії данів» Саксона Граматика прапрадід Анґантюра, пірат-герой Анґрімус (Анґрім із «Саґи про Гервьор»), епізодично згадується як васал Фротона III.

[436] Вид. Olrik та Ræder. — С. 130. Головною причиною було те, що кораблям Олімара бракувало оперативної мобільності легких данських суден. Саксон пише: «quippe Rutenorum navigia incomposita minusque ob granditatem ad remigium habilia videbantur», вид. Olrik та Ræder. — С. 130.

[437] Ibid. — С. 133, 1.7.

[438] Procul Ruscia, вид. Olrik та Ræder. — С. 129, 1.18.

[439] Ibid. — С. 132, 1.24.

[440] Ibid. — С. 132, 1.26—27.

[441] Ibid. — С. 132, 1.32.

[442] Ibid. — С. 132, 1.37—39.

[443] *ПВЛ.* — Т. І. — С. 11—12.

[444] Див. цей том, с. 425 та *Походження Русі.* — Т. І. — С. 294—295.

[445] Див.: Pritsak O. From the Säbirs to the Hungarieas // *Studies in Medieval Eurasien History.* — № V. — London, 1981.

[446] Після перемоги Фротон III роздав свої королівства: Олімар одержав (мабуть, знову) Голмґардію (Новгород), Еневові дісталася Кеноґардія (Київ), а Гун II отримав Саксланд (Північну Німеччину). Дімар узяв шведські провінції Гельсінґя, Ярнбері (Даларну) та Ямті разом з обома Лапландіями. Всі ці королівства мусили сплачувати щорічну данину. Вид. Olrik та Ræder. — С. 133, 1.3—10.

[447] Скориставшися з нагоди, яку надала йому війна між шведами й ґотами, васал Фротона III Ерік Дісертус — справжній герой саґи — підкорив Швецію. Він одержав її як ленне володіння й був проголошений королем; він також одержав Фіннію та Естонію, але мусив сплачувати щорічну данину, вид. Olrik та Ræder. — С. 135, 1.7.

Тепер кожен правитель у Східній Європі визнавав верховенство Фротона III, за винятком двох: Еґтера, короля Бярмії, та Тенгілля, короля Фіннмаркії, вид. Olrik та Ræder. — С. 138, 1.1—2. Коли шведський герой Арнґрім прийшов до Еріка проситися на службу, останній порадив йому завдати воєнної поразки одному з бунтівних правителів, бо така перемога дала б змогу Арнґрімові стати зятем Фротона. Арнґрім прислухався до цієї поради й одружився з дочкою Фротона Офурою, вид. Olrik та Ræder.— С. 137—138.

[448] Ibid. — С. 24.

[449] Ibid. — С. 38—39; пор. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 124—131.

[450] Вид. Olrik та Ræder. — С. 24, 1.24—29; пор. Ad. Stender-Petersen. La tradition Hellespontiaque chez Saxo. — Varangica — Aarhus, 1953. — С. 199—216.

[451] Вид. Olrik та Ræder. — С. 24; пор. Ad. Stender-Petersen. *Die Varängersage als Quelle der altrussischen Chronik.* — Aarhus—Leipzig, 1934. — С. 127—155.

[452] Вид. Olrik та Ræder. — С. 37.

[453] Ibid. — С. 38, 1.1.

[454] Фротон I потопив кораблі ворога, звелівши своїм воїнам підкрастися до них і пробити дірки в їх днищах.

[455] Навколо міста текла глибока річка; Фротон наказав своїм людям викопати канали й відвести її в нове річище. Старе річище пересохло, і місто стало безборонним. Вид. Olrik та Ræder. — С. 38.

[456] Не маючи сили розбити короля Палтіски (Полоцька) Веспасія, Фротон відступив і звелів поширити чутку про свою смерть. Веспасій утратив пильність, і після цього дани без особливих труднощів удерлися в місто. Вид. Olrik та Ræder. — С. 38; пор. Ad. Stender-Petersen. *Die Varängersage.* — С. 88.

[457] Вид. Olrik та Ræder. — С. 38, 1.35.

[458] Навчений гірким досвідом, Гандван звелів повбивати всіх птахів,

але Фротон застосував нову хитрість: переодягнувшись жінкою, він увійшов у столицю ворога й розвідав, як можна вночі відчинити браму. Вид. Olrik та Ræder. — С. 38—39; пор. Ad. Stender-Petersen. *Die Varängersage.* — С. 87.

[459] Пор. Alfred Holder-а вид. *Gesta Danorum.* — Strassburg, 1886, Index. — С. 678 a, s.v., вид. Olrik та Ræder, Index. — С. 571a і Herrmann-а німецький переклад. *Heldensagen.* — Т. 1, Index. — С. 496 а і карта.

[460] Див. Manfred Hellmann. *Das Lettenland in Mittelalter.* — Münster—Kiel, 1954. — С. 202—204.

[461] *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski.* — Warszawa, 1960. — С. 125—131, 134, 139.

[462] Янин В. Л. *Денежно-весовые системы русского средневековья.* — М., 1956. — С. 86.

[463] Плетнева С. А. *От кочевий к городам.* — М., 1967. — С. 28—30.

[464] Див.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 263—264.

[465] Святые Горы, див.: *Книга Большому Чертежу* [1627] / Вид. К. Н. Сербиной. — М.—Л., 1950. — С. 64, 65, 75.

[466] Вид. Olrik та Ræder. — С. 153, 1.33. Ім'я Флоккус збереглося в скандинавській традиції як ім'я фінського (-лопарського) правителя Флокі фінаконунґр (див.: *Hálfdanar saga Eysteinssonar*, вид. F. R. Schröder (Halle a. d. S., 1917). — С. 116, прим. 21.

[467] Якщо вірити П. Геррманнові, Вінус Саксона Граматика — це не давньоскандинавський **Vinr* («друг»), а радше простежується назад до **vínu*, епоніма річки (Західної) Двіни, «livländisch» Vēn або Vēna; Вінус символізує вікінґські походи на Схід, і тому Старкатер мусив розпочати свою подорож із країни курів, що на річці Двіна. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 437.

[468] Вид. Olrik та Ræder. — С. 155, 1.7; див. також с. 227, 1.27.

[469] Ibid. — С. 155, 1.9—20; див.: с. 228, 1.7. Вісіннус (= давньоскандинавському Visinn, пор. с. 565 цієї праці та P. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 437—438) був чаклуном. Старкатер знайшов спосіб позбавити його чародійної сили, переміг його в битві й убив. Наступними супротивниками Старкатера (тут Саксон, ймовірно, додав до саґи витвір власної фантазії) були два велети: один у Візантії (gigas apud Byzantium) на ім'я Танна (вид. Olrik та Ræder. — С.155, 1.21—22; це той самий Танні інн гандраммі з «Heiðarvíga saga», пор. P. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 437); другий — у Польщі, богатир, якого дани звали Васце (П. Геррманн пов'язує це ім'я з Ваці, згадуваним у «Сазі про Грольва Пішохода», див.: *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 437, німці — Вільцсе (вид. Olrik та Ræder. — С. 155, 1.24— 25). Звідси й назва добре відомого західнослов'янського племінного союзу — вільці/велетаби; див. с. 631 цього тому.

[470] Вид. Olrik та Ræder. — С. 155, 1.9—12.

[471] Перша частина цієї назви має варіант *hana,* вид. Holder. — С. LXIX, 187; вид. Olrik та Ræder. — С. 155, прим. 10. /h/, безперечно, було або неправильно прочитане, або неправильно витлумачене як /v/. Ми розглядаємо варіант *vana*, керуючись такими міркуваннями. Давньоскандинавські

племена мали два протилежні класи богів: *ás-* (множ.. Æsir) і *van-* (множ. Vænir); вони жили поблизу Tana-kvísl = Tanais (Don/Donec'), який з вищезгаданих причин називався також Vana-kvisl (див. Походження Русі. — Т. І. — С. 282, 292, 294). Наш автор (або його джерело), ідентифікуючи географічну назву (J)As- в Jassar-fjǫll з ім'ям богів *ás-*, мав певні підстави думати, що названі гори належали до сфери Vænir, і тому схилився до назви (V)Anafjal (l).

[472] Див.: Caroline Brady. «The Legends of Ermanarich». — Berkeley—Los Angeles, 1943. — С. 123—147 і P. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 568—577.

[473] Ярмерік утримувався як заручник королем західних слов'ян (rex Slavorum) Ісмаром, вид. Olrik та Ræder. — С. 230, 1.30—С. 231, 1.18. Довідавшись про смерть свого брата, короля данів, він зумів утекти і встановити своє правління спочатку в Данії, а потім і у Швеції, вид. Olrik та Ræder. — С. 231—232.

[474] Ibid. — С. 232, 1.30—31.

[475] Ibid. — С. 233, 1.8.

[476] Ibid. — С. 233—234.

[477] Про Bicco < Bikki, Becca див.: P. Herrmann. *Heldensagen.* — Т. 2. — С. 573—574.

[478] Вид. Olrik та Ræder. — С. 233—235. Як пише К. Бреді, «життєвий шлях Ярмеріка має разючу подібність до життєвого шляху Кнута Лаварда, сина Еріка Ейєґода і батька Вальдемара Великого... Кнут Лавард («Пан») очолив похід на Ваґрію, але мусив вернутися через напад русів на узбережжя Гольштейну; Ярмерік пішов у похід проти народів Сходу, але мусив вернутися через повстання слов'ян... Навіть більше, життєвий шлях і діяльність Ярмеріка також має надзичайну схожість із життєвим шляхом та діяльністю Вальдемара Великого. Більша частина Вальдемарового правління була позначена конфліктом зі слов'янами, що розпочався в 1159 р., коли він вирушив у свій перший похід проти вендів і досяг вершини тріумфу тоді, коли йому вдалося захопити острів Рюґен і зруйнувати великий поганський храм Аркони в 1168 р. Але навіть тоді слов'янська проблема не була розв'язана; 1170 р. став свідком його походу на схід проти естів і жителів Курланду та на Еланд. Ярмерік так само все своє життя воював зі слов'янами; і він також, «придушивши їх на якийсь час, вирушив у похід проти сембів та жителів Курланду й багатьох народів сходу». *The Legends of Ermanarich.* — С. 138—139.

Хоча всі народи підкорилися Реґнерові, бярми виявилися неспокійними підданими. Застосувавши чари, вони зробили так, що військо Реґнера спочатку мусило терпіти лютий мороз, а потім жахливу спеку. Оскільки вони добре ходили на лижвах, вони виявилися надокучливими та невловимими партизанами. В ті нелегкі часи кури та семби розгнівалися за поразку свого суверена. Проте Реґнер не захотів поступитися: він пішов походом на Бярмію вдруге й завдав поразки бярмам. Король (rex) Бярмії спочатку знайшов собі притулок у Матулла, правителя Фіннмьорку (Finmarchiæ dux), але Реґнер незабаром вирушив туди й примусив останнього втекти із своєї країни. Правителя Бярмії тоді вбили, а переможець

Реґнер звелів поставити пам'ятник із викарбуваним на ньому написом (sic! рунічними письменами?) про свою перемогу, вид. Olrik та Ræder. — С. 257, 1.35; 258, 1.29.

[479] Ibid. — С. 259, 1.20; редактори виправили text на: Scithia principalis. Про Вітсерка див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 222, 223, 226.

[480] Вид. Olrik та Ræder. — С. 259, 1.20—260, 1.5.

[481] Cuius [Dian I] filii Dian [II] et Daxon, olim Ruteni regis filias maritali sorte complexi, impetratis a sacero *copiis*, ardentissimo spiritu paternae vindictae negotium rapuerunt, вид. Olrik та Ræder. — С. 257, 1.11—13.

[482] Ibid. — С. 260—261. Реґнер тільки-но з'явився в Данії, коли самозванець Гаральд (напівісторичний Гаральд клак, діяв бл. 826 р.) повстав проти нього. Реґнер завдав йому поразки, й Гаральд утік до Майнца просити там допомоги в історичного Луї (Людовіка) Набожного (814—840). Луї пообіцяв йому свою підтримку за умови, що Гаральд охреститься, і таким чином історичний Гаральд був охрещений 826 р. у Майнці.

[483] *Hkr*, 3 (*ÍF.* — Т. 28). — С. 89.

[484] *Gethica,* § 117, вид. Е. Ч. Скржинская. — М., 1960. — С. 150: «nam praedicta gens [Heruli], Ablavio historico referente, iuxta Meotida palude inhabitans in locis stagnantibus, quas Graeci *ele* vocant, Eluri nominati sunt...»

[485] *Varangica.* — Aarhus, 1953. — С. 214—216.

[486] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 96—97.

[487] Ibid. — С. 556—557.

[488] *Speculum Norrœnum*, 1981. — С. 188—222.

[489] David Mc Dougall та Jan Mc Dougall у *Saga-Book*. — Т. 21 (1981—1982). — С. 106—108.

[490] *Vikings in Russia.* — 1989 (1991). — С. 2.

[491] Вид. Olson. — С. 1—2 = вид. G. Jónsson. — С. 425—426.

[492] Очевидно, саґа приписує Еймундові Акасонові пригоди Еймунда Грінґссона, див. с. 166 цього тому; див. також F. Braun. *Das historische Russland im nordischen Schrifttum dės X—XIV Jhs. Festschrift E. Mogk.* — Halle, 1924. — С. 186—187.

[493] Вид. Olson. — С. 2—7 = вид. G. Jónsson. — С. 426—429.

[494] Вид. Olson. — С. 10 = вид. G. Jónsson. — С. 433.

[495] Вид. Olson. — С. 17 = вид. G. Jónsson. — С. 434. Згодом його син Свейн Інґварссон також вивчив багато мов, поширених у Аустрвеґу, вид. Olson. — С. 32 = вид. G. Jónsson. — С. 449.

[496] Вид. Olson. — С. 15 = вид. G. Jónsson. — С. 437.

[497] Вид. Olson. — С. 31—32 = вид. G. Jónsson. — С. 448.

[498] Його товаришем був послідовник Інґвара Ґарда-Кетіль, вид. Olson. — С. 32—47 = вид. G. Jónsson. — С. 435—447. Сількісів була вже знайома зі Свейновим батьком Інґваром (вид. Olson. — С. 15, 27, 28 = вид. G. Jónsson. — С. 437, 446, 447) — це добре відоме скандинавське ім'я, яким називали Єлизавету, дочку великого новгородського правителя Ярослава (пом. 1054 р.) та дружину Гаральда Суворого (пом. 1066 р.). Як пише Адам Бременський (*Gesta,* вид. W. Trillmich та R. Buchner. — С. 396 [Book III, scholia 84/85]), після смерті Гаральда в 1066 р. Єлизавета («mater Olaphi iuvenis»,

тобто мати Олава кюррі, короля Норвезького, 1067—1093) вийшла заміж за Гакона (Haquinus), короля Швеції. Ф. А. Браунові (Кто был Ингвар путешественник // *Записки Неофилологического общества.* — СПб., 1910. — С. 144—145) вдалося довести, що король Гакон був братом Інґвара. З цього ми можемо бачити, що відомості, які дає нам «Саґа про Інґвара», не є завжди фантастичними. Слід вказати лише на одну невеличку неточність: насправді Сількісів вийшла заміж не за Свейна, а за його дядька Гакона.

499 У рукописі А; див. вступ Ольсена до його видання, с. LXXV і F. Braun. *Das historische Russland* (див. прим. 492). — С. 187.

500 Див. с. 192 цього тому.

501 Див.: F. Ranke і D. Hofmann. *Altnordischer Elementarbuch.* — Berlin, 1967. — С. 26.

502 Див.: E. V. Gordon. *An Introduction to Old Norse.* — Oxford, 1927. — С. 156. Добре відомо, що Ож'є Ґіслен де Бюсбек (de Busbecq) (1522—1592), фламандський дипломат та імператорський посол у Константинополі, під час своїх мандрів натрапив на громаду ґотів у Криму, які тоді ще зберегли свою ґерманську мову, і записав їхні діяння.

Див. також: Сыромятников С. Н. Балтийские готы и Гута-сага // *Живая Старина.* — 1892. — Вып. 1. — С. 25—48.

503 *Guta saga*, вид. H. Pipping. — С. 62—63 = англ. переклад H. G. Leach. *A Pageant of Old Scandinavian.* — С. 313.

504 *Guta saga*, вид. H. Pipping. — С. 66, 1.25—26.

505 F. Braun. *Das historische Russland.* — С. 192, прим. 1.

506 *Guta saga,* вид. H. Pipping. — С. 65, 1.14—15.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Романтичні саґи

1 Agnete Loth. *Late Medieval Icelandic Romances.* — Т. 1. — Kbh., 1962. — С. XII.

2 У своїй п'ятитомній серії *Medieval Icelandic Romances*, опублікованій у Копенгаґені в *Editiones Arnamagnaeanae* (*Series B.* — Т. 20—24), Аґнете Лот видала п'ятнадцять доти не опублікованих романтичних саґ, що збереглися на пергамені, додавши до них досить повні резюме англійською мовою і скромно назвавши своє видання «тимчасовим».

Вона включила туди такі саґи (скорочення: *LMIR*):

Т. 1 (1962). — X, 191 с.: 1.*Victor saga ok Blávus* (С. 1—50); 2. *Valdimars saga* (С. 51—78); 3. *Ectors saga* (С. 79—186);

Т. 2 (1963). — VIII, 264 с.: 4. *Saulus saga ok Nikanors* (С. 1—91); 5. *Sigurðar saga þǫgla* (С. 93—259);

Т. 3 (1963). — IX, 254 с.: 6. *Jarlmanns saga ok Hermanns* (С. 1—66); 7. *Adonias saga* (С. 67—230); 8. *Sigurðar saga fóts* (С. 231—250);

Т. 4 (1964). — VIII, 206 с.: 9. *Vilhjálms saga sjóðs* (С. 1—136); 10. *Vilmundar saga viðutan* (С. 137—201);

Т. 5 (1965). — XII, 242 с.: 11. *Nitida saga* (С. 1—37); 12. *Sigrgarðs saga frœkna*

(С. 39—107); 13. *Sigrgarðs saga ok Valbrands* (С.109—194); 14. *Sigurðar saga turnara* (С. 195—232); 15. *Hrings saga ok Tryggva* (С. 233—238).

Серія Йонаса Крістьянссона призначена для критичних текстових публікацій. Вона друкується у видавництві Handritasofnun Íslands у Рейк'явіку. На сьогодні там вийшли два томи:

Т. 1. *Dínus saga drambláta* (1960). — LXIV, 152 с.

Т. 2. *Victors saga ok Blávus* (1964). — CCXII, 52 с. (з довгим есе англійською Ейнара Ол. Свейнссона щодо джерел та характеристик саги).

[3] *Angevin Britain.* — С. 382.

[4] *Ála flakks saga*, вид. Lagerholm. — С. 111 (XV, 5).

[5] Ibid. — С. 115 (XVII, 2).

[6] Ibid. — С. 116 (XVII, 3).

[7] Доктор Олафур Галльдрорссон люб'язно подарував мені під час мого перебування в Рейкявіку (літо 1971 р.) виготовлену на ксероксі копію свого рукопису. Я висловлюю йому свою вдячність.

[8] *Angevin Britain.* — С. 384.

[9] Schlauch. *Romance.* — С. 62.

[10] *SKB*, papp, fol. № 67. — С. 168.

[11] Ibid.

[12] *Angevin Britain.* — С. 383.

[13] *Bærings saga*, вид. Cederschiöld. — С. 111.

[14] Ibid. — С. 111.

[15] Ibid. — С. 112.

[16] Ibid. — С. 120.

[17] Ibid. — С. 98.

[18] Ibid. — С. 115.

[19] Ibid. — С. 85, 116—117.

[20] *Angevin Britain.* — С. 384.

[21] Вид. Tan-Haverhorst. — С. 48—50.

[22] Ibid. — С. 59.

[23] Ibid. — С. 84.

[24] *Angevin Britain.* — С. 384.

[25] Вид. Loth. — С. 81.

[26] *Partiam en ver köllum Tyrkland*, вид. Loth. — С. 81.

[27] Ibid. — С. 90.

[28] Ibid. — С. 109.

[29] *Flat.*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — Chria., 1860. — С. 29—36.

[30] Kurt Schier. *Sagaliteratur.* — Stuttgart, 1970. — С. 72.

[31] *Saxonis Gesta Danorum,* вид. Olrik та Ræder. — С. 91. Див.: Axel Olrik. *Kildeme til Sakses Oldhistorie.* — Т. 2. — Kbh., 1894. — С. 159.

[32] *Eiríks saga*, вид. Rafn. — С. 661.

[33] Schlauch. *Romance.* — С. 49—52. Про Елюцідаріус див. *ALG.* — Т. 2. — С. 197—198.

[34] Вид. Rafn. — С. 667, 671.

[35] *Angevin Britain.* — С. 384.

[36] *Flores saga*, вид. Lagerholm. — С. 123.

[37] Ibid. — С. 143.
[38] *Angevin Britain.* — С. 382.
[39] *Flórents saga*, вид. Cederschiöld. — С. 152.
[40] Ibid. — С. 162.
[41] *Angevin Britain.* — С. 384.
[42] English synopsis, вид. A. Loth. — С. 235.
[43] Див.: *Egils saga*, вид. Lagerholm. — С. 1 (5, 1) і с. 4 (5, 3).
[44] English synopsis, вид. A. Loth. — С. 236.
[45] Ibid. — С. 236.
[46] *Hrings saga*, вид. Loth. — С. 238, l. 10.
[47] *Angevin Britain.* — С. 384.
[48] Вид. Loth. — С. 7.
[49] Ibid. — С. 20.
[50] Ibid. — С. 26.
[51] *Angevin Britain.* — С. 484.
[52] Schlauch. *Romance.* — С. 183.
[53] *Riddarasögur*, вид. B. Vilhjálmsson. — Т. 2. — С. 137.
[54] Тобто Вормс, «франкське місто, яке стало столицею Нібелунґів, «королів Рейну», «королів Вормса», як розповідається в легенді про Бурґундську державу, зруйновану гунами біля злиття Майну з Рейном у 437 р. William J. Paff. *The Geographical and Ethnic Names in the Þíðriks saga.* — Cambridge, Mass., 1959. — С. 214.
[55] *Mágus saga*, вид. Cederschiöld. — С. 39.
[56] *Riddarasögur*, вид. B. Vilhjálmsson. — Т. 2. — С. 141; пор. Schlauch. *Romance.* — С. 158, 163—164.
[57] *Riddarasögur*, вид. B. Vilhjálmsson. — Т. 2. — С. 373—376, 378, 379.
[58] Див. с. 472 цього тому.
[59] *Angevin Britain.* — С. 383.
[60] *Mírmans saga*, вид. Kölling. — С. 152, 158, 164, 166, 173, 190.
[61] Див. с. 378 цього тому.
[62] *Angevin Britain.* — С. 384; Erik Wahlgren. Maiden King. — С. 10—13.
[63] *Nitida saga*, вид. Loth. — С. 5.
[64] Ibid. — С. 6. Про назви Wisinus, Visinn див. с. 428 цього тому.
[65] Пор. *ПВЛ.* — Т. I. — С. 10, 13, 18.
[66] *Angevin Britain.* — С. 383.
[67] *ALG.* — Т. 2. — С. 537.
[68] *Rémundar saga*, вид. Broberg. — С. 245.
[69] Вид. Broberg. — С. 245—246.
[70] На протиставлення Малій Вірменії в горах Таурус та Кілікії, політичному утворенню вірменських колоністів, яке виникло після загибелі Великої Вірменії (1081—1375).
[71] Вид. Broberg. — С. 246.
[72] Ibid. — С. 294.
[73] Ibid. — С. 294, прим.
[74] Ibid. — С. 303—304, 306—307.
[75] *Angevin Britain.* — С. 282.

[711] Samsons saga. — вид. Wilson. — С. 31; вид. Vilhjálmsson. — Т. 3. — С. 380.

[77] Вид. Wilson. — С. 31. У пізнішій версії, що ввійшла до *Riddarasögur*, вид. B. Vilhjálmsson. — Т. 3. — С. 391, замість Курланду з'являється Кіряланд, а замість Самланду — Смальонд. Про Смальонд див.: Paff. *Names*.— С. 168—169.

[78] *Riddarasögur*, вид. B. Vilhjálmsson. — Т. 3. — С. 394.

[79] Вид. Wilson. — С. 43.

[80] Ibid.

[81] Ibid.

[82] Ibid.

[83] Ibid. — С. 44.

[84] *Angevin Britain.* — С. 384.

[85] *Sigrgarðs saga fóts*, вид. Loth. — С. 41—42.

[86] Варіант *Тартарапікі*. Пор. вид. Loth. — С. 67.

[87] Вид. Loth. — С. 49. Див. Wahlgren. *Maiden King.* — С. 7—9.

[88] Вид. Loth. — С. 63.

[89] Ibid. — С. 69.

[90] Ibid. — С. 107.

[91] *Angevin Britain.* — С. 383.

[92] Як припускає Loth, *Sigurðar saga fóts*. — С. 233.

[93] Вид. Loth. — С. 233—234.

[94] Ibid. — С. 234.

[95] Ibid. — С. 236.

[96] Ibid.— С. 250.

[97] Див. с. 374 цього тому.

[98] *Angevin Britain.* — С. 384.

[99] *Sigurðar saga turnara*, вид. Loth. — С. 229.

[100] Див. с. 302 цього тому.

[101] *Angevin Britain.* — С. 383; див. Wahlgren. *Maiden King.* — С. 7—9.

[102] *Sigurðar saga Þǫgla*, вид. Loth. — С. 97.

[103] Ibid. — С. 97—98.

[104] Ibid. — С. 99—100.

[105] Ibid. — С. 104—105.

[106] Ibid. — С. 106.

[107] Ibid. — С. 112—116.

[108] Ibid. — С. 147.

[109] Ibid. — С. 161—164.

[110] Ibid. — С. 228—229.

[111] Ibid. — С. 229.

[112] Ibid. — С. 235.

[113] Ibid. — С. 245—246.

[114] Ibid. — С. 247.

[115] Ibid. — С. 251.

[116] Ibid. — С. 252.

[117] Ibid. — С. 252—253.

[118] Ibid. — С. 253.

[119] Ibid. — С. 254.

[120] Leach. «Tristan in the North» // *Angevin Britain.* — С. 168—198; *ALG.* — Т. 2. — С. 502—506.

[121] *ALG.* — С. 506. — № 15.

[122] Вид. B. Vilhjálmsson. — С. 96—97.

[123] Ibid. — С. 140.

[124] *Angevin Britain.* — С. 389.

[125] Вид. Loth. — С. 53.

[126] Ibid. — С. 15. Король Аркістрат з'являється також у *Vilhjálms saga sjóðs* (див. с. 461 цього тому; він там представлений як правитель Ермланду, котрий править також великим містом Нініве. — Вид. Loth. — Т. 4. — С. 83, 90 і далі).

[127] Вид. Loth. — С. 60.

[128] Ibid.

[129] *Angevin Britain.* — С. 384.

[130] Вид. Loth. — С. 2.

[131] Ibid. — С. 28.

[132] *Angevin Britain.* — С. 384.

[133] Вид. Loth. — С. 3.

[134] Ibid. — С. 15.

[135] Ibid. — С. 19—20.

[136] *Angevin Britain.* — С. 384.

[137] Вид. Loth. — С. 139.

[138] Ibid. — С. 145.

[139] Ibid. — С. 146.

[140] Ibid. — С. 146—149.

[141] Ibid. — С. 150.

[142] Див. с. 348 цього тому.

[143] Вид. Loth. — С. 152.

[144] Ibid. — С. 160.

[145] Ibid. — С. 163.

[146] Ibid. — С. 165—171.

[147] Ibid. — С. 172.

[148] Ibid. — С. 175.

[149] Ibid. — С.184—185.

[150] Ibid. — С. 185.

[151] Ibid. — С. 191—193.

[152] Ibid. — С. 195.

[153] Ibid. — С. 198—199.

[154] Ibid. — С. 199—204.

[155] *Angevin Britain.* — С. 384; див. також Schlauch. *Romance.* — С. 41, 45, 65, 87, 97, 171.

[156] Вид. Tan-Haverhorst. — С. 15.

[157] Ibid. — С. 1.

[158] Ibid. — С. 12.

[159] Див.: E. O. G. Turville-Petre. *Myths and Religion of the North.* — New

York, 1964; Jan de Vries. *Altgermanische Religionsgeschichte.* — Berlin, 1956—1957.

[160] Вид. Tan-Haverhorst. — С. 12. Є також гора (fjall), що називається Аспіс, вид. Tan-Haverhorst. — С. 26, 29.

[161] Тут ідеться про «Samsoner saga», див. с. 453 цього тому.

[162] Щодо *Серкланду,* то цією назвою тут позначена або Волзька Булгарія, або Хазарія. Дуже цікавою видається ідея про збройний похід проти Аустрвеґу із Серкланду.

[163] Вид. Tan-Haverhorst. — С. 15.

[164] Ibid. — С. 12.

[165] Ibid. — С. 18.

[166] *Angevin Britain.* — С. 164—165; *ALG.* — Т. 2. — С. 500—501, 514—520.

[167] Див.: Мещерский М. А. Древнерусская повесть о взятии Царьграда варягами в 1204 г. // *Труды отдела древнерусской литературы.* — Т. 10. — М.—Л., 1954. — С. 120—135. Тут слід нагадати про те, що Ганзейська Ліга, яка утворилася в другій половині XIII ст., відкрила свої контори (крамниці, факторії) і в Новгороді, і в Берґені.

[168] Насонов А. Н. (ред.). *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* — Изд-во АН СССР. — М.—Л., 1950. Предисловие. — С. 5—7.

[169] Ibid. — С. 46—49. Ця оповідь також ввійшла до вид.: Эллинский летописец 2-й редакции. Найдавніший рукопис дійшов до нас від XV ст., див. прим. 167. — С. 123, 133—135.

Історик Ернст Кунік упізнав Дітріха з Берна в цитованому фрагменті, та оскільки він не знав про вік Синодального примірника Новгородського Першого літопису, то вважав, що давня руська легенда про захоплення Константинополя в 1204 р. була перекладом із грецької мови. Кунік не передбачав, що тут ми маємо справу з прямим впливом ганзейської культурної сфери на Русь.

[170] *Новгородская Первая летопись* (ред. А. Н. Насонов). — С. 49 і прим. 2.

[171] Про Боніфація Монферратського див.: Charles M. Brand. Boniface of Montferrat // *The Oxford Dictionary of Byzantium.* — Т. 1. — New York, Oxford, 1994. — С. 304—305; D. Brader. *Historische Studien: Bonifaz von Montferrat bis zum Antritt der Krenzfahrt* (1202). — Berlin, 1907; L. Usseglio. *I marchesi di Montferrato in Italia ed in Oriente durante secoli XII e XIII.* — 2 т. — Turin, 1926. Про Боніфація Монферратського під час хрестового походу див. мемуари його товаришів-хрестоносців: Geoffroi de Villehardouin (пом. бл. 1212). *Memoirs of the Crasndes by Villehardouin and de Joinville*, переклав Sir Frank T. Marzials. — New York, 1958. — С. 11, 15 і далі (—126).

[172] І Маркосъ (marquis) от Рима, въ градѣ Бьрне, идеже бе жилъ поганыи злыи Дедрикъ; під ред. Насонова. — С. 49, 1. 18.

[173] H. Bertelsen. *Þiðriks saga.* — Т. 1. — Kbh., 1905; E. Halvorsen. *KLNM.* — Т. 3. — 1958. — Стовп. 73—76.

[174] H. Bertelsen. *Þiðriks saga.* — Т. 1. — С. LII.

[175] *ALG.* — Т. 2. — С. 514.

[176] «Сама назва *Villcina* — у так званій *«Villcina saga»*, яка займає третю частину *«Саґи про Тідріка»*, віддзеркалює два сторіччя воєн між саксами

та вілцінами (вільці, вількінами) — слов'янським племенем, про яке дани, не кажучи вже про норвежців, знали мало».

[177] Див. с. 631 цього тому.

[178] Відомості про ці назви зібрані Вільямом Паффом: Willcinn land (С. 216—219), Frísland (С. 76—77), Húnaland (С. 91—107) and Rúzcialand (С. 156—159). *The Geographical and Ethnic Names in the Þiðriks saga.* — Cambridge, Mass., 1959.

[179] Paff. — С. 89—90.

[180] Вид. Bertelsen. — Т. 1. — С. 44. Стосовно цих назв див. Паффа: Sweden (С. 181—183); Skania / Scane (С. 163—164); Seoland / Sioland (С. 165—166); Jútland (С. 111—114); Vindland / Vinnland (С. 220—221).

[181] Ibid. — С. 45. Про Pulærnaland / Pulina-land див: Paff. — С. 147—148.

[182] Ibid. — Т. 1. — С. 45; Т. 2. — С. 62. Див. також: Paff про Grikland (С. 82— 83) і Vngaria (С. 201—202).

[183] Ibid. — Т. 1. — С. 45; пор. *AR.* — Т. 2. — С. 455; див. також: Paff: Smalenskia (С. 169—170); див. також: Smálönd (С. 168—169); Kiu (С. 117—118); Þalltæskia (С. 145—146); Hólmgarðr (С. 89—90).

[184] Ibid. — Т. 1. — С. 48.

[185] Ibid. — Т. 2. — С. 86. Див. також Paff: Valterborg (С. 209—210) і Susat (С. 172—175).

[186] Про Bertanga-land див. Paff. — С. 35—39.

[187] Вид. Bertelsen. — Т. 2. — С. 211—216.

[188] Ibid. — С. 344—345, 350. Про клан Ільвінґів див. Paff. — С. 227.

[189] Ella Studer. *Russisches der Thidreksaga.* — Bern, 1931. Це критична рецензія на дві важливі публікації: Веселовский А. Н. Русские и Вилтины в саге о Тидрике Бернском (Веронском) // *Известия русского языка и словесности Императорской Академии Наук.* — СПб., 1906. — Т. 11. — Вып. 4; W. Haupt. *Zur niederdeutschen Dietrichsaga.* — Palæstra. — Т. 129. — Berlin, 1914.

[190] Studer (див. прим. 189). — С. 71—76 (критика праці Веселовського).

[191] Ibid. — С. 77—96 («Haupt про сканське військо у Тідрікс сазі»).

[192] Ibid. — С. 121.

[193] Взаємини між країною вількінів та басейном Волхова (пізніше Великим Новгородом) мають особливе значення для проблеми походження державності у Східній Європі. Про це йтиметься в одному з наступних томів цієї праці.

[194] Див.: Klocke F. Aus Soester Vergegenheit // *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte von Soest.* — Т. 42, 43. — 1927.

ЧАСТИНА ДРУГА

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВКОЛО БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ

І. Єдність країн ареалу

[1] Tacitus. *Historiarum libri*, вид. E. Klostermann (Leipzig, 1960) = Англ. переклад H. Mattingly: *Tacitus on Britain and Germany*. — Baltimore, 1948. — С. 137—138.

[2] Про долю свевів див.: L. Schmidt. *Geschichte der deutschen Stämme*. — Т. 1: Die Westgermanen. — München, 1938.

[3] Проте зверніть нижче увагу на назву *Oceanus Ostrogothorum*.

[4] Gerard Labuda, вид. в *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*. — Warszawa, 1961. — С. 56—57 (факсиміле). — С. 69 (текст); пор. Kemp Malone. King Alfred's North: A Study in Medieval Geography //*Speculum*. — Т. 5:2 (1930). — С. 139—167, 5 карт. Див. Походження Русі. — Т. І. — С. 718.

[5] Ред. Fr. Kurze у вид.: *SSRG*. — Hannover, 1895. — С. 126.

[6] Див. с. 98 цього тому.

[7] Вид. Werner Trillmich. — С. 230 (I, 60: mare Balticum), с. 278 (U schol. 29: «...mare, quod Balticum vel Barbarum dicitur...»), с. 452 (IV. 14: «...Baltici freti...») і далі.

[8] J. Svennung. *Belt und Baltisch; Ostseeische Namenstudien mit besonderer Rücksicht auf Adam von Bremen*. — Uppsala, 1953. — С. 75—93.

[9] 1. IV. 10, вид. W. Trillmich. — С. 446 = Англ. переклад F. J. Tschan. — С. 193.

[10] Вид. R. Wright. — London, 1937. — С. 121; пор. V. Minorsky. *Ḥudūd al-'Ālam*. — London, 1937. — С. 181.

[11] Ella Lesser. *Der Dane Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus)*. — Innsbruck, 1909. — С. 108, 110, карта 3.

[12] Ibid.

[13] Загальна література: *Segelbuch für die Ostsee*. — Berlin, 1878; Carl Ackermann. *Beiträge zur physischen Geographie der Ostsee*. — Hamburg, 1883; E. G. Woods. *The Baltic Region: A Study in Physical and Human Geography*. — London, 1932; Thomas Herdman and William Richard Mead. s. v. «Baltic Sea» у *Encyclopaedia Britannica*, 1966. — Т. 3. — С. 54—56.

[14] Carl Ackermann. *Beiträge*. — С. 244.

[15] Ibid. — С. 174—175.

[16] Ibid. — С. 175.

[17] Про схожість та різницю між значеннями слів *«haff»* і *«лагуна»* див.: Rudolf Lütgens. «Küstentypen und Häfen» в: *Die geographischen Grundlagen und Probleme des Wirtschaftslebens*. — Stuttgart, 1950. — С. 76—85.

[18] *Die geographischen Grundlagen*. — С. 81.

[19] Herbert Jankuhn. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 4-те вид. — Neumünster, 1963. — С. 156—158.

[20] Erik Arup, y Axel Nielsen (вид.). *Dänische Wirtschaftsgeschichte*. — Jena, 1933. — C. 34—36.

[21] Цю етимологію підтверджує факт, що *Frisch-«Haff»* і *«Nehrung»* протиставлені *Kursch-«Haff»* і *«Nehrung»*. Навряд чи може бути якийсь сумнів у зв'язку прикметника *Kursch-* з етимоном *Cori/Kuri.*

[22] *Vita Anskarii,* вид. W. Trillmich. — Berlin, 1961. — C. 66, 80, 90.

[23] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — Berlin, 1961. — C. 450.

[24] Ibid. — C. 434.

[25] *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — C. 36.

[26] Adam von Bremen. *Gesta.* — C. 434.

[27] Alfred, вид. Gerard Labuda в *Fontes septentrionales.* — T. I. — Warszawa, 1961. — C. 69.

[28] Ibid. — C. 69 = Англ. переклад Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius.* — London, 1859. — C. 50—51.

[29] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — C. 434.

[30] Ibid. — C. 436.

[31] Ibid.

[32] Ibid. — C. 440.

[33] Ibid. — C. 480.

[34] Ibid.

[35] Ibid. — C. 452.

[36] Ibid. — C. 442.

[37] Ibid. — C. 464.

[38] Ibid. — C. 230: «Birka est oppidum Gothorum in medio Sueoniae positum», c. 452: «Gothi habitant usque ad Birkam»; c. 464: «Ostrogothia... usque ad Birkam».

[39] *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — C. 86.

[40] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — C. 230.

[41] Ibid. — C. 460.

[42] Ibid. — C. 480.

[43] Ibid. — C. 460.

[44] Ibid. — C. 252.

[45] Ibid. — C. 252, 254.

[46] Ibid. — C. 254.

[47] Ibid.

[48] Ibid. — C. 436.

[49] Ibid. — C. 155.

[50] Ibid. = англ. переклад F. J. Tschan. — New York, 1959. — C. 187.

[51] Місто в гирлі річки Мез.

[52] У Девонширі поблизу Дартмута й на південь від Плімута.

[53] Ла Корунья, порт Сантьяго-де-Компостела в іспанській провінції Ґалісії.

[54] Скандинавською назвою протоки Гібралтар була: *Njǫrvasund.*

[55] Стародавній фінікійський порт Акко нині невеличке ізраїльське портове містечко поблизу Яффи. Акру завоював Балдуїн I, єрусалимський король, 497 р. гіджри (1104 р. н. е.). 583 р. гіджри (1187 р. н. е.) її відвоював

Салаг-ад-дін (Ṣalāḥ ad Dīn). Після дворічної облоги християни 1191 р. відвоювали місто, але через сотню років (690 р. гіджри/1291 р. н. е.) його знову захопили мусульмани.

[56] Einhard. *Vita Karoli Magno*, вид. G. Waitz. — Hannover—Leipzig, 1905. Англ. переклад Samuel E. Turner. — Ann Arbor, 1960. — С. 37.

[57] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 10.

II. Данія

[1] **Загальні праці:**

Salmonsens Konversatiosleksikon, вид. Chr. Blangstrup. — Т. 1—26. — Kbh., 1915—1930; *Hagerup's Illustrerede Konversatiosleksikon*, вид. P. Engelstoft.— Т. 1—10. — Kbh., 1948—1957.

Daniel Brun. *Danmark, land og folk: Historisk-topografisk-statistisk haandbog.* — Т. 1—5. — Kbh.—Oslo, 1919—1921; H. L. Darsby та ін., вид. Danmark, January, 1944; Naval Intelligence Division. — Cambridge, s. d., XVI, 611 c.

Danmark før og nu, вид. Johannes Brøndsted та ін. — Т. 1—6 (1—3: Jylland; 4—6: København og Øerne). — Kbh., 1952—1957.

Kulturhistorisk leksikon for Nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid (скороч. *KHL*). — Т. 1—22. — Kbh., 1956—1978; *Nordisk Kultur*, вид. J. Brøndum-Nielsen та ін. — Т. 1—30. — Stockholm—Oslo—Kbh., 1931—1956.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Diplomatarium Danicum, вид. Lauritz Weibull та Niels Skyum-Nielsen. Divisio 1. — Т. 1 [—1053]. — Kbh., 1975; т. 2 [1053—1169]. — Kbh., 1963; т. 4 [1200—1210]. — Kbh., 1958; *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, вид. Kristian Erslev. Перша серія. — Т. 1 (1085—1350). — Kbh., 1894—1895; *Regesta diplomatica historiae Danicae.* Index chronologicus diplomatum et litterarum historiam Danicam inde ab antiquissimus temporibus usque ad annum 1660 illustrantium... — Т. 1—7. — Kbh., 1847—1907.

Scriptores rerum Danicarum medii aevi, вид. J. Langebek. — Т. 1—9. — Kbh., 1772—1878; *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, вид. M. C. Gertz. — Т. 1—2. — Kbh., 1917—1922,

Пор. також: Rimbert. *Vita Anskarii*; Adam von Bremen. *Gesta*; Saxo Grammaticus. *Gesta*, а також франкські та ґерманські хроніки.

Основна історична література та спеціальні розвідки:

Aksel E. Christensen. *Vikingetidens Danmark.* Paa oldhistorisk baggrund. — Kbh., 1969. — 308 c., 1 карта; Johannes Brøndsted. *Danmarks Oldtid*, 2-ге доопрацьоване вид. — Т. 1—3. — Kbh., 1958—1960; (Politikens) *Danmarks Historie*, вид. John Danstrup та Hal Koch. Т. 2: Normannertiden, 600—1060, — Kbh., 1963; Т. 3: Hal Koch. Kongemagt og Kirke 1060—1241. — Kbh., 1963.

Roar Skovmand. *De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste middelalder indtil Omkring 1150* (= скороч. *De danske Skattefund*). — Kbh., 1942. — 275 c.; I—XIV: Резюме французькою мовою.

J. Brøndsted. Danmarks handelsliv i Oldtiden // *Nordisk Kultur*. — Т. 16: *Handel och samferdsel* (1934). — С. 6—26; Aksel E. Christensen. Danmarks handel i

Middelalderen // *NK.* — T. 16. — C. 108—127; Aksel E. Christensen. Dansk torve — og markedsvæsen i Middelalderen // *NK.* — T. 16. — C. 181—190; J. T. Lundbye. Danmarks veje i Oldtid og Middelalder // *NK.* — T. 16. — C. 200—216.

[2] Brit. Museum. Cottonian Mss. — P. 47268, f. 13v = вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — С. 54 = факсиміле, с. 69.

[3] Вид. Е. Ч. Скржинская. *Йордан о происхождении и деяниях гетов. Getica.* — M, 1960. — С. 134.

[4] Venanti Honori Clementiani Fortunati Presbyteri Italici Opera poetica, вид. Fridericus Leo // *Carminum*, liber IX, 1, in *Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi.* — T. 4. — Berlin, 1881. — C. 203, 1, 71.

[5] Anonymus of Ravenna. *Cosmographia.* Eine Erdbeschreibung um das Jahr 700, вид. J. Schnetz. — Uppsala, 1951.

[6] Ermold le Noire. *Poème sur Louis le Pieux et épitres au roi Pépin*, вид. Edmond Faral. — Paris, 1932. — C. 144 (кн. 4, 1, 1893: *Deni*).

[7] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — C. 9.

[8] Ibid. — C. 10.

[9] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — М.—Л., 1950. — С. 22—23.

[10] Ibid. — C. 91. Див. також: Ad. Stender-Petersen. «Det russiske navn for Danmark». *Festskrift til Peter Skautrup.* — Aarhus, 1956. — C. 67—71.

[11] Джерела до історії давньоданських династій та обговорення їх див. на с. 216.

[12] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — T. 1 (=*ÍF*, 26). — C. 259 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 166.

[13] Див. C. G. Schultz. Aggersborn, vikingelejren ved Limfjorden // *Fra Nationalmuseets Arbeidsmark* (1949). — C. 91—108.

[14] Aelnoth. *Gesta Swenomagni Regis et filiorum eius etc.*, вид. M. C. Gertz // *Vitae Sanctorum Danorum.* — Kbh., 1908—1912. — C. 105—106.

[15] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — C. 15, 46.

[16] Ibid. — C. 47, 15.

[17] Ibid. — C. 15, 56.

[18] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — T. 2 (= *ÍF*, 27). — C. 12 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 250.

[19] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — C. 72, 15.

[20] P. H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — London, 1962. — C. 86.

[21] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — C. 78, 15.

[22] Ibid. — C. 79—81, 15.

[23] Див.: Olaf Olsen. *Fyrkat, the Viking Camp near Hobro.* — Kbh., 1959.

[24] Див. розділ про рунічні написи у I томі, с. 347 і далі.

[25] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — C. 65—66, 15.

[26] Ibid. — C. 66, 15.

[26-a] Пор.: *Det gamle Kongesæde Jelling.* Vejle Amts historiske Samfunds festskrift. — Kbh., 1955; Einar Dyggve. *Jellingkongernes Mindesmærker.* — Kolding, 1956.

[27] Див.: Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement*. — London, 1970. — С. 299—303.

[28] Herbert Jankuhn. *Haitabu: Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 4-те вид. — Neumünster, 1963. — 292 с.

[29] Пор.: Holger Arbman. The Baldringe Hoard // *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. — Lund, 1946.

[30] Johannes Brøndsted. *The Vikings* (Penguin Books). — Baltimore, Maryland, 1960. — С. 182.

[31] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — С. 88, 15.

[32] Див. розділ про географічну літературу у І томі, с. 395 і далі.

[33] P. Norlund. *Trelleborg*. (Nordiske Fortidsminder IV:1). — Kbh., 1948; Olaf Olsen. Trelleborg-Problemer // *Scandia*. — Т. 28. — 1962. — С. 92—109; Sidney L. Cohen. *Viking Fortresses of the Trelleborg Type.* — Kbh., 1965. — 104 с., 22 пл.

[34] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — С. 113, 15.

[35] Про Hað-Barðs див. том І. — С. 187—188.

[36] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — С. 113, 115.

[37] Ibid. — С. 108, 15.

[38] Ibid. — С. 106, 15.

[39] Adam von Bremen. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, вид. W. Trillmich. — Berlin, 1961. — С. 440, 442 = англ. переклад F. J. Tschan. — New York, 1959. — С. 190.

[40] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — С. 94, 15.

[41] Ibid. — С. 95—98, 15.

[42] Ibid. — С. 14—15.

[43] Ibid. — С. 169; знайдено в Еспінґе.

[44] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — С. 442 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 191.

[45] *Knytlinga saga*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson (SUGNL. — Т. 46). — Kbh., 1919. — С. 75.

[46] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — С. 442 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 191.

[47] Див. с. 224 цього тому.

[48] R. Skovmand. *De danske Skattefund.* — С. 118.

[49] Ibid. — С. 127.

[50] Ibid. — С. 128.

[51] Ibid. — С. 124.

[52] Вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — С. 79—81 ; пор.: Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — С. 442 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 191.

III. Норвегія

[1] **Загальні праці:**

Aschehougs Konversasjons Leksikon. — Т. 1—15. — Oslo, 1939—1957, додат. — Oslo, 1952; Jens Edward Kraft. *Topografisk statistisk beskivelse over kongeriget Norge*, 2-ге вид. — Т. 1—3. — Oslo, 1838—1840; *Norway.* Great Britain Naval Intelligence Division. — Т. 1—2. — London, 1942—1943 (*Geographical Handbook*

Series, B. R. 501, 501A); Ronald G. Popperwell. *Norway.* — London, 1972; Anders Hagen. *Norway.* — London, 1967.

P. A. Munch. *Historisk-geografisk Beskrivelse over kongeriget Norge i Middelalderen.* — Oslo, 1849.

Пор. також: Nordisk Kultur. — T. 1—30. — Stockholm—Kbh.—Oslo, 1931—1956; *KHL.* — T. 1—22. — Kbh., 1956—1978.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Diplomatarium Norvegium, вид. Chr. C. A. Lange та ін. — T. 1. — Oslo, 1847; *Regesta Norvegica.* Kronologisk fortegnelse over dokumenter vedkommende Norge. Nordmænd og den Norske kirkeprovins. — T. 1 (991—1263), вид. Gustav Storm. — Oslo, 1898; *Norske Middelalder dokumenter*, вид. Sverre Bagge та ін. — Bergen—Oslo—Tromsø, 1973. — 534 с.

Monumenta Historica Norvegiæ. — T. 1. Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen, вид. Gustav Storm. — Oslo, 1880.

Frederick Metcalfe. *Passio et miracula beati Olaui* [авторства Eysteinn Erlendsson, пом. 1188]. — Oxford, 1881.

Основна історична література і спеціальні праці:

Norges historic fremstillet for det Norske folk, вид. Alexander Bugge, E. Hertzberg, Oscar Albert Johnsen та ін. — T. 1:1: Tidsrummet indtil ca. 800, вид. Alexander Bugge. — Oslo, 1912; T. 1:2: Tidsrummet ca. 800—1030, вид. Alexander Bugge. — Oslo, 1910; T. 2:1: Tidsrummet 1030—1103, вид. Ebbe Hertzberg та Alexander Bugge. — Oslo, 1915; T. 2:2: Tidsrummet 1103—1319, вид. Alexander Bugge. — Oslo, 1916; *Vårt folks* historia, вид. Thorleif Dahl. — T. 1: Forhistorisk tid og vikingtid, автори Anders Hagen та Charles Joys. — Oslo, 1962; T. 2: Hellig Olavs arv, автор Charles Joys. — Oslo, 1962; T. 3: Fra storhetstid til unionstid 1387, автор Charles Joys. — Oslo, 1963; A. Holmsen. *Norges Historie.* Fra de eldste tider till 1660. — Oslo—Bergen, 1961 ; K. Gjerset. *A History of Norwegian People.* — T. 1—2. — New York, 1927— 1932; K. Larsen. *A History of Norway.* — Princeton, 1948.

Norsk Middelalder. Utvalgte avhandlinger for historiestudiet, вид. A. Holmsen. — Oslo, 1966; Per Sveas Andersen. *Samlingen on Norge og kristningen av landet 800—1130.* — Bergen, 1977; Knut Helle. *Norge blir en stat 1130—1319.* — Bergen, 1974.

K. Maurer. *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christentum.* — T. 1—2. — München, 1855—1856; W. Seegrün. *Das Papstum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation.* — Neumünster, 1967.

B. Hougen. Handelsforbindelser i Norge inntil tiden omkring 600 e. Kr. // *NK.* — T. 16. — C. 27—98; J. Petersen. Handel i Norge i vikingtiden // *NK.* — T. 16. — C. 39—48; O. A. Johnsen. Norges handel og skibsfart i middelalderen. // *NK.* — T. 16. — C. 128—147; S. Steen. Veiene og leden i Norge. // *NK.* — T. 16. — C. 217—228; S. Steen. Fartøier i Norden i middelalderen. // *NK.* — T. 16. — C. 282—300.

[2] Esther M. Metzenthin. *Die Länder- und Völkernamen im Altisländischen Schrifttum.* — Bryn Mawr, 1941. — C. 73—76.

[3] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — C. 36.

[4] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — T. 2 (= *ÍF*, 27). — C. 183—188 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 369—373.

[5] Див. том I цієї праці. — C. 411.

[6] Ред. Е. Ч. Скржинская. — М., 1960. — С. 134. Пор: Gwyn Jones. *A History of the Vikings.* — Oxford, 1968. — С. 45, прим.

[7] Herbert Jankuhn. *Haitabu,* 3-тє вид. — Neumünster, 1963. — С. 20—21.

[8] *Hkr,* вид. B. Aðalbjarnarson. — Т. 1 (= *ÍF*, 26). — С. 74—77 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 44—47.

[9] Charlotte Blindheim. *Kaupang.* Markedplassen i Skiringsaal. — Oslo, 1953; Charlotte Blindheim. The Market Place in Skiringshal // *Acta Archaeologica.* — Т. 31. — Copenhagen, 1960. — С. 83—100.

У Гоні поблизу Каупанга, десь за 35 миль на південний захід від Осло, 1834 р. виявлено важливу знахідку: «Вона складається з двадцяти монет, пристосованих правити за прикраси, і це свідчить, що скарб заховано після 852 р., дати карбування найновішої монети, але, мабуть, не набагато пізніше, бо й ця монета, і друга, найновіша після неї монета — динар, викарбуваний 234 мусульманського року гіджри (між серпнем 848 і липнем 849 р.), — не дуже й потерті. Цей скарб прикметний не тільки тим, що він дуже давній (більшість знахідок золотих монет належать до пізньовікінгського періоду), а й тому, що дуже великий. Він містить 5,5 фунта золота (2500 г), тоді як наступний найбільший скарб із Вестер-Ведстеда поблизу Рібе в Данії важить утричі менше (749 г).» P. H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — London, 1962. — С. 85—86.

[10] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 295—298.

[11] Ibid. — С. 232—256.

[12] Ibid. — С. 307—311.

[13] *Chronicon Engolismense*, вид. G. H. Pertz // *MGH SS.* — Т. 16. — С. 486 = *Chronicon Aquatanicon*, вид. G. H. Pertz // *MGH SS.* — Т. 2. — С. 253.

[14] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — Т. 2 (= *ÍF*, 27). — С. 157 =англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 350. Про Конунгагеллу див.: Nils Lagerholm. Kungahälla // *Fv.* — Т. 54 (1959). — С. 137—143.

[15] Див. с. 301 цього тому (*Laxdœla saga*).

[16] H. Christie. Old Oslo // *Medieval Archaeology.* — Т. 10 (1966). — С. 45—58.

[17] Вони, певне, брали участь у торгівлі мечами. Про Скільвінгів див. *Походження Русі.* — Т. І. — С. 179, 494.

Прикметно, що більшість європейських мечів IX—X ст. знайдено в Норвегії (бл. 2500 шт.), здебільшого в південно-західній частині країни. Див.: J. Petersen. *De norske vikingesverd.* — Oslo, 1919; пор.: А. Н. Кирпичников. *Древнерусское оружие.* — Т. 1. — М.—Л., 1966. — С. 19.

[18] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — Т. 3 (= *ÍF*, 28). — С. 204 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 665.

[19] Christian Koren Wiberg. *Det tyske Kontor i Bergen.* — Bergen, 1899; *Hanseaterne og Bergen.* — Bergen, 1932.

[20] Див. т. І цієї праці. — С. 448.

[21] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — Т. 1 (= *ÍF*, 26). — С. 315—317 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 206—207; Т. 2 (= *ÍF*, 27). — С. 177—181 = Англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 365—367; пор.: Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 418.

[22] *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153—1953* (Oslo, 1955); Arne Odd Johnsen.

Studier vedrørende Kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden. — Oslo, 1945.

[23] *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. — T. 3 (= *ÍF*, 28). — C. 204—205 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 665.

[24] Див. с. 286 цього тому.

[25] Див. с. 704 цього тому.

[26] Див.: Sverre Steen. Veiene og leden i Norge // *NK.* — T. 16. — C. 217—228, з картою; Oscar Albert Johnsen. Norges handel og skibsfart i Middelalderen // *NK.* — T. 16. — C. 128—147.

[27] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 39.

IV. Швеція

[1] **Загальні праці:**

Svensk Uppsalagsbok, вид. Gunnar Carlquist та Josef Carlsson. — T. 1. — 32. — Malmö, 1947—1955.

Johan Guinchard. *Sveriges land och folk: Historisk statistisk handbok.* — T. 1—2. — Stockholm, 1915.

Irene Scobbie. *Sweden.* — London, 1972.

Див. також: *KHL*; *NK.* — T. 1—30.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Svenskt Diplomatarium /Diplomatarium Suecanum, вид. Joh. Gust. Liljegren. — T. 1 [817—1285]. — Stockholm, 1829; т. 2 [1286—1310]. — Stockholm, 1837; *Diplomatarium Svecanum Appendix* // Acta Pontifici Svecia. — T. 1:1 [1062—1348], вид. L. M. Bååth. — Stockholm, 1936.

Scriptores Rerum Suecicarum Medii Aevi, вид. Erik Mikael Fant. — T. 1—3. — Uppsala, 1818—1876; Sven Axelson. *Sverige i dansk annalistik 900—1400.* — Stockholm, 1956.

Пор. також: Rimbert. *Vita Anskarii*; Adam von Bremen. *Gesta.*

Основні історичні праці і спеціальні дослідження:

Otto von Friesen. *Om det svenska rikets uppkomst.* — Stockholm, 1915; Birger Nerman. *Det svenska rikets uppkomst.* — Stockholm, 1925; Birger Nerman. *Sveriges första storhetstid.* — Stockholm, 1942; Sune Lindqvist. *Svenskt forntidsliv*: Orientering i aktuella ämnen. — Stockholm, 1944; M. Stenberger. *Det forntida Sverige.* — Stockholm, 1964; *Den Svenska historien,* вид. Sten Carlsson та Jerker Rosén. — T. 1: Forntid, vikingatid och tidig medeltid till 1319. — Stockholm, 1966; т. 2: Medeltid 1319—1520. — Stockholm, 1966.

C. Hallendorff та A. Schück. *History of Sweden.* — London, 1934.

Det Medeltida Sverige (utom Finland). Med angränsande omraden, vilka nu tillhöra Sverige, вид. Magnus Lundqvist. — Stockholm, 1967; Peter Sawyer. *The Making of Sweben.* — Alingsås, 1988.

G. Näsström. *Forna dagars Sverige* // Kulturhistorisk bilderbok om hedenhös och medeltid. — Stockholm, 1948.

Sune Lindqvist. Sveriges handel och samfärdsel under forntiden // *NK.* — T. 16 (1934). — C. 49—67; Tom Söderberg. Sveriges handel under medeltiden och äldre Vasatiden // *NK.* — T. 16 (1934). — C. 148—166; Adolf Schück. Sveriges vägar

och sjöleder under forntid och medeltid // *NK.* — T. 16 (1934). — C. 229—255, 1 карта.

[2] Фінляндію обговорено в цьому томі окремо.

[3] Їх можна представити трьома «смугами», що тягнуться з півночі на південь і мають такі назви (починаючи з заходу): а) Тіерпа-гундред, Вала-г., Бела-г., Уллар-Акерс-г., Гаґгунда-г.; б) Венділ-г., Норунд-г., Ресбо-г., Ваксала-г. (з Естра-Аросом); в) Оланд-г., Нердгунґа-г.

[4] Назви цих корабельних округів були такі: Вестланда, Скедгундаре, Дел-ав-Скедгундаре, Фрьосакерс і Ебо.

[5] Їхні назви були такі: Габо-г. (із Сіґтуною), Бро-г., Арлендінґ'я-г., Солланда-г., Ланґ-г., Семінґія-г., Валанда-г., Сегундаре-г., Люгундаре-г.

[6] Ці землі називали Аттунда-ландс Род, і вони мали такі назви: округа Ферінґо та корабельні округи Гевербо, Веддо, Бро, Фрьотуна, Ло, Акербо, Рюдбоа, Данарьо і Вермдьо.

[7] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 203.

[8] W. Holmqvist. Helgö en internationell handelsplats // *Proxima Thule* (1962). — T. 139—155; W. Holmqvist, B. Arrhenius та P. Lundström. *Excavations at Helgö.* — Stockholm, 1962; W. Holmqvist та B. Arrhenius. *Excavations at Helgö II.* — Stockholm, 1964; W. Holmqvist та K.-E. Granath. *Helgö, den gåtfulla ön.* — Stockholm, 1969.

[9] H. Arbman. *Birka. Sveriges äldsta handelsstad.* Från farntid och medeltid. — Stockholm, 1939; A. Geijer. *Birka II: Die Textilfunde.* — Stockholm, 1938; Diss Uppsala; H. Arbman. *Birka: Untersuchungen und Studien.* — T. 1: Die Gräber. — Uppsala—Stockholm, 1940—1943; E. Kivikoski. Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet // *Acta Archaeologica.* — T. 8. — Copenhagen, 1938; S. Lindqvist. Hedeby och Birka // *Fornvännen.* — T. 21. — 1926. — C. 1—26; S. Lindqvist. Slesvig och Birka // *Fornvännen.* — T. 21. — 1926. — C. 245—265; A. Schück. De äldsta stadssamhällena: Birka och Slesvig-Hedeby // *NK.* — T. 18 (1933). — C. 1—12; K. Stjerna. Lund och Birka // *Tidskrift för Skåneland.* — T. 3 (1908—1909). — C. 171—225.

[10] H. Arbman. In Situne Dei // *Sigtuna fornhems årsbok.* — Sigtuna, 1942; E. Floderus. *Sigtuna. Sveriges äldsta medeltidsstad.* — Uppsala, 1941; B. Ambrosiani. Birka—Sigtuna—Stockholm: Ett diskussionsinlägg // *Tor.* — Uppsala, 1957.

[11] Їхні назви були такі: Сімбо-гундаре, Ас-г., Торс-Акірс-г., Ланґгунд-г., Трьоґбо-г.

[12] Див. прим. 4.

[13] Див. прим. 6.

[14] І, можливо, так звана *Egentlige Finland* у Південно-західній Фінляндії з центром Або/Турку (див. розділ про Фінляндію в цьому томі).

[15] Див. т. І цієї праці, с. 69.

[16] Подробиці див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 377—383, 427—436, 442—445, 460, 461, 479—488, 932—934.

[17] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 39; пор.: *Очерки истории СССР: период феодализма IX—XV вв.* — Т. І, ред. Б. Д. Греков, Л. В. Черепнин, В. Т. Пашуто. — М., 1953. — С. 691.

[18] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 28, 184.

[19] Johannes Brøndsted. *The Vikings.* — Baltimore, 1965. — C. 102.

[20] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 28.

[21] Пор.: S. Tunberg. *Götarnas rike.* — Stockholm, 1940; Carl Otto Fast. *Det äldsta Götalands Historia.* — Stockholm, 1931; J. E. Forssander. Om Svear och Götar // *Svensk Historisk Tidskrift.* — T. 62. — Stockholm, 1942. — C. 428—438; K. Stjerna. Svear och Götar under folkvandringstiden // *Svenska fornminnesföreninges tidskrift.*

[22] Про дуже складні династичні проблеми Свіїв та Ґаутів навіть у вчасно історичні часи див. Peter Sawyer. *The Making of Sweden*, Alingsås, 1988. — C. 21—40.

[23] Див. т. I. — C. 173—174.

[24] Подробиці див. *Походження Русі.* — T. I. — C. 353, 401.

[25] Див.: E. Kunik. Kritische Bemerkungen zu den Rafn'schen Antiquités Russes und dem Kruse'schen Chronicon Nordmannorum: 1 ster Beitrag // *Mélanges Russes.* — T. 1. — Спб., 1849—1851. — C. 265— 273.

[26] Подробиці див. у I томі, с. 445.

[27] Adolf Schück. Sveriges vägar och sjöleder under forntid och medeltid // *NK.* — T. 16. — C. 229—255, 1 карта.

[28] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 137; Gösta Hasselberg. Eriksgata // *KHL.* — T. 4. — Oslo, 1959. — Стовп. 22—27.

V. Ґотланд

[1] А. Марков. *Топография кладов восточных монет.* — Спб., 1910. — C. 62. — № 13.

[2] Див. : Mårten Stenberger. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit.* — T. 1. — Stockholm, 1958; т. 2. — Lund, 1947.

[3] J. Nihlén та G. Böetius. *Gotlandska gårdar och byar under äldre järnalder* // Studier till belysning av Gotlands äldre odlinshistoria. — Norrköping, 1933; Hugo Nilsson Yrwing. *Gotland under Äldre Medeltid.* — Lund, 1940; Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jungeren Eisenzeit.* — Stockholm, 1929; Birger Nerman. Swedish Viking Colonies on the Baltic // *Eurasia Septentrionalis Antiqua.* — Helsinki, 1934. — C. 9:357—380; *Gotlands Handel på Vast-Ryssland under 1000-talet.* — Riga, 1929; Adolf Schück. Gotlands Stellung innerhalb des Schwedischen Reiches // *Conventus Primus Historicorum Balticorum [1937]; Acta et relata.* — Riga, 1938. — C. 251—259.

[4] Matts Dreijer. *Häuplinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren.* — Mariehamn, 1960. — C. 97—99.

[5] Джерела і подробиці дів. у розділі «Закони» в т. I, ч. 4 цієї праці.

[6] Джерела і подробиці див. у розділі «Рунічні написи» в т. I, ч. 3 цієї праці.

[7] Див. прим. 5.

[8] Та церква стала кафедральним собором Вісбю. Див.: Hans Wåhlin. *Visby and the Glory that was Gotland*, 2-ге вид. — Stockholm, 1938. — C. 42—48.

VI. Фінляндія

[1] **Загальні праці:**

Uusi tietosanakirja, вид. Veli Valpola та ін. — T. 1—24. — Helsinki, 1961—

1966; *Iso tietosanakirja,* вид. Jaakko Forsman та ін. — Т. 1—15. — Helsinki, 1931—1939; Додаток: Т. 1—2. — 1957—1958. *Finland and Its Geography*, вид. Raye R. Platt. — New York—Boston—Toronto, 1955, XXV, 510 с.; Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki. *Suomen kielen etymologinen sanakirja.* — Т. 1—4. — Helsinki, 1955—1969. Відносно глав VI, VII, VIII, IX і XIII див. O. Pritsak. The Perspective of the Slavs, Finns and Balts, *Journal of Baltic Studies.* — Т. 13: 3 (1982). — С. 185—201.

Джерела і збірники документів:

Finland Medeltidsurkunder. — Т. 1, вид. R. Hansen. — Helsinki, 1910; *Diplomatarium Suecanum.*—Т. 1 (817—1285), вид. J. G. Liljegren. — Stockholm, 1829.

Див. також: *ПВЛ*, *НПЛ.*

Основна історична література і спеціальні дослідження:

Jalmari Jaakkola. *Suomen varhaishistoria.* Heimokausi ja 'Kalevala-kulttuuri' (= Suomen Historia II). — Porvoo—Helsinki, 1956. — X, 462 с.; Jalmari Jaakkola. *Suomen varhaiskeskiaika.* Kristillisen Suomen synty (= Suomen Historia III). — Porvoo—Helsinki, 1958. — X, 472 с.; Einar W. Juva. *Suomen kansan historia I.* Esi historia ja keskiaika. — Helsinki, 1964. — 442 с.; William Sommer. *Geschichte Finnlands.* — München—Berlin, 1938. — XI, 336 с.; Eino Jutikkala. *A History of Finland.* — New York, 1969; Eino Jutikkala. *Suomen historian kartasto. Atlas of Finnish History,* 2-ге вид. — Porvoo—Helsinki, 1959. — 83 с.; *Vanhoja Suomen karttoja. Old Maps of Finland.* — Helsinki, 1967. — 111 с.; C. F. Wiberg та J. V. Mentzer. *Atlas till Sveriges historia.* — Stockholm, 1856. — 22 с., XVIII табл.; Ella Kivikoski. *Die Eisenzeit Finnlands.* — Т. 1—2. — Helsinki, 1947, 1951; Ella Kivikoski. *Finlands förhistoria.* — Stockholm, 1964; C. A. Nordman. Schatzfunde und Handelsverbindungen in Finnlands Wikingerzeit // *Acta Archaeologica.* — Т. 13:1—3. — Kbh., 1942; Beatrice Granberg. *Förteckning över kufiska myntfynd i Finland* (= скороч. *Förteckning*) // *Studia Orientalia.* — Т. 34. — Helsinki, 1966. — 251 с., XXXVI табл.; Jalmari Jaakkola. Finlands handel och sjöfart under tidigare Medeltiden // *NK.* — Т. 16: Handel och samferdsel. — Oslo—Stockholm—Copenhagen, 1934. — С. 167—180; Jalmari Jaakkola. Finlands vägar och samfärdsleder under Medeltiden // *NK.* — Т. 16. — С. 256—265; C. A. Nordman. Finlands handel med Skandinavien under forntiden // *NK.* — Т. 16. — С. 68—86.

[1-а] Пор.: Aulis Joki. *Keskiaikaisen «Etelä-Suomen» asatus ja aluejat // Historiallisia tutkimuksia.* — Т. 44. — Helsinki, 1955. — 173 с.

[2] Перший компонент *kala* — фінське слово, що означає «риба». Див.: O. J. Tuulio (Tallgren). *Du nouveau sur Idrīsī.* — Helsinki, 1936. — С. 127. Про *Каланд* (фін. *Kalanti)* див. J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 176—177 (з картами).

[3] Площа озер Малласвесі, Ройне, Пялкяневесі і Лянгелмявесі становить разом 340 кв. км.

[4] Jalmari Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 415—420; K. Pirinen у Eino Jutikkala. *A History of Finland.* — С. 9—11.

Фінські вчені доводять, що назва *Saari* (дослівно «острів») з епічної поеми «Калевала» означає Бірку (острів), славетний упплaндський центр міжнародної торгівлі. Див. J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 363—368.

[5] Gyula Décsy. *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachgeschichte.* — Wiesbaden, 1965. — C. 206.

[6] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 2. — C. 363—430; E. Jutikkala. *A History of Finland.* — C. 11.

[7] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 2. — C. 162 (карти); див. також карти на с. 137, 156, 159. Пор.: Jalmari Jaakkola. Finlands handel // *NK.* — T. 16. — C. 256—258.

[8] A. M. Tallgren in *Studia Orientalia.* — T. 3. — Helsinki, 1930. — C. 126—127. Eino Jutikkala. *Suomen Historia Hartasto* // Atlas of Finnish History, 2-ге вид. — 1959. — Карти 3 і 4.

[9] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 3. — Porvoo, 1958. — C. 94—103.

[10] Ibid. — C. 171

[11] Ibid. — C. 309—316.

[12] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 3: Suomen varhaiskeskiaiko. Kristillisen Suomen synty. — Porvoo—Helsinki, 1958. — X, 472 c.; И. П. Шаскольский. Борьба шведских крестоносцев против Финляндии. (XII—XIV вв.) // *Исторический журнал.* — 1940: 4—5. — C. 102—112; И. П. Шаскольский. Борьба Новгорода со Швецией перед Невской битвой // *Военно-исторический журнал.* — 1940. — 7. — C. 90—95; И. П. Шаскольский. Новые материалы о шведском походе 1240 г. на Русь // *Известия Академии наук, СИФ.* — T. 8:3. — 1951. — C. 267—276; И. П. Шаскольский. Папская курия — главный организатор крестоносной агрессии 1240—1242 гг. против Руси // *Исторические записки.* — T. 37. — 1951. — C. 169—188; И. П. Шаскольский. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40—50 гг. XIII в. // *Исторические записки.* — T. 43. — 1953. — C. 182—200.

[13] E. Jutikkala. *A History of Finland.* — C. 8—9.

[14] Beatrice Granberg. *Förteckning.* — C. 13—156.

[15] Серед арабських диргемів, знайдених в Аланді, є п'ять монет, викарбуваних в Кайруāні (Північна Африка) в останній чверті VIII ст. (№ 15, № 72, № 173, № 174, № 535 m). Див: Beatrice Granberg. *Förteckning.* — C. 15, 24, 38—39, 75.

[16] Matts Dreijer. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren.* — Mariehamn, 1960. — C. 57—62.

[17] Beatrice Granberg. *Förteckning.* — C. 156—174. Про ранню історію власне Фінляндії див. J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 2. — C. 172—179.

[18] O. J. Tuulio (Tallgren). *Du nouveau sur Idrīsī.* — Helsinki, 1936. — C. 16—17, 126—128; J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 2. — C. 168—169.

[19] G. J. Ramstedt. Finnish *Turku,* Swedish *Torg,* Danish and Norwegian *Torv,* a Word from Central Asia // *Neuphilologische Mitteilungen.* — T. 50. — Helsinki, 1949. — C. 99—103; Martti Räsänen. Nochmals Finn *Turku,* Russ. *Torg,* usw. // *Neuphilologische Mitteilungen.* — T. 52. — 1951. — C. 193—194.

[20] Про ранню історію Сатакунти див. J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — T. 2. — C. 271—301. На карті Якопо Ґастелло (Венеція, 1562 р.) цю назву подано як *Satacondia,* див.: *Vanhoja Suomen karttoja* / Old Maps of Finland. — Helsinki, 1967.

[21] Beatrice Granberg. *Förteckning.* — C. 217—225.

[21-a] Пор.: Kustaa Vilkuna. *Kainuu-Kvenland. Missä mikä?* — Helsinki, 1957. — 158 с.

[22] Y. H. Toivonen. *SKES.* — Т. 1. — Helsinki, 1955. — С. 142—143. Про кайну див.: J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 302—333 (особливо розділ 24 'Mitä olivat muinaisat Kainulaiset'); карту назв кайну подано там на с. 313. Назва *Kainuu* ще досі існує в лапландській мові. Див.: Eliel Lagercrantz. *Lappischer Wortschatz.* — Helsinki, 1939. — С. 258 (№ 2044): *kajnelačä* 'Bauer nicht Lappischer Rasse... Finnländer... Finne aus Kainuu'.

[23] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 312.

[24] Ibid. — С. 334—346 (Розділ 26: 'Muinaisen pirkkalaisliikkeen alku'). Маршрути жителів фінської Бірки та сферу їхньої діяльності описано у вид.: J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 296, 338.

[25] Ibid. — Карта на с. 296.

[26] Ibid. — С. 277.

[27] B. Granberg. *Förteckning.* — С. 174—186.

[28] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 306—310.

[29] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 77; пор.: с. 81 (бл. 1256). Про етимологію слова *Suomi* див.: Gyula Décsy. *Einführung.* — С. 238; M. Vasmer. *REW.* — Т. 3. — С. 45; Y. H. Toivonen. *SKES.* — Т. 4.

[30] Про *Тавасталанд* див.: J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 193—203.

[31] Про *Гямя* див.: J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 204—211. Давню історію Тавасталанду подано в т. I *Hämeen Historia. Esihistoria jer keskiaika*, вид. Hämeen Heimoliitto. — Hämeenlinna, 1955. Особл. с. 402—421.

[32] Y. H. Toivonen. *SKES.* — Т. 1. — С. 97.

[33] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 196—200.

[34] B. Granberg. *Förteckning.* — С. 186—209.

[35] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 10, 13.

[36] Ibid. — С. 103.

[37] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 26.

[38] Ibid. — С. 27. Див. також: И. П. Шаскольский. Емь и Новгород в XI—XIII вв. // *Ученые записки Ленинградского университета.* Серия исторических наук. — Вып. 10. — Ленинград, 1941.

[39] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 3. — С. 189—281.

[40] Ibid. — С. 212—270; Heikki Kirkinen. Karjala idän kulttuuripiirissä: Bysantin ja Venäjsin yhteyksistä keskaijan Karjalaan // *Historiallisia Tutkimuksia.* — Т. 67. — Rauma, 1963. — 263 с.

[41] *НПЛ. — С.* 27.

[42] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 218—227 і карта на с. 221. Пор. також: Д. В. Бубрих. *Происхождение карельского народа.* — Петрозаводск, 1947; В. Н. Бернадский, И. И. Смирнов, Я. А. Балагуров. *Очерки истории Карелии.* — Т. 1. — Петрозаводск, 1951, особливо с. 42—43.

[43] J. Jaakkola. *Suomen Historia.* — Т. 2. — С. 239—249; E. Jutikkala (K. Pirinen). *A History of Finland.* — New York, 1969. — С. 12. Про перші зв'язки нещодавно прибулих карелів із вепсами та біармійцями див. с. 556 цього тому.

[44] Gyula Décsy. *Einführung.* — С. 238.

[45] *Лаврентьевская Летопись*, ред. Е. Ф. Карский (= *ПСРЛ.* — Т. 1:2, вид. 2). — Ленинград, 1927. — Стовп. 449; пор.: В. Н. Бернадский, И. И. Смирнов, Я. А. Балагуров. *Очерки истории Карелии.* — Т. 1. — С. 58; E. Jutikkala (K. Pirinen). *A History of Finland.* — C. 25.

[46] Про карельсько-новгородські відносини за Середньовіччя див.: С. С. Гадзяцкий. *Карелия и карелы в новгородское время.* — Петрозаводск, 1941; И. П. Шаскольский. Политические отношения Новгорода и карел в XII—XIV веках // *Новгородский исторический сборник.* — Т. 10. — Новгород, 1961. — С. 117—136; И. П. Шаскольский. Борьба Новгорода и карел против шведской экспансии в XII в. // *Известия Карело-финского филиала АН СССР*, 1951:2. — Петрозаводск, 1951. — С. 2—23; И. П. Шаскольский. Сигтунский поход 1187 г. // *Исторические записки.* — Т. 29. — М., 1949. — С. 135—163.

[47] Jarl Gallén. *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns.* — Helsinki, 1968.—XXIV, 237 с.

VII. Стара Ладога, Великий Новгород

[1] **Загальні праці:**

Краткая географическая энциклопедия, ред. А. А. Григорьев. — Т. 1—5. — М., 1960—1966; А. Н. Насонов. *«Русская земля». Образование территории древнерусского государства.* — М., 1951; М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города.* — М., 1956; SSS; П. Н. Третьяков. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.* — М.—Л., 1966.

Gyula Décsy. *Einführung in die Finnisch-ugrische Sprachgeschichte.* — Wiesbaden, 1965.

L. Tiik. Keskaegsest mereliiklusest Balti merel ja Soome lahel // *Ежегодник Эстонского географического общества, 1957.* — Таллин, 1957. — С. 207—230.

Leopold Karl Goetz. *Deutsch-Russische Verträge des Mittelalters.* — Hamburg, 1916.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

ПВЛ; ПСРЛ. — Т. 1^2; *НПЛ.*

Грамоты Великого Новгорода и Пскова, ред. С. Н. Валк. — М.—Л., 1949; *Russische-Livländische Urkunden*, ред. K. E. Napiersky. — СПб., 1868; G. F. Sartorius. *Urkundliche Geschichte des Ursprungs des deutschen Hanse*, ред. J. M. Lappenberg. — Т. 1—2. — Hamburg, 1830.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

Paul Johansen. Novgorod und die Hanse // *Gedächtnisschrift fur F. Rörig.* — Lübeck, 1953. — С. 121—148; M. W. Thomson. *Novgorod the Great.* — London, 1967; В. В. Седов. Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.) // *Советская археология.* — Т. 18. — 1953. — С. 190—229; С. С. Гадзяцкий. Вотская и Ижорская земли Новгородского государства // *Исторические записки.* — Т. 6. — М.—Л., 1940. — С. 100—148; М. Х. Алешковский. *Каменные стражи.* Путеводитель по древним крепостям. — Ленинград, 1971. — 175 с.; Max Vasmer. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas // *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der*

Wissenschaften. I. «Die Ostgrenze der baltischen Stämme», 1932. — С. 637—666. II. «Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern», 1933. — С. 351—440, 1 карта; III. «Merja und Tscheremissen», 1934. — С. 507— 594, 1 карта; IV. «Die ehemalige Ausbreitung der Lappen und Permier in Nordrussland», 1935. — С. 176—270, 1 карта. Див.: Henrich Birnbaum. Lord Novgorod the Great. — Columbus, Ohio, 1981.

[2] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 11.

[3] *НПЛ*, ред. А. И. Насонов. — С. 65. Пор.: *Книга Большому Чертежу*, ред. К. Н. Сербина. — М.—Л., 1950: Ладожское озеро, а Нево тож. — С. 153, 156.

[4] *НПЛ.* — С. 270.

[5] *ПСРЛ.* — Т. 1:3[2], ред. Е. Ф. Карский. — Л., 1928. — Стовп. 510.

[6] Max Vasmer. *REW.* — Т. 1. — С. 73.

[7] *Книга Большому Чертежу*, ред. К. Н. Сербина. — С. 153—154, 156—157.

[8] Leopold Karl Goetz. *Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters.* — Hamburg, 1916. — С. 81—82.

[9] Ibid. — С. 93.

[10] Max Vasmer. *REW.* — Т. 2 (1955). — С. 5.

[11] W. J. Raudonikas. *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogsgebiet.* — Stockholm, 1930 // *KVHAAH.* — Т. 40:3. — 151 с., 1 карта; В. И. Раудоникас. Старая Ладога // *Советская археология.* — Т. 11 (1949). — С. 5—54; т. 12 (1950). — С. 7—40.

[12] O. I. Davidan. Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia // *Varangian Problems.* — Copenhagen, 1970. — С. 90.

[13] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья.* — М., 1956. — С. 90. — № 2, а також табл. 1, табл. 2.

[14] Ibid. — табл. 1, табл. 2.

[15] Aslak Liestøl. Runic Inscriptions // *Varangian Problems.* — Copenhagen, 1970. — С. 122.

[16] O. I. Davidan. Contacts etc. // *Varangian Problems.* — С. 89.

[17] *ПСРЛ.* — Т. 2[2], ред. А. А. Шахматов. — Стовп. 14.

[18] Див. Екскурс X в цьому томі.

[19] М. Х. Алешковский. *Каменные стражи.* — С. 17.

[20] Див. Походження Русі. — Т. I. — С. 317.

[21] Див. прим. 29.

[22] Пор.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 73—74.

[23] *ПСРЛ.* — Т. 2[2]. — Стовп. 277—278.

[24] Див. с. 565 цього тому.

[25] *НПЛ.* — С. 78 (бл. 1242). Пор.: *Книга Большому Чертежу.* — С. 153—155; пор.: Max Vasmer. *REW.* — Т. 3 (1958). — С. 352.

[26] Max Vasmer. *REW.* — Т. 3 (1958). — С. 352.

[27] Н. М. Чернягин. *Длинные курганы и сопки* // МИА. — Т. 6. — М.—Л., 1941; С. А. Тараканова. Длинные и удлиненные курганы // *Советская археология.* — Т. 19 (1954). — С. 47—110; Ф. Д. Ґуревич. О длинных и удли-

ненных курганах // *КСИИМК.* — Т. 72 (1958). — С. 54—65; В. В. Седов. Кривичи // *Советская археология.* — (1960:1). — С. 47—62.

[28] В. В. Седов. Кривичи // *Советская археология.* — (1960:1). — С. 47—62; пор. рецензію на цю статтю: Krystyna Musianowicz // *Rocznik Białostocki.* — Т. 3 (1962). — С. 465—466; В. В. Седов. *Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья.* — М., 1970. — С. 71.

[29] Birger Nerman. Archeologische Untersuchungen bei Izborsk // *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1924.* — Dorpat, 1926. — С. 52—73; В. В. Седов. Изборская экспедиция // *Археологические открытия 1972 года.* — М., 1973. — С. 39—40; В. В. Седов. Раскопки изборской экспедиции // *Археологические открытия 1973 года.* — М., 1974. — С. 31—32.

[30] И. К. Лабутина. Охранные раскопки в Пскове // *Археологические открытия 1972 года.* — М., 1973. — С. 20—21; Л. М. Плоткин. Раскопки городища Камно под Псковом // *Археологические открытия 1973 года.* — М., 1974. — С. 28; пор. також: А. Л. Монгайт. *Археология в СССР.* — М., 1955. — С. 362; М. И. Тихомиров. *Древнерусские города.* — С. 389—390.

[31] В. В. Седов. Раскопки изборской экспедиции // *Археологические открытия 1973 года.* — М., 1974. — С. 31—32.

[32] Як свідчать літописи XVII ст., за давніх часів місто називалося, імовірно, *Словенськ*, бо його засновник мав ім'я Словен. Див.: М. Х. Алешковский. *Каменные стражи.* — М., 1971. — С. 104.

[33] И. К. Лабутина у вид. *«Археологические открытия 1972 года».* — С. 21.

[34] Про *п'ятини* див.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 117—126; про *Шелонську п'ятину* див. с. 118—120; про *Водську п'ятину* див. с. 120—121.

[35] *НПЛ.* — С. 507.

[36] Ibid. — С. 17, подальші згадки див. на с. 54, 78, 89, 95, 253, 295, 321, 337, 446, 450.

[37] *НПЛ.* — С. 28; подальші згадки див. на с. 78, 215, 295, 297, 349, 424, 450, 451.

[38] Назва *Vatland* з'являється вперше бл. 1164—1181 рр. у буллі папи Олександра III (1159—1181), посланій Стефанові, єпископові Уппсальському (1164—1185). Див.: *Diplomatarium Suecanum,* ред. J. G. Liljegren. — Т. 1. — Stockholm, 1829, no. 194; *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, ред. F. G. Bunge. — Т. 3. — Reval, 1857. — № 169 a (13. April 1241).

[39] *Hanserezesse.* Перший відділ. — Leipzig, 1870. — 7. — № 568, § 7.

[40] Булла папи Григорія IX до єпископів Уппсальського та Лінчьопінґського від 9 січня 1230 р.: «pagani Wathlandiae», див.: *Diplomatarium Suecanum,* ред. J. G. Liljegren. — Т. 1. — № 154; пор.: С. С. Гадзяцкий. Вотская и Ижорская земли Новгородского государства // *Исторические записки.* — М.—Л., 1940. — С. 103—104.

[41] Max Vasmer. *REW.* — Т. 1 (1953). — С. 213; Gyula Décsy. *Einführung.* — С. 240.

[42] В. В. Седов. Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.) // *Советская археология.* — Т. 18. — С. 209—210.

[42-а] А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 118; Е. Н. Носов. Источники по славянской колонизации Новгородской земли // *Вспомогательные исторические дисциплины.* — Л., 1974. — С. 212—241.

[43] А. Л. Монгайт. *Археология в СССР.* — М., 1955. — С. 362—364.

[44] Див. Paul Johansen. Novgorod und die Hanse // *Gedächtnisschrift für F. Rörig.* — Lübeck, 1953. — С. 121—148.

[45] Пор.: Е. А. Рыдзевская. Холм в Новгороде и древне-северный Холмгардр // *Известия Российской Академии истории материальной культуры.* — Т. 2. — Петроград, 1922. — С. 105—112. Про місто Словенськ, що начебто було попередником Великого Новгорода, див. також: М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города.* — С. 23—24, 378.

[46] *Þjalar Jóns saga*, ред. L. F. Tan-Haverhorst. — Harlem, 1939. — С. 12.

[47] Вперше засвідчено у *НПЛ*, бл. 1195 р. (ред. А. Н. Насонов, с. 41). Про етимологію цієї назви див.: Paul Johansen. *Novgorod und die Hanse.* — С. 129.

[48] М. И. Зайцева — М. И. Муллонен. *Словарь вепсского языка.* — Л., 1972. — С. 302—303; пор.: Paul Johansen. Novgorod und die Hanse // Gedächtnisschrift für F. Rörig. — Lubeck, 1953. — С. 129.

[49] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 17; пор.: С. С. Гадзяцкий. Вотская и Ижорская земли. — С. 102.

[50] А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 80—81. *Водь* уперше з'являється як назва складової частини новгородського війська 1270 р.; див. *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 89.

[51] М. Х. Алешковский. *Каменные стражи.* — С. 59—60; пор.: А. Н. Кирпичников. *Древнерусское оружие.* — Т. 1. — М.—Л., 1966, карта на с. 50; т. 2 (1966), карта на с. 24 і 34.

[52] *Гетика*, вид. Е. Ч. Скржинская. — М., 1960. — С. 150 текст і с. 265—266 коментар.

[53] *Ibn Faḍlān*, ред. А. П. Ковалівський. — Харків, 1956, факсим. с. 206 а; 207 а; 208 а; загалом на цю тему див. V. Minorsky. *Marwazī.* — London, 1942. — С. 34 і с. 112—114; Б. Н. Заходер. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* — Т. 2. — М., 1967. — С. 59—69.

[54] *Gesta,* IV, 19, вид. W. Trillmich. — Berlin, 1961. — С. 458.

[55] Див. с. 428 цього тому.

[56] Див. с. 450 цього тому.

[57] Omeljan Pritsak. The Name of the Third Kind of Rus and of Their City // *Journal of the Royal Asiatic Society* (1967). — С. 2—9.

[58] Ibid. — С. 8—9.

[59] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы.* — С. 101, 120, табл. 1, табл. 2.

[60] Б. А. Колчин. *Новгородские древности. Деревянные изделия.* — М., 1968. — С. 5—10.

[61] *De Administrando Imperio*, ред. Gyula Moravcsik. — Budapest, 1949. — С. 56.

[62] И. М. Троцкий. Возникновение Новгородской республики // *Известия Академии наук СССР.* — Серия 7 (1932). — № 4. — С. 271—291; № 5. — С. 349—374.

[63] А. Л. Монгайт. *Археология в СССР.* — С. 362; Л. А. Голубева. Раскопки в Белоозере // *Археологические открытия 1965 года.* — М., 1966. — С. 174—176; Л. А. Голубева. Амфоры и красноглиняные кувшины Белоозера // *КСИА.* — Т. 135 (1973). — С. 101—104; пор. також: С. И. Кочкуркина. *Юго-восточное Приладожье в X—XIII вв.* — Л., 1973. — 150 с. Л. А. Голубева. *Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв.* — М., 1973. — 212 с.

[64] Див. с. 363 цього тому.

[65] А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 178—180.

[66] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 132; пор.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 100—104.

[67] *ПСРЛ.* — Т. 1, ред. Е. Ф. Карский. — Л., 1927. — Стовп. 302; пор.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 90; М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города.* — С. 418.

[68] Max Vasmer. *REW.* — Т. 1 (1953). — С. 331.

[69] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 97.

[70] Tadeusz Lehr-Spławiński. Dźwina // *SSS.* — Т. 1:2 (1962). — С. 443.

[71] Пор.: Max Vasmer. *REW.* — Т. 1 (1953). — С. 331.

[72] *AR.* — Т. 2. — С. 492—493.

[73] Д. В. Бубрих. *Происхождение карельского народа.* — Петрозаводск, 1947. — С. 28; В. И. Лыткин. Из истории словарного состава пермских языков // *Вопросы языкознания* (1953:5). — С. 64; пор.: H. Kirkinen. *Karjala idän kultuuripiirissä* (Bysantin ja Venäjan yhteyksistä keskiajan karjalaan). — Helsinki, 1963. — С. 36; Martti Haavio. *Bjarmien vallan kukoistus ja tuka*: Historiaa ja runoutta. — Porvoo, 1965. — 297 с.

[74] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы.* — С. 101 і табл. 1.

[75] Ibid. — С. 120 і табл. 1.

[76] Див.: О. Пріцак. *Походження Русі.* — Т. I. — С. 556.

[77] Назва *іжеряни* з'являється вперше в Новгородському Першому літописі бл. 1228 р. (*НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 65). Пор. також: Max Vasmer. *REW.* — Т. 1 (1953). — С. 472; Gyula Décsy. *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachgeschichte.* — Wiesbaden, 1965. — С. 45—46.

[78] Про походження карелів див.: Д. В. Бубрих. *Происхождение карельского народа.* — Петрозаводск, 1947. — С. 15—16, 32; Д. В. Бубрих. *Историческая фонетика финского-суоми языка.* — Петрозаводск, 1948. — С. 12—13.

[79] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 65.

[80] Ibid. — С. 292 = *ПСРЛ.* — Т. 1 : 3^2, ред. Е. Ф. Карский. — Стовп. 479 (бл. 1263); пор.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 121—122.

VIII. Естонія

[1] **Загальні праці:**

Eesti Entsüklopeedia, ред. R. Kleis. — Т. 1—8. — Tartu, 1932—1937; *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*, ред. G. Naan та ін. — Т. 1— [6; видання продовжується]. — Tallin, 1968— [1974].

Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur, ред. Hans Kruus. — Tartu, 1926. — XX, 1255 с.; Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen* // Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. — T. 90:1. — Helsinki, 1955. — XXIV, 437 с., 1 карта; Edgar V. Saks. *Aestii: An Analysis of an Ancient European Civilization* // Studies in the Ur-European History. — Частина I. — Montreal—Heidelberg, 1960. — 300 с., 6 карт; *Вопросы этнической истории эстонского народа*, ред. Г. Моора. — Таллин, 1956. — 332 с.; Г. А. Моора. Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным) // *Советская археология*. — Т. 17, 1953. — С. 105—132; Г. А. Моора. Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных // *Советская археология*. — Т. 21, 1954. — С. 95—118.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Scriptores rerum Livonicarum. — T. 1—2. — Riga—Leipzig, 1848—1853; *Heinrici Chronicon Livoniae* [1224—1227], вид. L. Arbusow та Albert Bauer. — Darmstadt, 1959. (= скороч. *HCL*); *Livländische Reimchronik* [бл.1290], вид. L. Meyer. — Paderbom, 1876.

Paul Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae* [1229]. — Tallin—Copenhagen, 1933. — 1012 с. (= скороч. *LCD*).

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, ред. F. G. von Bunge. — 1—11 [1093—1459]. — Reval—Riga—Moscow, 1853—1905; *Liv-, Esth- und Curländische Urkundenregesten*, ред. F. G. von Bunge. — Leipzig, 1881.

Див. також: *ПВЛ; НПЛ; ПСРЛ*. — Т. 5², 7, 25.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

H. Moora. *Die Vorzeit Estlands*. — Tartu, 1932; E. Uustalu. *The History of Estonian People*. — London, 1952; *Eesti NSV ajalugu*. — T. 1., ред. A. Vassar. — Tallin, 1955. — 791 с.; *История Эстонской ССР*. — Т. 1, ред. А. Вассар и Г. И. Наан, 3-е изд. — Таллин, 1961. — 955 с.

A. Tuulse. *Die Burgen in Estland und Lettland*. — Tartu, 1942.

Paul Johansen. *Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland* // KVHAAH. — T. 74. — Stockholm, 1951. — 405 с. (= скороч. *Nordische Mission*); Heinrich Laakmann. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit // *Baltische Lande*. — T. 1, 1939. — С. 204—262; B. Nerman. *Forntida förbindelser mellan Sverige och Ostbalticum*. — Stockholm, 1943.

Alexander von Richter. Geschichte der dem russischen Kaisertum einverleibten Deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, частина I [1158—1562]. — T. 1—2. — Riga, 1857; F. G. von Bunge. *Das Herzogtum Estland unter den Königen von Dänemark*. — Gotha, 1877.

Я. Я. Зутис. Русско-эстонские отношения в IX—XIV веках // *Историк-марксист*, 1940. — № 3. — С. 36—56; A. Vassar. Eesti maad Muitse Vene riigi koosseisus // *Известия Академии наук Эстонской ССР*. — Т. 3. — 1954. — С. 167—181.

² *HCL*, вид. L. Arbusow та Albert Bauer. — С. 142 (Ema); с. 330 (Pärnu).

³ Пор.: Gyula Décsy. *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachgeschichte*. — Wiesbaden, 1965. — С. 197, 219; E. Itkonen. Die Vorgeschichte des Finnen aus der Perspective eines Linguisten // *Ural-Altaische Jahrbücher*. — T. 32. — 1960. — С. 2—24; H. Moora. Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme //

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. — T. 59:3. — Helsinki, 1959. — C. 1—39.

[4] Див. том I. — C. 401.

[5] *HCL*, вид. L. Arbusow та Albert Bauer. — C. 300.

[6] Див. Paul Johansen // *LCD.* — C. 212—230 і фототипічне видання C. 40 v, 41 r; Paul Johansen. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter.* — Tartu, 1925. — C. 1—96; Heinrich Laakmann. *Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit.* — C. 205—206.

[7] Paul Johansen. *Siedlung und Agrarwesen.* — C. 3; Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — C. 23 і прим. 1; Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels als verfassungsgeschichtliches Problem // *Festschrift Karl Harff.* — Innsbruck, 1950. — C. 105; Heinrich Laakmann. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit. — C. 220—221.

[8] Paul Johansen. *Siedlung und Agrarwesen.* — C. 41; Paul Johansen. *Der altnordische Name Ösels.* — C. 105—107.

[9] J. Uluots. Viron valtion historiallisen luomuksena // *Suomalaisen Suomi.* — T. 2. — Helsinki, 1943. — C. 4.

[10] Про цю етимологію див.: Aulis J. Joki. *Uralier und Indogermanen.* — Helsinki, 1973. — C. 297. — № 103 (s.v. *orja*).

[11] *HCL*, вид. L. Arbusow та Albert Bauer. — C. 202.

[12] J. Uluots. Über die altestnischen Volksversammlungen // *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.* — T. 30 (Liber Saecularis). — Tartu, 1939. — C. 770—778.

[13] Див.: A. Korkonen. *Vakkalaitos* (Mit einem Auszug in deutscher Sprache). — Helsinki, 1923. — XII, 236. — 18 c.

[14] Про слова *malev* і *maia* див.: Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — C. 295.

[15] Див.: *История Эстонской ССР.* — T. 1, ред. А. Вассар и Г. Наан. — Таллин, 1961. — C. 93—97, 99.

[16] Heinrich Laakmann. *Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit.* — C. 216, 218.

[17] H. Moora. *Muistse Eesti linnused i 1936—1938 a. uurimiste tulemused.* — Tartu, 1939. —243 c., XVII табл.; *Древние поселения и городища* // *Археологический сборник.* — T. 1. — Таллин, 1955. — 204 c.; X. A. Моора. Археологические исследования в Прибалтике // *Вестник АН СССР.* — 1958:10. — C. 53—56; Г. А. Моора. Археологические исследования в Эстонии за последние 20 лет // *КСИИМК.* — T. 10. — 1941. — C. 89—94; Г. А. Моора. Археологические исследования в Эстонской ССР в 1951 и 1952 гг. // *КСИИМК.* — T. 55 (1954). — C. 52—63; Г. А. Моора. Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных // *Советская археология.* — T. 21 (1954). — C. 95—118; М. Шмидехельм. Раскопки на территории Эстонии // *Археологические открытия 1967 года.* — C. 279—285; Ю. Ю. Селиранд. Полевые исследования эстонских археологов // *Археологические открытия 1968 года.* — C. 382—386. Див. також: *Археологические открытия 1969 года.* — C. 338—346; *Археологические открытия 1972 года.* — C. 398—404; *Археологические открытия 1973 года.* — C. 412—417.

[18] Див. карту у вид. *История Эстонской ССР.* — Т. 1, ред. А. Вассар і Ґ. Наан, 1961. — С. 105.

[19] E. Tõnisson. Eesti aardeleiud 9—13. sajandist // *Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II*, ред. H. Moora. — Tallin, 1962. — С. 340—349.

[20] Walter Anderson. *Der Chalifenmünzfund von Kochtel.* Mit Beitragen von Richard Vasmer // *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis.* — Т. VII:2. — Tartu, 1926.

[21] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья.* — М., 1956. — С. 101, таблиці І—2. Кілька розпорошених знахідок диргемів, що належать до першого періоду куфічних диргемів у Європі (бл. 780—833), виявлено в Тарту. Див.: А. Марков. *Топография кладов восточных монет.* — СПб., 1910. — С. 20, прим. 113; пор.: В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы.* — С. 90, прим. 3 і карта на с. 86.

[22] В. М. Потин. *Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв.: Историческо-нумизматический очерк.* — Л., 1968. — С. 129.

[23] Ibid. — С. 230.

[24] Ті самі форми є і в лівонській мові: *Sār-mā* (саливсько-лівонська), *Sōr-mō* (курляндсько-лівонська) — і мають два значення: 1) острів Сааремаа; 2) Естонія взагалі. Див.: Lauri Kettunen. *Livisches Wörterbuch.* — Helsinki, 1938. — С. 378. Латиською мовою острів Сааремаа називають *Sāmu-zeme* «земля Саму», або *Sāmu-sala*, «острів Саму», причому невідомо, чи слово *Sāmu* — перекручена форма слова **sār-mo* (з утратою r), чи просто тотожне *Sāmu-zeme* «Фінляндія» (пор. також *sām-s* «фін»). Латиське слово Sāmu проникло в курляндську лівонську мову, де й сьогодні існує паралельна форма назви острова Сааремаа: *Sāme-mō*; див.: Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 98.

[25] Назва *Ey-sýsla* стала вихідною формою як для німецької назви *Ösel* (вперше задокументованої 1290 р.), так і для латинської назви *Eycilla* («Historia Norwegiae», 1190) ~ Osilia (з 1203). Див.: Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 98—99. Згодом, 1562 р., росіяни запозичили німецьку назву як *Езель*. Див.: Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 99.

[26] Див.: Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 95—110.

[27] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 183; *ПСРЛ.* —Т. 5^2 (Софиевская первая летопись). — Л., 1925. — С. 132 (бл. 1060 р.).

[28] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 357, 459.

[29] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 262 = англ. переклад J. A. Brundage. — С. 193—194.

[30] Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 103.

[31] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 39.

[32] *HLC.* — С. 282, 288; 122, 128; 132; 302; 312 і далі.

[33] Ibid. — С. 132.

[34] Ibid. — С. 175.

[35] F. G. von Bunge. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.* — Т. I. — Reval, 1853. — № 139.

[36] Paul Johansen. *Nordische Mission.* Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. — Stockholm, 1951. — С. 279—280; пор. також: с. 125 і карту Сааремаа на с. 297.

[37] Походить від естонських слів *sõda*, «війна» і *sadam*, «гавань, притулок», див.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 280.

[38] F. G. von Bunge. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.* — Т. 6. — № 2735 (бл. 1254 р.); пор.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 279—280.

[39] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 24 (пор. с. 106) = англ. переклад J. A. Brundage. — С. 41.

[40] Ibid. — С. 328 = англ. переклад J. A. Brundage. — С. 238.

[41] F. G. von Bunge. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.* — Т. 1. — № 285 (бл. 1255 р.); пор.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 296.

[42] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 336 = англ. переклад J. A. Brundage. — С. 245.

[43] Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 282, 296. E. V. Saks. *Aestii.* — С. 198.

[44] Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen über Estnische Ortsnamem.* — С. 192. — № 561.

[45] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 258.

[40] Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit.* — Stockholm, 1929. — С. 11—13.

[47] Подробиці подано у першому томі, с. 434—439.

[48] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 183; *ПСРЛ.* — Т. 5^2. — Л., 1925. — С. 132.

[49] *ПСРЛ.* — Т. 5^2. — С. 132; *ПСРЛ.* — Т. 25 (Московский летописный свод конца XV века). — М.—Л., 1949. — С. 380.

[50] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 39.

[51] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 216, 228, 230, 246, 250 і далі.

[52] Див. с. 311 і с. 343 цього тому.

[53] *LCD*, вид. Paul Johansen. — С. 47г (фототипічне вид.) і 186—187.

[54] Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 52 і карта 7; С. 57 і карта 11. — С. 205.

[55] Пор.: Г. Моора. О возникновении города Таллина // *Известия АН ЭССР.* — Т. 2. — Таллин, 1953. — С. 175—180.

[56] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 61. Про *Коливань* див. Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 55—67.

[57] Див. с. 313 в цьому томі.

[58] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 230, 298.

[59] Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 54—55.

[60] Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — С. 226—227.

[61] Назва *Леденец*, перекручене із Lyndanise, збереглася у російській билині про Солов'я Будимировича.

[62] Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 75.

[63] Ibid. — С. 88—94.

[64] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 61.

[65] *ПСРЛ.* — Т. 5^2. — С. 110; т. 7 (Воскресенская летопись). — СПб., 1851. — С. 184; т. 25 — С. 375. Див.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — С. 68—74.

[66] E. Jutikkala. *A History of Finland.* — New York, 1962. — C. 8.

[67] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 202.

[68] *LCD*, вид. Paul Johansen. — C. 342, 391—392. Пор.: Georg von Brevern. *Der Liber Census Danie und die Anfänge der Geschichte Harrien und Wirlands* (1219—1244). — Dorpat, 1858. — C. 65.

[69] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 202; про етимологію цього топоніма див.: Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — C. 106—107; пор.: с. 280.

[70] *ПСРЛ.* — Т. 5^2. — С. 110; пор.: *ПСРЛ.* — Т. 25. — С. 379—380. Про хронологію див. том I, с. 437—438, 825.

[71] Інформатор літописця, етимологічно пояснюючи назву естонської місцевості **Käden-päa*, змінив її на **Käden-päiv*; див.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — C. 73; Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — C. 261.

[72] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 52—53.

[73] Ibid. — C. 86.

[74] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 298, 300 = англ. переклад J. A. Brundage. — C. 218—219.

[75] Див. том I, с. 401—402.

[76] Paul Johansen. *Nordische Mission.* — C. 147—151.

[77] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 357, 412—413, 424.

[78] Max Vasmer. Zur slavischen Ortsnamenforschung. 1. Der altrussische Name von Narva // *Archiv für Slavische Philologie.* — T. 38. — 1923. — C. 82—88.

[79] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 86.

[80] Див. вище оповідь про віронське походження головного осілійського бога Тарапіти.

[81] В. Я. Евсеев. Термин «Viro» в карело-финских рунах // *Известия Карело-Финского филиала АН СССР.* — № 1. — Петрозаводск, 1948. — С. 103—118.

[82] Max Vasmer. *REW.* — T. 1. — C. 203—204.

[83] Пор.: Paul Johansen. *Nordische Mission.* — C. 63—64, 73.

[84] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 22.

[85] Ibid. — C. 52.

[86] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 144.

[87] Див. с. 563, 565 цього тому.

[88] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 176.

[89] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 77; в 1269 р. їх називали «веляжани». — *НПЛ.* — С. 86.

[90] Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — C. 157.

[91] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 60.

[92] Valdis J. Zeps. *Latvian and Finnic Linguistic Convergences.* — C. 109—110.

[93] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 270, 286.

[94] Ibid. — C. 312.

[95] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы.* — С. 90, прим. 3; с.128, прим. 1, таблиці 1—2; В. М. Потин. *Древняя Русь и европейские государства.* — Карта на с. 230.

[96] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 101.

[97] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 183.

[98] Ibid. — С. 207.

[99] Ibid. — С. 231.

[100] Ibid. — С. 61; *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 302.

[101] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 77; Юр'євців згадано і бл. 1269 р. (*НПЛ.* — С. 86).

[102] Gyula Décsy. *Einführung.* — С. 66—69.

[103] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 20 (бл. 1116 р.), С. 52 (бл. 1212 р.), с. 57 (бл. 1217 р.).

[104] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 90.

[105] Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen.* — С. 164—165.

[106] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 20.

[107] Ibid. — С. 40.

[108] Ibid. — С. 52.

[109] Ibid. — С. 57.

[110] Ibid. — С. 77. Медвежан згадано й бл. 1269 р. (*НПЛ.* — С. 86).

[111] Див. *Походження Русі.* — Т. І. — С. 402.

[112] Пор. с. 599, 600 цього тому.

[113] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 20.

[114] Ibid. — С. 36.

[115] Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels. — С. 103.

[116] Див.: Gerard Labuda. *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski.* — Warszawa, 1960. — С. 51—58.

[117] Gerard Labuda. Ostsae-Bałtyk w opisie Króla Alfreda i jego informatorów // *Źródła, sagi i legendy.* — С. 58—71; A. Gāters. Osti und Ostsee // *Beiträge zur Namenforschung.* — Т. 5. — 1954. — С. 244—248; K. Malone. King Alfred's North // *Speculum.* — Т. 5. — 1930. — С. 156—157.

[118] Вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie.* — Warszawa, 1961. — С. 54 (фототипічне видання). — С. 69 (текст).

[119] Paul Johansen. *Nordische Mission*; Paul Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. — Tallin—Copenhagen, 1933; *LCD*; Paul Johansen. Der altnordische Name Ösels als verfassungsgeschichtliches Problem // Festschrift Karl Harff. — Innsbruck, 1950. — С. 95—110; Lauri Kettunen. *Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamem.* — Helsinki, 1955.

[120] Див. том I, с. 421.

[121] Див. с. 406 цього тому.

[122] Max Vasmer. *REW.* — Т. 3. — С. 352. Пор.: Р. А. Агеева. Об этнониме Чудь (Чудна, Чухарь) // *Этнонимы.* — М., 1970. — С. 193—203.

[123] Див. с. 567, 568 цього тому.

[124] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 40 (бл. 945 р.), с. 114 (бл. 1068 р.), с. 121 (бл. 1072 р.), с. 132 (бл. 1078 р.); т. 2. — С. 210—211; *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 111, 177, 189, 197. Пор.: М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города.* — С. 162—163.

[125] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 35 (бл. 1175 р.), с. 71 (бл.1231 р.), с. 351 (бл. 1340 р.), с. 361 (бл. 1348 р.) і далі.

[126] Пор.: *ПВЛ*. — Т. 2. — С. 211.

[127] Пор.: Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie* (1961). — С. 167.

IX. Курляндія, Ліфляндія, Земґалія і Латґалія

[1] **Загальні праці:**

J. Rutkis. *Latvijas geografija.* — Stockholm, 1960; *Latviešu kultûra. Aizvēstures materiali.* — Riga, 1930; *Latviešu Konversācijas Vârdnica*, вид. A. Švābe та ін. — Т. 1—21. — Riga, 1927—1940; *Latvju Enciklopēdija*, вид. A. Švābe. — Т. 1—3.— Stockholm, 1950—1955; додаток вид. Lidija Švābe. — Stockholm, 1962; *Latvijas PSR Mazā Enciklopēdija*, вид. V. Samsons. — Т. 1—3. — Riga, 1967—1970; Index. — Riga, 1972.

Latvia. Country and People, вид. J. Rutkis. — Stockholm, 1967.

Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов, ред. Р. Грабис и др. — Рига, 1970.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Arnold of Lübeck. *Chronica Slavorum* [бл. 1210], вид. J. M. Lappenberg в *MGH SS.* — Т. 21. — Hannover, 1868. — С. 101—250; *Das Rigaische Schuldbuch* (1285—1352), вид. H. Hildebrand. — СПб., 1872; *Heinrici Chronicon Livoniae* [1224—1227], вид. L. Arbusow та Albert Bauer. — Darmstadt, 1959. — XXXVI, 354 с.; *Akten und Recesse der livländischen Ständetage*, вид. O. Stavenhagen. — Т. 1 (1304—1460). — Riga, 1907; *Livländische Reimchronik* [бл.1290], вид. L. Meyer. — Paderborn, 1876; *Fontes Historiae Latviae Medii Aevi.*—Т. 2:1—2. [—1256], вид. A. Švābe. — Riga, 1937—1940; *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, вид. F. G. Bunge. — Т. 1—11 [1093—1459]: I (1093—1300. — Reval, 1853); II (1301—1367. — R., 1855); III (1368—1393. — R., 1857); IV (1394—1413. — R., 1859); V (R., 1865); VI (Riga, 1871); *Livländische Güterurkunden* (aus den Jahren 1207—1545), вид. H. Bruiningk та N. Busch. — Т. 1—2. — Riga, 1908, 1923; E. Bonnel. *Russisch-Livländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410.* — СПб., 1862. Див. також: *ПВЛ*, *НПЛ*, *ПСРЛ*. — Т. 1^2, 2^2; Rimbert. *Vita Anskarii*; Adam von Bremen. *Gesta.* Saxo Grammaticus. *Gesta.*

Livonica vornähmlich an dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv, вид. H. Hildebrand. — Riga, 1887.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

Latviešu vēsture. I. Senā Latvija, вид. F. Balodis та A.Tentelis. — Riga, 1938; F. Balodis. *Det äldsta Lettland.* — Stockholm, 1940; *Latvijas PSR vēsture.* I sējums. No vissenākajiem laikiem līdz 1860 gadam, вид. J. Zutis. — Riga, 1953; *История Латвийской ССР*, ред. Я. Я. Зутис. — Рига, 1952; Alfred Bilmanis. *A History of Latvia.* — Princeton, 1951; Arnolds Spekke. *History of Latvia.* An Outline. — Stockholm, 1951; *История Латвийской ССР.* Сокращенный курс, 2-е изд., ред. А. А. Дризул. — Рига, 1971.

Leonid Arbusow. *Frühgeschichte Lettlands.* — Riga, 1933. A. Bezzenberger. *Die Namen Litaues und Semgallen in altenordischen Quellen. Beiträge zur Kunde der*

indogerm. Sprachen. — T. 10. — Göttingen, 1886. — C. 323—324. Manfred Hellmann. *Das Lettenland im Mittelalter.* Studien zur ostbaltischen Frühzeit und Lettischen Stammgeschichte, insbesondere Lettgallens. — Münster—Köln, 1954; F. Balodis. *Senā Latvija*, 2-ге вид. — Chicago, 1956. — 216 с.; A. Bielenstein. *Die Grenzen des Lettischen Volksstammes und der Lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII. Jahrhundert.* — СПб., 1892; H. Łowmiański. *Studja.* — T. 1—2; E. Brastiņš. *Latvijas pilskalni.* — T. 1—4. — Riga, 1923—1930: 1. Kuršu zeme (1923); II. Zemgale un Augšzeme (1926); III. Latgale (1928); IV. Vidzeme (1930). Я. Зутис. *Очерки по историографии Латвии.* Ч. 1. Прибалтийско-немецкая историография. — Рига, 1949.

2 *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 10, 13.

3 *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 64, 110 і далі.

4 Ibid. — C. 10, 22 і далі.

5 *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 13.

6 Ibid. — C. 10.

7 *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 4, 10 і далі.

8 Ibid. — C. 4, 6, 8 і далі.

9 *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 10.

10 Ibid. — C. 13.

11 *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 20, 22 і далі.

12 Ibid. — C. 4, 22 і далі.

13 *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 10.

14 *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — C. 102, 170m і далі.

15 Ibid. — C. 66, 76 і далі.

16 Ibid. — C. 48, 60 (Leththi) і т. д.

17 Ibid. — C. 48.

18 Див. том I. — С. 309—310, 556.

19 Див. с. 70 цього тому; *Heimskringla* та *«Кнютлінґа саґа»*, с. 221—222.

20 Див. с. 419 цього тому (Саксон Граматик).

21 *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 186.

22 *ПСРЛ.* — Т. 2^2, вид. А. А. Шахматов. — Стовп. 620.

23 *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 59, 66.

24 Ibid. — C. 45.

25 Ibid. — C. 66.

26 А. Н. Насонов. *Псковские летописи.* — Т. 2. — М., 1955. — С. 79 (Строевский список: Латигора и Либь).

27 А. Н. Насонов. *Псковские летописи.* — Т. 1. — М.—Л., 1941. — С. 18 (бл. 1341 р.), с. 93—94 (бл. 1341 р.); т. 2, с. 24 (бл. 1341 р.), с. 302 (бл. 1477—1478 рр.), с. 62 (бл. 1480 р.).

28 Див. *Походження Русі.* — Т. I. — С. 309—310.

29 Вид. W. Trillmich. — C. 94, 96, 98, 100 = англ. переклад Charles H. Robinson. — C. 96—100.

30 Max Vasmer. *REW.* — T. 1. — C. 635.

31 L. Kettunen. *Livisches Wörterbuch.* — Helsinki, 1938. — C. 167.

32 V. Kiparsky. *Die Kurenfrage.* — Helsinki, 1939. — C. 63.

33 Ibid. — C. 62.

[34] Вид. W. Trillmich. — С. 94, 96 = англ. переклад Ch. H. Robinson. — С. 96—98.

[35] Ibid. — С. 96, 98 = 98—99.

[36] Див. с. 419 цього тому.

[37] Див. с. 292 цього тому.

[38] Вид. W. Trillmich. — С. 94 = англ. переклад Ch. H. Robinson. — С. 97.

[39] F. G. von Bunge. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.* — T. 1. — Reval, 1853, reg. 103. Пор.: Paul Johansen. Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit // *Baltische Lande.* — T. 1. — Leipzig, 1939. — С. 295.

[40] Див.: E. Saks. Aestii, 1960. — С. 129.

[41] Див.: Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 290—291 і карта на с. 285.

[42] Див. том I. — С. 404.

[43] Е. С. Мугуревич. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.* — Рига, 1965. — С. 24—25.

[44] Ibid. — С. 22—26.

[45] Див. том I. — С. 403, 404.

[46] Arveds Švābe. *Kuršu ķoniņu un novadnieku tiesikais stāvoklis.* — Riga, 1933; P. Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 294—295; Edgar V. Saks. *Aestii.* — Montreal—Heidelberg, 1960. — С. 244.

[47] *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 96 = англ. переклад Ch. H. Robinson. — С. 97.

[48] Birger Nerman. *Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde.* — Stockholm, 1958.

[49] Е. С. Мугуревич. *Восточная Латвия.* — С. 23—25.

[50] *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 96 = англ. переклад Ch. H. Robinson. — С. 97.

[51] Birger Nerman. Swedish Viking Colonies on the Baltic // *Minns Volume. Eurasia Septentrionalis Antiqua.* — T. 9. — Helsinki, 1934. (особл. с. 365—371).

[52] Gyula Décsy. *Einführung in die Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft.* — С. 74—82, с. 234—235; Max Vasmer. *REW.* — T. 2. — С. 39. Пор. також: Valdis J. Zeps. *Latvian and Finnic Linguistic Convergences.* — Bloomington, 1962.

[53] Див.: A. Bielenstein. *Die Grenzen des Lettischen Volksstammes.* — СПб., 1892. — С. 32—65; Е. С. Мугуревич. *Восточная Латвия.* — С. 18—20. Пор.: Heinrich Laakmann. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit // *Baltische Lande.* — T. 1. (1939). — С. 204—262.

[54] Е. С. Мугуревич. *Восточная Латвия.* — С. 22—26.

[55] Ibid. — С. 27.

[56] Ibid. — С. 24.

[57] Paul Johansen. Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung // *Jahrbücher für Geschichte Europas, N.F.* — T. 1:1. — München, 1953. — С. 1—24.

[58] Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 298.

[59] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 25.

[60] Ibid. — С. 36.

[61] Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 298.

[62] Max Vasmer. *REW.* — T. 1. — С. 452.

[63] Пор.: H. Łowmiański. *Studja.* — Т. 2. — С. 64—67; Albert Bauer. Semgallen und Upmale in frühgeschichtlicher Zeit // *Baltische Lande.* — Т. 1, 1939. — С. 307—329.

[64] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 234.

[65] Див. Походження Русі. — Т. I. — С. 556.

[66] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 20.

[67] *ПВЛ.* — Т. I. — С. 136. За даними Ф. Балодіса, земгали перемогли біля свого замку Тічі на південному березі Двіни (поблизу Даугмале), де 1933 р. було знайдено фігурку вікінга. F. Balodis. Ein Denkmal der Wikingerzeit aus Semgallen, Lettland // *Minns Volume. Eurasia Septentrionalis Antiqua.* — Т. 9 (1934). — С. 399—404.

[68] Див. Походження Русі. — Т. I. — С. 215—216.

[69] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 20 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 38.

[70] Max Vasmer. *REW.* — Т. 2. — С. 19, 62.

[71] H. Łowmiański. *Studja.* — Т. 2. — С. 50.

[72] Е. С. Мугуревич. *Восточная Латвия.* — С. 13—20.

[73] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 61, 66.

[74] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 64, 66 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 66—67.

[75] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 78 = англ. переклад A. J. Brundage. — С.75.

[76] Ibid. — С. 204 = С. 157.

[77] Ibid. — С. 204= С. 157.

[78] Ibid. — С. 78 = С. 75.

[79] Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 305 і прим. 3.

[80] *НПЛ*, вид. А. Н. Насонов. — С. 20.

[81] Ibid. — С. 36: «на *Чудь, на Очелу*».

[82] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 68 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 68.

[83] Ibid. — С. 80 = С. 76—77.

[84] Ibid. — С. 102= С. 91—92.

[85] *Vita Anskarii,* вид. W. Trillmich. — С. 94, 96 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 97.

[86] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 106 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 94.

[87] Про куршів див.: Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* — С. 263—264; E. V. Saks. *Aestii.* — С. 195—200.

[88] *Gesta*, вид. W. Trillmich. — С. 454 = англ. переклад F. J. Tschan. — С.198.

[89] Ibid. — С. 454 = С. 198.

[90] *HLC*, вид. L. Arbusow та A. Bauer. — С. 106, 108 = англ. переклад A. J. Brundage. — С. 94—95.

[91] Ibid. — С. 328= С. 238.

[92] F. G. von Bunge. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.* — Reval, 1853. — Т. 1. — С. 134—136.

[93] Вид. L. Meyer. — Paderborn, 1876, рядки 5968—5969.

[94] Joh. Renner. *Lievländische Historien [1556—1561]*, вид. P. Karstedt. — Lübeck, 1953.—С. 205.

[95] J. Endzelīns. Über die Nationalität und Sprache der Kuren // *Finnisch-Ugrische Forschungen.* — Т. 12 (1912). — С. 50—72; V. Kiparsky. *Die Kurenfrage.* — Helsinki, 1939. Ed. Šturms. Zur Vorgeschichte der Liven // *Eurasia Septentrionalis Antiqua.* — Т. 10. (1936). — С. 25—53.

[96] Paul Johansen. *Kurlands Bewohner.* Zu Anfang der historischen Zeit // *Baltische Lande.* — Т. 1. — Leipzig, 1939. — С. 270—306.

[97] Ibid. — С. 303—304.

[98] Ibid. — С. 304.

[99] Ibid. — С. 304—305.

[100] Valdis V. Zeps. *Latvian and Finnic Linguistic Convergences.* — Bloomington, 1962. — С. 84—97.

X. Полоцьк і Смоленськ

[1] **Загальні праці:**

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества, ред. В. П. Семенов и др. — Т. 9. — СПб., 1905; Е. М. Загорульский. *Археология Белоруссии.* — Минск, 1965; В. Н. Топоров и Н. Трубачев. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.* — М., 1962.

А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — М., 1962.

Основні джерела:

ПВЛ; ПСРЛ. — Т. 1²; 2¹; *НПЛ; Смоленские грамоты XIII—XIV вв.* — М., 1963.

Спеціальна література:

В. В. Седов. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.* — М., 1970;

Л. В. Алексеев. *Полоцкая земля.* Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.— М., 1966; Е. А. Шмидт. *Древние городища Смоленщины.* — М.—Л., 1961; *История Белорусской ССР.* — Т. 1, ред. Л. С. Абецедарский и др. — Минск, 1961; П. В. Голубовский. *История Смоленской земли.* — К., 1895.

[2] Max Vasmer. *REW.* — Т. 2, 1955. — С. 397 (s. v. *Polota*).

[3] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 11.

[4] Л. В. Алексеев. *Полоцкая земля.* — С. 34. Пор.: М. Х. Алешковский. *Каменные стражи.* Путеводитель по древним крепостям. — Л., 1971. — С. 104— 105.

[5] Л. В. Алексеев. *Полоцкая земля.* — С. 134—136.

[6] Ibid. — С. 101.

[7] Цю історичну постать докладно обговорено у т. І, с. 180—208 і с. 616 цього тому.

[8] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 54 (бл. 980 р.).

[9] Пор.: А. Н. Насонов. *«Русская земля».* — С. 150; Л. В. Алексеев. *Полоцкая земля.* — С. 87—88.

[10] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — С. 223; пор. також: Д. А. Авдусин. Раскопки в Гнездове // *КСИИМК.* —

Т. 38, 1951. — С. 72—81; Д. А. Авдусин. Гнездовская экспедиция // *КСИА.* — Т. 44, 1952. — С. 93—103; И. И. Ляпушкин. Новое в изучении Гнездова// *Археологические открытия 1967 года.* — М., 1968. — С. 43—44; И. И. Ляпушкин. Исследование гнездовского поселения // *Археологические открытия 1968 года.* — М., 1969. — С. 66—77; Н. В. Белоцерковская, Т. А. Пушкина, В. Я. Петрухин. Раскопки в Гнездове // *Археологические открытия 1973 года.* — М., 1974. — С. 42. Пор.: Stanisław Jasnosz. Gniezdowo // *SSS.* — Т. 2:1, 1964. — С. 113—114.

[11] *De administrando Imperio,* вид. Gyula Moravcsik. — Budapest, 1949. — С. 56. Пор. також: Д. А. Авдусин. *Возникновение Смоленска.* — Смоленск, 1957.

[12] *ПВЛ.* — Т. 1.— С. 11—12.

[13] Див., наприклад, Г. К. Бугословский. О восточном торговом пути, пролегавшем в великокняжескую эпоху через г. Смоленск и его область (Зап. Двина — Днепр — Угра — Ока — Волга), на основании местных изысканий // *Труды Одиннадцатого Археологического Съезда в Киеве 1899.* — Т. 1. — М., 1901. — С. 469—478, 1 карта.

[14] Див. Смоленские грамоты XIV—XV вв. — М., 1963. — С. 18—62, факс.

XI. Литва

[1] **Загальні праці:**

Э. А. Вольтер. Где искать землю Нальшанскую Ипатьевской летописи? // *ЖМНП.* — 1900:5. — С. 195—201.

Marija Gimbutas (Gimbutienė). *The Balts.* — London, 1963; Jg. Jonykas. Les peuplades Lithuaniennes jusqu'au XIV siècle // *Conventus primus historicorum Balticorum.* — Riga, 1938. — С. 46—61; K. Buga. Die Vorgeschichte der eistischen (baltischen) Stämme in Lichte der Ortsnamen // *Streitberg Festgabe.* — Leipzig, 1924. — С. 22—36.

Encyclopedia Lituanica, вид. Simas Sužiedėlis і Vincas Rastenis. — Т. 1 [3]. — Boston, 1970—[1973: видання продовжується]; *Lietuvių Enciklopedija,* вид. Vaclavas Biržiška. — Т. 1—36. — Boston, 1953—1969; *Mažoji Lietuviškoji Tarybinė Enciklopedija,* вид. J. Matulis та ін. — Т. 1—3. — Vilnius, 1966—1971. Index. — Vilnius, 1975.

H. Mortensen. *Litauen. Grundzüge einer Landeskunde.* — Hamburg, 1926. Michal Baliński. Wielkie Księztwo Litewskie // *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana.* — Т. 3. — Warszawa, 1864. — 866, XXVIII с.; див. також: *SSS.*

Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch.* — Т. 1—2. — Heidelberg—Göttingen, 1955—1965.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Codex diplomaticus Lithuaniae (1253—1437), вид. E. Raczyński. — Breslau, 1845; *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae,* вид. M. Dogiel. — Т. 1—5. — Vilnius, 1758—1769; *Codex epistularis Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430,* вид. Antoni Prochaska. — Cracow, 1882 (= скороч. *Cod. Vit.*); *Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem.* — Т. 1 (ad 1315), вид. Henryk Paszkiewicz. — Warszawa, 1930. Див.

також: *ПВЛ, ПСРЛ.* — Т. 2²; P. Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen в *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 1. — Leipzig, 1861. — С. 21—269. H. Bauer. Peter von Düsburg und die Geschichtsschreibung des deutscher Ordens im 14. Jh. in Prussen // *Historische Studien.* — H. 272. — Berlin, 1935.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

J. Alekna. *Lietuvos istorija.* — Tilže, 1923. *Lietuvos istorija*, вид. Adolpas Šapoka. — Kaunas, 1936. — XVI, 688 с., 7 табл., 3 карти; *Lietuvos TSR Istorija.* I Tomas. Nuo seniausių laikų iki 1861 metų, ред. K. Jablonskis, J. Jurginis і J. Žiugžda. — Vilnius, 1957.

Constantine R. Jurgela. *History of the Lithuanian Nation.* — New York, 1948. — 544 с.; Manfred Hellmann. *Grundzüge der Geschichte Lithauens und des Lithauischen Volkes.* — Darmstadt, 1966. — 179 с., 1 карта; Jerzy Ochmański. *Historia Litwy.* — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967. — 347 с., 2 карти.

Manfred Hellmann. *Die geschichtliche Bedeutung des Grossfürstentums Litauen // Saeculum.* — Т. 9. — 1958. — С. 87—112; Henryk Łowmiański. *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego.* — Т. 1—2. — Vilnius, 1931, 1932. — XVII, 436 с.; 448 с.; 2 карти. (= скороч. Studja); В. Т. Пашуто. *Образование Литовского государства.* — М., 1959; лит. переклад: R. Straždanaitė. Lietuvos valstybes susidārymas. — Vilnius, 1971.

P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius. *Lietuvos archeologijos bruožai.* — Vilnius, 1961. Henryk Łowmiański. Uwagi o genezie państwa litewskiego // *Przegląd Historyczny.* — Т. 52. — 1961. — С. 127—146; J. Ochmański. Uwagi o litewskim państwie wczesnofeudalnym // *Roczniki Historyczne.* — Т. 27. — 1961. — С. 143—160; K. Buga. Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme in Lichte der Ortsnamen // *Streitberg Festgabe.* — Leipzig, 1924. — С. 22—35; K. Buga. Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter // *Zeitschrift für Slav. Phil.* — 1. — 1924. — С. 26—55.

[2] *MGH, SS.* — Т. 1.3, вид. G. H. Pertz. —1939. — С. 80.

[3] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 103.

[4] *Cod. Vit.*, вид. A. Prochaska. — Краків, 1882. — С. 258 (№ 529).

[5] Ibid. — С. 467 (№ 861). За Вітольдом, обидві території були частинами одного краю (адже мова була спільною, і там жив один народ): «nam unam ydeoma et uni homines».

[6] Пор.: J. Ochmański. Noms de terres lituaniennes au XIIIe siècle // *Lingua Posnaniensis.* — Т. 9. — 1963. — С. 169—174.

[7] *Cod. Vit.*, вид. A. Prochaska. — С. 164 (№ 387).

[8] Henryk Łowmiański. *Studja.* — Т. 2. — С. 110. — № 2.

[9] Вид. Th. Hirsch в *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 2. — Leipzig, 1863. — С. 559.

[10] *Livländische Reimchronik*, вид. L. Meyer. — Paderborn, 1876, рядок 1802.

[11] *ПСРЛ.* — Т. 2², ред. А. А. Шахматов. — Стовп. 847.

[12] Ibid. — Стовп. 859.

[13] Ibid. — Стовп. 736 (бл. 1215 р.).

[14] *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 2, вид. Th. Hirsch. — С. 67—68.

[15] *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, вид. F. G. von Bunge та ін. — Т. 1. — Reval, 1853. — № 265.

[16] *ПСРЛ.* — Т. 2^2. — Стовп. 735.

[17] Ibid. — Стовп. 815.

[18] *Preussisches Urkundenbuch.* Politische Abteilung. — Т. 1:2, вид. A. Seraphim. — Königsberg, 1909. — № 533.

[19] Пор.: H. Łowmiański. *Studja.* — Т. 2. — С. 92—96.

[20] *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 2, вид. Th. Hirsch. — С. 96.

[21] *Preussisches Urkundenbuch.* — Т. 1:2, вид. A. Seraphim. — № 39. Стосовно землі *Ceclis* див. у розділі про Курляндію.

[22] Вид. Th. Hirsch в *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Т. 2. — С. 464 (бл. 1328 р.).

[23] *ПСРЛ.* — Т. 2^2. — Стовп. 818.

[24] Див. прим. 18.

[25] P. Dusburg. *Cronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — С. 319.

[26] Ibid. — С. 280.

[27] Ibid. — С. 252, 254.

[28] Див. H. Łowmiański. *Studja,* index. — С. 426 і далі.

[29] P. Dusburg. *Cronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — С. 259.

[10] Ibid. — С. 259.

[31] Вид. Paul Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae.* — Tallin—Copenhagen, 1933, факсиміле с. 40 v.

[32] Maciej Stryjkowski. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* — Т. 1. — Warszawa, 1846. — С. 211—212.

[33] *ПСРЛ.* — Т. 2^2. — Стовп. 735—736 (бл. 1215 р.).

[34] Max Vasmer. *REW.* — Т. 1. — С. 663; пор.: Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörtebuch.* — Т. 1. — С. 300.

[35] Це змінена форма слова, яку можна порівняти з литовським словом *Lénkas*, «поляк», що виникло на основі запозиченого руського прізвиська «лях», обговореного вище. Див.: Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörtebuch.* — Т. 1. — С. 356.

[36] Див. також: Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörtebuch.* — Т. 1. — С. 174.

[37] Oscar Wiedemann. Etymologien. 10 // *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen.* — Т. 28:1—2. — Göttingen, 1904. — С. 53.

[38] Див. прим. 36.

[39] Див. том I. — С. 195—196.

XII. Прусія

[1] **Загальні праці:**

M. Toeppen. *Historisch-comparative Geographie von Preussen.* — Gotha, 1858; G. Gerullis. *Die altpreussischen Ortsnamen.* — Berlin, 1922; *SSS.*

Max Vasmer. Beiträge zur slavischen Altertumskunde, V. Germanisches in Ostpreussen // *Zeitschrift für Slavische Philologie.* — Т. 7 (1930). — С. 305—313.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

Codex Diplomaticus Prussicus [1148—1404], вид. Johannes Voigt. — Т. 1—6. — Königsberg, 1836—1861; *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, вид.

R. Philippi, K. P. Wölky, A. Seraphim та ін. — T. 1—[4] — Königsberg/Marburg, 1882—[1 965]. Canonici Sambiensis epitome gestarum Prussie, вид. M. Toeppen // *SRP*. I. — Leipzig, 1861. — C. 272—290.

Scriptores Rerum Prussicarum, вид. Th. Hirsch, M. Toeppen та E. Strehlke. — T. 1—5. — Leipzig, 1861—1874 [II — 1863; III — 1866; IV — 1870].

Peter von Dusburg. Cronica terrae Prussiae, вид. M. Toeppen // *Scriptores Rerum Prussicarum*. — T. 1. — Leipzig, 1861. — C. 21—269; Wigand of Marburg. *Cronica nova Prutenica* (1293—1394), вид. Th. Hirsch // *Scriptores Rerum Prussicarum*. — T. II. — Leipzig, 1863. — C. 429—662; T. IV. — 1870. — C. 1—8.

Див. також: Adam von Bremen. *Gesta; ПВЛ; НПЛ; ПСРЛ*. — T. 1²; 2².

Codex Diplomaticus Masoviae, вид. I. C. Kochanowski. — T. I. — Warszawa, 1919.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

H. Łowmiański. *Dotychczasowy stan badań nad dziejami dawnych Prusów*. — Olsztyn, 1947. J. Antoniewicz. Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej // *Szkice dziejów Pomorza*. — T. I. — Warszawa, 1958. — C. 121—159; Henryk Łowmiański. *Prusy pogańskie*. — Toruń, 1935; Henryk Łowmiański. Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów // *Przegląd Historyczny*. — T. 41 (1950). — C. 159—179; J. Powierski. *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.* — Toruń, 1968; В. Н. Перцев. Внутренний строй Пруссии перед завоеванием ее немцами // *Ученые записки Белорусского Госуд. Университета*. — Минск, 1951. — С. 90—123; В. Н. Перцев. Пруссия до завоевания ее немцами // *Исторический журнал* (1944:4). — С. 44—52; K. Ślaski. Stosunki Prusów z innymi ludami nadbaltyckimi w VII—XII wieku // *Rocznik Olsztyński*. — T. 5 (1965). — C. 9—27.

J. Baczko. *Geschichte Preussens*. — T. 1—3. — Königsberg, 1792—1794.

J. Voigt. *Geschichte Preussens*. — T. 1—9. — Königsberg, 1827—1839; K. Lohmayer. *Geschichte von Ost- und Westpreussen*. — T. 1, 3-тє вид. — Gotha, 1908; A. L. Ewald. *Die Eroberung Preussens*. — T. 1—4. — Halle, 1872—1886; K. Kasiske. *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlischen Preussen bis zum Jahre 1410*. — Königsberg, 1934; H. Harmjanz. *Volkskunde und Siedlungsgeschichte Ostpreussens*. — Berlin, 1936; St. Zajączkowski. *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*. — Toruń, 1935. R. Ekblom. Idrīsī und die Namen der Ostseeländer // *Namn och Bygd*. — 19:1—2. — Uppsala, 1931. — C. 1—81. W. Gaerte. *Die Wikinger in Ostpreussen*. — Königsberg, 1932.

[2] Geographus Bavarus, вид. E. Herrmann // *Slawisch Germanische Beziehungen*. — C. 221.

[3] Вид. Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrāhīma ibn Jaʿkūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego*. — Kraków, 1946. — C. 5, l. 53, l. 57 (Арабський текст).

[4] *ПВЛ*. — Т. 1. — С.10.

[5] *ПСРЛ*. — Т. 2². — Стовп. 385.

[6] М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города*. — М., 1956. — С. 245, 379, 380.

[7] *НПЛ*, ред. А. Н. Насонов. — С. 54.

[8] Ibid. — С. 58.

[9] Ibid. — С. 60.

[10] Ibid. — С. 70.

[11] Ibid. — С. 92.

[12] Див. с. 227 цього тому.

[13] Пор.: М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города.* — М., 1956. — С. 245.

[14] Вид. W. Trillmich. — С. 144 (кн. IV, розд. 28).

[15] Ibid. — С. 344 (кн. IV, розд. 95).

[16] Про мучеництво Св. Адальберта (Войтеха), див.: S. Mielczarski. *Misja pruska Św. Wojciecha.* — Gdańsk, 1967.

[17] Див. том І. — С. 582.

[18] Peter Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — С. 51.

[19] Вид. P. Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae.* — Reval—Copenhagen, 1933. Факсиміле. — С. 40 зв.

[20] В. Т. Пашуто. *Помезания. «Помезанская правда» как исторический источник общественного и политического строя Помезании XIII—XVI в.* — М., 1955. — 184 с., 1 карта; С. 114—178: текст «Preusch Recht».

[21] Bruno Enrlich. Der preussisch-wikingsche Handelsplatz Truso. Ergebnisse neuer Ausgrabungen in Elbing 1936/1937 // *Conventus Primus Historicorum Balticorum.* — Riga, 1938. — С. 139—145, 5 табл.; K. Langenheim. Spuren der Wikinger um Truso // *Elbinger Jahrbuch.* — Т. 11 (1933). — С. 262—283.

[22] Kemp Malone. King Alfred's North: A Study in Mediæval Geography // *Speculum.* — Т. 5:2. — Cambridge, Mass., 1930. — С. 161—162.

[23] Див. том І. — С. 718.

[24] *ПСРЛ.* — Т. 2^2. — Стовп. 812.

[25] Див. том І. — С. 503, 548.

[26] Див. с. 362 цього тому.

[27] Див.: Esther M. Metzenthin. *Die Länder- und Völkernamen im Altisländischen Schrifttum.* — Bryn Mawr, 1941. — С. 22.

[28] H. Łowmiański. *Studja.* — Т. I. — С. 90.

[29] Alfred's Orosius, вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — С. 69 (текст), с. 106—109 (примітки).

У XIII ст. назва *Witland* була пов'язана з південно-західною частиною Самбії (*Widlandie* — 1246; *Witlandesort* — 1264); пор.: Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — München, 1837. — С. 669; Panzer. Die Verbindung des frischen Haffs mit der Ostsee // *Altpreussische Monatsschrift.* — Т. 26 (1889). — С. 287, 298.

[30] *Preussisches Urkundenbuch.* — Т. 1:2, вид. A. Seraphim (1909). — № 718.

[31] Ad. Stender-Petersen. La conquête danoise de la Samlande et les Vitingi Prussiens // *Varangica.* — Aarhus, 1953. — С. 43—63.

[32] H. Łowmiański. *Studja.* — Т. I. — С. 318—319; пор. с. 90—91.

[33] Див. с. 227 цього тому.

[34] O. Kleeman. Über die wikingische Siedlung von Wiskiauten // *Altpreussen.* — Т. 4 (1939). — С. 4—14.

[35] Adam von Bremen. *Gesta*, IV, 18, вид. W. Trillmich. — С. 456 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 198—199.

[36] Adam von Bremen. *Gesta*, I, 60, вид. W. Trillmich. — C. 230 = англ. переклад F. J. Tschan. — C. 52.

[37] Ibid. — IV, 1. — C. 434 = C. 187.

[38] Ibid. — II, 22. — C. 252, 254 = C. 67.

[39] Ibid. — II, 61. — C. 302 = C. 97.

[40] Див. том I. — C. 404.

[41] Див. том I. — C. 507, 548.

[42] Див. с. 343 цього тому.

[43] Див. с. 453 цього тому.

[44] Див. с. 419 цього тому.

[45] P. Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — C. 5.

[46] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 813.

[47] Ibid. — Стовп. 877.

[48] *ПВЛ.* — Т. I. — C. 109.

[49] P. Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — C. 4.

[50] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 339.

[51] P. Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — C. 194, 197, 202, 211 і далі.

[52] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 35; *ПВЛ.* — Т. I. — C. 54.

[53] *ПВЛ.* — Т. 1. — C. 58.

[54] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 813.

[55] Ibid. — Стовп. 812.

[56] H. Łowmiański. *Studja.* — T. 2. — C. 39—44.

[57] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 828.

[58] Ibid. — Стовп. 833.

[59] Ibid. — Стовп. 833.

[60] Ibid. — Стовп. 833; пор. також: стовп. 810.

[61] Aleksander Giejsztor. Jaćwierz // *SSS.* — T. 2:2 (1965). — C. 306—309.

[62] *ПСРЛ.* — Т. 2². — Стовп. 799—800 = англ. переклад George Perfecky. — C. 54—55.

[63] Ibid. — Стовп. 827—828 (бл. 1255) = англ. переклад George Perfecky. — C. 68.

[64] Ibid. — Стовп. 834 = англ. переклад George Perfecky. — C. 71.

[65] P. Dusburg. *Chronica terrae Prussiae*, вид. M. Toeppen. — III. — C. 166, 192, 209, 211, 219, 224; *Preussisches Urkundenbuch.*— T. 1:2, вид. A. Seraphim. — № 464.

XIII. Вендланд

[1] **Загальні праці:**

Słownik starożytności słowiańskich, вид. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Spławiński. — T. 1—7. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961—1984; видання продовжується (= скороч. *SSS*); *Mały Słownik Kultury dawnych Słowian*, вид. Lech Leciejewicz. — Warszawa, 1972. — 676 с.; Спеціальна бібліографія: Joachim Herrmann. *Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland vom 7. bis 13. Jahrhundert.* — Berlin, 1965. — 70 с., 72 табл.

Джерела, документи і збірники матеріалів:

The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its continuations, вид. і переклад J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1967. — LXVII с., 1—121 с. (текст), 1—121 с. (переклад), 122—137 с.; *«Annales Regni Francorum» inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, post editionem G. H. Pertzii, rec. Fr. Kurze // *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* (= скороч. *SSRG*). — Hannover, 1895. — XX, 204 с.; *«Annales Mettenses priores»*, вид. B. de Simson в *SSRG*. — Hannover—Leipzig, 1905. — XVII, 119 с.; *«Annales Fuldenses»*, post ed. G. H. Pertzii, rec. Fr. Kurze в *SSRG*. — Hannover, 1891. — XIII, (1), 152 с.; *«Annales Moissiacense»*, вид. G. H. Pertz в *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* (= скороч. *MGH SS*). — Hannover, 1826. — Т. 1. — С. 280—313; «Annales Altahenses majores» [708—1073], ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele, вид. Ed. L. B. ab Oefele // *SSRG*. — Hannover, 1891. — XXI, 105 с.; «Annales Bertiniani», вид. Félix Grat, Jeanne Vielliard, Suzanne Clémencet // *Annales de Saint-Bertin*. — Paris, 1964. — LXXIX, 296 с.; *«Annales Hildisheimenses»* [—1137], вид. G. H. Pertz в *MGH SS*. — Т. 3. — Hannover, 1839. — С. 22—116; *«Annales Magdeburgenses»* [—1180], вид. G. H. Pertz в *MGH SS*.— Т. 16. — Hannover, 1859. — С. 105—196; *«Annales Quedlinburgenses»* [—1025], вид. G. H. Pertz в *MGH SS*. — Т. 3. — Hannover, 1839. — С. 22—90; *«Annales Xantenses»* [—837], вид. B. de Simon в *SSRG*. — Hannover, 1909; *«Annalista Saxo»*, вид. G. Waitz в *MGH SS*. — Т. 6 — Hannover, 1844. — С. 553—777.

«Alfred's Orosius», вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*. — Warszawa, 1961. — С. 7—41 (Вступ). — С. 42—57 (факсиміле), с. 58—79 (текст), с. 80—89 (польськ. переклад), с. 90—118 (примітки), 1 карта; *Geographus Bavarus*, вид. Erwin Herrmann в *Slawisch-Germanische Beziehungen*. — München, 1965. — С. 212—220 (вступ), с. 220—221 (текст), с. 222 (факсиміле); Einhard. *Vita Karoli Magni*, post G. H. Pertz, recensuit G. Waitz, 5-е вид. // *SSRG*. — Hannover—Leipzig, 1905. — XXVI, 52 с. = англ. переклад Samuel E. Turner. — Ann Arbor, 1960; T. Lewicki. Bałtyk w opisach autorów arabskich IX—X w. // *Przegląd Orientalistyczny*. — Wrocław, 1949. — С. 52—67; Liudprand із Cremon-и. *Antapodosis*, вид. Albert Bauer-Reinhold Rau в *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*. — Darmstadt, 1971. — С. 233—495; Liudprand із Cremon-и. *Legatio* ad Imperatorem Constantinopolitanum Nicephorum Phocam, вид. Albert Bauer та Reinhold Rau в *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*. — Darmstadt, 1971. — С. 524—598; Thietmar of Merseburg. *Chronicon*, вид. W. Trillmich. — Darmstadt, 1957; Adam von Bremen. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, вид. W. Trillmich в *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches*. — Berlin, 1961. — С. 135—503 = англ. переклад F. J. Tschan; History of the Archbishops of Hamburg-Bremen. — New York, 1959; Helmold із Bosau. *Chronicon Slavorum*, вид. B. Schmeidler та H. Stoob. — Darmstadt, 1963. — XV, 399 с. = англ. переклад F. J. Tschan. *The Chronicle of the Slavs by Priest of Bosau Helmold*. — New York, 1935; Widukind із Corvei. *Res gestae Saxonicae*, вид. Albert Bauer та Reinhold Rau в *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*. — Darmstadt, 1971. — С. 1—183; Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum*, вид. J. Olrik та H. Ræder. — Copenhagen, 1931.

Див. також збірники досліджень і перекладів:

Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — München, 1837; фототипічне вид. — Heidelberg, 1925. — XII, 780 с.; Gerard Labuda. *Słowiańszczyzna pierwotna.* Wybór tekstów. — Warszawa, 1954. — 359 с.; Erwin Herrmann. *Slawisch-Germanische Beziehungen im Südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen.* — München, 1965. — 286 с.; Peter Ratkoš. *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy.* — Bratislava, 1964. — 460 с., 15 табл.

Основна історична література і спеціальні дослідження:

Die Slaven in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich der Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch, вид. Joachim Herrmann. — Berlin, 1970. — 530 с., ілюстрації, 1 карта; Joachim Herrmann. *Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaftliche Verhältnisse der Slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe.* Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. — Berlin, 1968. — 374 с; Joachim Herrmann. *Zwischen Hradschin und Vineta.* Frühe Kulturen der Westslawen. — München, 1971. — 285 с. (= скороч. *Vineta*); *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*, вид. Herbert Ludat. — Giessen, 1960. — (5). — 226 с. (скороч.: *Siedlung und Verfassung*); Henryk Łowmiański. *Początki Polski. Z dzejów Słowian w I tysiącleciu n. e.* — T. 1—5. — Warszawa, 1963—1973; Max Vasmer. Wikingerspuren bei den Westslawen // *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte.* — T. 6. (1932). — C. 1—16; Max Vasmer. Beiträge zur slawischen Altertumskunde. 3. Wikingisches bei den Westslawen // *Zeitschrift für Slawische Philologie.* — T. 7 (1930). — C. 142—150. Gerard Labuda. *Historia Pomorza.* — T. 1. — Poznań, 1969.

[2] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 11.

[3] Про ободритів див.: H. Bulín. Počátky státu obodrického // *Pravněhistorické Studie.* — T. 4 (1958). — C. 5—30; Wolfgang H. Fritze. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihre Entwicklung vom Stammesstaat zu Herrschaftstaat // *Siedlung und Verfassung.* — C. 141—219; H. Bulín. Podunajšti «Abodriti» // *Slovanské historiské studie.* — T. 3 (1960). — C. 5—44; Ryszard Marciniak. Ustrój polityczny zwjązku obodryckiego do połowy XI wieku // *Materialy Zachodniopomorskie.* — T. 12. — Szczecin, 1966. — C. 481—546.

[4] Вид. Erwin Herrnann. *Slawisch-Germanische Beziehungen.* — С. 220.

[5] Max Vasmer. Beiträge zur slawischen Altertumskunde. 2. Wikingisches am Südufer der Ostsee // *Zeitschrift für Slawische Philologie.* — T. 6 (1929). — C. 152.

[6] *Gesta*, II. 21, вид. W. Trillmich. — C. 250.

[7] Lech Leciejewicz. *Miasta Słowian połnocnopołabskich* (= скороч. *Miasta*). — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. — C. 47.

[8] G. Hatz. Der numismatische Befund der Ausgrabungen in Alt-Lübeck // *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* (1956). — C. 64, прим.

[9] Adam von Bremen. *Gesta*, IV. 18, вид. W. Trillmich. — C. 454 = англ. переклад F. J. Tschan. — C. 198.

[10] *Annales Regni Francorum*, вид. F. Kurze. — C. 126 (бл. 808 р.).

[11] L. Läffler. Handelsstadem vid Östersjön som på danskarnas språk kallades

Reric // *Namn och bygd.* — T. 7 (1919). — C. 25—26; W. Vogel. Das Emporium Reric // *Festskrift til Halvdan Koht.* — Oslo, 1933. — C. 85—92; W. Kroggmann. Rerik // *Jahrbücher für mecklenburgische Geschichte.* — T. 103 (1939). — C. 77—84; W. Bastian. Beobachtungen in Burg und Siedlung Alt-Gaarz, Kr. Doberan. Ein Beitrag zur Lage von Reric // *Varia archaeologica W. Unverzagt zum 70. Geburtstag.* — Berlin, 1964. — C. 237—254, 9 ілюстр., 3 табл.; пор.: J. Herrmann. *Vineta.* — C. 157.

[12] *Annales Regni Francorum*, вид. F. Kurze. — C. 129 (бл. 809 р.).

[13] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 20—23.

[14] Jerzy Nalepa. Pierwotne brzmienie nazw Meklenburga i Ratzeburga // *Przegląd Zachodni.* — T. 9 (1953:9—10). — C. 261—277.

[15] Lech Leciejewicz. *Miasta* . — C. 47—57.

[16] R. Kiersnowski. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polabia.* Materiały. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964; J. Štěpkowá. The Islamic Silver Coin-hoard from Wischendorf (Wismar) // *Annales of the Naprstek Museum.* — T. 1 (1962). — C. 131—158.

[17] А. Марков. *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических).* — СПб., 1910. — С. 123—133.

[18] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 84; J. Herrmann. *Vineta.* — C. 152—153; пор.: W. Henzel. Stara Lubeka w świetle wykopalisk // *Przegląd Zachodni.* — T. 2. — 1946. — C. 271—274.

[19] Helmold із Bosau. *Chronica Slavorum*, вид. B. Schneider та H. Stoob. — C. 186

[20] W. Laur. Ein Tierknochen mit Runenritzung von Burgwall Alt-Lübeck // *Offa.* — T. 21/22 (1965). — C. 258—260.

[21] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 211, прим. 10; Gerard Labuda. Gardziec obodrzycki // *SSS.* — T. 2:1 (1964). — C. 81.

[22] Пор.: Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — München, 1837. — C. 361—363.

[23] Thietmar von Merseburg. *Chronicon*, VIII. 5, вид. W. Trillmich. — C. 444.

[24] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 120.

[25] Józef Widajewicz. *Studia nad relacią o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba.* — Kraków, 1946. — C. 34—35.

[26] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 71.

[27] Ibid. — C. 59.

[28] Einhard. *Vita Karoli Magni*, вид. G. H. Pertz, G. Waitz. — C. 12—13; Про Velatabi/Wiltzi див.: W. Brüske. *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes.* Deutsch-Wendische Beziehungen des 10.—12. Jahrhunderts. — Münster—Köln, 1955; W. H. Fritze. Beobachtungen zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes // *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands.* — T. 7. — Tübingen, 1958. — C. 1—38; H. Bulín. Počátky státu veletckého // *Pravněhistorické Studie.* — T. 5 (1959). — C. 5— 30; Manfred Hellmann. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen // *Siedlung und Verfassung.* — C. 103—113; Z. Sułowski. O syntezę dziejów Wieletów-Luciców // *Roczniki Historyczne.* — T. 24 (1958). — C. 113—144.

[29] Вид. Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrāhīma ibn Ja'kūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego // Monumenta Poloniae Historica*, N. S. —

Т. 1. — Kraków, 1946. — С. 1 (Арабський текст); див. факсиміле, табл. II, 1. 12 знизу (Codex Lālelī 2144, л. 60r), табл. VII, 1. 5 знизу (Codex Nūru Osmāniye 3034, л. 193r).

[30] Див. прим. 75.

[31] Вид. Erwin Herrmann. *Slawisch-Germanische Beziehungen.* — С. 220.

[32] Adam von Bremen. *Chronicon*, вид. W. Trillmich. — С. 250 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 65.

[33] Henryk Łowmiański. *Początki Polski.* — Т. 5 (1973). — С. 250.

[34] Вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — С. 66: Wilte, þe mon Hæfeldan hæt.

[35] Цей текст з перекладом і коментарем подано у т. I цієї праці.

[36] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — С. 71—74.

[37] J. Nalepa. Wyprawa Franków na Wieletów w 789 r. // *Slavia Antiqua* (1953). — С. 210—231.

[38] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — С. 80—81.

[39] Ibid. — С. 67—68.

[40] Adam von Bremen. *Gesta*, II. 21, вид. W. Trillmich. — С. 252 = англ. переклад F. J. Tschan. — С. 66.

[41] Thietmar. *Chronicon*, VI. 23, вид. W. Trillmich. — Berlin, 1957. — С. 268.

[42] Joachim Herrmann. Feldberg, Rethra und das Problem der wilzischen Höhenburgen // *Slavia Antiqua.* — Т. 16 (1970). — С. 33—69; E. Unger. Rethra. Das Heiligtum der Wenden in Mecklenburg // *Offa.* — Т. 11 (1952). — С. 101—112; Joachim Herrmann. Einige Bemerkungen zu Tempelstätten und Kultbildern im nordwestslawischen Gebiet // *Archaeologia Polona.* — Т. 16 (1971). — С. 525—540; Jerzy Strzelczyk. Radogoszcz // *SSS.* — Т. 4:2 (1972). — С. 450—451; пор.: W. Brüske. *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes* (1955). — С. 212—218; Joachim Herrmann. *Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaftliche Verhältnisse.— С.* 27 і прим. 47.

[43] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — С. 68—69.

[44] Пор.: Mały słownik, вид. L. Leciejewicz. — С.405; K. Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — С. 653.

[45] W. Steinhauser. Rügen und die Rugier // *Zeitschrift für Slawische Philologie.* — Т. 16 (1939). — С. 1—16; T. Milewski. Pierwotne nazwy wyspy Rugji i słowiańskich jej mieszkańców // *Slavia Occidentalis.* — Т. 9 (1939). — С. 292—306; Franciszek Grucza, Lech Leciejewicz, Benedykt Zientara. Rugia, Rugianie // *SSS.* — Т. 4:2 (1972). — С. 564—570; див. також: Janisław Osięgłowski. *Wyspa słowiańskich bogów.* — Warszawa, 1971. — 329 с.

[46] Jan Żak. Gardziec rugijski // *SSS.* — Т. 2:1 (1964). — С. 82—83.

[47] Janisław Osięgłowski. *Wyspa słowiańskich bogów.* — С. 142—144 і с. 223 цієї книги.

[48] Władysław Kowalenko. Arkona // *SSS.* — Т. 1:1 (1961). — С. 47—49; Lech Leciejewicz. *Miasta.* — С. 122—123; J. Osięgłowski. *Wyspa słowiańskich bogów.* — С. 131—142, 201—209; пор.: A. Haas. Slawische Kulturstätten auf der Insel Rügen // *Pommersche Jahrbücher.* — Т. 19 (1918). — С. 1—76; C. Schuchardt. *Arkona, Rethra, Vineta*, вид. 2-ге. — Berlin, 1926.

[49] Janisław Osięgłowski. Ralswik // *SSS.* — Т. 4:2 (1972). — С. 468—469.

[50] P. Herfert. Frühmittelalterliche Bootsfunde in Ralswiek, Kr. Rügen // *Ausgrabungen und Funde.* — T. 12:4 (1967). — C. 213—222; P. Herfert. Der Bootsfund von Ralswiek // *Poseidon.* — T. 5 (1968). — C. 193—197; J. Osięgłowski. *Wyspa słowiańskich bogów.* — C. 253—281.

[51] Lech Leciejewicz, Benedykt Zientara. Rugia // *SSS.* — T. 4:2 (1972). — C. 56.

[52] L. Leciejewicz. *Miasta.* — C. 106—107.

[53] Літературу про Воллін див. на с. 989 цього тому.

[54] Adam von Bremen. *Gesta*, II. 22(19), вид. W. Trillmich. — C. 252 = англ. переклад F. J. Tschan. — C. 66.

[55] Див. с. 231 цього тому.

[56] Lech Leciejewicz. *Miasta.* — C. 64.

[57] Lech Leciejewicz. *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim* (= скороч. *Początki*). — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962. — C. 58, 60.

[58] Jan Żak та Władysław Kowalenko. Kamień // *SSS.* — T. 2:2 (1965). — C. 360—363.

[59] Jan Żak та E. Salberger. Ein Runenfund von Kamień Pomorski in Westpommern // *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* (1962—1963). — C. 324—335.

[60] Lech Leciejewicz. Researches concerning Early Mediaeval Kołobrzeg in Pomerania // *Archaeologia Polona.* — T. 6 (1962). — C. 133—147; Lech Leciejewicz. *Początki.* — C. 58—59.

[61] Konrad Jaździewski, Janina Kamińska, Helena Chłopocka та Jerzy Stankiewicz. Gdańsk // *SSS.* — T. 2:1 (1964). — C. 87—91.

[62] Eduard Hermann. Sind der Name der Gudden und die Ortsname Danzig, Gdingen und Grudenz gotischen Ursprungs? // *Nachrichten der Academie der Wissenschaften Philos.-Hist. Klasse. Jahrgang* 194:1. — Göttingen, 1941. — C. 207—291.

[63] Основна література про лужицьких сербів: Herbert Heibig. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet // *Siedlung und Verfassung* (1960). — C. 27—64; Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben // *Siedlung und Verfassung.* — C. 75—102; K. Blaschke. Die Entwicklung des sorbischen Siedlungsgebiets in der Oberlausitz // *Siedlung und Verfassung.* — C. 65—73.

[64] Werner Hülle. *Westausbreitung und Wehranlagen der Slawen in Mitteldeutschland.* — Leipzig, 1940. — C. 73.

[65] Thietmar. *Chronicon*, вид. W. Trillmich. — C. 6: «in provintiam, quam nos Teutonice Deleminci vocamus, Sclavi autem Glomaci appellant».

[66] W. Radig. *Die sorbischen Burgen Westsachens und Ostthüringens.* (Mannus Bücherei. — T. 68.) — 1940. — C. 153.

[67] K. Marschalleck. Lübben im Spreewald, das alte Liubusua // *Märkische Heimat.* — 1956:4. — C. 25—37; R. Lehmann. Zum Liubusua Problem // *Ausgrabungen und Funde.* — T. 2:4 (1957). — C. 197—202; K. Marschalleck. Nochmals: Liubusua-Lübben // *Ausgrabungen und Funde.* — T. 3:3 (1958). — C. 113—115; W. Wenzel. A. Kunze. Liubusua und der Schliebener Burgwall. Ein Versuch // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marks-Universität Leipzig.* Ges. sprachwiss. Reihe. — T. 14:1. — 1965. — C. 143.

[68] Вид. Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie.* — C. 66.

[69] Max Vasmer. Beiträge zur slawischen Altertumskunde // *Zeitschrift für Slawische Philologie.* — T. 7 (1930). — C. 143.

[70] Constantinus Porphyrogenitus. *De administrando Imperio*, вид. Gyula Moravcsik. — Budapest, 1949. — C. 160, 162 = англ. переклад R. J. Jenkins. — C. 161, 163.

[71] Procopius. *De bello Gothico*, вид. і переклад H. B. Dewing. — T. 3. — London, 1968. — C. 414—415.

[72] Einhard. *Vita Karoli Magni*, вид. G. H. Pertz, G. Waitz. — C. 14 = англ. переклад Samuel Epes Turner. The Life of Charlemagne. — C. 38.

[73] *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its continuations*, текст і переклад J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1960. — C. 40 (текст) = C. 40 (переклад).

[74] *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, вид. і переклад J. M. Wallace-Hadrill. — C. 56—58 (текст) = C. 56—58 (переклад). Ім'я *Dervanus* звичайно пояснюють як похідне від слов'янського слова **derv-* «дерево» (див.: Zygmunt Zagórski в *SSS.* — T. 1 :2 (1962). — C. 339). Можна, проте, припустити, що іранська етимологія набагато краще пояснює походження імені цього зрадника. Пор. авестійське слово *dregwañt* «безбожник» (Ferdinand Justi. *Iranisches Namenbuch.* — Marburg, 1895. — C. 80).

[75] Jerzy Nalepa. Wyprawa Franków na Wieletów w 789 r. // *Slavia Antiqua.* — T. 4. — Poznań—Wrocław, 1953. — C. 210—231. Всі дані з хронік та інших джерел задля зручності зібрано на с. 227—230. У зв'язку з власною назвою *Wacan (Wakan)* пор. дуже поширене вірменське ім'я *Wahan* (Ferdinand Justi. *Iranisches Namenbuch.* — Marburg, 1895. — C. 338—339).

[76] Henryk Lowmiański. *Początki Polski.* — T. 5. — Warszawa, 1973. — C. 242.

[77] Geographus Bavarus, вид. Erwin Herrmann в *Slawisch-Germanische Beziehungen.* — München, 1965. — C. 221; Назва *Praedenecenti* трапляється в *Annales Regni Francorum*, бл. 822 р. (E. Herrmann. *Slawisch-Germanische Beziehungen.* — C. 92) і бл. 824 р. (E. Herrmann. *Slawisch-Germanische Beziehungen.* — C. 94: legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur); див. також Омелян Пріцак, «Деремела=Бродники» // *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics.* — T. 9. — The Hague, 1965. — C. 82—96.

[78] Die Verfassung der Sorben // *Siedlung und Verfassung.* — C. 75—102, особливо с. 100—102.

[79] Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen // *Siedlung und Verfassung.* — C. 103—113, особливо с. 112—113; див. ще Gerard Labuda. Wieleci. — *SSS.* — T. 6. — 1977. — C. 430—436.

[80] Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat // *Siedlung und Verfassung.* — C. 141—219, особливо с. 201—219.

[81] *ПВЛ.* — T. 1. — C. 49.

[82] Див. с. 562—569 цього тому.

[83] Див. с. 629 цього тому.

[84] Див. с. 642 цього тому.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОСНОВНІ СТРУКТУРИ ДАВНЬОСКАНДИНАВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ, 800—1280 рр.

[1] Всебічно висвітлену загальну картину внутрішньої структури скандинавських суспільств і політичних організацій вікінґської доби подано в оглядовій праці: Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement: The Society and Culture of Early Medieval Scandinavia.* — London, 1970. — XXV. — 473 с.; пор. також P. H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — London, 1962; 2-ге вид. — London, 1971. — 254 с.

Основні проблеми, пов'язані з історичною перспективою і новою методологією, та ретельне дослідження джерел можна знайти в наступних працях:

А. Твори, написані західноєвропейськими мовами:

Henri Pirenne. *Mohammed and Charlemagne.* — Cleveland, New York, 1957. — 293 с.; Sture Bolin. Mohammed, Charlemagne and Rurik // *Scandinavian Economic History Review (=SEHR).* — Т. 1. — Kbh., 1953. — С. 5—39; Matts Dreijer. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren.* — Mariehamn, 1960; Fritz Rörig. *Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte.* — Berlin, 1952; пор. також Erik Lönnorth. Government in Medieval Scandinavia // *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions.* — Т. 24. — Paris, 1965. — С. 453—460, передруковано у перекладі в *Norske historikere i utvalg (=NHU)*, вид. Andreas Holmsen та Jarle Simensen. — Т. 3: *Sverreættens kongedømme.* — Oslo, 1970. — С. 411—418; Aksel E. Christensen. Denmark between the Viking Age and the Time of the Valdemars // *Mediæval Scandinavia.* — Т. 1. — Odense, 1968. — С. 28—50; Einar Ól. Sveinsson. *The Age of the Sturlungs: Icelandic Civilization in the Thirteenth Century.* — Ithaca, New York, 1953.

Б. Твори, написані скандинавськими мовами:

Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 1 [—1282]. — Kbh., 1925; репринт, 1961; Curt Weibull. *Källkritik och historia: Norden under äldre medeltiden.* — Stockholm, 1964; Curt Weibull. *Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden.* — Lund, 1921. — VIII. — 196 с.; Curt Weibull. *Sveriges och Danmarks älsta historia: En orientering.* — Lund, 1922. — (4). — 88 с.; Lauritz Weibull. *Nordisk Historia: Forskningar och undersökningar.* — Т. 1: *Forntid och Vikingatid.* — Stockholm, 1948; Halvdan Koht. *Inhogg og utsyn i norsk historie.* — Oslo, 1921. — 272 с.

[2] Див. с. 651.

[3] Halvdan Koht. The Scandinavian Kingdoms until the End of the Thirteenth Century // *CMH.* — Т. 6. — New York, Cambridge, 1936. — С. 363.

[4] Куди моряки стали більш-менш запливати лиш у XIV ст.

[5] Минуло понад десять років (1152—1164), перш ніж ґаути і свеї досягли угоди, що нове архієпископство повинно мати свій осідок в Уппсалі. Див.:

Wolfgang Seegrün. *Das Papstum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganization (1164).* — Neumünster, 1967. — C. 167.

[6] Aksel E. Christensen. Denmark between the Viking Age and the Time of the Valdemars // *Mediæval Scandinavia.* — T. l. — Odense, 1968. — C. 28—50.

[7] *Hkr.* — T. 2 (=*ÍF* 27), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — C. 97 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 307.

[8] *Hkr.* — T. 1 (=*ÍF* 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — C. 73—94.

[9] *Gesta*, вид. W. Trillmich. — C. 218, 224.

[10] «Annales Laurissenses», вид. G. H. Pertz // *MGH SS.* — T. l. — Hannover, 1826. — C. 156 (бл. 777 р.).

[11] Sven Tunberg. *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning.* — Uppsala, 1911. — C.191—203. Пор. Svend Aakjær. Om det olddanske herred og sogn // *Festskript til Kristian Erslev*, den 28. decbr. 1927 fra danske historikere. — Kbh., 1927. — C. 1—30.

[12] Це твердження заперечував Aksel E. Christensen. *Vikingetidens Danmark.* — Kbh., 1969. — C. 75—90.

[13] Kåre Kveseth. Die Gemeinschafts und Gemeindebildungen des norwegischen Landes Hedmark in der Eisenzeit und im Mittelalter // *Die Anfänge.* — T. 2. — Stuttgart, 1964. — C. 371—372.

[14] Цифри в дужках стосуються тільки територій з осілим населенням.

[15] Див. прим. 16, 17, 18.

[16] H. M. Velschov. Om Folkmængden i Danmark i midten af det trettende aarhundrede // *DHT.* — T. 4 (1843). — C. 47.

[17] H. Forsell. *Sverige 1571: Försök till en administrative besckrifning öfver det egentliga Sverige utom Finland och Estland.* — Stockholm, 1872.

[18] J. E. Sars. Til oplysning om folkemængdens bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. aarhundrede // *NHT.* — Серія 2. — T. 3 (1882). — C. 280, 384.

[19] *Encyclopaedia Britannica*, вид. 1966. — T. 18. — C. 233. Пор. Raymond Pearl. *Biology of Population Grouth* (New York, 1929); Raymond Pearl. *Natural History of Population* (London, 1939).

[20] Насправді 193 843 чол., проте бл. 50 000 слід додати, взявши до уваги еміграцію до Ісландії (бл. 875—930 рр.) та на інші острови (Фарерські, Оркнейські, Шетландські). Про кількість населення Ісландії див. дані на с. 707.

Я висловлюю вдячність п. Адріанові Стецику (Уелслі) за визначення цих та інших цифр на основі моїх даних відносно щорічного подушного податку на користь папства.

[21] F. W. Maitland. *Domsday Book and Beyond.* — Cambridge, 1897. — C. 437.

[22] У першій половині XIV ст. (1328 р.) Франція, за даними Фердінанда Лота, мала принаймні 28 млн. жителів. F. Lot. L'ètat des paroisses et de feus de 1328 // *Bibliothèque de L'École des Chartes.* — T. 90 (1929). — C. 304; Пор. Wolfgang Köllman, вид. *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte // Bevölkerungs-Ploetz.* — T. 2:2. — Würzburg, 1955. — C. 32; Marcel R. Reinhard та André Armengaud. *Histoire générale de la population mondiale.* — Paris, 1961. — C. 76—78. Для порівняння скажемо, що 1348 р. населення Англії становило бл. 3 800 000 чол. (*Bevölkerungs-Ploetz.* — T. 2:2. — C. 30)

Населення Парижа 1330 р. сягало десь 250 000—275 000 чол. (*Bevölkerungs-Ploetz.* — Т. 2:2. — С. 37), тоді як Лондон 1086 р. мав 18 000 чол., а 1377 р. — 35 000 (*Bevölkerungs-Ploetz.* — Т. 2:2. — С. 24). Отже, тепер зрозуміло, чому Ролло, на відміну від Вільгельма Завойовника, спромігся здобути тільки одну невеличку (хоч і важливу економічно) французьку провінцію — Нормандію.

[23] Пор. Arndt Ruprecht. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften.* — Göttingen, 1958. — С. 52; див. також главу про рунічні написи в т. 1.

[24] Ад. Стендер-Петерсен. Четыре этапа русско-варяжских отношений // *Varangica.* — Aarhus, 1953. — С. 241—262.

Виняткове становище данців серед інших скандинавських народів відображено і в терміні *dǫnsk tunga.* З одного боку, це була назва *lingua franca* Півночі, а з другого — літературна форма давньонордичної мови. Див.: Peter Skautrup. Dansk tunge // *KLNM.* — Т. 2 (1957). — Стовп. 662—664.

[25] Henryk Łowmiański. *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich.* — Warszawa, 1957. — С. 71.

[26] Henryk Łowmiański. *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich.* — Warszawa, 1953. — С. 244.

[27] Karl von Amira. *Germanisches Recht*, вид. Karl August Eckhard. — Т. 2: *Rechtsaltertümer*, 4-те вид. — Berlin, 1967. — С. 7, 16—17; Gustav Indrebø. Fylke og Fylkesnamn // *Bergens Museums Årbok 1931*, Historisk-antikvarisk rekke. — № 1. — 54 с.; Gustav Indrebø. *Den gamle norske fylkesskipnaden.* — Oslo, 1937; Claus Krag. Landskapsnavn på *-land* og *-rike* // *NHT.* — Т. 50 (1971). — С. 342—356.

[28] Kåre Kveseth. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen der norwegischen Landes Hedmark in der Eisenzeit und im Mittelalter // *Die Anfänge.* — Т. 2. — Konstanz, Stuttgart, 1964. — С. 326.

[29] Див. Jan de Vries. *ANEW.* — С. 73.

[30] Harry Ståhl. «Bo» // *KLNM.* — Т. 2. — Oslo, 1957. — Стовп. 25—28; «-bo» // *KLNM.* — Т. 2: [Sweden] — Harry Ståhl (стовп. 28—29); Danmark — Kristian Hald (стовп. 29).

[31] Magnus Olsen. *Farms and Fanes of Ancient Norway.* — Oslo, 1928. — С. 2—3.

[32] Sture Bolin. Scandinavia // *CEHE.* — Т. 1. — Cambridge, 1966. — С. 635—636, 642.

[33] Magnus Olsen. *Farms and Fanes.* — С. 29.

[34] J. R. C. Hamilton. *Excavations in Jarlshof, Shetland.* — Edinburgh, 1956. Ферму доби вікінґів знайшли також при розкопках у Сторзі (Störg) в Ісландії; див.: M. Stenberger (вид.). *Forntida gårdar i Island.* — Kbh., 1943.

[35] Magnus Olsen. *Farms and Fanes.* — С. 45.

[36] Thorkild Ramskou. *Lindholm Høje* (Kbh., 1970).

[37] P. G. Foote та D. M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 9.

[38] *Handel og samfärds under medeltiden*, вид. Adolf Schück. — Kbh., Oslo, Stockholm, 1934.

[39] Про термін «економіка запасів» див. Eli F. Heckscher. *An Economic History of Sweden* з додатком Gunnar Heckscher and Alexander Gerschenkron (=*EHS*). — Cambridge, Mass., 1954. — С. 20—22. Елі Ф. Гекшер пише: «В економіці, де переважало сільське господарство, проблема збереження харчів неминуче набирала першорядної ваги. Сучасна економіка характеризується невпинним потоком продуктів, де споживання не спирається на вже нагромаджені запаси готових товарів, а більш-менш одночасне з виробництвом. Зовсім інший характер мала середньовічна економіка, яку можна назвати «економікою запасів». Це дійсно правда, що за давніх часів звичайно жодну їжу не споживали свіжою — ні тваринну, ні рослинну. Винятком були весілля, похорон та інші врочисті події...» (с. 20). Гекшер описує становище, яке існувало в другій половині XVI ст. (1573 р.).

[40] Пор. твердження Елі Ф. Гекшера в його *An Economic History of Sweden* (1954 р.): «Спочатку слід відзначити принаймні три характерні риси середньовічної шведської економіки. Перша риса — незначний обсяг зовнішньої торгівлі, тобто автаркія країни; друга — трохи заслабка самодостатність селянських господарств; третя — надзвичайно велике значення сільського господарства» (с. 18).

Далі цей самий автор пише: «Підсумовуючи, можна сказати, що середньовічна Швеція була на значно примітивнішій стадії економічного розвитку, ніж більшість країн Західної та Центральної Європи... Швеція виявилася майже цілком ізольованою від середземноморської та атлантичної торгівлі, що забезпечувала стимул для розвитку торговельних відносин у кожній країні. Шведська частка полягала в крихтах, які падали зі столу Ганзи. Для неї Швеція була радше зоною торгівлі, ніж торговельним партнером. За винятком Ганзи, джерелом іноземного впливу стала тільки церква — єдина могутня сила за середньовіччя. А загалом Швеція жила ізольовано» (с. 59—60). Див. також: Erik Lönnorth. *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige.* — Göteborg, 1940. — С. 277; Marian Małowist. Historia gospodarcza Szwecji w świetle nowszych badań // *Roczniki dzejów społecznych i gospodarczych.* — Т. 10. — Poznań, 1947. — С. 107—127.

[41] Особливо в Смоланді, Вестманланді і Ґестрікланді. Див. рецензію B. Boëthius на працю O. Johansen. *Geschichte des Eisens,* 3-тє вид. — Düsseldorf, 1953 в *SEHR.* — Т. 4:1 (1956). — С. 82—94; O. Arrhenius. *Die Grundlage unserer älteren Eisenherstellung* // Antiqvarisk Arkiv. — Т. 13. — Stockholm, 1959; *История Швеции* / Ред. А. С. Кан и др. — М., 1974. — С. 68; див. також I. Martens. Jernvinna i Norge // *Teknisk Ukeblad.* — № 17. — Oslo, 1968. — С. 2—10.

[42] Sven Tunberg. *Stora Kopparbergets Historia.* — Т. 1. — Uppsala, 1922.

[43] Пор. Eli F. Heckscher // *EHS.* — С. 41—48.

[44] Про цю назву див.: Heinrich Mitteis. *Der Staat des hohen Mittelalters.* — Weimar, 1948. — С. 247. Див. також: G. Hatt. The Ownership of Cultivated Land // *DVSS.* — Т. 26:6. — Kbh., 1939. — 22 с., 2 табл.

[45] Карту створено на підставі: *Die Wikinger*, вид. Bertil Almgren. — Essen, 1966. — С. 15 (карта).

[46] *The Cambridge Economic History of Europe* (= *CEHE*). — Т. 1. — С. 649.

[47] Nils Hellan. Det eldste krongodset i Trøndelag // *NHT.* — Т. 37 (1956). —

С. 241 —265; Andreas Holmsen. The Old Norvegian Peasant Community // *SEHR.* — Т. 4:1 (1956). — С. 32, прим. 14

[48] Sture Bolin // *CEHE.* — Т. 1. — С. 649.

[49] Magnus Olsen. *Farms and fanes.* — С. 29—30. Існує великий масив наукової літератури, присвяченої проблемі власності на землю в Норвегії: Andreas Holmsen. Problemer i norsk jordeiendomshistorie // *NHT.* — Т. 34 (1946—1948). — С. 220—255; Andreas Holmsen. Landowners and Tenants in Norway // *SEHR.* — Т. 6 (1958). — С. 121—131; Andreas Holmsen. *Gard Bygd Rike. Festskrift i anledning Andreas Holmsen.* — Oslo, 1966; Halvard Bjørkvik. *Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid: Fordelinga av jordeigedomen på Vestlandet og Agdesida i 1661 og i seinkatolsk tid.* — Stavanger, 1958. Halvard Bjørkvik та Andreas Holmsen. *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661* (статті передруковані з: *Heimen.* — Т. 9. — Oslo, 1952—1954, s. l., 1972.); Torstein Hellesnes. *Eigedomshøva på den norske ættegarden fram gjenom tida.* — Oslo, 1954.

[50] Andreas Holmsen. Landowners and Tenants in Norway // *SEHR.* — Т. 6:2 (1958). — С. 122.

[51] Ibid. — С. 125.

[52] Ibid. — С. 122, 125.

[53] Див. А. Я. Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.* — М., 1967. — С. 73.

[54] *CEHE.* — Т. 1. — С. 642.

[55] Gerhard Hafström. *Hamarskipt // Rättshistoriska studier.* — Т. 1. — Lund, 1951; Gerhard Hafström. Hammarskifte // *KLNM.* — Т. 6 (1961). — стовп. 81—83; Gerhard Hafström. Fornskifte // *KLNM.* — Т. 4 (1959). — стовп. 516, 517.

[56] Sture Bolin // *CEHE.* — Т. 1. — С. 645. Пор. Svend Aakjær. Villages, cadastres et plans pardellaires au Danemark // *Annales d'histoire économique et sociale.* — Paris, 1929. — С. 562—568; David Hannerberg. Schonische «Bolskiften» // *LSGHG.* — № 20. — Lund, 1960.

[57] Про *ból* див.: *«Bol» // KLNM.* — Т. 2 (1957): [загально і Данія] Poul Rasmussen (стовп. 55—63); Norge — Halvard Bjørkvik (стовп. 63—64); Finland — Gunvor Kerkkonen (стовп. 64); Kristian Hald, «-bol» // *KLNM.* — Т. 2 (1957). — Стовп. 64—67.

[58] John Granlund. Dorf- und Flurformen Schwedens // *Die Anfänge.* — Т. 2 (1964). — С. 321.

[59] Sture Bolin // *CEHE.* — Т. 1. — С. 645. На думку Йона Ґранлунда, *solskifte* були наслідуванням англійських «відкритих полів»: John Granlund. Dorf- und Flurformen Schwedens. — С. 319.

[60] Lynn White, Jr. *Medieval Technology and Social Change.* — Oxford, 1962. — С. 71.

[61] Sture Bolin. // *CEHE.* — Т. 1. — С. 645.

[62] Ibid. — С. 643.

[63] Про «сільські міри» та оцінку землі див.: Byamål // *KLNM.* — Т. 2 (1957): [Данія та Швеція] — Gerhard Hafström (стовп. 389—396), Norge — Halvard Bjørkvik (стовп. 396—401); Svend Aakjær. Land Measurement and Land Valuation

in Medieval Danmark // *SEHR.* — Т. 7:2 (1960). — С. 115—149; David Hannerberg. Die älteren skandinawischen Ackermasse // *LSGHG.* — № 12. — Lund, 1955.

[64] Основна література про оцінку землі та визначення ренти така: Folke Dorving. *Attungen och marklandet: Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige.* — Lund, 1947; Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — Uppsala, 1949. Пор. також критичні зауваження про розмір ренти: Stanisław Piekarczyk. Some Notes on the Social and Economic Situation of the Swedish Tenants in the XIIIth century // *Scandia.* — Т. 27:1 (1961). — С. 192—216.

[65] Folke Dorving. *Attungen och marklandet.* — С. 358.

[66] Sture Bolin // *CEHE.* — Т. 1. — С. 644.

[67] Asm. Schiefloe. *Hovedlinjer i norsk almenningsrett.* — Oslo, 1955. — 196 c. На думку автора, саме Гаральд Світловолосий (бл. 900 р.) запровадив доктрину про королівське *dominium directum*, яка згодом трансформувалася в ідею громадської землі як приватної власності корони (уряду).

[68] A. O. Johnsen. *Fra ættesamfunn til statssamfunn.* — Oslo, 1948; А. Я. Гуревич. Норвежское общество VIII—IX вв. Некоторые черты дофеодального общества // *Учёные записки Калининского педагогического института.* — Т. 26 (1962). — С. 168—178. Stanisław Piekarczyk. *Studia nad rozwojem struktury społeczno-gospodarczej wczesnośredniowiecznej Szwecji.* — Warszawa, 1962. — 176 c.

[69] «Bonde» // *KLNM.* — Т. 2 (1957): [загально і Данія] Fridlev Skubbeltrang (стовп. 84—89); Norge — Halvard Bjørkvik (стовп. 89—95); Island — Magnús Már Láruson (стовп. 95—97); Sverige — John Granlund (стовп. 97—99); Sigvald Hasund. *Bønder og stat under naturalsystemet.* — Oslo, 1924; Sigvald Hasund. *Klasseskipnaden i det gamle bondesamfunnet.* — Oslo, 1925; Sigvald Hasund. *Or Noregs bondesoge.* — Т. 1. — Oslo, 1942; A.W. Brøgger та Svend Aakjær. *Bidrag til bondesamfundets historie.* — Т. 1: *Jordbruk og bondesyssel.* — Т. 2: *Bosetning og kulturforbindelser.* — Oslo, 1933; Oscar Albert Johnsen. *Norges bønder: Utsyn over den norske bondestands historie.* — 2-ге вид. — Oslo, 1936; E. Ingers. *Bonden i svensk historia.* — Stockholm, 1943; Sv. Aage Bay. *Bonde og viking. Samfundsliv og tro Nordens vikingetid.* — Tønder, 1954; C. von Schwerin, Der Bauer in den Skandinawischen Staaten des Mittelalters // *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters*, вид. The. Meyer. — Leipzig, 1943; А. Я. Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.* — М., 1967. — 283 с.

[70] «Bryde» // *KLNM.* — Т. 2 (1957): [загально і Данія] Fridlev Skubbeltrang (стовп. 269—272); Norge — Nils Lid (стовп. 272); Sverige — Gerhard Hafström (стовп. 272, 273).

[71] Оселедці з'явилися там в останні десятиріччя XII ст., див.: Erik Arup. *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — Jena, 1933. — С. 34.

[72] Stanisław Piekarczyk. Some notes on the social and economic situation of the Swedish tenants in the XIII century // *Scandia.* — Т. 27. — Lund, 1961. — С. 200.

[73] Праця Акселя Штенсберґа про систему полів у Боруп-Рісі в Ютландії має велике значення, але, за даними радіовуглецевого методу, його знахідки належать до періоду бл. 1000—1200 рр. Див.: Axel Steensberg. *Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borup Ris skov ved Tystrup sø, Sjælland.* Text (з 19 карт) та Atlas in 4°: 96 таблиць, 1 карта. — Kbh., 1968. Див. також:

G. Lerche. The radiocarbon dated Danish ploughing implements // *Tools and Tillage.* — T. 1. — (1968—1971). — C. 56—58.

Див. також загальні праці: *Systèmes agraires et progrès agricole*, вид. Michael Confino. — Paris, The Hague, 1969; Lynn White, Jr. *Medieval Technology and Social Change.* — London, Oxford, New York, 1962. — C. 39—57.

[74] P. V. Glob. *Ard og Plov i Nordens Oldtid // Jysk Arkæologisk Selkabs Skrifter.* — T. 1. — Aarhus, 1951.

[75] Sigurd Erixon. Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditioner // *NK.* — T. 13 (1956). — C. 1—215. Sture Bolin // *CEHE.* — T. 1. — C. 638, 639, 647; Erik Arup // *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — C. 8, 9.

[76] «Sæter» // *KLNM.* — T. 17 (1972): [Norge] — Halvard Bjørkvik (стовп. 712—717); Island — Jakob Benediktsson (стовп. 717, 718); Halvard Bjørkvik. Norwegian seter-farming // *SEHR.* — T. 11:2 (1963). — C. 156—166.

[77] J. S. Drew. Manorial Account of St. Swithun's Priory, Winchester // *The English Historical Review.* — T. 62. — London, 1947. — C. 32.

[78] У Польщі XII ст., де сільське господарство було вочевидь розвиненіше, ніж у Скандинавії, врожайність, за оцінками, становила 1:2; *Historia Polski.* — T. I do roku 1764, część I do połowy XV w., вид. Henryk Łowmiański. — Warszawa, 1958. — C. 283.

[79] Для Норвегії XVI ст. визначено тільки врожай, утричі більший за кількість насіння (1:3); Asgaut Steinnes. *Økonomisk og administrative historie. Romerike*, I. Norske bygder. — T. 3. — Bergen, 1932. — C. 100.

[80] *Scandia.* — T. 27 (1961). — C. 200. Загальний огляд див.: David Hannerberg. *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap.* — Stockholm, 1971.

[81] **Загальна література:**

O. Höfler. *Der Sakralcharakter des germanischen Königtums.* — Lindau, Konstanz, 1956; *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Mainauvorträge*, 1954, 4-те репринтне вид. — Sigmaringen, 1973; La Regalitá sacra. The Sacral Kingship. Contributions to the central theme of the VIIIth International Congress for the history of religions. — Rome, April, 1955. — Leiden, 1959; Arvid S. Kapelrud. King and Fertility: A discussion... // (Norsk) *Teologisk Tidsskrift.* — T. 56. — Oslo, 1955. — C. 113—122; Jan de Vries. Das Königtum bei den Germanen // *Saeculum.* — T. 7:3. — München, 1956. — C. 289—309.

Деякі спеціальні розвідки:

Otto von Friesen. Har det nordiska kungadömet sakralt ursprung? // *Saga och Sed*, 1932—1934. — Uppsala, 1934. — C. 15—34. Stanisław Piekarczyk. O sakralnym charakterze władzy królewskiej w Skandinawii // *Euhemer.* — T. 5. — № 4. — (23). — Warszawa, 1961. — C. 17—27. «Konge» // *KLNM.* — T. 9 (1964): Noreg — Herluf Nielsen та Arre Bøe (стовп. 1—4); Danmark — Herluf Nielsen (стовп. 4—8); Sverige — Gerhard Hafström (стовп. 9—14). Åke V. Ström. The King and his Connection with Sacrifice in Old Norse Religion // *La Regalitá sacra.* — Leiden, 1959. — C. 702—715; Bernhard Kummer. Ein Lebensbeispiel zur Frage nach Ursprung und Fortwirkung demokratischen und sakralen Königtums in Skandinavien // La Regalitá sacra. — Leiden, 1959. — C. 716—733.

[82] Ferdinand Holthausen. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen.* — Göttingen, 1948. — С. 160 (під гаслом *konung-r, kon-r*), с. 170 (під гаслом *kyn*); Max Vasmer, *REW.* — Т. 1. — С. 581.

[83] «Jarl» // *KLNM.* — Т. 7. — (1962): Noreg. Orknøyane og Island — Arne Bøe (стовп. 559—564); Sverige — Jerker Rosén (стовп. 564—565); Danmark — Herluf Nielsen (стовп. 565—566); див. також: Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — Uppsala, 1949. — С. 152; E. Hjäme. Roden, Upphovet och namnet. Området och jarlen // *Namn och Bygd.* — Т. 35 (1947). — С. 1—96.

[84] Після запровадження християнства в Норвегії *ярл* посідав той самий ієрархічний щабель, що і єпископ.

[85] *Hkr,* 1 (=*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 98.

[86] Sølvi Bauge Sogner. «Herse» // *KLNM.* — Т. 6 (1961). — Стовп. 512—513; F. Boden. Die isländischen Häuptlinge // *ZRGG.* — Т. 24. — С. 148—210; Ólafur Lárusson. Goði og Goðorð // *KLNM.* — Т. 5 (1960). — Стовп. 363—366; «Styresmann» // *KLNM.* — Т. 17 (1972): Noreg — Knut Robberstad (стовп. 368, 369); Island — Jakob Benediktsson (стовп. 369); Danmark — C. A. Christensen (стовп. 369—374); Sverige — Gerhard Hafström (стовп. 374—377); Finland — Gunvor Kerkkonen (стовп. 377).

[87] A.W. Brøgger і H. Shetelig. *The Viking Ships: Their Ancestry and Evolution.* — Oslo, 1953; E. Magnússon. Notes on Shipbuilding and Nautical Terms of Old in the North // *SBVS.* — Т. 4:1 (1905—1906). — С. 182—237; W. Vogel. Zur nord- und westeuropäischen Seeschiffahrt im frühen Mittelalter // *Hansische Geschichtsblätter.* — Т. 34 (N. F.). 13 (1907). — С. 153—205; H. Falk. Altnordisches Seewesen // *Wörter und Sachen.* — Т. 4 (1912). — С. 1—122.

[88] Elis Wadstein. *Norden och Västeuropa i gammal tid.* — Stockholm, 1925; Elis Wadstein. *Friserna och forntida handelsvägar i Norden.* — Göteborg, 1920; Elis Wadstein. *Friesische Lehnwörter im Nordischen.* — Uppsala, 1922.

[89] Загальний огляд: Hans Kuhn. Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte.* — Т. 73. — Weimar, 1956. — С. 1—83.

Спеціальні розвідки: «Hird» // *KLNM.* — Т. 6 (1961): [загально та] Noreg — Lars Hamre (стовп. 568—577); Danmark — Herluf Nielsen (стовп. 577—579); Sverige — Jerker Rosen (стовп. 579—580); Sigvald Hasund. *Lider og manngerder.* — Oslo, 1922; S. Aakjær. Old Danish Thegns and Drengs // *Acta Philologica Scandinavica.* — Т. 2 (1927—1928). — С. 1—30; K. M. Nielsen. Var thegnerne og drengenen kongelige hirdmænd? // *ÅNOH* (1945). — С. 111—121; Arndt Ruprecht. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runenschriften.* — Göttingen, 1958; див. також: Laurence Marcellus Larson. The Household of the Norwegian Kings in the Thirteenth Century // *American Historical Review.* — Т. 13 (1908). — С. 459—479.

[90] Див.: «Eymundar þattr» у I частині цього тому, с. 164 і далі.

[91] «Stalar» // *KLNM.* — Т. 17 (1972): Norge — Lars Hamre (стовп. 34—36); Danmark — Herluf Nielsen (стовп. 36—37); Sverige — Jan Liedgren (стовп. 37, 38).

[92] *Hkr*, 3 (=*ÍF*, 28), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 207 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 666.

[93] Цікаво відзначити, що власні імена мали не тільки вікінґські кораблі, а й мечі і, крім того, інколи навіть кольчуги.

Про вікінґські мечі див.: Ada Bruhn Hoffmeyer. *Middeladlerens tveæggede sværd.* En undersøgelse af dets udviklingshistorie, kronologi og nationalitet, dets stilling i den almindelige våbenhistoriske udvikling og dets krigsmæssige betydning (видання Tøjhusmuseet). — T. 1—2. — Kbh., 1954.

[94] Див. прим. 81.

[95] Karl Olivercrona. *Das Werden eines Königs nach altschwedischem Recht; Der Königsritus als magischer Akt.* — Lund, 1947. — 46 c.

[96] K. Lehmann. *Der Königsfriede der Nordgermanen.* — Berlin, Leipzig, 1886; Absalon Taranger. Om kongevalg i Norge i sagatiden // *NHT.* — T. 30 (1934—1936). — C. 110—166; 273—308; G. Bomgren. Om konungavalet enligt medeltidslagerna // *Statsvetenskaplig Tidskrift.* — T. 29 (Lund, 1926). — C. 347—392; K. Olivercrona. *Das Werden eines Königs nach altschwedischem Recht.* — Lund, 1947. Див. також: Grethe Authén Blom. *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1378.* — Oslo, 1967.

[97] Див. H. C. Peyer. Das Reisekönigtum des Mittelalters // *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* — T. 51 (1964). — C. 1—21.

Конунґи окремих земель їздили по країні визначеними маршрутами. У Свіаланді ця особлива дорога мала назву *Eriksgata*, що, можливо, означає «Дорога Єдиного Могутнього» (див.: P. Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — C. 137). Див. також спеціальні розвідки: Gösta Hasselberg. «Eriksgata» // *KLNM.* — T. 4 (1959). — Стовп. 22—27; R. Kjellén. *Om Eriksgatan; Kritiska studier i gammal svensk statsrätt.* — Uppsala, 1889.

[98] Див.: Karl Lehmann. Die Gastung der germanischen Könige: Ein Beitrag zur Urgeschichte der Steuern // *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte.* — I. — Berlin, Leipzig, 1888. — C. 1—96.

[99] Ferdinand Holthausen. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen* (= *WB*). — Göttingen, 1948. — C. 336.

[100] Karl Lehmann. Die norwegische veizla // *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte*, I, § 2. — C. 7—31; Ebbe Hertzberg. Lén og veizla i Norges sagatid // *Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstad Konrad von Maurers.* — Göttingen, 1893. — C. 285—331; А. Я. Гуревич. Древненорвежская вейцля // *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.* — М., 1967. — C. 117—149.

[101] Halvdan Koht. The Scandinavian Kingdoms until the End of the Thirteenth Century // *CMH.* — T. 6 (1936). — C. 371.

[102] Про рабство й рабів див. такі загальні праці:

Ch. Verlinden. *L'esclavage dans l'Europe médiévale.* — T. 1: Peninsule Ibêrique — France. — Brugge, 1955; Henryk Łowmiański. Zagadnienie niewolnictwa u Słowian we wczesnym średniowieczu // *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie.* — T. 2. — Warszawa, 1960. — C. 43—92; F. Rörig. *Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte.* — Berlin, 1952; Matts Dreijer. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren.* — Mariehamn, 1960. — 311 c., особливо с. 86—97.

Див. також спеціальні розвідки:

Gustav Antonio Gjessing. Trældom i Norge // *ÅNOH*, 1862. — C. 28—322; I. S. Landtmanson. *Träldomens sista skede i Sverige, ett kapitel ur vår äldre rätts*

historia. — Uppsala, 1897; H. Lindroth. Estnisk bosätning i Sverige under äldre tider // *Ymer.* — Stockholm, 1916:3; Sam. Henning. Träldomens försvinnade och de svenska landskapslagerna // *SHT.* — T. 50 (1930). — C. 86—95. Stanisław Piekarczyk. Niewolnictwo i jego znaczenie we wczesnośredniowiecznej Szweji // *Studia nad rozwojem struktury społeczno-gospodarczej wczesnośredniowiecznej Szwecji.* — Warszawa, 1962. — C. 69—101.

[103] Konrad Maurer. Die Freigelassenen nach altnorwegischem Rechte // *SBAWM.* — 1878. — C. 21—87.

[104] Див.: P. G. Foote та D. M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — C. 69.

[105] «Sogn» // *KLNM.* — 16 (1971): [Загально] — Trœls Dahlerup (стовп. 374, 375); Danmark — Trœls Dahlerup та Poul Rasmussen (стовп. 375—377), Noreg — Lars Hamre (стовп. 377—380), Island — Jakob Benediktsson (стовп. 580—581), Sverige — Carl-Eric Thors (стовп. 381—383), Finland — Aulis Oja та Carl-Eric Thors (стовп. 383—385); Svend Aakjær. Om det olddanske herred og sogn // *Festeskrift til Kristian Erslev.* — Kbh., 1927. — C. 19—26; Gerhard Hafström. Sockenindelningens Ursprung // *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8/ 1949.* — Stockholm, 1949. — C. 51—67.

[106] Gerhard Hafström. «Hundare» // *KLNM.* — T. 7 (1962). — Стовп. 74—78; Gerhard Hafström. Die altschwedische Hundertschaft // *Die Anfänge.* — T. 2 (1964). — C. 443—463.

[107] «Herred» // *KLNM.* — T. 6 (1961): [Загально і Данія] — Poul Rasmussen (стовп. 488—491), Sverige — Gerhard Hafström (стовп. 491—496), Finland — Aulis Oja (стовп. 492); Norge — Sølvi Bauge Sogner (стовп. 492—494), Island — Magnús Már Lárusson (стовп. 494—495); Jöran Sahlgren. De skånska häradena och deras namn. En översikt // *Namn och Bygd* (1920). — C. 54—62; Thorsten Andersson. Svenska Häradsnamn // *Nomina Germanica — Arkiv för germansk namnforskning.* — Lund, 1965. — 397 c.; Stefan Söderling. «Häradet» // *SHT.* — T. 88 (1968). — C. 102—172.

[108] Назві *Rodhen* присвячено великий масив літератури, особливо тому, що її дуже часто (і, як на мене, без потреби) пов'язують із назвою *Русь.* Про етимологію назви *Русь* див. т. I, с. 37—64. Див.: «Roden» // *KLNM.* — T. 14 (1969): [Sweden] — Jan Liedgren (стовп. 355—356); Finland — Åke Granlund (стовп. 356); E. Hjärne. «Rod och runor» // *HVSUE* (1946). — C. 20—126; E. Hjärne. «Roden. Upphovet och namnet. Omradet och jarlen» // *Namn och Bygd.* — T. 35 (1947). — C. 1—96; Sven Tunberg. *Rod och Roslag i det gamla Svea riket.* — Stockholm, 1947; Sven Tunberg. Roden och Roslagen // *SHT.* (1949: 1). — C. 73—83.

[109] Gerhard Hafström. «Skeppslag» // *KLNM.* — T. 15 (1970). — Стовп. 471—472.

[110] Absalon Taranger. Alting og lag ting // *NHT* — Сер. 5. — T. 5 (1920—1924). — C. 1—45; Jens Arup Seip. *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de erhundre // NVAOS,* 1934:3. — Oslo, 1934. — 131 c.; Alexander Bugge. Tingsteder, gilder och andre gamle mittpunkter i de Norske bygder // *NHT* — Сер. 5. — T. 4 (1920). — C. 97—152, 195—252; Fridolf Wildte. Tingsplatserna i Sverige under förhistorisk tid och medeltid. En kulturhistorisk undersökning // *Fornvännen,* —

1924:4. — С. 211—230; Ó. Láruson. Hov och ting // *Svensk juristtidning.* — T. 37. — Stockholm, 1952. — С. 632—639.

[111] *Frostaþingslǫg*, вид. R. Keyser i P. A. Munch. —T. 1. — Kria., 1846. — § 131.

[112] Konrad Maurer. Das Alter des Gesetzsprecher-Amtes in Norwegen // *Festgabe zum Doctor Jubiläum Ludwig Arndts.* — München, 1875. — С. 1—69; J. A. Seip. Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16de århundre // *NVAOS.* — Oslo, 1934. — С. 114—118; репринт у *NHU.* — Т. 3. — Oslo, 1970. — С. 104—110.

[113] Загальний вступ: Karl von Amira. *Germanisches Recht*, вид. Karl August Eckhard, 4-те вид. — Т. 1. — Berlin, 1960. — С. 110—119.

Спеціальні розвідки: Absalon Taranger. *Udsigt over den norske rets historie. Forelæsninger.* — Т. 1 : Indledning. Retsbegrebets historie. Retskildernes historie. — Oslo, 1898. — 162 с., т. 2, ч. 1: *Statsrettens historie (indtil 1319).* — Oslo, 1904. — 337 с.; Edvard Bull. Lov rett og statsstyre // *NHU.* — Т. 3. — Oslo, 1970. — С. 91—103.

Див. також: Poul Johannes Jörgensen. *Dansk rethistorie: Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede*, 5-те вид. — Kbh., 1965; Nils Herlitz. *Grunddragen av det svenska statsskickets historia*, 5-те вид. — Stockholm, 1957; Gerhard Hafström. *Land och lag.* — Stockholm, 1959. Див. також розділ про юридичну літературу в т. I цієї праці.

[114] Trygve Knudsen. «Frostating» // *KLNM.* — Т. 4 (1959). — Стовп. 656—661; Karl von Amira. Zur Textgeschichte des Frostuþingsbók // *Germania.* — Т. 32 — Відень, 1887. — С. 129—164; Konrad Maurer. Die Entstehungszeit der älteren Frostuþingslög // *ABAWM.* — Т. 13:3. — München, 1875. — С. 1—84; Absalon Taranger. Trondhemeins forfatningshistorie // *TVSS.* — Trondheim, 1929:5, 59 с. Gunnar Nissen. *Frostating lagmannsembete og lagmenn* [від 1223—] *inntil 1796: En historisk oversikt.* — Trondheim, 1956.

[115] Trygve Knudsen. «Gulating» // *KLNM.* — Т. 5 (1960). — Стовп. 559—565; H. Refsum. The Gulating // *Universitet i Bergen. — Årbok, 1955.* Historisk-antikvarisk rekke. — № 1. —*Annen Viking kongress.* — Bergen, 1953 (Bergen, 1955). — С. 68—72; K. Maurer. Gulaþing // *Ersch und Grubers Allgemeine Enzyclopädie der Wissenschaften und Künste.* — Секція 1. — Т. 96. — Leipzig, 1877. — С. 347—418; Т. 97 (1878) — С. 1—80.

[116] Charles Joys. *Vårt folks historie.* — Т. 2: *Hellig Olavs arv.* — Oslo, 1962. — С. 135. Пор. також: F. Bull. Eidsivatingslov og håndskriftene av landsloven // *NHT.* — Серія 5. — Т. 6 (1927). — С. 372—383; Andreas Holmsen. *Eidsvoll bygds historie.* — Т. 1: Bygdehistorien til omkring 1700. — Oslo, 1936—1941; репринт, 1960—1961. — Т. 2, частина 1: Andreas Holmsen. Gardene på østsiden av Vorma. — Oslo, 1941.

[117] Didrik Arup Seip. Borgarting // *KLNM.* — Т. 2 (1957). — Стовп. 148—149.

[118] Про юридичну конфедерацію в Данії див. с. 708; про юридичну конфедерацію в Швеції див. с. 711.

[119] O. Lundberg. Holmgång och holmgångsblot // *Arv.* — Т. 2. — Stockholm, 1946. — С. 125—138; Olav Bø. Hylmganga and einvígi. Scandinavian Forms of the Duel // *Mediæval Scandinavia.* — Т. 2 (1969). — Odense, 1970. — С. 132—148.

[120] Див. «Bjarnar s. hítdœlakappa» в першій частині цього тому, с. 283.

[121] Див. «Сагу про Сверріра» в першій частині цього тому.

[122] Elias Wessén. *Studier i Sveriges hedna mytologi och fornhistoria.* — Uppsala, 1924; Gabriel Turville-Petre. *Myth and Religion of the North.* — London, 1964; Nils Lid. Scandinavian Heathen Cult Places // *Folk-Liv.* — T. 21—22. — Stockholm, 1957—1958. — C. 79—84; H. Ellis Davidson. *Pagan Scandinavia.* — New York, 1967; Olaf Olsen. *Hørg, hov og kirke.* Historiske og arkæologiske vikingstudier. — Kbh., 1966; Allan Rostvik. *Har och Harg // Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi.* — T. 44. — Uppsala, 1967. Див.: Kr. Hald. Hedenske kultminder i stednavne // *Vore Stednavne*, 2-ге вид. — Kbh., 1965, гл. 23; Nils Lid. «Blot» // *KLNM.* — T. 2 (1957). — Стовп. 10—14.

[123] У Новгородському Першому літописі з'являється така назва шведського міста, як *Хоружькъ*, бл. 1188 р. (вид. А. Н. Насонов. — 1950. — С. 39). Це, очевидно, слов'янська передача слова *hǫrgr*; форми *хоружькъ*-< **хоръжькъ* (із суфіксом *-ькъ*) походять, здається, від **хоръгъ*.

[124] *Gesta*, вид. W. Trillmich. — C. 470 (кн. IV, розд. 26) = англ. переклад F. J. Tschan. — C. 207.

[125] Див.: Ólafur Briem. *Vanir og Æsir.* — Rvík., 1963; Jan de Vries. *Altgermanische Religionsgeschichte*, 2-ге вид. — T. 1—2. — Berlin, 1956—1957; Stanisław Piekarczyk. *O społeczeństwie i religii w Skandynawii VIII—XI w.* — Warszawa, 1963; Нові концепції релігійного розвитку давньої Скандинавії, що їх розвивав Жорж Дюмезіль (реабілітуючи індоєвропейську міфологію), розглянуто в т. I цієї праці. Пор. рецензію Ейнара Гаугена на Жоржа Дюмезіля: Georges Dumézil. *From Myth to Fiction: The Saga of Hadingus.* — Chicago, London, 1973, в *Speculum.* — T. 57:1. — Cambridge, Mass., 1976. — C. 129—132.

[126] Edvard Bull. Studier over Norges administrative inddelning i middelalderen // *NHT.* — Серія 5. — T. 4 (1917—1920). — C. 257—282; Edvard Bull. Administration og embesmænd i senmiddelalderen // *Kristianias historie.* — T. 1. — Oslo, 1922. — C. 239—252, репринт в *NHU.* — T. 4: *Norges nedgang. Senmiddelalderen.* — Oslo, 1968. — C. 116—127.

Див. також: Rudolf Tengberg. *Om den äldsta territoriala indelningen och förvaltningen i Sverige I.* — Stockholm, 1875 [Diss.]. — 80 с.; Sven Tunberg. *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning.* — Uppsala, 1911. [Diss.]. — 233 с.

[127] Основні праці про *leiðangr* такі: Edvard Bull. *Leding. Militær og finansforfatning i Norge ældre tid.* — Kristiania, Kbh., 1920; Asgaut Steinnes. *Leidang og landskyld.* — Oslo, 1927; Sture Bolin. *Ledung och frälse: Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid.* — Lund, 1934; Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — Uppsala, 1949; Gerhard Hafström. Ledung och hundaresindelning // *SHT* (1950). — C. 464—488. (відповідь Адольфові Шюку). Див. також: «Leidang» // *KLNM.* — T. 10, 1965: Halvard Bjørkvik [Norge], стовп. 432—442; Island — Magnús Már Lárusson, стовп. 442; Данія — C. A. Christensen, стовп. 443—450; Швеція — Gerhard Hafström, стовп. 450—458; Фінляндія — Vilho Niitemaa, стовп. 458—459; Harry S. Øberg. Leidangsordingen i bys av sagaene // *NHT.* — T. 34:7 (1946—1948). — C. 535—572; Georg Prahl Harbitz. Leidangen og det gamle norske samfunn // *Den norske Leidangen*, вид. Sjøforsvarets overkommando. — Oslo, 1951.

[128] Erik Arup. Leding og ledingsskat i det 13. aarhundrede // *DHT.* — Серія 8. — T. 5:3-4 (1913—1914). — C. 141—237; Erik Arup. *Danmarks historie.* — T. 1. —

Kbh., 1925. — С. 138—141, 180—188, 243—245, 281—287. К. А. Крістіансен має певні сумніви щодо добровільного характеру *leiðangr* за давніх часів: Krigsledingen // *KLNM*. — Т. 10 (1965). — Стовп. 434. Погляди Єркера Розена на походження шведського *leiðangr* близькі до поглядів Еріка Арупа. Див.: Sten Carlsson i Jerker Rosén. *Den Svenska historien.* — Т. 1: *Forntid, vikingatid och tidig medeltid till 1319.* — Stockholm, 1966. — С. 191, 253, 254. Див. також: Svend Aage Bay. *Bonde og Viking: Samfundsliv og tro i Nordens Vikingetid.* — Tønder, 1954.

[129] Див. с. 216 цього тому. Докладний опис данського *leiðangr* подав H. M. Velschov. Om folkemængden i Danmark i midten af det trettende aarhundrede // *DHT.* — Т. 3 (1843). — С. 1—52. Пор.: Erik Arup. Leding og ledingsskat etc. // *DHT.* — Серія 8. — Т. 5:3—4 (1913—1914). — С. 141—237.

[130] Заповіт (Тунсберґ, 1 лютого 1244 р.) опублікували Хр. С. А. Ланге та Карл Р. Унгер у *Diplomatarium Norvegicum.* — Т. 4. — Christiania, 1857. — № 3. — С. 3—7. Див.: Oscar Albert Johnsen. Die wirtschaftlichen Grundlagen des älteren norwegischen Staates // *Wirtschaft und Kultur: Festschrift zum 70 Geburtstag von Alfons Dopsch.* — Baden bei Wien, Leipzig, 1938. — С. 275; Edvard Bull. *Leding.* — С. 18.

[131] *Diplomatarium Norvegicum.* — Т. 4. — Christiania, 1857. — С. 3—4. Деталі див.: Edvard Bull. *Leding.* — С. 108—145 і Ebbe Hertzberg. Ledingsmandskabets størrelse i Norges middelader // *NHT.* — Серія 5. — Т. 2:4 (1913). — С. 241—176.

[132] Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — С. 61. Кількість кораблів у Гафстрема трохи відрізняється від моєї; для Ґулатінґу він нараховує всього 116 двадцятип'ятилавних кораблів, але додає ще 8 двадцятип'ятилавних суден, які споряджали городяни.

[133] Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — С. 60. Подробиці подано в цій самій праці, с. 87—127. Див. також: Per Olov von Törne. Die älteste Besteuerung in Schweden // *Wirtschaft und Kultur: Festschrift zum 70 Geburtstag von Alfons Dopsch.* — Baden bei Wien, Leipzig, 1938. — С. 266—271.

[134] Kåre Kveseth. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen des norwegischen Landes Hedmark in der Eisenzeit und im Mittelalter // *Die Anfänge.* — Т. 2 (1964). — С. 355—356.

[135] Sture Bolin. *Ledung och frälse.* — С. 70—72; Див.: Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 1 (1925). — С. 282, 285, 293.

[136] S. Bolin. — С. 70—79. Див. також: Poul Rasmussen. «Stud» // *KLNM.* — Т. 17 (1972). — Стовп. 323—327.

Тут теж згадано данський компенсаційний податок *qværsæde.*

[137] Нормативну подачу цього матеріалу див.: Gerhard Hafström. Die altschwedische Hundertschaft // *Die Anfänge.* — Т. 2 (1964). — С. 443—463. Див. також: Gerhard Hafström. «Hundare» // *KLNM.* — Т. 7 (1962). — Стовп. 74—78.

[138] Про *tolft* див.: Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — С. 128—138.

[139] Gerhard Hafström. Die altschwedische Hundertschaft. — С. 455—457, 462. Щодо інших аспектів *attung* див.: Folke Dovring. *Attungen och marklanded.* Studier över agrara förhellanden i medeltidens Sverige. — Lund, 1947. Див. також: David Hennenberg. *Die ältesten skandinavischen Ackermasse.* — Lund, 1955.

[140] Див. Gerhard Hafström. Die altschwedische Hundertschaft // *Die Anfänge.* —

Т. 2. — С. 458—462. Див. також: Gerhard Hafström. *Ledung och marklandsindelning.* — С. 87—127; «Hamna» // *KLNM.* — Т. 6 (1961): [Sweden] — Gerhard Hafström (стовп. 100—101). Див.: Svend Aakjær. Plov og havne // *Med Lov skal Land bygges.* — Kbh., 1941. — С. 268—277. — Poul Rasmussen. Havne og leding i Aarhusbispens skiben // *Aarus Stifts Aarbøger.* — Т. 43 (1950). — С. 18—26.

[141] Folke Dovring. *Attungen och marklandet.* — С. 180—192.

[142] Ibid. — С. 175—180.

[143] Jerker Rosén. «Husaby» // *KLNM.* — Т. 7 (1962). — Стовп. 94—96; Asgaut Steinnes. Husebyar. — Oslo, 1955. — 244 с.; Sven Ulrik Palme. Hövitsmän och husabymän // *Scandia.* — Т. 24:2 (1958). — С. 139—166.

Король свеїв також мав спадкові володіння в усіх частинах Свіаланду, і Сноррі Стурлусон називав їх *Uppsala auðr*, «Уппсальський скарб»: *Hkr*, вид. B. Aðalbjarnarson. —Т. 2 (*ÍF*, 27). — С. 110. То були, напевне, колишні володіння Уппсальського храму. Пор.: Henrik Schück. *Uppsala öd.* — Uppsala, 1914.

[144] *Ármenn* часто були низького роду, і тому вільні селяни ставилися до них зневажливо, а то й з ненавистю. Див.: Konrad Maurer. *Die ármenn des altnorwegischen Rechtes* // *SBAWM.* — München, 1879. — С. 49—138.

[145] Див. с. 574.

[146] Це моя гіпотеза. Див. ще Gösta Hasselberg, Eriksgata, *KLMN*, т. 4 (1959), стовп. 22—27.

[147] Asgaut Steinnes. *Husebyar* (1955). — С. 10—11, 158—182.

[148] Ibid. — С. 64—115.

[149] Ibid. — С. 12—58; Asgaut Steinnes. «Utskyld» // *NHT.* — Т. 36 (1953). — С. 303—411.

[150] Asgaut Steinnes. *Husebyar.* — С. 26—32.

[151] Ibid. — С. 209—221.

[152] Ibid. — С. 116—129.

[153] *Hkr*, I, вид. B. Aðalbjarnarson. (=*ÍF*, 26). — С. 98. Англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 63.

Здається, що в цій сазі перебільшено таку діяльність короля Гаральда. А. Я. Гуревич, безперечно, має слушність, стверджуючи, що Гаральдова ідея так званої «експропріації *óðal*» — це перенос (до якого вдались автори саґ) у IX—X ст. нової, належної до XI ст. християнської ідеї, що вся Норвегія була спадковою землею (*óðal*) св. Олава і його сина Маґнуса. Див.: А. Я. Гуревич. Так называемое «отнятие одаля» королём Харальдом Прекрасноволосым: из истории возникновения раннефеодального государства в Норвегии // *Скандинавский сборник.* — Т. 2. — Таллин, 1957. — С. 8—37; А. Я. Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.* — М., 1967. — С. 93—117. Ось головна література, присвячена цій проблемі: K. Maurer. Über die Einziehung der norwegischen Odelsgüter durch K. Harald Hárfagri // *Germania.* — Т. 14. — Vienna, 1869. — С. 27—40; J. D. Sars. Om Harald Haarfagres samling af de norske fylker og hans tilegnelse af odelen // *NHT.* — Серія 1. — Т. 2 (1872). — С. 141—234; Ebbe Hertzberg. Harald Haarfagres skattepaalðeg og saakaldte odelstilegnelse // *NHT.* — Серія 4. — Т. 4 (1907). — С. 161—191; Yngvar Nielsen. Studier over Harald Haarfagres historie // *NHT.* — Серія 4. — Т. 4 (1907). — С. 1—80; Edvard Bull. Sagaenes beretning om Harald Hårfagres tilegnelse

av odelen // *NHT.* — Серія 5. — Т. 4 (1920). — С. 481—492. Див. також: Halvdan Koht. *Harald Harfagre og rikssamlinga.* — Oslo, 1955; Jan de Vries. Harald Shönhaar in Sage und Geschichte // *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur.* — T. 66 (1942). — C. 55—117.

[154] «Odelrett» // *KLNM.* — T. 12 (1967): Noreg — Knut Robberstad (стовп. 493—499); Island — Magnús Már Lárusson (стовп. 499—502); Sverige — Gerhard Hafström (стовп. 502—503); A. Taranger. The Meaning of the Words *Óðal* and *Skeyting* in the Old Laws of Norway // *Essays in Legal History*, вид. Paul Vinogradoff. — Oxford, 1913. — C. 159—173.

[155] *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — C. 116 (§ 36).

[156] Adam von Bremen. *Gesta*, вид. W. Trillmich. — C. 440.

[157] Пор. с. 694. Про діяльність вікінгів див. окремі розділи в таких загальних працях:

Johannes Steenstrop. *Normannerne.* — T. 1—4. — Kbh., 1876—1882; репринт 1972; Alexander Brugge. *Vikingerne.* Billeder fra vore Forfædres liv. — T. 1 —2. — Oslo, 1904—1906; Johannes Brøndsted. *The Vikings* (Penguin Books). — Baltimore, 1960; *Die Wikinger*, вид. Bertil Almgren та ін. — Essen, 1966; David Wilson. *Vikings and Their Origins.* — London, 1970. — 136 с.

Див. також деякі спеціальні праці:

Holger Arbman. *Svear i Österviking.* — Stockholm, 1955; Holger Arbman and Mårten Stenberger. *Vikinger i Västerled.* — Stockholm, 1935; Sverre Steen. *Ferd og fest: Reiseliv i Norsk sagatid og middelalder.* — Oslo, 1942; Sven Tunberg. *Rod och Roslag i det gamla Svearíket.* — Stockholm, 1947; Arndt Ruprecht. *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runenschriften.* — Göttingen, 1958.

[158] Stig Iuul. *Fælid og hovedlod.* — Kbh., 1940; G. Sandvik. *Hovding og konge i Heimskringla.* — Oslo, 1955.

Hǫfdingjar і *konungar* часто засновували свої династії, які в цій праці названо *харизматичними кланами.* Вони дуже ретельно записували свої родоводи.

Див. кілька загальних праць: C.M. Edsman. Zum Sakralen Königtum in der Forschung der letzten hundert Jahre // *La Regalitá sacra.* — Leiden, 1959. — C. 4—17; K. Hauck. Die geschichtliche Bedeutung der germanischen Auffassung vom Königtum und Adel // Rapports, III, Moyen Âge..., *XI-e Congrès International des Sciences Historiques.* — Stockholm, 1960. — C. 96—120; K. Hauck. Lebensnormen und Kultmythen in germanischen Stammes- und Herrschergenealogien // *Speculum.* — T. 6 (1955). — C. 186—223.

Про деякі найвидатніші харизматичні клани див.: Niels Clausen Lukman. *Skjoldunge und Skilfinge: Hunnen- und Herulerkönige in ostnordischen Überlieferung.* — Kbh., 1943; Sune Lindqvist. Den historiska kärnan i Ynglingasagans svenska kungakrönika // *Nordisk Tidskrift* (för vetenskap, konst och industri). — Stockholm, 1932. — C. 89—107; W. Baetke. *Yngvi und die Ynglingar.* — Leipzig, 1964.

[159] Див. слова Адама Бременського, «*Gesta*», вид. W. Trillmich. — C. 440, 442 = англ. переклад F. J. Tschan. — C. 190.

[160] Див. Екскурс X в цьому томі.

[161] Див., наприклад, Kazimierz Ślaski. Wikingowie i chąśnicy w IX do XI

wieku // *Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII—XIII wieku.* — Gdańsk, 1969. — С. 66—80.

[162] Peter H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — London, 1962. — С. 198.

[163] Див. с. 693—694.

[164] Гальвдан Кут, безперечно, мав рацію, коли писав: «Данський король, на відміну [від королів Норвегії. — *О. П.*], став ватажком вікінґських ватаг; Свейн Вилобородий і Канут Великий навіть завойовували всю Англію» // *СМН.* — Т. 6 (1936). — С. 378.

[165] Пор., наприклад, Aksel E. Christensen. *Vikingetidens Danmark.* — Kbh., 1969. — С. 260—277; G. N. Garmonsway. *Canute and his Empire. The Dorothea Coke Memorial Lecture in Northern Studies delivered at University College.* — London, 1963; Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 16.

[166] Про Кнута Великого див.: Sir Frank Stenton. *Anglo-Saxon England.* 3-тє вид. — Oxford, 1971. — С. 394—419; Laurence Marcellus Larson. *Canute the Great, 995 — (circ.) — 1035, and the Rise of Danish Imperialism during the Viking Age.* — New York, 1931.

[167] Palle Lauring. *A History of the Kingdom of Denmark.* 2-ге вид. — Kbh., 1963. — С. 56. Навіть цей автор використовує термін Акселя Е. Крістенсена «Північноморська імперія», пишучи про державу Кнута Великого (*A History* etc. — С. 55—57).

[168] Першою великою відомою битвою на суходолі, що сталась у Скандинавії, була битва під Стікластадіром (1030 р.). Вікінґський норвезький король Олав Гаральдсон (згодом св. Олав), що поплив до Норвегії з військово-морською силою 2000 чол., вибрав для бойовища середину одного з трьох шляхів. Проте, не маючи досвіду війни на суходолі, зазнав поразки від місцевих трьонделазьких нобілів і селян. Див.: Johannes Brøndsted. *The Vikings* (1960). — С. 103.

[169] Erik Lönnorth. Government in Medieval Scandinavia // *NHU.* — Т. 3. (1970). — С. 412—413.

[170] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement* (1970). — С.197—198.

[171] Anton Wilhelm Brøgger. Ertog og Øre. Den gamle norske vegt // *SVSC.* — Christiania, 1921:3.

[172] Загальний огляд див. у вид.: *KLNM.* — 12 (1967). — Стовп. 38—85; Stanisław Suchodolski. *Początki mennictwa w Europie Środkowej Wschodniej i Północnej.* — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971.

Спеціальні розвідки: Kolbjørn Skaare. *Moneta Norwei: Norsk mynt i tusen år.* — Oslo, 1966; Brita Malmer. *Nordiska mynt före år 1000.*— Bonn, Lund, 1966; P. H. Hauberg. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146.* — Kbh., 1900; *Commentationes de nummis sæculorum IX—XI in Suecia repertis.* — 2 тт. — Stockholm, 1961—1968.

[173] Виявлено близько 66 знахідок із 360 монетами шведського короля Олава (Stanisław Suchodolski. *Początki mennictwa.* — *С.* 171) і лише 5 знахідок із п'ятьма монетами Свейна і 4 знахідки з чотирма монетами Олава Трюґґвасона.

[174] Загальний огляд див. у вид.: Edith Ennen. *Frühgeschichte der europäischen Stadt.* — Bonn, 1953.

Див. також спеціальні розвідки в: *Acta Visbyensia [2], Vysby— symposiet för historiska vetenskaper 1963 // Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum*, вид. Mårten Stenberger, Museum Gotlands Fornsal. — Vysby, Uppsala, 1965; Herbert Jankuhn. *Lage und Struktur des Handelsplatzes Sliesthorp.* — С. 35—40. Lech Leciejewicz. *Die Entstehung der Küstenstädte zwischen Oder und Weichsel im Lichte der letzten Forschungen.* — С. 47—53; Ragnar Blomqvist. *Die Anfänge der Stadt Lund.* — С. 54—69; Asbjørn E. Herteig. *Zur Frage der Stadtentwicklung mit archäologischen Beispielen aus Norwegen.* — С. 70—84; Aksel E. Christensen. *Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert.* — С. 166—172; С. J. Gardberg. *Über die älteste Geschichte der Stadt Åbo (Turku).* — С. 173—189; Vilho Niitemaa. *Die frühen Städte Finnlands.* — С. 190—203.

[175] Elis Wadstein. *Norden och Västeuropa i gammal tid.* — Stockholm, 1925; Herbert Jankuhn. *Sechs Karten zum Handel des 10 Jhs. im westlichen Ostsee-Becken // Archaeologia Geografica.* — Т. 1. — Hamburg, 1950. — С. 8—16; Herbert Jankuhn. Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter // *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* — Т. 40:3. — Wiesbaden, 1953. — С. 193—239; Poul Enemark. «Friserhandel» // *KLNM.* — Т. 4. — 1959. — Стовп. 647—652; Poul Enemark. Om problemer verdrøende frieserhandelen // *Jyske Samlinger.* — New ser. — Т. 5:1 (1960). — С. 121—163 (з бібліографією). Про загальні проблеми див.: P. Kletler. *Handel und Gewerbe im Frühen Mittelalter.* — Відень, 1924; H. Preidel. *Handel und Handwerk im frühgeschichtlichen Mitteleuropa.* Eine kritische Betrachtung. — Lund, 1965.

[176] Elis Wadstein. *Norden och Västeuropa i gammal tid.* — Stockholm, 1925; Elias Wessén. Birca og bjärkörätt // *Namn og Bygd.* — Т. 11 (1923). — С. 135—178; Elias Wessén. Till Birca frågan // *Namn og Bygd.* — Т. 13 (1925). — С. 39—60; Див. інший погляд, висловлений W. Ebel. Über Skandinawisch-deutsche Stadtrechtsbeziehungen im Mittelalter // *Acta Visbyensis* 7 (1965). — С. 152—165.

[177] Walter Vogel. Wik-Orte und Wikinger. Eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens // *Hansische Geschichtsblätter.* — Т. 60, 1935. — Weimar, 1936. — С. 5—48, 1 карта; Herbert Jankuhn. *Haitabu. Ein Handelplatz der Wikingerzeit,* 4-те вид. — Neumünster, 1963. — 292 с. Казимир Шляский. Экономические отношения западных славян со Скандинавией и другими прибалтийскими землями в VI—XI веках // *Скандинавский сборник.* — Т. 6 (1963). — С. 61—92; Ellen Karine Haugen. Handel og samferdsel i Nordens vikingtid // *Viking.* — Т. 29 (1965). — С. 167—189; Herbert Jankuhn. *Typen und Funktionen vor- und frühgeschichtlicher Handelsplätze im Ostseegebiet // SÖAWW.* — Т. 273/5. — Відень, 1971. — 38 с. Див. також: Sune Lindqvist. Hedeby och Birka // *Fornvännen* (1926). — С. 1—123; Sune Lindqvist. Slesvig och Birka // *Fornvännen* (1926). — С. 245—265.

[178] Adolf Schück. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomest och äldsta utveckling.* — Stockholm, 1926.

[179] *Vita Anskarii,* вид. W. Trillmich. — С. 42 = англ. переклад Charles H. Robinson. — С. 49. Præfectus *Herigarius,* здається, був франкського походження.

[180] Про *«Bjarkeyjar rettr»* див. главу про юридичну літературу в т. I цієї праці.

[180-а] Erik Lönnorth // *NHU.* — Т. 3. — С. 411—412.

[181] Poul Nørlund. *Trelleborg.* —Kbh., 1948; Lucien Musset. Relations et échanges d'influencès dans l'Europe du Nord-Ouest (X^e^—XIe siècles) // *Cahiers de civilisation médiévale.* — Т. 1 (1958). — С. 63—82; Johannes Brønsted. *The Vikings.* — Baltimore, 1960. — С. 177,182; Olaf Olsen. Trelleborg-problemer: De danske vikingeborge og deres historiske baggrund // *Scandia.* — Т. 28 (1962). — С. 92—112; Vilhelm La Cour. Om studiet af vore danske voldsteder // *DHT.* — Серія 12. — Т. 1 (1963). — С. 156—192; Vilh. LaCour та Hans Stiesdal. *Danske voldsteder fra oldtid og middelalder.*—Т. 1. — Kbh., 1957. Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 15, 271.

[182] Див.: Sidney L. Cohen. *Viking Fortresses of the Trelleborg Type.* — Kbh., 1965. — С. 19—38. Див. також: Axel E. Christensen. Denmark between the Viking Age and the Time of Valdemars // *Mediaeval Scandinavia.* — Т. 1 (1968). — С. 30—36.

[183] Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — С. 271.

[184] David Hannerberg. Die ältesten skandinavischen Ackermasse: Ein Versuch zu einer zusammenfassenden Theorie // *LSGHG.* — Т. 12. — Lund, 1955. — С. 12—17. Пор. Sidney L. Cohen. *Viking Fortresses of the Trelleborg Type.* — С. 35—37.

[185] Peter H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* — London, 1962. — С. 135.

[186] Ibid. — С. 132—133.

[187] Див. Екскурси II, V в цьому томі.

[188] Див. Екскурс V у цьому томі.

[189] Пор. також погляди: Erik Lönnorth. Om vikingar // *Från svensk medeltid.* — Stockholm, 1959. — С. 9—12 і Matts Dreijer. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren.* — Mariehamn, 1960. — С. 88—89.

[190] Caesar. *De bello Gallico*, гл. 2, § 2; Птоломей. *Germania*, вид. Emanuel Šimek. *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia.* — Prague, 1930. — С. 70; див.: Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — München, 1837; репринт. — Heidelberg, 1925. — С. 152.

[191] Птолемей. *Germania*, вид. Emanuel Šimek. — С. 84; див.: Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* — С. 158, 159.

[192] Див., наприклад: Kemp Malone. *Studien in Heroic Legend, etc.* — Copenhagen, 1959. — С. 156, прим. 37.

[193] *Annales Fuldenses*, вид. G. H. Pertzii rec. Fr. Kurze // *SSRG.* — Hannover, 1891. — С. 43.

[194] Claus Krag. Landskapnavn på-land og rike // *NHT.*— 1971. — С. 342—356. Пор.: Ferdinand Holthausen // *WB.* —С. 141. *Hǫrðar* були активні протягом IX ст. і колонізували Британські, Фарерські, Оркнейські та Шетландські острови.

[195] *Widsith*, вид. R. W. Chambers. — New York, 1965. — С. 214.

[196] Kemp Malone. *Widsith.* — Kbh., 1962. —С. 159. Див.: Ferdinand Holthausen // *WB.* — С. 110; Kere Kveseth. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen

des norwegichen Landes Hedmark in der Eisenzeit und im Mittelalter // *Die Anfänge.* — T. 2 (1964). — C. 326—328.

[197] Иордан. *Гетика* / Ред. Е. Ч. Скржинская. — М., 1960. — С. 134.

[198] Літературу про юридичні провінції подано в прим. 110—114.

[199] Див.: *Trondheim bys historie*, вид. Johan Schreiner. — T. 1 : St. *Olafs by*, by Grethe Authén Blom. — Trondheim, 1956; Arne Odd Johnsen. Bispeset og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252 // *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153—1953.* — T. 1: Land og Kirke. — Oslo, 1955. — C. 1—269.

[200] Ранню історію Гейдмьорку подано: Kåre Kveseth. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen des norwegischen Landes Hedmark in der Eisenzeit und im Mittelalter // *Die Anfänge.* — T. 2 (1964). — C. 325—378. Див. також: Asgaut Steinnes. «Alvheim» // *NHT.* — T. 35 (1951). — C. 353—404.

[201] Про назви з *-mǫrkr*, зокрема Гейдмьорк і Данмьорк (Данія), див.: Alexander Bugge. Navnet Telemark og Grenland // *Historielaget for Telemark og Grenland.* — Aarskrift, 1918. — C. 27, 40—42.

[202] Див.: *P. Anker. L'art scandinave I* = англ. переклад: The Art of Scandinavia. — London, New York, 1970; див. також Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement* (1970). — C. 299—311 і D. M. Wilson та O. Klindt-Jensen. *Viking Art* [бібліографія]. — London, 1966.

[203] Дані про Деґлінґів можна знайти в т. I цієї праці.

[204] *Hkr,* I (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — C. 87—89.

[205] Ibid. — C. 89. Пор.: Sir H. H. Howorth. Harald Finehair and his ancestors // *SBVS.* — T. 9:1 (1920). — C. 1—252.

[206] *Hkr,* I (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — C. 100.

[207] Ibid. — C. 130.

[208] Ibid. — C. 142.

[209] Ibid. — C. 340, 341.

[210] Див. прим. 199. Див. також: Per Sveaas Andersen. Hvorfor kom Vestfold til å danne utgangspunkt for Norges samling? // *Vestfold-Minne* (1967). — C. 1—13; Jørn Sandnes. Trøndelags eldste politiske historie // *NHT.* — T. 46. (1967). — C. 1—20; Johan Schreiner. Trøndelag og rikssamlingen // *NVAOA* (1928:3).

[211] Про цю вирішальну битву див.: Johan Schreiner. Slaget i Havsfjord // *Festskrift til Halvdan Koht.* — Oslo, 1933. — 103—111; Johan Schreiner. Harald og Havsfjord // *Scandia.* — T. 9:1 (1936). — C. 64—88; Halvdan Koht. *Kriseår i norsk historie. Harald Hårfagre og rikssamlinga.* — Oslo, 1955. — 82 с. У цій останній статті Гальвдан Кут визначив датою битви не 872 р., а «десь кінець 890-х років». Пор. також Alistair Campbell. The Opponents of Haraldr Hárfagri at Hafsfjǫrðr // *SBVS.* — T. 12:4 (1942). — C. 232—237.

[212] Див. виданий твір Альфреда з історико-ономастичним коментарем Герарда Лябуди у вид.: Gerard Labuda. *Źródła Skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny.* — Warszawa, 1961. — C. 1—118.

[213] Див. прим. 110—114.

[214] Kere Kveseth. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen in Hedmark // *Die Anfänge.* — T. 2. — C. 334—378.

[215] Ibid. — C. 377—378.

[216] Про ісландську історію див. : Jón Jóhannesson. *Íslendinga saga.* — T. 1 — 2. — Reykjavík, 1956—1958; Konrad von Maurer. *Island von seiner ersten Ent-*

deckung bis zum Untergange des Freistaats (бл. 800—1264). — München, 1874; репринт, 1969; Hans Kuhn. *Das alte Island.* — Düsseldorf, Cologne, 1971. — С. 36—49.

[217] Ari inn froði. *Íslendingabók*, вид. Jakob Benediktsson (*ÍF*, 1:1). — Reykjavík, 1968. — С. 23. Я вважаю, що родинне господарство складається з 15,5 чол., в такому разі мої дані узгоджуються з даними перепису 1311р., пов'язаного з податком на користь папства.

[218] Загальні дані можна знайти в праці: Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 1. — Kbh., 1925.

[219] *Widsith*, вид. R. W. Chambers. — New York, 1965. — С. 197 (1.28). Див.: Kemp Malone. *Widsith.* — Kbh., 1962. — С. 193; див. с. 136—137.

[220] *Knytlinga saga*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — Kbh., 1919—1925. — С. 182.

[221] Ibid. — С. 270, 272.

[222] Ibid. — С. 244. Див. також: *Sjólendingar: Knytlinga saga*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — С. 235, 281.

[223] *Knytlinga saga*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — С. 36, 74, 220, 235, 244, 245, 281.

Після смерті Свейна Естрідсена 1076 р. було два кандидати на королівський трон. Віборґський тінґ постановив (на основі спеціального привілею ютів обирати короля), що Гаральд Свейнссон має бути визнаний королем Данії (*Danaveldi*), а його брат Кнут Свейнссон (згодом св. Кнут) має дістати посаду *jarl yfir Sjólǫndum*, або «ярл над приморськими землями» (*Knytlinga saga*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — С. 65—71). Назву *Sjǫlǫnd*, «приморська земля», не слід плутати з назвою острова, що писалась як *Sjóland* (наприклад, с. 32, 57, 80, 81 і далі).

[224] Gerard Labuda. *Żródła Skandynawskie i anglosaskie* (1961). — С. 66; пор. Kemp Malone. King Alfred's North: A Study in Medieval Geography // *Speculum.* — Т.5:2 (1930). — С. 135.

[225] Про Еріка Пуера *ungi* див. т. I цієї праці. — С. 183.

[226] Див., наприклад, *Sǫgubrot af fornkonungum*, вид. Carl af Petersens та Emil Olson. — Kbh., 1919. — С. 3—10, 12, 13, 25. Докладніше про нього див. у цім томі.

[227] *Hkr*, I (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 272, 274.

[227] *Jómsvíkinga saga*, вид. Ólafur Halldórsson. — Reykjavík, 1969. — С. 131—142.

[229] Ibid. — С. 131—134, 166, ff.

[230] Ibid. — С. 131—132, ff.; *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 12, 54, 333. Про *Þorkill*-а див.: L. M. Larson. *Canute the Great* (1912). — С. 32, 45—52, 61—68, 110—118, ff.

[231] Див., наприклад: Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 1. — Kbh., 1925. — С. 137. Стислий переказ давньоданської історії подано в другому розділі (с. 497) цього тому.

[232] Про роль Свейна Естрідсена див.: Axel E. Christensen. Danmark between the Viking Age and the Time of the Valdemars: An Essay at New Syntheses // *Mediaeval Scandinavia.* — Т. 1 (1968). — С. 28—50.

[233] Adolf Schük. Svithjod och folklanden. Ett diskussionsinlägg // *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8/1949.* — Stockholm, 1949. — С. 8—50.

[234] Пор. також: *Det medeltida Sverige. 1. Uppland. 4. Tiundaland,* Tierp, Vela, Vendel, Oland, Närdinghundra, вид. Rune Janson, Sigurd Rahmqvist та Lars-Olof Skoglund. — Stockholm, 1974; Harry Stóhl, Eke Granlund, Gunvor Kerkkonen, «Svear» // *KLNM.* — Т. 17 (1972). — Стовп. 479—486.

[235] Див.: Birger Nerman. Var lóg centrum i Attundalands smekonungadöme. Ett Attundalands Gamla Upsala // *Fornvännen.* — Т. 55 (1960). — С. 193—205; Jan Liedgren. Fjädrundaland // *KLNM.* — Т. 4 (1959). — Стовп. 393—394.

[236] Sven Tunberg. Spór av en götisk kind-indelning // *SHT.* — (1947:4). — С. 351—352.

[237] Sven Tunberg. Västergötlands medeltida bo-indelning och det nordiska husaby // *SHT.* — (1947:4). — С. 331—339.

[238] *Heiðrekssaga*, вид. Christopher Tolkien. — London, 1960. — С. 59—63. Див. також: Peter Sawyer, *The Making of Sweden.* — Alingsås, 1988. — С. 15, 24.

[239] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 40 (Bern).

[240] Див.: Walther Vogel. *Die Normannen und das Fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799—911).* — Heidelberg, 1906. — С. 148, 150, 154, 160—164, 172, 409—412.

[241] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 88.

[242] Hauks þáttr hábrókar // *Flat.* — Т. 1, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — Т. 1. — Oslo, 1860. — С. 577. Див. мій переклад і коментар у першій частині 2 тому. — С. 148—158.

[243] *Heiðrekssaga*, вид. Ch. Tolkien. — С. 61.

[244] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 58.

[245] Adam von Bremen. *Gesta.* — С. 230.

[246] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 86, 96.

[247] Цього погляду дотримується й англійський перекладач *«Vita Anskarii»* Charles H. Robinson. *Anskar. The Apostle of the North, 801—865.* — London, 1921. — С. 89, прим. 2.

[248] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 86.

[249] Adam von Bremen. *Gesta.* — С. 396 (Scholie. — Кн. III. — № 84).

[250] Hauks þáttr // *Flat.* — Т. 1, вид. C. R. Unger та G. Vigfússon. — С. 577.

[251] Див. с. 564 цього тому.

[252] *Landnámabók* (=*ÍF*, 1:1), вид. Jakob Benediktsson. — Reykjavík, 1968. — С. 32,33.

[253] *Hkr* 1, (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 130.

[254] Про значення цієї битви див.: Lauritz Weibull. *Nordisk historia: Forskningar och undersokningar.* — Т. 1. — *Forntid och Vikingatid.* — Stockholm, 1948. — С. 288—312, 411—416 (методологія), 434—437.

[255] *Hkr* 2 (*ÍF*, 27), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 85, 88, 90, 111—115, 148, 438 (генеалогія). Більше інформації про нього подано в т. І цієї праці.

[256] Про нього та його династію див. присвячену рунічним написам частину в першому томі цієї праці.

[257] Див. вступ W. Trillmich-а до Rimbert. *Vita Anskarii.* — С. 1—14.

[258] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 66, 90.

[259] Ibid. — С. 58, 60.

[260] Ibid. — С. 38, 40, 42, 86.

[261] Ibid. — С. 92.

[262] Ibid. — С. 88 = англ. переклад Charles Robinson. — С. 91.

[263] Ibid. — С. 88 = англ. переклад Charles Robinson. — С. 94.

[264] Ibid. — С. 58, 60 = англ. переклад Charles Robinson. — С. 65. Не слід дивуватися, що шведський король обіцяє «іноземцям» (данцям) місто, що стоїть на його території, — Бірку. Навіть у XIV—XV ст. шведські королі, вкрай потребуючи готівки, віддавали місто Стокгольм у заставу багатим німецьким купцям, бо тієї, вже такої пізньої, доби серед шведів ще не сформувалася ідея національної території, національної гідності та патріотизму.

[265] Rimbert. *Vita Anskarii*, вид. W. Trillmich. — С. 94, 96 = англ. переклад Charles Robinson. — С. 97.

[266] Ibid. — С. 96 = 97.

[267] Ibid. — С. 96, 98 = 97—98.

[268] Ibid. — С. 98 = 99.

[269] Про розмір Danegeld див. с. 726.

[270] Див.: Sture Bolin. Tax Money and PloughMoney // *SEHR*. — Т. 2:1 (1954). — С. 18.

[271] Ще один сусідній острів мав назву Norderön, або «острів Ньйорда». Див.: Johannes Brøndsted. *The Vikings*. — Baltimore, 1965. — С. 102, 280.

[272] Див., наприклад: *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 118 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 76.

[273] Edvard Bull. Jemtland och Norge // *Fornvännen* (1927). — С. 143—160. Див.: Wencke Slomann. *Medelpad og Jämtland i eldre jernalder* (Universitetet i Bergen. Årsbok 1948. Historisk-antikvarisk rekke. — № 2). — Bergen, 1950. — 78 с. Це останнє дослідження підтверджує, що археологічні знахідки в обох землях мають свої найближчі аналоги в Тронделагу.

[274] Erik Lönnorth. Government in Medieval Scandinavia// *NHU*. — Т. 3. — С. 413.

[275] Саксон Граматик (пом. після 1220 р.) подає цікаву розповідь про те, як легендарний данський король Фроді запровадив закони, які визначали систему поділу здобичі і трофеїв. Ватажок (*dux*) отримував золото, вояки (*gregarii milites*) — срібло, найсміливішим з-поміж них (*pugiles*) діставалася зброя, але захоплені кораблі мали дістатися селянам (*populares*), бо саме турбота про кораблі була їхнім головним обов'язком. Цей обов'язок згодом був інституційований як *leiðangr*: «Rex recentis victoriae titulis evectus, ne iustitia quam armis defectior videretur, novis exercitum legibus formare constituit, quarum praesens quasdem ritus usurpat, quasdam arbitraria iuris novitas abolevit. Edixit enim, ut primipilus quisque, praedae partitione facta, maiorem cetero milite portionem acciperet; ducibus vero, quibus in acie signa anteferri solerent, dignitatis causa captivum concessit aurum. Gregarium vero militem argento voluit esse contentum. Arma ad pugiles redundare, captiva navigia popularibus cedere iussit, utpote iis debita, quibus condendi rates instruendique ius esset». Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum*, вид. J. Olrik та H. Ræder. — Т. 1. — Kbh., 1931. — С. 127 (кн. 5, гл. V, 1).

[276] Втім, цікаво, чи не був поділ на сюсли запроваджений спочатку в Данії,

а звідти потім перенесений до Норвегії, оскільки Данія мала безпосередні контакти з Каролінґською державою. Див. також: «Syssel» // *KLNM*. — Т. 17 (1972): Norge — Per Sveas Andersen (стовп. 645—648), Island — Björn Þorsteinsson (стовп. 645—648), Danmark — Troels Daherlup (стовп. 649, 650), Sverige — Jan Liedgren (стовп. 650), Estland — Jarl Gallén (стовп. 650—651).

[277] *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 63.

[278] Існування цієї інституції можна виснувати з даних Сноррі Стурлусона, наприклад, *Hkr*, 2 (*ÍF*, 27), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 148—157. Див. також: Carl Hallendorff та Adolf Schück. *History of Sweden*. — Stockholm, 1929. — С. 12 і *История Швеции* / Изд. А. Кан. — М., 1974. — С. 75.

[279] *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 175—176 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 113.

[280] *Norges historie, fra de eldste tider til 1660*. — Oslo—Bergen, 1961. — С. 146—148. Див. також: Asgaut Steinnes. Kor gamal er den norske leidangs-kipnaden? // *Syn og segn*. — Т. 33:2. — Oslo, 1929. — С. 45—65.

До речі, в Данії найбільша адміністративна одиниця, створена задля набору до флоту, територіально збігалася з єпархією. Відповідну таблицю подано на с. 686.

[281] Див. відповідні уступи в «Сазі про Еґіля», с. 286.

[282] Див. Lars O. Lagerqvist. *Svenska Mynt undes Vikingatid och medeltid (995—1521)*. Sthlm, 1970.

[283] Herluf Nielsen. «Danegæld» // *KLNM*. — Т. 2 (1957). — Стовп. 639—641; Grace Faulkner Ward. Danegeld and the Earl's Third Penny. Grace Faulkner Ward. The English Danegeld and the Russian *dan'* // *The American Slavic and East European Review*. — Т. 13 (1954). — С. 299—318. Див. також: F. M. Stenton. *Anglo-Saxon England*, 3-тє вид. — Oxford, 1971. — С. 412, 431, 650; P. H. Sawyer. *The Age of the Vikings*. — London, 1962. — С. 96—98; Gwyn Jones. *A History of the Vikings*. — London, 1968. — С. 366—367.

[284] Дані взято з книжки Sture Bolin. Tax Money and Plough Money // *SEHR*. — Т. 2:1(1954). — С. 3—21.

[285] Erik Arup. *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — Jena, 1933. — С. 30. Про Норвегію див.: Oscar Albert Johnsen. *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*. — Jena, 1939; Про Швецію див.: Eli Heckscher // *EHS*. — Cambridge, Mass., 1954.

[286] Poul Rasmussen. «Stud» // *KLNM*. — Т. 17 (1972). — Стовп. 323—327.

[287] «Ombodsmann» // *KLNM*. — Т. 12 (1967): Norge — Kare Lunden (стовп. 593—597); Danmark — Herluf Nielsen (стовп. 597—598); «official» // *KLNM*. — Т. 12 (1967): [Загально] — Troels Dahlerup (стовп. 528—536); Noreg — Lars Hamre (стовп. 536—539); Island — Magnús Már Lárusson (стовп. 539).

[288] Magnús Már Lárusson. «Félag» // *KLNM*. — Т. 4 (1959). — Стовп. 212—213.

[289] «Gilde» // *KLNM*. — Т. 5 (1960); Danmark — Helge Søgaard (стовп. 299—302); Sverige — Sven Ljung (стовп. 302—305); Finland — Vilho Niitemaa (стовп. 306—308); Norge — Grethe Authén Blom (стовп. 308—313); Gustav Storm. En gammel GildeskraaTrondhjem // *Sprogling historiske Studier tilegnede C. R. Unger*. — Oslo, 1896. — С. 217—226.

[290] Див.: Matts Dreijer. *Häuptlinge, Kaufleute und Missionare im Norden vor Tausend Jahren*. —Mariehamn, 1960. — С. 169—173.

[291] Magnús Már Lárusson. «Gilde. Island» // *KLNM*. — T. 5 (1960). — Стовп. 313.

[292] Gudmund Sandvik. *Hovding og konge i Heimskringla*. — Oslo, 1955. — 108 с.

[293] Konrad von Maurer. Die norwegischen höldar // *SBA WM*. — München, 1889. — С. 169—207; див.: А. Я. Гуревич. Норвежские бонды в XI—XII веках // *Средние века*. — Т. 24. — М., 1963. — С. 50—51.

[294] E. Ortved. *Cistercieorden og dens klostre i Norden*. — T. 1—2. — Kbh., 1927, 1933; W. Schmidt. *Die Zisterzienser im Balticum und in Finnland* // *Finska Kyrkohistoriska Samfundedts Årskrift*. — T. 29—30. — Helsinki, 1941; «Cistercienserordenen»// *KLNM*. — T. 2 (1957): [Загально та] Norge — Lilli Gjerløw (стовп. 565—571); Danmark та Sverige — Jarl Galleén (стовп. 571—573).

[295] J. Sahlgren. *Vad våra ortnamn berätta*, 2-ге вид. — Уппсала, 1963; Kr. Hald. *Stednavne og kulturhistorie*. — Kbh., 1966. — 93 с. Magnus Olsen. Farms and fanes (1928). — C. 71, 118—122.

[296] Див.: O. Bücher. *Die Geschichte der norwegischen Leiländiger bis zur Verfassungsänderung im Jahre 1660*. I Teil. — Berlin, 1903; H.Bjørkvik i A. Holmsen. Hven eide jorda i den gamle leilendingstida? // *Heimen*. — T. 9 (1952—1954); Stanisław Piekarczyk. Some Notes on the Social and Economic Situation of the Swedish Tenants in the XIII century // *Scandia*. — T. 27 (1961). — C. 192—216. А. Я. Гуревич. Норвежские лейлендинги в X—XIII веках (К вопросу о феодально зависимом крестьянстве в Норвегии) // *Скандинавский сборник*. — Т. 7 (1963). — С. 7—43. Halvard Bjørkvik. «Leiglending» // *KLNM*. — T. 10 (1965). — Стовп. 460—462; А. Я. Гуревич. Норвежские лейлендинги в X—XIII вв. // *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. — М., 1967. — С. 34—88.

[297] Див. загальні і спеціальні монографії, присвячені цій темі: Walter Göbell. Die Christianisierung des Nordens und das Werden der mittelalterlichen Kirche bis zur Errichtung des Erzbistums Lund (1103) // *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*. — 15 (1964). — C. 8—22, 97—102; *Den Danske Kirkes Historie*. — T. 1: Den œldre Middelalder indtil 1241, by Hal. Koch. — Kbh., 1950; Oluf Kolsrud. *Noregs kyrkjesoga*. — T. 1: Millomalderen. — Oslo, 1958; *Handbok i svensk kyrkohistoria. Medeltiden by Yngve Brilioth*, 2-ге вид. — Stockholm, 1959; H. Ljunberg. *Den nordiska religionen och Kristendomen*. — Stockholm, 1938; Fredrik Paasche. *Mötet méllem hedendom og Kristendom i Norden* [Вступ і примітки Dag Strömbök]. — Oslo, 1958.

[298] Hal Koch. De ældste danske klosters stilling i kirke og samfund indtil 1221 // *DHT*. — Серія 10. — T. 3:4 (1934—1936). — C. 511—582; Christian Lange. *De norske klostres historie i middelalderen*, 2-ге вид. — Oslo, 1856; P. Envall. Svenska stift och landskap i början ar 1100-talet // *Namn och Bygd*. — T. 38 (1950). — C. 83—99; K. V. Lundqvist. *Bidrag till kännedom om de svenska domkapitlen under medeltiden jämförda med motsvarande institutioner i utlandet*. — Uppsala, 1897.

[299] Про Конунґагеллу див.: Nils Lagerholm. «Kungahälla» // *Fornvännen*. — T. 54 (1956). — C. 137—143.

[300] *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — C. 228—229 = англ. переклад Lee M. Hollander. — C. 680.

[301] Див.: Wolfgang Seegrün. *DasPapstum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164)*. — Neumünster, 1967.

[302] *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 204, 205 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 664—665.

[303] Johan Schreiner. *Olav den hellige og Norges samling.* — Oslo, 1929; Sverre Steen. Norges samling // *NHU.* — T. 1. — Oslo, 1967. — С. 368—375; Edvard Bull. Olav den hellige og Norges samling // *NHU.* — T. 1. — Oslo, 1967. — С. 376—386.

[304] Данці перші протестували проти культу свого ворога — св. Олава. За словами Адама Бременського (бл. 1070 р.), король Свейн Естрідсен виробив план канонізувати першого данського короля-християнина — свого прадіда по матері Гаральда Ґормссона (бл. 940—985 рр.), див.: *Gesta*, вид. W. Trillmich. — С. 262; див.: H. Olrik. *Konge og præstestand i den danske middelalder.* — T. 1. — Kbh., 1892. — С. 102—103.

[305] Passio S. Canuti regis IX // *Vitae Sanctorum Danorum*, вид. M. Cl. Gertz. — Kbh., 1908—1912. — С. 71. Див.: Wolfgang Seegrün. *Das Papstum und Skandinavien.* — С. 108—109.

[306] Lauritz Weibull. Erik den helige // *Nordisk Historia.* — T. 3. — Stockholm, 1949. — С. 1—29 [перше видання — 1917]; Henrik Schück. S:t Erik och hans reliker // *Svenska bilder.* — T. 1. — Stockholm, 1940. — С. 83—106; E. Carlsson. Erikskultens uppkomst // Saga och sed (1938). — С. 84—129. E. Carlsson. Translatio Archiepiscoporum. Erikslegendens historicitet i belysning av ärkebiskopssätets förflyttning från Uppsala til Östra Aros (*Uppsala Universitetets Årskrift*, 1944:2). — Uppsala—Leipzig, 1944. — С. 143—...; E. Carlsson. Erikslegendens historicitet // *SHT*— T. 72 (1952). — С. 217—250; Nils Ahnlund. S:t Eriks translation och legend // *SHT.* — T. 69 (1949). — С. 142—155; *Erik den helige. Historia, kult, reliker.* Studier utg. under red. av B. Thordeman. — Stockholm, 1954; Tore Nyberg. *Erik St.*, Med. Scand., 1993. — С. 171.

[307] Herman Schück. Kyrkans finanse; Swerige // *KLNM.* — T. 9 (1964). — Стовп. 645—657; Rudolf Keyser. Bidrag til kong Sigurd Jorsalafarers historie // *Samlinger til det Norske folks sprog og historie.* — T. 1. — Oslo, 1833; Erik Arup. *Danmarks historie.* — T. 1. — Kbh., 1925. — С. 151—152, 193—195.

[308] L. T. von Spitter. *Von der ehemaligen Zinsbarkeit der nordischen Reiche an den Hl. Stuhl.* — Hannover, 1797; J. E. Sars. Til oplysning om folkemængdens bevægelse i Norge fra det 13. til det 17. aarhundrede // *NHT.* — Серія 2. — T. 3 (1882). — С. 281—287; Yngve Brilioth. *Den påfliga beskattningen af Sverige intill den stora schismen.* — Uppsala, 1915.

[309] A. Köher. Kongebrevet fra 1085 // *DHT.* — Серія 9. — T. 2 (1921). — С. 129—170; Lauritz Weibull. Knut den Helliges gavebrev 1085 // *DHT.* — Серія 9. — T. 3 (1924). — С. 104—147.

[310] Див., наприклад, Halvard Bjørkvik. Eit kyrkjeleg godskompleks i mellomalderen. Munkeliv klosters jordegods // *Heimen.* — Oslo, 1967. — С. 51—70. [Документальні свідчення, починаючи з 1146 р.].

[311] Про *nathold* і *studh* див.: Poul Rasmussen. «Stud» // *KLNM.* — T. 17 (1972). — Стовп. 323—327; Svend Aakjær. Land measurement and Land Valuation in Medieval Denmark // *SEHR.* — T. 7:2 (1960). — С. 144 (*nathold*).

[312] «Gengärd» // *KLNM.* — T. 5 (1960): Sverige — Birgitta Odén (стовп. 255—259); Finland — Aulis Oja (стовп. 259), Danmark — Poul Rasmussen (стовп. 259—

260), Norge — Halvard Bjørkvik (стовп. 260—261), Island — Magnús Már Lárusson (стовп. 261—262).

[313] Див.: Ebbe Hertzberg. Lén og veizla i Norges sagatid // *Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers.* — Göttingen, 1893. — С. 283—332. Див. також: Heinrich Mitteis. *Der Staat des hohen Mittelalters*, 3-тє вид. — Weimar, 1948. — С. 482—483.

[314] Див.: Karl Lehmann. *Abhandlungen zur germanischen, insbesondere nordischen Rechtsgeschichte*: III. Der Ursprung des norwegischen Sysselamtes. — Berlin—Leipzig, 1888. — С. 184.

[315] Пор.: *Hirðskra*, вид. R. Keyser and P. A. Munch // *NGL.* — Т. 2 (1848). — с. 36; Knut Helle. *Konge og gode menn i Norsk riksstyring ca. 1150—1319.* — Bergen, Oslo, Tromsø, 1972. — С. 74—81.

[316] *Hkr*, 3 (*ÍF*, 28), вид. Bjarni Aðalbjarnarson. — С. 35—36 = англ. переклад Lee M. Hollander. — С. 557.

[317] Aksel E. Christensen. *Kongemakt og aristokrati.* — Kbh., 1945; John Danstrup, Hal Koch (Politikens). *Danmarks historie.* — Т. 3: Hal Koch. Kongemakt og kirke, 1060—1241. — Kbh., 1963.

[318] Hans Olrik. *Konge og præstestand.* — Т. 1—2. — Kbh., 1892, 1895; Jørgen Qvistgaard Hansen. Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157—70 // *Middelalder Studier tilegnede Aksel E. Christensen.* — Kbh., 1966. — С. 57—76; William Norvin. Jakob Erlandsøns kamp for kirkeretten. Det principielle synspunkt // *Scandia.* — Т. 5 (1932). — С. 251—294; Niels Skyum-Nielsen. Studier og tekster til kirkekampen i Danmark 1241—1290 // *Scandia.* — Т. 28 (1962). — С. 1—92; Niels Skyum-Nielsen. *Kirkekampen i Danmark 1241—1290. Jakob Erlandsen, samtid og eftertid.* — Kbh., 1963.

[319] Alexander Bugge. Kirke og stat i Norge 1152—1164 // *NHT.* — Серія 5. — Т. 3 (1916). — С. 169—212; Erik Gunnes. Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153—1277 // *NHT.* — Т. 49 (1970). — С. 121—160; пор.: Knut Helle. *Norge blir en stat 1130—1319.* — Oslo, 1964.

[320] G. M. Gathorn-Hardy. *A Royal Impostor, King Sverre of Norway.* — Oslo, 1956.

[321] Edvard Bull. *Folk og kirke i middelalderen.* — Christiania, 1912; Rudolf Keyser. Stat og kirke pa 1270-tallet // *NHU.* — Т. 3 (1970). — С. 156—172; Johan Schreiner. Konge og kirke i Norge 1247—1277 // *NHU.* — Т. 3 (1970). — С. 259—274; Jens Arup Seip. Sættargjerden i Tunsberg 1277 // *NHU.* — Т. 3 (1970). — С. 198—257.

[322] Erik Lönnorth. Kyrkan och det svenska tronskiftet 1275 // *Från svensk medeltid.* — Stockholm, 1959. — С. 30—47, 199—202; L. M. Bååth. *Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige.* — Stockholm, 1905; пор. Sten Carlsson, Jerker Rosén, вид. 2, *Den svenska historien.* — Т. 1: Forntid, vikingatid och tidig medeltid till 1319. — Stockholm, 1966. Швеція була найконсервативнішим із скандинавських королівств: країні знадобилося майже сто років, щоб прийняти християнство.

[323] Halvdan Koht // *CMH.* — Т. 6 (1936). — С. 380.

[324] Erik Lönnorth. De äkta folkungarnas program // *Från svensk medeltid.* — Stockholm, 1959. — С. 13—29, 198, 199.

[325] Gunnar Annell. Alsnö stadga och rusttjänsten // *SHT.* — (1941). — С. 55—58; Karl-Erik Löfqvist. Till frågan om Alsnö stadga // *SHT.* — (1943). — С. 48—54; K.-E. Löfqvist. *Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid.* — Lund, 1935; H. Jägerstad. *Hovdag och råd under äldre medeltid.* Den statsrättsliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträde (1160—1331). — Stockholm, 1948.

[326] Див., наприклад: Aksel E. Christensen. En feudal periode i dansk middelalder? // *Scandia.* — Т. 16 (1944). — С. 45—68; Mikael H. Lie. Lensprincipet i Norden // *NHU.* — Т. 4 (1968). — С. 105—115.

[327] Eli F. Heckscher // *EHS* (1954). — С. 29—30.

[328] Ibid. — С. 17. Карту маєтків Бо Йонссона Гріпа див.: Den Svenska historien, вид. Sten Carlsson та Jerker Rosén. — Т. 2 (1966). — С. 81.

[329] Walter Ullmann. *A History of Political Thought: The Middle Ages* (Penguin Books). — Baltimore, Maryland, 1965. — С. 138.

[330] Ibid. — С. 110.

[331] Austin Lane Poole. Frederick Barbarossa and Germany // *CMH.* — Т. 5. — Cambridge, 1943. — С. 391.

[332] Erik Gunnes. *Kongens ære. Kongemakt og kirke i «En tale mot biskopene»* [твір короля Сверріра, бл. 1200 р.]. — Oslo, 1971. — 395 с.

[333] Див.: Lars Hamre. Dei gratia // *KHL.* — Т. 3. — Copenhagen, 1958. — Стовп. 35.

Див.: F. Kern. *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter,* 2-ге вид. R. Buchner. — Münster, Köln, 1954; Aksel E. Christensen. Denmark between the Viking Age and the Time of the Valdemars // *Med. Scand.* — Т. 1 (1968). — С. 40. Helge Paludan. Flos Danie. Personer og standpunkter i dansk politik under kong Niels (1104—34) // *Historia. Jyske Samlinger.* Нова серія. — Т. 7 (1967). — С. 476—525.

[334] Johan Schreiner. De förste kongekroninger i Norden // *NHT.* — 34:7 (1946—1948). — С. 518—534.

[335] Існує величезний масив літератури, присвяченої цим подіям: Absalon Taranger. Kong Magnus Erlingssons privilegium for the norske kirke // *Norvegia Sacra.* — Т. 2. — Oslo, 1922. — С. 16—55. Absalon Taranger. Magnus Erlingssons kroningsår // *Festskrift til Finnur Jónsson.* — Kbh., 1928. — С. 181—198; Halvdan Koht. Noreg eit len av St. Olav // *NHT.* — Т. 30 (1934—1936). — С. 81—107; Johan Schreiner. Arvekongedømmet i Norge // *Scandia.* — Т. 11. — (1938). — С. 64—92; Oluf Kolsrud. Kong Magnus Erlingssons kroningseid 1163 // *NHT.* — Т. 31 (1937—1940). — С. 453—488; Johan Schreiner. Lovene om tronfølgen i Norge 1163—1273 // *Festskrift til Erik Arup.* — Kbh., 1943—1946. — С. 88—104; Eirik Vandvik. Magnus Erlingssons kroningseid // *NHT.* — Т. 34 (1946—1948). — С. 625—637; Egil Nygaard Brekke. Magnus Erlingssons kroningsår // *NHT.* — Т. 40 (1960—1961). — С. 1—24; Eirik Vandvik. *Magnus Erlingssons privilegiebrev og kongevigsle,* вид. V. Skånland // *NVAOS*, нова серія. — № 1. — Oslo, 1962.

[336] Див.: *Historia Norwegiae*, вид. Gustav Storm // *Monumenta Historica Norvegiae.* — Oslo, 1880. — С. 109.

[337] Див. цікаве обговорення суперечливого закону про спадкоємність:

Torfin Tobiasen. Tronfølgelov og privilegiebrev. En studie i kongedømmets ideologi under Magnus Erlingsson // *NHT.* — Т. 43 (1964). — С. 181—273 (принцип *rex idoneus*, етично й релігійно відповідного короля, що, крім того, мав бути й *rex justus*); Andreas Holmsen. Erkebiskop Eystein og tronfølgeloven av 1163 // *NHT.* — Т. 44 (1965). — С. 225—266 (критичні зауваження до концепцій Тобіасена).

[338] Нарве Берґо стверджує, що протягом 1045—1157 рр. у Норвегії шість разів було водночас два, а то й більше королів. На його думку, спільне королювання забезпечувало у сфері практичної політики ефективну систему правління для децентралізованого суспільства на великій території із значними географічними контрастами та поганими комунікаціями. Див. його працю: Samkongedøme kontra einkongedøme. Ein analyse av norsk kjeldmateriale i historiografisk perspektiv // *NHT.* — Т. 49 (1970). — С. 1—33.

[339] Johan Schreiner. De förste kongekroninger i Norden // *NHT.* — Т. 34:7 (1946—1948). — С. 525—529.

[340] Johan Schreiner. De förste kongekroninger i Norden // *NHT.* — Т. 34:7. — С. 529—532; Bengt Thordeman. Kungakröning och kungakrona i medeltidens Sverige // *Arkeologiska forskningar och fynd.* Studier utvigna med anledning av H. M. Konung Gustav VI Adolfs sjuttioårsdag 11.11.1952. — Stockholm, 1952. С. 295—319, 459—460.

[341] J. E. Almqvist. *Herrgårderna i Sverige under reformationstiden* (Stockholm, 1960); K. E. Löffqvist. *Om riddarväsen och frälse i Nordisk medaltid.* Studier röranda adelsståndets uppkomst och tidigare utforming. — Lund, 1935; C. G. Malmström. Om centralisation, embetsmän och län i Sverige under medeltiden // *Tidskrift for Litteratur* (1851). — С. 257—310; Erik Ulsig. *Danske adelsgoder i middelalderen.* — Kbh., 1968.

[342] Дуже багато матеріалу про неймовірну бідність короля можна знайти в монографії: Grethe Authén Blom. *Kongemarkt og privilegier i Norge inntil 1387.* — Oslo, 1967.

[343] Halvdan Koht // *CMH.* — Т. 6 (1936). — С. 382.

[344] На відміну від свого зразка — каролінґських *grafio*, що мали і виконавчі, і судові повноваження, *syslumaðr* мусили ділитися владою в окрузі з *logmaðr* (*суддею*).

Головним дослідженням про *syslumaðr* і далі залишається: Karl Lehmann. Der Ursprung des norwegischen Sysselamtes // *Abhandlungen zur germanischen insbesondere nordischen Rechtsgeschichte.* — Berlin—Leipzig, 1888. — С. 177—215. Див. також: «Sysselman» // *KLNM.* — Т. 17 (1972): Norge — per Sveaas Andersen (стовп. 651—656), Island — Björn Þorsteinsson (стовп. 656—658); Jens Arup Seip. Lagmann og lagting i senmiddelalderen // *NHU.* — Т. 4 (1968). — С. 142—170.

[345] Див. Herluf Nielsen. Ombodsmann // *KLNM.* — Т. 12 (1967). — Стовп. 597—598; пор. також: Edvard Bull. Administration og embedsmænd i senmiddelalderen // *NHU.* — Т. 4 (1968). — С. 116—127.

[346] Erik Arup. Danmarks historie. — Т. 1 (1925). — С. 249. Див.: Niels Skyum-Nielsen. Kanslere og skrivere i Danmark 1250—1282 // *Middelalder Studier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966.* — Kbh., 1966. — С. 141— 184. Див.: F. Lot та R. Fautier. *Histoire des institutions françaises au Moyen Age.* — Т. 1—3. — Paris, 1957—1958.

[347] Kronans finanser Sverige. — Arthur Peetre // *KLNM*. — Т. 9 (1964): стовп. 412—420; Danmark — Herluf Nielsen: стовп. 421—423; Norge — Halvard Bjørkvik: стовп. 424—428.

[348] Halvard Bjørkvik. Det norske krongodset o mellomaldren. Ei skisse // *NHT*. — Т. 40 (1960—1961). — С. 201—231; Nils Hellan. Det eldste krongodset i Trøndelag // *NHT*. — Т. 37 (1956). — С. 241—265.

[349] Див., наприклад: Erik Lönnroth. *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*. Studier över skatteväsen och länsförvaltning (*GHÅ*). — Göteborg, 1940.

[350] Svend Aakjær (вид.). *Kong Valdemars Jordebog*. — Т. 1 [с. *1—*249: Вступ; с. 1—88: текст: с. 89—106: данський переклад: 8r—152r: факсиміле]. — Kbh., 1926—1943. — Т. 2, коментарі. — Kbh., 1926—1943. — Т. 3, покажчики. — Kbh., 1945. Johannes Steenstrup. *Studier over Kong Valdemars Jordebog*. — Т. 1—2. — Kbh., 1873—1874; Kristian Erslev. Kong Valdemars Jordebog og den nyere kritik // *DHT*. — Серія 4. — Т. 5 (1875). — С. 56—116; Lauritz Weibull. *Kung Valdemars jordebok*. — Lund, 1916; Sture Bolin. Hallandslistan i Kung Valdemars jordebok // *Scandia*. — Т. 2 (1929). — С. 161—228.

[351] Lauritz Weibull. *Kung Valdemars jordebok*. — Lund, 1916. — С. 129—133.

[352] Див.: Poul Jørgensen. *Udsigt over den danske retshistorie*. — Т. 1. — Kbh., 1926; Karl von Amira та Karl August Eckhardt. *Germanisches Recht*. — Т. 1, 4-те вид. — Berlin, 1960. — С. 88—97.

[353] Stephan Kuttner. The Father of the Science of Canon Law // *Jurist*. — Т. 1 (1941). — С. 1—18; див.: Amleto Giovanni Cicognani. *Canon Law*. — Переклад Joseph O'Hara i Francis Brennan. — Philadelphia, 1935.

[354] Karl von Amira та Karl August Eckhardt. *Germanisches Recht*. — Т. 1, 4-те вид. — Berlin, 1960. — С. 110—126.

[355] Ibid. — С. 98—109. Див. також: Gerhard Hafström. *Land och lag*. — Stockholm, 1959.

[356] *Konungs skuggsjá Speculum regale*. Udgivet efter handskrifterne af Det Kongelige nordiske oldskriftselskab by Finnur Jónsson. — Kbh., 1920—1921. — С.... = англ. переклад Laurence Marcellus Larson. *The King's Mirror*. — New York, 1917. — С. 81.

[357] Головна праця: Jan Arvid Hellström. *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. — Stockholm, 1971. — 422 с.; див. J. Gallén. «Biskop» // *KLNM*. — Т. 1 (1956). — Стовп. 610—619.

[358] Karl Axel Holmberg. De Svenska tuna-namen // *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi*. — Т. 45. *Studier till en svensk ortnamnsatlas*, utg. av Jöran Sahlgern, 12. — Uppsala, 1969. — 323 с. R. Björn Ambrosiani // *Fornvännen* (1969). — С. 338—340; Göran Dahlbäk. Ortsnamn på -tuna // *SHT*. — 1970:2. — С. 240—266; «Tunaproblemet» у Jan Arvid Hellström. *Biskop och landskapssamhälle*. — С. 87—98.

[359] «Biskop och ting» у Jan Arvid Hellström. *Biskop och landskapssamhälle*. — С. 119—161.

[360] У норвежців сформувалася особлива любов до священицтва: 1230 р. у країні було бл. 2000 священиків, тобто один священик припадав десь на 150 чол. Див.: Johannes Brøndsted. *The Vikings* (Penguin Books). — Baltimore, Maryland, 1960. — С. 105.

Про духовних осіб країни та їхнє економічне становище див., наприклад: Gudmund Sandvik. *Prestegard og presteløn*. Studiar kring problemet, eigedomsretten

til dei norske prestegardane. — Oslo, 1965. Див. також загальну працю: Dietrich Kurze. *Pfarrerwahlen im Mittelalter.* Ein Beitrag zur der Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens. — Köln, Graz, 1966. Пор. огляд: Giles Constable // *The Journal of Ecclesiastical History.* — T. 18:2. — London, 1967. — C. 257—260.

[361] Charles Joys. *Biskop og konge. Bispevalg i Norge 1000—1350.* — Oslo, 1948; W. Holtzmann. Krone und Kirche in Norwegen im 12. Jahrhundert // *Deutsches Archiv.* — T. 2 (1938). — C. 341—400; *Danmarks historie* [Politikens forlag]. — T. 3; Kongemagt og kirke 1060—1241, автор Hal Köch. — Kbh., 1963; Jørgen Qvistgaard Hansen. Regnum et sacerdotium. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157—70 // *Middelalderstudier tilgnede Aksel E. Christensen.* — Kbh., 1966. — C. 57—76; Hans Olrik. *Absalon.* — T. 1—2. — Kbh., 1908—1909; Yngve Brilioth. Stat och kyrka i det medeltida Sverige (*Årskrift utg. av Åbo Akademi*, 1925). — Åbo, 1926.

[362] У Норвегії король Маґнус Законодавець прийняв канонічне право у Тунсберзькім конкордаті 1277 р., проте через кілька років (1281 р.) його молодий наступник Ейрік Маґнуссон не зміг здолати тиск магнатів та дрібних землевласників і скасував той указ. Див.: Halvdan Koht. Sættargjerden i Tønsberg 1277 // *Inhogg og utsyn i Norsk historie.* — Oslo, 1921. — C. 259— 272; Jens Arup Seip. *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon.* — Oslo, 1942; Johan Schreiner. Konge og kirke i Norge 1247—1277 // *NHT.* — T. 33 (1943—1946). — C. 573—594.

[363] Erik Lönnorth. Government in Medieval Scandinavia // *NHU.* — T. 3. — Oslo, 1970. — C. 414.

[364] W. Levison. St. Willibrord and his place in history // *The Durham University Journal.* — T. 32 (1940). — C. 23—41; W. Levison. *England and the Continent in the Eighth Century*, 2-ге вид. — Canterbury, 1950; *Willibrordus. Echternacher Festschrift zur 12. Jahrhundertfeier des Todes von St. Willibrord*, вид. Nik. Goetzinger. — Luxemburg, 1940.

[365] Wolfgang Seegrün. *Das Papstum und Scandinavien* (1967). — C. 44. Див. також: Andrea Boockmann. *Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterischen Bistum Schleswig.* — Neumünster, 1967; H. von Schubert. *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins.* — Kiel, 1907; *Ribe Bispesaede 948—1948.* Festskrift i tusindaaret. — Kbh., 1948.

[366] Bruno Schmeidler. *Hamburg-Bremen und Nord-Ost-Europa vom 9.—11. Jahrhundert.* — Leipzig, 1918; G. Misch. Das Bild des Erzbischofs Adalbert in der Hamburgischen Kirchengeschichte des Domscholasters Adam von Bremen // *Nachrichten der Academie der Wissenschaften.* — Göttingen. — № 7 (1956).

[367] Lauritz Weibull. Skånes kyrka från äldsta tid till Jakob Erlandsens död 1274 // *Nordisk Historia.* — T. 2. — Stockholm, 1948. — C. 433—603; O. Andersen. Opprettelsen af det danske Aerkesede i Lund // *Kirkehistoriske Samlinger.* — Серія 5. — T. 2. — Kbh., 1903—1905; Ragnar Blomqvist. *Lunds historia. 1. Medeltiden.* — Lund, 1952.

[368] E. M. Almedingen. *The English Pope* (Adrian IV). — London, 1925; Arne Odd Johnsen. *Studier verdrørende Kardinal Nikolaus Brekespears legasjon til Norden.* — Oslo, 1945; Halvdan Koht. Kardinal Nikolaus og erkestolen i Nidaros // *NHT.* — T. 37 (1955). — C. 225—232; Wolfgang Seegrün. *Das Papstum und*

Scandinavien (1967). — С. 146—177. Пор. також: Vegard Skånland. *Det eldste norske provinsialstatutt.* — Oslo, 1969; відкриті 1938 р. п'ятнадцять *«Canones Nidrosiensis»* — це не канони, затверджені 1152 р. у Нідароссі, а канони, що їх оприлюднив архієпископ Ейстейн у 1170-х роках.

[369] Йон Бірґерссон, єпископ Ставанґерський, був висвячений на першого архієпископа. Див.: Arne Odd Johnsen. Bispeset og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252 // *Nidaros Erkebispestol og Bispesete 1153—1953.* — Т. 1. — Oslo, 1955. — С. 1—269; Arne Odd Johnsen. *On the Background for the Establishment of the Norwegian Church Province. Some New Viewpoints.* — Oslo, 1967.

[370] Yngve Brilioth. Den Svenska kyrkoprovinsen (1164—1274) // *Handbok i Svensk Kyrkohistoria. I. Medeltiden* (1959). — С. 52—114.

[371] Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 1 (1925). — С. 190—199, 232—237 і карта між с. 224—225.

[372] Arne Odd Johnsen. Opprettelsen av den norske kirkeprovins // *NHU.* — Т. 2 (1969). — С. 77—93 (перше вид. в *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153—1953* (1955). — С. 38—53).

[373] Про ісландські єпископські кафедри, які ми тут не розглядаємо, див.: Inge Skovgaard-Petersen. Islands egenkirkevæsen // *Scandia.* — Т. 26:2 (1960). — С. 230—296.

[374] G. Strömberg. *Uppsala ärkesäte 800 ar.* — Uppsala, 1964.

[375] Десятина була успішно запроваджена завдяки харизмі архієпископа Ассера (1104—1134), оскільки він був членом ютландського аристократичного клану. Див.: Erik Arup // *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — Jena, 1933. — С. 26—27.

[376] Andreas Holmsen. Landowners and Tenants in Norway // *SEHR.* — Т. 6 (1958). — С. 123 і прим. 2.

[377] *Frostaþingslǫg* / вид. R. Keyser, P. A. Munch // *Norges gamle love indtil 1387.* — Т. 1. — Christiania, 1846, III, 17 (с. 153); пор. IX, 3, 4 (с. 269), 18 (с. 213).

[378] Erik Ulsig. *Danske adelsgodser i middelalderen.* — Kbh., 1968. — С. 41.

[379] Eli F. Heckscher // *EHS* (1954). — С. 31, 67.

[380] O. H. Larsen // Axel Nielsen. *Dänische Wirtschaftsgeschichte.* — Jena, 1933. — С. 145.

[381] Knut Helle. *Norge blir en stat 1130—1319.* — Oslo, 1964. — С. 113.

[382] Gustav Storm. *Om lendermandsklassens talrighed i 12. og 13. aarhundrede.* — Christiania, 1882. — 60 с.; репринт у *NHT.* — Серія 2. — Т. 4; Ebbe Hertzberg. Lendemændene // *NHU.* — Т. 3. — Oslo, 1970. — С. 322—340 [репринт із *Norges historie.* — Т. 2: 1. — Christiania, 1915. — С. 102—116]; Asbjørn Øverås. Lendmannsklassa i Noreg i det 12. hundradåret // *Syn og Segn.* — Т. 33:6 (1929). — С. 262—278; Johan Schreiner. Kongemakt og landmenn i Norge i det 12. århundre // *Scandia.* — Т. 9 (1936). — С. 161—203; A. Bøe. «Lendmann» // *KLNM.* — Т. 10 (1965). — Стовп. 498—505; див. також: Anne Holtsmark. Landsmaðr — landmaðr // *ANF.* — Т. 82 (1967). — С. 147—154.

[383] Hans Olrik. *Absalon.* — Т. 1—2. — Kbh., 1908—1909.

[384] Erik Ulsig. *Danske adelsgodser i middelalderen* (Kbh., 1968). — С. 19—34, особливо с. 33.

[385] Ibid. — С. 35—46.

[386] Див. карту на с. 36 у вид.: Erik Ulsig. *Danske adelsgodser i middelalderen* (1968).

[387] Erik Arup // *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — Jena, 1933. — С. 30.

[388] Jerker Rosén. «Frälse» // *KLNM.* — Т. 4 (1959). — Стовп. 670—693.

[389] Eli F. Heckscher // *EHS (* 1954). — С. 31.

[390] О. Н. Larsen // *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, вид. Axel Nielsen. — Jena, 1933. — С. 145.

[391] Eli F. Heckscher // *EHS.* — С. 31.

[392] Oscar Albert Johnsen. *Norwegische Wirtschaftsgeschichte.* — Jena, 1939. — С. 63—64.

[393] Carl Göran Andræ. *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid // Studia Historica Uppsalensia.* — Т. 4. — Stockholm, 1960. — X. — 277 с.; Jerker Rosén. «Frälse» // *KLNM.* — Т. 4 (1959). — Стовп. 670—693; (стовп. 670—681: Det andliga frälset; стовп. 681—693: Det världsliga frälset). Див. також: Sture Bolin. *Ledung och frälse.* — Lund, 1934; O. Bjurling. *Våldsgästning och frälse.* — Lund, 1934; O. Bjurling. *Våldsgästning och frälse.* Till de äldsta skatteprivilegiernas historia. — Lund, 1952.

[394] Knut Helle. *Konge og gode menn i Norsk riksstyring ca. 1150—1319.* — Bergen, Oslo, Tromsø, 1972; Kristian Erslev. Rigets bedste maend. Danehof og rigsraadet // *DHT.* — Серія 7. — Т. 5 (1904—1905). — С. 365—387.

[395] Torkel H. Aschehoug. Adelen, rigsrådet og retterboden af 1308 // *NHU.* — Т. 3 (1970). — С. 303—317; Johan Schreiner. Hærmakt og riksstyre // *NHT.* — Т. 36 (1952—1953). — С. 99—193; K. H. Karlsson. *Den svenske konungens domsrätt och formerna för dess utöfning under medeltiden* [—1470]. — Stockholm, 1890; K. B. Westman. *Svenska rådets historia till år 1306.* — Uppsala, 1904; Hans Jägerstad. *Hovdag och råd under äldre medeltid.* Den statsrättssliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträde (1160—1331). — Lund, 1948 [пор. рецензію на цю книжку: Jerker Rosén // *Scandia.* — Т. 19 (1949). — С. 299—320]; Sven Tunberg. Några omstridda problem ur Sveriges 1200-tals historia // *SHT.* — Т. 71 (1951:4). — С. 361—392; Aksel E. Christensen. *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*, 2-ге вид.— Kbh., 1968; A. Hude. *Danehoffet.* — Kbh., 1893; L. Holberg. *Konge og Danehoff.* — Т. 1. — Kbh., 1895.

Про загальні проблеми див.: J. E. Baldwin. *The King's Council in England during the Middle Ages.* — Oxford, 1913; M. V. Clarke. *Medieval Representation and Consent.* A Study of Early Parliaments in England and Ireland. — London, 1936; T. N. Bisson. *Assemblies and Representation in Languedoc in the thirteenth century.* — Princeton, N. J., 1964.

[396] Gerhard Hafström. «Lagman» // *KLNM.* — Т. 10(1965). — Стовп. 150—151.

[397] Цю таблицю взято з вид.: А. Я. Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.* — М., 1967. — С. 163.

[398] Загальну літературу про оренду подано в прим. 296.

[399] Kristian Erslev. *Valdemarernes storhedstid.* — Kbh., 1898. — С. 110—117.

[400] Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 2. — Kbh., 1932. — С. 59.

[401] Poul Nørlund. Jorddrotter paa Valdemarstiden // *Festskrift til Kristian Erslev.* —

Kbh., 1927. — С. 141—170; пор.: Erik Ulsig. *Danske adelsgodser i middelalderen* (1968). — С. 19—34.

[402] Fridlev Skubbeltrang. «Fæste» // *KLNM.* — Т. 5 (1960). — Стовп. 84—85; Kristian Erslev. Den senere Middelalder // *Danmarks riges historie.* — Т. 2. — Kbh., 1898—1905. — С. 621; пор.: Erik Arup. *Danmarks historie.* — Т. 2. — (1932). — С. 117; див.: Erik Ulsig. *Danske adelsgodser i middelalderen* (1968). — С. 47—54, зокрема с. 49 і прим. 8, а також: Erik Arup та Axel Nielsen. *Dänische Wirtschaftsgeschichte.* — Jena, 1933. — С. 41—42.

[403] C. G. Styffe. Framställning av de s. k. grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet af 16:e århundradet // *VHAAH.* — Т. 24 (1864). — С. 226—331. Пор.: *Den svenska historien*, вид. Sten Carlsson, Jerker Rosén. — Т. 2: Medeltid 1319—1520. — Stockholm, 1966. — С. 144—145.

[404] Gustav Storm. *Snorre Sturlassöns historieskrivning.* En kritisk undersögelse. — Kbh., 1873; Sigurðr Nordal. *Snorri Sturluson.* — Rvík., 1920, зокрема с. 214—236; Halvdan Koht. *Innhogg og utsyn i norsk historie.* — Oslo, 1921, особливо статті: Sagaens opfatning av vår gamle historie (с. 76—91) та Kampen om makten i Noreg i Sagatiden (с. 92—123); Oscar Albert Johnsen. Snorre Sturlasons opfatning av vor aeldre historie // *NHT.* — Серія 5. — Т. 3 (1916).— С. 213—232; Halvdan Koht. Tendens i Heimskringla // *NHT.* — Т. 37 (1956). — С. 366—368; Fredrik Paasche. *Snorre Sturluson og Sturlungerne.* — Oslo, 1922; 2-ге вид. 1957; Fredrik Paasche. Tendens og syn i kongesagaen // *Edda.* — Т. 17 (1922). — С. 1—17; Johan Schreiner. *Tradisjon og saga om Olav den Hellige.* — Oslo, 1926; G. Sandvik. *Hovding og konge i Heimskringla.* — Oslo, 1955; див. також окремий розділ у першій частині цього тому.

[405] A. Campbell. Saxo Grammaticus and Scandinavian Historical Tradition // *SBVS.* — Т. 13:1 (1946). — С. 1—22. Див. також окремий розділ у першій частині цього тому.

[406] Див. с. 747 та с. 1096, прим. 174—178.

[407] *Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden.* Det Nordiske historikermøde i Århus 7.—9. August 1957. — Aarhus, 1957; 2-ге вид. 1972 (с. 1—54: Grethe Authén Blom, Norge; с. 55—96: Aksel E. Christensen, Danmark; с. 97—122: Erik Lönnorth, Sverige; с. 123—164: Vilho Niitemaa. Finland; с. 165—195: Bjørn Thorsteinsson, Island); Ahasver von Brandt. Hansan och de nordiske länderna // *SHT.* — Т. 78 (1958:3). — С. 339—348; Ahasver von Brandt. Nyare problem inom Hanseatisk historieforskning // *SHT.* — Т. 71 (1950:1). — С. 1—15; Niels Skyum-Nielsen. Neuere dänische Beiträge zur Geschichte der Hanse // *Hansische Geschichtsblätter.* — Т. 89 (1971). — С. 5—11; Kjell Kumlien. *Sverige och hanseaterna.* Studier i svensk politik och utrikeshandel. — Stockholm, 1953; Aksel E. Christensen. Scandinavia and the Advance of the Hanseatics // *SEHR.* — Т. 5 (1957). — С. 92—110.

[408] *Historia ecclesiastica*, вид. A. Le Prévost (Societé de l'histoire de France). — 5 томів. — Paris, 1838—1855. Пор.: Hans Wolter. *Ordericus Vitalis.* Ein Beitrag zur kluniazensischen Geschichtschreibung. — Wiesbaden, 1955. Див. також Knut Helle. Norge blir en stat. — Oslo, 1974. — С. 174.

[409] Eli Filip Heckscher. *Sveriges ekonomiska historie från Gustav Vasa.* — Т. 1:2. — Stockholm, 1936. — С. 386; див. також: C. T. Odhner. *Bidrag till svenska städernas och borgareståndets historia före 1633.* — Uppsala, 1861.

[410] Marcus Rubin. Bidrag til Kjøbenhavns befolkningsstatistik i hundredaaret 1630—1730 // *DHT.* — Серія 5. — Т. 3 (1881—1882). — С. 526.

[411] Eli F. Heckscher. *Sveriges ekonomiska historie.* — Т. 1:2. — С. 386.

[412] *Bevölkerungs-Ploetz.* — Т. 2. — С. 84.

[413] Eli F. Heckscher // *EHS.* — С. 144.

[414] *Bevölkerungs-Ploetz.* — Т. 2. — С. 168.

[415] Axel Nielsen. *Dänische Wirtschaftsgeschichte.* — Jena, 1933. — С. 197. У 1642 р. у Данії було 90 000 міських жителів, тоді як усе населення загалом становило 600 000 чол. Пор.: P. Munch. *Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1848.* — Т. 1. — Kbh., 1900. — С. 55—57; Vigand Falbe-Hansen та Will. Scharling. *Danmarks Statistik.* — Т. 1. — Kbh., 1885. — С. 395, 562, 565.

[416] Oscar Albert Johnsen. *Norwegische Wirtschaftsgeschichte.* — Jena, 1939. — С. 315.

[417] Eli F. Heckscher. Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar // *SHT.* — Т. 43 (1923). — С. 309—350, зокрема с. 316—317.

[418] Eli F. Heckscher. *Sveriges ekonomiska historie från Gustav Vasa.* — Т. 2:1. — Stockholm, 1949. — С. 130.

[419] Fritz Rörig. Die Schlacht von Bornhöved // *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.* — Т. 24 (1927). — Lübeck, 1928. — С. 281—292.

[420] Erik Lönnorth. Government in Medieval Scandinaviæ // *NHU.* — Т. 3 (1970). — С. 411—418.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Екскурси

Екскурс І. Слов'яни та авари

* Вважаю за свій обов'язок висловити найщирішу подяку моєму приятелеві професору Горасу Ланту за корисні зауваження та цінну редакторську допомогу.

[1] Наприклад, J. Peisker. The Expansion of the Slavs // *Cambridge Medieval History.* — Т. 2. — Cambridge, 1913. — С. 418—458; Arnold J. Toynbee. *A Study of History* (Oxford University Press). — Т. 2 (1963). — С. 317—319; т. 3 (1962). — С. 22. Див. тепер: Volfgang Fritze. *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau.* — Berlin, 1982. — С. 47—99.

[2] Бібліографію про аварів див.: Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica.* — Т. 1. — 2-ге вид., Berlin, 1958. — С. 70—76; Denis Sinor. *Introduction à l'étude de l'Eurasie centrale.* — Wiesbaden, 1963. — С. 231—232, 265—267; Arnulf Kollautz. *Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffenlichungen zur Avarenzeit Mitteleuropas und des Fernen Ostens.* — Klagenfurt, 1965. — 25 с. (ненадійно); Aleksander Avenarius. *Die Avaren in Europa.* — Amsterdam—Bratislava, 1974. — С. 269—283, та Wojciech Szymański, Elżbieta Dąbrowska. *Awarzy, Węgrzy.* —

Wrocław, 1979. — С. 123—138. Пор.: Samuel Szádeczky-Kardoss. *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarenzeit nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen.* — Szeged, 1972, та поліпшена угорська версія: «Az avar történelem forrásai [Джерела до історії аварів] » // *Archaelogiai Értesìtő* 105 (1978) 78—90:106 (1979) 94—111, 231—243:107 (1980) 80—97, 201—213. Також див. додаток наприкінці Екскурсу.

[3] Стандартний та зручний опис археологічних досліджень до 1954 р. див.: Deszö Csallány. *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte.* — Budapest, 1956. — 244 с., 1 карта. У моєму додатку я осучаснюю цю бібліографію (с. 1128—1133), але повторюю позиції до 1954 р., які є основоположними для історії аварів.

[4] Див. різку критику німецького археолога Гельмута Прайделя у його «Awaren und Slawen» // *Südostforschungen 11.* — München, 1952. — С. 33—45.

[5] В Угорщині було знайдено кістяні вироби з короткими (ритуальними?) руноподібними знаками у деяких похованнях аварського типу (напр., у Яношгіда, комітат Сольнок; Сентеш-Фельшьочордаяраш, комітат Чонград). Хоча походження цього письма напевно не встановлено, деякі вчені говорять про «аварські руни»; див.: Jovan Kovačević. *Avarski kaganat.* — Belgrad, 1977. — С. 12. Також див. I. Vásáry. Runiforin signs on objects of the Avar period (6th—9th cc. A.D.) // *Acta Orientalia* 25. — Budapest, 1972. — С. 335—347.

[6] Найвідомішими, але також історично важливими, є тюркютські (T'u chüe) імперські рунічні написи з долини Орхону (Монголія, перша половина VIII ст.). Англійський переклад (не завжди точний) див.: Talat Tekin. *A Grammar of Orkhon Turkic.* — Bloomington, Ind. 1968. — С. 231—295.

[7] Нещодавно були зроблені три більш-менш надійні спроби підшукати аварам місце у світовій історії, проте вони обмежені європоцентризмом. Одна належить словацькому історикові з певною візантологічною підготовкою. Див. вказану у прим. 2 працю А. Авенаріуса. Друга — провідного сербського археолога — Jovan Kovačević. *Avarski kaganat* (Бєлград, 1977), подає досить повну картину всіх відомих археологічних знахідок, проте його праці бракує посилань, тому нефахівцеві важко оцінити її. Найкращою з трьох є короткий, але добре документований огляд Войтеха Шиманьського, згаданий вище у прим. 2.

[8] Див.: William Samolin. Some notes on the Avar problem // *Central Asiatic Journal*, 3. — The Hague, 1957—1958. — С. 62—65, особливо с. 62.

[9] Основні праці такі: Bernard Karlgren. *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese.* — Paris, 1923; його ж. *Grammata Serica Recensa.* — Stockholm, 1957; W. A. C. H. Dobson. *Late Archaic Chinese.* — Toronto, 1959; його ж. *Early Archaic Chinese.* — Toronto, 1962; Edwin G. Pulleyblank. The consonantal system of Old Chinese // *Asia Major* 9:1. — London, 1961. — С. 58—144; 9:2 (1963). — С. 106—165; його ж. An interpretation of the vowel systems of Old Chinese and Written Burmese // *Asia Major* 10:2 (1963). — С. 200—221; його ж. *Late Middle* Chinese //Asia Major. — 15 (1970). — С. 197—239; 16 (1971). — С. 121—168; Яхонтов Сергей Евгеньевич. *Древнекитайский язык.* — М., 1965.

[10] Деталі див.: O. Pritsak. *Studies in Medieval Eurasian History.* — London

1981, студія ч. VI. — С. 157—163. Е. Пуллейбланк перший показав, що еквівалентом *Ву-гуань* було *авар*: *Asia Major* 9:1. — (1963). — С. 259.

[11] Див.: Louis Ligeti. Le Tabgatch un dialecte de la langue Sien-pi //*Mongolian Studies*. — Budapest, 1970. — С. 265—308. Порівн. Peter Olbricht. Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan // *Ural-Altaische Jahrbücher* 26. — Wiesbaden, 1954. — С. 90—100.

[12] Дані джерел наведено в: A. Kollautz та Hisayuki Miyakawa. *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes: Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*. — Т. 2. — Klagenfurt, 1970. — С. 114—121.

[13] Див. ясний висказ джерел Феофілакта Сімокатти (610—641) у вид.: Hans Wilhelm Haussig // *Byzantion* 23. — Bruxelles, 1954. — С. 283—284.

[14] Двотомна праця Коллаутца та Міякави (див. прим. 12) так і не змогла довести ідентичності двох груп. Також див.: Hans Wilhelm Haussig. Zur Lösung der Awarenfrage // *Byzantinoslavica* 34. — Прага, 1973. — С. 173—192.

[15] Про відмінність осілих та кочових імперій див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 75—87. Релігія Тенґрі там розглядається на с. 79, 135, 141—146. Концепція внутрішньої та зовнішньої територій розроблена в: O. Pritsak. Where was Constantine's Inner Rus'? // *Okeanos = Harvard Ukrainian Studies* (скор. *HUS*) 7 (1983), с. 555—567.

[16] Під професіоналами я розумію те, що вони мали вишкіл та, правдоподібно, деякий досвід, згідно із харизмою, і тому були відомі як люди особливих якостей. Щоб підшукати аналогію з недавньої історії, згадаймо, що новостворені незалежні балканські народи XIX ст., поекспериментувавши із місцевими правителями, звернулися до відомих «харизматичних кланів» — родин Саксен-Кобурзьких, Ольденбурґів, Гогенцоллернів та ін., щоб ті з'явилися з почтом професійних адміністраторів для організації нових держав Болгарії, Греції та Румунії.

[17] Китайські джерела одностайно виводять харизматичний тюркський клан А-ші-на з міста-оазиса Турфана (Као-ч'анґ), див.: *Chou-shu*, розділ 50, fol. 1, Sui-shu, розділ 84, fol. 1.

[18] Див. частину II.8 цього Екскурсу.

[19] Див. недавнє дослідження з цього питання: Daniel Pipes. *Slave Soldiers and Islam*. — New Haven, London, 1981.

[20] Sergey G. Kljaštornyj, Vladimir A. Livšic. Sogdian inscription of Bugut revisited // *Acta Orientalia* 26. — Budapest, 1972. — С. 69—102.

[21] Див.: Bazin. La litterature épigraphique turque ancienne // *Philologiae Turcicae Fundamenta*.— Wiesbaden, 1964. — Т. 1. — С. 192—211.

[22] Нам відомо, що у досить ранній латині існувало мало таких рис, що були характерні для пізніших мов, і ми мусимо підкреслити, це стосувалося і тюркської; особливо важливо, що з'являється загальна структура та найважливіші деталі, які поширилися на всі регіони. Стосовно грецької, початкове поширення койне, lingua franca елліністичної доби та попередник сучасної грецької, зайняло сотні років після смерті Александра Македонського. Сумлінний опис див.: Karl Brugmann, Eduard Shwyzer. *Griechische*

Grammatik. — München, 1953. — С. 116 і далі; Albert Debrunner. *Geschichte der griechischen Sprache.* — Т. 2. — Berlin, 1954.

[23] T. Tekin. *Grammar*, див. вище прим. 6, с. 232 (IS12) та с. 233 (IE14).

[24] Візантійські дані про ці союзи зручно зведені в одному списку у згаданій вище праці Дюли Моравчика *(Byzantinoturcica.* — 2-ге вид. — 2 т. — Берлін, 1958).

[25] Див.: Cf. E. G. Pulleyblank. A Sogdian colony in Inner Mongolia // *T'ounq Pao* 41. — Leiden, 1952. — С. 317 — 356.

[26] «τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς», Феофан (пом. 818 р.), Хронография / Вид. Игорь Сергеевич Чичуров // *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора.* — М., 1980. — С. 37. Про термін γενεά: 1. gens; 2. Generatio; див. коментар Чічурова на с. 120—121 (прим. 300). Також див.: Wincenty Swoboda. Siedem plemion // *Słownik starożytności słowiańskich.* — Т. 5. — Warszawa, 1975. — С. 157—158, з бібліографією, та дослідження Івана Дуйчева, цитоване у прим. 166.

[27] Див. монографію про Yüe-pan у *Pei-shi,* розділ 97, арк. 15—17.

[28] За Карлґреновим словником, стара вимова знаків 1138—690 була і wāt-puân, тобто *ör-pān.* Див.: Karlgren. *Analytic Dictionary* (далі AD, див. прим. 9).

[29] Я цитую Орхонські написи (I = Kül Tigin, 731 р. н. е.; II = Bilgä Qagan, 732 р. н. е.) за так званим «Фінським атласом» *Inscriptions de l'Orkhon.* — Helsingfors, 1892.

[30] Див. посилання на Феофілакта Сімокатту у прим. 13. Менандер Протектор (писав 583—585) використовує назву Οὐαρχονῖται (вид.: L. Dindorf // *HGL.* — Т. 2. — Leipzig, 1871. — С. 86 — 87), тобто форму, що має суфікс /it/. — Про гунську форму **vär* < *ōr* див.: O. Pritsak. Ein hunnisches Wort // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* — 104. — Wiesbaden, 1954. — С. 124—135.

[31] Про цей клан див.: O. Pritsak. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. — *HUS* 2 (1978). — С. 261.

[32] Див. Феофілакт Сімокатта, як у прим. 13. Про китайське Hsien-pi як еквівалент візантійському Σάβιρ-/ Σάβήρ-. Див.: Pritsak. From the Sabirs to the Hungarians // *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh.* — Budapest, 1976. — С. 28—30.

[33] Див.: Menander Protector. «Excerpta» (бл. 584), вид. Ludwig Dindorf. *Historici Graeci minores.* — Т. 2. — Leipzig, 1871. — С. 4.

[34] Тритомна «Церковна історія» Іоанна мала подавати події від 44—584 рр., але зберігся лише третій том, що починається подіями 575 р. Див.: Пигулевская Нина Викторовна. *Сирийские источники по истории народов СССР.* — М.—Л., 1941.

[35] Поки що я приймаю епізод, в якому беруть участь ґоти герули у районі за візантійським ареалом, який вчені датують бл. 512 р., див. т. 3, с. 414 видання Прокопія у серії *Loeb Classical Library*, вид. H. B. Dewing (Cambridge, Mass., 1924 [перевидано 1968 р.]), але повернуся до нього у розділі IV.5.

[36] Один пасаж в «Історії» розповідає, що анти спочатку перейшли Істр

(Дунай) і прибули в околицю Наіссуса (Ніша) під час правління Юстиніана I (518—527), вид. Dewing. — Т. 5. — С. 38.

[37] *History*, вид. Dewing. — Т. 4. — С. 262; далі це видання цитуватиметься лише за номерами тому та сторінки.

[38] *History.* — Т. 3. — С. 252; *Anecdota.* — Т. 6. — С. 216, 268.

[39] *Romana*, вид. Theodor Mommsen // *MGH AA.* — Т. 5:1. — Berlin, 1882. — С. 338.

[40] Цей уривок знаходиться на с. 136 та 150 у вид.: Скржинская Елена Чеславовна. *О происхождении и деяниях гетов.* — М., 1960. Зауважимо, що Йордан, говорячи про неримлян, вживає терміни, що описують три рівні організації, хоч і не завжди послідовно (див. коментарі Скржинської, с. 254, прим. 313 і с. 256, прим. 316): *populus, gens* та *natio.* Вищий тип я перекладаю як «народ», середню групу — як «плем'я», «рід», а останню — як «банда», хоч цей термін здається дивним з огляду на вживання іншими письменниками в інший час терміна «нація». Втім, такий переклад виправданий також для ἔθνος у Прокопія та деяких інших грецьких письменників, як це стане зовсім зрозуміло у наступному розділі.

[41] Як типовий приклад див. авторитетний підручник 1954 р. *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich* під редакцією трьох найвідоміших польських славістів століття: T. Lehr-Spławiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski.

[42] Herodotus, Historiae, IV.95. 1-3. За словами класичних авторів, Залмоксіс був не просто людиною, а богом ґетів.

[43] Див.: Henryk Łowmiański. «Scytia» // *Słownik starożytności słowiańskich.* — Т. 5. — Warszawa, 1975. — С. 115. (Далі посилання на цю енциклопедію подаватимуться скорочено — *SSS*).

[44] Friederich Westberg. Zur Wanderung der Langobarden // *Записки Императорской Академии наук.* — 8 серия. — СПб., 1904. — Т. 6:5. — С. 11; C. Diculescu. *Die Gepiden.* — Leipzig, 1922. — С. 73.

[45] Як вважає H. Łowmiański. *SSS.* 5 (1975). — С. 354—355.

[46] Mela // *Chorogr.* 11.7 — запозичено в Геродота, IV, 17.

[47] Стосовно тотожності Alani = Spoli див.: Francis Dvornik. *The Making of Central and Eastern Europe.* — London, 1949. — С. 279—280 та H. Łowmiański. «Spalowie» // *SSS*, 5 (1975). — С. 354—355.

[48] Див.: Procopius. *History.* — Т. 3. — С. 404, 406.

[49] Про цю полеміку див.: Пріцак О. *Походження Русі.* — Т. I. — С. 539—542.

[50] Вид. Müller та Dübner, VII.21.

[51] Див.: Łowmiański. «Spalowie» // *SSS*, 5 (1975). — С. 115.

[52] Див.: Julia Zabłocka. «Germania» // *SSS* 2 : 1 (1964). — С. 97.

[53] *Natural History,* III.79; порівн. також III. 150. Див. також коментар Скржинської на с. 199.

[54] Про ці міста див.: *Limes u Jugoslávii* . *Zbornik radova simpozijuma o limesu 1960 god.* — Бєлград, 1961; Miroslava Mirković. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornoj Meziji.* — Бєлград, 1968; Franjo Barišić. Vizantijski Singidunum // *Zbornik radova,* knj. XLIV, Vizantološki institut, knj.3. — Бєлград, 1955. — С. 1—14; Во-

židar Ferjančić. *Sirmium u doba Vizantije.* — Srtmska Mitrovica, 1969; *Sirmium. Archeologic investigations in Syrmian Pannonia.* — 3 т. — Бєлград, 1971—1973.

[55] Таку думку вперше висловив чеський медієвіст Франтішек Вітазослав Сасінек (1830—1914), див.: *Sborník musea slovenskej společnosti.* — Прага, 1896. — С. 15, а пізніше незалежно Фрідріх Вестберг (1864— 1920), історик з Риги, «Anten» у статті *Zur Wanderung der Langobarden* (див. вище прим. 44). — С. 12—14. Про дискусію див.: Е. Ч. Скржинская. О склавенах и антах, о Мурсинском озере и городе Новиетуне // *Византийский временник.* — М., 1957. — С. 3—20, особливо 5—18.

[56] Див. коментар Скржинської на с. 201.

[57] Про Ріфейські гори див.: Aleksander Krawczuk // *SSS.* — Т. 2: 1 (1964). — С. 146—147.

[58] Йордан подає класичну назву для Бугу Гіпаніс тільки у зв'язку з фіктивною грецькою колонією біля Чорного моря: Hipannis (oppidum [§ 46]), що згадується разом з іншим чорноморським містом *Callipolida* [§ 32]. Обидва «міста» з'явилися тільки тому, що Йордан неправильно розтлумачив місце у творі Помпонія Мелли *(Chorogr.* 11.1.6 та 11.7). Також див. коментар Скржинської, прим. 145—146, с. 226—227.

[59] Йордан також зберіг гунську назву Дніпра, що залишилася після часів Аттіли: *Var* (= *vār*} (§ 174). Про цю назву див. мою статтю, цитовану вище у прим. 30.

[60] *Rerum gestarum*, вид. John C. Rolfe. — Т. 3 (Loeb Classical Library). — Cambridge, Mass., 1939 [репринт 1958]). — С. 396).

[61] Iordan. — С. 213—218. Див.також: Novietunum // *SSS*, 3:2 (1968). — С. 418.

[62] Див.: Ernst Schwarz. *Germanische Stammeskunde.* — Heidelberg, 1956. — С. 90 та карту на с. 84.

[63] Див.: F. Barišić. Vizantiski Sigidunum (1955). — С. 11, пр. 44; M. Mirković. Rimski gradovi (1968). — С. 103—107.

[64] Оскільки фактично всі пізніші ґерманські джерела подають Veneti, Venedi, Wenden, Winden та інші подібні назви стосовно сусідніх слов'ян, учені вважають (помилково), що це робили вже ґоти.

[65] *Tacitus on Britain and Germany*, переклад H. Mattingly (Penguin Books, Maryland, репринт 1965). — С. 139.

[66] «Zaun und Mannring» // *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 66. — Halle a. S., 1924. — С. 232—264, особливо 251. Див. також: Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch.* — Leiden, 1943. — С. 666, s. v. *vinr*, с. 665, s. v. *vindr* 2.

[67] Adolf Bach. *Die deutschen Personennamen.* — 2-ге вид. — Т. 1 (*Deutsche Namenkunde* I, 1). — Heidelberg, 1952. — С. 190—193.

[68] Це визначення стало іменем остроґотського короля (бл. 400 р.) Вінітарія (**Vinidvariōs*).

[w] Див. коментар Скржинської у прим. 311, с. 254. Стосовно міграції ґепідів див.: E. Schwarz. *Germanische Stammeskunde* (1956), карта на с. 101.

[71)] Ґерард Лябуда присвятив спеціальне дослідження проблемі відіваріїв та віндіваріїв: *Vidivarii Jordanesa. Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachod-*

niej. — Т. 1. — Poznań, 1960. — С. 96—109. Загалом я погоджуюся з його результатами.

[71] Усі три приклади знаходяться у цитованих вище уривках, а відповідний родовий відмінок *Antium* зустрічається у «Romana». Однак у «Getica» (§ 247) Йордан пише *Antorum*, що вимагає форми називного відмінка як **Anti.*

[72] Візантійська грецька мова відносить цю чужу назву до звичайного класу з називним відмінком на –ης та множиною на –αι, як στρατιῶτης: στρατιῶται. Форма однини 'Άντης засвідчена одного разу в Прокопія (т. 4, с. 268) та одного разу в Аґафія (вид. L. Dindorf // *HGM*, с. 275), тоді як форма множини 'Άνται була загальновживаною у грецькій мові. Йордан, який дуже залежав від писемних джерел, у чому ми пересвідчились, явно натрапив в одному з грецьких текстів (Аґафія?) на однину 'Άντης і взяв її собі.

[73] Ось повний перелік місць, в яких зустрічається слово *Antai: Procopius.* — Т. 3. — С. 252; т. 4. — С. 262, 264, 268, 270, 272, 342, 344, 350; т. 5. — С. 38, 84; т. 6. — С. 132, 216, 268; *Menander*, вид. Dindorf (див. вище прим. 30). — С. 5 — 6; *Agathias*, вид. Dindorf // *HGM.* — Т. 2. — С. 275; *Pseudo-Mauricius,* вид. H. Mihăescu, *Mauricius. Arta militară.* — Bucharest, 1970. — С. 40, 262, 276, 286, 342; Theophylact Simocattes. *Historiae*, вид. Carl de Boor/Peter Wirth. — Stuttgart, 1972. — С. 293; *Theophanes*, вид. Чічуров (див. вище прим. 26). — С. 34.

Хоч перші дві книги з історії Іоанна Сирійця з Ефеса (пом. 586 р.) були втрачені (див. вище прим. 34), учені вважають, що окремі уривки збереглися у пізніших сирійських компіляціях Михаїла Сирійця (пом. 1199 р.) та Баргебрея (пом. 1286 р.). Уривки, що містять назву *Anṭiyū* (для грецького 'Άνται), нещодавно були досліджені семітологом Ruth Stiehl (див.: Franz Altheim. *Geschichte der Hunnen.* — Т. 1—2 [Berlin, 1959—1960]), с. 85—98. Це ім'я зустрічається у Михаїла (т. 1, с. 88) та Баргебрея (т. 2, с. 29) (порівн.: *«Хронікон»* Михаїла, вид. P. Bedjan [Paris, 1980]. — С. 90).

[74] В Іпатіївському літописі під роком 1193 правобережних половців названо лукоморськими (*«с половцы с Лоукоморьскими»*): *Полное собрание русских летописей* / Вид. А. А. Шахматов. — СПб., 1908. — Т. 2. — 2-ге вид. — Стовп. 675.

[75] У § 36 у вступі Vinid- (Vindivarii) згадані саме перед естами; напевно, в цьому місці народна традиція асоціюється з Германаріхом.

[76] У дужках дозволимо собі завершити Йорданів каталог народів Скіфії. Він назвав як тих, хто живе у її північній частині, але на південь від естів, народ на ім'я Acatziri, про який він довідався від Пріска (пом. бл. 472 р. [Fragmenta, вид. Dindorf // *HGM.* — Т. 1. — Leipzig, 1870. — С. 298—299, 306, 310, 341, 346]). Гунських булґарів він помістив *supra mare Ponticum* (яка, здається, була тією самою землею, що була записана за антами, § 35) над луком Чорного моря; їхні недавні набіги (550—551) на Візантійські землі (за Дунайський лімес), також описані Прокопієм (т. 5. — С. 234, 236, 238, 240, 242), трактовані Йорданом як «Божа кара» (§ 37). Цей каталог «кочових» народів було збільшено на три «гунські» народи, відомості про які знов-таки було взято в Аґафія *(Historiae // HGM.* — Т. 2. — С. 365) та Пріска

(Fragmenta // *HGM*. — Т. 1. — С. 341) і, можливо, з ґотського фольклору: Aleziagiri (var. *Vltinzures*, § 272), *Saviri* та активні комерсанти *Hunuguri* (§ 37).

[77] *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its Continuations*, вид. John Michael Wallace-Hadrill. — London, 1960. — С. 101.

[78] Цитовано в т. I моєї кн.: *Походження Русі.* — С. 779.

[79] Див.: Max Vasmer. Wikingisches bei den Westslaven // *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde.* — Т. 2. — Berlin, 1971. — С. 806. Див. також: Paul Jonansen. Der altnordische Name Ösels als verfassungsgeschichtliches Problem // *Festschrift Karl Harff.* — Innsbruck, 1950. — С. 95—100, та Adolf Stender-Petersen. Zur Geschichte des altslavischen **vitęgŭ* // *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 4. — Leipzig, 1927. — С. 44—59.

[80] Коли німецький король Гайнріх I реорганізовував колишню східно-франкську оборонну систему проти варварів (цього разу проти власне слов'ян), він встановив у Східній Марці у зоні, що якісь двадцять років пізніше було поділено на три частини: Лужиці, Цайц та Мейссен. Див.: Gerard Labuda. «Marchia» // *SSS*. — Т. 3:1 (1967). — С. 168—177.

[81] Серед дослідників, які відкрили ці топоніми, зазначу Ернста Ейхлера, Рудольфа Фішера, Ганса Якоба, Ергарда Мюллера, Горста Науманна, Ернста Шварца та Ганса Вальтера. У 1965 р. німецькі та польські вчені заснували навіть спеціальний щорічник *«Onomastica Slavogermanica»*, друкований окремо у Берліні та Вроцлаві (Бреслау).

Дані, що наводяться нижче, взято, якщо спеціально не зазначено, із: Horst Naumann. «Mischnamen in Nordostbayern und angrenzenden Gebieten» // *Slavische Namenforschung.* — Berlin, 1903. — С. 88—94.

[82] *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, вид. Karl Zeumur. — Hannover, 1886 (= *MGH, Leges*, Sect. V), no. 40. — С. 318.

[83] Між цими двома групами вінідів існувала тісна співпраця, див.: Ernst Schwarz. Die elbgermanische Grundlage des Ostfrankischen // *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 15 (1955). — С. 31—67.

[84] Воєнні колоністи звичайно селилися на щойно очищених полях і залишених поселеннях.

[85] *Germanische Volkskunde.* — Heidelberg, 1956. — С. 104.

[86] Pseudo-Fredegar. *Chronicle*, вид. Wallace-Hadrill. — С. 39, *«in Sclauos coinomento Winedos »*. Далі зазначатимемо лише сторінки цього видання.

[87] Див.: Wallace-Hadrill. Вступ до Псевдо-Фредеґара. — С. XXII—XXIII.

[88] Гайнріх Кунстман запропонував слов'янські етимології як для імені Само, так і для назви фортеці Воґастібурк, див.: Heinrich Kunstmann. «Was besagt der Name *Samo*, und wo liegt Wogastiburg?» // *Die Welt der Slaven*. — 24 (1979). — С. 1—21; «Die Pontius-Pilatus-Sage von Hausen-Forschheim und Wogastiburg» // *WdS* 24 (1979). — С. 225—247; «Samo, Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus» // *WdS* 25 (1980). — С. 171—177.

На думку Кунстмана, *Samo* не було франкським іменем (всупереч свідченням джерел, яким добре відомо про ґалло-романське ім'я *Samon*, Sammo тощо; див.: G. Labuda. *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona.* — Poznań, 1949. — С. 119—124), а слов'янським *samŭ*, скороченою формою від «самодержець», що абсолютно неможливо історично, так само якби хтось вису-

нув здогад, ніби доколумбові американські індіянці могли зрозуміти та оцінити проблеми італійського Ренесансу.

Кунстманова етимологізація назви *Воґастібурк* як слов'янське *vŭ gosti burc* «Im Kaufmanns-Hospiz an der Burg» (WdS 24.14) зовсім не витримує критики.

Стосовно локалізації Воґастібурка, за це право все ще змагаються два суперники, причому обидва з Франконії. Один, який відстоює Рудольф Ґрюнвальд, є колишній кельтський «oppidum» Wugastesrode біля Штаффельштайна на Майні («Wogastiburc» // *Vznik a počátky Slovanu* 2 [Прага, 1952]. — С. 99—120). Ганс Якоб дотримується іншої думки, приймаючи за «burc» сам Бурк біля Форшгайма на річці Реґніц («War Burk das historische *Wogastiburc,* und wo lag das *Oppidum Berleich?»* // *WdS* 25 (1980). — С. 39—67; також див.: Hans Jacob. Das Allodium Wugastesrode // *Forschungen und Fortschritte* 37. — Berlin, 1963. — С. 44—45).

Потрібно якнайшвидше відмовитися від концепції, що пов'язує створення «першої слов'янської держави» із Само. Слов'яни першої половини VII ст. ще не були досить розвиненими, щоб заснувати свою власну державу. Однак я допускаю як цілком схвальну ідею інтерпретувати цей епізод як співробітництво між франкським купцем Само та ґерманомовними жителями прикордоння проти франкського короля.

[89] Вид. Wallace-Hadrill. — С. 61

[90] *Pauli Historia Langobardorum*, вид. Georg Waitz. — Hannover, 1878 (= *MGH* SS, no. 48). — С. 154.

[91] У зв'язку з цим див. провокативну статтю: Bohdan Struminskyj. Were the Antes Eastern Slavs? // *Eucharisterion 2=HUS* 4 (1979—1980). — С. 786—796.

[92] Josef Marquart (*Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, част. 1 [Göttingen, 1896]. — С. 37) висловив припущення, що Йордан запозичив ім'я *Spali* з Плінія *(Nat. Hist.* VI.7.22). Прокопій вживав замість неї форму *Sporoi*, і він чітко пов'язав їх із «Антай». Він писав, це є фактом, що анти та склавіни колись давно мали спільне ім'я, тому їх називали у давні часи Σπόρους (= Spori)» (т. 4, с. 272). Нова література та дискусії у коментарях Скржинської до Йордана (прим. 70, с. 194) і дві статті Генрика Ловмянського у *SSS* 5 (1975), «Spalowie» (с. 354—355) та «Sporowie» (с. 366).

Зауважимо, що у руських рукописах такого раннього твору, як Ізборник Святослава 1073 р., зустрічається слово «исполинъ», порівн.: Max Vasmer. *Russ. etym. Wörterbuch.* — Т. 1. — С. 489.

[93] Про недавню дискусію див.: Łowmiański // SSS 5. — С. 535.

[94] *Rerum gestarum*, вид. John Rolfe (Loeb Classical Library. — Cambridge, Mass., репринт 1958). — Т. 3. — С. 396.

[95] *Tragoediae*, вид. R. Peiper і G. Richter. — Leipzig, 1902. — II, 627 ff.

[96] Дискусію див.: E. G. Pulleyblank // *Asia Major* 9/2 (1963). — С. 220.

[97] На диво, Птолемей (100—178) подає складну форму імені, де присутні обидва елементи : 'Αλαναορσοι (*Geographia*, вид. C. Müller і C. Fischer, 2-ге вид. [Paris, 1901], V.14, 9).

[98] *Rerum Gestarum*, вид. J. C. Rolfe. — Т. 3. — С. 390, 392, 394.

[99] George Vernadsky. *The Origins of Russia.* — Oxford, 1959. — С. 13—16.

[100] *A History of the Alans in the West.* — Minneapolis, 1973.

[101] Procopius. — Т. 5. — С. 84.

[102] Ibid. — Т. 4. — С. 262, 264, 268, 270, 272, 274.

[103] Menander Protector, вид. Dindorf // *HGM.* — Т. 2. — С. 5—6.

[104] *Codex Justinianus* // *Corpus iuris civilis*, вид. P. Krueger. — Т. 2, 9-те вид. (Berlin, 1915). — С. 3.

[105] Procopius. — Т. 4. — С. 272.

[106] *Historiae*, вид. De Boor/Wirth. — С. 293.

[107] *«Хронография»*, вид. Чічуров. — С. 34.

[108] *Russisches etymologisches Wörterbuch*, під словом *«вятичі»*, а також лист від 1 лютого 1958 р., виданий Franz Altheim // *Geschichte der Hunnen.* —Т. I. — Berlin, 1959. — С. 71, 76, 94.

[109] Абаев Василий Иванович. *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* — М.—Л., 1958. — Т. 1. — С. 104—105.

[110] Агафій (пом. 582 р.), вид. Діндорфа // *HGM.* — Т. 2. — С. 366—388, називає нападників просто кутурґурами, але інший сучасник, Іоанн Малала (пом. бл. 578 р.), помічає різницю між гунами (тобто кутурґурами) та склавінами: *Chronographia*, вид. Dindorf. — Bonn, 1831. — С. 490, як це робить пізніший компілятор Теофан (вид. Чічуров. — С. 52).

[111] Ця інформація збереглася в арабському перекладі як *«малік аç-Çакāліба»*. Див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 129.

[112] Див. текст його «Рісāля» у вид.: Ковалевский Андрей. *Книга Ахмеда ибн-Фадлāна о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* — Харків, 1956. — С. 346, та екскурс А. Зекі Веліді Тоґана. «Anhang über 'Ṣaqāliba» // *Ibn Faḍlān's Reisbericht.* — Leipzig, 1939. — С. 295—331. Серед учасників аббасидської місії до волзьких болгар був такий собі Барс аç-Çаклабī, тобто волзький болгарин на ім'я Барс (це ім'я було поширеним серед тюрків), див. факсиміле у виданні Ковалевського, с. 344.

[113] Вид. Lemerle. — Т. 1. — С. 229—234; стосовно цієї дати див.: т. 2. — С. 161.

[114] Вид. A. Z. V. Togan. *Ibn Faḍlān's Reisebericht.* — С. 296—298.

[115] Артамонов Михаил Иларионович. История хазар. — Л., 1962. — С. 223—224.

[116] Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века.* — Москва—Иерусалим, 1997. — С. 73—74, 168.

[117] Про дату див.: Paul Lemerle. *Les plus ancens récueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slavs dans les Balkans.* — Т. 2. — Paris, 1981. — С. 142—144, 187—189.

[118] Я приймаю Лемерлеве датування, т. 2, с. 91—92.

[119] Див.: Franjo Barišić. *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori.* — Бєлград, 1953.

[110] *Mir II*, вид. Lemerle. — Т. 1 (1979). — С. 175, 214, 229.

[121] Див.: Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica.* — Т. 2. — Berlin, 1958. — С. 127—128.

[122] Див.: George Gajecki, Alexander Baran. *The Cossacks in the Thirty Years*

War. — Т. 1. — Рим, 1969. — С. 111. Також див.: O. Pritsak. Das erste türkisch-ukrainische Bündniss (1648) // *Oriens* 6. — Leiden, 1953. — С. 295.

[123] Оглоблін Олександр. Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 на честь Перекопського бея // *Студії з Криму* / Під ред. Агатангела Кримського. — К., 1930. — С. 37.

[124] O. Pritsak. *Die Bulgarische Fürstenliste.* — Wiesbaden, 1955. — С. 73.

[125] Див. дані в: Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish.* — Oxford, 1972. — С. 385.

[126] Див. анкарське 1941 р. факсимільне видання тюркського словника Бесімом Аталаєм, створеного бл. 1070 р. знаменитим тюркським філологом Магмӯдом ал-Кāшґарī «Divanü lûgat-it-türk». — Ankara, 1941. — С. 38.

[127] «Secret History of the Mongols» // Erich Haenisch. *Wörterbuch zu Mongḥol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi).* — Leipzig, 1939. — С. 42.

[128] Про *Barč (< Warāč/Warāz)* див.: O. Pritsak. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism // HUS 2 (1978). — С. 261—262.

[129] Pritsak. *Bg. Fürstenliste.* — С. 88.

[130] Pritsak. The Proto-bulgarian Military Inventory Inscriptions // *Studia Turco-Hungarica.* — Budapest, 1981. — С. 43—44, 58.

[131] András Róna-Tas. A Volga Bulgarian Inscription from 1304 // *Acta Orientalia*, 30. — Budapest, 1976. — С. 159—161.

[132] Clauson. *Etym. dict.* (див. прим. 125). — С. 539.

[133] Факсимільне видання Аталая (див. прим. 126). — С. 232.

[134] Див. ці дані у кн.: Абаев В. И. *Осетинский язык и фольклор.* — М.—Л., 1949. — С. 179—180; його ж: *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* — Л., 1979. — Т. 3. — С. 11—16. Можна ще додати назву печенізької фортеці Σακα-κάται на Дністрі в «De administrando imperio» (бл. 948 р.) Константина Багрянородного, див.: O. Pritsak. *The Pečenegs.* — Lisse, 1976. — С. 19, прим. 74.

[135] /dār/ походить від -dāra «holder, keeper», див.: Ilya Gershevich. *A Grammar of Manichaean Sogdian.* — Oxford, 1961. — С. 173, § 1135.

[136] Johann August Vullers. *Lexicon Persico-Latinum.* — Т. I (репринт. — Graz, 1962). — С. 779. Також див.: Ferdinand Justi. *Iranisches Namenbuch* (репринт. — Hildesheim, 1963). — С. 491.

[137] Бібліографію див.: Leszek Moszyński. *«Czy Słowianie to rzeczywiście nomen originis?»* // *Z polskich studiów sławistycznych.* Seria V. — Warszawa, 1978. — С. 499—507 (незадовільне есе); Tuomo Pekkanen (L'origine degli Slavi e il loro nome nella letteratura greco-latina // *Quaderni Urbinati.* — N. 11, 1971. — С. 51—64) пропонується слов'янське *слаб-* «слабкий»; Georg Korth («Zur Etymologie des Wortes 'Slavus' (Sklave)» // *Glotta* 48 [Göttingen, 1970]. — С.145— 153), виходячи із значення «раб», звертається до неспроможної як з лінгвістичного, так і соціологічного боку версії походження слова від грецького σκῦλου «Kriegsbeute».

[138] Дані див.: Clauson. *Etym. dict.* — С. 803, 810, та Martti Räsänen. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen.* — Helsinki, 1969. — С. 395—396. Це дієслово походить від іменника (*saq*). Кāшґарі (бл. 1070 р.) пояснює значення етимона *saq* так: «*saq saq*» заклик (*harf*) військової сторожі (*al-ḥāris*) бути напоготові (*al-tayaqquẓ*) для захисту фортеці, замку чи коней від ворога: кажуть *saqsaq* «будь насторожі (*ayqāẓ*)»; отже, кажуть «інтелі-

гентна, обережна людина (*al-fatinu 'l-mutayyaqiz*)» *saq är [är* «чоловік»*]*, Аталаєве факсимільне видання, с. 167—168.

[139] Казансько-татарською *saŭla-u* «Bewahren, Behüten» (Wilhelm Radloff. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.* — Т. 4 [репринт, Hague, 1960]. — Стовп. 252); мовою караїмів Трок — *saqla-w* «die Wache», ibid. стовп. 254, караїмів Луцька *saqlaw* «die Wache» (Aleksander Mardkovicz. *Słownik karaimski* [Луцьк, 1935]. — С. 55); порівн.: *Караимско-русско-польский словарь* / Николай Александрович Баскаков и др. изд. — М., 1974. — С. 461: saqlaw «l. охрана, страж; 2. Хранение». Див. також: чаґатайське *saqlau* «die Kriegsgeisel», Radloff, *Wb.*, стовп. 252. Щодо девербального номінального суфікса -*GU*, який має значення абстракт, інструмент, див.: *Annemarie von Gabain. Alttürkische Grammatik*, 2. Auflage. — Leipzig, 1950. — С. 70—72; Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. — М., 1966. — С. 227—232; Ananiasz Zajączkowski. Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim. — Kraków, 1932. — С. 66—68.

[140] Див. волзько-болгарський надгробний напис від 1307 р.: *belü* «пам'ятник» < **bälgü*; див. також: A. Róna-Tas. *Acta Orientalia* 30 (1976). — С. 159.

[141] Pritsak. *Bulgarische Fürstenliste.* — С. 46, 56—58.

[142] Див.: Pritsak. Tschuwaschische Pluralsuffixe // *Studia Altaica. Festschrift für Nikolaus Poppe.* — Wiesbaden, 1957. — С. 148—149.

[143] Łowmiański. *Początki Polski.* — Т. 2. — С. 303—310.

[144] Див.: Гайдукевич В. А. *Боспорское царство.* — М.—Л., 1949. — С. 448, 462, 469.

[145] Вид. H. Mihăescu, *Mauricius. Arta militară.* — Bucharest, 1970. — С. 262—291. Також див. спеціальний коментар: Bohumila Zásterová. *Les Avares et les Slaves dans la Tactique de Maurice.* — Prague, 1971.

[146] Theophylact. *Historiae*, вид. de Boor/Wirth. — С. 225—226.

[147] *Historiae. — С.* 223. Див. аналіз: Gerard Labuda. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej.* — Т. 1. — Poznań, 1960. — С. 109—122.

[148] Вид. Lemerle. — Т. 1. — С. 175—176.

[149] Вид. Moravcsik (англійський переклад: R. J. H. Jenkins). — С. 56, 68.

[150] *Pauli Historia Langobardorum,* вид. Georg Heinrich Pertz. — Hannover, 1878. — С. 170.

[151] Ivan Dujčev. Le témoignage du Pseudo-Cézaire sur les Slaves // *Slavia Antiqua 4.* — Poznań—Wrocław, 1954. — С. 193—209. Див. також його видання у слов'янському перекладі: Из диалозите на Псевдо-Кесарий // *Естествознанието в средновековна България.* — София, 1954. — С. 322.

[152] «Mediterranean maritime commerce, A. D. 300—1100. Shipping and trade», репринт в A. Lewis, *The Sea and Medieval Civilization.* — London, 1978. — № XII. — С. 3.

[153] Якщо користуватися цим влучним висловом Ф. Ван Доорнінка, див. його «Byzantium, mistress of the sea», «Візантія, королева морів». — С. 330—641 // *A history of seafaring based on underwater archeology,* вид. G. F. Bass. — London, 1972.

[154] Див. : Плетнева С. А. *Хазары.* — М., 1976. — С. 21—22.

[155] Систему воєнних невільників нещодавно аналізував Даніел Пайпс, див.: Daniel Pipes. *Slave soldiers and Islam.* — New Haven, 1981. Мені здається, що він перебільшує зв'язок ісламу з воєнним невільництвом.

[156] Sir G. MacNunn. *Slavery through the ages.* — London, 1938; Charles Verlinden. *Wo, wann und warum gob es einen Grosshandel mit Sklaven während des Mittelalters?* — Köln, 1970; Thomas Wiedemann. *Greek and Roman slavery.* — *Baltimore*, 1981.

[157] David Ayalon. «Preliminary remarks on the Mamlūk military institution in Islam» // V. J. Parry and M. E. Yapp (вид.) *War, technology and society in the Middle East.* — London, 1975. — С. 44—58. У часи османського паксу Каффа (Кефе) у Криму знову стала головним невільницьким ринком.

[158] Арабське слово *ṣaqlab/ṣiqlab* у значенні «раб» було дуже поширене на ісламському Близькому Сході вже у IX ст., див.: O. Pritsak. «An Arabic text on the Trade Route of the Corporation of ar- Rūs in the Second Half of the Ninth Century» // *Folia Orientalia* 12. — Kraków, 1970. — С. 231—254. Це значення слова явно прижилося на ісламському Заході (в Іспанії) не раніше першої половини X ст. Два важливі дослідження містять ранню бібліографію до цього питання: Ch. Verlinden. «L'origine de *Sklavus = Esclave*» // *Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange* 17. — Brusselles, 1943. — С. 97—128; Henry та Renée Kahane. «Notes on the history of sclavus» // *Studi in onore di Ettore Lo Gatto e Giovanni Maver.* — Rome, 1962. — С. 345—360. Див. також: T. Pekkanen and G. Korth, цитовані вище у прим. 137. Див. ще Екскурс V.

[159] Вид. Коковцов Павел Константинович. *Еврейско-хазарская переписка в X веке.* — Л., 1932. — С. 14.

[160] Стаття Лєшека Мошинського, цитована вище у прим. 137, дає нам наочне підтвердження того, що навіть у Польщі, цьому бастіоні слов'янського вченого патріотизму, можливе тверезе трактування проблеми. Він стверджує, що термін *словѣне* ніколи не використовувався для самоідентифікації жодним з «протослов'янських племен».

[161] Див.: Stjepan Antoljak. Unsere «Sklavinien» // *Actes du XIIe Congrés international d'études byzantines. Beograd—Ohrid.* — Бєлград, 1964. — Т. 2. — С. 9—13.

[162] *Historiae*, вид. De Boor/Wirth. — С. 293.

[163] Див. коментарі Ґ. Острогорського у *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije.* — Т. 1. — Бєлград, 1955. — С. 125, 177, 222, 226, 230, 235—236; коментарі Френсіса Дворніка у *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio.* — Т. 2. — London, 1962. — С. 35, 185; S. Antoljak. «Unsere 'Sklavinien'» (див. прим. 161); Imre Boba. *Moravia's History Reconsidered.* The Hague, 1971. — С. 3—5, 14—19.

[164] *De administrando imperio*, вид. Moravcsik. — С. 56.

[165] Miko Barada. Hrvatska diaspore i Avari // *Starohrvatska prosvjeta*, 3 ser. — Zagreb, 1952. — Т. 2. — С. 7—17; Łowmiański. *Początki Polski.* — Т. 2. — С. 394, 398.

[166] Theophanes, вид. Чічуров. — С. 37. Див. також: Ivan Dujčev. «Les sept tribus slaves de la Mésie», передруковано у: Dujčev. *Medioevo Bizantino-Slavo.* — Т. 1. — Rome, 1965. — С. 57—65.

[167] Вид. Lemerle. — Т. 1. — С. 175. Слово ἔθνος подається тут у значенні ἔϑνικός «погані», тоді як протилежна заміна трапляється на с. 228, 1.7: μετά Βουλγάρων καί 'Αβάρων καί λοιπῶν ἔθνικῶν = ἀπό τε τῶν Δρογουβιτῶν.. .Βερζητῶν και λοιπῶν ἐθνῶν. — С. 175, 1.6.

[168] *Армянская география VII века по Р. Х., приписывающаяся Моисею Хоренскому* / Изд. Патканов К. П. — СПб., 1877. — С. 9—10 (вірменський текст).

[169] Див., напр.: Menander Protector (писав бл. 584 р.), вид. Dindorf // *HGM*. — Т. 1. — С. 99 (фрагмент 48); бл. 578 р.

[170] Див.: O. Pritsak. From the Säbirs to the Hungarians // *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh.* — Budapest, 1976. — C. 17—30.

[171] Menander Protector, вид. Dindorf. — С. 48 (фрагмент 18; бл. 568 р.).

[172] Ibid. (фрагмент 4; бл. 558 р.).

[173] Деталі у другій частині цього тому.

[174] Theophilactes Simocattes. *Historiae*, вид. De Boor/Wirth. — С. 260.

[175] Menander Protector. — С. 62—65 (фрагмент 28; бл. 568 р.); Theophilactes Simocattes. — С. 260.

[176] Gregory of Tours. *Historiarum libri X*, вид. Bruno Krusch та Rudolf Buchner. — Berlin, 1961. — С. 224 (кн. 4, розд. 2—3).

[177] Gregory of Tours. *Historiarum.* — С. 232—234 (кн. 4, розд. 29); Menander Protector. — С. 56 (фрагмент 25; бл. 568 р.); Павло Диякон. *Historia langobardorum*, вид. Pertz. — С. 92—93 (кн. 2, розд. 10).

[178] Menander Protector. — С. 57, 58 (фрагмент 25; бл. 568 р.); Павло Диякон. — С. 89 (кн. 2, розд. 7).

[179] Верхньосербське *гобр*, чеське *обр*, словенське *обдр*, словацьке *обор* та з історичним синґулятивним суфіксом (порівн. давньоруське *обьринъ*), старопольське *obrzym* і сучасне перекручення *olbrzym*. Див.: Bohumila Zástěrová. Avaři a Dulebové v svědectvi Povesti Vremennych Let // *Vznik a počátki slavanů* 3. — Praha, 1960. — С. 15—37.

[180] Це слово явно містить **j, karl-j-*, дуже ймовірно, присвійний формант, і тому воно мало значення «[місцевого] Карлового мужа, представника», див.: H. G. Lunt. «OCS 'kralj'?» // *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschižewskij zum 70 Geburtstag.* — München, 1966. — С. 483—489.

[181] Мій список базується на Фасмеровому «Urheimat der Slaven» [1926], передруковано у його *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*, вид. Herbert Brauer. — Т. 1. — Berlin, 1971. — С. 38—42, з деякими додатками та поправками, люб'язно зробленими Г. Г. Лантом (Lunt).

[182] Див. його статтю «Awaren und Slaven», цитовану вище у прим. 4.

[183] Про цю групу див: Julius Bardach. «Smerdowie» // *SSS*. — Т. 5. — С. 312—316.

[184] Див.: P. Lessiak. «Edling-Kasaze» // *Carinthia* I 103 (1913). — С. 81—94; Ljudmil Hauptmann. Politische Umwälzungen unter der Slowenen vom Ende des 6. bis zur Mitte des 9. Jh. // *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 36.* — Відень, 1915. — С. 230—287; його ж. Die Herkunst der Kärntner Edlinge // *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 21. — Stuttgart, 1928. — С. 245—279; Josef Peisker. Die älteren Bezeihnungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung // *Vierteljahrschrift f. Soe. u. Wirtschaftsges.* 3 (1905). — С. 187—360, 465—533; Adolf Stender-Petersen. «La conquète danoise de la Samlande et Vitingi prusiens», передруковано у його *Varangica.* Aarhus, 1953. — С. 43—63; Zygmunt Wojciechowski. La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne de moyen-

âge // *Revue historique de Droit Français et Étranger*, 4 ser. 15. — Paris, 1936. — С. 651—700, 16 (1937). — С. 20—76; його ж. Powstanie szlachectwa w Polsce // *Miesięcznik Heraldyczny* 12 (1936). — С. 97—110.

[185] *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, вид. J. M. Wallace-Hadrill. — London, 1960. — С. 40.

[186] Вид. Д. С. Лихачова (М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 14). Порівн.: Zástěrová. «Avaři a Dulebové», цитовану вище у прим. 179.

[187] Вид. Moravcsik. — Т. 1 (1949), розд. 29—36 (с. 122—165) та коментар Франціса Дворніка: т. 2 (1962). — С. 93—142. Також див.: Relja Novaković. *Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo.* — Бєлград, 1978, та Bogo Grafenauer. Prilog kritici izveštaja Konstantine Porfirogenita o doseljenju Hrvata // *Historiski zbornik 5.* — Загреб, 1952. — С. 1—56.

[188] K. Rauch. Die Kärntner Herzogseinsetzung nach allemanischen Handschriften // *Abhandlungen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift für Adolf Zycha.* — Weimar, 1941. — С. 186—188; Johannis abbatis Victoriensis. *Liber certum historiarum*, вид. Fedor Schmeidler (Hannover). — Т. 1 (1909), кн. 1, розд. 13. — Т. 2 (1910), кн. 6, розд. 6.

[189] *Cosmae Pragemis Chronica Boemorum*, вид. Bertold Bretholz und Wilhelm Weinberger // *MGH*, SS n. s. — Hannover, 1923. — Кн. 1, розд. 4—8.

[190] *Anonima tzw. Galla. Kronika czyli dzieje książąt i wladców polskich*, вид. Karol Maleczyński, *Monumenta Poloniae Historica*, ser. 2. — Т. 2. — Kraków, 1952. — Кн. 1, розд. 2.

[191] Вид. Лихачова. — Т. 1. — С. 11.

Додаток

Вибрана бібліографія сучасних археологічних (та деяких історичних) публікацій про аварів

1. Археологічні джерела

Bakay, Kornél. «Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén [On the Chronology of the Avar Period. The Recent-Avar Period Cemctaries in the Balaton Region]» // *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973). — С. 5—86.

Bóna, Istvan. *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban.* — Budapest, 1973.

Budinský-Krička, Vojtech. «Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni» // *SlAr* 4 (1956). — С. 5—93.

Čilinská, Zlata. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky // *ASCF* 7, 1966.

Id. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce // *ASC* 5, 1973.

Eisner, Jan. *Devinska Nová Ves. Slovanské pohřebiště.* — Bratislava, 1952.

Fettich, Nándor. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc // *Studia Archaeologica* 3. — Budapest, 1965.

Garam, Éva; Kovrig, Ilona L.; Szabó, J. Gy., та Török, Gy. *Avar Finds in the Hungarian National Museum* (Cemetaries of the Avar Period, 567—829, in Hungary. — Т. 1). — Budapest, 1975.

Garam, Éva. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre // *FAH*. — Budapest, 1979.

Kiss, Attila. *Avar Cemeteries in County Baranya* (Cemetaries of the Avar Period, 567—829, in Hungary. — T. 2). — Budapest, 1977.

Kovring, Ilona L. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán // *AH* 40. — 1963.

Kraskovská, L'udmila. Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. — Bratislava // *ASF* 1, 1972.

Lippert, Andreas. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich*, Prähistorische Forschungen 7. — Horn—Відень, 1969.

Salamon, Ágnes та Erdélyi, István. Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe // *Stud. Arch.* 5. — Budapest, 1971.

Sós, Ágnes Cs. «Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány» // *Folia Archaeologica* 10. — Budapest, 1958. — C. 105—124.

Točik, Anton. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare // *ASC* 1, 1968.

Id., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo // *ASC* 2, 1968.

Tóth, Elvira H. «Preliminary Account of the Avar Princely Find at Kunbabony» // *Cumania 1. Archeologia.* — Kecskemét, 1972. — C.143—168.

2. Аварські студії у «країнах-наступницях»

Австрія

Daim, Falko. *Die Awaren in Niederösterreich.* — St.-Pölten—Відень, 1977.

Kollautz, Arnulf. «Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die frankische und byzantinische Mission» // *Carinthia.* I, 156. — Klagenfurt, 1966. — C. 232—292.

Mitschka-Märheim, Herbert. «Die Zeit der Awaren und Slawen» // *Landeskunde des Burgenlandes.* — Відень, 1951. — C. 235—244.

Чехія

Preidel, Herbert. «Die Awarischen Bodenfunde aus Böhmen und ihre Bedeutung» // *IPEK* 18. — Berlin, 1949—1956. — C. 7—17.

Болгарія

Цанкова, Геновева. Населението на Източната римска империя и варварите през епохата на варварските нашествия // *Исторически Преглед.* — № 8. — София, 1951/1952. — С. 143—165.

Erdélyi, István. «Das Altungartum und die Bulgaren in Osteuropa» // *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth—XIth centuries).* — Budapest, 1981. — C. 137—151.

Fehér, Géza. Аваро-византийские сношения и основание болгарской державы // *AA* (1955). — С. 55—59.

Възгарова, Живка. *Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век.* — София, 1965.

Id. *Славяни и прабългарите по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България.* — София, 1976.

Греція

Pallas, D. I. Τά ἀρχαιολογικὰ τεκμηρία τῆς καυόδον τῶυ βαρβάρων εἰς τὴν 'Ἑλλάδα // *Hellēniká.* — 14. — Athens, 1955. — C. 87—105.

Zeiss, H. «Avarenfunde in Korinth?» // *Serta Hoffilleriana.* — Zagreb, 1940. — C. 95—99.

Угорщина

Bona, István. «Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945—1969)» // *AA* 23 (1971). — C. 283—334.

Csallány, Dezső. «Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn» // *Stud Zv* 16 (1968). — C. 59—70.

Kovrig, Ilona. «Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars» // *AA G* (1955). — C. 163—192.

Id. «Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez» // *Arch Ért* 85 (1958). — C. 66—74.

Sós, Ágnes Cs. «Zur Problematik der Awarenzeit in der neueren ungarischen archäologischen Forschung» // *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie.* — Berlin, 1970. — T. 2, (Східний) Berlin 1973. — C. 85—102.

Szőke, Béla Miklós. «Zur Awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Kőrös-Gebietes in Südost-Ungarn)» // *AA* 32 (1980). — C. 181—203.

Tomka, Péter. «Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise» // *Acta Orientalia.* — 24. — Budapest, 1971. — C. 217—252.

(Давня) Моравія

Poulík, Josef. «Kultura moravských slovanů a Avaři» // *Slavia Antiqua* 1. — Poznań, 1948. — C. 325—348.

Szőke, Béla. «Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit» // *Studia Slavica.* — 6. — Budapest, 1961. — C. 75—112.

Польща

Jamka, Roman. «Zagadnienie początków Krakowa» // *Prace Archeologiczne* 4. — Kraków, 1962. — C. 133—155.

Rajewski, Z. A. «Zabytki awarskie z Biskupina w pow. Żnińskim» // *WA* 16 (1948). — C. 341—347.

Id. «Problem Awarów na północ od łuku karpacko-sudeckiego» // *WA* 39 (1975). — C. 481—485.

Szydłowski, Jerzy. «Zabytki awarskie ze Śląska» // *Z przeszłości Śląska.* — Wrocław, 1960. — C. 43—44.

Id. «Awarowie a początki państwa polskiego» // *Z Otchłani Wieków* 26. — Wrocław, 1960. — C. 11—14.

Szymański, Wojciech. «Uwagi w kwestii zabytków awarskich znalezionych na terenie Polski» // *Archeologia Polski* 7. — Warszawa, 1962. — C. 283—314.

Id. «Rzecz o Awarach» // Z *Otchłani Wieków* 29 (1963). — С. 36—45.

Румунія

Horedt, Kurt. «Avarii în Transilvania» // *Studii şi Cercetări de Istorie Veche.* — 7. — Bucharest, 1956. — С. 393—406.

Id. «Das Awarenproblem in Rumänien» // *ŠtudZv.* — 16 (1968). — С. 103—120.

Словаччина

Baranová, Magdalena. «Beitrag zu einigen Besonderheiten auf den slawisch-awarischen Gräberfeldern in der Slowakei» // *Archeologické Rozhledy* 19:2. — Прага, 1967. — С. 186—193.

Bialeková, Darina. «Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken» // *Sl Ar* 16 (1968). — С. 205—227.

Id. «Zur Frage der gelben Keramik aus der Zeit des zweiten awarischen Kaganates im Karpatenbecken» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — С. 21—33.

Čilinská, Zlata. «W kwestii pobytu Awarów w Karpatach Słowackich» // *Acta Archaeologica Carpatica* 4. — Kraków, 1963. — С. 159—175.

Klanica, Zdeněk. «Vorgrossmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beziehungen zum Karpatenbecken» // *Stud Zv.* — 16 (1968). — С. 121—134.

Україна

Сміленко, Алла. Пам'ятки типу Мала Перещепина // *Археологія Української РСР* / Ред. В. Довженок. — К., 1975. — Т. 3. — С. 159—161.

Її ж. *Слов'яни та їхні сусіди у степовому Подніпров'ї (IX—XIII ст.).* — К., 1975.

Югославія

Kollautz, Arnulf. «Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien» // *Carinthia.* — I 155. — Klagenfurt, 1965. — С. 619—645.

Kovačević, Jovan. «Avari i zlato» // *Starinar.* — 13/14. — Belgrad, 1963. — С. 125—135.

Vinski, Zdenko. «O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata» // *Opuscula Archaeologica.* — 3. — Zagreb, 1958. — С. 13—67.

Id. *Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie. Recherches et résultats.* — Бєлград, 1971.

3. Загальноісторичні проблеми

Alföldi, Andreas. «Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde» // *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 9. — Helsinki, 1934. — С. 297—307.

Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // *Советская археология.* — 1971:2. — С. 110—123.

Його ж: Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель // *Советская археология.* — 1973:4. — С. 81—98.

Bartucz, L. «Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez // *Acta Anthropologica* 1 : 1—2. — Szeged, 1950. — C. 1—24.

Bóna, István. *The dawn of the Dark Ages. The Gepids and Lombards in the Carpathian Basin.* — Budapest, 1976.

Id. «Über einen archäologischen Beweis des lombardisch-slawisch-awarischen Zusammenlebens» // *Stud Zv.* — 16 (1968). — C. 35—45.

Id. «Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár» // *AA* 32 (1980). — C. 31—45.

Csallány, Dezső. «A X.sz-i avar továbbélés problémája // *Szabolcs-Szatmári Szemle* (1956). — C. 34—48.

Id. «Az avar törzszervezet» // *Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 8/9 (1965/1966). — Budapest, 1967. — C. 34—54.

Čilinská, Zlata. «Bestattungsritus im VI.-VIII. Jahrhundert in der Südslowakei» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — C. 47—58.

Id. «Zur Frage des zweiten awarischen Kaganats» // *Sl Ar.* — 20:1 (1972). — C. 317—452.

Dekan, Ján. «Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts» // *Sl Ar.* — 20:1 (1972). — C. 317—452.

Eisner, Jan. «Pour dater la civilization 'avare'» // *Byzantinoslavica* 5. — Прага, 1947—1948. — C. 45—54.

Erdélyi, István. «Forschungen aufAwarzeitlichen Siedlungen» // *1er Congrés International d'Archéologie Slave [Warsaw, 1965].* — Wrocław, 1970. — C. 163—171.

Id. Avar művészet. — Budapest, 1966.

Він же: Исчезнувшие народы. Авары // *Природа.* — М., 1982. — № 11. — C. 50—58.

Fettich, Nándor. «Symbolischer Gürtel aus der Awarenzeit (Fund von Bilisics)» // *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* — Szeged, 1963. — C. 61—89.

Garam Éva. «Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sirok régészeti és történeti kérdéseihez // *Folia Archaeologica.* — 27. — Budapest, 1976. — C. 129—147.

Gerevich, László, вид., *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe—X[e] sc.* — Budapest, 1972. [У співавт. D. Bialeková, I. Bóna, M. Comşa, Z. Čilanská, I. Erdélyi, N. Fettich, Gy. László, S. Nagy, Gy. Rosner, S. SzádeczkyKardoss, Z. Szekély, E. Simonova, P. Tomka, Gy. Török та інші].

Justová, Jarmila. «Poznámky k západni hranici Avarie» // *Časopis Národního Musea.* — 134. — Прага, 1965. — C. 155—162.

Kollautz, Arnulf. «Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und die Kriegszüge gegen die Byzantiner» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — C. 135—164.

László, Gyula. *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars.* — Budapest, 1955.

Id. *Steppenvölker und germanische Kunst der Völkerwanderungszeit.* — Відень, 1971.

Id. (разом із Heinrich Beck), «Awaren» // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde.* — Berlin, 1973. — 2-ге вид. — T. 1. — C. 527—534.

Lipták, P. «Awaren und Magyaren im Donau-Theiss-Zwischenstromgebiet (Zur Anthropologie des VII.-VIII. Jahrhunderts)» // *AA* 8 (1957). — C. 199—268.

Nagy, T. «Studia Avarica. I. Sur l'itineraire de la conquête avare» // *Arch Ért.* — 7—9 (1946—1948). — C. 202—207.

Stein Frauke. «Awarisch-Merowingische Beziehungen. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der awarenzeitlichen Funde» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — С. 233—244.

Szádeczky-Kardoss, Samuel. «Kuvrát fiának, Kubernek a története és az avarkori régészeti leletanyag» // *Antik Tanulmányok.* — 15. — Budapest, 1968. — С. 84—87.

Id. «Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre» // *Researches in Altaic Languages*, вид. Louis Ligeti. — Budapest, 1975. — С. 267—274.

Szatmári, S. B. «Das spätawarische Fundmaterial der Randgebiete» // *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* — 2. — Szeged, 1969. — С. 163—174.

Tóth, Elvira H. «Frühawarenzeitlicher Fund in Kecskemét, Sallaistrasse» // *AA.* — 32, 1980. — С. 117—152.

Tóth, Tibor. «Észak-Dunántúl avarkori népességének embertani problémái // *Arrabona.* — 9. — Györ, 1967. — С. 55—65.

Він же: Об удельном весе монголоидных элементов в населении аварского каганата // Тот Т. А. та Фирштейн Б. В. *Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы.* — Л., 1970. — С. 5—68.

Trbuhović, Leposava. «Prilog proučavanju stranih etničkih elemenata u avarskim nekropolama» // *Starinar.* — 30. — Belgrad, 1979. — С. 123—129.

Wenger, Sándor. «Déldunatúl avarkori népességének embertani problemai // *Anthropologica Hungarica.* — 13. — Budapest, 1974. — С. 5—86.

Werner, Joachim. «Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — С. 279—286.

Young, Bailey K. «Funeral Archeology and Avar Culture: Old excavations Yield Serial Data» // *Journal of Field Archeology.* — 6. — Boston, 1978. — С. 471—477.

4. Авари та слов'яни

Avenarius, Alexander. «Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der unteren Donau in 6.—7. Jahrhundert» // *Studia. Historica Slovaca.* — 7. — Bratislava, 1974. — С. 11—37.

Dekan, Ján. «Zur archäologischen Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen» // *Štud Zv.* — 16 (1968). — С. 71—95.

Id. «Vývoj a stav archeologických výskumov doby predveľko-moravskej» // *Sl Ar.* — 19 (1971). — С. 559—580.

Dekan, J. та Poulík, Josef. *Vel'ka Morava. Doba a umenie.* — Bratislava, 1976.

Fritze, Wolfgang H. «Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter» // *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau.* — Berlin, 1982. — С. 47—99, 434—436.

Hensel, Witold. «Devínska Nová-Ves Kultur oder awarisch-slawische, bezw. slawisch-awarische Kultur?» // *Sl Ar.* — 18 (1970). — С. 65—67.

Poulík, Josef. *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských.* — Прага, 1975.

Sós, Ágnes. «Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens» // *Stud Zv.* — 16 (1968). — С. 221—231.

Zástěrová, Bohumila. «Beitrag zur Diskussion über den Charakter der Beziehungen zwischen Slawen und Awaren» // *Actes du XII*[e] *Congrès International d'études Byzantines.* — Т. 2. — Belgrad, 1964. — С. 241—247.

Екскурс II. Коли і як галльські рутени вступили на арену світової торгівлі?

[1] Див. деталі в Екскурсі V у цьому томі.

[2] Про хазарське правління у Києві див.: Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века* (перевод с англ.). — Москва—Иерусалим, 1997. — С. 66—98.

[3] Див. *Походження Русі*. — Т. І. — С. 37—64.

[4] Про деталі див. Екскурс IV у цьому ж томі.

[5] P. Belperron. *La Croisade contre Albigeois et l'union de Languedoc à la Union France*. — 1947.

[6] J. S. P. Tatlock. *The Legendary History of Britain: Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae*. — University of California Press, 1950.

[7] *Brut y Brenhinedd. Cotton Cleopatra version*, ed. John Jay Perry. — Cambridge, Ma., 1937, див. Index. — C. 240; Rutenia, Rwyten, Rwiten, Rwytwn, Rwytten, Rytein, Rvtein, Rodwm; Port of Rutenia, Potth Rwytun, P. Rwytvn, Rutupi Portus.

Див. також: Bryt y Brenhinedd, Llanstephan Ms 1. version, вид. Brynley F. Roberts. — Dublin, 1971 (Medieval and Modern Welsh. Series Nr. 57). — C. 953. (in the edition. — C. 30).

[8] Brut, вид. Perry. — C. 38; Brut, вид. Roberts. — C. 88 (c. 15). Roberts ідентифікує Porth Rwytvn, себто Portt Rutenia, із Rutupi Portus, Richborough (c. 118). Цю ідентифікацію також прийняв Tatlock, c. 35, який тільки ідентифікує Port Hamont і його попередні версії як Southampton (c. 48—49). — Univ. of California. — Berkeley and Los Angeles, 1950. — C. 94—96. Англійський переклад «Історії» Джефрі Монмаутського зробив Lewis Thorpe. — Baltimore, 1966. — C. 227—228, 248, 255, 257. У дужках подано книги та розділи в англійському перекладі.

[9] *Adam von Bremen. Hamburgische Kirchengeschichte*, 3. Auflage, вид. Bernhard Schmeidler. — Hannover u. Leipzig, 1917, repr. 1977. — C. 81. Видавець ідентифікує цю назву із Richborough (c. 315).

[10] Див. ґрунтовну працю про це: C. Jullian. *Histoire de la Gaul*. — 8 т. — Paris, 1908—1926.

[11] Robert Latouche. *Caesar to Charlemagne*. The beginnings of France, tr. J. Nickolson. — London, 1968. — C. 33. Про поклади срібла в Рутенії див.: Latouche, названа праця. — C. 26.

[12] Див.: P. Barrière. À propos des voies antiques des Cadurques: organization et circulation // *Rèvue des études anciènnes*. — T. 54. — Bordeaux, 1957. — C. 102—108.

[13] Про *flamines* див.: Werner Eigenhut. «Flamines» // *Der kleine Pauly. Lexikon des Antike* / вид. Konrat Ziegler та ін. — München, 1979. — Т. 2, стовп. 560— 562.

[14] Corpus Inscriptionum Latinarum. — T. XIV. — № 4142. — C. 484. — Berlin, 1887. Відносно дати див. № 459.

[15] Див. про *terra sigillata*: Howard Comfort. «Terra sigillata». Pauly's Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Supplement Band VII. — Stuttgart, 1940. — Стовп. 1295—1352.

[16] Про переміщення виробництва *terra sigillata* у перші десятиліття християнської ери з Ареццо у Ґаллію, насамперед у Ла-Мует, що в околиці

Луґдунума/Ліона — адміністративної столиці та економічного центру Римської Ґаллії, див.: F. Widemann, M. Picon, F. Asaro, H. V. Michel, J. Perlman. «A Lyons Grand of the Pottery — making firm of Ateius of Arezzo» // *Archeometry.* — T. 17. — Част. 1. — Oxford, 1975. — C. 45—59. Пізніше за правління Клавдія І Нерона (41—68) воно було переведено у Ла Ґрофсенк біля Родеза (Сеґодунум).

[17] Alexandre Albenque. *Les Rutenes.* — Rodez, 1948. — C. 302 (pl. IX, fig. 2)

[18] Frédéric Hermet. *La Graufesenque (Condatomago)*, I—II. — Paris, 1934. Див. також: August Oxé. La Graufesenque // *Bonner Jahrbücher.* — T. 140/141. — Pt. 2. — Darmstadt, 1936. — C. 325—394.

[19] Robert Marichal. «Quelques graffites inédites de la Graufesenque (Aveyron)» // *Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendues.* — 1971, janvier-mars, Paris. — C. 188—212.

[20] Robert Marichal. *Les graffites de la Graufesenque. XLVIIe supplément a Gallia.* — Paris, 1988. — 286 c. Див. також: Joseph Déchelette. «La Fabrique de la Graufesenque» // *Revue des études anciennes.* — T. 5. — No. 1. — Bordeaux, 1903. — C. 37, 78, та Paul-Marie Duval. «Composition et nature de la Graufesenque» // *Études Celtiques.* — T. VII. — Fas. 2. — Paris, 1956. — C. 251—268.

[21] Marichal. Op. cit. — C. 182, див. прим. 20, XXIV.74.

[22] Ibid. — C. 114,1.1, прим. 20. Canastri, panias, uinari, catili, paraxidi, acitabli — це назви гончарних виробів (вази, тарілки, кухлі, кубки тощо), див.: Marichal. Op. cit. — C. 80—93.

[23] Див.: Joseph Vendryes. «Les Inscriptions Gauloises de Banassac—La Graufesenque» // *Académie des Inscriptions et Belles Lettres // Comptes rendues.* — 1956, avril—juin, Paris. — C. 169 —187 (особливо с. 180—181).

[24] Передруковано у Henri Enjalbert (вид.). *Histoire du Rouergue.* — Toulouse, 1979. — C. 53. Див. також тут с. 821.

[25] Для зрозуміння особливостей конструкції та технології обпалення див.: Philip Mayes. «The Firing of a Pottery of a Roman-British Type at Boston, Lincolnshire // *Archeometry.* — T. 4. — Oxford, 1961. — C. 4—18; P. Mayes. «The Firing of a Second Pottery Kiln of Romano-British Type at Boston, Lincolnshire» // *Archeometry.* — T. 5. — Oxford, 1962. — C. 80—85.

[26] V. Atkinson. «A Hoard of Samian Ware from Pompeii» // *Journal of Roman Studies.* — T. 4. — London, 1914. — C. 27—64, а також ілюстрації II—XVI; Frédéric Hermet. *La Graufesenque.* — T. I. — Paris, 1934. — C. 239—241.

[27] R. Marichal. «Nouvelles fouilles et nouveaux graffites de La Graufesenque» // *Académie des inscriptions et Belles Lettres.* — Paris, 1981. — C. 244—273. Див. також: Felix Oswald. *Index of Potter's Stamps on Terra Sigillata.* — Margidunum, 1931.

[28] Ці дані запозичено в Joshua Whatmough. *The Dialects of Ancient Gaul: Prolegomena and Records of the Dialects.* — Cambridge, Mass., 1970. — XIX, 85. — 1376 c., особливо с. 320—339.

[29] Див. мою кн.: *Походження Русі.* — T. I. — C. 37—64.

[30] Див. про цей рух: Marcel Lutz. «La Céramique sigillae en Gaule» // *Dossiers de la Archéologie.* — Paris, 1974. — No. 6. — C. 20—42 з картою на с. 22; спеціальне видання: «Céramique en Gaule Romaine» // *Dossiers de la Archéologie.* — 1975. — No. 9, насамперед такі статті: Alain Vernhet та Louis

Balsan. «La Graufesenque» (с. 35—50); Hugues Vertet. «Lezoux et des ateliers du Centre da la Gaule» (с. 35—50); Marcel Lutz. «La puissance attractive de l'Est» (с. 51—58); Michel Labrousse. «Céramiques et potiers de Montans» (с. 59—70). Також див.: Белова Н. Н. К истории гончарного ремесла Римской Галлии I—III веков (Обзор керамических центров) // *Античная древность.* — Т. 5. — Свердловск, 1966. — С. 3—21.

[31] J.Whatmough. Op. cit. (прим. 28). — С. 323, прим. 28; R. Marichal. Прим. 20. — № 54, 174, прим. 20.

[32] J. Whatmough. Op. cit. (прим. 28). — С. 346.

[33] Ibid. (прим. 28). — С. 338.

[34] Ibid. (прим. 28). — С. 973.

[35] Stéphane Lebecq. *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge.* — 2 т. — Lille, 1983.

[36] Див.: Michel Rouche. *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes. 418—781.* — Paris, 1979. — С. 300—310, карта на с. 303.

[37] Jean Lafourie. «Triens mérovingien de Rodez trouvé à Maurage» // *Circle d'ètudes numismatiques: Bulletin.* — Т. 5. — No. 1. — Paris, 1968. — С. 1—5, карта на с. 4.

[38] Henri Pirenne. *Mohammed and Charlemagne.* — London, 1939. Книжка Піренна спричинила велику дискусію і спонукала чимало критичних публікацій, з яких я назву збірку археологічних студій: Richard Hodges та David Whitehouse. *Mohammed, Charlemagne and the Origine of Europe: Archeology and the Pirenne Thesis.* — Ithaka. — New York, 1983.

[39] Див. Екскурс V у цьому томі.

Екскурс III. Схід зустрічає Захід

[1] Cyril Mango. «Eudocia Ingerina, the Normans, and the Macedonian Dynasty» // *Zbornik Radova Vizantološkogo Instituta.* — Т. 14/15 (Belgrad, 1973). — С. 17—27 (=idem. *Byzantium and its Image* [London: Variorum reprints, 1984], no. XV).

[2] Mango. «Eudocia». — С. 18, 26—27.

[3] *Two of the Saxon Chronicles Parallel*, вид. Charles Plummer and John Earle. — Т. 1 (Oxford, 1892; репр. 1952). — С. 54 (the Parker MS: = Denisc); С. 55 (the Laud MS: = *Norðmen*). Див.: Peter H. Sawyer. *The Age of the Vikings.* 2-ге вид. (London, 1971). — С. 14—18.

[4] Це те значення, в якому я його вживаю у «The Slavs and the Avars» // *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.* — Т. 30 (Spoleto, 1983). — С. 380—383, 389—394 = Екскурс I.

[5] *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*, вид. M. J. de Goeje (Leiden, 1889). — С. 153— 155.

[6] *Wa'r-Rūs umam kathīrah dhat 'anwā ʻ šattà; fa-min-hum jins yuqālu la-hum al-Lwdh'ānh, wa-hum ul-aktharūna yukhtalifūna bi-t-tijārah 'ilà bilād al-Andalus wa-Rūmiyyah wa-'l-Qustantīniyyah wa-'l-Khazar: Les prairies d'or*, вид. Charles Pellat. — Т. 1 (Beirut, 1966). — С. 218. Слово *al-Lwrdhānh* є неправильно написаним *al-Kwdh'ānh *al-Lwdhm'nh*, як і *al-Kwdhk'nh* (порівн. варіант прочитання *al-Lwdhgh'nh* у Масʻудієвій *Kitāb at-tanbīh*, вид. M. J. de Goeje [Leiden, 1894]. — С. 141).

[7] За ал-Я'кўбі (пом. 897 р.) [морські] *ал-Маджўс* [про цей термін див. нижче], звані *ар-Рўс*, напали 844 р. на тодішнє арабське місто Севілью річковим шляхом (по Ґуадалквівіру): al-Ya'qūbī, *Kitāb al-buldān*, вид. M. J. de Goeje (Leiden, 1892). — С. 354.

[8] Про роль *nomen/ἐπωνυμία* в етногенезі див.: Harald von Petrikovits. «Fragen der Ethnogenese aus der Sicht der römischen Archäologie» // *Studien zur Ethnogenese* [т. 1] (Opladen, 1985). — С. 101, 122.

[9] Про термін *colluvies*, особливо *colluvies gentium*, див.: Wilhelm E. Mülmann у збірці *Studien zur Ethnogenese* 1 (1985). — С. 23 та H. von Petrikovits у вищезгаданій праці, с. 116—118.

[10] Див. Екскурс IV у цьому томі.

[11] Повну документацію наведено в Екскурсі IV даного тому.

[12] *Two of the Saxon Chronicles Parallel*, вид. Charles Plummer та John Earle. — Т. 2. — 3-тє вид. (Oxford, 1965). — С. 129.

[13] «The Origin of the Name Rūs/Rus'» // *Passé Turco-Tatar Présent soviétique (Études offertes à Alexandre Bennigsen).* — Paris, 1986; *Походження Русі.* — Т. І. — С. 37—64.

[14] Pritsak. «The Origin of the Name *Rūs/Rus'*». — С. 45—65.

[15] Georges Duby. *The Early Growth of the European Economy* (Ithaca, N.Y., 1974). — С.101.

[16] Див. прим. 10.

[17] Див. прим. 9.

[18] Фортифіковані емпорії називалися *burgh* (нім.), *град-* (слов'ян.) та *vár* (іран.> угорськ); див.: Lajos *Ligeti. A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* [Budapest, 1986]. — С. 170—171.

Різниця між вікінґами та варягами полягала у тому, що перших так називали за неукріпленими торжищами, тоді як другі були найманцями, що охороняли твердині. Найманці з Півночі називалися у Візантії Βάραγγοι «варягами»; див., наприклад: Benedikt S. Benedikz. *The Varangians of Byzantium* (Cambridge, 1978).

[19] ПВЛ. — Т. 1. — С. 33. Але див. А. Карпозило. Рос-Дромиты и проблема похода Олега против Константинополя // *Византийский временник.* — 1988. — № 49. — С. 112—118.

[20] Див.: Михаил И. Артамонов. *История хазар.* — Л., 1962. — С. 233—261; J. M. Hussey, вид. *The Byzantine Empire* (=The Cambridge Medieval History. — Т. 4). — Pt. 1 (Cambridge, 1966). — С. 61—104.

[21] Однією з типових рис гунно-болгарської (> чуваської) мови був перехід **-gd->-r-*.

[22] Про Боспорське царство див.: В. Гайдукевич. *Боспорское царство.* — М.—Л., 1949.

[23] Hans-Georg Beck. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München, 1959). — С. 176.

[24] Jadran Ferluga. *Byzantium on the Balkans* (Amsterdam, 1976). — С. 65—66.

[25] Див.: Alexander A. Vasiliev. *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936). — С. 108—109.

[26] Ferluga. *Byzantium.* — С. 40—44.

[27] Hans-Georg Beck. *Kirche.* — С. 168—169.

[28] Михаил И. Артамонов. *История хазар.* — С. 255—257.

[29] «Die Krimgothen» // Ernst Schwarz. *Germanische Stammeskunde* (Heidelberg, 1956). — С. 98—99.

[30] J. van der Gheyn. *Auger Busbecq el les Goths orientaux* (Брюггер, 1888).

[31] Э. И. Соломоник, О. И. Домбровский. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 11—44; Е. В. Веймарн, И. Т. Лобода, И. С. Пиоро, М. Я. Чореф. *Археологические исследования столицы княжества Феодоро // Феодальная Таврика.* — К., 1974. — С. 123—139.

[32] Див.: Carl de Boor. «Nachträge zu den Notitiae Episcopatuum» // *Zeitschrift für Kirchen-Geschichte* 12 (1890). — С. 531—533.

[33] Omeljan Pritsak. «The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism» // *Harvard Ukrainian Studies 2.* — No. 3 (September 1978). — С. 261—281.

[34] Ibid. — С. 264—265.

[35] Ihor Ševčenko. «Hagiography of the Iconoclast Period» // *Iconoclasm: Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies* (Birmingham, 1975). — С. 113—131 (= *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*) [London: Variorum reprints, 1982], № V. [с. 1—42], особливо див. с. 30, прим. 14).

[36] Я користуюся виданням Василя Ґ. Василевського з його зібрання творів: Труды. — Петроград, 1915. — Т. 3; репринт: Вадуц, 1968. — С. III—CXLI, 1—71. Див.: W. Treadgold. «Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus'» // *HUS.* — Т. 12/13, 1988/1989. — С. 132—144.

[37] Васильевский В. *Труды.* — Т. 3. — С. 64; див. також інші чудеса на с. 65—71.

[38] Ibid. — С. 64.

[39] Ibid. — С. CXXVIII—CXLI.

[40] Ibid. — С. 64—65. Порівн.: Vasiliev, *The Goths.* — С. 111, прим. 5.

[41] Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 12—17.

[42] Васильевский В. Житие Иоанна Готского // *Труды.* — СПб., 1909. — Т. 2. — С. 351—427. Порівн.: Vasiliev. *The Goths.* — С. 89—96; Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 4.

[43] Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 4.

[44] Наявний матеріал було зібрано Васильєвським у його *Трудах.* — Т. 3. — С. CXLII—CCLXXXIII, 72—98.

[45] Фридрих Вестберг. О житии Св. Стефана Сурожского // *Византийский временник.* — 1908. — Т. 14. — С. 226—236.

[46] В. Васильевский. Труды. — Т. 3. — С. CCLXVI—CCLXIX.

[47] Ibid. — С. CXCV—CXCVI, CCLXII.

[48] Ibid. — С. CCLXVI—CCLXVII, CCLXX, CCLXXII, CCXC, CCXCIV; текст с. 94, 96.

[49] Ibid. — С. 95; див. також с. CCXXIX, CCLXVII.

[50] Ibid. — С. CCLXIX—CCLXXXVI; Фридрих Вестберг. О житии Св. Стефана Сурожского // *Византийский временник.* — 1908. — Т. 14. — С. 226—236.

[51] В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. CCXLI—CCLVIII.

[52] Ibid. — С. CCXXXIV. Див.: Catherine Ignatiev. *Žitie Petra des Metropoliten Kiprian. Eine Untersuchung zu Form und Stil russischer Heiligenleben* (Wiesbaden, 1976) (=Abhandlungen zur Slavistik, 22).

[53] В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. CCLIX, CCLXXXVI.

[54] Фридрих Вестберг. О житии Св. Стефана Сурожского // *Византийский временник.* — 1908. — Т. 14. — С. 227—232.

[55] Стаття В. Л. Комаровича // *История русской литературы* / Под ред. А. С. Орлова и др. — М.—Л., 1946. — Т. 2. — С. 257—264.

[56] Про Пахомія Логофета див. працю Дмитра Чижевського *Pachomij Logofet: Werke in Auswahl* (Slavische Propyläen. — T. 1) (München, 1963); ця робота складається з вступного бібліографічного есе редактора (с. 5—12) та передрукованих уривків з вид.: В. Яблонский. *Пахомий Серб и его агиографические писания.* — СПб., 1908 та Г. М. Прохоров. Пахомий Серб // *Словарь книжников и книжности Древней Руси* / Под ред. Д. С. Лихачева. — Л., 1989. — Изд. 2-е. — Т. 2. — С. 167—177.

[57] Čyzevs'kyj. *Pachomij.* — С. 6—9.

[58] Стаття В. Л. Комаровича // *История русской литературы.* — С. 262—264.

[59] В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. CCLX—CCLXI.

[60] Ibid. — С. 95.

[61] Ibid. — С. CCLX.

[62] Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 2.

[63] Ibid. — С. 29, прим. 8.

[64] В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. 91.

[65] Фридрих Вестберг. О житии Св. Стефана Сурожского // *Византийский временник.* — 1908. — Т. 14. — С. 230.

[66] В. Васильевский. *Труды.* —Т. 3. — С. 76 (грецький текст) = с. 93 (слов'янський текст).

[67] Ibid. — С. 93.

[68] Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 29, прим. 8.

[69] Фридрих Вестберг. О житии Св. Стефана Сурожского // *Византийский временник.* — 1908. — Т. 14. — С. 231.

[70] Ibid.; він, однак, помилково вважав, що у Керчі перебував хазарський віце-каган, васал великого кагана, який сидів в Ітилі.

[71] Ševčenko. *«Hagiography».* — С. 29, прим. 8.

[72] Topkapi Sarayi Müzesi, III. Ahmet Kütüphanesi 2956 (копія з р. 1468); т. 2, fol. 24Ir, 1.13 (репродукцію див.: Peter B. Golden. *Khazar Studies.* — T. 2 [Budapest, 1980]. — С. 40).

[73] Golden. *Khazar Studies*, 1. — С. 156—157.

[74] Див.: Gerhard Doerfer. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* — T. 2 (Wiesbaden, 1965), no. 817. — С. 366—377; Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972). — С. 313.

[75] Не існувало єдиного способу передачі власних грецьких назв арабською мовою. У *Kitāб ал-Фігріст* (найдавнішій арабській бібліографії) ан-Надīм (988 р.) пише абияк: *ty'drws* (вид. Gustav Flügel. — T. 1 [Leipzig, 1871]). — С. 242, 1, 17; С. 303, 1. 16; *thywdwrs* (ibid., с. 269, 1. 5). У своєму *Ta'rīkh* християнський патріарх з Антіохії Яг'я б. Са'їд аль-Антākі (пом. бл. 1066 р.) також подає різні варіанти: *th'wdhrs; th'wdwrs'* та *thdwrs*; див. вид.: I. Kračkovs'kij та A. Vasil'iev (Paris, 1932). — С. 375.

[76] І в мовах казанських татар, башкирів та казахів арабський звук *« ʿайн»* також звичайно передається через -γ-.

[77] Див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. 1. — С. 127—129.

[78] Див.: Василий Г. Егоров. *Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении.* — Чебоксары, 1954. — Ч. 1. — С. 116—117.

[79] Цікаво, що *Codex Cumanicus* з XIII—XIV ст. також має варіант sahat ‘hora’. Kaare Grønbech. *Komanisches Wörterbuch* (Copenhagen, 1942). — С. 210.

[80] Цікаво зауважити, що молдавські документи XV—XVII ст. передають це грецьке ім’я як *Toader, Tador, Toder* тощо. Див., наприклад: *Documenta Romaniae Historica. A. Moldava.* — T. 1 (Bucharest, 1975).

[81] В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. 95.

[82] Οἱ γάρ ἐν τοῖς κλίμασι τῆς κατὰ Χερσῶνα καί Βόσπορον παροικίας επίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι. «Vita S. Theodori Studitae», вид. J. P. Migne // *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina.* — T. 99. — Стовп. 253.

[83] Алексей А. Шахматов. *Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв.* — М.—Л., 1938. — С. 134—136.

[84] Див.: Omeljan Pritsak. *«The Povĕst' vremennyx lĕt* and the Question of Truth»// *History and Heroic Tale. Proceedings of the Eighth International Symposium. Centre for the Study of Vernacular Literature in the Middle Ages* (Odense, 1983). — С. 136—137.

[85] *ПВЛ.* — М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 17.

[86] Ibid.

[87] *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума* / Ред. Александр Востоков. — СПб., 1842. — С. 351.

[88] *Обзор хронографов русской редакции* / Изд. Андрей Попов. — М., 1866. — Ч. 1. — С. 234. Див. також: Ф. Гиляров. *Предания русской Начальной летописи.* — М., 1878. — С. 102.

[89] Старонордична форма, яку наведено вище, знаходиться у множині (імен. *vellir*; род. *valla*). Форма називного відмінка однини є *vǫllr* з основним значенням «поле».

[90] Дунайсько-болгарська слов’янська форма *боляр-* використана для Бравалінових *comitatus*; В. Васильевский. *Труды.* — Т. 3. — С. 95.

[91] Основна література про Брáвеллірську битву така: Axel Olrik. «Bråvallakvadets kæmperække» // *Arkiv för nordisk filologi* 10 (н. с. т. 6) (1894). — С. 223—287; ibid. «Brávellir» // *Namn och Bygd* (Uppsala), 2 (1914). — С. 297—312; Ture Hedeström. *Fornsagor och Eddakväden i geografisk belysning.* — 2 т. (Stockholm, 1917—1919); Paul Herrmann. «Die Heldensagen des Saxo Grammaticus» у його *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der Dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus*, pt. 2 (Leipzig, 1922), спец. с. 539—548; Hermann Schneider. «Harald Kampfzahn und die «Bravalla-Schlacht» // *Germanische Heldensage* (Berlin). — Т. 2. — Ч. 1 (1933). — С. 189—210; Didrik Arup Seip. «Det norske grunnlag for Bråvallakvadet hos Saxo», *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* (Oslo), 3 (1929). — С. 5—20; id. «Bråvallakvadet» // *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (Copenhagen), 2 (1957). — Стовп. 295—297; Bjarni Guðnason. «Um Brávallaþulu» // *Skírnir* (Reykjavík), 132 (1958). — С. 82—128; Kurt Schier. «Brávallaschlacht-Lied» // *Kindlers Literatur Lexikon im dtv* (München), 3 (1986). — С. 1618—1619.

[92] Axel Olrik. *«Brávellir».* — С. 297—312.

[93] Birger Nerman. *Studier över Svärges hedna Litteratur*, Akademisk avhandling (Uppsala, 1913). — С. 74—88.

[94] Kemp Malone. «Ubbo Fresicus at Brávellir» // *Studies in Heroic Legend and in Current Speech* (Copenhagen, 1959). — С. 82—85.

[95] Stig Wikander. «Från Bråvalla till Kurukshetra» // *Arkiv för nordisk filologi* 75 (1960). — С. 183—193; Magnus Wistrand. «Slaget vid Bråvalla — en reflex av den indoeuropeiska mytskatten?» // *Arkiv för nordisk filologi* 85 (1970). — С. 208—222.

[96] *Saxonis Gesta Danorum*, вид. Jørgen Olrik та Hans Ræder. — Т. 1 (Copenhagen, 1931). — С. 214—229; Saxo Grammaticus: *The History of the Danes*: т. 1: англ. текст, переклад Peter Fisher, вид. Hilda Ellis Davidson (Cambridge, 1979). — С. 238—252; т. 2: Commentary, вид. Hilda Ellis Davidson та Peter Fisher (Cambridge, 1980). — С. 127—136.

[97] Я користуюся дипломатичним виданням, здійсненим Карлом аф Петерсонсом та Емілем Ольсоном у *«Sǫgur Danakonunga»* (=Samfund, т. 46) (Copenhagen, 1925). — С. 15—25, особливо С. 20; див. також стандартизоване видання Бярні Ґуднасона *«Danakonunga sǫgur»* (*Íslenzk Fornrit.* — Т. 35) (Reykjavík, 1982). — С. 59—71, особливо С. 65.

[98] *Saxo Grammaticus.* — Т. 1. — С. 238.

[99] Axel Olrik. *«Bråvallakvadets kæmperække».* — С. 223—287; його ж. «Brávellir». — С. 297—312.

[100] *Saxonis Gesta Danorum.* — Т. 1. — С. 214; *Saxo Grammaticus.* — Т. 1. — С. 238; Т. 2. — С. 127. — Прим. 8.

[101] *Saxonis Gesta Danorum.* — Т. 1. — С. 218. Перші данські «хрестові» походи у Лівонію, Естонію та Фінську затоку відбулися під час правління Вальдемара II (1202—1241).

[102] Malone. «Ubbo». — С. 83.

[103] *Saxonis Gesta Danorum.* — Т. 1. — С. 257.

[104] Текст *«Sǫgubrot»* (вид. Samfund, с. 20), *Rognualldr hai eða Radbarðr hnefi*, напевно, неправильно. Аксель Ольрік (*ANF.* — Т. 10. — С. 254, 255) реконструює таким чином: **Rǫgnvaldr ryzki, Ráðbarðs nefi.* Хоча в мене нема заперечень, щоб прийняти його поправки у двох останніх словах (**Ráðbarðs nefi*), мені незрозуміле, як *hai eða* могло стати перекрученням від **ryzki.* Слово *hai* було пояснене видавцями (наприклад, Бярні Ґуднасоном [див. прим. 97]) та коментаторами (див.: Hilda Ellis Davidson. *«Saxo Grammaticus: The History of the Danes».* — Т. 2, Commentary [Cambridge, 1980]. — С. 130. — Fn. 37) як **hái* «високий».

[105] Див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 510—511, 513; див. також: Stéphane Lebecq. *«Marchands et navigations.* Frisons du haut moyen âge». — 2 т. (Lille, 1983). — Т. 1. — С. 111—115, 150—152, 212—215.

[106] Див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. I. — С. 269—275, 281—282.

[107] У своїй *«Historia Regum Britanniae»* (написаній 1136 р.; перше видання: Paris, 1508; останнє восьме видання під редакцією Якоба Гаммера [Cambridge, Mass., 1951]), котра спиралась на так звану *Хроніку Ненніуса* та місцевий уельський «бюрґерський фольклор» (який можна порівняти з давньонордичним «Þiðreks saga af Bern»), Джефрі Монмаутський (пом. 1136 р.)

описує славний двір короля Артура, легендарного короля бретонців. Між приятелями Артурового «Круглого столу» Джефрі називає Гольдіна, князя *рутенів*, який правив Фландрією і був похований у його рідному місті Тервана (Thérouanne в Артуа, Нідерланди, IX, 13); Цезар прийшов *ad litus Rutenorum* і побачив *illic Britanniam insulam* (IV, l). Немає сумніву, що за зразок Гольдіна служили комерційно настроєні графства Фландрії, підприємливі наступники колишніх королів Фризії. Див. також: J. S. P. Tatlock. *«The Legendary History of Britain: Geoffrey of Monmouth's Historia regum Britanniae and its Early Vernacular Versions»* (University of California Press, 1950), особливо с. 94—96, а також Екскурс II в цім томі.

Ломбардець Папіас (бл. 1050 р.), коментуючи пасаж з Луканової *«Pharsalia»* (I, 402) у його *Elementum Doctrinae Rudimentum,* широко відомому та чимало разів переписаному латинському енциклопедичному словнику, пояснює *Ruteni flavi* з тексту (тобто Луканові кельтські *Ruteni*) як фландрський народ — *Flandrenses populi.*

«Codex Cumanicus» є результатом місіонерських (німецьких) та торговельних (італійських) справ у кримсько-азовському регіоні раннього періоду Золотої Орди (XIII—XIV ст). Це був путівник кількома мовами для тих, хто планував відвідати комерційне настроєних тюрків-куманів (половців). Там є спеціальний пасаж (фототипічне видання: Kaare Grønbech [Copenhagen, 1936], fol. 46), що має справу з льняними тканинами (середньолатинське *tele* = арабське *ketān)* з франко=Фландрії та Італії: *ğonban k.* «льон з Шампані»; *orlens k.* «льон з Орлеана»; *lombardi k.* «льон з Ломбардії»; *astexan k.* «льон з [італійського міста] Асті»; *ostume k.* «льон з Остуні»; *bergonia k.* «льон з Бурґоні»; *bergamaske k.* «льон з Бергамо»; нарешті, *rusi k.,* який пояснено як *tele de Rens* «льон з (тобто той, що продається на великих ярмарках) Реймса». Досить важливо, що арабський мандрівник та шукач пригод з Іспанії Абу Ґāмід ал-Ґарнāті, який жив у Волзькій Булгарії та Угорщині між 1131 та 1153 рр., просто називає землі, де вироблявся *ketān ar-Rūs,* «льон з Русі» як *nāmiš* (= *nämič*; порівн. слов'янське *нѣмци;* вид. G. Ferrand // *Journal Asiatique*, 1925. — No. 7—9. — С. 195—98), тобто Німецька Римська імперія, термін, що включав «Імперську Фландрію» (*Rijksvlaanderen*), а саме Фландрію та Фризію. 1282 р. сталася велика повінь, що охопила землі між Зюйдер-Зее та Північним морем і внаслідок якої загинуло понад 60 тисяч чоловік. Ця подія у фризькій землі описана у Галицько-Волинському літописі під роком 6793/ 1285; фризів там названо *нѣмци* (*ПСРЛ* / Вид. Шахматов А. А. — СПб., 1908. — Т. 2. — Стовп. 896).

Слід від діяльності емпорії *Rus negociatores* на Дунаї у Верхній Австрії зберігся у каролінґській грамоті від 863 р., в якій з'являється *Ruzaramarcha* чи «прикордоння Руцці (Русі)»; див.: Omeljan Pritsak. «The Origin of the Name *Rūs/Rus»* // *Походження Русі.* — Т. І. — С. 42.

[108] Я цитую франкські аннали за вид.: *«Monumenta Germaniae Historica; Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separati: Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi»*, вид. Friedrich Kurze (Hannover, 1895); *«Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis»*, вид. Friedrich Kurze (Hannover, 1891).

[109] Conrad Botho. «*Chronicon Brunsvicensium*», вид. Gottfried Leibnitz, «*Scriptorum Brunsvicensia illustrantium*».— Т. 3 (Hannover, 1711). — С. 292. Див.: Ernst Kunick. «Die Brawallaschlacht ist der erste sichere Ausgangspunkt für die dänische, schwedische und ostslavische Chronologie» // *Mélanges Russes* (St. Petersburg), 1 (1851). — С. 279.

[110] Див. мою кн.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 241; про етимологію терміна див.: Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* (Leiden, 1961). — С. 204: «Halfdan m. PN. eig. «der Halbdane».

[111] *Походження Русі*. — Т. І. — С. 238.

[112] Kunick. «Die Brawallaschlacht». — С. 265—289, особливо с. 270—271.

[113] Див. мої зауваження в Екскурсі І.

[114] *Ammianus Marcellinus* (з перекладом англійською), вид. John C. Rolle. — Т. 3 (Cambridge, Mass., 1958). — С. 390—391.

[115] «Алемани є згуртованим та перемішаним народом, і це означає [для них, тобто їхнє] прозвище»: Agathias (пом. бл. 582), *Historiarum*, вид. Ludwig Dindorf (*Historici Graeci Minores*, 2) (Leipzig, 1871). — С. 149—150.

[116] Див. мою статтю «The Distinctive features of the *Pax Nomadica*» // *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo.* — Т. 35 (Spoleto, 1988). — С. 749—788.

[117] У своєму творі *De administrando imperio* (від приблизно 948—952 рр.), Константин Багрянородний засвідчує, що вздовж Дніпровського водного шляху в його часи побутували дві *linguae francae*: одна — давньонордичного типу, яку він називає 'Ρωσιστὶ (=*dǫnsk tunga*), а інша — Σκλαβενιστὶ («слов'янська»); вид. Gy. Moravcsik та R. J. H. Jenkins (Budapest, 1949). — С. 58, 60.

[118] Я не можу у цій темі розглядати аспектів проблеми Старої Ладоги.

Екскурс IV. Чи араби називали вікінгів «магами»?

[1] J. Bosch-Vilá, Ibn 'Idhārī // *EI*². — Т. 3. — Facs. 53—54 (1968). — С. 805—806.

[2] al-'Idhārī, *al-Bayān al-mughrib*, вид. G. S. Colin та E. Lévi-Provençal. — Т. 2. — Leiden, 1951. — С. 64. У класичній арабській мові літера *джім* заступає на місці як *г*, так і *дж*.

[3] Ibn-al-Athīr. *Chronicon*, вид. C. J. Tornberg. — Т. 6. — Leiden, 1871. — С. 92.

[4] an-Nuwayrī. *Historia de los musulmanes de España y Africa*, вид. M. Gaspar y Remiro, арабський текст. — Grenada, 1917. — С. 23.

[5] Ibn Taghrībirdī. *Nuğūm az-zāhira*. — Т. 2. — Cairo, 1930. — С. 85 (текст переписано від Ібн аль-Асīра).

[6] Див. прим. 3. Див. також: A. Melvinger. *Les premières incursions des Vikings en Occident d'eprès les sourees usabis*. — Uppsala, 1955. — С. 116—118.

[7] *Annales regni francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829*, etc., вид. G. H. Pertz та Fr. Kurze // *SRG*. — Hannover, 1895. — С. 95. Див. також: S. Abel та B. Simson. *Jahrbücher des Frankischen Reiches unter Karl dem Grossen*. — Т. 2. — Berlin, 1883. — Репринт 1969. — С. 57.

[8] *Chronicon Moissiacense* // *MGH SS*. — Т. 1. — Вид. G. M. Pertz. — Hannover, 1826. — С. 300. Див. також: Abel — Simson. — Т. 2. — С. 58—59. Про

Віллельма Тулузького див.: Walter Schlesinger // *Karl der Grosse*. — Т. 1. — Вид. Helmut Beumann. — Düsseldorf, 1965. — С. 801.

[9] Ermoldus Nigellus. *«Carmen»*, вид. Edmond Faral. *Ermold le Noir. Poème sur Louis le Pieux*. — Paris, 1932. — С. 24—25:

> Hic quoque dum patrias servaret ab hostibus aedes,
> Sospite matre sibi consociante domo.
> Protinus heu *pagum* [курсив мій. — *О. П.*] nimio vallente tumultu
> *Rotinicum* [курсив мій. — *О. П.*] Mauri (= араби) distituere nimis.
> Praevalidae praedae huiusce inter*fore* [курсив мій. — *О. П.*] matrem
> Adfirmant cunctas exuviasque domus.
> Hostibus egressis, profugus sua visare tecta.
> Certat et ad notos quisque lares;
> Datus [= Дадо] ut agnovit propriam matremque domumque
> Direptam, varium pectore versat onus.

Див. також: Abel — Simson. — Т. 2. — С. 60—61, і Melvinger, 1955. — С. 120—121.

[10] Про Конк див.: Jean-Claud Fau // *Conques*, 2-ге вид. — Zodiaque, 1981.

[11] ...«vir religiosus Dado quidam nomine... dum qietem adpeteret et vacando videre vellet... quoddam locellum in *pago Rutenico* [курсив мій. — *О. П.*] super rivulum Dordunum, cujus vocabulum est Concas, inveniens huic negotio aptum, quo in loco nonnulli Christiani propter metum Sarracenorum, qui illam terram pene totam devastarunt et in heremum redegerunt...». Dom M. Bouquet. *Recueil des historiens de la Ganla et de la France*. — 24 т. — Париж, 1738—1904. — Т. 6. — С. 517. — No. 86.

[12] Див. нижче.

[13] Francois Louis Ganshof. *Frankish Institutions under Charlemagne*. — New York, 1970. — С. 27.

[14] Див.: Louis Bousquet. *Six leçons d'histoire de Rouergue*. — Rodez, 1942. — С. 35; Alexandre Albenque. *Les Rutènes*. — Rodez, 1948. Henri Enjalbert (вид.). *Histoire du Rouergue*. — Toulouse, 1979, особливо с. 38—82; його ж. *Histoire de Rodez*. — Toulouse, 1981, особливо с. 25—54.

[15] Див.: Alfred Holder. *Alt-Celtischer Sprachschatz*. — Т. 2. — Leipzig, 1904, під словом *magos*, стовп. 384—385.

[16] Henri Enjalbert (вид.). *Histoire du Rouergue*. — Toulouse, 1979. — С. 39.

[17] Michel Labrousse. *Toulouse antique*. — Paris, 1968. — С. 141.

[18] Condatomagos засвідчений в «Tabula Peutingeriana», див. e. g., Henri Enjalbert (вид.). *Histoire du Rouergue*. — С. 46.

[19] Albenque. *Les Rutènes*. — С. 46.

[20] Ernest Roschach. *Histoire graphique de l'ancienne province de Languedoc*. — Toulouse, 1904, табл. II. В *Historia Francorum св. Григорія Турського* (вид. Wilhelm Arndt та Bruno Krusch. — Hannover, 1884) термін *vicus* дуже часто додавався до назв на *-magos* як другий компонент: *Cisomagensis vicus* = сучасне Шіссо (Chisseau (X, 30); *Rothomagus vicus* = Руан (Rouen (8, 30); *Mantalomogensis vicus* = Мантелан (Manthelan (VII, 46; X, 31; див.: Dauzat та Rostaing. Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France. — 2-ге вид. — Париж, 1984. — С. 431); *Tornomagensis vicus* = Турнон (Tournon (X, 31 ; див. Dauzat та Rostaing. — С. 672).

[21] Напр., див.: Gerard Köbler. Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik, у Vor- und *Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, вид. Herbert Jankuhn та ін. — Т. 1. — Göttingen, 1975. — С. 61—76; Peter Sawyer. *Fairs and Markets in Early Medieval England // New Currents in Danish Medieval History*, вид. Niels Skyum-Nielsen та Niels Lund. — Copenhagen, 1981. — С. 153—168; Sawyer. *Kings and Vikings.* — London, 1982; він же. *Wics, Kings and Vikings* // The Vikings. — Uppsala, 1978. — С. 23—31; про купців negociatores, ibid., c. 25.

[22] Robert L. Reynolds. *Europe Emerges* // University of Wisconsin Press 1967. — С. 180—183 (див. карту «Frisians and Norse Trade» на с. 182); Stéphane Lebecq. *Marchands et navigateurs Frisons du haut moyen age.* — 2 т. — Lille, 1982.

[23] Див.: Köbler (прим. 21). — С. 69—75 та P. H. Sawyer. *Wics, Kings and Vikings.* — С. 26—30.

[24] Про англійські *burhs* чи *portus* див.: Sawyer. *Fairs and Markets* (прим. 21). — С. 158, та про староґерманський *burg* див.: Köbler (прим. 21). — С. 67—69. Про *grad-* див.: Herbert Ludat. Zum Stadtbegriff im osteuropäischen Bereich // *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter.* — Т. 1. — Göttingen, 1975. — С. 77—91.

[25] Про *portus* див.: George Duby. *The Early Growth of the European Economy.* — Cornell University Press, 1974. — С. 101—106; Sawyer. *Wics, Kings and Vikings.* — С. 26. Про *forum* див.: Sawyer. *Fairs and Markets* (див. прим. 21) та Karl Bosl. *Europa im Aufbruch.* — München, 1980. — С. 178.

[26] Див., напр.: *Annales Bertiniani*, вид. G. Waitz (*SRG*; Hannover, 1883). — С. 88; Abel — Simson. — Т. 2. — С. 211.

[27] Про *Garðar* та *Garðariki* див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. I. — К., 1997. — С. 268—271, 282, 574.

[28] Див.: Qudāma b. Ja'far's Kitāb al-kharāj, вид. і переклад A. Ben Shemesh. *Taxation in Islam.* — Т. 2. — Leiden, 1965, арабський текст, fol. 94r (с. 108) — 96 (с. 104); переклад с. 51—53.

[29] Смирнова Ольга. *Каталог монет с городища Пенджикент.* — М., 1963. — С. 53 (документ, датований 712 р.).

[30] Див. договір Ігоря з Візантією 945 р.: «уноша или дѣвица добра, да вдадять «златникъ» (солід) 10..., аще суть плѣнъници да искупають ѐ русь по 10 златник»: *Повесть временных лет.* — М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 37.

[31] Одна давньоруська гривня срібла дорівнювала двом візантійським солідам чи 136,5 г срібла; 136,5 г×5=682,5 г. Див. мою книгу: *The Origins and Development of the Old Rus' Weight and Monetary System.* — Harvard University Press, 1998. — С. 37—38.

[32] Про африканський диргем див.: Янин В. Л. *Денежно-весовые системы русского средневековья.* — М., 1956. — С. 93—94, 203—204; див. також мою монографію, цитовану у прим. 31.

[33] Andrew M. Watson. *Back to Gold and Silver // The Economic History Review*, 2nd ser., 20 (1967). — С. 1—34.

[34] E. Lévi-Provençal. *L'Espagne musulmane au Xème siècle. Institutions et vie sociale.* — Larose—Paris, 1932. — С. 212.

[35] Ibn al-Athīr. *Chronicon*, вид. Tornberg. — Т. 6. — С. 92.

[36] Ibn 'Idhārī, *al-Bayān*, II. — С. 64. Це доповнює здогад, зроблений Тадеушем Левіцьким, що ціна одного раба у IX ст. в мусульманському світі була

приблизно 300 диргемів: O cenach niektórych towarów na rynkach wschodniej Europy // *«Kwartalnik Historii Kultury materialnej»*. — Warszawa, 1953. — T. 1. — C. 125—128.

[37] Ibn al-Athīr. *Chronicon*, вид. Tornberg. — Т. 7. — С. 17; Ibn 'Idhārī, *al-Bayān* II. — С. 89. Символічно, що ранній мусульманський іспанський письменник Абӯ Бакр Муҕаммад б. ʿУмар б. ʿАбд-ал-ʿАзīз, прозваний Ібн ал-Ḳӯṭійя («син візіґотки», пом. 977 р.), нічого не знає про зороастрійство ал-маджус, які напали на Севілью 844 р. Див. уривки з його *Тарīх ал-Андалус* у *Rerum normannicarum fontes arabici*, вид. Alexander Seippel. — Oslo, 1896—1928. — С. 3—4. Стосовно інших нападів на мусульманський Захід див.: Melvinger, 1955.

[38] Chronicon Albeldense // *España sagrada*, вид. H. Flórez. — Т. 13. — Madrid, 1782. — С. 453.

[39] *Annales Bertiniani*, вид. G. Waitz. — Hannover, 1885. — С. 32.

[40] *Kitāb al-buldān*, вид. M. J. de Goeje. — Leiden, 1892. — С. 354. Народжений на мусульманському заході, ал-Я'кӯбī написав свій географічний твір у Тулунідському Єгипті 276/889 р., але зберіг свої зв'язки з мусульманським Заходом.

[41] Ibn 'Idārī, *al-Bayān II*. — С. 241. Див.: Melvinger, 1955. — С. 67—69.

[42] Ibn Khordādhbeh. *Kitāb masālik wa 'l-mamālik*, вид. M. J. de Goeje. — Leiden, 1889. — С. 153—155. Див. також мою статтю: An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century // *«Folia Orientalia»*, 12 (1970). — С. 244—259.

[43] والروس أمم كثيرة ذات أنواع شتى؛ فمنهم جنس يقال لهم اللوذعانة وهم الاكثرون يختلفون

بالتجارة الى بلاد الأندلس وروميه والقسطنطينية والخزر؛

Mas'ūdī. *Les prairies d'or*, вид. Charles Pellat. — T. l. — Beyrouth, 1966. — С. 218. Слово الاردمان помилково передає اللونماته (порівн. варіант الكونكانه як в al-Mas'ūdī. *Kitāb at-tanbīh*, вид. M. J. de Goeje. — Leiden, 1894. — С. 141). Див.: Vladimir Minorsky. *Rūs // EI*. — Т. 3. — Leiden, 1936. — С. 1277, де він відтворює ім'я як اللوذغانه *al-Urdmān* < *Nordman.*

[44] Про роль *nomen* в етногенезі див.: Harald von Petrikovits. *Fragen der Ethnogenese aus der Sicht der romischen Archäologie, in Studien zur Ethnogenese.* — Т. 1. — Opladen, 1985. — С. 101—122.

[45] Про термін *colluvies gentium* див.: Wilhelm E. Mühlmann та H. von Petrikovits // *Studien zur Ethnogenese.* — Т. 1. — 1985. — С. 23, 116—118.

[46] Див.: Rudi Paret. *Umam // EI.* — Т. 4 (1934). — С. 1099—1100. Також див. мою статтю про Йорданову *vagina nationum* та *officina gentium* у збірнику *The Slavs and the Avars // Settimana* XXX. — Spoleto, 1983.— С. 384—386, та on his Vidivarii, ib. — С. 381—383 (друкується у цьому томі як Екскурс I).

[47] *Походження Русі.* — Т. I. — С. 37—64. Див. також мою статтю: *Neues über die Herkunft von Rus' // Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen. Gesammelte Aufsätze für A. de Vincenz.* — München, 1987. — С. 327—339.

[48] Dauzat та Rostaing. — С. 572.

[49] Див. мою статтю: When and Where was Ol'ga Baptized? // *Harvard Ukrainian Studies.* — 9. — No. 1—2 (1988), особливо с. 7—9.

[50] Duby. *The Early Growth.* — С. 101.

[51] Robert Marichal. *Les graffites de La Graufesenque.* — Paris, 1988; XLVII додаток до «Gallia». Див. також: Alain Vernhet та Louis Balsan. La Graufesenque // *Les dossiers de l'archéologie.* — 9 (1975). — C. 21—34.

[52] Карта Алена Верне була надрукована також у вид.: *Histoire du Rouergue*, вид. H. Enjalbert. — Toulouse, 1979. — C. 53.

[53] Див.: Pascal Duhamel. Les ateliers ceramiques de la Gaule Romaine // *Les dossiers de l'archéologie.* — 9 (1975). — C. 12—20 (карта на с. 20).

[54] Див.: Hugues Vertet. Lezoux // *Les dossiers de l'archéologi*, 9 (1975). — C. 35—50; та Marcel Lutz. *La puissance attractive de l'est*, ibid. — C. 51—59.

[55] Jean Lafaurie. Triens mérovingien de Rodez trouvé à Maurage // *«Cercle d'Études Numismatiques. Bulletin»,* 5, no 1 (1968). — C. 4. Див. його ж: Les routes commerciales indiquées par les trésors et trouvailles monétaires mérovingiens // *Settimana* VIII. — Spoleto, 1961. — C. 230—278, особливо с. 276. Див. також: E. Bonnet. Un triens mérovingien inédit // *«Revue Numismatique».* — 1928. — C. 101; Michel Rouche. *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes.* — Paris, 1979. — C. 300—308.

[56] Псевдо-Фредеґар зауважив, що 623 р. якийсь [ґалло]-франк з *pago Senonago* (можливо, із Санса) на ім'я Само «приєднався до інших *negutiantes* (—negociatores) для того, щоби піти й торгувати з тими склавами, відомими як вінеди» (J. M. Wallace-Hadrill. *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar.* — London, 1960. — C. 39). Стосовно термінів *склаві* та *вінеді* див. мої зауваження в Екскурсі I. В Шарля Верліндена були всі підстави думати, що цей ґалло-франк Само займався работоргівлею (Problèmes d'histoire économique franque I: Le franc Samo // *«Revue belge de philologie et d'histoire».* — 12 (1933). — C. 1090—1095. Ім'я Само засвідчене вздовж річкових торгових шляхів: Бордо, Родез, Марсель, Нім, Ліон, Шалон-сюр-Саон, Діжон, Ланґр, Труа, Тревес (Трір), Майенс (Майнц) та Франкфурт-на-Майні. Див.: Gerard Łabuda. *Pierwsze Państwo słowiańskie. Państwo Samona.* — Poznań, 1949. — C. 99—101, і карта до с. 112. Складається враження, ніби Само був пов'язаний із *colluvies negociatores,* що діяла від *pagus Rutenicus* до Рейну і Дунаю та їх приток (у Карінтії).

[57] Про термін *nomen* див.: Harald von Petrikovits // *Studien zur Ethnogenese* [I]. — 1985. — C. 101—122.

[58] Можна до цього додати східноєвропейський термін іранського походження, що означав огороджене мурами місто, який зберігся в угорському *vár* (див.: Lajos Ligeti. *A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* — Budapest, 1986. — C. 170—171), та його похідну, що вживається у значенні, подібному до значення вікінґ. Я тут маю на увазі *Váring>Varjag- (<vár).*

[59] *Studien zur Ethnogenese* [I]. — C. 116, 118.

[60] V. F. Büchner. Madjūs // *EI.* — T. 3 (1936). — C. 104—108.

[61] Цит. за: *Corani textus Arabicus*, вид. Gustav Flügel. — 2-ге вид. — Leipzig, 1906. — C. 173 = англ. переклад: Arthur J. Arberry. *The Koran Interpreted.* — T. 2. — New York, 1955. — C. 19.

[62] G. Vajda. «Ahl al-Kitāb» // *EI²*. — T. 1 (1960). — C. 264—266.

[63] Wilhelm Barthold. «Tibet» // *EI.* — T. 4 (1954). — C. 803—805.

[64] aṭ-Ṭabarī. *Annales*, вид. M. J. de Goeje та ін. — Leiden, 1882. — Series I. — Т. 2. — С. 686. Див. також: al-Mas'ūdī. *Les prairies d'or*, вид. Charles Pellat. — Т. 1. — Beyrouth, 1966. — С. 187; і Gardīzī. *Zayn al-Akhbār* (1050), вид. A. P. Martinez // *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* — Т. 2. — Wiesbaden, 1983. — С. 128—129 (англійський переклад).

[65] Див.: Melvinger. — 1955. — С. 25—26. Про Аḥмада та 'Ісу ар-Рāзī див.: ar-Rāzī // *EI.* — Т. 3. — С. 1227—1228.

[66] Припускаючи, що питання, чи іспанські арабські автори IX ст. знали термін *mağūs* у значенні «вогнепоклонники», було позитивно розв'язане в історії про посольство Яґ'я б. Ґакама ал-Бакрī ал-Ґазāл до короля Mağūs у його резиденцію на одному з островів Північного моря (*Baḥr-al-Muḥīṭ*) після рейду на Севілью 844 р. Звичайно вчені посилаються на такий пасаж: «Вони [нормани] були [спочатку] *al-mağūs* [=«магами»]. Тепер вони прийняли християнську віру після того, як вони залишили культ вогню ('ibādat an-nār)». Див.: Alexander Seippel. *Rerum normannicarum fontes arabici* [Сейпель назвав свою працю арабською як *Akhbār umam al-Mağūs* «Повідомлення про людей Маджус» (sic!)]. — Oslo, 1896—1928. — С. 15. Історично аль-Ґазāл був поетом і послом 'Абд-ар-Раґмāна II до візантійського імператора Теофіла (829—842 рр.). Але, як досліджено Е. Леві-Провансалем, він ніколи не ходив на Північ. Ал-Ґазāлеві романтичні пригоди вигадані валенсійським літератором на ім'я Ібн Діґя (пом. 1235 р.). Див.: É. Lévi-Provençal. *Histoire de l'Espagne musulmane.* — Т. 1. — 2-ге вид. — Paris, 1950. — С. 253—254; див. також: A. Huici Miranda. «Al-Ghazāl» // EI². — Т. 2 (1965). — С. 1038. На жаль, у північній, а також популярній літературі ал-Ґазалева північна подорож до цього часу вважається справжньою історичною подією, див., наприклад: *Melvinger*, 1955. — С. 58—61; Peter Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — С. 110; Stig Vikander. *Arabes Vikingar Väringar.* — Lund, 1978. — С. 14—17, 24—30; Bernard Lewis. *The Muslim Discovery of Europe.* — New York, 1982. — С. 284—286.

Також у новій християнській кастильсько-іспанській мові арабський термін *ал-маджӯс* «нордоман-норман» вперше з'являється лише у XIII ст. саме в історичній праці Альфонса X Мудрого (ел-Сабіо) — короля Кастилії та Леону (1252—1284 рр.). У його *Primera Crónica general* цей термін, стилізований як *Almojuces, Almozudes* (< арабське *аль-маджӯс*), тепер змінює іспансько-латинський термін *Lordomani, Lormanes* (< *Nordoman*); див. вище.

Екскурс V. Раḏāнія і Рӯсь

[1] Див: Ibn Khordāḏbeh. *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik*, вид. M. J. de Goeje. — Leiden, 1889. — С. XVII. Див. ще: Василий Бартольд. Хранение документов в государствах мусульманского Востока // *Сочинения.* — Т. 8. — М., 1973. — С. 350—361.

[2] *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* — Leipzig, 1903. — С. 350.

[3] Ibn al-Fakīh al-Hamadhānī. *Compendium libri Kitāb al-boldān*, вид. de Goeje. — Leiden, 1885. — С. 270, 271, 229, 231, 234.

[4] Див: *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, вид. Ferdinand Wüstenfeld. — Т. 2. — Leipzig, 1867. — С. 16; т. 4. — 1869. — С. 994, 986, 989.

[5] Т. Калініна у своїй праці «Торговые пути Восточной Европы IX века: По данным Ибн Хордадбеха Ибн ал-Факиха» (*История СССР*. — М., 1986. — № 4. — С. 74, прим. 40) закидає мені, що я у своїй роботі (Folia Orientalia. — Т. 12. — 1979. — С. 241—259) безпідставно подаю, що Ібн ал-Фаķīг використовував памфлет свого батька Мугаммеда бен Ісгāķа. Але Ібн ал-Фаķīг цитує «Похвалу Рею». І Маркварт (див. прим. 2), і Т. Левіцкі (прим. 11), з тих же причин, що і я, визнають це посвоячення. А те, що памфлет Мугаммеда бен Ісгāķа не потрапив до бібліографії ан-Надīма (988), як і поети — учасники дискусії в Гамадāні, на це, мабуть, якась своя причина.

[6] Ibn al-Fakīh. *Compendium* (див. прим. 3, с. 203).

[7] C. Barbier de Meynard. Le livre des routes et des provinces, par Ibn-Khordadbeh // *Journal Asiatique*. — Paris. — 6 série. — V. — 1865. — С. 512, 513.

[8] *Streifzüge* (прим. 2). — С. 350, 351; J. F. Reinaud. *Géographie á'Aboulféda*. — Т. 1. — Paris, 1848. — С. LVIII.

[9] D. Simonsen. Les merchands juifs appelés Radanites // *Revue des études juives*. — Т. 54. — Paris, 1907. — С. 141—142.

[10] M. J. Goeje. Internationaal Handelsverkeer in de Middeleeuven // *Opuscula*. — Т. 4. — Leiden. — С. 698.

[11] Tadeusz Lewicki. *Źródła arabskie*. — Т. 2:1. — Kraków, 1969. — С. 76—77.

[12] Franciszek Kmietowicz. The Term ar Rāḏānīya in the work of Ibn Ḫurdāḏbeh // *Folia Orientalia*. — Т. 11. — Kraków, 1969. — С. 163—173.

[13] Jürgen Jacobi. Die Rāḏānīya // *Der Islam*. — Т. 47. — Berlin, 1971. — С. 252—264; він же. Antwort auf einige Fragen über die Rāḏānīya // *Der Islam*. — Т. 52. — Berlin, 1975. — С. 226—238; він же. Bemerkungen zur Etymologie von rāḏānīya // *Folia Orientalia*. — Т. 17. — Kraków, 1976. — С. 175—188.

[14] Moshe Gil. Tre Rāḏānīya Merchants and the Land of Rādhān // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. — Т. 17. — Leiden, 1974. — С. 299—328. Див. цінний огляд літератури і проблем, зроблений арабістом Charles Pellat. *Encyclopaedia of Islam. New Edition*. — Т. 8. — Leiden, 1993. — С. 363—367. Стаття Т. Калініної подає інформації про географічну візію обох арабських авторів, але недодає багато до дискутованих тут проблем (див. прим. 5).

[15] S. D. Goitein. *Jews and Arabs. Their Contacts through Ages*. — New York, 1964. — С. 107.

[16] В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья*. — М., 1956. — С. 91, 94, 204. Див. ще: Omeljan Pritsak. *The origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems*. — Cambridge, Mass., 1998. — С. 15, 25, 60.

[17] Див.: Vladimir Minorsky. *Ḥudūd al-'Ālam*. — London, 1937. — С. 154.

[18] Omeljan Pritsak. The Khazar Kingdoms Conversion to Judaism // *Harvard Ukrainian Studies*. — Т. 2. — 1978. — С. 261—281; передрук: Pritsak. *Studies in Medieval Eurasian History*. — Variorum, London, 1981. — Nr. XI.

[19] Див.: al-Mālikī. *Kitāb Riyāḏ an-nufūs*, рукопис у British Museum Orient. — Nr. 241, fol. 29b; Paris Bibliothèque Nationale. Arabe. — Nr. 2153. — Fol. 91b.

Про Rahādina в Кайруані див. ще: Reinhard Dozy. *Supplément aux dictionares arabs*. — Т. 1. — Leiden, 1927. — С. 562.

[20] Ibn aş-Şagīr. Kronika Tāhertu, вид. Tadeusz Lewicki. *Źródła arabskie*. — Т. 2:1. — Kraków, 1969. — С. 140—141.

Про *rahādina* в Сицилії див.: Michele Amari. *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 2-ге вид. Carlo Alfonso Nallino. — Т. 3:1. — Catania, 1837. — С. 335.

[21] А. П. Новосельцев не подає переконливого рішення, коли пише: «Де ж треба шукати країну? Мабуть, це було якесь ранньосередньовічне об'єднання, попередник єдиної давньоруської держави» (*Древнерусское государство и его международное значение.* АН СССР, Институт истории. М., 1965. — С. 387).

[22] Mas'ūdī. *Les praires d'or.* Арабський текст: Charles Pellat. — Т. 1. — Beyrouth, 1966. — С. 218. Французький переклад: Charles Pellat. — Т. 1. — Paris, 1962. — С. 165.

[23] Ya'qūbī (пом. 897 р.) *Ta'rīkh*, вид. Th. Houtsma. — Т. 1. — Leiden, 1883. — С. 354. Див. також Екскурс IV.

[24] *Походження Русі.* — Т. I. — С. 231.

[25] Ibid. — С. 218—236.

[26] Norman Golb та Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.* — Cornell University Press. — Ithaca, London, 1982. — С. 139—142. Російський переклад: *Хазарско-еврейские документы X века.* Национальная Академия наук Украины, Российская Академия наук — Научно-исследовательская ассоциация Гишрей Тарбут. — Гешарим, Москва, Иерусалим, 1997. — С. 164—169.

[27] Див. Екскурс IV.

[28] Вид. de Goeje // *BGA*. — Т. 6. — С. 153, 154.

[29] Ibid. — Т. 5. — С. 270—271.

[30] Взято з Мешгерського рукопису із видання Т. Лєвіцкого *Źródła arabskie.* — Т. 2. — С. 28.

[31] Про *бурджан* як арабське означення держави аварів в Європі див. Екскурс IX в цьому томі.

[32] Про місто Баліс див. G. Le Strange. *The Lands of Eastern Califate.* — Cambridge, 1905. — С. 107.

[33] Про *Хамлīх* див.: Golb та Pritsak (прим. 26). — С. 145—146.

[34] А. П. Новосельцев (див. прим. 21). — С. 386.

[35] Т. М. Калініна (див. прим. 5). — С. 81—82.

[36] Т. Лєвіцкі (прим. 11). — Т. 1:2. — С. 81.

[37] А. П. Новосельцев (див. прим. 21). — С. 384—385.

[38] Вид. Alois Sprenger // *Journal of the Asiatic Society of Bengal.* — Т. 13. — 1844. — С. 525.

[39] Про Самкерч див.: Golb та Pritsak (прим. 26). — С. 128—137; Lewicki (прим. 11). Т. 1:2. — С. 82—83.

[40] Див.: Новосельцев А. П. (прим. 21). — С. 385; Лєвіцкі (прим. 11). — С. 28.

[41] Вид. de Goeje // *BGA*. — Т. 5. — С. 270—271.

[42] Замість Ібн Хурдāдбеговoго Багр Джурджāн (Mare Hyrcanium) Ібн ал-Факīг має Багр ал-Хорасāні, мабуть, море, через яке пливуть до Хорасāну. Ця остання назва дуже рідкісна в арабській географічній літературі. Наскільки я знаю, вона ще зустрічається у ал-Мас'ӯдī Kitāb at-tanbīh, вид. de Goeje // BGA. — Т. 8. — Leiden, 1894. — С. 60, 11. Власне вона типова

для Ібн ал-Фаķīга. Він її вживає теж як рівнозначну з іншою назвою для Каспійського моря: *Баґр ал-Хазар* (Море Хазарське). — *BGA*. —Т. 5. — С. 8, 16, 324, 14.

[43] Вид.: de Goeje // *BGA*. — Т. 6. — С. 154.

[44] *Джізія*, тобто поголовний податок; тут мається на увазі термін у спеціальному значенні: пільговий тариф на мито для визнавців об'явлених релігій.

[45] *The Viking Achievement*. — London, 1970. — С. 200—201. Див.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 714—717 (Ohthere) та Skinna-Björn у цьому томі.

[46] Див. Vladimir Minorsky. *Ḥūdūd al-'Ālam*. — London, 1937. — С. 181, 429. Перебільшене Азовське море виступає під арабським іменем ал-Баṭіґа — «широке русло потоку» у ал-Хвāрізміевій переробці Птолемея, зробленій 836—847 рр. Текст з картою видав Hans von Mžik. — Leipzig, 1926, карта 2.

Спробу реконструкції цієї карти зробила Т. Калініна. *Сведения ученых халифата*. — М., 1988. — С. 106.

Ґудӯд ал-'Āлам (982) вживає грецьку назву *Мавṭс* (Maeotis); за його версією, він знаходився в найдальших кінцях країни Çаķāліба, на Півночі від них. Див.: Мінорський. *Ḥūdūd al-'Ālam*. — London, 1937. — С. 181, 429.

У своєму космографічному творі «ат-Тафґīм» (1029) ал-Бīрӯнī називає Балтійське море Морем Варягів, *Баґр Варанк*: «На півночі країв Çакāліба від [північної Атлантики] відходить велика затока біля [країни] волзьких булгарів-мусульман. Ця затока відома під назвою Варязького Моря (*Багр Варанк*). Варяги — це народ, що живе на його березі». Bīrūnī, *Tafhīm*, вид. R. Wright. — London, 1934. — С. 121 (рос. переклад: Бīрӯнī. *Избранные сочинения*. — Академия наук Узбек. ССР. — Т. 6. — Ташкент, 1975. — С. 100.

Ад-Дімішкī (пом. 1327 р.) пише таке: *Море Бунтос* (Pontus Euxinus...), «а це море Чорне, яке ще називається *Баґр ар-Рӯс* (Море Русів). Баґр ар-Рӯс є сполучене із Баґр Варанк ва'ç-Çаķāліба (Морем Русів і Çакаліба)», вид. A. F. Mehren, репринт. — Leipzig, 1923. — С. 109.

[47] Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие*. — Т. I. — М., 1966. — С. 19—60, табл. I—XXXII. Див. спеціально мечі фабрики ULFBERHT.

[48] Ibid. (прим. 47). — С. 19.

[49] Ibn Ruste. *al-A'lāq an-nafīsa*, вид. de Goeje // *BGA*. — Т. 7. — Leiden, 1892. — С. 145. Вони (Рӯс) «нападають на Çаķāліба, під'їжджають до них на кораблях, висаджуються, забирають їх у полон, везуть їх у Хазаран (східна, торговельна частина столиці хазарів, яка називалася Хамлīґ або Хазаран; див. прим. 33) і Булгар (Волзький), і там їх продають. Рӯс-и мали теж знамениті Соломонові мечі» (там же, с. 146).

[50] Про положення Шаркела див.: М. И. Артамонов. *История хазар*. — Л., 1962. — С. 300—387.

[51] Ibn Ḥauqal. *Opus Geographicum*. Вид. J. H. Kramers // *BGA*. — Т. 2:1. — Leiden, 1939. — С. 13.

[52] *Ḥūdūd al-'Ālam* (прим. 17). — С. 216—217.

[53] Борис Недков. *България и съседните и земи през XII век според Географията на Идриси*. — София. — С. 101—103, 149.

[54] Ahmet Zeki Validi Togan. Bīrūnī's Picture of the World. // *Memoirs of the Archaelogical Survey of India.* — T. 53. — New Delhi. — C. 52; він же. Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert // *Kőrösi Csoma Archivum.* — T. 3. — Budapest, 1940. — C. 71; він же. Die Nordvölker bei Bīrūnī // *Zeitschrift der Deutscher Morgenländischen Gesellschaft.* — T. 90. — 1936. — C. 38—51; він же. *Ibn Faḍlān's Reisebericht.* — Leipzig, 1939. — C. 306. Там же про араб. *багр* як «Grossfluss».

[55] Вид. A. F. Mehren, репринт. — Leipzig, 1923. — С. 109.

[56] Див. В. Л. Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья.* — М.,1956, карта на с. 86.

Екскурс VI. Шлях із Варяг у Греки

[1] Див., наприклад, спеціальні студії: Бернштейн-Коган С. В. Путь из Варяг в Греки // *Вопросы географии.* — 1950. — Т. 20. — С. 239—270; Брим В. А. Путь из Варяг в Греки // *Известия Академии наук СССР*, Серия 7: Отдел общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 201—247.

[2] Див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 89—90.

[3] *ПВЛ.* — М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 24.

[4] Ibid. — С. 33.

[5] Ibid. — С. 74.

[6] Ibid. — С. 103.

[7] Грецькі тексти було видано Дюлою Моравчиком разом з англійським перекладом Р. Дж. Г. Дженкінса у вид.: *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio.* — Budapest, 1940. Коментар Р. Дж. Г. Дженкінса, Д. Оболенського та інших з'явився у Лондоні 1960 р. (с. 56—63). Також див. перевидання з російським перекладом та коментарями: Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. *Константин Багрянородный: Об управлении империей.* — М., 1989. — С. 44—51 (текст з перекладом) і с. 291—332 (коментар).

[8] Див. с. 879 даного Екскурсу.

[9] Ми бачили, що після того, як Русь пройшла четвертий поріг (Аейфор/ Неасить), «проводять скутих ланцюгами невільників (sic!) суходолом на шість миль». Літаврін та Новосельцев правильно наголошують, що невільники були єдиним товаром Русі, про який згадує Константин (с. 324, прим. 38).

[10] Про «Внутрішню Русь» див. О. Пріцак в *«Okeanos: Essays, presented to Ihor Ševčenko»* (Harvard Ukrainian Studies. — T. 7). — Cambridge, Mass., 1983. — C. 555—567

[11] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 11—12.

[12] Ibid. — С. 13.

[13] *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* / Изд. С. Н. Валк и др. — М.—Л., 1949. — С. 58—61 (док. № 31).

[14] Вид. Куник Эрнст. — СПб., 1848. — Т. 2, стаття № 17 (с. 619—638): «Über den Vertrag des Fürsten Jaroslav Jaroslavitsch und der Novgoroder mit dem Deutschen. Gotländischen und Wälschen Kauffahren vom Jahr 1269».

[15] Див. про так звані треллеборзькі табори данського короля (Холопій Го-

родок): P. G. Foote та D. M. Wilson. *The Viking Achievement.* — London, 1970. — С. 267—270.

[16] Про локалізацію Холоп'ї вулиці див.: Henrik Birnbaum. *Lord Novgorod the Great*, перша частина, USLA. — 1981, карти на с. 19, 79.

[17] Текст Адамових *«Gesta»*, розділ 22 (19), вид. G. Waitz, B. Schmeidler та ін. (= Quellen zur Deutschen Geschichte Mittelalters. — T. II. — Berlin, 1961). Див. також переклад англійською: Francis J. Tschan. *History of the Archbishops of Hamburg—Bremen.* — New York, 1959. — С. 252—254.

[18] Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrahima ibn Ja'kūba... w przekazie al-Bekri'ego.* — Kraków, 1946, арабський текст на с. 5, рядок 66—68.

[19] Kronika Thietmara, латинський текст та польський переклад Маріана Жигмунта Єдліцького. — Познань, 1953. — Кн. IV. — Розд. 3 (24). — С. 361.

[20] *Géographie d'Aboulféda* / Арабський текст, вид. M. Reinaud та le Mac Guckin de Slane. — Paris, 1840. — С. 206, ill. 18—20.

[21] Про джерела див.: Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte.* — 2-ге вид. — Т. 2. — Berlin, 1964—1967. Досить цікаво зауважити, що Свенд Аагесен був нащадком найповажнішої данської родини: його матір веде своє походження від головних героїв «Йомсвікінґів саґи» Пална-Токі та Ваґна Акасона, див.: de Vries. — Т. 2. — С. 273. Російський історик Вадим Вілінбахов висловив здогад, що у північноруських билинах про Дюка Степановича місто Волін/Юмне/Лівілні з'являється як Волын/Волынце:

Из Волынь-земли из богатыя,
Из той Карелии из упрямыя,
Из тоя Индии (< Vendland) богатыя.

Див.: В. Б. Вилинбахов, Н. Б. Энговатов. Где была Индия русских былин? // *Славянский фольклор.* — М., 1965. — С. 98—108; V. B. Vilinbachov, Frühmittelalterlische Verbindungen der Ostseeslaven zur Rus // *Jahrbuch für Geschichte der USSR und der Volksdemokratischen Ländern Europas.* — Т. 9. — Berlin, 1966. — С. 227—242.

[22] Давньоісландський текст: *Jómsvikinga saga* / вид. Ólafr Halldórson. — Reykjavík, 1969; німецький переклад Вальтера Бетке. Geschichten von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg // *Thule.* — Т. 19. — Düsseldorf—Köln, передрук 1966. — С. 393—436. Див. с. 231 в цьому томі.

[23] Про етимологію цієї назви див.: Ewa Rzetelska-Feleszko в цьому томі // *Słownik starożytności słowiańskich.* — Т. 6. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1977. — С. 561.

Назву Jumne було повідомлено Гельмутом з Босау (бл. 1125—1177 рр.) як Jumneta / Vinneta; ця назва вживалася у XIV—XVIII ст. у Мекленбурзі для означення легендарного затопленого міста на Балтиці. Див.: Lech Leciejewicz // *Słownik starożytności słowiańskich.* — Т. 6. — С. 472.

[24] O. Kunkel, K. A. Wilde. *Wollin. 5 Jahre Grabungen aus dem Boden der wikingerzeitlischen Grosssiedlung am Dievenowstrom.* — Stettin, 1941; K. A. Wilde. *Die Bedeutung der Grabung Wollin*, 2-ге вид. — Hamburg, 1953.

[25] W. Filipowiak. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953—1954 // *Sprawozdanie Archeologiczne. Instytut historii Kultury Materialnej*

Polskiej Akademii Nauk. — Т. I (1955). — 179 с.; W. Filipowiak. *Wolin — największe miasto słowiańszczyzny zachodniej. Szkice z dziejów Pomorza.* — Т. 1. — Warszawa, 1958. — С. 36—72; W. Filipowiak. *Wyspa Wolin w prahistorii i we wczesnym średniowieczu. Z dziejów ziemi wolińskiej.* — Szczecin, 1973. — С. 37—137.

[26] Lech Leciejewicz. *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim.* — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962.

Екскурс VII. Про хронологію Олава Трюггвасона та Володимира Великого: порівняльна хронологія саги як історичне джерело

[1] Існує лише три біографічні статті про Олава Трюггвассона (далі ОТ), дві з яких короткі. Див.: Alexander Bugge. *«Sandhed og Digt om Olav Tryggvason».* — Aarbøger, 1910. — С. 1—34; Halvdan Koht. «Olav Trygvason, 968—1000» // *Norsk Biografisk Leksikon*, вид. A. W. Brøgger та Einar Jansen. — Т. 10 (Oslo, 1947). — С. 413—414; та Gerard Labuda. «Olaf Trygwason» // *SSS* 3, табл. 2 (1968). — С. 471—472. Див. також: Siegfried Beyschlag. *Konungasögur* (Copenhagen, 1950). — С. 180—202, та Per Sveaas Andersen. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800—1130* (Handbok i Norges Historie, 2) (Bergen, 1977). — С. 102—109.

[2] Дати, що подаються у науковій літературі для народження ОТ, коливаються від 950 до 968 (969). Ось кілька прикладів:

950—952	= Аркадій Лященко. // Україна. — К., 1926, кн. 4. — С. 14—15;
963	= Alexander Bugge (1910; див. прим. 1). — С. 5;
бл. 965	= Epma Gordon. *Olafssaga* (1938). — С. 86—87;
968	= Konrad Maurer. *Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthume.* — Т. 2 (München, 1856). — С. 523—524; = Halvdan Koht. «Olav Trygvason» (1947; див. прим. 1). — С. 43;
968 (969)	= Bjarni Aðalbjarnarson, вступ до його видання Сноррі Стурлусона // *Heimskringla* I (*ÍF*, 26) (Reykjavík, 1941). — С. CXXXVI;
між 963 і 968	= Gerard Labuda. «Olaf Trygwason» (1968; див. прим. 1). — С. 471.

1938 року Ерма Ґордон стверджувала з певним розчаруванням: «Як можна бачити, це майже неможливо встановити, якого року Олав з'явився на світі»; *Die Olafssaga Tryggvasonar des Odd Snorrason.* — Berlin, 1938. — С. 37.

° Загальну картину див.: Ólafur Halldórsson. «Óláfs saga Tryggvasonar» // *KHL*, 12 (1967), стовп. 551—553. Про Оддову *OsT* див.: Gordon. *Olafssaga*; Bjarni Aðalbjarnarson. *Om de norske kongers sagaer* (Oslo, 1937). — С. 55—85; Jan de Vries // *ALG.* — Т. 2 (Berlin, 1967). — С. 242—245; Kurt Schier. *Sagaliteratur* (Stuttgart, 1970). — С. 24. При цитуванні Оддової *OsT* я користуюся вид.: Finnur Jónsson. *Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk* (Copenhagen, 1932).

[4] Про Снорріеву *OsT* див. вступ Адалбярнарсона до його видання *Hkr* I (див. прим. 2). Я цитую це видання *Hkr*. Також див. англійський переклад: Lee M. Hollander. *Heimskringla: History of the Kings of Norway* (Austin, Texas, 1964). Також див.: Schier. *Sagaliteratur.* — C. 26—27.

[5] Див.: Schier. *Sagaliteratur.* — C. 25.

[6] Про *OcTm* див.: Lars Lönnroth. «Studier i Olaf Tryggvasons saga» // *Samlaren* (Uppsala). 84 (1963). — С. 54—94. Цитуючи нижче цю саґу, я користуюся вид.: Ólafur Halldórsson. *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, 2 т. (Copenhagen, 1958, 1961). Переклад з моїми поправками базується на вид.: John Sephton. *The Saga of King Olaf Tryggvason* (London, 1895).

[7] *Flateyjarbók. En samling af Norske Konge-sagaer.* — Т. 1. — Вид. Carl Richard Unger та Guðbrandur Vigfússon (Christiania, 1860). Про різні саґи Олава Трюґґвасона див.: Rudolf Simek та Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen Literatur* (Stuttgart, 1987). — С. 128, 262—263, 270—271.

[8] Aðalbjarnarson. *Sagaer.* — С. 85—135. Див. критичні зауваження: Anne Holtsmark. «Om de norske kongers sagaer: Opposisjonsinnlegg ved Bjarni Aðalbjarnarsons doktordisputas 23 September 1936» // *Edda* (Oslo), 38 (1938). — С. 145—164.

[9] Oddr // *OsT*, вид. Jónsson. — С. 88—90. Про підрахунки Одда див.: Svend Ellehøj. *Studier* (Copenhagen, 1965). — С. 71—73.

[10] Про Ágrip див. с. 1175.

[11] *Saga Olafs konungs Tryggvasunar... af Odd Snorresøn* (Christiania, 1853). — С. 91.

[12] Див.: Aðalbjarnarson. *Sagaer.* — С. 43, та Ellehøj. *Studier.* — С. 72.

[13] *OsTm*, вид. Halldórsson. — Т. 1. — С. 95—96: «Þa voro liðnir fra falli Hakonar Aþalsteins f(ostra), .XV. uetr at sògn Ara prestz Þorgils sonar. en fra falli Sigurþar Hlaða j(arls). XVIII. uetr. Þa var Olafr TryGva s(on) .VII. uetra ok hafði hann þa .iiij. uetr uerit í utiegð aa Eist landi. en tua i Suiþioð með Hakoni gamla» [Битва (у Лінфьорді між Гаральдом Сіра Шкіра Ейрікссоном та Ґулл-Ґаральдом Кнутссоном) відбулася через 15 (XV) років після смерті Гакона Адальстейнфострі Гаральдссона (тобто 975 р. [960 + 15]; див. аннали королівські, вид. Storm. — С. 104), за підрахунками священика Арі Торґільссона, і через 13 (XIII) років після падіння Сіґурда ярла Гладіра (тобто 975 р. [962+13]; див.: *Ann R*, вид. Storm. — С. 104). Олаву Трюґґвасону було тоді сім років (.VII.) (неправильно. — *О. П.*); він пробув у засланні в Естланді чотири роки (.IIII.) (неправильно. — *О. П.*), після своїх двох (= tua) років у Швеції з Гаконом ґамлі].

Видавець Олавур Галлдорссон прийняв тут два неправильні номери — сім та чотири. Стосовно першої цифри, як AM 54, fol., так і Flat мали свої правильні форми: перша має «viij», а друга була написана прописом *atta*, «вісім» (див. також *Flat*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 85). Неправильне число «чотири» = .IIII. виникло як заміна для *.iv., що було помилкою переписувача: IV < VI: 4 + 2 не можуть дати у підсумку «7», а 6+2 справді дорівнює «8». Щоб одержати рік 968 за дату народження для ОТ, Арі, відправним пунктом якого був рік 975, відняв «8» на пальцях, починаючи від того року: 975, 974, 973, 972, 971, 970, 969, 968 = 8. Пізніший

письменник запропонував своє власне «виправлення», розуміючи, що 975—968 було не 8, а 7. Ellehøj. *Studier*, с. 72, цитує цей пасаж з *ОсТм*, але не коментуючи його. Я тут ґрунтуюсь на цьому уривку, тому що його правильний аналіз дає нам змогу зрозуміти метод Арієвих підрахунків. Про Арі див. загальну картину в праці: Gabriel Turville-Petre. *Origins of Icelandic Literature* (Oxford, 1967). — С. 88—108. Про Арієву працю та хронологічний метод див.: Ólafia Einarsdóttir. *Studier* (Stockholm, 1964). — С. 13—314, та Ellehøj. *Studier*. — С. 15—84.

[14] Див.: James E. Knirk. *Oratory in the Kings' Sagas* (Oslo, 1981).

[15] *OsTm*, вид. Halldórsson. — Т. 1. — С. 241—242; переклад базується на перекладі: Sephton. *Saga*. — С. 149—150. Див. прим. 6. Див. також: *Flat*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 240, 241.

[16] *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 230, порівн. англійський переклад (з моїми поправками): Hollander. *Heimskringla*. — С. 147.

[17] *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 230, порівн. англійський переклад: Hollander. *Heimskringla*. — С. 147.

[18] *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 232, порівн. англійський переклад (з моїми поправками): Hollander. *Heimskringla*. — С. 149.

[19] *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 263, порівн. англійський переклад: Hollander. *Heimskringla*. — С. 169.

[20] *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 265, порівн. англійський переклад (з моїми поправками): Hollander. *Heimskringla*. — С. 170.

[21] Див. про *Ágrip*: Gustav Indrebø. *Aagrip // Edda* (Christiania). — 17 (1922). — С. 18—65; Aðalbjarnarson. *Sagaer*. — С. 1—54; Ellehøj. *Studier*. — С. 197—276. Див. також: Torfinn Tobiassen. «Ágrip af Nóregs konunga sǫgum» // *KHL*. 1 (1956), стовп. 60—61.

[22] Я наводжу цитати за таким вид.: Finnur Jónsson. *Ágrip af nóregs konunga sǫgum* (Altnordische Saga-Bibliothek, 18) (Halle a. d. Saale, 1929). Нове стандартизоване видання було випущене Бярні Ейнарссоном 1984 р. (*ÍF*. — Т. 29. — Rvík., 1984). Також див. переклад норвезькою, зроблений Ґуставом Індребю, перевірений Арнтом Льофтінґсом й з передмовою Ґустава Фідьєстюля: *Ágrip or Noregs kongesoger* (Norrøne Bokverk) (Oslo, 1973).

[23] Анонімна Historia Norwegiae була написана латиною одним норвежцем або поміж 1152—1163 рр., або поміж 1195—1198 рр.; див.: Anne Holtsmark. «Historia Norwegiae» // *KHL*, 6 (1961), стовп. 585—587. Див. також: Aðalbjarnarson. *Sagaer*. — С. 1—55; Ellehøj. *Studier*. — С. 142—174; та Jens Th. Hansen. *Omkring Historia Norwegiae* (Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, Avhandlinger, H. Hist.-Filos. Klasse, 1949, no. 2) (Oslo, 1949).

Текст видав Ґустав Сторм у *«Monumenta Historica Norvegiae»*. — Т. 1. — Крістіанія, 1880. — С. 69—124, потрібний фрагмент див. на с. 110—111.

[24] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 18—19 = вид. Einarsson. — С. 19.

[25] Про горбок Трюґґві див.: *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 214.— Прим. 2.

[26] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 13 = вид. Einarsson. — С. 13.

[27] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 19 = вид. Einarsson. — С. 19—20.

[28] Див. також: *Historia Norwegiae*, вид. Storm. — С. 111.

[29] *Historia Norwegiae*, вид. Storm. — С. 113.

[30] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 19 = вид. Einarsson. — С. 20. Про сліди піратських новел див.: Lars Lönnroth. *European Sources of Icelandic Saga Writing* (Stockholm, 1965). — С. 17—18; також див.: L. Lönnroth. «Studier i Olaf Tryggvasons Saga» // *Samlaren* 84. — С. 54—94. На жаль, я не маю можливості розглянути тут ці цікаві проблеми.

[31] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 20 = вид. Einarsson. — С. 20.

[32] Це переклад цього терміна латинською в *Historia Norwegiae*, вид. Storm. — С. 113.

[33] Визначення «дванадцять» стосується віку ОТ, коли він прибув у Новгород.

[34] Див. прим. 23.

[35] *Historia Norwegiae*, вид. Storm. — С. 113.

[36] Див. мою кн.: *Походження Русі*. — Т. I. — С. 319.

[37] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 20 = вид. Einarsson. — С. 20—21; також див. нижче прим. 66.

[38] *Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 22 = вид. Einarsson. — С. 22.

[39] *Islandske Annaler indtil 1578*, вид. Gustav Storm (Christiania, 1888). — С. 104—105. Стосовно залежності ісландських анналів від саґ див.: Einarsdóttir. *Studier*. — С. 293—326.

Я тут не розглядаю хронологію правління ОТ у Норвегії, тому що на цю тему існує спеціальне дослідження: Bjǫrn Magnússon Ólsen. *«Kronologiske bemærkninger om Olaf Tryggvasons regeringshistorie»*. — Aarbøger (=ÅNO), 1878. — С. 1—58.

[40] Про хронологію див.: N. H. Nicolas. *The Chronology of History* (London, 1838); F. K. Ginzel. *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, 3 т. (Leipzig, 1906—1914); M. P. Nilsson. *Primitive Time-Reckoning. A Study in the Origins and First Development of the Art of Counting Time among the Primitive and Early Culture Peoples* (Skrifter utgivna av Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, 1) (Lund, 1920); J. P. Schroeter. *Haandbog i kronologi*. — 2 т. (Oslo, 1926).

[41] Einarsdóttir. *Studier*. — С. 143; folkelig kronologi. — С. 349.

[42] Einarsdóttir. *Studier*. — С. 143; lœrd kronologi. — С. 349.

[43] Einarsdóttir. *Studier*. — С. 144, 349.

[44] *Íslendingabók. Landnámabók*, вид. Jakob Benediktsson (*ÍF*, 1, част. 1) (Reykjavík, 1968). — С. 25—26.

[45] «Таким чином, виявляється, що три роки 870, 1000 та 1120 у «Книзі ісландців» [*Íslendingabók*] були вибрані з арифметичних міркувань як найближчі круглі роки після дат трьох принципових подій «Книги ісландців»: першого поселення в Ісландії, хрещення та смерті єпископа Ґіссура [=Ґіцура] Іслейвссона. Жодна з трьох подій, яку Арі прямо прив'язав до цих років, — вбивство короля Едмунда 870 р., повалення Олава Трюґґвасона 1000 р. та закінчення місячного циклу 1120 р., — не належить історії Ісландії, але Арі спробував прив'язати до потрібних трьох років події, відомі його читачам»: Einarsdóttir. *Studier*. — С. 345.

[46] Зірочка перед ім'ям Арі вказує на те, що це швидше процитовано з *ОсТ* Одда, ніж з оригінальної праці Арі, яка не збереглася.

[47] Звістку про те, що ОТ народився після смерті батька, було згодом додано кліриками до простого часового проміжку.

[48] *Orkneyinga saga,* вид. Finnbogi Guðmundsson (*ÍF*, 34) (Reykjavík, 1965). — С. 25: «Oluff Tryggesøn vaar fire Aar udi Kriig i Vesterlandene, effterat hand kam fra Vindland...» [«Олав Трюґґвасон провів чотири роки, плюндруючи Британські острови, після свого повернення з Вендланду».].

[49] *Ann R* (та інші аннали) вже синхронізували дати інтервалів, так що там знаходимо дату 993 н. е. як дату хрещення ОТ й 995 р. як дату його повернення до Норвегії. Прим. с. 896.

[50] Теодорік був норвезьким ченцем, який бл. 1180 р. написав латиною загальну *Historia de antiquitate regum Norwagiensium.* Про цей твір див.: Anne Holtsmark. «Historia de antiquitate regum Norvagensium» // KHL. — 6 (1961). — Стовп. 583—585.

Теодорікова праця була видана Ґ. Стормом у його *Monumenta historica Norvegiae.* — Т. 1 (Christiania, 1880). — С. 3—68; фрагмент, що нас цікавить, подано на с. 23: «De morte Olavi filii Tryggva. Quinto ergo anno regni Olavi filii Tryggva, qui et ultimus fuit...»

[51] «Про *«Kristnisaga»*, написану Стурлом Тордарсоном (1214—1284), див.: Magnús Már Lárusson // *KHL*, 9 (1964). — Стовп. 356. Я цитую за вид.: Guðni Jónsson. *Íslendinga sögur.* — Т. 1 (Reykjavík, 1953). — С. 273: «Þá hafði hann [OT] verit konungr at Nóregi fimm vetr» [«опісля він був королем Норвегії п'ять років»].

[52] Див. прим. 17.

[53] Adam von Bremen. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* (бл. 1073—1076), вид. Werner Trillmich та Rudolf Buchner // *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches* (Berlin [1961]). — С. 276.

[54] Knirk. *Oratory in the Kings' Sagas.* — С. 172.

[55] Лященко. *Сага.* — С. 15.

[56] Компілятори *ОсТ* мали інформацію про те, що ОТ було послано у норвезький Уппланд на проживання з його дідом, який прозивався Ейріком із Опростадір. Тому вони як ісландці вирішили (невірно!), що Опростадір знаходився в Уппланді.

[57] Див. коментарі Адалбярнарсона, *Hkr*, 1 (*ÍF*, 26): 225.

[58] Див.: Hallfrøðr Óttarsson's *Óláfs drápa.* (*Походження Русі.* — Т. 1. — С. 319).

[59] Див.: *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson, 1 (*ÍF*, 26). — С. 151: «Tryggva gaf hann Ranríki ok Vingulmǫrk» [Він (Hákon Aðalsteinfostri) дав Трюґґві Ранрікі та Вінґульморк].

[60] Щоб пристосувати дату народження ОТ, аби вона йшла за смертю його батька, ісландські кліріки розділили дві події, що відбулися того самого року: повалення короля Гакона (для якого *Ann R* подають дату 960 р., див.: *Islandske Annaler indtil 1578*, вид. Storm. — С. 104) та упадок Трюґґві Олавссона (для якого *Ann R* мають дату 968 р., див. там же). Але *« Агріп»* відносить повалення Гакона й Трюґґві до того самого розділу (гл. 9; вид. Jónsson. — С. 12—13).

[61] Halvdan Koht. *The Old Norse Sagas* (New York, 1931). — С. 125.

[62] Див. пояснення Адалбярнарссона в його індексі до *ÍF*, 26 (*Hkr*, I). — С. 398 а, s. v. «Skaun, austan fjalls í Noregi».

[63] Саме за давньонорманським звичаєм молодих хлопців посилали жити з дідами та друзями дідів; див.: Peter Godfrey Foote та David M. Wilson. *The Viking Achievement* (London, 1970). — С. 116.

[64] Див. прим. 13.

[65] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 53—54.

[66] Як зазначалося вище (с. 353), «Аґріп» згадує лише про правителя-жінку. Він не подає її імені, тому що воно залишалося невідомим для давньонордичної традиції. Таким чином «Аґріп» називає її просто *dróttning* королева (*Ágrip*, вид. Jónsson. — С. 20 = Einarsson. — С. 20). Одду, з іншого боку, потрібна була ясновидиця, яка могла б провістити народження майбутнього «Хрестителя» Норвегії та Ісландії. Отже, з *dróttning* традиції, він утворив два персонажі: один став безіменною матір'ю Вальдамара (*OsT*, вид. Jónsson. — С. 20); другого було названо як Аллоґія, Вальдамарова *dróttning* (*OsT*, вид. Jónsson. — С. 23). «Раціонально мислячий» Сноррі відкинув історію про ясновидячу матір; він згадує лише одну *dróttning*, але називає її Allógiá, іменем, яке створив Одд (*Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 231). Ґуннлавґ Лейвссон чи редактор *OsTm* або обидва, зберігаючи Оддову дихотомізацію, представили Allógiá Вальдамаровою дружиною (*kona; OsTm*, вид. Halldórsson. — Т. 1. — С. 80).

Давньонордична традиція вважала *dróttning* Новгорода «наймудрішою з жінок» (*altra kuinna vitrost*; див.: *Oddr, OsT*, вид. Jónsson. — С. 27). Ця характеристика дуже подібна до опису Ольги у *ПВЛ*: бѣ мудрѣйши всѣх человѣк (*ПВЛ*. — Т. 1. — С. 75, під роком 987). Я погоджуюся з тими вченими, які ототожнюють новгородську *dróttning* давньонорвезької традиції з Ольгою, наприклад: Friedrich (Fedor A.) Braun. «Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X—XIV. Jahrhunderts» // *Festschrift Eugen Mogk* (Halle a. d. Saale, 1924). — С. 176—178; Лященко. Сага. — С. 16—21; Рыдзевская Елена А. Легенда о Князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне // *Труды Отдела древнерусской литературы АН СССР* (далі — *ТОДРЛ*). — 1935. — Т. 2. — С. 13; Gordon. *Olafssaga*. — С. 70. Але спроби етимологічно порівняти ім'я Ольга (< давньонордичне Гельґа) з ім'ям Allógiá (наприклад, див.: Braun. «Das historische Russland») треба відкинути, тому що Allógiá було штучно створене — разом з іншими екзотичними іменами, як *Klerkon, Klerkr, Reas, Recon* — Оддом, бо це відповідало духу його піратської оповідки.

[67] Див. коментар Лихачова до його видання *ПВЛ* (Т. 2. — С. 315). Я повинен не погодитися із твердженням Ґордонової: «Ich halte diese ganze Geschichte von dem Aufenthalt Olafs in Russiand für eine Verwechslung mit der Geschichte von dem Aufenthalt Magnus des Guten in Russland...» (*Olafssaga*. — С. 72—73).

[68] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 49—50; англійський переклад.: Samuel H. Cross. *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text* (Cambridge, Mass., 1973). — С. 87.

[69] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 47—48 (під роком 6475 і 6476); англійський переклад: Cross. — С. 84—85.

[70] Симптоматично, що роки 6486/978 та 6487/979 позначені у *ПВЛ* як

«порожні роки»: В літо 6486. В літо 6487 (*ПВЛ*. — Т. 1. — С. 54). Лише під роком 6488/ 980 дається історія Володимирового повернення на Русь.

[71] Див.: Jerzy Strzelczyk. «Wagria, Wagrowie» // *SSS* 6 (1977). — С. 293—296; idem. «Stargard wagryjski» // *SSS* 5 (1975). — С. 395—399.

[72] Див.: Gerard Labuda. «Obodrzyce» // *SSS* 1 (1968). — С. 440—441; idem. «Związek obodrzycki» // *SSS* 7, част. 1 (1982). — С. 180—191; Jerzy Nalepa. «Mechlin (Mecklenburg)» // *SSS* 3, част. 1 (1967). —С. 188—189; Lech Leciejewicz. «Swarzyn (niem. Schwerin)» // *SSS* 5 (1975). — С. 495—496.

[73] Gerard Labuda. «Wieleci» // *SSS* 6 (1977). — С. 430—436; Jerzy Strzelczyk. «Stodoranie (Hawolanie)» // *SSS* 5 (1975). — С. 420—423.

[74] Див. в Адама Бременського (бл. 1073—1076 рр.): «...nobilissima civitas lumne celeberrimam prestat stacionem Barbaris et Grecis, qui sum in circuitu... Est sane maxima omnium, quas Europa claudit, civitatum, quam incolunt Sclavi cum aliis gentibus, Grecis et Barbaris... Urbs ilia mercibus omnium septentrionalium nationum locuples nihil not habet iocundi aut rari»; Gesta, вид. W. Trillmich та R. Buchner (Berlin, 1961). — С. 252.

[75] Див.: Lech Leciejewicz. «Wolin, gród i wyspa» // *SSS* 6 (1977). — С. 561—564, особливо с. 562 b.

[76] Між Воліном (Юмне) та Новгородом існувало корабельне сполучення; подорож займала чотирнадцять днів. Цю інформацію подає Адам Бременський: «...Ab ipsa urbe [Jumne] vela tendes XIIII cimo die ascendes ad Ostrogard Ruzziae [= Novgorod]» // *Gesta*, вид. Trillmich та Buchner. — С. 254. Пор.: *Походження Русі*. — Т. І. — С. 270—271 та с. 881—886 у цьому томі.

[77] *Dagome* є писарською помилкою *із* **Dago-ne*. Про наукову літературу на цю тему див.: Brygida Kürbisówna. «Dagome iudex» // *SSS* 1 (1962). — С. 311—312. На особливу увагу заслуговує: R. Holtzmann. «Böhmen und Polen im 10. Jahrhundert» // *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens* (Breslau). — 52 (1918). — С. 18—36.

[78] Походження Mesico/Dagr (963—992 рр.) залишається досі загадкою. Його «Слов'янська» (П'ястівська)·генеалогія, що спочатку зустрічається у хроніці так званого Ґалла (бл. 1112—1116 рр.), звичайно ж, є штучним витвором.

[79] Sønder Vissing I. Tyrsting hd., Århus amt. *Danmarks Runeindskrifter*, вид. Lis Jacobsen та Erik Moltke (Copenhagen, 1942), no. 55.

[80] Принцесою, яка спочатку вийшла заміж за Ейріка Переможця, а пізніше за Свейна Вилобородого, була, без сумніву, донька Месіко/Даґа. Вона також є безіменною сестрою польського Болеслава І (992—1025 рр.), тому що тогочасний письменник Тітмар з Мерзебурга чітко засвідчує це (бл. 1013—1014 рр.): «Hos [Haraldr, 1014—1018 рр., та Canute the Great, 1014—1035] peperit ei Miseconis filia ducis, soror Bolizlavi successoris eius et nati» (*Chronicon*, вид. R. Holtzmann, W. Trillmich [Berlin, 1957]). — С. 396.

Давньонордична традиція, однак, називає її Сіґрід Пихата і твердить, ніби вона була донькою знаменитого «норманського» вікінґа Скоґлара-Тості (наприклад, див.: *Hkr*, вид. Aðalbjarnarson. — Т. 1. — С. 215).

Після публікації Й. Стеенструпа (J. Steenstrup. *Venderne og de Danske* (Copenhagen, 1900). — С. 65) вчені відкинули давньонордичну традицію;

див.: Gerard Labuda. «Swiętosława, Sygryda Storráda, Syritha» // *SSS* 5 (1975). — С. 588—589.

Мені здається можливим знайти компромісне рішення. Сіґрід була донькою Месіко від першого шлюбу, народженою до 966 р. (966 р. він одружився з політичних міркувань удруге з чеською принцесою Добравою). Першою дружиною Месіко була донька Скоґлар-Тості; а тому що після 966 р. Сіґрід проживала разом з дідом, давньонордична традиція, що не пам'ятає Месіко, зробила діда батьком. Шведське коріння та данська кар'єра Скоґлар-Тості, який захопив 991 р. Данеґельд в Англії (див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 383), могли б з'ясувати вибір Сіґрід чоловіків (шведа й данця), що для польської принцеси без скандинавських зв'язків неможливо пояснити.

Сіґрід, очевидно, була сучасницею ОТ і так само народилася бл. 956 р., тобто за десять років до другого одруження Месіко. Месіко, чия кар'єра правителя вперше була засвідчена 963 р., мусив народитися бл. 935 р. Якщо він одружився з матір'ю Сіґрід 955 р., коли тій виповнилося приблизно п'ятнадцять років, то вона, певно, народилася бл. 940 р. Тоді ми можемо вважати, що Скоґлар-Тості народився між 920 та 925 р. Оскільки він помер 991 р., це означало б, що він прожив приблизно сімдесят років, не такий вже незвичний вік для того часу.

[81] У мене нема причин відкидати версію традиції.

[82] Див., наприклад: Aðalbjarnarson у його примітці 1 до *Hkr*, 1:253. Однак ім'я *Búrizláfr* нагадує слов'янське **Borislav*; згадаймо, наприклад, назву українського галицького міста *Борислав* (< власне ім'я).

[83] Див.: Oswald Balzer. *Genealogia Piastów* (Kraków, 1895). — С. 37—43.

[84] *Landnámabók*, вид. Jakob Benediktsson, част. 2 (*ÍF*, 1:2) (Reykjavík, 1968). — С. 236. Цю генеалогію було також включено до *Os Tm*, див.: вид. Halldórsson. — Т. 2 (Copenhagen, 1961). — С. 180. Як частину Þáttr Suada ok Arnors Kellingarnefs її можна знайти у *Flat*, вид. Unger та Vigfússon. — Т. 1. — С. 436, та в *Íslendinga sögur*, вид. Guðni Jónsson. — Т. 8 (Reykjavík, 1953). — С. 340. Відносно цього таттру див.: Simek. — С. 342—343.

[85] Див. мою кн.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 231, 282.

[86] Ibid. — С. 196—197.

[87] Див.: Strzelczyk. «Stargard wagryjski» // SSS 5 (1975). — С. 395—399.

[88] Див.: Adam von Bremen. *Gesta*, вид. Trillmich та Buchner. — С. 244, 246; Helmold of Bosau. *Chronica Slavorum* (бл. 1163—1172 рр.), вид. Heinz Stoob (Darmstadt, 1963). — С. 66, 68.

[89] Див. покажчик до *Sturlunga saga: Annálar og nafnskrá*, вид. Guðni Jónsson (Reykjavík, 1953). — С. 224 а: Dagstyggr Jónsson та Dagstyggr Þórðarson.

[90] *An Icelandic-English Dictionary*, R. Cleasby, G. Vigfússon та W. A. Craigie, 2-ге вид. (Oxford, 1957; репринт 1969). — С. 601а.

[91] Див.: Holtzmann. «Böhmen und Polen» (прим. 77); Albert Brachmann. «Die Anfänge des polnischen Staates» // *Gesammelte Aufsätze* (Weimar, 1941). — С. 159—161; Ulrich Noack. *Nordische Frühgeschichte und Wikingerzeit* (München, 1941). — С. 283.

[92] Тогочасним свідком був Відукінд з Корвей, який написав *свої «Rerum gestarum Saxonicarum»* 967/968 р.; див.: *Quellen zur Geschichte der sächsischen*

Kaiserzeit / вид. Albert Bauer та Reinhold Rau. — Darmstadt, 1971. — С. 170, 172, 174. Назва «*Licicaviki*» залишилася загадкою; див.: Gerard Labuda, Stanisław Urbańczyk. «Licicaviki» // *SSS* 3, част. 1 (1967). — С. 56.

[93] Balzer. *Genealogia Piastów*. — С. 38—43; Halina Modrzewska. «Dąbrówka» // *SSS* 1 (1962). — С. 44; idem. «Emnilda» // *SSS* 1 (1962). — С. 454.

[94] Я не можу тут зупинитися на проблемі, що стосується Йомсвікінґів.

[95] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 49 (під роком 970): Володимеръ бо бѣ отъ Малуши ключницѣ Ользины; сестра же бѣ Добрынъ, отецъ же бѣ има Малъкъ Любечанинъ, и бѣ Добрына уй Володимеру. Як довів Олексій Олександрович Шахматов, «Малуша» походила від давньонордичного власного імені *Málmfriðr*, згідно з *ПВЛ*, Малъфредъ (<*Málmfriðr*), померла 1000 р. (т. 1, с. 88). Див.: Шахматов А. А. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. — СПб., 1908. — С. 375—377. Досить цікаво, що Володимирів прапраонук Гаральд-Мстислав, який одружився з Крістіною, донькою шведського короля Інґі І, назвав одну із своїх доньок Málmfríðr; її було видано заміж за норвезького короля Сіґурда Хрестоносця Маґнуссона; див.: Snorri // *Hkr*, (*ÍF*, 28), вид. Aðalbjarnarson (Reykjavík, 1951). — С. 258.

[96] *ПВЛ*. — Т. 1. — С. 54—56; англійський переклад: Cross. — С. 178—180.

[97] Щодо даних про побут Олава на Русі див. с. 97—100 цього тому.

[98] За повідомленнями аґіографів з Тінґейрара (Одда та інших), Олав таки повернувся на Русь, щоб відіграти вирішальну роль у наверненні країни на християнство. Але така передбачена діяльність ОТ, як його зустрічі після його фізичної смерті у Свольдській битві 1000 р., не є предметом історичного розслідування. Див. про це: Лященко. *Сага*. — С. 9—10, та Елена А. Рыдзевская. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне // *ТОДРЛ*. — 1935. — Т. 2. — С. 13—18.

[99] «Óláfsdrapa (996)», строфи 6—7, вид. Finnur Jonsson. *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning*. — Т. 1, част. А. *Tekst efter Håndskrifterne* (Copenhagen, 1908). — С. 157—158 = Ernst A. Kock. *Den norsk-isländska skaldediktningen*. — Т. 1 (Lund, 1946). — С. 81.

[100] Див.: Sir Frank Stenton. *Anglo-Saxon England*. — 3-тє вид. (Oxford, 1971). — С. 375—380.

[101] Літературу наведено у примітках.

[102] Я хочу висловити мою вдячність пані доктору Марґарет Кормак за прочитання цієї статті, а також за деякі корисні пропозиції стосовно моїх перекладів із давньоісландської.

Екскурс VIII. Система правління за Володимира Великого та його зовнішня політика

[1] وله خليفه يسوس الجيوش ويو[اقع الاعداء ويخلفه] في رعيته

Meshed MS, 212 b, рядки 14—15 в Андрія Ковалівського. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* — Харків, 1956. — С. 313; Cf. Zeki Velidi Togan. *Ibn Faḍlān's Reisebericht* (Leipzig, 1931), арабський текст, с. 43, § 93 та коментарі: Exk. § 93a. — С. 253—256.

[2] Про Свенельда див.: A. Poppe. «Sweneld» // *SSS.* — Т. 5. — 1973. — С. 498—499.

[3] У т. I *«Походження Русі»* (К., 1997), с. 199—208, я показав штучну природу тексту так званого русько-візантійського договору 907 р. Він був створений з уривків текстів двох справжніх договорів 911 (912) р. та 944 (945) р. Перелік міст «первое отъ города Киева, и пакы ис Чернигова и ис Переаславля» в тексті 907 р. було запозичено з договору 944 р. Але імена «на Полотьскъ и на Ростовъ и на Любьчь» взято з третього джерела.

[4] У *ПВЛ.* — М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 13, є сліди колишньої слави Полоцька: «а другое [княженье] на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдятъ верхъ Волги и на верхъ Двины и на верхъ Днѣпра, их же градъ есть Смоленскъ; тудѣ бо сидять кривичи. Таже сѣверъ от нихъ». Про Любеч див. також: Насонов А. Н. *Русская земля* (М., 1951). — С. 59—60, та Тихомиров М. Н. *Древнерусские города* (М., 1956). — С. 345.

[5] В існуючих копіях тексту ім'я двадцять другого князя пропущено, проте збереглося ім'я його посланця. Разом з цими посланцями у переговорах взяли участь тридцять купців: *Летопись по Ипатскому списку.* — СПб., 1871. — С. 29. У тексті Лаврентіївського літопису переписувачі пропустили імена чотирьох купців. Див.: *Лаврентьевская летопись*, 3-тє вид. — Л., 1926. — Ч. I. — С. 46—47. Я називаю Ігоря *каганом* на такій підставі: *каган* (*qaγan*) був найвищим імперським титулом у Євразійському степу. Коло його власників обмежувалося кількома харизматичними кланами. Каганом можна було стати, тільки якщо чийсь батько був каганом (як пізніше і у Київській Русі: лише два старші сини правителя Києва могли правити там). Ось один приклад із степу: Тамерлан завоював значну частину Азії, але ніколи не наважився присвоїти титулу *кагана,* тому що його клан (Барлас) не мав імперської харизми. Натомість він узяв собі титул *gürgen* («зять»), бо він (як і його спадкоємці) був одружений з чингізидської царівною, донькою кагана, дарма що в того не було жодної влади, але він належав до харизматичного клану. Ярослав в Іларіоновому *Слові* виступає як *каган*, як і його батько Володимир. Оскільки Володимир був *каганом*, його батько Святослав обов'язково мусив бути *каганом*, так само як і відомий засновник династії Ігор. Я можу додати, що у *Бертинських анналах*, де вперше з'являється назва Русь під приблизно 839 р., правитель Русі вже називається *chacanus.* У своєму листі до візантійського імператора Василія I (871 р.) франкський король Людовік II стверджує, що лише три народи користуються правом вживати титул *кагана*, а саме: авари, хозари та нормани (маючи на увазі Русь), див. Вільгельма Томсена *Samlede Afhandlinger.* — У 4-х т. (Копенгаген, 1919—1931). — Т. 1. — С. 261. Про титул «руський каган» в ісламських джерелах (вперше засвідчений бл. 910 р. в праці Ібн Русте) див., наприклад, переклад Володимира Мінорського *Ḥudūd al-'Ālam* (Лондон, 1937). — С. 159, 433, 436, 438. Я не можу прийняти поглядів П. Б. Ґолдена у «The Question of the Rus' Qağanate» // *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982). — С. 77—97. Див. ще Екскурс X.

[6] Див.: Насонов А. Н. *Русская земля.* — С. 28—50 (карта між с. 32—33).

[7] *De administrando imperio*, вид. Gy. Moravcsik. — Budapest, 1949. — С. 56. — Рядки 4—5 (§ 9).

[8] Див.: *Летопись по Ипатскому списку*, вид. 1871. — С. 38.

[9] *De ceremoniis aulae Byzantinae*. J. J. Reiske. — T. 2 (Bonn, 1830). — § 15.

[10] Leon Diaconus. *Historiae*, вид. C. B. Hase. — Bonn, 1828. — C. 149 (Ἴκμορ), c. 135, 144 (Σφέγκελος / Σφάγελος). Порівн. Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen*. — St. Petersburg, 1845. — T. 2. — C. 186—187.

[11] *ПВЛ*. — T. 1. — C. 47—48. Порівн. Kunik. *Die Berufung*. — T. 2. — C. 185.

[12] Georgios Kedrenos. *Synopsis*, вид. I. Bekker. — T. 2 (Bonn, 1839). — C. 464. Порівн. Kunik. *Die Berufung*. — T. 2. — C. 169—170.

[13] Georgios Kedrenos. *Synopsis*. — T. 2. — C. 478. Порівн. Kunik. *Die Berufung*. — T. 2. — C. 170—171.

[14] *Лаврентьевская летопись*. — 3-тє вид. — C. 79—80; *Летопись по Ипатскому списку*, вид. 1871. — C. 53. Пор.. *Новгородская первая летопись*. — М.—Л., 1950. — С. 128; *Московский летописный свод конца XV века* // *ПСРЛ*. — М.—Л., 1949. — Т. 25. — С. 358; *Патриаршая или Никоновская летопись* // *ПСРЛ*. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 41; Татищев В. Н. *История Российская*. — М.—Л., 1964. — Т. 4. — С. 132. Joannis Dlugosii [Długosz]. *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, вид. Jan Dąbrowski. — Т. 1—2 (Варшава, 1964). — С. 192—193 = польський переклад Jana Długosza. *Roczniki czyli kroniki slawnego królewstwa polskiego*. — Кн. 1—2 (Варшава, 1961). — С. 261.

[15] Слов'янське ім'я Рогънѣди було Предслава.

[16] У Тверському збірнику (*ПСРЛ*. — СПб., 1863. — Т. 15. — Стовп. 73) тут є: «а оть другіа Чехини Святослава и Станислава». Татіщев (*История Российская*. — Т. 4. — С. 132) навіть повідомляє її ім'я: «и от другия, Малфриди, Святослава и Мстислава». Порівн. з *Густинським літописом* (*ПСРЛ*. — СПб., 1845. — 1-ше вид. —Т. 2. — С. 250): «Четверта Чехиня, отъ юя же роды Святослава и Мстыслава». Джерело *Поліхрону 1418 р.* має Станіслава замість Мстислава: «а от другия Святослава и Станислава». Цей текст знаходиться у низці літописів: *Софийская первая летопись* (*ПСРЛ*. — Л., 1925. — Т. 5^2:1. — С. 46); *Вологодско-Пермская летопись* (*ПСРЛ*. — М.—Л., 1959. — Т. 26. — С. 20); *Московский летописный свод конца XV века* (*ПСРЛ*. — Т. 25. — С. 58); *Новгородская четвертая летопись* (*ПСРЛ*. — Пг., 1915. — Т. 4^2:1:1. — С. 56). Цікаво зазначити, що коли Мацей Стрийковський (*Kronika polska* etc. — Варшава, 1846. — Т. 1. — С. 126) пише про Станіслава, Длугош (*Annales*, кн. 1—2) має на увазі Мстислава. *Тверський збірник* (*ПСРЛ*. — 1863. — Т. 15. — Стовп. 113) також згадує «Станислава, Святославля брата в Смоленскѣ». І все ж цілком можливо, що Станіслав був молодшим братом Святослава та Мстислава від «другоѣ» чешки.

[17] Джерело Псковської хроніки додає третього сина від болгарині: «а от Болгариня 10. Борис, 11. Глѣб, 12. Позвиздъ», див.: *Псковские летописи* / Вид. А. Н. Насонова. — М., 1955. — Т. 2. — С. 10.

[18] Див., напр.. Приселков М. Д. *История русского летописания XI—XV вв.* — Л., 1940. — С. 142—145.

[19] *Софийская первая летопись* (*ПСРЛ*. — Т. 5. — С. 46); *Вологодско-Пермская летопись* (*ПСРЛ*. — Т. 26. — С. 20); *Московский летописный свод конца XV века* (*ПСРЛ*. — 1-ше вид. — Т. 25. — С. 25). *Густинський літопис* продовжує опис (на підставі як літописних, так і нелітописних джерел): «Шестая Грекиня, ея же ради и крестися, отъ нея роди дщерь Марию» (*ПСРЛ*. — 1-ше вид. — Т. 2. — С. 250).

[20] Див.: *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 83.

[21] *Новгородская четвертая летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 4:1:1. — С. 89); *Софийская первая летопись* (*ПСРЛ.* —Т. 5:1. —С. 71); *Новгородская первая летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 26. — С. 30); *Московский летописный свод* (*ПСРЛ.* — Т. 25. — С. 365); *Рогожская летопись (ПСРЛ.* — Т. 15:1. — Стовп. 16); *Никоновская летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 9. — С. 57); *Новгородская пятая летопись* (*ПСРЛ.* — Пг., 1917. — Т. 4:2:1. — С. 88). Пор.: J. Długosz. *Annales.*— Кн. 1—2. — С. 190, 250—251, та Stryjkowski. *Kronika.* — Т. 1. — С. 132.

[22] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 83.

[23] Наявність у списку двох Мстиславів наводила переписувачів на думку про те, що тут крилася помилка. З цієї причини навіть сучасні дослідники (як, наприклад, Д. С. Лихачов: *ПВЛ.* — Т. 2. — С. 235) ототожнювали старшого Мстислава із Station Станіславом. Однак Станіслав — один з наймолодших синів Володимира, тоді як старший Мстислав був старшим братом Ярослава. Джерело Татіщева (*История Российская.* — 1964. — Т. 4. — С. 132) ототожнило цього Мстислава із Вишеславом.

[24] Див. аргументацію на користь цього додатку нижче.

[25] Див.: Фрідріх Браун. «Das historische Russland im Nordischen Schrifttum des X—XIV Jahrhunderts» // *Festschrift Eugen Mogk.* — Halle an der Saale, 1924. — С. 160—161 та Ильин Н. Н. *Летописная статья 6523 года и ее источники.* — М., 1957. — С. 105.

[26] Див.: Екскурс VII, прим. 80. Див. також W. Dworzaczek. *Genealogia* (Warszawa, 1959). — С. 35, 36.

[27] Чтеніе о житии и о погублении и о чюдесѣх святую и блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба. Списание Нестора. / Изд. И. И. Срезневского // *Чтения.* — М., 1859. — С. 9.

[28] Якщо Позвізд дістав престол у Володимирі-Волинському, який був вищий за рангом, ніж престол у Муромі, мабуть, у час його підвищення він сидів князем у Муромі. Отже, він став спадкоємцем Бориса як у Муромі, так і пізніше у Володимирі. Це означає, що приблизно 988 р. Гліб усе ще залишався зі своїм батьком. Він увійшов до системи «лествичного восхождения» тільки після смерті Всеволода (між 995 та 998 рр.), коли йому дістався найменший за рангом престол.

[29] Див. прим. 28.

[30] Аргументи на користь цього включення наведено нижче.

[31] J. Długosz. *Annales.* — Т. 1—2. — С. 250—251. Див. новий польський переклад з автографа: Jan Długosz. *Roczniki czyli kroniki slavnego królewstwa polskiego.* — Кн. 1—2. — С. 324—325.

[32] Stryjkowski. *Kronika.* — Т. 1. — С. 152.

[33] *Новгородская четвертая летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 4^2:1:1. — С. 90); *Софийская первая летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 5^2:1. — С. 71); *Вологодско-Пермская летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 26. — С. 30); *Московский летописный свод* (*ПСРЛ.* — Т. 25. — С. 365); *Никоновская летопись* (*ПСРЛ.* — Т. 9. — С. 57); Татищев В. Н. *История Российская.* — 1964. — Т. 4. — С. 138.

[34] Ім'я Позвізд засвідчено у слов'янській міфології як ім'я бога вітру. У Рогожському літописі (*ПСРЛ.* — Пг., 1922.—Т. 15^2:1. — Стовп. 16) Позвізд

зветься Васильком. Можливо, що, як його батька, його християнське ім'я було Василій. *Тверський збірник* замість Позвіздового імені подає ім'я Болеслава: літописець, однак, плутає сина Володимира з польським королем Болеславом I: Болеслава въ Лясѣхъ Великыхъ — «[Володимир мав сина] Болеслава у землі Великих Ляхів» (*ПСРЛ.* — Т. 15^2:1. — Стовп. 113).

[35] *Летопись по Ипатскому списку.* — 1871. — С. 4: изъ Воковьского лѣса.

[36] Порівн.: Насонов А. Н. *Русская земля.* — С. 70—76, 80—83.

[37] *Летопись по Ипатскому списку.* — 1871. — С. 53.

[38] Ibid. — С. 90.

[39] Ibid. — С. 109.

[40] Ibid. — С. 128.

[41] Ibid. — С. 162. Порівн.: *Слово о полку Ігоревім*, рядок 63 у виданні Романа Якобсона, *Selected Writings.* — Т. 4 (Гаага—Париж, 1966). — С. 172.

[42] *Летопись по Ипатскому списку.* — С. 161.

[43] Ibid. — С. 296.

[44] Владимирцев Борис Я. *Общественный строй монголов: монгольский кочевой феодализм.* — Л., 1934. — С. 54—55, 98, 111. Див. також: Поппе Н. Н. Пережитки культа огня в монгольском языке // *Доклады Академии наук СССР.* — Л., 1925. — С. 14, та «Zum Feuerkultus bei den Mongolen» // *Asia Major*, 2 (1925). — С. 130—145.

[45] *Chronicon*, вид. Роберт Гольцман та Вернер Трілльміх. — Берлін, 1958. — С. 434.

[46] *Летописная статья 6523 года.* — С. 104—105; порівн. також: Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси. — Львів, 1895. — № 1. — С. 96.

[47] *Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope ab J. Bekkero suppletus et emendatus* II (Бонн, 1839). — С. 515.

[48] В се же лѣто всады Ярославъ Судислава в прорубъ, брата своего, Плесковѣ, оклеветанъ к нему. — *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 102.

[49] Мстислав (старший), другий син Рогнѣди, не згадується у Списках № 2 та № 3. Це означає, що він мусив померти до 988 р., очевидно, перед народженням Мстислава (молодшого). Порівняймо аналогічну ситуацію наприкінці XII ст. із двома Мстиславами Давидовичами Смоленськими (*Летопись по Ипатскому списку*, 1871, бл. 1187. — С. 440—441) та приблизно 1193 р. (с. 456).

[50] Цей Список дає перевагу синам Рогнѣди, тобто у ньому Ярослава записано перед Святополком, а Всеволода перед Святославом. Однак послідовність у Списку № 3 засвідчує, що Святополк був старший від Ярослава, а Святослав — старший від Всеволода.

[51] Починаючи з Іпатіївського літопису, різні редакції літописів пов'язують Станіслава з другою чехинею.

[52] Див. докази про народження Позвізда від спільної з Борисом та Глібом матері на с. 917.

[53] Коли Володимир народився (бл. 955 р.), його батькові Святославові було не більше як двадцять три. На час Ігоревої смерті (944 р.) він усе ще не

досяг зрілості (13—15 років). Володимир був третім відомим нам сином Святослава.

[54] Про дії Володимира у варязьких землях див.: Екскурс VII.

[55] Див.: Fritz Rörig. *Die europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter.* — Göttingen, 1964. — С. 17.

[56] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 84.

[57] *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.* — СПб., 1913. — С. 56.

[58] Абрамович Д. *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им.* — Пг., 1916. — С. 136—137. Про митрополита Іоанна див.: Теофіл Коструба. Київський митрополит Іван (бл. 1007 — бл. 1020 рр.) // *Нариси з церковної історії України X—XIII століття.* — 2-ге вид. — Торонто, 1955. — С. 19— 26.

[59] Див.: Ильин. *Летописная статья 6523 года.* — С. 115.

Екскурс IX. Погибоша аки обрѣ

[1] *ПВЛ.* Вид. Д. С. Лихачова. — М.—Л., 1950. — Т. 1. — С. 14.

[2] Gerard Labuda. Du(d)lebowie // *SSS.* — T. 1 :2, 1962. — С. 399—402.

[3] Останній із великих арабських географів Абу'л-Фідā (пом. 1331 р.) у своєму творі *Таквīм ал-булдāн* рясно цитує із твору Ібн ас-Са'īда, постійно називаючи його ім'я. Отже, Абу'л-Фідā запозичив звідти теж оповідання про загибель борджанів. «Таквīм ал-булдāн» був прекрасно виданий у Парижі у 1840 р. двома учнями славного Сильвестра де Сасі (Sacy): Рено (Reinaud) та Mac Guckin de Slane. Нове видання твору Ібн ас-Са'īда *Basṭ al-arḍ* («Баст ал-ард»), підготовлене іспанським арабістом Juan Vernet Gines, розчаровує. Воно вийшло в Тетуані (Марокко, 1958) без належного вступу, з недостатньою інформацією про варіанти і без покажчиків. Там на с. 116 подається оповідання про бурджанів, але у дуже скороченому вигляді. Тому я цитую за старим виданням твору Абу 'л-Фідā, бо його редактори мали для диспозиції рукопис твору Ібн ас-Са'īда, яким користувався Абу'л-Фідā (с. 210—211).

[4] Про Ібн ас-Са'īда існує студія російського сходознавця і історика Василія Бартольда: *География Ибн Са'ида. Сочинения.* — М.—Л., 1973. — Т. 8. — С.103—113. Одначе цей великий учений не звернув уваги на оповідання про борджāнів.

[5] A. Dauzat та Ch. Rostaing. *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France.* — Paris, 1984. — С. 105. Про вимову арабо-перського *ā* (як *å*) для передачі чужого *о* див. також Екскурс V у цьому томі.

[6] Das Kitāb ṣūrat al ard des Abū Ǧaᶜfar ibn Mūsā al-Huārizmī, hergb. von Hans von Mžik. — Leipzig, 1926. — С. 115.

[7] Wilhelm Kubitchek. *Studien zur Geographie des Ptolemäus.* I. Die Ländergrenzen, Akad. d. Wiss. — Wien, 1934. — С. 98—99, 118—119.

Про Хуварізмі існує цінна праця Тетяни Калініної: *Сведения ранних ученых арабского халифата* (М., 1988). На жаль, автор не займається питанням, хто були оригінальні борджāни.

[8] Див.: Петър Коледаров. *Политическа география на средневековната българска държава, I.* — Софія, 1979. — С. 37.

[9] Див., напр.: Борис Недков. *България и съседните земи през XII век според Идриси.* — Софія, 1960.

[10] Roman Jakobson. *Selected Writings.* — Т. 6, част. 1—2. — The Hague, 1985; А. А. Шахматов. Повесть временных лет и ее источники // *ТОДРЛ.* — М.— Л., 1940. — Т. IV. — С. 9—150. Н. К. Никольский. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры // *Сборник по русскому языку и словесности.* — Т. 2. — Вып. 1. — Л., 1930.

[11] Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrāhima ibn Ja^cḳūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego.* — Kraków, 1946.

Вибрана бібліографія нових праць про аварів (див. Екскурс I).

[1] Т. А. Тотт, Б. В. Фнрштейн. *Антропологические данные к вопросу о Великом переселении народов: авары и сарматы.* — Л., 1970.

[2] Walter Pohl. Die Awaren. *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822 n. Chr.* — München, 1988.

[3] Евгений Хелимский. Язык(и) аваров: тунгусо-маньчжурский аспект // *Folia Orientalia.* — Т. 36. — Kraków, 2000. — С. 135—148.

Екскурс X. Звідки прийшов літописний Рюрик?

[1] Першими, хто висунув гіпотезу про ідентичність Рорика із Фризії з Рюриком, були H. Fr. Hellmann (1816) та Fr. Kruse (1836). Згодом тезу відновив Н. Т. Беляєв (1929). Всі вони пов'язували питання про Рюрика з етимологією назви Русь і тим самим відвертали увагу від проблем Рюрика. В ті часи ще не відбувалися археологічні розкопки у Ладозі та й не було порушено питання про перспективу людей IX ст. Питання не розв'язав і польський вчений Генрик Ловмянський, який подає історію питання, але не вносить нічого нового, крім критицизму щодо своїх попередників. Він рішуче відкидає ідентифікацію Рюрика з Рориком головно тому, що, на його думку, фризійці не могли доходити до Ладоги. (Г. Ловмянский. Рюрик Фрисландский и Рюрик Новгородский // *Скандинавский сборник.* — Т. 7. — Таллин, 1963. — С. 221—252). Але археологи знайшли докази, що фризійці були в Ладозі у IX ст.

[2] Див., напр.: А. Н. Насонов. *История русского летописания.* — М., 1969. — С. 12—79.

[3] *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. — М.—Л., 1950. — С. 104; *ПВЛ.* Изд. Д. С. Лихачева. — М.—Л., 1950. — С. 17.

[4] *Новгородская первая летопись.* — С. 107—108.

[5] *Старая Ладога. Материалы археологических экспедиций.* — Л., 1948; С. В. Орлов. *Старая Ладога.* — Л., 1949; Ольга Давидан. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией // *Скандинавский сборник.* — Т. 16. — Таллин. — С. 134—144.

[6] Докладніше див. у моїй роботі: *Pověst' vremennyx lět and the Question of Truth. History and Heroic Tale.* A Symposium. — Odense (Данія), 1985. — С. 133—172.

[7] *ПВЛ.* — Т. І. — С.18.

[8] А власне, коли редагувалася *ПВЛ*, Мстислав Мономахович (пом. 1132) оженився із Крістіною, дочкою короля Швеції Інґі І.

[9] Див. с. 542 цього тому.

[10] Основною працею про норманів у Західній Європі все ще є: *W. Vogel. Die Normannen und das Fränkische Reich.* — Heidelberg, 1906; reprint Scientia, 1973.

[11] Про фризійців див.: Stéphane Lebecq. *Marchands et navigateurs Frisons du haut moyen âge*, 2 t. — Lille, 1983.

[12] Див. таблицю 1 до цього Екскурсу.

[13] Ольга Давидан. *Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia, Varangian Problems. Scando-Slavica. Supplementum I.* — Kbh., 1970. — С. 79—94.

[14] Див. таблицю 2 до цього Екскурсу.

[15] Bohdan Strumiński. *Linguistic Interrelations in Early Rus'.* — Rome, 1996. — С. 159. Там же. — С. 150—154. Він доказує шведське походження імені Ігор (Игорь).

[16] *ПВЛ.* — Т. 1. — С. 40.

[17] Ibid. — С. 54.

[18] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 199—208.

[19] Ibid. — С. 69, 99.

[20] Про короля Великої Швеції див.: *Ibid.* — С. 222—223. Про те, що титул *Рус каґан,* відомий із *Бертинських анналів* під р. 839, а також із арабо-перських джерел, із *Слова о законі і благодаті* київського митрополита Іларіона, не випадкове явище, а тривала інституція, маємо тогочасну документацію. Це відповідь Людовіка Німця на лист візантійського імператора Василія І, з якого чітко виходить, що, згідно з візантійським церемоніалом, високий титул *каґан* визнавався стосовно тільки трьох володарів — аварів, хозарів та норманів (тут замість росів у *Бертинських анналах* названі нормани: *Nortmannorum*). Видавець серії P. Kehr замінив слово *nos* на *non.* Подібно до деяких інших учених (наприклад, Генрика Ловмянського), я відкидаю цю «поправку». Людовік Німець підтверджує, що титул *каґан* стосується трьох названих володарів, але володар Болгарії до них не належить. Подаю відповідне місце того листа: «Caganum vero nos praelatum Avarum, nos Gazanorum aut Nortmannorum nuncupari reperimus, neque principem Vulgarum, sed regem vel dominum Vulgarum». Див. ще: H. Łowmiański. *Początki Polski.* — Т. 5. — Warszawa, 1973. — С. 133.

[21] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 286—292.

[22] *Annales Fuldenses // MGH SS.* — Т. 1. — С. 343—415; *Annales Xantenses // MGH SS.* — Т. 2. — С. 219—236; див. також: Vogel. *Die Normannen.* — С. 246.

[23] Про Бйорна див.: *Походження Русі.* — Т. І. — С. 230—231.

[24] *Походження Русі.* — Т. І. — С. 307—308.

[25] Ibid. — С. 357.

Таблиця: *Рідня Рюрика-Рорика*

Гаральд I, король Данії
† перед 845 р.

Гальвдан, король Данії
† бл. 807 р.

Раґнар Шкіряні Штани,
король вікінґів-варягів
† перед 845 р.

Геммінґ,
князь
Фризії
† 837 р.

Гаральд,
король Данії
† бл. 845 р.

Бйорн,
король Ладоги
(Альдейґюборґ)
† бл. 873 р.

Сіґурд,
король
вікінґів-варягів

Гальвдан,
король Данії,
873 р.;
король
Нортумбрії
(Англія)
875—880 рр.

Рюрик-Рорик,
князь Фризії,
король Ладоги
(Альдейґюборґ)
† після 873 р.

Ґотфрід,
король
вікінґів-варягів
† після 855 р.

Родульф,
король
вікінґів-варягів
† 873 р.

БІБЛІОГРАФІЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

Давні скандинавські саґи

Бібліографічний вступ

1. Саґи

У XVI ст. політична боротьба й конкуренція між шведами (висхідною політичною силою) і данцями (низхідною політичною силою) породили цікавість до минулих досягнень обох народів.

Шукаючи нових арґументів на підтвердження свого славетного минулого, вчені обох країн відкрили, що існують письмові ісландські джерела — саґи, які, безперечно, містять важливу інформацію. Доступитися до неї вони намагалися з допомогою вчених-перекладачів, що були або ісландцями, як-от Арнґрімур Йонас Ісландус (Арнґрімур Йонссон, 1568—1648) і Тормод Торфеус (Тормодур Торфасон, 1636—1719), або норвежцями, наприклад, Лауренц Ганссьон (Hanssøn) (розквіт 1548 р.).

Протягом XVII ст. у Швеції й Данії сформувався інтерес до давньоісландських рукописів і став таким інтенсивним, що невдовзі Ісландія майже цілком позбулася своїх унікальних національних культурних скарбів.

Більшість ісландських рукописів потрапила до рук найвидатнішого збирача — ісландця Арнаса Маґнеуса (Арні Маґнуссона, 1663—1730), що 1701 р. став першим професором данських старожитностей у Копенгаґенському університеті й перед смертю заповів свою унікальну колекцію своїй alma mater (згодом колекція дістала назву *Det Arnamagnæanske Legat*).

Шведський державний діяч і свого часу фаворит королеви Крістіни граф Маґнус Ґабрієль де ла Ґарді (Gardie) (1622—1686) з

1650 р. взявся невтомно полювати за давньоісландськими рукописами; з одного боку, він скуповував приватні колекції, навіть із Данії (королівського історіографа св. С. Г. Стефаніуса, 1652 р.), а з другого — конфісковував їх як воєнні трофеї і т. ін. Де ла Ґарді подарував свою колекцію бібліотеці Уппсальського університету, в якому він був канцлером (Delagardieske Samling).

Першими стали публікувати саґи шведи. Цю наукову ініціативу започаткував 1664 р. Олав Верелій (1618—1682), що 1662 р. був призначений професором шведських старожитностей Уппсальського університету, а через п'ять років став головою новоствореного *Antikvitetskollegium*. Першою опублікованою саґою стала *«Саґа про Ґаутрека»* разом із *«Hrálfs saga Gautrekssonar»*: Gothrici et Rolfi Westrogothiae regum historia lingua antiqua Gothica conscripta quam e M. s vetustissimo edidit et versione notisque illustravit Olavs Verelivs... Uppsala, 8° (8), 240, с. 1—66: *«Саґа про Ґаутрека»*; с. 66—240: *«Саґа про Ґрольва»*, 128 (44), 48 с.

Наступного року Верелій опублікував розділи 58—64 *«Саґи про Олава Трюґґвасона»*, яку написав Одд Сноррасон: *Itt Stycke af konung Olaf Tryggjasons saga*, hwilken Oddur Munck: På Gammal Gotska beskrifwit hafwer af itt gammalt pergamentz manuscripto aftryckt. — Uppsala, 1665, 8°. — 16 с.

Далі йшло видання *«Саґи про Босі»*: *Herrauds och Bosa Saga med en ny vttolkning iämpte Gambla Götskan*. — Uppsala, 8° (6). — 122 с.

Останньою саґою, яку опублікував Верелій, була *«Саґа про Гервьор»*: *Hervarar saga pä Gammal Götska med Olai Verelii vttolkning och notis*. — Uppsala, 1672, fol. (8). — 194 (6) с.

Проте в XIX ст. провідним центром дослідження саґ став Копенгаґен, а не Уппсала. Дослідження почалося з загальної оцінки всього корпусу саґ, яку дав Петер Еразм Мюллер (1776—1834), єпископ Зеландський і вчений, у своїй *Sagabibliothek*, опублікованій у Копенгаґені в 1817—1820 рр. у трьох томах (т. 1, XXIV, 371 с.; т. 2, XII, 675 с.; т. 3, XVI, 499 с.).

«Мюллерова *«Бібліотека саґ»*, — пише Т. М. Андерссон, — відіграла подвійну функцію: зробила доступним зміст і забезпечила критичну основу для його дослідження». (*The Problem of Icelandic Saga Origins*. — New Haven, 1964. — С. 27).

Мюллер поділив саґи на три класи, присвятивши кожному класові окремий том:

а) саґи про ісландців (зокрема й саґи про Оркнейські та Фарерські острови і Ґренландію);

б) героїко-міфічні й романтичні саґи;

в) королівські саґи, де йдеться про історію Норвегії, Данії та епізодично Швеції.

З ініціативи скандинавського вченого Карла Хрістіана Равна (1795—1864) 1825 р. у Копенгаґені засновано Королівське товариство північних старожитностей (*Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab*). Метою товариства було об'єднання фахівців для дослідження й публікації давньоскандинавських текстів; тексти мали виходити паралельними видавничими серіями: мовою оригіналу і в перекладах, зроблених за оригіналом рукопису.

Першим виданням товариства були *«Королівські саґи»*. Вони вийшли трьома паралельними серіями (кожна серія складалася з дванадцяти томів): давньоісландською мовою — Fornmanna sögur eptir gömlum handritum (Kbh., 1825—1837; скорочено = *Fms.*); данською мовою (переклад К. Х. Равна) — Oldnordiske sagær (Kbh., 1825—1837); латиною (переклад Свейнбйорна Еґільссона) — Scripta Historica Islandorum (*SHI.* — Kbh., 1828—1846).

За цією серією видань у 1829—1830 рр. ішли героїко-легендарні саґи, видані двома серіями з восьми томів кожна: Fornaldar Sögur Norðrlanda (скорочено = *Fas.*) мовою оригіналу і в данському перекладі К. Х. Равна — *Nordiske Forntids Sagaer*.

І, нарешті, товариство почало публікувати родинні саґи мовою оригіналу (ісландською): *Islendinga sögur*: у 2 т., 1843—1847.

Хоча Равн та його колеги користувалися багатющою Арнаманійською збіркою, їхні видання все ж відображували низький видавничий рівень тодішньої доби.

Новий період видання саґ почався 1880 р. Двоє професорів, Людвіґ Франс Адальберт Віммер (1839—1920) і Фіннур Йонссон (1858—1934), а також бібліотекар Петер Еразм Крістіан Колунд (1844—1919), всі з Копенгаґенського університету, опублікували нову серію: *Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur* (1880—1956; 68 томів; скорочено = *SGNL, SUGNL* або *Samfund*).

Це критичне багатотомне видання було результатом ретельного вивчення всіх наявних рукописів (кожному тексту звичайно передують вичерпні палеографічні, лінгвістичні та історико-літературні передмови); публікації зберігали правопис оригіналів і подавали в тексті всі варіанти.

1956 р. у Копенгаґені створено Арнаманійський (*Arnamagnæan*) інститут, що почав публікувати дві серії критичних видань текстів (редактор Йон Гельґасон): *Editiones Arnamagnæanae*.

Серія А (ін-фоліо) — започаткована 1958 р.; поки що опубліковано томи 1—2, 4—8, 9, 13, 15—17.

Серія Б (ін-кварто) — започаткована 1960 р.; поки що опубліковано томи 1—6, 10—31.

У 1892—1928 рр. троє вчених — Густав Седершельд (1849—1928), Гуґо Ґерінґ (1847—1925) і Євґен Моґк (1854—1939) — опублікували в Галле (Заале) важливу серію видань: *Altnordische Saga-Bibliothek* (скорочено = *ASB*: т. 1—18). Хоча тексти видано в стандартизованій формі, а варіанти подано тільки вибірково, кожен том містить дуже ґрунтовний вступ, особливо з літературного погляду; крім того — неоціненний коментар усього тексту.

За своєрідне продовження *ASB* можна вважати оновлену (Neue Folge, з 1952 р.; ред. Вальтер Бетке) *Altnordische Textbibliothek*, видану в Галле (Заале); нині в цій серії виходять невеликі родинні саґи.

1933 року так звана Ісландська школа (до якої, зокрема, належать такі вчені, як Сіґурд Нордал та Ейнар Ол. Свейнссон) почала публікувати у Рейкявіку свою серію: *Íslenzk Fornrit* (скорочено = *ÍF*) — родинні та королівські саґи. Дотепер уже опубліковано томи 1—14, 26—29 і 34—35.

У цій серії тексти подано теж у стандартизованій формі (на основі видань *SUGNL*) з вибірковими варіантами; розлогі вступи, коментарі, карти, генеалогічні таблиці й т. ін., що супроводять тексти, необхідні для кожного дослідника, а також покажчики, й відображають сучасний рівень наукових знань.

Протягом 1946—1957 рр. (передрук 1961 р.) Íslendingasagnaútgáfan у Рейкявіку (та Акурейрі) опублікував 42-томний корпус саґ. Він складається з наступних восьми частин:

Edda, т. 1—4 (*«Старша Едда», «Молодша Едда»*, глосарій); ред. Ґудні Йонссон.

Konungasögur, т. 1—3; ред. Ґудні Йонссон.

Islendingasögur, т. 1—13 (т. 13 містить дуже важливі покажчики); ред. Ґудні Йонссон.

Biskupasögur, т. 1—3; *Sturlunga Saga* (т. 1—3), *Annaler* (Konungs annáll та Lögmannsannáll; з загальними покажчиками до цієї частини); ред. Ґудні Йонссон.

Fornaldarsögur Norðurlanda, т. 1—4; ред. Ґудні Йонссон.

Þiðrikssaga af Bern, т. 1—2; ред. Ґудні Йонссон.

Riddarasögur, т. 1—6; ред. Бярні Вільгялмссон.

Karlamagnússaga, т. 1—3, ред. Бярні Вільгялмссон.

Це популярне видання без варіантів та коментарів, проте має дуже корисні покажчики.

Важливим є теж двомовне видання *Nelson's Icelandic Texts*, що його випускали у Лондоні Сіґурд Нордал і Gabriel Turville-Petre (із 1957 р.). Там вийшло цікаве видання *Hervarar saga*, вид. Chr. Tolkien-ом у 1960 р.

Оскільки ця книжка не має текстологічних чи лінгвістичних цілей, тексти цитовано за стандартизованими виданнями. Якщо є видання як *SUGNL*, так і *Íslenzk Fornrit, ÍF* (або *ASB*), перевагу віддано *ÍF*.

Два німецькі вчені — Фелікс Ніднер (1859—1924) та Ґустав Некkель (1878—1940) — опублікували 24-томну добірку саґ у німецькому перекладі: *Thule*. Altnordische Dichtung und Prosa. Вони зосередили свою увагу здебільшого на родинних саґах, проте всі інші жанри представлено теж.

Є й п'ять факсимільних серій. Три з них опублікував у Копенгаґені Йон Гельґасон:

Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi (*CCI*; 1930—1956, 20 томів).

Manuscripta Islandica (*MI*; 1954 р.).

Early Icelandic Manuscripts in facsimile (*EIM*; 1958—).

Ісландський інститут рукописів (*Handritastofnun Íslands*; з 1972 р. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi) 1956 р. започаткував у Рейкявіку дві видавничі серії *Íslensk Handrit*, одну ін-фоліо, другу ін-кварто.

Corpus Codicum Norvegicorum (=*CCN*) теж видає в Осло дві факсимільні серії (1950—; ін-фоліо та ін-кварто).

Основні праці*

Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*: у 2 т., 2-ге вид. — Berlin, 1964, 1967.

Hans Bekker Nielsen. Thorkil Damsgarod Olsen, Ole Widdling, *Norrøn Fortællekunst*. — Kbh., 1965. — 186 с.

G. Turville-Petre. *Origins of Icelandic Literature*. — Oxford, 1967. — VII. — 260 с.

Carol J. Clover. *The Medieval Saga*. — Ithaca, London, 1982.

Carol J. Clover. John Lindow (вид.). *Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide*. — Ithaca, London, 1985. — 387 с.

Jóns Kristjánsson. *Eddas and Sagas*, пер. Peter Foote. — Reykjavík, 1992. — 443 с.

Philipp Pulsiano (вид.). *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. — New York, London, 1993. — XIX. — 768 с.

* У березні 1971 р. данський та ісландський уряди ратифікували договір про передачу до Арнаманійського фонду в Ісландії (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi) рукописів та документів з Арнаманійської колекції Королівської бібліотеки в Копенгаґені. Нині цю передачу майже завершено.

2. Основні проблеми давньонордичної історіографії

Королівські саґи походять від анонімних списків норвезьких королів (*æui*). Списки були такі: норвезький (Catalogus Regum Norwagensium, бл. 1120 р. — можливо, оригінальний список) та ісландський давніший (бл. 1120 р.) Семунда Сіґфуссона Мудрого (1054—1133) і пізніший (бл. 1130 р.) Арі Торкілссона Мудрого (1067—1148). Усі ці праці не дійшли до нас, — отже, попри поважні наукові дискусії, неможливо оцінити розмір і характер цих списків.

Наступне покоління історій норвезьких королів складається з норвезьких праць, які звичайно називають норвезькими синоптами: Theodoricus Monachus. *Historia de Antiquitate Regum Norwagensium* (бл. 1180 р.); анонімна *Historia Norwegiae* (перед 1178 р. або бл. 1220 р.) і *Ágrip Nóregs konunga sǫgum.*

Питання, що їх поставили новітні вчені, такі: чи і в якій мірі старонорвезькі історії були знайомі з названими вище творами Семунда або Арі, або обох? Наступне питання: які були взаємовідносини між трьома старонорвезькими історіями? Вирішенню цих питань присвячені дві спеціальні монографії: ісландця Бярні Адальбярнарсона (*Sagaer*, 1937. — 236 с.) та данця Свенда Еллегьоя (Ellehøj. — *Studier*, 1965. — 326 с.)

Але, незважаючи на компетентність та солідність їхніх досліджень, учені прийшли до двох різних результатів, причому кожен запропонував дуже складні схеми тих взаємовідносин, тому їх висновки не були прийняті наукою.

В такій ситуації тимчасову компромісну розв'язку подав американський дослідник саґ Теодор М. Андерссон (Kings' Sagas, у C. J. Clover, J. Lindow, Old Norse Literature. — Ithaca, 1985. — C. 197—238). Я приймаю його висновок. Його схема така: всі три норвезькі синоптичні історії знали твори Семунда або твори Арі. Крім того, Теодорік ще використав рукопис офіційного *Catalogus Regum Norwagensium.*

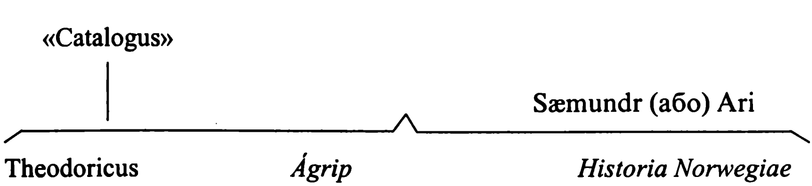

3. Саґи про Олава Трюґґвасона

Олав Трюґґвасон має особливе значення для ісландців, бо саме йому приписують навернення до християнства 999 р., а його місіонерську діяльність згадано в найдавніших ісландських історичних текстах. Прагнення утвердити Олава як святого покровителя існувало навіть за тих давніх часів (початок XII ст.), проте латинські *vitae* («житія»), де вже йшлося про таку мету, були, здається, укладені після заснування архієпископства Нідароського (і наступного піднесення св. Олава) в середині сторіччя[1].

Перше житіє (*vita*) уклав чернець Одд Сноррасон з Тінґейрарського монастиря. Про Одда відомо дуже мало — тільки те, що його предків згадано в *Landnáma* і він був автором цієї та ще однієї книжки, написаної, певне, теж латиною, про Інґвара *hinn viðförli*, якою скористався автор *«Саґи про Інґвара-мандрівника»*. Дітріх Гофман доводив, що ця друга книжка також була спробою утвердити Олава як святого[2].

Ще одне латинське житіє написав Ґуннлауґ Лейвссон (пом. 1218 р.), який, здається, був молодшим сучасником Одда з Тінґейрара. Ґуннлауґ, видатний літературний та церковний діяч, наприкінці XII ст. сприяв канонізації двох своїх співвітчизників. Серед його творів — латинські житія Олава Трюґґвасона та єпископа Йона із Голара[3], можливо, й *«Саґа про Торвальда-мандрівника»* (опис місіонерської діяльності в Ісландії) і віршований переклад *«Мерлінових пророцтв»*. Житія Олава Трюґґвасона складено, певно, в останні десятиріччя XII ст. Одд у своєму житії подає й оповідь про відкриття останків св. Сунніви, а це свідчить, що їх перенесли до Берґена не 1170 р., а пізніше. Наприкінці сторіччя цією оповіддю скористався укладач *«Fagr.»*.

---

[1] De Vries // *GAL.* — Т. 2. — С. 247, 256.

[2] Dietrich Hoffmann. Die Yngvars saga viðförla und Oddr munkr inn froði // *Speculum Norrœnum. Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre.* — Odense, 1981. — С. 188—222; а також: Zu Oddr Snorrasons Yngvars saga viðförla // *Scandinavistic,* 1984. — Т. 14. — Ч. 2. — С. 106—108. *«Саґу про Інґвара»* традиційно вважали твором XIV ст., який задля більшої авторитетності містив згадку про Одда. Гофман вказав, що єдиною причиною такого датування були стилістичні міркування, яких нині вже не можна дотримуватись. Сімек погодився з цим висновком, проте також у ступені, яким його відтворює наявна саґа (див. його огляд *Speculum Norrœnum* у вид.: *Sprachkunst*, 13. — Ч. 2 (1982). — С. 34. Якоб Бенедіктссон вважає, що стиль саґи безперечно свідчить про її належність до XIV ст. Навіть якщо цю саґу створено пізніше, вона, можливо, спиралася на якийсь давніший твір. Див. також с. 430 цього тому.

[3] Спроби Петера Коппенберґа піддати сумніву цю працю видаються непереконливими: *Hagiographische Studien zu den Byskupasögur.* — Bochum. Scandia, 1980.

Хоча твори ні Одда, ні Ґуннлауґа не збереглися латиною, до нас дійшли ісландські переклади першого твору й кількох розділів другого. *«Велика саґа про Олава Трюґґвасона»* містить цитати з них обох, а переклад Оддового житія зберігся у кількох рукописах. Вони, щоправда, значно різняться між собою; навіть AM 310, начебто найближчий до оригіналу перекладу, містить певну кількість вставок. Таким чином, неможливо точно визначити, що саме кожен агіограф додавав до легенди про Олава. Стандартним виданням, яке містить тексти AM 310 («A»), («S») і (від Свьолдської битви до кінця) («S»), вважають вид. Фіннура Йонссона *Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munc* (Копенгаґен, 1932).

Епілог, де заявлено про авторитет обох авторів, мало чим може придатися; слід відзначити, що їхніми «джерелами» були не скальди, чи то люди, через яких можна простежити традицію аж до очевидців описаних подій, а радше ісландські священики та вожді, що, певно, репрезентували вченість «школи» Гаукадала. (В саґах є згадки про сучасників Олава, яким була відома його доля після Свьолдської битви, себто після його смерті). Сам епілог дуже різний у різних рукописах, тож там є двозначність, пов'язана з тим, які саме «джерела» використовував кожен автор. Усе, що можна більш-менш точно визначити, коли йдеться про зміст саґ, — це те, що Одд скористався твором Теодоріка або, ймовірніше, що вони обидва спиралися на одне джерело[4]. Переклад його саґи відображує і знання поезії скальдів, хоча ступінь її впливу на оригінальний латинський текст житія становить предмет суперечок. Те, що поезія скальдів — першоджерело для оповідей про вікінґську діяльність Олава, вочевидь стає зрозумілим з процитованих текстів.

На початку XIV ст. була створена широка компіляція — своєрідна енциклопедія про Олава Трюґґвасона, мета якої полягала в зосередженні всієї доступної інформації про Олава, і задля цього її автор вибирав матеріали з усіх саґ, які потрапляли йому до рук. Наслідком стала *«Велика саґа про Олава Трюґґвасона» (Óláfs saga Tryggvasonar in mesta*, скорочено *OsTM).* Ядро OsTM становить *«Hkr.»,* доповнена витягами з інших саґ, де згадано Олава. Якщо текст *«Hkr.»* увійшов без змін, запозичення з інших джерел зазнали, здається, певних змін. Цей текст використовував і Йон Тордарсон, укладач *«Flateyjarbók»*, що, проте, в багатьох випадках звертався до оригінальних саґ або віддавав перевагу іншим текстам, ніж ті, що ввійшли до OsTm. OsTm видав Олав Галлдорссон в Editiones Arnamagnæanæ, серія A, т. 1—2 (Копенгаґен, 1958—1961). Третій

[4] Див.: Th. M. Andersson. King's Sagas, у вид.: *Old Norse-Icelandic Literature*. A Critical Guide, вид. C. J. Clover, J. Lindow. — Ithaca—London, 1985. — С. 201—214.

том, який міститиме аналіз тексту, ще чекає свого виходу в світ, хоча певні висновки Галлдорссона про окремі розділи можна знайти у його виданні *«Færeyinga saga»*.

Якщо деякі тексти цитують Арі та Семунда як своє джерело свідчень про ті або інші події в житті Олава, найдавнішими текстами, що підсумовують його життя, є *«HN»* та *«Ágrip»*, і ці два твори тісно пов'язані між собою, походячи, напевно, від якогось спільного джерела (Семунда чи Арі), про яке ми знаємо тільки те, що воно містило матеріал із поезії скальдів.

Твори *«Hkr.»* і *«Fagr.»* спиралися на Одда, доповненого поезією скальдів. Обидва твори опускають дивовижні епізоди з життя Олава й зосереджують увагу на його діяльності як вікінґа й короля. *«Fagr.»* мало цікавиться раннім життям Олава і десь 3/4 розділу про Олава присвячує Свьолдській битві. *«Hkr.»* подає збалансованішу біографію, доповнюючи Одда творами Арі, *«Ágrip»*, *«Саґою про Гладаярлів»*, втраченим варіантом *«Саґи про Йомсвікінґів»* і, можливо, житієм Ґуннлауґа.

Опис життя Олава до того, як він висунув претензії на норвезький трон, у подальших текстах досить різний. Проте в загальних рисах всі вони сходяться на тому, що Олав виріс на сході й повернувся до Норвегії після кар'єри вікінґа. Найдокладніше висвітлює його юність Одд, проте зрозуміло, що велика кількість подробиць не виявляє кращої обізнаності автора.

4. Саґа про святого Олава

Побувши вікінґом на Балтійському морі в Західній Європі, Олав Гаральдссон 1015 р. повернувся до Норвегії і намагався підкорити її жителів та навернути їх до християнства. Попри перші успіхи, опір місцевого населення та інтервенція данського короля змусили його 1029 р. втекти до Ґардарікі. Наступного року його вбито при спробі відвоювати своє королівство.

Як виявилось, Олав мав більше успіху в здобуванні прихильності співвітчизників після своєї смерті, ніж за життя: 1030 р. його останки перенесено до церкви, й дуже швидко поширилася чутка про його святість. Про це йдеться в поезії, складеній протягом наступних п'яти років, зокрема в пам'ятному вірші скальда Сіґватра, що був його придворним. Вірш переповідає кілька чудес і закликає слухачів поминати Олава. Найдавнішу згадку про поминальну літургію на його честь виявлено в одному англійському рукописі середини XI ст.[1], і в

[1] Harleian MS. 2961, виданий E. S. Dewick під назвою *«The Leofric Collectar»* для товариства Генрі Bradshaw, т. 45. — Лондон, 1914. — Стовп. 209—211. Див.: Anne Holtsmark. Sankt Olavs liv ok mirakler // *Festkrift til Francis Bull.* — Oslo, 1937. — С. 121— 133.

1070-х роках Адам Бременський міг описати його як «omnibus septentrionalis occeani populis Nortmannorum, Suenorum, Gothorum, *Semborum*, Danorum atque Sclavorum aeterno cultu memorabilis»[2].

Заснування Нідаросського архієпископства в середині XII ст. посприяло зростанню цікавості до Олава, і, безперечно, з цієї нагоди ісландець Ейнар Скуласон написав вірш *«Geisli»*. Цей вірш, напевно, спирався на латинське житіє, і в ньому йдеться не так про життя Олава, як про чуда, які він творив. Наявне житіє має пізніше походження й певною мірою переглянуто — в ньому є Теодорікове відкриття, начебто св. Олава охрещено в Руані (див. нижче), а також численні чудеса з другої половини сторіччя[3]. Нордичною мовою життєпис перекладено до того, як до нього додано останню низку чудес, і цей переклад зберігся в давньонорвезькій книжці проповідей, AM 619, 4°; бл. 1200 р.; упорядковане видання цієї книжки — *Gamal Norsk Homiliebook: Cod. AM* 619, 4°, вид. Gustav Indrebø (Oslo, 1931).

Невідомо, коли вперше з'явилася докладна біографія святого, проте конфлікт між норвезькою церквою і королем Сверріром — обоє претендували на те, буцімто є земними представниками святого, — цілком міг мотивувати укладання такої праці. Часто вказують, що Сверрірів вибір ісландця для укладання своєї біографії може свідчити про обізнаність Сверріра з ісландською історичною та літературною наукою; можливо, написане народною мовою житіє Олава Трюґґвасона стало джерелом натхнення для автора житія св. Олава[4]. Хоч яка була причина його укладання, наприкінці XII—на початку XIII ст. існувало чимало саґ, що містили багатий матеріал, невідомий авторові латинського житія. Одна з них — так звана *«Найдавніша саґа»*, збережена у 6 фрагментах, позначених NRA 52. Фрагменти написано бл. 1225 р., а не, як гадав Сіґурд Нордал, «до 1180 р.», і, попри назву, текст не дуже й давній. Йонас Крістіанссон[5] вважає, що цю саґу написано десь у 1200—1210 рр. Її скорочений

---

[2] Ibid. — С. 122.

[3] Нормативне видання: F. Metcalfe. *Passio et Miracula Besti Olavi.* — Oxford, 1881. Ступінь і дату перегляду обговорено в Holtsmark, op. cit. Наведені свідчення переважно стилістичні, і в них висловив сумнів Erik Gunnes. Om Hvordan Passio Olavi ble til // *Maal og Minne*, 1—2. — 1973. Слід сказати, що давньонорвезький переклад, який, на думку Гольтсмарк, репрезентує давніший варіант, ніж наявний латинський, усетаки містить розповідь про хрещення в Руані (А). У власному творі Теодоріка є пасажі, які можуть відображувати або літургію, або латинський життєпис, що існував за його доби, проте їх не досить для спроби реконструкції.

[4] Anne Holtsmark у своїй статті «Kampropet på Stiklestad» (*Maal og Minne,* 1960, hefte 1—2. — С. 4—12) обговорює зв'язки між самою «Саґою про Сверріра» і відомими саґами про св. Олава. Вона доводить, що *«Sverris saga»* спирається на перекази *«Найдавнішої саґи»* й сама стала джерелом для *«Separate saga»*.

[5] *«Um Fóstbræðrasögu»*. — Reykjavík, 1972 (про «Легендарну саґу»).

варіант, що становить основу *«Легендарної саґи»,* відомий з рукопису, датованого бл. 1250 р.; після саґи подано низку разючих чудес із перекладу латинського житія. Сама саґа містить текст, відомий як *«Kristni saga»* (оповідь про християнську церкву (навернення?), що видається незалежним твором. І *«Kristni saga»,* і «Легендарну саґу» вважають радше за норвезькі, а не ісландські твори. Проте їх зміст, як побачимо нижче, в Ісландії був відомий. Два додаткові фрагменти[6], колись хибно пов'язувані з «Найдавнішою саґою», містять ще один варіант кількох чудес, відомих з латинської легенди.

«Найдавнішу саґу», напевно, використовував автор *«Fagr.»* і, як можна гадати, Сноррі. Але питання про взаємозв'язок текстів ускладнене наявністю написаного народною мовою житія Стюрміра Мудрого (пом. 1245 р.), ісландського священика, активного в світських справах, що дуже цікавився історичною літературою[7]. Збереглося тільки кілька розділів його оригінальної саґи, котра зайняла якесь своє невизначене місце в генеалогії рукописів. (Цілком може виявитись, що ця саґа або передує найдавнішій, або є найдавнішою, або з'явилася між нею і творами Сноррі).

«Окрема ("Незалежна") саґа», яку звичайно приписують Сноррі Стурлусону, збереглася і як окремий твір, проте становить центральну частину *«Hkr.»*, що фактично побудована навколо неї. Серед її джерел — *«Саґа Стюрміра»*, *«Kristni saga»* і поезія скальдів, яку цитовано набагато ширше, ніж у «Легендарній сазі» чи *«Fagr.»*. Коли *«Окрема саґа»* подається самостійно, їй передує розлогий пролог (що є і в *«Hkr.»* у трохи зміненій формі) й короткий виклад норвезької історії, який відповідає перший третині *«Hkr.»*. Далі йдуть чудеса св. Олава, що в *«Hkr.»* вставлені в схожих хронологічних точках в останній третині цього твору.

Поезія скальдів, цитована в саґах, — єдине тогочасне свідчення про діяльність Олава до того, як він висунув претензії на норвезький трон. Інформація, котру подають придворні поети, видається надійною; зокрема Сіґват Тордарсон був довіреним членом його почту. На жаль, битви, які Сіґват називає у своєму творі *«Vikingavisur»*, сталися до того, як він приєднався до Олава, і тому їх опис не є свідченням очевидця. А в його вірші *«Erfidrápa»* немає розповіді про битву під Стікларстадіром, бо тоді Сіґват був у Римі — чи то як прочанин (як сказано в саґах), чи то як дипломат (на думку сучасних учених). Попри ці вади, його поезія, і то меншою мірою, ніж вірші інших скальдів, є першоджерелом про історію того періоду, і стає очевидним, що всі оповіді про Олавове життя, які відрізняються від

---

[6] Сьомий та восьмий у виданні Шторма.

[7] Він також скомпілював або скопіював рукопис *«Landnámabók»*.

латинського житія та його перекладу, більшою або меншою мірою спираються на неї.

Слід сказати декілька слів і про так звану *«середню»* саґу (Сіґурд Нордал), яка донедавна посідала помітне місце в літературі. То була гіпотетична втрачена саґа, що мала пояснити зв'язок між *«Найдавнішою саґою»* й пізнішими саґами, коли хибно вважали, нібито *«Найдавніша саґа»* містить два додаткові фрагменти, про які тепер відомо, що вони незалежні від неї.

Вибрана бібліографія

Саґи про Олава: «Найдавніша», «Середня» й «Легендарна»

Sigurdur Nordal. *Om Olaf den helliges saga: En kritisk undersøgelse.* — Kbh., 1914.

Jonna Louis-Jensen. Syvende og ottende brudstykke: Fragmentet AM 325 IV to. *Opuscula.* — T. 4 // *Biblioteca Arnamagnaeana.* — T. 30. — Kbh., 1970. — C. 31—60.

Jónas Kristjánsson. *The Legendary saga.* Minjar og Menntir. Afmaelisrit helgað Kristjáni Eldjárn. — Rvík, 1976. — C. 281—293.

Theodore M. Andersson. *King Sagas.* C. J. Clover and J. Lindow. *Old Norse-Icelandic Literature.* — Ithaca, 1985. — C. 212—215.

Anne Heinrichs. *Óláfs saga helga // Med. Scand.* — New York, 1993. — C. 447—448.

Тетяна Джаксон подає тексти витяґів із саґ про Олава зі своїми російськими перекладами: «Королевские саги», 1994, с. 9—87, і коментарем на «Мотиви», 1—16, с. 140—192. Крім того, вона наводить корисну таблицю, яка показує зв'язок різних саґ про св. Олава (с. 15), і цю таблицю я тут передруковую.

*Зв'язок текстів саґ про святого Олава**

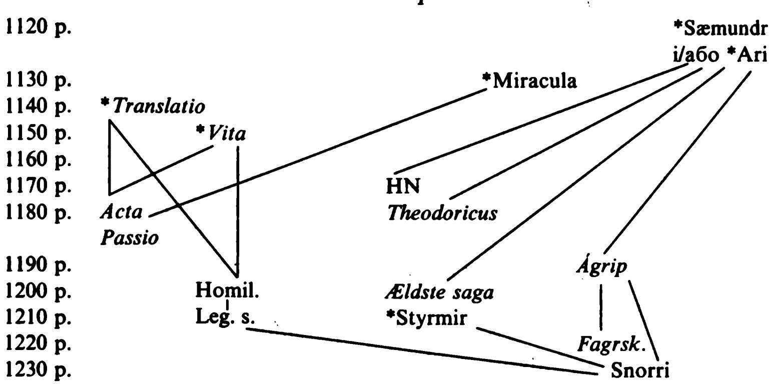

*Подано з Т. Н. Джаксон. Королевские саги. — М., 1994. — С. 15.

5. Þættir

До свого корпусу саґ К. Х. Равн увів багато þættir: *Fornmanna sögur.* — Т. 1—12. — Kbh., 1825—1837. Паралельну серію публікацій латинською мовою уклав Свейнбйорн Еґільссон: *Scripta Historica Islandorum.* — Т. 1—12. — Kbh., 1828—1846.

Йон Торкельссон (1822—1904) опублікував 6 *þættir: Sex sögu-þættir.* — Rvík, 1885. — XX. — 88 с.; 2-ге фототипічне вид. — Kbh., 1895.

Збірку 40 þættir підготував Торлейв Йонссон (1845—1911): *Fjörutiu Islendinga-þættir.* — Rvík, 1904. — XV. — 563 с.

Див. також Guðni Jónsson (вид.), *Islendinga þættir.* — Rvík, 1935. John Lindow. *Þættir* у вид. *Med. Scand.*, 1993. — С. 661—662.

Фелікс Ніднер вибрав і переклав німецькою мовою сорок *þættir*, і вони з'явились як т. 17 його перекладацької серії *Thule.* — Jena, 1928. — (4), 352 с.; 2-ге вид. (Düsseldorf—Köln, 1965) з післямовою Зіґфріда Байшлаґа (с. 349—352). Проте повне й докладне видання *þættir* і досі зостається тільки побажанням.

Вибрана бібліографія

Herbert E. Josephs. The Þáttr and the theery of saga origins // *ANF.* — Т. 67, 1972. — С. 87—96; Bjarni Guðnason. Þættir // *KHL.* — Т. 20. — 1976. — Стовп. 405—410; Herbert Gimmler. *Die þættir der Morkínskinna.* — Diss. Frankfurt a. Main, 1976; Joseph Harris. Theme and genre in Some Islandinga þáttr // *Scandinavian Studies.* — Т. 48. — 1976. — С. 1—28; John Lindow. Old Icelandic þáttr. Easly usage and semantic history // *Scripta Islandica.* — Т. 29. — 1978; Elizabeth Whittelow. *A Contribution to a definition of Mediaeval Icelandic þættir.* — Diss. Univ. of London, 1980; Ásdís Egilsdóttir. *Einkenni og staða innan íslenskra miðaldabókmennta.* — Cand. Mag. Diss. Univ. of Iceland, 1982; Rodney Maack. *Þáttr and Saga: Short and Long Narrative in Medieval Iceland.* — Diss. Univ. of California. — Berkeley, 1987.

6. Eymundar Þáttr

Нещодавно з'явилися два англійські переклади *«Еймундової саґи»*, а також один російський (разом з текстом оригіналу):

Cook, Robert. Russian History, Icelandic Story and Byzantine Strategy in Eymundar Þáttr Hringssonar // *Viator.* — Т. 17 (1986). — С. 65—89 (дуже вартісні коментарі).

Vikings in Russia: Yngvar's Saga and Eymund's Saga. Переклад і передмова Hermann Pálsson та Paul Edwards. — Edinburgh, 1982. — С. 69—89.

Прядь об Эймунде Хрингссоне, у вид.: Татьяна Н. Джаксон (Jack-

son). *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* — М., 1994. — С. 87—119, 161—174.

7. Саґа про Кнютлінґів

Нове видання Бйорна Ґуднасона *Danakonunga sögur* (*ÍF.* — Т. 35). — Rvík, 1982. — CXCIV. — 373 с., 4 карти, містить усі саґи цього типу: *«Саґу про Скйолдунґів», «Саґу про Кнютлінґів», «Ágrip of sögu Danakonunga».*

8. Героїко-легендарні та романтичні саґи

Нинішню стадію досліджень цих саґ охарактеризовано у вид.: Stephen A. Mitchel. Fornaldarsögur // *Med. Scand.*, 1993. — С. 206—208, та Marianna Kalinka. *Norse Romance (Biddarasögur) // Old Norse Icelandic Literature. A Critical Guide*, вид. C. J. Clover та J. Lindow. — Ithaca, 1985. — С. 316—363.

У наступних працях ідеться про фокальні аспекти цих жанрів:

Knud Liestøl. *Norske trollvisor og norrøne sogor.* — Chria., 1915. — 247(3) с.

Hermann Schneider. *Germanische Heldensage.* — 3 т. Grundriss der germanischen Philologie, 10. — Berlin, 1928—1934.

Paul Herrmann. *Die Heldensage des Saxo Grammaticus. Erläuterungen zu der ersten neun Büchern der dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus.* Part 2: Kommentar. — Leipzig, 1932. — XXIV, 668 с.

Helga Reuschel. *Untersuchungen über Stoff und Stil der Fornaldar saga.* — Leipzig, 1933. — 135 с.

Margaret Schlauch. *Romance in Iceland.* — Princeton, 1934.

M. C. van der Toorn. Über die Ethic in den Fornaldarsagas // *Acta Philologica Scandinavia.* — Т. 26. — Kbh., 1963—1964. — С. 19—66.

Ruth Righter-Gould. The Fornaldr Sögur Nordurlanda: A structural Analysis // *Scandinavian Studies.* — Т. 52. — 1980. — С. 423—441.

Peter Hallberg. Same Aspects of the Fornaldarsögur as a Corpus // *ANF.* — Т. 97. — 1982. — С. 1—35.

Stephen A. Mitchel. *Heroic Saga and Ballads.* — Ithaca, 1991.

Тиандер К. *Поездки скандинавов в Белое море.* — СПб., 1909. — (1)450 с.

Пауль Германн переклав німецькою мовою збірку героїчних саґ у т. 21 серії *Thule: Isländische Heldenromane.* — Jena, 1923; 2-ге вид. — Düsseldorf, 1966. — 324 с., з післямовою Зіґфріда Ґутенбруннера. — С. 308—319.

Вибрана бібліографія до Саксона

Видання:

Saxonis Gesta Danorum. Primum a C. Knabe et Herrmann recensita recognoverunt et ediderunt J. Olrik et H. Ræder. — 2 т. — Kbh., 1931, 1957.

Англійський переклад: Saxo Grammaticus. *The History of the Danas*, translated by Peter Fisher, edited by Hilda Ellis Davidson [Books I—IX]. — 2 т. — Cambridge, 1979, 1980.

Дослідження:

Saxo Grammaticus. *A Medieval Authors: Between Norse and Latin Culture.* Edited by Karsten Friis-Jensen. — Kbh., 1981. —173 с. (скороч.: *Saxo Symposium*).

Eric Christiansen. The Place of fiction in Saxo's later books // *Saxo Symposium.* — С. 27—37.

Hilda R. Ellis Davidson. *Wit and Eloquence in the Courts of Saxo's early kings // Saxo Symposium.* — С. 39—52.

George Dumezil. *From Myth to Fiction: The Saga of Hadingus.* — Chicago, 1973. (Переклад D. Coltman).

Peter Fisher. On translating Saxo into English // *Saxo Symposium.* — С. 53—64.

Bjarni Guðnason. The Icelandic Sources of Saxo Grammaticus // *Saxo Symposium.* — С. 79—93.

Paul Herrmann. *Erläuterungen zu der ersten neun Büchern der dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus.* Zweiter Teil: Die Heldensagen des Saxo Grammaticus. — Leipzig, 1922.

Sofus Larsen. Saxo Grammaticus. Hans Værk ag Person // *ÅNO.* — 1925. — С. 1 і далі.

Axel Olrik. *Danmarks Heltedigtnig. En Oldtidsstudie.* 1. Rolf Krake og den ældre Skjoldungarække. — Kbh., 1903 (англ. переклад Lee M. Hollander: *The Heroic legends of Danmarke.* — New York, 1919).

Inge Skovgaard-Petersen. Saxo. Historian of the Patria // *Med. Scand.* — Т. 2. — 1969. — С. 54—77.

Inge Skovgaard-Petersen. The Way to Byzantium in the first three books of Saxo's History of Denmark // *Saxo Symposium.* — С. 121—133.

Inge Skovgaard-Petersen. *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn.* — Kbh., 1987.

Brigit Strand. Women in Gesta Danorum // *Saxo Symposium.* — С. 135— 167.

Омелян Пріцак. *Походження Русі.* — Т. І. — С. 218—236.

ЧАСТИНА ДРУГА

Середньовічні суспільно-політичні організації навколо Балтійського моря

Бібліографію до другої частини див. у примітках до цієї частини.

Додаткова вибрана бібліографія до другої частини

II. Данія

Skovgaard-Petersen Inge, Christensen Aksel E., Paludan Helge // *Danmarks historie.* Bind l. Tiden indtil 1340. — Kbh., 1978.

Jensen Jørgen. *The Prehistory of Denmark.* — London, 1982.

Skyum-Nielsen Niels, Lund Niels. *Danish Medieval History.* New Currents. — Kbh., 1981.

Randsborg Klavs. *The Viking Age in Denmark: The Formation of a State.* — London, 1980.

Roesdahl Else. *Viking Age Denmark.* — London, 1982.

Sawyer Peter. *Da Danmark blew Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050.* — Kbh., 1988.

Lund Niels og Hørby Kai. Samfundet i vikingetid og middelalder 800—1500 // *Dansk social historie 2.* — Kbh., 1980.

Riis Thomas. *Les institutions politiques centrales du Danmark 1100—1332.* — Odense, 1977.

III. Норвегія

Hagen Rolf M. et al. *Norsk historisk atlas.* — Oslo, 1980.

Dahl Ottar. *Norsk historieforskning i 19 og 20. århundre.* — Oslo, 1976.

Smith Leslie F. *Modern Norwegian Historiography.* — Trondhjem, 1962.

Andersen Per Sveaas. *Samlingen av Norge ok kristningen av landet 800—1130.* — Oslo, 1977.

Helle Knut. *Norge blir en stat 1130—1319.* — Oslo, 1974.

IV. Швеція

Rosén Jerker. *Svensk historia* I. Tiden före 1718. — 4-те вид. — Lund, 1978.

Sawyer Peter. *The Making of Sweden.* — Alingsås, 1988.

Lindqvist Thomas. *Swedish Medieval Society.* Previous Research and Recent Development // *Scandinavian Journal of History.* — T. 4. — 1976. — C. 253—268.

Lindqvist Thomas, Ågren Kurt. *Sveriges medeltid.* — Sthm., 1985.
Gahrn Lars. *Svearïket i källor och historieskrivning.* — Göteborg, 1988.
Thunmark-Nylén Lena, під ред. *Vikingatidens ABC.* — Sthm., 1980.

V. Ґотланд

Engström Johan. Die prähistorischen und mittelalterlichen Burgen Gotlands. Eine Forschungsübersicht // *SBS.* — T. 1.9. — Sthm., 1992. — C. 49—59.
Thunmark-Nylén Lena. Gotland — Neighbour between West and the East // *SBS.* — T. 1.9. — Sthm., 1992. — C. 155 — 162.

VI. Фінляндія та Аланд

Dreijer Matts. *Det åländska folkes historia (...till Gustav Vasa).* — Mariehamn, 1979; англ. пер.: *The History of the Åland People*: I. From the Stone Age to Gustavus Vasa. — Mariehamn, 1986.
Кочуркина С. И. *Древняя Карела.* — Л., 1982.

VII. Перші торговельні та політичні організації Північно-Східної Європи

Колчин Б. А. (ред.). *Древняя Русь: город, замок, село.* — М., 1985.
Седов В. В. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* — М., 1982.
Седов В. В. *Финно-угры и балты средневековья.* — М., 1987.
Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. *Археологические памятники древней Руси IX—XI веков.* — Л., 1978.
Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе.* — Л., 1985.
Джаксон Т. Н., Глазырина Г. В. *Древнерусские города в древнескандинавской письменности.* — М., 1987.
Raudonikas W. J. *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet.* — Sthm., 1930.
Кочуркина С. И. *Юго-восточное Приладожье в X—XIII вв.* — Л., 1973.
Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода: к постановке проблемы // *История СССР.* —1979. — № 2. — С. 32 — 61.
Арциховский А. В. Археологическое изучение Новгорода // *МИА.* — Т. 55. — М., 1956.
Голубева Л. А. *Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв.* — М., 1973.
Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья в I тыс. н. э. // *МИА.* — Т. 94. — М., 1961.
Sedov Valentin. Skandinavische Elemente im frühmittelalterlichen Pskov // *SBS.* — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 143—154.

VIII. Естонія та інші Фіни

Nielsen, Niels Skyum. Estonia under Danish Rule, Danish Medieval History. — New Current. — Kbh., 1981. — C. 112—135.

Tönisson Evald. Skandinavien und die frühgeschichtlichen Ostseefinnische Kultur // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 163—171.

Zariņa Anna. Die Kontakte der Liven mit skandinavischen Ländern ... // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 173 — 184.

Финны в Европе VI—XV века. Прибалтийско-финские народы. Историко-археологические исследования. Вып. 1. — М., 1990.

IX. Курляндія та ін.

Apala Zigrida, Apals Janis. Die Kontakte der Lettgallen des Gauja-Raumes mit Skandinavien // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 9—17.

Mugurevičs Evalds. Skandinavische Geschichtsquellen des 9. bis 12. Jh. und archäologische Befunde auf dem Territorium Lettlands // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 125—133.

Radiņš Arnis, Zemītis Guntis. Die Verbindungen zwischen Daugmale und Skandinavien // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 135—142.

X. Полоцьк і Смоленск

Штыхов Г. В. *Древний Полоцк (IX—XII в.)* — Менск, 1975.

Авдусин Д. А. *Возникновение Смоленска.* — Смоленск, 1957.

Булкин В. А., Лебедев Г. С. Гнезново и Бирка: к проблеме становления городов // *Культура Средневековой Руси.* — Л., 1974. — С. 11—17.

XI. Литва

Kazakevičius Vytautas. Sword chapes from Lithuania // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 91—107.

XII. Прусія

Giejsztor Aleksander. Jaćwież // SSS. — T. 2:2, 1965. — C. 305—308.

Kulakov Wladimir. Preussische Gefolgschaft im 9. Jarhundert // *SBS*. — T. 9. — Sthm., 1992. — C. 109—114.

Кулаков В. И. Древности пруссов VI—XIII вв. // *Археология СССР. Свод археологических источников.* — М., 1990. — 167 с.

XIII. Вендланд

Łowmiański Henryk. *Początki Polski.* — T. I—VI:2. — Warszawa, 1963—1985.

Łowmiański Henryk. *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich.* — Poznań, 1986.

Łowmiański Henryk. *Religia Słowian i jej upadek.* — Warszawa, 1986.

Додаткова бібліографія про Ісландію

Andersson Theodore M. The King of Iceland // *Speculum 74 (4).* — Cambridge, Mass., 1999. — C. 923 — 934;

Andersson T. M. The Politics of Snorri Sturluson // *Journal of English and Germanic Philology 93 (1994).* — C. 55—78.

Byock Jesse L. *Medieval Iceland: Society, Sagas, and Power.* — Berkeley, Los Angeles and London, 1988. (Містить всеохоплюючу сучасну бібліографію студій щодо середньовічної Ісландії).

Cormack Margaret. *The Saints in Iceland: Their Veneration from the Conversion to 1400.* Subsidia Hagiographia 78. — Bruxelles, 1991 (Société des Bollandistes).

Foote Peter. Aachen, Lund, Hólar // *Les relations litteraires franco-scandinaves au moyen âge. Bibliotéque de la Faculté de Philosophie et Lettres de la Université de Liège 208.* — Paris, 1975. — C. 53—73.

Hastrup Kirsten. *Culture and History in Medieval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change.* — Clarendon, 1985.

Jochens Jenny. Late and Peaceful: Iceland's Conversion through Arbitration in 1000 // *Speculum 74 (3).* — Cambridge, Mass., 1999. — C. 621—655.

Jóhannesson Jón. *Íslendingasaga, 1. Þjóðvedisöld.* — Rvík., 1956. Переклад Haraldur Bessason // *A History of the Old Icelandic Commonwealth.* — Winnipeg, 1974.

Strömbäck Dag. *The Conversion of Iceland: A Survey.* Переклад Peter Foote. Viking Society. Text. Series 6. — London, 1975.

Додаткова вибрана бібліографія до другої і третьої частин

Андрощук Ф. О. Шведська Бірка та її контакти зі Сходом // *Vita Antiqua.* — № 2. — К., 1999. — С. 194—205.

Bagge Sverre. *Society and Politics in Snorri Sturluson's 'Heimskringla'.* — Berkeley, 1991.

Bjork David K. Piracy in the Baltic // *Speculum 18* (1943). — C. 39—48.

Lange Gudrun. Die Anfänge der islandisch-norwegischen Geschichtsschreibung // *Studia Islandica.* — T. 47. — Reykjavík, 1989.

The Oxford Illustrated History of the Vikings. Вид. Peter Sawyer. — London and New York, 1982.

Sawyer Birgit and Peter. *Medieval Scandinavia from Conversion to Reformation, ca. 800 —1500.* — London, 1993.

Sawyer Peter. *Kings and Vikings.* — London and New York, 1982.

Strumiński Bohdan. *Linguistic Interrelations in Early Rus'. Northmen, Finns and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries).* — Edmonton, 1996.

Weber Gerd Wolfgang. Typological Perspectives of Nordic Prehistory // *Tradition og historieskrivning,* Acta Jutlandica. — T. 62. — Ч. 2. — Humanistisk Series 61 (Aarhus, 1987). — C. 95—141.

Medieval Scandinavia, an Encyclopedia. Вид. Phillip Pulsiano. — New York and London, 1993.

Див. наступні статті:

Ambrosiani Björn. *Birka.* — C. 43—44.

Anderson Michael. *Tools and Utensils.* — C. 645—647; *Transport.* — C. 653—657.

Bagge Sverre. *Oratio contra clerum Norvegiae.* — C. 455.

Barfod Jørgen H. P. *Warfare.* — C. 717—718.

Benedictow Ole Jørgen. *Demography.* — C. 122—127; *Family Structure.* — C. 177—183. *Plague.* — C. 505—510.

Billberg Ingmar. *Settlement, Rural.* — C. 573—577.

Binns Alan. *Navigation.* — C. 429—430; *Ships and Shipbuilding.* — C. 578—580 (малюнки).

Blindheim Charlotte. *Kaupang.* — C. 350—351.

Bucholtz Peter. *Religion, Pagan Scandinavian.* — C. 521—525.

Byock Jesse L. *Alþingi.* — C. 10—11 ; *Bóndi.* — C. 51—52; *Goði.* — C. 230—231; *Hólmganga.* — C. 289—290; *Outlawry.* — C. 460—461.

Christensen Arne Emil. *Gokstad.* — C. 232; *Oseberg.* — C. 457.

Cowan Edward J. *Orkney, Norse in.* — C. 455—456; *Scotland, Norse in.* — C. 569—570.

Dahlbäck Göran. *Sweden.* — C. 629—633.

Dahlerup Troels. *Church Organization and Function, Denmark.* — C. 84—89.

Debes Hans Jacob. *Faroe Islands.* — C. 184—186 (карта).

Fenger Ole. *Laws: Denmark.* — C. 383—384; *Social Structure: Denmark.* — C. 603—604; *Norway.* — C. 604—605; *Sweden.* — C. 605—607.

Fix Hans. *Laws: Iceland.* — C. 384—385.

Foote Peter. *Conversion.* — C. 101—103.

Fritz Birgitta. *Royal Administration and Finance: Sweden.* — C. 538—544.

Gade Kari Ellen. *Crime and Punishment.* — C. 115—117.

Graham-Campbell James. *Hoards.* — C. 287—289.

Gurevich Aaron. *Land Tenure and Inheritance.* — C. 372—373.

Hall R. A. *Five Boroughs* [England]. — C. 196—197.

Halldórsson Ólafur. *Greenland, Norse in.* — C. 240—241.

Helle Knut. *Norway.* — C. 436—440; *Towns.* — C. 647—649.

Holm Paul. *Ireland, Norse in.* — C. 323—325.

Hørby Kai. *Denmark.* — С. 127—130.
Jacobsen Grethe. *Guilds.* — С. 248—249.
Jochens Jenny. *Coronation.* — С. 108; *Marriage and Divorce.* — С. 408—410; *Succession.* — С. 621.
Karlsson Lennert. *Ironwork.* — С. 324—331.
Karras Ruth Mazo. *Slavery.* — С. 598—599.
Lidén Hans-Emil. *Temples, Heathen.* — С. 639—640.
Lindkvist Thomas. *Feudal Influences and Tendencies.* — С. 187—188.
Lund Niels. *Viking Age.* — С. 693.
Magerøy Hallvard. *Diplomatics.* — С. 137—138.
Malmros Rikke. *Leiðangr.* — С. 389—394.
McTurk Rory. *Kingship.* — С. 353—355.
Müller-Wille Michael. *Hedeby.* — С. 273—275.
Mundal Else. *Women in Sagas.* — С. 723—725.
Myrdal Janken. *Agriculture.* — С. 3—5.
Myhre Bjørn. *Houses, Rural.* — С. 293—301 (малюнки).
Nedkvitne Arnved. *Fisking, Whaling and Seal Hunting.*— С. 194—196; *Hunting.* — С. 307—308; *Trade.* — С. 649—653.
Nockert Margareta. *Fashions.* — С. 186—187.
Nyberg Tore. *Monasticism.* — С. 413—419.
Oleson Jens E. *Council of the Realm.* — С. 111—113.
Olgilvie Astrid E. J. *Climate.* — С. 94—95.
Pritsak Omeljan. *Hervarar saga ok Heiðreks konungs.* — С. 283; *Hlǫðskvida.* — С. 286—287; *Rus'.* — С. 555—556; *Varangians.* — С. 688—689.
Pulsiano Phillip. *England, Norse in.* — С. 166—170.
Rindal Magnus. *Laws: Norway.* — С. 385—386.
Roesdahl Else. *Danevirke.* — С. 120—121; *Fortification.* — С. 209—216; *Fortresses, Trelleborg.* — С. 216—217 (карта); *Jelling.* — С. 340—341.
Sandvik Gudmund. *Þing.* — С. 663—664.
Schia Eric. *Houses, Urban.* — С. 293—301 (малюнки).
Schück Herman. *Chancery.* — С. 71—72; *Royal Assemblies (Parliaments, Estates).* — С. 544—545.
Sjöholm Elsa. *Laws: Sweden.* — С. 386—387.
Skaare Kolbjörn. *Coins and Mints.* — С. 101—104.
Sköld Tryggve. *Lapland.* — С. 379—380.
Smith Brian. *Shetland, Norse in.* — С. 577—578.
Solberg Bergljot. *Weapons.* — С. 718—720.
Stang Håkon. *Russia, Norse in.* — С. 556—558.
Stefánsson Magnús. *Church Organization and Function: Norway.* — С. 88— 92; *Iceland.* — С. 311—320.
Sørensen John Kousgård. *Land Registers.* — С. 371—372.

Tomasson Richard F. *Settlement, Age of.* — C. 573.
Ulsig Eric. *Land Ownership.* — C. 374—375.
Vahtola Jouko. *Finland.* — C. 188—194 (карта).
Winter William. *Hanseatic League.* — C. 265—266.
Wilson David M. *Man, Isle of.* — C. 404—405.
Yrwing Hugo. *Gotland.* — C. 234—235.
Zettel Horst. *France, Norse in.* — C. 200—219; *Germany, Norse in.* — C. 225—226.

Спеціальні скорочення

SBS = Acta Universitatis Stockholmiensis // Studia Baltica Stockholmiensis. — T. 9. — Sthm., 1991.
МИА = *Материалы и исследования по археологии СССР.* — М.—Л.
Ólafi Einarsdóttir. *Studier* = *Studier i kronologisk Metode i tidlig islandsk historieskrivning* // Bibliotheca historica Lundensis. — T. 13. — Sthm., 1964.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

А

Б

В

Ґ

Д

Е

Є

Ж

З

І

Ї

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

D

E

G

H

I

L

N

O

P

Q

R

S

T

Þ

Z

Ǫ

Наукове видання

ПРІЦАК ОМЕЛЯН

ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія

Том II

Художнє оформлення *Володимира Лопарєва, Вікторії Смоляніної*
Редагування та коректура *Наталії Ішиної*
Комп'ютерний макет *Володимира Романенка*

Підписано до друку 20.10.03. Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times. Друк офс. Друк. арк. 81,5. Умовн. друк. арк. 81,5. Тираж 1000. Зам. № 3-312.

Віддруковано з фотоформ ТОВ «Видавництво «Обереги», 01033, м. Київ-33, вул. Саксаганського, 40/85а
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру: Серія ДК № 541 від 25.07.2001 р.

АТЗТ «Книга», 04655, МСП, м. Київ-53, вул. Артема, 25

Пріцак, Омелян
П77 Походження Русі. — К.: Обереги, 1997— . — (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 3). — Парал. тит. арк. англ.
Т. 2: Стародавні скандинавські саґи і Стара Скандинавія. — 2003. — 1304 с.: іл. — Бібліогр.: с. 1170—1191.

ISBN 966-513-215-6

Другий том завершує дослідження О. Пріцака над скандинавськими джерелами у зв'язку з проблемою походження Русі. Він складається з чотирьох частин. Перша, найобширніша — це дані саґ про Русь і Східну Європу (до XII ст.). Друга частина подає історико-топографічний огляд політичних структур країн навкруги Балтійського моря. Частина третя висвітлює основні структури давньоскандинавських суспільств в період 800—1280 рр. У частині четвертій зібрані десять екскурсів, в центрі яких — контакти поміж Сходом і Заходом того ж періоду. Але в центрі уваги є Стара Русь.

Розрахована на істориків, філологів, етнографів та усіх, хто цікавиться проблемою походження Русі та історією давньоскандинавських країн.

ББК 63.3(2)41+63.3(4)